TÜRKİYE YÜZYILI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZÜNCÜ YILI

CUMHURİYET'İN İLANININ 100. YIL DÖNÜMÜ

ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

PAPERS OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CENTENARY OF THE PROCLAMATION OF THE TURKISH REPUBLIC

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI
1983

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ TARİH BÖLÜMÜ

TARİH ARAŞTIRMA MERKEZİ

CUMHURİYET'İN İLANININ 100. YIL DÖNÜMÜ

THE CENTENARY OF THE PROCLAMATION OF THE TURKISH REPUBLIC

Uluslararası Sempozyum Bildirileri

International Symposium Papers

21-22 Kasım/*November* 2023

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
Ankara ♦ 2025

T.C.
ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI 604

CUMHURİYET'İN İLANININ 100. YIL DÖNÜMÜ ULUSLARARASI SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ

PAPERS OF THE INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE CENTENARY OF THE PROCLAMATION OF THE TURKISH REPUBLIC

Editörler
Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar
Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt
Prof. Dr. Ramazan Erhan Güllü
Dr. Öğretim Üyesi Murat Aydoğdu
Arş. Gör. Özlem Arslan
Arş. Gör. Umut Dere
Arş. Gör. Ahmet Akın Akbıyık
Arş. Gör. Safa Furkan Karacakaya

İnceleyiciler
Prof. Dr. Bülent Yıldırım
Doç. Dr. Esra Özsüer

Yayına Hazırlayan
Murat Saygın

Çevrim içi, Ankara, 2025
ISBN: 978-975-17-6121-7

Kapak ve Sayfa Tasarımı
Erdal Basım Yayın Dağıtım

Atatürk Araştırma Merkezi
Genel Ağ: atam.gov.tr
E-Mağaza: emagaza-atam.ayk.gov.tr

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları Atatürk Araştırma Merkezine aittir.

İÇİNDEKİLER

SEMPOZYUM KURULLARI VII

TAKDİM IX

1. Oturum

Oturum Başkanı Prof. Dr. Cezmi Eraslan

Uzman Kemal Özden

Alman Diplomatların Raporları Işığında Lozan Barış Konferansı 1

Doç. Dr. Sezen Kılıç

Alman Gazetesi Vossische Zeitung'ta Lozan Barış Görüşmeleri 36

Prof. Dr. Yüksel Kaştan

Büyük Taarruz Sonrası Lozan Barış Anlaşması'na Giden Yolda İstanbul ve Çanakkale Boğazları Meselesinin Alman Basınına Yansıması 64

2. Oturum

Oturum Başkanı Prof. Dr. Mustafa Budak

Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

Lozan Konferansı'na Dair Bir Detay: Sigorta Sözleşmeleri 121

Doç. Dr. Celil Bozkurt

Lozan Konferansı'nda Kutsal Emanetler Sorunu 147

Doktora Öğrencisi Ayşe Yüksel

Lozan Boğazlar Mukavelenamesi ve Karantina Uygulaması 165

3. Oturum

Oturum Başkanı Prof. Dr. Arzu Terzi

Doç. Dr. Barbara Dell'Abate Çelebi

Nezihe Muhiddin and the Women's People Party 185

4. Oturum

Oturum Başkanı Prof. Dr. Halil Bal

Prof. Dr. Hee Soo Lee

Korean View and Perspective on Mustafa Kemal and the Newly Established Republic of Türkiye in the 1920~1930s. 205

Prof. Dr. Fabio L. Grassi
Rome's Attitude: The First Mussolini's Government and the Last Phase of the Turkish National Revolution 220

5. Oturum
Oturum Başkanı Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan

Prof. Dr. Yusuf Sarınay / Prof. Dr. Recep Karacakaya
Musul Meselesinin Milletler Cemiyeti'nde Görüşülmesi ve İsmet Paşa ile Fethi Bey'in Konuyla İlgili Yazışmaları (1924) 238

Prof. Dr. Odile Moreau
October 6, 1923: The Liberation of İstanbul After Five Years of Foreign Occupation 258

Dr. Yeter Mengeş
Lozan Barış Antlaşması'nın Onay Sürecinde İtalya ile İngiltere Arasında Menteşe Adaları Üzerindeki Pazarlıklar 274

6. Oturum
Oturum Başkanı Prof. Dr. Yüksel Kaştan

Öğr. Gör. Dr. Muhabbet Doyran
Cumhuriyet Döneminde Gürbüz Nesiller Yetiştirme Politikaları 309

Prof. Dr. Tülay Âlim Baran
Cumhuriyet Dönemi Çocuk Politikasının Çocuk Sağlığına İlişkin Uygulamaları, Kişiler ve Kurumlara Dair Örnekler 326

Doktora Öğrencisi Zümrüt Üskül
Cumhuriyetin Çocuk Davasını Üstlenen Bir Kurum: Sosyal ve Ekonomik Boyutları ile Himaye-i Etfal Cemiyeti 346

7. Oturum
Oturum Başkanı Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt

Doç. Dr. Serhan Afacan
Türkiye'de Cumhuriyetin İlanı ve Türkiye-İran İlişkileri (29 Ekim 1923-12 Aralık 1925) 386

Dr. Derya Levent Miyak
Atatürk Dönemi Dış Politikasında Türk Donanmasının Rolü 404

Prof. Dr. Ulvi Keser
Atatürk Dönemi Türk Dış Siyasetinde Akdeniz ve Kıbrıs 1923-1938 442

Doç. Dr. Ilirjana Kaceli
Lozan Antlaşması ve Türkiye-Arnavutluk İlişkilerine Etkisi 483

8. Oturum

Oturum Başkanı Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar

Prof. Dr. Fahri Kılıç
Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Heyet-i İlmiye Kararlarının Eğitimin Millîleştirilmesine Yansımaları 504

Doç. Dr. Tülay Aydın / Dr. Sebiha Çomruk
İstanbul Maarif Raporları Işığında Cumhuriyet'in İlk Yılında Eğitimin Portresi 526

Dr. Öğr. Üyesi Duygu Yılmaz
Cumhuriyet Dönemi Sosyal Hizmet ve Yardım Faaliyetleri Hakkında Bir Değerlendirme (1923-1933) 547

Dr. Öğr. Üyesi Memiş Merdan
Tarık Mümtaz'ın Rumeli Gazetesi ve Yeni Türkiye 581

9. Oturum

Oturum Başkanı Prof. Dr. Recep Karacakaya

Doç. Dr. Okan Ceylan
II. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Kırsal Kalkınma ve Ziraat Alanında Bir Kanun: Rize Vilayetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi 609

Doç. Dr. Hacer Karabağ Arslan
Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İmtiyazlı Yabancı Şirketler ve Bursa Elektrik Şirketi Örneği 636

Öğr. Gör. Dr. Irmak Karabulut
1923 Yılında Türkiye'nin Dış Ticareti ve Ticari İlişkileri 675

Doç. Dr. Arda Baş
Cumhuriyet İlan Edildiğinde Türk Ekonomisinin Görünümüne Dair İngiliz Görüşleri 715

10. Oturum

Oturum Başkanı Doç. Dr. Ramazan Erhan Güllü

Dr. Fatma Eylem Çoban
Lozan'da Şekillenen Yeni Ekonomik Düzenin Cumhuriyet Dönemi İş Adamlarına ve İktisadi Hayata Etkisi (1923-1929) 744

Dr. Emine Güntepe Yeşilbursa
Cumhuriyete Giden Süreçte İşçi Haklarının Geliştirilmesine Yönelik Örnek Bir Uygulama: "Amelebirliği Başkanlığı" 765

Prof. Dr. Şerif Demir
Mahmud Celal (Bayar)'ın I. Büyük Millet Meclisindeki Siyasi Faaliyetleri (1920-1923) 787

11. Oturum

Oturum Başkanı Prof. Dr. Şerafettin Can Erdem

Prof. Dr. Hamit Pehlivanlı
Eyüp Durukan Paşa'nın Günlüklerinde Cumhuriyetin İlk Yılları 823

Prof. Dr. Mevlüt Çelebi
İtalyan Kamuoyunda Türkiye'de Rejim Tartışmaları ve Cumhuriyet'in İlanı 855

Doç. Dr. Önder Kocatürk
Türkiye'deki İlk Cumhuriyet Kutlamalarının 1923 Yılı Basınına Yansıması 885

12. Oturum

Oturum Başkanı Doç. Dr. Arda Baş

Prof. Dr. Şerafettin Can Erdem
Ziya Gökalp'in "Doğru Yol Risalesi" Üzerine Bir İnceleme 928

Öğr. Gör. Yunus Emre Akbulut
Cumhuriyetin İlanı Sürecinde Türk Ocağı ve Ocaklar 947

Dr. Öğr. Üyesi Günver Güneş
Cumhuriyetin İlk Yılında Türk Ocakları ve Faaliyetleri 972

Dr. Öğr. Üyesi Sercan Acar / Melike Bilgin
Cumhuriyet ve Antropoloji Bilimi 1005

SEMPOZYUM KURULLARI

Onur Kurulu

Prof. Dr. Yüksel Özgen	Türk Tarih Kurumu Başkanı
Prof. Dr. Mahmut Ak	YÖK Yürütme Kurulu Üyesi
Abdullah Özdemir	Eski Bağcılar Belediye Başkanı
Prof. Dr. Osman Bülent Zülfikar	İstanbul Üniversitesi Rektörü

Düzenleme Kurulu

Doç. Dr. Güner Doğan	Çankırı Karatekin Üniversitesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. Sevtap Kadıoğlu	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı
Prof. Dr. Fatih M. Sancaktar	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanı
Prof. Dr. Cezmi Eraslan	İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. Mustafa Budak	İ. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Zeynep Tarım	İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Müdürü
Prof. Dr. Mustafa Oral	Emekli Öğretim Üyesi
Prof. Dr. Halil Bal	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Prof. Dr. Ramazan Erhan Güllü	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Dr. Öğr. Üyesi Murat Aydoğdu	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Volkan Çakmak	Bağcılar Belediyesi Başkan Yardımcısı
Yüksek Kurum Uzmanı Murat Saygın	Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
Dr. Halit Aytuğ Tokur	Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı
Arş. Gör. Özlem Arslan	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Arş. Gör. Umut Dere	İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Arş. Gör. Ahmet Akın Akbıyık	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Arş. Gör. S. Furkan Karacakaya	Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

Sekretarya

Arş. Gör. Ahmet Akın Akbıyık	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Bilim Kurulu

Prof. Dr. Mesut Çapa	Prof. Dr. İsmail Eyyupoğlu
Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan	Prof. Dr. Mustafa Çolak
Prof. Dr. Mehmet Hacısalihoğlu	Prof. Dr. Mehmet Samsakçı
Prof. Dr. Yüksel Özgen	Prof. Dr. Yasemin Doğaner
Prof. Dr. Recep Karacakaya	Prof. Dr. Serkan Tuna
Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu	Prof. Dr. Neşe Özden
Prof. Dr. Ömer Turan	Prof. Dr. Serdar Sarısır
Prof. Dr. Nuri Köstüklü	Prof. Dr. Bülent Bakar
Prof. Dr. Hikmet Öksüz	Prof. Dr. Şerafettin Can Erdem
Prof. Dr. Mahir Aydın	Prof. Dr. Ali Satan
Prof. Dr. Yusuf Sarınay	Prof. Dr. Musa Qasımlı
Prof. Dr. Selma Yel	Prof. Dr. İrade Memmedova
Prof. Dr. Alexander Vasilyev	Prof. Dr. Hakkı Uyar
Prof. Dr. Mustafa Turan	Prof. Dr. Alexander Sotniçenko
Prof. Dr. Kemal Arı	Prof. Dr. Fabio L. Grassi
Prof. Dr. Hee So Lee	Prof. Dr. Sevtap Demirci
Prof. Dr. Mehmet Akif Okur	Prof. Dr. Bülent Yıldırım
Prof. Dr. Fatmagül Demirel	Prof. Dr. Mehmet Kaan Çalen
Prof. Dr. Mevlüt Çelebi	Prof. Dr. Nurten Çetin
Prof. Dr. Mehmet Saray	Prof. Dr. Salim Gökçen
Prof. Dr. Haluk Selvi	Doç. Dr. Beral Alacı
Prof. Dr. Bekir Koçlar	Doç. Dr. Tuğba Eray Biber
Prof. Dr. Burhan Sayılır	Doç. Dr. Eminalp Malkoç
Prof. Dr. Mehmet Serhat Yılmaz	Doç. Dr. Çağla Derya Tağmat
Prof. Dr. Yüksel Kaştan	Doç. Dr. Mevlüt Yüksel
Prof. Dr. İhsan Güneş	Doç. Dr. Ökkeş Kürşad Karacagil
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atnur	Doç. Dr. Derya Aydın Okur
Prof. Dr. Cemil Hasanlı	Doç. Dr. Üyesi Nejdet Bilgi
Prof. Dr. Mehmet Okur	Dr. Öğr. Üyesi Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir
Prof. Dr. Uğur Üçüncü	Dr. Ayşegül İnginar Kemaloğlu
Prof. Dr. Yavuz Aslan	Dr. Memiş Merdan
Prof. Dr. Hakan Uzun	Dr. Ramil Zalyaev
Prof. Dr. Tolga Başak	Dr. Sabahattin Abdurrahman
Prof. Dr. Erdal Aydoğan	
Doç. Dr. Burcu Kurt	

TAKDİM

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı (ATAM), T.C. Anayasası'nın 134. maddesi uyarınca 1983 yılında Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bünyesinde kurulmuştur. Kuruluşundan itibaren, gerek yurt içi ve yurt dışındaki paydaşlarıyla iş birliği içinde gerekse tek başına çeşitli akademik çalışmalar yürütmektedir. Bu çalışmalar arasında, başta Türkçe olmak üzere farklı dillerde yayımlanan monografik eserler, dijital ansiklopediler, birçok indekste taranan ATAM Dergisi, sempozyumlar, kongreler, paneller, bilimsel projeler ve burs imkânları yer almaktadır. ATAM; Mustafa Kemal Atatürk, Millî Mücadele ve Türkiye Cumhuriyeti tarihine ilişkin konularda, alanında yetkin akademisyenler ve araştırmacılar ile iş birliği yaparak bilimsel çıktı üretimini desteklemektedir. Bu doğrultuda sürdürdüğü faaliyetlerle, geçmişi geleceğe bağlayan akademik bir köprü olma görevini de yerine getirmektedir.

Cumhuriyetimizin 100. yıl dönümünü idrak ettiğimiz 2023 yılı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecini ve bu sürecin dönüm noktalarını bilimsel bir perspektifle ele almak adına önemli bir fırsat sunmuştur. 1923 yılı, sadece Cumhuriyetimizin ilanıyla değil, çok sayıda kritik siyasi, ekonomik ve toplumsal gelişmenin yaşandığı bir dönem olarak Türk tarihinin önemli sayfalarından birini oluşturmaktadır. Bu bilinçle, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü iş birliğiyle 21-22 Kasım 2023 tarihlerinde İstanbul'da "Cumhuriyetin İlanının 100. Yıl Dönümü" başlıklı uluslararası bir sempozyum düzenlenmiştir.

Bu sempozyumda, 1923 yılının çeşitli boyutlarıyla ele alınması, akademik birikimin ortaya konulması ve bilim insanlarının bu döneme ilişkin farklı açılardan analizlerini paylaşması amaçlanmıştır. Sempozyum boyunca, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına ve sonrasına dair gelişmeler, düşünsel, sosyal ve siyasi boyutlarıyla tartışılmış; şehirlerin ve kurumların bu süreçteki rolü, dış politika dinamikleri ve ekonomik yapının dönüşümü gibi konular çeşitli akademik sunumlarla irdelenmiştir.

Elinizde bulunan bu eser, söz konusu sempozyumda sunulan bildirileri bir araya getirmekte ve 1923 yılına dair tarihsel birikimi okurlarımıza sunmayı amaçlamaktadır. Sempozyumun uluslararası niteliği dolayısıyla Güney Kore, İtalya, Arnavutluk, Almanya, Fransa, Bulgaristan ve KKTC'den akademisyenler sempozyuma katılmış ve bildirilerin belirli bir kısmı İngilizce dilinde

sunulmuştur. Kitapta; sağlık, ekonomi, eğitim ve dış siyaset gibi pek çok önemli konu incelenmiş, dönemi anlamaya yönelik yeni akademik katkılar sağlanmıştır.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı olarak, bu yayının Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine dair yeni akademik çalışmaları teşvik etmesini ve kamuoyunun farklı bakış açıları kazanmasına vesile olmasını temenni ederiz. Sempozyuma katılan ve bildirileriyle katkı sunan değerli akademisyenlere, editörler Prof. Dr. Fatih Mehmet Sancaktar, Prof. Dr. Abdurrahman Bozkurt, Prof. Dr. Ramazan Erhan Güllü, Dr. Öğretim Üyesi Murat Aydoğdu, Arş. Gör. Özlem Arslan, Arş. Gör. Umut Dere, Arş. Gör. Ahmet Akın Akbıyık, Arş. Gör. Safa Furkan Karacakaya'ya, kitabın inceleyicilerine, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı BE Prof. Dr. Derya Örs'e, kitabı yayına hazırlayan Yüksek Kurum Uzmanı Murat Saygın'a ve idari personele teşekkür eder, bu eserin tarih meraklıları ve akademik camia için faydalı bir kaynak olmasını dileriz.

Doç. Dr. Ahmet Kılınç
Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı

BİLDİRİLER

ALMAN DİPLOMATLARIN RAPORLARI IŞIĞINDA LOZAN BARIŞ KONFERANSI

Kemal ÖZDEN*

ÖZET

İtilaf Devletlerinin Lozan Barış Konferansı'nda resmi bir gözlemci bulundurmasına dahi izin vermediği Almanya, konferanstaki gelişmeleri Atina, Bern, Bükreş, Londra, Moskova, Paris ve Tiflis diplomatik temsilcilikleri tarafından gönderilen raporlar aracılığıyla izlemiştir. Alman Dışişleri Bakanlığı Türkiye Şubesi Müdürü Wilhelm Padel, bu ve diğer kaynaklardan gelen bilgilere dayalı olarak hazırladığı raporları, Dışişleri Bakanı Frederic Rosenberg ve Devlet Sekreteri Freiherr von Maltzan'a sunmuştur. Lozan Konferansı'nın başlatılmasından yaklaşık yedi ay önce Sovyet Rusya ile ikili ilişkileri başlatmış olan Almanya, içinde bulunduğu tecrit edilmişlik durumundan daha fazla kurtulmak için Türkiye ile Mondros Mütarekesi aracılığıyla kesilen ikili ilişkileri yeniden başlatmak istemiştir. Bunun temel şartı, Lozan'da taraflar arasında uzlaşma sağlanarak Mondros şartlarının ortadan kaldırılmasıdır. Lozan'daki gelişmeleri çok yakından izleyen Almanya, Türkiye ile ilişkilerin yeniden başlatılması için nabız yoklamaya başlamıştır. Türkiye'de Alman devleti ve vatandaşlarına ait olan mallar, haklar ve çıkarlarına yeniden sahip olmak isteyen Almanya, umudunu Türkiye'nin Lozan'da bir an önce barış antlaşması imzalayarak uluslararası alanda tanınan tam bağımsız bir devlet olmasına bağlamıştır. Konuya ilişkin olarak Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi'nde tespit edilen belgelerin büyük çoğunluğu, bugüne kadar Alman ve Türk tarihçiliğinde değerlendirilmemiştir. Karanlıkta kalmış olan bu konu, söz konusu belgeler temel alınarak ve ilgili diğer Alman ve Türk kaynaklarıyla desteklenerek aydınlığa kavuşturulmuş ve yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Barış, İsmet Paşa, Türkiye, Almanya.

* Uzman, T.C. Berlin Büyükelçiliği, oezdenk@yahoo.de, ORCID ID: 0000-0002-2701-490X

THE LAUSANNE PEACE CONFERENCE IN THE LIGHT OF THE REPORTS OF GERMAN DIPLOMATS

ABSTRACT

Germany, which was not even allowed by the Entente Powers to have an official observer at the Lausanne Peace Conference, followed the developments at the conference through reports sent by its diplomatic missions in Athens, Bern, Bucharest, London, Moscow, Paris and Tbilisi. Wilhelm Padel, Director of the Turkish Department of the German Foreign Ministry, submitted reports based on information from these and other sources to Foreign Minister Frederic Rosenberg and State Secretary Freiherr von Maltzan. Germany, which had started bilateral relations with Soviet Russia about seven months before the start of the Lausanne Conference, wanted to reestablish bilateral relations with Türkiye, which had been interrupted by the Armistice of Mudros, in order to escape further from its isolation. The main condition for this was the elimination of the terms of the Armistice of Mudros by reaching a compromise between the parties at Lausanne. Germany, which closely monitored the developments in Lausanne, started to make inquiries for the resumption of relations with Türkiye. Germany, which wanted to regain possession of the properties, rights and interests belonging to the German state and its citizens in Türkiye, pinned its hopes on Türkiye signing a peace treaty at Lausanne as soon as possible and becoming a fully independent state recognized internationally. The vast majority of the documents on the subject, which were found in the Political Archive of the German Foreign Ministry, have not been evaluated in German and Turkish historiography until today. Based on these documents and supported by other relevant German and Turkish sources, this issue, which has remained in the dark, has been clarified and interpreted.

Keywords: Lausanne, Peace, Ismet Pasha, Türkiye, Germany.

Giriş

Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 19. maddesi uyarınca Osmanlı topraklarında yaşayan Alman ve Avusturya vatandaşlarının tamamı ülkeyi terk etmekle yükümlü kılınmış ve 23. maddesi uyarınca Osmanlı Hükümetiyle Merkezi Hükümetler arasındaki her türlü ilişki kesilmiştir.[1] Almanya uzun süren gizli müzakerelerden sonra 16 Nisan 1922'de Rusya ile Rapallo Antlaşması'nı imzalamıştır. İki ülke her türlü savaş tazminatından karşılıklı olarak sarfı nazar etmiş, diplomatik ve konsüler ilişkileri yeniden başlatmış ve karşılıklı imtiyaz temeline dayalı ticari ve ekonomik iş birliği yapmaya başlamıştır. Almanya bu suretle, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra içine düşürülmüş olduğu tecrit durumundan kurtulma sürecinde ilk adımı atmıştır.[2]

Almanya Rapallo sonrasında İtilaf Devletleriyle sağladığı uzlaşma uyarınca, 15 Temmuz-15 Aralık 1922 döneminde 320 milyon Altın Mark tutarında savaş tazminatı borcu ve taksiti ödeme yükümlüğü üstlenmiştir. İktidardaki hükümet "Önce Ekmek, Sonra Tazminat" politikası izleyerek ödeme yapmayınca, Fransa yaptırım uygulama tehdidinde bulunmaya başlamıştır. Cumhurbaşkanı Friedrich Ebert 22 Kasım 1922'de siyasi parti mensubu olmayan Dr. Wilhelm Cuno'yu yeni bir hükümet kurmakla görevlendirmiştir. Cuno kurduğu azınlık hükümetinde, siyasi parti mensubu olmayan diplomat Frederic Rosenberg'i Dışişleri Bakanı olarak görevlendirmiştir. Tazminat ödemeleri alanında selefinin politikasını devam ettiren Cuno Hükümeti de ödeme yapmayınca, Fransa ve Belçika birlikleri 11 Ocak 1923'te Almanya'nın ağır sanayi bölgesi Ruhr'u işgal ederek kömür madenlerine el koymuştur. Hükümet bölgede görev yapan memurlara, işgalci ülkelere kömür sevkiyatının engellenmesi için pasif direnişte bulunma talimatı göndermiş, ancak bu yöntem işlemeyince başlatılan gemilerin batırılması, köprü ve demiryollarının patlayıcı maddeyle tahrip edilmesi gibi etkin direniş eylemlerine göz yummuştur. Lozan Konferansı'nın açılışından iki gün sonra kurulan Cuno Hükümeti, Lozan Barış Antlaşması imzalandıktan üç hafta sonra istifa etmiştir.[3]

---

1 Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri. C I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 523-524.

2 Günter Rosenfeld, **Sowjet-Russland und Deutschland. 1917-1922**, Akademie-Verlag, Berlin 1983, s. 383-394.

3 Hans-Christof Kraus, Versailles und die Folgen. Außenpolitik zwischen Revisionismus und Verständigung. 1919-1933, **Lizensausgabe für die Bundeszetrale für politische Bildung**, Bonn 2014, s. 48-60.

Lozan Barış Konferansı öncesinde Türkiye'nin Boğazlar politikası hakkında bilgi edinmek isteyen Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Georgi Vasilyeviç Çiçerin, 30 Ekim 1922'de Ankara Elçisi Semyon İvanoviç Aralof'a konuya ilişkin sorular göndermiş ve ondan İsmet Paşa'nın vereceği cevapları bildirmesini istemiştir. İsmet Paşa cevaben, Türkiye'nin Boğazlara ilişkin görüşünün Misak-ı Milli'de ilan edildiğini, konferansta bundan daha fazlasını talep etmeyeceklerini ve yalnızca İstanbul ve Marmara Denizi'nin güvenliğini sağlamak için gerekli önlemleri görüşeceklerini belirtmiştir. Paşa devamla, Türkiye'nin Rusya'nın konferansa sınırlama olmaksızın ve eşit haklarla katılmasına karşı olduğunu, kendisiyle savaş halinde olan ülkelerle barış antlaşması imzalayacağını ve Boğazların yabancı ülkelerin savaş gemilerine kapatılması ve silahlandırılması yönündeki Rus formülünü teklif etmeyeceğini vurguladıktan sonra, "*Türkiye Boğazlar konusunda Rusya'nın bilgisi olmadan hiçbir adım atmayacaktır.*" demiştir.[4] Paşa bu suretle, Boğazlar konusunda atılacak adımları konferans başlamazdan önce ana hatlarıyla Çiçerin'e bildirmiştir.

Konferansın Birinci Safhası

Almanya'nın Moskova Büyükelçisi Ulrich von Brockdorff-Rantzau 20 Kasım 1922'te, Berlin'e Sovyet Rusya'nın Lozan Konferansı'nın tamamına katılmak için girişimde bulunduğunu, İtilaf Devletlerinin konferansın tamamına Türkiye'ye karşı savaşmış olan ülkelerin katılmasına izin verileceği, Rusya'nın yalnızca Boğazlar müzakerelerine katılabileceği ve aynı durumun Ukrayna ve Gürcistan için de geçerli olduğu cevabını verdiğini bildirmiştir.[5] Aynı gün Rantzau'yu kabul eden Çiçerin, Rusya'nın konferansın tamamına katılmasına izin verilmemesi durumunda Lozan'a gitmeyeceği yönündeki söylentilerin doğru olmadığını belirtmiştir.[6] Bunun üzerine Lozan'a gidecek heyette Çiçerin, Christian Rakovski, Vatslav Vorovski ve Polikarp Mdivani'nin yer alması ve heyetin Ukrayna ve Gürcistan'ı da temsil etmesi kararlaştırılmıştır.[7]

Rantzau, İran'ın Rusya'yı 20 yıldır yakından tanıyan ve bu nedenle söyledikleri ciddiye alınması gerektiğine dikkat çektiği Moskova Temsilcisi'yle bir araya

---

4 Semyon İvanoviç Aralov, **Bir Sovyet Diplomatının Anıları 1922-1923**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 182-183.

5 **PA AA RZ** 101/28588 (Müteakiben RZ 101/28588), s. 91 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 20.11.1922).

6 **RZ** 101/28588, s. 92 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 20.11.1922).

7 **RZ** 101/28588, s. 95 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, [gün ve ay yok] 1922. Bakanlığa giriş tarihi: 28.11.1922).

gelmiştir. Temsilci Rantzau'ya gizlice, Lozan Konferansı'nda istediklerini kabul ettirebilecek ölçüde güçlü olduğuna inanan Rusya'nın, konferansta Türkiye'yi mutlaka destekleyeceğini, ancak olumlu sonuçlar elde etmesini beklemediğini söylemiştir.[8]

Lozan Konferansı'na giderken 30 Kasım'da Berlin'de mola veren Çiçerin, Sovyet Rusya Büyükelçiliği'nde düzenlediği basın toplantısında, ülkesinin Türk halkının kendi toprakları ve karasularında tam egemenliğinden ve Boğazların Türkiye haricindeki ülkelerin savaş gemilerinin geçişine kapatılmasından yana olduğunu, Karadeniz'de barış ve güvenliğin mutlaka korunması gerektiğini, Türk halkının kendi karasularındaki egemenlik haklarının daimi olarak elinden alınmasına ve İstanbul'un deniz gücü kuvvetli ülkelerin her türlü saldırına açık olmasına izin vermeyeceğini, bu hakların güvence altına alınmadığı bir antlaşmanın kalıcı olmayacağını, Türkiye'nin meselelerine dışarıdan yapılacak her türlü müdahalenin Türk ulusal hareketi tarafından boşa çıkarılacağını, Lozan'da bu konuya nihai çözüm bulunacağını garanti edemeyeceğini, ancak konferansta nasıl bir karar verilirse verilsin Türk ulusal hareketinin durdurulamayacağını söylemiştir. Basın toplantısının akabinde Almanya Dışişleri Bakanlığı Doğu Avrupa Dairesi Başkanı ve Devlet Sekreteri Yardımcısı Adolf Georg Freiherr von Maltzan tarafından onuruna verilen resepsiyona katılan Çiçerin, orada Şansölye Cuno ve Dışişleri Bakanı Rosenberg'le bir araya geldikten sonra saat 21.30'da Lozan'a hareket etmiştir.[9]

Rosenberg görüşme raporunda, Çiçerin'in Lozan'da Türkiye'nin mutlak egemenliği ve Boğazların kapatılmasından yana tutum takınacağını, gerekmesi halinde konferansın başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olacağını ve Türklerin de aynı görüşte olduğunu belirtmiştir.[10]

Almanya'nın Türkiye'deki çıkarlarını korumakla görevlendirilen İsveç Krallığı, Aralık sonunda Alman Dışişleri Bakanlığı'na İstanbul'daki yönetimin Türk makamları tarafından devralınmasından sonra da Alman mallarının Türkiye'ye doğrudan ithalatı ve Alman gemilerinin Karadeniz'deki Türk limanlarına ulaşımının engellenmesi ile Alman vatandaşlarına yönelik İstanbul'a seyahat yasağı uygulamalarında değişiklik yapılmadığını bildirmiş ve Lozan

---

8 **RZ** 101/28588, s. 104 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 29.11.1922).

9 "Tschitscherin in Berlin", **Vorwärts**, 01.12.1922, Nr. 567; "Ruβlands Programm für Lausanne – Erklärungen Tschitscherins in Berlin", **Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung**, 01.12.1922, Nr. 546.

10 **RZ** 101/28588, s. 110 (Rosenberg'in raporu, 02.12.1922).

Konferansı boyunca Almanya'nın Türkiye'deki çıkarlarına zarar verebilecek gereksiz huzursuzluğa neden olunmaması için, bu konularda alınması düşünülen her türlü muhtemel önlemin ertelenmesini tavsiye etmiştir.[11]

Almanya'nın Tiflis Temsilcisi Otto-Günther von Wesendonk merkeze, Ankara Hükümeti'nin Temsilcisi Nebil Bey'in kendisine Almanya'nın mümkün olduğunca kısa bir süre içinde Ankara'ya resmi bir temsilci gönderme beklentisini dile getirdiğini, ancak İtilaf Devletlerinin tutumunu göz önünde bulundurmak zorunda oldukları için, bunun henüz mümkün olmadığını söylediğine dikkat çekmiştir.[12]

Almanya'nın Bern Elçisi Adolf Gustav Müller'in Berlin'e bildirdiğine göre, bilgi sahibi Yugoslav çevrelerinde Türklerin İngiltere'yle kapsamlı ekonomik antlaşmalar ve Rusya'yla siyasi antlaşma imzalama hazırlığı içinde olduğuna, hatta bunların imzalanmış olabileceğine inanılmaktaydı. Şarkın yakın geleceğine tedirginlikle bakan Yugoslavya, kendisini korumak için askeri hazırlıklar yapmakta ve büyük ölçüdeki mühimmat eksikliğini gidermek için gayret göstermekteydi.[13]

Lozan Barış Konferansı'na ilişkin ilk raporunu 16 Aralık 1922'de kaleme alan Dışişleri Bakanlığı III Daire (İngiltere, Türkiye ve Amerika) Türkiye Şubesi Müdürü Wilhelm Padel, dördüncü haftanın da geride kalmasına rağmen, konferansta bir tek konu hakkında dahi nihai karar alınamadığını ve kulislerde sürdürülen gizli görüşmelerdeki durumun da resmi oturumlardan farklı olmadığını vurguladıktan sonra, aşağıda sıralanan konular üzerinde kapsamlı görüşmeler sürdürüldüğünü belirtmiştir.

Boğazlar meselesi: Başlangıçta birbiriyle uzlaşmaz gibi görünen görüş ayrılıkları, Lord Curzon'un uzlaşmacı tutumu sayesinde giderilmişti. Yakında nihai uzlaşma sağlanması beklenmekteydi. Türk tarafı Boğazlardan serbest geçiş için, çeşitli şartlar ileri sürmüştü. İlk şart, İstanbul ve Boğazlara yönelik askeri tehdit riskine karşı önlem alınmasıydı. Geçiş yapacak gemilerin sayısı ve tonajı sınırlandırılacaktı. Çanakkale Boğazı önündeki adalar kısmen Türk egemenliği altında, kısmen otonom olacaktı. İsmet Paşa, boğaz kıyılarının asker ve silahtan arındırılmasına ve savaş gemilerinin geçişine itiraz etmemişti. Curzon'un önemli tavizler vermesi sonucunda, bu konu uzmanlar komisyonuna

---

11 **RZ** 207/78484, s. yok (İsveç Dışişleri Bakanlığı'ndan Alman Dışişleri Bakanlığı'na, 12.12.1922)

12 **RZ** 207/78484, s. yok (Wesendonk'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 31.12.1922)

13 **RZ** 101/28588, s. 127 (Müller'den Dışişleri Bakanlığı'na, 14.12.1922).

havale edilebilmişti. Boğazlardan her türlü savaş gemisinin geçişine karşı olan ve müstahkem mevkilerin Türkiye'nin kontrolü altında olmasını isteyen Rusya, yalnızca Boğazlara ilişkin komisyondaki istişarelere katılmasına izin verilmesini protesto etmişti.

Azınlıklar meselesi: Lord Curzon'un uzlaşmaz tutumu, krize neden olmuştu. İngiltere delegesi, konferansı kesme tehdidinde bulunmuştu. Konu, Milletler Cemiyeti Mülteciler Yüksek Komiseri Dr. Fridtjof Nannsen'in projesine dayalı olan "*korkunç*" nüfus mübadelesiydi. Bu sorun bir yıldan fazla bir zaman önce Ankara Hükümeti'yle Ermenistan Cumhuriyeti arasında imzalanan mübadele antlaşması aracılığıyla, Türkler tarafından kısmen çözülmüştü. Türkler Ermeni devleti kurulmasını, konferansta tartışma konusu dahi yapmamıştı. İsmet Paşa Curzon'un Ermeni girişimi karşısında hiçbir şekilde taviz vermemiş, azınlıklar meselesinin Misak-ı Milli'nin 5. maddesi uyarınca düzenleneceğini söylemişti. Türkiye'nin, Patrikhane'nin ülke dışına çıkarılması şartıyla İstanbul'daki Rumların mübadele haricinde tutulmasını kabul etmesinden sonra, bu konuda da uzlaşma ihtimali belirmişti.

Türkiye'nin Lozan'daki tutumunu çok sert şekilde eleştiren Curzon'un, durumda hiçbir değişiklik olmamışken aniden Türk tezlerini kabul etmeye başlaması, Türkler ile İngilizler arasında Musul petrolleri gibi diğer konularda gizli görüşmeler sürdürüldüğü yönündeki söylentileri teyit eder nitelikteydi. İngiltere'nin Bağdat ve Musul'daki petrol yatakları üzerindeki hak talebinin hukuki temeli çok sağlam değildi. Diğer yandan, Bay Chester Türk Hükümeti'yle üç demiryolu hattı (Mersin-Van, Mersin-Diyarbakır, Mersin-Erzurum) inşa edilmesi için Turk-American Corporation (New York) adına sözleşme imzalama aşamasına gelmişti. Kapitülasyonlar, devlet borçları ve demiryolları meseleleri hala uzmanlar arasında istişare aşamasındaydı.[14]

18 Aralık'ta Rantzau'yu kabul eden Çiçerin'in yardımcısı Maksim Litvinov, Türklerin Lozan'da Milletler Cemiyeti'ne üye olmaya hazır olduklarını ilan edecekleri yönündeki gazete haberini teyit etmiştir. Türklerin bu adımının Moskova'da üzüntüyle karşılandığını, ancak bunun kendileri için sürpriz olmadığını belirten Litvinov, Türkiye'nin konuya ilişkin tutumunu "*nefes alma molasına ve paraya*" ihtiyaç duyuyor olmasıyla izah etmiş ve Türklerin ileride durumları düzeldiğinde İtilaf Devletlerine karşı başka dilden konuşacaklarını ima ettiğine dikkat çekmiştir. Litvinov Rantzau'nun Lozan Konferansı'nın

14 **RZ** 101/28588, s. 128-133 (Padel'ın raporu, 16.12.1922).

kesilmesi ihtimaline ilişkin sorusuna cevaben, müzakerelerin Boğazlar nedeniyle değil kapitülasyonlar bağlamındaki anlaşmazlık nedeniyle kesilebileceğini, zira Türklerin Boğazlara konferansın başarısızlıkla sonuçlanmasını göze alacak ölçüde önem atfetmediğini söylemiştir.[15]

23 Aralık'ta Rantzau ile yeniden bir araya gelen Litvinov, Lozan müzakerelerinde ortaya çıkan güçlüklerin esas itibarıyla ABD'nin tutumundan kaynaklandığını, konferansın kapitülasyonlar anlaşmazlığı nedeniyle başarısızlıkla sonuçlanmasının hala mümkün olduğunu ve Çiçerin'in Boğazlar Antlaşması'nı imzalamayacağını belirtmiştir.[16]

Bern Elçisi Müller'in Lozan'daki bilgi kaynağının bildirdiğine göre, konferanstaki hava 27 Aralık akşamı çok kritikti ve yeniden konferansın dağılacağından söz edilmeye başlanmıştı. Ancak böyle bir ihtimal bulunmamaktaydı. Zira Birinci Delegeler Lord Curzon, Camille Barrére ve Camillo Garroni arasında düzenlenen ve ABD Birinci Delegesi Richard Child'ın da gözlemci olarak katıldığı görüşmede, Türklere yakında mümkün olduğu ölçüde tamamlanmış bir antlaşma taslağı sunulması kararlaştırılmıştı. Taslağın 2 Ocak'ta hazır olması öngörülmekteydi. Sağlanan uzlaşmanın ilk somut sonucu, İtilaf Devletleri'nin Lozan'da daha güçlü şekilde ortak hareket etmeye başlaması, Fransız heyetinin İngiltere'nin Türklere karşı izlediği politikayı desteklemeye hazır olması ve İngiltere'nin Fransızların kapitülasyonlara ilişkin taleplerini daha güçlü şekilde desteklemesiydi.[17]

Rantzau otantik bir kaynağın kendisine gizli tutması ricasıyla, Ankara Hükümeti'nin Lozan'daki Türk heyetini tavizkar tutumu nedeniyle kınadığını ve Rus heyetiyle daha sıkı iş birliği yapılmasını talep ettiğini söylediğini rapor etmiştir.[18]

Almanya'nın Atina Elçisi Hans von Schön'ün bildirdiğine göre, Yunanistan'da Lozan'daki gelişmeler nedeniyle savaşın yeniden alevlenme ihtimali hesaba katılmaktaydı. Başkomutanlık görevine atanan General Theodoros Pangalos, Doğu Trakya'ya girme eğilimindeydi. İngiltere'nin silah sevkiyatlarının, ilişkiler kesilmiş olmasına rağmen devam ettirildiği anlaşılmaktaydı. Yunanistan Dışişleri Bakanlığı, yalnızca İtilaf Devletlerinin onayıyla hareket edeceklerini söylemekteydi. Trakya'daki Yunan Ordusu 65.000 askerden oluşmaktaydı.[19]

---

15 **RZ** 101/28588, s. 134 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 18.12.1922).

16 **RZ** 101/28588, s. 138 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 23.12.1922).

17 **RZ** 101/28588, s. 139-140 (Müller'den Dışişleri Bakanlığı'na, 28.12.1922).

18 **RZ** 101/28588, s. 141 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 28.12.1922).

19 **RZ** 101/28588, s. 143 (Schön'den Dışişleri Bakanlığı'na, 30.12.1922).

Rantzau'nun bildirdiğine göre, Lozan Konferansı'nın başlamasından sonra Moskova'da ikinci kez Çiçerin'in konumunun sarsılmakta olduğu söylentileri yayılmaktaydı. Konferansın gidişatını Çiçerin'i sert şekilde eleştirmek için kullanan etkili rakipler elbette vardı. Çiçerin kaba ve faydasız çıkışlarıyla, Türkleri neredeyse düşman kampına sürmekle itham edilmekteydi. Kısa bir süre önce tanıştığı Türkiye'nin yeni Moskova Büyükelçisi Enis Bey (Akaygen), bu görüşü paylaşmamış, daha ziyade Lozan'daki Türk heyetinin tutumunu küçümseyen ifadeler kullanmıştı. Rantzau telgrafının sonunda, gelişmeleri Çiçerin'in Berlin'e geçme ihtimalini göz önünde bulundurarak yazdığını, Çiçerin'in istifa etmesinin Alman-Rus ilişkileri açısından üzüntü verici olacağını, söylentilerin artması ve Çiçerin'in halefi olacak isimlerin zikredilmeye başlanmasına rağmen haberlerin asılsız olmasını umut ettiğini yazmıştır.[20]

Lozan sürecinde bugüne kadar karanlıkta kalmış bir gelişme, Osmanlı Devleti'nin eski Bern Elçisi Cevad Bey'in 1 Şubat'ta son Osmanlı Berlin Büyükelçisi Rıfat Paşa'dan aldığı tavsiye yazısıyla Berlin'e giderek Dışişleri Bakanı Rosenberg'le görüşmesi olmuştur. Cevad Bey, Rosenberg'e Ankara Hükümeti Başbakanı ve Dışişleri Bakanı [sic!] Rauf Bey'den aldığı talimat üzerine kendisiyle güncel siyasi durumu görüşmek üzere Berlin'e geldiğini söylemiştir. Cevad Bey, Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Ankara Hükümeti heyetiyle İzzet Paşa başkanlığındaki İstanbul Hükümeti heyeti arasında 5 Aralık 1920'de sürdürülen Bilecik görüşmelerinde İstanbul tarafında yer almış, bir süre Ankara'da alıkonulmuş, İstanbul Hükümeti hizmetinden ayrılacağına dair sözlü ve yazılı teminat vermesine rağmen, 19 Mart 1921'de İstanbul'a döndükten sonra yeniden padişahın hizmetine girmiştir.[21] Rauf Bey'in TBMM Hükümeti'nin Berlin Temsilcisi görevinin başındayken,[22] resmi sıfatı olmayan eski bir saltanat yanlısına görüşme talimatı vermesi mümkün değildir. Yalan söylediği anlaşılan Cevad Bey, Rosenberg'e genel siyasi gelişmeleri nasıl değerlendirdiğini ve Alman Hükümeti'nin Türkiye ile siyasi temas kurmaya hazır olup olmadığını sormuştur. Rosenberg önceden tanıdığı Rauf Bey'in bir temsilci göndermesine teşekkür ettikten sonra şunları söylemiştir:

---

20 **RZ** 101/28588, s. 148 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 07.01.1923).

21 Oğuz Aytepe, "Milli Mücadelede Bilecik Görüşmesi", **AÜ TİTE Atatürk Yolu Dergisi**, Mayıs-Kasım 2004, s. 23-31.

22 Almanya'da Türkiye'nin çıkarlarını korumakla görevli İsviçre'nin Berlin Büyükelçiliği nezdinde görevlendirilen TBMM Hükümeti Temsilcisi Numan Tahir Seymen. Bilal N. Şimşir, "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 22/S 64-66 (2006), s. 15-90, burada, s. 21.

"Türkiye'ye yönelik eski sempatilerimizde hiçbir değişiklik olmamıştır. Geçmişte Türkiye'de ne gibi büyük çıkarlara ve iyi dostlara sahip olduğumuzu biliyoruz. Ancak mevcut şartlar altında Türkiye ile siyasi temas kurma imkânına sahip değiliz. Bunun ilk nedeni, Türkiye ve İstanbul ile ilişkileri kesmek zorunda kaldığımız için, gerekli temas kanallarına sahip olmamamızdır. İkinci neden, Fransızların Almanya'ya yönelik tutumu nedeniyle o denli müşkül durumdayız ki, bütün gücümüzü kendimizi korumak için kullanmak zorundayız. Ancak günün birinde Türkiye ve İstanbul'da yeniden varlık gösterebileceğimize ve Türk dostlarımızla karşılıklı anlaşma temeline dayalı olarak ülkelerimizin refahı için çalışabileceğimize inanıyorum."

Rosenberg Fransa ve Belçika tarafından işgal edilen Ruhr bölgesinde direniş politikasını devam ettirmekten başka imkâna sahip olmadıklarını, Fransa'nın işgal politikasını değiştirip değiştirmeyeceğini bilmediklerini ve Alman Hükümeti'nin mevcut şartlar altında herhangi bir müzakere sürdürebilecek durumda olmadığını belirtmiştir. Rosenberg, Cevad Bey'in İngiltere'nin Almanya'nın Fransa'ya karşı direniş politikasını destekleyip desteklemediği ve Almanya'ya geleceğe yönelik güvenceler sunup sunmadığına ilişkin iki sorusuna olumsuz cevap vermiş, İngiltere'nin müdahale edeceğine inanmadığını ve bu bağlamda hayallere kapılmadığını söylemiştir.

Musul meselesine çözüm bulunamamasından yakınan Cevad Bey, Lord Curzon'un son yıllarda Türkiye'de hiçbir değişiklik olmamış gibi hareket ettiğini, yeni dönemde kapitülasyonlar meselesinde dahi taviz vermeye hazır olmadığını vurgulamıştır. Rosenberg, İngiltere'nin Türkiye'ye karşı savaş sürdüreceğine inanıp inanmadığına ilişkin soruya cevaben, bunu öngörmenin çok zor olduğunu, İngiltere'nin bir yandan kendi prestijini korumak zorundayken, diğer yandan sömürgelerindeki Müslümanları göz önünde bulundurmak zorunda olduğunu, bu ikisinden hangisinin belirleyici olacağını muhtemelen İngiltere Başbakanı Bonar Law'ın dahi bilmediğini belirtmiştir.[23]

Konferansın Kesilmesi

Vossische Zeitung'un "Şark Konferansı Kesildi – İngiliz Heyeti Ayrıldı" başlıklı haberine göre, Lozan Konferansı 4 Şubat Pazar günü çok hareketli ve olaylı geçen müzakerelerden sonra, Fransa ve İtalya'nın arabuluculuk girişimlerine rağmen saat 21.30'da geçici olarak kesilmişti. Kapitülasyonlar ve

23 **RZ** 101/28588, s. 175-178 (Rosenberg'in görüşme notu, 01.02.1923).

ekonomi meselelerinde uzlaşma sağlanamamıştı. İngiliz çevreleri, konferansın kesilmesinin sorumlusunun Poincaré olduğunu söylemekteydi. Echo National de, ana suçlunun Poincaré olduğunu yazmaktaydı. Lord Curzon saat 22.00'de heyetiyle birlikte Londra'ya hareket etmişti. Diğer heyetler pazartesi ya da salı gününe kadar Lozan'da kalacaktı. Türk heyetinin şehirde kalan Fransa, İtalya ve Japonya heyetleriyle salı gününe kadar ayrı bir uzlaşma sağlaması elbette ihtimal dışı değildi. Türkiye pazar günü İngiltere'ye verdiği taviz sözlerini tutarsa, iki ülke arasında nispeten çok kolay şekilde ayrı barış antlaşması imzalanabilirdi. İtilaf Devletleri arasında uyuşmazlık yaşandığını itiraf etmek istemeyen Fransız tarafı ise, "*Türklerin inatçılığından*" söz etmekteydi. Hatta Bompard'ın müzakerelerin kesilmesinden sonra, Türkler hakkında çok ağır ifadeler kullandığına dikkat çekilmekteydi. Fransa ile Türkiye arasındaki Ankara Antlaşması'nı imzalamış olan Franklin Bouillon'un çevresi birkaç gün önce, Lozan müzakerelerinin muhtemelen kesileceğini, ancak kısa bir aradan sonra muhtemelen başka bir yerde devam ettirileceğini söylemişti. Paris'teki siyasi çevreler, Fransa, İngiltere ve İtalya'nın şark meselesinde izlenecek ortak gidişatı belirlemek için derhal görüş alışverişinde bulunacağına dikkat çekmekteydi.[24]

Litvinov 5 Şubat'ta görüştüğü Rantzau'ya konferansın o gün kesileceğini, Rusya'nın antlaşma taslağını imzalamadığını, konferansın bu suretle fiilen sona erdiğini, muhtemelen münferit müzakereler sürdürüleceğini, Türkiye'nin askeri ve mali açıdan nefes alma molasına ihtiyaç duyduğunu, İngiltere'nin Türkiye'ye mali yardım yapma perspektifi sunduğunun anlaşıldığını, ancak Ankara Hükümeti'nin buna rağmen Musul meselesinde taviz vermediğini söylemiştir. Litvinov ayrıca, Çiçerin'in birkaç gün içinde Berlin üzerinden Moskova'ya geleceğine dikkat çekmiştir.[25]

Alman Dışişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri Adolf Georg Freiherr von Maltzan, 6 Şubat'ta İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi Edgar Vincent D'Abernon'la görüştükten sonra Londra ve Moskova Büyükelçiliklerine gönderdiği gizli telgrafta, büyükelçinin anlattıklarından Lord Curzon'un Lozan'dan çok memnun olarak ülkesine geri döndüğü izlenimi edindiğini, İngiltere ile Türkiye arasında uzlaşma sağlandığını, Urquhart Grubu'nun Türklere Musul bölgesi de dahil olmak üzere avantajlar sağlayacak bir sözleşme imzalanması önerisinde bulunduğunun anlaşıldığını yazmıştır. Maltzan ayrıca, Rusya'nın Berlin Büyükelçiliği'nden

---

24 "Abbruch der Orientkonferenz – Die englische Delegation abgereist", **Vosissche Zeitung**, 05.02.1923, Nr. 60.

25 **RZ** 101/28588, s. 185 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 05.02.1923).

Fransa'nın izlediği politikanın şark meselesinde Rusya-Fransa iş birliğini zorlaştırdığı ve Rusya'nın geçici olarak yeniden İngiltere'ye yakınlaşmayı tercih ettiği yönünde haberlerin geldiğini belirtmiştir.[26]

D'Abernon Maltzan'la görüştükten sonra günlüğüne düştüğü notta Curzon'un Lozan'da çok zor bir dönem geçirdiğinin anlaşıldığına dikkat çektikten sonra,

> *"Ancak orada yalnızca İngiltere değil dünyanın tamamı için devasa bir hizmet sunmuştur. Ankara ile Moskova arasındaki uğursuz ittifak, ciddi bir tehlike haline gelmişti. Curzon bu tehdidi ortadan kaldırmışsa, önemli bir iş yapmış demektir. Bu sabah görüştüğüm Maltzan, Lozan Konferansı'nın İngiltere'nin büyük bir zaferi olduğunu, şayet Türkler İngiltere ile barışırsa Rusların da kesinlikle aynı şekilde hareket edeceğini, Rusların bütün dostluklar ve düşmanlıklarda Türklerin yanında yer alacağını söyledi" yazmıştır.*[27]

Wesendonk 6 Şubat'ta Türkiye ile Fransa arasında imzalanan özel antlaşma uyarınca Kafkasya'nın Türkiye'ye, Anadolu'nun Fransızlara, Gürcistan'ın İngilizlere ve Azerbaycan'ın Ermenilere verileceğinin söylendiğine dikkat çekmiştir.[28] Mevcut şartlar altında doğru olması hiçbir şekilde mümkün olmayan bu söylentiden sonra, Almanya'nın Bükreş Elçisi Hans Freytag da 8 Şubat'ta "*güvenilir*" olduğuna inandığı bir kaynaktan Ankara'nın Lozan'da antlaşma imzalanmasının reddedilmesinden sonra Musul'a saldıracağı, ancak Avrupa'da savunma pozisyonunda kalacağı, Türk Ordusu'nun Kafkasya üzerinden gelecek olan Rus birlikleri tarafından destekleneceği, Rusya'nın Polonya ve Romanya sınırlarına asker yığınağı yapmak suretiyle Romanya'yı Türkiye'ye müdahaleden caydırma sözü verdiği gibi spekülatif bilgiler edinmiştir. Freytag Berlin'e gönderdiği telgrafta, Romanya'nın Türkiye'ye saldırmasını "*mevcut durum ve ruh hali*" itibarıyla ihtimal dışı gördüğüne dikkat çekmiştir.[29]

İsmet Paşa 6/7 Şubat gecesi Hasan Bey ve Doktor Rıza Nur'la birlikte Lozan Konferansı 1. Sekreteri Massigli ve 2. Sekreteri Arlotte ile görüştükten sonra, 01.15'te düzenlediği basın toplantısında şunları söylemiştir:

---

26 **RZ** 101/28588, s. 188 (Maltzan'dan Moskova ve Londra Büyükelçiliklerine, 07.02.1923).

27 Viscount D'Abernon, **Ein Botschafter der Zeitwende. Memoiren. Band II. Ruhrbesetzung**, Paul List Verlag, Leipzig [sene yok], s. 196-197.

28 **RZ** 101/28588, s. 190 (Wesendonk'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 06.02.1923).

29 **RZ** 101/28588, s. 189 (Freytag'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 08.02.1923).

"Geçen yılın 13 Kasım'ından bu yana barış antlaşması imzalamak için diğer heyetlerle burada görüştük. Bunu mümkün kılmak için elimizden gelen her şeyi yaptık. Ancak bize yerine getirilmesi mümkün olmayan talepler yöneltilmiştir. Karşı önerilerimize onurlu bir şekilde kabul edebileceğimiz cevaplar verilmemiştir. Şu an diğer heyetlerin tamamı, hükümetleriyle temas kurmak üzere buradan ayrılmış durumdadır. Biz de hükümetimizi bilgilendirme ihtiyacı duyuyoruz. Konferans Genel Sekreteri sorumuza cevaben, konferansın iptal edilmiş değil, kesintiye uğramış olarak görüldüğünü söylemiştir."

Paşa bir soruya cevaben, Lozan'a geri dönmelerinin en az üç hafta süreceğini belirtmiştir. Gazete haberine göre, basın konferansı sonrasında İsmet Paşa tarafından gazeteciler için verilen resepsiyona birkaç istisna haricinde Fransız gazeteciler kasten katılmamıştı. Genel Sekreter Massigli, yalnızca Fransız gazeteciler için ayrı bir resepsiyon düzenlemişti. Bunun nedeni şöyle izah edilmekteydi: Poincaré o gece İsmet Paşa'ya Lozan'da kalarak İtilaf Devletlerine müzakerelerin devam ettirilmesi çağrısında bulunmasını önermiş ve böyle bir durumda Fransız heyetinin geri dönmeye hazır olduğunu söylemişti. İsmet Paşa'nın buna nasıl bir cevap verdiği tam olarak bilinmiyordu. Ancak, Türk heyeti üyelerinin birkaç istisna haricinde o sabah saat 06.00'da Köstence üzerinden Ankara'ya gitmek üzere yola çıkacak olması, İsmet Paşa'nın Fransa'nın Türklerle ayrı barış imzalama önerisini geri çevirdiğini göstermekteydi.[30]

Moskova'ya dönmekte olan Çiçerin, 8 Ocak sabahı Berlin'de mola vermiştir. Aynı gün Dışişleri Bakanı Rosenberg'le görüştükten sonra gazetecilere mülakatlar vermiş ve ertesi gün yoluna devam etmiştir. Çiçerin bir mülakatında

"Türkler, iki ülke arasında nihai bir anlaşmayı pekâlâ mümkün kılabilecek tüm temel konularda İngilizlere tavizler vermiştir. Fransa'yı İngiltere'den daha fazla ilgilendiren ekonomik konularda ise, bir anlaşmaya varılamamıştır. Bu da, konferansın fiilen kesilmediği, yalnızca yeni bir aşamaya, yani hükümetler arası diplomatik müzakerelere geçildiği anlamına gelmektedir. Bu görüşmelerin nasıl bir seyir izleyeceğini kestirmek, henüz elbette mümkün değildir" demiştir.[31]

Çiçerin'in bir başka gazeteye verdiği mülakatta yaptığı durum değerlendirmesine göre, savaş tehdidiyle karşı karşıya bulunmayan Türkiye'nin

30 "Die Abreise der Türken", **Vossische Zeitung**, 07.02, Nr. 64.

31 "Tschitschetin über Lausanne und die Ruhr", **Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung**, 09.02. 1923, Nr. 67.

diplomatik durumu çok parlaktı. Karşısında kendi arasında birlik sağlayamamış olan bir ittifak vardı. Sovyet cumhuriyetleriyle olan dostluğu, ona güçlü bir dayanak sağlamaktaydı ve bu nedenle Lozan'da olağanüstü öneme sahip bir siyasi faktör olmuştu. Boğazların savaş gemilerine kapatılması talebi, yalnızca Rusya'nın değil, Türkiye'nin güvenliği için de gerekliydi.

Türk Hükümeti Lozan Konferansı'ndan çok önce içinde bulunduğu sıkıntılı durumda, Boğazların açılması ve askerden arındırılması ilkesini benimsemiş ve bu sayede İtilaf Devletleriyle uzlaşmıştı. Türkiye Lozan'da, önceden verdiği sözlere sadık kalmıştı. Ancak Boğazlar Komisyonu'nun son toplantısındaki konuşmasında Türkiye'nin bu sistemi kabul etmesini bir fedakârlık olarak nitelendiren İsmet Paşa, sistemin Türkiye'nin güvenliği ve barış için yıkıcı olduğunu zekice kanıtlamıştı. Türkiye'nin hayati çıkarlarının, Boğazların savaş gemilerine kapatılmasını gerekli kıldığını artık her Türk biliyordu. Fransa ve İtalya'da da hükümet çevreleri ve kamuoyunun önemli kesimleri, Karadeniz'i en güçlü deniz gücüne teslim etmenin bu ülkeler için hiçbir şekilde avantajlı olmadığını artık idrak etmişti. İngiltere'de de sol-liberal çevreler ve İşçi Partisi, Curzon'un sisteminin İngiltere için donanmanın daha fazla güçlendirilmesi, bütçe harcamalarının artması ve çatışma sahasının genişletilmesi anlamına geldiğini anlamıştı. Böylece, Boğazlar sorununun gelecekteki tek makul çözümü olan Rusya'nın önerisi için zemin hazırlanmıştı.

Türkiye'nin derhal talep ettiği şey yönetimi, yargısı ve ekonomisine yabancı devletlerin müdahale etmediği bir ulus devlet olarak tanınmaktı. İngiltere, yeni Türkiye'nin bu yöndeki taleplerine sıcak bakmıyordu. Türkiye'ye eşit ve egemen bir devlet olarak muamele edilmeği sürece, Orta Doğu'da gerçek bir barış tesis edilemezdi.[32]

İsmet Paşa Boğazlar Rejimini İnceleme Komisyonu'nun 1 Şubat'ta düzenlenen toplantısında, "*Türk Heyeti'nin Boğazların ticaret ve savaş gemilerine açılmasını kabul etmekle, barış uğrunda ve insanlığın genel çıkarları için, Müttefik Devletlere çok geniş bir tavizde bulunduğunu düşündüğünü, bu serbestlik rejimi ve onu tamamlayan askerlikten arındırma tedbirlerinin, Türk başkentinin savunmasını güçten düşürdüğü göz önünde tutulursa, bu tavizin önemini değerlendirmenin*" kolay olacağını söylemiştir.[33]

---

32 "Tschitscherin über Lausanne", **Vossische Zeitung**, 09.02.1923, Nr. 67.

33 Seha L. Meray (Çeviren), **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar Belgeler**, Takım I, C 1, Kitap 2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 2018, s. 133.

Paşa Lozan Antlaşması imzalandıktan 64 yıl sonra yayınlanan hatıralarında Lozan'da birtakım eksikliklerin olduğuna dikkat çekerek,

> *"Bu eksikliklerin başında, tabii Boğazların açık olması ve en nazik geçitlerimizin tahkim edilmek hakkından yoksun bırakılmasıdır. Boğazların gayrı askeri hale sokulmasından bahsediyorum. Bu bir açık nokta idi. Bunu zamanla tamir etmek, devletin ondan sonraki kudretine ve çalışmasına kalmıştı. Gerçekten, Boğazların gayrı askerlikten kurtarılması, 13 sene sonra sağlanabildi. 1936'da Montrö Mukavelesi yapılarak, Boğazlar tamamıyla Türk hâkimiyetine terk edilmiştir."*[34] *yazmıştır.*

Çiçerin'in Berlin ziyaretini yakından takip eden D'Abernon 9 Şubat'ta günlüğüne düştüğü notta, Berlin'de yalnızca 24 saat kalan Çiçerin'in Rosenberg'le görüşmesinde, İngiltere'nin Lozan Konferansı'nda Türkiye ile ilişkilerin düzeltilmesi alanında büyük başarı elde ettiğini ve İngiliz-Türk dostluğunun ulaşılabilir bir noktaya yaklaştığını vurguladığını öğrenmiştir.[35]

Rosenberg, Rantzau'ya gönderdiği telgrafta Çiçerin'in Berlin'deki temasları sırasında Lozan Konferansı'nda sonuç elde edilememiş olsa da İngilizler ile Türkler arasındaki yakınlaşmanın çok bariz şekilde görüldüğünü, Türkiye'nin Boğazlar meselesinde tavizler verdiğini, ancak bunun karşılığında İngiltere'den mali ve ekonomik avantajlar elde edeceğini defalarca söylemiş olduğuna dikkat çekmiştir.[36]

İsmet Paşa Türkiye'ye dönüş yolculuğunda kötü hava şartları nedeniyle Bükreş'te mola vermek zorunda kalmış ve 10 Şubat akşamı Elçi Freytag ile uzun bir görüşme yapmıştır. Bu, TBMM Hükümeti ile Almanya resmi temsilcileri arasındaki ilk temas olmuştur. İsmet Paşa hatıralarında mola sırasında Romanya Dışişleri Bakanı ile bir araya geldiğini yazarken, bu görüşmeden söz etmemiştir.[37]

Freytag Berlin'e gönderdiği telgrafta, İsmet Paşa'nın kendisine eşlik eden heyetle birlikte 10 Şubat'ta Bükreş'e geldiğini ve kar fırtınasının engel teşkil etmemesi durumunda, 12 Şubat'ta Köstence'ye gitme niyetinde olduğunu yazmıştır. Freytag'ın aktardığına göre, İnönü Bükreş'e gelmezden önce Romanya

---

34 İsmet İnönü, **Hatıralar. 2. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987, s. 155.

35 D'Abernon, **age.**, s. 201.

36 **RZ** 101/28279, s. 66 (Rosenberg'ten Moskova Büyükelçiliği'ne, 11.02.1923).

37 İnönü, **age.**, s. 94.

basınında onun şehre gelmesinin siyasi anlamı olduğu yönünde haberler yayınlanmıştı. Paşa Freytag'a bu tür söylentilerin doğru olmadığını söylemişti. İsmet Paşa *Dimineata* gazetesine verdiği mülakatta, Lozan barış müzakerelerine ara mı verildiği yoksa konferansa nihai olarak son mu verildiğinin kendisine bildirilmediğini, Türkiye'nin müzakereleri her halükârda ve her zaman devam ettirmeye hazır olduğunu ve ülkesinin egemenliğine halel getirmeyecek bir barış sağlanmasını cidden arzu ettiğini söylemişti.

Görüşme sırasında sürekli olarak Türkiye'nin barış iradesini vurgulayan İsmet Paşa, Lozan'a geri dönerek müzakereleri yeniden başlatmaya her zaman için hazır olduğunu, müzakerelerde barış antlaşması imzalanmasının, İtilaf Devletlerinin Türkiye için kabul edilemez nitelikte olan bir dizi ekonomik ve mali şartlar ileri sürmesi nedeniyle mümkün olmadığını belirtmişti.

Paşa devamla, kapitülasyonlar konusunun da zorluklar yarattığını, ancak bunların aşılamaz nitelikte olmadığını, zira kapitülasyonların devam etmesinde ısrar eden tarafın İngiltere olmadığını ifade etmişti. Paşa Musul meselesi hakkında açıklama yapmaktan kaçınmış ve Freytag sözü Rusya'ya getirdiğinde, bu konuya da girmemişti.

Ruhr meselesiyle son derece ilgili olduğu görülen Paşa, konuya ilişkin bilgileri tamamen Fransız kaynaklarından edindiğini, bunun yalnızca mali ve ekonomik bir sorun olduğunu ve Almanya'nın Fransa ile uzlaşma sağlanmasının bir yolunu bulmasını umut ettiğini belirtmişti.

Paşa Almanya ile Türkiye arasında diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılması konusu açıldığında, Türkiye'de Almanya diplomatik temsilciliği bulunmamasından üzüntü duyduğunu, İtilaf Devletlerinin Almanların işgal altındaki İstanbul'a girmesine izin vermediğini, ancak Almanya'nın Ankara'ya derhal bir temsilci gönderebileceğini ve diplomatik ilişkilerin mümkün olduğunca kısa bir süre içinde yeniden başlatılmasını umut ettiğini vurgulamıştı.[38] Diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılması konusunu ilk kez gündeme getiren Freitag, Türkiye ile Almanya arasındaki ilişkilerin yeniden başlatılması sürecinde, Alman tarafında başrolü oynayan kişi olacaktır.

Lozan Konferansı'nın 23 Nisan'da yeniden açılacağı bilgisini alan Rantzau, 11 Nisan'da Çiçerin'le konu hakkında görüşmüştür. Çiçerin konferansa hiçbir hal ve şartta katılmayacağını, İtilaf Devletlerinin çoğunun da zaten, Boğazlara

38 **RZ** 207/78484, (Freytag'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 11.02.1923), s. L016239-40.

ilişkin kararları imzalamadığı için Sovyet Rusya'nın konferansa katılmasına karşı çıktığını söylemiştir.[39]

Konferansın İkinci Safhası

Almanya'nın Paris Büyükelçisi Leopold von Hoesch, konferansın ilk haftasında meydana gelen gelişmelere raporunu 30 Nisan'da Berlin'e göndermiştir. Rapora göre, Fransa'nın Lozan'da Türklerin karşısında diğer İtilaf devletlerine kıyasla daha dezavantajlı duruma düşme endişesi, müzakerelerin ilk haftası boyunca daha da artmıştı. En önemli görüş ayrılığı, Türkiye'de imtiyaz sahibi olan Fransızların savaş sırasında alınan önlemler nedeniyle uğradığı zararın karşılanması konusunda yaşanmaktaydı. Türkler ayrıca, Ankara Antlaşması'nda Fransa tarafından kendilerine tanınan avantajların Lozan Barış Antlaşması'na da dâhil edilmesini talep etmekteydi. Fransa bu talebe, antlaşmadan kaynaklanacak anlaşmazlıkların İtilaf Devletlerinin yer alacağı bir platforma taşınmasını istemediği için karşı çıkmaktaydı. Suriye sınırında konuşlandırılan Türk askeri sayısının 20.000'e çıkarılması da, huzursuzluğa neden olmaktaydı. İsmet Paşa'nın bunun Türk topraklarındaki mutat askeri kuvvet hareketlerinin bir parçası olduğunu söylemesi de Fransa'yı ikna etmemişti. Türk dostu gazeteler de dâhil olmak üzere, Fransız basınının tamamı son günlerde Türkiye'nin askeri ve ekonomik nedenlerden dolayı acilen barış imzalanmasına ihtiyaç duyduğunu, Fransa'nın Suriye'de ve İngiltere'nin Boğazlardaki durumunun güçlü olduğunu, Türkiye'nin Trakya'da yeniden güçlenmekte olan Yunan Ordusu'nun karşısına azami 20.000 askerle karşı çıkabileceğini vurgulamaktaydı.

Fransa Delegesi *Pellé Matin*'de yayınlanan mülakatında, İsmet Paşa ile Lozan'da sürdürdüğü doğrudan müzakereler sırasında Paşa barışçı bir tutum sergilerken, Ankara Hükümeti'nin bazı belirli zorluklar çıkardığının anlaşıldığını söylemişti. Pellé bu nedenle, Hükümet'le istişarelerde bulunmak için Paris'e gelmişti. Fransa Hükümeti ayrıca, Türkiye ile ilişkilerde durumun gerginleştiğine işaret eden kararlar almaktaydı. Örneğin General Weygand'ın Suriye'de göreve başlamasına ilişkin hazırlıklar hızlandırılmıştı. General 4 Mayıs'ta Lorraine zırhlısıyla yola çıkacak ve gemi İskenderun Körfezi'nde bekletilecekti. Fransa'nın Suriye'deki 26.000 askerden oluşan birliğinin gerekmesi halinde, Suriye sınırındaki Türk askerlerine karşı iki sömürge tümeniyle takviye edilmesi öngörülmekteydi. Bazı gazeteler, bunun kararlaştırılmış olduğunu yazmaktaydı. Basın, bu önlemin Türkiye'ye yönelik bir tehdit anlamına gelmediğine ve General

39 **RZ** 101/28588, s. 201 (Rantzau'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 11.04.1923).

Pellé ile İsmet Paşa arasındaki doğrudan müzakerelerin devam ettirilmesinin önemine dikkat çekmekteydi.

Şark meselesi son zamanlarda Fransız Hükümeti'nde her halükârda ciddi endişeler uyandırmıştı. Türkiye'nin Fransız çıkarlarını göz önünde bulundurmama politikasını devam ettirmesi ve hatta Suriye'ye yönelik saldırılar başlatmasından endişe edilmekteydi. Alınan önlemler, Fransız Hükümeti'nin o güne kadar takındığı uyumlu tutumu değiştirdiğini, dolayısıyla başarısızlığını itiraf ettiğini göstermekteydi.[40]

III. Daire Başkanı Carl von Schubert'in 1 Mayıs'ta Moskova Büyükelçiliği'ne bildirdiğine göre, İtilaf Devletleri Rusya'nın Şark Konferansı'na katılmasını Boğazlar Antlaşması'nı imzalaması şartına bağlamıştı. Rusya'nın Lozan'daki delegesi Vorovski şartı reddetmiş ve ülkesinin konferanstan dışlanması kararına itiraz etmişti. Rusya tarafından yapılan basın açıklamasında, Berlin'deki İsviçre Elçiliği'nin Rus diplomatik kuryeye İsviçre vizesi vermediğine ve konuya ilişkin anlaşmazlığın hala çözülmediğine dikkat çekilmişti.

Barış Konferansı, Fransız-Türk ilişkilerinin kötüleşmesi nedeniyle çok yavaş ve belirsiz bir şekilde devam etmekteydi. Fransızların Kilikya-Suriye sınırındaki Türk askeri yığınağına karşı önlem olarak, Suriye'ye iki Senegal tümeni gönderdiği söylenmekteydi. Suriye'deki Fransız birliklerinin komutanı olarak atanan General Maxime Weygand yola çıkmıştı. Ancak sıcak çatışma yaşanması ihtimali o aşamada çok muhtemel değildi. Fransa'nın konferansta mali, ekonomik ve imtiyazlara ilişkin müzakerelerde Türkiye üzerinde baskı uygulamak için böyle bir yola başvurduğu söylenmekteydi. Chester Sözleşmesi kısa bir süre önce Ankara Hükümeti tarafından imzalanmıştı.

Konferansta sınır ve Boğazlar meselelerinde uzlaşma sağlanmıştı. İtilaf Devletleri İstanbul'un Lozan Antlaşması'nın bütün taraflarca onaylanmasından sonra tahliye edilmesinde ısrar ettiği için, yalnızca bu konuda büyük zorluklar yaşanmaktaydı. Ankara'dan gelen haberlere göre, Türk Savunma Bakanı, Kafkasya'ya asker yığınağı yapıldığı için Erzurum'a gitmişti. Reuters, İstanbul'da bir Bolşevik komplosu tespit eden polisin, aralarında üç Rusya vatandaşının da bulunduğu 21 kişiyi tutukladığını bildiriyordu.[41]

Hoesch'in 13 Mayıs'ta bildirdiğine göre, önemli konuların hiçbirisinde nihai sonuç elde edilememişti. Türkiye'ye bir dizi imtiyaz sağlanmış olmasına

40 **RZ** 101/28588, s. 211-213 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 30.04.1923).

41 **RZ** 101/28588, s. 215-216 (Schubert'ten Moskova Büyükelçiliği'ne, 01.05.1923).

rağmen, İtilaf Devletleri Fransa başta olmak üzere kayda değer kazanım elde edememişti. Fransızlar, İngilizler ve İtalyanlar bu nedenle, Pellé'yi İsmet Paşa'yla Türk tahvil kuponu ödemeleri ve kapitülasyonlar konusunu görüşmekle görevlendirmişti. Türkler kupon ödemelerini Fransız kâğıt parasıyla yapmak istiyor ve bunun karşılığında imtiyaz teklifinde bulunuyordu. Havas haberine göre, Pellé Türkiye'nin tutumunu destekleme eğilimindeydi. Kapitülasyonlar meselesinde ise ilerleme kaydedilemediği anlaşılmaktaydı. Pellé'den sonra Montagna da İsmet Paşa'yla İtalya'yı özellikle ilgilendirilen konuları müzakere etmişti. Konferansta genel olarak, birinci safhanın dağılmasından önce yaşanan sorunlar aşamasına ulaşıldığı izlenimi hakimdi.[42]

Atina Elçisi Schoen'ün 14 Mayıs'ta bildirdiğine göre, ihtilalci Yunan Hükümeti Trakya'ya askerî harekât düzenlenmesi için bastırıyordu. Yunanistan Başbakanı Stilianos Gonatas ve General Nikolaos Plastiras bir gün önce Pangalos'un onuruna verilen yemekte, İstanbul'da bir sonraki buluşmanın şerefine kadeh kaldırmıştı. Lozan'dan gelen telgrafta, Yunanistan Dışişleri Bakanı Alexandris ve 1. Delege Eleftherios Venizelos'un askerî harekâta karşı çıktığının belirtildiği söylenmekteydi.[43]

Hoesch'ün Berlin'e bildirdiğine göre, Alexandris 14 Mayıs'ta Lozan'a gelmiş ve Venizelos aynı gün İsmet Paşa'yla görüşmüştü. Bu gelişmenin hemen akabinde, Lozan'da Yunanistan ile Türkiye arasında ayrı bir barış antlaşması imzalanabileceği yönünde ihtiyatlı açıklamalar yapılmıştı. Ertesi gün ise, savaş tazminatı ödemeyi kesin şekilde reddeden Yunan heyetinin, Türkiye'nin de Dünya Savaşı sırasında Yunanistan'a verdiği zararlar nedeniyle tazminat ödemeye karşı çıktığına dikkat çekilmişti. Gazetelerde Alexandris ve Venizelos'un aynı kaynağa dayandığı anlaşılan ortak mülakatları yayınlanmaktaydı. Mülakatlarda Türkiye karşıtı sert ifadeler dikkat çekmekteydi. Örneğin Petit Parisien, Alexandris'in "*Eğer savaşmak gibi bir niyetimiz olsaydı, Türkler bize yeterince bahane sunardı*" dediğini yazmaktaydı.

Yunanistan'ın İsmet Paşa nezdinde yaptığı ve bir çeşit ültimatom gibi görülen diplomatik girişim, Türk dostu olarak bilinenler de dahil olmak üzere, Fransız basını tarafından daha ziyade olumlu bir adım olarak görülmekteydi. Bu gelişme, Yunanistan'ın taleplerine aylarca karşı çıkmış olan Fransa'nın tutumundaki değişikliğin bir başka işaretiydi. Yunanistan'ın diplomatik girişiminin, Türkiye

42 **RZ** 101/28588, s. 269 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 13.05.1923).

43 **RZ** 101/28588, s. 270 (Shoen'den Dışişleri Bakanlığı'na, 14.05.1923).

tarafından geri çevrilmesi beklenmekteydi. Havas, Yunanistan'ın Paris Elçisi Romanos'un Lozan'a gitmesinin, Fransa Hükümeti'nin Yunanistan'a ölçülü ve mantıklı hareket etme tavsiyelerinde bulunmasıyla bağlantılı olduğunu yazmaktaydı. Venizelos-İsmet Paşa görüşmesinin 17 Mayıs Perşembe günü devam ettirilmesi öngörülmekteydi.[44]

Hoesch'ün Havas haberine dayalı olarak Berlin'e bildirdiğine göre, Türkiye ile Polonya arasında diplomatik ve konsüler ilişkilerin başlatılması için Lozan'da barış konferansından bağımsız olarak yaklaşık iki aydır sürdürülen müzakereler, ileri bir aşamaya ulaşmıştı. İki ülke eski geleneksel dostluk ilişkileri temeline dayalı olarak, siyasi ve ekonomik alanlarda iş birliği için en iyi yöntemi bulma arayışı içindeydi. Müzakereleri sempatiyle izleyen Fransa, müttefikleri tarafından anlayışla karşılanmaktaydı.[45]

Hoesch Berlin'e, Havas'ın Türk-Yunan anlaşmazlığına ilişkin haberinde tarafların tutumları hakkında şunları yazdığını bildirmiştir:

> *"Türkiye: Yunanistan, Anadolu'da sürdürülen savaş sırasında ortaya çıkan zararlar için tazminat ödemelidir. Küçük Asya'daki Rumların sürülmesi nedeniyle tazminat ödenmeyecektir. Yunanistan, Türkiye'nin İtilaf Devletlerinden tazminat talebinden sarfı nazar etmesini emsal olarak gösteremez, zira İtilaf Devletleri de yaklaşık olarak aynı miktardaki tazminat talebinden sarfı nazar etmiştir.*
>
> *Yunanistan: Türkiye'nin tek taraflı haksız tazminat talebine kesin şekilde karşı çıkmaktadır. Türkiye'nin Rumların sürülmesi nedeniyle tazminat ödemeyi kabul etmesi durumunda, müzakerelerin devam ettirilmesinden yanadır. Türk ve Yunan taleplerinin yaklaşık olarak eşit miktarda olup olmadığının belirlenmesi için, Milletler Cemiyeti ya da Lahey Tahkim Mahkemesi gibi tarafsız mercilere başvurulabilir."*

Hoesch devamla, İtilaf Devletlerinin iki taraf üzerinde de yatıştırıcı etkide bulunduğunu, Yunanistan üzerinde başarılı olduğunu, Türkiye'nin tahkim önerisini kabul etmesini sağlamayı umut ettiğini ve Venizelos-İsmet Paşa görüşmesinin Türk tarafı Ankara'dan gelecek talimatları alıncaya kadar ertelendiğini bildirmiştir.[46]

---

44 **RZ** 101/28588, s. 271-272 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 15.05.1923).

45 **RZ** 101/28588, s. 275 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 17.05.1923).

46 **RZ** 101/28588, s. 273-274 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 18.05.1923).

Hoesch'ün Fransız basınına dayalı olarak bildirdiğine göre, Fransa'nın Atina Elçisi Yunanistan Başbakanı ile görüşmesinde, Türkiye'ye yönelik ültimatomun geri çekilmesini ve Lozan'da müzakereler devam ettiği sürece her türlü askeri eylemden uzak durulmasını talep etmişti. İngiltere ve İtalya temsilcileri de daha önce aynı talepte bulunmuştu. Gonatas görüşme sırasında, Yunanistan'ın barışçı zihniyette olduğunu vurgulamış ve Lozan'daki Yunan heyetine, İtilaf heyetleriyle birlikte tazminat ödeme şartı olmaksızın barışçı çözüm bulunması talimatı verildiğini söylemişti. Basının bir kısmı, Türk-Yunan anlaşmazlığına ilişkin müzakerelerin, İngiltere'de yaşanan bakan krizi nedeniyle ertelenmesinin gerekli olduğuna dikkat çekmekteydi. Durum hala gergindi.[47]

Bern Elçisi Müller'e göre, Yunanistan'ın Lozan konferansında izlediği politikanın amacı, İtilaf Devletleri ile Türkler arasındaki tazminat oyununun, Yunanistan'ın aleyhine olacak şekilde kullanılmasını önlemek ve tazminat sorununun her halükârda İtilaf Devletleri ile Türkiye arasındaki müzakereler sonuçlandırılmazdan önce çözülmesini sağlamaktı. Venizelos'un bu konuda ılımlı bir tutum içinde olduğu, Alexandris'in ise Atina'daki askeri çevrelerin baskısı altında bulunduğu söylenmekteydi. Konuya ilişkin rapor, bilahare gönderilecekti.[48]

Hoesch'ün 26 Mayıs tarihli değerlendirmesine göre, Lozan Konferansı'nda durum genel olarak çok ciddiydi. Ankara'nın Yunanistan'a yönelik tazminat taleplerinin Karaağaç'la sınırlandırılmasını kabul etmediği, İsmet Paşa'nın uzlaşma sağlanması için gayret gösterdiği, bu konuda daha fazla taviz vermek istemeyen Yunanistan'ın, Bulgaristan ve Sırbistan tarafından desteklendiği ve konuya ilişkin o gün sürdürülecek olan müzakerelere Bulgaristan, Sırbistan ve Romanya temsilcilerinin de dâhil edilmesini talep ettiği söylenmekteydi.

Temps'in haberine göre, Fransa bir gün önce İngiltere ve İtalya'ya, Yunan Hükümeti'ne İtilaf Devletlerinin bir silahlı anlaşmazlığın içine çekilmelerine izin vermemeye kararlı olduğunu, Yunanistan tarafından yeniden savaş başlatılması durumunda Türk Ordusu'nu durdurma girişiminde bulunmayacağını, Yunan Donanması'nın Boğazlardan içeri girmesine izin vermeyeceğini ve bütün sorumluluğun Yunanistan'da olduğunu açıklayacağını bildirmeyi önermişti. Henüz böyle bir girişimde bulunulmamış, ancak General Pellé öneri hakkında bilgilendirilmişti.

---

47 **RZ** 101/28588, s. 276 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 22.05.1923).

48 **RZ** 101/28588, s. 309 (Müller'den Dışişleri Bakanlığı'na, 26.05.1923).

Basının bir kısmı, Fransa'nın önerisinin daha ziyade "*platonik*" nitelikte olduğuna, zira İtilaf Devletlerinin askerî açıdan savaş çıkmasını önleyebilecek durumda olmadığına ve Türk-Yunan anlaşmazlığının, önemli anlaşmazlıkların hiçbirini çözemeyen konferansın genel başarısızlığı olduğuna dikkat çekmekteydi. Bu bağlamda, Hasan Bey ile Türkiye'nin borçlu olduğu taraflar arasında Paris'te sürdürülen müzakerelerde sonuç elde edilememiş olması hatırlatılmaktaydı.[49]

Padel konferansın ikinci safhasında, Bakan Rosenberg ve Haniel von Heimhausen'ın yerine Devlet Sekreteri olan Maltzan'a sunulmak üzere iki kapsamlı rapor kaleme almıştır. 1 Haziran tarihli ilk rapora göre, Lozan'daki müzakereler 28 Mayıs'tan itibaren iyi yönde ilerlemeye başlamıştı. Barış Antlaşması'nın imzalanacağı günün yaklaşmakta olduğu anlaşılmaktaydı. Hatta İsmet Paşa, antlaşmanın Haziran'ın 15'ine kadar imzalanabileceğini umut etmekteydi. Yunanistan'ın savaş tehditleri konferansı uykusundan uyandırmış, Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş tazminatı anlaşmazlığının çözülmesini sağlamıştı. Yunanistan savaş tazminatı yükümlüğünü ahlaki olarak kabul etmiş, Türkler bunun karşılığında tazminat talebinden sarfı nazar etmiş ve Trakya sınırı Türk tarafının konferansın başından itibaren talep ettiği şekilde belirlenmişti.

Adli kapitülasyonlar meselesinde de uzlaşma sağlanmıştı. 1. Lozan Konferansı'nda İtalya delegesi Montagna konu hakkında Türkler tarafından kabul edilen bir öneri sunmuştu. Tarafsız ecnebi hukuk müşavirlerinin beş yıl süreyle İzmir ve İstanbul'daki mahkemelerde görev yapmasının öngörüldüğü Montagna önerisi, ikinci konferansta aynen kabul edilmişti.

Ekonomik kapitülasyonların kaldırılması, daha önceden kararlaştırılmıştı. Bunun sonucunda ticari ilişkilerde boşluk ortaya çıkmasının önlenmesi için, Türkiye ile büyük devletler arasında 5-7 yıl süreyle geçerli olacak özel antlaşmalar imzalanacaktı. Türkler kapitülasyonlar meselesine getirilen düzenleme aracılığıyla, ana savaş hedeflerine ulaşmıştı. Türkiye'deki yabancıların yüzlerce yıl boyunca sahip oldukları haklar, sona erdirilmişti. Konferansa gözlemci olarak katılan ABD heyetinin başkanı Joseph Clark Grew, Türkiye ile ABD arasında Dostluk ve Ticaret Antlaşması imzalanması için Türk heyetiyle müzakere sürdürmekle görevlendirilmişti.

Türkler ve İtalyanlar, Meis Adası'nın İtalya'ya bırakılmış olan 12 Adalar grubundan ayrılmaması konusunda uzlaşma sağlamıştı. Geriye bazı önemsiz meselelerin yanı sıra, Fransızların Türk borç tahvillerinin kupon ödemelerinin

49 **RZ** 101/28588, s. 310-311 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 27.05.1923).

altınla yapılması talebi kalmıştı. Henüz halledilmemiş olan diğer meselelere ilişkin çözüm önerilerinin, genel oturuma sunulmazdan önce alt komite toplantılarında ve özel görüşmelerde formüle edilmesi öngörülmekteydi. Dolayısıyla, bu şekilde nihai uzlaşmaya kolayca varılacağı ve İsmet Paşa'nın müzakerelerin 15 Haziran'dan önce sonuçlanacağı yönündeki umutlarının gerçekleşebileceği varsayılabilirdi.

Ruslar Vorovsky'nin öldürülmesinden sonra, konferanstan tamamen dışlanmıştı. Türkiye de dâhil olmak üzere hiçbir ülke, Rusya'nın Boğazlar rejimiyle ilgili konularda konferansa katılmasını dahi önermemişti. Türk-Rus ilişkileri, en azından bu gibi bazı konularda iyi görünmüyordu.[50]

Hoesch'ün 21 Haziran tarihli değerlendirmesine göre, Karaağaç konusunda sağlanan Türk-Yunan uzlaşmasından sonra ortaya çıkan iyimserlik bir süre devam etmiş, ancak konferansın yakında sonuçlanacağı yönündeki beklenti gerçekleşmemişti. Kamuoyunun konferansa ilgisi, diğer büyük meselelerin gerisinde kalmıştı. Konferans haberlerinde durumun karışık, ancak genel izlenimin ağırlıklı olarak olumlu olduğuna dikkat çekilmekteydi. En fazla vurgulanan konu, Fransa'nın kupon meselesinde taviz vermesinin, tahvil hamili özel şahısların tutumu nedeniyle imkânsız olmasıydı. Hamiller 23 Mayıs'ta Paris'te Türk delege Hasan Bey'e hitaben yaptıkları açıklamada, kupon ödemelerinin altınla yapılmasında ısrar etmişti. Kupon ve imtiyaz meselelerine ilişkin müzakerelerin, konferansın son dönemine bırakılmış olması can sıkıcıydı.

Son günlerde, müzakerelerin çok yavaş ilerlemesinden memnuniyetsizlik duyulmaya başlanmıştı. Kupon meselesi ve buna bağlı olarak konferansın kaderinin, alt komitelere devredildiği ve konu hakkında hemfikir olan İtilaf Devletleri tarafından çözüleceği vurgulanmaktaydı. Kupon meselesinin çözümü için bulunan hukuki formülün Londra ve Roma tarafından kabul edilirken Paris tarafından reddedildiğine ilişkin olarak bir gün önce yayınlanan haber, derhal tekzip edilmişti. Paris basınında o gün önde gelen konu, "*konferansın içinde bulunduğu genel felç durumu*" idi. İtilaf Devletlerinin bu duruma son vermek için alınacak önlemlere ilişkin görüşmeleri, "*ameliyat operasyonu*" olarak nitelendirilmekteydi. İtilaf Devletlerinin alt komitede Türkiye'ye ortak öneri yapmayı planladıklarına ilişkin Havas haberinin tekzip edilmesi, konferanstaki gerilimin son günlerde büyük ölçüde tırmandığını göstermekteydi.

İngiltere'nin, Türkiye'nin Mudanya Mütarekesi'ne aykırı askeri hazırlıklar yapmakta olduğunu tespit ettiği yönünde haberler yayınlanmaktaydı. Havas

50 **RZ** 101/28588, s. 313-315 (Padel'ın raporu, 01.06.1923).

bir gün önce, Fransa'nın İstanbul Elçisi'nin Suriye sınırında askeri yığınak yapılmasını sert şekilde protesto ettiğini bildirmişti.[51]

Padel'ın Lozan Barış Antlaşması imzalanmazdan önce kaleme aldığı son rapora göre, 9 Temmuz'da konferansta kupon meselesi ve imtiyazlara ilişkin iki önemli anlaşmazlıkta uzlaşma sağlanmıştı. Türk kamu borçlarına ilişkin Muharrem Kararnamesi'nin, Türkler tarafından açıkça tanınması talebinden feragat edilecekti. Konu hakkındaki ayrıntılar, Türk Hükümeti ile alacaklıların temsilcileri arasında sürdürülecek olan doğrudan müzakerelerde kararlaştırılacaktı. Kupon sorunundaki yenilgilerini örtbas etmek isteyen Fransızların girişimi üzerine, İtilaf Devletleri bir sonraki genel oturumda, Türkiye'nin daha önceki anlaşmalara saygı göstermekle yükümlü olduğunu belirten bir açıklama yayınlayacaktı.

Türk Hükümetleri tarafından 29 Ekim 1914'e kadar İtilaf devletleri ve vatandaşlarına verilen imtiyazlar, geçerliliğini koruyacaktı. Deutsche Bank ve Anadolu Demiryolları'nın ilgilendiği Turkish Petroleum Co. ve Chester projesi nedeniyle dezavantajlı duruma düşen Régie Générale Française des Chemins de fer gibi bazı şirketler için özel hükümler öngörülmekteydi. Bu şirketlerle ilgili tüm güçlükler henüz aşılmış gibi görünmüyordu, ancak bunun o güne kadar sağlanmış olan uzlaşmalar üzerinde olumsuz etkisi olmayacaktı.

Raporunun son kısmında Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin yeniden başlatılmasına ilişkin değerlendirmede bulunan Padel'a göre, bu bağlamda en önemli konu İstanbul'daki İtilaf birliklerinin geri çekilmesiydi. 20 Temmuz civarında imzalanması öngörülen antlaşma, önce TBMM Hükümeti tarafından onaylanacaktı. İstanbul'dan gelen bilgilere göre, yeni meclis antlaşmayı Ağustos ortasına doğru onaylayacaktı. Onay günü İtilaf birliklerinin İstanbul'dan ayrılması için öngörülen altı haftalık süre başlayacak ve İstanbul Ekim ayında yabancı birliklerden arındırılmış olacaktı. Antlaşma Fransa, İngiltere ve İtalya tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girecekti. Bu ülkelerin meclisleri en erken üç ay sonra toplanacağı için, antlaşma en erken yılsonunda yürürlüğe girebilecekti.[52]

Almanya'nın Londra Büyükelçisi Friedrich Sthamer'in 19 Temmuz'da Berlin'e bildirdiğine göre, Lozan Barış Antlaşması'nın çok yakında imzalanacağına ilişkin haber, Londra'da büyük bir sürpriz olarak görülmemişti. Zira konferansın ikinci safhasının başlangıcından itibaren, çatışmaların yeniden başlayacağına ilişkin olarak bazı gazetelerde yayınlanan alarm verici haberlere rağmen, konferansta

51 **RZ** 101/28588, s. 316-317 (Hoesch'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 21.06.1923).

52 **RZ** 101/28588, s. 318-319 (Padel'ın raporu, 13.07.1923).

barışçı çözüm bulunması kesinlikle beklenmekteydi. Türklerin "*anlaşılması ve affedilmesi mümkün olmayan*" tutumuna ilişkin haberler çok az ilgi görmekteydi. Zira konferansa ara verilmesinden itibaren, Türkiye ile İngiltere arasındaki sorunların çözüldüğüne ve nihai antlaşmanın imzalanmamasının öncelikli olarak Fransa Hükümeti'nin tutumundan kaynaklandığına inanılmaktaydı. İngiltere'nin etik davranarak Fransa ile dayanışma içinde olması, Londra'da sık şekilde eleştirilmişti. Hatta, Mancherter Gurdian bu şövalyece davranışın Don Kişot'luk olduğunu söyleyerek çok ileri gitmişti.

Ortadoğu'daki anlaşmazlığın çözülmesiyle birlikte, Lloyd George'un şark politikasının İngiltere için dezavantajlı olan sonuçları da genel olarak ortadan kalkmıştı. İngiltere'nin Yunanistan'daki konumunu tehlikeye atmaksızın, Türkiye ile yeniden dostluk kurma imkânı da ortaya çıkmıştı. Bu iki ülke daha önce olduğu gibi, İngiltere'nin yardım ve iyi niyetine muhtaçtı. İngiltere, Türkiye'nin Rusya'nın etkisinden büyük ölçüde kurtulmasını sağlayabilmişti. Türkiye'nin yakında Milletler Cemiyeti'ne girmesi, bu etkiden tamamen çıkmasını mümkün kılacaktı. Boğazlardan serbest geçişi güvence altına alan ve Araplara yönelik planlarını kabul ettiren İngiltere, kendi himayesi altında bir Arap Federasyonu kurulması için harekete geçebilirdi. Böyle bir gelişme, er ya da geç Fransa'nın Ortadoğu'daki etkisini ortadan kaldırabilirdi. Ortadoğu'da sağlanmış olan denge, İngiliz politikasının bir başarısıydı ve bunun etkileri İngiltere'nin Avrupa'daki ağırlığını yavaş yavaş güçlendirecekti.[53]

Radowitz'in Iswestia haberine dayalı olarak Berlin'e bildirdiğine göre, Massilly Çiçerin'i Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalaması için 24 Temmuz'da Lozan'a ya da 14 Ağustos'ta İstanbul'a davet etmişti. Çiçerin 17 Temmuz'da gönderdiği cevapta, Boğazlar sorununun sözleşme aracılığıyla çözülmesinin tatmin edici olmadığını ve Türkiye için tehlikeli olduğunu, Türkiye'nin buna rağmen sözleşmeyi kabul ettiğini, Rusya'nın barış sevgisi ve diğer ülkelerle barış içinde iş birliği yapma iradesiyle ve gelecekte bazı hükümlerin değiştirilmesinin talep edileceği çekincesiyle sözleşmeyi imzalayacağını bildirmişti. Sözleşme, İsviçre ile yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle İstanbul'da imzalanacaktı.[54]

Rosenberg Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasına birkaç gün kala, Alman Dışişleri Bakanlığı bünyesindeki Şark İstihbarat Teşkilatı'nın (Nachrichtenstelle für den Orient) kurucusu Max von Oppenheim'ın sağ kolu olan

53 **RZ** 101/28588, s. 324-325 (Sthamer'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19.07.1923).

54 **RZ** 101/28588, s. 326 (Radowitz'ten Dışişleri Bakanlığı'na, 22.07.1923).

ve Osmanlı topraklarındaki Nachrichtensaal adlı istihbarat biriminin başında yer alan Curt Prüfer'i, İsmet Paşa'yı tebrik etmek ve Almanya ile Türkiye arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılmasına ilişkin mesajını Paşa'ya iletmekle görevlendirmiştir.[55]

Savaştan sonra Alman Dışişleri Bakanlığı III. Dairesi İngiltere'nin Şark Sömürgeleri Şubesi ve Almanya'nın Sömürgecilik İşleri Şubesi Müdürü olarak görevlendirilen Prüfer, Rosenberg'e sunmak üzere hazırladığı raporunda 21 Temmuz'da Lozan'a ulaştığını, ertesi sabah yakından tanıdığı Türk Heyeti Basın Sözcüsü Ahmed İhsan Bey'e (Tokgöz) İsmet Paşa'yla görüşme talebini ilettiğini ve aynı gün öğleden sonra onunla bir araya geldiğini yazmıştır.

Prüfer İsmet Paşa'ya başarılı şekilde sonuçlandırılan barış müzakereleri için Rosenberg'in tebriklerini iletmiş, Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye bağlamındaki gelişmelerle yakından ilgilenen ve önde gelen Türk şahsiyetleriyle yakın temas içinde bulunan Bakan'ın, Türk tarafının savaş sonrasında elde ettiği kazanımları özel bir ilgiyle takip ettiğini vurgulamıştır. Prüfer devamla, Rosenberg'in Almanya ve Türkiye'nin geçmişte olduğu gibi gelecekte de barışçı ekonomik ve kültürel ilişkiler temeline dayalı olarak birbirlerine kazandıracak çok şeyleri olacağı, birbirlerini tamamlayacakları ve bu ilişkilerin iki ülkede açılacak diplomatik temsilcilikler aracılığıyla geliştirilebileceği görüşünde olduğunu aktarmıştır.

İsmet Paşa, Prüfer'den Dışişleri Bakanı'na teşekkürlerini iletmesini rica etmiş, Almanya'nın şarkta daima çıkar temeline dayalı olmayan barışçı bir rol oynadığını, özellikle Türkiye'ye karşı ikili politika izlemediğini, Türkiye'nin Almanya'nın yardımına büyük değer verdiğini, bu nedenle Almanya ile diplomatik ilişkilerin yakında başlatılmasını umut ettiğini belirtmiştir.

Prüfer Alman Hükümeti'nin zaman uygun olduğunda, mütareke şartları uyarınca Almanya ile diplomatik ilişkileri kesmek zorunda kalan Türk Hükümeti'yle ikili ilişkileri yeniden başlatmaya hazır olduğunu belirtmiştir. İsmet Paşa, hükümetinin zamanı geldiğinde bunun için gerekli adımı Alman hükümeti nezdinde atacağını, ancak bunun ne zaman yapılacağını henüz söyleyemeyeceğini, bunun İtilaf Devletleri İstanbul'u boşaltmazdan önce mümkün olabileceğine inanmadığını, ancak ilişkilerin yılsonuna kadar yeniden başlatılabileceğini umut ettiğini söylemiştir.

---

55 Donald M. McKale, **Curt Prüfer**, **German Diplomat from the Kaiser to Hitler**, The Kent State University Press, Kent/London 1987, s. 68-69.

Raporunda İsmet Paşa'nın önde gelen İtilaf Devletleri Türkiye'de büyükelçilik açmazdan önce Almanya'nın ülkesinde temsilcilik açmasına karşı olduğu izlenimi edindiğini vurgulayan Prüfer, temsilciliğin ne zaman açılacağına ilişkin kararı tamamen Türkiye'ye bırakacaklarını söylemiş ve Türk Hükümeti'nin İtilaf Devletlerinin ayrılmasından sonra İstanbul'a taşınıp taşınmayacağını sormuştur. Paşa cevaben, ülkesindeki siyasi partiler arasında müstakbel başkent konusunda mücadele yaşandığını, başkentin Ankara olmasını isteyen Kemalistlerin, İstanbul'a dönmek isteyen İttihatçılara karşı bu mücadeleyi kazanacağından şüphe duyulmadığını, hükümetinin bu nedenle büyükelçiliklerin Ankara'da açılmasını beklediğini vurgulamıştır.

Prüfer, iki ülkede üst seviyede diplomatik temsilcilikler açılmazdan önce, maslahatgüzar gönderilmesinin mümkün olup olmayacağını sormuştur. Paşa buna karşı çıkarak, ilişkilerin hiçbir zaman koparılmadığını, yalnızca zorunluluklar nedeniyle geçici olarak askıya alındığını, bu nedenle ilişkilerin derhal tam olarak başlatılmaması için bir sebebin bulunmadığını söylemiştir. Prüfer edindikleri tecrübenin, geçici maslahatgüzarlar görevlendirilmesi durumunda büyükelçilik seviyesinde diplomatik temsilcilik açılması çerçevesindeki zorluklar ve rahatsızlıkların önüne geçileceğini gösterdiğini, Berlin'in Türkiye'de görevlendireceği tecrübeli bir geçici maslahatgüzarı, daha sonra büyükelçi yetkileriyle donatmayı planladığını söylemiştir. Paşa bu konunun ertelenmesini rica ederek, meseleyi Ankara'da gündeme getireceğini belirtmiştir.

İsmet Paşa konuyu güncel gelişmelere getirerek, Almanya'nın içinde bulunduğu zorluklardan çıkmanın yolunu bulacağına bütün dostları gibi kendisinin de şahsen inandığını Rosenberg'e iletmesini rica etmiş, Almanya meselesinin giderek artan ölçüde İngiltere ile Fransa arasındaki güç mücadelesine dönüşmekte olduğunu, bu mücadeleyi hangi tarafın kazanacağının belli olduğunu, Fransa'ya karşı yavaş ancak etkili bir yıpratma ve tecrit politikası uygulayan İngiltere'nin, şarkta zafer kazandığı gibi Avrupa'daki üstünlüğünü de koruyacağını aktarmıştır.

Prüfer Almanya tarafından izlenen politikanın da benzer düşünceler ışığında şekillendirildiğini, özellikle büyük güçlere ilişkin siyasi düşünce tarzındaki bu benzerliğin, Alman-Türk ilişkilerinin faydalı bir şekilde gelişmesini teşvik edeceğini vurgulamıştır. İsmet Paşa görüşmenin sonunda, Prüfer'den kendisini gönderdiği için Bakan Rosenberg'e en içten teşekkürlerini iletmesini rica etmiştir.[56]

---

56 **RZ** 207/78484, s. L016257-59 (Prüfer'in İsmet Paşa'yla görüşme raporu, 27.07.1923).

İkinci Delege Doktor Rıza Nur 22 Temmuz'da Kölnische Zeitung'un Lozan muhabirine verdiği mülakatta, Türkiye'nin Almanya ile diplomatik ilişkiler başlatmasından daha tabii hiçbir şey olmadığını, Türkiye tarafında bu bağlamda herhangi bir sıkıntının bulunmadığını, sıkıntıların muhtemelen henüz eli serbest olmayan Almanya tarafında yattığını, Almanya'nın İtilaf Devletleri'nin Lozan Antlaşması'nı imzaladıktan sonra, Versay Antlaşması üzerinde bu bağlamda gerekli olan değişiklikleri yapmasını beklemek zorunda olduğunu, bu yapıldıktan sonra Almanya ile konuya ilişkin müzakerelerin önünde herhangi bir engelin kalmayacağını ve zamanı geldiğinde iki devlet arasındaki ilişkilerin yeni duruma uyarlanması için Almanya ile müzakere sürdüreceklerini belirtmiştir.[57]

Padel 27 Temmuz'da Dışişleri Bakanı'na sunduğu raporda haklı olarak Nur'un yaptığı büyük hataya dikkat çekerek, mülakattan Versay Antlaşması'nda yer alan hükümlerin Lozan'daki Türk heyeti tarafından bilinmediğinin anlaşıldığını, Nur'un Almanya'nın Türkiye ile diplomatik ilişkileri yeniden başlatmak için "İtilaf Devletlerinin Lozan Antlaşması'ndan sonra Versay Antlaşması üzerinde gerekli değişikliği yapmasını beklemek" zorunda olduğu yönündeki görüşünün yanlış olduğunu, Versay Antlaşması'nın Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin kesilmesiyle hiçbir ilgisi olmadığını, Türkiye'nin Merkezi Devletlerle her türlü ilişkisinin Mondros Mütarekesi'nin 23. maddesi uyarınca kesildiğini, Lozan Antlaşması'nın imzalanarak yürürlüğe girmesinden sonra, Türkiye'nin her alanda tam olarak bağımsız olacağını ve Türk-Alman ilişkilerinin önünde duran her türlü engelin derhal ortadan kalkacağını belirtmiştir.[58]

Konferans Sonrası

İsmet Paşa-Prüfer görüşmesiyle başlatılan süreç, konferans sonrasında ivme kazanmıştır. Konferansın birinci safhasında İsmet Paşa'dan habersiz işler yaptığı için danışmanlık görevi sona erdirilen Cavid Bey[59], konferans sonrasında da Ankara Hükümeti'nin haberi olmaksızın kendi başına işler yapmaya devam etmiştir. 28 Temmuz'da Alman Dışişleri Bakanlığı Vatikan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Arnavutluk Şubesi Müdürü Wernher Freiherr von Ow-Wachendorf'la Deutsche Bank Yönetim Kurulu Sözcüsü Oscar Wassermann'ın Berlin/Babelsberg'teki villasında görüşen Cavid Bey, Almanya ile Türkiye arasındaki ikili ilişkilerin

57 "Eine Unterredung mit Risa Nuri Bej", **Kölnische Zeitung**, 23.07.1923, Nr. 509.

58 **RZ** 207/78484, s. L016249-51 (Padel'ın bilgi notu, 27.07.1923).

59 Bildiri kapsamı dışında tutulan gelişmeler için: Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, C V, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 406-508.

mümkün olduğunca hızlı şekilde yeniden başlatılmasının iki tarafın da çıkarına olduğunu, bu nedenle Almanya'nın Lozan Barış Antlaşması'nda yer alan ticari ve mali hükümler hakkındaki tutumuna ilişkin görüşmelerin en kısa zamanda başlatılması gerektiğini belirtmiştir. Ow-Wachendorf'a Ankara Hükümeti'nin müzakerelere hazır olup olmadığının öğrenilmesi için gizlice nabız yoklama girişiminde bulunulmasını tavsiye eden Cavid Bey, müzakere yeri olarak Berlin'in seçilmesi gerektiğini, zira Türk tarafının Berlin'de entrikalar çevirmesinden endişe edilmeyeceğini söylemiştir. Türkiye'nin Berlin'deki temsilcisinin bu girişim için uygun olmadığını, zira bu kişinin hükümeti nezdinde yeterli otoriteye sahip olmadığını, Almanya'nın Türkiye'deki çıkarlarını savunan İsveç'in İstanbul diplomatik temsilcisinin bu görev için çok uygun bir kişi olduğunu belirtmiştir.

Cavid Bey, Ankara Hükümeti'nin başkentin Ankara olması yönündeki tutumundan vaz geçerek İmparatorluk merkezini yeniden İstanbul'a taşıyacağını, Almanya'nın bu nedenle Ankara'ya diplomatik misyon göndermeyi mülahaza dahi etmemesi, bunun yerine İstanbul'a hızla birinci sınıf bir diplomat göndermesi gerektiğini ve Türkiye'nin Rosenberg'in diplomatik temsilci olarak gönderilmesini istediğini söylemiştir.[60]

Bu görüşmenin akabinde Rosenberg'le de bir araya gelen Cavid Bey günlüğüne düştüğü 30 Temmuz 1923 tarihli notta, birkaç gündür Berlin'de bulunmakta olduğunu ve görüştüğü Hariciye Nazırı Rosenberg'in vaziyetin fenalığından bahsederek İngiltere'den ümitlerin tamamen kesildiğini ve Fransa'nın Ruhr bölgesini boşaltmayacak olmasından endişe ettiklerini söylediğini belirtmiştir. Cavid Bey devamla, Rosenberg'e Almanya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin yeniden başlatılması için Lozan kararlarına Almanya'nın da uyacağına dair bir anlaşma imzalanmasının gerekli olacağını söylediğini, Rosenberg'in zemin hazırlaması için aracılık yapmasının mümkün olup olmadığı yönündeki sorusuna Ankara'nın bu gibi hususlarda başkalarının aracılık yapmasından hoşnut olmayacağı cevabını verdiğini ve İsveç sefiri ya da Berlin'deki Türk memurları kanalıyla başvurmaları tavsiyesinde bulunduğunu yazmıştır. Cavid Bey notunun sonunda, "*Alamanlar sulhun imzası günü Berlin'den bir me'mur-ı mahsusa göndererek İsmet Paşa'yı tebrik etmişler. İsmet Paşa kendilerine biran evvel Ankara'ya sefir-i kebir göndermelerini söylemiş. Onlar da o fikirde. Hemen Ankara'da bir sefaret inşa ettirmeyi bile düşünüyorlar. […] İlk sefir Rosenberg olacak. Bu ihtimalden Baron Ow bana bahsettiği gibi ben de Rosenberg'in kendisine söyledim. Tekzip etmedi.*" demiştir.

60 **RZ** 207/78484, s. L016254-56 (Ow-Wachendorf'un raporu, 29.07.1923).

Cavid Bey'in 1 Ağustos'ta görüştüğü Wassermann Almanların Türkiye'de bazı faaliyetler sürdürmek düşüncesinde olduğunu, Deutsche Bank'ın İstanbul Şubesi'ni yeniden açacaklarını, yerli unsura daha fazla ehemmiyet atfedeceklerini ve batılılardan oluşan bir yönetim kurulu oluşturacaklarını belirtmiştir.[61]

Padel 31 Temmuz'da, Prusya Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nın talebi üzerine Dışişleri Bakanlığı'nda Türkiye ile ticari ve ekonomik ilişkiler konulu bir toplantı düzenlemiştir. Toplantıya Prusya Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nın yanı sıra İmparatorluk Ekonomi Bakanlığı, Yeniden İmar Bakanlığı ve Hamburg Elçiliği temsilcileri katılmıştır. Padel açılış konuşmasında, Almanya'nın Mondros Mütarekesi'nin 23. maddesinden kaynaklanan nedenlerden dolayı Türkiye'ye çok zor şartlar altında ihracat yapabildiğini, Alman gemilerinin aynı madde nedeniyle Türk karasularına giremediğini ayrıntılı bir şekilde izah etmiştir. Padel yakın bir gelecekte Türkiye ile daha normal şartlar altında ticari ve ekonomik ilişkiler kurulmasının mümkün olacağını, bunun için muhtemelen antlaşmaya taraf ülkelerin tamamının antlaşmayı onaylamasının beklenmesi gerekeceğini söylemiştir.

Toplantıya katılan temsilciler, Türkiye ile ticari ilişkilerin yeniden tesis edilmesi için gerekli her türlü hazırlığın derhal başlatılmasından yana olduklarını, öncelikli olarak Türkiye ile en yakın zamanda imtiyazlı ticaret anlaşması imzalanması için gerekli hazırlıkların başlatılması gerektiğini belirtmiştir. Ekonomi Bakanlığı temsilcisi, bu konuyla ilgilenen sanayi birlikleriyle temas içinde olduklarını, zamanı geldiğinde bu çevreleri toplantı için bakanlığa davet edeceklerini, Türkiye ile diplomatik ilişkilerin yeniden başlatılması için mümkün olduğunca en kısa sürede harekete geçilmesi gerektiğini, Alman ekonomi çevrelerinin yalnızca bunun yapılması durumunda ticari ilişkilerin yeniden başlatılması çalışmalarına ciddi şekilde dâhil olabileceğini vurgulamıştır.[62]

Dışişleri Bakanlığı Lozan Antlaşması sonrasında Berlin'e gelen Türk resmi görevlileri ve önemli gördüğü diğer şahsiyetlerle de temas kurarak nabız yoklamıştır. Bunlardan birisi olan eski Osmanlı Meclisi İzmir Milletvekili Masliyah Bey, 22 Eylül 1923'te Dışişleri Bakanlığı'nda Padel ile bir araya gelmiştir. Padel'ın raporuna göre, İngilizlere ait olan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi Hukuk Danışmanı olan Masliyah Bey Ankara'nın kesinlikle Türkiye'nin başkenti olarak kalacağını, Ankara Hükümeti'nin devletlerden diplomatik temsilcilerini İstanbul'a değil, Ankara'ya göndermelerini beklediğini, Ankara'da

61 Cavid Bey, **age.**, s. 561-564.

62 **RZ** 207/78484, s. L016252-53 (Padel'ın raporu, 01.08.1923).

eski Moskova Büyükelçisi General Ali Fuad Paşa (Cebesoy) ya da Moskova'daki Muhtar Bey'in (Mollaoğlu) Berlin'e büyükelçi olarak gönderileceğinin söylendiğini, Ankara'da Almanya'ya yönelik havanın olağan üstü derecede dostane olduğunu ve Türk Hükümeti'nin Almanya ile ekonomik ilişkilerini kısa bir süre içinde yoğunlaştırmak istediğini belirtmiştir.

Raporunda bu izlenimin son haftalarda Türkiye'den Berlin'e gelen heyetler aracılığıyla teyit edildiğini vurgulayan Padel, bir heyetin Türk okulları için Alman modeli eğitim malzemesi tedarik etmek için geldiğine, Türkiye'de Alman modeline uygun mezbahalar inşa edilmesi çalışmaları çerçevesinde gelen sıhhiye heyetinin incelemelerde bulunmakta olduğuna, Türkiye Ekonomi Bakanı'nın [Mahmut Esat Bozkurt] Ziraat Bankası'nın başına bir Alman genel müdür görevlendirme gayreti içinde olduğuna, Alman tarafıyla sürdürülen müzakerelerin imza aşamasına ulaştığına ve Ankara gazetelerinin Ekonomi Bakanı'nın bu bağlamdaki çalışmalarından övgüyle söz ettiğine dikkat çekmiştir.[63]

Dışişleri Bakanı Gustav Stresemann 10 Ocak 1924'te Freytag'ı Türkiye ile dostluk antlaşması müzakereleri sürdürmekle görevlendirmiştir.[64] 26 Şubat'ta Ankara'ya giden Freytag İsmet Paşa tarafından kabul edilmiş, ertesi gün başlatılan müzakereler yıldırım hızıyla sonuçlandırılmış[65] ve Türk-Alman Dostluk Antlaşması (Türkiye İle Almanya Arasında Mün'akit Muhadenet Muahedenamesi) 3 Mart 1924'te imzalanmıştır.[66] Almanya'nın Türkiye Cumhuriyeti nezdindeki ilk diplomatik temsilcisi Ortaelçi Rudolf Nadolny 17 Haziran 1924'te güven mektubunu Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya sunarak göreve başlamış,[67] akabinde Türkiye Cumhuriyeti'nin Alman İmparatorluğu nezdindeki ilk diplomatik temsilcisi Ortaelçi Kemaleddin Sami Paşa 7 Ekim 1924'te güven mektubunu Almanya Cumhurbaşkanı Friedrich Ebert'e sunmuştur.[68]

Sonuç

Eski müttefiki Türkiye'nin kaderinin belirlendiği Lozan Barış Konferansı'ndaki gelişmeleri yakından izleyen Almanya, taraflar arasında

63 **RZ** 207/78484, s. L016260-62 (Padel'ın Masliyah Bey'le görüşme raporu, 22.09.1923).

64 **RZ** 101/28588, s. 358-361 (Stresemann'ın talimatı, 10.01.1924).

65 **RZ** 101/28588, s. 373-374 (Freytag'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 26-27.02.1924).

66 **RZ** 101/28588, s. 381 (Freytag'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 03.03.1924).

67 **RZ** 101/28588, s. 431 (Nadolny'den Dışişleri Bakanlığı'na, 17.06.1924).

68 Bilal N. Şimşir, **Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları. C I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 116-118.

uzlaşma sağlanarak İstanbul'daki İtilaf işgalinin mümkün olduğunca hızlı bir şekilde sona erdirilmesini, iki ülkenin ortak çıkarı olarak görmüştür. Bu bağlamda Alman devleti ve vatandaşlarının Türkiye'deki malları, hakları ve çıkarlarının korunmak ve Türkiye ile ticaretin yeniden başlatılmak istenmesi belirleyici rol oynamıştır.

Alman Hükümeti Lozan Konferansı'nı, Türkiye ile ikili ilişkilerin yeniden başlatılması yolunda ilk adımı atmak için iyi bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Elçi Freytag konferansın kesilmesinden sonra Bükreş üzerinden Ankara'ya dönmekte olan İsmet Paşa nezdinde nabız yoklamıştır. Dışişleri Bakanı Rosenberg konferansın sonuna doğru İsmet Paşa'ya özel temsilcisini göndererek, ikili ilişkilerin yeniden başlatılması yönündeki mesajını iletmiştir.

Alman Hükümeti'nin Lozan Konferansı'na büyük ilgi duymasının önemli bir başka nedeni, Ruhr bölgesini işgal eden Fransa ile İngiltere arasındaki ilişkilerin konferans sırasındaki gidişatını izlemek istemesidir. Konferans sürecinde İngiltere'ye sempatiyle bakan ve Berlin'deki İngiliz Büyükelçisiyle yakın temas içinde olan Almanya, Ruhr işgali meselesinde İngiltere'nin desteğini almak için gayret göstermişse de Fransa ile arasının açılmasını istemeyen İngiltere'nin olumsuz yaklaşımı nedeniyle hayal kırıklığına uğramıştır.

Lozan Süreci'nde Almanya'nın en sıkı ilişkiler içinde olduğu ülke, Sovyet Rusya'dır. Konferansın birinci safhasına katılan Çiçerin, gidiş ve gelişlerinde mola verdiği Berlin'de özel şekilde ağırlanmıştır. Türkiye-Sovyet Rusya dostluk ilişkisini memnuniyetle karşılayan Almanya, Türkiye ile İngiltere arasında uzlaşma sağlanması beklentisi içinde olmuştur. Devlet Sekreteri Maltzan İngiltere'nin Berlin Büyükelçisi'ne "*Türkler İngiltere ile barışırsa, Ruslar da aynı şekilde hareket edecektir. Ruslar bütün dostluklar ve düşmanlıklarda Türklerin yanında yer alacaktır*" şeklinde konuşarak hem bu beklentiyi hem de Türkiye-Sovyet Rusya dostluğundan duyduğu memnuniyeti açıkça dile getirmiştir.

Çiçerin Lozan sürecinde, Boğazlar konusunda tamamen farklı görüşte olduğu Türkiye ile dostluk ilişkisinin zarar görmemesi için büyük özen göstermiş, Berlin'de basına yaptığı açıklamalarda Türkiye hakkında olumlu ifadeler kullanmıştır.

Konferansın ikinci safhasında raporlarda ön plana çıkan konu, Türkiye ile Fransa arasında Türk tahvil kuponu ödemeleri ve kapitülasyonlar nedeniyle yaşanan anlaşmazlık ve gerilimler olmuştur. Almanya'nın Paris Büyükelçisi Hoesch raporlarında, Türkiye'nin Suriye sınırında 20.000 asker konuşlandırması ve Fransa'nın buna tepki olarak Suriye'deki 26.000 askerden oluşan gücünü iki

Senegal tümeniyle takviye edeceği yönündeki spekülasyonlara dikkat çekmiş, sıcak çatışma ihtimalinin çok düşük olduğu ve Fransa'nın müzakereler sırasında Türkiye üzerinde baskı uygulamak için böyle bir yola başvurduğu yönünde değerlendirmede bulunmuştur.

Ön plana çıkan ikinci konu, Türkiye ile Yunanistan arasında yaşanan savaş tazminatı gerilimi olmuştur. Raporlarda Türkiye'nin savaş tazminatı talebine karşı çıkan ihtilalci Yunan hükümetinin Doğu Trakya'ya askeri harekât düzenleme tehditleri, askeri harekâta karşı çıkan Venizelos'un İsmet Paşa ile görüşmesi, Yunanistan'ı askeri harekât macerasına girmeme uyarısında bulunan İtilaf Devletlerinin Türkiye ile silahlı anlaşmazlığın içine çekilmeye izin vermeme kararlılığı ve anlaşmazlığın Karaağaç'ın Türkiye'ye verilerek çözülmesi konularına ilişkin bilgi ve değerlendirmelere geniş şekilde yer verilmiştir.

Londra Büyükelçisi'nin, başkentte konferansın ikinci safhasının başından itibaren barışçı çözüm bulunacağına kesin gözüyle bakıldığı, zira İngiltere ile Türkiye arasındaki sorunların konferansın birinci safhasında çözüldüğüne ve nihai antlaşmanın gecikmesinin Fransa'nın tutumundan kaynaklandığına inanıldığı, Lozan'da uzlaşma sağlanmasıyla birlikte Lloyd George'un izlediği şark politikasının İngiltere için dezavantajlı olan sonuçlarının da genel olarak ortadan kalktığı yönündeki gözlem ve değerlendirmeleri de dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Politisches Archiv des Auswätigen Amts (PA AA) /Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi

RZ 101/28279 (Rusya, 06.01.1923-18.07.1923).

RZ 101/28588 (Türkiye 03.12-27.02.1925).

RZ 207/78484 (Türkiye'nin Almanya ile Siyasi İlişkileri, 03.1920-12.1923).

Yayımlanmış Belgeler

Aralov, Semyon İvanoviç, **Bir Sovyet Diplomatının Anıları. 1922-1923**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 182-183.

Cavid Bey, **Meşrutiyet Ruznamesi**, C IV, haz. Hasan Babacan-Servet Avşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015.

D'Abernon, Viscount, **Ein Botschafter der Zeitwende. Memoiren. Band II. Ruhrbesetzung**, Paul List Verlag, Leipzig [sene yok].

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri. C I (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

İnönü, İsmet, **Hatıralar. 2. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1987.

Meray, Seha L. (Çeviren), **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar Belgeler. Takım I**, C 1, Kitap 2, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 2018.

Süreli Yayınlar

Berliner Tageblatt und Handels-Zeitung

Kölnische Zeitung

Vorwärts

Vossische Zeitung

Makale ve Kitaplar

Aytepe, Oğuz, "Millî Mücadelede Bilecik Görüşmesi", **AÜ TİTE Atatürk Yolu Dergisi**, Mayıs-Kasım 2004, s. 23-31.

Kraus, Hans-Christof, **Versailles und die Folgen. Außenpolitik zwischen Revisionismus und Verständigung. 1919-1933**, Lizensausgabe für die Bundeszetrale für politische Bildung, Bonn 2014.

McKale, Donald M., Curt Prüfer, **German Diplomat from the Kaiser to Hitler**, The Kent State University Press, Kent/London 1987.

Rosenfeld, Günter, **Sowjet-Russland und Deutschland. 1917-1922**, Akademie-Verlag, Berlin 1983.

Şimşir, Bilal N., **Atatürk ve Yabancı Devlet Adamları.** C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Şimşir, Bilal N., "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzyılında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950), **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 22/S 64-66 (2006), s. 15-90.

ALMAN GAZETESİ VOSSISCHE ZEITUNG'TA LOZAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİ

Sezen KILIÇ*

ÖZET

Liberal-demokrat nitelikli ulusal bir Alman gazetesi olan Vossische Zeitung, 1617-1934 yılları arasında yayın hayatından kalmış ve zamanla en yüksek tirajlara ulaşmış en eski Berlin gazetelerinden biridir. Söz konusu gazete, Lozan Konferansını yakinen takip ettiğini, konuyla ilgili yayınladığı çok sayıda haber ve köşe yazısı ile göstermiştir. Vossische Zeitung'un Lozan görüşmelerinin ilk aşamasına dair haberleri Amerikan Temsilcisi Child'ın Türkiye'de kapitülasyonların kaldırılması karşısında öne sürdüğü temel prensibe, Lord Curzon'un Anadolu'da 3 milyon Ermeni'den neden sadece 130 binin sağ kaldığına ve Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girip girmeyeceğine dair sorularına İsmet Paşa'nın verdiği cevaplara yer vermektedir. Bununla birlikte son Padişah Vahdettin'in İngilizler tarafından Mekke'ye gönderilmek istemesinin Lozan görüşmeleriyle bir ilgisinin olup olmadığı, ayrıca konferansın neden kesintiye uğradığı, konferansın kesintiye uğramasının akabinde İzmir önlerinde demirleyen İngiliz savaş gemilerine dair Ankara hükümetinin verdiği notanın neyi içerdiği konularında bilgiler sunmaktadır. Konferansın ikinci aşmasının başladığı Nisan ayından itibaren Sovyet Delegesi Vorovsky'nin öldürülmesinin siyasi sonuçları ve konferansa yansımaları, nihayetinde ise barışın nasıl sağlandığı ve İsmet Paşa'nın bunda oynadığı rol, Sevres Antlaşmasının Lozan Antlaşması ile ne şekilde revize edilmiş olduğu gibi daha birçok konuda Vossiche Zeitung'ta haber ve değerlendirmeler yer almaktadır.

Araştırmamızın amacı, Vossische Zeitung'un haber ve makalelerine dayanarak Lozan Barış Konferansına dair Almanya'nın liberal-demokratik bakış açısını ve bunların gerçekleri ne derece yansıttığını ortaya koymaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Vossische Zeitung, Lozan Konferansı, İsmet Paşa, Türkiye, İngiltere.

* Doç. Dr., sezenkilic197@gmail.com, ORCID ID: 0000 0001 7871 1740

PEACE NEGOTIATIONS IN LAUSANNE IN THE GERMAN NEWSPAPER VOSSISCHE ZEITUNG

ABSTRACT

Vossische Zeitung, a liberal-democratic national German newspaper, is one of the oldest Berlin newspapers that survived its publication between 1617 and 1934 and reached the highest circulations over time. The newspaper in question showed that it followed the Lausanne Conference closely by publishing numerous news and columns on the subject. Vossische Zeitung's news about the first stage of the Lausanne negotiations focused on the basic principle put forward by the American Representative Child against the abolition of capitulations in Türkiye, Lord Curzon's questions on why only 130 thousand of the 3 million Armenians in Anatolia survived, and Türkiye's participation in the League of Nations. It includes the answers given by İsmet Pasha to the questions about whether he will enter or not. In addition, it provides information on whether the last Sultan Vahdettin's request to be sent to Mecca by the British had anything to do with the Lausanne negotiations, why the conference was interrupted, and what the note given by the Ankara government regarding the British warships anchored in front of Izmir following the interruption of the conference included. Since April, when the second phase of the conference started, Vossiche Zeitung has been reporting on many other topics, such as the political consequences of the murder of Soviet Delegate Vorovsky and its reflections on the conference, how peace was ultimately achieved and the role played by İsmet Pasha in this, how the Treaty of Sevres was revised with the Treaty of Lausanne. It also includes news and reviews.

The aim of our research is to try to reveal Germany's liberal-democratic perspective on the Lausanne Peace Conference and to what extent they reflect the facts, based on the news and articles of the Vossische Zeitung.

Keywords: Vossische Zeitung, Lausanne Conference, İsmet Pasha, Türkiye, England.

Giriş

Çalışma konumuz Vossische Zeitung'ta Lozan Görüşmeleri olduğu için gazete hakkında ayrıntılı bilgi vermekte yarar görülmüştür: Vossiche Zeitung gazetesi yerel olmayan bir Berlin gazetesi olarak 1617 yılından Nazi hükümetinin kapattığı 1934 yılına kadar yayın hayatında kalmıştır. Liberal-demokrat görüşü temsil eden Vossischer Zeitung, Berlin gazetecilik tarihinde şehrin ilk gazetesi olması nedeniyle özel bir rol oynamıştır. Gazete Vossischer Zeitung adını, 1751-1795 yılları arasında gazetenin sahipliğini yapan Christian Friedrich Voss'tan almıştır. İlk yayın hayatına "Berliner Botenmeister Zeitung" adı altında 1617'de Berlin'de Christoff Frischmann'ın sahipliğinde Alman kralının sağladığı imtiyazla adım atmıştır. 30 Yıl Savaşları boyunca Protestan tutumu nedeniyle sık sık sansüre tabii tutulup kapatılması üzerine Frischmann gazetenin imtiyazını 1655'te Christoph Runge devretmiş, o da 1658'den itibaren gazeteyi "Berliner einkommende Ordinar- und Postzeitungen" olarak değiştirmiştir. 1704'te gazete Johann Lorentz tarafından Runge'nin dul eşinden satın alınınca adı "Berlinische Ordinaire Zeitung" olarak kısaltılmıştır.[1]

1704'te Johann Michael Rüdiger adlı matbaacının Alman kralından haftalık gazete çıkarma imtiyazı elde etmesine Lorentz itiraz edip mahkemeye taşımıştır. İki yıllık bir hukuk mücadelesi sonunda Rüdiger davayı kaybettiği için imtiyaz hakkını yitirmiştir. Kral I. Friedrich Wilhelm'in iktidara geldiği 1713'te imtiyaz haklarını kontrol ettirmesi, Lorentz'in imtiyaz hakkının sınırlı, hatta her an el konulabilecek şekle sokulmasına neden olmuştur. Michael Rüdiger'in oğlu Andreas, Lorentz'in imtiyaz hakkını uzun yıllar boşu boşuna kullandığına dair Kral'a bir şikâyet mektubu göndermesi üzerine 25 Şubat 1721'de Lorentz'in imtiyaz hakkı iptal edilmiş, gazetenin basımı da Andreas Rüdiger'e devredilmiş o da gazete adını "Berlinische Privilegirte Zeitung" olarak değiştirmiştir. Kral namzeti Prens II. Friedrich'in bu gazeteyi beğenmemesi, iktidara geldiği 1740'ta ilk iş olarak talimat verip Berlin'de iki yeni gazetenin yayın hayatına atılmasını sağlamıştır. Rüdiger 1751'de vefat ettikten sonra damadı Christian Friedrich Voss, gazetenin basımını üstlendiğinde artık gazete haftada 3 kez ve 4 sayfa olarak basılmaya başlanmıştır. Kısa süre zarfında sahibinin soyadı nedeniyle "Vossische" denilmeye başlanmasına rağmen gazete, "Königlich Privilegirte Berlinische Zeitung von Staat und gelehrten Sachen" adı altında yayın hayatına devam etmiştir. 1800 yılına gelindiğinde artık gazete 16 sayfa olarak, 1802'den

1 Heinz-Dietrich Fischer, **Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts**, Verlag Dokumentation, Pullach bei München 1972, s. 269-283.

itibarense ekonomi ve ilan sayfasıyla birlikte çıkartılmaya başlanmış, ancak devlet, kamu ve dini kurumlar ve varlıkları hakkında yazma konusunda sansüre tabii tutulmuştur. Napolyon savaşları esnasında Kral II. Friedrich Wilhelm ile birlikte gazete sahipleri Breslau şehrine kaçınca, gazete bu şehirde yayın hayatına devam etmiştir. Napolyon savaşlarının akabinde 1824-1875 tarihlerinde Berlin'de bu kez günlük, hatta daha sonra günde iki kez çıkartılmaya başlanmıştır. Yine liberal görüşlü vatandaşlara hitap etmeyi sürdüren gazete, 1843'ten itibaren sansürün kaldırılması için mücadeleye girişmiş ve 1848 devriminden sonra sansürsüz olarak çıkmıştır. 1914 yılında el değiştiren gazete, 1918'de monarşinin sona ermesiyle birlikte kraliyet imtiyazını da yitirmiştir. Weimar Cumhuriyeti döneminde resmen demokratik ve liberal görüşün sesi haline gelmiş, hatta Bolşevik yönetiminden kaçan mülteciler içinde bir platform ayırmıştır. Çok iyi bir haber servisi ve kaliteli çalışanlarına rağmen hiçbir zaman 75.000 tirajını aşamayan gazete, Nazi iktidarının gazeteleri birleştirme kararı ardından 31 Mart 1934'te yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır.[2]

Araştırma konumuz Konferansın İlk Aşamasına Dair Haber ve Yorumlar ve Konferansın İkinci Aşamasına Dair Haber ve Yorumlar olmak üzere iki bölümde kronolojik sıraya göre ele alınacak. Lozan ile ilgili Vossische Zeitung'ta çıkan yazı ve makaleler özetlenmiş şekilde verilecek, gerek görülen bilgiler basılı eserlerle teyit edilecek ve Sonuç ve Değerlendirme kısmında ise genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

1- Konferansın İlk Aşamasına Dair Haber ve Yorumlar

Vossische Zeitung'ta Lozan Konferansına dair çıkan ilk haber 19 Kasım 1922 tarihlidir ve şu bilgiyi aktarmaktadır: Bugün öğleden sonra Quai d'Orsay[3]'da İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon ile birlikte Dışişleri Bakanı Poincare, İtalyan ve İngiliz Büyükelçileri, İngiliz ve Fransız siyasi, askeri ve deniz uzmanları katılımında bir görüşme gerçekleşmiştir. Bu görüşmede İngiltere, Lozan barış şartlarının uygulanmasının teminatı olarak Boğazların Müttefik birliklerince işgal edilmesini teklif etmiş, bu teklif Fransa ve İtalya tarafından kabul edilmiş, bunun dışında başka tedbirlerin de ele alınması ön görülmüştür.[4]

Kasım ayının ikinci yazısı Mussolini'nin onayına sunulan Müttefiklerin Lozan Konferansına dair şu program maddeleridir: Boğazlardan serbest geçiş,

2 Fischer, **age**., s. 269-283.

3 Fransız Dışişleri Bakanlığı için kullanılan bir terimdir.

4 **Vossische Zeitung**, "Curzon'un Paris Görüşmeleri", 19.11.1922.

Hıristiyan azınlığın korunması, Boğazlar bölgesinde tarafsız bir alan oluşturulması, Türkiye'nin Avrupa kısmında Türklerin silahsızlandırılması, Osmanlı borçları üzerindeki mevcut uluslararası kontrolün korunması, Türk demiryollarının birleştirilmesi, Musul bölgesinde değişikliğe gidilmemesi, Osmanlı'daki diğer tebaanın yargılanması için yabancı hâkimlerin de yer aldığı karma mahkemeler oluşturulması.[5]

Yukarıda yer alan iki haberi teyit eder şekilde Lord Curzon, Müttefik temsilcileri ile Eylül 1922'de yaptığı görüşmelerde barış koşullarını şu şekilde açıklamıştır: Batı Trakya'da halk oylaması teklifi reddedilmeli, Bulgaristan'ın Ege Denizi'ne ulaşması sağlanmalı, Boğazlar askerden arındırılıp denetime tabii tutulmalı, kapitülasyonlar bazı değişiklikler yapılarak yürürlükte bırakılmalı, Ege Denizi'ndeki adalar Müttefiklere verilmeli, Irak ve Suriye sınırları aynen muhafaza edilmeli, Müttefikler kendi askerlerinin Türk topraklarındaki mezarlıklarına sahip olmalı, Türkiye'den savaş tazminatı istenmeli, Türkiye'nin Yunanistan'dan savaş tazminatı isteği reddedilmeli, Türkiye'deki azınlıkların hakları güvence altına alınmalı, Doğu Trakya'da Türk asker sayısı sınırlandırılmalı, savaştan önce Müttefiklere verilen ayrıcalıklar tanınmalı, yeni barış antlaşması onaylanmadıkça Müttefik askerleri İstanbul'dan çekilmemelidir. Lord Curzon, yukarıdaki barış koşullarını 18 Kasım'da Paris'te görüştüğü Poincare'ye kabul ettirdikten sonra Mussolini'nin onayını almıştır.[6]

Almanya'nın çok istemesine rağmen Lozan'da Boğazlarla ilgili görüşmelere dâhil edilmemesi konusundaki değerlendirmeyi Prof. Dr. Ludwig Stein kısaca şu şekilde yapmaktadır: Lozan Konferansında temsil edilmediği gibi Boğazlar ile ilgili görüşmelere de davet edilmeyen Almanya'nın diğer büyük Avrupalı devletler kadar Boğazlar meselesiyle ilgilendiğini belirtmek gerekir.[7]

Bir başka yazıda gazete yazarı Julius Becker, konferans görüşmelerinde İsmet Paşa ile Venizelos arasında geçen diyaloga yer vermektedir: Askeri açıdan oldukça sert, hatta böyle diplomatik bir konferans için dahi yumuşak olamayan bir üslupla İsmet Paşa, Yunanistan dünya savaşına katılmadığı ve Türkler de bu savaşta Yunanlılarla hiç çarpışmadığı için Venizelos'un ülkesinin İtilaf devletleri için çok şey yaptığını iddia etmesini tamamıyla propaganda olarak nitelendirir.

---

5 **Vossische Zeitung**, "Müttefiklerin Şark Programı", 20.11.1922.

6 Yusuf Hikmet Bayur, **Türk Devletinin Dış Siyasası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, s. 132-133; Salâhi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 299-300.

7 **Vossische Zeitung**, "Almanya ve Lozan" (Prof. Dr. Ludwig Stein), 23.11.1922.

Ayrıca Türklerin her tür uzlaşma teklifi gibi 1921 yılında Bekir Sami Bey'in Londra'da İzmir için bir halk oylaması teklifinin de Yunanistan tarafından reddedildiğini, hatta o henüz Londra'dan yola dahi çıkmadan Yunan ordusunun taarruz başlattığını ileri sürer. Ardından Yunanistan'ın Türklerin barış çabalarına hep topla karşılık verdiğini, Büyük Devletlerin arabuluculuk girişimlerini kabul etmek yerine her tür riski göze alıp savaş başlattığını ve şimdi de yaşadığı yenilginin sonuçlarını bizzat kendisinin üstlenmesi gerektiğini ifade eder. Buna karşın Venizelos, mülkiyetinin % 84'ünün Türklerin elinde olduğunu belirttiği Batı Trakya meselesinin çözüldüğünü iddia ettikten sonra Edirne'nin bir banliyösü durumunda olan Karaağaç'ın bu şehirden ayrılmasının yeni bir Fiume Meselesi[8] yaratılacağını ileri sürer. Ayrıca Yunan ordusunun şiddet eylemleri nedeniyle bir buçuk milyon Türkün Anadolu'da evsiz barksız kaldığını kabul eder. Venizelos'un konuşması akabinde İsmet Paşa, Türkiye'nin hakkı olduğunu belirttiği sınırlar konusunda şu teklifleri yapar: 1913 yılı Türk sınırlarının muhafazası, sınırda silahsızlandırılmış bölge oluşturulması, silahsızlandırılmış bölgede tarafsız uzmanların kontrolünde Türk egemenliğinin muhafazası, Bulgaristan için Ege Denizine çıkış sağlanması ve Batı Trakya'nın kaderinin bir halk oylaması ile belirlenmesi.[9]

Bilindiği üzere 22 Kasım'da İsmet Paşa, 29 Nisan 1913 tarihli İstanbul Antlaşmasıyla saptanan savaş öncesi Türk sınırlarının iade edilmesini, Kuleli-Burgaz-Mustafapaşa demiryolunun bulunduğu bölgenin bu sınırlara dâhil olmasını ve Batı Trakya'da bir halk oylaması yapılmasını istiyordu. İsmet Paşa'nın bu tezine Venizelos'un yanı sıra Sırp Temsilci Nincic ile Romen Temsilci Duca karşı çıkıyordu. Lord Curzon da zaten Balkan ülkeleri temsilcileri ile birlikte resmen Türk tezine karşı bir blok oluşturduklarını açıkça ifade ediyordu.[10]

Her ne kadar konferansın ilk döneminde Venizelos Karağaç'ın tazminat olarak Türkiye'ye verilmesine karşı çıkmışsa da ikinci döneminde Türklerle bir anlaşmaya varmak üzere Karaağaç'ı verme eğiliminde olduğunu 14 Mayıs'ta İsmet Paşa ile yaptığı özel görüşmede açıklamıştır. Ayrıca ordusuyla Anadolu'da

---

8 Fiume Meselesi: Bugün Hırvatistan'ın bir liman şehri olan Fiume, Birinci Dünya Savaşı esnasında bir Macar şehri olmasına rağmen İtalya tarafından 1915 yılında yapılan gizli anlaşmalardan biri olan Londra Anlaşması'na dayanılarak Avusturya-Macaristan'ın savaşta teslim olması akabinde 1918'de işgal edilmiştir, hâlbuki Londra Anlaşması bu şehrin İtalya'ya bırakılmasını ön görmemiştir.

9 **Vossische Zeitung**, "Türk Barış Programı. Venizelos'a Karşı İsmet Paşa (Julius Becker)", 24.11.1922.

10 Sonyel, **age**., s. 304-305.

savaş geleneğine aykırı şekilde giriştiği tutum nedeniyle Yunanistan'ın tazminat ödemeyi üstlendiğini beyan etmesi gerektiğini ifade etmiştir.[11]

Bazı konularda İngiltere'nin artık Yunanlıların yerine Türklerin görüşlerine yaklaşmaya başladığı 25 Kasım tarihli yazıda şu şekilde ifade edilmektedir: Karaağaç ile birlikte Edirne-Dedeağaç arasındaki demiryoluna sahip Dimotika, Yunanistan aleyhine olacak şekilde Türkiye'ye bırakılıyor. Yunanistan aleyhine sağlanan Türk-İngiliz uzlaşısının Atina hükümetinin istifasına neden olduğu belirtiliyor. İstanbul'un egemenliğinin Türk makamlarına devriyle birlikte İngilizlerin gittikçe Yunanistan ve diğer müttefiklerinin aleyhine olacak şekilde Ankara ile uzlaşmaya çalıştığı bilgileri geliyor.[12]

Lozan görüşmelerinde Musul konusunda çıkan ilk haber 25 Kasım tarihlidir: Amerikan'ın Konferans Temsilcisi ve Roma Büyükelçisi Child, Türk heyetiyle ve özelikle de İsmet Paşa ile Musul konusunda çok sayıda görüşme yapmıştır. Amerika'nın Musul ile özellikle ilgilenmesi ve bu konuda da "açık kapı prensibi"ni korumak istemesi, bu meselenin konferansın ana konusu haline gelmesine neden olabilir. Amerikan Standard Oil Company temsilcisinin de Musul konusunda Türklerle ayrı görüşmeler yaptığı konuşulmaktadır. Her ne kadar İngiltere Musul'u kontrol altında tutsa da daha önce Abdülhamit'in, şimdi de mirasçıların özel mülkiyetinde bulunan buranın petrol yatakları konusunda bir uzlaşı sağlamak durumundadır.[13]

Yukarıda düzeltilmesi gereken sav, Musul petrol yataklarına dair mülkiyetin II. Meşrutiyetin ilanı sonrası II. Abdülhamit'in mülkiyetinden alınarak doğrudan devlet mülkiyetine katılmış olmasıdır. Bununla birlikte bu yanlış savı Amerikalılar Musul petrolleri konusunda İngilizleri sıkıştırmak için kullanmaya devam etmiştir.

Diğer yandan da Musul'un ilk kez ele alındığı 26 Kasım'da Curzon ve İsmet Paşa konunun dostça görüşülmesinden yana tavır sergilerken görüşmeler esnasında meselenin bu şekilde çözülemeyeceği anlaşılınca Curzon İtalyan, Fransız ve Japon Temsilcilerinin desteğiyle meseleyi Milletler Cemiyeti Konseyine taşıma kararı almış ve 25 Ocak 1923'te bu doğrultuda müracaatta bulunmuştur.[14]

---

11 Sonyel, **age**., s. 342; Şerif Demir, "Lozan Barış Antlaşması ve Türkiye-Yunanistan Arasındaki Tazminat Meselesi", s. 563-567, **Yeni Türkiye** (Mîsâk-ı Millî Özel Sayısı) Ocak-Şubat 2017, Yıl 23, S 93, s. 562-568.

12 **Vossische Zeitung**, "Türk-İngiliz Uzlaşması Öncesi. İsmet Paşa'ya Tavizler", 25.11.1922.

13 **Vossische Zeitung**, "Musul Petrol Sahalarına Dair", 25.11.1922.

14 Sonyel, **age**., s. 309-311.

Bir başka haber de Lozan'daki Amerikan Temsilcisi Child'ın Wilson prensipleri ile örtüşen açıklamalarına ilişkindi. Child, başka meselelere etkisi olacak herhangi bir toprak düzenlenmesine, Türk bölgelerinde özel ekonomik bölgeler veya etki alanları oluşturulmasına izin vermeyeceklerini belirttikten sonra halkların ekonomik eşitliği prensibine aykırı ve başka bir ülke menfaati ile çelişen herhangi bir teklifin ortaya konmasını da istemediklerini deklere etmiştir.[15]

Lozan Konferansında Child'ın yaptığı açıklamanın Müttefik ülkelerine yansıması 27 Kasım tarihli haberde yer almaktadır: Bu açıklama, her şeyden önce ABD'nin daha önce yapılan ön anlaşmaları kabul etmeyeceğini gösteriyor. Buna rağmen Fransa'nın daha önce ön anlaşma ile Türkiye'de sağladığı çıkar alanı konusunda ısrarcı olmasından, İtalya'nın da abartılı taleplerde bulunmasından korkuluyor. Londra hükümeti ise Child'ın açıklamasını ABD'nin Yakın Doğu petrol sahalarına hücumu ve yeniden Avrupa meselelerine karışması olarak nitelendiriyor. Buna rağmen Lord Curzon, Daily Mail temsilcisine verdiği mülakatta Britanya ve Amerikan hükümetleri arasında gizli bir anlaşma ve bir fikir ayrılığı yerine sadece bir uzlaşıdan bahsedilebileceğini beyan etmiştir.[16]

Kasım ayının son yazısı konferansta Rus heyetinin tutumuna ilişkin haberdir: Lord Curzon ile yaptığı dünkü konuşma sonucu öfkeli olan İsmet Paşa, bugünkü Rus heyetiyle görüşmesi sonrası oldukça memnun görünüyor. Hâlbuki bu görüşmede Ruslar kendisine, kapitalist entrikaları olarak nitelendirdikleri ve kendi prensiplerine aykırı buldukları Musul petrol sahaları ile ilgili görüşmelere katılmayacaklarını gayet açık şekilde beyan etmiş, diğer konularda ise destek sözü vermiştir.[17]

Türkiye'nin Lozan Konferansında yapılacak Boğazlar görüşmelerine Sovyetlerin dâhil edilmesini isteme gerekçesini İngiliz askeri makamları, Rusları gerek konferansta gerekse konferans dışında, özellikle konferansta başarısızlığa uğranılması durumunda destek unsuru olarak kullanmak olarak açıklamıştır.[18]

Bilindiği üzere İsmet Paşa, Sovyetlerin tekliflerini Türkiye çıkarlarına daha uygun bulmasına rağmen Müttefiklerin tekliflerini reddedip barışı tehlikeye düşürmek istemiyordu. Üstelik Çiçerin ile yaptığı özel bir görüşmeden Türkiye'nin Boğazlar meselesi nedeniyle Müttefiklerle bir çatışmaya girmesi durumunda Sovyetlerden yardım bekleyemeyeceği sonucunu çıkarmıştı. Bu nedenle

---

15 **Vossische Zeitung**, "Amerika Lozan'da Konuşuyor. Açık Kapı Siyaseti" 26.11.1922.

16 **Vossische Zeitung**, "Türk Barışı ve Petrol Savaşı", 27.11.1922.

17 **Vossische Zeitung**, "Entrikalar ve Erteleme Söylentileri", 27.11.1922.

18 Sonyel, **age**., s. 291.

Boğazlar, Marmara ve İstanbul'un ani bir saldırı olasılığına karşı güvence altına alınması şartıyla Müttefiklerin tekliflerini 8 Aralık'ta kabul ettiğini belirtmesi Çiçerin'i şaşırtmıştı.[19]

Aralık ayının ilk haberi, Türk-İngiliz uzlaşısını, mübadeleyi ve Papa'nın notasını içermektedir: Boğazlar konusunda Türkler ile İngilizler arasında yapılan gizli görüşmeler sonucunda Türk-Rus dostluğunun aniden biteceği söylentileri dolaşmaktadır. Rıza Nur'un mübadele konusundaki açıklamalarından Türklerin İstanbul'dan 250 bin Rum'un göç ettirilmesi taleplerinde ciddi oldukları anlaşılıyor. Bununla Türkiye'nin amacının, mümkün mertebe tüm yabancı unsurlardan arındırılmış saf bir Türk milli devleti olduğu gittikçe daha netlik kazanıyor. Türkiye, Rumları İstanbul'dan göndererek tamamen onların elinde bulunan ticaret ve zanaatın Türklerin eline geçmesini istiyor. Vakti zamanında Avrupa'dan kendilerini kovmaya çalışan Yunanlıları bugün Türklerin sınırlarından uzaklaştırmış bulunması büyük bir misillemedir. Diğer yandan bugün Papa konferans başkanlığına, Anadolu'da Ermenilerden, İstanbul'da da diğer Hıristiyanlardan endişe verici haberler aldığına dair bir nota iletti. Not**a**da Hıristiyanların can ve mallarının tehlikede olduğu belirtilirken konferans başkanlığından bu halkların korunması için en hızlı ve etkili tedbirlerin alınması ricasında bulunuldu. Nota konusunda İsmet Paşa, bugüne kıyasla çok daha zor zamanlarda Türkiye'deki Hıristiyanların tavrını öven Papa'nın tamamen yalan haberler servis eden Yunan propagandasının aleti olduğu için bugün de aynı tavırda olduğunu hatırlattı.[20]

Aralık ayının ikinci yazısı, Julius Becker'in Boğazlar konusunda konferansta yaşananlara hakkındaki köşe yazısıdır. Bu yazıya göre Curzon, uluslararası Boğazlar komisyonu başkanlığına Türk hükümetinin belirlediği üyenin atanmasını sağlayacak şekilde bir program sunmuştur. Söz konusu programa göre bu komisyonda Fransa, İngiltere, İtalya, Amerika ile birlikte Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin birer makamı ve oy hakkı olacaktır. Lord Curzon, Çiçerin'in önceki günkü açıklamaları için Karadeniz ve Boğazlarda sadece Rusya'nın egemenliğini, hatta Türkiye'nin polisi rolünde Karadeniz'in tekrar bir Rus denizi olmasını sağlayacak görüşler olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Aynı zamanda Karadeniz kıyı devletlerinin menfaatleri ile birlikte uluslararası menfaatler açısından Boğazların korunması, İstanbul'un hem başkent hem de halife makamının yeri olduğunun hesaba katılması gerektiğini

19 Sonyel, **age**., s. 313; Baydur, **age**., s. 124-127.

20 **Vossische Zeitung**, "Lozan'da Kriz. Türk-İngiliz Uzlaşısı", 06.12.1922.

belirtip Müttefiklerin Boğazlarla ilgili tekliflerini şöyle sıralamıştır: 1. Türkiye eğer tarafsız ise savaş ve barışta ticari gemiler Boğazlardan tamamen serbestçe geçecek, 2. Türkiye savaşa iştirak ederse, yüklerinin kontrol edilmesi şartıyla tüm tarafsız ülkelerin ticari gemilerine Boğazlar serbest olacak, 3. Barışta savaş gemilerine Boğazlar açık bırakılacak, ancak bir veya en fazla iki savaş gemisi Boğazlardan geçebilecek, bu savaş gemileri Boğazları terk etmediği sürece yeni bir savaş gemisi Boğazlara giremeyecek, 4. Savaş zamanında Türkiye tarafsız ise savaş gemilerinin Boğazlara geçiş hakkı, bazı başka sınırlamalar getirilmek şartıyla aynı barış zamanındaki gibi olacak, 5. Savaş zamanında Türkiye savaşa iştirak etmişse tarafsız ülkelerin savaş gemileri, dördüncü maddedeki şartları taşımak şartıyla Boğazlardan serbestçe geçecektir.[21]

Curzon 18 Aralık'ta Bompard ve Garroni'nin baskısıyla Karadeniz'e girecek savaş gemisi sayısının sınırlandırılması, Boğaz komisyonundan Yunanistan çıkartılarak sadece Büyük Devletlerin ve Türkiye'nin temsilcilerinden oluşması, Türklerin İstanbul'da 12 bin asker bulundurması olmak üzere bazı tavizler verilmesini kararlaştırıyordu. Çiçerin buna da karşı çıkıp Karadeniz'i neredeyse bir Rus denizi haline dönüştürecek bir teklif daha sunuyor, ancak İngiltere Balkan ülkelerinin desteğiyle bu teklifi reddediyordu.[22]

Lozan görüşmelerinde mübadele ve azınlıkların korunması meselesi bir başka haber konusudur: Curzon, Türk-Yunan savaşının son yüzyıllarda örneği olmayan ve korkunç bir ekonomik ve siyasi sonucu olan bir halk göçüne sebebiyet verdiğini açıkladı. Ardından Osmanlı azınlıklarının korunmasının Müttefiklerin en önemli savaş hedeflerinden biri olduğundan 28 Eylül 1922'de verdikleri notayla Doğu Trakya'nın Türkiye'ye iade edilme şartını bölgedeki dini ve milli azınlıkların korunmasının Milletler Cemiyetine bırakılmasına bağladığı, şimdi de Türkiye'nin bu şartı yerine getirmesini beklediklerini ileri sürdü. Azınlıkların korunması hususunda tarafsız oluşumu ve temsil özelliği açısından Milletler Cemiyeti en iyi kurum olduğundan, barış antlaşması sonrası Türkiye'nin bu kuruma katılmasını umduğunu, bu suretle azınlık meselelerinde kendini da iyi savunabileceğini belirtti. İstanbul ve Anadolu'da bulunan Hıristiyanların Türk egemenliğine geri dönmeleri durumunda dini, çalışma ve hayatları açısından korumasını istedi. Curzon'un bu ifadeleri üzerine İsmet Paşa, Türkiye'deki azınlıklar meselesini doğru şekilde çözmek için dışarıdan müdahale

21 **Vossische Zeitung**, "Boğazlar Meselesinde Uzlaşı. Türkiye'nin Kolaylık Sağlaması (Dr. Julius Becker)", 07.12.1922.

22 Sonyel, **age**., s. 314; Baydur, **age**., s. 124-127.

edilmemesi gerektiğini belirtti. Aynı zamanda bunun için Türk ve Rum halklarının mübadelesinin öncelikle hesaba katılmasını istedi. Türkiye'de kalan azınlıklara da Ankara hükümetinin kanunları ve liberal politikalarıyla yeterince güvence sağlanacağı için yabancıların her tür müdahalesini reddedeceklerini açıkladı. Aynı haberde halkların mübadelesine dair alt komisyon oturumunda şu istisnalar dışında İstanbul'un mübadele dışı tutulması kararı alındığı belirtildi: Türk-Yunan savaşı esnasında Türkiye'ye karşı düşmanca tavırda oldukları ispatlanan veya savaş esnasında yabancı ülke vatandaşlığı kabul eden tüm Rumlar, İstanbul'da ikamet etmemelerine rağmen savaş esnasında Anadolu'dan buraya göç edenler (mülteciler) ve Rum patrikliği İstanbul'u terk edecektir.[23]

Gerçekten de yeni Türk yönetimi, Büyük Devletlerin Osmanlı'nın içişlerine karışmak için sık sık mazeret olarak kullandıkları azınlıklar konusunda oldukça hassastı. Curzon da bu sorunu Lozan'da Türkler aleyhine kullanmaya çalışıyordu. Özellikle diğer Müttefik temsilcilerinin desteğiyle Türk topraklarında bir Ermeni yurdu kurulması, Türkiye'deki diğer azınlıklara güvence verilmesi, Türkiye'nin Milletler Cemiyetine girmesi ve azınlıklar konusunda alınacak tedbirlere bu kurumun nezaket etmesi, Türk ve Yunan hükümetlerinin genel af ilan etmesi, her iki ülkedeki azınlıkların askerlik hizmetinden muaf tutulması tekliflerini 12 Aralık'ta dile getiriyor ve bu teklifleri incelemek üzere bir tali komisyon kurulmasını istiyordu. Bu tekliflere hazırlıksız yakalanan İsmet Paşa sadece mübadele yapılmasını önermekle yetiniyordu.[24]

Ermeni yurdu ve azınlıklar konusunda İsmet Paşa'nın daha sonra yaptığı açıklamalarına ise 15 Aralık tarihli haber yer vermektedir: İsmet Paşa, Lord Curzon'un 3 milyon Ermeni'den sadece 130 bin kaldığı iddiasının bir hata olduğunu, Britanya Ansiklopedisinin verileri dâhil olmak üzere istatistiklerin tamamında 1,4-1,5 milyon Ermeni'den bahsedildiğini, bunlara da bugün Osmanlı'dan ayrılan devletlerde yaşayanları da dâhil etmek gerektiğini belirtti. Bunun yanı sıra Ermenilerin çoğunun da Kilikya'yı Fransız ordusunun terk etmesinin ardından bizzat kendi ihtilalci komitelerinin zorlamasıyla terk ettiğini ifade etti. Ardından da bugün eksik olan her bir Ermeni aranmak isteniyorsa onları Türklerin mecbur bırakıldıkları savaştaki kayıp listelerine bakmak gerektiğini söyledi. Ayrıca yaşanan savaş sonucu Anadolu'nun en zengin ve mutlu kesiminin

---

23 **Vossische Zeitung**, "Şarkta Halkların Göçü. Mübadele ve Azınlıkların Korunması Konusunda Curzon'un Görüşleri", 13.12.1922.

24 Baskın Oran, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 221-222; Sonyel, **age**., s. 316; Baydur, **age**., s. 127-129; Yaşar Baytal, "Sevr'den Lozan'a Misak-ı Milli", s. 559; **Yeni Türkiye** (Mîsâk-ı Millî Özel Sayısı) Ocak-Şubat 2017, Yıl 23, S 93, s. 551-561.

harabeye döndüğünü belirttikten sonra Anadolu'daki Müslüman nüfusun sayısının iki milyon azalmasının sebebini savaşta yaşanan kayıplara bağladı. Lord Curzon'un Ermeniler için Türkiye'de bir yurt isteğine karşılık toprakları Türkiye'den çok daha büyük devletler olduğunu ve Türkiye'den zorla kopartılan bölgelerin rahatlıkla Ermenilere yurt olarak sunulabileceğini hatırlattı. Türkiye'nin geri kalan kısmı çoğunlukla Türklerden oluştuğundan her bir bölgenin kendileri için ayrılmaz bir parça olduğunu dile getirdi. Aynı zamanda Türkiye'nin barış antlaşması sonrası devletlerin talep etmeleri durumunda Milletler Cemiyetine üye olmaya hazır olduğunu açıkladı. Nihayetinde azınlıkların bedel karşılığında askerlik hizmetinden muaf tutulmasını kabul etmeyeceklerini ifade etti.[25]

Konferansta kapitülasyonlar konusunun gündeme gelmesine dair ilk haber 29 Aralık tarihlidir: Bu konuyla ilgili görüşmeye başkanlık yapan İtalyan temsilci Garroni, yabancılar için yeni yapılacak düzenleme gerekli teminatları sağladığı takdirde Büyük Devletlerin kapitülasyonlardan vazgeçebileceğini, ekonomik ve mali kapitülasyonlar konusunda tatmin edici bir çözüm ummasına rağmen yabancıları sivil ve cezai meselelerde yargılayacak olan mahkemeler konusunda bir çözüm getirecek hukuki kapitülasyonlara dair Türkiye ile çeliştiğini belirtti. Bu nedenle yabancı hâkimlerden oluşacak uluslararası mahkemeler kurulması teklifinde bulunulduğunu açıkladı. Bunun üzerine İsmet Paşa, Büyük Devletlerin eskisinden de kötü bir statü teklif ettiğini, Türkiye'de sivil hukukun çok çeşitli olduğunu, ancak Türk hukukunun İslam esasına göre oluşturulmadığını, mahkeme memurlarının modern eğitim aldığını ve Türk adalet sisteminin Balkan devletlerinden farklı olmadığını ileri sürdü. Fransız Temsilci Barrere ise Büyük Devletlerin farklı tekliflerine karşın Türklerin reddedici bir tavırda olduğunu belirtikten sonra hukuki kapitülasyonlar konusunda uzlaşmacı olmalarını istedi. Amerikan Temsilcisi Child da Türklerin özgürlük çabalarına sempati duyduğunu, ancak egemenlik anlayışlarının izolasyonlarına neden olabileceğini belirtti.[26]

Aralık ayının son yazısında, Amerikan Temsilcisi Child ile birlikte Kuzey Amerika Ermeni Cemaatinin konferansa Ermeniler için sunduğu muhtıralar konu edilmektedir: Bu muhtıralarda Ermeniler için en iyi yurt olarak Türklerle Fransızların mülkiyeti konusunda tartıştıkları Suriye'nin kuzey sınırı teklif ediliyor. Bu bölgenin Ermenilere bırakılmasıyla birlikte tarafsız, denize çıkışı mümkün, özerk ve Milletler Cemiyeti idaresine bağlı olacağı, sağlanacak borçlarla finanse edileceği belirtiliyor. Yeni kurulacak Ermeni yurdu için

25 **Vossische Zeitung**, "İsmet'in Uzlaşıcı Açıklamaları", 15.12.1922.

26 **Vossische Zeitung**, "Kapitülasyonlar Hakkında", 29.12.1922.

Amerikan kongresinin 30 milyon Dolar göndereceği, ayrıca sayıları İstanbul'da 14 bin, İzmir'de 110 bin, Suriye'de 75 bin, Kafkasya'da 400 bin olan Ermeni mültecilerin ve yetimhanedeki 50 bin çocuklarının buraya gönderebileceği ileri sürülüyor[27]

İsmet Paşa, 13 Aralık'ta Ermeni yurdu kurulması teklifini Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenlik haklarıyla bağdaşmayacağı gibi bölünmesine neden olabileceği gerekçesiyle reddediyordu. Ayrıca azınlıklara verilecek güvencenin denetlenmesi ve azınlıkların askerden muaf tutulması tekliflerini de kabul etmiyor, ancak barış antlaşması imzalanması sonrası Milletler Cemiyetine girebileceğini belirtiyordu. Bunun üzerine Müttefikler 9 Ocak'ta azınlıkların korunmasına yönelik isteklerini sınırlamak ve Milletler Cemiyetinin azınlıkların güvencelerini denetlemesi isteğinden vazgeçmek suretiyle yeni ödünler veriyordu.[28]

Ocak ayının ilk haberi, İngilizlerin son Osmanlı Padişahından nasıl yararlanmaya çalıştığı ile ilgilidir: İngilizlerin miras yoluyla halifelik makamının yasal sahibi olan son Padişah sayesinde Türkiye Millet Meclisinin seçtiği halifeyi görevden almak üzere teşebbüste bulunacağı belirtilmektedir. Bunun en uygun yolu olarak da halife olan Padişah'ın sadık Faysal hanedanlığının olduğu Mekke'ye İngiltere himayesinde taşınması görülmektedir. Padişah'ın bir İngiliz gemisiyle Malta'dan Mekke'ye taşınacağı haberi, bu tür planların gerçekleşmesinin yakın olduğunu işaret etmektedir.[29]

Boğazlar statüsüne dair Çiçerin ile bir görüşme yapan Julius Becker, onun görüşlerini 21 Ocak tarihli köşe yazısında şöyle aktarmıştır: Şark Konferansı görüşmelerinden Rus heyetinin çıkartılmasının tüm suçu İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a aittir. Gerçi bu sayede Fransız kamuoyunun ve İngiliz basının büyük bir kısmının Boğazların kapanmasını savunan Rus tezinden yana ve Curzon'un politikası karşında tavır almıştır. Konferansta Curzon sadece Rusya'nın güney kıyılarının güvenliğini zora sokan programı savunmakla kalmamış, Rus heyetini bir kenara itmek için çabalamamıştır. Ayrıca Rusya ile uzlaşmak için parmağını dahi kıpırdatmadığı gibi perde arkasından Türklerle pazarlığa girişmiştir. Tam görüşmeler başlayacakken görüşmelerin Türklerle doğrudan yapılacağını açıklayarak Rus heyetini konferanstan dışlamıştır. Boğazlarda Rusya'ya karşı oluşturulan sistem büyük bir endişe yaratmış, bu da her bir Rus'un Karadeniz'deki İngiliz tehdidini daha bariz şekilde görmesini, aynı zamanda

27 **Vossische Zeitung**, "Ermeniler İçin Amerika Devrede", 31.12.1922.

28 Sonyel, **age**., s. 316-317; Baydur, **age**., s. 127-129; Oran, **age**., s. 221-222, 226-231.

29 **Vossische Zeitung**, "Padişah Mekke'ye Gidiyor", 06.01.1923.

bağımsız Sovyet cumhuriyetlerin federatif bir devlette birleşmesini sağlamıştır. Fransız basını dahi Lozan'da oluşturulan bu sistemin çok uzun sürmeyeceğini kabul etmiştir. Bu yeni Boğaz sistemiyle güney kıyıları yabancı filolara açık olacağından Rusya silahlanmak ve kıyılarını da tahkim etmek zorunda kalmıştır. Bu da bölgede silahlanma yarışını ve savaş tehlikesini arttırmıştır. Yeni Boğazlar statüsüyle Osmanlı başkenti İstanbul, her tür güvenlikten uzak ve Batılı devlet donanmalarının ani saldırısına açık olacağından Türk milli hareketi, İstanbul'u gerçek manada güvenliğe kavuşturmadan durmayacaktır. İşte bu nedenle tamamen güvencesiz olan Lozan çözümüne oldukça kısa ömür biçilmiştir. Boğazlar statüsü, keskin değişimlere uğramadan da Rusya tarafından imzalanmayacaktır.[30]

Malum olduğu üzere Lord Curzon, 27 Kasım'da İsmet Paşa ile yaptığı görüşmede Türkiye'nin ileride ekonomik yardım için Batıya başvurma olasılığından söz edip Boğazlar meselesinde Sovyet etkisinde kalmaması uyarısında bulunmuştur. 4 Aralık'ta yapılan görüşmelerde İsmet Paşa, Boğazların dünya ticaretine açık olması hususunda hem fikir olduğunu, ancak diğer ülke delegelerinin görüşlerini dinlemeyi yeğ tuttuğunu belirtmişti. Çiçerin ise Boğazlar konusunda Sovyetlerin tekliflerini; Boğazlar ticari gemilere ve barışçı seferlere açık olmalı, ancak tüm savaş gemi ve uçaklarına barış ve savaşta kapalı olmalı, Türkiye Boğazlarda bir savaş filosu bulundurma ve istihkâm kurma hakkına sahip olmalı şeklinde açıklamıştı. Romanya Temsilcisi Duca ise Boğazların askerden arındırılmasını ve uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesini, savaş ve ticaret gemilerine de açık olmasını öneriyordu. Daha önce Çiçerin'in tekliflerinin kendi görüşlerine uyduğunu belirten İsmet Paşa'nın 20 Aralık'ta Boğazlar konusunda Müttefiklerin yeni tekliflerini kabul etmesi, Rusya ile aralarının açıldığı izlenimi yaratmıştır. Aslında Boğazlar konusunda Türk tezinden çok İngiliz ve Sovyet tezleri çatışmıştır. İngiltere, ekonomisi ve donanması en güçlü devlet olduğundan, üstelik Sovyet donanması da iç savaşta imha olduğundan Boğazlardan geçişin tamamen serbest olmasını istiyor, Wilson prensiplerinden on ikincisi de buna destek oluyordu. Sovyetler ise Büyük Devletlerin Karadeniz'e geçişinin mümkün mertebe kısıtlanmasını talep diyor ve bu konuda Türkiye'nin desteklenmesini savunuyordu. Türkiye'nin genel Batıcı eğiliminin yanı sıra mevcut realpolitik İngiltere'ye yaklaşmasını gerektirdiğinden Boğazlar sözleşmesinde İngiltere'nin yaklaşımını benimsedi. Bunun yanı sıra denge politikası güderek Karadeniz dışı ülkelerin sınırlı girişi konusunda ısrar etti, yine de Sovyetler sözleşmeyi beğenmedi. Zaten İsmet Paşa

30 **Vossische Zeitung**, "Şarkta Savaş Tehlikesi. Çiçerin ile Görüşme (Dr. Julius Becker)", 21.01.1923.

Gelibolu'da bir Türk garnizon oluşturulması, Trakya'da Türk askeri kuvvetlerine konan sınırlandırmanın kaldırılması şartıyla Boğazlar sözleşmesine kabule hazır olduğunu açıklayınca Çiçerin buna karşı çıkmış, böylelikle Curzon'un Türkiye ile Sovyetler arasında dayanışmayı sona erdirme çabası başarıyla sonuçlanmıştır.[31]

Ocak ayına dair bir başka haber ise Lozan Konferansının başarısızlığına dairdir: Fransız haber ajansı Havas, Lozan'dan resmi görüşme sürecinin bittiğini, sadece Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı Boğazlar komisyonunun Perşembe günü son olarak toplanacağını, ancak Türklerin Çarşamba günü barış antlaşması metnini reddedecekleri için bu toplantının da gereksiz olacağını iletti.[32]

Konferansının ertelenmesine ilişkin diğer bir haber yine Ocak ayına aittir: Şark Konferansının üç ya da dört haftalığına erteleneceği kesinleşmiştir. Gerçi Müttefikler, Türklere özellikle kapitülasyonlar konusunda gerekli tavizleri verse de barış antlaşmasını beğenmeyen Türk delege üyeleri, İsmet Paşa'nın anlaşmanın imzalanmaması görüşünü kabul etmiş ve bunu Ankara'nın onaylamasını bekleme kararı almıştır. Yaşanan zorlukların ağırlık noktasını Musul değil, kapitülasyonlar oluşturmuştur. Türkleri en çok ilgilendiren bu konuda Müttefikler, Türk mahkemelerinde yabancıların da sivil ve cezai hususlarda yargılamasını, ancak hapis cezalarını, Türk cezaevlerinin yetersizliği yüzünden kendi ülkelerinde çekmelerini kabul ederek önemli tavizlerde bulunmuştur. Üstelik Boğazlar girişindeki Gökçeada ve Bozcaada'da Türk egemenliğini kabul etmiştir.[33]

Kapitülasyonlar meselesinde Türk heyetinin karşı çıktığı konu, yabancıların Türk yargısının yetkisinden muaf tutulmasıydı. İsmet Paşa, Türkiye'deki yargı sisteminin dünyada en iyi yönetilen ülkelerle benzer olduğu iddiasıyla yabancı yargıçların Türk mahkemelerinde görevlendirilmesini Türkiye'nin bağımsızlık ve egemenliğine bir saldırı olarak nitelendiriyor ve Türk adli sisteminin geliştirileceği sözünü de veriyordu.[34]

Şubat ayının ilk yazısı yine Lozan Konferansının kesilme süreci ile ilgilidir: Dün gece son andaki Fransız ve İtalyan arabuluculuk girişimlerine rağmen şark barışı imzalanmadı. Curzon ve İsmet Paşa anlaşamayınca İngiliz heyeti yola çıktı. Dünkü görüşmeler Müttefiklerin barış antlaşması taslağı hakkında Türklerin sunduğu bir muhtıra üzerine yapıldı. Bu muhtıraya göre Musul meselesi, İngiltere ile Türkiye arasında bir yıl içinde yapılacak doğrudan görüşmelere bırakılıyordu.

---

31 Sonyel, **age**., s. 312-315; Baydur, **age**., s. 124-127; Oran, **age**., s. 221, 232-235.

32 **Vossische Zeitung**, "Poncare'in Mustafa Kemal'e Çağrısı. Lozan'da Kriz", 29.01.1923.

33 **Vossische Zeitung**, "Şark Barışı Metni. Konferansın Ertelenmesi", 30.01.1923.

34 Sonyel, **age**., s. 322; Baydur, **age**., s. 129-130.

Trakya ve Gelibolu'daki Müttefik asker mezarlıkları konusunda İngiltere'nin istekleri kabul ediliyordu. Türk birliklerinin Trakya'da sayısının sınırlandırılması karşılığında Edirne ve Karaağaç demiryolları tarafsız bölgede bırakılmak isteniyordu. Savaş tazminatı olarak istenen 12 milyon altın paranın İngiliz ve Fransızların önceden Osmanlı'dan el koyduğu parayla karşılanması, bu suretle başka tazminat ödemek zorunda kalınmaması talep ediliyordu. Bu muhtıraya dair Müttefikler, Türk mahkemelerine yabancı hâkimlerin katılmaması karşılığında Yunanistan'dan savaş tazminatı talebinden vazgeçilmesini istedi. Fakat ekonomik şartlar konusunda anlaşma sağlanamayınca İngiliz heyeti Lozan'ı terk etti.[35]

Bilindiği üzere Müttefikler 30 Ocakta kendi aralarında bir anlaşma taslağı hazırlayıp İsmet Paşa'ya sundu. 1 Şubatta İsmet Paşa ile görüşen Curzon, artık tartışma zamanın geçtiğini belirtip bu taslağın kabul edilmesini istedi. Buna karşın Türkiye, Yunan ordusunun Anadolu'da yaptığı yıkım ve yakım karşılığı olarak Yunanistan'dan savaş tazminatında ısrar etti. Müttefikler ise ordularının Türkiye'deki işgal harcamaları karşılığında ve vatandaşlarının uğradıkları zararlar için tazminat talep etti. Ancak 2 Şubatta Müttefiklerin kendi aralarında yaptıkları görüşmelerde Curzon, Ağustos 1914'te İngiliz hükümetinin el koyduğu iki Osmanlı savaş gemisinin karşılığı olarak Türkiye'den istenen savaş tazminatından vazgeçilebileceğini belirtti. Türk delegeleri 4 Şubatta sundukları karşı tasarıda Müttefiklerin sınırlar, adalar, Boğazlar, Anzak mezarlıkları, Karaağaç, Meriç demiryolu, İmroz ve Bozcaada, Gelibolu garnizonu konusunda önerilerini kabul ediyor, yabancıların Türkiye'deki durumu ile ilgili hazırladıkları formüle karşı çıkıyor, mali ve ekonomik konularla ilgili maddelerin daha sonra görüşülmek üzere tasarıdan çıkarılmasını istiyordu. Buna karşın Müttefikler, İmroz ve Bozcaada'nın Türkiye'ye bırakılmasını, 5 yıl boyunca yabancı yargıçların Türk mahkemelerinde görev almasını, Suriye, Irak, Hicaz, Arap bölgeleri, Mısır, Sudan, Libya ve Kıbrıs'taki haklarından Türkiye'nin vazgeçmesini talep ediyordu. Sonuçta Fransız, İtalyan ve ABD delegelerinin son dakikada konferansta ve konferans dışında yapmaya çalıştıkları arabuluculuk fayda sağlamayıp anlaşmaya varılamayınca İngiliz heyeti Lozan'dan ayrıldı. Bu suretle İngiltere'den daha çok Fransa ve İtalya'yı ilgilendiren adli rejim, ekonomik kapitülasyon ve Türk-Yunan savaş tazminatı meselelerinde konferans ertelendi.[36]

Konferansın kesintiye uğraması üzerine İngilizlerin ne tür tedbirler almaya çalıştığı 6 Şubat tarihli yazıda yer almaktadır: Malta radyosu, Lozan Konferansı

---

35 **Vossische Zeitung**, "Şark Konferansının Kesilmesi. İngiliz Heyeti Yola Çıktı", 05.02.1923.

36 Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s. 288-289; Sonyel, **age**., s. 327-330; Oran, **age**., s. 236.

kesintiye uğradıktan sonra olayların gelişimini bekleyen İngiliz donanmasının Akdeniz'e doğru yola çıktığını bildiriyor. Bu habere göre İngiliz "Gardiff" kruvazörü dün Malta'ya ulaştıktan sonra daha başka üç kruvazörün de gelmesi, İspanyol sularında bulunan İngiliz Atlantik donanmasının geri kalan kısmının da buraya doğru hareket etmesi bekleniyormuş.[37]

İngiliz donanmasının aldığı tedbirlere Türkiye'nin tepkisi bir başka haber konusunu oluşturmaktadır: Gelen haberlere göre Müttefik savaş gemilerinin İzmir limanını terk etmesine dair İstanbul'daki Müttefik yüksek komiserlerine iletilen talimat, İzmir Türk liman komiserliğinden çıkmıştır. Bu talimatın Kemal Paşa'nın bilgisi dâhilinde olmadan Ankara hükümeti tarafından verildiğine inanılıyor. Verilen talimata karşın Müttefik yüksek komiserliği, İstanbul'daki Ankara hükümeti temsilcisine gemilerinin İzmir'i terk etmeyeceğine dair bir nota iletmiştir. Notada, Mondros Mütarekesi Türk sularında Müttefik gemilerine sınırlama getirmediği için İzmir'de savaş gemilerinin bulunduğu bildirilmiştir. İstanbul'daki İngiliz Amirali Richelson da İzmir'e hareket etmek üzere bir İngiliz savaş gemisini binmiştir. Bir neticeye ulaşılamayacağına inanılan İzmir'deki bu olaylar, Londra tarafından pek ciddiye alınmamaktadır.[38]

Söz konusu tedbirlerin Fransız basını ve kamuoyuna yansıması ise bir başka haberde dile getirilmektedir: Birçok Fransız gazetesi tarafından günün en önemli olayı olarak nitelendirilen İzmir'deki olayla ilgili yeni gelişmeler belli bir gerginlik içinde bekleniyor. Bu olayla ilgili alarm işaretleri tamamen İngiliz kaynaklı olduğundan belli bir dikkatle ele alınması isteniyor. Bilhassa Poincare'in şark politikasını Türk yanlısı olarak nitelendiren ve İzmir'deki olayı da onun zayıflığının sonucu olarak gören muhalif Fransız basını, bu olayı bizzat işliyor. Hatta Gaulois gazetesi daha da ileri giderek İzmir'deki bu olayı Batılı devletlere karşı Almanya, Rusya ve Türkiye tarafından organize edilen bir savaş planının ilk aşaması ve Berlin ve Ankara'nın birlikte komplosu olarak nitelendiriyor.[39]

Julius Becker Lozan Konferansının kesintiye uğramasına ilişkin şu yorumda bulunuyor: Fransız-İngiliz çatışmasının ilk kez Fransız Delegesi Barrere'nin görevden alınması ile açığa çıkması, Poincare'in Mustafa Kemal Paşa'ya çağrısı, Fransız hükümetinin İngiliz Dışişleri Bakanlığına ilettiği nota, zaferlerinden emin Türkleri Müttefiklerin taleplerine direnme konusunda cesaretlendirdi. Bu nedenle Türkiye, İngiliz taleplerini tamamen kabul ederken Fransız taleplerine

37 **Vossische Zeitung**, "İngiliz Akdeniz Donanması Takviye Ediliyor", 06.02.1923.

38 **Vossische Zeitung**, "Müttefik Savaş Gemilerine Karşı Türkler. İzmir'de Olay", 08.02.1923.

39 **Vossische Zeitung**, "Poincare'e Karşı Bir Hamle", 08.02.1923.

karşı direnç gösterdi. Bu da Fransa'daki Türk yanlısı çevrelerin kendi devletlerini düşürdükleri durumu bizzat Fransız kamuoyunun görmesini sağladı. Sadece bunlar barış konferansını zora sokmadı, Türk heyeti de barışı yürürlüğe sokacak yeterli güce sahip olamadı, çünkü neredeyse heyetteki kişi sayısı kadar farklı görüş hâkimdi, üstelik heyet üyelerinin Ankara'daki Millet Meclisine bağlılığı söz konusuydu. Bu da dış politikayı kontrol etmek yerine bizzat yönetmek isteyen bir milli meclisle dış politikanın yürütülmesinin ne zor olduğunu göstermektedir. Bundan da demokratik bir devlet olmak istemesine rağmen buna pek hazır olmayan yeni Türkiye'nin zorluklarını görmek mümkündür. Tüm bu nedenlerle Lozan Konferansı kesintiye uğradı. Şimdi iyimserlerin hala inandıkları üzere 3-4 haftada İsmet Paşa ve Müttefiklerin uzlaşacaklarını ve konferans görüşmelerinin yeniden başlayacağını söyleyebilmek çok zordur. Resmi olarak devam eden Mudanya Mütarekesinin de hala bir çatışmayı önleyip önleyemeyeceğini kimse bilemiyor. Lozan Konferansının toplam maliyeti 6-7 milyon, günlük maliyeti 50 bin İsviçre Frank'ı olarak hesaplanmaktadır. Sadece muhabirler, telgraf ve telefon masrafı olarak bir milyona yakın Frank ödemiştir.[40]

Becker'in makalesine ifade ettiği üzere İngiliz-Fransız çatışmasının temeli Ocak 1923'te Paris'te tazminat konusunda yaptıkları görüşmenin başarısızlığa sonuçlanmasından kaynaklanmaktadır.[41] Diğer yandan da 1922 yılı sona ererken Lozan Konferansında mali konulardaki görüşmelerde bir duraklamak yaşanınca bu konuyla en çok ilgili olan Fransız hükümeti, Türklerle özel bir anlaşma yapmak üzere General Pelle'yi Ankara'ya göndermek istemiş, fakat buna bir zayıflık göstergesi olacağı gerekçesiyle İngiliz ve İtalyan temsilciler karşı çıkmıştır. Buna rağmen Fransız Başbakanı, İzmir Fransız Konsolosu vasıtasıyla Başbakan Rauf Bey ile irtibata geçmeye çalışmış, fakat Franklin Bouillon'un Lozan'da Türkiye'yi destekleme güvencesinin boşa çıktığı cevabını almıştır. Bu teşebbüsünden bir netice alamayan Poincare'in, Bompard vasıtasıyla Türk temsilcileriyle gizli görüşmelerde bulunma çabası da fayda sağlamamış, ancak tüm bunlar Türk heyetini Müttefiklerin tekliflerine direnme konusunda daha da cesaretlendirmiştir.[42]

Şubat ayının, aynı zamanda da ilk bölümün son yazısı yine İzmir limanı önünde demirleyen Müttefik savaş gemilerine dair haberdir: Türkler, İzmir limanı önünde toplanan Müttefik donanmasına düşmanca bir tavır sergilemedi. İzmir

40 **Vossische Zeitung**, "Lozan'ın Kesintiye Uğraması, (Dr. Julius Becker)", 08.02.1923.

41 Sonyel, **age**., s. 324-325.

42 Sonyel, **age**., s. 320.

Valisi, Fransız konsolosuna bin tondan fazla olan Müttefik gemilerinin İzmir önlerinden geri çekilmesi sürecini 24 saat uzattığını bildirdi. Paris ve Londra hükümetleri, İzmir önlerindeki Müttefik gemilerinin muhtemel Türk saldırılarına karşı koyması konusunda anlaştı. Malta'dan gelen haberlere göre, İzmir önlerindeki İngiliz deniz gücü, "Resolute" savaş gemisi ve "Empress of India" kruvazörü ile güçlendirilecek. Aynı zamanda Türklerin düşmanca tutumuna karşı İzmir'deki İngiliz komutanlığı önemli miktarda askeri birlikle takviye edilecek. Londra resmi çevrelerine göre şuan İzmir limanında iki İngiliz savaş gemisi ve kruvazörü ile birlikte dört Amerikan torpidobotu, bir Fransız gambotu, bir İtalyan ve bir Hollanda kruvazörü bulunmaktadır.[43]

Gerçekten de konferans sonrası Türk hükümeti, İzmir'deki Müttefik savaş gemilerinin üç güne kadar çekilmesini istemiş, aksi takdirde silah bırakışmasının sona ermiş sayılacağı uyarısında bulunmuştur. Poincare bu konuyla birlikte diğer konularda da diplomatik çözüm isterken İngiliz hükümeti bu tehditleri boyun eğmeyeceğini ilan etmiştir. Türklerin niyetini anlamak üzere bir İngiliz savaş gemisi daha İzmir'e gönderilmesine rağmen Türk kıyı bataryaları hiçbir karşılık vermemiştir.[44]

2- Konferansın İkinci Aşamasına Dair Haber ve Yorumlar

Lozan Konferansının ikinci aşamasına dair ilk haber 23 Nisan 1923 tarihlidir ve şu bilgileri içermektedir: Türk delege çevresinde, Suriye'ye General Gourand yerine General Weygand'ın gönderilmesi bir tehdit olarak görülüyor, çünkü Fransa'nın Kilikya'daki hatıralarını henüz unutmadığı düşünülüyor. Bununla birlikte tamamen karamsar olan Fransız delegeleri dışında tüm delegeler iyi ve kısmen de hızlı bir çözümden yana tavır alıyor. Buradaki temsilciler, şark meselesi konusunda Fransa ile İngiltere arasındaki zıtlaşmanın azalmadığı, sadece görüşmelerde bu iki ülke delegelerinin hangi kozları oynayacaklarının söz konusu olduğu dile getiriyor. Paris'te, konferans görüşmeleri hakkında olumsuz izlenimlerden bahsediliyor. Quai d'Orsay çevresinin Lozan Konferansının uzun sürmesinden memnun olacağı izlenimi vardır.[45]

Ankara ve Chester Anlaşmalarının Lozan Konferansı ile ilgisi bir başka haberde ortaya konuyor: Türk çevreleri olayların gidişatından pek memnun değil, çünkü daha önce kabul edilen Ankara Antlaşmasında alınan kararlar hususunda

---

43 **Vossische Zeitung**, "İzmir Önünde Filonun Toplanması", 09.02.1923.

44 Sonyel, **age**., s. 333.

45 **Vossische Zeitung**, "İkinci Şark Konferansının Açılışı. Fransız Karamsarlığı", 23.04.1923.

Lozan görüşmelerinde zorluklarla karşılaşılıyor. Oysa bu anlaşma üç bölümden oluşmaktadır ve ilki Fransa'nın Türkleri barış görüşmelerinde destekleme sözüne, ikincisi ise Sivas-Samsun demiryolu imtiyazı da (Chester İmtiyazına dâhil olan) dâhil olmak üzere savaş öncesi söz verilen diğer imtiyazlara dairdir. Üçüncüsü olan Suriye sınırlarının tespiti, Lozan Barış Antlaşmasına olduğu gibi alınmıştır. General Pele'nin Ankara Antlaşmasının Lozan Antlaşmasına dâhil edilmesini reddetmesinde mutlaka bir gerekçesi olduğu düşünülüyor. Her şeyden önce Türk tarafı, Chester Anlaşmasıyla Washington ile Paris arasında zorluklara neden olunduğu görüşündedir.[46]

Bilindiği üzere Millet Meclisi'nin Amerikan Chester firmasına geniş ayrıcalık tanıması sayesinde Amerikalılar liman işletme, orman ve tarım kaynaklarından yararlanma ve her yıl Türkiye'ye tarımsal makine ithal etme ile birlikte geniş bir bölgede demiryolu yapma ve bu demiryolunun iki yanında 20'şer km. genişliğindeki alanda tüm maden yataklarını işletme hakkı elde ediyordu. Bununla da Türk hükümeti konferansın ikinci döneminde ABD'yi Müttefiklere karşı kullanmak istiyordu. Chester projesinden İngilizler hiç memnun değildi, çünkü bunu, ABD'nin Lozan görüşmelerine karışarak Musul konusunda varılacak her anlaşmayı kendi çıkarları uğruna sekteye uğratma çabası olarak görüyorlardı. Sırf bu nedenle Curzon, Lozan Konferansının ikinci görüşmelerine ABD temsilcisini çağırmamayı düşünse de ABD'nin bu durumda Müttefik çıkarlarına karşı cephe alacağı endişesiyle İngiliz hükümet buna izin vermiyordu. Chester projesi daha önce Fransız ve İngiliz firmalarına tanınan imtiyazları kapsıyor ve onlarla da çelişiyordu. Bu nedenle bu proje İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiseri Pele'nin itirazına neden oluyor, fakat Ankara hükümeti, Fransızlara daha önce tanınan imtiyazların Millet Meclisi tarafından imzalanmadığı, Osmanlı meclisince de onaylanmadığı, üstelik Fransız bankerlerinin de koşulların tamamına uymadığı gerekçesiyle bu itirazlara dikkate almıyordu.[47]

Lozan'da Rus Delegesi Vorovsky'nin öldürülmesi üzerine 11 Mayıs'tan itibaren Vossische Zeitung bu konuda haber ve köşe yazıları yayınlamaya başlamış ve ilk yazı da şu şekildedir: Bugün saat 21.00 civarında Roma Rus Temsilcisi ve aynı zamanda Lozan Rus Delegesi Vorovsky, yanındaki iki başka Rus temsilcisi (Rus delegesinin basın şefi Ahrens ve onun özel sekreteri) ile birlikte Hotel Cecil'in yemek salonunda National Liga (İsviçreli faşistler) tarafından görevlendirilen bir Lozanlı tarafından çok sayıda tabanca atışıyla

46 **Vossische Zeitung**, "Lozan'da Chester Anlaşması", 26.04.1923.

47 Sonyel, **age**., s. 340-342.

ölümcül bir şekilde yaralanmıştır. Diğer iki temsilci ağır yaralanırken Vorovsky aldığı mermilerle derhal can vermiştir. Katil, 38 yaşındaki Conradi'dir ve bugün Zürih'ten gelmiş, olayın akabinde derhal polis çağrılmasını istemiştir. Daha önce Çarlık Rus ordusunda gönüllü olarak savaşan katil 7 kez ateş açmıştır. Bilindiği üzere ikinci Lozan Konferansı şeklen kesintiye uğrayan birincisinin devamı niteliğinde olduğundan görüşmelere katılmasına izin verilmemesine rağmen Sovyet-Rusya bir gözlemci göndermiş, bu da diplomatik alanda bir çatışmaya neden olmuştur. İsviçre, Rusya'nın ikinci konferansa katılmasının tek şartını Boğazlar sözleşmesini imzalamasına bağladığından bir Sovyet-Rus diplomatik kuryesine seyahat vizesi vermemiştir. Buna karşı Rus hükümeti, delegelerinin konferansta Boğazlar sözleşmesini reddedeceğini belirtmediğini, bunun kararının ikinci konferansın gidişatına bağlı olduğu görüşünü savunmuştur. Bu konuda İsviçre ve Rusya arasında yaşanan anlaşmazlık çözümsüz kalınca Elçi Vorovsky, İsviçre'yi terk etmek için bir neden görmemiş, bu da İsviçre faşistleri olan National Liga'yı öfkelendirmiştir. 7 Mayıs Pazartesi günü bu örgüt mensubu 10 kişi, Rus heyetinin kaldığı otelin önüne gelerek Vorovsky'nin İsviçre'yi terk etmesini istemiştir. National Liga faşistleri aynı gece yaptıkları gizli görüşmede Vorovsky'nin Lozan'dan nasıl çıkartılacağını görüştükten hemen sonra kurşunlarını konuşturmuştur. Aslında bu örgüt tüm İsviçre'de yaygın olmasına rağmen bugüne kadar pek siyasi bir mana ifade etmemiştir. Bunların komünistlerle yasa dışı yollarla mücadele etme gibi bir eğilimi olduğu bilinmektedir. Lozan basını ise faşistlerin Vorovsky'ye uyarısından hiç bahsetmemiştir.[48]

Vorovsky cinayeti hakkında Julius Becker köşesinde şu açıklamayı yapmıştır: Sovyet-Rus heyetine yönelik saldırıdan hemen sonra katil Conradi, otel müdürüne, "babamın ve amcamın intikamını aldım. Aynı zamanda bu haydutlardan dünyayı kurtardım" demiştir. Katil Conradi 10 Haziran 1896'da Petersburg'ta doğmuş, aynı şehirdeki kilise okulunu gittikten sonra Zürih'te ikamet etmiştir. Rusya'nın en büyük çikolata fabrikalarından birinin sahibi olan babasının yanı sıra amcası da Halk Komiseri Uritzky'nin 1919'da öldürülmesi akabinde kurşuna dizilmiştir. Conradi, Rus delege üyelerini öldürmek üzere dün Zürih'ten Lozan'a gelmiştir. Kaldığı otel odasında cinayet amacını ortaya koyan bir muhtıra ile birlikte yüklü bir para ele geçirilmiştir. Katil cinayeti intikam amacıyla işlediğini iddia ediyor polis de ona inanıyor. Ancak National Ligue faşistlerinin, tüm kamuoyu önünde Vorovski'yi zorla sınır dışı edecekleri tehdidinde bulunmalarının ve yaptıkları çok sayıda gizli komite toplantılarının ayrıntıları mutlaka açığa çıkartılmalıdır. Burada bir suikasttan öte şeyler söz konusudur. Pazar günü Vorovski'ye karşı

48 **Vossische Zeitung**, "Lozan'da Rus Delegesi Öldürüldü. Faşist Bir Saldırı", 11.05.1923.

protesto teşebbüsü, takip eden günlerde ise tehditler ve Perşembe gecesi de cinayetin olması bir tesadüf mü?[49]

Başka bir haberde Vorovsky cinayetinde İsviçre polisinin sorumluluğu şu şekilde sorgulanmaktadır: Rus heyetine yönelik saldırı konusunda Lozan polisi itham ediliyor, çünkü Berlin ve Roma'daki İsviçre elçiliklerinden alınan diplomatik vize ile Lozan'da bulunan Rus heyetini mecburi seyahate zorlayamasa da en azından etkili şekilde koruması gerekirdi. İsviçre elçiliğinin Lozan'a konferans katılımcısı olarak seyahat etmelerine izin verdiği Vorovsky ve Ahrens'ın, milliyetçi çevreler tarafından tehdit edilmelerinden sonra da güvenliklerinin alınmaması anlaşılmazdır.[50]

Bir başka haberde ise İsviçre'ye yönelik Rus ithamlarına yer verilmektedir: Hafif şekilde yaralı olan Rus basın şefi Ahrens, Hotel Cecil'de hasta yatağından suikast ile ilgili şu açıklamayı yaptı: "Bu cinayette İsviçre hükümetini suç ortaklığıyla itham ediyorum, çünkü geçen Pazar gününden itibaren bize yönelik açık bir tehdide rağmen, kendi misafirperverliğine dayanarak buraya gelmiş bulunan kişileri korumak üzere hiçbir tedbir almamıştır. Diğer yandan Rus heyetinin durumunu zorlaştırarak belirsiz hale getiren Lozan Konferans Sekreterliğinin de bu korkakça suikastta sorumluluğu bulunmaktadır."[51]

Vorovsky cinayetinin siyasi sonuçları hakkında yorum da bir başka haberde yer almaktadır: Şark Konferansı, Vorovsky cinayetine dair bugüne kadar kınama ya da üzüntü ifade eden bir açıklama yapma gereği duymadı. Bugün öğleyin toplanan konferansın siyasi komitesi de resmi manada suikastla ilgilenmedi. Buna karşın konferanstaki Müttefik heyeti, Rus heyetinin suikastta ortak sorumluluğu oldukları suçlamasına karşı uzun bir bildiri hazırlayıp dağıttı. Bu bildiride Vorovsky ile Konferans Genel Sekreterinin yazışma süreci açıklanmaktadır. Ayrıca Konferans Genel Sekreterinin, Boğazlar sözleşmesini imzalama hususunda bir açıklama yapmayan Vorovsky'nin konferans katılımcısı olarak kabul edilemeyeceğini Bern'e iletmekle görevlendirildiği yer almaktadır. Bugüne kadar konferans delegesi olarak sadece Türkler bir başsağlığı açıklamasında bulundu.[52]

Moskova hükümetinin cinayete dair tepkisi şu haberde yer almaktadır: Rus Büyükelçilik mensupları Ost Express gazetesine hükümetlerinin İsviçre

---

49 **Vossische Zeitung**, "Lozan'da Cinayet (Dr. Julius Becker)", 11.05.1923.

50 **Vossische Zeitung**, "Polisin Sorumluluğu", 11.05.1923.

51 **Vossische Zeitung**, "İsviçre'ye Yönelik Rus İthamları", 11.05.1923.

52 **Vossische Zeitung**, "Lozan Cinayetinin Siyasi Sonuçları", 12.05.1923.

hükümetine oldukça sert bir protesto notası göndereceğini belirtmiştir. Bugün Berlin'e gelen Radek[53], Berlin'de çıkan Rus gazetesi Nakanune'ye Vorovsky'nin öldürülmesinin Sovyet Rusya'ya yönelik resmi İngiliz politikasının sonucu olduğu açıklamasını yapmıştır. Ayrıca İngiliz tutumunun yarattığı ortam sonucu İsviçre hükümetinin, öldürülmesine sebebiyet verecek bir şekilde Vorovsky'yi korumak üzere bir metot bulamadığını da iddia etmiştir.[54]

Yine Vorosky cinayeti hakkında Julius Becker köşesinde şu yorumda bulunmaktadır: Şark Konferansının Vorovsky'ye yönelik saldırı karşısındaki pasif tavrına dair tartışmalar yeniden canlandı. Ayrıca Türk heyet üyelerinin Vorovsky'nin cenazesine katılımını engellemek üzere teşebbüste bulunulduğu anlatılmaktadır. Konferans yöneticilerinin bu tavrını delege üyelerinin kayıtsız şartsız desteklediği haberleri gelmektedir. Tam da İngiltere'nin Moskova hükümetine ültimatom ilettiği gün cinayetin gerçekleşmesi, Radek'in Lord Curzon'u bizzat Vorovsky cinayetinden sorumlu tutmasına neden olmuştur. Bugün artık Rus heyeti ile İsviçre makamları arasındaki tavır ve saldırı ile ilgili meseleler açıklığa kavuşturulması gerekir. Öncelikle hasta yatağında Rus basın şefi Ahrens'in amacına aşan ve İsviçre'yi ağır ithamda bulunan açıklamalar yapmaması gerekirdi. Bunun yanı sıra Vorovsky'nin 9 Mayıs'ta İsviçre ve İsviçreliler hakkında pek gönül okşayıcı olmayan mektubunun Rus heyetinin resmi duyurusu şeklinde yayınlanması da bir hataydı. Ayrıca Rus heyetinin bazı şikâyetlerine hak vermenin Bolşeviklere ve metotlarına yönelik gizli sempati olarak algılanacağı da unutulmaktadır. Conradi suikastının siyasi bir cinayet olarak görülüp görülemeyeceğine yönelik tartışma her tarafsız kişiye göre çocukçadır. Çünkü katil bir kez olsun dahi amcasını öldürdüğü için Vorovsky'den şahsen intikam aldığını iddia etmedi. Bunun yanı sıra ilk haberlerden yola çıkarak uluslararası basın, bilhassa Alman basını suikastı ısrarla faşist milliyetçi örgütlerle ilişkilendirdi. Oysa bugüne kadar yapılan araştırmalardan suikastın milliyetçilerin tehditleri ile ilişkisi konusunda bir bulguya rastlanmamışken böyle bir ilişkilendirmekten kaçınılması gerekirdi.[55]

Lozan'da barışın nasıl temin edildiği ve bunda gerek İngiliz gerekse Türk heyetlerinin oynadığı rol konusunda yorumu yine Julius Becker sunmaktadır: Lozan'da antlaşmanın sağlanmasında sadece Türk heyetinin diplomasi sanatı

---

53 Karl Radek: Polonya ve Alman sosyal demokrat parti yöneticilerinden biriyken daha sonra Alman komünist partisi KPD liderleri arasında yer almış ve gerek Almanya gerekse Polonya ve Rusya sosyalist hareket içinde aktif şekilde görev yapmıştır.

54 **Vossische Zeitung**, "Moskova'nın Protestosu", 12.05.1923.

55 **Vossische Zeitung**, "Suikast (Dr. Julius Becker)", 15.05.1923.

değil, İngiliz siyaseti de büyük rol oynamıştır. Fransa, Osmanlı borçlarının ödenmesi konusunda kendi tezinde ısrar etmeyi sürdürürse anlaşmayı bozan pozisyona düşecektir. Barış görüşmelerinde İngiltere, Fransa'nın Osmanlı'dan alacakları için savaşa girmeyeceğini ortaya koymuş, üstelik Türkiye'ye de ekonomik yardım teminatında bulunmuştur.[56]

Becker'in açıklamasını destekler şekilde Fransızları ilgilendiren Osmanlı genel borcunun faizinin hangi parayla ödeneceği konusunda bir çözümsüzlük yaşanmıştır. Türkiye bu borcu, Frank üzerinden ödemek isterken Fransa altın ya da İngiliz Sterlini ile ödenmesini talep etmiştir. Türkler bu isteği üstü kapalı tazminat olarak nitelendirip kupon sahipleri ile barış antlaşması sonrası bizzat konuyu görüşmek isteyince İngiliz temsilci Rumbold da bunu kabul edip Fransa'nın görüşünü desteklemeyeceklerini bildirmiştir. Üstelik Lord Curzon 13 Haziran'da Osmanlı borçları nedeniyle Müttefiklerin herhangi bir savaşa giremeyeceğini de açıklayan bir telgrafı Lozan'a göndermiştir. Bunun üzerine daha fazla direnemeyen Fransız Başbakanı Poincare, söz konusu borçlar ödeninceye kadar Müttefiklerin İstanbul'u işgalini sürdürmesini şart koşmuştur. Bu şarta, Türkler ile Yunanlıların ayrı barış yapmasına neden olacağı gerekçesiyle İngiliz heyeti karşı çıkmış, nihayetinde Fransa pes edip 7 Temmuz'da Türk heyeti ile bir anlaşmaya varmıştır.[57]

Lozan barışının sağlanmasında İsmet Paşa'nın nasıl bir rol oynadığı isimsiz olarak çıkan makalede şu şekilde yorumlanmaktadır: Bugün Lozan Konferansında sağlanan uzlaşıda İsmet Paşa'nın bir devlet adamı olarak büyük başarısı söz konusudur. Konferans esnasında İsmet Paşa, İngiliz ve Fransızların yardımı ile birlikte Yunanlıların barışa olan ihtiyaç ve kararlılığından ve ABD'nin "açık kapı" siyasetinden mümkün mertebe yararlanmayı bilmiştir. Bu yardımlardan faydalanma tarzı herkeste büyük bir hayranlık uyandırmış, bedensel işitme zorluklarını dahi arada sırada, ama mükemmel bir şekilde diplomatik anlamda kullanmayı bilmiştir.[58]

Lozan görüşmelerine dair Vossische Zeitung'ta çıkan son haber Lozan ile Sevres Antlaşmalarının karşılaştırmasına yönelik Julius Becker'in yorumudur: Türk heyeti için Sevres Antlaşması'nın revizyonu anlamına gelen Lozan Barış Antlaşması tam bir başarıdır. Savaş sonrası yapılan diğer antlaşmaların tamamı bir dikte sözleşmesi şeklindeyken Lozan Antlaşması ilk gerçek barış görüşmesi

56 **Vossische Zeitung**, "Şark Barışı Garanti Edildi", 09.07.1923.

57 Sonyel, **age**., s. 347-351; Oran, **age**., s. 231-232.

58 **Vossische Zeitung**, "İsmet Paşa", 17.07.1923.

şeklindedir. Türkiye savaş sonrası imzaladığı antlaşmada ilk esaslı revizyonu sağlamıştır ve bunu da sadece Yunan ordusuyla savaşta kazandığı zafere değil, Lozan'daki Türk heyetinin başarısına da borçludur. Türk milliyetçileri, Osmanlı İmparatorluğunun eski topraklarını sadece Türklerin çoğunluğunun teşkil ettiği yerlerle sınırlandırmasını bilmiştir. Türkiye'nin Sevres Antlaşmasına kıyasla Lozan'da elde ettikleri olağanüstüdür. Lozan'da Türk heyeti, yitirilen Osmanlı topraklarından vazgeçmeye hazır olduklarını göstermiştir. Türkler açısından Lozan Barış Antlaşmasının en önemli sonucu, kapitülasyonlardan ve yabancı ülkelerin himayesinden kurtulmalarıdır.[59]

Sonuç ve Değerlendirme

Vossische Zeitung'ta Lozan Konferansına dair çıkan haber ve köşe yazılarının değerlendirilmesi sonucunda şu kanaatlere ulaşılmıştır: Lozan Konferansına, bilhassa da Boğazlarla ilgili görüşmelere çağrılmamasına Almanya çok tepkili olmasına rağmen buna ses çıkaramamıştır. Yunan ordusunun Anadolu'da yarattığı tahribat ile birlikte görüşmeler esnasında Yunanistan'a bırakılmak istenen Batı Trakya'daki mülkiyet çoğunluğuna aslında Türklerin sahip olduğu Venizelos tarafından bizzat kabul edilmiştir. Musul ve diğer konularda Amerikan heyetinin müdahaleleri başta İngiltere ve Fransa olmak üzere diğer Müttefikleri rahatsız etmesine rağmen buna karşı koyamamışlardır. Boğazlarla ilgili Türk-Rus dayanışmasının kısa sürede başarısızlıkla sonuçlanacağı öngörülmüştür. Hukuki kapitülasyonlar konusunda Müttefiklerin Türkiye'deki yabancıların yargılanması için yabancı hâkimlerin katılımında karma mahkemeler oluşturulması taleplerini Türk heyeti boşa çıkartmıştır. Eski Osmanlı Padişahı Vahdettin'den İngiltere'nin Türkiye üzerinde bir baskı oluşturmak, hatta Lozan'daki Türk heyetini de demoralize etmek üzere yararlanmaya çalıştığı görülmüştür. Çiçerin'in Boğazlar statüsünün uzun ömürlü olmayacağı ve İstanbul ve Boğazları her tür güvenlikten uzak tutan bu statüyü Türklerin mutlaka değiştireceği görüşünün haklılığını 13 yıl sonra yapılan Montrö Boğazlar Sözleşmesi teyit edecektir. Konferansın kesintiye uğraması üzerine İngiltere'nin Türkiye'yi tehdit etmek üzere donanmasının bir kısmını İzmir limanı önlerine göndermesine Ankara hükümeti tepki göstermesine rağmen bunun bir çatışmaya yol açmasına izin vermemiştir. Gazete yazarı Julius Becker, Müttefiklerin kendi aralarında yaşadıkları anlaşmazlık ve çatışmaların, Lozan'da sundukları teklif ve isteklerine karşı Türk heyetinin direnmesini cesaretlendirdiği doğru analizini yapmıştır. Aynı zamanda Becker, Konferansın birinci aşamasındaki başarısızlıkta Müttefiklerin kendi aralarında ve Türk heyeti

59 **Vossische Zeitung**, "Sevres Antlaşması'nın Revizyonu Julius Becker", 24.07.1923.

ile anlaşmazlıklarının, ayrıca Türk heyetinin kendi içinde de farklı görüşlerin çatışmasının ve de Ankara hükümetinin sık sık görüşüne başvurmak zorunda kalışının rolünü tespit etmiştir.

Konferansın ikinci aşamasında Amerikan Chester projesini Türk heyeti, özellikle Osmanlı Devleti tarafından Müttefiklere sağlanan imtiyazlar karşısında iyi bir koz olarak kullanmıştır. Lozan'a Sovyet Temsilcisi olarak gelen Vorovsky'nin suikastta hayatını kaybetmeden önce İsviçreli National Liga faşistleri tarafından tehdit edilmesine rağmen buna İsviçre basınının haber olarak vermemesi, İsviçre hükümetinin ise hiçbir önlem almaması haklı bir eleştiri konusu yapılmıştır. Bununla birlikte Müttefik temsilcilerinin Vorovsky'nin öldürülmesine hiçbir tepki göstermemeleri, üstelik Türk heyetinin önce başsağlığında bulunması sonra da cenazesine katılmasına engel olmaya çalıştıkları da ortaya konmuştur. Öte yandan aynı suikast konusunu iki köşe yazısında ele alan Becker'in Volovsky'nin öldürülmesinde İsviçre polisinin ihmalini kabul ederken Rus hükümet ve diplomatların olayın sorumlusu olarak gerek İsviçre hükümetini gerekse Konferans Sekreterliğini suçlamasını doğru bulmaması, üstelik onların bu şikâyetlerine hak vermenin Bolşeviklere sempati duymak olarak algılanabileceğini belirtmesi ve cinayetin doğrudan National Liga faşistleri tarafından planlandığına dair basının suçlamalarına katılmaması, gazetenin Sovyet karşıtı yapısı ile uyumlu olduğu düşünülmektedir. Aynı yazar Lozan'da sağlanan barışta Türk heyetinin başarısı kadar İngiliz diplomasinin de rolü olduğu doğru analizinde bulunmuştur. İsmet Paşa'nın Müttefiklerin siyasi yapıları ile birlikte kendi aralarındaki anlaşmazlıklardan ve barışa olan ihtiyaçlarından çok iyi yararlanmak suretiyle Lozan Konferansının başarısıyla sonuçlanmasında oynadığı önemli rol de ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra Türkiye'nin Lozan Antlaşmasını ile birlikte Osmanlı Devleti'ne dayatılan Sevres Antlaşmasında çok büyük revizyon sağlamakla kalmaması, aynı zamanda savaş sonrası galip devletlerin mağlup devletlere dikte ettirdikleri antlaşmalardan kurtulmanın mümkün olduğunu ispat etmesi takdir edilmiştir.

Sonuç itibariyle Vossische Zeitung'un Lozan görüşmeleri konusundaki haber ve köşe yazılarının genel anlamda doğru tespit, analiz ve öngörüler içerdiği, aynı zamanda da o dönem Almanyası'nın liberal-demokratik görüşünü yansıttığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Süreli Yayınlar

Vossiche Zeitung

"Curzon'un Paris Görüşmeleri", 19.11.1922;

"Müttefiklerin Şark Programı", 20.11.1922;

"Almanya ve Lozan (Prof. Dr. Ludwig Stein)", 23.11.1922;

"Türk Barış Programı. Venizelos'a Karşı İsmet Paşa (Julius Becker)", 24.11.1922;

"Türk-İngiliz Uzlaşması Öncesi. İsmet Paşa'ya Tavizler", 25.11.1922;

"Musul Petrol Sahalarına Dair", 25.11.1922;

"Amerika Lozan'da Konuşuyor. Açık Kapı Siyaseti" 26.11.1922;

"Türk Barışı ve Petrol Savaşı", 27.11.1922;

"Entrikalar ve Erteleme Söylentileri", 27.11.1922;

"Lozan'da Kriz. Türk-İngiliz Uzlaşısı", 06.12.1922;

"Boğazlar Meselesinde Uzlaşı. Türkiye'nin Kolaylık Sağlaması (Dr. Julius Becker)", 07.12.1922;

"Şarkta Halkların Göçü. Mübadele ve Azınlıkların Korunması Konusunda Curzon'un Görüşleri", 13.12.1922;

"İsmet'in Uzlaşıcı Açıklamaları", 15.12.1922;

"Kapitülasyonlar Hakkında", 29.12.1922;

"Ermeniler İçin Amerika Devrede", 31.12.1922;

"Padişah Mekke'ye Gidiyor", 06.01.1923;

"Şarkta Savaş Tehlikesi. Çiçerin ile Görüşme (Dr. Julius Becker)", 21.01.1923;

"Poncare'in Mustafa Kemal'e Çağrısı. Lozan'da Kriz", 29.01.1923;

"Şark Barışı Metni. Konferansın Ertelenmesi", 30.01.1923;

"Şark Konferansının Kesilmesi. İngiliz Heyeti Yola Çıktı", 05.02.1923;

"İngiliz Akdeniz Donanması Takviye Ediliyor", 06.02.1923;

"Müttefik Savaş Gemilerine Karşı Türkler. İzmir'de Olay", 08.02.1923;

"Poincare'e Karşı Bir Hamle", 08.02.1923;

"Lozan'ın Kesintiye Uğraması, (Dr. Julius Becker)", 08.02.1923;

"İzmir Önünde Filonun Toplanması", 09.02.1923;

"İkinci Şark Konferansının Açılışı. Fransız Karamsarlığı", 23.04.1923;

"Lozan'da Chester Anlaşması", 26.04.1923;

"Lozan'da Rus Delegesi Öldürüldü. Faşist Bir Saldırı", 11.05.1923;

"Lozan'da Cinayet (Dr. Julius Becker)", 11.05.1923;

"Polisin Sorumluluğu", 11.05.1923;

"İsviçre'ye Yönelik Rus İthamları", 11.05.1923;

"Lozan Cinayetinin Siyasi Sonuçları", 12.05.1923;

"Moskova'nın Protestosu", 12.05.1923;

"Suikast (Dr. Julius Becker)", 15.05.1923;

"Şark Barışı Garanti Edildi", 09.07.1923;

"İsmet Paşa", 17.07.1923;

"Sevres Antlaşması'nın Revizyonu (Julius Becker)", 24.07.1923.

Kitap ve Makaleler

Baytal, Yaşar, "Sevr'den Lozan'a Misak-ı Milli", **Yeni Türkiye** (Mîsâk-ı Millî Özel Sayısı) Ocak-Şubat 2017, Yıl 23, S 93, s. 551-561.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk Devletinin Dış Siyasası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995.

Demir, Şerif, "Lozan Barış Antlaşması ve Türkiye-Yunanistan Arasındaki Tazminat Meselesi", **Yeni Türkiye** (Mîsâk-ı Millî Özel Sayısı) Ocak-Şubat 2017, Yıl 23, S 93, s. 562-568.

Fischer, Heinz-Dietrich, **Deutsche Zeitungen des 17. bis 20. Jahrhunderts**, Verlag Dokumentation, Pullach bei München 1972.

Oran, Baskın, **Türk Dış Politikası**, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Sonyel, Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

Turan, Şerafettin, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap**, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.

BÜYÜK TAARRUZ SONRASI LOZAN KONFERANSI'NA GİDEN YOLDA İSTANBUL VE ÇANAKKALE BOĞAZLARI MESELESİNİN ALMAN BASININA YANSIMASI

Yüksel KAŞTAN*

ÖZET

Dünya coğrafyasında öyle stratejik yerler vardır ki devletlerin siyasi, ekonomik ve ticari gelişimlerinde çok önemli yer tutarlar. İşte bunlardan biri de İstanbul ve Çanakkale Boğazlarıdır. Boğazlar Ege Denizi ile Karadeniz'i birleştirirken, Asya ve Avrupa Kıtalarını birbirinden ayıran, Anadolu ve Trakya'yı karadan en yakın mesafeyi oluşturduğundan karşılıklı geçişi sağlayan çok önemli stratejik bir öneme sahiptir. Bu nedenle Boğazları kontrol etme ve kendini savunma için elverişlidir. Boğazları elinde tutan bir devletin izni olmadan Boğazlardan geçmesi mümkün değildir. Boğazlar her iki kıta arasında ekonomik ve ticari ilişkilerde önemli bir yer tutan, Akdeniz havzası ve dışındaki devletler ile Karadeniz havzası ve Karadeniz'e dökülen akarsular üzerinde taşımacılık yapan devletlerin gemilerinin geçebilecekleri tek geçittir. Boğazlar sahip olduğu bu önem nedeniyle tarih boyunca devletlerin sahip olmaya çalıştıkları dünyadaki ender yerlerden biridir.

Osmanlı Devleti 1453 yılında Bizans Devleti'ne son verdikten sonra İstanbul ve Çanakkale boğazlarına da sahip olmuştur. Osmanlı Devleti 1833 yılında Rusya ile Yaptığı Hünkâr İskelesi Anlaşması ile boğazlar üzerindeki hâkimiyeti kısmen azalırken 1840 yılındaki Londra Antlaşması ile boğazlar meselesi uluslararası mesele haline gelmiştir. Boğazlar Osmanlı Devleri ile Rusya arasında gerçekleşen 1854-1856 Kırım Savaşı ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda çok stratejik bir rol oynamıştır. Boğazların bu stratejik önemi 1914 yılında I. Dünya Savaşı'na Osmanlı Devleti'nin girişi, Çanakkale muharebeleri sürecinde de etkili olmuştur. Bu nedenle İtilaf Devletleri boğazlara sahip olabilmek için Mondros Ateşkes Antlaşması ile fırsatı yakalamışlar ve 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'u işgal ederek boğazların hâkimiyetine sahip olmuşlardır.

Yunan ordusunun 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i işgal ederek daha sonraki süreçte Polatlı yakınlarına kadar ilerlemeleri sonrasında önce 13 Eylül 1921 tarihinde

* Profesör Doktor, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, kastanyuksel@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-8616-8968

Sakarya Meydan Muharebesi kazanışmış daha sonra 26 Ağustos 1922 tarihinde başlatılan Büyük Taarruz ile Yunan ordusu Ege'den çıkartılmıştır. İşte bu süreçte İtilaf Devletleri bir taraftan Türk Ordusu ile Yunan ordusu arasında bir ateşkes arayışlarına girerken diğer taraftan boğazlar ve tarafsız bölgeyi koruma ve ellerinde tutma telaşına düşmüşlerdir.

Bu çalışmanın amacı Lozan Konferansı sürecinde Almanya'da çıkan bazı gazetelerde boğazlar ve tarafsız bölge ile ilgili çıkan haberleri incelemektir. Tarih araştırmalarında her ne kadar gazete haberleri öncelikli kaynaklar arasında yer almamasına rağmen çok farklı ülkelerden ulaşan kaynaklara göre günlük gazetelerde yer alan haberler de kaynak olarak değerlendirilir. Çalışmada nitel araştırma içerisinde tarama ve doküman incelemesi metotları kullanılmış elde edilen metinler içerik analizi ile incelenmiştir. Çalışmada gazete nüshaları gün ve gün taranmış, ateşkes ile ilgili haberler sınıflandırılarak haberlerin içerikleri değerlendirilmiştir. Çalışmada Almanya'da basının boğazlar, tarafsız bölge ve Lozan Konferansı'na giden süreç ile ilgili gelişmeleri takip ettiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, İstanbul ve Çanakkale Boğazları, tarafsız bölge, Lozan Konferansı.

THE REFLECTION OF THE ISSUE OF THE STRAITS OF ISTANBUL AND ÇANAKKALE IN THE GERMAN PRESS ON THE ROAD TO THE LOZAN CONFERENCE AFTER THE GREAT OFFENSIVE

ABSTRACT

There are such strategic places in the world geography that they have a very important place in the political, economic and commercial development of states. One of these is the Istanbul and Dardanelles Straits. While the Straits unite the Aegean Sea and the Black Sea, it has a very important strategic importance that separates the Asian and European Continents, separates Anatolia and Thrace from each other, and provides mutual passage since it constitutes the closest distance from the land. For this reason, it is convenient for controlling the Straits and for self-defence. It is not possible to pass through the Straits without the permission of a state holding the Straits. The Straits are the only passage through which the ships of the states which have an important place in the economic and commercial relations between the two continents and which carry out transport on the Mediterranean basin and the states outside the Mediterranean basin and the Black Sea basin and the rivers flowing into the Black Sea can pass. Due to this importance of the Straits, it is one of the rare places in the world that states have tried to own throughout history.

After the Ottoman Empire put an end to the Byzantine Empire in 1453, it also owned the Istanbul and Dardanelles straits. While the Ottoman Empire's control over the straits partially decreased with the Hünkâr İskelesi Treaty with Russia in 1833, the issue of the straits became an international issue with the Treaty of London in 1840. The Straits played a very strategic role in the Crimean War of 1854-1856 and the Ottoman-Russian War of 1877-1878 between the Ottoman Empire and Russia. This strategic importance of the Straits was also effective during the entry of the Ottoman Empire into World War I in 1914 and the Çanakkale battles. For this reason, the Entente Powers seized the opportunity with the Mondros Armistice Treaty in order to own the straits and occupied Istanbul on 13 November 1918 and gained control of the straits.

After the Greek army occupied Izmir on 15 May 1919 and advanced to the vicinity of Polatlı in the following process, the Battle of Sakarya was won on 13 September 1921, and then the Greek army was expelled from the Aegean with the Great Offensive launched on 26 August 1922. In this process, the Entente Powers, on the one hand, sought an armistice between the Turkish Army and the Greek Army,

and on the other hand, they were in a hurry to protect and hold the straits and the neutral zone.

The aim of this study is to analyse the news about the straits and the neutral zone in some newspapers published in Germany during the Lausanne Conference. Although newspaper news is not among the primary sources in historical research, the news in daily newspapers are also considered as sources according to the sources from many different countries. In the study, scanning and document analysis methods were used in qualitative research and the texts obtained were analysed by content analysis. In the study, newspaper copies were scanned day by day, news about the armistice were classified and the contents of the news were evaluated. In the study, it was revealed that the press in Germany followed the developments related to the straits, the neutral zone and the process leading to the Lausanne Conference.

Keywords: War of Independence, Istanbul and Dardanelles Straits, neutral zone, Lausanne Conference.

Giriş

TBMM Hükümeti Yunanlıların Anadolu'daki işgal ettiği yerlerden çekilmesi şartıyla öncelikle barışçıl yollardan çözüm aramıştır. Türk ordusu Mustafa Kemal'in talimatıyla 14 Ağustos'ta taarruz için yürüyüşe başlar (Atatürk,1984: 614-640) ve 26 Ağustos 1922 tarihinde Afyon hattından Yunan ordusuna taarruz eder. Başarılı taarruz harekâtı sonrasında Yunan ordusu 9 Eylül'de İzmir'den, daha sonra Bursa ve Balıkesir'den çekilmiştir. İşte bundan sonra artık İtilaf Devletleri'nin işgali altında yer alan tarafsız bölge ile Yunanlıların işgali altında bulunan Trakya'nın durumu önem kazanmıştır (TBMM Zabıt Ceridesi, 1972: 262).

İtilaf Devletleri buraya kadar ki savaşın bir Türk Yunan savaşı olduğunu, anacak Türk ordusunun tarafsız bölgeye girmesi halinde savaşın adının değişeceği tehdidinde bulunsa da Mustafa Kemal Türk ordusunun Misakı Milli sınırlarına barış yoluyla veya savaş yoluyla ulaşmada kararlı olduğunu ifade etmiştir (Tengirşek, 1968).

Türk ordusunun hem hazırlığında hem de kuzeye doğru ilerlemesi özellikle İzmit ve Çanakkale mıntıkalarında İngiliz birliklerinin bulunduğu yerlere yönelirmiştir. İngiltere tarafsız bölgeyi, boğazları ve İstanbul'u kaybetmemek için büyük bir arayış ve caba içine girse de Fransa ve İtalya'dan beklediği ilgi ve yardımı alamaz. Rusya'nın da TBMM Hükümeti yanında yer alması neticesinde zor durumda kalan İngiltere Hükümeti Fransa'yı devreye çokmuş, Franklin Bouillon ile Mustafa Kemal arasındaki görüşmeler sonrasında 23 Eylül tarihindeki ilke kararları kararlaştırılmıştır. Buna göre 3 Ekim'de Mudanya'da bir ateşkes anlaşması konferansı düzenlenecek ve daha sonra bir barış konferansı düzenlenecektir.

A. 5-9 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Tablo 1'de görüldüğü gibi 5-9 Eylül tarihlerinde gazetelerde 33 haber başlığı yer almaktadır. Çıkan haber başlıklarına göre en fazla 8 haberle Berliner Volks Zeitung'un akşam baskısı gelirken daha sonra 6 haberle Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısı ve Berlin Börsen Zeitung'un akşam baskısında haber başlıkları bulunur. Bu gazeteleri 5 haberle Berliner Tägeblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısı, 3 haberle Tägliche Rundsshcau akşam baskısı, 2 haberle Berliner Vossische Zeitun'un sabah baskısı, 1'er haberle Berliner Tägeblatt und Handels Zeitung'un sabah baskısı, Tägliche Rundshcau sabah baskısı ve Berliner Volkszeitung'un sabah baskısı izler.

Tablo 1: 5-9 Eylül Tarihlerinde Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berlin Vossische Z. (M.A)	Küçük Asya'nın tahliyesini yasaklamak.		Boğazlar	
Berlin Vossische Z. (A.A)	Ateşkes Antlaşmasına Çağrı	Yunan çöküşü.	Boğazların Özgürlüğü	Ankara'nın Barış Şartları
	Türklerin Ateşkes Şartları	İngiltere Boğazlar için Savaşıyor.		
Berliner Tägeblatt und Handels Z. (M.A.)	Türk taarruzu devam ediyor.			
Berliner Tägeblatt und Handels Z. (A.A)	Yunan yenilgisinin yayılması.	İstanbul ve Trakya'yı talep ediliyor.	Türklerin Anadolu'da Zaferi	Doğuda Barış Beklentileri.
	Boğazların Özgürlüğü İngiltere İçin Dokunulmazdır.			
Tägliche Runds- shcau (M.A)	Yunan etaplarının sökülmesi			
Tägliche Runds- schau (A.A)	Boğazların Serbestliği Sınırlandırılamaz.	İngiltere İstanbul'u koruyor.	İngiliz Bakanlar Konseyi Kararı.	Kemal İzmir'e ilerliyor.
Berliner Börsen Zeitung (A.A)	Boğazlar tutulmalı.	İngiliz Anlayışı.	Rusya memnun	Boğazlar Korunmalıdır.
	İngiltere'nin sert itirazı			
Berliner Volks Z. (M.A)	Asya Çanakkale Boğazı'nın Temizlenmesi			
Berliner Volks Z. (A.A)	Çanakkale Boğazı sorununun yeniden açılması.	İngiltere'de endişe	Boğazların Özgürlüğüne Sarılmak.	Hindistan'a Giden Tehdit Yolu.
	İngiltere İçin Boğazların Özgürlüğü Dokunulmaz	Yunan cephesinin çöküşü.	İngiltere Fransa'dan açıklama talep ediyor.	İngiliz-Fransız Karşıtlığı.

Tablo 1'de yer alan haberler analiz edilerek temalar oluşturulmuştur. Tablo 2'de görüldüğü gibi temalara gazetelerde değinilme sayısı 354'tür. Buna göre Doğu Konferansı, Venedik Konferansı, Ateşkes Antlaşması teması 126 kez değinilerek ilk sırada yer alırken daha sonra 55 kez ile Türk Taarruzu ve Türk Ordusu ilerleyişi teması ikinci sırada, 47 kez ile boğazlar teması üçüncü sırada bulunur. Daha sonra 46 kez ile Ortadoğu teması, 28 kez ile Türklerin şartı, 20 kez ile İzmir'de durum, 16 kez ile Sevr Barış Antlaşması, 15 kez ile Rumlar ve Gayri Müslimlerin durumları ve 1 kez de ABD ile ilgili temalar yer almaktadır.

Tablo 2: 5-9 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberlerin Tema Analizi

Tema	F
Doğu Konferansı, Venedik Konferansı, Ateşkes Antlaşması	126
Türk Taarruzu ve Türk Ordusu ilerleyişi	55
Boğazlar	47
Ortadoğu	46
Türklerin Şartı	28
İzmir'de durum	20
Sevr	16
Rumlar ve Gayri Müslimler	15
ABD	1
Toplam	**354**

Tablo 1'de yer alan gazete haberlerinin analiz edilmesi sonucunda elde edilen temalara göre en fazla ortaya çıkan konu bir ateşkes antlaşması ortamının oluşturulması ve bir an önce Türk Yunan Savaşının sonlandırılması çalışmaları olarak görülmektedir. Burada İtilaf Devletleri'nin hızlı bir şekilde savaşa son vermeye çalışması gösteriyor ki Yunanlıların arkasında kendilerinin güçlü desteği ve teminatının var olduğudur. Daha sonra Türk taarruzu ve Türk ordusunun başarısı gelmektedir. Bu başarı sonrasında Türk ordusunun hızlı bir şekilde Ege'ye doğru ilerleyişi İtilaf Devletlerini oldukça endişe içerisine sokmuştur. İşte bu nedenle ikinci sırada en fazla değinilen konu Türk ordusunun zaferi, gücü ve ilerlemesidir.

Tabloda üçüncü sırada gelen analiz sonucu boğazlar meselesidir. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında 3 Kasım 1918 tarihinde Ege'ye gelen İtilaf Devletleri donanması Marmara denizine doğru ilerlemiş ve 13 Kasım tarihinde

Marmara Denizi'nde demirlemişti. Türk ordusunun bu zaferi sonrasında İtilaf Devletleri Çanakkale'ye ve İstanbul boğazlarının tehlikede olduğunu anlamış ve o çerçevede boğazların ve bu bölgede yer alan tarafsız bölgenin mutlaka ihlal edilmemesi gerektiğini ve bunun bir Türk- İngiliz savaşı nedeni olacağını ifade etmişlerdir. Ancak Türk ordusu o tehditleri dikkate almayarak mutlaka boğazların, tarafsız bölgenin ve Trakya'nın bir ateşkes antlaşması ön şartı olarak teslim edilmesi gerektiğini ifade edilmiştir.

Bir başka konu Ortadoğu meselesidir. İngilizler ve Fransızların Ortadoğu'da Birinci Dünya Savaşı sonrasında elde ettikleri petrol bölgelerinin elden çıkmaması ve buradaki Müslüman halkın Türk güçlerine destek vermemesi ve burada bir isyan hareketine gelişmemesi İtilaf Devletleri'nin öncelikli amaçları arasında yer almıştır.

Ateşkes için Türklerin şartı ise mutlaka boğazlar, tarafsız bölge, İstanbul ve Trakya'nın Ateşkes Antlaşması öncesi teslim edilmesi şeklindedir. Bir başka tema burada Türk ordusunun hızlı bir şekilde İzmir'e doğru hareket etmesi nedeniyle bölgede yer alan Gayrimüslim nüfusunun ve Avrupa devletleri vatandaşlarından durumlarının ne olacağı konusudur. Boğazlar ve Batı Anadolu'daki Gayrimüslim nüfus için ABD'de devreye girmiş, bu bölgeye gemi göndermiştir.

Bu verilere göre Anadolu'da savaşan Yunan ordusu olarak görülse de arkasındaki güçlerin İtilaf Devletleri olduğu anlaşılmaktadır. Burada esas mesele boğazlar, İstanbul ve Ortadoğu petrol belgeleridir.

a. 5 -9 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Bazı Haberler

5 Eylül tarihli Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısında "Ateşkes Çağrısı" başlıklı haberde Paris kaynaklı Petit Parisien, boğazların iki yakasının Türklere geri verilmesini, bu durumun Doğu Sorunu'na çözüm için en iyi yol olarak görüldüğünü yazar.

6 Eylül'de Tägliche Rundsschau'da Kemal'in İzmir'e İlerleyişi" başlıklı haberde Daily Chronicle, İngilizlerin çıkarı hala boğazlarda seyrüsefer özgürlüğünde ve bu bakımdan İngiltere politikasını savunmaya devam edecektir denir.

6 Eylül Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısında, İngiliz garnizonunun Marmara Denizi'ndeki İngiliz filosunun korunmasını talep eder.

7 Eylül Cenevre kaynaklı haberde Küçük Asya'nın, barışın imzalanmasından sonra belirli bir süre içinde, yani beş ay içinde Yunanlılar tarafından boşaltılması konusunda taviz verildi. Fethi Bey bu yaz İngiliz Hükümeti'ne yaptığı resmi

olmayan bir ziyarette bir uzlaşma olasılığını ima etmiştir. Bundan sonra Türkler İstanbul'u geri alacak, ancak Çanakkale Boğazı geçişi Milletler Cemiyeti'nin egemenliği altında tarafsız hale getirileceğine, bu taviz karşılığında Edirne ve Trakya'nın geri verilmesini talep ederken bu teklif İtilaf Devletleri tarafından kabul edilmez. Ancak Türk ordusu Büyük Taarruz ile amaca ulaşır.

7 Eylül tarihinde Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısında "Ankara'nın Barış Şartları" başlıklı haberde Ankara Hükümeti'nin Ekonomi Bakanı Mahmut Celal'in Amerikan gazetelerinin tanınmış muhabiri Dr. Edward Bing, Ankara'nın barış koşulları üzerine şunları söyler:

"Bizim Anadolu muharebe meydanındaki parlak zaferimizden başımızı çevirmeye ve ölçüsüz taleplerde bulunmaya hiç niyetimiz yok. Öte yandan, asgari şartlarımızı mevcut seferden çok daha önce, henüz zayıfken ortaya koyduğumuzu ve Mustafa Kemal Paşa başkanlığındaki Ankara Millet Meclisi Hükümeti'nin bunlara bel bağladığını belirtmek isterim. Bu talepler, Ankara Millet Meclisi tarafından oybirliğiyle onaylanan ve aşağıdaki ana koşulları belirleyen Ulusal Pakt'a dayanmaktadır: Türk egemenliğinin İzmir, Batı Küçük Asya ve Doğu Trakya ve İstanbul üzerinde devam etmesi. Tüm bu bölgelerde Türklerin ezici bir çoğunluğu var. Ancak diğer Avrupa ülkeleri gibi biz de azınlıkların hakları ilkesini tanımaya hazırız.

Türk kamu borcunun miktarı, çok fazla eriyen Türk Devleti'nin büyüklüğüne göre ayarlanmalıdır.

Kapitülasyonların tamamen kaldırılması. Bu, barış anlaşmasının temel koşuludur. Kapitülasyonlar devam ederse, ülkemizin ekonomik olarak canlanması düşünülemez.

Ordumuzun herhangi bir şekilde sınırlandırılmasına rıza göstermeyeceğiz. Herhangi bir fetih niyeti bizden uzaktır. Ama her halükârda artık tamamen Türk topraklarıyla sınırlı olan ülkemiz, gelecekte her maceralı fetih ve şehvetli saldırıya karşı kendini savunabilmelidir.

Türkiye, İstanbul'un Marmara Denizi kıyılarında güvenliğinin sağlanması şartıyla, boğazları uluslararası deniz taşımacılığına açmaya hazırdır. Ankara Hükümeti, bu talebe karşılık olarak Türkiye'ye verilecek garantileri görüşmek üzere ilgili deniz güçlerinin temsilcilerinden oluşan bir komisyonun toplanmasına muhtemelen razı olacaktır.

Şahsen, Ankara'nın Venedik dâhil her zaman ve her yerde barış görüşmelerine katılmaya hazır olduğuna inanıyorum, ancak özgürlüğümüzün ve barışçıl kalkınmamızın temel koşulları güvence altına alınana kadar silahlarımızı bırakmayacağız."

8 Eylül tarihli Berlin Vossische Zeitung'un sabah baskısında "Boğazlar" başlıklı haberde Küçük Asya'nın tahliyesini tartışmak artık önemli değil, çünkü bu, silah zoruyla sağlandı. Şimdi soru, İngiltere'nin muzaffer Türklerin boğazların Asya kıyılarına yerleşmelerini nasıl engelleyebileceği ve İstanbul ile Trakya'nın kaderinin nasıl belirleneceğiydi. 1918'den beri İstanbul'u doğrudan ve dolaylı İngiliz etkisi altına almayı amaçlayan tüm İngiliz politikası aniden başarısız oldu. Fransız Hükümeti, İngiliz Hükümeti'nin Paris'ten Türkiye'nin taleplerinin ılımlı kalmasını sağlamasını hiç şüphesiz isteyeceğini söylemeye devam ediyor. Ancak Fransız Hükümeti, muhtemelen, Türkleri bir Avrupa gücü haline getirmenin, dikkatini Asya'ya çevirmekten daha iyi olduğu görüşündedir. Bunun için ana koşul, İngiltere'nin İstanbul planlarından vazgeçmesiydi denir.

B. 10-14 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Tablo 3'te görüldüğü gibi 10-14 Eylül tarihlerinde gazetelerde 21 haber başlığı yer almaktadır. Çıkan haber başlıklarına göre en fazla 7 haberle Berliner Volks Zeitung'un akşam bakısı gelirken daha sonra 6 haberle Berliner Vossische Zeitung'un sabah baskısı, 3 haberle Deutsche Allgemeine Zeitung'un akşam baskısı, 2 haberle Berliner Vossische Zeitung'un akşam baskısı ve Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısı, 1 haberle Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısı takip eder.

Tablo 3: 10-14 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Deutsche Allgemeine Zeitung (A.A.)	Boğazlar üzerinde anlaşmazlık	İngiliz-Fransız Karşıtlığı
	Kemal Paşa, Küçük Asya ve Trakya'nın tahliyesini talep ediyor	
Berliner Börsen-Zeitung (M.A)	Paris'te Başbakanlar Konferansı?	Kemalistler Çanakkale için savaşırlar
	Boğazlar Savaşı	Türk zaferlerinin siyasi sonuçları
	Bir Türk Trakya'sı için Fransa	Boğazlar Çatışması. Türk barış diktesi "süngü ucuyla"
Berlin Vossische Zeitung (A.A)	Türklerin Çanakkale'ye ilerleyişi	İngiltere'nin Asya Yenilgisi
Berliner Börsen-Zeitung (A.A)	Diplomatik mücadelenin başlangıcı	Çanakkale için tehdit
Tageblatt und Handels Zeitung (A.A.)	Türkiye, Trakya'nın dönüşünde ısrar ediyor	

Berliner Volks Zeitung (A.A)	İngiltere üstünlüğünü koruyor	Dünya barış istiyor
	Ateşkes Şartları	Balkan savaşı tehlikesi mi
	Kemal'in Trakya konusundaki niyetleri	Titrek Sevr sözleşmesi
	Bir engel olarak Sevr Antlaşması	

Tablo 3'te yer alan haberler analiz edilerek temalar oluşturulmuştur. Tablo 4'te görüldüğü gibi temalara gazetelerde değinilme sayısı 229'dur. Buna göre Boğazlar ve İstanbul teması 65 kez değinilerek ilk sırada yer alırken daha sonra 62 kez ile Ateşkes Antlaşması, Venedik Konferansı ve Doğu Konferansı teması ikinci sırada bulunur. Bunları Türklerin şartı teması 20 kez, Türk Taarruzu, zafer ve Türk Ordusu ilerleyişi teması 19 kez, Ortadoğu teması 12 kez, İzmir'de durum teması 10 kez, Sevr Barış Antlaşması teması 10 kez, Müslümanlar teması 9 kez, Bulgaristan teması 7 kez, Cenevre teması 6 kez ile izler. Daha sonra ABD teması 3 kez, İzmir Konferansı teması 3 kez, Rumlar ve gayri Müslimler teması 2 kez ve Osmanlı Hükümeti teması 1 kez şeklinde sıralanır.

Tablo 4: 10-14 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberlerin Tema Analizi

Tema	**F**
Boğazlar ve İstanbul	65
Ateşkes Antlaşması, Venedik Konferansı ve Doğu Konferansı	62
Türklerin Şartı	20
Türk Taarruzu, zafer ve Türk Ordusu ilerleyişi	19
Ortadoğu	12
İzmir'de durum	10
Sevr Barış Antlaşması	10
Müslümanlar	9
Bulgaristan	7
Cenevre	6
ABD	3
İzmir Konferansı	3
Rumlar ve Gayri Müslimler	2
Osmanlı Hükümeti	1
Toplam	**229**

Türk ordusunun 9 Eylül 1922 tarihinde İzmir'e girmesi ve İzmir'i teslim alması sonrasında İtilaf Devletleri Türk ordusunun tarafsız bölgeye ve Boğazlara

doğru yönelmesi konusunu Mustafa Kemal'e iletmelerine rağmen Mustafa Kemal Türk ordusunun tarafsız bölgeye boğazlara ve Trakya'ya mutlaka ilerleyeceğini ifade etmiştir. İtilaf Devletlerini endişelendiren en büyük mesele tarafsız bölgeye Türk askerine girmemesi, boğazların serbestliği ve Trakya konusu olmuştur.

10 ile 14 Eylül tarihleri arasında gazetelerde çıkan haberlerin analizi sonrasında en önemli konunun Boğazlar ve İstanbul olduğu görülmektedir. Daha sonra İtilaf Devletleri bir ateşkes antlaşmasının mutlaka yapılması gerektiğini ve bu antlaşmanın yapılıncaya kadar Türk ordusunun tarafsız bölgeyi ihlal etmemeleri gereğini ortaya koymaya çalışmışlar ve ateşkes görüşmeleri için karşılıklı olarak öneriler içerisinde bulunmuşlardır. Bu çerçevede ateşkesin ve ateşkes sonrası barış antlaşmanın Venedik'te olması için İtalya büyük bir efor içine girmiştir.

Tabloda bir başka konu TBMM Hükümeti'nin ateşkes şartları konusudur. Bu da yukarıda belirtildiği gibi karşılıklı görüşmelerde mutlaka boğazlar, tarafsız bölge, İstanbul ve Trakya'nın savaşmadan teslim edilmesi şartıdır. Yine İtilaf Devletleri için önemli bir petrol bölgesi olan Ortadoğu konu olarak önemlidir.

İzmir'in Türk ordusu tarafından alınması sonrasında burada ortaya çıkan Gayrimüslim halkın durumu içinde bulundukları şartlar ve bunların tahliye konusu da öncelik almıştır. Sevr Barış Antlaşması hükümlerini artık uygulanamayacağı ve bir ateşkes antlaşması sonrasında barış antlaşmasının mutlaka Sevr'in iptal edilerek daha hakkaniyetli bir anlaşmanın yapılmasına değinilmiştir.

Ülke dışındaki topraklarda yer alan özellikle İtilaf Devletleri'nin sömürgelerindeki Müslümanların Anadolu'daki mücadelenin bir Müslüman-Hristiyan çarpışması olarak algılamaları ve bu nedenle İsyan içerisine girmemeleri büyük bir önem arz etmiştir.

Türk ordusunun Trakya'ya geçmesine Bulgaristan itirazda bulunmuş ve Bulgaristan da boğazlar ve Trakya meselesinde söz sahibi olmak istemiştir.

İzmir'deki Gayrimüslim halkın durumu ile ilgili Cenevre'de Cemiyeti Akvam görüşmeleri gerçekleşirken Türk ordusunun orada Gayrimüslim halka yapmış oldukları hareketlerin bir an önce sona ermesi gündeme gelirken burada Gayrimüslim halkın ve Yunan ordusunun Müslümanlara karşı üç yıl içerisindeki yapmış oldukları eziyet ve Anadolu'da vermiş oldukları tahribata yer verilmemiştir.

ABD Anadolu'daki bu mücadelede Gayrimüslim nüfusu ve bu nüfusun tahliyesi ile boğazların dünya trafiğine açık olması gerektiği konularında müdahil olmaya çalışmıştır. Türk ordusunun ilerleyişi karşısında İtilaf Devletleri İzmir'de

bir konferans düzenlenmesi ve Mustafa Kemal ile konunun görüşülmesini içeren faaliyetlerde bulunmuştur. Osmanlı Hükümetinin yönetim açısından çaresiz olduğu ile ilgili haberler de yer alır.

10- 14 Eylül tarihleri arasında çıkan haberlerin analizinde en önemli konunun Boğazlar Tarafsız Bölge İslam olgun mutlaka İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere'nin vermek istememesi konusu, ateşkes antlaşması arayışlarında bu meselenin şart olarak öne sürülmesi, Türklerin ise mutlaka bu bölgeleri almak için mücadele edeceği görülmektedir. İtilaf Devletleri açısından esas mesele boğazların serbestliğidir.

a. 10-14 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Bazı Haberler

10 Eylül tarihli Deutsche Allgemeine Zeitung'ta "Boğazlar Üzerinde Anlaşmazlık. İngiliz-Fransız Karşıtlığı" başlıklı Londra kaynaklı haberde İngiliz halkının, Küçük Asya'daki gelişmeleri artan bir endişeyle takip ettiğini yazar. Gazeteler, İngiltere'nin Çanakkale Boğazı'ndaki ağır çarpışmalarla özgürlüğü kazanılan Boğazları Türklere geri vermeye asla rıza göstermeyeceğini her zaman teyit ettiğini belirtir. Bu sorunun çözülmesi, resmi organlar tarafından, Fransa ile antantın devamı için büyük bir vurgu ile bir dürtü olarak görülüyor. Yunanlıların Küçük Asya'da bir üs kurma iddiaları İngiltere tarafından tamamen terk edilmiştir. Yunan ordularının ezici yenilgisinden sonra bu konuda daha fazla bir şey elde edilemedi. Dahası, İngiltere'de Türklerin zaferinin Müslüman fanatizminin genel bir alevlenmesine yol açabileceğine dair korkular var. Resmi "Daily Chronicle", Fransız hükümetinin, Fransız basınının aksine, İngiltere ile birlikte bu tehlikeye karşı mücadele edeceği beklentisini dile getiriyor. En büyük iki Müslüman dünya gücü, İslam'ı birbirine karşı ortadan kaldırmak isteseydi bu intihar olurdu.

10 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısında "Kemalistler Çanakkale İçin Savaşırlar" başlıklı haber yer alır. Haberde Ankara hükümetinin Paris temsilcisi Ahmet Ferit Bey, Intransigeant'a hükümetinin barış taleplerinin üç yıl öncekiyle aynı olduğunu söyledi: İstanbul, Edirne ve Trakya ve Yunanlıların verdiği zararın tazmini. Kemalistler, oradaki birlikler ne olursa olsun, Çanakkale Boğazı'nı kesinlikle ele geçirecekleri belirtilir.

11 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'ta "Boğazlar Savaşı" ve "Türk Zaferlerinin Siyasi Sonuçları" başlıklı haberlerde The Times'ta yer alan habere göre İngiliz yetkililer, Mustafa Kemal Paşa'nın ateşkes şartlarını görüşmek üzere Müttefik Yüksek Komiseri ve Yunan Başkomutanı temsilcilerini kendisiyle

görüşmeye davet ettiğini söylüyor. Resmi çevrelerde Müttefiklerin Türklere vakit kaybetmeden birleşik bir cephe oluşturmasının elzem olduğuna inanılmaktadır. Belki de Mustafa Kemal Paşa, İngiliz, Fransız ve İtalyan hükümetlerini birbirine düşürmeyi umuyor. Ancak, büyük güçlere meydan okumaktan da çekinmeyecekti. İngiliz Hükümeti, Boğazların özgürlüğünü ne pahasına olursa olsun korumakta ısrar etmeye kararlı olduğuna yer vermektedir.

11 Eylül tarihli Berlin Vossische Zeitung akşam baskısında "Matin", İngiltere'yi Balkan devletlerinde Türkiye'ye karşı düpedüz kışkırtma yapmakla suçluyor ve Yugoslavya'nın (bu arada Bulgaristan dâhil) müdahale girişimlerini İngiliz entrikalarının sonucu olarak tanımlıyor. "Libre Parole", boğazın anahtarı kendi elinde kaldığı sürece, İngiltere'nin Yunanistan'ın aleyhine Türkiye'ye her türlü taviz vermeye temelde hazır olduğu anlamına gelir. Ancak Fransa, İstanbul'un Türk başkenti olarak korunmasında ısrar etmelidir denir.

Londra kaynaklı "Çanakkale için tehdit" başlıklı haberde İngiliz diplomatik çevreleri, genel ve kesin bir barışın inşası için, önce karmaşık sorunların açıklığa kavuşturulması gereken çok daha geniş bir programa sahip bir konferans düzenlenmelidir (Açıkçası 1878 Berlin Kongresi'nin yeni bir baskısını düşünüyor). İngiltere'nin artık hiçbir müttefike Kemal'in Çanakkale Boğazı'na yönelik bir tehdit oluşturması durumunda hazırlıklı olup olmadıklarını sormaması gerektiği resmen ilan edildiğine yer vermiştir.

"Sunday Times"da, eski Amerikan İstanbul büyükelçisi Henry Morgenthau, Çanakkale Boğazı'na yönelik tehdit hakkında uzun uzun konuşabilir. Müttefiklerin Yunanistan İzmir'e hinterlandın bir kısmını vaat etmesi bir hataydı, çünkü bu, Yunanistan'ın Çanakkale Boğazı'ndaki mülklerinin gelecekte birleştirilmesiyle Türkiye için bir tehdit oluşturuyor, onları aşırı çabaya teşvik ediyor ve Müttefikler arasındaki anlaşmazlığı istismar ediyor. Aynı zamanda, Fransa'yı, Türklere fren yapmaması halinde Amerika'da sempatisini yitirmekle tehdit ediyor ve Çanakkale Boğazı'nda bir özgürlük kaybının Rusya'yı tamamen Almanya'ya bağımlı hale getireceğine dikkat çekiyor. Bu bağlamda, Alman askeri partisi ve Rus Bolşeviklerinden dünya barışına yönelik yeni bir tehdidin hayalini kuruyor ve Amerikalıları İstanbul ve boğazlar sorununda İngiliz tarafının yanında yer almaya çağırıyor.

12 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısında "Boğazlar Çatışması", "Türk barışı süngü ucuyla dikte edildi" başlıklı haberler yer alır. Haberde Daily Express İstanbul'dan Türklerin Karasu ve Balıkesir boğazlarını işgal ettiğini bildiriyor. Türk basını, Çanakkale Boğazı'nın boşaltılmaması

halinde savaş talep ediyor ve Türkiye'nin Müttefiklere süngü ucunda barış dikte edeceğini ilan ediyor.

13 tarihli Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısında "İngiltere Müttefiklere Başvuruyor" başlıklı haberde Lloyd George tarafından açıklanan nota İngiliz Büyükelçisi Lord Hardinge tarafından Fransız Dışişleri'nde teslim edildi. Notada İngiliz Hükümeti, İstanbul'un ve Gelibolu yarımadasının savunulmasında Müttefiklerin tam destekle yardımına güvendiğini beyan etmektedir. İngiliz Hükümeti, askeri işgal görevinin şimdilik İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserliği'ne verilmesini önermiş, ancak Fransız Hükümeti'nin de Boğazların özgürlüğü ilkesine İngiliz Hükümeti kadar bağlı kalması nedeniyle, henüz alınacak kararlara halel getirmemiştir.

14 Eylül tarihli Berliner Volks Zeitung'un akşam baskısında 12 Eylül Londra kaynaklı haberde "Daily Express" İstanbul'dan Türklerin Karasi ve Balıkesir boğazlarını aldığını bildiriyor. Türk basını, Çanakkale Boğazı'nın boşaltılmaması halinde savaş talep ediyor ve Türkiye'nin Müttefiklere süngü ucunda barış dikte edeceğini ilan ediyordu.

Times kaynaklı haberde İstanbul'daki Müttefik Yüksek Komiserlerinin Ankara Hükümeti temsilcisine, Müttefiklerin Çanakkale ve İstanbul Boğazı'ndan oluşan tarafsız bölgenin ihlal edilmesine hiçbir şekilde müsamaha göstermeyeceklerini beyan ettiklerini bildiriyor. İstanbul'dan gelen haberlere göre, Müttefiklerin ve Başkomutanlığın kararı ve Müttefik Yüksek Komiserlerinin onayıyla, İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nın Asya Tarafsız Bölgesinde, Kemalist güçlere bu bölgenin ihlal edilmesinin Müttefiklere karşı bir düşmanlık eylemi olarak görüleceğine dair bir uyarı olarak Fransız, İtalyan ve İngiliz bayrakları dalgalanmaya başlamıştır.

C. 15-20 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Tablo 5'te görüldüğü gibi 15-20 Eylül tarihlerinde gazetelerde 16 haber başlığı yer almaktadır. Çıkan haber başlıklarına göre en fazla 5 haberle Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısı, 3'er haberle Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskı ve Deutsche Allgemeine Zeitung, 2'şer haberle Berlin Vossische Zeitung'un sabah baskısı ve Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısı ile 1 haberle Berliner Volks Zeitung'un akşam baskısı yer alır.

Tablo 5: 15-20 Eylül Tarihlerinde Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berlin Vossische Z. (M.A)	Türkler Çanakkale'ye İlerliyor		İngilizlerin Asya'da Yenilgisi.	
Berlin Vossische Z. (A.A)	Diplomatik Savaş Başlıyor.	İngiliz Birliklerinin Gelişi	Çanakkale Boğazı tehdidi	
Berliner Tageblatt und Handels Z. (A.A)	Türkiye Trakya'nın iadesinde ısrar ediyor.	İngiltere ve Fransa Boğazların serbest bırakılmasında ısrar ediyor.		
Berliner Börsen Zeitung (M.A)	Kemalistler Boğazlar için Savaşıyor.	Fransa Türk Trakya'sından yana.	Türk zaferlerinin siyasi sonuçları.	Boğazlar için savaş.
	Marmara Denizi'ndeki İngiliz birlikleri.			
Berliner Volks Zeitung (A.A)	İngiltere üstünlüğünü koruyor			
Deutsche Allgemeine Zitung	Boğaz üzerindeki anlaşmazlık.	Kemal Paşa Küçük Asya ve Trakya'nın boşaltılmasını talep eder.		İngiliz-Fransız muhalefeti.

Tablo 5'te yer alan haberler analiz edilerek temalar oluşturulmuştur. Tablo 6'da görüldüğü gibi temalara gazetelerde değinilme sayısı 434'tür. Buna göre İzmir'de açlık, hastalık, evsizler, mülteciler, yabancılar ve Yunanlıların tahliyesi durumları teması 136 kez değinilerek ilk sırada yer alır. Bunu 67 kez ile İzmir yangın ve yangının maddi tazmini teması, 64 kez ile İzmir'in Türk ordusunca alınması teması, 60 kez ile Afyonkarahisar ve Kütahya Hattı Taarruzu, Türk zaferi, Yunan ordusunun yenilgisi, savaşma gücü, geri çekilişi, malzemeleri taşıması ve ordunun tahliyesi, Türk ordusunun ilerleyişi teması izler. Daha sonra 34 kez ile Boğazlar, İstanbul ve Trakya teması, 26 kez ile İtilaf Devletleri kruvazörleri teması, 25 kez ile ateşkes ve barış arayışları teması, 7 kez ile Yunan ordusunun geri çekilirken kasaba ve köyleri yakarak açtığı tahribat teması gelir. Bunları 6 kez ile ABD teması, 4 kez ile Türk ordusunun ele geçirdiği savaş malzemeleri ve Yunan kruvazörleri temaları, 1 kez de Fransız topları ve silahları temaları takip eder.

Tablo 6: 15-20 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberlerin Tema Analizi

Tema	F
İzmir'de açlık, hastalık, evsizler, mülteciler, yabancılar ve Yunanlıların tahliyesi durumları	136
İzmir yangın ve yangının maddi tazmini	67
İzmir'in Türk ordusunca alınması	64
Afyonkarahisar ve Kütahya Hattı Taarruzu, Türk zaferi, Yunan ordusunun yenilgisi, savaşma gücü, geri çekilişi, malzemeleri taşıması ve ordunun tahliyesi, Türk ordusunun ilerleyişi	60
Boğazlar, İstanbul ve Trakya	34
İtilaf Devletleri Kruvazörleri	26
Ateşkes ve barış arayışı	25
Kasaba ve Köylerin Yakılması ve tahribat	7
ABD	6
Ele Geçirilen Savaş Mühimmatı	4
Yunanistan Kruvazörleri	4
Fransız Topları ve Silahları	1
Toplam	**434**

15 ile 20 Eylül tarihler arasında gazetelerde çıkan haberlerin analiz edilerek temalara ayrılması sonrasında en önemli konu olarak Batı Anadolu'dan hızlı bir şekilde İzmir'e Doğru akın eden Gayrimüslim nüfusun içinde bulundukları durum olmuştur. Bu nüfus evsiz, açlık içinde, yayılan bulaşıcı hastalıklara maruz ve çaresizdir. Bunların tasfiyesi konusu en önemli meseledir.

Daha sonra Yunan ordusunun İzmir'den ayrılması ile beraber İzmir'de çıkan büyük yangın, bu yangının verdiği tahribat, Hollanda, Belçika, Fransa ve diğer ülkelerin buradaki ticari yatırımları, ilişkileri ve zararların tazminini konusu önemli hale gelmiştir. İzmir yangınının kimin çıkardığı, kimlerin zarar gördüğü ve orada yanan evlerin, kaybolan maddi zararın nasıl tanzim edileceği uluslararası bir konu haline taşınmıştır.

Bir başka tema Türk ordusunun İzmir'e almış olması ve Türk ordusunun kuzeye tarafsız bölgeye doğru ilerlemesidir. Yine Türk ordusunun büyük zaferi, bu zafer sonrasında Afyon'dan İzmir'e, kuzeyde Bursa ve Balıkesir'e kadar olan ilerleyişi ve bu ilerleyiş sonrasında orada ortaya çıkan hadiselere değinilmiştir.

Bu zaman diliminde Boğazlar konusu biraz daha geride kalmıştır. Boğazlar, İstanbul ve Trakya'nın mutlaka Türk tarafı tarafından alınması İtilaf

Devletleri'nin ise vermemesi konusu gündeme gelmiştir. İtilaf Devletleri'nin kruvazörlerinin İzmir bölgesine gelmesi ve buradaki Gayrimüslim nüfusu ve Yunan halkını taşıması konusu önem taşımaktadır. Ateşkes ve barış görüşmeleri daha az değinilen temalardır.

Yunanlıların Ege'de vermiş oldukları tahribat ve bu tahribatın tazmin edilmesi meselesi vardır. Yine ABD'nin Boğazlar ile ilgili müdahale olmaya çalışması, Yunanlıların bıraktıkları malzemelerin Türk ordusu tarafından alınması, Yunan kruvazörleri ve Türk ordusunun kullandığı Fransız top ve silahlarının o hezimete neden olduğunla ilgili temalar yer alır.

15 20 Eylül arasındaki esas konunun İzmir'deki halkın durumu ve buradaki evsiz açlık içerisinde hastalıkların yayılması durumundaki mültecilerin aşınması meselesidir. Bir başka önemli konuda İzmir yangınıdır.

a. 15-20 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Bazı Haberler

15 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un sabah bakısında "Müttefiklerin Tarafsız Bölgeyi İşgali" başlıklı haber yer alır. Daily Telegraph İstanbul'dan bildiriyor: Ankara Hükümeti, Müttefik Yüksek Komiserlerinin tarafsız bölgeye saygı gösterilmesi konusunda kendi temsilcilerine yaptığı hareketten telgrafla haberdar edilmiş olmasına rağmen henüz bir cevap alınmamıştır. Ancak cevabın, Yunan işgali nedeniyle tarafsız bölgenin artık tarafsız sayılamayacağı şeklinde olacağı tahmin edilmektedir. Müttefik Yüksek Komiserleri şu anda tarafsız bölgenin Müttefik ve Türk birlikleri tarafından karma bir şekilde işgal edilmesi konusunu incelemektedir.

15 Eylül tarihli Berlin Vossische Zeitung'ta "Kemal Paşa'nın Barış Şartları" başlıklı bir haber yer almaktadır. Haberde Mustafa Kemal barışın şartları olarak Boğazlar, İstanbul ve Trakya'nın boşaltılmasını ifade etmektedir.

16 Eylül tarihli Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısında "İngiliz Kabinesinin Şark Meselesine İlişkin Kararları" başlıklı haber yer alır.

Dünkü İngiliz Bakanlar Kurulu toplantısında alınan kararların ayrıntıları daha sonra açıklandı:

1. Müttefik hükümetler Mustafa Kemal Paşa'ya tarafsız bölgeye saldırmaması için ciddi bir uyarı göndereceklerdir.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın tarafsız bölgeyi ve Boğazları tehdit etmesi halinde her türlü ihtimale karşı müttefik kuvvetler askeri ve deniz birlikleriyle takviye edilecektir.

3. Müttefik filolara, Boğazları geçmeye yönelik her türlü girişime ve Avrupa'ya asker göndermek amacıyla Asya kıyılarına Türk gemilerinin yığılmasına karşı çıkmaları talimatı verilmiştir.

4. Bakanlar Kurulu, Doğu sorununu bütünüyle çözmek üzere bir barış konferansı önerilmesine ve bu konferansa sadece İtilaf Devletleri, Yunanlılar ve Türkiye'nin değil, aynı zamanda Boğazlar sorununun çözümüyle ve Avrupa'daki Türk sınırlarının belirlenmesiyle ilgilenen Romanya ve Yugoslavya gibi diğer Güçlerin temsilcilerinin de katılmasına karar vermiştir.

Bakanlara, müttefiklerin yukarıdaki kararları Mustafa Kemal Paşa'ya sunmayı kabul ettikleri bildirildi.

"Türk Koşulları" başlıklı haber yer alır. Anadolu Telgraf Ajansı, Türk ulusunun aşağıdaki koşullar altında ateşkes yapmaya hazır olduğuna dair bir bildiri yayınlar:

1. Düşman tarafından işgal edilen tüm toprakların boşaltılması ve garnizon, mühimmat ve erzakın kayıtsız şartsız teslim edilmesi.

2. Küçük Asya ve Trakya üzerindeki Türk egemenliğinin tanınması ve sınırlandırılması ve bu topraklar üzerindeki tüm iddialardan vazgeçilmesi.

3. Tüm zararların tazmini ve bugüne kadar Türkler tarafından yapılan tüm masrafların geri ödenmesi.

4. İşgal sırasında zulümden suçlu bulunan herkesin Ulusal Meclis'e iade edilmesi.

D. 21-24 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Tablo 7 ve 8'de görüldüğü gibi 21-24 Eylül tarihlerinde gazetelerde 111 haber başlığı yer almaktadır. Çıkan haber başlıklarına göre en fazla 28 haberle Deutsche Allgemeine Zeitung, 20 haberle Berliner Börsen Zeitung'un akşam baskısı, 14 haberle Berliner Volks Zeitung 'un akşam baskısı yer alır. Daha sonra 9 haberle Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısı, 8 haberle Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un sabah baskısı, 7 haberle Briefetal Bote Amtsbezirks Anzeiger und Zeitung, 6 haberle Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısı bulunur. Sonra 5'er haberle Berlin Vossische Zeitung'un sabah baskısı, Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısı ve Berliner Volks Zeitung 'un sabah baskısı,3 haberle Der Oberschlesische Wanderer ve 1 haberle de Die Voss Berlin gelir.

Tablo 7: 21-24 Eylül Tarihlerinde Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berlin Vossische Z. (M.A)	Doğu Konferansı'na Karar Verildi.	İtilaf Devletleri'nden Kemal'e notası.	Doğu Sorunun Çözümünde Güçlükler.	
	Doğu krizinin hafifletilmesi.	Üçlü Toplantı.		
Berlin Vossische Z. (A.A)	Yaklaşık üç ay sürecek.	Paris Konferansı'nda Havas.	Londra Bakanlar Konseyi.	Kemal Paris kararlarını bekliyor.
	Doğu krizi üzerine Poincare.	Boğazların kapatılması.		
Berliner Tageblatt und Handels Z. (M.A.)	Romanya ve Yugoslavya, Edirne'nin Türklere geri verilmesine karşı çıktı.	Tarafsız bölge sınırında Türk yoğunluğu.	Doğu krizine ilişkin bir Amerikan açıklaması	Bir İngiliz-Türk anlaşması olasılığı.
	Fransa'nın Müttefik donanma gösterisine direnişi.	İngiliz garnizonunun Çanak'tan çekilmesi?	Çanakkale Boğazı için savaş	Doğu Meselesi üzerine görüşmeler
Berliner Tageblatt und Handels Z. (A.A.)	Fransa'nın Ankara'daki özel harekâtı.	İngiliz-Rus muhalefeti.	Kemal Paşa'nın tutumu.	Mac Jordan'ın Müttefik görüşmeleri.
	Çanakkale Boğazı'nın gemilerin geçişine kapatılması.	İngilizlerin pozisyonu değişmedi.	İzmit'teki Türk birlikleri.	Ankara temsilcisi tarafından yapılan açıklamalar.
	Doğu'da barış üzerine Paris görüşmeleri.			
Berliner Börsen Zeitung (M.A)	İngiltere'nin Çanakkale Boğazı'nı güvence altına alması.	İngiliz Akdeniz filosu Boğazlarda	Ankara bir karara varıyor.	Fransa'nın askeri hazırlıkları.
	Çanakkale Boğazı çevresinde.			

Berliner Börsen Zeitung (A.A)	İngiliz Fransız Doğu krizi.	İki ana nokta.	Paris Doğu Konferansı.	Ciddi görüş ayrılıkları.
	Mustafa Kemal Trakya'da ticaret özgürlüğü talep ediyor.	Ankara'nın barış şartları.	Paris'teki belirleyici toplantılar.	Açılış oturumunun sonuçları.
	Çanakkale Boğazı önündeki Kemalist yürüyüş.	Kim pes edecek?	Kemal taviz vermeye hazır mı?	Harrington Kemal'i uyarıyor.
	Doğu Barış Konferansı'nda Amerikalı bir gözlemci mi?	Kemal Paşa'ya davetiye.	Doğu Sorusunda bugünün kararı.	Tarafsız bölgeye saygı.
	Yeni bir Doğu Konferansı kararlaştırıldı.	Rusya'dan İngiltere'ye nota.	İngiltere Çanakkale Boğazı'nı kapatıyor.	Doğu'da durum kötüleşiyor mu?
Berliner Volks Zeitung (M.A)	Mustafa Kemal Trakya'da ticaret serbestliği talep ediyor.	Tarafsız bölgeye saygı gösterilmesi.	Küçük Asya'da savaş tehlikesi.	Harrington Kemal'i uyarıyor.
	Ankara Türklerinin Avukatları			

Tablo 8: 21-24 Eylül Tarihlerinde Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berliner Volks Zeitung (A.A)	İngiliz kabinesinin daimî toplantısı.	Ankara Türkleri tehdit ediyor	Doğu Barış Konferansı planı.	Paris'te davet için umut.
	İstanbul ve Trakya'ya saldırıya karar verildi mi?	İstanbul'a saldırma niyetleri?	İngilizler tarafsız bölgede kalıyor.	Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda Görüşme.
	Dr. Manfred Georg'dan "Kemalistan".	Boğazların serbestliği.	İzmit çevresindeki Türk birlikleri.	Moskova'dan İngiltere'ye yeni bir nota.
	Londra'daki manzara.	İngiliz askerî gemileri		

Deutsche Allgemeine Zeitung	Doğu sorununda İngiliz-Fransız karşıtlığı.	Türklerin saldırgan ruhu.	Çanakkale Boğazı Cebelitarık.	Çanak Avrupa'ya açılan köprü.
	Ankara Trakya'nın boşaltılmasını talep ediyor.	Durum her geçen saat daha da kötüleşiyor.	Yeni İngiliz takviyeleri.	İngiltere deniz harekâtına hazırlanıyor.
	İngiliz Kabinesi'nde daha keskin bir ton.	İngiliz Fransız muhalefeti.	Savaş ve barış arasında.	Sevr'in gözden geçirilmesi.
	Türkler Çanakkale Boğazı'nı geçmeye hazır.	İngilizlerin savaşa hazırlığı.	İngiliz manevraları iptal edildi.	Kutsal bir savaşın tehlikeleri.
	Bandırma alevler içinde. 100 ev hariç hepsi yıkıldı.	İtalyanların İstanbul'a geri çekilişi.	İstanbul ve Doğu Trakya'nın iadesi.	Kemal'den bir ültimatom mu?
	Fransa'nın Türkiye için yeniden keşfettiği dostluk.	Çanak.	Dominyonların Görüşü.	Amerika'nın olağan gözlemci rolü.
	İngiltere'deki muhalefet.	Belirleyici saatler.	Yeni Doğu Konferansı.	Almanya ve Ankara.
Briefetal Bote Amtsbezirks Anzeiger und Zeitung	İngiltere İstanbul'a yeni birlikler gönderdi.	Lloyd George'a sert saldırılar.	Fransız birliklerinin geri çekilmesi.	Ankara Hükümeti'nin koşulları.
	Boğazların Milletler Cemiyeti tarafından kontrolü.	Müttefik Ren birliklerinin boğazlara konuşlandırılması		Türk ilerleyişi.
Der Oberschlesische Wanderer	Yeni bir dünya savaşı.	Kemal yürüyor.	İngiltere güçleniyor.	
Die Voss Berlin	Güçlü Devletlerin Boğazlar üzerine Oyunu			

Tablo 7 ve 8'de yer alan haberler analiz edilerek temalar oluşturulmuştur. Tablo 9'da görüldüğü gibi temalara gazetelerde değinilme sayısı 199'dur. Buna göre Çanak, Boğazlar, İstanbul, Tarafsız Bölge ve Trakya teması 35 kez ile ilk sırada yer alırken İngiltere teması 33 kez ile ikinci, Kemal ve Doğu Meselesi – Konferansı temaları sıralanır. Bunları 26 kez ile Paris toplantısı teması, 15 kez ile Fransa teması, 10 kez ile İtilaf Devletleri teması, 7 kez ile Türk ordusunun ilerleyişi teması, 4 kez ile ABD teması, 3 kez ile Rusya teması izler. Ayrıca 1'er kez ile Sevr Barış Antlaşması, Bandırma Yangını, İtalya, Milletler Cemiyeti, Almanya, Romanya, Yugoslavya, nota temaları da yer alır.

Tablo 9: 21-24 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberlerin Tema Analizi

Tema	**F**
Çanak, Boğazlar, İstanbul, Tarafsız Bölge ve Trakya	35
İngiltere	33
Kemal	28
Doğu Meselesi ve Konferansı	28
Paris Toplantısı	26
Fransa	15
İtilaf Devletleri	10
Türk ordusunun ilerleyişi	7
ABD	4
Rusya	3
Sevr Barış Antlaşması	1
Bandırma Yangını	1
İtalya	1
Milletler Cemiyeti	1
Almanya	1
Romanya	1
Yugoslavya	1
Nota	1
Toplam	**199**

21-24 Eylül tarihleri arasında gazetelerde çıkan haberlerin analizi sonrası oluşturulan temada Boğazlar, İstanbul, tarafsız bölge ve Trakya konusu önemini yitirmeyecek yine ilk sırada yer almıştır. Daha sonra bunu İngiltere ve Mustafa

Kemal temaları izlemiştir. Burada görüldüğü gibi İngiltere İtilaf Devletleri içerisinde baskın bir şekilde Boğazlar, İstanbul ve Trakya'nın verilmemesi için mücadele içerisinde olmuş, Fransa ve İtalya ise bu konuda İngiltere ile fikir ayrılığı içerisine girmiştir. Fransa daha çok Ortadoğu'daki topraklarını önemserken İngiltere ise boğazlar konusunun kendisi için ne kadar önemli olduğunu ortaya koymuştur. İngiltere bulabildiği kadar destek kuvvetle Mustafa Kemal'e karşı tarafsız bölge ve boğazların savunmak istemiş ancak gerek sömürgelerinden gerekse Fransa ve İtalya'dan beklediği desteği alamamıştır. Bir başka önemli konu da İngiltere'de muhalefetin savaşı istemeyerek bir an önce savaşın bitirilmesini istemesidir.

Türk ordusunun tarafsız bölgeye doğru ilerlemesi ve Mustafa Kemal'in ısrarla bu bölgelerin teslim edilmesi şartını devam ettirmesi nedeniyle İngiltere ile Mustafa Kemal öne çıkmaya başlamıştır.

Burada görülen bir başka tema da artık doğu meselesinin sonlandırılması, bir an önce ateşkes görüşmelerinin başlamasıdır. Bu ateşkeste hangi şartların ele alınacağı konusu ile ilgili Paris toplantısının yapılması öne çıkmış ve İtilaf Devletleri orada artık bu savaşı sonlandırılması konusunu görüşecekleri belirtilmiştir. Bütün bu gelişmelerde Türk ordusunun dinamik ve savaşma gücünü kaybetmeden tarafsız bölgeye doğru ilerlemesi bu görüşmelerin yapılmasına ve İtilaf Devletleri'nin bir ateşkes antlaşmasına doğru sıkışmasına en büyük neden olmuştur.

Temaları içerisinde ABD'nin Boğazlar konusunda müdahale olmaya çalışması, Rusya'nın Boğazlar konusunda TBMM Hükümetine koşulsuz destek vermesi, Sevr Barış Antlaşması'nın artık geçersiz olduğu, Bandırma'da çıkan yangın ve zarar, İtalyanların savaşmak istememesi, Milletler Cemiyeti'nde Ege'deki durumun görüşülmesi, Romanya ve Yugoslavya'nın barış görüşmelerinde boğazlarla ilgili konularda yer almak istemeleri temaları yer almaktadır.

21-24 Eylül tarihleri arasında artık en önemli konu tarafsız Bölge Boğazlar ve Trakya olurken İngiltere ile Mustafa Kemal arasındaki uzlaşma konusu olduğu görülmektedir.

a. 21-24 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Bazı Haberler

21 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısında "İngiltere ve Fransa Arasında Doğu Krizi", Paris'te karar verilecek toplantılar, "Güçlü Fikir Ayrılıkları", "Yeni Bir Doğu Konferansı'na Karar Verildi" ve "Ankara'nın Barış Şartları" başlıklı haberler yer alır. Haberlerde Lord Gurzon, Poincare ve

Kont Sforza arasında yapılan görüşmelerde Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Romanya, Sırbistan, Türkiye ve Yunanistan'ın temsil edileceği bir konferansın en kısa zamanda toplanması konusunda anlaşmaya varıldığına, konferansta Yunanistan, Türkiye ve Müttefikler arasındaki barış anlaşması üzerinde çalışılacağına değinilir.

21 Eylül tarihli Berlin Vossische Zeitung'da "Orient Konferansı Kararlaştırıldı" ve "Üçlü Görüşmeler" başlıklı haberler yer almaktadır. Bilgili İtalyan kaynaklarından öğrendiğime göre Paris Doğu görüşmeleri önemli bir olayla başlamış. Lord Curzon, Kont Sforza'nın Dışişleri Bakanı Schanzer'in temsilcisi olarak görüşmelere katılması için hükümeti tarafından görevlendirildiğini ancak dün akşam Paris'te öğrendi. Bu beklenmedik haber İngiliz Bakan'da büyük bir heyecan yarattı. Bu sabah Poincare ile saat 10.5'ten 1.5'e kadar süren ilk görüşmesinde, Paris'e sadece Fransız-İngiliz görüş alışverişi için geldiğini ve İngiliz bakış açısına karşı bir çoğunluk ile karşı karşıya kalacağı üçlü bir tartışmaya hazır olmadığı görüşünü savundu. Poincare, Kont Sforza'nın kendisine Schanzer tarafından tartışmalara katılma talimatı verildiğini yazılı olarak bildirdiğini söyledi. Görüşmede hazır bulunan İngiliz Büyükelçisi Lord Hardinge daha sonra Kont Sforza'ya giderek, Curzon'un talimatıyla, İngiliz hükümetinin aklında bir konferans düzenlemek olmadığı için görüşmelere katılmaktan kaçınmasını istedi. Kont Sforza daha sonra Poincare'ye yeni bir mektup yazarak, toplantılardan dışlanması gerçekten isteniyorsa hükümetinden yeni talimatlar istemesi gerektiğini bildirdi.

21 Eylül tarihli Deutsche Allgemeine Zeitung'da ""Çanakkale Cebelitarık", "Avrupa'ya köprü Çanak" ve "İngiltere Deniz Harekâtına Hazırlanıyor" başlıklı haberler yer alıyor. Reuters'in haberine göre, Şark krizindeki son gelişme, Kemal Paşa'nın Çanakkale Boğazı'nın güney kıyısındaki Biga kasabasını işgal etmiş olmasıdır. Çanakkale'ye yaklaşık 40 kilometre uzaklıktaki Biga tarafsız bölge içinde yer alıyor ve Fransızların çekilmesinin ardından şu anda sadece birkaç zayıf İngiliz kuvveti tarafından tutuluyor. Aynı zamanda Kemal, İstanbul Boğazı'ndaki tarafsız bölgeye saygı göstermeye hazır olduğunu, ancak Çanakkale Boğazı'ndakine saygı göstermeyeceğini açıkladı. Öyle olsa bile, Kemal'in eyleminin, görünüşe göre Avrupa kıyısına geçme girişiminde bulunulacak olan Çanakkale'ye yönelik olduğundan şüphe duyulamaz. Bu tehdide rağmen, resmi İngiliz tarafı askeri açıdan durumun güvenli olduğunu açıkladı. Dünkü Bakanlar Kurulu kararlarına göre, İngiliz müdahalesi bir deniz operasyonuyla sınırlı kalacaktır.

21 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un akşam baskısında "Paris'te Doğu Konferansı" ve "Açılış Oturumun Sonuçları" başlıklı haberler yer alır. Bu konferansın gündemini sunmak ve onayını istemek üzere Kemal Paşa'ya bir telgraf gönderilir. Bu konferansta yapılacak öneriler, Trakya ve Edirne'nin Türkiye'ye iade edilmesi ve yeni bir program hazırlanana kadar Çanakkale sorununun yeniden tartışılmaması, yani Sevr Antlaşması müzakerelerinin yeniden başlatılması olacaktır. Askerî harekât olasılığı üzerine yapılan tartışmalar sırasında Mareşal Joch'un raporu büyük bir etki yarattı ve sonunda Amiral Beatty'yi, Türkiye'ye karşı yeterli bir önlem olacağını düşündüğü, Akdeniz'deki Müttefik deniz kuvvetlerinin bir tür deniz gösterisini organize etmeye ikna etti. Bu öneri Fransız Amiral Graffet tarafından da desteklendi. Durumun bundan sonraki gelişimi Kemal Paşa'nın 48 saat içinde vermesi beklenen cevabına bağlıdır denmektedir.

"İki Ana Nokta" başlıkla haberde Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda düzenlenen konferansta esas olarak iki konu ele alınmıştır Birincisi, Boğazlar, İstanbul ve tarafsız bölge konusunda Müttefiklerin nasıl bir tutum takınması gerektiğidir. İkincisi ise Müttefikler ve Türkiye arasında barışın nasıl sağlanabileceğidir. İkinci noktayı ele almak birincisinden daha kolaydı, çünkü Çanak sorunu büyük güçlükler yaratıyordu. Fransa, Türklerle herhangi bir çatışmadan kesinlikle kaçınılması gerektiği görüşündeydi, zira büyük Türk ordusunun ilerleyişine karşı koymak için Çanak'ta ve tarafsız bölgede çok zayıf olacaklardı. Poincare, görüşüne ağırlık kazandırmak için Mareşal Joch ve General Wygand'ı çağırmış ve 100.000 askerle Türkleri durdurabileceklerini, ancak daha küçük birliklerin etkili bir iş yapamayacağını belirtmişti. Denizcilik uzmanları Lord Beatty ve Amiral Graffet, yoğunlaştırılmış bir deniz harekatının Türkleri kolayca durdurabileceğine işaret ettiler.

Poincare, Mustafa Kemal Paşa'nın Müttefik birlikleriyle bir çatışmayı göze alacağına inanmadığı konusunda onlara güçlü bir güvence verebileceğine inanıyordu. Çanak'taki duruma ilişkin İngiliz görüşü şu şekildedir: Bu bölgenin 1918'den beri her zaman tarafsız bölge olarak kabul edildiği ve Türkiye ile ateşkes imzalandıktan hemen sonra İngiliz birliklerinin buraya yerleştirildiği ve tüm Türk-Yunan savaşı boyunca bu bölgenin Yunanlılar tarafından hiçbir zaman işgal edilmediği belirtilmektedir.

23 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un akşam baskısında "İngiltere Çanakkale Boğazı'nı Kapatıyor" ve "Doğu'da Durum Kötüleşiyor mu?" başlıklı

haberler yer alır. Haberlerde Associated Press'in İstanbul'daki muhabiri, yerel siyasi çevrelere göre tuzla buz edilmesi gereken rahatsız edici açıklamalarda bulunuyor. İstanbul ile Karadeniz ve Marmara Denizi ile İstanbul Boğazı limanları arasındaki tüm gemi trafiği askıya alınmıştır. Gemilerin öğleden sonra 4.5'ten sonra yolcu taşımasının yasaklandığı söyleniyor.

23 Eylül tarihli Berliner Tagebaltt und handels Zeitung'un akşam baskısında yer alan haberde Fransa ile İngiltere arasındaki görüşme ile ilgili şöyle ifade etmektedir:

> *"Bu, İngiliz hükümetiyle henüz bir anlaşmaya varmanın mümkün olmadığından başka bir anlama gelmiyor. Konferanstan yararlanarak gazetecilerle birkaç dakika geçiren Lord Curzon, gülümseyen bir iyimserlikle her şeyin yolunda gittiğini, bugün bir anlaşmaya varılacağını ve pazar günü Londra'da olmayı umduğunu söylüyor. Ancak Başbakan Poincare'nin bu sabah için olağanüstü bir Bakanlar Kurulu topladığı açıklanırken, hükümetler arasında hala çok derin görüş ayrılıkları olduğu izlenimi devam ediyor. Fransız tarafı istişarelerle ilgili daha fazla ayrıntı vermeyi reddediyor. Ancak bu ketumluğa rağmen bunun nedenini söylemek mümkündür. Güçler Boğazlar konusunda prensipte anlaşmışlardır. Fransa, Çanakkale Boğazı'nın tarafsızlaştırılmasının İngiltere için önemli olduğunun farkına varmıştır ve bu talebi destekleyecektir, ancak bu elbette Türklerin ve yeni dostları Rusların da bu çözümü kabul edecekleri anlamına gelmemektedir. Küçük Asya'daki Hıristiyan azınlıkların korunması konusunda da bir mutabakata varılmıştır. Öte yandan, Trakya'nın sınırları konusunda tam bir anlaşmazlık söz konusudur. Lord Curzon dün, 1912 Balkan Savaşı'nda da diplomatik müzakerelere yol açan Enos-Midia sınır çizgisinden bahsetti. Poincare, Edirne'nin Türk olması için Türklere Rodosto'dan Kırklareli'ne kadar bir sınır verilmesini istiyor."*

"Çanakkale Boğazı'nda Deniz Ablukası" başlıklı haber Reuter'in İstanbul'dan bildirdiğine göre, Kemalistlerin sayısı hızla artmasına rağmen, Kemal, Çanak sınırında herhangi bir düşmanca eylemden kaçındı. Mustafa Kemal Paşa'nın bizzat gitmek istediği İzmit yakınlarında büyük birliklerin toplandığına dair güvenceler var. Kemalistlerin ilgisi Çanak'tan çok İstanbul'a odaklanmış görünüyor. Paris'teki Türk basın bürosu, Kemalistlerin barış konferansının genel gidişatı tarafından zorlanmadıkları sürece Müttefiklere karşı düşmanlık yapmayacaklarını duyurmuştu. Bu güvence bile İngiliz hükümeti için yeterli

değildi ve bu sabah yayınladığı bir bildiride Kemal Türklerden niyetleri hakkında açık ve doğrudan bir bildirim beklediğini, ancak bunun henüz gelmediğini belirtti. İngiltere'nin pozisyonu hiç değişmemişti. İngiltere hala Milletler Cemiyeti ya da başka bir güçlü uluslararası örgüt aracılığıyla serbest geçişin tam olarak güvence altına alınmasını talep ediyordu denmektedir.

23 Eylül tarihli Deutsche Allgemeine Zeitung'ta "Çanak" başlıklı haber yer alır. Çanakkale Boğazı'nın güney kıyısındaki küçük Çanak köyü, eğer tüm işaretler aldatıcı değilse, yakında çok konuşulacak. İngiliz birlikleri tarafından işgal edilen bölgede, Kemal'in İstanbul ve Trakya'ya doğru ilerleyişini sürdürmek istemesi halinde Türk birlikleriyle bir çatışmanın yaşanması en muhtemel yerdir. Daily Mail'in Doğu muhabiri Ward Price, gazetesinde bugünlerde her ıssız toprak parçasında hüküm süren gergin askeri durumun canlı bir resmini çiziyor; bu öyle tehlikeli bir durum ki, kazara bir silahın ateşlenmesi çok kolay bir şekilde yeni bir dünya yangınına yol açabilir. Üçüncü İngiliz Süvari Tümeni, İngiliz mevzilerinin en uç noktasını, en yakın Türk alaylarından yaklaşık 50 kilometre uzakta tutmaktadır. İngilizlerin konumu, arazinin düzeninden dolayı büyük ölçüde avantajlıdır ve donanma toplarının müdahalesiyle de desteklenebilir.

E. 25-27 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Tablo 10 ve 11'de görüldüğü gibi 25-27 Eylül tarihlerinde gazetelerde 144 haber başlığı yer almaktadır. Çıkan haber başlıklarına göre en fazla 29 haberle Deutsche Allgemeine Zeitung, 27 haberle Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısı, 22 haberle Berliner Börsen Zeitung'un akşam baskısı, 16 haberle Der Oberschlesische Wanderer, 11 haberle Berliner Volks Zeitung'un akşam baskısı gelir. Daha sonra 9 haberle Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısı, 8 haberle Berliner Volks Zeitung'un sabah baskısı, 7 haberle Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un sabah baskısı, 6 haberle Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısı, 5 haberle Briefetal Bote Amtsbezirks Anzeiger und Zeitung ve 4 haberle Berlin Vossische Zeitung'un sabah baskısı takip eder.

Tablo 10: 25-27 Eylül Tarihlerinde Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berlin Vossische Z. (M.A)	Paris Doğu Konferansı'nda anlaşma.	Lloyd George'un Boğazlar Programı.	Doğu'da krizin yoğunlaşması.	Paris ve Londra'da karamsarlık.
Berlin Vossische Z. (A.A)	Fransa ve Bauillon Doğu Sorununda Aracı	Türkiye'yi Kemal temsil ediyor.	Karadeniz devletlerinin katılımı.	İngiliz-Fransız anlaşması.
	Tarafsız bölgede yeni bir olay.	Geçici tahliye talebi.	Türklerin koşulları.	Gurzon memnun.
	Talep edilen silahlanma			
Berliner Tageblatt und Handels Z. (M.A.)	M. Kemal Boğazların serbest bırakılmasından yana	Paris görüşmelerinin sonucu.	Edirne ile Enez Hattı kabul edildi.	Lloyd George'un açıklamaları.
	Müttefiklerin Kemal Paşa'ya ortak bir nota göndermesi.	Türkiye'nin barış konferansına daveti.	En önemli soru: Boğazların özgürlüğü.	
Berliner Tageblatt und Handels Z. (A.A.)	Doğu meselesine ilişkin ön anlaşma.	Karl von Wiegand ile bir röportaj.	Franklin Bouillon'un misyonu.	Çanak sorununda kaçamaklı tutum.
	Türkler Boğazların yabancı kontrolüne karşı	Kemal Paşa tarafsız bölgeyi tanımıyor.	Anlaşma nasıl gerçekleşti.	Londra'daki endişe.
	Çanakkale Boğazı'nın özgürlüğünün bizzat Türkler tarafından korunması.	Türklerin daha fazla ilerlemesi.	Boğazların kontrolü.	İngiliz tavizleri.
	Kemal'in Boğazların serbest bırakılması talepleri.	Doğu krizinin yoğunlaşması	Amerika Müttefiklerin ortak notasını onayladı.	Rusya'nın barış görüşmelerindeki rolü
	İngiliz karşı önlemleri.	Trakya sorunu.	Londra'da gerginlik.	Çanak'ta yeni bir olay.
	Türklerin barış konferansına davet edilmesi.	İngiliz Bakanlar Kurulu.	Kemal acele etmiyor.	Türklerin cevabı.
	İngiliz birliklerinin Doğu'ya sevkiyatı devam ediyor.	Kemal'in cevabı bekleniyor.	İstanbul'da huzursuzluktan korkuluyor.	

Berliner Börsen Zeitung (M.A)	Londra Doğu Sorunu üzerine Kabine'nin Kararı	İngiltere ve Fransa Doğu'da.	Ankara'nın barış şartları.	Türklerin tarafsız bölgeden çekilmesi.
	Savaş tehlikesi sona erdi.	Herriot Moskova'da.		
Berliner Börsen Zeitung (A.A)	İngiltere üzerinde Fransız-İtalyan baskısı?	15 Ekim'de barış konferansı?	Kemal Rusya'nın katılımını talep ediyor.	Bir barış konferansı düzenleme kararı.
	İstanbul'daki huzursuzluğa karşı önlemler	Kemalist süvariler tarafsız bölgede.	Türkler tarafsız bölgede.	Fransa'nın özel eylemi.
	Doğu'daki İngiliz politikasının gerekçelendirilmesi.	İngiltere silahlanmaya devam ediyor.	Konstantinopolis hükümetinin istifası.	Müttefiklerin Kemal'e notası.
	Lloyd George Çanakkale çatışması üzerine.	İngilizlerin Kemal'e ültimatomu	Paris Bakanlar Konseyi'nin sonuçları.	Çanak'ta bir olay.
	Barış konferansından önce Londra'da Bakanlar Kurulu.	Bulgaristan'ın konumu.	Kemal'in barış şartları.	Moskova ve Ankara.
	Rusya'nın Londra'daki baskısı	Nazik bir rica.		

Tablo 11: 25-27 Eylül Tarihlerinde Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berliner Volks Zeitung (M.A)	Lloyd George Doğu'daki çatışma üzerine.	Doğu Konferansı'nın sonucu.	Yüksek Komiserler Konferansı.	Franklin Bouillon gelene kadar sabır.
	Boğazların özgürlüğünün güvence altına alınması.	İlk toplantı İstanbul'da.	Rusya katılmalı mı?	Kemal Paşa'ya bir Fransız hatırlatması.

Berliner Volks Zeitung (A.A)	İstanbul Kemal'in yanında.	Trakya'yı kurtarma çabaları.	Durum yine tehdit edici.	Bulgaristan'ın hukuki tutumu.
	Sözleşmenin yerine getirilmesi ve tarafsızlık	Tarafsız bölgenin yeni ihlali.	Kararlı bir Türkiye bekleniyor.	İngilizlerin askeri durumu.
	Sevr porselenleri.	Ankara'ya davet.	Paris Konferansı.	
Deutsche Allgemeine Z.	Ankara'nın barış konferansı için şartları.	Fransa Kemal'in tarafında.	Çanak savunma durumunda.	İngiltere takviye kuvvet çağırıyor.
	Kemalist birlikler geçici olarak tarafsız bölgede.	Karşılıklı asker hareketleri.	Paris'te büyük memnuniyet.	Bir Fransız iftirası daha çürütüldü.
	Franklin Baouillon Kemal'e gidiyor.	Küçük Asya'da Doğu Konferansı mı?	Savaş tehlikesi hemen atlatıldı.	Lloyd George'un itibarı büyük ölçüde zedelendi.
	İngilizlerin İstanbul'u işgali	Toplantının amacı.	Kemal'in talepleri.	Her türlü itiraz saklıdır.
	2000 Türk tarafsız bölgeye geri döndü.	Barış konferansı 15 Ekim'de mi?	Milletler Cemiyeti'nin çöküşü.	Ulusal Meclis karar verecek.
	Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne kabulü.	Lloyd George'un yeni açıklamaları.	Genel barışın yeniden tesisi için iş birliği.	Venedik'te ya da başka bir yerde bir toplantı.
	Önce Trakya, sonra barış görüşmeleri!	Çanak yakınlarında durum tehlikeli.	Saat başı çatışma bekleniyor.	Ankara'dan henüz cevap yok.
	İngilizlerin askeri durumu.			
Briefetal Bote Amtsbezirks Anzeiger und Zeitung	İngiliz Türk sınır olayı.	Tarafsız bölgeyi işgal etti.	Midilli ve Kibyos bombalandı.	Avrupa'da barış sağlandı.
	Bir İngiliz destroyeri batırıldı.			

Der Oberschlesis-che Wanderer	Paris'te Doğu Konferansında Edirne ve Enez hattının Türklere verilmesinde anlaşma	Tarafsız bölgeye saygı.	Barış anlaşması için Türk koşulları.	Türk süvarilerinin ilerleyişi.
	Kemal İngiltere ile savaşa girmeye karar verdi.	Konferans gücü olarak Rus talebi.	İstanbul'da hükümet değişikliği.	Sultan tahttan indiriliyor mu?
	Rusya barış konferansında yer almak istiyor.	Türkiye'ye davet.	İngiliz zırhlıları.	Ankara ve İstanbul anlaştı.
	Boğazların statüsü konusunda ilgili tüm devletlere danışılacak	Çanakkale Boğazı'nda top sesleri	Tarafsız bölge tekrar boşaltıldı.	Çanakkale Boğazı kapatıldı.

Tablo 10 ve 11'de yer alan haberler analiz edilerek temalar oluşturulmuştur. Tablo 12'de görüldüğü gibi temalara gazetelerde değinilme sayısı 293'tür. Buna göre Boğazlar, İstanbul, Çanak, Trakya ve Tarafsız Bölge teması 92 kez değinilerek ilk sırada yer alır. Bunu 52 kez ile Doğu Konferansı (Ateşkes), Barış ve Paris Konferansı teması, 44 kez ile Kemal, 30 kez ile İngiltere, 23 kez ile Türk ordusu, 14 kez ile Doğu Sorunu temaları izler. Daha sonra 13 kez ile Fransa, 8 kez ile Rusya, 6 kez ile İtilaf Devletleri, 2 kez ile Bulgaristan temaları yer alır. 1'er kez de Milletler Cemiyeti, ABD, Sevr Barış Antlaşması, İtalya, İtilaf Devletleri, tahliye, silahlanma, Karadeniz devletleri ve nota temaları takip eder.

Tablo 12: 25 -27 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberlerin Tema Analizi

Tema	F
Boğazlar, İstanbul, Çanak, Trakya ve Tarafsız Bölge	92
Doğu Konferansı (Ateşkes), Barış ve Paris Konferansı	52
Kemal	44
İngiltere	30
Türk Ordusu	23
Doğu Sorunu	14
Fransa	13
Rusya	8

İtilaf Devletleri	7
Bulgaristan	2
Milletler Cemiyeti	1
ABD	1
Sevr Barış Antlaşması	1
İtalya	1
Tahliye	1
Silahlanma	1
Karadeniz Devletleri	1
Nota	1
Toplam	**293**

25-27 Eylül tarihleri arasında çıkan gazetelerdeki haberlerin analiz edilmesi sonrasında oluşturulan temalarda ilk sırada ve ikinci sırayla hemen hemen büyük bir fark ile boğazlar İstanbul Trakya ve tarafsız bölge meselesi görülmektedir. Daha sonra Doğu Meselesi'nin sonlandırılması amacıyla mutlaka bir ateşkes antlaşmasının yapılması, bundan sonra siyasi barışın oluşturulması için de bir barış konferansını düzenlenmesi olmuştur. Bunun için öncelikle Paris'te bir konferans düzenlenmeli ve bu konferansta ateşkes ve barış şartları ele alınmalıdır.

Temalarda ikinci sırayı İngiltere yerine artık Mustafa Kemal almıştır. TBMM Hükümeti ya da Türkler yerine artık Kemal ifadesi öne çıkmaya başlamıştır. Temalarda Kemal ateşkes antlaşması ve barış antlaşması şartlarında daha baskın hale geldiği ve İngiltere ile Fransa arasındaki görüş ayrılıklarının daha da derinleştiği görülmektedir. bu Kemal'in müzakere şartlarının görüşülmesinde baskın olabilmesinin en önemli dayanağını alıp Türk ordusunun tarafsız bölgeye doğru devamlı bir şekilde ilerlemesi olmuştur. Bir Başka konu burada Doğu Sorunu'dur. Fransa artık İngiltere ile Anadolu siyaseti içerisindeki ayrışması nedeniyle ve bu barış müzakerelerinde Fransa'nın daha önemli bir rol oynaması gündeme gelmesine rağmen Fransa konusu daha alt temalar içerisinde yer almıştır. Burada öne çıkan en önemli aktörlerden birisi Rusya konusudur. Rusya giderek daha etkin olarak değinilmeye çalışılan önemli bir tema şekline dönmüştür. İtilaf Devletleri artık daha geride konu olarak ele alınırken Bulgaristan, Cemiyeti Akvam, ABD, Sevr Barış Antlaşması, İtalya, İtilaf Devletleri, tahliye, silahlanma, Karadeniz Devletleri, TBMM Hükümeti'ne verilen nota gibi konular çok az değinilen temalar olarak görülmektedir.

Türk ordusunun tarafsız bölgeye doğru ilerlemesi İngiltere'nin müttefikle-+rinden bekledikleri destekleri alamaması nedeniyle bir ateşkes arayışı ve barış antlaşması meselesinin öne çıkmasında önemli olmuştur. Burada en önemli etmen Türk ordusunun savaşa devam etmesi, Mustafa Kemal ve Rusya'nın boğazlar meselesine müdahil olmasıdır.

a. 25-27 Eylül Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Bazı Haberler

27 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısında Daily Telegraph Atina'dan bildirdiğine göre, Yunanistan'ın Müttefiklerin Kemal Paşa'ya verdiği notaya dolaylı yanıtı, Yunan ordusunun örgütlenmesini hızlandırmak olacaktır. Ne pahasına olursa olsun Trakya'yı ellerinde tutmak istiyorlar. Türkiye'nin Trakya'yı işgal etmesini engellemeye kararlıdırlar. 25 Ekim'de, 1923 doğumlu 50.000 erkek silahaltına çağrılacaktır. Mathe 250.000 kişilik bir ordu kurabileceğini ilan eder denir.

"Amerika ve Müttefiklerin Önerileri" başlıklı haberde Washington'dan gelen bir habere göre, Dışişleri Bakanı Hughes, Doğu'daki durumla ilgili bir soruya, Amerikan Hükümeti'nin, üç Müttefik Güç'ün önerilerinin boğazlar ve Marmara Denizi'nin özgürlüğünün yanı sıra dini ve ırksal azınlıkların özgürlüğünü etkili bir şekilde güvence altına almayı amaçladığını memnuniyetle gördüğü yanıtını verdi. Bu öneriler Amerikan görüşü ile uyumludur. Amerikan Hükümeti, Türkiye, Yunanistan ve Müttefikler arasındaki nihai barış konferansına kadar Boğazların özgürlüğünü güvence altına alacak anlaşmalara varılacağına güvenmektedir.

"Ruslar Rahatsız" başlıklı haberde Londra muhabiri, Rusya'nın Orta Doğu'da yapılması planlanan konferansa katılımı konusunda, İngiliz çevrelerinde boğazlar sorununun nihai çözümüne Rusya'nın iş birliği olmadan ulaşılamayacağı gerçeğinin inkâr edilmediğini öğreniyor. Öte yandan Rusya, Sevr Antlaşması'nı imzalayan güçlerden biri değildi.

İngiliz tarafı, Rusya'nın planlanan konferansa kabulü meselesinin Müttefikler için ortak bir endişe kaynağı olduğu görüşündeydi. Londra hiçbir şekilde Rusya'nın planlanan barış konferansına katılmasını savunacak kadar ileri gitmeyeceğinden, diğer Müttefiklerin itirazları kabul edilecek ve Rusya'nın Milletler Cemiyeti aracılığıyla boğazların kontrolünde hak ettiği payı almasına izin verecek bir boşluk bırakmakla sınırlı kalacaktı.

F. 28 Eylül- 4 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Tablo 13, 14 ve 15'te görüldüğü gibi 28 Eylül- 4 Ekim tarihlerinde gazetelerde 304 haber başlığı yer almaktadır. Çıkan haber başlıklarına göre en fazla 62 haberle Deutsche Allgemeine Zeitung, 42 haberle Der Oberschlesische Wanderer, 35'er haberle Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısı, Berliner Börsen Zeitung'un akşam baskısı, 34 haberle Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısı, 24 haberle Berliner Volks Zeitung'un akşam baskısı, 21 haberle Berliner Volks Zeitung'un sabah baskısı, 20 haberle Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un

sabah baskısı, 16 haberle Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısı, 7 haberle Briefetal Bote Amtsbezirks Anzeiger und Zeitung, 6 haberle Berlin Vossische Zeitung'un sabah baskısı ve 2 haberle Die Voss Berlin sıralanmaktadır.

Tablo 13: 28 Eylül-4 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berlin Vossische Z. (M.A)	Trakya'nın Savunması	İsmet Paşa'nın şartları. 1916 sınırları	Kemal kuzeye doğru ilerliyor	İstanbul'un kaderi
	Londra'da kriz havası	İngiltere'nin Rolü		
Berlin Vossische Z. (A.A)	Amerika'nın Doğu çıkarları.	İngiltere'nin kuvvetleri Boğazlar'da.	Kemal müzakerelere hazır.	Ankara ile önceden istişare.
	Trakya'da çatışmalar	İstanbul ve tüm Trakya'yı talep etti	İngiltere'nin savaş hazırlığı	Tarafsız bölgede 3500 Türk
	Litvinov, Rusya ve Türkiye üzerine	Bulgaristan temas halinde	Türk ilerleyişinin durması	Paris ve Londra'da gevşeme
	Ankara barış konferansına geliyor	Türk ilerleyişinin durması.	İngiltere'nin talepleri	Amerika'nın Doğu'daki talepleri
Berliner Tageblatt und Handels Z. (M.A.)	Emperyalizme karşı dayanışma.	Kemal ile Harrington arasında not değişimi	İstanbul mutlaka teslim edilmeli.	Türk Rus Antlaşması
	Türklerin Çanak'a karşı ilerleyişi sadece sahte bir manevra mı?	Çanakkale Boğazı'nın güney kıyısının alınması	İngiltere Çanak bölgesini tahliye edecek mi?	Kemal'in Boğazların serbestliğine yönelik talebi
	Türklerin tarafsız bölgeye ilerlemesi	Ağır İngiliz topçu kuvveti Gelibolu'da	Franklin Bouillon'un faaliyetleri	İngiliz hatlarına karşı ilerleme
	İngiliz kabinesinin yeni toplantısı	Kesinlikle Çanak'ı savunun	İngiliz mevzilerine karşı barışçıl ilerleme	Doğu Çatışmasının Yükselişi
	Ankara'da kötü izlenim.	Doğuya giden yol	Türklerin talepleri	Doğu sorunu üzerine

Berliner Tageblatt und Handels Z. (A.A)	Türkler Boğazların yabancı kontrolüne karşı	Kemal Paşa tarafsız bölge sınırını tanımıyor	Çanak sorunun muallak durumu	Türk ordusunun ilerleyişi
	Ankara Hükümeti Mudanya'da bir ön konferans için ön koşul: Batı Trakya ve İstanbul'un tahliyesi	Edirne ile birlikte Doğu Trakya'nın Türkiye'ye iade edilmesi kararı	Çanakkale Boğazı'nın serbestliğini-nim Türkler tarafından korunması	Kemal'in Boğazların serbestliğine yönelik talebi
	Çanakkale'ye takviye sevkiyatı devam ediyor	Londra'da gerginlik!	Türk birlikleri İngiliz hatlarında	Doğu çatışmasının tırmanması.
	Kemal, İngiliz birliklerini geri çekilmeye zorluyor	İngiltere tarafsız bölgenin tahliyesini talep ediyor	Londra'da beliren kötümserlik.	Kemal'e son bir çağrı.
	Çanakkale Boğazı'na takviye kuvvet gönderilmeye devam ediliyor.	Türkiye'nin durumu: İstanbul ve Trakya'nın derhal boşaltılması	Trakya'da Kemalist çetelerin oluşumu	Türkler İzmit önlerinde.
	Türklerin Çanak'a ilerleyişi sahte bir manevra mı?	Güney Slav çıkarlarına çok zarar vermektedir	İstanbul'da panik havası.	Kemal'in ileri saldırı planları
	Türkler tarafsız bölgeyi işgal etmeye karar verdiler	İngiltere'nin Mudanya Konferansı'ndaki tutumu.	Türk topçusu tarafsız bölge sınırlarında	İlerleyen rahatlama
	İstanbul ve Trakya'nın derhal boşaltılması	İngiltere'nin konferansa katılması	İngilizler Çanak'ı kuşattı	Önemli an-laşmazlıklar
	Kemal Paşa ve Franklin Baoillons'un gelişi	Türklerin ve İngilizlerin direnme noktaları		

Berliner Börsen Zeitung (M.A)	Müttefiklerin önerileri ve Amerika	İngiliz-Türk çatışmalarından önce.	Fransa'nın tutumu değişmedi.	Esasen Kemal ne istiyor?
	Kemal'in cevabı tatmin edici değil.	Kemal'in cevabına ilişkin. İngiliz Kabinesi	Tüm tarafsız bölgenin tahliyesi talep edildi.	İngiliz Bakanlar Kurulu Kararı
	Türkler Çanakkale Boğazı'nın güney kıyısını aldı	İstanbul Kemal'den önce boşaltılacaktır	Tarafsız bölgenin tahliyesi	Londra'da büyük beklentiler
	Türkler yine ilerliyor	Fransa'nın tutumu değişmedi.	İngiltere'nin zorlukları	Ruslar Rahatsız.
	Franklin Bouillon ile anlaşma	Fransa'nın Yunan Siyaset	Rus-Türk Antlaşması	Kararlara bağlılık
	Savaş mı Barış mı?	Moskova'dan yeni protesto!	Çanak bölgesi savaşı	Fransa tarafsız kalır
	Tarafsız bölgedeki birliklerin takviye edilmesi	Amerikan savaş gemileri İstanbul'a	Londra ve Paris'te iyimser bakış	Türklerin tarafsız bölgeden çekilmesi
	İngiliz-Türk çatışmalarından önce.	İzmit Türkler tarafından kuşatılmıştı	İngiltere'nin korkunç ikilemi	Karren'den Çanak'a
	Ankara'nın Mudanya'daki talepleri	Fransa, Rusya'nın barış konferansına katılmasına karşı	İngiltere'de savaşa karşı duyulan isteksizlik	

Tablo 14: 28 Eylül-4 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Berliner Börsen Zeitung (A.A)	Kemal'in Müttefiklere cevabı	Türk ilerleyişi	Londra ve Paris'teki izlenim	Londra'da Bakanlar Kurulu.
	İngiltere'nin Çanakkale Boğazı'ndaki askeri gücü	Çanakkale Boğazı'ndaki İngiliz Deniz Konsantrasyonu	Fransa'ya İngiliz notası.	Doğu Krizinin yoğunlaşması
	Çanak ve İstanbul'un tahliyesi mi?	Tarafsız bölgenin derhal boşaltılması talep edildi	Londra'da ciddi endişeler	Önce Trakya, sonra barış!
	Boğazların yakında kapatılması	Tarafsız bölge henüz Türkler tarafından boşaltılmış değil	Franklin Boullon, Kemal'de	İstanbul'da yeni İngiliz takviyesi
	İstanbul'daki tehlike!	Türklerin ilerleyişi	Moskova protestoları	Londra ve Moskova
	Tarafsız bölge	İngiliz filosu İstanbul'da	Ateşkesin başlangıcı	Bıçak sırtında
	Schanzer'deki Rus Sovyet temsilcisi	Türklerin tarafsız bölgeden çekilmesi	Belgrad serbest bir el saklıyor	Kemal'in kaçamak cevabı.
	Kemal'in tarafsız bölgesi yoktur	Franklin Bouillon İstanbul'da	Franklin Baouillon, Kemal'de	Kemal'e İngiliz ültimatomu
	Londra ve Paris'te iyimser bakış	Franklin Bouillon ile anlaşma	Şehrin korkuları	

Berliner Volks Zeitung (M.A)	Fransızların Kemal Paşa ile görüşmesi	Rusya'nın Doğu Konferansı'na katılımı?	Sözde İngiliz-Rus anlaşması.	Türklerin ilerleyişi.
	Washington'dan bir kurye yolda.	Çanakkale'nin güney yakasındaki Türkler mi?	Fransa'nın Kemal Paşa ile görüşmesi.	Londra'da büyük beklentiler
	Çanak mutlaka tutulmalı	Washington'dan bir kurye yolda.	Türklerin ilerleyişi	Harrington'a bir emir
	İngiliz hatlarına karşı ilerleme.	Doğu'da düşmanlıkların sona ermesi	Türklerin tarafsız bölgeyi tahliyesi	Londra'da büyük beklentiler.
	Kemal'in ana talebi	Çatışma hala önlenebilir mi?	Tarafsız Bölge ve Batı Trakya sorunu	
	Ankara'dan Konya'ya.	Türklerin ve İngilizlerin talepleri		
Berliner Volks Zeitung (A.A)	Ankara'nın cevabının beklenen içeriği.	İngiltere'nin Çanakkale'deki savaş gücü.	İstanbul çevresindeki tehlike.	Rusya'nın savaş için silahlanması.
	Türk propagandası.	Kemal'in ne cevap vereceği.	Kemal'den cevap yok.	Artan çatışma riski
	Poincare'e Ankara Notası	İngilizler tahliye talep ediyor.	Gelecek haftadan önce	Tahliyenin zorlukları
	Tarafsız bölgenin tahliyesi	Venizelo'nun Dışişleri Bakanlığı'ndaki Trakya kurtarılamaz görüşü	Türk operasyonlarının durdurulması	Paris ve Londra'da güvence
	Franklin Bouillon'un başarıları	Londra ve Paris'te iyimserlik	Londra ve Paris'in umutları	Türk operasyonlarının durdurulması
	Trakya'yı savunacağı	Ankara Parlamentosu'nun talepleri.	Müttefiklerin Trakya'yı işgali?	Londra ve Paris'te memnuniyet

Briefetal Bote Amtsbezirks Anzeiger und Zeitung	Türkler yeniden tarafsız bölgede	İngiltere'ye karşı artan heyecan	Kemal'in birlikleri Boğaz'ı geçiyor	Kemalistlerin kuzeyde ilerlemesi hızlandı
	Londra'da ciddi korkular	Rusya nakliye gemileri sağlıyor	İngiliz takviyeleri.	

Tablo 15: 28 Eylül-4 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Der Obers-chlesische Wanderer	İngilizlerin Türklere ültimatomu.	Düşman kardeşlerin Boğazlar için mücadelesi	Kemalistlerin daha da ilerlemesi	İngiltere Saldırıya Hazır.
	Trakya üzerine	Çanak-Kale'den Önce	Doğu'da yeni tehlike.	Felaketten felakete
	Rusya'ya danışılmayacak.	Türklerin 50 kilometreye kadar ilerlemesi çoktan başladı.	Durum son derece kritik.	Tarafsız bölgenin işgali
	Fransa'nın ikili oyunu.	Doğu krizinin yoğunlaşması.	İngiltere ciddi bir endişe	Kemal'in barış şartları
	İngiltere'nin deniz filosu arayışı.	Türkler Yunan adalarını alıyor	Çatalça hattındaki çatışmalar	Kemal Trakya civarı için tehdit ediyor
	F. Bouillon, Türklerin yardımcısı	İngiliz askerleri kendi istekleri dışında	Türk birliklerinin Çanak'tan çekilmesi	Fransa'nın İngiltere'ye verdiği söz
	Sovyet ve Çanakkale	Ulusal savunma için belirlendi	Paris'te Yeni Müttefik Konferansı	Yeni bir Çanakkale notası
	Kemal'in şartları	Asker Nakli (İngilizler için)	Trakya'nın acil tahliyesi	Bıçak sırtında
	Kemal'e Rus yardımı	İngiltere'nin kesin kararı	Kritik saatler	Kemal Paşa uyardı
	Barışçıl bir çözüm olasılığı	İngiliz mevzileri geri çekildi.	İngilizlerin asker nakliyesi	Rus silah kardeşliği
	Kemalistler Trakya'da	Türkler Yunan adalarını alıyor		

Deutsche Allgemeine Z.	Çanakkale'ye takviye sevkiyatı devam ediyor	Tarafsız bölgede yeni bir kırılma	Lloyd George'un sözlerine güvenmeyin	İngiltere'nin endişeleri
	Ankara lideri ile bir konuşma.	Sovyet Rusya'nın arakasındaki Transkafkasya Cumhuriyetleri	Kemalist-Bolşevik İttifakı	Amerika'nın ilgisi uyanıyor.
	Yunan birliklerinin moralinin bozulması.	Kemal tarafsız bir bölgenin farkında değildir	Ankara'da farklı eğilimler	İngilizlerin karşı saldırısı
	Kemal görüşmeye hazır.	Daha fazla İngiliz takviyesi	Boğazlar Sorunu	Belirleyici saatler.
	İngiliz birlikleri Çanak bölgesinde kuşatıldı	Doğu'daki yeni savaşın arifesinde.	Ama önce Ulusal Meclis'in kararı.	İngilizlerin muhalefeti.
	General Harrington'dan bir ültimatom	Fransızlardan bir Danimarka hediyesi.	Çanak'ın tahliyesi konuşuluyor	İstanbul'da kötüleşen durum
	Rusya silahlarla müdahale etmeye hazır	Trakya'da Türklerin takip ilerlemesi	Rusya'nın İngiltere'ye üçüncü notası	Trakya ve Doğu'da Barış
	İngiltere'nin Fransız ordusundan yardım talebi	Sovyet Rusya'nın Londra hamlesi.	Kemal Paşa'nın bir önerisi.	Üç noktada yakın savaş tehlikesi.
	Bir ayaklanma korkusu.	Doğulu bir antlaşma mı?	Yunan vahşeti.	Fransız-Rus ilişkileri
	İngiliz filosu takviyeleri	Ankara'dan hala cevap yok.	Trakya düğümü	Kemal'in dört şartı
	Trakya'da Türklere yapılan zulüm.	Yunan birliklerinin Meriç'in ötesine çekilmesi	Doğu'da İngiltere ve Fransa	Ankara lideri ile bir konuşma
	Türklerin ilerleyişi.	Fransız-Rus yakınlaşması	Durumun ciddiyeti	Askeri durum
	Barut Şehri İstanbul	15 Ekim barış konferansı mı?	Çanak sorunu üzerine	İngiltere sıkıntıda

	Parçalanmış Sevr antlaşması	Askeri operasyonların askıya alınması	Moskova'nın pozisyonu belirsiz	Kemal, Trakya'nın alınmasını istiyor
	Türkler tarafsız bölgede kalıyor	Kemal'in Poincare'e notası	Çanakkale'deki askeri durum	Küçük Asya ve Trakya'da.
	Amerikan torpido avcıları İstanbul'a	Türklere karşı sahte suçlamalar		
Die Voss Berlin	Rusya'nın Doğu Hedefi	Boğazlara ne oluyor?		

Tablo 13, 14 ve 15'te yer alan haberler analiz edilerek temalar oluşturulmuştur. Tablo 16'da görüldüğü gibi temalara gazetelerde değinilme sayısı 480'dir. Buna göre Boğazlar, İstanbul ve Trakya teması 116 kez değinilerek ilk sırada yer alır. Bunu 88 kez ile Kemal, 82 kez ile İngiltere, 60 kez ile Türk ordusu, 55 kez ile Doğu Krizi ve Doğu Konferansı, 36 kez ile Fransa temaları izler. Daha sonra 27 kez ile Rusya, 8 kez ile ABD, 2'şer kez ile İtilaf Devletleri, barış tarihi temaları gelir. Ayrıca 1'er kez de Yugoslavya, Slav, Bulgaristan ve emperyalizm temaları bulunur.

Tablo 16: 28 Eylül-4 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberlerin Tema Analizi

Tema	**F**
Boğazlar-İstanbul-Tarafsız Bölge-Trakya	116
Kemal	88
İngiltere	82
Türk Ordusu	60
Doğu Krizi ve Doğu Konferansı	55
Fransa	36
Rusya	27
ABD	8
İtilaf Devletleri	2
Barış Tarihi	2
Yugoslavya	1
Slav	1
Emperyalizm	1
Bulgaristan	1
Toplam	**480**

28 Eylül - 4 Ekim tarihleri arasında gazetelerde çıkan haberler analiz edildiğinde en önemli tema yine Boğazlar, İstanbul, tarafsız bölge ve Trakya olarak görülmektedir. İkinci sırada Mustafa Kemal teması gelmektedir. Mustafa Kemal'in ateşkes antlaşması ile barış görüşmelerinde İtilaf Devletleri'ne karşı ne kadar etkin hale geldiği görülmektedir.

Burada hızla öne çıkan tema Türk ordusunun gücü olmuştur Türk ordusu dirayetle Mustafa Kemal'in komutasında tarafsız bölgeye doğru ilerleyişi İtilaf Devletlerini zor duruma iterek ateşkes antlaşması ve barış antlaşmasında büyük bir etki gücü oluşturmuştur. Rusya TBMM Hükümeti'ne verdiği destek yanında boğazlar konusunda kendi çıkarları çerçevesinde barış müzakerelerine dahil olmak istemiştir.

a. 28 Eylül-4 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Bazı Haberler

28 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'un Londra kaynaklı haberde Londra kaynaklı "Amerika ve Müttefik Önerileri" balıklı Washington'dan gelen bir rapora göre, Dışişleri Bakanı Hughes, Doğu'daki durumla ilgili bir soruşturmaya, Amerikan Hükümeti'nin, üç müttefik gücün tekliflerinin boğazlar ve denizin özgürlüğünü etkin bir şekilde sağlamayı amaçladığı konusunda tatmin olduğu yanıtını vermiştir. ABD Hükümeti, Türkiye, Yunanistan ve Müttefikler arasındaki nihai barış konferansına kadar Boğazların özgürlüğünü sağlamak için anlaşmalara varılacağından emin oldukları belirtilmektedir.

Rusya'nın Ortadoğu konulu planlanan konferansa katılımı konusunda, İngiliz çevrelerinin, Rusya'nın katılımı olmadan boğazlar sorununun nihai çözümünün gerçekleşemeyeceği gerçeğine hiçbir şekilde kapalı olmadığını öğrenmiştir. Öte yandan Rusya, Sevr Antlaşması'nı imzalayan güçler arasında yer almaz. İngiliz tarafı, Rusya'nın planlanan konferansa kabulü sorununun Müttefiklerin birlikte çözmesi gereken bir mesele olduğu görüşündedir. Londra hiçbir şekilde Rusya'nın planlanan barış konferansına katılımını savunacak kadar ileri gitmeyecektir. Milletlerin Boğazların kontrolünde hak ettiği payı elde etmesi gerekir.

Paris'te özellikle İngiltere'nin nasıl bir rol oynadığı sorusuyla ilgilenilir ve İngiltere'nin Konstantin'in tahttan çekilmesini, Doğu Sorunu'nu İngilizlerin isteklerine göre çözmeyi kolaylaştırmak için zorladığı şüphesine sahip bir görüntü vardır. Bu nedenle Fransız siyasi çevreleri, Yunanistan'daki değişimin Fransa'nın Doğu'ya yönelik önceki politikasından hiçbir şekilde caymayacağını vurgularlar.

Berliner Tageblatt und Handels Zeitung 28 Eylül akşam baskısında İngiliz Başkomutanı General Harrington'ın Mustafa Kemal Paşa'dan tarafsız bir

bölgenin varlığından haberdar olmadığına dair bir bildirim aldığı yer alır. Kemal Paşa daha sonra Türk ordusuna Çanak bölgesinden tekrar ayrılmasını emretmek isteyip istemediği sorusundan kaçınmıştır. İngiltere'nin oradaki yolları tahrip ettiğinden ve evleri yaktığından şikâyet ettiğine değinilir.

Corriere della Sera'nın İzmir muhabiri, yeryüzünde hiçbir gücün Türk milletinin zafer çizgisini durduramayacağını söyleyen Kemal Paşa ile bir röportaj planlar. Ne Sevr Antlaşması ne de bu savaş Türklerin suçu değildir, çünkü Türk milletinin yaşamının en temel düşüncesi savaşı imkânsız hale getirecektir. İstanbul'da kimsenin Kemal'in işgalinden korkmasına gerek yoktur. Boğazlar söz konusu olduğunda, özgürlükleri her halükârda Türkler tarafından bu ilgili güçten daha güvenli bir şekilde garanti altına alınacaktır denmektedir.

Karl v. Wiegand'ın "Türkler Boğazların Yabancı Kontrolüne Karşı" başlıklı haberi yer alır. Amerikan Hearst basınının Berlin'deki baş muhabiri Karl von Wiegand, gazeteleri için özel haber yapmak üzere Türkiye'ye gider. Kemal Paşa'nın temsilcisi Hamid Bey ile görüşmesini bildiren, 26 Eylül'de İzmir'de yayınlanan en son telgrafına göre:

Hamid Bey, Türkiye, Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın da kabul edilmediği hiçbir barış konferansına katılmayacağını ilan etmiştir. Bu güçlerin Çanakkale sorununa en az Romanya, Yugoslavya ve Japonya kadar ilgileri vardır. Türkiye kendi evinde efendi olmak istiyor ve ister Milletler Cemiyeti ne de başka bir otorite tarafından Trakya'da veya Boğazlar üzerinde uygulansın herhangi bir yabancı kontrolüne boyun eğmek niyetinde değildir. Karl von Wiegand'ın Ankara Hükümeti'nin böyle bir açıklamanın İngiltere ile silahlı bir çatışmaya yol açacağından korkup korkmadığı sorusuna Hamid Bay, omuz silkerek yanıt verdiğini belirtir: "Bağımsızlığımız için savaşırken böyle bir risk almalıyız."

29 Eylül tarihli 28 Eylül tarihli Berliner Börsen Zeitung'da Mustafa Kemal'in bir ateşkes için cevap vermemesi, Türk ordusunun ilerlemesi, tarafsız bölgede meydana gelen çatışmalar özellikle İngiltere'yi sonra İtilaf Devletleri'ni endişelendirmektedir.

İngiltere içeride bir seçime gidileceğinden hükümetin Anadolu siyasetinde başarısızlığı, bu bedelin İngiltere'de halka yansıması ve zor durumda olan halkın bunu seçimlere yansıtmasından korkulmaktadır. Bu nedenle bir an önce Doğu krizinin çözülmesi gerekmektedir. İngiltere bir taraftan anlaşma zemini ararken diğer taraftan İstanbul'a asker ve malzeme sevkiyatına devam etmektedir. Böylece tarafsız bölge, Çanak ve boğazların serbestliği korunmaya çalışılacaktır.

ABD Boğazların serbestliği ve tarafsız bölgenin korunması amacıyla İstanbul'a gemi göndererek boğazların serbestliğine müdahalede bulunmaya çalışmaktadır. İtilaf Devletleri'nin özelde de İngiltere'nin kontrolünde olan tarafsız alanın korunması, Türk askerinin buraya girmemesi için mücadele edilmektedir. Burada Çanak bölgesi, boğazların serbestliği ve İstanbul'un durumunun ne olacağı konusu önemlidir.

Fransa özellikle Franklin Bouillon ile Mustafa Kemal ile bir bağlantı hatta kararda uzlaşma çalışmamsıda bulunurken diğer taraftan İngiltere ile Boğazalar, tarafsız bölge ve İstanbul konusunda beraber hareket etmektedir. Yunanlıların Trakya'yı tahliye etmesini ve buranın Ankara Hükümeti'ne verilmesini desteklemektedir.

Türk ordusu önce Mudanya'da konferansta daha güçlü olabilmek amacıyla ilerlemesini tarafsız bölgeye doğru sürdürmekte, bazen çatışmalar girilmekte bezen de sınırda bekleyerek büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Ordunun ilerlemesi İtilaf Devletleri ve özellikle İngiltere'de büyük endişe oluşturmaktadır.

30 Eylül tarihinde Berlin Vossische Zeitung, akşam baskısında yer alan habere göre Türk ordusunun özellikle Çanak'ta İngiliz birliklerinin olduğu tarafsız bölgeye girmesi ve çatışmaların olması, Fransa ve İtalya'nın tarafız kalarak destek vermemesi İngiltere ve hükümetini zor durumda bırakır. İngiltere'de bu durum bıçak sırtında bir durum olarak nitelendirilir.

1 Ekim tarihli Deutsche Allgemeine Zeitung'ta "Amerika'nın Boğazlar Politikası" başlıklı haberde Martin bugün, Amerika'nın Küçük Asya kriziyle ilgili tutumuna ilişkin resmi bir Amerikan notası yayınlıyor: "Birleşik Devletler Hükümeti Çanakkale Boğazı'na başka bir savaş gemisi, asker ya da denizci göndermemeye karar vermiştir. En ufak bir katılım ya da saldırı veya savunma eylemi görüntüsü yaratabilecek herhangi bir eylemden kaçınacaktır. Cumhurbaşkanı ayrıca, hiçbir koşul altında kendisini pozisyonunu terk etmeye yöneltecek herhangi bir olasılığı düşünmeyeceğinin bilinmesini ister. Başkan Harding, Amerika Birleşik Devletleri'nin eski müttefiklerini kapsayan bir savaş çıkması halinde, bunun tamamen Avrupa savaşı olarak kalacağını beyan etmiştir.

2 Ekim tarihli Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'ta yer alan haberde Mustafa Kemal'in bekleyişi, ağır ve temkinli davranması özellikle Fransa ile yakın ilişkisi yer alır. Fransız General Franklin Bouillon ile Mustafa Kemal'in önce ateşkes sonra barış şartları için görüşmesi ve uzlaşması önemlidir. Türk ordusunun tarafız bölgeye girmesi, savaşması, Trakya'da düzensiz kuvvetlerin mücadeleye başlaması, Türk ordusunun bir tehdit oluşturması İtilaf Devletleri'nin

uzlaşmaya itmektedir. Çanak bölgesi İngilizler tarafından korunduğu için Boğazların serbestliği için oldukça önemlidir. Mustafa Kemal ısrarla buradan birliklerle ilerlemeye ve çatışmaya devam etmektedir. Trakya'da sivil kuvvetler oluşturulmuş ve burada Yunanlılara karşı bir mücadele başlatılmıştır.

Türk ordusunun tarafsız bölgeye girmek için İzmit'te beklemesi Rusya'nın hem boğazların serbestliği hem de emperyalist ülkelere karşı olan tutumu nedeniyle Ankara Hükümeti'ne desteği yer alır. İtalya ile Rusya arasında bir yakınlaşma olması, Bulgaristan'ın Boğazlar konusuna müdahil olmaya çalışması görülür. Doğu Sorunu bir barış anlaşmasına kadar devam etmektedir.

Berliner Tageblatt, akşam baskısında İzmir'den Chicago Tribune'ün haberine göre Mustafa Kemal, uzun müzakerelerin ardından, müttefiklerle önümüzdeki hafta başında yapılacak bir ön konferansta bir araya gelerek ateşkes şartlarını görüşmek ve karara bağlamak için karar verdi. Gazeteye göre, şu bildiri yayınlanmıştır: "Ankara Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Müttefik notasında ifade edilen isteği aşağıdaki koşullarda memnuniyetle kabul eder: İstanbul ve Batı Trakya derhal millî hükümete devredilecektir. Hükümet, gelecekteki konferanslara hazırlanmak için Mudanya'da Müttefiklerle bir toplantı yapmaya hazır. Bu kararlar bugün TBMM'nin onayına tabi olarak kabul edildi.

1. Trakya'nın stratejik noktaları Türk kuvvetlerine teslim edilecek,

2. İngiliz birliklerinin hareketleri ve askeri hazırlıklar durdurulacak,

3. Trakya'nın Kemalist güçlere teslimi, konferans toplanmadan önce gerçekleşmelidir,

4. Türkiye, barış şartlarına itiraz etme hakkını saklı tutar,

5. Türkiye, Boğaziçi Tahkimatının silahsızlandırılmasına karşı çıkıyor, ancak Çanakkale Boğazı'nın silahsızlandırılmasına değil,

6. Rusya ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer ülkeler, Türkiye ile aynı şekilde konferansa kabul edilecektir.

İngiltere Mudanya Konferansı için etkin rolünü devam ettirmektedir. Ankara'dan haber gelmeyince hem kabine de hem de İngiltere'de bir panik havası yaşanır. Türk ordusunun tarafsız bölge ihlalleri ve özellikle Çanak'taki ihlaller İngiltere için sıkıntı oluşturur. İngiltere Fransa ile yakın siyaset yürütmesine rağmen burada bir nota verir. Franklin Bouillon'un Mustafa kemal ile görüşmesinden büyük umut beklenmektedir.

Fransa İngiltere ile siyasetini tarafsız bölge ve Trakya açısından ayırırken Boğazların serbestliği konusunda beraberdir. Bir ateşkes için Franklin Bouillon

çok aktif bir görev üstlenmiştir. Mustafa Kemal'den hem ateşkes, Türk ordusunun tarafsız bölgeye girmemesi hem de bir an önce anlama şartlarını kabul etmesi beklenir. Mustafa Kemal ise başlangıçtan itibaren Trakya, İstanbul ve tarafsız bölgenin derhal tahliye edilmesi, Boğazların serbestliğinin ise barıştan sonra tanınacağı şartlarını devamlı yenilemektedir.

Rusya Ankara Hükümeti'ne yardıma devam ederken Boğazlar konusunda anlaşmada yer almak istemektedir. Doğu Sorunu, Çanak'taki İngilizlerin bulunduğu yerlere Türk ordusu ilerlemesi, Trakya'nın mutlak boşaltılması, İtalya'nın Rusya ile yakınlaşması, İtalyanların İstanbul'da kalmak istemesi ve ABD'nin Boğazlar konusunda müdahil olmak istemesi gibi konular yer alır.

2 Ekim tarihli Berlin Vossische Zeitung'un akşam baskısında "Ankara Barış Konferansı'na geliyor" başlıklı haber yer alır. Haberde Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal tarafından imzalanmıştır ve şöyledir: "Sayın Başkan. Üç Müttefik Devletin 23 Eylül 1922 tarihinde Ankara Millet Meclisi'ne hitaben yazdığı Notaya Hükümetimce birkaç gün içinde cevap verileceğini Ekselanslarına bildirmekten şeref duyarım. Türk Ordusu Başkomutanı Mustafa Kemal ile görüşen Franklin Bouillon'un Paris'te toplanan İtilaf Devletleri temsilcileriyle mutabık kalarak yaptığı açıklamalara ve adil bir barışın tesisi için müzakerelerin yürütüleceği inancına güvenerek. İstanbul ve Çanak istikametinde Yunan ordusunun takibinde yürüttüğümüz askeri harekâtlarımız derhal başlayacaktır. Bay Franklin Bouillon tarafından verilen güvenceler, İtilaf Devletleri'nin tekliflerinin dikte edildiği adaleti buldu. Türkiye'nin hakları güvence altına alınmalıdır. Ancak Trakya'nın Yunan ordusunun idaresi ve işgali altında kalması, bir gün bile daha sürse, Türk halkı için olası tüm tehlikelerin ve acıların sebebi olacağından, Trakya'nın batı yakasına gitmesini zaruri görüyoruz. İstanbul da dâhil olmak üzere Meriç'in tamamı derhal boşaltılarak Ankara Millet Meclisine iade edilecektir."

Franklin Bouillon ile Kemal Paşa arasında anlaşmaya varılan şartların şu şekilde olduğu Havas Ajansı'na bildiriliyor: Trakya hemen Müttefikler tarafından teslim alınacak. Yönetim bir ay içinde Müttefikler tarafından Kemalist jandarma kuvvetlerinin bağlı olacağı bir komisyona devredilecekti. Barış konferansının kendisi 15 Ekim'de toplanacak.

Havas'ın İzmir'den aktardığı haberler: Türklerin Midilli, Samos ve Sakız Adası da dahil olmak üzere Asya kıyılarındaki Yunan adalarını aldığını resmi olarak bildiriliyor.

"Paris ve Londra'da Gevşeme" başlıklı haberde Paris'e gelen Ankara Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey'in telgrafı, 48 saat süren ciddi

endişenin ardından Fransa Dışişleri de rahat bir nefes aldı. Poincare, Paris Konferansı Başkanı sıfatıyla kendisine ulaşan telgraftan kısa bir süre önce İngiliz ve İtalyan büyükelçilerine bilgi vererek Fransız basınını kabul etti. Poincare basına kelimenin tam anlamıyla şunları söyledi: "Barış yapmak istediğiniz sürece barış sağlanacaktır!"

2 Ekim tarihli Berliner Tageblatt ve Handels Zeitung'un Akşam Baskısında Fransa'nın bu barışı mümkün kıldığı için kredi aldığını ve barışın gelip gelmeyeceğinin İngiltere'ye bağlı olduğunu gösteriyor. Franklin Bouillon, Kemal Paşa'yı, yarın Salı günü, Marmara Denizi kıyısındaki Mudanya'da, tarafsız bölge ve Trakya'nın tahliyesini görüşmek üzere müttefik generallerle bir konferansa katılmaya ikna etmeyi başardı.

Amerikalı gazeteci Richard Enton Figaro'da 30 Eylül'de İzmir'de Mustafa Kemal ile yaptığı bir konuşmayı yayınlıyor. Kemal, İstanbul'u almak isteyip istemediği sorulduğunda, "*Türk toprakları tamamen özgürleşene kadar durmayacağım*" yanıtını verdi. Kemal, "*Avrupa'daki Türk bölgesini İstanbul ve Meriç'e kadar Trakya olarak belirler; Asya'da Anadolu, Musul ve Mezopotamya'nın yarısını talep ediyor*." Amerikalı, "İngiltere ile bir çatışmadan korkmuyor musunuz?" diye sorduğunda, "İngiltere ile savaşta değilim, Yunanistan ile savaştayım!" diye yanıtladı. On dört gün önce Trakya'ya yaklaşma konusunda başka görüşler vardı. Kemal, "*Trakya'yı almak için Karadeniz'den geçen yolu seçeceğim. Bu konuda bazı uyarılarla karşılaştım. 24 saat içinde en iyi birliklerim Trakya'da olabilir. Yeterli ulaşım araçları mevcuttur. Sadece sinyali vermem gerekiyor*."

Londra kaynaklı haberde Bakanlar Kurulu iki kez toplanmış, General Harrington'un son yazışması değerlendirilir. İngiliz hükümetine göre, tarafsız bölgenin Türkler tarafından tamamen boşaltılması incelenmelidir. İsmet Paşa ile Müttefik generaller arasındaki tartışmada aşılması gereken bir zorluk daha var; çünkü Türkler, İngiltere'nin de tarafsız bölgeyi boşaltmasında ısrar ediyor ve tarafsız bölgenin de tahliye edilmesi ve Mudanya'da bu yönde bir karar alınması mümkün. Türklerin ve İngilizlerin tahliyesinin aynı anda mı gerçekleşeceği veya İngilizlerin kesinlikle gündeme getireceği, Türklerin önce Çanak bölgesini tahliye etmesi gerekip gerekmediği ve ancak o zaman olacağı sorusu ortaya çıkacak. İngiliz birlikleri işgal ettikleri bölgeyi terk ederler.

İstanbul'dan gelen habere göre Mustafa Kemal, General Harrington'un, Türk birliklerinin derhal tahliyesini talep ettiği, Çanakkale Boğazı'ndaki iki Türk karakolunun kuzeyi ve Çanak'ın güneyindeki birliklere Çanak'tan çekilmeleri

için karşılıklı emrin verildiğini ve sonuç olarak Türk ve İngiliz birlikleri arasında artık doğrudan bir temas olmayacaktır denmektedir.

General Franklin Bouillon konferans için Mudanya'ya gelmiş ve bir üst koordinatör gibi konferansın toplanma ve müzakere sürecini takip etmişti. Arada çıkan ihtilafların çözümünde de Bouillon etkili olmuştur. Mudanya Konferansı'nın 23 Eylül tarihinde anlaşma ilkeleri doğrultusunda gerçekleşecektir.

Ankara Hükümeti ile bir problem olmamasına rağmen Türk ordusunun durumu, ilerlemesi, Trakya, İstanbul ve tarafsız bölgenin tahliye edilmesin başlamaması nedeniyle sıkıntılar yaşanır.

İtilaf Devletleri'nde Doğu Sorunu'nun çözümü için bir rahatlama olurken Rusya Kafkaslardaki devletleri de arkasına alarak barış görüşmelerine müdahil olmak ister. Ayrıca Mudanya Konferansı görüşmelerinde Rus kuvvetleri Karadeniz'e gelerek büyük bir destek vermiştir.

İngiltere tarafsız bölgeden birlikleri geri çekerek tahliye işlemelerinin aksine bu bölgeye ilave birlikler nakletmektedir. Bu durum doğal olarak TBMM Hükümeti nezdinde kuşku ile karşılandığından Türk ordusu devamlı teyakkuzda tutulmuş hatta bazen Çanak bölgesinde İngilizlerin bulunduğu tarafsız bölge ihlalleri gerçekleştirmiştir.

Berliner Börsen Zeitung Sabah Baskısında "Mudanya Konferansı" başlığı altındaki habere göre Mudanya Konferansı'nın yapılmasına yol açan Çanakkale'de karşıtlar arasındaki durumun sona ve en tehlikeli ana gelmesi olmuştur. Çanak'ın önündeki durum daha fazla gecikmeye dayanamaz. Türk topçusu İngilizlerin geri çekilme hatlarını tehdit eder. Türklerin kısmen geri çekilmesine yol açan askeri yumuşama ve en azından Çanakkale Boğazı geçişinde dostane bir anlaşmayı mümkün kılan siyasi yumuşama hemen gerçekleşmeseydi, General Harrington harekete geçmezdi denir.

Kemal'in artık İngilizlere karşı herhangi bir askerî zafere ihtiyacı yoktur. Fransızlar özellikle son aylarda İngilizleri zayıflatıyor. Türkler onlarla yakın dost değil, sadece amaca ulaşmanın bir yoluydu bu.

3 Ekim Berlin Vossische Zeitung akşam baskısında İngiltere'nin başlangıçta Trakya sınır çizgisi sorunu üzerindeki tek platonik tavizleri, görünüşe göre Boğazların tarafsız bölgesinin Türkler tarafından tamamen temizleneceğine dair önceki güvenceye bağlı kılınmıştır. Her halükârda buradaki insanlar, İngilizlerin Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyılarını terk etmeyi reddedeceklerine inanıyorlar.

"İngiltere'nin Talepleri" başlığı altında Daily Chronicle'de İngiliz Hükümeti pozisyonunda kararlı olmasaydı, Boğazların özgürlüğü kaybedilecekti. Londra

kaynaklı haberde Mudanya için planlanan iki konferansın, Trakya'nın Rumlar tarafından ve Çanak'ın Türkler tarafından boşaltılması sorununun aynı anda çözüleceği bir konferansta birleştirilmesi olasılığı tamamen dışlanmamıştır. Şimdiye kadar, Türkler Çanak'ın tarafsız bölgesini temizlemedi, ancak İngiliz mevzilerinden birkaç mil geri çekildi ve kendi kıyı mevzilerini terk etti, bu nedenle bir çatışma yakın değil. Ancak, İzmit bölgesindeki Türk askeri yoğunluğu devam ediyor.

Londra, Çanak konusunda artık ön görüşmede aşılması gereken büyük zorluklar olacağına inanmıyor. Ancak İngiltere, birliklerinin Çanakkale Boğazı'nın Asya kıyılarındaki müstahkem noktaları temizlemesine izin vermeyecek. Her halükarda Türkler, Müttefiklerin Trakya'daki Yunanlıların yerini almasını ciddi olarak istiyorlarsa, Çanak tarafsız bölgesi sorununda önemli tavizler vermelidir. Londra'da, Çanak sorununda önemli tavizler vermenin Türklerin en büyük çıkarına olacağı, çünkü bu şekilde Doğu Trakya'nın Yunan birliklerinden kurtuluşunu sağlayacakları ilan edildi.

4 Ekim tarihli Berlin Vossische Zeitung'n Sabah Baskısında Çanak'taki tarafsız bölge sorunuyla ilgili olarak, İstanbul'dan bir Reuters telgrafı kelimesi kelimesine şunları bildirdi: "*Tarafsız bölge sorunu, Fransız ve İtalyan birliklerinin geri çekilmesinden bu yana giderek daha fazla İngiliz sorunu haline geldiğinden, Müttefik Komiserlerin dünkü toplantısında, Fransız ve İtalyan Generallerinin, Mudanya'daki müzakerelere katılıp katılmaması gerektiği sorusu gündeme getirildi.*"

Liberte, Türk piyade yoğunluğunun sürdüğünü belirtiyor. Ancak Mudanya Konferansı'nda General Harrington'ın Türkleri Çanak tarafsız bölgesini boşaltmanın en iyisi olduğuna ikna edebileceğine inanılıyor. Ayrıca General Harrington'ın da İstanbul'a yönelik önceki tehdidi önlemeyi başaracağına inanılıyor denir.

Batı Trakya'nın son Paris Konferansı'nda müttefikler tarafından belirlenen sınırlara, yani Meriç'e kadar derhal tahliye edilmesini, ikincisi, Trakya'da bir Türk sivil idaresinin ve onun Türk jandarmasının kurulmasını; üçüncüsü, prensip olarak tahliyesi talep edilen Çanakkale Boğazı'ndaki tarafsız bölge konusundaki anlaşmazlığın çözülmesi. Çanak'ın veya tüm Asya kıyısının tamamen boşaltılması İngiltere tarafından prensipte reddedilir.

5 Ekim tarihinde Mudanya Konferansı'nda Müttefikler ile Türk delegeler arasında aşağıdaki anlaşma imzalanmıştır:

1. Boğazlar ve İstanbul Sorunu. Müttefikler ve Türkler, Çanakkale Boğazı'nın tarafsız bölgesini tahliye ediyor. Müttefikler barış görüşmeleri süresince

İstanbul'u ellerinde tutuyorlar, ancak Kemalist hükümet tarafından İstanbul'da ve Çanak bölgesinde bir sivil idare kurulması konusunda anlaşıyorlar.

3. Yunanistan'ın yukarıda bahsi geçen kararlara direnmesi durumunda uygulanacak cebri tedbirler meselesi: Müttefikler, Doğu Trakya'nın askeri işgali için Türk birliklerinin Boğazlardan geçmesine izin verecekti. Müttefik Yüksek Komiserliği'nden yapılan bir bildiride şöyle deniyor: Türk birliklerinin tarafsız bölge sınırına çekilmesiyle, Çanak bölgesindeki her türlü çatışma tehlikesi nihayet ortadan kaldırılır.

Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın;

8. maddesi "Türk birlikleri Boğazların tüm tarafsız bölgelerinden çekilecektir. Yeni tarafsız bölgeler, bir Müttefik subayı ve bir Türk subayından oluşan karma bir komisyon tarafından belirlenecek." şeklinde boğazlarla,

9. maddesi "İstanbul yarımadasında, Müttefik işgali, Istranca, Kashtajla, Kara, Koiseur, Fladina ve Kalleratina'dan geçerek Padima'nın 7 kilometre kuzeybatısındaki bir noktaya kadar doğuya genişletilecektir. Bu yerleşim birimlerinin tamamı bölge içinde olacaktır." şeklinde adalarla ilgili,

10. madde "Gelibolu yarımadasında müttefik bölge şu şekilde olacaktır: Pala-Burnu-Bolayır hattının güneyindeki yarımadanın tamamı bölgeye ait olacaktır." şeklindedir.

Balkanlarda Yugoslavya merkezli, Romanya ve Bulgaristan'ın da içinde olduğu Trakya konusunda ve Boğazlar konusunda kendilerine hak elde etme çabaları hatta savaş hazırlığında oldukları görülmesine rağmen Rusya'nın Sırbistan üzerindeki notası ve baskısı sonucunda her ne kadar yeni bir Balkan savaşı zilleri çaldırılmaya çalışılsa da başarıya ulaşamamıştır.

9 Ekim tarihli Berliner Tageblatt und Handels Zeitung'un akşam baskısında "Türkler Tarafından Tarafsız Bölgenin Yeni İhlali.", "Müttefik Generallerin Protestoları" ve "Türk Eyleminin Ciddi Karakteri" başlıklı haberler yer alır. Reuters dünkü tarihle bildiriyor: Türkler İzmit yakınlarında tarafsız bölgeyi ihlal etti. Bu birlik hareketleri, bir olay çıkmasını önlemek için tüm uygulamalardan kaçınma taahhüdünün ihlalidir. Fransız ve İtalyan generaller İsmet Paşa'ya General Harrington'dan, Kemal'in sözünün ve İsmet'in olumlu taahhüdünün ihlalinin ciddi niteliğini vurgulayan ve tarafsız bölgenin ihlalinin sorumluluğunun Türklere ait olduğunu belirten bir mektup verdiler, İngiliz birliklerinin büyük bir zekâ örneği gösterdiğini ve dahası, Türklerin tarafsız bölgeden çekilmesi koşuluyla Trakya'nın bir ay içinde Türk jandarması tarafından işgal edilmesine izin vermeyi kabul ettiklerini söyledi. Sonuç olarak General Harrington, İsmet'ten

Türk kuvvetlerini geri çekmesini, aksi takdirde sonuçların milliyetçilerin üzerine kalacağını söyledi. Çanak'tan da bölgeye süvari yerine piyadelerin konuşlandırıldığı bildirilir. Saat 3'te İzmit'in emir subayı General Harrington'a bir mektup getirdi. General Harrington İngiliz hükümetinden talimat almış, ancak Fransızlar ve İtalyanlar hala talimat beklemektedirler. Öğleden sonra saat 3'te yapılması planlanan konferans toplantısı bu nedenle akşama ertelendi ve eksik talimatları almak üzere İstanbul'a muhripler gönderildi.

9 Ekim tarihli Berliner Volks Zeitung'un akşam baskısında "Önümüzdeki Barış Konferansı 1 Kasım'da Toplanacak" başlıklı haber yer alır. Agence Havas, bugün varılan Müttefikler arası anlaşmanın içeriğine ilişkin olarak, Müttefiklerin barış yapılıncaya kadar, Yunan tarafının sürprizlerinden kaçınmak için sadece şu anda bulundukları yerlerde, yani İstanbul, Çatalca, Gelibolu, Çanakkale ve Meriç boyunca asker bulundurmalarına karar verildiğini bildiriyor. Tarafsız bölge, İngiliz birliklerinin Kemalistlerden uzak tutulmasını sağlayacak şekilde yönetilmelidir.

Barış konferansıyla ilgili olarak Müttefikler, İngiliz Kabinesine sunulan aşağıdaki kararlara varmışlardır: Konferans 1 Kasım'da başlayacaktır. Müttefikler toplantı yeri olarak İzmir'in değil, Üsküdar ya da Büyükada'nın seçilmesi konusunda anlaşırlar. Konferansta ilk olarak yeni antlaşmanın mali, askeri ve ekonomik konuları ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'nin katılımı ele alınacaktır. Bunu daha sonra Boğazların serbestliği konusunda bir istişare izleyecektir. Rusya, Bulgaristan, Ukrayna ve Gürcistan gibi diğer güçlerin de katılmasına izin verilmelidir. Konferans çalışmalarının oldukça uzun süreceği varsayılmaktadır. Güçler konferansta uzmanların desteğiyle politikacılar ve diplomatlar tarafından temsil edilebilir.

G. 13-15 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Tablo 17'de görüldüğü gibi 13- 15 Ekim tarihlerinde gazetelerde 25 haber başlığı yer almaktadır. Çıkan haber başlıklarına göre en fazla 8 haberle Deutsche Allgemeine Zeitung, 5 haberle Berliner Tageblatt und Handesl Zetitung'un sabah baskısı, 4 haberle Oberschlesische Zeitung, ikişer haberle Berliner Volks Zeitung'un akşam baskısı, Berliner Börsen Zeitung'un akşam baskısı ve Berliner Börsen Zeitung'un sabah baskısı ile birer haberle Berliner Tageblatt und Handesl Zetitung'un akşam baskısı ve Berliner Volks Zeitung'un sabah baskısı gelir.

Tablo 17: 13 Ekim -15 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberler

Oberschlesische Z.	Türk Hükümeti'nin tüm işlemlerinin geçersizliğinin ilan edilmesi.	Tarafsız Bölgenin yeni kaybı.	Pazar günü Trakya'nın alınışı.	Doğu Krizi
Deutsche Allgemeine Z.	Barış Konferansı 15 Ekim'de Üsküdar'da başlıyor.	Kemalistlerin Bakış Noktası.	Mudanya'nın yankısı	Müttefiklerin ön görüşmeleri.
	Doğu Krizi'nden sonra İngiltere.	İtalya'da barış konferansı mı?	Fransa Üsküdar'a karşı.	Trakya için tahliye komiseri.
Berliner Tageblatt und Handesl Z. (M.A.)	Türkler tarafından ateşkes anlaşmasının ihlali mi?	Harrington'un Kemal Paşa'ya teşekkürü.	Mudanya'daki son hareket.	Kemal Paşa iki cephede
	Tarafsız bölgeye yeni giriş.			
Berliner Tageblatt und Handesl Z. (A.A.)	Lozan Barış Konferansının yeri.			
Berliner Volks Z. (A.A.)	Mudanya Anlaşması'nın uygulanması.	Trakya'nın Müttefikler tarafından işgali.		
Berliner Volks Z. (M.A.)	Doğu Barış Konferansı Lozan'da mı?			
Berliner Börsen Z. (A.A.)	İngiltere ve Sovyet Cumhuriyeti.	Doğu Konferansı üzerindeki anlaşmazlık.		
Berlin Vossische Z. (A.A.)	Doğu Konferansı için hazırlıklar.	Lloyd George'un barış isteği. (Lozan)		

Tablo 17'de yer alan haberler analiz edilerek temalar oluşturulmuştur. Tablo 18'de görüldüğü gibi temalara gazetelerde değinilme sayısı 35'tir. Buna göre Doğu krizi, barış konferansı 9 kez değinilerek ilk sırada yer alır. Bunu 7 kez ile

Tarafsız Bölge, Trakya temaları, 4 kez ile Kemal ve İngiltere, 3 kez ile Mudanya Ateşkes Antlaşması, 2 kez ile Türk ordusu ve İtilaf Devletleri, temaları izler. Daha sonra birer kez de Fransa, Rusya, İtalya ve Türk Hükümeti temaları bulunur.

Tablo 18: 13-15 Ekim Tarihleri Arasında Bazı Alman Gazetelerinde Çıkan Haberlerin Tema Analizi

Tema	F
Doğu krizi, barış konferansı	9
Tarafsız Bölge, Trakya	7
Kemal	4
İngiltere	4
Mudanya Ateşkes Antlaşması	3
Türk Ordusu	2
İtilaf Devletleri	2
Fransa	1
Rusya	1
İtalya	1
Türk Hükümeti	1
Toplam	**35**

3-11 Ekim 1922 tarihleri arasındaki Mudanya Ateşkes Antlaşması müzakereleri içerisinde zorlu bir süreç gerçekleşmiş ve bu süreç içerisinde artık maddeler halinde boğazlar, İstanbul, tarafsız bölge ve Trakya'nın Türk ordusuna teslim edilmesi kararı alınmıştır.

Burada en önemli konu barış şartlarının kabul edilmesine kadar Türk ordusunun tarafsız bölgeye girmemesidir ve bu husus üzerinde de mutabık kalınmıştır. Böylece Yunan ordusunun 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i işgal ederek daha sonraki süreçte Anadolu'ya doğru ilerlemesi büyük bir hezimetle sonuçlanmıştır. Yunan ordusu aldıkları tüm topraklardan geri çekilirken büyük bir tazminat yüküyle de karşı karşıya kalmıştır. İtilaf Devletleri Yunan ordusu kozuyla 10 Ağustos 1920 tarihinde Osmanlı Devleti'ne imzalatmış olduğu Sevr Barış Antlaşması hükümsüz hale gelmiştir. İngiltere Boğazlar ve tarafsız bölgenin verilmemesi konusunda büyük bir çaba harcamış olsa da bu Mudanya Ateşkes Antlaşması sonrasında tüm ümitlerini kaybetmiştir. Böylece İngiltere Anadolu politikasında bir hezimetle karşı karşıya kalmıştır.

Bundan sonraki süreçte Mudanya Ateşkes Antlaşması gerçekleştiği için barış müzakereleri olacaktır. Barış görüşmeleri en kısa zamanda gerçekleşeceği,

muhtemelen 15 Ekim diye ifade edilmekte ve barış müzakerelerini yeri olarak da İngiltere'nin baskıları sonrasında İsviçre'nin Lozan şehri olarak görülmektedir.

13-15 Ekim tarihleri arasındaki çıkan haberlerin analizinde daha çok Doğu Meselesinin halledilmesi barış konferansı konuları ilk sırada yer alırken artık Boğazlar, İstanbul, tarafsız bölge ve Trakya meselesi çözüldüğü için ikinci sırada Kemal ve İngiltere, üçüncü ve dördüncü sırada Mudanya Ateşkes Antlaşması yer almaktadır. Buradan da anlaşıldığı üzere Millî Mücadele'nin son aşaması olan barış görüşmelerine doğru geçilirken gazetelerdeki Boğazlar, Trakya, İstanbul ve Tarafsız Bölge ile ilgili haberlerin yoğunluğunun azaldığı görülmektedir.

Sonuç

Türk ordusunun Yunan ordusunu Ege'de yenmesi sonrasında Türk ordusunun kuzeye doğru ilerlemesi neticesinde İtilaf Devletleri ile Mustafa Kemal arasında birtakım aracılar vasıtasıyla barış görüşmeleri gerçekleşmiştir. Bu görüşmelerde Mustafa Kemal'in ısrarla savaşı sonlandırmak için öncelikle Yunan ordusunun Trakya'yı şartsız boşaltması, Boğazlardan geçişin barış sonrasında serbest olacağı, İstanbul'un durumu söz konusu olmuş ve Mustafa Kemal isteklerinden geri adım atmamıştır. Bunu da Türk ordusunun tarafsız bölgeye ilerlemesi ve İngiliz kuvvetlerini zor durumda bırakmasıyla göstermiştir. Türk ordusunun özellikle İzmit ve Çanak bölgesinde İngiliz birliklerinin üzerine gitmesi önemlidir.

Rusya öteden beri Boğazların serbestliği konusundaki dış politikasına devam ederken hem emperyalizme karşı hem de Boğazların serbestliği konusunda TBMM Hükümeti'ne siyasi ve askeri destek verirken aynı zamanda İngiltere ve Fransa'ya da nota vermiştir. Rusya Transkafkasya ülkelerini de yanına alarak barış görüşmelerinde masada yerini almak istemiştir.

Haberlerde Türk ordusunun Trakya'ya ilerleme durumu nedeniyle Balkanlarda bir huzursuzluk, kargaşa ve beklenti ortaya çıkmıştır. Bu beklentide Yugoslavya Güney Slavia ordusu ile Batı Trakya'da, Bulgaristan Yunanistan'dan boşalan yerlerle ilgili öne çıkar. Bulgaristan savaş sonrasındaki barış görüşmelerine de Boğazlar meselesi içinde dâhil olmaya çalışır.

Fransa İngiltere'nin İstanbul ve boğazlarda etkin güç olmasını istememektedir. Fransa Mudanya Ateşkes müzakereleri öncesinde ve sürecinde özellikle Franklin Bouillon ile çok etkili olmuştur. Bouillon adeta TBMM Hükümeti ile İngiltere aracında arabulucu gibi görünmüştür.

İngiltere esasen tarafsız bölgeyi ve boğazları asla Türklere vermek istememiştir. Bu nedenle sömürgelerden ve müttefiklerinden yardım istemişse

de beklediği desteği görememiştir. Rusya'nın da etkin bir tehdit olması, Türk ordusunun güçlü olması yanında durmaması devamlı tarafsız bölgeye girmesi İngiltere'yi zor durumda bırakmıştır. İngiltere'de Anadolu'daki yenilginin faturası hem İngiliz halkına ekonomik sıkıntılar olarak yansımış hem de Hükümetin başarısızlığı olarak görülmüştür. Bu nedenle İngiltere'de seçimlere gidilecek ve seçimlerden önce ateşkesin ve Doğu Sorununun çözülmesini sağlayarak bir siyasi güç elde etmek istenmiştir. Bu nedenle bir an önce ateşkes görüşmelerinin yapılarak kalıcı barış görüşmelerine geçilmesi hedeflenmiştir.

ABD Wilson İlkeleri ve kendi ekonomik çıkarları nedeniyle Boğazların açık kalması için müttefiklerine yardımda bulunmak istemiştir. Doğu Krizi, İstanbul'un durumu, Fransa'nın Mustafa Kemal'e olan yakınlığı, İngiltere ve Fransa arasında Trakya'nın ve tarafsız bölgenin tahliyesi konusundaki ihtilaflar yer alır.

TBMM Hükümeti ve Mustafa Kemal kazanmış olduğu Büyük Zaferi çok iyi değerlendirmek istemiştir. Bu nedenle ateşkes sürecinde sabırlı, akıllı ve inatçı bir tavır sergilemiştir. Bir taraftan siyasi yolları takip etmiş diğer taraftan orduyu dinamik ve teyakkuzda tutarak büyük bir tehdit olarak kullanmıştır. Mustafa Kemal Ruslarla siyasi ve askeri ilişkisini diplomatik yollardan devam ettirmiştir.

Mustafa Kemal Türk ordusunun kuvveti, başarısı, zaferi ve siyasi mücadeleleriyle boğazlar, İstanbul, tarafsız bölge ve Trakya konusunda Lozan Barış müzakereleri öncesinde önemli kazanımlar elde etmiştir.

KAYNAKÇA

Berlin Vossische Zeitung (A.A.).

Berlin Vossische Zeitung (M.A.).

Berliner Börsen- Zeitung (A.A.).

Berliner Börsen- Zeitung (M.A.).

Berliner Tageblatt und Handels Zeitung (A.A.).

Berliner Tageblatt und Handels Zeitung (M.A.).

Berliner Volks Zeitung (A.A.).

Berliner Volks Zeitung (M.A.).

Briefetal- Bote Amtsbezirks-Anzeiger und Zeitung.

Der oberschlescische Wanderer.

Deutsche Allgemeine Zeitung (A.A.).

Deutsche Allgemeine Zeitung (M.A.).

Die Voss Berlin Ausland Ausgabe.

Täglicher Rundschau (A.A.).

Täglicher Rundschau (M.A.).

LOZAN KONFERANSI'NA DAİR BİR DETAY: SİGORTA SÖZLEŞMELERİ

Temuçin F. ERTAN*

ÖZET

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de açılış töreniyle başlayan 4 Şubat 1923'te kesintiye uğrayan, 23 Nisan 1923'te yeniden toplanan ve 24 Temmuz 1923 tarihinde imza ile sonuçlanan bir diplomatik süreçtir. Lozan Konferansı'nda görüşülecek konulara göre üç ayrı komisyon kurulmuştu. Bunlar; Arazi ve askerlik işleriyle ilgili komisyonu, mali ve ekonomik işlerle ilgili komisyon; yabancılar ve azınlıklarla ilgili komisyon idi. İngiliz (Lord Curzon), Fransız (Barrere) ve İtalyan (Marki Garroni) baş delegelerinin başkanlığını yaptığı komisyonların sadece adlarına bakıldığında Lozan'da ne kadar çok konunun ele alınacağı ilk günden belliydi. Gerçekten de öyle oldu. Müttefik Devletler, en başından itibaren konferansı derinleştirmek ve genişletmek için çaba sarf ettiler. Amaçları elden geldiğince fazla konuyu oturumlara taşıyarak kafa karışıklığı yaratmak ve Türkiye'nin karşısına çok sayıda devlet çıkararak taviz koparmaktı.

Bu konulardan biri de sigorta sözleşmeleriydi. Ekonomik ve mali işlerle ilgili komisyonda ele alınacak konulardan biri gibi görünen ancak diğer komisyonların toplantılarında ve tarafların birbirlerine verdikleri projelerde yer alan sigorta sözleşmeleri, hem hukuksal hem ekonomik hem de siyasal bağlamda gündeme gelmişti. Özellikle yabancıların tabi olacakları hukukla ilgili görüşmelerde hem tüzel hem gerçek kişi, bağlamında tartışılmıştı. Pek çok konuda kendi çıkarları doğrultusunda Türkiye'nin karşısına tek tek çıkan Müttefikler, sigorta hukukundan doğan haklar konusunda birlikte hareket etmeye çalışmışlardı. Sigorta sözleşmeleri ve bundan doğan haklar üzerine görüşmeler; İzmir yangınından ülkeyi terk edenlere, yabancıların uğradıkları zararlardan hayatını kaybedenlere, karşılıklı istenen savaş tazminatı ve tamirat bedeline kadar geniş bir alanı ilgilendiriyordu. Bu bağlamda deniz sigortaları, hayat sigortaları, yangın sigortaları ve sigorta ortaklıkları başlıkları altında ele alınmıştı. Sonuçta Lozan Antlaşması'nın ana metninde Hayat Sigortaları,

* Prof. Doktor; Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, tfertan@ankara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9047-0131

Deniz Sigortaları, Yangın Sigortaları ve Diğer Sigortalar başlıkları altındaki hükümlere yer verildi.

Bu çalışmada Lozan Konferansı'nda sigorta konusu, sigorta hukuku, ekonomik ayrıcalıklar ve kapitülasyonlar başta olmak üzere çeşitli yönleriyle ele alınacak ve yapılan görüşmeler analiz edilecek ve antlaşmaya nasıl yansıdığı ortaya konulacaktır.

Söz konusu araştırmada arşiv belgelerinden, Lozan Konferansı tutanaklarından, Lozan-Ankara arasındaki telgraflardan, TBMM zabıt ceridelerinden, basında yer alan haberlerden, anılardan ve araştırma türü eserlerden yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Konferansı, Müttefikler, Sigorta Sözleşmesi Şirketler, Türkiye.

A DETAIL OF THE LAUSANNE CONFERENCE: INSURANCE CONTRACTS

ABSTRACT

The Lausanne Conference is a diplomatic process that started with the opening ceremony on November 20, 1922, quit on February 4, 1923, reconvened on April 23, 1923 and concluded with signature on July 24, 1923. Three separate commissions were established according to the topics to be discussed at the Lausanne Conference. These were; commission on land and military affairs; commission on financial and economic affairs and the commission on foreigners and minorities. Just looking at the names of the commissions chaired by the British (Lord Curzon), French (Barrere) and Italian (Marquis Garroni) chief delegates, it was clear from the first day how many subjects would be discussed in Lausanne. It really did. The Allied Powers made efforts to deepen and expand the conference from the very beginning. Their aim was to create confusion by bringing as many issues to the sessions as possible and to attract a lot of support by putting many states in front of Türkiye.

One of these issues was insurance contracts. Insurance contracts, which seemed to be one of the issues to be discussed in the economic and financial affairs commission, were included in the meetings of other commissions and in the projects given to each other by the parties, came to the fore both in legal, economic and political terms. It was discussed in the context of both legal and natural persons, especially in the negotiations on the law that foreigners will be subject to. The Allies, who confronted Türkiye one by one for their own interests in many issues, tried to act together on the rights arising from the insurance law. Negotiations on insurance contracts and rights arising therefrom; It concerned a wide area, from the Izmir fire to those who left the country, from the damages suffered by foreigners to those who lost their lives, to the mutually requested war indemnity and the cost of repairs. In this context, marine insurance was discussed under the headings of life insurance, fire insurance and insurance partnerships. As a result, the main text of the Treaty of Lausanne included the provisions under the headings of Life Insurance, Marine Insurance, Fire Insurance and Other Insurance.

In this study, the subject of insurance, insurance law, economic privileges and capitulations will be discussed at the Lausanne Conference in various aspects, and the negotiations will be analyzed and how it is reflected in the treaty will be revealed.

In the aforementioned research, archival documents, the conference reports and telegrams between Lausanne and Ankara, reports of the Grand National Assembly of Türkiye, news in the press, memoirs and research type works will be used.

Keywords: Allied Powers, Companies, Insurance Contracts, Lausanne Conference, Türkiye.

Giriş

Modern manada sigorta uygulaması Avrupa'da 13. yüzyılda başladı. Buna karşılık Osmanlı Devleti'ne oldukça geç geldi. İlk olarak 1864 tarihli Deniz Ticareti Kanunu'nda deniz sigortalarına yer verildi. Bu kanunda sadece deniz sigortaları yer almakla beraber, sigortacılık o tarihte Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir kurum olamadı. Ancak 1870 yılındaki Beyoğlu yangınından sonra, çoğunluğu yabancı olan halk arasında ve bunların ihtiyacını gidermek gayesi ile Northern sigorta şirketi kuruldu ve bunu Sun, North British şirketleri ve 1878 de de La Foncière adlı Fransız şirketi takip etti.[1] Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nde bilinen en eski yabancı sigorta şirketi 1862'de İstanbul merkezli kurulan Riunione Adriatica di Sigurta (RAS) adlı Avusturya şirketi idi.[2]

Sigortacılıkta yabancı şirketlerin boy göstermesi, kapitülasyonların bu alandaki tipik yansımasıydı. Bu şirketler hiçbir kontrole tabi olmadıkları gibi, Türkiye'de tescil edilmez ve Türkiye'de vergi ödemezlerdi. Ayrıca yaptıkları sigorta poliçeleri, çoğunluğu Fransızca ve İngilizce olmak üzere kendi dillerindeydi. Osmanlı Devleti'ndeki adli ayrıcalıklar gereği de bir anlaşmazlık halinde kendi ülkelerindeki yargı mercileri yetkiliydi. Ayrıca bir denetim mekanizması bulunmadığından sigorta şirketlerinde yolsuzluklar ve teminat ödememesi konusunda şikâyetler arttı. Sigorta şirketleri kendi aralarında bir düzen kurmak amacıyla 1893 yılında Osmanlı Umum sigorta şirketi kuruldu. Ama çatı özelliği taşıyan şirketin sadece adı Osmanlı idi.[3] Bu şirketin başlıca katılımcıları Osmanlı Bankası, Düyun-u Umumiye ve Reji İdaresiydi.[4]

Osmanlı Devleti'nde sigorta konusu ile ilgili bazı hukuki düzenlemeler ancak 20. yüzyılın başlarında yapılabildi. 1906 yılında çıkarılan kanundan sonra, 1914 yılındaki kanunla yabancı şirketlerle ilgili tescil zorunluluğu getirildi. Yine 1915 yılında çıkarılan bir başka kanunla da toplanan primler üzerinden küçük bir vergi alınmaya başlandı.[5]

---

1 Haydar Arseven, "Sigortanın Tarihçesi ve Geri Kalmışlığımızın Sebepleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 43, Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, İstanbul 1987, s. 414-415.

2 Merve Altınbaş, 19. Yüzyıl Osmanlı Hukukunda Sigorta Sözleşmelerine İlişkin Yapılan Düzenlemeler, **Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 7, S 1, Bahar 2019, s. 33.

3 Arseven, **age.**, s. 416

4 Murat Baskıcı, "Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası: 1860-1918", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**. C 57, S 4, 2002, s. 7.

5 Arseven, **age.**, s. 417.

Bilinen en eski yabancı sigorta şirketi 1862'de İstanbul merkezli Riunione Adriatica di Sigurta (RAS) adlı Avusturya şirketti. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, İstanbul ve Anadolu'da deniz taşımacılığında 40, yaşam sigortasında 35 ve yangın sigortasında 45 şirket faaliyet gösteriyordu.[6]

a) Lozan Konferansı'nın Birinci Döneminde Sigorta Şirketleri ve Sözleşmeler

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de açılış töreniyle başladı. İsviçre Cumhurbaşkanı Mösyö Haab, İngiltere Dışişleri Bakanı ve İngiliz Heyeti Başkanı Lord Curzon ve TBMM Hükümeti Hariciye Vekili ve Türk Heyeti Başkanı İsmet Paşa, peş peşe kürsüye çıkıp konuşma yaptılar. Mösyö Haab ile Lord Curzon'un konuşmaları suya sabuna dokunmayan bir nitelikteyken İsmet Paşa, zehir zemberek bir konuşma yaptı.[7] İsmet Paşa'nın konuşmasından görüşmelerin son derece çetin geçeceği anlaşılıyordu.

Konferansın ilk genel toplantısı 21 Kasım 1922 tarihinde gerçekleşti. Bu ilk toplantıda, konferansın hangi isim ile anılması konusunda anlaşmazlık çıktı. Yüzlerce yıllık derinlikten gelen Şark Meselesini tümüyle kendi lehlerine çözmek isteyen Batılılar, Lozan Konferansı'nı kendileri için bir fırsat olarak görüyorlardı. İtilaf Devletleri, genç Türk devletinin üzerine yüzlerce yıllık sorunları yıkarak hem konferanstan kazançlı çıkmak hem de geleceğe dönük birtakım ayrıcalıklar elde etmek istiyorlardı. Bu durum görüşmelerin seyrini değiştirebilir ve Türk heyetinin yükünü arttırabilirdi. Buna karşılık Türk tarafı, Batılı Devletlerin Osmanlı Devleti ile olan tarihsel sorunlarına sahip çıkmıyor ve geçmişin derinliklerinden birikerek gelen bu sorunların Osmanlı'nın yıkılmasıyla gömüldüğü görüşünü savunuyordu.

Sonuçta konferansın ismi *"Yakın Doğu İşleri Hakkında Lozan Konferansı"* olarak benimsendi. Ayrıca Boğazlar ile ilgili görüşmelere Karadeniz'de kıyısı bulunan devletlerin de katılması uygun görüldü.[8]

Yine aynı gün konferansta görüşülecek konular ile ilgili olarak üç ayrı komisyon kuruldu. Birincisi İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un başkanlığını yapacağı, arazi, askerlik ve Boğazlar ile ilgili komisyon; ikincisi İtalya temsilcisi

---

6 Baskıcı, **age.**, s. 7; Altınbaş, **age.**, s. 33.

7 Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, İstanbul 1943, s. 64-65; Cemil Bilsel, **Lozan**, C II, İstanbul 1933. s. 109

8 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C I, I. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 7.

Marki Garroni'nin başkanlığındaki, Türkiye'deki azınlıklar ile ilgili komisyon; üçüncüsü ise Fransa temsilcisi M. Barrére'nin başkanlığını yapacağı, malî ve iktisadî işlerle ilgili komisyon olmak üzere...[9] Komisyonlarda Türk heyetine başkanlık verilmemesi tartışma yaratmışsa da sonuç değişmedi. İtilaf Devletleri davet eden taraf olduklarını iddia ederek, komisyon başkanlığını kendilerinin üstlenmesi gerektiğini açıkladılar. Ama komisyon başkanlığı sayesinde görüşmelerin seyrini doğrudan belirleme gücünü elde ettiklerini düşünüyorlardı.

Lozan Konferansı katılan devlet açısından geniş, müzakere edilen konu yönüyle de derin bir süreç oldu. Türk heyetinin elinde 14 maddelik bir talimatname vardı ama Müttefik Devletlerin ajandasında söz konusu talimatnamede yer almayan, hatta Türk tarafının aklına gelmeyen epey konu bulunuyordu. Bunlardan birisi de sigorta şirketlerinin durumu ve sigorta sözleşmeleriydi.

Sigorta şirketlerinin durumu, *Yabancıların Yerleşmesi ve Yabancılara Uygulanacak Rejim Komisyonunun Birinci Alt-Komisyonunun* görevleri arasına konuldu. Komisyon başkanlığınca 7 Aralık 1922'de Türk Heyetine sunulan soru çizelgesinin 6. maddesinde sigorta şirketleriyle ilgiliydi. Türk Temsilci Heyetine belirlenen ilkeleri kabul edip etmediğinin sorulduğu söz konusu 6. Madde şu şekildeydi:

> *"Sigorta ortaklıklarını da [şirketlerini de] kapsamak üzere, Müttefik Devletlerden birinin ülkesinde kurulmuş olan ya da orada yasalara uygun olarak tanınmış bulunan ticaret, endüstri ya da maliye ortaklıkları, Türkiye'de tanınacaklar ve bunların mahkemelerde taraf olabilmeleri bakımından yetenekleri ve hakları, kendi ulusal kanunlarına göre saptanacaktır. Kuruluşlarına, işlemlerine ve ulusal kanunlarınca kendilerine tanınmış olan hakların kullanılmasına ilişkin konularda ise bu ortaklıklar, Türk kanununun hükümlerine bağlı olacaklardır."*[10]

Türk heyeti adına Veli Bey'in 9 Aralık'ta sunduğu karşı tasarının 6. Maddesinde yukarıda ifadeler aynen yer aldı.[11] Sigorta şirketleri de diğer yabancı şirketler gibi Müttefik Devletlerin himayesine ihtiyaç duyuyor ve gelecek için güvence bekliyorlardı. Hemen tüm yabancı şirketler için geçerli olan bu anlayış sigorta şirketlerini de kapsıyordu.

---

9 Karacan, **age.**, s. 71, **Türk İstiklal Harbi**, C II, VI. Kısım, IV. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harb Dairesi Resmi Yayınları, Ankara 1969, s. 128.

10 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C II, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 41.

11 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C II, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 43.

Sigorta konusu ilk kez 28 Aralık 1922'deki oturumda ele alındı. Türk heyetinin İsmet Paşa ve Dr. Rıza Nur Bey'in temsil edildiği oturumda, yabancılara uygulanacak olan rejim tartışıldı. Oturumda öncelikle Birinci Alt Komisyonun raporu okundu.

Horace Rumbold yaptığı konuşmada; alt-komisyonda İzmir örneğini öne sürüldüğü zaman, Türk Heyetinin, bu kentte olup bitenlerin olağan olmayan koşullar sonucu meydana gelmiş bulunduğunu iddia ettiğini belirtti. İzmir'deki yangından söz eden Rumbold, yabancılara güven duygusu verilmesinin Türk makamlarının ödevi olduğunu, bu ödevin yerine getirilmesinin Türkiye'nin çıkarlarına uygun olduğunu sözlerine ekledi. Rumbold'a göre Türk görevlileri bu ödevi tümüyle savsaklamışlardı.[12]

Rumbold konuşmasının bir bölümünde Müttefiklerin işgal rejimi altında bulunan İstanbul'da bile sivil yönetimi üzerine alan TBMM Hükümeti görevlilerinin eylemleri yüzünden yabancıların kaygılarının arttığını, bunun da ticareti alt üst ettiğini iddia etti. Yabancı firmaların Türkiye'ye mal getirmeği göze alamadığını da söyleyen Rumbold, bunu somutlaştırmak gayesiyle İngiltere ile Türkiye arasında ticaret ilişkilerinde önemli bir yer tutan pamuklu dokumanın ticaretinin büyük ölçüde sarsıldığını da sözlerine ekledi. Daha sonra sözü sigorta şirketlerine getiren İngiliz temsilci, yabancı sigorta ortaklıkların [şirketlerin), kendilerine çok büyük paralar yatırma zorunluluğunun yükletilmesinden son derece rahatsız olduklarını öne sürdü. Para yatırma zorunluluğunun, savaştan önce zaten ağır eleştirilere yol açmış sigortalar kanununda herhangi bir değişiklik yapılmadan yükletildiğinden de söz etti.[13]

6 Ocak 1923 tarihindeki toplantıda ise bu kez Lord Curzon benzer bir konuşma yaptı. Türk Ticaret Kanunu'nu eleştiren Lord Curzon, Türk Heyetinin bu kanunun, ticaret senetlerine, şirketlere, sigortalara, iflasa ilişkin en önemli bölümlerinin, tümüyle değiştirilmiş ve geliştirilmiş olduğu yönündeki ifadelerinin doğruları yansıtmadığını söyledi. Ayrıca yürürlükteki kanunların uygulanış biçiminin de memnunluk verici olmadığını, işlerin yürütülmesinde büyük gecikmeler olduğunu, on yıldan çok süren davalarla karşılaşmanın seyrek görünen bir şey olmadığını da sözlerine ekledi.[14] Böylece Lord Curzon, yabancı

---

12 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C II, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 22-23

13 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C II, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 23.

14 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C II, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 56-57.

şirketler ve kanunlar üzerinden Batılıların Türk adliyesi ile ilgili iddialarının doğruluğunu kanıtlamaya çalışıyordu.

27 Ocak 1923 tarihli oturumda Müttefik Devletler antlaşmayla ilgili hazırlamış oldukları taslağı Türk tarafına sundular. Bu taslağın "*Sözleşmeler, Süre Aşımları ve Mahkeme Kararları*" kısmında, 83. maddede "*Sigorta sözleşmelerine, işbu kesimin ekinde öngörülen hükümler uygulanacaktır*" şeklinde bir maddeye yer verildi.[15] Sigorta sözleşmeleriyle ilgili üç ek vardı. Birincisinde hayat sigortaları düzenlenmişti: Hayat sigortalarıyla ilgili düzenleme şöyleydi:

> *"1- Bir sigortacı ile sonradan düşman olmuş bir kimse arasında yapılmış hayat sigortası sözleşmeleri, savaşın başlaması ya da bu kimsenin düşman durumuna girmesi yüzünden sona erdirilmiş sayılmayacaktır. Bir önceki fıkra uyarınca sona erdirilmiş sayılmayan bir sözleşme gereğince, savaş sırasında ödenmesi gerekli olmuş sigorta altında bulunan bir para tutarının, savaştan sonra, ödenmesi istenebilecektir. Bu para tutarına, ödenmesi gerekli olduğu tarihten ödeme gününe kadar, yıllık %5 faiz eklenecektir. Sigorta primlerinin savaş sırasında ödenmemesi ya da sözleşme hükümlerinin yerine getirilmemesi yüzünden, bir sözleşme geçersiz duruma düşmüşse, sigortalının ya da vekillerinin ya da hak sahiplerinin, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak 12 aylık bir süre içinde her an, sigorta poliçesinin geçersiz ya da sona erdirilmiş sayıldığı günkü değerini, yıllık %5 faizlerin de eklenmesiyle, sigortacıdan istemeğe hakları olacaktır. Hayat sigortası sözleşmeleri 29 Ekim 1914 tarihinden önce imzalanmış olup da bu sözleşmelerin hükümleri gereğince primlerinin ödenmemiş bulunması yüzünden sözleşmeleri sona erdirilmiş ya da değeri indirilmiş bulunan Türk uyruklarının, işbu Antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak üç aylık bir süre içinde ve bu sırada yaşıyorlarsa, sigorta edilmiş para tutarının tümü için, sigorta poliçelerini yeniden düzenlemeğe hakları olacaktır. Bunun için, Sigorta Şirketinin doktorunca şirketin yeterli sayacağı bir sağlık denetiminden geçirildikten sonra, birikmiş primleri %5 bileşik faiziyle ödeyeceklerdir.*
>
> *2-Müttefik Devletlerden birinin uyrukluğundaki şirketlerle Türk uyrukları arasında, 29 Ekim 1914 tarihinden önce yapılmış olup da primleri 31 Mart 1915 tarihinden önce ve sonra ya da yalnız bu tarihten*

15 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 79.

önce, Türk lirasından başka bir para ile ödenmiş bulunan hayat sigortası sözleşmelerinin, aşağıdaki gibi uygulanması kararlaştırılmıştır:

(1) 30 Mart 1915 tarihinden önceki dönem için, sigorta edilen kimsenin hakları, sigorta senedindeki [poliçesindeki] genel şartlar uyarınca, sözleşmede öngörülen para ile ve bu paranın, onu çıkaran ülkedeki değerine göre düzenlenecektir. (Örneğin, Frank, altın Frank, ya da kâğıt para Frank olarak belirtilmiş tutarlar, Fransız frangı olarak ödenecektir)

(2) 30 Mart 1915 tarihinden sonraki dönem için, kâğıt para Türk lirası ile ve Türk lirasının değeri savaş öncesi değerine eşit sayılarak düzenlenecektir. Müttefik Devletlerden birinin uyrukluğundaki şirketlerle, 29 Ekim tarihinden önce Türk parasından başka bir para üzerinden sözleşme yapmış bulunan Türk uyruklarının sözleşmeleri, primlerin ödenmiş olması yüzünden bugün de yürürlükteyse, bu Türk uyruklarının, işbu Antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak üç aylık bir süre içinde, söz konusu para ile ve bu paranın, onu çıkaran ülkedeki değeri üzerinden, para tutarının tümü için sigorta poliçelerini yenileme hakları olacaktır. Bunun için, 30 Mart 1915 tarihinden bu yana, süreleri gelmiş olan primleri bu para ile ödemeleri gerekecektir. Buna karşılık, söz konusu Türk uyruklarının, belirtilen tarihten bu yana kâğıt para Türk lirasıyla ödemiş bulundukları primler, onlara, aynı çeşit parayla geri verilecektir.

3- Türk lirası olarak yapılmış sigorta sözleşmeleri, kâğıt para Türk lirası olarak hesaplanacaktır.

4- Sigorta şirketi ile özel bir sözleşme yaparak, sigorta poliçelerinin değerini ve primlerin nasıl ödeneceğini düzenlemiş bulunan sigortalılara, işbu Antlaşmanın yürürlüğe giriş tarihinde sigorta senetleri kesin olarak ödenmiş olan sigortalılara ikinci ve üçüncü paragrafların hükümleri uygulanmayacaktır.

5- Yukarıdaki paragrafların uygulanması bakımından, hayat sigortası sözleşmesi sayılacak sözleşmeler, tarafların karşılıklı yükümlerini hesaplamak için, insan yaşantısının olasılıklarına dayanan ve bunlara faiz tutarları eklenerek hesaplanan sigorta sözleşmeleridir."

Daha sonra daha dar kapsamlı olarak deniz sigortalarına yer verilmişti. Deniz sigortalarıyla ilgili şöyle bir düzenlenme yapılmıştı:

"6- Bir önceki paragrafta belirtilen çekince [ihtirazı kayıt] yürürlükte kalmak üzere, yangına karşı sigortalarla bütün öteki sigortalara ilişkin sözleşmeler sona ermiş sayılmayacaklardır."

Ekin üçüncü kısmı ise yangın sigortaları ve diğer sigortalara ayrılmıştı:

"7- Bir önceki paragrafta belirtilen çekince [ihtirazı kayıt] yürürlükte kalmak üzere yangına karşı sigortalarla bütün öteki sigortalara ilişkin sözleşmeler sona ermiş sayılmayacaklardır."[16]

Antlaşma metninin dışında ek niteliğinde çeşitli sözleşmeler de önerildi. Bunlardan biri de "Türkiye'de Yabancılara Uygulanacak Rejime İlişkin Sözleşme Tasarısı" idi. Bu tasarının 5. Maddesi sigorta şirketlerinin de içinde yer aldığı yabancı şirketlerle ilgiliydi.

Bu madde şöyle düzenlenmişti:

"Taşıma şirketleriyle sigorta şirketlerini ve genel olarak Türkiye dışında ya da öteki bağıtlı Devletlerden birinin ülkesinde gereği gibi kurulmuş ya da bu ülkelerde yasalara uygun olarak tanınmış bütün tüzel kişileri de kapsamak üzere, ticaret, endüstri ve maliye şirketleri, Türkiye'de, söz konusu Devletlerin uyruklarıyla her bakımdan aynı haklardan yararlanacaklardır. Bunlar, kuruluşlarına, hukuk açısından yeteneklerine ve Türkiye'de mahkemelerde taraf olma haklarına ilişkin olarak, her bakımdan, Türkiye'deki işlemleri açısından bu ülkede yürürlükteki kamu ve kolluk [polis] düzeni kurallarına bağlı olmakla birlikte, kendi ulusal kanunlarına göre işlem göreceklerdir; bu bakımdan, söz konusu şirketler, her zaman, kendilerine benzer Türk ya da yabancı şirketlere tanınmış aynı haklardan yararlanacaklardır." şeklinde düzenlenmişti.[17]

Aynı önerinin 11. maddesi de şirketlere ayrılmıştı:

"Taşıma şirketleriyle sigorta şirketlerini de kapsamak üzere, öteki Bağıtlı Devletlerden birinin kanunu uyarınca kurulmuş ve Türkiye'de yerleşmiş bulunan ya da orada iş yapan adi şirketlerle, ticaret, endüstri ve maliye şirketlerine, Türk kanununa göre Türkiye'de kurulmuş aynı

16 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 82-83.

17 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 112.

nitelikteki şirketlere uygulananlardan başka ya da daha ağır - ne nitelikte ya da nasıl bir adla olursa olsun - hiçbir vergi, resim ya da mali yüklem uygulanmayacaktır. Söz konusu ülkelerin firmalarının ya da ortaklarının Türkiye'de yerleşmiş bulunan ya da Türkiye'de iş yapan kollarına, şubelerine, ajanslarına ya da başka temsilciliklerine de aynı hükümler uygulanacaktır; şu kadar ki, bu kollar, şubeler, ajanslar ve temsilcilikler, Türkiye'de yatırılmış gerçek sermayeleri üzerinden, ya da, vergi uygulanacak sermaye açıklanamaz veya denetlenemez ise, bu sermayeyi kestirmeğe yarayabilecek olan gerçek kazanç ve gelirler üzerinden vergiye bağlanacaklardır." [18]

Bu maddeden de anlaşılacağı gibi Müttefikler kendilerine ait şirketlerle ilgili ciddi güvenceler istemişlerdi.

Ancak bilindiği gibi Lozan Konferansı'nın Müttefiklerin vermiş olduğu barış taslağının Türk heyeti tarafından reddedilmesi üzerine kesintiye uğradı ve hemen her konuda olduğu gibi sigorta sözleşmelerinde de herhangi bir bağlayıcı karar alınamadı.

4 Şubat 1923'ten itibaren heyetlerin Lozan'dan ayrılmaları konferansın tümüyle iptal edildiği anlamına gelmiyordu. Bu bir kesinti (inkıta) ya da ertelenme idi. Bu nedenle bir süre sonra bu kez başkentlerden sunulan önerilerle konferansın canlandırılması için çaba sarf edilmeye başlandı. Türk tarafının 8 Mart'ta Müttefik Devletlere sunduğu barış taslağı, bir yerde 4 Şubat öncesinde kendisine önerilen taslağa cevap niteliği taşıyordu. 8 Mart 1923 tarihli Türk notasında yer alan barış taslağında da sigorta şirketleri ve sigorta sözleşmelerine yer verildi.

Ek sözleşme niteliğindeki *"Türkiye ile Müttefik Devletler arasında yerleşmeye [ikamete] ve yargı yetkisine ilişkin sözleşme tasarısı"* başlığı altındaki kısmın 5. Maddesi şöyle düzenlenmişti:

"Taşıma şirketleriyle sigorta şirketlerini de kapsamak üzere, ticaret, endüstri ve maliye şirketleriyle genel olarak Müttefik Devletlerden birinin ülkesinde gereği gibi kurulmuş ya da bu ülkelerde yasalara uygun olarak tanınmış bulunan ortaklıklar Türkiye'de de tanınacaktır ve bunların yetenekleri ile dava hakları kendi ulusal kanunlarınca saptanacaktır. Bu gibi şirketlerin yerleşmelerine, işlemlerine ve

18 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 114.

taşınmaz ya da başka mallardan yararlanmalarına ilişkin konularda, bu şirketler Türk kanunlarının hükümlerine bağlı olacaklardır."[19]

Yine alt-kesim II'de yer alan 11. madde de sigorta şirketlerine dair açıklamalar bulunuyordu: Buradaki hüküm şu şekildeydi:

"Taşıma şirketleriyle sigorta şirketlerini kapsamak üzere, öteki bağıtlı Devletlerden birinin kanunu uyarınca kurulmuş ve işbu Sözleşmenin beşinci maddesine uygun olarak Türkiye'de yerleşmiş bulunan ya da orada iş yapan ticaret, endüstri ve maliye şirketlerine, Türk kanununa göre Türkiye'de kurulmuş aynı nitelikteki şirketlere uygulananlardan başka ya da daha ağır -ne nitelikte ya da nasıl bir adla olursa olsun - hiçbir vergi, resim ya da mali yüküm uygulanmayacaktır. Söz konusu ülkelerin firmalarının ya da şirketlerinin Türkiye'de, işbu Sözleşmenin beşinci maddesine uygun olarak, yerleşmiş bulunan ya da Türkiye'de iş yapan kollarına, şubelerine, acentelerine ya da başka temsilciliklerine de aynı hükümler uygulanacaktır; şu kadar ki, bu kollar, şubeler, acenteler ve temsilcilikler, Türkiye'de yatırılmış gerçek sermayeleri üzerinden ya da, vergi uygulanacak sermaye açıklanamaz veya denetlenemez ise bu sermayeyi kestirmeye yarayabilecek olan gerçek kazanç ve gelirler üzerinden vergiye bağlanacaklardır."[20]

b) Lozan Konferansı'nın İkinci Dönemi ve Sigorta Sözleşmeleri

Lozan Konferansı'nın ikinci dönemi 23 Nisan 1923'te başladı. Konferansı yeri, salonu ve Türk Heyeti dışında pek çok şey değişmişti. İkinci dönemdeki görüşmeler hem konu hem üslup hem ortaya çıkan sonuç açısından hemen her yönden farklı cereyan edecekti.

Bu dönemde Türk Heyeti'nin başkanı yine İsmet Paşa olmakla beraber, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın heyet başkanları değişmişti. Sir Horace Rumbold, İngiltere; General Maurice Pellé, Fransa; Jules Cesar Montagna ise İtalya'nın baş delegesi olarak Lozan'a gelmişti.[21]

İkinci dönemde sigorta konusu oturumlarda daha sıklıkla gündeme geldi. 28 Nisan'da İtalyan Montagna başkanlığındaki oturumda Türk heyetinden Zekai

---

19 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C IV, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 46.

20 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, C IV, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 47.

21 Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, C I, İstanbul 1966, s. 252.

Bey, Türk Heyetince teklif edilen değişikliğin başlıca amacının, savaş sırasında Türkiye'de işlerini vekiller aracılığıyla sürdürmüş birtakım sigorta şirketlerini göz önünde tutmak olduğunu belirtti. Zekai Bey'e göre gerçekte, bu şirketlerin yaptıkları işlerle Türkiye'de kalmış şirketlerin yaptıkları işler arasında hiçbir fark yoktu. Ayrıca bu şirketlere başka türlü bir işlem uygulamak haksızlık olacaktı. Kaldı ki, borçlar konusunda, Müttefik Devletlerin Heyetleri, düşman ülkesinde temsil edilen kurumların düşman gibi sayılmamasını kabul etmişlerdi.[22]

Zekai Bey'den sonra söz alan General Pelle, özellikle bu durum için, Türk isteğinin göz önünde tutulabileceğinin kabul edilebileceğini belirtti. Ayrıca bir şirketin bir tüzel kişi olduğunu ve bir tüzel kişinin kendisinin yaptığı eylemi, temsilcileri aracılığıyla yaptığı eylem arasında bir fark olmadığını ifade etti. Pelle'ye göre gerçek kişilere de uygulanabilecek biçimde genel bir metin kabulü tehlikeli olabilecekti ve böyle bir metin, vekilliklere ve vekillere ilişkin olarak sonu gelmez güçlüklere yol açabilecekti. Pelle, bu yüzden sorunun aceleye getirilerek çözümlenmemesi gerektiğini de sözlerine ekledi.[23]

Daha sonra söz alan Hasan Bey, çifte sigortalar (reassurances) ve ortaklaşa sigortalar (coassurances) söz konusu olduğu için bu sorunun çok karmaşık olduğunu ileri sürdü. Hasan Bey, bir kişinin, önce bir düşman ülkesinde kalmışsa, sonra da bir vekil bırakarak bu ülkeden ayrılmışsa, Müttefiklerin tezine göre, bu kişinin o ülkeden ayrılışından önce yaptığı sözleşmelerin kesin olarak geçerli, ayrılışından sonrakilerin geçersiz olacağı sonucu çıktığını iddia ederek hukukta, bu iki takım sözleşmenin tamamıyla eş nitelikte, aynı güçte ve aynı değerde olduğunu belirtti.[24]

Montagna ise tekrar söz alarak bu hükümlerin metnini, Türk Heyeti ve ilgili sigorta şirketlerinin temsilcileri ile iş birliği yapılarak, çok dikkatli bir incelemeden sonra kararlaştırıldığını hatırlattı.

Zekai Bey de yeniden söz almak ihtiyacı hissetti ve Türk Heyetinin bu konuda öne süreceği görüşlerin az olduğunu söyledi. Türk Heyeti, taraflardan birinin düşman durumuna geçmesiyle sona erdirilemeyecek olan hayat sigortaları

---

22 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), İkinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 15.

23 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), İkinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 15.

24 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), İkinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 16.

sözleşmelerinin geçerli tutulmasını kabul ettiğini ve savaş sırasında, sözleşmenin bir hükmünün yerine getirilmemiş olmasının da sözleşmenin hükümsüz kılınması sonucunu yaratmamasını gerektiğini sözlerine ekledi.

Zekai Bey konuşmasının devamında Müttefiklerin tasarısında öngörülen yeni bir sağlık denetimine yer olmadığı kanısında olduğunu, çünkü sözleşmenin yürürlükte kalmış sayılmasının gerektiğini savundu. İkinci paragraf konusunda ise Türk Heyetinin, Türk parasının değerinin düşürülmesi tarihi olarak, 30 Mart 1915 yerine, 18 Kasım 1915 tarihinin konulmasını istediğini de sözlerine ekledi. Ödemede kullanılacak paranın cinsi konusuna da değinen Zekai Bey, ödemenin, sözleşmede şart koşulan parayla yapılması ve sözleşme süresince bu paranın değerinde meydana gelen değişikliklerin de göz önünde tutulması gerekeceği kanısında olduğunu belirtti. Zekai Bey, yangın sigortaları konusunda da görüşlerini açıklarken, Türk Heyetinin, çok daha ayrıntılı, çok daha açıklığa kavuşturulmuş ve birçok durumu göz önünde tutan bir metni, daha önce, sunduğunu hatırlattı.[25] Konuşmaların tamamlanmasından sonra sigorta sözleşmeleriyle ilgili ekin, iktisat uzmanlarına gönderilmesi kararlaştırıldı.

Bu arada Konferansın birinci döneminde yabancı şirketler konusu gündeme her geldiğinde sigorta şirketlerine de vurgu yapılmasına karşın, sigorta sözleşmeleriyle ilgili bir görüş ortaya konuşmamıştı. İkinci dönemdeki görüşmelerde hemen her konuda olduğu gibi sigorta konusunda da artık ince ayar aşamasına gelindi.

Sigorta sözleşmeleri ikinci dönemdeki görüşmelerde ilk kez İzmir yangını dolayısıyla gündeme geldi. İsmet Paşa, İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığına 9 Mayıs 1923'te çektiği telgrafta; *"İzmir harîkinde emvali yananların sigortaları ale'i-ekser harp ve ahval-i harp tehlikelerini dahi tazammum ediyor mu idi? Burada alakadarların verdiği malumata göre sigorta poliçelerinde mevcut kuyuda nazaran harikzedelerin sigorta bedelini alamayacakları anlaşılıyor. Kumpanyalar* âtiyen *İzmir'de işlerine devam edebilmek emeliyle zayiatı kısmen tazmin etmek için aralarında bir itilaf yapmak niyetindirler. Bu maksatla itilaf aramak üzere İtalyan kumpanyalarından birisi tavassut istemektedir. Tasvip muvafık olur mu?* İş'arı *müsterhamdır."* diyerek Ankara'nın görüşünü sordu.[26]

---

25 **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, (Çeviren: Seha L. Meray), İkinci Takım, C I, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001, s. 16.

26 Bilal Şimşir, **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, C II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 288.

Rauf Bey söz konusu telgrafa 13 Mayıs'ta şu cevabı verdi:

"İzmir harîki ahval-ı harbiyeden mütevellid olmayıp adi yangındır. Emvali yananın sigortaların ahval-i harbiye tehlikesini de ihtiva etmesi mukavelename şartlarına tabidir. Hukuken sigortalar harikzedeganenin sigorta bedelini tesviye etmek mecburiyetindedirler. Her halde Müslüman harikzedelerin hukuk ve menafiini temin ve tesviye etmek suretiyle sigortalarda anlaşabiliriz."[27]

Bu telgraftan Ankara'nın İzmir'de çıkan yangınla ilgili olarak iki konuya önem verdiği ortaya çıkıyordu. Birincisi bu yangın savaş döneminde ve çatışmaların sonucunda değil, birileri tarafından bilerek, isteyerek ve zarar vermek maksadıyla çıkarılan bir yangındı. Bu yüzden her durumda sigorta şirketlerinin verdikleri teminat dahilinde kalan bir olaydı. İkinci durum ise savaş durumundaki yakıp yıkmalarla ilgili olarak da sigorta sözleşmelerinde ek hüküm bulunabilirdi ve bu da dikkate alınmalıydı.

İsmet Paşa, 15 Mayıs'ta çektiği telgrafta üçüncü komitenin çalışmalarından bahsetti ve sigortalar hakkındaki öneride Türk parasının değerini yitirmesinin tarihi olmak üzere 18 Kasım 1915 tarihinin kabul edildiğini açıkladı.

Rauf Bey, yabancıların temettü vergisinden doğan borçlarının 15 Mayıs tarihine kadar tahsil edilmesi konusunda çektiği telgrafta sigorta şirketlerine de değindi.

"Sigorta şirketlerinin ahaliden cibayet ile hükümete henüz vermedikleri temettü hisselerinin bekayadan addi ile tediyeden imtina etmelerinin hiçbir veçhile tecviz edilmeyeceğine ve bunlardan bir kısmı yedindeki Hazineye aid tezkere emanetlerini vermeksizin İstanbul'u terk etmek üzere orasının neden bunlara aid ahkâm hususunun bekaya muafiyetine fırka ilavesi suretiyle temin buyrulması mecrudur."[28]

İsmet Paşa 24 Mayıs'ta Vekiller Heyeti Başkanlığına çektiği telgrafın bir bölümünde;

"Yangın için sigorta kumpanyaları… halde memleketten ihraç olan… bizim İzmir Valisi tebliğ etmiş. İngiliz ve Amerikan kumpanyaları zaten ayrılmışlar. İtalyan kumpanyaları da bu suretle ayrılacaklarmış. Bun-

27 Şimşir, **age.**, s. 304.

28 Şimşir, **age.**, s. 340.

dan afetzedelerin maddeten müteneffi olmayacakları ve bilakis evvelki teklifi ile bir kısım tediyatta anlaşmak mümkün olsa tarafeyne nafi olacağı hususu nazar-ı dikkatimizi tekrar celb ediyor" dedi.[29]

İsmet Paşa'nın konuyla ilgili olarak Ankara'yı bilgilendirmesi bundan sonra da devam etti. 30 Mayıs 1923 tarihli telgrafta şu açıklamaları yaptı:

"İzmir sigorta şirketlerinin yangından dolayı dörtte bir tediyat yapmak suretiyle ihtilafı halletmeleri ve memlekette kalmaları İtalyanlar tarafından teklif olunduğunu arz etmiştim. Bu teklif hükümetçe kabul buyrulmadı. Mütehassısların mütalaatına nazaran sigorta şirketleri konturatoları mucibince ve Yunanlar tarafından siyasi ve askeri yangın olduğu konferanslarda bütün cihana karşı tarafımızdan ilan edilmiş olan İzmir yangını yüzünden tediyata mahkûm edilemez ve sulhun akdinden sonra bir hukuka istinaden bizim memleketimize avdetleri dahi mâni olmak müşkül. Bu halde bizim dörtte bir parayı almadığımız ve üste ziyan edeceğimiz zannediliyor. Büyük ve ehemmiyetli zannettiğim bu mesele hakkında hükümetin nazar-ı dikkatini tekrar celb etmeyi vazife addederim. Sigorta konturatolarında dâhili ef'al-i harbiye ve dâhili ihtilaflar sebebiyle vukua gelecek yangınlardan mes'uliyet kabul edilmeyeceği musarrah imiş."[30]

İsmet Paşa aynı gün Ankara'ya çektiği bir başka telgrafta konuya bir kez daha değindi: Telgrafta şu ifadelere yer verildi:

"Sigorta şirketlerinden temettü vergilerini ahaliden tahsil edenlerden bakayanın dahi tarafımızdan takip edilmesini temine çalışacağız. Ancak İzmir harîki sebebiyle sigorta bedellerini tediyeden vareste kalmak üzere memleketi terk eden kumpanyaların tekrar memleketimiz dâhilinde iş yapabilmeleri için burada bi'l-vasıta teklif ettikleri tesviye-i muslihaneye tarafımızdan muvafakat edilmemesi temettü vergileri hakkındaki matlubumuzun dahi teminini işkâl edebilir. Neticeyi tekrar yazarım."[31]

Rauf Bey, İsmet Paşa'ya şu şekilde cevap verdi:

"Temettü vergisi İstanbul'da sigorta şirketlerinin ahaliden cibayet edip henüz Maliyeye teslim etmedikleri meblağdır. Kumpanyalar yedinde

29 Şimşir, **age.**, s. 346.

30 Şimşir, **age.**, s. 371.

31 Şimşir, **age.**, s. 372.

emaneten bulunan bu meblağın İzmir harîki ile münasebeti yoktur. Bu kısmın vergi bekayası muafiyetten istisnası lazımdır."[32]

Rauf Bey aynı gün çektiği bir başka telgrafta ise şu talimatı gönderdi:

"30 Mayıs tarih ve 165 numaralı telgrafa cevaptır:

Madde 1- Dörtte bir nispetinde tediye teklifi telgrafnamenizde mezkurdur. Evvelce Müslümanlara tam tediyatta bulunmaları şartıyla diğer müddeiler hakkında anlaşılabileceğimizi yazmıştık. Teklif buyruldu mu? Nasıl telakki ettiler?

Madde 2- Heyet-i Vekile sigorta şirketlerinin de diğer şirketler gibi Ankara'da Velaket-i âidesi ile doğrudan doğruya müzakere ile mesaili intaç eylemelerini muvafık ve lazım görmektedir."[33]

İsmet Paşa 2 Haziran'da çektiği telgrafta İtalyan sigorta şirketlerinin durumuna değindi ve şu açıklamaları yaptı:

"İtalyan sigorta şirketleri namına müracaatla İngiliz kumpanyalarıyla müdavele-i efkâr edeceğini ve dörtte bir nispetinde tediyat icrasına ikna edilebilirlerse ahalinin müteneffi olacağını ve bu şirketlerin de kat-ı alaka etmeyeceğini söylemiş ve böyle bırakmayı hükümetin nazar-ı dikkate alıp almayacağı hakkında bir fikir edinmek istemişti. Sigorta şirketleri ile burada müzakere icrası mevzu-ı bahis değildir. İngiliz şirketleriyle arasında itilaf olursa müzakere için Ankara'ya müracaat edeceklerdir."[34]

İsmet Paşa'nın 7 Haziran'da Ankara'ya çekmiş olduğu başka konularla ilgili açıklamaların da yapıldığı telgrafta sigorta konusuna de değinildi. Buna göre telgrafın 13. Maddesinde; "*Sigorta şirketlerinin maziye ait ve tedahülde kalmış olan temettü vergilerinin tahsilinin temin olunacağı meşkûktür*" şeklinde açıklama yer alıyordu.[35]

İsmet Paşa aynı gün çektiği bir başka telgrafta ise sigorta şirketlerinin durumuna ayrı olarak değindi:

---

32 Şimşir, **age.**, s. 374.

33 Şimşir, **age.**, s. 375.

34 Şimşir, **age.**, s. 393.

35 Şimşir, **age.**, s. 411.

"Sigorta kumpanyalarının şimdiye kadar eşhastan kendi primleri ile birlikte yüzde beş zamla tahsil ederek mal sandıklarına yatırmamaları yüzünden nezdlerinde emanet kalmış olan temettü vergilerinin bakayadan addolunmayarak bunların mezkur kumpanyalardan hükümetçe mutabelesinde devam olunması temine dilmiş ve İzmir harîkından dolayı mutazarrır olanların geçen seneki temettü bekayasından istisnası hakkındaki mektubumuz önümüzdeki celsede mevzu-ı bahs olacağı zaman mezkur sigorta kumpanyaları hakkında takarrür eden bu tarz tavsiyenin tasvip edildiği hakkında Müttefikler tarafından beyanat-ı resmiyede bulunulması ve tarafımızdan bu beyanatın sened-i ittihaz olunması ayrıca takarrür etmiştir efendim."[36]

24 Haziran'da İsmet Paşa, üçüncü komisyonun toplantısıyla ilgili olarak detaylı bir telgraf daha çekti:

"Üçüncü komitenin dünkü içtimaında Müttefik heyet murahhasları namına zirde tercümesi hülaseten münderiç bir beyanname okudular. İktisat Vekâletinin İzmir'de neşir olunan bir tebliğinde deniliyor ki İzmir harîkzedeganına tediyatta bulunmaktan imtina eden sigorta kumpanyaları kanun-ı mahsusunun yirminci maddesine muhalif hareket ediyorlar. Zira harikin ef'al-i harbiyeden mütevellid olmadığı anlaşılmıştır. Bu gibi kumpanyaların beyannameleri keenlem yekûn addedilecek ve şubeleri kapattırılacaktır. Harikzedegan kumpanyalara iştirak edecekler ve talepleri nazar-ı itibare alınmazsa 18. Maddede tevfikan müracaat ve sadır olabilecek kararların tatbik ettireceklerdir.

Harîk afetinin sigorta poliçesinde musarrah tehlikenin tahakkukundan ibaret olup olmadığı meselesinde tarafeyn ittifak etmeyecek olurlarsa bunun halli mehakime aittir. Hükümetler bu işte hâkim olamazlar. Yangının ef'al-i harbiye neticesinde olmadığı hakkındaki iddia ile 20 Kanun-ı Sani 923'te Türk heyeti tarafından İzmir'in işgalinden 24 saat sonra İzmir'i tahrip için Yunanların vücuda getirdikleri teşkilatın faaliyete geçtiği hakkındaki beyanat tezat teşkil etmektedir. Kuvve-i adliyenin salahiyetine hükümetin ber vech-i bâlâ müdahale etmesi Türkiye hukuk-ı esasiye ve idare-i kuvva esaslarının ahaliye temin ettiği himayeyi aynı derecede temin eylediği hususundaki beyanat ile de mütezadır. Adaletin hüsn-i tevzii esasına ve bu konferansta ihzar

36 Şimşir, **age.**, s. 417.

olunan muahede ahkamında Hükümat-ı Müttefakanın itimad göstermiş oldukları taahhüdad-ı aleniyeye bu kadar mugayir bir hareketten dolayı protesto ederler. Bu beyannamenin kıraatı üzerine Türkiye idare-i dâhiliye ve adliyesine müteferri olan böyle bir meselenin konferansta mevzu-ı bahs edilmesi caiz olmayacağını ve böyle bir beyanname okunmasından mütehayyir olduğumu söyledim. Reis Montagna hükümet-i merkeziyenin bâlâdaki tebligatı konferansta müzakere edilen hususat ile alakadar olmak itibariyle bu cihetin mevzu-ı bahs olmasının tabii bulunduğunu söyledi. Cevaben Türkiye'de herkes mehakime müracaat ederek temin-i hukuk etmektedir. Bu da gayet tabii ve meşrudur. Burada suret-i hususiyede mevzu-ı bahs edilen mesele hakkında malumat ahzedeceğimi dahi bir taahhüde giremem ve yine cevap vermek hakkını muhafaza ederim dedim. Mesele hakkında malumat i'tasını istirham ederim."[37]

Rauf Bey bu telgrafa 2 Temmuz 1923 tarihli telgraf ile cevap verdi:

"İzmir harikzedeganı hakkında İktisat Vekâletinin nokta-i nazarı ber vech-i atî mar'ruzdur: İzmir harîkında mutazarrır olanlar İktisat Vekâletine müracaat ederek zararlarının sigortalardan tazmin ettirilmesini istediler. İktisat Vekâleti eşhas ile sigortalar arasında mevcut mukaveleleri tetkik etti ve eshab-ı mesaliha bu babda devletin müdahaleye hakkı olmadığını beyan ederek doğruca mahkemeye müracaat etmeleri iktıza edeceğini suret-i münasibe tebliği eyledi. Vekalet bu suret-i hareketi ile mehakime nüfuz değil, bilakis Türkiye'de kanunun hâkim ve nafiz olduğunu ve eshab-ı mesalihin istihsal-i hak ma'rısında turuk-ı kanununiyyeye müracaatları icap edeceğini bildirmekten başka bir şey yapmamıştır ki her memlekette cari bir usul-i medenidir."[38]

İsmet Paşa 4 Temmuz'da çektiği bir başka telgrafla konuya açıklık getirmeye çalıştı:

"İzmir harîkında mutazarrır olan Türk tebaasının sigorta kumpanyaları aleyhinde Türk mehakimine ve Fransız ve İtalyanların mahakim-i milliyelerine vuku bulacak davaları neticesinde bir kumpanyanın muhtelif mahkemelerde aynı vak'adan dolayı mukavelenamesi ahkâm-ı akitleri

37 Şimşir, **age.**, s. 486.

38 Şimşir, **age.**, s. 508.

hakkında aynı iken mutehalif hükümlere maruz kalabileceği ve mesela Türklere karşı Türk mehakimi huzurunda sigorta bedelinin tediyesine mahkum olduğu halde Fransız veya İtalyanlara karşı o mahakim adem-i tediyeye hak kazanabileceği ve bu davaların uzayıp gitmesinden ve kumpanyaların Türkiye'yi terke mecbur kalabileceklerinden dolayı herkesin ve bilhassa Türkiye iktisadiyatının mutazarrır olacağı mülahazasıyla ve bu ihtilafatı seri bir usul-i tesviyeye rabt etmek maksadıyla İzmir harîkından mütevellit sigortalar davalarının mesela Lahey Mahkem-i Daime Adaleti tarafından teşkil edilecek hususi ve muvakkat mahiyette bir mahkeme-i mutelite-i hakemiye tarafından rü'yet ve intaç edilmesine ve kendi kumpanyalarını bu mahkemenin hükmüne münkad etmeye muvafakat edeceklerine ve İsviçrelilerin de böyle bir tarz-ı tesviyeye muvafık olup İngilizlerin dahi muvafakatları ihtimali mevcut bulunduğuna ve yarın İngiliz kumpanyaları arasında vuku bulacak bir içtima neticesinde bu teklife iştirak edip etmeyecekleri anlaşılacağına dair İtalyan ve Fransız müşavirleri Mösyö Nogara ve Bargeton canibinden vaki teklif-i ehemmiyetine binaen arz eder ve hükümetçe bu teklif hakkında ne düşünüldüğünün iş'ar buyrulmasını rica ederim efendim."[39]

Rauf Bey söz konusu telgrafa hemen cevap verdi. 5 Temmuz'daki telgrafında Rauf Bey şu ifadeleri kullandı:

"Bi't tezekkür Türkiye'de akdedilen mukavelat-ı hususiyeler için merci münhasıran Türk mahakimi bulunduğuna nazaran Lahey Hakem Mahkemesini kabul kavaid-i esasiye-i hukukiyeye mugayeretten ve bilhassa halen ve istikbalen tehlikeli bir misal görüldüğünden kabul edilmemiştir. Sigorta şirketleri mahakime müracaata mahal kalmadan uzlaşmak arzusunda iseler bittabi bir güna cebir mevzu-i bahs olmamak şartıyla hükümet, alakadaran arasında hüsn-i hall için tavassutta bulunabileceklerdir efendim." [40]

Temmuz ayının ortalarına gelindiğinde Konferansın da geleceğiyle ilgili umutlar arttı. Bu günlerde pek çok konuda ilerleme kaydedildiği için konferansla ilgili iyimser bir hava doğdu. Heyetler açısından temel noktalarda uzlaşma sağlanmış ve antlaşmaya son şeklini vermek için çalışmalar başlamıştı.

---

39 Şimşir, **age.**, s. 520-521.

40 Şimşir, **age.**, s. 522.

Yunanistan'dan istenen tamirat bedeli ve İstanbul'un tahliyesi ön plana çıkmıştı. İstanbul'un tahliyesi konusunda ilke açısından bir sorun yoktu. Konuyla ilgili tahliyenin tarihiyle ilgili bir anlaşmazlık söz konusuydu. Kısa sürede bu sorun da aşıldı ve diğer pürüzler de giderildi.

Bu son günlerde sigorta şirketleri ve sözleşmeleri gündeme gelmedi. Kapitülasyonların kaldırılması Müttefikler tarafından kabul edildiği ve adli rejimle ilgili anlaşmazlık da giderildiği için diğer şirketler gibi, sigorta şirketleriyle ilgili güvence sağlanmış ve sözleşmelerden doğan sorunlar giderilmişti.

Lozan Antlaşması'nda sigorta sözleşmeleri II. Kesimde yer alan Sözleşmeler ve Süre Aşımları başlığı altında yer alan 74. Maddede yer aldı. Buna göre hüküm aynen şöyleydi: "Sigorta Sözleşmeleri için işbu Kesimin Ekinde yazılı hükümler uygulanır." [41] Bu ek ise şöyle idi:

EK I.
YAŞAM SİGORTALARI
(1)

Bir sigortacı ile sonradan düşman olmuş bir kişi arasında yaşam sigorta sözleşmeleri, savaş durumunun başlaması ya da o kişinin düşman olması nedeniyle, ortadan kalkmış sayılmayacaktır.

Yukarıdaki Fıkraya göre ortadan kalkmış sayılmayan bir sözleşme hükümleri uyarınca savaş sırasında ödenmesi gerekmiş olan her sigorta edilmiş paranın savaştan sonra ödenmesi gerekecektir, işbu paraya, ödenmesi gerekli olduğu zamandan ödendiği güne dek, yıllık yüzde beş faiz eklenecektir.

Savaş sırasında sigorta primlerinin ödenmemesinden ya da sözleşme hükümlerinin uygulanmamasından dolayı eğer bir sözleşme hükümsüz ya da etkisiz, kalmış ise, sigortalı kişi ya da vekilleri ya da hak sahipleri, işbu Andlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak oniki ay içinde her zaman poliçenin hükümsüz kaldığı ya da ortadan kalkmış sayıldığı günkü değerini sigortacıdan yıllık yüzde beş faiziyle birlikte isteyebilecektir.

Yaşam sigorta sözleşmeleri, 29 Ekim 1914 gününden önce imza edilip sözleşmelerin hükümlerine göre primlerin ödenmemesinden dolayı, işbu Antlaşmadan önce kaldırılmış ya da miktarı azaltılmış olan Türk

41 İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, C I, Ankara 1983, s. 112.

uyrukları, işbu Antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak üç ay içinde ve eğer o sırada yapıyorlarsa, sigorta edilen sermayenin bütünü için poliçelerini yeniden düzenlemeğe yetkili olacaklar ve bu amaçla, sigorta kumpanyası doktorunun yapacağı ve kumpanyanın uygun göreceği bir sağlık muayenesinden, geçtikten sonra toplanmış primleri, yüzde beş toplanmış faizi ile birlikte, ödemek zorunda kalacaklardır.

(2)

Bugün bir Müttefik devlet uyruğu olan Ortaklıklar ile Türkiye uyrukları arasında 1914 yılı 29 Ekim'inden önce yapılmış olup Türk lirasından başka bir para ile ödenmesi öngörülmüş ve primleri 18 Kasım 1915 gününden önce ve sonra ya da yalnızca o günden önce ödenen yaşam sigortası sözleşmeleri aşağıdaki biçimde sonuçlandırılacaktır.:

Birincisi: 18 Kasım 1915 gününden önceki zamanlar için sözleşmede yazılı türde para ile ve bu tür parayı çıkaran ülkenin kuruna göre sigorta edilen kişinin hakları poliçenin genci koşullarına uygun olarak saptanacaktır. Örneğin altın Frank, ya da kâğıt para Frank olarak belirlenen her para Fransız Frankı ile ödenecektir.

İkincisi: 18 Kasım 1915 gününden sonraki süre için Türk lirasının değeri Savaştan önceki değerine eşit sayıldığından Türk kâğıt parasıyla ödenecektir.

Sözleşmeleri Türk parasından başka bir para ile yapılmış olan Türkiye uyrukları, 18 Kasım 1915'ten beri primlerini sözleşmelerde yazılı para ile ödediklerini kanıtlarlarsa, söz konusu sözleşmeler 18 Kasım 1915'ten sonraki zamanlar için bile işbu parayı çıkarmış olan, ülkenin kuruna göre ödeyecektir.

Bugün Müttefik bir devletin uyrukluğunu taşıyan Ortaklıklarla 29 Ekim 1914 tarihinden önce Türk parasından başka bir para ile yapılmış ve primlerinin ödenmesi dolayısıyla, şimdiye dek yürürlükte kalmış olan sözleşmelerin sahibi Türkiye uyrukları, işbu Antlaşmanın yürürlüğe konulması gününden başlayarak üç ay içinde, bu söyleşmelerde yazılı para ile ve o parayı çıkaran ülkenin kuruna göre, sermayelerini bütünlemesi için poliçelerini yeniden düzenlemek hakkına sahip olacaklardır. Bunun için, 18 Kasım 1915'ten beri süreleri dolmuş olan primleri o para ile ödeyeceklerdir. Buna karşılık, sözü geçen kişilerin o günden sonra Türk parası ile ödedikleri primler kendilerine gene o para ile geri verilecektir.

(3)

Türk lirası olarak yapılmış olan sigorta sözleşmelerinde iso, ödeme Türk parasıyla olacaktır.

(4)

Sigorta Ortaklığı ile bir özel sözleşme yaparak poliçelerinin değerini ve primlerinin ödeme biçimini önceden düzenlemiş olan, sigortalı kişilere ve işbu Antlaşmanın yürürlüğe konulması günündü poliçeleri kesinlikle ödenmiş olan kişilere 2. ve 3, Fıkraların hükümleri uygulanmayacaktır.

(5)

Yukarıdaki Fıkraların uygulanmasında, tarafların karşılıklı yükümlerini hesaplarken, kişi ömrü tahminleri ile faiz tutarının karışımına dayanan sigorta sözleşmeleri, yaşam üzerine yapılmış sigorta sözleşmesi hükmünde sayılacaktır.

II. DENİZ SİGORTALARI

(6)

Tarafların düşman durumuna gelmelerinden önce risk başlamış olması ve sigortacının bağlı olduğu Devlet ya da o Devletin Müttefiklerince girişilmiş savaş eylemleri sonucundaki zararları gidermeye ilişkin bulunmaması koşulu ile deniz sigorta sözleşmeleri, içerdikleri hükümler geçerli ise, ortadan kaldırılmış sayılmayacaktır.

III. YANGIN SİGORTALARI VE ÖTEKİ SİGORTALAR

(7)

Yukarıdaki Fıkrada yazılı koşullarla, yangın ya da öteki tüm sigorta sözleşmeleri ortadan kaldırılmış sayılmayacaktır.[42]

Söz konusu hükümlere bakıldığında Sevr Antlaşması'nda yer alan hükümlerle belli hükümlerde bir benzerlik bulunsa da Lozan'daki sigorta sözleşmeleri, Sevr'e göre daha sınırlı tutulmuştu.[43] Özellikle deniz sigortaları Sevr Antlaşması'na göre sadeleştirilmişti. Yine uluslararası nitelik arz eden

42 Soysal, **age.**, s. 115-118.

43 Sevr Antlaşması'nda sigorta sözleşmeleri için bakınız: Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, İstanbul 1953, s. 643-647.

yeniden sigortalar (Reassurances) Lozan'da gündeme gelmedi ve antlaşmaya da konulmadı. Ayrıca Lozan Antlaşması'nda Sevr'de yer almayan prim ödeme ve teminatın geçerliliğine dair bazı tarihler yer aldı. Sigorta şirketleri ve sigorta sözleşmeleri konusunda belirlenen tarihlerde Türk tarafının görüşleri dikkate alınmıştı. Bununla birlikte sigorta şirketlerinin Türkiye'deki faaliyetleri için de kapılar kapatılmamıştı. Sonunda detay gibi görünen, ancak kapitülasyonlardan ticaret sözleşmelerine yabancıların durumundan hukuksal ayrıcalıklara kadar geniş bir alanı kapsayan sigorta şirketleri ve sözleşmeleri antlaşmada yer almıştı.

Sonuç

Lozan Konferansı sadece sınırlar, genel anlamdaki ekonomik ve mali konular, azınlıklar ve bir takım siyasi konuların görüşüldüğü bir toplantı olmadı. Lozan'da üç ana komisyon kurulmuştu ama hemen her konuda oluşturulan alt komisyonlarda çok daha özel ve detay konular gündeme geldi. Sigorta şirketlerinin durumu ve bu şirketlerin faaliyetlerinden olan sigorta sözleşmeleri, azınlıklar ve yabancıların durumuyla ilgili komisyonun bünyesindeki alt komisyonda tartışıldı.

Osmanlı Devleti'nde 1860'lardan itibaren kurulan ve sayıları her geçen gün artan sigorta şirketlerinin varlığı, Batı ekonomisine eklemlenmenin ve bunun sonucu olan ticaretle ilgili yasal düzenlemelerin bir sonucuydu. Osmanlı Devleti'nin 1838 Balta Limanı Ticaret Sözleşmesi sonrasında, Batılı devletlerle gelişen ticari ilişkileri, para ekonomisini öne çıkarmış ve taşınır ya da taşınmaz mallarla ilgili güvence arayışlarını arttırmıştı. Mülkiyetin gelişmesine paralel olarak teminat kavramı da sıklıkla kullanılır olmuştu. Osmanlı Devleti'ndeki bu bağlamda kurulan sigorta şirketleri de çoğunlukla yabancılara aitti. Bu şirketler kapitülasyonlar, ticari sözleşmeler ve bunlara alan açan yasal düzenlemelerle ayrıcalıklar elde etmişlerdi. Sayıları hep artan bu şirketler denetimden uzak bir şekilde özel ve tüzel kişilerle sözleşme imzalayıp poliçeler düzenliyorlardı.

Osmanlı Devleti'nde sermaye noksanlığı milli ekonomi zihniyetinin gelişmemiş olması, sigorta şirketlerinin faaliyet alanlarının genişlemesine yol açmıştı. Bu şirketlerle ilgili denetim mekanizmalarının kurulması ancak 20. Yüzyıl başlarında, özellikle de İkinci Meşrutiyet yıllarında gerçekleşecekti.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, pek çok sektörde olduğu gibi, hasım devletlere ait sigorta şirketlerinin de ayrıcalıkları sona bulmuştu. Savaşın sona ermesiyle birlikte Müttefiklere ait şirketler eski ayrıcalıklı konumlarını elde etmek için vakit geçirmeksizin çalışmalara başladılar. Bunun en somut adımını da Sevr Antlaşması ile attılar. Sevr Antlaşması'nın 309. Maddesinden sonra düzenlenen

Ek kısmındaki hükümlerde düzenlenen sigorta sözleşmeleriyle Müttefik şirketler savaş öncesi durumlarına kavuştular.

Sigorta şirketlerinin durumu ve sigorta sözleşmeleri Lozan Konferansı'nda da gündeme geldi. Alt komisyon toplantılarında tartışılan konu, Sevr Antlaşması'na göre başka bağlama taşındı. Çünkü bu kez Türk tarafı masaya mağlup taraf oturmamıştı ve ayrıca İzmir'deki büyük yangın gündemdeki yerini koruyordu. Konferansın birinci döneminde sigorta şirketlerinin durumu, ikinci dönemde ise sigorta sözleşmeleri gündeme geldi.

Bu arada sigorta şirketlerinin Lozan'da kulis faaliyetlerinde bulunmaları ve Türk heyeti ile görüşmeler yapmaları, Ankara'da rahatsızlık yarattı. Rauf Bey, sigorta şirketlerinin faaliyetleriyle ilgili görüşmeleri için Ankara'yı adres olarak gösterdi. Bunun etkisiyle olsa gerek Lozan Antlaşması'nda şirketlerle değil, sözleşmelerle hükümler yer aldı. Aynı şekilde bazı tarih ve ödemelerde Türkiye'nin talepleri dikkate alındı.

Sonuçta Lozan Antlaşması'ndaki hükümlere bakıldığında Türk tarafının bazı hassasiyetlerinin dikkate alındığı, bununla birlikte yabancı sigorta şirketlerine de kapıların kapatılmadığı görüldü. Diğer taraftan yeni Türk Devleti, Lozan Antlaşması sonrasında sigortacılıkla ilgili yasal düzenlemelere gitti ve ayrıca aynı süreçte yerli ve millî sigorta şirketleri kuruldu.

KAYNAKÇA

Altınbaş, Merve, 19. Yüzyıl Osmanlı Hukukunda Sigorta Sözleşmelerine İlişkin Yapılan Düzenlemeler, **Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 7, S 1, Bahar 2019.

Arseven, Haydar, "Sigortanın Tarihçesi ve Geri Kalmışlığımızın Sebepleri", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C 43 Prof. Dr. S. F. Ülgener'e Armağan, İstanbul, 1987

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, I. Cilt, İstanbul 1966.

Baskıcı, Murat, "Osmanlı Anadolu'sunda Sigorta Piyasası: 1860-1918", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 57, S 4, 2002.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, I. Cilt, İstanbul, 1953, s. 643-647.

Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, İstanbul 1943, s.64-65; Cemil Bilsel, **Lozan**, II. Cilt, İstanbul 1933.

Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler, (Çeviren: Seha L. Meray), İkinci Takım, I. Cilt, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001.

Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler, (Çeviren: Seha L. Meray), İkinci Takım, I. Cilt, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001.

Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, IV. Cilt, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001.

Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler, (Çeviren: Seha L. Meray), Birinci Takım, I. Cilt, II. Kitap, Yapı Kredi Yayınları, Ankara 2001.

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, I. Cilt, Ankara 1983.

Şimşir, Bilal, **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Şimşir, Bilal, **Lozan Telgrafları (1922-1923)**, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.

Türk İstiklal Harbi, II. Cilt, VI. Kısım, IV. Kitap, Genelkurmay Başkanlığı Harb Dairesi Resmi Yayınları, Ankara 1969.

LOZAN KONFERANSI'NDA KUTSAL EMANETLER SORUNU

Celil BOZKURT*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nda Medine'nin tahliyesi esnasında burada bulunan Kutsal Emanetler, İstanbul'a nakledildi. Birinci Dünya Savaşından sonra Osmanlı Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Sevr Antlaşması'nda Kutsal Emanetlerin Hicaz Krallığı'na iade edilmesi istendi. Fakat Sevr Antlaşması'nın Millî Mücadele'den dolayı yürürlüğe girmemesi nedeniyle söz konusu girişim sonuçsuz kaldı. Padişah Vahdettin'in 17 Kasım 1922 tarihinde İngilizlere sığınmasından sonra Refet Paşa, olası bir İngiliz gaspına karşı Kutsal Emanetleri muhafaza altına aldı. Kutsal Emanetler, daha sonra Padişah Vahdettin'in yerine Halife seçilen Abdülmecid Efendi'ye tesellüm edildi. Kutsal Emanetler, Lozan Konferansı'nda 25 Ocak 1922 tarihinde yeniden gündeme geldi. İngiltere temsilcisi Lord Curzon, Kutsal Emanetlerin yeniden Hicaz Krallığı'na iadesini istedi. TBMM Hükümeti'nin temsilcisi İsmet Paşa, Kutsal Emanetlerin Halifelik makamının yetki ve tasarrufunda olduğunu vurgulayarak iade talebini reddetti. Lozan Konferansı'nda tartışma konusu olan Kutsal Emanetler, TBMM'de hararetli müzakerelere neden oldu. Bazı milletvekilleri, Kutsal Emanetlerin Anadolu'da emin bir yere nakledilmesini tavsiye etti. Lozan Konferansı'nın kesintiye uğradığı dönemde yeniden bir savaş ihtimalinin belirmesi üzerine Kutsal Emanetler, Konya'ya nakledildi.

Bu tebliğde Lozan Konferansı'nda iadesi gündeme gelen Kutsal Emanetler ve sonrasında ortaya çıkan gelişmeler analiz edilecektir. Zaman zaman gündeme getirilen bu nazik konunun tarihsel perspektifte anlaşılması Türk kamuoyu ve akademisi için önemlidir. Araştırmada Osmanlı arşiv belgeleri, Lozan tutanakları, TBMM Zabıt Cerideleri, süreli yayınlar ve telif eserler kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kutsal Emanetler, Lozan Konferansı, Fahreddin Paşa, İstanbul, Konya.

* Doçent Doktor, Düzce Üniversitesi Akçakoca Siyasal Bilgiler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, Düzce, celilbozkurt@duzce.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6103-1642

THE PROBLEM OF HOLY RELICS AT THE LAUSANNE CONFERENCE

ABSTRACT

The Holy Relics found here during the evacuation of Medina in the First World War were transferred to Istanbul. In the Treaty of Sevres signed between the Ottoman Government and the Entente Decrees after the First World War, it was requested that the Holy Relics be returned to the Kingdom of Hejaz. However, due to the fact that the Treaty of Sevres did not enter into force due to the National Struggle, this attempt was fruitless. After Sultan Vahdettin's refuge from the British on November 17, 1922, Refet Pasha took the Holy Relics under protection against a possible British usurpation. The Holy Relics were presented to Abdulmecid Efendi, who was later elected Caliph in place of Sultan Vahdettin. The Holy Relics were brought up again on January 25, 1922 at the Lausanne Conference. The representative of the United Kingdom, Lord Curzon, demanded the return of the Holy Relics to the Kingdom of Hejaz again. Ismet Pasha, the representative of the Turkish Grand National Assembly Government, rejected the request for restitution, emphasizing that the Holy Relics are under the authority and savings of the Caliphate authority. The Holy Relics, which were the subject of discussion at the Lausanne Conference, caused heated negotiations in the Grand National Assembly. Some deputies recommended that the Holy Relics be transferred to a safe place in Anatolia. During the interruption of the Lausanne Conference, the Holy Relics were transferred to Konya when the possibility of a war appeared again.

In this presentation, the Holy Relics whose return was on the agenda at the Lausanne Conference and the subsequent developments will be analyzed. It is important for the Turkish public and academia to understand this gentle issue, which is brought up from time to time, in historical perspective. Ottoman archival documents, Lausanne minutes, Turkish Grand National Assembly Records, periodicals and copyrighted works were used in the research.

Keywords: Holly Relics, Lausanne Conference, Fahreddin Pasha, Istanbul, Konya.

Giriş

Kutsal emanetler, literatürde Emânât-ı Mübâreke, Emânât-ı Mukaddese, Emânât-ı Şerîfe, Kutsal Emanetler, Kutsal Eşyalar, Mukaddes Eşyalar, Teberrükât Eşyası, Kutsal Hatıra Eşya, Kutsal Yadigâr ifadeleriyle yer almaktadır. Kutsal Emanetler; Hz. Peygamber'e, diğer bazı peygamberlere, sahabeye, İslam büyüklerine ve Haremeyn'e ait eşya için kullanılan bir tabirdir.[1] Hz. Peygamber'e ait olan veya onun tarafından kullanılan eşyayı sahabeler ve ardından gelen nesiller büyük bir titizlikle korudu. Hilâfet konusunda ihtilâf çıkınca Emevîler insanları kendilerine bağlamak için Hz. Peygamber'in minberi, hırkası ve sancağı gibi bazı eşyasına sahip olmak istedi. Muaviye, sonradan hilâfet sembollerinden biri haline gelen Peygamber hırkasına 20.000 dirhem ödedi. Ömer b. Abdülaziz'in, özenle koruduğu Resul-i Ekrem'e ait hurma liflerinden örülmüş bir sedir, içi hurma lifiyle doldurulmuş deri bir yastık, yorgan olarak kullandığı kadife bir örtü, büyükçe bir tabak, bir su tası, bir elbise, bir el değirmeni ve bir sadağı ziyaretine gelen Kureyşliler'e gösterdiği rivayet edilir. Son Emevî halifesi II. Mervân'ın hizmetinde bulunanlardan biri, onu öldüren Âmir b. İsmail'e kendisinin bağışlanması karşılığında Haşimoğlularının eline geçmemesi için saklanan bu eşyanın yerini gösterdi ve çıkarılan eşya onun tarafından Ebü'l-Abbas es-Seffâh'a teslim edildi.[2]

Abbâsîler'e intikal eden ve Hülâgû'nun Bağdat'ı işgali sırasında Mısır'a kaçan Abbasî hânedanı mensupları tarafından götürülen hâtıra eşya Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethiyle Osmanlıların eline geçti. Kutsal Emanetlerin bazıları önceleri Hazîne-i Hümâyun'da muhafaza edilirken II. Mahmud döneminde (1808-1839) Has Oda Kasrı'na alındı. Buranın temizliği, buhurlanması ve korunması gibi işler için en büyük zabitleri has odabaşı olan kırk kadar hizmetli görev yapıyordu. Padişah da kendisini bu görevlilerden biri kabul eder, hırka-i saâdet sandığının ve bulunduğu odanın anahtarını yanında tutardı.[3] Birinci Dünya Savaşı esnasında düşman eline geçer korkusuyla Konya'ya[4] taşınan mukaddes eşya Cumhuriyet döneminde de büyük saygı gördü ve II. Dünya Savaşı sırasında Niğde'de muhafaza edildi.

---

1 Döndü Çavdar, "Dolmabahçe Sarayındaki Mukaddes Emanetler", **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1-5 Eylül 2018, s. 595.

2 Nebi Bozkurt, "Mukaddes Emanetler", **İslam Ansiklopedisi**, C 31, 2020, s. 108-111.

3 Bozkurt, agm., s. 111.

4 Kutsal Emanetler, Birinci Dünya Harbinde İtilaf donanmasının Boğazları zorlaması üzerine ihtiyaten Hazine-i Hümayun'dan alınarak yine Konya'ya taşınmıştı. Bu hususta bkz. Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 11.

Bu bildiri de Birinci Dünya Savaşı'nda Medine'nin tahliyesi esnasında İstanbul'a gönderilen ve Lozan Konferansı'nda İngilizler tarafından Hicaz Krallığı'na geri verilmesi istenilen Kutsal Emanetler konu edilmiştir. Oldukça sert ve çetin tartışmalara neden olan Kutsal Emanetler sorunu, Lozan Konferansı'nın bilinmeyen bir tarafını aydınlatması bakımından oldukça önemlidir. Araştırmada Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TBMM zabıt cerideleri, süreli yayınlar ve telif eserlere yer verilmiştir.

Kutsal Emanetlerin İstanbul'a Getirilmesi

Mekke Şerifi Hüseyin'in 5 Haziran 1916'da Medine'de başlattığı Arap isyanı, kısa zamanda Mekke, Taif, Cidde, Yenbu, Vech ve Hicaz'a yayıldı. Bunun üzerine Şam'daki Dördüncü Ordu takviye edilerek ordu komutanlığı yetkisinde "Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanlığı" kuruldu. Komutanlığın başına On ikinci Kolordu Komutanı Fahrettin Paşa tayin edildi.[5] Hicaz vilayetinde Mekke, Cidde, Yenbu ve Taif'in elden çıkmasından sonra Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki tek kalesi Medine'ydi. Medine, uzun bir süre İngiliz ve Arap saldırılarına karşı direndi. Bu sırada 30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekildi. Fakat Fahrettin Paşa, mütarekeden itibaren 2,5 ay daha direnişe devam etti. Nihayet 17 Ocak 1919 tarihinde başlayan Medine'nin tahliyesi, son Türk kafilesinin ayrıldığı 28 Şubat 1919'da tamamlandı.[6]

Birinci Dünya Savaşında Medine'nin tahliyesi gündeme gelince Kutsal Emanetlerin İstanbul'a gönderilmesine karar verildi. Çünkü bu kıymetli eşyanın İngilizlerin ve yağmacı Arapların eline geçmesinden korkuluyordu. Başkumandanlığın bu kararı, 2 Mart 1917'de Hicaz Kuvve-i Seferiye Kumandanı Fahrettin Paşa'ya bildirildi. Şeyhül Harem Ziver Bey'den dini açıdan bir mahzur olmadığını öğrenen Fahreddin Paşa, büyük elmas parçalarının, murassa şamdanların, avizelerin, kandillerin, askıların, yelpazelerin ve nadir yazma eserlerin nakline karar verdi.[7]

Fahreddin Paşa, bu hususu 13 Mart 1917 tarihli bir telgrafla Dördüncü Ordu Kumandanlığına şöyle bildirdi:[8]

---

5 Hasan Barlak, "Fahreddin Paşa'nın Hicaz Cephesinde Bayrak Mücadelesi (Haziran 1916 - Ocak 1919), **Studies Ottoman Domain**, C 6, 2016, s. 23.

6 Barlak, agm., s. 39.

7 Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Medine'den getirilen Kutsal Emanetler", **500. Yılında Mukaddes Emanetler**, İstanbul 2019, s. 111.

8 Ali Fuad Erden, **Çölde Türk Destanları Suriye Hatıraları II**, (Yayına hazırlayan: Yusuf Turan Günaydın), Kopernik Kitap, İstanbul 2018, s. 346-347.

Manen ve maddeten kıymeti olan eşyanın naklini Şeyhülharem'le müzakere ettim. Büyük elmas parçalarının, murassa şamdanların, avizelerin, kandillerin, askıların, yelpazelerin, tespihlerin ve bu gibi âsâr-ı nefisenin ve Arif Hikmet Bey ve Mahmudiye Medresesi kütüphanelerindeki âsâr-ı nefise-i nadirenin nakliyle iktifa olunarak gümüş âvâni ve matbu âsârın naklinden sarf-ı nazar etmeğe karar verdim. Eşya, tarafımdan mühürlü sandıklar içinde gönderilecektir. Bu eşya ile Şeyhülharem ve onunla beraber Muzaffer Ağa ve mütesellim gideceklerdir. Eşyanın hepsi birer birer tafsilatlı olarak tarif ve tasrih edilmek suretiyle kayıt ve tespit edilmiş ve müteaddit nüsha defterleri tanzim edilmiştir."

Seksen parçadan oluşan Kutsal Emanetler, bir zabıtla kayıt altına alındı. Bu zaptı, başta Fahreddin Paşa olmak üzere Şeyhü'l Harem Ziver, Harem-i Şerif Hazinedarı Muzaffer Bey, Medine Muhafızı Basri Paşa ile Kuvve-i Seferiye Erkan-ı Harp Reisi Selahaddin Bey ve Bevvab Şakir Ağa imzaladı. Daha sonra teneke kutulara konulan Kutsal Emanetler, "Hz. Nebevi" damgasıyla mühürlenerek İstanbul'a nakledilmek üzere Şeyhü'l Harem Ziver Bey başkanlığındaki bir heyete teslim edildi. Bu heyete teslim edilen Kutsal Emanetler'in dökümü şöyleydi:[9]

Kütükteki Kayıt Numaraları

Kur'an 1-2-3-4-5-410.

Ecza-yı Şerife 47-48-51-122

Kur'an kaplar 72-73-74-75

Hilye-i şerife 66

Altın levha 2

Tesbih 67-68-69-70-71-373-379

Rahle 760-410

Altın tuğra 83

Sancak başlığı Şal sandığında 41. Kılıç 81-82-383

Kevkeb-i dürri 1

Altın askı 3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-19

Natürel zümrüt 23-25-65-295-13

Altın kandil askı 14-15-16-17-18-20-21-26-27-

Altın kandil 28

Altın şamdan 179-180

9 Beyoğlu, agm., s. 112.

Altın makas 206

Gülabdan altın 84

Bir gülabdan, bir buhurdan 85-89

İki gülabdan, iki buhurdan 166-167

Buhurdan altın 86-87-88

Bir gülabdan, üç buhurdan ve bir tepsi 123-176-293

Çelenk, altın 11-59

Yıldız çiçek, iğne altın 56-S7-58-60-61-62-63-370-371

Yaprak altın 36

Pırlanta altın yüzük 54

Gerdanlık, küpe, bilezikler, kemer ve kemer taşı 83

Altın gümüş zincirler 55

Mücevherat kutusu 225

Mücevherat çekmeceleri 386

Bakır sandık 83 (Burada yazılı olanlar 386'ya konmuştur)

Kutsal Emanetler, Mekke Emiri Şerif Ali Haydar Paşa tarafından yaklaşık 2000 askerle birlikte 19 Mart 1917 tarihinde Şam'a nakledildi.[10] 25 Mayıs 1917'de İstanbul'a ulaşan Kutsal Emanetler, hazret-i şehriyari Tevfik, Ayandan Abdürrahim Şeref, Şeyhü'lharem Ziver ve Hazine-i Hümayun Kethüdası Tevfik beylerden mürekkeb bir hususi komisyon tarafından teslim alındı.[11] Medine'den gelen Kutsal Emanetlerle birlikte gelen değerli kitap ve sair emanetlerin tetkiki, bunların muhafazası ve tamire muhtaç olanların tamir edilmesi için bir komisyonun kurulması kararlaştırıldı. Bu komisyonda Evkaf-ı İslamiye Müzesi Müdürü Hakkı Bey, Meclis İdaresi Azasından İstanbul Mebusu İsmet Bey, Meclis İdaresi Azasından Vilayat-ı Mümtaze Kalemi Müdürü Kemal Bey ve Evkaf Nezareti Müessasat-ı İlmiye Müdürü Nail Reşid Bey yer aldı.[12] Değişik komisyonlar tarafından bakım ve tamiri yapılan Kutsal Emanetler, Hazine-i Hümayun 'da muhafaza edilmek üzere Hazine-i Hümayun Kethüdalığı'na teslim edildi.[13]

---

10 Beyoğlu, agm., s. 112.

11 **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**, **Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)**,4470-335227. Ayrıca bkz. **BOA. Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)**, 247-45.

12 **BOA. BEO**. 4475-335557.

13 **BOA.Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR)**. 1630-61; **BOA.BEO**.4475-335558.

Sevr Antlaşmasında Kutsal Emanetler

Birinci Dünya Savaşı sonunda İtilaf Devletleri, Almanya, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Bulgaristan ile bir barış antlaşması imzalamasına rağmen Osmanlı Devleti ile bir barış antlaşması imzalamamıştı. 18-26 Nisan 1920 tarihlerinde toplanan San Remo Konferansında İtilaf Devletleri, daha sonra Sevr Antlaşması olarak bilinen bir barış antlaşması taslağı hazırladı. İtilaf Devletlerin şartlarını "uygulanamaz" bulan Damat Ferit Paşa Hükümeti, 25 Haziran 1920 tarihinde Onlar Konseyi'ne sunduğu bir muhtırayla Osmanlı Devleti'nin hukukunu savundu. Yine Damat Ferit Paşa, Onlar Konseyi'ne 8 Temmuz 1920 tarihli ikinci bir muhtıra sunarak barış antlaşmasının yumuşatılmasını istedi. Fakat İtilaf Devletleri, 17 Temmuz 1920'de Dahiliye Nazırı Reşit Beye sundukları tehditvari bir notayla Osmanlı Devleti'nin barış antlaşmasını tartışmasız kabul etmesini istedi. Nihayet Yıldız Sarayı'nda toplanan Saltanat Şurası'nda kabul edilen antlaşma, Hadi Paşa Başkanlığında Rıza Tevfik ve Reşat Halis Bey'den oluşan bir heyet tarafından 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalandı.[14]

Sevr Antlaşması'nın 422. Maddesi, Osmanlı Devleti'nin 1 Ağustos 1914 tarihinden itibaren egemenlik alanında bulunan arazide ahzettiği dini, arkeolojik, tarihi ve sanatsal kıymeti bulunan eşyanın, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden en geç on iki ay içinde mezkûr arazinin intikal ettiği hükümetlere geri verilmesini şarta bağlıyordu. Madde, şayet söz konusu eşyanın herhangi bir şahsın eline geçmesi durumunda Osmanlı Hükümeti'nin bunları istirdat veya başka yollarla alıp taahhüdünü yerine getirmesini istiyordu. Ayrıca ilgili hükümetlerin söz konusu eşyaya ait cetvelleri, antlaşmanın yürürlüğe girmesinden en geç altı ay zarfında Osmanlı Hükümeti'ne sunmaları isteniyordu.[15] Bu maddede her ne kadar kutsal emanetlere dair açık bir kayıt yoksa da savaş esnasında Medine'den getirilen kutsal eşyanın bu madde kapsamına girdiği açıktır. Fakat Sevr Antlaşması, Türk Millî Mücadelesinin zafere ulaşması sonucunda uygulanma imkânı bulamadı. Böylelikle Kutsal emanetler, Lozan Antlaşması'na kadar rafa kaldırıldı.

Millî Mücadele Sonrasında Kutsal Emanetler

Kutsal Emanetler, sadece Peygamber yadigârı bir eşya olarak değil, aynı zamanda Halifeliğin de meşruluğunu sağlayan bir sembol kıymetindeydi. TBMM

---

14 Mustafa Budak, **Misak-ı Milli'den Lozan'a**, 5. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014, s. 199-204.

15 Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953, s. 686-687.

Hükümeti, Lozan Konferansı öncesinde Kutsal Emanetleri İslam Âlemini temsilen elinde bulundurmaya büyük önem veriyordu. Mudanya Mütarekesi'nde TBMM yönetimine bırakılan başkent İstanbul'da oluşturulacak yeni düzenin en önemli gündem maddelerinden birisi de Kutsal Emanetlerin özenle muhafaza edilmesiydi. TBMM'nin 1 Kasım 1922 tarihinde Saltanatı kaldırması Kutsal Emanetleri yeniden gündeme taşıdı. Başvekil Rauf Bey, TBMM'nin 6 Kasım 1922 tarihinde yapılan gizli oturumunda Kutsal Emanetlerin muhafazası için İstanbul'da yönetimi devralan Refet Paşa'ya ayrıca talimat verildiğini vurguluyordu.[16] Bu oturumda söz alan Amasya Mebusu Ömer Lütfi Bey de "Mademki, İstanbul'daki Harbiye Nezareti erkânı ve tevabii ve oradaki inzibat ve itfaiye vesaire oradaki müsteşar burada, Müdafa-i Milliye emrine raptedilmiştir. Oradaki Şehremini bura namına vali yapılmıştır. Emanatı Mukaddesenin tamamı ile muhafazası bizim emrimize amade demektir. Bizim nöbetçilerimizin tahtı muhafazasında demektir. O halde Hükümet bunu behemehâl temin etmelidir." diyerek konunun nezaketine dikkat çekiyordu.[17]

Padişah Vahdettin'in 18 Kasım 1922 tarihinde İngilizlere sığınarak ülkeden firar etmesi, Kutsal Emanetlerin acilen kontrol altına alınmasını gerektirdi. Başvekil Rauf Bey, TBMM'nin 18 Kasım 1922 tarihinde yapılan gizli görüşmelerinde milletvekillerine konunun takipçisi olduğunu belirterek 17 Kasım'da Refet Paşa'dan gelen aşağıdaki telgrafı okudu:[18]

"Vahidüddin Efendi bu gece saraydan gaybubet eylemiştir. İstanbul kumandanı ve polisi müdürünü tahkikat ve tedaibiri lâzıme ittihazı için saraya gönderdim. Alacağım malumatı ayrıca arz ederim. Vahidüddin, ağlebi ihtimal başmabeyncisi ve birkaç mukarribini ile ve İngilizlerin delaleti ile gaybubet eylemiştir. Emanatı mukaddesenin, İngilizler tarafından herhangi bir suretle alınması ihtimaline karşı dairedeki muhafaza tertibatı hazırasını hiç bozmaksızın emanatı emin bir mahalle kaldırtacağım. Vahidüddin'in firarına ve harekâtı muhtemelesine karşı esasen kendisinin mahlu olduğunu derhal ilân sureti ile mücadeleye başlamağı pek lüzumlu görüyorum. Bu bapta iradei saımilerine makina başında mümtazırım."

TBMM Hükümeti, Refet Paşa'nın tavsiyesi üzerine 18 Kasım 1922 tarihinde Osmanoğullarının son Padişahı Vahdettin'i halifelikten hal' etti. Şehzade Abdülmecid Efendi, 163 mebusun katıldığı halife seçiminde 148 oy

16 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 3, 6 Kasım 1922, s. 1011.

17 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 3, 6 Kasım 1922, s. 1013.

18 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 3, 18 Kasım 1922, s. 1042.

alarak halife seçildi.[19] TBMM'nin 20 Kasım 1922 günkü oturumunda Halife-i Müslim'in seçilen Abdülmecid Efendi'ye TBMM namına Kutsal Emanetleri teslim ve tebriklerini arz etmek üzere Kırşehir Mebusu Müfit Efendi'nin başkanlığında 19 kişilik bir heyet oluşturuldu.[20] Heyet, 24 Kasım 1922 günü Kutsal Emanetlerin bulunduğu Topkapı Sarayı'nda Hırka-i Şerif Dairesi'ne gidip incelemede bulundu. Vahdettin'in firarından sonra Hırka-i Şerif Dairesinde bulunan Kutsal Emanetlerde herhangi bir eksik olmadığına dair İstanbul Valisi, İstanbul Kumandanlığı ve Hazine-i Hümayun Kethüdası tarafından hazırlanan zabıt varakası, Halifeye teslim edilerek biat töreni yapıldı.[21]

Padişah Vahdettin'in firarından yaklaşık 2 ay sonra Medine emanetlerinin de içinde bulunduğu Kutsal Emanetlerin bir kısmının Ankara'ya nakline karar verildi. Halife Abdülmecid Efendi'nin muvafakati ve İstanbul Kumandanlığının emri doğrultusunda 103 sandık eşya, Enderun memur ve müstahdeminin nezareti altında 10 Ocak 1923 tarihinde Ankara'ya sevk edildi. Medine'den gelen Kutsal Emanetlerin hepsi Ankara'ya sevk olmayıp şallar ve yazma eserler koleksiyonu nakilden hariç tutuldu. Topkapı Tahrir Komisyonu, Ankara'ya nakledilen Medine emanetlerini "Medine-i Münevvere'den Gelen ve Hazîne Eşyası Meyânında Ankara'dan bi'l-vürûd Emânât-ı Mübâreke Hazînesi'nde kayd ve tesbît olunan Eşya" başlığı altında IV numaralı deftere cins, adet ve evsafıyla beraber kaydetti. [22] Dönemin Topkapı Sarayı Müzesi Tahsin Öz, Kutsal Emanetlerin Ankara'ya naklini şöyle anlatır:[23]

"…Arkeoloji Müzesi'nden birtakım eserler de ilâve olunarak birinci parti Ferhat Bey isminde bir binbaşının nezâreti altında ve Saray memurlarının refâkati ile bir ufak vapura konularak İzmit'e götürüldü. Bu cidden tehlikeli bir ameliyât idi. Çünkü İtilâf Devletleri bunu müsâdere edebilirdi. Giden eserler mikdarı kâfi görülmediğinden ikinci bir parti daha gönderildi. Geyve'de müşkülâta uğradı. Nihayet bu eserler Büyük Millet Meclisi arkasında bir yere kondu. Başlarında Hazîne Kahyâsı Refik Bey, memurları ile bulunuyordu…"

Lozan Antlaşmasında Kutsal Emanetler

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra İtilaf Devletleri, Anadolu ve Trakya'da daha önce belirledikleri nüfuz bölgelerini işgal ettiler. İngiltere,

19 Ali Satan, **Halifeliğin Kaldırılması**, Gökkubbe, İstanbul 2020, s. 158-161.

20 Satan, **age.**, s. 163-164.

21 **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre 1, C 25, 13 Aralık 1922, s. 342-243.

22 Abdülmecid Şentürk, **Medine'nin Son Emanetleri**, İstanbul 2017, s. 251-155.

23 Tahsin Öz, **Hayatım**, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1991, s. 13.

Yunanlara 15 Mayıs 1919 tarihinde İzmir'i işgal ettirerek işgali bir vekâlet savaşına dönüştürdü. Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yürütülen Millî Mücadele, Türk ordusunun kesin bir zaferiyle sonuçlandı. İtilaf Devletleri, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti'ne mütareke çağrısında bulundu. İtilaf Devletleri ile TBMM Hükümeti arasında 11 Ekim 1922 tarihinde Mudanya Mütarekesi imzalandı. Bu antlaşmayla birlikte İtilaf Devletleri, TBMM Hükümeti'ni resmen tanıdı. Antlaşma daha sonra imzalanacak olan Lozan Antlaşması'na siyasal bir zemin hazırladı.[24] İngilizler, 27 Ekim 1922'de "entrikacı" bir stratejiyle TBMM Hükümetiyle birlikte İstanbul Hükümetini de Lozan Barış Konferansı'na çağırdı. Mustafa Kemal Paşa, Türk milletinin yegâne temsilcisinin TBMM Hükümeti olduğunu hatırlatarak bu teklifi reddetti. Ardından TBMM Hükümeti, 1 Kasım 1922'de Saltanatı kaldırarak ortaya çıkan çift başlılığı tümüyle ortadan kaldırdı. Lozan'a gidecek Türk Heyeti'nin Başkanlığına Hariciye Vekili Edirne milletvekili İsmet Paşa, delegeliklerine de Sıhhıye ve Muavenet-i İctimaiye Vekili Sinop milletvekili Rıza Nur ile eski iktisat vekili Hasan Hüsnü (Saka) seçildi. Ayrıca Adana milletvekili Zekai, Saruhan milletvekili Celal, Diyarbakır milletvekili Zülfi, Burdur milletvekili Veli Beyler de heyete dâhil edildi.[25]

Lozan Konferansı, 21 Kasım 1922'deki ilk toplu oturumun ardından 22 Kasım'da İngiliz Delegesi Lord Curzon'un başkanlığında toplanan komisyonun toprak ve asker konularıyla yaptığı tartışmayla başladı. Konferansta, farklı konulara dair komisyon ve alt komisyonlar belirlendi. Üç ana komisyonun birincisi toprak sorunlarıyla ilgiliydi ve başkanlığını Lord Curzon yapmaktaydı. İkincisi, Marki C. Garroni'nin başkanlığını üstlendiği kapitülasyonlar ve azınlıklar komisyonuydu. Üçüncüsü, başkanlığını Eugene C. Barrare'nin yaptığı iktisadi ve mali konularla ilgilenecekti.[26]

Lozan Konferansında Osmanlı döneminden kalma çoğu kronikleşmiş sorun masaya yatırıldı. Burada görüşülen çetrefilli konulardan birisi de Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında Medine'den İstanbul'a getirdiği kutsal emanetlerdi. Üçüncü Alt Komisyonunun 25 Ocak 1923 tarihli toplantısında söz alan İngiliz temsilcisi M. Ryan, Osmanlı Devleti'nin savaş esnasında kendi egemenliğinde bulunan ülkelerden aldığı eşyayı geri vermesi gerektiğini vurgulayarak, özellikle Fahreddin Paşa'nın "salt askerlikle ilgili düşüncelerle"

---

24 Cezmi Eraslan, "Mudanya Mütarekesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 30, Ankara 2020, s. 355-356.

25 Budak, **age.**, s. 287-291.

26 Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan**, 4. Baskı, Alfa, İstanbul 2017, s. 98.

1917 yılında Medine'de Hz. Peygamberin mezarından alarak İstanbul'a getirdiği hazinelerin görüşülmesini istedi. M. Ryan, Fahreddin Paşa'nın söz konusu eşyayı savaş sonrası geri vermeyi taahhüt etti halde bu sözün yerine getirilmediğini söyledi. M. Ryan, İngiliz Temsil Heyeti'nin bu hususla iki bakımdan ilgilendiğini belirtti. Şöyle ki;[27]

1. Konferansa katılmakta olan Hicaz Kralınca, kendisine, Lozan Konferansında bir geri verme isteğinde bulunma yolunda bir başvurma olmuştur.

2. Öte yandan İngiltere, büyük bir İslam Devletidir ve kendi Müslüman uyruklarının haklı alınganlıklarına saygı gösterilmesini sağlamak istemektedir.

M. Ryan, şunları söylüyordu;[28]

"Hicaz Kralının, Peygamberin kabrinin bulunduğu ülkenin şimdiki hükümdarı olmak bakımından, kendi koruyuculuğuna bırakılmış olan ve şimdiye kadar buluna geldikleri yerde durmaları gereken bu eşyayı geri istemesi yalnız hakkı değil, görevidir de. Bu eşya, belirli bir amaçla, Muhammed'in kabrini süslemek için verilmişti. Bunlardan birçoğu, şüphesiz, armağanlarının İstanbul'a götürülmesini istemeyecek olan, Hint prenslerince sunulmuştu. İngiliz Temsilci Heyeti, Türk Temsilci Heyetinden, bu antlaşmanın yürürlüğe girmesiyle, bu eşyanın, Peygamberin kabrine yeniden konulmak üzere, Hicaz Kralına geri verilmesine razı olmasını istemektedir.

İngiltere de Türkiye gibi, büyük bir İslam Devletidir; bu konudaki ilgileri, Türkiye'nin ilgilerinden daha küçük değildir."

M. Ryan'ın bu sözleri, Fransız temsilci M. Bargeton tarafından da desteklendi. Bargeton, "büyük bir İslam Devleti olan Fransa'nın" kutsal emanetlerin geri verilmesinden mutluluk duyacağını vurguladı. Bunun üzerine sorunun yalnız din düzeyinde tartışılmasından büyük bir mutluluk duyduğunu belirten Türkiye'nin temsilcisi Şükrü (Kaya) Bey, aşağıdaki bildiriyi okudu:[29]

"Söz konusu eşya, bütün İslam topluluğunun malı olan kutsal kalıntılardır ve bunların Şeriat kurallarıyla yönetilmeleri gerekir. Kutsal nitelikte olan bu eşyanın aynı kutsal nitelikteki bir yere girişi ya da böyle bir yerden çıkışı, din kurallarına bağlıdır. Bu gibi yer değiştirmelerin zorunluluğu ve din kurallarına uygunluğu, ancak İslam bilginlerince değerlendirilebilir ve Müslümanların

---

27 Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, C II, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 199.

28 Meray, **age.**, s. 199.

29 Meray, **age.**, s. 199-200.

Halifesince yapılabilir. Bu yüzden, din açısından, sorunda ilgisi olmayanların bu soruna karışmaya hiçbir hakları yoktur; öte yandan, bizim de salt dinsel nitelikteki bir sorunda herhangi bir yüküm altına girmeye ne hakkımız ne de yetkimiz vardır. Bundan şu sonuç çıkmaktadır: Biz, herhangi bir kutsal şeyin, herhangi bir hükümete ya da kişiye teslimi ya da eski yerine yeniden konulması konusunda hiçbir söz veremeyiz ve hiçbir yüküm altına giremeyiz. Önce, böyle bir teslime ya da geri vermeye ilişkin din kurallarını değerlendirmek de mümkün değildir. Üstelik uluslararası bir belgeye, din kurallarına aykırı hükümler konulması da doğru olmaz. Kaldı ki, bu gibi hükümler antlaşmaya konulsalar bile, uygulanmayacaklardır. Çünkü söz konusu kutsal eşyaya ilişkin olarak alınacak bütün kararların din yasalarına uygun düşmeleri gerekir.

Barış antlaşmasına böyle bir hüküm koyacak olursak, ileride bundan doğabilecek ve bu sorunun kutsal niteliğini ortadan kaldırabilecek sonuçlara sonradan boyun eğmek zorunda kalabileceğiz. Bu ise kabulü mümkün olmayan bir durumdur. Bundan başka, şunu da eklemeyi gerekli görürüz ki, Müslümanların halifesi Kutsal Yerlerin hizmetçisi ve koruyucusu sıfatlarını da taşımaktadır. Halife, bu Kutsal Yerler üzerindeki haklarını ve yetkilerini de istemektedir. Halife'nin Kutsal Yerler(Havali-i Mukaddese) ve Kutsal Makamlar (Makamat-ı Mübareke) üzerindeki dinsel haklarını kaldırmak gücümüz dışında kalmaktadır. Halifelik yetkileri Halife'nin elinde bulunduğu sürece, hiç kimse böyle bir teklifte bulunamaz. Özet olarak, Müslümanların din konularına ilişkin her sorunun çözümü de yalnız Müslümanlara düşmektedir. Dinsel sorunları siyasal sorunlara karıştırmamayı gerektiren bütün nedenleri, devletlerin göz önünde tutacaklarını ummaktayız."

M. Ryan, Şükrü Beyin Hicaz Krallığı ve İngiliz İmparatorluğu Müslümanları adına konuştuğunu vurgulayarak kutsal emanetlerin korunması bağlamında bir dinsel otoriteye değil dünyevi bir otoriteye ihtiyaç olduğunu belirtti. M. Ryan, Kutsal Yerlerin koruyucularını atayan fermanların Padişah tarafından bir Halife sıfatıyla değil, Peygamberin kabrinin bulunduğu ülkenin hükümdarı sıfatıyla yazıldığını söyledi. Ayrıca Türk Temsilci Heyeti'nin antlaşmaya konuyla ilgili bir madde koydurmak istememesini anlamakla birlikte, Türk Hükümeti'nin antlaşmadan sonra kutsal emanetleri Medine'ye iade etmesini istedi.[30] İtalya temsilcisi M. Guariglia da "büyük bir İslam Devleti sıfatıyla İtalya'nın" bu sorunun İslam dininin ilkelerine ve Müslüman halkların isteklerine göre çözülmesini beklediğini iletti. Tekrar söz alan Şükrü Bey, Kutsal Yerlerin ve

30 Meray, **age.**, s. 200-201.

Kutsal emanetlerin korunmasında Osmanlı sultanlarının Padişah değil daima Halife sıfatıyla hareket ettiğini vurguladı. M. Ryan ise, bu hazinelerin, kutsal niteliklerine rağmen, "dinsel şeyler" olmadıklarını, maddi varlıklar olduğunu belirterek, bunların bir koruyuculuğa emanet edilmesi gerektiğinde ısrar etti.

Alt komisyonda tartışılan ve bir çözüme bağlanamayan Kutsal Emanetler sorunu, 27 Ocak 1923 tarihinde İkinci Komisyon'un genel oturumunda yeniden gündeme geldi. Bu konuda söz alan Lord Curzon, aşağıdaki açıklamayı yaptı: [31]

"Eski eserlerin iadesi, anlaşmalarda bir adet olmuştur. Avusturya'nın elindeki eski eserler İtalya'ya iade edilmiştir. Medine'de Peygamberin kabrinde bulunan hatıraları, Tür orduları, burada tekrarlamaya lüzum görmediğim sebeplerden dolayı, alıp götürmüşlerdir. Hâlbuki bu hediyeler, Medine'ye İstanbul'dan değil, Hindistan'dan ve diğer İslam memleketlerinden gönderilmişlerdir.

Ben Hindistan'da vali iken, Hintlilerin ne kadar inanarak hacca gittiklerini gördüm. Hintliler bu emanetleri Medine'de görmek isterler. Teessüf ederim ki, Türk heyeti bu emanetleri geri vermek istemiyor. Eğer Mekke ve Medine, Müttefiklerden bir devletin idaresi altında olsaydı, bunu anlardım. Fakat bağımsız bir Müslüman devletidir.

Ümit ederim ki İstanbul'u tahliye edeceğimiz zaman İsmet Paşa bu eşyanın Medine'ye iadesini temin eder. İsmet Paşa, demin ölülere hürmetkar olduklarını söylüyorlardı. O sözlere göre böyle hürmet etmek icap eder."

Lord Curzon'a cevap veren İsmet Paşa, Şükrü Beyin alt komisyonda söylediklerine paralel bir açıklama yaptı: [32]

"Mukaddes hatıraların korunması ve kullanımı, hilafet makamının haklarındandır. Peygamber efendimizin kabri meselesine gelince; bu konu tamamıyla Müslim ve müminlere ait bir konudur. Burada görüşülemez. Bu mukaddes konu etrafında tek bir iddia ortaya koyma hakkını kendimde görmem. İslam Âlemi bu noktalarda fazlasıyla hassastır. Hilafete ait meselelerin yabancı toplantılarda tartışılmasını hiçbir suretle uygun bulmaz. Ümit ederim ki İngiliz baş delegesi iddialarımı kabul edecek ve haklı görecektir."

Bunun üzerine Lord Curzon, İsmet Paşa'nın bu hususta bir delil ileri sürmediğini belirterek Peygamberin kabrine ait eşya ile hilafet arasında bir ilişki olmadığını vurguladı. İsmet Paşa'nın İstanbul'a döndükten sonra bu konuyu

---

31 Ali Naci Karacan, **Lozan**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011, s. 218. Ayrıca bkz. Meray, **age.**, s. 66-68.

32 Karacan, **age.**, s. 218.

sakin bir kafayla düşünmesini tavsiye eden Curzon, Paşa'nın bu sorunu çözmesi halinde Türk ordusu nezdinde sahip olduğu şan ve şerefi İslam Âlemi nezdinde de kazanacağını belirtti.[33] Fakat Kutsal Emanetler sorunu, Lozan Konferansında bir çözüme kavuşturulamadı. Türk Heyeti'nin hassasiyeti ve kararlı duruşu sayesinde konu bir daha konferans gündemine gelmedi.

Halife Abdülmecid Efendi'nin Teşekkürü

Lozan Konferansında gündeme gelen Kutsal Emanetlere dair tartışmalar, başta Halife Abdülmecid Efendi olmak üzere Türk kamuoyunda tepkiyle karşılandı. Halife Abdülmecid Efendi, İsmet Paşa'nın konferansta Kutsal Emanetleri Halifenin yetkisine bırakması kararını takdir ederken, kendisine 29 Ocak 1923 tarihli ve "Medine-i Münevvereden getirilmiş olan emanat-ı mübarekenin iadesi hakkında Lord Curzon'un bir talebine karşı zat-ı samilerinin bu hususta bir karar itası Halifenin elindedir suretinde cevap vermeleri Halife Hazretlerini fevkalade memnun ve bahtiyar ve bundan dolayı zat-ı samilerine teşekkür eylediğimin ve nail-i muvaffakiyet olmaları hususunda her daim dualar eylediğimin zat-ı samilerine arzını emir buyurmaları efendim"[34] ibareli telgrafla teşekkür etti. Aynı şekilde Lozan'daki havayı yakından takip eden gazeteler de İsmet Paşa'nın kararlı duruşuna vurgu yapan haberler yaptı.[35]

Kutsal Emanetlerin Konya'ya Taşınması

20 Kasım 1922 tarihinde başlayan Lozan Konferansı, tarafların Trakya sınırı, adli kapitülasyonlar, iktisadi ve mali konular ve Musul Sorunu gibi bazı temel konularda çıkmaza girdiğinden dolayı 27 Ocak 1923 tarihinde çalışmalarını resmen durdurdu. Bundan sonra kapalı kapılar arkasında yürütülen diplomasi de sonuç vermeyince Lozan Konferansı, 4 Şubat 1923 tarihinde dağıldı.[36] Görüşmelerin kesilmesi, TBMM'de gerçekleşen bazı gizli oturumlarda hararetli tartışmalara neden oldu. Başvekil Rauf Bey, Meclisin 28 Ocak 1922 tarihinde yaptığı gizli oturumda milletvekillerine bilgi verdi. İngilizlerin Kutsal Emanetlerin geri verilmesi teklifini reddettiklerini ifade eden başvekil şu açıklamayı yaptı:[37]

---

33 Karacan, **age.**, s. 218.

34 **BOA, Hariciye Nezareti (HR), İstanbul Murahhaslığı (İM)**, 235-117.

35 "Lozan Müzakeratına Dair Bir Müvazene Cedveli", **Anadolu'da Yenigün**, 29 Ocak 1923. Ayrıca bkz. "Emanat-ı Mübare Hakkında Cevabımız", **Tevhid-i Efkâr**, 29 Ocak 1923.

36 Demirci, **age.**, s.

37 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 3, 28 Ocak 1923, s. 1237.

"Emanatı mübarekenin iadesi hakkındaki teklifi reddettik. (Niçin sesleri.) istirham ederim, istical etmeyiniz, her noktayı vuzuh ile ve üryanlığıyla arz etmek mecburiyetindeyim. Yalnız sonunda İngilizler rezerve yaptı. Bu hususta efendim, emanatı mübareke diye Sevr muahedesinden intikal edilmeğe çalışan harbi umumide Medine-i Münevverden çıkarılan, yani oranın tahliyesi esnasında İstanbul'a naklettirilen ve bugün biinayetullah emin bir yerde mahfuz bulunan emanatın kısmına aittir. İleriden beri -bu Şerif Hüseyin namına olacak- talep eder dururlar ve biz de reddettik."

Lozan görüşmelerinin kesilmesi, Türk kamuoyunda yeni bir savaş ortamının doğabileceği yönünde algıya neden oldu. TBMM'de bazı milletvekilleri Kutsal Emanetlerin İstanbul'da tehlikede olduğundan bahisle buna önlem alınmasını teklif etti. Erzurum Mebusu Salih Efendi, Meclisin 29 Ocak 1923 tarihinde gerçekleşen gizli oturumunda "Her ihtimale karşı emanatı mübarekenin, kıymettar asarı atikanın, fabrikalardaki bir kısım tezgâhların, dokumacılığa, dökmeciliğe, demirciliğe müteallik makine ve yedek aksamının sureti katiyede" Anadolu'ya naklini teklif etti.[38] Salih Efendi'nin teklifini değerlendiren Başvekil Rauf Bey, Kutsal Emanetler ve hazinenin "en mühim kısmının" emin bir vazıyette muhafaza edildiğini belirtti.[39]

Bütün bu tartışmalarından ardından Topkapı Sarayı'nda bulunan Kutsal Emanetler, İstanbul Kumandanı Selahaddin Adil Paşa'nın talimatıyla Kethüda Refik Bey tarafından yüzlerce sandığa yerleştirilerek gizlice Konya'ya taşındı.[40] Kutsal Emanetler, Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra güvenlik içinde yeniden Topkapı Sarayı'na nakledildi.

Sonuç

Yavuz Sultan Selim'in halifeliği üzerine almasıyla birlikte İstanbul'a getirilen Kutsal Emanetler, halifeliği meşrulaştıran bir sembol olarak özenle korundu. Hicaz Kuvve-i Seferiye Komutanı Fahrettin Paşa'nın Medine'den getirdiği kutsal eşya ile Kutsal Emanetler daha da zenginleşti. Kutsal Emanetlerin İstanbul'da tutulması, Ortadoğu Arap coğrafyasında sömürü düzeni kurmak isteyen emperyalist güçler tarafından daima tartışma konusu edildi. Başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri, Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı Halifeliğinin meşru

38 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 3, 28 Ocak 1923, s. 1268.

39 **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, Devre 1, C 3, 28 Ocak 1923, s. 1270.

40 **Selahattin Âdil Paşanın Hatıraları Hayat Mücadeleleri**, Zafer Matbaası, İstanbul 1982, s. 415. Ayrıca bkz. Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul**, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 228.

olmadığı yönünde yoğun bir propaganda savaşı yürüttü. Osmanlı Devleti'nin savaşta yenik düşmesi İtilaf Devletleri'ne Osmanlı Halifeliğini gayri meşru gösterme hususunda uygun bir zemin yarattı. Kutsal Emanetlerin Sevr taslağında üstü kapalı olarak istenmesi, bu stratejiye yönelik bir hamleydi. Fakat Mustafa Kemal Paşa liderliğinde sürdürülen Millî Mücadele'nin zaferle bitmesi Kutsal Emanetler sorununun bir süre rafa kaldırılmasına neden oldu.

Birinci Dünya Savaşında Ortadoğu Arap coğrafyasını işgal eden İngiltere, yeni bir emperyalist düzenin temellerini atıyordu. Söz konusu düzen, savaş sonunda manda sistemiyle birlikte hayata geçirildi. Savaş sonunda Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in liderliğinde kurulan Hicaz Krallığı, İngiltere için önemli bir müttefikti. İngiltere'nin nazarında halifeliği uhdesine alacak bir Hicaz Krallığı, Ortadoğu'daki yeni düzenin İslam Aleminde meşrulaştırılması anlamına geliyordu. Bu bağlamda Medine'den İstanbul'a taşınan Kutsal Emanetler, Şerif Hüseyin'in liderliğini dini ve seküler anlamda güçlendirecek bir öneme sahipti. İngiltere'nin Lozan Konferansında Kutsal Emanetleri, Hicaz Krallığı adına istemesinin temel nedeni buydu. Aslında bu emanetlerin büyük çoğunluğu, Osmanlı hâkimiyeti boyunca başkent İstanbul'dan Medine'ye bağışlanmıştı. Dolayısıyla İngiltere'nin Kutsal Emanetleri, bütün İslam Alemi'ne teşmil etmesi tarihi gerçeklere uygun değildi. Diğer taraftan İngiltere'nin konferansta kendini "büyük bir İslam devleti" olarak göstermesi, İslam Âlemi'nin yeni koruyucusu iddiasında olduğunun kanıtıdır. Bütün bunlara rağmen İsmet Paşa başkanlığındaki Türk Heyeti'nin konferansta yürüttüğü basiretli politika, İngiltere'nin emperyalist oyununu önlemiş oldu. İsmet Paşa'nın Kutsal Emanetleri Halife Abdülmecid Efendi'nin uhdesine bırakması hem Halife hem de İslam Alemi nezdinde TBMM Hükümeti'nin prestijini güçlendirdi. İsmet Paşa'nın uyguladığı ince politika, TBMM Hükümeti'nin Halifeliği elinde tutmak istediği yönünde yorumlanırken İslam Alemi'nin Lozan'da Türk tezlerine verdiği desteği de güçlendirdi.

KAYNAKÇA

Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO),4470-335227.

BEO. 4475-335557.

BEO. 4475-335558.

Hariciye Nezareti (HR), İstanbul Murahhaslığı (İM), 235-117.

Hazine-i Hassa Tahrirat Kalemi (HH.THR). 1630-61

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), 247-45.

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C 3, 6 Kasım 1922.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C 3, 18 Kasım 1922.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, Devre 1, C 3, 28 Ocak 1923.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 1, C 25, 13 Aralık 1922.

Kitaplar

Budak, Mustafa, **Misak-ı Millîden Lozan'a**, 5. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2014.

Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul**, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Demirci, Sevtap, **Belgelerle Lozan**, 4. Baskı, Alfa, İstanbul 2017.

Erden, Ali Fuad, **Çölde Türk Destanları Suriye Hatıraları II**, (Yayına hazırlayan: Yusuf Turan Günaydın), Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C 1, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.

Karacan, Ali Naci, **Lozan**, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2011.

Meray, Seha, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler**, Birinci Takım, C II, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Öz, Tahsin, **Hayatım**, Topkapı Sarayı Müzesi Yayınları, İstanbul 1991.

Satan, Ali, **Halifeliğin Kaldırılması**, Gökkubbe, İstanbul 2020.

Selahattin Âdil Paşanın Hatıraları Hayat Mücadeleleri, Zafer Matbaası, İstanbul 1982.

Şentürk, Abdülmecid, **Medine'nin Son Emanetleri**, İstanbul 2017.

Türkgeldi, Ali Fuad, **Görüp İşittiklerim**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984.

Makaleler

Barlak, Hasan, "Fahreddin Paşa'nın Hicaz Cephesinde Bayrak Mücadelesi (Haziran 1916 - Ocak 1919), **Studies Ottoman Domain**, C 6, 2016, s. 20-47.

Bozkurt, Nebi, "Mukaddes Emanetler", **İslam Ansiklopedisi**, C 31, 2020, s. 108-111.

Çavdar, Döndü ,"Dolmabahçe Sarayındaki Mukaddes Emanetler", **XVIII. Türk Tarih Kongresi**, Ankara 1-5 Eylül 2018, s. 595-622.

Beyoğlu, Süleyman, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Medine'den Getirilen Kutsal Emanetler", **500. Yılında Mukaddes Emanetler**, İstanbul 2019, s. 110-117.

"Emanat-ı Mübare Hakkında Cevabımız", **Tevhid-i Efkâr**, 29 Ocak 1923.

Eraslan, Cezmi, "Mudanya Mütarekesi", **TDV İslam Ansiklopedisi**, C 30, Ankara 2020.

"Lozan Müzakeratına Dair Bir Müvazene Cedveli", **Anadolu'da Yenigün**, 29 Ocak 1923.

Süreli Yayınlar

Anadolu'da Yenigün

Tevhid-i Efkâr

LOZAN BOĞAZLAR MUKAVELENAMESİ VE KARANTİNA UYGULAMASI

Ayşe YÜKSEL*

ÖZET

24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte aynı gün Boğazlar Mukavelenamesi imzalanmıştır. Söz konusu mukavelename ile Boğazlar Komisyonu kurulmuştur. Komisyon mukavelenamede belirtilen şartlar dahilinde boğazlardan geçecek gemilerde denetimi yapacak, vergisini isteyebilecekti. Sağlığa ilişkin hususlarda da veba gibi salgın hastalıkların olduğu savaş gemilerinin karantina altında geçmesine karar verilmişti. Nitekim bu görevle ilgilenmesi için 24 Temmuz 1923'te imzalanan sıhhi işlerle ilgili mukavelename ile Türkiye beş seneliğine Hudut-ı Sıhhiye İdaresi'ne üç Avrupalı uzman tayin edeceğini beyan etmiştir. Türk sahil ve hudutlarındaki hizmetler bu Avrupalı uzmanların yardımıyla yapılacaktı. İdare, Boğazlardan geçecek gemiler için karantina uygulamasını yürütecekti. Boğazlardan geçmek isteyen gemilerin İstanbul ve Boğazlar idareleri ile Kavak ve Tuzla'daki Karantina Tahaffuzhanelerinden geçiş izni almaları gerekecekti. Bu nedenle yabancı limanlardan gelerek boğazlardan geçmek isteyen gemilerden sıhhiye patentleri isteniyordu. Ayrıca Boğazlardan geçiş yapan yabancı savaş gemilerinin karantina şartları ve sağlık kontrolleri ile ilgili bilgiler de belirlenmişti. Boğazları transit olarak geçecek gemilerin de sıhhiye patentleri hakkında bilgiler mevcuttu. Nitekim arşiv vesikalarında Boğazlardan transit geçmek isteyen Alman ve Fransız gemilerinin geçişiyle alakalı bilgiler vardır. Özellikle bulaşıcı hastalıkların olduğu limanlardan gelecek gemiler hakkında bilgilendirilme istenmekte, bunların boğazı karantina ile geçmesi sağlanmaktaydı. Fakat bazı durumlarda karantinaya başvurmadan harp gemileri boğazlardan geçmiş veya belirlenen süre zarfında Türkiye'nin istediği sıhhi raporları vermemişlerdi. Bu yaşanan hadiseler karşısında Türkiye'nin tavrı da önemli bir konudur. Bu nedenle meydana gelen olaylar karşısında Türkiye'nin sergilediği tutum da yakından incelenecektir. Ayrıca sağlık muayenesinin uygulandığı ve

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, ayseeyksel@gmail.com, ORCID ID: 0000 0001 9766 8100

uygulanmadığı limanlardan gelen harp gemileri hakkında İstanbul Limanı ve Boğazlar Sıhhiye Müdüriyeti'nin Karantina idaresine vermiş olduğu talimatlar, Milletler Cemiyeti'nin Sıhhıye Şubesi tarafından hazırlanan aylık salgın raporları, Türkiye'de görülen bulaşıcı hastalıklarla ilgili Milletler Cemiyeti'ne yapılan bilgilendirmeler de çalışmada yer alacak olup Mübadeleye tabi muhacirler için karantina uygulamasının ne şekilde yapıldığı açıklanacaktır.

Bu çalışmada boğazlardan geçecek yabancı gemilere uygulanacak karantina hakkında bilgi verilecektir. Özellikle yukarıda bahsedilen hususlar ve bulaşıcı hastalığın olduğu limanlardan gelen gemilere karşı uygulanan yöntemler detaylandırılacaktır. Türkiye'nin ve yabancı devletlerin karantina uygulamasına karşı yaklaşım tarzları incelenecektir. Çalışma, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi ve Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi temelinde hazırlanacak, TBMM Zabıt Cerideleri, gazeteler, inceleme eserler ile desteklenecektir.

Anahtar Kelimeler: Lozan, Boğazlar, Sıhhiye, Karantina, Veba, Tifüs, Kolera, Hudut-ı Sıhhiye İdaresi.

LAUSANNE STRAITS AGREEMENT AND QUARANTINE IMPLEMENTATION

ABSTRACT

With the signing of the Treaty of Lausanne on July 24, 1923, a contract on the The Straits Convention was signed on the same day. With the said contract, the Straits Commission was established. The commission would inspect the ships that would pass through the straits within the conditions specified in the contract and would be able to claim their taxes. In terms of health, it was decided that warships with epidemic diseases such as plague would pass under quarantine. As a matter of fact, with the contract regarding sanitary works signed on 24 July 1923 to deal with this task, Türkiye declared that it would appoint 3 European experts to the Border Sanitary Administration for a period of 5 years. Services on the Turkish coast and borders were to be carried out with the help of these European experts. The Administration would carry out the quarantine application for ships that would pass through the Straits. Ships wishing to pass through the Straits would have to obtain a pass from the Istanbul and Straits administrations and the Quarantines in Kavak and Tuzla. For this reason, medical patents were requested from ships coming from foreign ports and wishing to pass through the straits. In addition, information on the quarantine conditions and health checks of foreign warships passing through the Straits was also determined. There was also information about the medical patents of the ships that would pass through the straits in transit. As a matter of fact, there is information about the passage of German and French ships that want to transit through the Straits in the archive documents. In particular, it was requested to be informed about the ships coming from the ports where there were infectious diseases, and it was ensured that they passed the Bosphorus with quarantine. However, in some cases, warships passed through the straits without resorting to quarantine, or they did not give the sanitary reports that Türkiye requested within the specified time. Türkiye's attitude in the face of these events is also an important issue. For this reason, Türkiye's attitude towards the events that took place will also be closely examined. In addition, the instructions given by the Istanbul Port and the Straits Sanitary Directorate to the Quarantine administration about warships coming from ports where health inspection is applied or not, monthly epidemic reports prepared by the Sanitary Branch of the League of Nations, information given to the League of Nations about infectious diseases in Türkiye. It will also be included in the study and it will be explained how quarantine is applied for immigrants subject to exchange.

In this study, information will be given about the quarantine to be applied to foreign ships that will pass through the straits. In particular, the above mentioned issues and the methods applied against ships coming from ports with contagious diseases will be detailed. Türkiye's and foreign states' approaches to quarantine will be examined. The study will be prepared on the basis of the Presidential Ottoman Archive and the Turkish Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs, supported by Parliamentary Records, newspapers, review works and articles.

Keywords: Lausanne, Straits, Sanitary, Quarantine, Plague, Typhus, Cholera, Border Sanitary Administration.

Giriş

Osmanlı coğrafyasında uygulanan ilk karantina Padişah II. Mahmut döneminde başlamıştır. 1831 yılında kolera salgınının İstanbul'a yayılması nedeniyle II. Mahmut, Karadeniz'den gelecek gemilerin karantinaya tabi tutulmasını emretmiştir. Yine Kıbrıs, Suriye ve İskenderiye civarından kolera hastalığının İstanbul'a sirayet etmesini önlemek adına Marmara ve İstanbul'a gidecek gemilerin kontrol altında geçmelerini sağlamak için Çanakkale'ye geçici bir karantinahane kurulmuştur. Çanakkale'deki karantina şehre yakın konumdaki bir noktaya kurulan çadırlarda gerçekleştirilmiştir.[1] Karantina İdaresi 1838'de kurumsallaştırıldıktan bir müddet sonra taşrada da yaygın hale getirilerek geniş bir yapılanmaya dönüştürülmüştür. Fakat İstanbul ile kara ve deniz yolu bağlantısı olan yerler öncelikli kılınmıştır. Osmanlı Devleti'nde ilk tahaffuzhanelerin kurulması ise II. Abdülhamit dönemine dayanır. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması Karadeniz'de ticari ve sosyal hareketliliğin büyümesinde etkili olmuştur. Bu durum bölgede bulaşıcı hastalıkların yayılmasına da zemin hazırlamıştır. Nitekim Avusturya-Macaristan ve Rusya taraflarından gelen kolera hastalığının İstanbul ve taşrada önemli bir tehdit unsuru olduğu bilinmektedir. Tüm bunlar bir tahaffuzhane yapılmasını zaruri hale getirmiştir. Bu noktada II. Abdülhamit döneminde Karadeniz'de Kavak Tahaffuzhanesi kurulmuştur. Ardından 1892'de Sinop Tahaffuzhanesi meydana getirilmiştir. Karantinahaneler ile tahaffuzhanelerin işlevlerine bakıldığında; karantinahaneler herhangi bir limana yanaşan gemilerin patentasını ve sağlık durumunu denetleyen ve bundan sorumlu olan bir yapıdır. Tahaffuzhaneler ise "tecrit" uygulamasının yapıldığı ve dezenfeksiyon işlemlerinin gerçekleştirildiği kuruluştur. Geminin durumu karantina doktorunun kararına bağlı kılınmıştır. Öyle ki gemiden mal veyahut da yolcuların çıkarılmasına izin verilmesi ya da dezenfeksiyonun gerçekleştirilmesi için geminin tahaffuzhaneye gönderilmesi karantina doktorunun vereceği karara bağlı idi.[2]

26 Temmuz 1838 tarihinde ise Meclis-i Tahaffuz kurulmuş, bu meclis 1839'da altı maddelik bir nizamname hazırlamıştır. Bu nizamnamede, İstanbul'a deniz yolu kullanarak gelecek olanlar için patentaların alınması, gemilerin uymak zorunda oldukları kurallar, şüpheli ya da bulaşık gemiler ile karantina sırasında

1 Sevtap Metin, "Osmanlı Devleti'nden Lozan'a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kapitülasyon Muydu?", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 23, S 2, İzmir 2021, s. 922.

2 İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye ile Mücadele: Batum ve Hopa Karantinahaneleri", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C XIV, 2020, S 28, s. 401-403.

tabi olunması gereken hususlar anlatılmıştır. Nizamname 1840 yılı itibariyle bütün Osmanlı limanlarında geçerli hale gelmiştir.[3]

1840'da diğer ülkeler tarafından Avrupa kıtasından gelecek bulaşıcı hastalıklara karşı bir önlem olarak *"Beynelmilel Sıhhiye"/"Karantina Meclisi"* kurulmuştu.[4]

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın kabulü ile kapitülasyonların yeniden uygulanmaya başlaması Mütareke döneminde Karantina Meclisi'nin "Beyne'lmüttefikin Sıhhi Kontrol İdaresi" adı altında tekrar kurulmasına neden olmuştur. Lozan Antlaşması ve kurulan Türkiye Cumhuriyeti ile kara ve deniz sınırlarındaki karantinanın uygulanması noktasında T.C. Sağlık Bakanlığı ile Türkiye Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü yetkili kılınmıştır.[5]

Türkiye'deki Bulaşıcı Hastalıklar Hakkında Genel Durum

1923-1930 yıllarında en çok görülen bulaşıcı hastalıklar arasında sıtma, frengi, çiçek, kızıl, trahom, difteri ve verem sayılabilir.[6]

Türkiye'deki bulaşıcı hastalıklarla başa çıkabilmek için bazı teşebbüsler ortaya çıkmıştı. Bunlardan biri "Emraz-i Sariye Mücadele Heyeti" idi. Müfettiş ve Doktor Turhan Bey'in idaresi altındaki heyet, İstanbul, Beyoğlu, Kasımpaşa, Beyazıt, Beşiktaş, Tatavla, Liman mıntıkaları ile Boğaz içinin Rumeli ve Anadolu taraflarında bir doktor ile çeşitli sıhhiye memurları ve katiplerden oluşmaktaydı. Fakat kadro haricinde memur istihdam edilmesi uygun olmadığından Emraz-i Sariye Mücadele Heyeti'nin kaldırılması gerekiyorsa da[7] Tanin Gazetesi bu noktada fedakâr memurlar ile iş görmenin memleketin menfaatleri için bir ihtiyaç olduğunu savunmaktaydı.[8]

Zira bulaşıcı hastalıkların yayılması durdurulamıyordu. Müşahede ve tıbbi gözlem altında bulundurulan çoğu yerlerdeki Rumların arasında Lekeli Humma (Tifüs) ve çiçek vakası meydana gelmişti. 24 Mart günü yedisi Rumlardan olmak

---

3 Metin, agm., s. 923, 925-926.

4 Süleyman Tekir, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin Kuruluşu ve Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki Faaliyetleri (1920-1930)", **Belgi Dergisi**, C II, Pamukkale 2019, S 18, s. 1313.

5 Metin, agm., s. 942, 944.

6 Süleyman Tekir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2019, S 65, s. 407.

7 "İstanbul'un İçtimai ve Sıhhi Vaziyeti", **Vakit**, 26 Mart 1923, No: 1900 s. 2; "Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti'nin Beyanatı", **Tanin**, 26 Mart 1923, No: 164, s. 1.

8 "Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti'nin Beyanatı", **Tanin**, 26 Mart 1923, No: 164, s. 1.

üzere sekiz kişide Tifüs görülmüş ve üç kişi vefat etmiştir. Yine onların arasından üç kişi tifüs ve üç kişi de çiçek hastalığına yakalanmış, tifüse yakalananlardan biri hayatını kaybetmiştir. Ahaliden ise sekiz kişiye çiçek hastalığı teşhisi koyulmuş, bunlardan ikisi vefat etmiştir.[9]

Türkiye coğrafyasındaki bulaşıcı hastalıkların durumu hakkında Meclis görüşmelerinden de istifade edilebilir. Bu noktada, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (İzmir) Orta Anadolu'da vebanın yok denilecek kadar azaldığından, "tek tük" görüldüğünden bahsettikten sonra kırk senedir Türk topraklarında vebanın eksik olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca Millî Mücadele dönemi sırasında Yunan ordusunun vebaya sebep olduğu, özellikle Çanakkale civarında vebanın "pek şiddetle" yayıldığını, gerekli tedbirlerin alınarak buraya serum gibi tıbbi ilaçların gönderildiğine değinmiştir. Esat Bey, Orta Anadolu'da veba hastalığının önüne geçilebildiği gibi söz konusu bölgelerde de başarılı sonuçlar alabileceklerine inanmaktadır. Ancak bütün memlekette veba ile savaşabilmek için gerekli teşkilat ve bütçe müsait değildi.[10] Fakat Türkiye'nin sıhhi durumu anlatıldığının aksine bir yol seyrediyordu. Bulaşıcı hastalıklar tam anlamıyla ortadan kaldırılamıyordu.

Bu noktada Bursa Mebusu Operatör Emin Bey, mecliste bulaşıcı hastalıklara dair bazı sorular yöneltmiştir. Öncelikle nerelerde ve ne tür bulaşıcı hastalıkların meydana geldiğini sorgulayan Emin Bey, bu hastalıklar karşısında Sıhhiye Vekâlet'inin neler yaptığını ve yapmak istediğini merak etmiştir. Bu hususta Sıhhiye Vekaleti Vekili Tevfik Rüştü Bey açıklama yapmıştır. Emin Bey, memleketi son zamanlarda en çok kokutan şeyin bulaşıcı hastalıklar olduğundan bahsederek söze başlamış, gelinen noktada birkaç vaka dışında hastalığın son bulduğunu dile getirmiştir. Ayrıca 3-4 sene önce İskenderiye'den gelen bir vapur ile vebanın İstanbul'a bulaştığını ve bu hastalıkla çetin mücadeleler verildiğini, bu mücadelelerin bazı kısımlarında da bizzat bulunduğunu sözlerine eklemiştir. Bu çabalar sonuç vermiş, veba vakaları azalmıştır. O, artık tedbirlere devam ederek hastalığın "önünün alınacağına" inanmaktadır. Tevfik Bey, farelerin öldürülmesi noktasında kapanlardan, kedilerden, zehirlerden istifade edilerek bütün araç ve gereçler kullanıldığını iddia etmekteydi. Ona göre, memlekette hastalık "istilâi" düzeyde değildi ve son zamanlarda sadece sıtma ve çiçek vakaları artmıştı. Bu noktada Sivas Aşıhanesi'nde beş milyon tüp hazırlanmıştı. Ayrıca sonradan Büyük Millet Meclisi'ne katılmış olan İstanbul Telkihhanesi'nde de aşı yapılacaktı. O,

---

9 "İstanbul'un İçtimai ve Sıhhi Vaziyeti", **Vakit**, 26 Mart 1923, No: 1900, s. 2; "Muavenet-i İçtimaiye Müdüriyeti'nin Beyanatı", **Tanin**, 26 Mart 1923, No: 164, s. 1.

10 **TBMMZC**, Devre I, C XXVI, İçtimai Sene III, Yüz Altmış Beşinci İçtima, 30 Aralık 1922, s. 111.

çiçek hastalığını Türk topraklarını terk eden Hristiyan yolcuların ve esirlerin arasında olduğunu savunmuştu. Bu nedenle Sıhhiye vekaleti bundan mesul sayılamazdı. Ayrıca yıllardır özellikle Rum mahallelerinde çiçek aşısını kabul ettirmek için çok çaba sarf ettiğini, ancak onların çiçek aşısından kaçtıklarını söyleyerek bu grup arasında hastalığın devam ettiğinden bahsetmiştir. Bu konuda "azami" derecede "cebir ve şiddet ve nizamat" kullanılması gerektiğini de sözlerine eklemiştir. Rumların yaşadığı İslam ve Türk muhitlerinde ise çiçek aşısını olmayı kabul eden bir kesim de vardı. Onlar çiçek hastalığına yakalanmamışlardır. Lekeli humma (tifüs) ise yeniden baş gösterir gibi olmuştu. Ancak Sıhhiye Teşkilatı aldığı önlemlerle, talimat ve nizamnamelerle donatılmıştı. Bunlara yeni maddelerin eklenmesine lüzum görmeyen Tevfik Bey, onların on beş senelik tecrübe ve vakaların verdiği mecburiyetle hazırlandığını ifade etmiştir. [11] Ayrıca bu hastalıklar üsera garnizonu olan yerlerde ortaya çıkmış, onlarla temas kuran insanlara az da olsa bulaşmıştı. Bu durum esirlerin "fena muhit" olarak görülen yerlerden gelmeleri ve temizliğe önem vermemeleri ile açıklanabilirdi. Bu hususta gerekli tedbirler alınmış, Afyonkarahisar'da, Kütahya'da diğer pek çok noktada dezenfekte işlemleri başlatılmıştı. Yine İzmir'de Sıhhi hizmetlere önem verilmişti. Ayrıca pek çok doktor da görevlendirilmişti. Osman Kadri Bey (Muş) ise memlekette sıhhi vaziyetlerin ağustos ayından beri yok derecesinde olduğundan ne bir tedavinin ne bir doktorun ne de bir sıhhiye memurunun olmadığından şikâyet etmiştir. Ayrıca altı aydır hastalığın "istila" şeklinde devam ettiğinden, ölümlere sebep olduğundan yakınmıştır. Operatör Emin Bey (Bursa) ise Tevfik Bey'in memlekette bulaşıcı hastalıkların "istilâi" şekilde olmadığı yönündeki beyanatına katılmadığını belirterek sözlerine başlamıştır. Sadece 7 Ocak günü 45 çiçek vakası ortaya çıkmış, bu hastalığa yakalananların 5'i vefat etmişti. Rum mahallelerindeki kişilerin aşılanmayı kabul etmedikleri ve bu nedenle hastalığın yayıldığını iddia eden Tevfik Bey'in görüşünü "mazeret-i fenniye" olarak görmüştür. Ayrıca bu hastalığa yakalanan kişiler için bir karantina uygulanıp uygulanmadığını sorgulamıştır. 7-29 Ocak arasında İstanbul, Bolu, Eskişehir, Trabzon ve Konya'da 631 çiçek vakası görülmüş, bunlardan 113'ü vefat etmişti. Lekeli humma konusunda ise birçok yolcu kafileleri ile bu hastalık bulaşabilirdi. Öyle de oldu. Çeşitli yerlere bu hastalık sirayet etti. Ayrıca lekelihumma ve hummairacia hastalığı ile doğrudan doğruya ordunun da alakadar olması sebebiyle Müdafaa-i Milliye Vekaleti ile birlikte hareket edilmesini gerekli görmüştü.[12] Öte

11 **TBMMZC**, Devre I, C XXVII, İçtimai Sene VIII, Yüz Doksan Birinci İçtima, 12 Şubat 1923, s. 307.

12 **TBMMZC**, Devre I, C XXVII, İçtimai Sene VIII, Yüz Doksan Birinci İçtima, 12 Şubat 1923, s. 308.

yandan Tevfik Bey, bulaşıcı hastalıkların ikiye ayrıldığını, bunlardan bir grubun kolera, lekelihumma, hummairacia, sarı humma olduğundan bahsetmişti. Bunlar gerektiği durumda karantinaya alınmalıydı. Diğer ülkelerde bulaşıcı hastalıklar meydana geldiğinde vapur yolcularına karşı uluslararası imzalanan anlaşmalarla alınan tedbirler uygulanmaktaydı. Bu tedbirlerden biri de karantina uygulaması idi. Ancak Tevfik Bey, memlekette bu tür bulaşıcı hastalıkların tek tük olduğunu ve bu tür hastalıkların karantina ile önüne geçilemeyeceğini ileri sürmüştür. Bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmenin uzun bir tertibat meselesi olduğunu dile getirmiştir. Emin Bey ise karantina usulü uygulanmadığı için hastalığın önüne zamanında geçilemediğinden bahsederek, çiçek hastalığı konusunda aşının zorunlu kılınmasını talep etmiştir.[13] Mecliste salgının boyutu/ciddiyeti konusunda tartışmalar sürerken hastalıklar farklı noktalarda yayılmaya devam ediyordu.

Bulaşıcı hastalıklar hapishanelerde de yayılmaya başlamış, mahkumla da sirayet etmişti. Nitekim Siverek hapishanesinde bulunan bir mahkûm bu hastalıklara yakalanıp tedaviye cevap vermeyince cezasının affedilerek tahliye edilmesi hususu mecliste tartışılmaya başlanmıştı. Bu noktada Hacı Mustafa Sabri Efendi (Siirt) hapishanelerde bulaşıcı hastalıklara yakalanan mahkumların muayene edilerek bir rapor hazırlandığını ifade etmiştir. Raporlarda bulaşıcı hastalıklara yakalanan kişilerin "katiyen" tedaviye cevap vermedikleri yazılmıştı. Rapor Sıhhiye Müdüriyeti tarafından onaylanmış, Adliye Encümeni tarafından da tutukluların affedilmesi için bir "mazhar" olarak görülmüştür. Salih Efendi (Erzurum Mebusu), sıhhatleri kalmayan tutukluların affedilmesine olumlu bir yaklaşım sergilemişti. Ayrıca Ankara hapishanesini örnek göstererek buradaki yaşam koşullarının hijyenik olmadığından, bir kişinin kırk gün içinde "mutlaka" hastalığa yakalanacağını sözlerine eklemiştir.[14]

Halis Turgut Bey (Sivas), Sivas, tokat, Amasya'da ise Frengi hastalığının yayıldığını ifade etmiştir. Fakat doktorlar çok azdı. Bu minvalde Sivas'ta sadece iki doktorun olduğu, bir memlekette 20-30 bin nüfusu olan bir yerde bir hastane ve iki doktorun var olduğundan yakınmıştır. Frengi gibi bir hastalığın yayıldığı yerde bir hastane ve iki doktor yeterli değildi. Ayrıca hastalığın önüne geçilememesi daha da ilerlemesine neden oluyordu. Bu nedenle kazalara birer doktorun gönderilmesini önermişti. Fakat memlekette yeterince doktor olmasına

13 **TBMMZC**, Devre I, C XXVII, İçtimai Sene VIII, Yüz Doksan Birinci İçtima, 12 Şubat 1923, s. 309.

14 **TBMMZC**, Devre I, C XXVII, İçtimai Sene III, Yüz Seksen Sekizinci İçtima, 7 Şubat 1923, s. 194.

rağmen bunlar İstanbul'da toplanıyor ve Van, Bitlis, Elaziz, Harput, Adana ve diğer yerlere tahsisatı yeterli bulmadıkları için gitmiyorlardı.[15]

Kazım Bey (Ergani) ise Memleket frengiden, sıtmadan ve veremden "kırılıp gidiyor, çürüyor" gibi ifadelerle düşüncelerini yansıtmıştır. Başka devletlerde bu tür hastalıkların önüne geçilmişti. Ancak Türkiye'de bulaşıcı hastalıkların "tahribatı" büyük idi. 1922 senesinde Ergani'de çiçek hastalığından 600 çocuk vefat etmişti. Bu da bir sene içinde "600 ümidi" kaybetmek demekti. Ayrıca Ergani'de bir doktorun bile olmadığından yakınmış, ona göre, "binlerce hayatı beşer" terk edilmişti.[16]

Her ne kadar önlemler yeterli olmasa da salgın hastalıklarla mücadele için yoğun bir çaba sarf edildiği de gerçektir. Bu noktada Erken Cumhuriyet Dönemi'nde bulaşıcı hastalıklara karşı birtakım önlemler alındığından bahsedilebilir.

1923-1930 yılları arasında heyetler kurularak salgın hastalıkların baş gösterdiği noktalara ilaç, aşı, serum ve doktor gönderilmişti.[17] Yine 1925-1929 yılları arasında İstanbul'da ve Sivas'ta kolera ve veba gibi pek çok sayıda bulaşıcı hastalık için aşı ve serum üretilmişti.[18]

Ayrıca 24 Nisan 1930'da "Umumi Hıfzısıhha Kanunu" kabul edildi. Bu kanunla beraber Türkiye, sıhhi şartların düzeltilmesini ve halkın sıhhatini olumsuz etkileyen tüm hastalıklarla mücadeleyi yegâne unsur olarak gördü. Bu konuda bazı tedbirler alındı. Bunlardan biri kolera, veba, çiçek, şarbom, cüzzam ve ruamdan nedeniyle vefat eden kişilerin 3 yıl cenazelerinin açılmasına yasak getirilmesi idi. Bir bulaşıcı hastalık zuhur ettiği zaman ise ihbar edilmesi mecburi olacaktı.[19] Bu ve bunun gibi önlemlerle bulaşıcı hastalıkların önüne geçilmeye çalışılmıştı.

Lozan Barış Antlaşması ve Sıhhiye Konusunda Alınan Kararlar

Lozan Barış Konferansı'nda karantina teşkilatı ve sağlık uygulamaları konuları sağlık işleri alt komisyonunda gerçekleştirilmiştir. 20 Aralık 1922

15 **TBMMZC**, Devre II, C II, İçtimai Sene I, Yirmi Altıncı İçtima, 26 Eylül 1923, s. 298-299.

16 **TBMMZC**, Devre II, C II, İçtimai Sene I, Yirmi Altıncı İçtima, 26 Eylül 1923, s. 293-294.

17 Tekir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)", s. 407.

18 Tekir, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin Kuruluşu ve Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki Faaliyetleri (1920-1930)", s. 1314.

19 Tekir, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)", s. 427.

tarihinde çalışmalara başlayan komisyonda Türkiye'yi Dr. Rıza Nur ve Dr. Nihat Reşat Bey temsil etmiştir.[20] Antlaşma ise 24 Temmuz 1923 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti ve Türkiye arasında imzalanmıştır.[21]

Antlaşmanın 114-118. maddeleri "Mesalih-i Sıhhiye" ile ilgili idi. Konuyu ilgilendirmesi açısından, 114. maddede İstanbul Meclisi Âli-i Sıhhi'sinin lağvedildiği, Türkiye Sevahil ve Hudut Teşkilatı Sıhhiyesi ile Türk İdaresi'nin vazifeli olduğu belirtilmiştir. 115. maddede ise sıhhi tarifenin Türk ve yabancı bayraklarını ayırt etmeksizin bütün gemilere ve Türk tebaasına uygulanan şartların yabancı devletlerin tebaasına da uygulanacağı ifade edilmiştir. [22]

Bu antlaşma ile Boğazlar'ın "hukuki rejimi" de belirlenmiş oldu.[23] 24 Temmuz 1923 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya, Rusya, Sırp, Hırvat, Sloven Devleti ve Türkiye arasında "Boğazların tâbi olacağı usule dair Mukavelename" imzalanmıştı.[24] Söz konusu mukavele ile Uluslararası bir Boğazlar Komisyonu da kurulmuştu.[25] Komisyon bir Türk temsilcinin reisliğinde Boğazlar Mukavelenamesi'ni imzalayan devletlerin temsilcilerinden meydana gelecekti. [26] Bu mukavelenin 2. maddesinin 6. bendinde ise içinde veba, kolera veya tifüs baş gösteren veya yedi günden beri zuhur etmiş olan harp gemileri ve bulaşık bir limanı beş kere yirmi dört saatten daha az bir zamandan beri terk etmiş bulunan gemilerin boğazları karantina halinde geçecekleri belirtilmişti. Boğazları bulaştırmak ihtimalinin önüne geçmek adına gerekli tedbirlerin gemiler aracılığıyla yapılacağı ifadelerine de yer verilmişti. Ayrıca içlerinde bir doktor bulunan ve boğazlardan durmaksızın veya eşya çıkarmaksızın doğrudan doğruya geçen ticaret gemileri de bahsedilen hükme uyacaktı. İçinde doktor bulunmayan ticaret gemileri boğazlardan durmaksızın

---

20 Metin, agm., 944.

21 **TBMMZC**, Devre II, C I, İçtimai Sene I, Yedinci İçtima, 21 Ağustos 1923, s. 111.

22 **TBMMZC**, Devre II, C I, İçtimai Sene I, Yedinci İçtima, 21 Ağustos 1923, s. 143. Sağlık ile ilgili düzenlemelerin yapıldığı 114-118. maddeler hakkında detaylı bilgi için bkz: Sevtap Demirci, **Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik- Diplomatik Mücadele 1922-1923**, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2011, s. 296-297.

23 Şarika Gedikli Berber, **Siyaset Güç ve Denge Bağlamında Türk Boğazları (1833-1998)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, s. 215.

24 **TBMMZC**, Devre II, C I, İçtimai Sene I, Yedinci İçtima, 21 Ağustos 1923, s. 154.

25 **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar**, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, C I: 1919-1980, İstanbul 2009, s. 235.

26 Abdurrahman Bozkurt, "Boğazlar Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1924-1936)", **Public and Private International Law Bulletin**, C XXXVII, S 1, s. 6.

geçecek olsalar dahi boğazlara girmeden önce uluslararası sıhhiye kurallarına uymak zorundalardı. Yine Boğazlar limanlarından herhangi birine uğrayacak olan harp gemileri ve ticaret gemileri bu limanda uygulanmakta olan uluslararası sıhhiye kurallarına tabi olacaklardı.[27]

Ayrıca 24 Temmuz 1923 tarihinde "Mesaili Sıhhiyeye Müteallik Beyanname" ile Türkiye Hükümeti beş senelik bir süre için Hudut-ı Sıhhiye İdaresi'ne üç mütehassıs Avrupalı tabibi müşavir olarak tayin edeceğini beyan etmiştir. Bu kişiler Türkiye memuru olacaklar ve Sıhhiye Vekiline bağlı olarak hareket edeceklerdi. Söz konusu üç doktor, Türkiye Hükümetince Milletler Cemiyeti Hıfzısıhha Encümeni ile Beynelmilel Umumi Hıfzısıhha İdaresi taraflarının birlikte hazırlayacağı altı isimden ibaret olan bir liste içinden seçilecektir. Bu kişilerin maaşları ve diğer şartların belirlenmesi, istihdamları gibi hususlarda ise Türk Hükümeti ile Milletler Cemiyeti Hıfzısıhha Encümeni ile Beynelmilel Umumi Hıfzısıhha İdaresi arasında alınan kararlar geçerli olacaktı. Türkiye Sıhhiye İdaresi üç Avrupalı müşavirin yardımıyla Türkiye sahil ve hudutlarının sıhhiye hizmeti teşkilatını belirleyen bir nizamnamesi oluşturacaktı. Bu nizamname Uluslararası Sıhhiye Mukavelatı hükümlerine ve Boğazlar Mukavelenamesi'ne uygun olacaktı.[28]

Karantina Uygulaması

Lozan Barış Antlaşması ile İstanbul ve Boğazlar Karantina İdareleri ile Kavak ve Tuzla Tahaffuzhanelerine bakmak üzere İstanbul'da "Türkiye Hudutları Sıhhiye İdaresi" ismi altında bir komisyon teşkil edilmiştir.[29] Lozan Konferansı'nda Türk Hükümeti'nin beş sene müddetle üç Avrupalı mütehassıs doktoru Hudut-ı Sıhhiye İdaresi'ne müşavir olarak tayin edeceği de kabul edilmişti. Bunlar Milletler Cemiyeti'nin Sıhhiye Komisyonu ve Uluslararası Hıfzısıhha İdaresi'nin seçeceği altı isim arasından seçilecekti. Bu kişilerin maaşları ve diğer şartları ise Türk Hükümeti ve Uluslararası Hıfzısıhha İdaresi tarafından belirlenecekti.[30]

---

27 **TBMMZC**, Devre II, C I, İçtimai Sene I, Yedinci İçtima, 21 Ağustos 1923, s. 154.

28 **TBMMZC**, Devre II, C I, İçtimai Sene I, Yedinci İçtima, 21 Ağustos 1923, s. 184-185.

29 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti İstanbul Vali Vekilliği'nden gönderilen 26 Mart 1923 tarihli tezkire. **BOA. HR. İM.**, 69/84 Lef 1; Lef 2; Lef 3; Lef 4; Lef 6.

30 Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı'ndan Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 12 Nisan 1925 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 138/41 Lef 2. İstanbul Limanı ve Boğazlar Sıhhiye Müdüriyeti isminin "Hudut-ı Sevahil-i Sıhhiye Müdüriyeti" şeklinde değiştirilerek, karantinahaneler unvanının ise bulundukları liman ismine "…… Limanı İdare-i Sıhhiyesi" olarak yenilenmesine karar verilmişti. Hudud-ı Sevahil-i Sıhhiye Müdüriyeti'nden Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı'na gönderilen 1 Mart 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 46/93.

Bu noktada müşavirlerin bir an öne tayin edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Çünkü Türkiye Sıhhiye İdaresi Teşkilatı tarafından bir nizamname oluşturulması hususunda müşavirlerin yardımı beklenmekteydi.[31]

TBMM Boğazlar Bölgesi'ndeki karantina idaresini yetkisi altına almıştı. Diğer ülkelerden gelerek Boğazlar'dan geçmek veyahut da bir limana giriş yapmak isteyen gemilerden sıhhiye patentalarını göstererek sağlık sorgusundan geçmeleri ve sağlık vergisini ödeyerek pratika denilen geçiş iznine sahip olmaları istenmekteydi. Sağlık sorguları şu şekilde yapılmakta idi. Memurlar yabancı gemilere çıkarak sağlık kontrolünü gerçekleştirmekte idi. İçinde doktor bulunan gemilerde ise söz konusu kontrol sözlü veya yazılı şekilde kabul edilebilirdi. Ancak doğrudan inceleme de yapılabilirdi. Boğazlar'dan geçecek gemilerin sağlık denetimleri; Ege Denizi'nden gelenler için Çanakkale, Karadeniz'den gelenler için Kavak'ta gerçekleştirilecekti. Gemilerin bu noktalara geldiklerinde durmaları ve patentalarını gösterip vergisini ödeyerek pratika almaları gerekmekteydi. Her ne kadar bu bilgiler yabancı devletlerin mümessillerine bildirildiyse de yabancı bandıralı gemiler bu kurallara uymaktan geri duruyorlardı. Gemiler Sahil Sıhhiye Merkezi'ne başvurarak patentalarını gösterip vize ettirdikleri takdirde İstanbul'a temas edebilirlerdi.[32]

Bu noktada Amerika bandıralı bir torpidonun Kavak Karantinahanesi'nden pratika aldığı bilinmektedir. Diğer yabancı harp gemilerinin de karantinahanelerin bulunduğu limanlara başvurmaları istenmekteydi. Kavak ve Çanakkale gibi Boğazların girişinde önemli bir konumda bulunan karantinahanelere Boğazlar'dan geçecek bütün harp gemilerinin başvurması ve pratika almaları "elzem" görülmüştü. Bu nedenle yabancı sefaretlerle ve komiserliklere bu konudaki Türk Hükümeti'nin tavrı bildirilmişti.[33]

Bazı durumlar ise vergiden muaf tutuluyordu. Örneğin mübadeleye tabi olan Müslüman muhacirlerden karantina, yolcu ve temizlik rüsumu alınmaması gerekiyordu. 7 Kasım 1923 tarihli Vekiller Heyeti kararıyla mübadeleye tabi olan muhacirleri nakledecek vapurların sıhhiye rüsumundan ve sıhhiye limanı rüsumundan muaf oldukları belirtilmişti. Aynı karar Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti tarafından 21 Kasım 1923 tarihinde gemi acentelerine ve

---

31 Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı'ndan Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 12 Nisan 1925 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 138/41 Lef 2-1.

32 Abdurrahman Bozkurt, **Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 173-174.

33 İstanbul Limanı ve Boğazlar Umur-ı Sıhhiye Müdürü'nden Hariciye Vekaleti Dersaadet Murahhaslığı'na gönderilen 12 Kasım 1923 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 88/27 Lef 1.

ilgili birimlere iletilmişti. Ancak mübadeleye tabi oldukları halde Yunan, Rum, Türk ve ecnebi vapurlarıyla Selanik'ten ve diğer Yunan limanlarından gelecek bazı muhacirlerden Yunan acente ve simsarları tarafından karantina vergisi adıyla para alınmış ve bu "zavallılar" dolandırılmışlardı. Ayrıca bu acenteler hakkında Yunanistan hiçbir muamele yapmamıştı. Bu durum karşısında Muhtelit Mübadele Komisyonu'ndaki Türk vekiller vasıtasıyla biniş limanlarındaki muhacirin-i İslamiye'nin sıhhiye ve karantina rüsumundan muaf bulunduklarının ilan ettirilmesi rica edilmişti. Bu meseleye özellikle "ihtimam" gösterilmişti.[34]

Veba hastalığıyla bulaşık olan limanlardan İstanbul'a gelen gemiler ise "Gemi Sıhhiye Nizamnamesi" gereğince kırk günü geçmemiş olduğuna dair belge sunmalıydı. Fakat Amerika'dan hareket eden vapurlar Sıhhiye Müdüriyeti'ne müracaatlarından itibaren İskenderiye ve Pire limanlarına uğrayarak gelmeleri nedeniyle kırk günü aşmış bulunmaktaydılar. Bu hadiseden dolayı Amerika Mümessilliği Amerikan gemilerine zarar veren bu duruma bir çare bulunmasını rica eden bir nota göndermişti.[35] Notada Amerikan Mümessilliği kırk günlük müddetin uzatılmasını istemiştir. Notaya cevap olarak bulaşık bir limanla temas etmek veya bir süredir veba ile bulaşık olan İskenderiye'ye veyahut da bir seneden beri veba görülen Pire'ye uğramamak şartı aranacağı bildirilmişti. Bu limanlara uğradıkları durumda ise rıhtıma yanaşmamaları ve gemiye eşya yükleme-boşaltma sırasında farelerin gemilere girmesine karşı tedbirlerin alınması gerekli görülmüştü. Ayrıca söz konusu gemilerin patentasını resmi memurlara kaydettirdikten sonra aynı patentayı Türk Konsolosluğu'na da taktim etmesi istenmişti. Yine bu şartlar altında İstanbul'a gelecek Amerika gemilerinin son vebalı limandan ayrılmalarından itibaren on gün geçmemiş ise flamalarına "haciz" koyularak tedbir alınacaktı. Bu konuda gerekli bilgi Amerika Mümessilliğine bildirilmişti.[36]

---

34 Hariciye Vekaleti'nden Hariciye Vekaleti Dersaadet Murahhaslığı'na gönderilen 15 Kasım 1923 tarihli tahrirat. **BOA. HR. İM.**, 47/74 Lef 1; Hariciye Vekaleti Dersaadet Murahhaslığı'ndan İstanbul Limanı ve Boğazlar Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilen 23 Kasım 1923 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 47/74 Lef 2; İstanbul ve Boğazlar Umur-ı Sıhhiye Müdüriyeti'nden Hariciye Vekaleti Dersaadet Murahhaslığı'na gönderilen 27 Kasım 1923 tarihli tezkire. **BOA. HR. İM.**, 47/74 Lef 4; İstanbul Limanı ve Boğazlar Umur-ı Sıhhiye Müdüriyeti'nden Hariciye Vekaleti Dersaadet Murahhası Doktor Adnan Bey Efendi'ye gönderilen 28 Kasım 1923 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 47/74 Lef 5.

35 Hariciye Vekaleti'nden İstanbul Limanı ve Boğazlar Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilen 12 Ocak 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 94/81 Lef 7.

36 İstanbul Liman ve Boğazlar Umur-ı Sıhhiye Müdüriyeti'nden Hariciye Vekaleti Dersaadet Murahhaslığı'na gönderilen 11 Şubat 1924 tarihli yazı. **BOA. HR.İM.**, 97/28 Lef 1.

Boğazlardan geçmek isteyen bazı gemiler ise karantinahaneye başvurmamakta ısrar etmişlerdi. Nitekim 7 Şubat 1924 tarihinde ise İstanbul Limanı'na gelen İngiliz bandıralı "Calypso" ismindeki harp gemisi karantinahaneye başvurmamıştı. Bu durum Uluslararası Sıhhiye Mukavelesi'ne aykırı olduğu gerekçesiyle İngiltere Mümessilliği'ne bildirilmişti. Mümessillikten gelen cevapta geminin karaya çıkmadığı, ancak bir daha böyle bir olayın da tekrar etmeyeceği ifade edilmişti.[37] Hudut-ı Sevahil-i Sıhhiye Müdüriyeti ise, İngilizlere ait iki torpidonun herhangi bir işaret çekmeden durmaksızın Çanakkale'den tam süratle geçtiğini bildirmişti. Ancak en azından flamalarla sahil sıhhiye merkezlerine bir işaret bildirmeleri gerekmekteydi. Bu gibi gemilere sıhhi muameleler uygulanıp uygulanmayacağı hakkında Hariciye Vekaleti bir karara varamamış, yalnızca yabancı sefaretlere ve mümessilliklere bu konuda tebligat göndermekle yetinmişti. Çünkü Boğazların Usulüne dair Mukavele'nin 2. maddesinde her ne olursa olsun harp gemilerinin geçişinde tam serbestlik tanınmaktaydı. Ancak söz konusu mukavelenin 6. bendine göre, içinde veba, kolera veya tifüs baş göstermiş olan veya yedi günden beri meydana gelmiş olan harp gemileri ile bulaşık bir limanı beş kere yirmi dört saatten daha az bir zamandan beri terk etmiş bulunan gemilerin boğazları karantina halinde geçmeleri ve söz konusu hastalıkların boğazlara bulaşma ihtimalinin önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınması "mecbur" idi. Neticede durmaksızın boğazlardan tam serbesti olarak geçme hakkına sahip yabancı harp gemilerinin boğazlara söz konusu hastalıkları bulaştırmamak amacıyla gerekli tedbirleri kendilerinin almaları "mecbur" olacak ise de boğazların "muhafaza-i sıhhiyesini" temin etmek için harp gemilerinin beş gün içinde bulaşık bir limana uğramadığı ve içinde veba, kolera, tifüs gibi vakaların olmadığı flama ile sahil sıhhiye merkezlerine bildirdikten sonra yollarına devam etmesine karar verildi. Bu karar boğazların "muhafaza-i sıhhiyesini" korumak için "ciddi" bir tedbir olarak nitelendirilmişti. Bu nedenle söz konusu karar yabancı sefaretler ile mümessilliklere bildirilecek ve mensup oldukları hükümetlerin de onayları alınacaktı.[38] Bu kararla birlikte gemilerde bulaşıcı bir hastalık görülmediğini anlayabilmeleri için Boğazlar'dan transit olarak geçecek dahi olsalar tüm yabancı savaş gemilerindeki mürettebatta bulaşıcı hastalığa rastlanmadığını belli eden özel işaretli bir bayrak kullanılmasını gerekli görülmüştü. Hariciye Vekaleti de aynı fikirdeydi. Bu yönde aldığı kararı yabancı devlet yetkililerine bildirmişti. Fakat yabancı devlet temsilcileri böyle bir kararın yalnızca Boğazlar

37 Hariciye Vekaleti'nden İstanbul Limanı Boğazlar Umur-ı Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilen 11 Mart 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 99/42 Lef 2.

38 Hariciye Vekaleti'nden gönderilen 2 Kasım 1924 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 525/38573-155750-273.

Komisyonu tarafından verilebileceğini açıkladılar. Bu konuda yabancı devletlerle nota teatileri devam ederken Boğazlar Komisyonu üyelerinden üç kişinin teklifi üzerine konunun bir süre tehir edilmesine karar verildi.[39]

Gerek gemilerin içlerinde söz konu bulaşıcı hastalıkların meydana gelmediği ve gerekse de gemilerinin beş gün içinde bulaşık bir limana uğramamış olduklarını tespit için sahil sıhhiye merkezi tarafından harp gemilerinin sıhhiye patentalarını incelemek amacıyla Çanakkale ve Kavak sahil sıhhiye merkezleri emrinde kuvvetli birer istimbot bulundurulacak ve gemilerin sıhhi muayeneleri deniz üzerinde yapılacaktı.[40] Fakat harp gemilerinin bazı sebeplerden dolayı bir iki dakika bile olsa yollarından alıkonulması uygun görülmediği durumlarda gemilerin içinde hasta olmadığını ve beş gün içinde bulaşık bir limana uğramamış olduklarını işaret flamalarıyla boğazlardaki sahil sıhhiye merkezlerine bildirmeleri de yeterli olacaktı.[41]

"Ron" isminde bir Fransız nakliye gemisinin de sıhhi muayeneye tabi tutulması istenmişti.[42] Fransız donanmasına mensup "Ron" nakliye gemisinin Batum'a transit gitmek için Boğazlardan geçeceği sırada sıhhiye patentası verilmek üzere durdurulmuş ve alıkonulmuştur. Ancak Fransızlar bu durumu uygun bulmamış ve şikâyet etmişlerdir. Boğazlar Mukavelesi'nin 2. maddesinin 1. bendinde yardımcı gemiler, asker nakleden gemiler, uçak taşıyan gemiler ve askeri uçakların da dahil olduğu harp gemileri, barış zamanlarında gemi ne olursa olsun hiçbir muamele uygulanmaksızın Boğazları serbest geçebileceklerdi. Ancak Boğazlar Mukavelesi'nin 6. maddesinin 7. bendinde Boğazlardan bir limana uğrayacak harp gemileri ile bahriye gemileri bu limanlarda[43] Uluslararası Sıhhiye Teşkilatının muayenesine tabi olacaklardı. Bu durumda söz konusu "Ron" gemisi Boğazları hem transit olarak geçtiğine hem de nakliye gemisi olduğuna göre, sıhhi muayeneye tabi tutulmadan Boğazlar'dan geçmesine müsaade edilmesi gerekmekteydi.[44] Boğazlar Mukavelesi'ne göre Boğazlar'dan

---

39 Bozkurt, **age.**, s. 176-177.

40 Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 25 Ekim 1924 yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 525/38573-155750-274 Lef 2.

41 Hariciye vekaleti İstanbul Murahhası'ndan gönderilen 25 Ekim 1924 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 525/38573-155750-274 Lef 1.

42 Hariciye Vekaleti'nden Bahriye Vekaleti'ne gönderilen 11 Mart 1926 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 525/38573-155750-284.

43 Hariciye Vekaleti'nden Sıhhiye Vekaleti'ne ve Bahriye Vekaleti'ne gönderilen 15 Aralık 1925 tarihli tezkire. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 525/38635-156454-164 Lef 1.

44 Hariciye Vekaleti'nden Sıhhiye Vekaleti'ne ve Bahriye Vekaleti'ne gönderilen 15 Aralık 1925 tarihli tezkire. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 525/38635-156454-164 Lef 2.

transit geçecek gemilerin sağlık denetimleriyle ilgili bazı kararlar alınmıştı. Buna göre Boğazlar'dan geçecek savaş gemileri, içinde doktorun da yer aldığı ticaret gemileri bir limana uğramadıkları veyahut da temas etmedikleri durumda geçiş, geliş ve gidişleri serbest idi. Transit olarak Boğazları geçmek isteyen içinde doktor bulunmayan ticaret gemileri ise Boğazlar'a girmeden evvel sağlık denetiminden geçmeleri gerekecekti.[45] Bu noktada yabancı ülkelerin Boğazlar'dan transit geçecek gemilerden alınacak sağlık vergisinden de rahatsız oldukları ancak verginin alınmaya devam edildiğini belirtmek gerekir.[46]

Diğer ülkelerden de bazı istekler gelmekte idi. Örneğin, Suriye'den gelen gemilerin sıhhiye patentalarınının orada vizelenmesi ve bunları sıhhi işlerde yetkili bir memurun yapması hususunda Suriye Fransız ve Fevkalaade Komiserliği'nin isteği Fransız Mümessilliği'nden bildirilmişti.[47] Suriye limanlarından Sıhhiye patentalarını vize ettirmeksizin gelecek gemilerden ceza alınmaması ve şimdiye kadar alınmış olanlar var ise iade edilmesi istenmişti.[48]

Millet Cemiyeti'ne de bulaşıcı hastalıklara dair raporlar sunulmaktaydı. Bu noktada 1923 Eylül ayında Türkiye'de görülen bulaşıcı hastalıkların yazılı olduğu yirmi iki cetvel hazırlanmıştır. Söz konusu cetvellerin bir örneği Milletler Cemiyeti'ne diğer örneği ise İstanbul'daki yabancı devletlerin sefârethânelerine teslim edilmişti.[49]

Türkiye'deki bulaşıcı hastalıklara ilişkin raporlar diğer devletlerin istekleri doğrultusunda kendilerine de sunulmaktaydı. Bu noktada Belçika Hükümeti İstanbul'da meydana gelen veba hastalığı nedeniyle İstanbul Liman ve Boğazlar Sıhhiye Müdüriyeti'nin İstanbul'daki bulaşıcı hastalıklarla ilgili hazırlayacağı bir sıhhiye bültenini görmek istediklerini bildirmişlerdi.[50] Bunun üzerine Hariciye Vekaleti, söz konusu müdüriyetten İstanbul'daki bulaşıcı hastalıklar hakkında bir cetvel hazırlamasını talep etmiştir.[51] Yine Türkiye'de Nisan ve Ekim 1924 yılında

---

45 Bozkurt, **age.**, s. 174-175.

46 Bozkurt, agm., s. 11.

47 Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı'ndan Hudut-ı Sevahil-i Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilen 20 Eylül 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 117/48 Lef 2.

48 Hudut-ı Sevahil-i Sıhhiye Müdüriyeti'nden Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı'na gönderilen 30 Eylül 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 117/48 Lef 4.

49 Hariciye Vekaleti'nden Dersaadet Murahhaslığı'na gönderilen 15 Ekim 1923 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 539/219638-213106-94.

50 Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı Delegasyonu'ndan İstanbul'a gönderilen 18 Aralık 1923 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 92/6 Lef 1.

51 Hariciye Vekaleti'nden Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilen 25 Aralık 1923 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 92/6 Lef 2.

görülen bulaşıcı hastalıklara dair Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekaleti'nce hazırlanan istatistik raporu Çekoslovakya Mümessilliği'ne gönderilmişti.[52]

Türk Hükümeti yabancı devletlerdeki bulaşıcı hastalıkları da yakından takip ediyordu. Nitekim İtalya'da 1923 senesinde ortaya çıkan bulaşıcı hastalıklar hakkında Sıhhiye Müdüriyeti tarafından bir "sıhhiye bülteni" hazırlanmıştı.[53] Yine İspanya'nın Melila kentinde ve Darkbedani Ordugahında veba vakasına rastlanmıştı. Söz konusu şehirlerde birer kişide veba görülmüştü.[54] Türkiye yabancı ülkelerde baş gösteren bulaşıcı hastalıklar hakkında elçiliklerinden raporlar alarak bilgi edinmekteydi. Bu minvalde İran Sıhhiye Meclisi'nin sıhhi vakalar hakkında yaptıkları müzakereler Tahran Sefareti'nden gönderilmiştir.[55] Yine Milletler Cemiyeti Sıhhiye şubesi tarafından bulaşıcı hastalıklarla ilgili aylık raporlar hazırlanmakta ve bu raporlar Bern Elçiliği tarafından Hariciye Vekaleti'ne gönderilmekteydi.[56] Milletler Cemiyeti Sıhhiye Komitesi 20-25 Nisan 1925 tarihleri arasında Cenevre'de toplanmış, buradaki müzakereler Bern Elçiliği tarafından bir risale şeklinde Hariciye Vekaleti'ne gönderilmiştir.[57] Milletler cemiyeti Sıhhiye Teşkilatı neşriyatına ait İngiltere ile ilgili üç, İspanya ile ilgili dört adet mecmua elçilik tarafından posta ile gönderilmişti.[58] Milletler Cemiyeti tarafından İspanya ve Litvanya'da bulaşıcı hastalıklarla ilgili gönderilen bilgiler "epidemie" ismiyle rapor olarak Sıhhiye Vekâleti'ne sunulmuştur.[59] Görüldüğü

---

52 Hariciye Vekaleti Müsteşarı'ndan Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı'na gönderilen 9 Haziran 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 107/44 Lef 1; Hariciye Vekaleti Müsteşarı'ndan Hariciye Vekaleti İstanbul Murahhaslığı'na gönderilen 21 Aralık 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 126/100 Lef 1.

53 Türkiye Cumhuriyeti Roma Mümessili'nden Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 19 Kasım 1924 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 541/44254-210815-10.

54 Türkiye Büyük Millet Meclisi Hariciye Vekaleti Dersaadet Murahhaslığı'ndan Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 4 Kasım 1923 tarihli telgraf. **BOA. HR. İM.**, 87/22 Lef 2; Madrid Maslahatgüzarı'ndan Hariciye Vekaleti'ne ve Dersaadet Mümessiliği'ne gönderilen 26 Ekim 1923 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 87/22 Lef 1.

55 Tahran Sefiri'nden Hariciye Vekalet-i Celilesi İstanbul Murahhaslığı'na gönderilen 30 Kasım 1923 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 90/32 Lef 1; İstanbul Boğazlar Sıhhiye Müdüriyeti'ne gönderilen 30 Kasım 1924 tarihli yazı. **BOA. HR. İM.**, 90/32 Lef 2.

56 Bern Elçiliği Maslahatgüzarı'ndan Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 30 Mayıs 1925 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 539/219638-213106-40.

57 Bern Elçiliği Maslahatgüzarı'ndan Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 25 Haziran 1925 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 539/219638-213106-23.

58 Bern Elçiliği Maslahatgüzarı'ndan Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 3 Temmuz 1925 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 539/219638-213106-25.

59 Cemiyet-i Akvam kitabet-i Sıhhiye Teşkilatı'nın Sıhhiye Vekaleti'ne gönderdiği 17 Ocak 1926 tarihli yazı. **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi**, 539/219638-213106-15.

üzere hem yabancı ülkeler hem de Türkiye bulaşıcı hastalıkları yakından takip etmişlerdir. Ülkelerin birbirlerinden istedikleri aylık bulaşıcı hastalıklara dair raporlar ya da Milletler Cemiyeti'ne sundukları raporlar bu açıdan bakıldığında önemlidir. Özellikle Türkiye bulaşıcı hastalıkların yayılmasını engellemek için sıkı tedbirler almayı sürdürmüştür. Yabancı ülkelerden gelecek ve Boğazlardan geçecek gemilerin sıhhi kontrollerine oldukça önem vermiştir. Türkiye'nin dış politikadaki eğilimlerine ve yürüttüğü politikaya rağmen Boğazlardaki sıhhi denetim konusunda taviz vermediği görülmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin sıkı tedbirler alarak bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmesinde ülkedeki vakaların artması etkili olmuştur. Veba, kolera ve tifüs gibi hastalıkların giderek ülke genelinde yayılması bunların meclis gündeminde de yer almasına neden olmuştur. Bulaşıcı hastalıklara karşı aşı, serum gibi önlemlere başvurulurken bunların nereden ve nasıl bulaştığı konusu da mecliste tartışmaya açılmıştır. Gemilerle yabancı ülkelerden gelen ve bulaşıcı hastalık taşıyan yolcuların, mürettebatın da hastalığın yayılmasında bir sebep olduğu gerçekti. Bu nedenle gemilerdeki sağlık sorgusuna, karantina uygulamasına oldukça önem verilmişti.

Sıhhi denetime karşı çıkan, karantinayı uygulamak istemeyen devletler söz konusu mukavelenin 2. maddesini dayanak göstermişlerdi. Her ne kadar gemilerin Boğazlar Mukavelenamesi'nin 2. maddesi'ne göre serbest geçiş hakkı varsa da aynı mukavelenamenin 6. bendinde bulaşıcı hastalıklara dikkat çekilmiş, bulaşık limanlardan gelecek gemiler için uygulanacak kriterlere yer verilmiştir. Türkiye de söz konusu maddeyi dayanak göstererek sağlık kontrollerini yürütmeye devam etmiş, bu konuda taviz vermemiştir.

Türkiye'nin her ne kadar dış politikada Batı'ya yönelik eğilimleri olsa da bu durum Boğazlar'daki sıhhi denetimin aksamasına sebebiyet vermemiştir. Öyle ki Çanakkale ve Kavak Sahil Sıhhiye Merkezi emrinde birer istimbottan da istifade edilerek deniz üzerinde gemilerin sıhhi muayenesi yapılmaya başlanmıştır. Yine gemiler Boğazları transit olarak geçecek olsalar dahi özel işaretli bir bayrakla içlerinde bulaşıcı hastalık olmadığını belirtmelerini istemişlerdir.

Ayrıca hem Türkiye hem de yabancı ülkeler bulaşıcı hastalıkların durumunu yakından takip etmekteydi. Nitekim Millet Cemiyetinin ve diğer ülkelerin Türkiye'den istediği sağlık raporlarına bu açıdan bakılabilir. Yine Türkiye, İtalya, İspanya, İsviçre'deki sıhhi durumları elçiliklerin gönderdiği raporlardan ya da o bölgenin neşriyatından takip etmiş ve Boğazlar'dan gelebilecek hastalık tehditlerine karşı mücadelesini sürdürmüştür.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

Yayınlanmış Belgeler ve Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Cerideleri (TBMMZC)

Gazeteler

Tanin

Vakit

Kitap ve Makaleler

Bozkurt, Abdurrahman, "Boğazlar Komisyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1924-1936)", **Public and Private International Law Bulletin**, C XXXVII, S 1, s. 1-28.

———————, **Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)**, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2014.

Demirci, Sevtap, **Belgelerle Lozan: Taktik-Stratejik- Diplomatik Mücadele 1922-1923**, Çev. Mehmet Moralı, Alfa Basım Yayım, İstanbul 2011.

Gedikli Berber, Şarika, **Siyaset Güç ve Denge Bağlamında Türk Boğazları (1833-1998)**, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

Metin, Sevtap, "Osmanlı Devleti'nden Lozan'a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kapitülasyon Muydu?", **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C 23, S 2, İzmir 2021, s. 905-957.

Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Editör: Baskın Oran, İletişim Yayınları, C I: 1919-1980, İstanbul 2009.

Tekir, Süleyman, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nin Kuruluşu ve Erken Cumhuriyet Dönemi'ndeki Faaliyetleri (1920-1930)", **Belgi Dergisi**, C II, Pamukkale 2019, S 18, s.1301-1326.

———————, "Erken Cumhuriyet Dönemi Türkiye'de Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele (1923-1930)", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Erzurum 2019, S 65, s. 407-430.

Yaşayanlar, İsmail, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye ile Mücadele: Batum ve Hopa Karantinahaneleri", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, C XIV, 2020, S 28, s. 401-412.

NEZİHE MUHİDDİN VE KADINLAR HALK PARTİSİ

Barbara Dell'Abate ÇELEBİ*

ÖZET

Bu makale Nezihe Muhiddin figürü ve onun 1923 yılında Kadınlar Halk Fırkası'nı kurma girişimi üzerine odaklanmaktadır. Girişimi başarısız olmasına ve izin verilmemesine rağmen, bu olay, Cumhuriyet'in gelişinden önce kadınların medeni ve siyasi haklar için verdiği mücadelenin varlığını gösteriyor. Türk-Osmanlı birinci dalga feminizminin tarihindeki bu önemli an, tarihçiler tarafından sıklıkla göz ardı edilir ve bu büyük kadın, Cumhuriyet Türkiye'si tarafından silinmiştir, ancak yirminci yüzyılın sonunda kadın çalışmaları bilim adamları tarafından yeniden keşfedilmiştir. Araştırmalar, 1934'teki kadınların oy hakkı öncesinde, geç dönem Osmanlı kadınlarının yeni kurulan Cumhuriyet düzenine karşı siyasi hakları için mücadele ettiklerini açıkça göstermiştir. Bununla birlikte Cumhuriyet yönetimi, modernleşme süreci ve sivil hayatın herhangi bir yönü üzerinde tam bir tekel kurarak, kadınların rolünü öylesine kapsadı ki, geç dönem Osmanlı feminist yazarlarının önceki nesilleriyle herhangi bir devamlılığı reddetti. Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılında, cumhuriyetin büyük kurucu babalarına itibar ederek Türkiye için yeni bir çağın şafağına taze gözlerle bakmak, aynı zamanda Muhiddin gibi unutulmuş anne figürlerini de saygıyla anmak önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Feminizm, Medeni Haklar.

* Doçent Doktor, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, barbara.celebi@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-2222-2099

NEZIHE MUHIDDIN AND THE WOMEN'S PEOPLE PARTY

ABSTRACT

This paper focuses on the figure of Nezihe Muhiddin and her attempt to establish in 1923 the Women's People Party (*Kadınlar Halk Fırkası*). Although her enterprise failed and she was denied permission, this episode shows the existence of a struggle by women for civil and political rights prior to the advent of the Republic. This crucial moment within the history of Turkish-Ottoman first wave feminism is often overlooked by historians and this great woman has been erased by Republican Türkiye, only to be rediscovered at the end of the twentieth century by women's studies scholars. Their scholarships have clearly shown that prior to the women's suffrage of 1934, late Ottoman women fought for their political rights against the newly founded Republican establishment. The Republican administration, however, established a full monolopy on the modernization process and on any aspect of civil life so englobing the role of women, denying any continuity with previous generations of late-Ottoman feminist writers. At the centenary of Turkish Republic it is important to look back with fresh eyes to the dawn of a new era for Türkiye by giving credit to the great founding fathers of the republic, but also pay tribute to the forgotten mother figures as Muhiddin.

Keywords: Women's People Party, Feminism, Civil Rights.

This article focuses on the acquisition of political rights for women in Türkiye and the role played by Nezihe Muhiddin. The view that Turkish women did not have to fight for their rights as in other Western countries and that these rights were handed to them without a real struggle by the Republic in 1934 seems to have survived to the present day. The official line of the Republican regime affirmed that "women never struggled for their rights in Türkiye, we furnished them with women's rights".

This line of thought has been challenged since the 1990s by a number of new studies on Ottoman women's history, fueled also by a new wave of feminist scholarships that have begun recovering the writings of Ottoman women, demonstrating that since the late 19th century and particularly after the Second Constitution (*İkinci Meşrutiyet*) of 1908, we can talk of a "viable feminist movement – or at least feminist aspirations among urban Ottoman women" (Arat, 2000:10).

My paper aims to contextualize the political struggle for women's franchise in Türkiye, focusing in particular on the year 1923 and on the failed attempt made by Nezihe Muhiddin to found the *Kadinlar Halk Fırkası*, the Women People Party (WPP) on 15th June 1923 (1339). I view Nezihe Muhiddin's endeavor not simply as the act of an isolated, elite Ottoman woman but as a major milestone within the wider context of Turkish first-wave feminism. Only by contextualizing her actions within a broader Turkish indigenous feminist movement and looking at Nezihe Muhiddin as part of an enlightened, well-educated, organized group of feminist Ottoman Turkish ladies, we can gauge to the full extent the importance of her enterprise and modify our present one-dimensional perspective on the history of women franchise in Türkiye.

After an excursus on the scholarship on Nezihe Muhiddin and a brief introduction of her life and thoughts within the Ottoman-Turkish feminism context of the time, I will focus on the year 1923 and her failed attempt to found the WPP. I will try to analyze the reasons for this refusal but also recollect the events that led to her resignation from the presidency of the Turkish Women Union in September 1927 and her erasure from official Turkish history.

The history of late Ottoman women in Türkiye: a work in progress

Scholarship in Ottoman history in Türkiye faces two basic challenges: difficulty in locating and difficulty in reading the sources. Republican Türkiye did not appear to be much interested in Ottoman history and the fledgling Republic

needed to write its own history detaching itself from a past that it decried and from an Ottoman legacy that would represent a hindrance to the newly formed Turkish state that was just born. The Ottoman Sultans had failed the country, had betrayed the trust of its citizens, and had allowed foreign nations to colonize first financially and then politically and militarily the Empire. The new Türkiye had to turn its face to its Ottoman history to create a new identity as a democratic, republican, and modern state.

Although politically comprehensible, this course of action has had, however, strong repercussions on the academic research in Ottoman history which, because of the Republic's disinterest and the switch of the alphabet from Arabic to Latin in 1928, has become, in the words of Yaprak Zihnioğlu our hidden history "Saklı Tarihimiz" and a translated history "Çeviri Tarihi" (2003: 24). This difficulty in relating to the past has been even more tangible when referring to Ottoman women's history. Women's history as a field of research is quite recent. Only following the feminist movements of the 1970s the history of women started to be investigated as a 'serious' academic research topic at the international level.

In Türkiye even after the second wave of feminist movements of the 1980s, men historians have not taken women's history seriously. The marginalization of women's history, according to Suraiya Faroqhi, "may be brought on by the propensity of many Ottoman historians to view this subfield as 'strange,' irrelevant to larger settings, and possibly not quite respectable" (2023:5).

As a result, research on Ottoman women in Türkiye has been taken up almost exclusively by women academicians who shared a feminist perspective and who were not only historians but worked within fields as various as sociology, political science, and literature.[1]

Only recently, things have started to change in both the general public and academic interest in Ottoman history. In recent years, we have been witnessing a 'neo-Ottoman nostalgia' expressed in popular culture and in television series reconstructing various periods of Ottoman royal life, and this has coincided with a new surge of interest in Ottoman royal women. This revitalized interest in Ottoman history is certainly connected with the current political asset of Turkish society. The present political climate is a key element in this re-discovery of the "Saklı Tarih", the hidden past, and women have become the subject of new studies and research to the extent where, as affirmed in 2023 by Faroqui "currently, the historiography on Ottoman women is booming" (225).

---

1 See Yeşim Arat; Serpil Çakir; Aynur Demirdirek; Ayşe Durakbaşa, Nilufer Gole; Deniz Kandiyoti; Jale Parla, Nükhet Sirman; Şirin Tekeli; Yaprak Zihnioglu.

This renewed interest in Ottoman women is certainly welcome and much needed. The consequence of the 'triple burden', a lack of sources, a lack of language knowledge, and a lack of interest − that has weighed heavy on the scholarship on Ottoman women's history has driven a wedge between the Ottoman and the Republican eras and has alimented a clear and net separation between the modern Republican Kemalist woman and the Ottoman Islamic one. This lack of knowledge has substantiated and reinforced a mechanism of Othering, which, with the rise of political Islamic feminism in the 1990s and the emergence of the Islamic-leaning Justice and Development Party (AKP) in 2003, has been exasperated to the point of conflating a-historically the current Islamic surge with Ottoman Islam, making Republican and Ottoman women the synecdochical representations of the Secularist/Islamist binarism that polarizes Turkish politics and public opinion (see Dell'Abate Çelebi, 2022:2).

The general public's current lack of familiarity with Ottoman women, and especially with the history and thought of the late Ottoman women who lived in first person the profound transformation from Empire to Republic, represents a serious problem for modern Türkiye as it disavows the agency of women at the pivotal moment of its coming into being as a nation and provides a biased narration of modern Turkish history.

This nescience is made even more troubling by the ease with which Ottoman women may be used for ideological and political purposes, by the reliance on simplistic stereotypes employed to support and refute opposing viewpoints.

A stark example of this instrumentalization, rooted in a stereotyped image of late Ottoman women, has been the controversy surrounding Türkiye's Central Bank's 2008 decision to use the image of the Ottoman intellectual and writer Fatma Aliye (1862-1936) to adorn, on the reverse of the picture of Kemal Atatürk, the country's new 50TL banknote. This decision has met a plethora of critical messages from the secularist-Kemalists and from mainstream newspapers. How could Fatma Aliye, an orthodox Muslim woman from the Ottoman Empire, symbolize modern and Republican Turkish women? No one truly knew who Fatma Aliye was but the fact that she lived during the late Ottoman era automatically made her the symbol of an Islamic way of life, with all the political innuendos that this can signify nowadays, and probably, just because of this she was chosen to represent for the first time on a banknote the Turkish woman. She has thus become for both sides, Kemalists and Islamists, the symbol of something that Fatma Aliye was not, because as is often the case in life, the truth lies somewhere in the middle.

She was undoubtedly a woman of her time, strongly eradicated in an Islamic society she yet criticized and sought to change from within. She fought for women's education, employment rights, and autonomy by using her knowledge and resources. She has written extensively about the need to reform a patriarchal understanding of Islam that she believed needed to be restored to the origins, to the *Asr-I Saadet* [The Golden Age] (Akşit, Doğudan 85; Timuroğlu 438) the time when men and women were equal. She advocated a critical reading of the *Quran* and the *Hadiths* (sayings and deeds of the Prophet Muhammad) drawing a clear distinction between Islam and patriarchy, partially anticipating the call for critical reading of our days made by Islamic feminism[2]. She was the first female author of books about Islam's "great ladies"[3] and is considered one of the first novelists of Turkish literature[4]. She was also a popular journalist[5], and thinker[6] with a thorough understanding of Islamic philosophy but also the founder in 1897 of the first solely women's association to help orphans and war veterans of the Greco-Turkish war, the *Cemiyet-i Imdadiye* (Kurnaz, 265). Moreover, she is nowadays regarded together with her sister Emine Semiye, as one of the "büyük kadınlar" great women of the early phase of Ottoman feminism, the so-called *Hareket-ı Nısvan* (women's movement) or *Kadınlık mefkuresi* (ideal of femininity) where for the first time a group of intellectual women adopted the "we women" stance and strived to be modern in a society that had not yet undergone modernization.

Nezihe Muhiddin was seventeen years younger than Fatma Aliye and knew and admired her. Fatma Aliye was for Nezihe a famous writer and an intellectual, so the example of a great woman to follow. Nezihe recalls in her 1931 book *Türk Kadını* when she visited for the first time the famous Fatma Aliye, as a young girl,

---

2 See Fatma Mernissi, Amina Wadud, Asma Barlas and Mohammad Ali Syed.

3 Nisvân-i İslâm (transliterated in Turkish as Islam Kadınları) [Muslim Women, reprinted in 2009], as well as her consequent one on great Muslim women, Nâmdârân-ı Zenân-i İslâmiyân (transliterated in Turkish as Ünlu Müslüman Kadınlar) [Famous Muslim Women, reprinted in 2011] published originally in **Malumat Gazetesi** in 1899).

4 The first Turkish-Ottoman woman novelist is Zafer Hanim who published in 1877 her novel **Aşk-ı Vatan** (Love of the Motherland). Fatma Aliye is the author of six novels: Muhâdarât (Stories) 1892; Refet 1892; **Levayih-i Hayat**. (Scenes from life) 1898; Udi. (The lute player)1899; and Enin 1910.

5 Between 1895 and 1908 she writes twice weekly in Hanımlara Mahsus Gazete, the longer lasting magazine targeting a woman audience with 604 articles published in this 13 years period (607).

6 She is the author of Tedkîk-i Ecsâm and Terâcim-i Ahvâli Felâsife both published in Hanimlara Mahsus Gazete in 1899-1900.

together with her cousin Nakiye Hanim, who belonged to the same generation as Fatma Aliye and knew her personally. She refers to Fatma Aliye as "mütefekkir" thinker and "münevver" enlightened (1931:21). Fatma Aliye represents for both Nezihe and Nakiye the example of a modern and emancipated woman. As a matter of fact, Fatma Aliye who has been presumed by secular Kemalists to be the symbol of a conservative and reactionary Islam, was considered in her days as an enlightened reformist, the example of a strong and successful woman striving for women's rights in a society dominated by men.

This episode clearly shows the lack of knowledge the Turkish public has regarding late Ottoman women and warns us of the need to be very cautious before applying current ideological, religious, and political constructs to men and women who lived in different historical contexts where terms like Islam, feminism, or reforms had a quite different connotation, as our findings risk to be anachronistic and misleading.

As in the case of Fatma Aliye, also in approaching Nezihe Muhiddin we need to contextualize our research and shun easy pre-set categorizations. We need also to be aware that the research on late Ottoman women is still a work in progress due to the difficulties in retrieving and translating archive documents and this implies the potential of a shift in judgments if and when new archive documents become available.

Nezihe Muhiddin: A Rediscovered Feminist Leader

The history of the scholarship on Nezihe is in itself emblematic of this recent unfolding. The scholar who is renowned for having rescued Nezihe Muhiddin from oblivion is Zafer Toprak who published in 1988 a brief article in *Tarih ve Toplum* with the intriguing title *Halk Fırkası'ndan Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası* (The Party Founded Before the People Party: The Women's People Party)"[7], with a photo of Nezihe Muhiddin and another with the twelve founding members, eleven women and one man, Fethi Bey, the accountant. Toprak's article does not refer directly to Nezihe Muhiddin's book *Türk Kadını* published in 1931, so it is not clear if he disposed of this important document, and moreover affirms that the aim of the WPP was not political but social and educational (1988:30). This perspective shifted in 1997 comparative article by Serpil Çakir on Ulviye Mevlan and Nezihe Muhittin where Çakir recognizes the strongly political aim of the WPP and inserts Nezihe within a wider group of feminist Ottoman women.

7 Translation is mine

This thesis is furthered on by Ayşegul Baykan and Belma Ötüş Baskett who published in 1999 a modern-Turkish language edited version of *Türk Kadını* with the subtitle *Türk Feminizminin Düşünsel Kökenleri ve Feminist Tarih Yazıcılığından Bir Örnek* (The Intellectual Origins of Turkish Feminism and an Example of Feminist Writing)[8]. In the preface of the book Baykan affirms having found a copy of *Türk Kadını* in an old book market in Pittsburgh in 1991 and it was this fortuitous occurrence that ignited her interest in Muhiddin and started her research. This information highlights the astonishing recentness of our knowledge concerning Nezihe Muhiddin and the role that academic women's individual engagement in rediscovering women's history has had. Only in 2003, we come across a full-fledged work dedicated to Nezihe Muhiddin and the WPP by Yaprak Zihnioğlu, who builds upon her 1998 Boğazici University MA dissertation in Political Science. Zihnioğlu draws a detailed account of Muhiddin's struggle and inserts her within the contest of Ottoman-Turkish first-wave feminism, building upon previous scholarship on the emancipatory Ottoman women movement[9], and opening definitely the way for a reformed and reframed history of early women's feminist movement in Türkiye. The book that carries the suggestive and provocative title *Kadınsız Inkılap*, The Revolution Without Women, still remains to date the best and most comprehensive research on Muhiddin and perfectly narrates Muhiddin's endeavor towards obtaining the franchise for women and reconstructs the magnitude of her personality as a political activist.

Nezihe Muhittin is a very special figure, one of the leading personalities of the transition period from the Ottoman Empire to the Republic. An Ottoman Turkish women's rights defender, a thinker who started her first social activities at the age of twenty in 1909, in the first year of the Second Constitution. She was not only an activist but, at the same time a sociologist, a very good orator, a charismatic personality and in today's terms, a feminist and a writer at the same time.

She was born in Kandilli, Istanbul in 1889 to Zehra Hanım and Muhittin Bey, a prosecutor and criminal judge. Both her mother and father supported her and her brother in getting a good education. They initially attended the neighborhood school but as the level of education was not good, they left. After that, they started taking lessons at home from private teachers. Nezihe Muhittin learned

8 All Turkish books title translations are mine

9 Best represented by the 1994 ground-breaking book by Serpil Çakir, **Osmanlı Kadın Hareketi**, (The Ottoman Women Movement).

German and French and practiced sports such as swimming, and horse riding. She married Muhlis bey at an early age and this marriage lasted a short time. She then remarried with Memduh Tepedelenligil who the commissioner of the Municipal companies was. She had a son named Malik.

During her youth, she read the works by Lamartine, Alexander Dumas, Victor Hugo, Balzac, Zola, and Flaubert but also the poems by Namık Kemal. As she recalls in *Türk Kadın*, from an early age she learned about the 'ideals of womanhood', discussed the social and political issues of the day and the position of woman among a circle of enlightened ladies as her cousin and adopted sister Nakiye Hanim to whom she refers as "my first tutor" and the grandchildren of Kibrısli Mehmet Emin Paşa - Azize, Refika and Feride.

At the age of twenty, she started working as a science teacher in various schools and she was later appointed as director of Selçuk Hatun Lycee (1931:56). In 1911 she published her first novel *Şebab-ı Tebah* (Misspent Youth). She will write about 20 novels after 1927.

Between 1909 and 1930 Nezihe Muhiddin was progressively involved in activism related to the woman's question and the participation of women in civil and political life. Nezihe's concerns with women's issues can be traced back to the foundation of the Association for the Protection of Ottoman Turkish Ladies (*Osmanlı Türk Hanımlar Esirgeme Derneği*) in the years 1912-13. She served for two years as general secretary of the association in which were active other women as Sitare Ağaoğlu, the wife of Ahmet Ağaoğlu, Hamiyet Hulusi, Naciye Hurşit, Saniye Muhtar, and Sabiha Süleyman. Though being a charitable association, like many others of the time, also this association strived towards women's access to the public sphere and advancing rights for women. This same spirit continued in the Association for the Defence of the Rights of Ottoman Women (*Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-u Nisvan Cemiyeti)* founded in 1914. Nezihe was also active in the Women's Section of the Naval Society (*Donanma Cemiyeti Kadınlar Kısmı).*

The years between 1914 and 1923 were years of war and the women's aid association became very active in helping orphans, veterans, and the poors. As affirmed by Keyder, the First World War ended for Türkiye in 1923 (Keyder, 1995: 101). During this period, Turkish women's agenda, like in other countries, was subsumed by the immediacy of the war and of the occupation.

In May 1923 Nezihe Muhiddin, before the establishment of the first group in the TGNA (*Türkiye Büyük Millet Meclisi*) Grand National Assembly of Türkiye by Mustafa Kemal initiated the formation of the Woman's People Party (WPP) to

gain political and social rights for women. However, this demand was considered too bold for the time and in February 1924 permission was denied. She went on to found the Turkish Women's Union (TWU), whose presidency she kept until 1927. In September 1927 she was outcasted and accused of being an "extremist" and later accused of corruption. Her reputation was destroyed, and she slowly abandoned the public scene. In 1931 she published her bibliographic book *Türk Kadını* now the center of new studies and a renewed interest, even if the tone of the book seems to be much more apologetic and remissive in comparison with the bold magazine articles of the previous years. She has finished her life, forgotten, in a mental hospital where she died in 1958.

After the 1930s, the name of Nezihe Muhiddin and her role within the question of the franchise for women in Türkiye has been completely deleted by Republican Türkiye. Afet Inan, the adopted daughter of Mustafa Kemal and the symbol of the modern Republican Turkish woman, does not refer to Muhiddin in her book *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması* (Atatürk and the Attainment of Women's rights) even if *Türk Kadını* is listed in the Source list. She is also ignored by other official historians such as Tezer Taşkıran and Hamide Topçuğlu. The scholarship of the 1980s as the works by Şirin Tekeli and Yeşim Arat draw on these studies and ignored Muhiddin's role. It is not a surprise then, that Kemalist State feminists[10], like Necla Arat, though recognizing the existence of an Ottoman woman movement, affirm that: "If it wasn't for Atatürk… women would not have obtained the franchise" (Bora, 2017:762).

Official history tells us that on April 3, 1930, women gained the right to vote and stand for election in municipal elections. In 1935, eighteen Turkish women sat in the National Assembly. But when the Women's Union disappeared on May 10, 1935, Latife Bekir - the last president appointed by the government - contributed to the writing of this official history by declaring that the emancipation of women in Türkiye had had as its sole cause the beneficent will of Atatürk. She added that men and women would work now onwards together for the country and women had obtained all the rights, there was no need any more for a Women's Union: "Sevinç içinde kapatiyoruz", (We close the Union with happiness) (Bora, 2017:760). This event is considered today the end of the first wave Ottoman-

10 State Feminism, Devlet feminism is the term given by Sirin Tekeli to Tekeli (1986) developed this critique in the 1980s as feminists challenged the powerful national discourse that equated gaining civil and political rights with realization of gender equality. She revised this point after historical research revealed the existence of vital late Ottoman and early republican women's movements (1991, 1998).

Turkish feminism and the birth of the so called *Devlet Feminizmi*, State feminism as defined by Şirin Tekeli, or *Ailesel feminizm*, Family feminism in the words of Nicole van Os.

However, her attempt to find the WWP represents an important milestone within the history of women's franchise in Türkiye and it opens the way also to a revision of the origins of the feminist movement in Türkiye. We will now focus more in detail on the steps taken by Muhiddin in 1923 to found the WWP and the reasons why it has been rejected.

Nezihe Muhiddin's Attempt to found the WWP in 1923

Following the positive response to an inquiry proposed by the newspaper *Vakit* concerning the right to vote for women, in May 1923 Nezihe Muhiddin, together with a group of twelve women convoked a council to establish the WWP. The council was held at Darülfünün conference hall on 15th June 1923 and a consensus was reached to establish the party. On 16th June the press announced that *Kadınlar Halk Firkası* had been founded and that the party aimed to defend the rights of women and elevate their status. According to V*akit* the founder were: Nezihe Muhiddin (president) Nimet Rumeyde (second president) Şukufe Nihal (general secretary) Seniyye Izzeddin (accountant) Muhsine Salih (secretary) Matlube Omer (veznedare).

In the same article, Nezihe added that the goal of the party was to achieve the right to vote and hold elected office by women as this had become a basic need. Moreover, she declared that they would work towards "achieving every position in which they were qualified". On 4th June in an article titled "The rights of the Turkish woman", Muhiddin clarifies that it is not necessary for women to gain the permission of Islam and other social determinants, but the only requirements were the exigencies of modern life. To the question of what would happen if the government did not recognize this movement and the rights of women, Muhiddin answers:

> *"Even if they don't give them to us, we will take them. Undoubtedly, truth is the result of determination, action and merit. The ideas and activities that our women have shown for the last fifteen years have granted us the right to occupy those positions. "The real needs of the country dictate that we hold those positions."*
>
> *"Onlar bize vermeseler bile biz onları alacağız. Hiç süphesiz hak, azmin, fiilin ve liyakatin sonucudur. Kadınlarımızın, şu on beş seneden*

beri ibraz ettiği fikr-i teşebbüs ve faaliyyet o mevkilere oturmak için bize bir hak bahş etmiştir. Memleketin ihtiyacat-ı hakikiyyesi de o mevkilere bizim sahip olmaklığımızı emrediyor." (Vakıt: 4 june 1923)

This answer clearly shows the boldness and determination of Muheddin and reveals her confidence in asking for rights that, in her view, women have already earned on the ground. Moreover, she emphasizes the continuity of a fifteen-year battle, dating the Second Constitution as the starting point of women's action and so linking the present endeavor to a near past.

In an article dated 16th June Muheddin makes it clear that she intends the WPP to become the women's arm of the People Party, making an alliance to gain political and social rights for women. As a matter of fact, six months earlier, on 6th December 1922, Mustafa Kemal had announced the intention to found a party named *Halk Fırkası*, the People Party and Muheddin conceives the women's party not as an opponent but as complementary to this party. The primary goal of the WPP is to gain women's political rights and she calls all women who are enlightened and pro-women's rights to fight for political rights.

The application, however, did not receive any response from the Interior Ministry in Ankara. On 1st February 1924 the newspaper *Tanin* mentioned that the Party's program had not been approved by the government. The founding committee proceeded to change the articles of the program and any reference to women's franchise was deleted. A new article was introduced stating that "the union has no connection with politics" (Cakir, 1994: 340-1).

The Women's Union (WU) received permission and was established on 15th February 1924. The association changed its name in 1925 to *Türk Kadın Birliği*, Turkish Women's Union (TWU). The association also published a weekly journal *Kadın Yolu*, publishing 30 issues between 1925-1927.

Possible Reasons behind the Refusal

The reasons for not granting permission to the WPP seem quite clear nowadays. The reason cannot be considered only the issue of the similarity of the name as stated by Zafer Toprak. In his 1988 article, Toprak affirmed that a party with a similar name could create confusion. However, the real issue does not seem to be the name but the content of the program that has been completely modified and the political soul of the initial WPP completely erased in the TWU.

We can concorde with Zihnioğlu's analysis when she affirms that there were two reasons why Mustafa Kemal and his entourage could not accept the creation of a WWP.

The first reason was the need to keep the struggle for women's rights within the boundaries set by the regime. In 1925 the enemies of the regime started to become a real danger to the new Republic. After defeating the "foreign" enemies the regime had to face the threats coming from the internal menaces: the Şeyh Sayd revolt, the failed tentative to kill Mustafa Ataturk and, the closure of the Progressive Repubblican Party, *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası* inaugurated a period of "cleaning" and highlighted the need of the 'one-leader, one-party' asset. No internal division could be admitted. Any opposition was branded as seductive and separatist, based on personal interests "kişisel çıkarlara dayalı, iğfalci ve bölücü" (Parla, 1991). Even the division between men and women could not be accepted.

The second reason was that Kemalists could not leave to anyone else the prerogative of obtaining the franchise for women, they wanted the appanage of the "we gave the vote to women" statement (Zihnioğlu, 2003:149). As affirmed by Iffet Halum Oruz in 1933 "Türk Kadın Birliği bir Cumhuriyet çocuğudur, fakat Türkiye Cumhuriyeti çocuğu değildir" (225). (The Union of Turkish Women was a child of the Republic but was not the child of Turkish Republic). As we have evidenced earlier on, Nezihe Mudiddin refers in her speeches and articles to the previous years of fights, to the *Kadınlık Mefküresi*, (Ideal of womanhood) started in the previous fifteen years. Moreover, she foresees a Turkish woman who will participate in the making up of the Republic as an active and equal agent, just like men. For Kemalists the main task of the Turkish woman was to be a mother; in public and social life she should act more as an observer than a full actor. As made clear by Zihnioğlu, for the Kemalists the new woman followed the model of a "child", she was not the loud-voice woman represented by Muhiddin: "Kemalistlerin (…) yeni kadını "çocuk kadın" modeli, Nezihe Muhiddin gibi "sesi gür çıkan" kadınları kapsamıyordu" (227).

As defined by Yeşim Arat, the first women of Parliament were the daughters of the Republic, "Cunhuriyetin kız çocukları" (Arat 1989). Kemalists have erased not only Muhiddin but the whole culture connected to the Ottoman Era. As affirmed by Zih in the first years of the Republic they chose young, smart and successful women, sent them abroad for education and made them the symbol of the new Turkish woman. The same Aftet Inan, the adopted daughter of Mustafa Kemal, was sent to Switzerland to become the best representative of this new woman in opposition to the Istanbul woman. She was chosen in 1930, when she was only 22 years old, as the President of the *Türk Tarih Kurumu,* the Turkish History Association with the task of writing the history of Turkish Republic. She never mentioned Muhiddin in her books. Should this come to us as a surprise?

After the refusal of the WPP, in February 1924 Nezihe Muhiddin founded the WU, renamed TWU in 1925. However, in 1927 she was forced to leave it. The reasons for this departure are also important to further understand the history of the women's franchise.

Nezihe Muhiddin's Eviction from the TWU

In September 1927 Nezihe was forced to leave the direction of the TWU as she was accused of illicit management of the funds by other members of the Union. The issue of funds however seems to be closely connected with the tentative by Nezihe to reinsert the issue of political rights in the agenda of the TWU. After the rejected application to form the WPP the founding committee of the WU had completely changed the second article concerning political rights. During the TWU Congress held on 25th March 1927, Nezihe tried again to put on the agenda the alteration of article no. 2 concerning the achievement of political rights and how it was to be accomplished. The article was voted and re-inserted in the program.

However, as stated by Zin, after the Party Congress a member of the Union, Saime Eraslan, wrote a letter to the president of the Republican People's Party and to the governor and the Head of Security accusing Nezihe of irregularities during the vote. This accusation was rejected by a commission, the second article was passed and Nezihe was again elected as president of the Union.

On 5th June 1927, the TWU met to decide the name of a candidate to propose for the parliament. As women could not be candidates, a male candidate, Kenan Bey was chosen. However, after a meeting with Mustafa Kemal on 3rd July, Kenan Bey announced his resignation from the TWU. After his resignation, the TWU announced that it would not field any other candidate in the election. With this last action the TWU's campaign for the "rights to suffrage" came to an end. It was clear that both external and internal opposition were building up against this political revamp of the TWU. The TWU was negated in August the permission to operate a girl's camp on Büyukada (Princess Island).

After this denial, the opposition group within the TWU claimed that the negative stance of the Governor towards them stemmed from the fact that Nezihe oversaw the union. During the Union's Congress of 26th September 1927, they demanded that Nezihe withdraw from the presidency. It is not clear if Nezihe gave her resignation. What we know is that immediately after new accusations were made by Saime Eraslan against Nezihe. This time she was denounced for having used 500 Lira for personal use, to cover the publishing expenses of her own newspaper, *Kadın Yolu*, that was in effect the main press organ of the Union.

Some members of the TWU claimed that Nezihe "acted arbitrarly, that operated without consulting the administrative committee" and made a complaint to the governor. Nezihe, together with a group of women, resigned from the Union.

In October 1927 a Court Case opened. The case lasted until 13th May 1929. She was not acquitted but she was freed by a general amnesty that was proclaimed that year. The result was that she disappeared from public life and her name was made a tabula rasa.

If we try to analyze the reasons behind her exclusion from the TWU, it seems clear that Nezihe was not well seen by the regime of the time and we need to consider the political climate of these years. The period 1925-1931 is a very complex period in Turkish history, that still needs further studies and researches especially in respect to women's history, but looking at it in a nutshell, we can observe that between 1908 and 1925 the 'woman question' was at the center of a wide debate that we could define as "democratic" in the sense of made of eclectic and broad participation, in which both men and women seemed to discuss in a liberal pluralistic political milieu the future of women. With the proclamation of the Republic in October 1923, and the confronting threats of dissolution and cultural colonization, this 'woman question' is appropriated and integrated into the Kemalist ideology. Ziya Gökalp, the ideologue of Republican Türkiye and one of the main influences on Mustafa Kemal affirmed that: "Turkists are both populists and feminists, and this is not only because of the importance attributed to these two ideals in our century; The most decisive factor derives from the essential place that democracy and feminism had in the old Turkish society". So according to the Kemalist regime, the new Türkiye was already feminist, it did not need women like Nezihe who did not seem to be easily domesticated. Tanıl Bora summarizes in an ironic way, but to the point, the main problem the Kemalist regime had with Nezihe:

> *"Nezihe Muhiddin'in fikrinde ve taleplerinde rejim karşıtı bir unsur yoktu. Ne var ki özerk bir kadın hareketini, özerk bir kadın sözünü temsil ediyor olması, kadın haklarını bir politik davaya dönüştürmesi tehlikeli bulunacaktı. Kadınların tam vatandaşlık haklarıyla ilgili, "Onlar bize vermeseler bile, biz onları alacağız" diyordu ya… Sorun buradaydı". (2021: 755).*
>
> *There was no anti-regime element in Nezihe Muhiddin's ideas and demands. However, the fact that hers represented an autonomous women's movement, and she was an autonomous women's voice, would be considered dangerous as it could turn women's rights into a political*

cause. Regarding women's full citizenship rights, she even dared to say: 'If they don't give to us, we will take them'... this was the problem." (my translation)

Moreover, as highlighted earlier on, the new Turkish Republic would not have accepted anyone else taking the credit for championing women's rights. Even more sharing the task with a group of activist and intellectual women who would have eventually demanded a share in the political and social power structure.

Said this, we need also to recognize that Nezihe had enemies outside but also inside the TWU. To understand this factor, we need to be aware of the existence since the late 20th century of a group of women and activists who were active in the social life of the time mostly working within various associations. Out of 51 associations that participated in the National Council founded in 1918 to coordinate the national forces for the War of Independence, 16 were women's associations. The number of associations reached 25 before the proclamation of the Republic in 1923. Women were not passive spectators but they were making their voices heard in these associations and in the press.

When Nezihe founded the TWU on February 7th 1924, after the rejection of the petition for the WPP, there was a very large group of about fifty women activists supporting her and sharing her ideas.

These women had different views and thoughts concerning womanhood. Within the TWU there were two opposing factions of women: women like Nezihe Muhiddin, Nimet Rumeyde and Şükufe Nihal demanding political rights and others who were more prone to limit the role of the union to only philanthropy, so accepting the more "maternal" role society assigned to them. Within these different 'souls' we could say that Nezihe represented quite the 'radical' faction, as she was bold in her statements and was known to be a very direct interlocutor, utilizing a strong language to defend her ideas. As described by Zih Nezihe was not only an 'extremist' in her defense of women's rights but she was ambitious, full of initiative and a charismatic leader.

The more conservative women, making up the internal opposition, could not share her radical positions and preferred to outcast her. These women constituted for Nezihe, probably, the biggest disappointment in her political life. We could speculate, and further research should be done on this point, that her complete withdrawal from political life was not due only to the political and social ostracism of the press and of the Kemalist regime but also to the cold-shouldering, or we could say 'betrayal' she experienced from other women of the Union. At the end

of the day, also among women, as among men, it was not gender the element that could keep them together, nor class but, as in any developed party, it was differences in the political strategy to follow. The moderate line of the Union prevailed on the radical one and the consequences of this episode are still alive in the genetic mold of the Republic and of the republican parties. If Nezihe found the best support among women, she also found her worst adversaries among them. It was probably this 'betrayal' that was the reason for her full disappearance from public life in the 1930s.

Conclusion

To rewrite the history of feminism in Türkiye before the Republic is imperative not only to understand the past but also the present of Türkiye. Denying the continuity between late Ottoman and Republican women's history has cut off women from their past, ignoring women's struggle for equal rights and presenting the gains made as a benevolent 'gift' from the Kemalist leaders. Moreover, by understanding the roots of the parliamentary system in Türkiye and the role given to women by the founder of the Republic can help us better understand the current under-representation of women in political life.

As demonstrated by recent scholarship, it is clear the central role that Muhiddin had in advancing the cause of women's equality but it is also important to study Muhiddin not as an exceptional, isolated woman but as part of a wide network of 'enlightened' women that surrounded her and who were ready to share the political task of building a new modern Türkiye but also outcast her politically when considered too radical. This could happen because, as we are aware today, Ottoman-Turkish[11] women participated actively in the feminist struggle for equal rights and were particularly active after the II. Constitution of 1908. They had a political consciousness even before obtaining the franchise in 1934.

Nezihe Muhiddin represents the example of one of these ladies, a bridge between the Turkish-Ottoman and the Republican phases of Turkish first-wave feminism as she possesses traits that are associated with late-Ottoman feminist thought while englobing them within the new republican ideal of nation-building.

When analyzing her life, thought, actions, and the reasons behind her dismissal and oblivion we need to frame her within a larger, more complex network of women who had different views on the way to follow, though sharing a common

11 This paper focuses in the specific on Ottoman-Turkish feminists though we need to be well aware of the presence and reciprocal influence of other Ottoman feminists belonging to different religious and ethnic groups, like, for example the Armenian feminists.

desire to emancipate women. We can call them today feminists even if we need to contextualize their actions within a very complex historical background that needs to be further studied.

Building on the current scholarship by Serpil Çakir and Yaprak Zihnioğlu we can locate Nezihe Muhiddin within the first wave of Ottoman-Turkish feminism, running between 1868 and 1935. This first wave has been divided into three phases: *Early period Ottoman Movement*, from 1868 to 1908 (Erken Dönem Osmanlı hareket-i nisvanı); *the Second Constitution Ottoman feminism*, from 1908 to 1922 (II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı feminizmi); *First wave Republican feminism*, from 1923 to 1935" (Birinci Dalga Cumhuriyetçi feminizmi). (Zin 2003:21)

If we consider these three phases as subsequent generations of women who often knew and influenced each other, and who prepared the ground for the activist and political struggles led by Muhiddin between 1923 and 1927 we can locate Muhiddin's at the maturity stage of a movement that has been erased after 1935 but that needs to be rediscovered.

Nezihe Muhiddin has been buried in Zincirlikuyu cemetery in Istanbul. On her tomb, above her name, there is the writing: "Kadınsız inkılap mümkün değildir" (A revolution without women is not possible). At the 100th anniversary of the Turkish Republic, we should commemorate the great men who founded the Republic but also make a place for the forgotten courageous women who have fought for a more equal society, because a revolution without women is not possible.

BIBLIOGRAPHY

Akşit, Elif Ekin, "Osmanlı Feminizmi, Uluslararası Feminizm ve Doğu Kadınları". [Ottoman Feminism, International Feminism, and Eastern Women]." **Doğudan**, no. 7, 2008, pp. 84–91.

Arat, Yeşim, "1980'ler Türkiyesi'nde Kadın Hareketi", **Toplum ve Bilim**, no. 53, Spring 1991.

Arat, Yeşim, **Patriarchal Paradox, Women Politicians in Turkey**, N. J., Fairleigh Dickinson University Press, 1989.

Arat, Zehra F. (ed.) "Introduction: Politics of Representation and Identity", **Deconstructing Images of "The Turkish Woman"**, New York, Palgrave 2000.

Barlas, Asma, **"Believing Women" in Islam. Unreading Patriarchal Interpretations of the Qur'an**, Texas UP, 2002.

Baykan, Ayşegül ve Belma Ötüş-Baskett, **Nezihe Muhittin ve Türk Kadını (1931)**, Istanbul Iletişim Yayınları, 1999.

Baykan, Ayşegül, **The Turkish Woman: An Adventure in Feminist Historiography in Gender and History**, Basil Blackwell Ltd., 1994, pp. 101-116.

Bora, Tanıl, **Cereyanlar, Türkiye'de Siyasi İdeolojiler**, Istanbul, Iletişim Yayınları, 2017.

Çakır, Serpil, **Osmanlı Kadın Hareketi**, Metis Yayınları, İstanbul 1994.

Çakır, Serpil, "Kadın Tarihinden İki İsim: Ulviye Mevlan-Nezihe Muhittin", **Toplumsal Tarih**, no. 46, 1997, pp.6-14.

Dell'Abate Çelebi, Barbara, **Fatma Aliye: At the Intersection of Secular and Islamic Feminism**. Women's Studies, 51:7, 801-818, DOI: 10.1080/00497878.2022.2081852.

Faroqhi, Suraiya, **Women in the Ottoman Empire, A Social and Political History**, I.B. Tauris, London 2023.

Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Kültür Bakanlığı Yayinlari, Ankara 1990, p. 163.

Göle, Nilüfer, **Modern Mahrem**, Istanbul, Metis Yayınları, 1991.

İnan, Afet, **Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması, Tarih Boyunca Türk Kadının Hak ve Görevleri**, (3. Edition), MEB, İstanbul 1970

Kandiyoti, Deniz, Introduction, In Deniz Kandiyoti, (ed.) **Women, Islam and the State**, Macmillan, London 1991.

Keyder, Caglar, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, (4. Edition), İletişim Yayınları, Istanbul 1995

Kurnaz, Şefika, **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)**, Ötüken Yanınevi, Ankara 2011.

Mardin, Şerif, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul 1996.

Mernissi, Fatima, **Women and Islam: An Historical and Theological Enquiry**, Blackwell, 1991.

Mernissi, Fatima, **Beyond the Veil: Male-Female Dynamics in a Modern Muslim Society**, John Wiley & Sons, Halsted P. Division, 1975.

Mernissi, Fatima, **The Veil and the Male Elite: A Feminist Interpretation of Women's Rights in Islam**, (Translated by Mary Jo Lakeland), Addison-Wesley, 1991.

Muhiddin, Nezihe, **Türk Kadını**, Istanbul Numune Matbaası, İstanbul 1931.

Muhiddin, Nezihe, Türk Kadının Hakkı, **Vakit**, no. 1967, 4 June 1339 (l923).

Parla, Jale, **Babalar ve Oğullar**. (2. Ed.) İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

Parla, Taha, **Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları: Atatürk'ün Nutuk'u**, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Syed, Mohammad Ali, **The Position of Women in Islam: A Progressive View**, UP, New York 2004.

Tekeli, Şirin, **Siyasal Hayat ve Kadınlar**, Birikim Yayınları, İstanbul 1983.

Timuroğlu, Senem, "Women's Nation from Ottoman to the New Republic in Fatma Aliye and Halide Edip Adıvar's Writing." In Suzan van Dijk and Amelia Sanz(ed.) **Women Telling Nations**, Rodopi, 2014, pp. 431–50.

Toprak, Zafer, "Halk Fırkası'ndan Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası". **Tarih ve Toplum**, no. 51, Mart 1988, pp. 30-31.

Toprak, Zafer, 1935, İstanbul Uluslararasl Feminizm Kongresi ve Barış., **Toplum-Düşün-Sanat**, Mart 1986, S 24.

Van Os, Nicole, (2001): "Osmanlı Müslümanlarında Feminizm". In Mehmet Ö. Alkan (Ed.), **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi**, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, pp. 335–347.

Wadud, Amina, **Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective**. 2nd, UP, Oxford 1999.

Wadud, Amina, **Inside the Gender Jihad: Women's Reform in Islam**, Oneworld, 2006.

Zihnioglu, Yaprak, **Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği**, Metis Yayınları, İstanbul 2003.

KOREAN VIEW AND PERSPECTIVE ON MUSTAFA KEMAL AND THE NEWLY ESTABLISHED REPUBLIC OF TÜRKİYE IN THE 1920~1930S.

Hee Soo LEE*

ABSTRACT

During the 1920~30s under Japanese colonial rule, Korean intellectuals frequently discussed the expansion of Japanese imperialism contrasted with the democratic and nationalistic revolution that had taken place in Türkiye. These issues drew attention from Koreans who expressed their aspirations for national development and ideals of freedom through their understanding of successful modernization and independent spirit initiated by Mustafa Kemal Pasha.

The news on the proclamation of the Republic of Türkiye in 1923 had an extraordinary impact on the domestic elite in various aspects under Japanese rule. Furthermore, the heroic image of Mustafa Kemal Pasha, who stood up to the great European powers and defended his homeland with nationalism, reformism, modernity and secularism left a great impression on many writings at the time. There was also a great interest in the direction and route of the newly established Türkiye Republic, which overthrew the corrupt Ottoman monarchy and pursued a secular modernization. Some viewed it as a typical example of the direction which future nation state of Korea should follow. As a result, the establishment of Türkiye Republic in 1923 from dissolution by the European enemies, probably became a meaningful lesson for national independence movements of Korea to fight against Japan in order to recapture occupied Korean peninsula (1910-1945).

Very interestingly, the many monthly journals in 1920-1930s published in Korea frequently introduced new Republic of Türkiye and Turkish social life in detail. In particular, modernization process of new Republic and patriotic struggle against European Superpowers initiated by Mustafa Kemal surely had a positive effect on Korean intellectuals who were in a desperate state under Japanese occupation. This article aims by analyzing Korean journals, magazines, newspapers and travelogue of

* Profesör Doktor, Hanyang University, Seul, hslee@hanyang.ac.kr

Koreans to Türkiye to shed light on new facts on Türkiye Republic, Turkish customs and social life, praise on Kemal Pasha, Turkish poems and literature, etc., in 1920-1930s.

<Gae-byeok(New Epoch)> was the most important monthly journal published in 1920s which delivered detailed and vivid news of the Republic of Türkiye, and another monthly journal was 『Sin-dong-a(New East Asia)』 which in November issue of 1934 includes impressive article entitled *"The Great Benefactor of Türkiye : Mustafa Kemal Pasha"* written by Kuk Soon-Yeop. The author emphasizes well on the significance of the leadership of Mustafa Kemal who established the great new republic based on freedom, equality and self-determination.

Keywords: Mustafa Kemal Pasha, Turkish Republic, Modernization, Secularism, Korean Intellectuals, Cultural Influence.

1. The National Enlightenment Efforts of Korean Mass Media under Japanese Occupation (1910~1945)

Korean magazines and journals published during the Japanese occupation of Korea played an important role in Koreans' communication with the outside world. Interestingly, in the magazines published between 1920 and 1930, articles related to new proclaimed Türkiye Republic and Turkish culture were frequently included. In particular, the War of Independence led by Mustafa Kemal against the superpowers of Europe and the policies implemented by the Republic of Türkiye towards modernization stimulated fresh motivation among Korean intellectuals who had lost his/her country by the Japanese colonial power.

Despite the strict control and censorship of the Japanese colonial administration, Korean magazines were trying to ignite Korea's struggle for independence with all efforts. As an effective encouragement tool, they were eager to take lesson from the success stories of the oppressed people in different corners of the world against the colonial powers. In this circumstance, new Republic of Türkiye created by the National struggle and War of Independence (Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı) could be positive momentum to stimulate the same struggle for the Korean independence.

Despite the failure of the March Ist Movement in 1919, when the entire nation rose up, Koreans continued their struggle for independence. One of them was the national enlightenment movement to promote the spirit of self-determination and upgrade public awareness of the international issues through the publication of newspapers and magazines.

Between 1920 and 1921, 30 monthly magazines were published. The longest-lived among these is the "*Gae-byeok (New Epoch)*" magazine, which continued its publication from 1920 to 1926 and published 72 issues. Other journals are shorter, have a lifespan of a few years, and end their publication quickly. Magazines that publish news and articles about Türkiye include such magazines as "*Gae-byeok (New Epoch)"*, *"Cheong-chun (The Heyday of Youth)", "Byeol-geon-gon (The Heaven and Earth)", "Sin-dong-a (The New East Asia)", and "Dong-gwang (The Eastern Light)*". In these articles, it is seen that unique issues related to Turkish traditions and customs, Türkiye's social situation, Turkish poetry and literature are touched upon.

Moreover, in 1920s, the national struggle and unprecedent reform policies that Türkiye government implemented under Mustafa Kemal Ataturk leadership, had a great impact on Korean intellectuals and was widely known among the

public as well. Particularly the systemic process of regime change, socio-cultural reforms and the acceptance of secularism as a core national ideology attracted more attention to Korea elite circle.

In the 29th issue of *Gae-byeok (New Epoch)* dated 1922, which dealt with Turkish modernization in detail, an article written by Cheong-Gu-San with the title "Türkiye's Rise and Its Effects" and consisting of four chapters was published. The first chapter was titled "Decline of Old Türkiye" and examined the reasons for the beginning of the 1877-1879 Ottoman-Russian war and explained the provisions and obligations of the San Stefano Treaty. Additionally, developments in other neighboring countries in the region were also included. In addition, topics such as the Second Constitutional Monarchy, World War I, the provisions of the Treaty of Sevres and sanctions were also discussed. Through this and similar articles, it is understood that Koreans were following the developments in Türkiye with interest long before Türkiye joined the Korean War.

The Korean press, which was under Japanese occupation, had been closely following the collapse of the Ottoman Empire since the 1920s, the struggles of the Turkish army in the First World War, the War of Independence, the establishment of the new republic and the modernization and reform movements, and even the assassination attempt on Mustafa Kemal.

Starting from the period of Daehan Cheguk (1897-1910) until the period of Japanese occupation (1910-1945), among the innovative ideas that emerged among the masses, the issues of protecting national values and the need to create national consciousness in order for the country to be strong enough were seriously discussed through education institutes, press and publications.

If we look at the efforts made in the field of education, the process started with the opening of the "Wonsan School", a modern private school in 1883, and continued with the opening of more than 3000 private schools until 1910. We find the foundations of placing education at the center of social reform and better life in the future, which has continued until today, in those years. Korean history, indigenous tradition and culture were taught in these schools to develop a sense of patriotism, a spirit of independence and national consciousness. In addition, topics such as foreign cultures, success story of independence from the outside world, the founding processes of nations and struggles for independence are also discussed.

As a result of the emergence of media organs that were managed like a professional company and the widespread understanding of journalism as a

profession, many newspapers and magazines began to be published. During the broadcast of the education, media organs also tried to create a national consciousness among Koreans by presenting examples of culture, patriotism, liberation and foundation of other nations. It is quite natural to come across a sense of enlightenment and nationalism permeated in the writings and literary works of that period in Korea, where the influence of Europe was beginning to be felt under Japanese occupation. When the media culture movement, which affects works written on national awareness and modernization of tradition, new education philosophy, a modern lifestyle, and non-traditional, more comfortable male-female relations, is examined, its most important feature is - although it cannot be completely freed from commercial concerns - it is based on tradition-based superstition. It is aimed at adapting the values of western societies, such as a new family culture that emphasizes science instead of beliefs and preaches equality between men and women. In addition, if examined from the perspective of comparative literature, the influences of the Japanese Meiji reconstruction period and Chinese literature are encountered rather than western literature.

Among the works published in this period, the ones that attract our attention are the ones that aim to gather information about foreign cultures or explain foreign cultures. It can be said that the purpose of writing travel or presentation works in this period was to establish a national identity by explaining the similar and different aspects of Korea among various cultures around the world, within the framework of perception that expanded in the process of opening up to the outside world. In these works, it is seen that there are comments on the economies and industries of powerful countries, current information, and deep discussions on international developments. Beyond this, articles about countries that were under the colonial rule of Korea and other countries that struggled for liberation against powerful giants, their leaders and cultures in these countries are also found. There are also articles presenting Türkiye, Istanbul, social culture, the war of independence and Mustafa Kemal.

In this article, examples will be given from articles containing cultural, social and political observations on the last periods of the Ottoman Empire and the early periods of the Turkish Republic, compiled from more than 100 newspapers and magazines of all kinds published in Korea during the Japanese administration. Even though media organizations trying to maintain their press life under strict Japanese censorship and control could not publish articles directly supporting Korea’s struggle for independence, they aimed to give a message to the public

by presenting countries in similar situations. In addition, scientific articles such as western philosophy, economic understanding and theories, anthropology, archaeology, philosophy, as well as translations of articles published in foreign media about other countries, travel notes and observations were also found.

2. Koreans' Perception of Turkish Culture

Even under Japanese colonial rule, Korean intellectuals visited Europe, especially Germany for research or studies, where they came into contact with information of the situation at the end of the Ottoman Empire, the fighting spirit of the Turkish people during World War I, and Turkish customs and culture that resembled Korean culture. It is surprising that Koreans already had a rich information about the Türkiye and its culture even before the establishment of the Türkiye Republic in 1923 by visiting Istanbul in person and leaving first-hand travel accounts.

The first magazine to mention Turkish culture in detail was Cheong Chun (青春), which was published in October 1914 as the Korea's first monthly. Under the editorship of well-known intellectual Choi Nam Sun, the monthly (No.2) interestingly introduced an essay on "Water Drinking Custom of Turks".

> *Friday is a holiday day for Turks. Saturday is the holiday of Jews and Sunday is the holiday of Christians. That's why, since it's a three-day uninterrupted holiday, you will witness a throng of people no matter which recreation area you go to. In such recreation areas, places for men and women are clearly separated, and they do not like to sit mixed in the same places. In this respect, Turkish culture is similar to our culture.*
>
> *Not only do people love water, but this attitude seems to even be reflected in their pets. Water drinking systems specially designed for animals can also be found in many places. Troughs, fountains and pools designed for animals are located in the shade of trees or in quiet places, and people who want to water their animals go to these places to rest (Cheong Chun Magazine, N0.2, October 1914).*
>
> *It is noteworthy that he explained the reason for drinking good water a part of daily life as religious belief. Beyond this, the street culture, the characteristics of the shops and vendors, the fact that the Turks stated that they liked long tea conversations, that they preferred to go to recreation areas as a family, especially where there were water sources,*

and the observations about men and women sitting in separate places are interesting findings about the daily life of the society at that time. The observation that people from different religions live together in order to express the social structure and that each of them has separate holidays helps us understand the structure of the administrative and population characteristics of Istanbul. In addition, his mention of the existence of a water network and new infrastructure expansion works at the beginning of the 20th century provides information about the level of municipalism understanding at that time. In general, the characteristics of Istanbul city life are depicted successfully by supporting his water-oriented evaluations with examples that will help us understand the social structure.

In the magazine, the name of Türkiye is described as "teo-ki (터키)" in Korean. It is quite interesting that the author uses the word "teo-ki", which is used for Türkiye in today's Korean, while the word that normally referred to Türkiye in Korean even until the 1970s was "toigi, 토이기 (土耳其)".

1) Turkish Language and Literature

The No.42 of Gae-byeok magazine published in the December 1923, an article written by Kang, Un Gok he evaluates Türkiye's folk culture based on folk songs. The article written by the author named Kang Un Gok deals with Turkish folk songs and written and oral literature. In this article, Turkish literature is classified as three parts: old literature, folk literature and modern literature, and folk songs. Folk songs are mentioned as a unique historical heritage that has become a part of Turkish daily life. It is said to have traces of Central Asian, Iranian and Middle Eastern folk culture. In addition, the grammar and phonetic features, vowel harmony and suffixes of Turkish language are briefly introduced (Gae-byeok Magazine, No.42).

2) Travelogue to Türkiye

The first travelogues on Türkiye written by Korean intellectuals studying in Europe, as mentioned above, date back to the first half of the 1910s. The article entitled "Extraordinary Custom of the Turks" published in <Cheong Chun> magazine in 1914 is the most impressive. From the articles of the mid-1920s, Korean readers had more chance to touch Turkish customs, traditions, history and cultures through vivid travel essay by Korean students who are continuing their education in Europe including Germany. They sent their travel notes and

comments regularly to magazines and newspapers in Korea. It is known that 32 Korean students continued their education in Germany in 1924. Among these students, Park Seong Cheol's name stands out as the person who made comprehensive and relatively in-depth observations about Türkiye. While he was continuing his education in Japan, he decided to travel and arrived in Germany in February 1924. While he was residing in Germany, he regularly sent his travel notes from the surrounding European countries to Gae-byeok magazine. In the November edition No. 53 of 1924, we come across the travelogue titled "Visit to Greece-Türkiye and Austria". His observations about Türkiye in this article can be summarized as follows.

*Two Billycock Hat Among Fez

As we approach Türkiye, the number of trenches dug on the borders with Greece draws attention.

---- Russia, which made the capture of Istanbul a state policy in order to emerge from the Black Sea and become a dominant power in the world, and the Ottoman Empire, which was the target of this policy, were both destroyed. The world does not belong to anyone...

Although there are many buildings in Istanbul, which has a population of two and a half million, I have not come across such a huge structure. There is an iron bridge built by the Germans in the center of the city, and you can cross it by paying the toll. Under the bridge, the Mediterranean and the Black Sea meet. If you enter the back streets of the city, you will witness the abundance of wooden buildings. When I saw this place, my life in Japan came to mind. There are not only wooden but also very neatly constructed buildings, like in Germany. However, when evaluated in general, the city is far from the level of Germany. The fact that there are very few factories in this huge city can give an idea about the current situation of unemployment. Everyone can easily notice that unemployed people wearing Fez on their heads are waiting on the roadsides and corners, looking for work. Children, young people, old people, everyone wears red fez in this city. Even though foreigners do not wear fez when they first arrive, they also get used to wearing fez over time. While walking on the road, you can easily notice who is foreign and who is local. How Does? Of course, it's the billycock hat that stands out among the fezzers. When women go out, they cover their bodies with a black sheet and their faces with a veil. In addition, it is a unique tradition for them to wash their hands and faces and prostrate 100 times to 1000 times in their homes and mosques. Hagia Sophia is one of the largest places of worship in Istanbul. This structure was first built by the Byzantines and

was used by different religions. Hagia Sophia, which was used by the Orthodox during the Eastern Roman Empire, was later used as a mosque. If you insert your finger into the hole in one of the pillars of Hagia Sophia and rotate it slightly, you will see that tears flow, and this is a sign of Jesus. It is said to be the tears of Jesus. This is a belief on which Muslims and Christians do not agree.

In addition, it is mentioned that there is a handprint on the upper parts of one of the middle columns. It is said that this handprint was left by Conquer Mehmet II in 1453. However, this seemed like an exaggerated story to me. It is obvious that the upper parts of a column exceedingly almost 20 meters cannot be easily reached, even if you are on a horse. Let's say it has been reached, it seems difficult for the handprint to remain intact even though 500 years have passed. You can also wash your hands and face from the large water tank placed inside this structure.

You can find any item you are looking for in Istanbul's market. Silk and food are sold. Owning a shop and doing business here doesn't seem to be much different from working in the markets in Seoul. When they see strangers while sitting on the cushion on the wooden floor, they jump up and insistently want to sell their goods. Its market share is also quite high. Our guide warned us that if the seller says 100, offer to give 1.

There is a girls' high school established for orphan girls near the market. As a result of our special request to the school principal, he allowed us to visit. In this school, the daughters of those who were martyred during World War I, the subsequent wars with Greece, and the war of independence are educated. The female teacher they gave us as a guide carefully showed us around. We had the opportunity to see all educational facilities such as classrooms, workshops, dining hall and dormitory. It was a school established by taking the modern education system of developed countries as an example. While the normal course curriculum was implemented at school, housework was also taught. The female teacher who guided us was so kind, clean and pure! It was a chance for us to be guided by such a beautiful and feminine teacher.

In general, Turks have similar body features to us, and especially women resemble Chosun women. Finally, it is so difficult to find alcohol in Türkiye that coffeehouses were secretly selling beer in coffee cups. The palace by the sea is really beautifully built. The sultans who ruled the lands on two continents resided in the palace, which can be entered through a marble door. But today they are so empty and silent, as if the old ceremonies and pomp had vanished...

In the article above, we have the opportunity to understand the view of Istanbul in July 1924, with the evaluations of an Asian observer, through a trip taken after the establishment of the Republic of Türkiye. Park Seong Cheol, who traveled in Europe, the Balkans and Russia while he was a student in Germany, describes the city life of Istanbul, where he stayed for a short time, and the situation in the early periods of the republic. It tells about the existence of a girls' boarding school that provided modern education and taught handicrafts for the children of martyrs and veterans, where unemployment was a major problem in the first years of the newly established Republic, which survived the Balkan Wars, the First World War and the War of Independence. We understand that there were mostly wooden houses on the streets and there was a fee to cross the Golden Horn bridge, and the stories about Hagia Sophia that are told today were told at that time. Not only were the tradesmen hard bargainers and they talked a lot to convince tourists in those days, but their evaluations of daily life are also interesting.

3. Modernization of Türkiye and Mustafa Kemal Pasha as a Role Model for Korean Nationalist Intellectuals

The modernization and social reform of newborn Türkiye in the early 1920s affected the national independence movement in Korea under Japanese colonial occupation. Many Korean peoples learned about the whirlwind history of Türkiye after World War I and paid more attention to turbulent situation faced to Turkish peoples with sympathy. As such, Mustafa Kemal Pasha's struggle against the alliance states and the heroism shown in the War of Independence that he waged based on Turkish national sovereignty affected greatly to the Korean leaders. In addition, there was intense interest among Korean leaders in the overthrow of the weakened Ottoman Empire and the birth of a new republic administration that adopted the principle of nationalism, republicanism, statism, reformism, populism and secularism. It was considered as an example that could be taken as a model for Korea. Of course, in this period many news and articles were published about the Turkish War of Independence, the modernization movement and Mustafa Kemal. From such monthly magazines as "Byeol-geon-gon, 別乾坤", "Sin-dong-a 新東亞", "Dong-gwang" 東光", published between 1920 and 1930, we can find remarkable information of the Türkiye.

1) Modernization of Türkiye

The article, which describes in detail the struggles in which Russia was involved in the last periods of the Ottoman Empire at the end of the 19th

century, appears in issue number 29 of Gae-byeok magazine (November 1922). In the article entitled "Türkiye's Rise and Its Effects", "Türkiye's Decline", the contents of the provisions and obligations of the San Stefano Treaty were widely explained and the article examined the reasons and background of the outbreak of the 1877-1879 Ottoman-Russian war. It is also mentioned that the war was started by Russia under the pretext of protecting Christians in the Balkans. The annexation of Bosnia-Herzegovina by Austria is also mentioned. The articles introduced that the opposition movement initiated by the Young Turks forced Sultan Abdulhamid to declare the Second Constitutional Era, as it became the philosophy of the Committee of Union and Progress. In addition, the Ottoman Empire's entry into World War I by allying with Germany and the tragic end that the empire faced with the Treaty of Sevres are also analyzed. In another article entitled "Awakening of the Turks", the writer made intensive research on the reasons of the decline and fall of Ottoman Empire which flourished and led global community for 400 years, furthermore the article included the activities and visions of the Union and Progress Party. It emphasizes that the concepts of the Union and Progress Party such as freedom, justice and intellectual freedom, became important motivation for Turkish modernization efforts.

2) The Establishment of the Republic of Türkiye, Internal and External Situation

Gae-byeok is the magazine that constantly conveys to its readers the withdrawal of the Ottoman Empire to the stage of history in 1923 and the birth and development of the Republic of Türkiye. Gae-byeok talked about the importance of the development of industry and modernization for establishment and modernization, suggested the abandonment of superstitions and the liquidation of feudalism, and was trying to update developments at home and abroad with the slogan "Let's learn Chosun (Korean Dynasty) and follow the World" for the first time in Korea. Under sections such as "Foreign News", "Society Page", "Social Views from the World", the development process in new Türkiye as well as new reform movement in various countries of the world, were conveyed to the Korean readers.

Under the sections mentioned above, particularly Gae-byeok published its articles in detail, almost like Turkish newspapers, and with intensive analysis than today's daily newspapers. Even we can find various topics on Türkiye such as the agreements made with neighboring countries and their contents, the disagreements with Greece, the Rebellion by Sheikh Said and the counter measurement by

Turkish government, the assassination attempt against Mustafa Kemal Pasha. For Korean readers, especially Korean nationalists with independence struggles, the establishment of an independent republic and modernization efforts were portrayed positively along with the collapse of a system that was corrupt in many respects.

The influential monthly magazine, "Dong Kwang (東光)", published in May 1926, also provides new information of Türkiye that covers the topics of the changing Turkish society, the secular republic and the work done towards modernization, together with such topics as;

The caliphate system, traditionally the leader of religion and state, was abolished and the capital was moved from Istanbul to Ankara.

*Multiple marriages are prohibited by law in Türkiye

*Fez was banned and a hat revolution was made

*Comments were included that Türkiye and Islam were becoming Westernized.

3) Praise for Mustafa Kemal

土耳其의 大恩人
우스타파·케말·파샤
崔淳業

In the Korean magazines published in 1920~1930s under Japanese occupation, we can find praiseworthy articles highlighting Mustafa Kemal,

especially as the hero of the War of Independence. The patriotism of Mustafa Kemal, who successfully survived the war of independence and saved his homeland by awakening the spirit of national struggle despite the attacks and pressures of powerful states, and his efforts to modernize the country are reflected to Korean readers as an encouraging model that should be followed and taken as an example. One of the most important among these is the article entitled "Türkiye's Good Son: Mustafa Kemal", published in Shin-dong-a magazine in 1934. This article consists of four chapters with sub-titles such as "Roaring Türkiye», Politics of Abdulhamid and Kemal Pasha", "Turkish Revolution and Kemal Pasha", "Foundation of the Republic and the Virtues of Kemal Pasha". In general, the articles criticize the problems and political mistakes of the last period of the Ottoman Empire, while they highly praised Mustafa Kemal's superior foresight on issues such as the abandonment of the traditional anti-feministic customs and the acceptance of the republican regime system despite many internal and external hindering factors, the decreasing influence of religion and traditions, the establishment of legal system for the minority problem and the reform of judicial system protecting more human right and justice.

**New Leader of New State. The Young Turks and Kemal Pasha*

"Turkiye's Red Crescent flag which had been languishing without much presence on the international stage, began to shine again thanks to one person. The person who surprised the world was none other than Turkiye's number one figure, Mustafa Kemal. He became the object of praise from Muslims around the world, showing extra-ordinary capability not only as an outstanding soldier but also as a politician. The figure is now 49 years old, but he was only 36 years old during World War I" (Byeol-geon-gon No.4, June 1926).

**Türkiye's Great Benevolent Son: Mustafa Kemal*

"Mustafa Kemal Pasha is the savior of the great Turkish state of the Near East. He is a good son of Türkiye who carried his sinking homeland to a safe area, knowing how to quickly overcome the strong pressures and attacks of the Western World and the corruption of the high-level bureaucracy in control".

"In modern Türkiye, which was rebuilt thanks to the efforts, hard-work and leadership of Mustafa Kemal, a hero of modernity, the feeling of defeat from the First World War is replaced by hope and energy". (Sin

dong a, Nr.4-11, November, 1934).

"The Koran, the holy book of Muslims, lost its ststus as a sacred law under Mustafa Kemal, Turkiye President (Dong-Gwang. No.2, June 1926).

Conclusion

Based on more than 30 kinds of nationalist monthly magazines published in Korea in early 20th century between 1920~1903s, we found and analyzed the articles relating to Turkish culture and Türkiye. The "let's get to know the world" approach, which started around magazines such as Gae-byeok, Cheong-chun, Dong-gwang, Shin-dong-a, led to current events and country promotions in the pages of these magazines. Information is given on many subjects, from the reasons for the collapse of an empire that was active in the world geography for a long time, its struggles with foreign states and the agreements made, the establishment of the new state after the War of Independence and its modernization efforts, street culture, social life and education. In particular, it is seen that the Turkish War of Independence, the newly established republic and the leadership of Mustafa Kemal are cited as exemplary events in instilling feelings of patriotism and nationalism in Koreans who lived under Japanese colonial rule and were unable to engage in armed struggle.

There is a habit in the literature that studies aimed at mutual comparison of the relations between Korea and Türkiye focus on the post-Korean War period. It was understood from the magazine analyzes made for this study that the culture and development of the Ottoman Empire and the New Republic of Türkiye were followed in the Korean peninsula in parallel with the rest of the world. Focusing academic studies on the periods before the Korean War (1950~1953) when new mutual relation was initiated again with the coming of Turkish Brigade to defend Korean Peninsula against Communist attacks from North Korea, may lead to interesting results and cementing existing cooperation between Turkiye and Korea.

BIBLIOGRAPHY

- Byeol geon gon(別乾坤)> Nr.4, June 1929

- Cheong chun(靑春)> Nr.1-2, October 1914

- Dong gwang(東光)> Nr.2, June 1926

-EncyclopediaofNationalCulture(민족문화대백과사전),“CheongChun”“Byeol Geon Gon” “Dong gwang” “Gae-byeok” “Sin-dong-a” articlesq

- Gae-byeok(開闢)> Nr.1-72, June 1920-July 1926

- Lee, Hee Soo, 2020, <Turkish History 100> Cheong-A Publishing House.

- Sin dong a(新東亞)> Nr.4-11, November 1934

- Shin, Dong Uk, 1982 “New Literature and Its Adoption by Western Culture” <Modern Literary History of Korea> Hangilsa

ROMA'NIN TUTUMU: İLK MUSSOLİNİ HÜKÜMETİ VE TÜRK MİLLİ İNKILÂBININ SON SAFHASI

Fabio L. GRASSİ*

ÖZET

Benito Mussolini, Başbakan olarak atandıktan ve ilk hükümetini kurduktan sonra 16 Kasım 1922'de İtalyan Parlamentosu'nda yaptığı ilk ve meşhur konuşmasında dönemin en büyük uluslararası meselesine, yani Türklerin zaferiyle yaklaşan barış konferansına yer ayırdı. Lozan'da İtalyan delegasyonu düşük profilli bir duruş sergiledi. Özellikle 1919-21'de İtalya, Yunanistan'a ve resmi Müttefik politikasına açıkça karşı çıkmış ve Türk milliyetçilerinin taleplerinin hemen hemen hepsini desteklemişti, ancak artık Mussolini'nin asıl amacı Batılı güçler tarafından güvenilir bir politikacı olarak tanınmaktı. Böylece, Lozan'da İtalya dürüst bir arabulucu olarak hareket etti. Asıl başarısı, Yunanistan'ın Oniki Adalar, Rodos ve Meis adası üzerindeki egemenliğinin tanınmasını sağlamak oldu. Böylece İtalya "Yeni Türkiye'ye komşu oldu. Aksine, ekonomik alanda İtalyan heyeti hiçbir önemli başarı kaydedemedi.

Bu bildirinin amacı, İtalya'nın Türkiye politikasının ilgili bir aşamasına ve bu aşamanın Mussolini'nin imajıyla olan ilişkisine aydınlatmaktır. Mussolini, herkes için büyük bir soru işaretiydi. Barış konferansındaki İtalyan delegasyonu, yapısı ve ruhu bakımından faşistliği yansıtan bir delegasyon olmadı. Mussolini'nin kişisel faşist tarafını Korfu Krizi (Ağustos-Eylül 1923) gösterdi.

Anahtar Kelimeler: Benito Mussolini, İtalyan Parlamentosu, Lozan Konferansı, Korfu Krizi, Faşizm.

* Profesör, Sapienza University of Rome, Roma, fabio.grassi@uniroma1.it, ORCID ID:

ROME'S ATTITUDE: THE FIRST MUSSOLINI'S GOVERNMENT AND THE LAST PHASE OF THE TURKISH NATIONAL REVOLUTION

ABSTRACT

In his first and famous speech he delivered to the Italian Parliament on 16 November 1922 after having been appointed as Prime Minister and having formed his first government, Benito Mussolini devoted due space to the biggest international issue of that time, i.e. the victory of the Turks and the coming peace conference. In Lausanne the Italian delegation took a low-profile stance. Especially in 1919-21 Italy had clearly opposed Greece and the official Allied policy and supported nearly all the claims of the Turkish nationalists, but now Mussolini's main purpose was to be recognized as a reliable politician by the Western powers. Thus, at Lausanne Italian delegation acted as honest broker. Her main achievement the recognition of her sovereignty over Dodecanese, Rhodes and Castellorizo. On the contrary, Italian government and stakeholders could not obtain anything important in the field of economy.

The purpose of this paper is to shed light on a relevant phase of Italy's Turkish policy and on the relevance of this phase for Mussolini's image. Mussolini was a big question mark for everybody. Italian delegation was all but fascist in its composition and spirit. It was the Corfu Crisis (August-September 1923) to show Mussolini's fascist side.

Keywords: Benito Mussolini, Italian Parliament, Lausanne Conference, Corfu Crisis, Fascism.

On 28 October 1922 Mussolini came to Rome, besieged by the fascist units, with the list of a new government in his hands and the king of Italy appointed him as prime minister. On 31 October the new government pronounced the ritual oath and started working. In these same days in Rome entrepeneurs, businessmen and committed politicians were discussing on how to save the Italian community of Smyrna and get the monopoly, or at least a golden share, in the reconstruction of the city[1]. In this first Mussolini government the share of fascists was little, but Mussolini had obtained for himself a double charge: prime minister and minister of foreign affairs. On 16 November Mussolini talked to the Parliament and obtained a sound majority of favorable votes. In sum, the last step of the Turkish national struggle coincided with an epochal change in Italy and Western Europe.

The liberal diplomat and statesman Carlo Sforza, who had had a key role in Italy's foreign policy (Turkish question included) in the years 1919-1921, resigned from his charge as ambassador in Paris. Actually, he desired being appointed as head of the Italian delegation in the coming peace conference. He was not and spent the following two decades in exile. He had been the most tenacious advocate and architect of Italy's Turcophile policy. In 1921-22 his followers as minister of foreign affairs, in the weak last liberal cabinets, had not radically repudiated this policy but had cared more British benevolence. More in general, we can say that what lasted in 1922 in Italy of Sforza's Turcophile policy

---

1 Fabio L. Grassi, **Smirne dopo il Grande Incendio del 1922. Speranze italiane e concreti sviluppi** [Smyrna after the 1922 Great Fire. Italian Hopes and Actual Developments], "Dimensioni e problemi della Ricerca Storica", n. 2.2016, pp. 255-272; general accounts of Italy's involvement in the post-truce Turkish question are Fabio L. Grassi, **L'Italia e la Questione Turca (1919-1923). Opinione pubblica e politica estera**, Zamorani, Torino, 1996 (translation into Turkish: **İtalya ve Türk Sorunu 1919-1923. Kamuoyu ve Dış Politika,** Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003) and Mevlüt Çelebi, **Millî Mücadele Döneminde Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, in particular, for the period between the Turkish military victory and the end of the Lausanne conference, pp. 171-194. For the period 1922-23 let me mention these other works of mine: **L'Italia di fronte al Crollo della Pace di Sèvres: una presunta grande potenza alla prova (settembre-ottobre 1922)**, in George Cipaianu / Vasile Vesa (eds.), **La fin de la Première Guerre Mondiale et la Nouvelle Architecture Gèopolitique Européenne**, Presses Universitaires de Cluj, Cluj-Napoca 2000, pp. 95-106; **Trablusgarp'tan Kurtuluş Savaşı'na İtalyan Politikasında İzmir**, in Oktay Gökdemir (ed.), **Kuva-yı Milliyenin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu. Uluslararası Sempozyum Bildirileri 6-8 Eylül 2009**, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2010, vol. I, pp. 94-106; **Lo scambio di comunità tra Grecia e Turchia e l'azione di Nansen per conto della SdN**, in Alessandro Vagnini (ed.), **L'Italia e la Società delle Nazioni (1919-1929). Dinamiche di un nuovo sistema internazionale**, Edizioni Nuova Cultura, Roma 2022, pp. 63-92.

was a widespread feeling of antipathy toward Greece, which in the eyes of Italian bourgeoisie had "stolen" Smyrna and was the *longa manus* of UK in the Eastern Mediterranean against Italy.

Before leaving the embassy, in the night of 31 October Sforza sent to Mussolini a telegram focused on how Italy could save something of the so-called "tripartite agreement", one of the annexes of the Sèvres peace treaty, a document where UK and France recognized an area of economic privilege for Italy in Türkiye (south-western Anatolia)[2]. Not surprisingly, in the telegram Sforza forwarded Bernardino Nogara's opinion. Powerful and influent financier Nogara had been Sforza's alter ego for the economic and financial side. In an immediately following telegram by Sforza, we can observe that he shared the general incapability of the Western policymakers to understand and accept the firmness of the Kemalists. He had been an open Turcophile, yet he, like many others, could not believe that *really* the Kemalists aimed at the integral application of the National Pact, that *really,* they aimed at achieving economic independence: "The Turks are making the big mistake of believing in the efficacy of a policy of strength alone while nothing is weaker and more transitory than strength alone"[3].

Now we can read Mussolini's first telegram of the published document series. Mussolini's telegram or a telegram with Mussolini's signature? Undoubtedly Mussolini became prime minister in agreement with most of the old liberal ruling class. But this majority sincerely welcomed Mussolini's attitude. Many scholars have argued that in the period 1922-1925 Italian Foreign Office acted in full continuity with the past. Others don't think Mussolini had a mere formal role and I am among them. Probably the telegrams mentioned in this paper were prepared by officials and submitted to his approval and signature, but this was (and is) a common practice. And the officials must have quickly realized what to write down to get approval and signature (again, as usual). Anyway, at midnight of 15 November, i.e. at the eve of his speech to the Parliament, a telegram with Mussolini's signature was sent to Camillo Garroni, high commissar in Istanbul. By the way, Garroni was about to be appointed as head of the Italian delegation at Lausanne. Garroni was an appreciate official, had been serving in Türkiye, but choicing him as plenipotentiary, in a conference where Maurice Barrère, Lord

2 Ministero degli Affari Esteri - Commissione per la Pubblicazione dei Documenti Diplomatici, **Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935**, Volume I (31 ottobre 1922 - 26 aprile 1923), La Libreria Dello Stato, Roma 1953 (hereinafter **DDI7-1**), doc. n. 12, p. 5.

3 **DDI7-1**, doc. n. 13, pp. 5-6.

Curzon, İsmet pasha and Georgij Chicherin were the heads of their delegations, gave a clear low-profile signal. With the devilish political instinct he had got in those years, Mussolini cared first of all his image and probably doubted Italy could score relevant gains in the conference. Coming back to the telegram, it reminds to us that situation was so uncertain and tense that the local Italian community was ready to leave:

> *[...] Instead of talking about evacuation it is essential that all civil and military authorities do their best to calm the fears of our community and work in the sense of making it stay in Istanbul in any eventuality. I mean that it must not happen again what happened to the community of Smyrna, which took refuge in Italy without real need. […]. I estimate superfluous insisting on the reasons of unavoidable necessity that must determine us to prevent the exodus of our compatriots from the East. The Turkish government tends to get rid only of the Greeks and the Armenians and this is one more reason why our compatriots have to stay*[4].

The day after, as noted by the stenographic record together with the reactions of the assembly, during his arrogant speech, where he stressed that he could have transformed the Parliament Hall in a *bivacco* (camp) for his militias, he said:

Either the Entente, by healing its internal anxieties, its contradictions, will truly become a homogeneous, balanced, egalitarian block of forces - with equal rights and equal duties - or it will be over and Italy, resuming its freedom of action, will loyally care with another policy to protect your interests. (Lively approvals). I hope that the first eventuality will occur: also in consideration of the seething of the entire Oriental world and the growing Russian-Turkish-German intimacy[5].

What Mussolini was really interested in was obtaining formal recognition for Italy of an equal position with France and Great Britain and for himself recognition as a new but reliable leader. He will obtain both in the meeting whit Raimond Poincaré and Curzon held at Territet on November 19, which was his debut on the international scene. In a telegram sent in the night of that 16 November by the Italian ambassador in London, Pietro Tomasi Della Torretta, after a meeting with the British minister of foreign affairs George Curzon, one can see how much an Italian diplomat in a few hours had tuned in with these two purposes. The last

4 **DDI7-1**, doc. n. 119, p. 71.

5 https://it.wikisource.org/wiki/Italia_-_16_novembre_1922,_Discorso_del_bivacco.

lines of the telegram reflect one of the main worries of the Italian policymakers: the tripartite agreement. As usual Curzon had replied that yes, of course, naturally UK was willing to respect the text and the spirit of the agreement[6]. As usual, British ruling classes had a completely different purpose: excluding Italy from Anatolia and more in general from Eastern Mediterranean.

Thus, at Territet, Mussolini and Curzon agreed on trying to keep alive the capitulations under another name but quarreled with Curzon about the Dodecanese, because Curzon reminded that at Sèvres Italy had transferred it to Greece[7]. On 24 November Mussolini expressed his grudge against his allies, who had released quite a vague communicate where no explicit assurance to Italy about Dodecanese, mandates and economic spheres of influence was included[8]. Experienced and skilled Nogara tried to obtain something from the French and the British, but in two telegrams dated 26 November Garroni recorded that even Nogara had faced a rubber wall:

> *Yesterday Nogara presented to the British and French delegations the project of agreement replacing the tripartite. From the conversations we had with the technical delegates it appears that the French delegation interprets the principle of equality only in reference to the benefits resulting from the peace treaty with Türkiye but cannot recognize Italian or English participation in the concessions obtained before the war. [...] Yesterday Nogara had a meeting also with the English delegation to discuss the well-known tripartite replacing agreement to be signed. The English delegation repeated its argument that a special attitude could not be imposed on English finance. According to British delegation, the three governments can do nothing but sanction an agreement between three private financial groups. He therefore decided to telegraph to exponents of [British] financial institutions asking them to come to Lausanne and to ask the French Delegation to adopt the same procedure. Nogara has threatened to make a direct political agreement with Türkiye if Italy does not receive the satisfaction requested on the economic side*[9].

---

6 **DDI7-1**, doc. n. 125, pp. 74-75.

7 **DDI7-1**, doc. n. 136, pp. 85-86 (personal notes of Raffaele Guariglia, member of Italian delegation at Territet).

8 **DDI7-1**, doc. n. 149, p. 95.

9 **DDI7-1**, docs. nn. 154 and 155, pp. 98-99.

Mussolini warmly approved Nogara's attitude[10]. What a pity that the Kemalists had innumerable times warned that they would not accept agreements reflecting the colonialist mentality of the Western powers. They had refused the agreement signed by Sforza and Bekir Sami bey at London on 12 March 1921: thinking that they would accept a similar agreement after their victory was simply absurd.

We have seen that in his 16 November speech Mussolini had urged UK and France to care Italy's friendship evoking the danger of the Turkish-German-Soviet axis. But Soviet Russia immediately took an open-minded attitude towards the fascist government. On 27 November the head of the Italian economic delegation at Moscow, Giovanni Amadori Virgili, reported an interview released to *Pravda* by Chicherin, where the head of the Russian delegation at Lausanne made clear that he had not come only to support Ankara in the negotiations on the Straits but also to improve the relations with Italy:

> *Italy debuts in Lausanne as new political factor. Italy feels the economic yoke of England and the political yoke of France, but Italy feels young and strong. Italy has more population, greater increase of wealth and more commercial activity than France. Italy makes its debut in Lausanne with its own policy which is still unknown. Not having Italy so important and old interests in Türkiye such as France and England, it's easy for Italy debut as a friend of Türkiye. On the other hand, Italy cannot want the liberation of Eastern peoples from European exploitation. Italy politics will therefore be complex. Even now for its tendency to political liberation from the English-French domain Italy is on the path of understanding and rapprochement with the Russia. Russia and Italy on this path can achieve the best successes and results*[11].

Chicherin overestimated Mussolini's will to really challenge UK and France (he will do it, but many years later…). In the first months of the conference Mussolini apparently demanded, as a matter of facts – with the intermediation of his diplomatic staff - begged UK and France to grant the famous "equitable share" in the Eastern Mediterranean promised in the 26 April 1915 secret London treaty, occasionally menacing to break the allied front and sign a direct agreement with the Turks[12]. Thus, the Italian delegation anxiously followed the developments

10 **DDI7-1**, doc. n. 162, p. 103.

11 **DDI7-1**, doc. n. 163, p. 104.

12 **DDI7-1**, several docs., pp. 123, 130, 165.

of the Mosul file, in vain trying to obtain something – directly or indirectly[13]. And during January 1923 the Italian delegation desperately continued asking the allied ones to concede something similar to the tripartite[14]. But in the last days of January, it had to record that Curzon's intransigence was about to cause the breakdown of negotiations. In the frenzy days between late January and early February the Italian delegates, duly urged by Rome, acted as honest brokers and strove to avoid the breakdown but happened to ascertain that the Turkish delegation was not less uncompromising[15]. As usual, Garroni found unreasonable İnönü's firmness in defending the economic independence of his country. We can conclude that even the more benevolent Westerner was incapable to completely dismiss a colonialist attitude (and since 1919 the Italian had always been the most benevolent ones). Garroni's telegram (5 February, hour 3,15!) deserves an extensive quotation:

> *The Turks have remained absolutely adamant despite our earnest urgings and despite Curzon (whose conduct today was of the greatest propriety and solidarity with the Allies) had declared that he had to leave at any cost tonight and that he in advance agreed in principle [to sign in extremis], then almost abruptly leaving the room. […] We have charged Bompard and Montagna to make a supreme attempt of conciliation with the Turks, obtaining at the same time from Curzon that if the result had been favorable he would have postponed his departure to sign. Bompard and Montagna did their best in terms of commitment and courtesy to persuade the Turks of the irreparable mistake they were committing, and they had already managed to agree, as far as the judicial regime is concerned, on a formula which was very close to that presented by themselves […]. For the economic clauses in the face of the insistence of the Turks our representatives they had offered to withdraw them from the treaty for further negotiations, thus practically coming to accept Turkish point of view, when with sudden and incredible change Ismet Pasha, probably influenced by his advisers, with whom he had retired to deliberate, haughtily informed Bompard and Montagna that he absolutely refused to grant what he had already granted. In such conditions, possible and decent insistence being no longer possible, they left, going to the station where I was already with*

13 **DDI7-1**, doc. n. 168, pp. 107-108. On this subject Mauro Canali, **Mussolini e il petrolio iracheno. L'Italia, gli interessi petroliferi e le grandi potenze**, Einaudi, Torino 2007.

14 **DDI7-1**, several docs., pp. 195-298.

15 **DDI7-1**, several docs., pp. 300-328.

Curzon, which was ready to leave, what he did together with his entire delegation. The impression produced by the crazy action of the Turks is enormous, while it is recognized by all that the Allies and especially the Italian delegation have shown the utmost restraint and have made every effort to achieve the desired solution[16].

We know that it was Mustafa Kemal who demanded İsmet pasha and Rıza Nur not to surrender. A few hours later Garroni found them depressed, worried, all but sure to have done the right thing. Therefore Mussolini once again hoped that the formal suspension of negotiation could be avoided, excerpting the economic clauses[17].

So much Italian government and diplomatic staff were sure to have acted honestly that they were puzzled and saddened by the harsh criticism coming from Ankara. How could the Turks grudge on them only because they agreed with the British and the French on mantaining somehow the capitulations?[18] Even more Italian government and diplomatic staff were puzzled and saddened when the Ankara government claimed Castellorizo and İsmet pasha said to the Italian governor of Rhodes, Mario Lago, that Turkish government had always considered the issue to have been tacitly settled in favor of Türkiye[19]. Apart new and useless efforts to obtain a surrogate of the tripartite, Castellorizo was the issue which mostly worried the involved Italian policymakers and diplomats during the breakdown and the last phase of the Lausanne conference, also because they noticed (as well as İnönü) that British Foreign Office did not support enough and sincerely Italian side[20]. It is symptomatic that after 7 February the Documenti Diplomatici Italiani volumes present only two other telegrams signed by Mussolini referred to the "Turkish question". In the first one the fascist leader approved Montagna's policy to use the issue of the German reparations as a tool for bargain, but warning him

16 **DDI7-1**, doc. n. 464, p. 329. Maurice Bompard and Giulio Cesare Montagna were the number 2 of the French and Italian delegations.

17 **DDI7-1**, docs. n. 466, 469 and 478, pp. 330, 333 and 338, 5-7 February.

18 **DDI7-1**, doc. n. 489, p. 347. AP7825 287 S, Senni al MAE - 5 febbraio.

19 In many Italian sources and publications of the interwar period in the place of Castellorizo you find the more Italian and more aulic form "Castelrosso" (Red Castle).

20 **DDI7-1**, several docs., pp. 420-529, in particular n. 717 dated 17 April, pp. 511-512; Ministero degli Affari Esteri - Commissione per la Pubblicazione dei Documenti Diplomatici, **Documenti Diplomatici Italiani, Settima Serie: 1922-1935**, Volume II (27 aprile 1923 - 22 febbraio 1924), La Libreria Dello Stato, Roma 1955 (hereinafter **DDI7-2**), several docs., pp. 9-41.

to avoid open disagreement with the allied delegations. In the second one, dated 30 May, Mussolini shows a quite conciliant attitude towards UK as well[21]. The day after he submitted to the senate a comprehensive dossier on the conference[22]. After the restart of the conference, to represent Italy was a secondary diplomat like Montagna. And on 5 June Montagna triumphally announced that the Castellorizo question had been solved in favor of Italy, stressing that Italy had no reason to be thankful to her allies:

> *I was able to comply faithfully in letter and spirit with the precise instructions and directives of High Excellency regarding the definitive settlement of the question of Castellorizo. This morning İsmet Pasha and I exchanged confidential letters: I sent originals and copies by courier. This afternoon in the political committee meeting the first Turkish delegate purely and simply withdrew his claim on the island; for my part I took note and we exchanged repeated courtesies. Thus the commitment that İsmet had privately shown to me 8 days ago was solemnly sanctioned by the Conference. Without help from others, without paying any substantial compensation, […] we obtained full satisfaction in a matter of national pride which from the outset was fraught with difficulties and which constituted a significant obstacle for our delegation during the second phase of the conference. With the recognition of our sovereignty over Castellorizo we have now resolved*

21 **DDI7-2**, docs. 5, pp. 3-4, and 61, p. 42.

22 I am quite sure that this dossier is available somewhere in Italy, but for now I can say it is available in the archives of Quai d'Orsay: Ministère des Affaires Etrangeres, Serie E - Levant 1918-1929 - Sous-Serie Turquie - Vol. 207. It includes the following documents: the official text of the tripartite agreement; the supplementary declaration of 25 March 1922 (the sole document in French); the allied proposals; the letter from the Turkish delegation to the chairmen of the allied delegations; the official British proposal on Mosul; the official Allied proposal on economic clauses; the Turkish counter-proposal; the Allied treaty proposal; the peace text proposed by the allies with the annexes (including the 30 January agreement between Greece and Türkiye for the exchange of communities); Garroni's report to Mussolini (all documents dated February 4, 1923); the 8 March Turkish counter-proposal; the peace project and annexes with the modifications proposed by Türkiye (undated); the allied note delivered to Ankara government representative in Istanbul Abdulhak Adnan (Adıvar) on 31 March; the counter-note delivered by Adnan on 8 April; documents relating to Bulgaria and in particular to the question of Dedeagaç (just as Italy had always been against an unfair punitive policy towards the Ottoman Empire, Italy had also been against an unfair punitive policy towards Bulgaria and therefore had been supporting, against Greece, Bulgaria's request to maintain an outlet to the Aegean Sea).

favorably in the best possible way all the questions of prevalent Italian interest in this conference[23].

The same Montagna, once ended the works of the conference, on 20 July sent a long telegram full of self-esteem and self-celebration. While reading this document, we can fairly observe as follows:

- In saying that Italian delegation had many times acted as a well-meaning and useful broker for the sake of peace, overall Montagna did not lie.

- In saying that Italy had obtained much and had got important credits Montagna exaggerated and showed a high rate of wishful thinking. And now, let's read it:

- The day before yesterday Italy had the honor of closing the conference works in person of his delegate. This gave me the opportunity to reiterate, with a brief moral and political synthesis, the conciliatory character which characterized throughout the conference the action of the Italian Delegation. However, I couldn't do the slightest allusion to another aspect of our job which for the most part has been hidden: our continuous and stubborn efforts to pave the way, full of obstacles, towards peace, without failing in the duties of loyalty to anyone. More than once without the knowledge of the parties most directly concerned I have devised and suggested remedies and solutions that have practically brought us closer to goals that at certain moments seemed unattainable. From the end of May, when almost all the issues concerning Italian interests had been settled, we had more free hand to dedicate all our energies to that pacifist purpose. Not a stumble, not a bump anywhere. Precisely during the last phase of stasis during the conference, when everything seemed to have stopped, our leadership and persuasion have been more intense and productive. For example, it is thanks to our efforts that İsmet Pasha finally became compliant in the question of the evacuation of the [allied] naval forces. This led to the settlement of the major dispute, i.e. the dispute on the clauses relating to the well-known French and English concessions. […] A few major Powers

23 **DDI7-2**, doc. 69, p. 48. To the "Castellorizo campaign" participated also the authoritative journal "Oriente Moderno", founded in mid-1921, which informed his readers that the local population had formally communicated to desire Italian rule. As the majority of the population was Orthodox, we can suppose that more exactly it preferred Greek rule to Italian one and Italian rule to Turkish one: "Oriente Moderno", anno II, n. 12, 15 maggio 1923, pp. 709-710, **Voto della Popolazione di Castelrosso per l'Unione all'Italia**.

exited the Conference with partials sacrifice and disappointment, but also from the point of view of our general foreign policy Italy didn't suffer the slightest damage. Despite the complexity and delicacy of the task carried out by the Italian Delegation, the relations between it and all the other delegations remained cordial and mutually trusting. The relations between Italy, the allies, America and the other countries can only benefit from what happened at Lausanne. As for our relations with Türkiye, we can say not only that they come out improved from the conference but that perhaps Italy among all the countries represented here is the one that has gained the most advantage. Now, in another field, we must make concrete and exploit these advantages. İsmet Pasha has spontaneously come and meet me to thank Italy in a special way for her always friendly attitude towards Türkiye and for the strong contribution she gave for the conclusion of the peace. The meeting was cordial and lasted long time for several hours. When tonight I went to visit him back, he confidentially told me that from the end of the works he had not yet seen any other foreign delegates, due to his preference to Italy. For my part, I took advantage of these two friendly meetings to solicit the solution of some issues which are extraneous to the treaty but interest us and to get his support at Ankara in favor of the concessions that representatives of Italian groups are bargaining about. İsmet Pasha formally told me that he had already telegraphed accordingly, adding that every Italian initiative will be considered by him and by his government with sympathy, after what has happened in Lausanne[24].

Italian delegation had always proclaimed to have, and sometimes had really assumed, a balanced attitude as far as the issues between Ankara on one side and London and Paris on the other were concerned but had generally been contrary to the claims of Greece, not only to those concerning the Aegean islands. In other words, nothing had happened to relax Italian-Greek relations, which had been very bad since late 1918. Shortly after the end of the Lausanne conference, the mutual grudge between Greece and Italy blew out with the Corfu incident.

It was triggered when, on 27 August, an Italian general heading a commission to resolve a border dispute between Albania and Greece was murdered in Greek territory along with two other officers of his staff. Immediately the Italian government accused the Greeks for the ambush, issued an ultimatum to Greece

24 **DDI7-2**, doc. 140, pp. 92-93. The delegate mentioned at the beginning obviously was Montagna himself.

full with heavy and humiliating conditions and, when it was not accepted in whole, dispatched forces to bombard and occupy Corfu. The operation was implemented on 31 August. Meanwhile, Mussolini did not refrain from recalling that Corfu had been Venetian for four hundred years, before becoming part of Greece in 1864, implicitly menacing permanent occupation if not annexation. Mussolini decided on his own to take such a violent stance. The frustration for the low profile of the Italian delegation at Lausanne might have been one of the causes. He wanted to impose his personality over the liberal staff of the Ministry. He pursued in his uncompromising attitude refusing the mediation of the League of Nations. In the second half of September the crisis was settled by a conference of ambassador and with most of the conditions claimed by Italian government accepted. On 7 September, from Istanbul, the high commissar Felice Maissa informed Mussolini about the local mood concerning the crisis:

> *I have the honor of sending High Excellency the translation of some articles appeared in the Turkish press, from 1 to 7 of this months, which speak of the Italian-Greek incident. As High Excellency will point out, this press looks overall, rather favorably at the Italian action, both the ultimatum to Greece and the occupation of Corfu. This attitude is partly due, of course, to instinctive hatred which is nurtured here towards the Greeks, and which is manifested without hesitation. […] However, as the impression produced by Janina's crime is gradually fading, different considerations and various political worries are not missing, indeed they seem to increase day by day. Türkiye, as a little power, looks with concern at the action of a great power, such as Italy, against Greece. […] Added to this is a spirit of distrust towards any affirmation of prestige or influence by Italy in the Eastern Mediterranean and fears that our occupation expand in the Aegean or that the situation becomes more complicated. […]*[25].

Italian government, political circles and press were scarcely interested to the proclamation of the Republic of Türkiye (Mussolini replied to the Turkish notification only on 12 December, with a short and cold telegram)[26] whereas between December 1923 and January 1924 Mussolini and Italian diplomacy were still busy in assessing that the tripartite agreement, despite having been signed at

25 **DDI7-2**, doc. 315, pp. 204-205.

26 **Archivio Storico e Diplomatico**, Ministero degli Esteri, Serie Affari Politici, file 7823, telegram number 251694.

Sèvres, should be considered valid among the three allies. It goes without saying that the British could easily retaliate to this claim observing that at Sèvres Italy had given Rhodes and Dodecanese to Greece[27]. After these trivial quarrels, Italy ratified the Lausanne peace treaty. A new page in the relations between Italy and Türkiye had started[28].

Now let's give a glance to the Italian press. The socialist newspaper "Avanti!" did not have the means to follow the conference with his own correspondent; he made up for it with a series of articles, obviously aimed at supporting the work of the Soviet delegation. On the contrary, like a good foolish servant, a Neapolitan journalist wrote that the Turks had to understand that the French broker Franklin-Bouillon had cheated them and calm down and that fascist Italy, in case of war with Türkiye, would be the first on the front line, not the last one like democratic Italy. This article was enough to frighten the French, who had always been sure they could count on Italian support against the Greek-British axis. "Politica", a rather authoritative nationalist monthly magazine focused above all on international issues, continued to praise Mussolini as the only sane element in the diplomatic game, creator of a "dynamic" conception of the united allied front. However, the magazine did not forget the past Greco-British iniquities toward Italy[29].

Even in the days when the negotiations broke down, the Italian press which supported the government did little more than praising Italian effort of mediation. The journalist Amedeo Ponzone reported the break in "Politica", attributing it especially to the controversy over Mosul. But his article above all praised the good job of the Italian delegation[30]

After having said one hundred times how praiseworthy had been the action of Italian delegation, the Italian newspapers must at last spend some words indicating who was or were to be blamed for the possible failure of the

---

27 **DDI7-2**, several docs., pp. 352-382

28 For the Italian-Turkish relations from the birth of the Republic of Türkiye to the outbreak if the Second World War, other than many excellent specific studies of various scholars, two fundamental general reference books by Mevlüt Çelebi are available: **Türkiye-İtalya Siyasi İlişkileri (1923-1939)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020; **Türkiye-İtalya Sosyal ve Kültürel İlişkileri 1923-1939**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2022.

29 Archives du Quai d'Orsay, Ministère des Affaires Etrangeres, Serie E - Levant 1918-1929, "**Sous-Serie Turquie**",Vol. 204, doc. 109, Boulot (French consul at Naples) to Poincaré – 23 November; "Politica", December 1922 issue, article titled **La Conferenza di Losanna**, pp. 282-288, and article titled Lloyd George e Venizelos, pp. 289-305.

30 "Politica", 31 January -28 February 1923 issue, article titled Mossul [sic], pp.70-93.

negotiations. Obviously, "Avanti!" went on blaming Western imperialism, whereas the breakdown induced bourgeoise newspapers like "Il Giornale d'Italia", which in the past had continuously urged the liberal governments to rebel against British and French unfairness, to enter back the fold of the Entente. In climate of the articles is one of West-East, i.e. winners-losers frontal war, with Mussolini as a messianic and enlightened arbiter. Imprudent optimism on the eve of the breakdown was common: but in "Il Giornale d'Italia" particularly reckless. The moderate "Il Messaggero", itself on the way to become an obedient governmental organ, often linked the Franco-German crisis to the worsening climate in Lausanne, and applauded the action of the Italian delegation, again arguing that Italy had a special moral right to be heard by the Turks in his moderation advice[31].

In the following months "Il Giornale d'Italia" was quite interested in what happened in Türkiye (but not in the Smyrna economic congress) and reacted negatively (obviously) to the Turkish claim on Castellorizo. Once the peace was signed, this newspaper said that the Turks were right to rejoice, but that Italy, having behaved wisely since the Sanremo conference held in April 1920, should not complain about the outcomes of the Lausanne conference, that opened the door for a fruitful economic collaboration with Türkiye. In this way "Il Giornale d'Italia", that had traditionally been the megaphone of Sidney Sonnino, minister of foreign affairs in the years 1914-1919, preferred, overall, to claim continuity between the work of past governments and that of Mussolini's regime, with a surprising rehabilitation of Francesco Saverio Nitti, the prime minister who had represented Italy at Sanremo. The consolatory idea that was proposed to readers was that the elimination of the privileges of the Western powers in Türkiye was ultimately an advantage for Italy[32]. We can comment that it was not a silly idea. What a pity fascist Italy will prefer challenging the main Western powers on the ground of imperialistic competition rather than acting as the best partner of the Mediterranean and Balkanic countries.

This is a paper on Roma's attitude. We have analysed what Lausanne (Territet meeting included) and its aftermath represented for Italian rulers and public opinion, what were they mostly interested in, what was their opinion, what Mussolini, the Ministry of Foreign Affairs and the embedded press wanted the Italian people think. We can shortly add that the other parts did not share so much the views of the Italian rulers, diplomats and government-friendly journalists.

---

31 For both newspapers, see the issues from 30 January to 7 February 1923.

32 Issues of 26 July (p. 1) and 31 July (p. 2).

The telegrams exchanged between Lausanne and Ankara during the first act of the conference show that neither İsmet İnönü nor the Turkish government looked at the Italian delegation as at a perfectly balanced and wise set of intermediary. Sure, for the Turks, Italy was not as much a dangerous and challenging counterpart as UK and France, however in reference to some issues Italy was felt, and was, a counterpart.

In the precious collection of the "Lausanne telegrams" we can first of all read a quite neutral account from Paris by İsmet pasha of a meeting with baron Camillo Romano Avezzana, who had replaced Sforza as Italian ambassador (19 November 1922) and the second one records with pleasure Mussolini's endorsement about Eastern Thrace (22 November). But the third one shows İsmet pasha annoyed by Garroni's request of recognizing the concessions that the last Ottoman government had granted to Italy (really a foolish move by Garroni)[33]. Later, in telegrams dated 8 and 14 December, we see an İsmet more interested in Italian support and consequently more inclined at opening some doors to the Italian entrepreneurs[34]. But on 7 January 1923 the disagreement about the capitulations broke out, with a harsh quarrel between Rıza Nur and Montagna, who chaired the commission charged with solving this delicate issue. Telegrams dated 11, 17 and 22 January, far from praising Italian delegation for her fair and wise intermediation – the fair and wise intermediation we continuously read about in Italian documents and press -, show Turkish bitterness for the Italian attitude about the capitulations[35].

Probably the Turkish delegates were sincerely surprised by the behavior of the Italian delegation. The capitulations were much more useful for UK and France than for Italy, and their abolition could be not only a gain for Türkiye but also an advantage for Italy. As a matter of fact, once again Italy could not bring beyond a certain degree her disagreement with her allies. And Mussolini, we know, despite having largely exploited the widespread opinion that the liberal cabinets had been weak in their relations with the allied and associate powers,

---

33 Bilâl N. Simsir (ed.), **Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, vol. 1, 1990 (hereinafter **LT1**), pp. 107, 121, 147. About the useless agreement signed by Garroni for Italy and İzzet pasha, minister of foreign affairs, for the Ottoman Empire, see Matteo Pizzigallo, **L'"ultimo" Accordo con la Sublime Porta e la Fine dell'Occupazione Italiana in Anatolia (1922)**, "Analisi Storica", n. 1, 1983.

34 **LT1**, pp. 187 and 216-217.

35 **LT1**, pp. 344-347, 369, 397 and 425.

at that time was even less ready than liberal statesmen like Giovanni Giolitti and Sforza to risk a complete breakdown. It had occurred in April-May 1919 at the Paris peace conference and it had been a disaster for Italy. And many were the files. The Turkish file among the most important ones, but it was not the sole one. In the months of Lausanne conference, for example, the Ruhr issue was about to break out and then broke out. Italy backed UK in opposing France's uncompromising attitude toward Germany: all the more so Italy cannot but show understanding toward French financial, juridical and economic claims at Lausanne. Besides, in a similar way, Turkish delegation had disappointed Russian one with her moderate attitude about the Strait issue, for the sake to having more bargaining power with UK and France about other files. However, in his 5 February telegram to all the Turkish embassies, Turkish prime minister Rauf blamed French-Italian insistency on the capitulations for the breakdown of the negotiations[36].

And what did the British think about Italy? More than by the attitude of the Italian delegation during Lausanne negotiations, the Foreign Office was obsessed by the Italian trade of weapons in favor of the Turkish nationalists, like it had been in the previous years. The many documents on this subject remind us that from the Mudanya truce until the restart of the Lausanne negotiations the possibility of a reprise of the war hovered on the interested cabinets and negotiators[37].

---

36 **LT1**, p. 501.

37 Fabio L. Grassi, **I Profitti di un Fallimento: politica e affari segreti dell'Italia in Turchia tra 1920 e 1923**, "Rassegna storica del Risorgimento", anno XC, fasc. I, gennaio-marzo 2003, especially pp. 69-83; more in detail Public Record Office, Serie Foreign Office 371, docs. with the following file / page number(s): 16 / 1477, report from the commander of the ship Calypso: "Munitions of war for the Turks continue to arrive, chiefly in Italian Steamers. 30 cases of airplane parts were landed at the Point with Italian marking. I saw these and the engines were old and the wings damaged. Fifteen to twenty cases of similar parts with Turkish marks were also seen on the quay of the Inner Harbour" (17 January 1923); 15 / 15, 215 and 370, docs. on the Franco-British decision to decree the embargo on arms exports to Greece and Türkiye with (retroactive) effect from 1st of January and on the hasty communication of the measure to the Italian government (January 1923); 15 / 1905, docs. on the Italian ship Trento, which according to the Greeks had landed weapons and airplanes at Smyrna (February); 15 / 1906, docs. on the ship Messina, flying the French flag, and arrested in Constantinople while smuggling coal-concealed weapons from Zonguldak to Smyrna (February); 15 / 2410, docs. on the transport of arms to Türkiye via the Black Sea with the Italian ship Trento, belonging to the famous firm Lloyd Triestino, with Maissa swearing that such things would never happen again (February); 15 / 2572 docs. on a negotiation between the Turkish government and the important steel firm Ansaldo for the supply of aeronautical material (March); 15 / 1806, 2216, 2459, 2561, 2668, 2671, 2687, 2730, 2732, 2966, 2967, 3450, 3512, 3516, 4071 and 4293, docs. on the suspect

Italian-French relations were much less affected by Italian illegal trade, because the French had a little share in it and left a lot of military supplies in the hands of the Turkish national force after the de facto separate truce signed on 20 October 1921. What the French cared were the economic, financial and juridical clauses and Rome's attitude. The many French documents focused on these topics confirm that, in order to get Italian support French policymakers, much more than British ones, flattered the Italians with the mirage of implementation of the tripartite, equitable share and joint ventures. This play went on long time after the end of the conference. Meanwhile, it was a French group to win the competition for the reconstruction of Smyrna[38].

---

movements and the suspect charge of the Italian steamship Sibilla, belonging to Genoese Mr. Vassallo (with French insurance), anchored at the harbor of Venice: it was accused by Greek agents to be loaded with 150 tons of explosive material and 1 million ammunitions for rifles, so it was momentarily (and unwillingly) stopped by the Italian authorities, then was allowed to leave and during its travel was subject of contradictory news (was it going to Mersin, to Finike, to Yugoslavia?). The last news is that probably the crew had succeeded in harboring at Finike, on the South-Western coast of Anatolia, and in downloading its arsenal in favor of the Turks. This *opera buffa* ends with the Italian government expressing its displeasure and regret for having been uncapable to prevent this illegal operation (February-April). I have unsuccessfully tried to know more about this Mr. Vassallo. He cannot be Ernesto Vassallo, the right-wing Catholic journalist and politician who was at that time deputy minister of foreign affairs and later high official of the fascist regime, because Vassallo was Sicilian and there is no evidence of direct personal commitment of him in maritime business. Likely this Vassallo was a member of a Ligurian dynasty of sailors particularly specialized in ship building and frequently quoted in Luciana Gatti, **"Un Raggio di Convenienza". Navi mercantili, costruttori e proprietari in Liguria nella prima metà dell'Ottocento**, Società Ligure di Storia Patria, Genova, 2016. It can be useful to remark that the Italian illegal trade of arms, ammunitions and whatever could be useful to the Turks (both regular army and guerrilla units) on one side was very lucruous, and who knows how many authorities enjoyed their share in it, on the other side was a continuous source of stress in Italian-British relations. Indeed, we know much more about this trade thanks to British and French archives than thanks to Italian ones, for instance the otherwise rich and precious archives of the Italian Navy (Fabio L. Grassi, **Dove si Combatte: Anatolia**, in Alessandro Vagnini (ed.), **Tra il Bosforo e l'Egeo. La marina italiana e la fine dell'Impero Ottomano 1919-1923**, Ufficio Storico della Marina Militare, Roma, 2021, p. 76). Someone in the past must have accomplished a very careful cleaning and/or concealing job! It goes without saying that in turn Italian archives are full of intriguing news about the other involved parts that in the archives of the same other involved parts are scarcely recorded...

38 Ministère des Affaires Etrangeres, Serie E - Levant 1918-1929, **"Sous-Serie Turquie"** Vol. 206, many docs. from 27 November 1922 to January 1925; Fabio L., Grassi, **Smirne dopo il Grande Incendio**, pp. 263-265.

MUSUL MESELESİNİN MİLLETLER CEMİYETİ'NDE GÖRÜŞÜLMESİ VE İSMET PAŞA İLE FETHİ BEY'İN KONUYLA İLGİLİ YAZIŞMALARI (1924)

Yusuf SARINAY*
Recep KARACAKAYA**

ÖZET

Türkiye ile Irak arasındaki sınır meselesi Lozan barış görüşmelerinde çözümlenemeyen konulardan biriydi. Lozan Barış Antlaşması'na göre Türkiye ile Irak arasındaki sınır, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihten başlayarak dokuz ay içinde Türkiye ile İngiltere arasında belirlenecekti. Sınır meselesiyle ilgili olarak Türkiye ile İngiltere bir anlaşmaya varamazsa mesele Milletler Cemiyeti'ne götürülecekti.

Taraflar meselenin çözümlenmesi için 19 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da bir araya gelmişler ancak konferans sonuçsuz olarak 5 Haziran 1924'te dağılmıştır. Bunun üzerine İngiltere 6 Ağustos 1924 tarihinde Milletler Cemiyeti'ne başvurarak konunun gündeme alınmasını sağlamıştır. Görüşmeler sırasında İngiltere, problemin Musul vilayetinin kime ait olduğuna karar vermek değil, sadece Türkiye-Irak sınır hattının belirlenmesinden ibaret olduğunu iddia ederek, bu konuda Milletler Cemiyeti'nin bir komisyon oluşturmasını teklif etmiştir.

Türkiye ise meselenin Musul vilayetinin geleceğini de ilgilendirdiğini, belirlenecek olan sınırın bu topraklarda yaşayan insanların isteklerine uygun olması gerektiğini söyleyerek halk oylaması yapılmasını istemiştir. Milletler Cemiyeti ise İngiltere'nin görüşü doğrultusunda tarafsız devletlerden müteşekkil üç kişilik bir komisyon kurmuştur.

Konuyla ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalarda genellikle yabancı basın, Türk basını ve İngiliz arşiv belgeleri kullanılarak Milletler Cemiyeti'ndeki görüşmeler ele alınmıştır. Oysa Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

* Profesör Doktor, TOBB Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ysarinay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6486-3417

** Profesör Doktor, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, recepkaracakaya@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1640-7596

Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi'nde de konuyla ilgili yüzlerce belge vardır. Katalogda bulunan birçok telgraf ve raporda, Fethi Bey'in İsmet Paşa ile yaptığı yazışmalar dikkat çekmektedir. Bu yazıda hem Haliç Konferansı esnasında hem de Milletler Cemiyeti'ndeki müzakerelerde Türk heyetinin başında bulunan Fethi Bey'in, 1924 yılı içerisinde Ankara ile yaptığı yazışmalar ve Avusturya büyükelçisinin konuyla ilgili değerlendirmeleri incelenerek konuyla ilgili literatüre katkıda bulunulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Irak, Musul, İngiltere, Fethi Bey, İsmet Paşa.

DISCUSSION OF THE MOSUL ISSUE IN THE LEAGUE OF NATIONS AND THE CORRESPONDENCE OF İSMET PASHA AND FETHİ BEY RELATED TO THE ISSUE (1924)

ABSTRACT

The border issue between Türkiye and Iraq was one of the unresolved subjects in the Lausanne Peace Conference. According to the Lausanne Peace Treaty, the border between Türkiye and Iraq was to be determined between Türkiye and Britain within nine months starting from the date of entry into force of the Treaty of Lausanne. If Türkiye and Britain could not reach an agreement on the border issue, the matter would then be taken to the League of Nations.

The parties met in Istanbul on 19 May 1924 to resolve the issue, but the conference broke up on 5 June 1924 without any result. Thereupon, on 6 August 1924, Britain requested from the League of Nations to put the issue on the agenda. During the negotiations, Britain claimed that the problem was not to decide to whom the Mosul Province belonged, but only to determine the Türkiye-Iraq border line and proposed that the League of Nations should establish a commission on this issue.

Türkiye, on the other hand, stated that the issue also concerned the future of the Mosul Province and that the border to be determined should be in accordance with the wishes of the people living in these lands and asked for a referendum. The League of Nations instead established a three-person commission in line with Britain's view.

In the studies to this date on the subject, foreign press, Turkish press and British archival documents have been used to address the negotiations in the League of Nations. However, there are hundreds of documents on this subject in the Ottoman Archives of the Presidency of the Republic of Turkiye's State Archives Directorate, the Political Office of the Ministry of Foreign Affairs.

In many telegrams and reports in the catalog, Fethi Bey's correspondence with İsmet Pasha draws attention. This article will try to contribute to the literature on the subject by analyzing the correspondence of Fethi Bey, who was the head of the Turkish delegation both during the Golden Horn Conference and the negotiations at the League of Nations, with Ankara in 1924. Also Austrian ambassador’s comments on the subject will be discussed.

Keywords: Türkiye, Iraq, Mosul, England, Fethi Bey, İsmet Pasha.

Giriş

Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nı kaybetmiş, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada İngilizler, Musul'un yaklaşık 60 km. güneyinde bulunuyorlardı. Ancak İngilizler, "Hıristiyan halka baskı yapıldığı" gerekçesiyle, Musul'u 15 Kasım 1918'de tamamen denetimleri altına almışlardır. Böylece Musul, mütareke sonrasında hem devletler hukukuna hem de mütareke hükümlerine aykırı olarak işgal edilmiştir[1].

Musul, Misak-ı Milli'nin 1. maddesinde yer almış ve vatanın ayrılmaz bir parçası olarak görülmüş ve millî sınırlar içerisinde kabul edilmiştir. Musul meselesi Lozan Konferansı'nda 23 Ocak 1923'te tartışılmış fakat bir sonuç çıkmamıştır[2].

Lozan'da sürdürülen görüşmeler sonunda, Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasında, Musul meselesinin geleceği hakkında karar verilmiştir. Kararda; Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülen süre içinde iki hükûmet arasında bir antlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir[3].

Lozan Barış Anlaşmasının üçüncü maddesine göre o zaman çözümsüz kalan Türk-Irak sınır hattı meselesi Türkiye ile Büyük Britanya arasında anlaşma yürürlüğe girdikten sonraki 9 ay içerisinde doğrudan müzakereler ile çözülecekti. Bu süre içinde iki taraf anlaşamazsa Milletler Cemiyeti'ne müracaat edilecekti.

1- Görüşmeler Başlamadan Önce Bir Avrupa Ülkesinin Temsilcisinin Değerlendirmeleri

Haliç görüşmeleri başlamadan önce, Avusturya Elçisi August Ritter von Kral[4] 10 Mayıs 1924 tarihinde Fethi Bey ile görüşmüş, konuşma esnasında söz

---

1 Zekeriya Türkmen, **Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 17-19; Tahir Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2023, s. 649-662.

2 Lozan Konferansı'nda Musul meselesi için bkz. Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Lozan Barış Konferansı'nda Musul", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 10, S 18, Aralık 2007, s. 127-140; Tahir Kodal, "Türk Dış Politikasında Musul (1922-1926)", **Türk Tarihine Dair Yazılar II**, Ankara 2017, s. 194-202.

3 Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", s. 649-662.

4 August Ritter von Kral (1869-1953): Avusturyalı bir diplomat olan Kral, 1894-1914 yılları arasında başta İşkodra olmak üzere farklı Osmanlı şehirlerindeki konsolosluklarda çalışmış,

Musul'a da gelmiştir. Avusturya Elçisi, Fethi Bey'in görüşmelerden umutlu olduğunu ama çok da iyimser olmadığını düşünmektedir.

Fethi Bey, Avusturya Elçisi'ne, Türkiye'nin bütün Musul Vilayetinin üç sancağı ile Musul, Kerkük ve Süleymaniye'nin etnik olarak birlik olması görüşünü savunduğunu söylemiş, vilayetin büyük oranda Türk ve Kürt ırklarına ait olduğunu, sadece Musul şehrinde Arapların çoğunlukta olduğunu fakat toplam nüfusun 1/5'ini oluşturduklarını sözlerine ilave etmiştir.

Avusturya Elçisi, Fethi Bey'e Türkiye ile İngiltere arasında Musul toprakları konusunda çözüm arayışları arasında, toprak karşılığında petrollerden kullanım hakkı vs. şeklinde ayrıcalıklar aranıp aranamayacağını sormuş, Fethi Bey ise cevap olarak, meselenin Türkiye açısından öncelikle milli bir mesele olduğunu, milliyetler ilkesi gereğince de Musul'un Türkiye'nin hakkı olduğu, ayrıca bu sorunun Türkiye açısından varlığının bir garantisi olarak görüldüğünü, Irak sınırlarının bu kadar kuzeye uzanmaması gerektiğini söylemiştir. Fethi Bey bu şekilde Türkiye için, İngiliz etkisi altındaki Arap-Mezopotamya sorununun yanına bir de Kürt sorununun ortaya çıkmasındaki çekincelerini açıklamıştır.

Avusturya Elçisi yaptığı değerlendirmede, İngilizlerin Türklerin istediği şekilde bir anlaşmaya yanaşacaklarına ihtimal vermediğini, fakat yine de bölgenin paylaşılmasında bir uzlaşmaya varılabileceğini, bunun da bölgenin kuzeyinin Türkiye'ye güneyinin Irak'a bırakılması ile olabileceğini, vilayetin güneyindeki petrol kaynaklarının İngilizlerin hesaplamalarında her zaman önemli rol oynadığı tespitini yapmıştır[5].

---

aynı zamanda uluslararası teftiş komisyonunda görev de almıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrası 1919-1924 yılları arasında önce Hamburg'ta başkonsolos, sonrasında da Sofya'da elçi olarak çalışmıştır. 1924 yılında ise Ankara'da Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Avusturya elçisi olarak göreve başlamış ve emekli olduğu 1932 yılına kadar aynı görevini sürdürmüştür. Türkiye'de görev yaptığı yıllara dair kaleme aldığı "Das Land Kamal Atatürk" (Kemal Atatürk Ülkesi) adlı eseri ile Türkiye Cumhuriyeti'ni Almanca konuşulan ülkelerde tanıtmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz., Hakan Gökpınar, **Agust (Ritter von) Kral (1869 -1953)** 16/11/2023 tarihinde https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/agust-ritter-von-kral-1869/?pdf=3943 adresinden erişilmiştir; Sezen Kılıç, "Musul Meselesine Dair Avusturyalı Diplomatların Görüşleri (1923-1926)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Güz 2022, S 106, s, 507-544.

5 İstanbul'daki Avusturya temsilcisi August Ritter von Kral'dan Avusturya Dışişleri Bakanlığına gönderilen 10 Mayıs 1924 tarihli yazı. **Österreichisches Staatsarchiv/Archiv der Republic/ Neues Politisches Archiv**/ Dosya No: 27. (Bundan sonra AT-OeStA-AdR-NPA-27).

2- Haliç Görüşmeleri

İşgal altındaki bölgelerden İtilaf Devletlerinin çekilmesinden itibaren 9 aylık sürenin başlayacağı noktasında uzlaşmıştır. İtilaf devletleri 5 Ekim 1923 tarihinde çekildikleri için müzakerelerin başlaması için 5 Temmuz 1924 tarihi son tarih olarak ortaya çıkmıştır.

İngiltere, ikili görüşmelerin ilk başta İngiltere'de bir yerde yapılmasını istemiştir. Fakat, Türkiye meselenin 1 Mayıs 1924'te İstanbul'da görüşülmesini istemiştir. İngiltere'nin bu teklifi kabul etmesiyle birlikte, Türkiye ile İngiltere arasında Musul konusunda Lozan'da kararlaştırılmış ikili görüşmeler 19 Mayıs 1924 günü İstanbul'da başlamıştır. *Haliç Konferansı* diye adlandırılan bu toplantılara[6] Türkiye'yi; TBMM Başkanı Fethi Bey'in başkanlığında, Diyarbakır mebusu Fevzi Bey, Ordu mebusu Faik Bey, Hariciye Vekaleti Hukuk Müşaviri Nusret Bey ve Genelkurmaydan Yarbay İshak Avni Bey'den, İngiltere'yi ise Sir Percy Cox'un başkanlığında, C.H. Jardine, J. H. Hall ve Yarbay E. F. W. Lees'ten oluşan heyetler temsil etmiştir. Heyetlerin, Haliç-Kasımpaşa'da yer alan eski Bahriye Nezareti binasının konferans salonundaki yerlerini almasıyla, konferansın ilk toplantısı 19 Mayıs 1924'te yapılmıştır[7].

Bu ilk toplantıda Fethi Bey açış konuşması yapmış, Musul meselesinin çözüme kavuşturulacağını, Türk-İngiliz ilişkilerinde dönüm noktasının yaşanacağını ve ikili ilişkilerin düzeleceğini ifade etmiştir. Sir Percy Cox, Fethi Bey'e cevap niteliği taşıyan konuşmasında; İngiltere'nin de bu ilişkilerin düzelmesini engelleyen Musul meselesinin, barış yoluyla çözülmesini istediğini ifade etmiş, çözülemediği takdirde Cemiyet-i Akvam'a havale edileceğini söylemiştir. Fethi Bey, Haliç Konferansı'nın ilk toplantısının ikinci oturumunda yapmış olduğu konuşmasında Türkiye'nin Musul meselesi hakkındaki görüşlerini ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu konuşmada; Musul'un Anavatan'a katılması için, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nda ileri sürmüş olduğu; ırki, coğrafi, tarihî ve siyasi gerekçeler burada bir kez de Fethi Bey tarafından dile getirilmiştir. Sir Percy Cox ise Lozan'dan itibaren ileri sürmüş oldukları görüşleri bir kez daha tekrarlamış, Türkiye'nin Musul meselesinde ileri sürmüş olduğu görüşlere kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir[8].

---

6 Mim Kemal Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)**, İstanbul 1987, s. 130.

7 Bilal Şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-Irak İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 2005, C XXI, S 63, s. 862.

8 Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", s. 649-662.

Konferansın ikinci toplantısı, önceden kararlaştırıldığı üzere, 21 Mayıs 1924 Çarşamba günü yapılmıştır. Bu toplantıda, Musul meselesinin tartışılmasından daha çok, hazırlanan muhtıralar üzerinde görüşler ortaya konulmuştur[9]. Fethi Bey, Türkiye ve Irak arasındaki sınırın sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için, eski Musul vilayeti (Musul, Kerkük, Süleymaniye)'nin tamamıyla, Türkiye'ye verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Sir Percy Cox, önceden hazırlanmış olan, İngiliz muhtırasını okumuş ve Kerkük ile Süleymaniye'yi Türkiye'ye bırakabileceklerini belirterek, Musul şehri de dâhil olmak üzere, Fırat Nehri'nin her iki sahilinin Irak'ta kalması gerektiğini ileri sürmüştür. Böylece, daha ilk günden itibaren görüş farklılıklarının yaşandığı konferansta, Türkiye tarafından Musul vilayetinin tamamının istenmesi nedeniyle, bu oturumla birlikte İngiltere ile anlaşmanın mümkün olmayacağı açıkça görülmüştür[10].

Konferansın üçüncü toplantısında, 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü Sir Percy Cox, Musul vilayetinin tamamının Irak sınırları içerisinde olması gerektiğini belirttikten sonra, Türkiye'nin yönetimi altında bulunan Beytü'ş-Şebab, Çölemerik ve Revandız'ın da Irak'a verilmesini istemiştir[11]. Türk heyetindeki üyeler, bu konferansta Irak sınırının nereden geçeceğinin konuşulmasına rağmen, asıl konuşulması gereken meselenin Musul meselesi olduğunu hatırlatmış, ileri sürülen bu teklifin ise asla kabul edilemez olduğunu ifade etmişlerdir. Sir Percy Cox, yapmış oldukları bu teklifi Türkiye'nin ya kabul etmesini ya da Türk heyetinin kendilerinin de kabul edebileceği yeni bir teklif hazırlayıp sunması gerektiğini ifade etmiştir[12]. Böylece Sir Percy Cox, "Nasturî Yurdu Projesini" gündeme getirerek, İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren varmak istediği hedefe bir an önce ulaşmayı hedeflemiştir[13]. Konferansın sonuçsuz kalmasını sağlayarak, meselenin kendi kontrolleri altındaki Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır.

Türk heyeti önceden hazırlanmış olan haritayı ve Türkiye'nin görüşlerini içeren muhtırayı, 24 Mayıs 1924 akşamı İngiliz heyetine Pera Palas Oteli'nde vermiştir. Bu haritada, eski Musul vilayetinin tamamı, Türkiye sınırları içerisinde gösterilmiştir. İngiliz heyeti bu haritayı inceledikten sonra, Londra'dan görüş istemiştir. Cevapta; İngiltere ve Türkiye'nin görüşlerinde ısrar ettiği, bu yüzden

9 Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)**, s. 130.

10 Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", s. 649-662.

11 Öke, **Musul Meselesi Kronolojisi**, s. 131.

12 Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", s. 649-662.

13 Şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-Irak İlişkileri", s. 864.

meselenin Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesinde zorunluluk olduğu dile getirilmiştir.

Haliç Konferansı, on günlük bir aradan sonra 5 Haziran 1924'te son toplantısını yapmıştır. Haliç Konferansı'nın son toplantısının ilk oturumunda, Fethi Bey yapmış olduğu konuşmada; Musul arazisinin tarihî ve coğrafi noktalardan Irak'tan ayrı olduğunu belirttikten sonra, etnografya açısından da Musul'un nüfusunun %90'ının Kürtler ve Türklerden oluştuğunu, onların da Türkiye'ye dahil olmak istediklerini dile getirmiş, Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu söylemiş, bu noktalar göz önüne alınarak, meselenin çözümü için ikili görüşmelerin devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak, Sir Percy Cox Türk heyetinin Musul ile ileri sürdükleri delillerin, görüşlerin kabul edilemeyeceğini, İngiliz hükümetinin Irak meselesinde Cemiyet-i Akvam'a karşı sorumlu olduğunu dile getirmiştir. Sir Percy Cox, Haliç Konferansı'nda, Musul meselesinin çözümsüz kalmasını sağlamıştır. Bu da İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren savunmuş olduğu politikanın ve isteğinin gerçekleşmesi anlamını taşımıştır[14].

İstanbul'daki Avusturya Temsilcisi August Ritter von Kral Avusturya Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 6 Haziran 1924 tarihli bir başka yazıda, Haliç Konferansı ile ilgili düşüncelerini kaleme almıştır.

Avusturya Elçisi, Musul vilayetinin kaderi ya da Irak-Türkiye arasındaki sınırın kesin olarak belirlenmesi için İngiltere ile Türkiye arasında 19 Mayıs'ta İstanbul'da başlayan görüşmelerin 17 günün sonunda olumsuz bir sonuçla vakitsiz bir şekilde tamamlandığını yazmıştır.

Avusturya Elçisi, İngiliz basınının bir kısmını eleştirmekte, özellikle Türklerin konferansa önemsiz bir delegasyonla katıldığı iddialarına katılmamakta ve bunun tam tersinin geçerli olduğunu, Türk heyetinin başkanı Fethi Bey'in, TBMM'nin başkanı olduğunu, bugünkü Türkiye'nin en önemli devlet adamları arasında bulunduğunu, yurtdışında önemli bir diplomat olarak tanındığını, savaş sırasında Türklerin Bulgaristan elçisi olduğunu ve daha sonra özel bir görevle Londra'ya gönderildiğini, danışmanları arasında bulunan Fevzi Bey'in, Diyarbakır Mebusu ve eski Nafia Vekili olduğunu, Ordu mebusu Faik Bey'in ise eski Musul valisi olduğunu belirtmektedir. Elçi ayrıca, Irak Genelkurmayının kıyafetlerini giyen ve fikri olarak Türkler ile anlaşmanın sert bir şekilde karşısında bulunan Mezapotamyalı bir Arap olan Taha Bey'in İngiliz heyetinde bulunmasının Türk tarafında kızgınlığa sebep olduğunu ileri sürmektedir.

---

14 Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", s. 649-662.

Avusturya Elçisi, konferanstaki müzakereler ile ilgili de bilgiler vermekte, müzakerelerin eski Donanma Bakanlığı'nın Haliç'in kıyısındaki binasında başladığını, Percy Cox'un önce İngilizlerin bir memorandumunu okuduğunu ve konu hakkındaki İngiliz bakış açısını anlattığını, konuşmasında Türkleri şaşırtıcı şekilde sadece bütün Musul vilayetini değil, bunun kuzeyinde bulunan Hakkari vilayetinden üç kaza daha istediğini, Türk heyetinin, İngilizlerin Süleymaniye Sancağı'nda Türk yönetiminde bulunan Beytüşşebab- Çölemerik- Şemdinli kazalarını kendi yönetimleri altına almak istemelerine şaşırdıklarını belirterek, iki tarafın henüz konferansın başında uzlaşmasının imkansız olarak görüldüğünü, iki tarafın da Musul vilayetinin tamamını istediğini ve bu talebinden taviz vermeye yanaşmadığını beyan etmektedir.

İstanbul'daki Avusturya Temsilcisi August Ritter von Kral, sonraki üç ya da dört oturumda, Türk heyetinin sorunun kaynağı hakkında bilimsel tartışmalar yürütmek istediğini, Percy Cox'un bunlara hiçbir önem vermeyerek, İngilizlerin Irak'a karşı üstlenmiş olduğu yükümlülükleri yerine getireceğini ve Türk isteklerini Londra'ya ileteceğini ve yeni talimat bekleyeceğini belirttiğini, bu durumun Türkler tarafından kabul edilmesinin ardından Fethi Bey'e uzlaşma ihtimalinin düşüklüğünden dolayı konuyu Milletler Cemiyeti'ne havale etmenin uygun olacağını açıkladığını, Fethi Bey'in ise konferansın imzalanacak bir protokolle sona erdirilmesi konusunda ısrar ettiğini, konunun Milletler Cemiyeti'ne götürülmesine konferansın değil sadece Lozan'ı imzalayan hükümetlerin yetkisi olduğunu belirttiğini, şekille ilgili bu açıklamasının ardından konferansın son oturumunda Ankara'dan aldığı yeni talimatlar doğrultusunda vereceği tavizlerle İngilizlerin inadını kıracağı ümidini taşıdığını, fakat bunun gerçekleşmediğini, Fethi Bey'in toprak tavizi ve İngilizlere ekonomik ayrıcalık tekliflerinin İngilizleri en ufak bir şekilde etkilemediğini Viyana'ya yazmıştır.

Avusturya Elçisi, Türklerin konferansın başarısız olmasındaki sorumluluğu İngilizlere atmasını anlaşılabilir buluyor ve İsmet Paşa'nın İngilizlerle müzakere yoluyla konuyu çözme konusundaki ısrarını, Milletler Cemiyeti'ndeki İngiliz yanlısı tutuma bağlıyor ve İsmet Paşa'nın bunun farkında olduğunu ve oradan tarafsız bir inceleme ve karar beklemediğini, Ankara'nın her şeyden önce barış anlaşmasının yürürlüğe girmesi gerektiğini düşündüğünü, henüz bunun gerçekleşmediğini, Türk basınının ve resmi organların oldukça İngiliz karşıtı bir hal aldığı tespitini yapıyor.

August Ritter von Kral, ekonomik konularda-petrol imtiyazı- Türklerin uygun teklifleri sayesinde bir uzlaşmaya varılmasını mümkün görüyor fakat konferansta bunun hiç gündeme gelmediğini, sadece etnik meselelerin konuşulduğunu,

İngilizlerin özellikle Keldani-Süryani meselesine önem verdiğini belirtiyor ve bunlar hakkında bilgi veriyor. Bu etnik grupların Musul vilayetinin güneyinde yaşadıklarını ve Hakkari ile Van'da da bulunduklarını, sayıları 15.000'i geçmeyen Hıristiyan dağlı savaşçı topluluklar olduklarını, Kürtlerin ve Türklerin bunları tamamen asimile edemediğini ve bunların temel geçim kaynaklarının İngiliz jandarmasında çalışmaları olduğunu, İngilizlerin Kürt nüfusu kendi etkisine almak istediğini, kuzeye doğru gerçekleştireceği askeri bir operasyon sırasında onları koçbaşı olarak kullanmak niyetinde olduğunu söylüyor.

Büyükelçi, Musul ve çevresinin askeri olarak kontrol alınmasının, her iki tarafın da kendi bölgelerindeki huzur için vazgeçilmez olduğunu, Türk tarafının konferansın sonunda gösterdiği tavrı, anlaşmaya hevesli bir tavır olarak değerlendiriyor ve bunun İtalya ile yaşamış olduğu anlaşmazlıktan kaynaklanmış olabileceğini, müzakere ve anlaşma için halen olumlu bir beklenti olduğunu, İngiltere'nin bu psikolojik üstünlüğü kendisi açısından iyi değerlendirdiğini beyan ediyor[15].

3- Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'da Musul Meselesi

İngiltere Lozan Barış Antlaşması'nı onaylamasının ardından, Cemiyet-i Akvam Konseyine, 6 Ağustos 1924'te başvurarak, İngiltere ve Türkiye arasında çözüme kavuşturulamayan Musul meselesinin, yapılacak olan ilk toplantının gündemine alınmasını istemiştir[16].

Cemiyet-i Akvam Meclisi, İngiltere'nin böyle bir başvuruda bulunmuş olduğunu Türk Hükûmeti'ne 19 Ağustos 1924'te resmen bildirmiş ve bu konuda cevap istemiştir.

Ancak, Nasturî isyanı ile meşgul olan Türkiye, bu mektuba hemen cevap vermemiştir. Türkiye'nin cevabı; Başbakan ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa tarafından, Cemiyet-i Akvam'ın Cenevre'deki merkezine 27 Ağustos 1924'te ulaştırılmıştır. İsmet Paşa göndermiş olduğu bu mektupta, Türkiye'nin, Cemiyet-i Akvam'daki görüşmelere katılacağını, ancak bunun için Lozan Antlaşması'nın

15 İstanbul'daki Avusturya temsilciliğinden Avusturya Dışişleri Bakanlığına gönderilen 6 Haziran 1924 tarihli yazı. **AT-OeStA-AdR-NPA-27**.

16 Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'ne taşındığı günün ertesinde, yani 7 Ağustos 1924'te, Hakkari'de, Musul Vilayetinin olası bir Türk Ordusu tarafından işgalini engellemek amacıyla ve Nasturilere baskı yapıldığı şeklindeki İngiliz tezini desteklemek üzere, Nasturi isyanı çıkarılmıştır. Nevin Yazıcı, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu". **CTAD**, Yıl 7, S 14 (Güz 2011), s. 140-142; Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", s. 649-662.

yürürlüğe konulmasının şart olduğunu bildirmiş ve antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonraki yirmi gün içerisinde görüşmelere katılacaklarını ifade etmiştir.

Bu arada Vekiller Heyeti 3 Eylül 1924 tarihinde toplanarak Cemiyet-i Akvam'da Türkiye'yi temsil edecek heyeti seçmiştir. Baş delege olarak, Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi temsil eden ve meseleyi yakından bilen, TBMM Başkanı Ali Fethi Bey seçilmiştir. Fethi Bey, baş delege seçildikten sonra, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa ile görüşmüş, gerekli talimatları almıştır. 6 Eylül'de Ankara'dan ayrılan Fethi Bey, 7 Eylül'de İstanbul'a gelmiş, burada Cemiyet-i Akvam'ın mümessili Mr. Childs ile çeşitli görüşmelerde bulunduktan sonra Cemiyet-i Akvam'a vereceği muhtırayı hazırlamıştır[17].

Fethi Bey Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği 6/7 Eylül 1924 şifreli yazıda[18], Cemiyet-i Akvam'a verilmek üzere hazırlanan muhtırayı mütalaa ettiğini belirterek, Cemiyet-i Akvam'a müracaatı nasıl anladığını izah etmekte ve kendi düşüncelerini de açıklamaktadır.

"Musul anlaşmazlığını çözmek için Cemiyet-i Akvam'a arz edilecek, fakat bu uyuşmazlığı çözmek için Cemiyet-i Akvam herhangi bir uygun göreceği şekli, mesela hududu kendi kendine tespit etmek gibi bir karar alamayacaktır. Ancak anlaşmazlığı çözmeden önce halk oylamasına müracaatı tavsiye etmesi bizim düşüncemize uygun düşeceğinden kabul edilecektir. Halbuki anlaşmazlık halinde Cemiyet-i Akvam huzuruna çıkmak bence Cemiyet-i Akvam'ın hakemliğini kabul etmekle eşittir. Cemiyet-i Akvam'ın halkoylaması için karar vermesi, hakemlik hakkını kullanması demektir. Bununla beraber Cemiyet-i Akvam'ın yetkilerini kayıt ve şart altına alacak şekilde ifadelerin muhtırada bulunması Cemiyet-i Akvam'ı rencide edeceğinden faydasız olacağı inancındayım".

Hariciye Vekili İsmet Paşa da 7 Eylül'de Fethi Bey'e gayet acele ibaresiyle gönderdiği cevabi yazısında, "muhtırada yazılan ifadeler, halk oylamasının yapılmasını sağlamaya yöneliktir. Bunun aleyhinde verilecek ve bizim için

---

17 Kadir Mısırlıoğlu, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994, s. 114.

18 "… Muhtıranın bu akşam vakitli bir sûretle mütâla'asından Cem'iyyet-i Akvâm'a sûret-i mürâca'atımızı şu sûretle anlıyorum. Musul hakkındaki ihtilâfı hal içün Cem'iyyet-i Akvâm'a arz olunacak fakat bu ihtilâfı hal için Cem'iyyet-i Akvâm herhangi münâsib gireceği şekli ve meselâ hudûdu kendi kendine tespit eylemesi hakkında bir karar ittihâz edemeyecekdir. Ancak ihtilâfı halletmeden evvel re'y-i âmma mürâca'atı tavsiye etmesi nokta-i nazarımıza muvâfık düşeceğinden şâyân-ı kabûl görülecekdir. …". Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 6/7 Eylül 1924 tarihli şifreli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_035_001**.

içeriği ve hududu tamamen meçhul bir kararı kabul edip etmeyeceğimizi şüpheli göstermek istedik. Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin hakemliğinin esasen kabul edilmiş olduğu zeminindeki değerlendirmeleriniz isabetlidir. Cemiyet-i Akvam Meclisi aleyhimize bir karar verirse bunu onaylamadan önce hükümete haber verilmeli ve karar gönderilmelidir. Bu esaslara göre muhtırada ufak tefek düzeltmelere ihtiyaç duyuluyorsa yapılabilir. Ama yapılan değişiklikler hakkında bilgi verilmelidir"[19] demektedir.

Konuyla ilgili olarak Fethi Bey Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği 8 Eylül 1924 tarihli şifreli yazıda "muhtırada takip olunan gaye hakkında tamamen aydınlandığını, ifadelerin katiyen değiştirilmeyerek, sadece kalem tashihatı yapıldığını, Cemiyet-i Akvam Meclisi aleyhimizde bir karar verirse, onaylamadan önce, hükümetin görüşlerinin alınacağını" bildirmiştir[20].

Fethi Bey Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği 8 Eylül 1924 tarihli bir başka yazıda, Cemiyet-i Akvam'ın mülteciler murahhası Mister Child ile görüştüğünü ve Cemiyet-i Akvam üyelerinin düşünceleri ile ilgili bazı bilgiler aldığını bildirmektedir. Buna göre "Cemiyet-i Akvam azasının Musul meselesinde büyük bir tarafsızlık ve adalet hissi ile hareket edeceklerini, bu sayede Cemiyet-i Akvam'ın haysiyetini bütün ülkeler nezdinde gözetmek istediklerini, en çok Musul'da tarafsız azalardan oluşan bir tahkik heyeti olmasına itina olunacağını ve bu heyetin başında bir Norveçli ve İsveçlinin olacağını söylediği, halk oylaması usulünün her usule tercih olunacağını söylemem üzerine İngilizlerin halk oylamasına şiddetle muhalefet edeceklerini, bununla beraber iki tarafın da kabul edebileceği hal yolunun Cemiyet-i Akvamca tespit ve araştırmasına çalışılacağını" ifade etmiştir[21].

Türk temsilciler heyeti 10 Eylül'de İstanbul'dan Cenevre'ye hareket etmiştir Türk heyeti, Cenevre'ye vardıktan sonra, Cemiyet-i Akvam üyelerini ziyaret etmiştir. Ali Fethi Bey, yapmış olduğu bu görüşmeden olumlu izlenimlerle ayrılmış ve buradaki genel havanın Türkiye'nin lehine olduğunu ifade etmiştir.

Fethi Bey Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği 16 Eylül 1924 tarihli yazıda, "Dün Cemiyet-i Akvam Katib-i Umumisi Eric Drummond'u ziyaret ettim. Muhtıramızı

---

19 Hariciye Vekili İsmet Paşa'dan Fethi Bey'e gönderilen 7 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_036_001**.

20 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 8 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_033_001**.

21 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 8 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_031_001**.

ve haritaları umumi katipliğe bugün verdi. Meselenin ön görüşmelerine bu haftanın son gününde başlanabileceğini söylediler. Meseleyi incelemek için meclisin özel bir komisyon kurmasının teamüle uygun olacağını katib-i umumi anlattı. Gerek katib-i umumi gerekse Cemiyet-i Akvam'ın bazı ricaliyle yapılan temaslar neticesinde meselenin meclisin bu dönemki toplantısında neticelendirilmesi ihtimali zayıf görünmektedir. Bununla beraber bu ay içinde meselenin sonuçlandırılması için yapılacak incelemenin prosedürü tayin olunacaktır. Katib-i umumi Türkiye Cumhuriyeti'nin Cemiyet-i Akvam'a iştiraki hakkındaki fikirlerimizi de öğrenmek istedi. Ben de görevimin bu mesele ile ilgili olmadığını ve hükümetimizin Cemiyet-i Akvam'a girebilmesi için halen toplantı halinde olmayan TBMM'nin onayını alması gerektiğini ve Cemiyet-i Akvam'a girme konusunu hükümetimizin layıkıyla değerlendireceğini söyledim".

Bu arada Fethi Bey Cemiyet-i Akvam'a üye olmakla ilgili kendi düşüncelerini de beyan etmekte; "Azınlıklar hukuku gibi bir meselede hakikaten Cemiyet-i Akvam'ın salahiyetini tanıdığımızdan, cemiyete girmemekle, tamamiyet-i mülkiyenin teminine yarayan ve mütecaviz devletlerin saldırılarına mani olan 10. maddenin faydalarından mahrum kalacağımız gibi cemiyetin salahiyetini tanıdığımız hususlar hakkında da cemiyetin dışında bulunmak hükümetimizi bir çok tedbir alabilme imkanından uzaklaştıracaktır" demektedir[22].

Fethi Bey aynı gün Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği başka bir telgrafta; "Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin anlaşmazlığımızı Cuma veya Cumartesi günü gündemine alacağını, verilen muhtıranın Fransızlar nezdinde iyi bir etki yarattığını, Cemiyet-i Akvam katipliğinin, meselenin son derece tarafsız bir şekilde tetkik edileceğini ve adilane bir çözüm bulmaya çalışılacağını belirttiğini ve kitabet kalemlerinde bize karşı tarafsız bir tutum sergilendiğini" bildirmiştir[23].

Hariciye Vekili İsmet Paşa, İngiltere hükümetine verilen notanın suretini 16 Eylül 1924 tarihinde Cenevre'de bulunan Fethi Bey'e göndermiş ve bunu Cemiyet-i Akvam'a vermesini ve cevabını da alarak göndermesini istemiştir. İsmet Paşa'nın verdiği notada, İngilizlerin Haliç Konferansı sonrası Nasturileri desteklediği, Hakkâri valisinin esir alındığı ve 3 gün sonra serbest bırakıldığı, İngiliz uçaklarının devamlı surette sınırlarımızı ihlal ettiği, Türk askerlerine hududumuz dahilinde yapılan tecavüzü en kati surette dünya ve Cemiyet-i Akvam

22 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 16 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_021_001**.

23 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 16 Eylül 1924 tarihli ve husûsî: 8 numaralı yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_024_001**.

nezdinde protesto edilmesi, şehit ve yaralılarla, yapılan tahribatın tamamen tazmini ve tazminatın peyderpey ödenmesi gibi hususlar yer almıştır[24].

Fethi Bey İsmet Paşa'nın notasını aldıktan sonra 17 Eylül'de Hariciye Nezareti'ne yazdığı cevapta, nota suretinin Cemiyet-i Akvam'a verilerek fiili bir sonuç almak isteniyorsa, müracaat maksadının açıklığa kavuşturulması gerektiğini ve bunun da her iki memleket arasındaki ilişkilerin durması tehlikesini ortaya çıkardığından bahsetmek gerektiğini, Cemiyet-i Akvam misakının müracaat hakkını cemiyete üye olmayan ülkelere vermediğini, bununla beraber Musul meselesinin bugün Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesi ve yapılan tecavüzlerin iki devlet arasındaki ilişkilere ve Cemiyet-i Akvam'daki mesele ile ilgili olması ve önemi itibarıyla bilgi kabilinden olmak üzere Cemiyet-i Akvam'a verilebilmesi mümkün olabileceğini bildirmiştir[25].

İsmet Paşa, Fethi Bey'e gönderdiği 18 Eylül 1924 tarihli şifre telgrafnamesinde, İngilizlerin statükoya ve sınırlara hürmet etmediklerini ifade ederek protesto etmenin zaruri olduğunu, böylece Cemiyet-i Akvam'a bile hürmet etmediklerinin tarafsız ülkeler nezdinde propagandasının yapılabileceğini bildirmekte ve Musul meselesinin ne zaman görüşüleceğini sormaktadır[26].

---

24 "…İngilizlerin şimdiye kadar birçok inhirâfâtına rağmen statüko hudûdunu muhâfaza etmiş olan Türkiye mes'eleyi Cem'iyyet-i Akvâm›ın mütâla'a etdiği esnâda kendi topraklarına tecâvüz edildiğini görmekdedir. Bu ahvâl tahtında mu'allak ihtilâfın mu'âhede ile derpîş edilen usûl-i hallın İngiltere tarafından hâlâ mu'teber addedilip edilmediğinin bilinmesine lüzûm vardır. Yani İngiltere bir statüko hudûdu tanımakda mıdır? Bu esâsât anlaşılmaksızın ve 14 Eylül ta'arruzu tamir edilmeksizin cihânın efkâr-ı müsâlemetkârânesi hilâfında olarak Irak hudûdu ihtilâfının İngiltere Hükûmeti tarafından vesâit-i müsellehaya tevdî'i emr-i vâki' yapılmak istenildiğini istidlâl etmek zarûrîdir. İngiltere Hükûmeti›nin eline vardıkdan sonra cihân matbû'âtına da tevdî' edilecek olan notamıza sür'at-i mümkine ile cevap almağa müşerref olacağımı beyân ederim". Hariciye Vekili İsmet Paşa'dan Fethi Bey'e gönderilen 16 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00009_012_001**.

25 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 17 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_026_001**.

26 "…Musul mes'elesi Cem'iyyet-i Akvâm'a Lozan Mu'âhedesi yüzünden gidiyor. Bu mu'âhedenin tetmîminde cem'iyyet meseleyi halledinceye değin istatikonun muhâfazası meşrûtdur. Vukû' bulan hâdisâtın ne derece ihtilâtât peydâ edeceği ve İngilizlerin talepleri emr-i vâki' yapmak için Nestûrîleri fi'len himâyetde ne kadar ileri gideceklerini bilemeyiz. Muhtemel vukû'âta İngilizlerin sebep olduklarını şimdiden hem İngiliz milletine hem cihanakarşı îzâh etmek mecbûriyetindeyiz. Biz esâsen Nestûrîleri te'dîb etmek ve [na'zan?] ve tabi'atıyla vâki' olan tahşîdâtın te'siri altında Cem'iyyet-i Akvâm'ın kararına intizâr eylemek her halde İngilizlerle müsâdemâtdan ictinâb etmek fikrindeyiz. İngilizlerin tasmîmi mechûldür. Binâenaleyh muhtıraya ilâve bildireceğiz bir mektupda İngilizlerin istitikoya ve hudûdlara hürmet

Fethi Bey'in ise Cemiyet-i Akvam'daki genel durumla ilgili umutlu olduğu anlaşılıyor. 19 Eylül'de verdiği cevabında, Musul meselesinin meclisin yarınki programına alındığını, İngiltere hükümetine verilmiş olan notayla ilgili de konuşmasında bundan bahsedeceğini ve notanın bir suretini katib-i umumiye vereceğini bildirmektedir[27].

Fethi Bey Hariciye Vekaleti'ne gönderdiği 19 Eylül 1924 tarihli bir yazıda da plebisit hakkındaki talebin umumi mahiyette olduğunu, teferruatının olmadığını bildirmiş ve nasıl bir yol takip edilmesi gerektiğini sormuştur[28].

Fethi Bey, Cemiyet-i Akvam merkezine giderek, Musul meselesi hakkındaki Türk Muhtırasını Cemiyet-i Akvam Genel Sekreterliği'ne vermiştir[29].

Verilen bu muhtıra; giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Muhtıranın giriş kısmında; muhtıranın veriliş amacı ortaya konulduktan sonra, Musul meselesinin çözümü için Lozan ve İstanbul'da yapılan görüşme ve tartışmalar hakkında genel bilgiler verilerek, bütün bu görüşmelerde İngiltere'nin uzlaşmaz bir tavır içerisine girdiği belirtilmiştir. Türkiye'nin, bütün bu uzlaşmaz politikalara rağmen, Lozan Antlaşması'yla kabul etmiş olduğu Cemiyet-i Akvam'a gitme ilkesine uyarak, Cemiyet-i Akvam'a geldiği ifade edilmiştir. Musul meselesinin, Cemiyet-i Akvam'da tam olarak anlaşılabilmesi için, Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin bu meselede bilgilendirilmesinin gerektiği dile getirilmiştir. Bu muhtırayla, Musul meselesinde takip edilebilecek en iyi yolun halk oylamasına başvurulması olduğunun altı çizilerek, Musul Vilayeti 'nin Türk

---

etmediklerini ifâde ve protesto etmek zarûrîdir. Bu sûretle Cem'iyyet-i Akvâm'a bile hürmet etmediklerini bî-taraflar nezdinde iyice propaganda etmek kâbil olu. Musul mes'elesi ne zaman görüşülecekdir …." İsmet Paşa'dan, Fethi Bey'e gönderilen 18 Eylül 1924 tarihli şifre telgraf, **BOA. HR_SYS__02657_00009_004_001**.

27 " Musul mes'elesi meclisin yarınki rûznâmesine idhâl edilmişdir. Nokta-i nazarımız meclis huzûrunda îzâh olunacakdır. Binâen-aleyh yarından i'tibâren meclis işe vaz'-ı yed etmiş olacakdır. Muhtıramız hüsn-i te'sîr hâsıl etmişdir ve plebistin Cem'iyyet-i Akvâmca reddolunması müşkildir…". Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 19 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00009_03_001**.

28 "…. Plebist hakkındaki talebimiz umûmî bir mâhiyetde olup teferru'âtı ihtivâ etmemekdedir. Bir defa re'y-i âmmın nâhiye ve kazâ i'tibârıyla toplanıp her nâhiye ve kazâsının cihet-i âidiyeti oradaki ahâlînin re'yine göre ta'yîn edilmek şıkkı mevcûd olduğu gibi bir de umûm vilâyetin min-haysi'l-mecmû' ekseriyet-i ârâsına istinâden vilâyetin tâli'ini ta'yîn etmek tarîki mevcûddur. Hangi tarîk menâfi'imize daha muvâfık netice verecek ise iş'ârını ricâ eylerim efendim. "**BOA. HR_SYS__02657_00009_001_001**.

29 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 19 Eylül 1924 tarihli diğer bir yazı, **BOA. HR_SYS__02657_00007_025_001**.

hâkimiyetine girmesi için sayısız sebeplerin olduğu bir kez daha hatırlatılmış, bu meselenin Cemiyet-i Akvam tarafından incelenmesinden dolayı Türkiye'nin mutluluk duyacağı beyan edilmiştir. Cemiyet-i Akvam Meclisi Musul meselesini görüşmek üzere ilk olarak 20 Eylül 1924'te toplanmıştır. Toplantı, Belçika Dışişleri Bakanı Himanis başkanlığında öğleden sonra başlamıştır. Bu toplantıda Türkiye'yi Fethi Bey, Münir Bey, Salih Bey ve İshak Avni Bey; İngiltere'yi ise Adalet Bakanı Lord Parmoor temsil etmiştir[30]. Başkan Himanis, ilk olarak bir açış konuşması yapmış sonrasında İngiliz Temsilci Lord Parmoor ve Fethi Bey konuşma yapmışlardır.

İlk toplantıda Fethi Bey Türk görüşlerini İngiliz değerlendirmelerine karşı aşağıda olduğu gibi özetlemiştir[31]:

"İngiltere Hükûmeti Cemiyet-i Akvam'a sunmuş olduğu memorandumda cereyan edecek müzâkerelerde Musul'un Türkiye'ye ait olup olmayacağı meselesinin değil Irak Hükûmetinin kuzey sınırlarının neden ibaret bulunduğunun müzakere konusu olduğunu söylüyor ki bu iddia gerçekle bağdaşmaz. Türkiye tarafından cemiyete verilen memorandumda izah edildiği üzere Türkiye'nin ne Lozan görüşmelerinde ne de daha sonrasında Musul üzerindeki hukukundan feragat etmiş değildir. Bununla beraber Irak ile Türkiye arasındaki hududun tayini meselesi Musul Vilayetinin mukadderatının tayini keyfiyetiyle aynı şey demektir.

Türkiye ile İngiltere arasındaki görüş ayrılıkları coğrafi, etnografik, iktisadi, askeri ve siyasi değerlendirmeler üzerinedir.

1- Coğrafi değerlendirme: Irak Araplarla meskûn ve sınırı bilinen bir toprak parçasıdır. Gerek Encyclopaedia Britannica gerek Grand Ansiklopedi'ye nazaran Musul Irak'a dahil değildir.

2- Etnografik değerlendirme: Musul Vilayetinin ahalisinin çoğunluğu Kürt ve Türk'tür. Kürtler ise Turani asıllı olduklarından Musul'da büyük çoğunluk Türk'tür. İngiliz istatistikleri her ne kadar Araplar lehine mübalağalı ise de yine çoğunluğun Kürt ve Türk olduğunu tasdik etmektedir.

3- İktisadi değerlendirme: Anadolu, Suriye ve İran arasında ulaşımın kesişme noktası olan Musul, Türkiye için inkâr edilemeyecek bir iktisadi öneme sahiptir. Esasen Irak zengin bir memlekettir. Kendi ihtiyacını temin edebilir. Bununla beraber iktisadi değişiklikler bir memleketin başka bir memlekete katılmasını

30 Tahir Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2023, s. 649-662.

31 Musul meselesinin Cenevre'de müzakere safhası, **BOA. HR_SYS__02658_00011_001_001**.

gerektirmez. Esasen 1916 Sykes Picot antlaşması Musul Vilayetini Fransız mandasına vermekle bu vilayetin Musul'dan (Irak'tan) ayrılabileceğini kabul ve itiraf etmiştir.

4- Askeri değerlendirme: İngiltere Hükümeti dağ zirvelerinin en sağlam bir hudut müdafaasını oluşturacağını ileri sürüyor. Ahalinin meşru hukukuna riayet etmeden memleketi ikiye ayırmak suretiyle oluşturulacak bir sınır ne olursa olsun emniyeti sağlayamaz.

5- Siyasi değerlendirme: İngiltere Hükümeti Musul'un Irak ile bir adlandırılmasını, Musul ahalisinin arzu ettiğini zikrediyor. Halbuki Faysal'ın seçilmesi sırasında halkoyuna müracaat edildiğinde Musul Vilayetinin büyük bir kısmının yani Süleymaniye ve Kerkük'ün Faysal Hükümeti'ne bağlı olmaktan kaçındıklarını ispat etmiştir. Türkiye kanidir ki Musul ahalisi vatanından ayrılmak istemiyor. Bunun için de halkoylaması yapılması zaruridir. Ve böyle bir halkoylaması Türk iddialarının gerçekliğini ispat edecektir.

Fethi Bey, Cemiyet-i Akvam'daki konuşmasını tamamlarken, İngiliz uçaklarının ve diğer silahlı kuvvetlerinin hududumuz üzerindeki taarruzlarını gündeme getirerek protesto etmiştir[32].

Cemiyet-i Akvam, Musul meselesini görüşmek için 25 Eylül 1924'te ikinci kez toplanmıştır.

Bu toplantıdan bir gün önce Fethi Bey, Hariciye Nezareti'ne şifreli bir telgraf göndererek, Cemiyet-i Akvam Meclisi'nin 25 Eylül 1924 tarihli oturumundaki görüşmelere esas olmak üzere meclisin mazbata muharriri Mösyö Branting'in tarafından yazılı olarak hazırlanan ve ilgili taraflara iletilen soruları ve bunlara vereceği cevapları bildirmiştir[33].

---

32 "… Sulh mu'âhedesinin 3. maddesi mûcebince bu husûsda bir karar ittihâzına değin her iki hükümet statükonun muhâfazasını ta'ahhüd etmişler idi. Türk Hükûmeti'nin ta'ahhüdüne sâdık kaldığını ve kalacağını beyân edebilirim. Lâkin aldığım son ma'lûmâta nazaran İngilizler me'mûrîni statüko hudûdunu tanımayarak ve meclisin kararına intizâr etmeksizin mezkûr hudûdun şimâlinde …. bazı harekât-ı askeriyeye mürâca'at etdiler. Bil-hassa tayyâreler ile icrâ edilen işbu harekât esnâsında Türk askerleri arasında maktûl ve mecrûh vardır. Türk Hükûmet-i Cumhûriyesi bu sebepden nâşî Britanya Hükûmeti'ne protestoyu hâvî bir nota irsâline mecbûr olmuşdur ki bunun bir sûretini kitâbet-i umûmiyeye tevdî' etiyorum. Hâdisât-ı mümâselenin mevcûd ihtilâfı daha ziyâde artması keyfiyeti şâyân-ı dikkatdir. Türkiye Hükûmeti Cumhûriyesi meclisin giyâseti ve sıyânet-i âdilânesi ihtilâfın muvâfık-ı hakkâniyet ve bî-tarâfâne bir sûret hâlini bir an evvel tahakkuk etdirmekde gecikmeyeceğine mutmaindir". **BOA. HR_SYS__02658_00004_002_011**.

33 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 24 Eylül 1924 tarihli diğer yazı, **BOA. HR_SYS__02658_00001_004_001**.

Musul Raportörü olarak tayin edilmiş olan Branting Türk ve İngiliz temsilcilerine yazılı olarak aşağıdaki soruları sormuştur:

1- Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesinde açık olarak belirlenmiş olan meclise müracaat durumu hakkında her iki heyetin temsilcilerinin görüşleri nelerdir?

Diğer bir tabirle her iki hükümet arasında meydana gelen uyuşmazlık sonucunda kendisine tevdi olunmuş meselede meclisin vazifesinin ne olması gerekir?

2- Türkiye-Irak arasındaki sınır kelimelerin kapsamı nedir?

3- Meclisin vazifesi birbirine karşıt olan her iki davadan yalnız birini seçmekten mi ibarettir yoksa meclis, adil olan başka bir çözüm yolunu arayabilir mi?

Türk heyeti sorulara aşağıdaki cevapları vermiştir:

1- Paktın Cemiyet-i Akvam'a vermiş olduğu on beşinci maddesindeki salâhiyeti Türkiye kabul eder.

2, 3- İngilizler Musul kaderini Irak lehine hal edilmiş kabul ederek durumu sırf sınırların belirlenmesi meselesi tarzında göstermek istiyorlar. Türkiye Musul üzerindeki hukûkundan hiçbir zaman ferâgat etmiş değildir. Türkiye Hükûmeti'nin ilmî lâhik olmadan İngiltere Faysal lehine taahhütlerde bulunduysa meşru sahibinin rızası olmaksızın bir üçüncü şahıs lehine başkasının malına tasarruf etmiş demektir. Irak'la Türkiye arasındaki hududun tayîni Musul Vilayeti'nin kaderinin tayini demektir.

İkinci toplantı sırasında Türkiye İngiltere'yi protesto etmiş, Türk hükümeti tarafından İngiltere Hükümetine verilen notanın bir suretini Cemiyet-i Akvam azasına dağıtılmak üzere umumi katipliğe vermiştir[34].

Üçüncü toplantı (30 Eylül 1340/1924]

Cemiyet-i Akvam Meclisi, Musul meselesini görüşmek amacıyla 30 Eylül 1924'te üçüncü kez toplanmıştır. İngiltere temsilcisi Lord Parmoor, Cemiyetin, Türk Irak sınırının tespit edilmesi için girişimde bulunmasını ve bu konudaki kararını vermesini istemiştir. Bu konuşmanın arkasından Ali Fethi (Okyar) söz alarak, Türk Hükûmeti'nin, Cemiyet-i Akvam'ın vereceği karara uyacağını ve kendisinin de bu kararı onaylayacağını söylemiştir. Bu konuşmalarından sonra,

---

34 Fethi Bey'den Hariciye Vekaleti'ne gönderilen 25 Eylül 1924 tarihli yazı, **BOA. HR_SYS__02658_00005_002_001**.

Musul raportörü Branting söz almış ve çözüm konusundaki teklifini sunmuştur. Bu teklife göre; Musul meselesini inceleyecek bir komisyon kurulacaktır. Komisyon üç kişiden oluşacak ve üyeleri Cemiyet-i Akvam tarafından tarafsız ülkelerin üyeleri arasından seçilecektir. Komisyon ilgili devletlerle yazışarak, gerekli gördüğü belgeleri temin edebilecek ve isterse yerinde inceleme yapabilecektir. Branting'in sunmuş olduğu bu teklif, her iki tarafça da kabul edilmiştir. Bunun üzerine Meclis, bu teklifi karar olarak benimsemiştir. Ayrıca, Cemiyet-i Akvam Meclisi her iki ülkenin Meclis tarafından verilecek kararı önceden kabul ettiklerini, karar verilene kadar mevcut olan sınırda herhangi bir askerî harekâtta bulunulmamasını karara bağlamıştır. Bu komisyona eski Macaristan Başvekili Kont Teleki, İsveç Sefîri Mösyö Andersen ve Belçikalı Miralay Pavlis seçilmiştir[35].

Cemiyet-i Akvam'daki görüşmelerini tamamlayan Türk heyeti de Cenevre-Lozan yoluyla 10 Ekim 1924'te İstanbul'a dönmüştür.

SONUÇ

Türkiye ile Irak arasındaki sınır meselesi Lozan barış görüşmelerinde çözümlenememiş, taraflar meselenin çözümlenmesi için 19 Mayıs 1924 tarihinde İstanbul'da bir araya gelmişler, ancak bu görüşmeler de sonuçsuz kalmış ve mesele Milletler Cemiyetine havale edilmiştir.

Haliç Konferansı ile başlayıp Milletler Cemiyeti ile devam eden Musul meselesinin yeni sürecinde Türk delegasyonunun başında bulunan Fethi Bey gerek Haliç Konferansında, gerek Milletler Cemiyeti'ndeki toplantılarda, sürekli olarak Ankara ile temas kurmuş, aldığı talimatlar doğrultusunda hareket etmiştir. Milletler Cemiyeti'nde görüşmeler başlamadan önce nabız yoklamış, Türkiye'nin görüşlerini cemiyet temsilcilerine ve görüşebildiği yabancı ülke temsilcilerine aktardığı gibi Türkiye'nin konuyla ilgili muhtırasını ilgililere vermiştir.

Fethi Bey, yine toplantılardan önce Ankara ile yazışarak toplantı gündemleri ile kendi görüşlerini aktarıp, İsmet Paşa'nın görüşlerini aldıktan sonra görüşmelere devam etmiştir. Milletler Cemiyeti'ndeki ilk toplantıda Fethi Bey Türk görüşlerini özetlemiş, Türkiye ile İngiltere arasındaki görüş ayrılıklarının coğrafi, etnografik, iktisadi, askeri ve siyasi temellerini ortaya koymuştur. İkinci toplantıda Cemiyet-i Akvam Meclisi'nce yazılı olarak hazırlanan ve ilgili taraflara iletilen soruları cevaplamış, ayrıca İngiltere'yi protesto etmiş, Türk hükümeti tarafından İngiltere Hükümetine verilen notanın bir suretini Cemiyet-i Akvam katipliğine vermiştir. Üçüncü toplantıda Musul meselesini incelemek için bir komisyon kurulması kararı alınmış ve Türk delegasyonu da bu teklifi kabul etmiştir.

35 Kodal, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", s. 649-662.

KAYNAKÇA

1. ARŞİVLER

Osmanlı Arşivi[36]

BOA. HR_SYS (Başkanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti Siyasi).

Avusturya Arşivi

Österreichisches Staatsarchiv/Archiv der Republic/Neues Politisches Archiv

2. BASILI ESERLER

Kitaplar

Kodal, Tahir, "Musul Meselesi ve 1926 Ankara Antlaşması", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-II**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2023.

Kodal, Tahir, "Türk Dış Politikasında Musul (1922-1926)", **Türk Tarihine Dair Yazılar II**, Ankara 2017.

Mısırlıoğlu, Kadir, **Musul Meselesi ve Irak Türkleri**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1994.

Öke, Mim Kemal, **Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)**, İstanbul 1987.

Türkmen, Zekeriya, **Musul Meselesi Askeri Yönden Çözüm Arayışları (1922-1925)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011.

Makaleler

Kılıç, Sezen, "Musul Meselesine Dair Avusturyalı Diplomatların Görüşleri (1923-1926)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 2022, C XXXVIII, S 106, s. 507-544.

Sarıkoyuncu Değerli, Esra, "Lozan Barış Konferansı'nda Musul", **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 10, S 18, Aralık 2007, s.127-140.

Şimşir, Bilal, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-Irak İlişkileri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, 2005, C XXI, S 63, s. 859-916.

Yazıcı, Nevin, "1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu". **CTAD**, Yıl 7, S 14 (Güz 2011), s. 140-142.

Ansiklopediler

Gökpınar, Hakan, "Agust (Ritter von) Kral (1869 -1953)" 16/11/2023 tarihinde **https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/agust-ritter-von-kral-1869/?pdf=3943**

---

36 Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

BEŞ YILLIK YABANCI İŞGALİNDEN SONRA İSTANBUL'UN KURTULUŞU

Odile MOREAU*

ÖZET

24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması, İtilaf işgal kuvvetlerinin İstanbul'u boşaltmasını şart koşuyordu. Bu çalışmada İstanbul'un beş yıllık yabancı işgalinden sonra kurtuluşunu ve bir buçuk aydan fazla süren Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonraki hazırlıklarını sunacağız. Bu kapsamda, 25 Ağustos 1923'ten itibaren İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u boşaltmasına ilişkin prosedür uygulanmaya başlandı.

İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'dan tahliyesi ile ilgili ilk müzakereler 5 Ağustos 1923'te başladı. Bundan önce Selahaddin Adil Paşa başkanlığında bir komisyon kurulmuştu. İstanbul'un tahliyesi, Çanakkale ve Gelibolu boğazları ile Çatalca-Meriç hattının tahliyesi ile eş zamanlı planlandı ve Büyük Britanya, Fransa ve İtalya'dan gelen birliklerin işgal ettiği bölgeleri kapsıyordu.

İtilaf generalleri ile Türk askeri makamlarının ortak mutabakatı ile 2 Ekim 1923'te Dolmabahçe'de son bir askerî geçit töreni düzenlendi. Bunu 6 Ekim 1923'te şehrin Türk kuvvetleri tarafından alınması sırasında yapılan bir diğer tören takip etti. Bu önemli olay, genç Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna tekabül eden 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanından yirmi üç gün önce gerçekleşti.

Anahtar Kelimeler: Lozan Antlaşması, İstanbul'un Kurtuluşu, Çanakkale ve Gelibolu, Cumhuriyetin İlanı.

* Profesör Doktor, Paul Valéry Montpellier Üniversitesi, Montpellier, moreau.richard.mena@gmail.com

OCTOBER 6, 1923: THE LIBERATION OF ISTANBUL AFTER FIVE YEARS OF FOREIGN OCCUPATION

ABSTRACT

The Treaty of Lausanne signed on July 24, 1923, stipulated the evacuation of Istanbul by the Allied occupation forces.

We will present the liberation of Istanbul after five years of foreign occupation and its preparation after the signing of the Treaty of Lausanne, which took place over a month and a half. Indeed, the procedure for the evacuation of Istanbul by the Allied occupation forces began to be put in place from August 25, 1923.

The first negotiations concerning the evacuation of the Allied forces from Istanbul began on 5 August 1923. Prior to this, a commission had been set up and was chaired by Selahaddin Adil Pasha. The evacuation of Istanbul was planned at the same time as the evacuation of the Dardanelles and Gallipoli straits and the Çatalca-Meriç line. It concerned the territories occupied by contingents from Great Britain, France and Italy.

By common agreement between the Allied generals and the Turkish military authorities, a final military parade was organized in Dolmabahçe on October 2, 1923. Then, on October 6, 1923, a ceremony was organized during the recovery of the city by the Turkish forces. It is this date that is commemorated and celebrated every year as "Istanbul Liberation Day". This very important event took place twenty-three days before the proclamation of the Republic of Türkiye, on October 29, 1923, which is an absolutely founding event of the young Republic of Türkiye.

Keywords: Lausanne Peace Conference, Liberation of Istanbul, Dardanelles and Gallipolli, Proclamation of the Turkish Republic.

The Treaty of Lausanne signed on July 24, 1923, stipulated the evacuation of Istanbul by the Allied occupation forces. In order to shed light on the liberation of Istanbul on October 6, 1923, we'll first present the context in which it took place. First, we'll look at the occupation of Istanbul just after the end of the First World War, a unique situation. Then we'll look at how the signing of the Treaty of Lausanne set in motion the process of withdrawal of the Allied occupation forces. Then we'll look at the gradual departure of the Allied Forces before the liberation of Istanbul on October 6, 1923, and the memory left behind by this liberation.

The Singular and Unique Occupation of Istanbul after the First World War

When the Treaty of Lausanne was signed on July 24, 1923, Istanbul was still occupied. Indeed, the occupation regime continued even after the opening of the Lausanne Conference negotiations in the autumn of 1922. This meant another year of occupation for Istanbul, as the conference ended in the summer of 1923. In the end, the occupation of Istanbul lasted almost five years, and more precisely four years, ten months and twenty-three days, from the landing of British troops on November 13, 1918, to October 2, 1923.

The occupation was carried out by the Allies: the United Kingdom, France, Italy, Greece, the United States and Japan. However, the latter two countries did not really carry out an occupation activity, but acted more as observers, as it were. Initiated by the United Kingdom, it would appear that the occupation of Istanbul was decided and driven by Lord Nathaniel Curzon (1859-1925), then Foreign Secretary, who led the Allies in this new and unprecedented form of military occupation. With Istanbul occupied for almost three months, on February 8, 1919, Marshal Louis Franchet d'Espèrey (1856-1942)[1] made a highly staged arrival as Commander-in-Chief of the Allied armies.

However, this occupation of Istanbul was not included in the armistice treaty and was set up without any legal basis. Initially, therefore, it was a de facto occupation, with organization between the Allies, who in 1919 set up a government by British, French, Italian, American, Greek and Japanese high commissioners. A complex system was set up, with inter-allied commissions

1 General Louis Félix Marie François Franchet d'Espèrey was appointed Commander of the Allied Armies in Salonika in June 1918, following the Salonika Expedition. From June 18, 1918 to July 5, 1920, he was Commander-in-Chief of the Allied Armies in the East. In recognition of his service in the First World War, he was appointed Field Marshal in 1921.

and sub-commissions in charge of specific areas. In addition, the Allied Forces were organized into an Occupation Corps for Constantinople, with wide-ranging powers. Istanbul was divided into zones of occupation, which were assigned to the responsibility of each occupation corps. The Pera and Galata districts were under British authority. Istanbul and south-west Istanbul were under French authority, while the Italians occupied the Asian shore and were based at Üsküdar. Allied courts were set up, as were courts-martial, and prisons were also under the control of the occupying forces.

From de facto occupation, the occupation of Istanbul evolved from March 16, 1920 into an official, de jure occupation, again on the initiative of the British, with the proclamation of martial law. After the departure of Marshal Louis Franchet d'Espèrey as Commander-in-Chief of the Allied Armies in the East in early 1921, he was succeeded by General Sir Charles Harington (1872-1940)[2], who remained in Istanbul until the final departure of the Allied occupation forces on October 2, 1923. Sir Charles Harington (1872-1940) was sent by Mr. Winston Churchill, Secretary of State for War, to Istanbul. He was the head of the Allied Occupation Army, which was based in Istanbul [Dersaadet İşgal Orduları Başkumandanı]. He played a decisive role in preventing conflict between the United Kingdom and the Turkish army during the War of Independence.

General Charles Antoine Charpy (1869-1941) was commander of the Corps Français d'Occupation de Constantinople (C. F. O. C.) until the departure of the French occupation forces on October 2, 1923. He represented France at the signing of the Mudanya armistice on October 11, 1922. He was also a member of the French delegation at the Lausanne Conference.

The signing of the Treaty of Lausanne

The Treaty of Lausanne was signed on August 24, 1923 between the Government of the Grand National Assembly of Ankara and the United Kingdom, France, Italy, Japan, Greece, Romania and the Serbian-Croatian-Slovenian state. Re-establishing Turkish sovereignty over the territory of present-day Türkiye, it also recognized the Misak-i Millî National Pact.]

2 Sir Charles Harington (31 May 1872 – 22 October 1940) was a senior British military officer who served during the First Word War and the subsequent period of Allied Occupation in Türkiye. He was appointed as Deputy Chief of the Imperial General Staff between 1918 and 1920, commanding the occupation forces in the Black Sea and Türkiye.

The very next day, July 25, 1923, preparations began for the departure of the occupying forces.

A treaty protocol put an end to the Allied occupation of Türkiye. It determined the conditions for the evacuation of the territories occupied by the occupying forces. This also included the British, French and Italian naval forces stationed in the Straits, in the Bosphorus at Istanbul, in the Dardanelles and in the Sea of Marmara. It also provided for the return of Ottoman military equipment and warships handed over to the Allied Powers under the October 30, 1918 armistice agreement signed at Moudros. It was also stipulated that during the period of evacuation of the occupying troops, the military convention signed at Moudania on October 11, 1922 would continue to be in force. The demobilization of the troops was thus rapidly implemented[3].

In fact, the Treaty of Lausanne stipulated that the occupying forces should have withdrawn less than forty days after it was signed. This represents a process that takes place over the space of six weeks, the equivalent of a month and a half. The various French, British and Italian occupying forces, who, in addition to Istanbul, were stationed in various parts of Türkiye's territory, in Eastern Thrace and in the Maritza region, have been recalled to return home.

The repatriation of the French forces began on September 8, 1923, and ended in early October 1923. On October 2, the ship Médie II set sail from Istanbul for Marseille in the south of France, repatriating the last French occupation units.

The Corps Français d'occupation de Constantinople (C. F. O. C.) was stationed in Istanbul for three years, from October 1920 to October 1923. It came from the Armée d'Orient, originally based in Salonika, which fought in the Balkans during the First World War.

The first negotiations concerning the evacuation of the Allied forces from Istanbul began on 5 August 1923. Prior to this, a commission had been set up and was chaired by General Selahaddin Adil Pasha (1882-1961). The evacuation of Istanbul was planned at the same time as the evacuation of the Dardanelles and Gallipoli straits and the Çatalca-Meriç line. It concerned the territories occupied by contingents from Great Britain, France and Italy.

---

3 **Service Historique de la Défense (SHD)**, French Military Archives in Vincennes, 7 N 3218, report dated August 1923, Corps d'Occupation de Constantinople (C.O.C.) [Constantinople Occupation Corps].

A report from the Constantinople Occupation Corps states that the signing of the Straits Convention was favorably received by Turkish public opinion[4]. On August 25, 1923, an agreement was reached between Selahattin Adil Pasha, on behalf of the Ankara government, and General Sir Charles Harington, on behalf of the United Kingdom, and General Charles Antoine Charpy, on behalf of France, to implement the clause in the Treaty of Lausanne which provided for the transfer of Istanbul to the Turkish authorities.

The period during which the withdrawal of foreign occupying forces was being organized was also a time when new forms of social interaction were taking shape, giving concrete expression to the new relationships established after the signing of the Treaty of Lausanne and the peacetime period. For example, on August 29, 1923, General Sir Charles Harington, who was in charge of British forces in Istanbul, organized a reception for Turkish forces at the Sümer Palas in Tarabya on behalf of the Allied Forces. Then, on September 19, 1923, he organized another invitation in Beykoz Park[5].

The Gradual Departure of the Allied Forces

The evacuation of the occupying forces was organized and covered by the media, particularly in their home countries. However, earlier preparations for the eventual evacuation of Occupation Corps forces had already begun in the spring of 1923. Indeed, on March 15, 1923, the French Minister of War submitted a request to the President of the Council (equivalent to the Prime Minister) and Minister of Foreign Affairs, asking for the government's expectations in the event of a future evacuation. The response from French War Minister André Maginot (1877-1932) followed General Charles Antoine Charpy's proposal. He recommended that the Corps d'Occupation Français de Constantinople (C. O. F. C.) should remain in Istanbul to protect French nationals, and eventually be sent to Makri Köy - San Stefano, an area controlled by French troops, before embarking. One possibility considered was not to repatriate the Corps d'Occupation Français de Constantinople (C. O. F. C.) to France, but to send it to reinforce the Armée du Levant, whose leaders were calling for reinforcements. Later, however, as the

---

4 **Service Historique de la Défense (SHD)**, French Military Archives in Vincennes, 7 N 3218, report dated August 23, 1923, Corps d'Occupation de Constantinople (C.O.C.) [Constantinople Occupation Corps].

5 Mümin Yıldıztaş, **Yaralı Payitaht. İstanbul'un İşgali**, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2019, s. 239.

situation on the Syrian border stabilized, it was proposed to repatriate part of it to mainland France and part to North Africa.

The Treaty of Lausanne was ratified by the National Assembly in Ankara on August 23, 1923, and by the Greek government three days later, on August 26, 1923. On August 23, 1923, the High Commissioners officially notified the opening of the six-week period provided for in the Treaty of Lausanne for the evacuation of the occupying forces. The evacuation began the following day, August 24, 1923, and was completed on October 4, 1923.

In the reports drawn up by the Corps Français d'Occupation de Constantinople C. F. O. C.) mention the jubilation that gripped the population. The Turkish press highlighted the fact that Türkiye had gained independence and was now on an equal footing with the European powers. The diplomatic "victory" in Lausanne was dazzling and had finally come to fruition[6].

On July 26, 1923, the French government announced that evacuation was imminent, and gave instructions to General Charles Antoine Charpy concerning the strength of the Corps Français d'Occupation de Constantinople (C. F. O. C.). While the Corps Français d'Occupation de Constantinople (C. F. O. C.) had numbered around 10,000 men, it was to be reduced to 7,000 by September 1923. It was at the beginning of September that the repatriation of French occupation forces began[7]. The first repatriation steamers were scheduled to arrive on the evening of September 3, 1923, and the first embarkations began on September 6, 1923. The evacuation of troops from Gallipoli and Chanak was coordinated between France and Great Britain.

Before the departure of the troops, farewell ceremonies for deceased French soldiers were held in cemeteries near Istanbul, presided over by General Charles Antoine Charpy. On August 31, 1923, a ceremony was held at Feri Köy, and on September 1, one at Topkapi. In fact, the first departures took place as early as August 30, 1923, with the departure of soldiers of the 1922 class on the Pierre Loti, followed by the second boat, the Madonna, on September 2, 1923[8]. The end of the Corps Français d'Occupation de Constantinople (C. F. O. C.) was decreed

---

6 **Service Historique de la Défense (SHD)**, French Military Archives in Vincennes, 20 N 1145, Corps d'Occupation de Constantinople, 3ième Bureau, monthly report.

7 **Service Historique de la Défense (SHD)**, French Military Archives in Vincennes, 20 N 1239, letter from the Minister of War to the President of the Council, n° 2406/09.11.

8 Jean Bernachot, "Le Corps d'occupation de Constantinople : 6 novembre 1920 - 2 octobre 1923", **Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918**, C 3, Paris 1972, s. 352.

by a general order issued by General Charles Antoine Charpy on September 6, 1923[9].

By mid-September, the Allied contingents on the Maritza had arrived in Istanbul for repatriation. By the end of September, most of the Allied occupation forces had left Istanbul, and their return had been organized by ship. Although there were minor changes to the planned embarkation schedule, the deadlines set for the companies to embark had been met.

October 2, 1923 marked the official end of the Constantinople Occupation Corps and the end of the Allied occupation. On this day, the last French, British and Italian units left Istanbul. On October 2, 1923, a ceremony was held in the Dolmabahçe Palace, with a military parade. It marked the departure of the Allied occupying forces after saluting the Turkish flag at the military ceremony.

So, on October 2, General Sir Harrington left Istanbul accompanied by his wife, the Grenadiers, Coldstreams and a Colour Party of the Irish Guards. In his memoirs, Sir Charles Harington reports that on his departure he witnessed the most astonishing event of his life. Before the departure, when they arrived on the quay, there were honor guards, British, French, Italian and Turkish troops with their flags, and a very large crowd behind them. General Sir Charles Harington particularly remembers taking the French, Italian and Turkish generals with him around the guards, and saluting each flag in turn. And when he saluted the Turkish flag, the innumerable Turkish crowds exploded with joy and surrounded them with great sympathy and fervor. To successfully embark, they had to be escorted through the crowd. French general Charles Antoine Charpy and Italian general Ernesto Mombelli (1867-1932)[10] came to see him. They were escorted by the H. M. S. Malborough, commanded by an old friend of General Sir Charles Harington, Admiral Sir Hugh Watson[11].

Years later, in his memoirs, General Sir Charles Harington recalls this unique moment as one of the great unforgettable moments of his life. The farewell paid

---

9 Service Historique de la Défense (SHD), French Military Archives in Vincennes, 20 N 1144, general order n° 9187/3 from General Charpy, Corps d'Occupation Français de Constantinople (C.O.F.C.), Corps d'Occupation de Constantinople (C.O.C.).

10 Italian general Ernesto Mombelli had been a military attaché in Istanbul in 1913. In June 1917, he was appointed commander of the Expeditionary Corps in Macedonia and campaigned with the French Armée d'Orient.

11 Sir General Charles Harington, **Tim Harington Looks Back**, John Murray, London 1940, s. 139.

to them touched him deeply, and in his memoirs he recalls: "It was a wonderful 'sendoff' from a so-called enemy country". Even before leaving Istanbul, he wrote the following letter to Ismet Pasha[12]:

> *"Your Excellency,*
>
> *I have come as a soldier to wish all success in the peace upon which we are about to enter. I am pleased to think that the great traditions which have existed between the Aries of England and Türkiye are about to be renewed. Traditions which call to memory such great names as Alma, Inkerman, Sebastopol and others which many British Regiments proudly bear upon their Colours.*
>
> *We know well that the Armies of Türkiye and England have always maintained a respect for each other whether as friend or foes. I am pleased to be in the position of extending a hand to you as the link which is happily to be joined up again tomorrow between our respective armies, and I extend to you my best wishes that this link may be long and lasting.*
>
> *I am pleased to think that our task is about to be completed and that we have steered successfully through a difficult period by mutual cooperation.*
>
> *We shall carry away with us many happy memories of Türkiye and we hope we shall carry away the respect of the Turkish nation with whom we have come in contact.*
>
> *We have behind us in Turkish soil the bodies of many soldiers of British Forces and of the Forces of Her Dominions who gave their lives in fair fight.*
>
> *We leave them with confidence that you in keeping with old traditions will ever respect their memory"[13]."*

Shortly afterwards, a letter of reply written by Ismet Pasha was forwarded to him by the High Commissioner, Nevile Henderson, who was also a friend of General Sir Charles Harington. The letter was written in French.

---

12 Sir General Charles Harington, **Tim Harington Looks Back**, John Murray, London 1940, s. 139.

13 Sir General Charles Harington, **Tim Harington Looks Back**, John Murray, London 1940, s. 139-140.

"Mon très cher Général,

Je vous présente mes plus sincères remerciements pour vous être souvenu de moi au moment de quitter Constantinople, pour les mots agréables employés dans votre lettre et pour les sentiments amicaux témoignés à mon égard.

Je désire profiter de cette occasion pour manifester et affirmer les sentiments d'amitié et de sincérité que j'ai nourri à votre égard dès l'instant où nous nous sommes connus, sentiments que depuis lors je n'ai aucunement cessé de nourrir et qui à chaque occasion se sont accrus et fortifiés.

Le fait que la connaissance que nous fîmes l'un de l'autre à Moudania ait été, malgré les lourdes nécessités de la situation entre nous de relations personnelles sincères est un exemple rare dans notre carrière ; mais c'est une forte garantie pour que notre amitié soit solide et durable.

Nous sommes redevables aux sentiments de juste compréhension des deux parties de ce qu'une opération difficile comme l'est une évacuation se soit passée dans le calme et la modération ; je m'empresse de déclarer avec satisfaction que Votre Excellence a été le principal facteur dans cet événement. Je vous souhaite un succès et un honneur continuels.

Je souhaite sincèrement que l'amitié entre nos deux pays se développe et progresse, appuyée sur de solides fondements. J'aurais voulu, comme à Constantinople, avoir, avant votre départ, encore une entrevue avec Votre Excellence ; mais un devoir interrompu que vous comprendrez ne me l'a pas permis. Je vous remercie sincèrement pour le désir que vous avez exprimé au sujet de mon voyage en Angleterre et je considère ceci comme une marque d'amitié toute particulière de la part de Votre Excellence ; mais la lourde tâche que je suis obligé d'accomplir au siège du Gouvernement ne laisse pas pour le moment une telle possibilité ; vous pouvez pourtant être assuré que si à la suite d'une occasion quelconque je puis allée [sic] en Angleterre je m'empresserai de vous en avertir.

J'attache de l'importance à ce que les représentants que [sic] seront prochainement envoyés dans nos pays respectifs soient des personnes dignes de confiance par les sentiments d'amitié et de sincérité dont ils seront animés.

Nous entrons dans une nouvelle période après de grandes difficultés et de grands sacrifices. Je pense qu'il ne sera pas conforme à nos intérêts d'inaugurer cette période de nos relations avec des personnes dont on pourrait craindre qu'elles n'en augmentent volontairement ou involontairement les difficultés par suite de leur passé.

Mon cher Général, ma lettre n'a aucun caractère politique ; elle n'est que l'exposé familier des sentiments privés de des généraux qui ont fondé leur amitié dans des jours difficiles.

Je vous souhaite, ainsi qu'à votre famille, santé et succès. Je souhaite la continuation de notre amitié réciproque et de nos souvenirs précieux ; enfin je souhaite l'établissement et le développement de vastes amitiés entre nos deux pays.

Ghazi Moustafa Pacha vous remercie pour vos salutations et je suis heureux de vous faire parvenir ses salutations réciproques.

Votre très sincère ami.

(Signé) Ismet"[14].

---

14 Translation of the Letter into English:
"My dearest General,
I would like to thank you most sincerely for remembering me on leaving Constantinople, for the kind words in your letter and for the friendly feelings you have shown towards me.
I would like to take this opportunity to express and affirm the feelings of friendship and sincerity I have harboured towards you from the moment we first met, feelings which I have not ceased to harbour since then, and which have grown stronger and stronger with each new occasion.
The fact that the acquaintance we made with each other in Moudania was, despite the heavy necessities of the situation between us, a sincere personal relationship is a rare example in our career; but it is a strong guarantee that our friendship will be solid and lasting.
We are indebted to the fair understanding of both parties for the fact that such a difficult operation as an evacuation has been carried out calmly and moderately; I hasten to state with satisfaction that Your Excellency was the main factor in this event. I wish you continued success and honor.
I sincerely hope that the friendship between our two countries will develop and progress, based on solid foundations. I would have liked, as in Constantinople, to have had a further interview with Your Excellency before your departure; but an interrupted duty, which you will understand, prevented me from doing so. I thank you sincerely for the desire you expressed concerning my trip to England, and I consider this a very special mark of friendship on Your Excellency's part; but the heavy work I am obliged to accomplish at the seat of Government does not leave such a possibility for the moment; you may be assured, however, that if following any occasion I am able to go to England I will hasten to inform you.
I attach great importance to the fact that the representatives that will soon be sent to our respective countries will be persons worthy of trust, by the sentiments of friendship and sincerity with which they will be animated.

October 4th, 1923"[15].

After this last departure, on October 2, 1923, a cruiser and two French, English and Italian destroyers were left in place until the Straits Convention came into force, but they would remain no later than December 31, 1923. So, for a maximum of three more months[16].

As for the British occupation troops, their final journey was staged and immortalized in a film. A short film (1 min 38) was made by British Pathé. It immortalized on film the arrival of General Sir Charles Harington at Southampton with the last evacuated British occupying forces[17], on October 11, 1923, the anniversary of the signing of the Mudanya Convention.

October 6, 1923 or the Liberation of Istanbul

October 6, 1923 was a day of celebration in Istanbul. On October 6, 1923, Turkish troops entered the city with a ceremony, headed up by the commander general Şükrü Naili (Gökberk) Pasha (1876-1936) at the head of the Third Army Corps. General Şükrü Naili (Gökberk) Pasha had come from Hereke and disembarked at Sirkeci before heading to Gülhane Park to start the military parade that would march to Taksim Square[18].

We are entering a new period after great difficulties and sacrifices. I do not think that it would be in our best interests to inaugurate this period of our relations with people whose past may make them more difficult, either voluntarily or involuntarily.
My dear General, my letter is not of a political nature; it is merely a familiar statement of the private feelings of generals who have founded their friendship on difficult days.
I wish you and your family health and success. I wish for the continuation of our mutual friendship and precious memories; finally, I wish for the establishment and development of broad friendships between our two countries.
Ghazi Mustafa Pacha thanks you for your greetings and I am pleased to send you his reciprocal greetings.
Your most sincere friend.
(signed) Ismet".

15 Sir General Charles Harington, **Tim Harington Looks Back**, John Murray, London 1940, s. 140-142.

16 Jean Bernachot, "*Le Corps d'occupation de Constantinople : 6 novembre 1920 - 2 octobre 1923",* **Les armées françaises en Orient après l'armistice de 1918**, C 3, Paris 1972, s. 354.

17 Film title: "General Charles Harington. Commander in Chief of British Forces in Constantinople (Istanbul) - home again after 4 years occupation of Turkish Capital, Türkiye". Black & white silent short film released on October 18, 1923, British Pathé (Pathe Newsreels/Pathe Gazettes), 1 mn 38.

18 Mümin Yıldıztaş, **Yaralı Payitaht. İstanbul'un İşgali**, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2019, s. 255.

The "Demir Tümen" division, based around Gebze, began marching towards Istanbul on Thursday, October 4, 1923. It split into two groups, one taking the land route and the other the sea route. They arrived via Göztepe and headed for Kadiköy and Üsküdar. On the morning of October 6, after crossing the Bosphorus by vapur, they gathered in Gülhane Park. From Gühane Park, via Sogukçesme, they marched to Taksim Square, surrounded by a compact crowd of men and women of all ages, as well as children[19]. Everywhere they went, they were greeted as heroes, and this popular fervor was an explosion of joy and emotion after so many years of war and sacrifice.

The liberation of Istanbul was covered by the national press as an exceptional, high-profile event, a celebration of freedom regained. It was the centre of attention, of course. But this grandiose event was also covered by the foreign press, whose reporters were on hand to take photos and conduct interviews. On that October 6, 1923, Istanbul and its new-found freedom were a global event followed by the whole world.

Three days later, on October 9, 1923, Türkiye's Grand National Assembly approved the change of capital and the move of the bureaucracy to Ankara. Twenty days later, the Republic of Türkiye was proclaimed on October 29, 1923.

The liberation of Istanbul is an extremely symbolic and powerful moment, marking not only the end of the First World War for Türkiye, but much more besides. The liberation of Istanbul is, of course, the liberation of the city itself, but also, geographically speaking, the liberation of other territories where Allied occupation forces were stationed. It is the long-awaited and ardently desired event to erase or at least mitigate the trauma of the Allied occupation forces' landing in Istanbul. In particular, the orchestrated arrival of French general Franchey d'Espèrey on February 8, 1919.

The liberation of Istanbul, the capital of the Ottoman Empire, also represented the end of the "Oriental Question", a long and painful process that stretched back almost a century and a half since the treaty signed between the Ottoman Empire and Russia at Küçük Kaynarca in 1774. Liberating the capital also meant freeing ourselves from the traumatic issue of the Eastern Question and putting an end to it. The agenda of the Eastern Question was the question of the dismemberment of the Ottoman Empire, the developments of which stretched over almost hundred

19 Mümin Yıldıztaş, **Yaralı Payitaht. İstanbul'un İşgali**, Yeditepe Yayinevi, İstanbul 2019, s. 240-241. Cf. H. Hüsnü Erkilet, 6 Ekim'de Istanbul'a nasil girmistik, "**Yakin Tarihimiz**", vol. 3, p. 163-164.

and fifty years. When Istanbul was liberated, Türkiye, a new nation-state, received international recognition with the signing of the Treaty of Lausanne. In the local press, this liberation was also portrayed as a "second conquest" ["Ikinci Kez Fethi"] of the city, referring directly to the long period of Ottoman history with the conquest of Constantinople in 1453. It also marks the liberation of the Capitulations, putting an end to the interference of foreign powers in Türkiye's internal affairs.

Remembering the Liberation of Istanbul

How is the liberation of Istanbul remembered and commemorated? It is this date that is commemorated and celebrated every year as "Istanbul Liberation Day". This very important event took place twenty-three days before the proclamation of the Republic of Türkiye, on October 29, 1923, which is an absolutely founding event of the young Republic of Türkiye.

"Kurtuluş Bayramı" is celebrated every year and is organized by the Istanbul Prefecture [Istanbul Valiliği] with remembrance ceremonies every October 6. A remembrance ceremony is held at 9 a.m. in front of the "Taksim Cumhuriyet Anıtı" monument in Taksim. Military parades take place on Vatan Caddesi, involving other institutions and schoolchildren. In the morning, ceremonies are held at the Atatürk Müzesi in Şişli, in front of the Atatürk statue in Sarayburnu and at the Martyrs' Monument in Edirnekapi. In the afternoon, popular and festive events take place, including concerts. In the evening, many monuments are illuminated. In Taksim, a water and light show is held at night[20]. Every year, schoolchildren in Türkiye take part in this commemoration, with a public holiday for pupils and their teachers.

This vivid memory of the liberation of Istanbul on October 6, 1923, can be placed in a comparative perspective with other capitals that were also victims of foreign occupation regimes. A comparison can be drawn with the liberation of Paris in France in 1944, after almost five years of Nazi occupation during the Second World War. These are extremely traumatic memories of occupied capitals, for France during the Second World War and for the Ottoman Empire after the end of the First World War. General de Gaulle's speech on August 25, 1944, at Paris City Hall, on the day Paris was liberated, can be recalled with its famous little phrase full of emotion, which so well expresses the state of mind on

20 Kutluay Erdogan, "Kurlutuş Bayramı", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C 5, Istanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarik Vakfı, İstanbul 1994, s. 128-129.

that unique day: “Paris outragé! Paris brisé! mais Paris libéré! [Paris outraged! Paris shattered! But Paris liberated!]

Conclusion

Following the signing of the Treaty of Lausanne in Türkiye on July 24, 1923, the month of October was extremely crucial. In the space of almost three weeks, it became a month of change, marking a pivotal period in Türkiye’s history.

After the departure of the last Allied occupying forces on October 2, 1923, Istanbul was liberated on October 6, 1923, with the Turkish army being welcomed as liberators amidst public ceremonies marked by the general jubilation of the population. The liberation also ratified the change of capital to Ankara, the new seat of government and administration. The third stage of this liberation was to promote a change in the country’s mode of governance, with the proclamation of the Republic of Türkiye on October 29, 1923.

BIBLIOGRAPHY

Adil Selahattin, “İstanbul’un Kurtuluşu”, **Yakın Tarihimiz**, C 3, s.161-162.

Bernachot Jean, “Le Corps d’occupation de Constantinople : 6 novembre 1920 - 2 octobre 1923” **Les Armées Françaises en Orient Après L’armistice de 1918**, C 3, Paris 1972.

Brockett Gavin D., “When Ottomans Become Turks: Commemorating the Conquest of Constantinople and Its Contribution to Word History”, **The American Historical Review**, C 119, S 2, April 2014, s. 399-433.

Criss Nur Bilge (dir.), **“100 Yılında İstanbul’un İşgal Günleri”**, İstanbul Kültür ve Sanat, İstanbul 2020.

Criss Nur Bilge, “Occupation during and after the War (Ottoman Empire)”, 1914-1918 online, **International Encyclopedia of the First World War**, ed. By Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Basson, issued by Freie Universität Berlin 2014.10.08. DOI: 10.15463/ie1418.10696.

Criss Nur Bilge, “Istanbul under Allied Occupation 1918-1923”, **Leiden**, Brill 1999.

Erdoğan Kutluay, “Kurlutuş Bayramı”, **Dünden Bugüne Istanbul Ansiklopedisi**, C 5, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, C 5, İstanbul 1994, s.128-129.

Erkilet H. Hüsnü, "6 Ekim'de İstanbul'a Nasıl Girmiştik", **Yakın Tarihimiz**, S 3.

Harington Sir General Charles, **Tim Harington Looks Back**, John Murray, London 1940.

İnönü İsmet, **Hatıralar**, Ankara 1987.

Karacan Ali Naci (Haz: Hulûsi Turgut), **Lozan**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.

Mac-Arthur-Seal Daniel Joseph, **Britain's Levantine Empire 1914-1923**, Oxford University Press, Oxford 2021.

Sunata I. Hakkı, **İstanbul'da İşgal Yılları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2022.

Sürmeli Serpil, "General Charles Harrington'un 1920-1923 Dönemi Türkiye Raporu ve Döneme Dair Raporla İlgili Değerlendirmeleri", **Atatürk Dergisi**, C 5, S 4, s.25-86, Ankara 2007.

Tosun Hüseyin, "İtilaf Devletlerinin Son Birliklerinin 2 Ekim 1923 Tarihinde Türk Bayrağını Selamlayarak İstanbul'dan Ayrılışları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 9, S 27, s. 627-652, Ankara 1993.

Yerasimos Stéphane, **Istanbul, 1914–1923 : Capitale d'un Monde Illusoire ou l'Agonie des Vieux Empires**, Éditions Autrement, Paris 1992.

Yıldıztaş Mümin, **Yaralı Payitaht. İstanbul'un İşgali**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019.

LOZAN BARIŞ ANTLAŞMASI'NIN ONAY SÜRECİNDE İTALYA İLE İNGİLTERE ARASINDA MENTEŞE ADALARI ÜZERİNDEKİ PAZARLIKLAR

Yeter MENGEŞ*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak içinde olan İtalya, savaş başladıktan sonra 1915 Londra Antlaşması'yla İtilaf devletlerine katılmıştır. İngiltere ve Fransa tarafından İtalya'nın savaşa katılması için vadedilenler arasında, 1912 yılından beri işgal altında tuttuğu Menteşe Adaları'nın egemenliği ile Jubaland'ın İtalya'ya verilmesi de yer almaktadır.

1919 Paris Barış Konferansı ve sonrasında İtalya ile İngiltere arasında Menteşe Adaları-Jubaland konusunda müzakereler yapılmıştır. Diğer yandan İtalya ile Yunanistan arasında Menteşe Adaları hakkında görüşmeler yapılmış ve Sevr Antlaşması'na bağlı olarak uygulanacak bir mutabakat da imzalanmıştır. Anadolu'daki Türk zaferi sonucunda Sevr Antlaşması'nın geçersiz hale gelmesi sonrasında imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile Menteşe Adaları'nın egemenliği İtalya'ya verilmiştir.

İngiltere, "imparatorluk yolunu" tehdit edebileceği değerlendirmesiyle, İtalya gibi hırslı ve güçlü bir devletin Menteşe Adaları'na sahip olmasını istememekte, bu adaların kendi kontrolü altındaki Yunanistan'a bırakılmasını sağlamaya çalışmaktadır. İngiltere bu planını gerçekleştirmek için İtalya ile Menteşe Adaları karşılığında Somali-Kenya sınırındaki Jubaland topraklarının verilmesini kapsayan bir seri gizli pazarlıklar başlatmıştır. Lozan Barış Antlaşması'nın uluslararası onay sürecinde de devam eden pazarlıklar sonucunda; İtalya, Menteşe Adaları'ndaki egemenliğini terk etmeyecek ve Jubaland'a sahip olacaktır.

Bu çalışmanın amacı Lozan Barış Antlaşması'nın onay sürecinde İtalya ile İngiltere arasında sürdürülen Menteşe Adaları-Jubaland pazarlıklarına ilişkin süreci; İtalyan diplomatik belgeleri, İngiliz diplomatik belgeleri, dönemin İtalyan basını ve telif eserlerden faydalanarak açıklamaktır.

Anahtar Kelimeler: Menteşe Adaları, Londra Antlaşması (1915), Paris Barış Konferansı (1919), Lozan Barış Antlaşması, İtalya-İngiltere müzakereleri, Sevr Antlaşması.

* Doktor, İzmir, ymenges@yahoo.com

NEGOTIATIONS BETWEEN ITALY AND THE UNITED KINGDOM OVER THE MENTEŞE ISLANDS DURING THE RATIFICATION PROCESS OF THE LAUSANNE PEACE TREATY

ABSTRACT

Italy, which was in alliance with Germany and Austria-Hungary before the First World War, joined the Allied Powers with the Treaty of London in 1915 after the war started. Among the things promised by England and France for Italy to join the war were the sovereignty of the Rhodes and Dodecanese islands which it had occupied since 1912, and the giving of Jubaland to Italy.

During the 1919 Paris Peace Conference and afterwards, negotiations were held between Italy and England regarding the Rhodes and Dodecanese Islands-Jubaland. On the other hand, negotiations were held between Italy and Greece about the Rhodes and Dodecanese Islands and an agreement to be implemented in accordance with the Treaty of Sevres was signed. The sovereignty of the Rhodes, Dodecanese and Meis Islands were given to Italy with the Lausanne Peace Treaty, which was signed after the Treaty of Sevres became invalid as a result of the Turkish victory in Anatolia.

England does not want an ambitious and powerful state like Italy to own the Rhodes and Dodecanese Islands considering that it could threaten her "imperial road", and is trying to ensure that these islands are left to Greece under its control. In order to realize this plan, England initiated a series of secret negotiations with Italy, including the giving of Jubaland on the Somali-Kenya border in exchange for the Rhodes and Dodecanese Islands. As a result of the ongoing negotiations during the international ratification process of the Lausanne Peace Treaty; Italy will not cede its sovereignty over the Rhodes and Dodecanese Islands and will retain Jubaland.

The aim of this study is to examine the process of the Rhodes and Dodecanese Islands-Jubaland negotiations between Italy and England during the ratification process of the Lausanne Peace Treaty; It is to explain using Italian diplomatic documents, British diplomatic documents, the Italian press of the period and copyrighted works.

Keywords: Rhodes and Dodecanese Islands, Treaty of London (1915), Paris Peace Conference (1919), Treaty of Sevres, Lausanne Peace Treaty, Italy-England negotiations.

Giriş

İngiltere, Fransa ve Almanya'ya göre sömürgecilikte geri kalan İtalya için Libya (Trablusgarp ve Bingazi) ve Anadolu toprakları ele geçirilecek hedefler arasındadır.[1] Libya'yı nüfuz bölgesi olarak Avrupa'nın büyük devletlerine kabul ettiren[2] İtalya, 30 Eylül 1911 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ederek Trablusgarp'ı işgal etmeye başlamıştır.[3] Akdeniz'de deniz hakimiyetine sahip olan İtalya, 28 Nisan-20 Mayıs 1912 tarihleri arasında Menteşe Adaları'nın (Rodos, 12 Ada ve Meis)[4] Meis hariç tamamını işgal altına almıştır.[5]

18 Ekim 1912 tarihinde imzalanan Uşi (Ouchy-Lozan) Barış Antlaşması'nın 2.maddesine göre Trablusgarp ve Bingazi'deki Osmanlı memur ve askerlerinin çekilmesini müteakip İtalya işgal ettiği Menteşe Adaları'nı tahliye edecektir.[6] İtalya, Trablusgarp-Bingazi'deki durumunu sağlama almak ve Anadolu'da

---

1 Fabio L.Grassi, **Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler**, (Çev. Sadriye Güneş), Tarihçi Kitabevi yay.,İstanbul 2014,s.

2 İtalya, Trablusgarp ve Bingazi için 1887'den itibaren İngiltere, Fransa, Avusturya ve Rusya ile gizli anlaşmalar yapmıştır. Timothy W.Childs, (Çev.Deniz Berktay), **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri**, İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2008, s. 1-11.

3 **I Documenti Diplomatici Italiani (DDI)**, Serie: 4 (1908-1914), Volume. VII-VIII (30 Mart 1911-18 Ekim 1912), Belge.259, 29 Eylül 1911, Libreria dello Stato, Roma, 2004. s. 294. "L'Italia Ha Dichiarato la Guerra alla Turchia", **La Stampa**, 30 Eylül 1911.

4 Menteşe Adaları bölgesinde bulunan belli başlı adalar**:** Rodos (Rhodes), Batnoz (Patmos), Lipsos, İleryoz (Leros), Kilimli-Kelemez (Kalimnos), İstanköy (Kos), İstanbulya (Stampalia), İncirli (Nisiros), Sömbeki (Simi), İlyaki (Piskopis, Tilos), Herke (Kalki), Kerpe (Skarpanto), Kaşot (Kassos) ve Meis'dir. Bkz.Ek.1 Harita.

5 "L'Occupazione di Rodi", **La Stampa**, 5 Mayıs 1912. Mehmet Bastıyalı, **Rodos ve Onikiadalar Tarihi**, Arkadaş Matbacılık, İzmir 1999, s. 127. **DDI**, 4/VII-VIII, Belge.852, 22 Mayıs 1912, s. 897. İtalya'nın hedefinde Sisam, Sakız, Nikerya, Midilli, Limni de olmasına rağmen İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve Rusya karşı çıkınca bu hedefini gerçekleştirememiştir. Necdet Hayta, **1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu**, ATAM yay., Ankara 2015, s. 34-35.

6 "Il Testo del Trattato di Pace", **La Stampa**, 19 Ekim 1912. Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri,** C I, Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. yay., Ankara 1953, s. 451-455. **DDI**, 4/VII-VIII, Belge.1077, 18 Ekim 1912, s. 1186-1189. İtalya, Menteşe Adaları'nı hiçbir zaman tahliye ederek Osmanlı Devleti'ne geri teslim etmemiştir. Bkz. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, **Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi, 1911-1912**, Genkur. Yay., Ankara 1981, s. 395. Balkan Savaşı'nda Menteşe Adaları'nın Yunanistan işgaline uğrayacağından endişe eden Osmanlı Hükûmeti'nin, Türk-Yunan barışı yapılana kadar bu adaların İtalyan işgalinde kalmasına razı olduğu anlaşılmaktadır. **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, **Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi**, s. 394. **British Documents On The Origins Of The War**, 1898-1914, (Ed.G.P.Gooch, H.Temperly), Volume.IX, Belge.459, 17 Ekim 1912, HMSO, Londra 1933, s. 431-432.

ekonomik imtiyazlar elde etmek maksadıyla Menteşe Adaları'ndaki işgalini koz olarak değerlendirmektedir. Böylece Menteşe Adaları'nın durumu "savaş işgali" halinden çıkarak 1923 yılına kadar devam edecek olan "rehine işgal" haline gelmiştir.[7]

İtalya'nın Menteşe Adaları'na yerleşmesiyle değişen güçler dengesi Cebelitarık Boğazı-Akdeniz- Süveyş Kanalı üzerinden Hindistan yoluna bağlanan İngiltere'yi oldukça fazla rahatsız etmiştir.[8] 29 Haziran 1912 tarihli İngiliz Amirallik Dairesi raporunda; İngiltere'nin çıkarları gereği Akdeniz'de Malta'nın doğusunda etkin bir deniz gücü olmaması gerektiği değerlendirilmekte, Navarin Savaşı'ndan beri Osmanlı donanmasının gücünü kaybettiği, Yunanistan'ın ise bir deniz gücü olmadığı belirtilmektedir. İtalya'nın Menteşe Adaları'nda deniz üssü kurmasının; Doğu Akdeniz, Boğazlar ve Karadeniz deniz ticareti üzerinde İngiltere'nin kontrolünü etkileyeceği ve Mısır'ı tehdit edeceği belirtilen raporda, savaş durumunda İngiltere'nin "imparatorluk yolunun" tehdit altına gireceği ifade edilmektedir.[9]

Rapordan da görüleceği üzere İtalya'nın Balkanlar ve Doğu Akdeniz'de avantajlı hale gelmesi ve Süveyş Kanalı'nı tehdit etmesi ihtimali İngiltere tarafından endişe ve dikkatle takip edilmektedir. İngiltere, Menteşe Adaları'nın kontrol edebileceği zayıf bir ülkenin elinde olmasını tercih etmektedir. Millî birliğini geç tamamlamış ve sömürge yarışında geri kalmış bir ülke olarak fazla nüfusunu ihraç edebilecek topraklar arayan ve hırslı bir dış politika izleyen İtalya'nın Menteşe Adaları'ndaki varlığı İngiltere için önemli bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

İtalyan işgali altında kalan Menteşe Adaları konusu, Osmanlı Devleti'nin ağır yenilgisiyle Bozcaada, Gökçeada, Limni, Midilli, Sakız, Sisam ve Nikerya gibi Ege adalarının Yunanistan'ın eline geçmesiyle sonuçlanan Balkan Savaşları sonrasında İngiliz-İtalyan rekabetine evrilmiştir.

---

7 Menteşe Adaları'nın İkinci Dünya Savaşı sonuna kadar olan durumu ile ilgili bir çalışma için bkz. Yeter Mengeş, "İkinci Dünya Savaşı'nda Menteşe (Rodos, 12 Ada ve Meis) Adaları", **ÇTTAD**, XVII/34, 2017 Bahar, ss. 279-318.

8 Marian Kent, "Great Britain and The End Of The Ottoman Empire, 1900-1923", **The Great Powers and The End Of The Ottoman Empire**, (Ed.Marian Kent), George Allen&Unwin, Londra 1984, s. 172-195.

9 **British Documents on the Origins of the War**, Volume.IX, Belge.430, 29 Haziran 1912, Ek. (Italian Occupation of Aegean Islands and Its effect on Naval Policy), s. 413-416.

Birinci Balkan Savaşı sonrasında Londra'da 17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913 tarihleri arasında toplanan Büyükelçiler Konferansı'nda Menteşe Adaları meselesi İtalya'nın girişimleri neticesinde sonuç kararında yer almamıştır.[10] Menteşe Adaları'nın geleceği Uşi Antlaşması'nın hükümlerinin yerine getirilmesinden sonra altı büyük devletin[11] alacağı karara bırakılmıştır.[12] Nitekim 14 Şubat 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bildirilen altı büyük devlet kararında, İtalyan işgali altında bulunan Menteşe Adaları hakkında bir hüküm yer almayacaktır.[13] Edward Grey, İngiliz Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada; hiçbir büyük devletin Menteşe Adaları'ndan herhangi birisini alamayacağını belirtmektedir.[14]

1. Menteşe Adaları Üzerinde İngiliz-İtalyan-Yunan Pazarlıkları (1915-1922)

Birinci Dünya Savaşı öncesinde İttifak devletleri safında yer alan İtalya, 28 Temmuz 1914 tarihinde başlayan savaşta tarafsızlığını ilan etmiştir.[15] Bu dönemde İtalya, Osmanlı Devleti'nin yıkılacağını ve kendisinin bundan istediği payı alamayacağı endişesiyle savaşa katılmak için elverişli şartları beklemektedir.[16] Nitekim İtalya, 26 Nisan 1915 tarihinde, Londra'da İtalya, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında imzalanan gizli bir anlaşmayla İtilâf devletlerine katılmıştır.[17] Bu anlaşmanın Osmanlı Devleti ile ilgili kısımlarında, İtalya'nın Libya üzerindeki hak ve imtiyazlara sahip olması, İtalyan işgali altında bulunan Menteşe Adaları'nın[18]

---

10 Edward Grey, **Twenty Five Years**, 1892-1916, Volume.I, Hodder &Stoughton Ltd., Londra 1925, s. 274-275.

11 Altı Büyük Devlet: İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'dır.

12 **British Documents on the Origins of the war**, Volume. X/1, Belge.144. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C II, Kısım.III, 3. Baskı, TTK yay., Ankara 1991, s. 232.

13 **British Documents on the Origins of the War**, Volume. X/1, Belge.253. Bu kararda Yunan işgali altındaki adalar askersizleştirilerek Yunanistan'a verilirken; Meis, Gökçeada ve Bozcaada Osmanlı Devleti'ne iade edilmektedir. Bilâl N. Şimşir, **Ege Sorunu**, Belgeler, C II, (1913-1914), 2. Baskı, Belge.415, 16 Şubat 1914, TTK yay.,Ankara 1989, s. 402.

14 **British Documents on the Origins of the War**, 1898-1914, (Ed.G.P.Gooch, H.Temperly), Volume. X/1, Belge.146, 12 Ağustos 1913, HMSO, Londra 1936, s. 131-133.

15 "La Neutralita Italiana", **Il Giornale d'Italia**, 3 Ağustos 1914.

16 **DDI**, 5/II, Belge.816, 16 Şubat 1915, s. 692-696.

17 Edward Grey, hatıratında; İtalya ile zorlu bir pazarlık süreci yürütüldüğünü, İtalya'nın taleplerinin Yunanistan ile çatıştığını ancak İngiltere ve Fransa'nın İtalya'nın karşı blokta yer almasını istemediklerinden anlaşmaya varıldığını kaydetmektedir. Bkz. Edward Grey, **Twenty Five Years**, 1892-1916, Volume.II, Frederick A. Stokes Co., New York 1925, s. 212-214.

18 Burada bahsedilen adalar Rodos ve 12 Ada'dır. 1915-1921 yılları arasında Fransa tarafından işgal altında tutulan Meis Adası, 1 Mart 1921 yılında İtalya tarafından işgal edilmiştir.

İtalyan egemenliğine geçmesi de yer almaktadır.[19] Bundan başka 13.madde olarak; İngiltere ve Fransa'nın savaş sonunda Almanya aleyhine Afrika sömürgelerini genişletmeleri durumunda; İtalya'nın Eritre, Somali ve Libya sömürgeleri sınırlarında düzeltmeler isteyebileceği hükmü de bulunmaktadır.[20]

24 Mayıs 1915 tarihinde Avusturya'ya savaş ilan ederek[21] savaşa dahil olan İtalya, 21 Ağustos 1915 tarihinde Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş ve Uşi Antlaşması'nı feshettiğini açıklamıştır.[22] Savaş devam ederken yapılan pazarlıklar neticesinde, 21 Nisan 1917 tarihinde imzalanan Saint Jean de Maurienne Antlaşması'nda İtalya'ya vadedilen yerler arasında Menteşe Adaları da bulunmaktadır.[23] Paris Barış Konferansı devam ederken, İtalya ile Yunanistan arasında 29 Temmuz 1919 tarihinde imzalanan Tittoni-Venizelos gizli mutabakatı ile Menteşe Adaları, Rodos hariç, Yunanistan'a bırakılmıştır.[24]

İtalya'nın esas hedefi Sevr Antlaşması[25] ile aynı gün İngiltere, Fransa ve İtalya

---

19 **DDI**, 5/III, Belge.470, 26 Nisan 1915, s. 369-375. Osmanlı topraklarını paylaşım anlaşmalarından; İngiltere, Fransa ve Rusya arasındaki 4 Mart 1915 tarihli İstanbul Antlaşması ile İngiltere ve Fransa (sonra Rusya) arasındaki 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'nda İtalya taraf değildir. Harry N. Howard, **The Partition of Turkey**, A Diplomatic History, 1913-1923, Norman, University of Oklahoma Press 1931.

20 Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C III, Kısım.II, 3. Baskı, TTK yay., Ankara 1991, s. 270-272.

21 "L'Italia Dichiara Guerra all'Austria-Ungheria", **Corriera della Sera**, 24 Mayıs 1915.

22 Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetiden Çıkışı", **Belleten**, C XXIX, S 113, Şubat 1965, s. 103."L'Italia Ha Dichiarato La Guerra Alla Turchia", **La Stampa**, 22 Ağustos 1915. "L'Italia Dichiara Guerra alla Turchia", **Corriera della Sera**, 22 Ağustos 1915. ""La Guerra Italo-Turca", **La Stampa**, 24 Ağustos 1915. Osmanlı Hükûmeti İtalya'nın savaş ilanı üzerine Uşi Antlaşması'nı feshettiğini açıklamıştır. İsrafil Kurtcephe, **Türk-İtalyan İlişkileri, 1911-1916**, TTK yay., Ankara 1995 s. 247-256.

23 Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, C IX, 1908-1918, 3. Baskı, TTK yay.,Ankara 2011, s. 545-546. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesi için Rusya tarafından onaylanması gerekmektedir. "I Problemi Che Dovranno Esser Risolti dalla Conferenza di Londra*",* **Corriera della Sera***,* 9 Ağustos 1917. Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Londra ve Saint Jean de Maurienne antlaşmalarını onaylamadıkları gibi İtilâf devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşan gizli antlaşmalarının tümünü 8 (24) Kasım 1917 tarihinde dünyaya açıklamışlardır. Howard, **The Partition of Turkey**, s. 198-199.

24 **DDI**, 6/IV, Belge.174, 29 Temmuz 1919, s. 144-145. **DDI**, 6/IV, Belge.179, 29 Temmuz 1919, s. 147-151. İtalya cayma hakkını kullanarak 22 Temmuz 1920 tarihinde bu antlaşmadan çıkacaktır. Bkz. **DBrFP**, 1/XIII, Belge.104, 28 Temmuz 1920, s. 108-109. **DBrFP**, 1/XIII, Belge.107, 30 Temmuz 1920, s. 110-112

25 Sevr Antlaşması'na göre Menteşe Adaları (Rodos, 12 Ada ve Meis) İtalya'ya verilmektedir. Cahit Kayra, **Sevr Dosyası**, 2. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016, s. 137. TBMM Hükûmeti Sevr Antlaşması'nı tanımama kararı almıştır. Bkz. **Kanunlar Dergisi**, C 1, Karar No.37, 19 Ağustos 1920, s. 420.

arasında imzalanan Üçlü Antlaşma[26] (Accord Tripartite) kapsamında Anadolu'da yeni ekonomik ayrıcalıklar elde etmektir. Bu süreçte 10 Ağustos 1920 tarihinde, Sevr Antlaşması ve Üçlü Antlaşma'ya bağlı olarak imzalanan Bonin Longare-Venizelos mutabakatı, Menteşe Adaları'nı, Rodos ve Meis hariç, Yunanistan'a bırakmaktadır.[27]

Müttefikler arasında bu pazarlıklar devam ederken Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde elde edilen Türk zaferi sonucunda Sevr Antlaşması fiilen ortadan kalkarken, İtalya'nın ne Yunanistan'la yaptığı mutabakatlar ve ne de İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü Antlaşma uygulanamayacaktır.

İtalyan Hükûmeti 8 Ekim 1922 tarihinde Bonin Longare-Venizelos mutabakatını feshederek Menteşe Adaları'nın himayesinde olduğunu açıklamıştır.[28] Bu gelişme İngiltere ile İtalya arasında büyük bir gerilim yaratmış ve İngiliz Hükûmeti, Menteşe Adaları konusunun bütün müttefiklerin meselesi olduğu, İtalya'nın fesih kararı alırken müttefiklerine danışmamış olduğu gerekçesiyle İtalya'ya protesto notası vermiştir. İngiliz Hükûmeti bundan sonra Menteşe Adaları meselesini, 1915 Londra Antlaşması kapsamında Jubaland konusuna bağlayarak politika geliştirmeye karar vermiştir.[29]

2. İngiltere ve İtalya Arasındaki Jubaland (Giubaland) [30] Meselesinin Arka Planı (1915-1922)

Paris Barış Konferansı sürecinde İtalyan diplomatların başlattıkları girişimlerle İtalya ile İngiltere ve Fransa arasında 1915 Londra Antlaşması[31]

---

26 **Üçlü Antlaşma (Tripartite Agreement-Accord Tripartite):** İngiltere, Fransa ve İtalya arasında 10 Ağustos 1920 tarihinde imzalanan ve Sevr Antlaşması'na paralel olarak, Anadolu'yu özel çıkar bölgelerine ayıran anlaşmadır.

27 Grassi, **İtalya ve Türk Sorunu**, s. 127. "Trattative Italo-Greche per Un Accordo Sul Dodecaneso", **Corriera della Sera**, 2 Ağustos 1920. "L'Italia e Gli Aleati in Asia Minore", **Corriera della Sera**, 17 Ağustos 1920.

28 "L'Accordo per Il Dodecaneso Denunciato sall'Italia," **Il Giornale d'Italia**, 10 Ekim 1922.

29 "L'Inghilterra e Il Dodecaneso", **Corriera della Sera**, 21 Ekim 1922. **Survey Of International Affairs, 1924**, (Ed. Arnold Toynbee), 2. Baskı, Oxford University press, Londra 1928, s. 470-471.

30 **Jubaland** (İtalyanca Giubaland, Oltregiuba): İngiliz sömürgesi Kenya topraklarının doğusunda yer alan ve İtalyan Somali'sinin batısı ile sınırdaş olan bölgedir. Bkz.Ek.2 Harita.

31 İngiltere, Fransa, Rusya ve İtalya arasında 26 Nisan 1915 tarihinde imzalanan Londra Antlaşması'nda; 8.maddede İtalya'nın işgal altında tuttuğu Menteşe Adalarının egemenliğini elde edeceği, 13. maddesinde savaş sonunda İngiltere ve Fransa'nın Alman kolonileri aleyhine genişlemesi durumunda; İtalya'nın da adil genişleme talep edebileceği, özellikle Eritre,

kapsamında İtalyan Somalisi-Jubaland sınırına dair Milner-Tittoni[32] görüşmeleri başlamış, 7-30 Mayıs 1919 tarihleri arasında yapılan müzakerelerde İngiltere'nin 80.000 km² toprak önermesine karşılık İtalya'nın 170.000 km² toprak talep etmesi nedeniyle sonuç alınamamıştır.[33]

Koloniler Bakanı Rossi tarafından 3 Temmuz 1919 tarihinde Dışişleri Bakanı Tittoni'ye[34] gönderilen raporda; görüşmelerde Jubaland arazisinin tamamını talep ettiklerini ancak İngilizlerin Juba nehrinin batısındaki dar bir alan dışında arazi vermek istemediklerini bildirmektedir.[35] Tittoni, İngilizlerin 41. boylam sınır olmak üzere, Kismayu dahil Juba nehri havzasının İtalya'ya verilmesini teklif ettiğini, kendisinin sınırın daha batıdan geçirilmesini isteyeceğini kaydetmektedir.[36]

Bundan sonra 13 Eylül 1919 tarihinde resmen bildirilen İngiliz teklifine İtalyan tarafı 16 Eylül 1919 tarihinde verdiği cevapta yaklaşık iki kat arazi talep etmiştir.[37] Bunlardan sonuç alınamaması üzerine Tittoni-Milner müzakerelerinin Paris Barış Konferansı'nda ele alınan tüm konuların sonuçlandırılması şartıyla geçerli olması kararı verilmiştir. İngiliz Hükûmeti ise İtalya'nın Jubaland konusunda ısrarı neticesinde, Jubaland ve Menteşe Adaları konusunu birlikte ele almaya karar vermiştir.[38] Bundan sonra Menteşe Adaları ve Jubaland konuları

Libya ve Somali kolonilerine komşu olan İngiliz ve Fransız kolonilerinden kendisine toprak verileceği hususu bulunmaktadır. **DDI**, 5/III, Belge.470, 26 Nisan 1915, s. 369-375. Londra Antlaşması'nda yer alan diğer hususlar arasında Türkiye ile ilgili olarak; Antalya bölgesinin İtalya'ya verilmesi, Libya üzerindeki egemenliğinin temin edilmesi de bulunmaktadır.

32 İngiliz tarafını Lord Alfred Milner'in, İtalyan tarafını ise Senatör Tomasso Tittoni'nin temsil ettiği görüşmelerdir.

33 **Survey Of International Affairs**, 1924, s. 463-464. **DDI**, 6/II, Belge.197, 1 Şubat 1919, s. 136-141. **DDI**, 6/II, Belge.241, 5 Şubat 1919, s. 162-163. **DDI**, 6/III, Belge.746, 8 Haziran 1919, s. 746-748.

34 Tomasso Tittoni, 23 Haziran 1919-25 Kasım 1919 tarihleri arasında dışişleri bakanıdır.

35 **DDI**, 6/IV, Belge.43, 3 Temmuz 1919, s. 35-43.

36 **DDI**, 6/IV, Belge.123, 17 Temmuz 1919, s. 106-108. Kont Balfour Lloyd George'a gönderdiği raporunda, İtalyanların bu tutumunun nedeninin savaş sonrası paylaşımlardan İngiltere ve Fransa'nın aksine istediğini alamaması olduğunu belirtmektedir. **DBrFP**, 1/IV, Belge.17, 2 Ağustos 1919, s. 39-43.

37 İngilizlerin teklifi; Dola-El Wak-41. Boylam- Kak Dera-Bicatorli hattıdır. Bkz. Ek.2 Harita ve **DDI**, 6/IV, Belge.408, 13 Eylül 1919, s. 311-312. İtalyan teklifi; Moyale-Lorian bataklıkları-Dicks Head hattıdır. **DDI**, 6/IV, Belge.443, 16 Eylül 1919, s. 330. **DDI**, 6/IV, Belge.718, 1 Kasım 1919, s. 506. Bkz. Ek.2 Harita.

38 **Survey Of International Affairs**, 1924, s. 464-465.

uzun süre birbirine bağlı olarak değerlendirilecek, İngiltere ve İtalya arasında başlıca meselelerden birisi haline gelecektir. Bu dönemde 10-13 Nisan 1920 tarihlerinde Londra'da yapılan Milner-Scialoja[39] görüşmelerinden bir mutabakat çıksa da kesin bir sonuç elde edilemeyecektir.[40]

Lord Curzon tarafından Milner-Scialoja mutabakatı esas alınarak hazırlanan bir proje 29 Aralık 1921 tarihinde Roma'ya gönderilmiştir.[41] Lord Curzon, 10 Şubat 1922 tarihinde De Martino[42]'ya gönderdiği memorandumda ise Jubaland ve Menteşe Adaları konuları arasındaki bağlantıya dikkat çekmekte, Londra Antlaşması'na göre Menteşe Adaları hakkındaki kararın Müttefikler tarafından verileceğini hatırlatarak Bonin-Venizelos mutabakatının geçerli olduğunu vurgulamaktadır.[43]

Londra'da 26 Haziran-7 Temmuz 1922 tarihleri arasında yapılan İngiliz-İtalyan görüşmelerinde Jubaland ve Menteşe Adaları konuları da ele alınmıştır.[44] Bu görüşmelerde Schanzer[45], Jubaland konusunun Londra Antlaşması'yla, Menteşe Adaları konusunun ise Sevr Antlaşması'yla ilgili olduğunu ve ayrı ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmekte, İngiliz tarafı ise bunlar arasında bağlantı olduğunu belirtmektedir.[46] İtalya'nın bu görüşmelerdeki amacı; Jubaland'ı elde etmek ve Menteşe Adaları'nda hakimiyetini kesinleştirmektir. İngilizlerin amacı ise Jubaland konusunda taviz vererek Menteşe Adaları'ndan bazılarını Yunanistan'a verilmesini sağlamaktır.[47] Bu görüşmelerin yayımlanan

---

39 İngiltere'nin Lord Alfred Milner, İtalya'nın Prof. Vittorio Scialoja tarafından temsil edildiği görüşmelerdir.

40 **DDI**, 6/VIII, Belge.577, 26 Ocak 1922, s. 502-503.

41 **DDI**, 6/VIII, (4 Temmuz 1921-25 Şubat 1922), Belge.555, 18 Ocak 1922, Libreria dello Stato, Roma 2017, s. 485-489. İngilizlerin teklifi Milner-Scioala mutabakatında belirlenmiş olan Dola-El Wak-41. Boylam-Dicks Head hattıdır. **DDI**, 6/VIII, Belge.577, 26 Ocak 1922, s. 502-503.

42 **Giacomo De Martino** (1868-1957): 1920-1922 yıllarında İtalya'nın Londra büyükelçisidir.

43 **DDI**, 6/VIII, Belge.622, 10 Şubat 1922, s. 540-542.

44 George Henry Bennett, **British Foreign Policy during the Curzon Period**, 1919-1924, MacMillian press Ltd., London 1995, s. 52.

45 **Carlo Schanzer** (1865-1953): 26 Şubat-31 Ekim 1922 tarihleri arasında İtalya dışişleri bakanıdır.

46 **DBrFP**, 1/XXIV,Belge.4, 28 Haziran 1922, s. 42-52. **DBrFP**, 1/XXIV,Belge.5, 29 Haziran 1922, s. 53-63.

47 **DBrFP**, 1/XXIV,Belge.7, 1 Temmuz 1922, s. 71-76. **DBrFP**, 1/XXIV,Belge.9, 5 Temmuz 1922, s. 101-117.

resmî tebliğin aksine İtalya ve Schanzer bakımından tam bir başarısızlıkla sonuçlandığı anlaşılmaktadır.[48]

3. Lozan Barış Konferansı Sürecinde İtalya ile İngiltere Arasında Menteşe Adaları Hakkında Pazarlıklar

Anadolu'da Türk zaferi sonrasında ateşkes için diplomatik faaliyetler hız kazanırken İngiltere ile İtalya arasında Menteşe Adaları konusunda pazarlıklar devam etmektedir. Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Lord Curzon, 15 Ekim 1922 tarihinde De Martino'ya gönderdiği memorandumda; Menteşe Adaları'nın egemenliğinin Türkiye'de olduğunu, barış konferansında öncelikle Türkiye'nin adalar üzerindeki egemenlik haklarından vazgeçmesini müzakere etmek gerektiğini belirtmektedir. Sevr Antlaşması ve Bonin-Venizelos mutabakatı uyarınca, Menteşe Adaları'nın egemenliğinin Yunanistan'a devredilmek üzere İtalya'ya geçmesinin öngörüldüğünü ifade eden Curzon, İtalyan Hükûmeti bunu reddederse, İngiliz Hükümeti ile girdiği diğer anlaşmaların iptalinin gerekeceğini bildirmektedir.[49]

Bu dönemde 30 Ekim 1922 tarihinde iktidara gelerek başbakanlık ve dışişleri bakanlığını üstlenen Mussolini, İtalya'nın durumunu savaşı kazanmasına rağmen istediklerini elde edemediği "sakatlanmış zafer-(*vittorio mutilate*)" olarak nitelendirmektedir. Mussolini'ye göre, kendi liderliğinde Faşizm, aralarında Jubaland ve Menteşe Adaları'nın da bulunduğu sorunları çözecektir.[50]

Mussolini, 3 Kasım 1922 tarihinde Curzon'a gönderdiği notada; Menteşe Adaları'nda egemenlik taleplerini açıklamakta, Türkiye ile yapılacak barış konferansından önce İngiliz hükûmeti ile anlaşmak istediğini bildirmektedir.[51] Curzon, 11 Kasım 1922 tarihinde İngiliz hükûmetinin Menteşe Adaları konusunu, dostluk, iş birliği ve eşitlik prensibinde değerlendirmek istediğini bildirmektedir.[52]

Graham, 15 Kasım 1922 tarihinde barış konferansında Türkiye'ye karşı ortak tutum hakkındaki İngiliz projesini Mussolini'ye açıklamaktadır. Buna göre,

---

48 **DBrFP**, 1/XXIV, Belge.10, 7 Temmuz 1922, s. 117-126. "Le Fine dei Colloqui a Londra", **Corriera della Sera**, 8 Temmuz 1922. Richard Lamb, **Mussolini and The British**, John Murray, London 1997, s. 29-30. Quidam, "Sette Mlliardi di Disavanza", **Avanti**, 11 Temmuz 1922."Le Dichiarazioni di Schanzer Alla Commissione degli Esteri", **Corriera della Sera**, 12 Temmuz 1922.

49 www.prassi.cnr.it (12.09.2023).

50 Alan Axelord, **Benito Mussolini**, Alpha Books, Indianapolis 2002, s. 162-163.

51 **DDI**, 7/I, Belge.70, 4 Kasım 1922, s. 32-35.

52 **DDI**, 7/I, Belge.100, 11 Kasım 1922, s. 54.

Menteşe Adaları konusunda Türkiye devre dışı bırakılmalı, bu adalar hakkındaki son kararı Müttefikler vermelidir.[53] Mussolini 22 Kasım 1922 tarihinde Torretta[54]'ya gönderdiği talimatta; İtalya'nın Menteşe Adaları hakkındaki kararın müttefiklere bırakılmasını içeren İngiliz önerisini kabul ettiğini bildirmektedir.[55] Garroni'nin 29 Kasım 1922 tarihli raporuna cevap veren Mussolini, adalar konusunun konferans gündemine alınmamasını bildirmektedir.[56]

Bu dönemde İtalya ile İngiltere arasında Jubaland konusu yeniden canlanmıştır. Lord Curzon, İtalya'nın Menteşe Adaları'nı Yunanistan'a terk etmesi karşılığında Jubaland'dan arazi verilmesi pazarlığını yürütmeye çalışmakta, Mussolini ise Menteşe Adaları ve Jubaland konularının birbirinden ayrı olarak değerlendirmektedir.[57]

Garroni, 27 Ocak 1923 tarihli raporunda; Lozan'daki İtalyan-İngiliz görüşmelerinde, Menteşe Adaları meselesinin konferansta müzakere edilmemesi kararı verildiğini ancak Menteşe Adaları'nın İtalya'ya verilmesine dair 15.maddenin, Lord Curzon'un karşı çıkmasına rağmen, kendisinin çabalarıyla, taslak barış antlaşmasına dahil edildiğini bildirmektedir.[58] Nitekim 31 Ocak 1923 tarihinde Türk Heyeti'ne verilen antlaşma projesinin 15. maddesinde "Türkiye'nin Menteşe Adaları üzerindeki haklarından İtalya lehine vazgeçtiği" hükmü bulunmaktadır.[59]

Lozan Barış Konferansı ara döneminde Mussolini Torretta'ya gönderdiği talimatlarla; İngiliz Kralı'nın İtalya ziyareti öncesinde Menteşe Adaları-Jubaland

---

53 **DDI**, 7/I, Belge.120, 15 Kasım 1922, s. 71-72.

54 **Pietro Paolo Tomasi della Torretta (1873-1962):** 1922-1927 yılları arasında İtalya'nın Londra büyükelçisidir.

55 **DDI**, 7/I, Belge.145, 22 Kasım 1922, s. 91-94.

56 **DDI**, 7/I, Belge.171, 29 Kasım 1922, s. 111.

57 **DDI**, 7/I, Belge.243, 18 Aralık 1922, s. 162.

58 **DDI**, 7/I, Belge.421, 27 Ocak 1923, s. 292-294. Venizelos tarafından 29 Ocak 1923 tarihinde İngiliz, Fransız ve İtalyan delegasyonlarına gönderilen notada; Yunanistan'ın Menteşe Adaları'nın İtalya'ya verilmesine itirazı olmadığı ancak bu adalardan Türkiye'nin çekilmesinden sonra İtalya ile müzakere yapma hakkını saklı tuttuğu bildirilmiştir. Konferans sekreterliği tarafından 3 Şubat 1923 tarihinde bu konunun Lozan Barış Konferansı görev alanı dışında olduğu cevabı verilmiştir. **DDI**, 7/I, Belge.482, 7 Şubat 1923, s. 341-343, Ek.1 ve Ek.2.

59 **Lozan Barış Konferansı**, Tutanaklar-Belgeler, (Çev. Seha L. Meray), Birinci Takım, C I, Kitap. II, 3. Baskı, YKY yay., İstanbul 2001, s. 57. Türk Heyeti tarafından 4 Şubat 1923 tarihinde verilen cevapta; bu teklifin *"*barışın imzalanması şartıyla" kabul edildiği bildirilmektedir. **DDI**, 7/I, Belge.464, 5 Şubat 1923, s. 328-329. **Lozan Barış Konferansı**, Tutanaklar-Belgeler, (Çev. Seha L. Meray), Birinci Takım, C IV, 3. Baskı, YKY, İstanbul 2001, s. 8, 12.

konusunun birbirinden ayrı bir şekilde çözüme kavuşturulması için girişimde bulunmasını bildirmektedir.[60] Torretta, 16 Mart 1923 tarihli raporunda; İngilizlerin Menteşe Adaları ve Jubaland konusunu ayırmadığını, Türkiye ile barış antlaşması imzalandıktan sonra bu konuda müzakerelerin başlayabileceğini, İngiliz hükûmetinin 15 Ekim 1922 tarihli notası ve Scialoja-Milner mutabakatını esas aldığını, İngiliz tarafına dostça yaklaşımda bulunulmasını tavsiye etmektedir.[61] Müttefik temsilcileri Curzon'un başkanlığında 22 Mart 1923 tarihinden itibaren Londra'da Türk karşı teklifine[62] verilecek cevap ve izlenecek ortak tutum konusunda görüşmeler yapmaktadır.[63] Torretta, 28 Mart 1923 tarihli raporunda; Curzon'un, Meis Adası konusunda İtalyan hükûmetini destekleyeceğini kaydetmektedir.[64]

Menteşe Adaları konusu Lozan Barış Konferansı'nın ikinci döneminde Meis adası ile ilgili Türk karşı teklifi üzerinde uzun ve şiddetli tartışmalarla gündeme gelmiştir. İngiliz-İtalyan iş birliği, İngilizlerin Yunanlarla, İtalyanların Türklerle görüştüğü şeklinde bazı kuşkular olmakla birlikte devam etmektedir.[65]

Konferans devam ederken, Venizelos Menteşe Adaları'nın Yunanistan'a devredilmesi hususunda İngiliz hükûmetinden arabuluculuk talep etmiş, ağustos sonuna kadar sürecek İngiliz-Yunan gizli görüşmeleri başlamıştır. Venizelos'un Menteşe Adaları konusunu Lozan Barış Antlaşması sonrasında İtalya ile ikili görüşmeler yoluyla halletmek istediği anlaşılmaktadır.[66]

---

60 **DDI**, 7/I, Belge.495, 12 Şubat 1923, s. 350. **DDI**, 7/I, Belge.593, 9 Mart 1923, s. 420. İngiltere Kralı Kral George ve Kraliçe Mary 7-12 Mayıs 1923 tarihleri arasında İtalya'yı ziyaret etmişlerdir. "L'Arrivo dei Sovrani Inglesi a Roma", **La Tribuna**, 6 Mayıs 1923. İngiliz tarafı da bu ziyaretin yarattığı olumlu havadan faydalanmaya çalışacaktır. Lamb, **Mussolini and The British**, s. 39-40. Bu ziyaret esnasında Jubaland-Menteşe Adaları meselesi de ele alınacaktır. "La Cessione del Giubaland", **La Tribuna**, 6 Mayıs 1923.

61 **DDI**, 7/I, Belge.617, 16 Mart 1923, s. 440-441.

62 8 Mart 1923 tarihli Türk karşı teklifinde Menteşe Adaları'nın İtalyan egemenliğine geçmesi kabul edilmekte ancak Meis Adası'nın Türkiye'ye verilmesi talep edilmektedir. **DDI**, 7/I, Belge.590, 9 Mart 1923, s. 418.

63 "Il Convegno a Tre per L'Oriente", **Il Mondo**, 21 Mart 1923, s. 6. "Lord Curzon Inaugura a Londra", **Il Mondo**, 23 Mart 1923. " Le Modifiche degli Esperti di Londra", **Il Mondo**, 25 Mart 1923.

64 **DDI**, 7/I, Belge.659, 28 Mart 1923, s. 466-467.

65 **DDI**, 7/I, Belge.748, 26 Nisan 1923, s. 533.

66 Venizelos'un girişimleri konusunda bkz. Çağla D. Tağmat, "Trablusgarp Savaşı'ndan Lozan Antlaşması'na On İki Ada Konusunda (Gizli) Görüşmeler", **Türkiyat Mecmuası**, C 28/1, 2018, ss. 139-161.

Lozan Barış Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmasıyla Menteşe Adaları İtalya'ya bırakılmıştır.[67] Durumu kabullenmek zorunda kalan Yunanistan aslında Menteşe Adaları üzerindeki iddialarından vazgeçmiş değildir. İngiltere ise 1912'den beri izlemekte olduğu *"İtalyanları Ege'den çıkarmak"* politikasını bundan sonra da devam ettirecektir.

4. Lozan Barış Antlaşması Sonrasında İtalya ile İngiltere Arasında Menteşe Adaları-Jubaland Pazarlıkları

İtalya, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Jubaland topraklarını elde etmek maksadıyla yeniden girişim başlatmıştır.[68] Harold Nicolson tarafından hazırlanan raporda; İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de güçlü donanmaya sahip bir devletin yerleşmesine kayıtsız kalamayacağı, Menteşe Adaları'nın tamamının İtalya'nın elinde kalmasının kabul edilemeyeceği, Stampalya adasındaki deniz üssünün İngiltere için hayati öneme haiz olduğu, İtalyanların ancak bir savaşla bu adalardan çıkarılabileceği belirtilmektedir. İtalyanların Jubaland teklifinin reddedilmesi durumunda Menteşe Adaları'nın İtalya'da, Jubaland'ın İngiltere'de kalacağı ve bunun iyi bir çözüm olmayacağı kaydedilen raporda, Menteşe Adaları konusunda İtalyan-Yunan görüşmelerinin teşvik edilerek İngiltere'nin hakem rolünde kalması, anlaşma olmazsa Jubaland'ı alamayacaklarının İtalyanlara net bir şekilde gösterilmesi gerektiği eklenmektedir.[69] Bu rapora Curzon tarafından yazılan not oldukça ilginçtir. *"Katılmıyorum. Biz neden Yunanlar için savaşalım? Jubaland'ı elde tutarız bu da İtalyanları rahatsız eder."*[70] Bu not Curzon'un İtalya'nın Menteşe Adaları'ndan bazılarından vazgeçmesi halinde Jubaland'ın İtalya'ya bırakılabileceğini değerlendirdiğini göstermektedir.

---

67 Lozan Barış Antlaşması'nın Menteşe Adaları ile ilgili 15. maddesi şöyle düzenlenmiştir: "*Türkiye, aşağıda sayılan Adalar üzerindeki tüm haklarından ve sıfatlarından İtalya yararına vazgeçer: Bugünkü durumda* İtalya'nın işgali altında bulunan; Stampalya (Astropolia), Rodos, Kalki (Calki, Khalki), Skarpanto, Kazos (Casos,Casso),Piskopis (Tilos),Misiros (Misyros,Nisyros), Kalimnos (Calimnos,Kalymnos), Leros, Patmos, Lipsos (Lipso), Simi (Sömbeki,Symi) ve İstanköy (Kos, Cos) Adaları ile bunlara bağlı adacıklar ve Meis(Castellorizo) Adası." **Lozan Barış Konferansı**, İkinci Takım, C II, s. 6.

68 **DBrFP**, 1/XXIV, Belge.493, 3 Ağustos 1923, s. 788. İngiliz Hükûmeti gelişmeler konusunda sürekli olarak Yunan tarafını bilgilendirmektedir. Bu konuda Nicolson tarafından Venizelos'a gönderilen mektup için bkz. **DBrFP**, 1/XVIII, Belge.583, 2 Haziran 1923, s. 829-830.

69 **DBrFP**, 1/XXIV, Belge.496, 4 Ağustos 1923, s. 790-793.

70 Lamb, **Mussolini and The British**, s. 42.

10 Ekim 1923 tarihinde gerçekleşen Curzon-Torretta görüşmesinde; Curzon, Korfu krizinin[71] geride kaldığını, Menteşe Adaları konusunda bir anlaşma olursa Jubaland'ın İtalya'ya verilebileceğini ifade etmektedir.[72] Curzon'dan Graham'a gönderilen 29 Ekim 1923 tarihli talimatta; Menteşe Adaları konusunda Yunan hükûmetini tatmin edecek bir sonucun İngiliz hükûmeti tarafından tatminkâr bulunulacağının İtalyan makamlarına iletilmesi bildirilmektedir. 4 Temmuz 1922 tarihli İngiliz Amirallik raporunda belirtildiği gibi İtalya'nın İstanbulya (Stampalya), Scarpanto, Patnoz (Patmos), İleryoz (Leros) ve Kelemez (Kalimnos) adalarındaki egemenliğinin kabul edilemez olduğunu belirten Curzon; Rodos, Sömbeki (Symi), İstanköy (Kos) ve İncirli (Nisiros) adalarındaki durumun daha az riskli olarak nitelendirildiğini kaydetmektedir. Curzon, sonuçta batıdaki adaların Yunanistan'a bırakılması, doğuda Türkiye'ye yakın olanların İtalya'da kalmasının uygun olacağı yorumunda bulunmaktadır.[73]

Torretta 16 Aralık 1923 tarihli raporunda; Curzon tarafından, "*Yunanların irredentist emellerine karşılık İtalya'nın Menteşe Adaları'nın tamamını elinde tutmak isteyip istemediğinin"* ısrarla sorulduğunu, Sevr Antlaşması'nın düştüğü, Üçlü Antlaşma'nın işlevsiz kaldığı, Bonin-Venizelos mutabakatının geçerli olmadığı bu koşullarda görüşmenin yararlı olmayacağı yorumu yapıldığını bildirmektedir.[74]

Curzon, 16 Aralık 1923 tarihinde Graham'a; İngiliz hükûmetinin Milner-Scialoja mutabakatı ile Jubaland'da, Belçika topraklarının iki buçuk katı büyüklüğünde arazinin İtalya'ya devredilmesinde uzlaştığını, İtalyan hükûmetinin Lorian kuyularına[75] kadar olan araziyi de talep ettiğini, bu konunun da çözümlenebileceğini ancak bunun için Mussolini'nin Menteşe Adaları'nı Yunanistan ile paylaşmayı kabul etmesi gerektiğini belirtmektedir.[76]

Mussolini, 21 Aralık 1923 tarihinde Torretta'ya gönderdiği talimatta; Londra Antlaşması'yla İtalya'nın Menteşe Adaları'ndaki egemenliğinin tanındığını,

---

71 29 Ağustos-27 Eylül 1923 döneminde yaşanan ve İngiliz-İtalyan-Yunan ilişkilerinde buhranlı bir süreç meydana getiren Korfu krizi sebebiyle Menteşe Adaları-Jubaland pazarlıkları bir süre geri planda kalacaktır.

72 Lamb, **Mussolini and The British**, s. 47.

73 **DBrFP**, 1/XXIV, Belge.566, 29 Ekim 1923, s. 873-874.

74 **DDI**, 7/II, Belge.512, 16 Aralık 1923, s. 347-348. **DDI**, 7/II, Belge.513, 16 Aralık 1923, s. 348-349. **DDI**, 7/II, Belge.514, 16 Aralık 1923, s. 349-350.

75 Bu kuyuların bulunduğu Lorian bataklıkları, yaklaşık 500.000 dönüm büyüklüğünde ve Kenya'nın en önemli su kaynaklarının bulunduğu bölgedir.

76 **DBrFP**, 1/XXIV, Belge.599, 17 Aralık 1923, s. 919-921.

Sciolaja-Milner Mutabakatı'nın varlığını kabul ettiğini ancak Menteşe Adaları ile Jubaland meseleleri arasında bir bağ bulunmadığını kaydetmektedir. Lozan Barış Antlaşması'nın İtalya'nın Sevr Antlaşması'yla kazanacaklarını ortadan kaldırdığını belirten Mussolini, Üçlü Antlaşma'nın Türkiye açısından hiçbir değer ifade etmediğini belirtmektedir. Mussolini sonuç olarak; İtalya'nın Menteşe Adaları üzerindeki egemenliğinin tartışılamayacağını, Lozan Barış Antlaşması'nın halihazırda Türkiye ve Yunanistan tarafından onaylanmış olduğunu, İngiliz-İtalyan görüşmelerinden bir sonuç çıkmazsa İngiliz hükûmeti ile Menteşe Adaları konusundaki iletişimi keseceğini, İngiliz hükûmetinin Jubaland konusundaki taahhütlerini yerine getirmemesi durumunda ise bunu düşmanca bir eylem olarak değerlendireceğini belirtmektedir.[77] Torretta 22 Aralık 1923 tarihinde gönderdiği raporunda; Curzon'un, İtalya'nın Jubaland'da istediği arazinin verilmesinin mümkün olmadığını ifade ettiğini bildirmektedir.[78]

Mussolini, 8 Ocak 1924 tarihinde Torretta'ya gönderdiği talimatta; İngiliz Hükûmeti tarafından İtalya'nın kanı pahasına kazanmış olduğu Menteşe Adaları'ndan bazılarının Yunanistan'a verilmesinin istendiğini, Jubaland'ın, İngiltere ve Fransa'nın payına düşen sömürge ganimetleriyle kıyaslandığında Müttefikler tarafından ödenecek *"çok küçük bir bedel"* olduğunu kaydetmektedir.[79]

Guariglia tarafından Mussolini'ye sunulan memorandumda; Lozan Barış Antlaşması'nın İtalya'dan başka iki büyük devlet tarafından daha onaylanmasının gerektiği, İtalya'nın onay sürecini İngiltere ve Fransa ile paralel yürütmek istediği, İngiltere ve Fransa'da parlamento onay sürecinin yavaş ilerlemesinin sebebinin Menteşe Adaları-Jubaland meselesi olduğunu ifade ederek, Lozan Antlaşması'nın onaylanmasını tavsiye etmektedir.[80]

Mussolini tarafından Torretta'ya 19 Ocak 1924 tarihinde gönderilen talimatta, Rodos ve çevresinden feragat olmayacağı, Scialoja-Milner sınırında düzenlemeler yapılarak Jubaland'ın İtalya'ya bırakılması halinde İngiltere ile

---

77 **DDI**, 7/II, Belge.518, 21 Aralık 1923, s. 352-355.

78 **DDI**, 7/II, Belge.520, 22 Aralık 1923, s. 356-358. Torretta bundan sonra 4 Ocak 1924 tarihinde Curzon ile yaptığı görüşmeden bir sonuç elde edememiş olduğunu bildirmektedir. **DDI**, 7/II, Belge.531, 4 Ocak 1924, s. 367-368. **DDI**, 7/II, Belge.532, 4 Ocak 1924, s. 368-369. **DDI**, 7/II, Belge.533, 4 Ocak 1924, s. 369-371.

79 **DDI**, 7/II, Belge.542, 8 Ocak 1924, s. 376-378. Curzon tarafından, Mussolini'nin taleplerini ileten Torretta'ya bu taleplerin Lozan Barış Antlaşması'yla uyumlu olmadığı ifade edilmiştir. **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.16, 11 Ocak 1924, s. 26-28. Aynı görüşmeye ilişkin Torretta'nın raporu için bkz. **DDI**, 7/II, Belge.555, 12 Ocak 1924, s. 385-386.

80 **DDI**, 7/II, Belge.547, 10 Ocak 1924, s. 380-382.

dostluk temelinde görüşmelerin başlatılabileceği ifade edilmektedir.[81] 21 Ocak 1924 tarihinde gerçekleşen Curzon-Torretta görüşmesinde; İngiliz Hükümeti'nin Yunanların çıkarlarına karşı duyarsız kalamayacağını ifade eden Curzon, İtalya'nın Menteşe Adaları'nı ilhak etmesi halinde Jubaland konusundaki teklifini geri çekeceğini belirtmektedir.[82]

Bu gelişmeler sonrasında Lozan Barış Antlaşması 31 Ocak 1924 tarihinde İtalyan Temsilciler Meclisi'nde onaylanmıştır.[83] İtalya, Menteşe Adaları üzerinde egemenliğinin uluslararası hukuk bakımından geçerli olabilmesi için Lozan Barış Antlaşması'nın diğer büyük devletlerin meclislerinde onay sürecinin tamamlanmasını beklemektedir.[84] İtalyan hükûmeti aslında İngiltere ile devam etmekte olan Menteşe Adaları-Jubaland pazarlıklarında avantaj sağlamak için Lozan Barış Antlaşması'nın İngiltere ve Fransa'da parlamento onayları alındıktan sonra kendi parlamentosunda onaylanması düşüncesinde olduğundan meclis onayını 12 Mart 1924 tarihine kadar açıklamamıştır.[85]

5. İngiltere'de Hükûmet Değişikliği ve Görüşmelerin Hızlanması

İngiltere'de 23 Ocak 1924 tarihinde iktidar değişikliği ile Ramsay MacDonald başbakan ve dışişleri bakanı olmuştur. Bu değişimle Jubaland-Menteşe Adaları sorununun çözümünde daha somut adımlar atılmaya başlanacaktır. Torretta, 21 Şubat 1924 tarihinde görüştüğü MacDonald tarafından Jubaland meselesinin adil bir şekilde inceleneceği cevabı verildiğini bildirmektedir.[86]

---

81 **DDI**, 7/II, Belge.580, 19 Ocak 1924, s. 401-402.

82 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.16, 23 Ocak 1924, s. 54-56.

83 **Camera dei Deputati**, "Conversione in Legge del Regio Decreto-Legge," 31 Gennaio 1924, No.343, Atto No.39. www.storia.camera.it. Erişim 13.09.2023. İtalya, Lozan Barış Antlaşması'nı onaylayan ilk büyük devlet olmuştur.

84 Lozan Barış Antlaşması'nın 143.maddesine göre; Türkiye'nin antlaşmayı onaylaması şartıyla, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'dan en az üçü tarafından onayın tamamlanarak Fransa Dışişleri Bakanlığı'na sunulması durumunda Lozan Barış Antlaşması onay vermiş olan devletler arasında yürürlüğe girmiş olacaktır. Diğer yandan, antlaşma Yunanistan ile Türkiye arasında kendi parlamentolarında onaylanınca uygulanmaya başlanacaktır. Bkz. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C I, (1920-1945), 3. Baskı, TTK yay., Ankara 2000, s. 147.

85 **DDI 7/II**, Belge.547, 10 Ocak 1924, s. 380-382. **DDI 7/II**, Belge.555, 12 Ocak 1924, s. 385-386. **DDI 7/II**, Belge.660, 21 Şubat 1924, s. 454-455. **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan**, (1922-1923), Dışişleri Bakanlığı yay., Ankara 1973, s. 155.

86 **DDI**, 7/II, Belge.660, 21 Şubat 1924, s. 454-455.

Mussolini 23 Şubat 1924 tarihinde Torretta'ya gönderdiği talimatta; İtalyan kamuoyunda Jubaland'ın sadece bir kısmının İtalya'ya verilmesinin savaşta büyük fedakârlıklara katlanmış olan İtalya'ya karşı bir düşmanlık olarak değerlendirildiğini, İngiltere'ye hiçbir şeye mal olmayan Menteşe Adaları'nın *"İtalya'ya kan ve paraya mal olduğunu"* belirtmektedir.[87] Torretta aynı gün Mussolini'ye gönderdiği raporunda; MacDonald ile bir görüşme yaptığını ancak bir sonuç elde edemediğini bildirmektedir.[88]

Corriera della Sera gazetesinde, The Times gazetesinde yer alan yorum verilmekte, Jubaland ile Menteşe Adaları arasında kurulan bağın yapay ancak gerekli olduğunun ifade edildiği kaydedilmektedir.[89] Avanti gazetesinde Faşist hükûmetin İngiltere'nin Menteşe Adaları konusundaki müdahalelerine tolerans göstermediği, Jubaland konusundaki haklarını saklı tutarak *"İngiltere'ye meydan okuduğu"* müstehzi bir şekilde belirtilmektedir.[90] Il Giornale d'Italia gazetesinde, İngiliz basınında Menteşe Adaları ve Jubaland konularının birbirine bağlı olduğu yorumları yapıldığını, Milner-Scialoja mutabakatı yapılırken Menteşe Adaları'nın konu edilmediği, İngiliz hükûmeti tarafından yeni bir durum ortaya atıldığı ancak bunun kabul edilebilir olmadığı ifade edilmektedir.[91] Il Popolo d'Italia gazetesinde yayımlanan baş makalede; Menteşe Adaları'nın egemenliğinin Lozan Barış Antlaşması ile çözülmüş olduğu, İtalya'nın Yunanistan veya İngiltere ile bu konuyu müzakere etmek istemediği belirtilmektedir.[92]

MacDonald, 25 Şubat 1924 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada; Menteşe Adaları ve Jubaland meselelerinin birlikte değerlendirildiğini, Jubaland konusunun sadece İngiltere ve İtalya arasında bir konu olmadığını, Rodos ve 12 Ada'nın etnik olarak Yunanistan'a ait bulunduğunu ifade etmektedir.[93] Bu arada İngiliz hükûmeti Lozan Barış Antlaşması'nın onayına ilişkin yasa teklifini, Menteşe Adaları konusundan bahsetmeden Lordlar Kamarası'na getirmiş bulunmaktadır.

---

87 **DDI**, 7/III,(23 Şubat 1924-14 Mayıs 1925), Belge.3, 23 Şubat 1924, Libreria della Stato, Roma 1965, s. 2-4.

88 **DDI**, 7/III, Belge.4, 23 Şubat 1924, s. 4-5.

89 "Giubaland e Dodecaneso", **Corriera della Sera**, 23 Şubat 1924.

90 "Una Sfida All'Inghilterra?", **Avanti**, 27 Şubat 1924.

91 "Il Giubaland e Il Dodecaneso Non Confondiamo La Carte", **Il Giornale d'Italia**, 28 Şubat 1924.

92 Rastignac, " Finirla Col Dodecaneso", **Il Popolo d'Italia**, 28 Şubat 1924.

93 **UK Parlaiment, Hansard**, Commons, 25 Şubat 1924, Volume.170, Column.29. "Prudenti Dichiarazioni di Mac Donald ai Comuni", **Corriera della Sera**, 26 Şubat 1924.

MacDonald, 3 Mart 1924 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada; Londra Antlaşması'nda, savaş sonunda Afrika'daki Alman kolonilerinin paylaşılmasıyla İngiliz kolonilerinde genişleme olursa, İtalya'nın Somali, Eritre ve Libya'daki kolonilerinde eşit şekilde genişletilmesi hükmü olduğunu, bu kapsamda Paris Barış Konferansı'nda başlayan İtalyan-İngiliz görüşmelerinde İtalyanların Belçika'nın üç katı büyüklüğünde toprak talep etmeleri neticesinde bir sonuca varılamadığını ancak Paris Barış Konferansı'ndaki tüm hususların çözüme ulaşması halinde Milner-Tittoni mutabakatının geçerli olacağı kararı verildiğini, İtalyan hükûmetinin şimdi şartların değiştiğini öne sürdüğünü, görüşmelerin yeniden başlayacağını ifade etmektedir.[94]

Torretta, 3 Mart 1924 tarihinde görüştüğü MacDonald'ın; İtalyan hükûmeti Milner-Scialoja hattını kabul ederse görüşmelerin başlayacağını, aksi takdirde Menteşe Adaları ve Jubaland konusunu birlikte müzakere edileceğini ifade ettiğini bildirmektedir. Torretta, İngiliz tarafıyla bir kopuşa neden olmamak için Menteşe Adaları'ndan bazılarının Yunanistan'a devredilmesi konusunun dikkate alınmasını tavsiye etmektedir.[95]

Torretta 5 Mart 1924 tarihli raporunda Ponsonby tarafından; İngiliz başbakanının Jubaland ve Menteşe Adaları konularını ayırmaya mütemayil olduğunu, İtalyan hükûmetinin Jubaland ve Menteşe Adaları meselelerinin aynı anda çözümlenmesini kabul etmesi halinde İngiliz hükûmetinin Milner-Scialoja mutabakatında belirtilen araziyi İtalyan hükûmetine devretmeye hazır olduğunu ifade ettiğini bildirmektedir.[96]

Graham tarafından 6 Mart 1924 tarihli raporda; Mussolini'nin Menteşe Adalarını bir an önce ilhak etmek istediğini, olayların akışını Jubaland ve Menteşe Adaları meseleleri arasında bir bağ olmadığı açıklamasına uygun bir hale getirmek gerektiğini bildirmektedir.[97]

Il Giornale gazetesinde, *"silahların yerini cüppeler alsın"* başlıklı makalede İngiltere'nin *"imparatorluk yolunun"* Akdeniz, Süveyş Kanalı ve İtalyan Somalisi'nden geçtiği hatırlatılmaktadır.[98] Il Popolo d'Italia gazetesinde

---

94 **UK Parlaiment, Hansard**, Commons, Volume.170, 3 Mart 1924, Column.955. "MacDonald Parla di Riapertura della Questione del Giubaland", **Corriera della Sera**, 4 Mart 1924. "MacDonald Voul Ridiscutere sul Giubaland", **Il Giornale d'Italia**, 5 Mart 1924.

95 **DDI**, 7/III, Belge.34-35-36, 3 Mart 1924, s. 22-25.

96 **DDI**, 7/III, Belge.44, 5 Mart 1924, s. 31-32.

97 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.80, 6 Mart 1924, s. 122-124.

98 C.M.Franzero, "Cedant Arma Togae", **Il Giornale d'Italia**, 8 Mart 1924.

İtalya'nın Afrika'daki kolonist varlığının devam etmesi için Jubaland'ı elde etmesinin yaşamsal öneme dair olduğuna dair yorumlar dikkat çekmektedir.[99] Avanti gazetesinde ise İngiliz basınında Alman kaynaklarına göre Mussolini'nin izlemekte olduğu *"süper akıllı"* politikanın İtalya'nın Jubaland'da Lorian bataklıkları bölgesini kaybetmesine sebep olacağı değerlendirmelerinin yapıldığı yer almaktadır.[100]

6. Jubaland-Menteşe Adaları Meselesinin Çözümü Sürecinde Mussolini-MacDonald Mektuplaşması

Menteşe Adaları-Jubaland meselesinde kilitlenen İtalyan-İngiliz ilişkilerini normalleştirme çabaları kapsamında MacDonald ile Graham arasında 6-14 Mart 1924 sürecindeki fikir teatileri sonrasında İngiliz tarafında İtalya ile ilişkileri yumuşatmak fikrinin ağır bastığı görülmektedir. Nitekim MacDonald, Avam Kamarası'nda 13 Mart 1924 tarihinde, Jubaland konusunda yeni bir aşamaya gelindiğini, Menteşe Adaları konusuyla birlikte veya ayrı olarak ele alınabileceğini ifade etmiştir.[101] MacDonald 28 Mart 1924 tarihinde yaptığı konuşmada; Milner-Sciolaja mutabakatıyla Jubaland sınırının belirlenmiş olduğunu, uzmanlar arası teknik görüşmelerle konunun çözüleceğini beklediğini belirtmekte, İtalya'ya karşı dostça bir tonlama kullanarak, geçmiş hükûmetler zamanında karmaşıklaştırılmış sorunun çözümü için çalışacaklarını ifade etmektedir.[102] Bu konuşma Mussolini tarafından memnuniyetle karşılanmıştır.[103]

MacDonald kendisinden önceki İngiliz politikacıların Jubaland ve Menteşe Adaları meselelerini birbirine bağlamasının yanlışlığını doğrudan ifade etmekten kaçınmakta ancak Mussolini'ye politik bir zafer bağışlamak da istememektedir. Bu süreçte MacDonald tarafından Mussolini'ye iletilmek üzere Roma büyükelçiliğine 1 Nisan 1924 tarihli özel bir mektup gönderilmiştir. Bu mektup Jubaland konusunda İngiliz-İtalyan antlaşması için bir başlangıç oluşturacaktır.[104] MacDonald tarafından bu mektupta; tarafların Londra Antlaşması'ndaki yükümlülüklerini karşılıklı olarak yerine getirmesi gerektiği, İtalyan hükûmetinin

---

99 Francesco Goraci, " L'Italia e La Cessione del Giubaland", **Il Popolo d'Italia**, 12 Mart 1924, s. 3.

100 "La Politica Super-Sapiente di Mussolini", **Avanti**, 9 Mart 1924, s. 6.

101 "Non Proposte Inglesi Pel Giubaland", **Corriera della Sera**, 14 Mart 1924.

102 **UK Parlaiment, Hansard**, Commons, Volume.174, 28 Mayıs 1924, Column.418. **DDI**, 7/III, Belge.111, 28 Mart 1924, s. 70-71. "MacDonald Esprime La Sua Fiducia Problema del Giubaland", **Il Popolo d'Italia**, 28 Mart 1924, s. 5.

103 **DDI**, 7/III, Belge.115, 31 Mart 1924, s. 73.

104 Lamb, **Mussolini and The British**, s. 49.

Menteşe Adaları hakkında düzenlemeler yapmasını beklediği belirtilmektedir. İngiliz hükûmetinin Jubaland konusundaki sözlerini yerine getirmeye hazır ve Milner-Sciolaja mutabakatının geçerli olduğunu kaydeden Mac Donald, bunun için uzmanların çalışmalara başlamasını belirtmektedir. İtalyan hükûmetinin Menteşe Adaları hakkındaki görüşünün bildirilmesini isteyen Mac Donald, Jubaland ve Menteşe Adaları meselesinin birbirinden ayrılması için çalışabileceğini ifade etmektedir.[105] Bu gelişme Il Messaggero gazetesinde, Jubaland konusunun bir antlaşmaya bağlanması için İngilizler tarafından yapılan gizli bir girişim olarak yer almaktadır.[106]

İtalyanların Menteşe Adaları'nı ilhak etmesinden endişe eden Yunan hükûmeti ise Menteşe Adaları'nın İtalyan idaresinde kalsa bile özerk olmasını içeren çeşitli formüller ortaya atmaktadır.[107] Graham, 4 ve 5 Nisan 1924 tarihli raporlarında; Yunanların açıklamalarının İngiliz çıkarlarına destek sağlayacak bir argüman olarak kullanılabileceğini, Anadolu'da ekonomik ayrıcalıklar elde edebileceği düşüncesiyle Türklerle ilişkilerini bozmak istemeyen Mussolini'nin adalardan bazılarının Yunanlara verilmesi halinde Türklerin göstereceği tepkiden çekindiğini bildirmektedir.[108] Cheetham[109] 8 Nisan 1924 tarihli raporunda, Yunan dışişleri bakanının, Menteşe Adaları konusunda İngiltere ve Fransa'dan destek istemeyi düşündüklerini ifade ettiğini bildirmektedir. Cheetham, İngiliz hükûmetinin onayı dışında bir harekette bulunamayacak Yunanların otonomi teklifinin İtalyanların ilhak teşebbüsüne karşı bir denge oluşturabileceğini belirtmektedir.[110]

MacDonald, 10 Nisan 1924 tarihinde Graham'a; Yunan teklifinin İngiliz müdahalesini davet etmek anlamına gelmediği, Menteşe Adaları meselesini Jubaland konusundan ayırma fırsatı verdiğini bildirmektedir.[111] Graham, 11 Nisan

---

105 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.105, 1 Nisan 1924, s. 167-168. **DDI**, 7/III, Belge.122, 1 Nisan 1924, s. 76-77.

106 "Una Proposta Scritta per Il Giubaland", **Il Messaggero**, 5 Nisan 1924. "I Rapporti Italo-Britannici", **Il Messaggero**, 4 Nisan 1924.

107 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.107, 4 Nisan 1924, s. 169-170.

108 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.110, 5 Nisan 1924, s. 172. **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.108, 4 Nisan 1924, s. 170-171. **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.109, 5 Nisan 1924, s. 171-172.

109 **Sir Milne Cheetham (1869-1938):** 1924-1926 yılları arasında İngiltere'nin Atina büyükelçisidir.

110 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.112, 8 Nisan 1924, s. 174-175. Yunanlar kısa bir süre sonra bu tekliflerini geri çektiklerini açıklayacaklardır. Bkz. **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.118, 11 Nisan 1924, s. 179-180.

111 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.114, 10 Nisan 1924, s. 176-177.

1924 tarihinde MacDonald'ın mektubunu arz ederken görüştüğü Mussolini'nin, Milner-Scialoja hattı teklifini olumlu karşıladığını, Menteşe Adaları konusunda bir hafta içinde karar vereceğini ifade ettiğini bildirmektedir. Graham, Mussolini'nin Menteşe Adaları'nı iki grup olarak değerlendirdiğini, Rodos, Leros, Kos ve diğer küçük adaları Türk grubu, Stampalya dahil daha batıda yer alanları Girit grubu olarak adlandırdığını, Curzon tarafından Türk grubunun İtalya'ya verilmesinin kabul edildiğini ifade ettiğini kaydetmektedir. Graham, Mussolini tarafından; Menteşe Adaları'nın Türkiye'den alındığını, Anadolu kıyılarına yakın olanları Yunanlara devrettiği takdirde Türklerin buna güçlü bir şekilde karşı çıkacağını belirttiğini raporlamaktadır. Graham, Mussolini'nin adalardan bazılarının Yunanistan'a devredilmesini müzakereye hazır olduğunu ancak Yunanların adaların tamamını istediğini, bu koşullarda bir anlaşmanın oldukça zor olduğunu belirtmektedir.[112] Bu sırada Lozan Barış Antlaşması'nın İngiliz Avam Kamarası ve Lordlar Kamarası'ndaki onay işlemleri 11 Nisan 1924 tarihi itibarıyla tamamlanmış bulunmaktadır.[113]

Mussolini 1 Mayıs 1924 tarihinde Bakanlar Kurulu'nda, Jubaland meselesinin Menteşe Adaları konusundan ayrı olarak değerlendirileceğini, bu konuda İngiltere ile *"dostça görüşmelerdeki samimiyet ruhunun"* çözümün yakın olacağı anlamına geldiğini belirtmektedir.[114] Il Giornale d'Italia gazetesinde MacDonald'ın 1 Mayıs 1924 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı ve İngiliz hükûmetinin tatminkâr bir sonuç için Jubaland konusunda müzakereleri başlattığı açıklaması yer almaktadır. [115]

Mussolini, MacDonald'a cevaben hazırlanan 2 Mayıs 1924 tarihli özel mektubunda; 3 Kasım 1922 tarihli notayla[116] bildirdiği İtalya'nın haklarının

---

112 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.121, 15 Nisan 1924, s. 181-183.

113 **UK Parlaiment**, **Hansard, House of Lords**, 11 Nisan 1924, Volume.57, Column.267. 15 Nisan 1924 tarihinde İngiltere kralı tarafından nihai onay verilen antlaşmaya ilişkin belgeler 16 Temmuz 1924 tarihinde Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderilecektir. **UK Parlaiment, Hansard, House of Commons**, 16 Temmuz 1924, Volume.176, s. 343. Lozan Barış Antlaşması 143.madde kapsamındaki yükümlülüklerin; Türkiye, İtalya, İngiltere ve Japonya tarafından yerine getirilmesiyle 6 Ağustos 1924 tarihinden itibaren bu ülkeler arasında yürürlüğe girmiştir**.** Bkz. **Treaties Series of League of Nations**, Volume. XXVIII, 1924, s. 13. Lozan Barış Antlaşması'na en son onay veren büyük devlet Fransa olmuştur. "La Sessione Francese Chiusa Dopo La Ratifica del Senato a Losanna", **Corriera della Sera**, 28 Ağustos 1924. "Il Senato Francese Ha Ratificato Il Trattato di Losanna", **Avanti**, 28 Ağustos 1924, s. 4.

114 "Il Consiglio dei Ministri", **La Stampa**, 2 Mayıs 1924.

115 "Mac Donald e Le Trattative Con L'Italia per La Cessione del Giuba", **Il Giornale d'Italia**, 2 Mayıs 1924.

116 Bkz. **DDI**, 7/I, Belge.70, 4 Kasım 1922, s. 32-35.

Lozan Barış Konferansı'nda gerçekleştirilmediğini, MacDonald'ın 1 Nisan 1924 tarihli mektubunda belirttiği Jubaland ve Menteşe Adaları meselelerinin ayrı ele alınmasını kabul ettiğini belirtmektedir. Menteşe Adaları'nın kaderi konusunda İtalya'nın Türkiye'ye karşı ahlaki yükümlülükleri olduğunu belirten Mussolini, Türkiye'nin kabul edeceği düzenlemenin Doğu Akdeniz'de temel bir denge unsuru olacağını, Doğu Akdeniz'de barış ve denge için Menteşe Adaları'nın İtalyan egemenliğinde kalmasının en iyi yol olduğunu ifade etmektedir. Mussolini, ayrıca İtalya için Rodos ve çevresindeki adalardan vazgeçilmesinin mümkün olmadığını ancak önemsiz bazı adalar için düzenleme yapılabileceğini belirtmektedir.[117]

Graham, 3 Mayıs 1924 tarihinde yaptığı görüşmede Mussolini'ye Türkiye'den çekinmesinin sebebini sorduğunu, Türklerin Yunanistan gibi zayıf bir devleti komşu olarak tercih edeceğini değerlendirdiğini, bu konuda Türklerden direkt bir bilgi alıp almadığını sorduğunu, Mussolini'nin buna cevap olarak; Lozan Barış Konferansı'nda İsmet Paşa'nın adaların Yunanistan'a verilmeyeceği hükmü koyulmasını istediğini, Türklerin adaların Yunanlara devredilmesini istemediği cevabı verdiğini kaydetmektedir. Graham, Mussolini tarafından İtalya'nın Rodos, Kos, Leros, Meis ve çevresindeki ada/adacıklardan vazgeçmesinin mümkün olmadığının ancak Girit grubu adalardan bazıları hakkında müzakere yapılabileceğinin ifade edildiğini eklemektedir. Graham, raporunun sonunda İtalyan kamuoyunda Menteşe Adaları'nın ilhakı için güçlü bir talep olduğunu da belirtmektedir.[118] Bu arada Corriera della Sera gazetesinde, Mussolini'nin Türklerin tepkisinden çekinmesine rağmen Jubaland için görüşmelerin başlamasına ikna edilmiş olmasını bir başarı olarak nitelendiren yoruma yer verilmektedir.[119]

MacDonald 20 Mayıs 1924 tarihinde Graham'a, Mussolini'nin cevabının memnuniyetle karşılandığını belirterek, görüşmeler için uzmanların Londra'ya gönderilmesini bildirmektedir.[120] Mussolini, 23 Mayıs 1924 tarihinde Torretta'ya, İtalya kralının Londra'yı ziyareti öncesinde Jubaland konusunda İngiliz-İtalyan hükûmetleri arasında anlaşmaya varıldığına dair ortak bir bildirinin yayımlanmasını bildirmektedir.[121] Bundan sonra İngiliz dışişleri bakanlığı tarafından 23 Mayıs

117 **DDI**, 7/III, Belge.165, 2 Mayıs 1924, s. 102-104.

118 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.130, 4 Mayıs 1924, s. 195-197.

119 "Il Times e La Politica di Mussolini", **Corriera della Sera**, 6 Mayıs 1924.

120 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.137, 20 Mayıs 1924, s. 204. **DDI**, 7/III, Belge.206, 21 Mayıs 1924, s. 128.

121 **DDI**, 7/III, Belge.210, 23 Mayıs 1924, s. 130. İtalya Kralı 24 Mayıs 1924 tarihinde İngiltere'ye ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret esnasında Jubaland meselesi de ele alınmıştır. "Sotto Gli Auspici dell'Accordo per Il Giubaland", **La Stampa**, 25 Mayıs 1924, s. 5.

1924 tarihinde Jubaland konusunda İtalya ile İngiltere hükûmetleri arasında görüşmelerin başlatılması için anlaşmaya varıldığı kamuoyuna duyurulmuştur.[122]

7. Jubaland Konusunda Mutlu Son: 1924 İngiliz-İtalyan Antlaşması

İngiltere ile İtalya arasında Jubaland konusunda müzakerelerin başlatılması kararı İtalyan basınında büyük bir memnuniyetle karşılanmaktadır. Avanti gazetesinde, Mac Donald'ın Jubaland meselesini seleflerinden daha ciddi olarak ele alarak ve Menteşe Adaları konusundan ayrı tutarak çözdüğü, İtalya kralının Londra ziyareti öncesinde Milner-Scialoja hattının sınır olarak kabul edilmiş olduğu kaydedilmektedir.[123] Corriera della Sera gazetesinde Manchester Guardian'da *"mutlu son"* başlığıyla yer alan makalede Jubaland meselesinin çözüme ulaştığı belirtilerek, İngiliz tebliğinin yayımlandığı kaydedilmektedir.[124]La Stampa gazetesinde, Jubaland meselesinin İngilizler tarafından uzun süre Menteşe Adaları konusu ile birleştirmeye çalışılmasına rağmen İtalya kralının İngiltere gezisinin hemen öncesinde ayrı olarak çözüme kavuşturulmasının memnuniyetle karşılandığı belirtilmektedir.[125] Corriere Italiano gazetesinde, Jubaland meselesinin Londra Antlaşması kapsamında Menteşe Adaları konusundan ayrı olarak çözüme kavuşturulmasından duyulan memnuniyet dile getirilmektedir.[126]

30 Mayıs-7 Haziran 1924 tarihleri arasında Raffaele Guariglia ve Harold Nicolson başkanlığındaki İtalyan ve İngiliz uzman heyetleri arasında Milner-Scialoja mutabakatı esas alınarak Londra'da gerçekleştirilen görüşmeler neticesinde "İngiliz-İtalyan Doğu Afrika Sınır Düzeltmesi Antlaşması" metni 7 Haziran 1924 tarihinde parafe edilmiştir.[127] Aynı gün yapılan Guariglia-Nicolson görüşmesinde; Guariglia tarafından, Mussolini'nin Menteşe Adaları'ndan bazılarının Yunanistan'a verilmesine sıcak baktığı ancak İtalyan kamuoyunun tepkisinden çekindiği, görüşme talebinin Yunanlardan gelmesinin uygun olacağı,

---

122 **Survey of International Affairs, 1924**, s. 467.

123 "La Questione del Giubaland Risolta", Avanti, 24 Mayıs 1924.

124 "Come Si Giunse all'Accordo pel Giuba", **Corriera della Sera**, 25 Mayıs 1924, s. 2.

125 "Sovrani e i Principi Umberto e Mafalda in Viaggio per Londra", **La Stampa**, 25 Mayıs 1924, s. 5.

126 "L'Accordo per Il Giubaland Completamente Raggiunto", **Corriere Italiano**, 11 Haziran 1924.

127 10 Haziran 1924 tarihinde bu antlaşmanın parafe edildiği kamuoyuna duyurulmuştur. **Survey of International Affairs, 1924**, s. 467.

İngilizlerin görüşme başlatmasının İtalyan kamuoyunda büyük tepki yaratacağı ifade edilmektedir. Nicolson, bu tekliflerin mevcut koşullarda olabilecek en iyi cevap olduğu kanaatindedir.[128]

4 Haziran 1924 tarihinde İtalyan Temsilciler Meclisi'nde dış politika konusunda hararetli tartışmalar yapılmakta hükûmet sözcüsü Orazio Pedrazzi, Akdeniz'de fedakarlıkta bulunmadan Jubaland konusunda ilerleme kaydedildiğini ifade etmektedir. Bunu eleştiren Sosyalist Parti Milletvekili Giacomo Matteotti ise bunu bir yenilgi olarak nitelendirmektedir.[129]

Stefani Ajansı ve Reuter tarafından 9 Haziran 1924 gecesi yayımlanan tebliğde; Jubaland konusunda İtalyan-İngiliz müzakerelerinin mutabakatla sona erdiği, antlaşmanın birkaç gün içinde imzalanmasının beklendiği, iki ülke arasındaki samimi dostluk ruhunun anlaşmanın hızla gerçekleştirilmesini sağladığı duyurulmaktadır.[130] Corriera della Sera gazetesinde, Mussolini ile MacDonald arasında başlayan özel temaslar sonucunda, Menteşe Adaları ve Jubaland konularının birbirinden ayrılmasına karar verildiği, Milner- Sciolaja hattı esas alınarak yapılan müzakereler sonucunda İtalyan Somalisi'ne 116.000 km² toprak eklendiği belirtilmektedir. Gazetede ayrıca Menteşe Adaları meselesinin bundan sonra Yunanistan ile İtalya arasında çözümlenmesi gerektiği ifade edilmektedir.[131]

Graham, 18 Haziran 1924 tarihli raporunda; İtalyan tarafının Jubaland görüşmeleri ve sonucundan oldukça mutlu olduğunu, kendisinin İtalyan muhataplarına Menteşe Adaları konusunda İtalyan-Yunan görüşmelerinin en kısa sürede başlaması gerektiğini söylediğini kaydetmektedir.[132]

15 Temmuz 1924 tarihinde MacDonald ile Torretta tarafından Londra'da "İngiliz-İtalyan Doğu Afrika Sınır Düzeltmesi Antlaşması" İngilizce ve İtalyanca olarak imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Milner-Scialoja hattı İtalyan Somalisi ile Kenya İngiliz kolonisi arasında sınır kabul edilerek Jubaland topraklarından bir

---

128 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.157, 7 Haziran 1924, s. 229-230.

129 "La Politica del Governo Vivacemente Dibattuta alla Camera", **Corriera della Sera**, 5 Haziran 1924. "La Vivisezione della Politica Fascista Nei Discorsi dell'Opposizione", **Avanti**, 5 Haziran 1924. Giacomo Matteotti, bu konuşmadan kısa bir süre sonra, 10 Haziran 1924 tarihinde Faşist mangalar tarafından kaçırılacak ve cesedi iki ay sonra ormanlık bir arazide bulunacaktır. "Il Cadavere dell On.Matteotti é Stato Scoperto Nei Pressi di Roma", **La Stampa**, 17 Ağustos 1924.

130 "Il Comunicato della Reuter sul Accordo per Il Giubaland", **La Stampa**, 10 Haziran 1924.

131 "Accordo Perfetto per Il Giubaland", **Corriera della Sera**, 10 Haziran 1924, s. 2.

132 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.166, 18 Haziran 1924, s. 240-241.

kısmı İtalya'ya verilmiştir.[133] İngiliz-İtalyan antlaşması, İngiliz tarafının isteğinin tersine, İtalyan basınında bir zafer olarak yansımıştır. İtalyan gazetelerinde yer alan haberlerde, antlaşmayla İtalyan Somalisi'ne 116.000 km² yeni sömürge alanının eklenmiş olduğu, bu antlaşmanın Avrupa'nın yeniden düzenlenmesinin yüce ruhu içinde iki büyük gücün iş birliğine yönelik *"hayırlı bir işaret"* olarak görülmekte ve selamlanmaktadır.[134]

Fabio de Ninno, bu antlaşmayla Jubaland toprakları ve Kismayo'yu elde eden İtalya'nın, Hint Okyanusu'na doğrudan çıkış yapabilecek bir limana sahip olduğunu ancak Habeşistan'a bitişik İngiliz ve Fransız kolonileri İtalya'ya devredilmediğinden bunun ancak *"sakatlanmış zafer"* efsanesine katkıda bulunabileceğini kaydetmektedir.[135] W.N.Medlicott, İngiltere'nin 1915 Londra Antlaşması'na uygun olarak Jubaland'ı İtalya'ya devretmiş olduğunu, bu antlaşma sayesinde Habeşistan'da İtalyan nüfuzunun oldukça arttığını belirtmektedir.[136] Martin Clark, İngiltere'nin İtalya'ya imparatorluk hedeflerinde *"ucuz bir taviz"* olarak Jubaland'ı vermiş olduğunu, Mussolini'nin Jubaland'ı daha sonra *"çöller koleksiyonundan bir parça*" olarak nitelendireceğini belirtmekte, Afrika'da bir sömürge bölgesi olan Jubaland'ın fetihle veya sakinlerinin isteği ile değil *"eski moda bir diplomatik pazarlıkla"* İtalya'ya devredilmiş olduğunu kaydetmektedir.[137] Virginio Gayda, İtalya'nın 90.000 km² büyüklüğünde arazi ve 100.000 nüfus kazandığını ancak Oltre Giuba topraklarının verimsiz ve nüfusunun az olduğunu ancak İtalya'ya bazı stratejik avantajlar sağlayabileceğini kaydetmektedir.[138]

İtalyan hükûmeti tarafından 1 Ağustos 1924 tarihinde alınan kararla Jubaland'ın İtalya'ya devredilmesine ilişkin antlaşmanın uygulanması

---

133 **DDI**, 7/III, Belge.388, 15 Temmuz 1924, s. 221. Antlaşma metni için bkz. **Treaty Between The United Kingdom and Italy**, Regulating Certain Questions Concerning the Boundaries of Their Respective Territories in East Africa, 15 July 1924, HMSO, Londra, 1925. (Treaty Series No.29 (1925)). www.archives.ungeneva.org.28.08.2023.

134 "Politica Estera", **Il Popolo d'Italia**, 17 Temmuz 1924. "La Firma dell'Accordo Anglo-Italiano", **La Stampa**, 16 Temmuz 1924, s. 6.

135 Fabio de Ninno, "L'Oceano Indiana e La Grande Strategia Italiana, 1919-1942", **Italy On The Rimland**, Storia Militare di Una Penisola Eurasiatica, Tomo II, Suez, Societa Italiana di Storia Militare, Roma 2019, ss. 105-127.

136 W.N.Medlicott, **British Foreign Policy Since Versailles**, Methuen and Co.Ltd., Londra 1940, s. 184-185.

137 Martin Clark, **Mussolini**, Pearson Longman, Harlow 2005, s. 177-178.

138 Virginio Gayda, **Cose Vuole L'Italia?**, 4. Baskı, Il Giornale d'Italia yay., Roma 1940, s. 72, s. 103.

konusunda sömürgeler bakanına yetki verilmiştir.[139] Mussolini, 17 Ağustos 1924 tarihinde İtalya kralına gönderdiği memorandumda, Lozan Barış Antlaşması onay sürecinin tamamlanış olduğunu ve Menteşe Adaları üzerindeki İtalyan egemenliğinin kesinleşmiş olduğunu bildirmekte, bunun çok önemli bir olay olduğunu, Rodos'un *"kralın tacında bir mücevher"* olacağını belirtmektedir.[140]

Lozan Barış Antlaşması'nın onaylanmasından sonra İtalyan basınında Menteşe Adaları'nın İtalya tarafından ilhak edileceğine dair haberler çıkmakta, bu durum Jubaland'ı fiilen teslim almak ve ilhak meselesini düşük profille gerçekleştirmek isteyen Mussolini'yi rahatsız etmektedir.[141] Nitekim İtalya'da Menteşe Adaları'nın ilhakının ilan edileceğine dair söylentilerin arttığı bu süreçte ilhaktan aniden vazgeçilmiştir.[142] İtalya'nın Milletler Cemiyeti temsilcisi Salandra tarafından 1 Eylül 1924 tarihinde Mussolini'ye gönderilen raporda; İtalyan gazetelerinde Milletler Cemiyeti'nde olumsuz yansımalar meydana getiren Menteşe Adaları'nın ilhakı haberlerinin engellenmesi gerektiği belirtilmektedir.[143] Mussolini, Salandra'ya gönderdiği cevabında hemfikir olduğunu ancak faaliyetlerin planlamaya uygun olarak ilerlediğini bildirmektedir.[144] İngiltere Roma büyükelçiliğinden 5 Eylül 1924 tarihinde gönderilen raporda; Yunan büyükelçi tarafından, Yunan hükûmetinin Menteşe Adaları'nın İtalyan idaresinde ancak özerk bir yönetimi olmasını talep ettiği ancak İtalyan-Yunan görüşmeleri için bir ilerleme olmadığının ifade edildiği bildirilmektedir.[145]

Mussolini 19 Eylül 1924 tarihinde Napoli'de yaptığı konuşmada; Menteşe Adaları'nın egemenliğinin, uluslararası onay süreci 6 Ağustos 1924 tarihinde tamamlanan Lozan Antlaşması'na göre İtalya'ya verildiğini ifade etmektedir.[146] Mussolini, 4 Ekim 1924 tarihinde Milano'da yaptığı konuşmada İngiltere'ye rağmen Jubaland ve Menteşe Adaları meselelerinin birbirinden ayırarak toprak kazandıklarını ifade etmektedir.[147] Bu dönemde Londra kaynaklı haberlerde

---

139 "Al Consiglio dei Ministri", **Avanti**, 2 Ağustos 1924.

140 **DDI**, 7/III, Belge.448, 17 Ağustos 1924, s. 262. İtalya kralı buna cevap olarak Menteşe Adaları konusunun çözümlenmesinden duyduğu memnuniyetini ifade etmektedir. **DDI**, 7/III, Belge.452, 18 Ağustos 1924, s. 264.

141 "Il Direttorio Fascista e La Riunione del Gran Consiglio", **La Stampa**, 30 Ağustos 1924.

142 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.211, 28 Ağustos 1924, s. 315-316.

143 **DDI**, 7/III, Belge.480, 1 Eylül 1924, s. 283-284.

144 **DDI**, 7/III, Belge.481, 3 Eylül 1924, s. 284.

145 **DBrFP**, 1/XXVI, Belge.215, 5 Eylül 1924, s. 320-322.

146 "La Piena Sovranita dell'Italia su Tutto Il Dodecaneso", **Corriera della Sera**, 20 Eylül 1924,s. 2.

147 "Il Discorso di Mussolini a Milano", **La Stampa**, 5 Ekim 1924, s. 3.

Jubaland üzerinde İtalyan-İngiliz görüşmeleri devam ederken Mussolini'nin Menteşe Adaları sorununun çözüleceği konusunda güvence vermiş olduğu ancak bu konuda hiçbir adım atılmadığı, bu sırada Jubaland'la ilgili İtalyan-İngiliz antlaşmasının Avam Kamarası'nda onay sürecinin devam ettiği belirtilmektedir.[148]

Jubaland'a ilişkin İngiliz-İtalyan Antlaşması 19 Şubat 1925 tarihinde Avam Kamarası'nda[149], 5 Mart 1925 tarihinde Lordlar Kamarası'nda onaylanmıştır.[150] Bu onaylar İtalyan basınında İngiltere hükûmetinin akılcı politikalar izlemekte olduğu değerlendirmesiyle memnuniyetle karşılanmaktadır.[151] Antlaşmanın uygulanmasına ilişkin 1547 numaralı kraliyet kararnamesi, İtalyan Temsilciler Meclisi tarafından 19 Mart 1925 tarihinde kanunlaştırılmıştır.[152] Bu ortamda 1 Mayıs 1925 tarihinde onay belgelerinin değişimi ile yürürlüğe giren antlaşma kapsamında Jubaland 29 Haziran 1925 tarihinde resmen İtalya'ya teslim edilmiştir.[153]

Bu dönemde İtalyan Meclisi'nde dış politika konusunda muhalefet tarafından yapılan eleştirilere cevap veren Mussolini tarafından *"Menteşe Adaları ve Jubaland üzerinde İtalyan bayrağının dalgalanmakta olduğu"* belirtilmektedir.[154] Il Popolo d'Italia gazetesinde İtalyan bayrağının Jubaland'da dalgalanması *"İtalyanlaştırma politikasının muhteşem bir başarısı"* olarak nitelendirilmektedir.[155]

---

148 "Commenti e Ipotesi Londinesi", **La Stampa**, 9 Aralık 1924, s. 7.

149 "La Camera dei Comuni Approva La Cessione del Giubaland all'Italia", **La Stampa**, 20 Şubat 1925, s. 6. "L'Oltre Giuba All'Italia", **Il Giornale d'Italia**, 21 Şubat 1925. " Il Pasaggio dell'Oltre Giuba all Italya", **La Stampa**, 22 Şubat 1925.

150 **UK Parlaiment, Hansard**, House of Lords, 5 Mart 1925, Volume.60, Column.418. "Il Trattato pel Giuba Ratificate dalla Camera dei Lordi", **Il Giornale d'Italia**, 7 Mart 1925, s. 2.

151 "Una Lezione d'Intelligenza Politica del Governo Inglese ai Reazionari", **La Stampa**, 7 Mart 1925. "L'Attivita Politica alla Vigilia della Riapertura della Camera", **Gazzetta di Venezia**, 7 Mart 1925. "Le Vedute del Ministro delle Colonie sui Nuovi Territori dell'Oltre Giuba", **La Stampa**, 7 Mart 1925.

152 **Atti Parlamentari**, Camera dei Deputati, Legislatura.XXVII (24 Mayıs 1924-21 Ocak 1929), 19 Mart 1925, C 671. www.storia.camera.it (03.09.2023).

153 "La Presa di Possesso dell'OltreGiuba da Parte dell'Italia", **La Stampa**, 30 Haziran 1925. **Survey Of International Affairs, 1924**, s. 469.

154 "Un Vivece Dialoge Giunta-Mussolini", **Avanti**, 20 Haziran 1925.

155 "Superbe Affermazioni di Italianata all Interno ed all'Esterno", **Il Popolo d'Italia**, 30 Haziran 1925. İtalya tarafından Jubaland bölgesi 10 Haziran 1926 tarihli 1118 sayılı kanun hükmünde kararname ile *"Colonia d'Oltre Giuba"* adıyla ilhak edilerek İtalyan Somalisi'ne dahil edilmiştir. Kararname 5 Temmuz 1926 tarihli Resmî Gazete'de yayımlanmıştır. "Il Decreto sull'Annessione dell'Oltre Giuba alla Somalia", **La Stampa**, 6 Temmuz 1926. **Atti**

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin siyasal ve askerî zafiyetlerinden faydalanan İtalya, 1911-1912 yıllarında Trablusgarp ve Menteşe Adaları'nı işgal altına almıştır. Süveyş Kanalı üzerinden Hindistan'a uzanan "imparatorluk yolunu" tehdit edecek bir deniz gücünün Doğu Akdeniz'de bulunmasını kendi çıkarları bakımından uygun bulmayan İngiltere, İtalya'nın Menteşe Adaları'na yerleşmesine karşı bulunmakta ancak yaklaşan dünya savaşında Avrupa güç dengelerinde İtalya'yı karşısına almamak için doğrudan karşı çıkmamaktadır.

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak halinde olan İtalya, savaş başladıktan sonra İngiltere, Fransa ve Rusya ile imzaladığı 1915 Londra Antlaşması'yla İtilaf devletleri safına katılmıştır. Bu antlaşmayla İtalya'ya vadedilenler arasında; işgal altında bulundurduğu Menteşe Adaları'nın egemenliği ile Almanya'nın Afrika'daki sömürgelerinin paylaşılmasıyla kazanılacak topraklar da bulunmaktadır.

Savaşın sonunda kazanan tarafta yer alan İtalya, 1919 Paris Barış Konferansı'nda somutlaşan bir şekilde Menteşe Adaları ve Jubaland'ı elde etmek için İngiltere ile pazarlıklara başlamıştır. Bu pazarlıklar sonucunda Milner-Tittoni ve Milner-Sciloja mutabakatları yapılmış olsa da İtalya'nın istekleri sebebiyle taraflar tam olarak anlaşamamıştır. İngiltere, bunun üzerine Menteşe Adaları ve Jubaland konusunu birbirine bağlayarak devam etmeye karar vermiştir. İtalya ise bu iki konuyu birbirinden ayrı olarak değerlendirmek ve herhangi bir taviz vermeden her iki bölgenin egemenliğini elde etmek düşüncesindedir.

Yunanistan ile İtalya arasında imzalanan; Tittoni-Venizelos ve Sevr Antlaşması'na paralel Bonin-Venizelos mutabakatlarıyla Menteşe Adaları, Rodos hariç, Yunanistan'a bırakılmış olsa da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde kazanılan Türk zaferi sonucunda Sevr Antlaşması'nın devre dışı kalmasıyla bu mutabakatlar ortadan kalkmıştır.

Lozan Barış Antlaşması'yla Menteşe Adaları'nın İtalya'ya bırakılmasına razı olan İngiltere'nin gerçek amacı; Doğu Akdeniz'de kendisine rakip olabilecek ve

---

Parlamentari, Camera dei Deputati, Legislatura.XXVII (24 Mayıs 1924-21 Ocak 1929), 10 Haziran 1926, No.1118, Atto.C.952. www.storia.camera.it (03.09.2023). Menteşe Adaları ise 1926 yılından itibaren "İtalyan Ege Adaları Yönetimi (*L'Amministrazione Le Isole Italiane dell'Egeo)* " adı altında İtalyan topraklarına dahil edilecektir. Menteşe Adalarının statüsü eyalet veya koloni değil, mülk (possedimento) tanımı altında özel bir statü olarak belirtilmektedir. Bu statü eyaletten düşük, koloniden yüksektir. Bkz.Antonello Battaglia, "Dodecaneso Italiano: Una Storia da Rivisitare (1912-1943)", **EuroStudium3W**, Nisan-Haziran 2010, ss. 36.

“imparatorluk yolunu” tehdit edecek İtalya’nın Menteşe Adaları’na yerleşmesine engel olmak, Jubaland’da İtalya’ya vereceği tavizler karşılığında bu adalardan en azından bir kısmının kendi kontrolü altındaki Yunanistan’a devredilmesini sağlamaktır.

Menteşe Adaları üzerindeki egemenliğinin tescil edilmesini isteyen İtalyan hükûmeti, Lozan Barış Antlaşması’nın imzacı devletlerin parlamentolarında onay sürecini takip etmekte, kendi parlamento onayını İngiltere’den sonra vererek avantaj elde etmek istemektedir. İngiltere ise pazarlık gücünü kaybetmek istemediğinden onay sürecini uzatmakta, İtalya’nın aksine Menteşe Adaları ve Jubaland meselelerinin birbirine bağlı olarak müzakere edilmesini öne sürmektedir.

Menteşe Adaları-Jubaland meselesi ile ilgili İtalya-İngiltere pazarlıkları Lozan Barış Antlaşması’nın onay süreci boyunca da devam etmiştir. Bu süreçte Mussolini tarafından Menteşe Adaları’nın Yunanistan’a verilmesi halinde Türkiye’nin güçlü tepki vereceği gerekçesinin kullanıldığı görülmektedir.

İngiltere’de iktidar değişikliği sonucunda başbakanlık ve dışişleri bakanlığını üstlenen MacDonald tarafından, Mussolini’ye 1 Nisan 1924 tarihli özel bir mektup gönderilerek ve Jubaland-Menteşe Adaları meselelerinin ayrı ayrı görüşülmesi teklif edilmiştir. Mussolini tarafından kabul edilen bu teklif Jubaland konusunda İngiliz-İtalyan antlaşması için bir başlangıç oluşturmuş ve hızlanan süreç sonunda 15 Temmuz 1924 tarihli İngiliz-İtalyan antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Jubaland toprakları 1920 Milner-Sciloja mutabakatındaki sınır esas alınarak İtalya’ya bırakılmıştır. İtalya bu antlaşma ile Hint Okyanusu’na direkt olarak açılabileceği Kismayo limanı dahil olmak üzere Jubaland topraklarını elde etmiştir.

İngiltere’de Lozan Barış Antlaşması’nın onay süreci, Jubaland pazarlıklarının İtalya ile anlaşmayla sonuçlanmasından sonra kral tarafından verilen nihai onay ile tamamlanmıştır. Bundan sonra tamamlanan uluslararası onay süreci ile Lozan Barış Antlaşması 6 Ağustos 1924 tarihinde yürürlüğe girmiş ve İtalya’nın Menteşe Adaları’ndaki egemenliği kesinleşmiştir.

İngiltere ile yaptığı antlaşma ile Jubaland’ı elde eden ve L’Oltre Giuba adıyla İtalyan Somalisi topraklarına dahil eden İtalya, bundan sonra Menteşe Adaları konusunda, İngiltere’nin isteklerinin aksine, Yunanistan’la müzakerelere girmeyecek ve bu adalar üzerindeki egemenliğini devam ettirecektir.

KAYNAKÇA

1. Arşivler ve Resmî Belgeler

Kanunlar Dergisi, C 1, 1920.

Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler, (Çev. Seha L. Meray), Birinci Takım, C I, Kitap.II, 3. Baskı, YKY yay., İstanbul, 2001.

Lozan Barış Konferansı, Birinci Takım, C IV, 3. Baskı, YKY, İstanbul, 2001.

Lozan Barış Konferansı, İkinci Takım, C II, 3. Baskı, YKY yay., İstanbul, 2001.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan, (1922-1923), Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1973.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri, Osmanlı-İtalyan Harbi, 1911-1912, Genkur. Yay., Ankara 1981.

Treaties Series of League of Nations, Volume. XXVIII, 1924.

Treaty between the United Kingdom and Italy, Regulating Certain Questions Concerning the Boundaries of Their Respective Territories in East Africa, 15 July 1924, HMSO, Londra, 1925.

UK Parlaiment, **Hansard, House of Lords.**

UK Parlaiment, Hansard, House of Commons.

Documents on British Foreign Policy (DBrFP),(1919-1939), First Series (1919-1925), Volume. XVIII, (3 Eylül 1922-24 Temmuz 1923), HMSO, Londra, 1972.

DBrFP, First Series, Volume.XXIV, (1922-1923), HMSO, Londra, 1983.

DBrFP, First Series, Volume.XXVI, (1924), HMSO, Londra, 1985.

British Documents on the Origins of the War, 1898-1914, (Ed.G.P.Gooch, H.Temperly), Volume.IX, HMSO, Londra, 1933.

British Documents on the Origins of the War, Volume. X/1, HMSO, Londra, 1936.

Survey of International Affairs, 1924, (Ed. Arnold Toynbee), 2. Baskı, Oxford University Press, London, 1928.

Camera dei Deputati, "Conversione in Legge del Regio Decreto-Legge," 31 Gennaio 1924, No.343, Atto No.39.

Atti Parlamentari, Camera dei Deputati, Legislatura.XXVII (24 Mayıs 1924-21 Ocak 1929).

I Documenti Diplomatici Italiano (DDI), Serie: 4 (1908-1914), Volume. VII-VIII (30 Mart 1911-18 Ekim 1912), Libreria dello Stato, Roma, 2004.

DDI, Serie.5, (1914-1918),Volume.III (3 Mart-24 Mart 1915), Libreria dello Stato, Roma,1985.

DDI, Serie.6, (1918-1922), Volume.III (24 Mart-22 Haziran 1919), Libreria dello Stato, Roma, 2008.

DDI, Serie.6, Volume.IV (23 Haziran-25 Kasım 1919), Libreria dello Stato, Roma, 2017.

DDI, Serie. 6, Volume.VIII, (4 Temmuz 1921-25 Şubat 1922), Belge.555, 18 Ocak 1922, Libreria dello Stato, Roma, 2017.

DDI, Serie.7 (1922-1935), Volume.I (31 Ekim 1922-26 Nisan 1923), Libreria dello Stato, Roma, 1953

DDI, Serie.7, Volume.II (27 Nisan 1923-22 Şubat 1924), Libreria della Stato, Roma, 1955.

DDI, Serie.7, Volume.III (23 Şubat 1924-14 Mayıs 1925), Libreria della Stato, Roma, 1959.

2. Araştırma ve İnceleme Eserleri

Axelord, Alan, **Benito Mussolini**, Alpha Books, Indianapolis 2002.

Bastıyalı, Mehmet, **Rodos ve Onikiadalar Tarihi**, Arkadaş Matbacılık, İzmir 1999.

Battaglia, Antonello, "Dodecaneso Italiano: Una Storia da Rivisitare (1912-1943)", **EuroStudium 3W**, S 15, Nisan-Haziran 2010, ss.1-85.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C II, Kısım III, 3. Baskı, TTK yay., Ankara 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C III, Kısım II, 3. Baskı, TTK yay., Ankara 1991.

Bennett, George Henry, **British Foreign Policy During The Curzon Period**, 1919-1924, MacMillian press Ltd., London 1995.

Bosworth, R.J.B., "Italy And The Ottoman Empire", **The Great Powers and The End Of Ottoman Empire**, (Ed.Marian Kent), 2. Baskı, Frank Cass &Co. Ltd., London 1996.

Childs, Timothy W., (Çev.Deniz Berktay), **Trablusgarp Savaşı ve Türk-İtalyan Diplomatik İlişkileri**, İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2008.

Clark, Martin, **Mussolini**, Pearson Longman, Harlow 2005.

De Ninno, Fabio, "L'Oceano Indiana e La Grande Strategia Italiana, 1919-1942", **Italy on The Rimland**, Storia Militare di Una Penisola Eurasiatica, Tomo II, Suez, Societa Italiana di Storia Militare, Roma 2019, ss.105-127.

Ege'de Temel Sorun, Egemenliği Tartışmalı Adalar, (Haz.Ali Kurumahmut), TTK yay., Ankara 1998.

Erim, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri**, C I, Osmanlı İmparatorluğu Antlaşmaları, Ankara Üniversitesi Hukuk Fak. yay., Ankara 1953.

Gayda, Virginio, **Cose Vuole L'Italia?**, 4. Baskı, Il Giornale d'Italia yay., Roma 1940.

Grassi, Fabio L., **Türk-İtalyan İlişkilerinde Az Bilinenler**, (Çev. Sadriye Güneş), Tarihçi Kitabevi yay., İstanbul 2014.

Grey, Edward, **Twenty Five Years**, 1892-1916, Volume. I, Hodder &Stoughton Ltd., Londra 1925.

Hayta, Necdet, **1911'den Günümüze Ege Adaları Sorunu**, ATAM yay., Ankara 2015.

Howard, Harry N., **The Partition of Turkey**, A Diplomatic History, 1913-1923, Norman, University of Oklahoma Press 1931.

Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, C IX, 1908-1918, 3. Baskı, TTK Yay.,Ankara 2011.

Kayra, Cahit, **Sevr Dosyası**, 2. Baskı, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2016.

Kent, Marian, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-1923", **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire**, (Ed.Marian Kent), George Allen&Unwin, Londra 1984.

Kurtcephe, İsrafil, **Türk-İtalyan İlişkileri, 1911-1916**, TTK yay.,Ankara 1995.

Lamb, Richard, **Mussolini and the British**, John Murray, London 1997.

Medlicott, W.N., **British Foreign Policy Since Versailles**, Methuen and Co.Ltd., Londra 1940.

Mengeş, Yeter "İkinci Dünya Savaşı'nda Menteşe (Rodos, 12 Ada ve Meis) Adaları", **ÇTTAD**, XVII/34, 2017 Bahar, ss. 279-318.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C I, (1920-1945), 3. Baskı, TTK yay., Ankara 2000.

Şimşir, Bilâl N., **Ege Sorunu**, Belgeler, C II, (1913-1914), 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1989.

Tağmat, Çağla D., "Trablusgarp Savaşı'ndan Lozan Antlaşması'na On İki Ada Konusunda (Gizli) Görüşmeler", **Türkiyat Mecmuası**, C 28/1, 2018, s. 139-161.

Turan, Şerafettin, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hakimiyetinden Çıkışı", **Belleten**, C XXIX, S 113, Ocak 1965, ss. 77-119.

Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan, (1922-1923), Dışişleri Bakanlığı Yay., Ankara 1973.

Süreli Yayınlar

Avanti

Corriera della Sera

EuroStudium3W

La Stampa

Corriera Italiano

Il Messaggero

Il Mondo

La Tribuna

Il Giornale d'Italia

Il Popolo d'Italia

Gazzetta di Venezia

İnternet Kaynakları

www.api.parlaiment.uk.

www.archives.ungeneva.org.

www.digitale.bnc.roma.sbn.it.

www.farnesina.ipzs.it.

www.prassi.cnr.it

www.storia.camera.it.

Ek 1: Ege Ada Grupları ve Menteşe Adaları (**Ege'de Temel Sorun**, Egemenliği Tartışmalı Adalar, Ek.6)

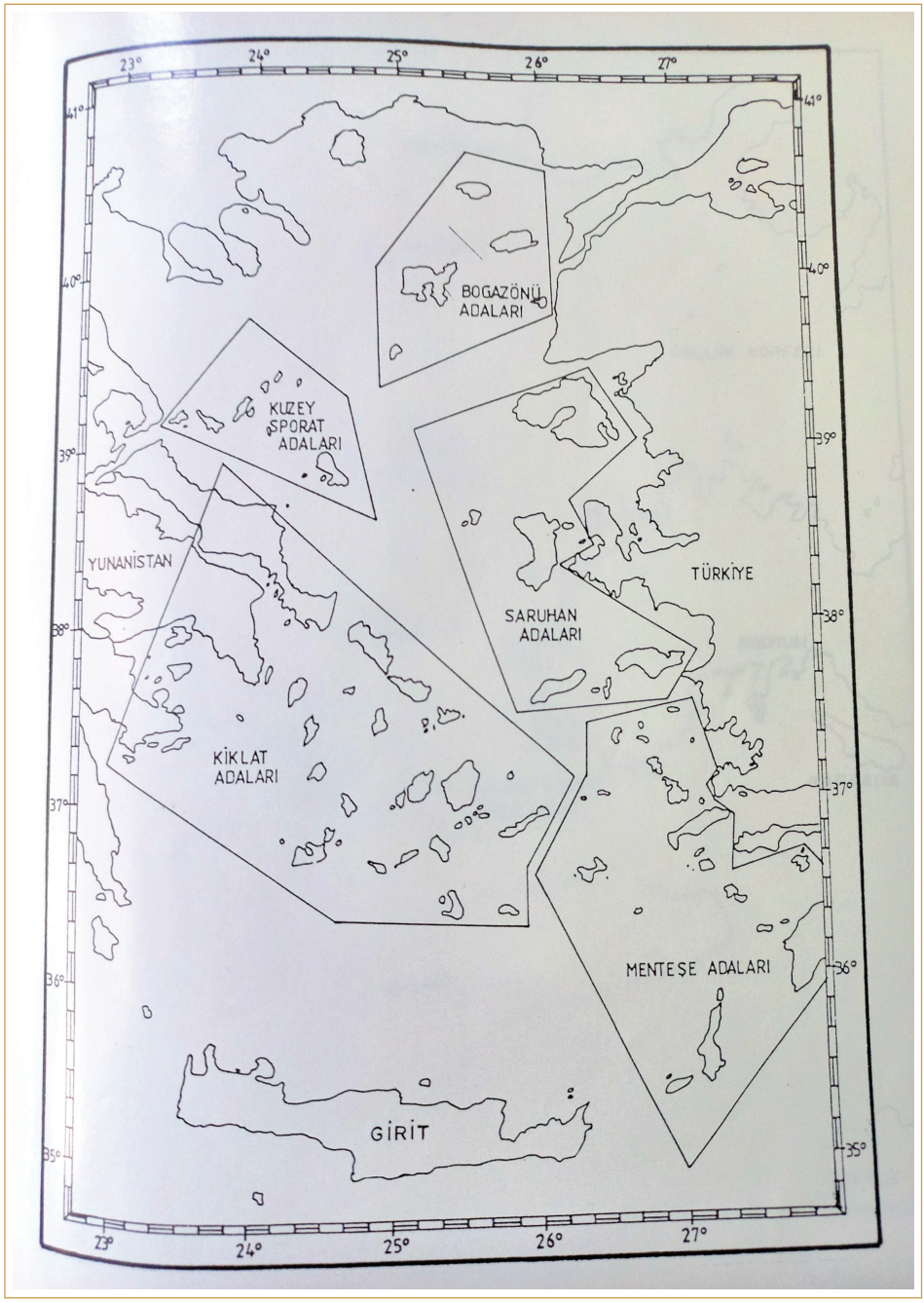

Ek 2: Jubaland (**Survey Of International Affairs**, 1924, s. 465.)

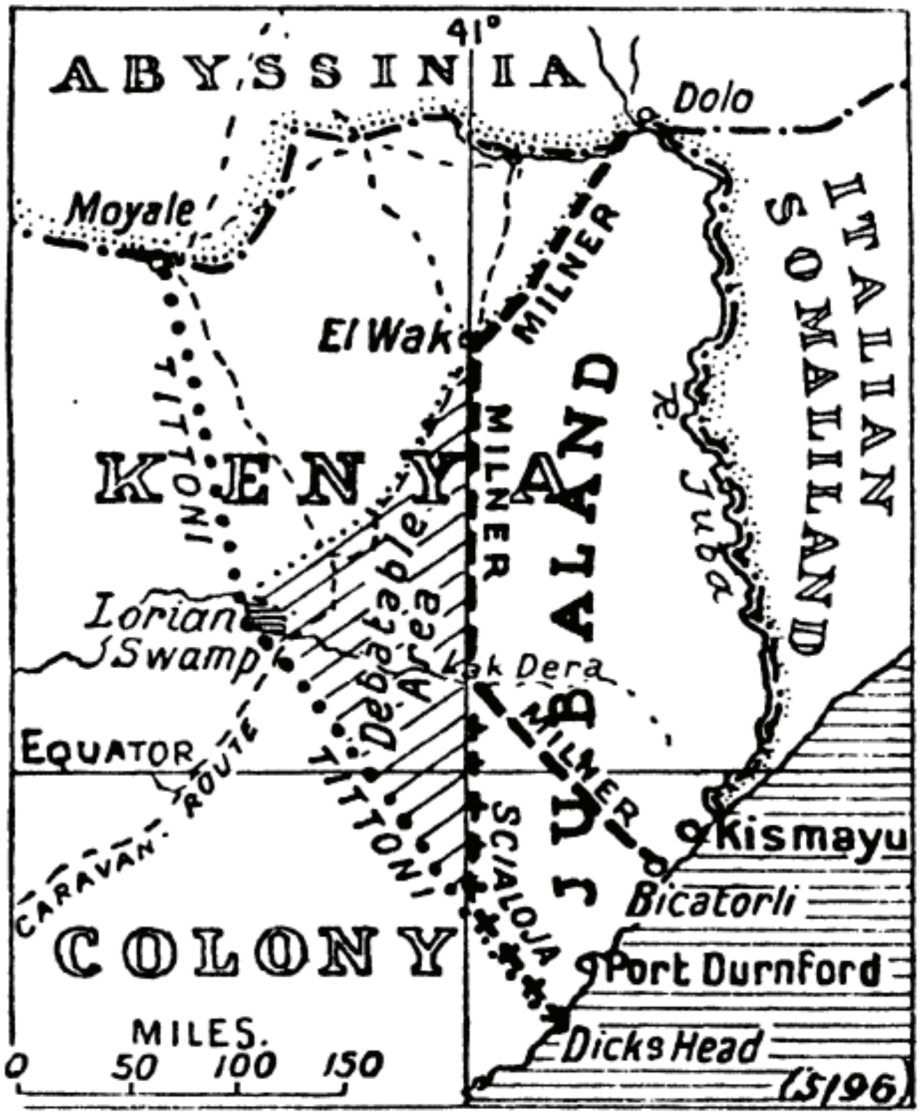

Jubaland.

CUMHURİYET DÖNEMİNDE GÜRBÜZ NESİLLER YETİŞTİRME POLİTİKALARI

Muhabbet DOYRAN*

ÖZET

Cumhuriyetin ilk yıllarında savaşların etkisiyle ülkedeki nüfus yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Yetişkin erkek nüfusu azalmış olan Türkiye kadın, çocuk ve yaşlı nüfus oranın yüksek olduğu bir ülke haline gelmiştir. Salgın hastalıklar, kötü yaşam koşulları önce çocukları sonra aileleri ve ardından toplumun tamamını etkilemiştir. Yeni kurulan devletin ilk hedefi nüfusu arttırmaktı. Bu amaçla ülkenin büyük sorunu haline gelmiş olan gelecek nesilleri yetiştirmek için milli politikalar geliştirilmiştir. Bu hedefle 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasının ardından ilk kurulan bakanlık "Sağlık Bakanlığı" olmuştur. Milli kalkınmanın unsuru olarak görülen yeni nesillerin "Gürbüz Çocuk" olarak yetiştirilmelerine yönelik yeni devlet politikaları çeşitli çocuk dergileri tarafından da desteklenmiştir. Dergi yazarları bağımsızlığın teminatı, millet olmanın en kuvvetli unsuru olarak gördükleri çocuklarla ilgili Atatürk'ün çizgisine paralel yazılar yazmışlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarında belirlenmiş olan ve dönemin Milli Eğitim Bakanı Vasıf Çınar tarafından açıklanan eğitim ve öğretimin temel amaçları arasında halk sağlığının ve sağlıklı kalmanın yollarının öğretilmesi yer almıştır. Bununla birlikte okullarda çocukların beden ve fikrin birlikte gelişiminin sağlanması ilke olarak benimsenmiş ve uygulamaya konulmuştur. Yeni nesilleri gürbüz yetiştirerek güçlü bir millet oluşturmak hedefiyle çocukların spora yönlendirilmesi sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gürbüz Çocuk, Sağlık, Çocuk, Spor, Beden Terbiyesi.

* Dr. Öğr. Gör., İstanbul Aydın Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, muhabbetdoyran@aydin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7097-3885.

POLICIES OF RAISING ROBUST GENERATIONS DURING THE REPUBLICAN ERA

ABSTRACT

There were significant changes in the population structure of the country in the early years of the Republic due to the effects of wars. Türkiye, where the adult male population had decreased, became a country with a high proportion of women, children, and the elderly. Epidemics and poor living conditions first affected children, then their families, and finally the entire society. The first goal of the newly established state was to increase the population. For this purpose, national policies were developed to raise future generations, which had become a major problem in the country. The first ministry established after the opening of the Turkish Grand National Assembly in 1920 was the Ministry of Health. New state policies were supported by various children's magazines to raise the new generations, seen as an element of national development, as "Robust Children". Among the fundamental goals of education, which had been determined in the early years of the Republic and declared by the Minister of National Education at the time, Vasif Cinar, was to teach ways of maintaining public health and staying healthy. In addition, ensuring the simultaneous development of both the body and the mind of children was adopted as a principle and put into practice in schools. Children were directed towards sports with the aim of raising robust future generations to form a strong nation.

Keywords: Robust Children, Health, Children, Sports.

Giriş

Toplumun oluşmasında önemli etken olan çocukların, anne karnından itibaren ailenin ve devletin koruması altında olması önemliydi. Annenin ve bebeğin iyi bakılması ve korunması gerekmektedir. Bu amaçla sağlıklı bir annenin dünyaya getireceği çocukların sağlıklı olacağı düşüncesiyle politikalar oluşturulmuştur. Çocuk sağlığı ile anne sağlığı birbirlerinden ayrı düşünülmemiş, gelecek nesillerin yetiştirilmesinde anne ve çocukların sağlıklı bir şekilde hayatlarına devam etmesi zorunlu görülmüştür. Ayrıca çocukların hayatta kalmaları bir anlamda toplumun geleceğinin teminatıydı. Oysa savaşlarda en çok zarar görenlerin başında çocuklar geliyordu. Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve ardından verilen Kurtuluş Savaşı ile nüfus kayıpları ve salgın hastalıklar yaşanmıştır. Aralıksız süren savaşlar, askerlerin değişik cephelerde yakalandıkları ve Anadolu'da yaydıkları salgın hastalıklardan en çok etkilenmiş olan çocukların hayatta kalma süreleri kısalmıştır. Bu amaçla 23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) açılmasının ardından 3 Mayıs 1920'de Sağlık Bakanlığı kurulmuştur. 13.000.000 olan ülke nüfusunun 1.000.000 kişisi veremli, 250.000 kişisi trahomlu bulunmaktaydı. Ayrıca nüfusun büyük bir kısmı sıtma hastalığına yakalanmıştı. Bununla birlikte kötü yaşam koşulları ve güvenliksiz ortam nedeniyle birçok aile yok parçalanmış ya da yok olmuştur[1]. Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları, muasır medeniyetler seviyesine yükselme hedefine ulaşmak için toplumun refahı, devletin meşruiyeti ve geleceği için ülkenin genelinde yaygın hale gelmiş olan salgın hastalıklarla mücadele ve sağlıklı nesiller yetiştirmek için politikalar geliştirmişlerdi. Savaş ve salgın hastalıklardan çok erimiş olan nüfusun arttırılması için çocuklarla ilgili çalışmalara öncelik verilmiştir. Kimsesiz çocukları koruma altına almak için İstanbul'da resmî olarak Ekim 1921'de Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuş ve kısa süre içinde kurumsallaşmıştır[2]. Türkiye'de çocukların "gürbüz" olarak yetiştirilmesine yönelik yapılan çalışmalarda temizlik, beslenme alışkanlıklarının kazandırılması ile fikir ve beden sağlığının korunup geliştirilmesi için çalışmalar çok hızlandırılmıştır[3]. Bu çalışmalar, eğitim kurumlarında, orduda, sonrasında

---

1 Fatih, Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetler". **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 13-14, İstanbul 2008, s. 5.

2 İbrahim Erdal, "Ülkü Mecmuasına Göre Erken Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikası (1923-1938)". **Atatürk Yolu Dergisi**, S 48, Ankara 2011, s. 777.

3 Adil Türkoğlu ve Sanem Uça. "Türkiye'de Halk Eğitimi: Tarihsel Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Önerileri" **Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 2, S 2, Aydın 2011, s. 53.

şehirlerde 1932'de açılmaya başlanan halkevleri ile köylerde, 1940'dan itibaren açılmayan başlanan halk odalarında yapılmıştır. Bununla birlikte çeşitli çocuk dergileri de politikalara destek vermişlerdir. Çalışmamızda Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergilerinden, Resmî Gazete ve süreli yayınlardan, çocuk dergilerinden, kanunlardan, yönetmeliklerden ve kurumlar için yayınlanmış olan genelgelerden yararlanılmış olup, çalışmamız makaleler, kitaplar diğer yardımcı kaynaklarla desteklenmiştir.

1. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nüfus ve Salgın Hastalıklar

Türkiye'de ulus devlet yapısı içinde homojen, sağlıklı bir toplumu oluşturmak ve bu yapıyı sürdürebilmek için çeşitli önlemler alınmıştır. Bunun için öncelikle Avrupa'da uygulanmış ve planlanmış nüfus politikalarıyla ilgili yayınlar Türkçeye çevrilerek yararlanılmıştır. Bu durumu destekleyen bazı akademisyenler nüfusun arttırılması hususunda yayınlar yapmışlardır. Savaşlar, yoksulluk, beslenememe, salgın hastalıklar ve bilgisizlik çocuk ölümlerinin yüksek olmasına neden olmuştur. Türkiye'de, I. Dünya Savaşı'nın da etkisiyle Osmanlı Devleti'nden yeni Türk devletine kalan en büyük sorun nüfusun azalmasına sebep olan salgın hastalıklardır.

Nüfus ve salgın hastalıkların ortadan kaldırılmasına yönelik Gazi Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1923 TBMM açış konuşmasında şunları söylemiştir:

> *"Efendiler! Nüfus meselesi bir memleketin en önemli hayatı konularındandır. İdarî, askerî, malî ve ekonomik konularda ülke nüfusunun gerçek sayısını bilmek ne kadar gerekli ise her yıl yapılacak istatistiklerle nüfusunun gerçek sayısını bilmek ne kadar gerekli ise her yıl yapılacak istatistiklerle nüfusun artma ve azalma oranı anlaşılmalıdır. Nüfus artışının devamı ve azalma sebeplerinin ortadan kaldırılması için önlem alınmasının mümkün olmayacağı ortadadır. Bunun için yeniden nüfus sayımı yapılmasına çok acele ve kaçınılmaz bir gereklilik vardır"*[4].

Türkiye, hastalıklardan ölümlerin, savaşarak ölenlerden fazla olduğu bir ülke olmuştur. Bu salgın hastalıkların en yaygın olanları, tifüs, kolera, sıtma, verem, trahom ve çiçek hastalığıdır. IV. İcra Vekilleri Heyetinin (İVH)

4 Yaşar Semiz. "1923-1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 27, Konya 2010, s. 429.

(14.08.1923-27.09.2023) programını mecliste okuyan İVH Reisi Ali Fethi (Okyar), meclisin kuruluş ilkeleri ve gerekliliğine bağlı olarak oluşturulan SSYB ile olağanüstü koşulların devam etmesi sebebiyle dar bir bütçeyle halkın sağlık sorunlarını çözmeye çalıştıklarını açıklamıştır. Sağlık kuruluşlarının merkez ve taşra teşkilatları yapılanmalarının aciliyetine dikkat çeken Ali Fethi Bey, uzun yıllarca süren savaşlar ardından 200.000 şehit çocuğunun kendilerinin himayelerine emanet edildiğini belirtmiştir. Ancak bu çocukların yalnızca 20.000'i devlet koruması altına alınabilmiştir[5]. Yeterince doktor, sağlık personeli ve müdahale için yeterince aşı, ilaç, serum, ekipman olmayan sağlık sisteminde, ihtiyaçlara cevap veremeyen sağlık personeli ve eğitimsiz ebeleriyle Sağlık Bakanlığı'nda önemli atılımlar yapılması gerekmiştir. Bu amaçla Sağlık Sosyal ve Yardım Bakanlığı'na (SSYB) Adnan Adıvar yerine Refik Saydam getirilmiştir. Refik Saydam döneminde doktor ve sağlık personeli sayılarının arttırılması, numune hastanelerinin açılması, aşı üretilmesi sağlanmıştır. "Hıfzıssıhha Kanunu"[6] çıkarılarak Türkiye'nin değişik bölgelerinde, Veremle mücadele için sanatoryumlar, dispanserler, sıtma içinde dispanserler, aşı, serum üretimi için SSYB bünyesinde Hıfzıssıhha Enstitüsü (HSE) kurulmuş, bu kuruluşun içinde de Hıfzıssıhha Okulu açılmıştır[7]. Hıfzıssıhha Kanunu ile nüfusu sağlıklı bir şekilde arttırmak için kanunun altınca bölümünde "Çocuk ve Gençlik Koruması" başlığı altında yapılacaklar maddelendirilmiştir. Anne ve çocuk sağlığı gelecek için çok önemli bir hale gelmiş, kanun ile alınması gereken önlemler açıklanmıştır. Kanunun 155. Maddesinde, çalışan annenin doğumundan üç hafta öncesi ve doğumdan üç hafta sonrası çalışması yasaklanmıştır. Bununla beraber nüfusun arttırılması için kadının doğurması teşvik edilmiştir. Bu da kanunun 156. maddesinde belirtildiği gibi, kanunun yayınlanmasının ardından altı ve altıdan daha çok çocuğu olan kadınlara devlet tarafından nakdi ödül verilmesiydi[8].

Yetersiz beslenme içinde olan bebekler için sütanne uygulaması hayata geçirilmiştir. Sütanne olmak için kendi bebeklerinin yedi aylıktan büyük olduklarına dair resmî belge ibraz etmek zorundaydılar. Ayrıca kendi bebeklerinin

---

5 **Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950)**, C 1, haz. İrfan Neziroğlu-Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, Ankara 2013, s. 75.

6 "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu" **T.C. Resmî Gazete**, S 1489, 6 Mayıs 1930, s. 8895.

7 Halil İbrahim Aksakal, "Dr. Refik Saydam Önderliğinde Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetlerini Modernleştirme Çabaları", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 27, S 1, Elazığ 2017, s. 223-224.

8 "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu" **T.C. Resmî Gazete**, S 1489, 6 Mayıs 1930, s. 8902-8903.

dışında yeteri miktarda sütünün olması gerekmekteydi ve bu durum 157. maddede açıklanmıştır. Anne veya baba hayatta olmalarına karışın terk edilmiş veya öksüz kalmış yedi yaş altı çocuklara paralı ya da parasız bakan tüm kurumların SSYB'nin denetimi altında olduğu 158. maddede belirtilmiştir. 158. Maddede olduğu gibi yine SSYB'nin denetiminde olmak şartıyla yedi yaşından küçük çocuklara para karşılığında bakmak isteyenlerin önce ikametgâhının olduğu belediyeden özel izin alması zorunlu tutulmuştur. Kanunun 160.maddesine göre çocukların bakımlarını üstlenen kişi ya da kurumlar, onların sağlık ve hayatlarını koruma altına almak için gerekli tüm önlemleri almak zorundaydılar. SSYB memurları tarafından yapılan denetimlerde eksiklikler tespit edilip, düzeltilmesi için verilen süre içinde gereği yerine getirilemezse çocukların geri alınacağı ilgili maddede belirtilmiştir. Kanunun 161. maddesinde çocuklar altı yaşını doldurunca kadar yerel belediyeler, belediye olmayan yerlerde köy heyeti onları himaye etmek zorunda olduğu yer almıştır. Ayrıca belediyeler ihtiyaç duydukları takdirde para karşılığı çocukların baktırma yetkilerine sahip oldukları açıklanmıştır. Bununla birlikte aynı maddede nüfusu 40.000'den fazla olan mahallerde "Süt Damlası", nüfusun 100.000'den fazla olduğu mahallelerde ise tesisler kurulması gerektiği yer almıştır. Bütün okulların bina ve sağlık şartları ve salgın hastalıklardan kanunun 163. Maddesine göre SSYB sorumludur. 164. Maddede ise genel okullarda öğrencilerin beden, ruh ve göz ve kulak muayenelerinin özel doktorlar tarafından yapılacağı belirtilmiştir. On yaşından küçük öksüz veya terk edilmiş çocukların, yakın akrabaları tarafından kötü alışkanlıklar edinmesi, suça itilmesi, şiddet görmesi durumunda bu çocukların belediyelere veya devlet kurumlarına alınacakları 165. Maddede belirtilmiştir. Bunların dışında on sekiz yaşından küçük çocuklara alkollü içeceklerin satılmasının yasak olduğu 167. Maddede; on iki yaşından küçük çocukların sinema, tiyatro, dans, bar ve dans salonlarına götürülmesi veya kendisinin gitmesi aynı madde ile yasaklanmıştır. Kanunun 168. maddesinde ise her şehir ve kasabadaki belediyelere yerlerin büyüklüklerine göre çocukların temiz hava alacakları bahçeler, vücutlarını geliştirecekleri spor alanları yapma zorunluluğu getirilmiştir. Kız liselerinde ve ortaokullarda yöneticilerin uygun görecekleri sınıflarda çocuk bakımı konusunda haftada bir saat ders verilmesi mecburiyeti getirildiği 169. Maddede belirtilmiştir[9].

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın TBMM'nin üçüncü yıl açılış konuşmasında salgın hastalıklarla mücadele ve toplumun sağlıklı hale getirilmesi ve sağlıklı nesiller yetiştirilmesi konusuna verdiği önemi yapmış olduğu konuşmada belirtmiş, SSYP'nin yapmış olduğu çalışmalara dikkat çekmiştir:

9 "Umumî Hıfzıssıhha Kanunu" **T.C. Resmî Gazete**, S 1489, 6 Mayıs 1930, s. 8903.

"…Bu sene emrazı sâriye istilâmsa meydan verilmedi, baş gösterenler derhal tedabiri sıhhiye ittihazıyle olduğu yerde ifa olundu. Emrazı sâriyeye karşı en kati tedbir olan aşılar artık tamamiyle memleketimizde iistihsal olunmaktadır. Üç milyon küsür kişilik çiçek aşısının Sıvasta istihsal edilmiş olduğunu zikretmek bu babpta kâfi bir fikir verebilir. Memleketin malaryalı muhitlerinde miktarı kâfi kinin tevzi edildi. Frengi âfetinin ifası için de mümkün olan meblağ sarfedildi ve emrazı içtimaiye ile mücadelemizin daha müsmir ve daha şâmil bir şekilde ifası esbabı da ihzar edilmiştir… Sıhhiye ve muaveneti içtimaye hususunda takibettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhattinin muhafaza ve takviyesi, vefiyatın tenkisi, nüfusun tezyidi, emrazı içtimaiye ve sâriyenin gayri müessir bir hale ifrağı, bu suritle efradı milletin dinç ve sâye kabiliyattar bir halde sahül-beden olarak yetiştirilmesi…"[10]

SSYB bütçesinin arttırılarak çoğunluğu kırsalda yaşayan, yoksunluk içinde olan anneleri bilinçlendirmek, sağlık konularında bilgilendirmek, doğum öncesi ve sonrası çocuğun gelişimini takip etmesini sağlamak için "İçtimai Hıfzısıhha Numene Dispanseri kurulmuştur. Önce Ankara'da bulunan köylerde daha sonra ülke genelinde açılmıştır. Dispanserlerin olmadığı köylerdeki okullardan halkı eğitmek amacıyla yararlanılmıştır.[11] 1927'da ilk defa yapılan nüfus sayımında toplam nüfus 13.648.270 idi. Toplam nüfus içindeki kadın sayısı 7.084.391 erkek sayısı ise 6.563.879 kişiydi[12]. Salgın hastalıklarla verilen mücadele, yoksulluğun azaltılması, halkın bilinçlendirilmesi, çocuk ölümlerinin azaltılması ve doğumların teşvik edilmesiyle 1935'te yapılacak sayımda nüfusun binde 18-20 arası artacağı tahmin edilmiştir. İstatistik Umum Müdürlüğü'nün değişik bölgelerde yapmış olduğu deneme sayımlarında doğurganlık yaşında bir kadının 6 doğum yaptığını ortaya koymuştur[13]. 1935 sayımında toplam nüfus 16.158.018, nüfus artış hızı binde 21,1 olmuştur.[14]

Bireylerin tüm yönleriyle gelişmesini hedefleyen yeni devletin kurucuları, formel eğitim planlamasıyla hem çocukların var olan yeteneklerini ortaya

---

10 Yaşar Baytal, "Atatürk Döneminde Nüfusu Arttırma Çalışmaları ve Gürbüz Türk Çocuğu Projesi", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 10, Ankara 2009, s. 117.

11 Baytal, agm, s. 125.

12 Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), **İstatistik Göstergeler Statistical Indicators 1923-2013**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası Ankara 2014, s. 7.

13 Neşet Halil Atay, "Saylav Türk Kadını", **Gürbüz Türk Çocuğu (**Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından neşrolunur) II. Teşrin, S 96, İstanbul 1934. s. 11.

14 **TÜİK...**, s. 7.

çıkarmak hem de zihinsel olarak gelişimini sağlamaktı. Bu planı destekleyen haftalık, 15 günlük, aylık çocuk dergileri yayınlanmıştır. İçinde çeşitli çalışmalar bulunan dergiler, araştıran, sorgulayan, kendini geliştiren yeni devletin ideal bireylerinin yaratılmasında etkili olmuşlardır. Daha çok resimli olan bu dergilerde, sağlık, terbiye, görgü, bilgi ve eğlence içerikli yazılar, oyunlar, karikatürler bulmacalar, resimler, şiirler, tarih-coğrafya bilgileri farklı kültürlerle ilgili yazılar yer almıştır[15].

2. Gürbüz Çocuklar Yetiştirilmesine Destek Veren Bazı Dergiler

2.1. Bizim Mecmua (1925-1927)

Haftalık olarak İstanbul'da yayınlanan ve ilk sayısı 5 Nisan 1922'de çıkan Bizim Mecmua çocuklara özel bir dergi niteliğindeydi. Dergi, 28 sayı yayınlandıktan sonra ara vermiş, 3 yıl sonra tekrar yayınlanmış, toplam 74 sayı çıkarmıştır. Eğlenceli ve eğitici bir dergi olan "Bizim Mecmua"da "Akıl Oyunları" yer almıştır. Bu oyunlarla dergi çocukların hızlı, doğru kararlar vermeleri, çözüm odaklı düşünmeleri ve çocukların bilişsel olarak gelişmelerine katkı sağlamayı hedeflemiştir. Bu oyunlar, çocukların farklı yönlerinin ortaya çıkmasına katkı sağlamaktaydı. Oyunla çocukların eğitimi, çocuğun gündelik hayatının provası olarak görülmüş, zihinsel gelişim ve hayata uyum da oyunların etkisini dergide işlenmiştir. 1922-1927 yılları arasında yayın yapan haftalık çocuk dergisi olan Bizim Mecmua'nın sorumlu müdürlüğünü Hulusi Bey yapmıştır[16]. Yabancı dillerden Fransızca-Türkçe sütunu olan oyuncak modellerinin ve işleri örneklerinin bulunduğu derginin amacı, *"...bilimsel konularda açıklamalar yapacak... Fayda sağlayacak tarih, coğrafya ve fen alanında bilgiler verecektir*" olarak açıklanmıştır. Dergide yer verilen sözel, matematiksel, mantıksal zekâ alanlarında çocukların yeteneklerini geliştirecek sorular yer almıştır. Ayrıca çocukların gözlem analiz ve sentez yapma becerilerini geliştirme, sorunlara çözüm odaklı yaklaşımlarını sağlamayı hedefleyen dergi, çocukların çözmesi amacıyla soruların bulunduğu bir köşe yapmış, gelecek sayıda cevapların takibi sağlanmış, resimde eksik tamamlama, bulmaca çözme köşeleri de oluşturulmuştur[17].

---

15 Safiye Bulut ve Makbule Sarıkaya, "Bizim Mecmua'da Akıl Oyunları", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 7/1, 2018, s. 571-573.

16 Makbule Sarıkaya, "Türk Çocuk Dergilerinde Tarih (1918-1931)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 12, 2010, s. 62.

17 Sarıcı Bulut, Sarıkaya, agm., s. 573.

2.2. Cumhuriyet Çocuğu Dergisi

Türkiye Yayınevi kurucusu, yayıncı ve siyaset insanı Tahsin Demiray tarafından çıkarılan dergilerden biri olan "Cumhuriyet Çocuğu" adlı dergi ilk kez Cumhuriyetin ilanının 15. Yıl dönümünde 29 Ekim 1938'de yayınlanmıştır. Haftada bir kez çıkan derginin amacı Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin yaşatılması, devrimlerin benimsetilmesine yönelik yetiştirilecek nesiller için yayınlar yapmaktır. Bu nedenle derginin ilk sayısında çocuklara hitaben bir yazı yayınlanmıştır. Yazıda;

> *"Sevgili çocuklar: Cumhuriyetimizin on beşinci yılını kutladığımız şu mutlu günde CUMHURİYET ÇOCUĞU doğuyor. CUMHURİYET ÇOCUĞU: Hikâyeleri, romanları, şiirleri, resimleri, karikatürleri ile size boş zamanlarınızı boş ve eğlenceli geçirtmekle kalmayacak, tabiata, tarihe, coğrafyaya ait yazıları ile derslerinize de yardım edecektir; her Türk cumhuriyeti çocuğu için bilinmesi lazım olan bilgileri kazandırmağa çalışacaktır. Bunların en başında hiç şüphesiz kendi yurdumuza, kendi benliğimize ait olan bilgiler gelir" yer almaktadır*[18].

Derginin, "Yazı İşleri Müdürlüğünü" Pedagoji Profesörü Sadrettin Celal Antel'in yaptığı derginin içeriğinde ülkede yetişen bitki ve hayvanlar türleri, kurulan sanayi tesisleri, şehir fotoğrafları, devlet, aydın, yazar, vb. kişilerin hayatları, görgü kurallarını içeren karikatürler, sağlıkla ilgili bilgiler bulunmaktaydı. Toplam 16 sayfa çıkan dergi 52 yayın yapmış, II. Dünya Savaşı sırasında kâğıt bulunamaması nedeniyle derginin yayın hayatına son verilmiştir[19]. Dergi dünyadan çocukların bulundukları durumlar hakkında bilgi ve fotoğraflara yer vermiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı'nın başladığı yıllarda savaş halinde olan Çin ve Japonya'daki çocukların sefaleti ile savaş dışındaki mutlu çocuk fotoğrafları ile bilgilerine yer vermiştir.[20]

2.3. Çocuk Sesi (ÇS)

M. Faruk Gürtunca'nın sahibi olduğu Ülkü Basımevi tarafından haftalık (bazen daha uzun aralıklı) olarak yayınlanan ve ilk sayısı 27 Aralık 1928'de çıkan

---

18 "On Beşinci Yıl", **Cumhuriyet Çocuğu**, S 1, 29 Ekim 1938, s. 1-5.

19 Alev Sunar Uğurlu, "Cumhuriyeti Yükseltecek ve Yaşatacak Neslin Yetiştirilmesinde Süreli Yayınların Katkısı: Cumhuriyet Çocuk Dergisi Örneği" **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 41, C 22, 2022, s. 930-931

20 "1939'a Girerken Dünya Çocukları", **Cumhuriyet Çocuğu**, S 2, 5 Aralık 1938, s. 3.

dergi, çeşitli defalar yayın hayatına ara vermiş olsa da 1939, 1942 ve 1947'de yayınlarına yeni anlayışla devam etmiştir. Yabancı dergilerden Türkçeleştirilmiş, bazı çizgi romanlara da kısım ayıran dergi, bol resim destekli anlatımlara yer vermiştir[21].

Latin harflerinin kabul edilmesinin hemen ardından yayınlanmaya başlayan derginin amacı, Cumhuriyet'in[22] yeniliklerini özellikle yeni harfleri çocuklara benimsetmek, yeni harflerle okuma alışkanlıkları kazandırmak, devletin yeni ulus kimliğinin oluşumuna katkı sunmaktır. Ayrıca Cumhuriyet tarihi hakkında çocukları bilgilendirmek[23], Atatürk ilkelerini çocuklara benimsetmek gibi bir misyon yüklenen dergi Türkçe dil bilgisine önem vermiş, dergide bilmece, bulmacalara köşe ayırmıştır[24].

2.4. Gürbüz Türk Çocuğu (GTÇ) Dergisi (1926-1935)

GTÇ, yeni kurulan devletin çocuk politikalarına en çok destek veren dergilerin başında gelmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren Atatürk ve arkadaşları, sosyal politikalar konusunda çok önemli kararlar alıp, uygulamaya geçme başlamışlardı. Öncelikleri nüfusun sağlıklı bir yapıya kavuşturulması için bebek ölümlerin önüne geçmek, hijyen şartlarının oluşturulması ve alışkanlıklarının kazandırılması dahil pek çok çalışmalar yürütmüşlerdir. Zira Cumhuriyet döneminde nüfusun arttırılması uzun süre sağlanamamıştır. Halkın bilinçlendirilmesi için dergilerin önemli katkıları olmuştur. Bu dergilerden biri olan Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti (HEC) tarafından çıkarılan GTÇ, halkın bilinç düzeyini arttırmak, toplumda ailelerin sağlıklı ve çok çocuk sahibi olmalarını teşvik etmek amacıyla yayınlar yapmıştır. Dergi, azalan nüfusun çoğalması, salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi, bebek ve çocuk bakımı konusundaki bilgisizlik ve yetersizliğin giderilmesi konusunda önemli yayınlar yapmıştır. 1946'da Çocuk Esirgeme Kurumu'na dönüşen HEC kurumsallaşmasını sağlayan Dr. Fuat Umay, GTÇ dergisinin hayata geçirilmesini sağlamıştır[25].

Derginin hedef kitlesi, çocuğu yetiştiren ve eğiten anne, baba, öğretmen ya da yetiştirilmesiyle ilgilenen kişilerdi. Dergi, iyi yetiştirilmiş, sağlıklı çocuklar

---

21 "Çocuk Sesi", https://www.cizgidiyari.com/forum/k/cocuk-sesi-dergisi.176/ (Erişim Tarihi: 30.09.2023).

22 "Bütün Türkiye Atatürk'e Bağlılığı Gösterdi", **Çocuk Sesi**, 28 Ekim 1935, s. 2.

23 "Bir İnkılap Böyle Başarıldı", **Çocuk Sesi**, C 15, 26 Ekim 1936, s. 2.

24 "Bilmece, Bildirmeceler", **Çocuk Sesi**, 14 Ocak 1936, s. (ssy).

25 Alev Sınar Çılgın, Genç "Cumhuriyetin Ütopyası: "Gürbüz Türk Çocuğu", **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 6, 2004, s. 98-99.

ile ülkenin geleceği arasındaki kuvvetli bir bağın olması gerektiği bilinciyle yayın politikaları oluşturmuştur. GTÇ, sağlıklı, eğitimli yeni devletin yarınlarını oluşturacak olan çocukların yetiştirilmesi için ailelerin bilinçlendirilmesine yönelik yayınlar yapmıştır. Bu nedenle beslenme, salgın hastalıklarla mücadele, aşılanma vb. konulara hemen hemen her sayısında yer veren derginin işlediği konular arasında, "Biz ve çocuklarımız; Nüfus tenakusu ve çocuk ölümlerinin başlıca sebepleri ve çareleri; Ağız ve diş bakımı ve verem[26], Türkiye nüfus hareketleri, çocuk kitapları[27] bulunmaktadır. Konular arasında annelerin bilgilendirilmesi bulunan dergi, annelere yüklenen sorumluluğu, "*Ey analar! Ey Müstakbel analar! Çocuk yalnız sizin değildir. Türk vatanının kendi malı Türk milletinin kendi varlığıdır. Size emanet ettiğimiz bu canlı cevherleri büyük emeklerle yetiştirmek vatani bir borçtur*" diye ifade etmiştir[28].

Türk Devleti'nin sağlıklı çocuklar yetiştirme, anneleri bilinçlendirme, toplumu bu konuda yönlendirme politikalarına destek veren derginin çok geniş ve ünlü yazar kadrosu olmuştur. Atatürk'ün yakın arkadaşı Falih Rıfkı (Atay), Abdülhak Hamid (Tarhan), Faruk Nafiz (Çamlıbel), İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), M. Zekeriya (Sertel), Reşat Nuri (Güntekin), Selim Sırrı (Tarcan), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Reşat Nuri (Güntekin) vb. bu yazarlar arasındadır[29]. Hem ailelere hem çocuklara hitap eden dergi yazarlarından doktorlar çocuğun beden ve ruh sağlığı için dikkat edilmesi gerekenleri, iyi gıda almalarını, açık havaya çıkarılmalarını, oyun ve jimnastiğe zaman ayrılmasını, temizlik ve kıyafetlerine özen gösterilmesini işlemişlerdir[30].

Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından yayınlanan GTÇ, gürbüz çocuk modellemesi için "Gürbüz Çocuk", "Gürbüz Güzeller", "Sıhhatli Güzeller" ve "Çok Evlatlılar" başlıklar altında 1926'dan itibaren gelenek haline getirilen yarışmalarla çocuk politikalarında toplumsal bilinç yaratılmaya çalışılmıştır. Bu yarışmayla Türkiye'nin her yerinde "Gürbüz Çocuklar" seçilmiştir. 1926'da derginin yayınlanan ikinci sayısında yarışmasına katılımı sağlamak için ilanda,

---

26 "Gürbüz Türk Çocuğu", **İçindekiler**, S 75, Hâkimiyet-i Milliye Matbaası, İkincikânun (Ocak), Ankara 1933.

27 "Gürbüz Türk Çocuğu", **İçindekiler**, S 95, İstanbul Gazetecilik ve Matbaacılık, T.A.Ş., 1'inci Teşrin (Ekim), 1934.

28 Makbule Sarıkaya, "Gürbüz Çocuk Yarışmaları", **Atatürk Dergisi**, S 1, C 1, 2016, s. 203.

29 Genç, agm., s. 99-100.

30 Neşet Halil, "Gürbüz", **Gürbüz Türk Çocuğu**, (İstanbul Gazetecilik ve Matbaacılık, T.A.Ş., S 93, (Ağustos) 1934, s. 1-7.

"Gürbüz Çocuk Müsabakası, Muhtelif dereceli mükâfatlar verilecektir. Çocukların müsabakaya ithal edecekler birer fotoğraflarını göndermelidirler. Klişesi yapılabilmek veya basılmak için bu fotoğraflar gayet net olması lazımdır. Her resmin altına veya arkasına çocuğun yaşı, adı, sıkleti, ne sütü ile emzirildiği ve mevzi-i adresi yazılacaktır. Müsabaka iki kısımdır. Birinci kısım sıfırdan iki yaş nihayetine kadar çocuklar için. Bunların resimleri behemehâl çıplak çektirilmelidir. İkinci kısım: İkiden beş yaş nihayetine kadar. Bunlar elbiseli olup olmamakta serbesttirler. Resimlerin bir an evvel merkez-i umumiyeye gönderilmesi ve zarfın üzerine çocuk müsabakası cümlesinin yazılması rica olunur"[31].

Türkiye'nin birçok şehrinde, Amerika ve Kıbrıs'ta yapılan gürbüz çocuk yarışmaları dergide yayınlanmış, daha sonra bunlar haber olarak gazetelerde de yer almıştır[32]. Ayrıca gazeteler ve dergiler kendi "Gürbüz Çocuklarını" seçmek için yarışmalar düzenlemişlerdir. Cumhuriyet Gazetesi'nde çıkan haberde çeşitli yerlerde düzenlenen eğlencelerden bahsedilmiş, Türk Ocağı'nda çocuk akımı hakkında konferans verildiği haberi yapılmıştır. Çocuk haftası nedeniyle düzenlenen çeşitli etkinliklerde çocuklar hem eğlenip hem de oyunlarla eğitilmişlerdir. 23 Nisan haftasında yapılan yarışmalar sonunda çocuklar için çeşitli etkinlikler düzenlenmiştir[33]. Cumhuriyet Gazetesi'nin İstanbul'da düzenlediği "İstanbul'un en güzel ve gürbüz çocukları" seçimi etkinliğini Gülhane Parkı'nda gerçekleştirilmiştir. Yarışmalara kız ve erkek çocuklar katılmışlar, "Güzel ve gürbüz çocuklar" seçimi hakem heyete tarafından seçilmiştir. Yapılan seçimlerde sağlıklı, temiz, ana dilini iyi kullanan, eğitimine devam eden çocuklar seçilmiştir. Bu çocuklar gelecek sağlıklı nesillerin oluşması için model olarak belirlenen çocuklar olmuştur.

Sonuç

Yeni kurulan Türk Devleti'nin halkı yorgun ve yoksuldu. Bir yandan salgın hastalıklarla mücadele verilirken bir yandan da ülke çağdaş bir hale getirilmeye çalışılıyordu. Büyük bir bağımsızlık mücadelesi ardından kurulan devletin kuruluş felsefesinin gelecek nesillere benimsetilip aktarılması için öncelikle erimiş olan nüfusun arttırılması gerekmiştir. Çünkü üretken işgücü nüfusu

31 Sarıkaya, agm., s. 204-205.

32 "Gürbüz Çocuklar Müsabakası Bugün Yapılıyor", **Cumhuriyet**, 25 Nisan 1930, s. 1.

33 "Türk Ocağında Verilen Balo Cidden Güzel Oldu", **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1930, s. 1.

savaşlarda yitirilmiş, ülke yaşlılar, kadınlar ve çocukların çoğunlukta olduğu bir demografik yapıya dönüşmüştü. Yetim kalan çocukların devlet koruması altına alınması için Himaye-i Etfal Cemiyeti kurulmuştur. Ancak şartlar tüm bakıma muhtaç çocukların devlet koruması altına alınmasına uygun değildi. Bunun için çeşitli kurum ve dernekler vasıtasıyla yardımlar yapılmış ancak sorunun çözümü zaman almıştır.

Çocuklar için diğer önemli bir sorun ise salgın hastalıklardı. Başta verem olmak üzere salgın olan çocuk hastalıkları nedeniyle bebek ölümleri çok yüksekti ve anne sağlığı da çocukların yaşamasına elverişli değildi. Bu nedenle 23 Nisan 1920'de TBMM'nin açılmasının hemen ardından ilk oluşturulan bakanlıklardan biri "Sıhhiye Muaveneti İctimaiye Vekâleti" olmuştur. Bu dönemde dispanserler yaygın hale getirilmiş, sağlık politikaları "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu" ile yasal çerçeve oluşturulmuştur. Aşıların üretilmesi, dönemin bakanların yürüttükleri çalışmalar, bebek ölümlerinin azalmasına ve nüfusun artmasına yardımcı olmuştur.

Yeni devletin yarınlarını oluşturacak çocukların yetiştirilmesi Cumhuriyet'in ve devrimlerin yaşatılması için yürütülen politikaları dönemin dergileri desteklemiş, hatta bu amaçla dergi çıkarmışlardır. Gelecek için yetiştirilecek çocukların yeni devletin kuruluş felsefesi, Atatürk ilkeleri doğrultusunda bilinçlendirilmesi doğrultusunda yayınlar yapmışlardır. "Gürbüz Çocuk" projesi adıyla oluşturulan yayın ilkeleriyle, çocukların beslenme, sağlıklı kalma, kuvvetli ve çevik olma, iyi bir eğitim alma, tarihini öğrenme vb. konularda hem anneleri hem de çocukları bilgilendirip, bilinçlendirecek içerikler oluşturulmuştur. Çocukların ilgisini çekecek resimli, karikatürlü, çizgi romanlı olan dergilerin çoğunda bilmeceler, bulmacalarla akıl yürütme, analitik düşünme ve zihinsel gelişmeleri sağlayacak yayınlar yapmışlardır. Gürbüz Çocuk için yarışmalar düzenlenmiş, ideal çocuk modellemesine gidilmiştir. Böylece yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin çağdaş bireyleri yetiştirilmeye başlanmıştır. Bu politikalar ve bu dergilerin yeni devletin ve toplumun gelişmesinde önemli katkıları olmuştur.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar[34]

T.C. Resmî Gazete

Süreli Yayınlar[35]

Cumhuriyet

Cumhuriyet Çocuğu

Çocuk Sesi

Gürbüz Türk Çocuğu

Araştırma-İnceleme Eserler

Aksakal, H. İbrahim, "Dr. Refik Saydam Önderliğinde Cumhuriyet Döneminde Sağlık Hizmetlerini Modernleştirme Çabaları", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 27, S 1, Elazığ 2017, s. 219-231.

Atay, N. Halil, "Saylav Türk Kadını", **Gürbüz Türk Çocuğu**, II. Teşrin, S 96, İstanbul 1934, s. 11-13.

Baytal, Yaşar, "Atatürk Döneminde Nüfusu Arttırma Çalışmaları ve Gürbüz Türk Çocuğu Projesi", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 10, Ankara 2009, s. 117-138.

Bulut, Safiye, Sarıkaya, Makbule, "Bizim Mecmua'da Akıl Oyunları", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 7/1, 2018, s. 568-591.

Çılgın, Alev Sınar, "Genç Cumhuriyetin Ütopyası: "Gürbüz Türk Çocuğu", **U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 6, 2004, s. 97-116.

Erdal, İbrahim, "Ülkü Mecmuasına Göre Erken Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikası" **Atatürk Yolu Dergisi**, S 48, Ankara 2011, s. 779-791.

Sarıkaya, Makbule, "Gürbüz Çocuk Yarışmaları", **Atatürk Dergisi**, C 1, S 1, 2016, s. 201-224.

Sarıkaya, Makbule, "Türk Çocuk Dergilerinde Tarih (1918-1931)", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 12, 2010, s. 51-75.

Semiz, Yaşar, "1923-1950 Döneminde Türkiye'de Nüfusu Arttırma Gayretleri ve Mecburi Evlendirme Kanunu (Bekârlık Vergisi)", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 27, Konya 2010, s. 429.

34 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

35 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Tuğluoğlu, Fatih, "Cumhuriyetin İlk Döneminde Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri". **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, S 13-14, İstanbul 2008, s. 1-26.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, Hükümetler-Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri. (24 Nisan 1920-22 Mayıs 1950), haz. İrfan Neziroğlu, Tuncer Yılmaz, TBMM Basımevi, 2013.

Türkiye İstatistik Kurumu (TUİK), İstatistik Göstergeler Statistical **Indicators 1923-2013**, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara 2014.

Türkoğlu, Adil ve Uça, Sinem. "Türkiye'de Halk Eğitimi: Tarihsel Gelişimi, Sorunları ve Çözüm Önerileri". **Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, C 2, S 2, Aydın 2011, s. 48-62.

Uğurlu, A. Sunar. "Cumhuriyeti Yükseltecek ve Yaşatacak Neslin Yetiştirilmesinde Süreli Yayınların Katkısı: Cumhuriyet Çocuk Dergisi Örneği". **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S 41, C 22, 2022, s. 930-931.

EKLER

Ek 1:

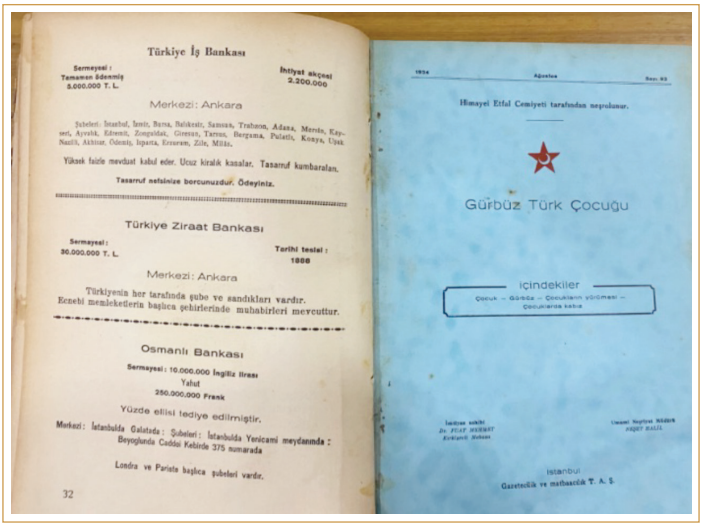

Türkiye İş Bankası

Sermayesi : Tamamen ödenmiş 5.000.000 T. L.

İhtiyat akçesi 2.200.000

Merkezi: Ankara

Şubeleri: İstanbul, İzmir, Bursa, Balıkesir, Samsun, Trabzon, Adana, Mersin, Kayseri, Ayvalık, Edremit, Zonguldak, Giresun, Tarsus, Bergama, Pulatlı, Konya, Uşak, Nazilli, Akhisar, Ödemiş, Isparta, Erzurum, Zile, Milâs.

Yüksek faizle mevduat kabul eder. Ucuz kiralık kasalar. Tasarruf kumbaraları.

Tasarruf hesabınız borcunuzdur. Ödeyiniz.

Türkiye Ziraat Bankası

Sermayesi : 30.000.000 T. L.

Tarihi tesisi : 1888

Merkezi: Ankara

Türkiyenin her tarafında şube ve sandıkları vardır. Ecnebi memleketlerin başlıca şehirlerinde muhabirleri mevcuttur.

Osmanlı Bankası

Sermayesi : 10.000.000 İngiliz lirası
Yahut
250.000.000 Frank

Yüzde ellisi tediye edilmiştir.

Merkezi : İstanbulda Galatada : Şubeleri : İstanbulda Yenicami meydanında : Beyoğlunda Caddei Kebirde 375 numarada

Londra ve Paristе başlıca şubeleri vardır.

32

1934 Ağustos Sayı: 93

Himayei Etfal Cemiyeti tarafından neşrolunur.

Gürbüz Türk Çocuğu

içindekiler

Çocuk — Güreş — Çocukların yürümesi — Çocuklarına kahve

İstanbul
Gazetecilik ve matbaacılık T. A. Ş.

Kaynak: **Gürbüz Çocuk Dergisi**, Ağustos 1934.

Ek 2:

Kaynak: **Çocuk Sesi**, 11 Haziran 1937.

Ek. 3:

Cumhuriyet

Muhakeme bugün de devam edecek

Köprü parasının ilgasından sonra...

Çocuk Kral ve Kraliçe!

Mahmut Esat - Haydar Rifat Beyler davası

Haydar Rifat Bey Adliye Vekiline verdiği cevapta neler söyledi?

İstanbul'un en güzel ve gürbüz çocukları!

Gazetemiz tarafından himaye edilen müsabakalar dün yapıldı

Sergi ve kongre

TürkOcağında verilen balo cidden güzel oldu

Haydar Rıfat Beyin Mahmut Esat Beyin verdiği cevap!

Kaynak: **Cumhuriyet**, 26 Nisan 1930.

CUMHURİYET DÖNEMİ ÇOCUK POLİTİKASININ ÇOCUK SAĞLIĞINA İLİŞKİN UYGULAMALARI, KİŞİLER VE KURUMLARA DAİR ÖRNEKLER

Tülay ÂLİM BARAN*

"Doğan çocuğun hayatını sürdürebilmesi ile ailesi, ırk ve milletine lâyık bir şekilde yetiştirilmesi yalnız anne ve babasının görevi değildir. Daha açıkçası "çocuk meselesi" sadece kişisel değil toplum sağlığı ile ilgili şartlar ve imkanlara da bağlıdır."

Safiye Ali, **Küçük Çocuklar Muayenehanesi ve Süt Damlası**, 1341.

"Çocuk her ailenin ümidi, ırk ve milletin medar-ı istikbalidir."

Doktor Besim Ömer, **Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyât**, İstanbul 1339.

ÖZET

Mütareke Dönemi'nde işgal sebebiyle İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Anadolu şubeleriyle bağlantısı kesilmiş, bu nedenle 30 Haziran 1921 tarihinde Ankara'da yeni bir Himaye-i Etfal Cemiyeti oluşturulmuştur. Savaş zamanı faaliyetlerini şehit ve kimsesiz çocuklar üzerinde yoğunlaştıran cemiyet, ilk yılında açtığı on şubesiyle 2.234 çocuğu himayesine almıştır. İstanbul'da kurulan Himaye-i Etfal Cemiyeti ise 1923'ten sonra Ankara merkezinin bir şubesi olarak çalışmalarına devam etmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında çıkarılan yasalar eliyle ise salgın hastalıklarla mücadele devlet politikası olarak yürütülmüştür. Bu süreçte özellikle sıtma, verem, trahom, frengi gibi hastalıklar gündeme alınmış ve bu hastalıkların bulaşma yolları, tanı, tedavi ve yayılmasının engellenmesi noktasında çalışmalar yapılmış ve cezai hükümler de içeren Umumi Hıfzıssıhha Kanunu çıkarılmıştır. Diğer taraftan Cumhuriyet döneminde, ailelere dönük olarak yapılan bilgilendirme amaçlı yayın ve konferanslar dışında uyarıcı nitelikli uygulamaların olduğu görülmektedir. Örneğin "evde bulaşık var" şeklinde bir yazı yazılarak bulaşıcı hastalığı olan evlerin

* Prof. Dr., Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, tbaran@yeditepe.edu.tr.

ziyaret edilmesinin önlenmesi ya da çocuk götürülmeden ziyarete gidilmesinin önerilmesi gibi uygulamaların bulunduğu görülmektedir. Bunlara ek olarak dönem içinde beslenmeden kaynaklanan çocuk ölümlerini azaltmak, anneleri bilgilendirmek amacıyla oluşturulan kurumlardan birisi olarak Süt Damlası Kurumu önemlidir. İstanbul'da Süt Damlası, Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiseri General Pellé'nin inisiyatifiyle, Fransız Kızılhaçına bağlı Fransız Kadınlar Cemiyeti delegesi Paule Verdoux tarafından 4 Ocak 1922'de kurulmuş bulunuyordu. Kurumun amacı; Müslüman annelere emzirme ilkelerini ve bebek bakımını öğretmek olarak tanımlanmıştır. Dr. Akil Muhtar ve Dr. Besim Ömer Paşa'nın yakından ilgilendiği kuruma emek verenlerden birisi Cumhuriyetin ilk kadın doktorlarından Safiye Ali'dir. Annelerin eğitimi ve çocukların sağlıklı beslenmesi konusundaki bu önemli oluşum içinde Safiye Ali, aynı zamanda yurtdışındaki örneklerini de incelemek suretiyle bir "Çocuk Müzesi" kurmuştur. Bunun için çocuk eşyaları toplamış, çocuk ölümleri konusunda istatistikler, resimler ve grafikler ile bilgilendirici panolar astırmış, çocuk bakımıyla ilgili malzemelerin sergilendiği müzede annelere eğitici bilgilendirmeler yapmıştır.

Anahtar Kelimeler: Süt Damlası Kurumu, Safiye Ali, Besim Ömer Paşa, Çocuk Sağlığı.

PRACTICES OF THE REPUBLICAN PERIOD CHILD POLICY RELATED TO CHILD HEALTH, INDIVIDUALS AND EXAMPLES OF INSTITUTIONS

ABSTRACT

During the Armistice Period, due to the occupation, Istanbul Himaye-i Etfal Society was disconnected from its Anatolian branches, so a new Himaye-i Etfal Society was established in Ankara on 30 June 1921. Concentrating its wartime activities on martyrs and orphans, the society took under its protection 2,234 children with ten branches opened in its first year. The Himaye-i Etfal Society, which was founded in Istanbul, continued its activities as a branch of the Ankara headquarters after 1923. With the laws enacted in the first years of the Republic, the fight against epidemic diseases was carried out as a state policy. In this process, diseases such as malaria, tuberculosis, trachoma, and syphilis were put on the agenda and studies were carried out to prevent the transmission, diagnosis, treatment and spread of these diseases, and the Public Health Law, which includes penal provisions, was enacted. On the other hand, it is seen that there were stimulant practices other than the informative publications and conferences for families during the Republican period. For example, it is seen that there are practices such as preventing visits to houses with contagious diseases by writing an article like "there are dishes in the house" or recommending visiting without taking children. In addition to these, the Milk Drop Institution is one of the institutions established to reduce child deaths caused by feeding and to inform mothers during the period. In Istanbul, Milk Drop was founded on the initiative of General Pellé, High Commissioner of the French Republic, on January 4, 1922, by Paule Verdoux, the delegate of the French Women's Association affiliated to the French Red Cross. The purpose of the institution; It has been defined as teaching Muslim mothers the principles of breastfeeding and infant care. Dr. Akil Muhtar and Dr. Safiye Ali, one of the first female doctors of the Republic, is one of the people who worked for the institution that Besim Ömer Pasha took a close interest in. Safiye Ali established a "Children's Museum" by examining examples abroad, within this important formation on the education of mothers and healthy nutrition of children. For this, he collected children's belongings, hung up information boards with statistics, pictures and graphics on child mortality, and provided educational information to mothers in the museum where materials related to child care were exhibited.

Keywords: Milk Drop Institution, Safiye Ali, Besim Ömer Pasha, Child Health.

Türkiye'nin ilk kadın doktoru olan Safiye Ali'nin ve çocuk sağlığı konusunda büyük hizmetleri bulunan Besim Ömer Paşa'nın altını çizdiği kişisel ve toplumsal koruyucu sağlık ile çocuğun gelecek için ifade ettiği değer, Cumhuriyetin ilanı öncesinde başlayan ve Cumhuriyet yılları boyunca devam eden çalışmaların ana konularından birisidir.Yeni kurulan devletin, uzun savaş yılları boyunca azalan nüfusu arttırma zorunluluğuna ek olarak, var olan nüfusun salgın hastalıklar başta olmak üzere sağlık açısından içinde bulunduğu olumsuz tablosunu değiştirme gereği, doğan çocukların hayatta kalma sürelerinin kısalığına karşı savaşma, toprakları tahrib edilmiş bir ülkede bataklık, kanalizasyon gibi alt yapı sorunlarının sağlıktaki olumsuz tabloya yönelik yarattığı ivmeyi ortadan kaldırma gibi bir dizi hedefi bulunuyordu.

Mustafa Kemal'in sağlıksız ve yetersiz nüfusumuza ilişkin *olarak "Memleketin nüfusu şayan-ı teessüf bir derecededir. Zannederim ki, bütün Anadolu nüfusu 8 milyonu geçmez...Bunu telafi etmek istiyoruz. Telafi etmek için ise şüphe yok herkesçe malum olduğu gibi sıhhi ve içtimai tedbirler almak lazım gelir... Bu memleket o kadar geniştir ki, bu nüfus, elbette bu memleketi işlemeye yetersizdir"*[1] şeklinde ifade ettiği sözler, dönemin fotoğrafının anlaşılması açısından önemlidir.

Osmanlı İmparatorluğu salgın hastalıklarla mücadele amacıyla 1838 yılında kurulmuş olan Meclis-i Tahaffuz'un genel halk sağlığı üzerinde çok etkili olmadığını görerek 1881 yılında Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye'yi kurmuştur. 1891 yılında Kolera salgını nedeniyle Belediye Sağlık İşleri Müdürlüğü'nün esasını oluşturacak olan Hıfzıssıhha Komisyonu kurulmuş, Sıhhiye Okulları açmış, 1914 yılında Dahiliye Nezareti aynı zamanda Sıhhiye Nezareti adını almış ve 1917 yılında da Sıhhiye Müzesi açılmıştır. Salgın hastalıklara karşı karantinalar, Tebhirhane denilen dezenfeksiyon istasyonları kurulmuş, Mustafa Behçet Efendi'nin Kolera Risalesi kitabı gibi çeşitli kitap ve risalelerle bilgilendirici çalışmalar yapılmasına gayret edilmiştir.Dr. Reşat Rıza tarafından tifüse karşı aşı uygulaması örneklerinde olduğu üzere aşı konusunda önemli çalışmalar yapılmış ancak, hastalıkların nüfus üzerindeki tahrib edici etkisi özellikle Birinci Dünya Savaşı yıllarında yok edilememiştir. [2] Birinci Dünya Savaşı sonunda büyük çoğunluğu başta sıtma olmak üzere verem, zatürre, frengi, uyuz vb. gibi hastalıklar

---

1 Arı İnan, **Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Ankara 1996, s. 53-54.

2 Nuran Yıldırım. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C 5, İstanbul 1985, s. 1320-1326,1338.

dolayısıyla sağlıksız ve sakat kalmış olan nüfus,[3] Kurtuluş Savaşı yıllarında da lekeli humma, humma-i racia, çiçek, kara humma, paratifo, kızıl, kızamık, kabakulak, yılancık, dizanteri, nezle-i müstevliye, iskorbüt, sarı sahaya iltihabı, tetanos gibi hastalıkları yoğun olarak yaşamıştır. Askerler arasında yaygın olarak görülen hastalıklar onlar vasıtasıyla halka bulaşmış, verem, sıtma, frengi, trahom gibi hastalıklar halk arasında yıkıcı etki yaratmıştır.1920 yılı Kasım ayında 100'ün üzerinde gemiden oluşan konvoy ile Sivastopol'dan İstanbul'a hareket eden Beyaz Rus mülteciler İstanbul nüfusunun artmasına neden olmuş,[4] Trakya, Batı Anadolu, Edirne, Bursa, İzmir, Balıkesir'in işgale uğraması ile birlikte ise büyük kentlerde yığılmalar yaşanmıştır. Bu guruba sayılarının yaklaşık olarak 15.000 olduğu varsayılan savaş yetimleri ilave edildiğinde nüfusa bağlı sorunların da o oranda arttığı görülmektedir. [5] Mütareke süreci içinde İstanbul'da özellikle veremin etkili olduğu görülürken Rum ve Ermeni sağlık kuruluşlarına ilaveten Amerikan, İngiliz, Fransız Kızıl Haç örgütleri sağlık yardımı yapıyorlardı. Bu çerçevede Yedikule'de Kanada Veremli Çocuklar Hastanesi ve Boğaz'da Trahomlu Öksüzler evinin açıldığı görülmektedir.[6]

Mütareke koşulları içinde bulunuluyor olmasına rağmen Türkiye Büyük Millet Meclisi eliyle sağlıklı nüfus için gerekli olan hukuki ve idari örgütlenmenin hızlıca gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu amaçla 1920 yılında bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele etmek için 260 doktor göreve başlamış, 3 milyon kişiye çiçek aşısı yapılmış ve savaş süresince orduda 957 tabip, 224 eczacı, 26 diş doktoru görev almıştır.[7] 3 Mayıs 1920 tarihinde Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekâleti kurulmuş ve böylece bakanlık düzeyinde ele alınan sağlık çalışmaları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Sağlık Müdürlüğü ve Hükümet Tabibliği şeklindeki örgütlenme yapısını devam ettirmenin yanı sıra ülke çapında Sıtma Savaş Örgütü, Frengi ve Trahom savaş örgütlerinin oluşturulması, Hükümet tabiblerine tifüs, çiçek, tifo, dizanteri hastalıklarıyla savaşma görevinin verilmesiyle daha fazla yaygınlaştırılmıştır.[8] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonraki ilk

---

3 Mazhar Osman, "Cumhuriyetin Sıhhat Siyaseti" **Sıhhat Almanakı**, ed. Mazhar Osman (Usman) İstanbul 1933, s. 35-43.

4 "General Wrangel At The University Club" **The Orient**, 9/1(Ocak 1922), s. 1-2.

5 Tevfik Çavdar, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, Milliyet Yayınları 1971, s. 142-143.

6 Bilge Criss, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, İstanbul 2000, s. 57-58.

7 Metin Kopar, "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu, (1920- 1923), https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/370993 (Erişim Tarihi: 28.12.2023).

8 Kadircan Keskinbora, "Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihçesine Bakış", https://www.academia.edu/9662127 (Erişim Tarihi: 24.12.2023).

kabinede Sağlık Bakanı olarak görev yapan Adnan Adıvar döneminde sağlık hizmetleri koruma ve kurtarma olarak iki bölüm halinde planlanmış, kuduz tedavi müessesesi, aşıhane ve bakteriyoloji bölümleri kurulmuş, İtalya'dan çiçek aşısı getirilmiş,1920-1921 yıllarında Sivas'taki aşı kurumunda çiçek aşısı üretimi yapılarak 1921 yılında 3.269.000 kişilik aşı üretilmiş ve Burgazada'da verem sanatoryumu açılmıştır.[9]

Mütareke Dönemi'nde işgal sebebiyle İstanbul Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin Anadolu şubeleriyle bağlantısı kesilmiş, bu nedenle 30 Haziran 1921 tarihinde Ankara'da yeni bir Himaye-i Etfal Cemiyeti oluşturulmuştur. Savaş zamanı faaliyetlerini şehit ve kimsesiz çocuklar üzerinde yoğunlaştıran cemiyet, ilk yılında açtığı on şubesiyle 2.234 çocuğu himayesine almıştır. Cumhuriyetin ilan edilmesinin ardından İstanbul İl Özel İdaresi tarafından ilk Verem Dispanseri açılmış, hastanelerde veremli hastalar için yataklı bölümler açılmış ve 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriye'si kurulmuştur. Avrupa ve Amerika'da yaygın olarak kullanılan BCG aşısının kullanımı ile veremi önleme çalışmaları hız kazanmıştır. 1927 yılında "İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti" kurulmuş ve özellikle 1930 yılında çıkarılan Hıfzıssıhha Kanunu çerçevesinde veremle mücadele zorunlu hale getirilmiştir.[10]

İlk meclisin kurulmasından sonra 9 Mayıs 1920 tarihinde sıtma ile mücadele konusu da gündeme gelmiş, Kurtuluş Savaşı'nda Bursa, Eskişehir, Afyon, Haymana, Ankara yöresi, Porsuk, Sakarya bataklıkları civarında çarpışan ordumuzda sıkça görülen sıtma vakalarına karşı askerlerimize kinin dağıtılmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ölümlere yol açmaya devam eden sıtmaya karşı 1924 yılında Sıtma Mücadele Komisyonu, Sıtmayla Mücadele Teşkilatı kurulmuş ve 1926 yılında Sıtma Mücadelesi Kanunu çıkmıştır.[11] Göçler, asker terhisleri, susuzluk başta olmak üzere yaygınlaşan hastalıklardan birisi de lekeli tifüs olup buna karşı Birinci Dünya Savaşı ve Mütareke döneminde Meclis-i Vükela kararı ile halka tifo aşısı yapılması zorunluluğu getirilmiştir.

---

9 Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele" https://jag.journalagent.com/tahd/pdfs/TAHD_20_2_77_84.pdf (Erişim Tarihi: 28.12.2023).

10 Sevcan Başboğa, **Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Bedeni, Ahlaki ve Terbiyevi Özellikleriyle İnşa Edilen Çocuk**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

11 Gürkan Sert, Emre Dölen "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1340, (Erişim Tarihi: 20.12.2023).

1919 yılında İstanbul'daki yetimhanelerde 700 trahomlu çocuk olduğu gibi 1920'li yıllarda Anadolu'da 3 milyon kadar trahomlunun olduğu varsayılmaktadır.[12] Türkiye'de trahomla mücadele 1925 yılında özellikle hastalığın daha yaygın olduğu bölgelerde birer trahom hastanesi ve dispanserinin açılması ile başlamıştır. Savaşlar ve yaşanan göçler dolayısıyla ivme kazanan Frenginin I. Dünya Savaşı sonrası dönemde hem İstanbul, hem de Anadolu'da yaygınlaştığı görülmüş, 1919-1920 yıllarında 6510 kadının Emraz-ı Zühreviye Hastanelerine yatırılmasının ardından 1921 yılında "Frenginin Men ve Sirayeti Hakkındaki Kanun" yürürlüğe girmiştir.[13] Cumhuriyet ilan edildiği zaman Belediye ve karantina tabiplikleri, küçük sıhhiye memurlukları, 86 adet yataklı tedavi kurumu, 6.437 hasta yatağı, 554 hekim, 69 eczacı, 4 hemşire, 560 sağlık memuru ve 136 ebe ile hizmet veriliyordu. 1924'te 150 ve 1936'da 20 ilçe merkezinde muayene ve tedavi evleri ile önce Ankara, Diyarbakır, Erzurum, Sivas Numune Hastaneleri ve 1936'da Haydarpaşa Numune Hastanesi açılmıştır. Trabzon ve Adana Numune Hastanelerinin tamamlanması ile Numune Hastanesi sayısı 7' ye çıkmıştır.[14]

Bu bildiri kapsamında bizi özel olarak ilgilendiren çocuk sağlığına ilişkin veriler, Mütareke dönemi içinde oldukça olumsuz bir tablonun var olduğunu göstermektedir. Özellikle yeni doğan bebeklerde görülen ölüm oranının yüksekliği Cumhuriyetin ilanının ardından hızlandırılan sağlıklı nüfus politikası çalışmalarının da esas konularından birisini oluşturmuştur. Bu konuya ilişkin olarak yapılan planlamalar, etkinlikler, bilgilendirici basın yayın faaliyetleri, oluşturulan kurumlar, kişilere ilişkin çok sayıda örnek verilebilir. Ancak biz, genel bebek-çocuk sağlığına ilişkin tabloyu vermenin ardından bebeklerde görülen ölümler konusundaki çalışmaları ve verdikleri eserler nedeni ile Besim Ömer Paşa ile Safiye Ali'yi ve onların çalışmalarını esas aldık.

Öncelikle yazılmış çok sayıda eser ve istatistiki bilginin yanı sıra illere ilişkin eğitim, iklim, tarım, binalar, fabrikalar, mahalleler gibi bilgilere ek olarak o ilin hastanelerini, sağlıkla ilgili bilgilerini de veriyor olması nedeniyle "Türkiye'nin Sıhhî İçtimai Coğrafyası" adlı kitap dizisi oldukça önemlidir.[15] Bir

12 Hikmet Özdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Ankara 2022, s. 276.

13 Hilal Özkaya, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele", https://jag.journalagent.com/tahd/pdfs/TAHD_20_2_77_84.pdf (Erişim Tarihi: 28.12.2023).

14 https://www.saglik.gov.tr/TR-11492/tarihce.html (Erişim Tarihi: 18.12.2023).

15 Örneğin, **Türkiye'nin Sıhhî-i İctimâî Coğrafyası Kayseri Sancağı**, Ankara 1922; **Türkiye'nin Sıhhî-i İctimâî Coğrafyası Kastamonu Vilayeti**, Ankara 1922. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=245530&dkymId=683 (Erişim Tarihi 28.12.2023).

diğer önemli bilgi kaynağı Dahiliye Nezareti Sıhhiye Müdiriyeti Umumiyesi tarafından yayımlanan ve 1918, 1919 ve 1920 yılına ait verilerin yer aldığı Sıhhiye Mecmuası'dır. Buna göre İstanbul'da 0-1 yaş grubunda yer alan ve İslam, Rum, Ermeni, Musevi ve Ecnebi olarak ayrılan çocuklar içinde en fazla ölüm Müslüman bebeklerinde ardından Rum bebeklerinde görülmüştür. 1918 yılı için İstanbul'da vefat eden bebek sayısı toplamda 3.337, 1919 yılında 2.066, 1920 yılında 4.110 olarak kayıtlara geçmiştir. Zayıflık sebebiyle ölümlerin en yüksek oranı oluşturduğu görülmekte ve onu ishal kaynaklı ölümler izlemektedir. 1918 yılında herhangi bir sebepten ölen bebekler içinde ishal kaynaklı ölümlerin oranı %11 iken bu sayı 1919 yılında %19,8'e yükselmiş 1920 yılında ise %16,4 olarak gerçekleşmiştir. İstanbul vilayeti esas alınarak 1-5 yaş grubuna ait ölüm istatistikleri incelendiğinde ise yine en fazla ölümün Müslüman çocuklarda olduğu görülmektedir. İstatistiklerde en çok ölüme sebep olan rahatsızlıklar ise bulaşıcı hastalıklar, solunum yolu hastalıkları ve ishal olarak belirtilmiştir.[16]

Bir diğer bilgi kaynağı ise 1920 yılı Ekim ayı ile 25 Mayıs 1921 tarihleri arasında İtilaf Devletleri tarafından yapılan anket çalışmasıdır. Söz konusu anket için Türk, Ermeni, Yunan ve Yahudi gruplarının her birinden 100 dul kadın seçilmiş ve bu 400 kişiden 206'sının tedaviye muhtaç, 1055 çocuğun %25'inin ise tıbbi ve cerrahi bakıma ihtiyacı olduğu belirtilmiştir. Ocak, Şubat, Mart ve Nisan 1921'de incelenen 721 Ermeni çocuğundan 307'sinin tedaviye ihtiyacı vardı. 100 Yahudi kadından olan 267 çocuğun 153'ü sağlıklı, 2'si hassas ve 78'i doktora ihtiyaç duyacak kadar hasta olarak tesbit edilmiştir. Oldukça sağlıklı olarak değerlendirilen 277 Yunanlı çocuktan 247'sinin durumu iyi olup sadece 30'unun tedaviye ihtiyacı olduğu belirlenmiştir. Türk ailelerin %44'ünün kötü hayat şartlarında yaşadığı belirtilmekte ve 100 dula ait 247 çocuktan 72'sinin tıbbi bakıma ihtiyaç duyduğu tespit edilmektedir.[17]

İstatistiklerin ortaya koyduğu üzere sağlık ile ilgili genel tablonun içinde bebek sağlığına ilişkin sorunlar önemli bir başlık oluşturmaktadır. Genel anlamda nüfusun sağlıklı bir şekilde artması konusu, dünyanın bütün ülkelerinin temel önceliklerinin başında yer alıyordu. Bu da dünya çapında bir çok örgütlenmenin ortaya çıkmasına, kongrelerin düzenlenmesine ve bilgilendirici açıklamalar ile

16 Emrah Çağsel Durmuş, **Süt Damlası Kurumu**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022, s. 37-38.

17 Mabelle C. Phillips, Widowhood: "A Study of Dependency Due to War", **Constantinople Today or the Pathfinder Survey of Constantinople; A Study in Oriental Social Life**, ed. Clarence Richard Johnson, New York 1922, https://archive.org/details/constantinopleto1922john/page/304/mode/2ups. (Erişim Tarihi 20.11.2023).

sonuçların açıklandığı bildirilerin duyurulmasına neden olmuştur. Türkiye'nin içinde yer aldığı bu organizasyonlar ortak sorun olan çocuk sağlığına ilişkin bilgilerin takip edilmesini olanaklı hale getirmiştir. Bu çerçevede Doktor Besim Ömer Paşa tarafından kaleme alınan ve "1924 Senesinde Viyana ve Budapeşte'de İnikad Eden Çocuk Kongresi" başlığını taşıyan kitapçık, çocuk ölümlerinin sebepleri, bunlara karşı uluslararası düzeyde alınacak önlemler ve oluşturulacak kurullara ilişkin detaylı bilgilerin verilmiş olması açısından önemlidir. Kitapta öncelikle 1920 senesi şubat ayında Cenevre'de harp dolayısıyla felaketzede ülkelerin çocuklarına yardım amacıyla toplanan bir kongreden söz edilerek bilgi verilmeye başlanmıştır. Bu kongreye Hilal-i Ahmer vasıtasıyla davet edilen Zühtü Bey katılmıştır. Zühtü Bey savaş nedeniyle oluşan göçün artmasının kimsesiz ve kötü koşullar altında barınmak durumunda kalan çocuklar için ciddi sorunları beraberinde getirdiğini ve bu çocukların süt ve gıdadan mahrum olmalarına ek olarak özellikle kemik vereminin yıkıcı etki yarattığını ifade etmiştir. Kurtuluş Savaşı'nda tahrip edilen yerlerde ve özellikle İzmir'de işgal nedeniyle dağlara kaçmak zorunda kalmış olan çocukların durumunun oldukça vahim olduğu, bu çocuklar için süt ve giysi ihtiyacının bulunduğu ve bu çocukların hayatının yapılacak yardımlarla kurtulmasının mümkün olduğu yine bu kongrede ifade edilmiştir. 1920 yılı Ağustos ayında Uluslararası Salib-i Ahmer Komitesi üyesinin yönlendirmesi ile birlikte İstanbul'da "Etfale Muavenet Beynelmilel İttihazına Mensup Osmanlı (Daha sonra Türk olarak değiştirilmiştir) Komitesi" adıyla bir kurum oluşturulmuştur. Nizamnamesine göre bu cemiyet, Birinci Dünya Savaşı'nda sefalet ve felakete uğramış olan ülkelerdeki çocuklara yardım amacıyla İstanbul Beyoğlu'nda oluşturulmuştur. Cemiyet, Cenevre'de bulunan heyet-i umumiyede temsilci bulunduracak, çocukların sıhhat ve hayatının korunmasıyla doğrudan ilgili olarak gördüğü herhangi bir amaç için gerekli tahsisatı ayırabilecekti. 1921 yılı sonlarında toplanan Beynelmilel Salib-i Ahmer kongresini takiben Etfale Muavenet Beynelmilel İttihadı'nın ikinci kongresi toplanmış ve bu kongrede Doktor Akil Muhtar ile Besim Ömer Paşa temsilci olarak yer almıştır.[18] Kongrenin ardından Cenevre'de toplanan genel meclise

18 Besim Ömer (Akalın) Paşa 1862 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1885 yılında Mekteb-i Tıbbıye-i Şahane'yi bitirmiştir. 1900 yılında Mirliva (Tuğgeneral) olmuş ve bir süre sonra Ferik rütbesi alan Besim Ömer Paşa bir çok Uluslararası kongre ve konferanslara temsilci olarak katılmıştır. Himaye-i Etfal Cemiyeti'nin (Çocuk Esirgeme Kurumu) kurulmasında katkısı olduğu gibi bu kuruluşta üye ve başkan olarak da yer almış, 1918'de kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti'nin başkanlığını yapmıştır. Akademisyen, siyasetçi ve çok sayıda eserin yazarı olan Besim Ömer Paşa, 1940 yılında hayatını kaybetmiştir. Bkz. Bülent Bakar, "Besim Ömer Akalın (1862- 1940)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/besim-omer-akalin-1862-1940 (Erişim Tarihi: 29.12.2023).

davetli olarak katılan Besim Ömer Paşa, burada Türk çocuklarının ihtiyaçlarından bahsetmiş ve ayrıca Balkan Savaşı sırasında Hindistan'dan gelen Sağlık Heyeti Başkanı Doktor Ahmed Ensari ile de görüşme fırsatı bulmuştur. Besim Ömer Paşa, Hintli çocukların Türk çocuklarına yapacağı yardımın oldukça yararlı olacağını aktarmıştır. Aynı kongrenin 1923 yılında yine Cenevre'de yapılan toplantısına Ahmet İhsan Bey katılmış ve Türkiye'de çocuklara yardım için büyük bir uğraşın bulunduğunu ve yaklaşık 600.000 civarında çocuk olduğunu, Lozan Anlaşması'nın ardından başlayan mübadele nedeniyle bu sayının artacağını, ancak özellikle Yunanistan'dan gelenlerin mahrumiyet içinde bulunduğunu ifade etmiştir. Kuruluşundan itibaren 40 ülkede faaliyet göstermeye başlayan Etfale Muavenet Komiteleri talep durumunda mektep, Açık hava mektebi, Darüleytam, Küçük Çocuklar Muayenehaneleri, Süt Damlaları, Dispanserler, Bakım Yurtları gibi yerlere tahsisat ayırabiliyordu. Doktorlar tarafından muayene edilen çocuklar için fotoğrafların yapıştırıldığı bilgi notları hazırlanıyordu. Bunlarda çocuğun ismi, yaşı, ikamet ettiği yer, ebeveynlerinden ikisinin ya da birisinin durumu ve iaşesini sağlayacak kurumun ismi yer alıyordu. Bu çocuklar içinde evlatlık olanlar da yer alabildiği için onlara ilişkin de bilgiler işleniyordu. Fakir bir ailede bir çocuğun doğduğu bilgisinin alınması üzerine cemiyetin temsilcisi bu aileye çocuk beşiği görevini de görecek olan bir sepet göndermektedir ki bu sepet, şilte ve yastığa ek olarak 12 adet kundak bezi, üç fanila, dokuz gömlek, entari, patik, sabun, iplik, pudra gibi ürünleri içermekteydi. 1924 yılında Viyana ve Budapeşte'de toplanan ve Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti genel merkezi temsilcisi olarak Besim Ömer Paşa'nın katıldığı kongre ise Cenevre Beyannamesi ismini alan bir beyannameyi yayınlamış olması açısından önemlidir. Söz konusu beyannamede aç çocuğun doyurulması, hasta çocuğun tedavi edilmesinin yanı sıra felaket günlerinde herkesden önce çocuğun koruma altına alınması, öksüz ve kimsesizlerin barındırılması, kız çocuklarına eğitim verilmesi, Küçük Çocuklar Muayenehaneleri ile Süt Damlalarının oluşturulması başta olmak üzere bir çok konunun yer aldığı görülmektedir. Toplanan dördüncü kongre ise Türk çocuklarına yardımdan ilk defa bahsedilmiş olması nedeniyle ayrı bir yere sahiptir. Türk çocuklarına ilişkin sağlık sorunlarında savaş koşullarının en büyük etken olarak altının çizildiğini görüyoruz. Savaş sonrasındaki çocuk ölümlerinde fakirliğe ek olarak daha önce de bahsedildiği üzere göç koşulları önemli bir unsur olarak belirlenmiştir.İşgal edilen Anadolu toprakları nedeniyle yaşanan göçle birlikte yaklaşık 800.000 civarında küçük çocuğun olduğu, mübadele ile birlikte ise bu sayının 900.000'i geçtiği düşünülmektedir. Bu durum tesbitini yapan Besim Ömer Paşa, çocuklara yardım konusunda yapılan çalışmalar içinde genç

meslektaşım olarak söz ettiği Safiye Ali'ye ise bu konudaki çalışmaları nedeniyle dikkat çekmiştir. [19]

Cumhuriyetin ilanı sonrasındaki sağlık çalışmaları içinde önemli bir isim olan ve Sağlık Bakanlığı yapan Refik Saydam, 1925 yılında Türkiye Hilal-i Ahmet Cemiyeti Genel Başkanı olmuş ve görevini 1939 yılında başbakan olana kadar devam ettirmiştir. Refik Saydam'ın sağlık bakanlığı döneminde 1925 yılında toplanan ve Saydam'ın konuşmasında Misak-ı Tıbbi adı ile üç esasta önerilerini sıraladığı Birinci Milli Türk Tıp Kongresi çocuk sağlığının korunması noktasında önemli tesbitlerin ve önerilerin bulunduğu bir kongre olmasının yanı sıra yapılacaklar konusunda da bir yol haritası niteliğindedir. Buna göre çocukların bir çoğu 1 yaşına gelmeden hayatını kaybetmekte ve bunların yarısında doğumdan önce anne karnındaki hastalıkları ya da doğum koşullarının zorluğu etkili olmaktadır. Bunda yalnızca kanunların, süt nineleri konusunda zorlayıcılığın, muayenehaneler, süt damlaları tesisi ile anneleri tarafından emzirilemeyen çocukların takip edilmesinin, çocuk yetiştirmek usulünü değiştirmenin yeterli olmayacağı ifade edilerek, evlilik esnasında sağlık ve kalıtsal hastalık yönünden tetkiklerin ve tesbitlerin yapılması ile işe başlamanın önemli olduğu belirtilmiştir. Annenin hamileliğinin son üç ayında çalışmaması, beşinci, altıncı ayında ağır işlerde çalışmaması, oturarak iş görmeye sevk edilmesi gibi doğum öncesi önerilerden sonra Avrupa'nın nüfusu artan ülkeleri olarak İsveç, İtalya, İngiltere, Almanya gibi ülkelerdeki nüfus artış sebeplerine değinilmiştir. Bu artışta doğan çocukların bakımlarının ve hastalıklardan korunmalarının etkili olduğu bilinmektedir. Çocuklardaki ölümlerin en çok süt çocuklarında olduğu dikkate alındığında en önemli sorunlardan bir tanesinin elimizde istatistik olmaması olduğu ifade edilmektedir. Çeşitli ülkelerde yapılan istatistikler her 1000 doğumdan 300'ünün on beş yaşına kadar vefat ettiğini ve bunların yaklaşık yarısının ise süt çocuğu iken yani özellikle ilk yılın ilk aylarında hayatını kaybettiğini gösteriyor. 1911- 1913 yılları arasında Avrupa'da süt çocukları üzerinde yapılan araştırmada sıcak geçen 1911 yılında ölüm oranlarının daha fazla olduğu belirlenmiştir. Nüfus geometrik oranla, yani katlanarak artarken, nüfusu besleyen kaynaklar, yani toprağın üretkenliği aritmetik oranla artar diyen ve fazla nüfusu doyuracak yeterli besinin olmayacağını ifade eden Malthus'un bu teorisinin Anadolu için söz konusu olmayacağı, bizde suni gıda ile beslenen çocuklardaki ölüm oranlarının anne sütüyle beslenenlere göre oldukça fazla olmasının sorunu önemli ölçüde açıkladığı dile getirilmiştir. Dünyadaki istatistikler de Ebeveynin refah seviyesi,

19 Doktor Besim Ömer, **1924 Senesinde Viyana ve Budapeşte'de İnikad Eden Çocuk Kongresi**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1340. https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=258515&dkymId=53099 (Erişim Tarihi 25.12.2023).

mesken sorunu, gıda çeşitlerinin ve sıcak ayların süt çocuklarının ölümünde etkili olduğunu göstermektedir. Müderris Doktor Asaf Derviş Paşa ve Doktor Hamit Osman "Süt Çocuklarında Ölümler" başlıklı bildirilerinde kızıl, kızamık, difteri ve boğmaca gibi ölümcül hastalıkların yaygın olduğunu, frenginin üç ayda öldürdüğünü buna karşılık veremin süt çocuklarında daha az ölüme neden olduğunu ifade etmişlerdir. Kongre çalışmaları içinde önemli yer tutan malarya (sıtma)nın ise Çukurova bölgesinde Adana, Mersin gibi şehirlerde etkili olduğu tesbit edilmiştir. Erken çocuk ölümlerine karşı alınacak önlemler arasında doktorların çocuk bakımı konusunda kursa tabi tutulması, ebe ve hastabakıcı yetiştirilmesi, çocuk ölümlerine karşı savaş cemiyetlerinin kurulması, çocuk hastanesi, süt çocuğu bakım yurdu, sağlık bakanlığı bünyesinde çocuk ölümlerine karşı şubelerin açılması gibi öneriler yer almıştır.[20]

Besim Ömer Paşa'nın 1925 yılında yayınlanan "Çocuklara Dair Sıhhi ve İçtimai Teşkilat ve Tesisat" başlıklı çalışması da verdiği diğer önemli bilgilerin yanı sıra bu çalışma kapsamında karşımıza çıkacak olan Küçük Çocuklar Muayenehaneleri ve Süt Damlası Kurumları konusunda bilgiler vermesi nedeniyle dikkat çekicidir. Besim Ömer Paşa, Akil Muhtar gibi, çocuk sağlığı konusundaki sorunları, dünyada yapılan çeşitli kongrelere de katılarak yakından izleyen doktorlar tarafından kaleme alınan çalışmalar dönemin anlaşılması açısından oldukça değerlidir. Besim Ömer Paşa, "Çocuklara Dair Sıhhi ve İçtimai Teşkilat ve Tesisat" çalışmasında İsviçre ve İsveç'te ilk yaşında hayatını kaybeden çocukların hayatlarını kaybetmelerine neden olan olayların üzerinde durmuş, bu kayıplarında anne sütünü yeterince almamış olmaları tesbitinde bulunmuştur. Burada verilen konferanslarla, gezdirilen müzelerle, çıkarılan yayınlarla annelere çocuklarını emzirmelerinin önemli olduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda açılmış bulunan Küçük Çocuklar Muayenehanesi ile çocuklar haftada bir gün muayene edilerek tartılmakta ve annelere gerekli bilgiler verilmektedir. Önce Fransa'da düşünülen Süt Damlasında ise süte erişim kolaylaştırılmakta, zayıf çocukların yatırılması için uygun alanlar sağlanmakta ve hastabakıcılar ile çocukların evlerinde gözlem ve takipleri yapılmaktadır. Açık havada orman içinde mektepler, Öksüzler Yurdu, Çocuklar Adası, Verem Hastahanesi gibi çocuk sağlığına yönelik yaptığı tesbitler ve tanıtıcı bilgiler Türkiye'de de Cumhuriyetin ilanından sonra hayata geçirilen örneklerden olması nedeniyle önemlidir. [21]

---

20 **Birinci Millî Türk Tıb Kongresi Zabıtnamesi**, 1-3 Eylül 1925, Ankara, https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=301121&dkymId=54981 (Erişim Tarihi: 25.12.2023).

21 Doktor Besim Ömer, Çocuklara Dair Sıhhi ve İçtimai Teşkilat ve Tesisat, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası 1925, https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=258512&dkymId=54853 (Erişim Tarihi: 26.12.2023).

Eserlerinin birçoğunda nüfus sorununa değinmiş olmakla birlikte özellikle "Nüfus Siyaseti ve Küçük Çocuklarda Vefeyat", "Türk Çocuğu Yaşamalıdır", "Türk Çocuğunu Nasıl Yaşatmalıdır" isimli eserlerinde Besim Ömer Paşa, nüfus meselelerini ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Avrupa ülkelerindeki doğum ve ölüm oranlarını inceleyerek hazırladığı "Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyât" adlı eserinde, bir memleketin hayatı, beka ve mevcudiyetinin iktisadiyat ve siyasetinin en önemli unsurunun nüfus konusu olduğunu ve özellikle sürekli savaşların ardından bu konunun çok daha önemli bir hale geldiğini ifade etmiştir. Nüfus meselesinin bir millet ve memleket için hayat meselesi olduğunu bu nedenle dünyada olduğu üzere Türkiye'de de savaşın ardından nüfusun arttırılması ve korunması noktasında Sağlık Bakanlığı, Mübadele İmar ve İskan Bakanlıkları gibi bakanlıklar ve kurumlar oluşturularak vatanın kurtarılmasının ardından bu kez bu konunun ele alındığını dile getirmiştir. Besim Ömer Paşa, Türkiye'de yapılan çalışmaların öncesinde Avrupa'dan örnekler vermiş ve örneğin Almanya'da nüfusun Birinci Dünya Savaşı öncesinde 41 milyondan 65 milyona çıkmasına karşılık Fransa'da yalnızca 3 milyon kişinin arttığını tesbit etmiştir. Türkiye'de ise Türk kadınının doğurgan olduğunu, 8'den fazla çocuk doğuran annelerin bulunduğunu ancak, sorunun doğurmak değil çocukları ölümden koruma konusunda yetersiz olmamız olduğunu ifade etmiştir. Bir ülkede nüfusun doğan çocuklarla değil sağ kalan çocuklarla artacağını bu nedenle örneğin Macaristan'da senede 4308 doğum, Norveç'te 308 doğum olmasına rağmen Norveç'te ölüm sayısının az olması nedeniyle nüfusun diğerinden daha fazla artabildiğini dile getiren Besim Ömer Paşa, Türkiye'nin doğum, vefat ve göç temelli düşünülmesi gereken nüfus sorununa ilişkin değerlendirmelerini yapmıştır. Çocuklarda ölüme sebep olan rahatsızlıklar içinde, mide-bağırsak hastalıkları, solunum hastalıkları, bulaşıcı hastalıklar ve sinir sistemi hastalıkları olduğunu ifade eden Besim Ömer Paşa, bir diğer tesbit olarak da anne sütü alamayan bebeklerdeki ölüm oranlarına dikkat çekmiştir. Çocuk ölümlerinin az olduğu İngiltere, İskoçya, İsviçre, İsveç, İrlanda ve Norveç gibi ülkelerden örnekler veren Besim Ömer Paşa, çocuk ölümlerinin %75'inin doğumdan sonraki ilk aylar içinde ve özellikle ilk 15 gün içinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Bir yaşına kadar olan çocukların önemli bir kısmı ishalden ölürken onu akciğer hastalıkları takip etmiştir. Diğerleri zayıf doğum, verem gibi hastalıklar olarak sıralanmaktadır. Yine bir diğer önemli bulgu da ilk altı ayda emzik ile büyütülen çocukların meme ile büyütülenlerden 4 kat daha fazla hayatını kaybetmekte olmasıdır. Bu durumda anne sütü en iyi ve çocuğa en yararlı olan gıda olup en az ölüme sebep olmaktadır. Bunun yanı sıra annenin çocuğuna bizzat bakması da son derece önemsenmiştir. Hayatını kazanması gereken ve çalışmak durumunda olan

annelerin çocuklarıyla yeterince ilgilenememesi ve bakımsız kalması da sorunun başka bir boyutunu oluşturmuştur. Doğar doğmaz anne sütü almayarak inek sütü ile beslenmek durumunda kalan çocuklarda da beklenen nitelikte ölüm oranları yüksektir. Bunda hayvanın bulunduğu ahırın koşullarından başlamak üzere sütün pis ellerle sağılması, pis kaplara konulması, pis emzik ve şişelerde bulunması da oldukça tehlikeli olup çocuk ölümlerinde yıkıcı etkiye sahip olan ishallerin de tetikleyicisidir. Anne sütü ile beslenemeyen çocuklarda ölüm oranlarının %50'ye hatta %70'e kadar çıktığını belirten Besim Ömer Paşa' bunu engellemek konusunda şu önerilerde bulunmaktadır: "*Her valide kendi çocuğunu emzirmelidir. Emzirmesine imkân yoksa ancak o vakit* ırzâ-*i sınaî (yapay beslenme, biberonla besleme) kabul olunabilir. Her genç kadın çocuk bakımını öğrenmelidir. Küçük çocuk muayeneleri ile emziremeyen kadınların çocuklarına düşük süt fiyatında veya parasız "sıhhi süt" tedariki için süt damlaları,* ırzâ'haneler *tesis edilmelidir. Her fakir ve gebe kadına çocuğunu besleyen her valideye yardım gerekliliği bulunduğu için "Analara yardım" "Anne şefkati" cemiyetleri tesis edilmeli veya "mecburi sigorta" usulü tatbik edilmelidir."* [22]

Bebek ölümlerinin bu kadar yaygın olması bebekler için doğal koruyucu konumunda bulunan anne sütü konusunu oldukça önemli bir hale getirmiştir. Anne sütünün yararlarının yanı sıra değişik nedenlerle süt veremeyen ya da sütü alamayan çocukların beslenmeleri konusu ise bizi dönemin oldukça önemli bir kuruluşu olan Süt Damlası Kurumu'na götürmektedir. Fransa'da 1797 senesinde köylerde bulunan sütnineler çocukları muayeneye götürmeye mecbur tutulmuşlar, 1880 senesinde Mans ve diğer bazı şehirlerde muayeneye getirmek uygulaması devam ettirilmişse de esas olarak 1892 yılında Müderris Boden tarafından Paris'te Şarite doğumevi'nde mikropsuz süt dağıtmak amacıyla bir muayenehane açılmıştır. 1894 yılında Doktor Dufor çocukların büyümelerini takip etmek ve süt verebilmek amacıyla Süt Damlası adındaki kurumu açmış ve 20.yüzyılın başında Süt Damlası dünyanın bir çok yerinde yaygınlaşmıştır. Gerekli oranda mikroptan arındırılmış sütün dağıtıldığı, ama aynı zamanda anne ve çocukların tıbbi muayenelerinin yapıldığı, annelerin emzirmeye teşvik edildiği Süt Damlası Kurumları annelere bilgilerin de verildiği yerlerdir. [23]

Türkiye'deki Süt Damlası Kurumu ise, Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiseri General Pellé'nin inisiyatifiyle, Fransız Kızılhaçına bağlı Fransız Kadınlar

---

22 Doktor Besim Ömer, **Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyât**, Bab-ı Ali Caddesinde Kanaat Matbaası, İstanbul 1339, s. 5-7,16,21,23-25,58,60,64-65.

23 Safiye Ali, **Küçük Çocuklar Muayenehanesi ve Süt Damlası Kurumu**, https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=244769&dkymId=57242 (Erişim Tarihi 28.12.2023).

Cemiyeti delegesi tarafından, 4 Ocak 1922 tarihinde İstanbul'da kurulmuştur. Bekleme, görüşme odası, eczane ve tartı odası, sütlerin sterilizasyonu ile şişelerin yıkanması için bir mutfağı ve çamaşırhanesi bulunan kurumda bebeklerin kişisel dosyaları olduğu gibi, düzenli olarak tartılıp muayene edildikleri görülmektedir. 1922 yılında toplam 1.087 çocuğa danışmanlık hizmeti verilmiş ilk yıl 12.000 litre süt dağıtılmıştır. Sabiha Sultan, Dr. Akil Muhtar ve Dr. Besim Ömer Paşa tarafından yakın ilgi gösterilen Süt Damlası Kurumu 1924 yılı temmuz ayında mali nedenlerle Fransız Kadınlar Cemiyeti tarafından önce geçici bir süre için Himaye-i Etfal Cemiyeti'ne bırakılmıştır. Fransızlar daha sonra tamamen vazgeçerek malzemeleriyle birlikte idaresini Doktor Besim Ömer Paşa'ya bırakmaya karar vermiştir. Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından 1924 yılında gerçekleştirilen kongrede bir okul ve sütleri yetersiz olan anneler için bir hayrathane olarak tanımlanan "Küçük Çocuklar Muayenehanesi Süt Damlası" kurumunun oluşturulması kararına ek olarak "Sıhhi Çocuk Müzesi" kurulması kararı alınmıştır. [24]

Mustafa Kemal Paşa'nın eşi Latife Hanım'ın da bağışta bulunduğu kurumda Türkiye'nin ilk kadın doktoru olan Safiye Ali, Besim Ömer Paşa'nın yönlendirmesi ile görev almaya başlamıştır.[25]

İsmi Süt Damlası Kurumu ile özdeşleşmiş olan Türkiye'nin ilk kadın doktoru Safiye Ali Hanım tarafından kaleme alınan "Küçük Çocuklar Muayenehanesi ve Süt Damlası" isimli eser kurumun nasıl çalıştığını, amacını, Alet ve Edevatı, sütün mikroptan arındırılma yöntemlerini ve idari yapılanmayı görmemizi sağlayan oldukça zengin içerikli bir eser olma özelliğine sahiptir. Himaye-i Etfal Cemiyeti İstanbul Merkezi Reisi Müderris Doktor Besim Ömer Paşa'ya ithaf ettiği eserinde Safiye Ali, Süt Damlası'nın üç yıldan bu yana kurulduğunu ifade etmiştir. Annelere çocuklarını emzirmeleri konusunda nasihat edilmesi, ısrarda

---

24 Emrah Çağsel Durmuş, agt., s. 42-44.

25 1894 yılında İstanbul'da doğan Safiye Ali, Amerikan Kız Koleji'nden 1916 yılında mezun olmuş ve Maarif Nazırı Şükrü Bey'in yardımıyla Würzburg Üniversitesi'nde tıp eğitimi alması için Almanya'ya gönderilmiştir. 1923 yılında Cumhuriyet'in ilk Türk kadın doktoru unvanını almış ve İstanbul'a döndükten sonra muayenehane açmıştır.Bir taraftan Alman ve Amerikan elçiliklerinin doktorluğunu yapmış, Amerikan Kız Koleji Tıp bölümünde dersler vermiş, diğer taraftan çocuk sağlığına ilişkin koruyucu önlemler konusunda annelerin eğitilmesiyle ilgili çalışmalarda bulunmuştur.1926 yılında Süt Damlası Müdürlüğü yapmış, Çocuk Müzesi kurmuş 1927 yılında ise kurumdaki görevinden ayrılmıştır. Kadın ve çocuğa yönelik çok sayıda faaliyetin çinde yer alan Safiye Ali, 1952 yılında hayatını kaybetmiştir. Bkz. Tülay Alim Baran, "Cumhuriyet Döneminde Kadın", **Tarih Boyunca Türk Kadını**, İstanbul 2023, s. 308-313.

bulunulması, çocukların muayenelerinin yapılması, yetersiz olduğu için ya da başka bir nedenle süt veremeyen annelere münasip surette hazırlanmış süt ile yardım etmek amaçlarına sahip olan Süt Damlası Kurumları, sadece süt ihtiyacını karşılayan yerler değil, aynı zamanda birer danışma yeri, eğitici bilgilerin ve sağlık önerilerinin verildiği yerler olarak önemli bir toplumsal ihtiyacı karşılamıştır. Ailelerin ekonomik tablosuna bağlı olarak fiyat politikası belirlenmiş ve bu çerçevede fakir çocuklar ücretsiz yararlanırken, amele ve memur çocukları yarı ücretle, orta halli ve zengin aile çocukları ise tam ücret ödeyerek Süt Damlası Kurumu'ndan hizmet almıştır. Yarım ve tam ücret ödeyenlere sayı açısından bir sınır konulmamışken ücretsiz yararlananların sayısı kurumun maddi olanaklarına bağlı tutulmuştur. Süt Damlası için özel binaların yapılması örneklerine ek olarak herhangi bir binanın da kullanılabildiği görülmekte olup, sütün tahlil edildiği, hazırlandığı laboratuvarlar ile muayene odası, doktor odası ve bekleme salonları yer almaktadır. Bulaşıcılığa karşı Paris'te Profesör Boden tarafından ayrı bekleme alanları oluşturulması örneklerine dikkat çekilmiş, eşyaların sade ve kolay yıkanan cinsten olması önemsenmiştir. Çocukları tartmaya yarayan aletler, malzemelerin konulduğu dolapların olduğu kurumda, her annenin çocuğunu emzirmesi, bir yaşına kadar çocuğa mümkünse anne sütünden başka bir şey verilmemesi, sabah, öğlen ve akşam saatlerinde emzirme saatleri, doktorun fikrini almadan çocuğa bir şey verilmemesi, mümkünse her gün yıkanması, çocukların dışarı çıkarılması, oturulan yerin havalandırılması gibi açıklayıcı bilgilerin yer aldığı panolar bulunmaktadır. Çocuklara verilecek sütün günleri, gramajı, çocukların kilosu dikkate alınmış, sütü anneleştirmek olarak adlandırılan anne sütüne yakın hale getirme işlemi için gerekli alet ve edevat ile şişeler süt mutfağında yer almıştır. Süt mutfağında sütü tahlil etmeye yarayan cihazlar, pastörizasyon cihazı, sütün hazmını kolaylaştıracak işlemler için gereken alet edevat ve hububat, sütten kesilen çocuklara verilecek sebze çorbası için gerekli olan malzemeler, masalar ve raflar bulunmaktadır. Süt kaplarının temizlenmesi için şişelerin karbonatlı sıcak su doldurulmuş bir kap içinde yıkanarak içlerinin iyice fırçalanması hastalıkların önlenmesinde önemli olup, hızlı yıkama için küçük fırçalı şişe yıkama aletinin tercih edilmesi tavsiye edilmiştir.

Alet ve edevat kadar önemli olan başka bir konu ise Ana Defteri, Hüviyet Defteri ve Fiş gibi evraklardır. Ana Defterinde annenin yaşı, kaç çocuğu olduğu, kaçının vefat ettiği, kaç çocuğu emzirdiği veya emzirmiyorsa bunun sebepleri yer almıştır. Aynı zamanda çocuğun bulunduğu evde havanın yeterli olmaması, temizliğin yoksunluğu, sütün muhafazası ve benzeri konularda ziyaretçi hasta bakıcıların gözlemleri ve yararlı görüşleri de kayıt edilmiş ve bu bilgiler ışığında annelere gerekli tavsiyeler verilmiştir. Her çocuğa özgü olarak hazırlanan Hüviyet

Defterinde çocuğun olumsuz halleri ve aileden geçen hastalıkları yer almakta, tedavi ve büyüme zamanındaki konular bulunmaktadır. Fişlere ise çocuğun her hafta ağırlığı ve verilecek gıda miktarları yazılmakta, bunlar küçük bir kutuda alfabetik olarak muhafaza edilmekte ve bir kopyası da anneye verilmektedir. [26]

Küçük Çocuklar Muayenehanesi'nin 25 Ocak 1925 tarihinde kapatılmasının ardından normalde 1 yaşına kadar olan bebeklere bakan Süt Damlası kurumu böylece 2 yaş ve üstü çocuklara da bakmaya başlamıştır.[27] Kuruluşunda ve gelişmesinde büyük emeği bulunan Safiye Ali hanımın ayrılmasından sonra Süt Damlası kurumu çalışmaları ile koruyucu sağlık hizmeti vermeye devam etmiştir.

1927 yılında yapılan Cumhuriyet dönemi ilk resmi nüfus sayımının ardından 1928 yılında Nüfus, Çocuk, Ölüm ve Doğuma ilişkin istatistiki bir rapor yayınlanmıştır. Buna göre nüfusun senede yaklaşık olarak 280.000 civarında arttığı memnuniyet verici olarak ifade edilmiş ancak yeterli görülmemiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra savaşa katılan bütün devletlerin ortak sorunu olan nüfusun azlığı konusu çok sayıda kurumun oluşturulmasını da beraberinde getirmiştir. Ortaya çıkan en önemli sonuçlardan birisi sağlığın iktisadi ve sosyal bir çok etkenle birlikte ifade edeceğinin daha kuvvetli olduğudur. Sağlık işleri ile refah arasında kuvvetli bir bağın olması nedeniyle buna dönük gelişmelerin kaydedilmesi gereği ve aynı zamanda doğanların sayısını arttırmak ve doğmuş olanları koruyabilmek gibi nüfusun arttırılmasının iki çözümünün olduğu ifade edilmiştir. Bir yaşına kadar olan çocuklarda görülen ölüm, süt çocuklarının üzerine özel bir önemle gidilmesi zorunlu hale getiriyordu. Burada çocuk bakımının öneminin altı çizilmiş ve frenginin ölü ya da sakat doğum üzerindeki etkisi, sıtma, verem gibi hastalıklara karşı verilecek mücadele üzerinde durulmuştur. Bunun için hasta çocukları tedavi edecek kurumların oluşturulması, tıp fakültelerinin sayısının arttırılması, Avrupa'ya eğitime gönderilmeleri, belediyeler vasıtasıyla kanalizasyon işlerinin düzene sokulması üzerinde durulmuştur. Bütün yapılacakların bütçeleri ile birlikte listelendiği bu istatistiki raporla doğum evi sayısının arttırılması, hasta çocuklar için süt çocuğu yurtlarının açılması, çocuk bakım usullerinin öğretileceği bakıcıların yetiştirilmesi, her kasaba ve şehirde

26 Safiye Ali, **Küçük Çocuklar Muayenesi ve Süt Damlası** https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=244769&dkymId=57242 (Erişim Tarihi 28.12.2023).

27 **Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul Merkezi, 1340-1341 Senesi Kongresinde Kıraat Olunan Raporla 1341 Mayıs İbtidasından 1341 Senesi Mayıs Nihayetine Kadar On Üç Aylığa Mahsus Umumi Rapor, Büdce ve Blançolar ve Müfettiş Raporlarıyla Kongre Mukarreratı**, İstanbul 1926, s. 14.

belediyelerin nüfusa göre muayene ve tedavi evlerini açması gibi ilkeler karar altına alınmıştır.[28]

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk resmi nüfus sayımı ve ardından yapılan bu istatistiki çalışma göstermektedir ki nüfusun sağlıklı olarak arttırılması konusunda yapılması gerekli olan işler olmakla beraber, doğum ve hayatta kalma oranı arttırılabilmiştir. Sağlık konusu sadece tek bir bakanlığın ya da kurumun değil aynı oranda eğitim ve belediyecilik başta olmak üzere bir çok alanın da temel konusu durumunda idi. Özellikle 1930'lu yıllardan itibaren Belediyeler Kanunu'nun çıkarılması, 1923'ten itibaren çalışmakta olan Mübadele İmar ve İskan Bakanlığı'nın elde ettiği olumlu sonuç ve nüfus konusundaki hareketliliğin tamamlanabilmiş olması başarılı çalışmaların devamının gelmesinde önemli bir etkendir. Çocuk sağlığına yönelik bilgilendirici çok sayıda yayının varlığı, geleceğin annesi kızların eğitim olanağına kavuşması, Millet Mektepleri çatısı altında eğitimli anne sayısının arttırılması ile yayınlardan yararlanma olanağının ortaya çıkması, konferanslar ve sürekli arttırılan kurumlar ile yeni doğan bebeklerin bilinçli anneler vasıtasıyla ömürlerinin uzatılması mümkün olabilmiştir.

28 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, Muamelat Genel Müdürlüğü, 26-146-15, 1928.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları[29]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Araştırma-İnceleme Eserler

"General Wrangel At The University Club", **The Orient**, 9/1(Ocak 1922), s. 1-2.

Arı, İnan, **Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Ankara 1996.

Baran, Alim Tülay, "Cumhuriyet Döneminde Kadın", **Tarih Boyunca Türk Kadını**, İstanbul 2019.

Başboğa, Sevcan, **Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Bedeni, Ahlaki ve Terbiyevi Özellikleriyle İnşa Edilen Çocuk**, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2018.

Criss, Bilge, **İşgal Altında İstanbul 1918-1923**, İstanbul 2000.

Çavdar, Tevfik, **Milli Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**.

Doktor Besim Ömer, **1924 Senesinde Viyana ve Budapeşte'de İnikad Eden Çocuk Kongresi**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1340.

Doktor Besim Ömer, **Çocuklara Dair Sıhhi ve İçtimai Teşkilat ve Tesisat**, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1925.

Doktor Besim Ömer, **Nüfus Meselesi ve Küçük Çocuklarda Vefeyât**, İstanbul 1339.

Durmuş, Emrah Çağsel, **Süt Damlası Kurumu**, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2022.

Mazhar Osman, "Cumhuriyetin Sıhhat Siyaseti" **Sıhhat Almanakı**, ed. Mazhar Osman (Usman) İstanbul 1933, Milliyet Yayınları 1971.

Özdemir, Hikmet, **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918**, Ankara 2022.

Safiye Ali, **Küçük Çocuklar Muayenesi ve Süt Damlası**, Ahmed İhsan ve Şürekası Matbaası.

29 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul Merkezi, 1340-1341 Senesi Kongresinde Kıraat Olunan Raporla 1341 Mayıs İbtidasından 1341 Senesi Mayıs Nihayetine Kadar On Üç Aylığa Mahsus Umumi Rapor, **Büdce ve Blançolar ve Müfettiş Raporlarıyla Kongre Mukarreratı**, İstanbul 1926.

Türkiye'nin Sıhhî-i İctimâî Coğrafyası Kastamonu Vilayeti, Ankara 1922.

Yıldırım, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, C 5, İstanbul 1985.

Elektronik Kaynaklar

Bakar, Bülent, "Besim Ömer Akalın (1862-1940)", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/besim-omer-akalin-1862-1940 (Erişim Tarihi: 29.12.2023).

Keskinbora, Kadircan,"Atatürk Döneminde Trahomla Mücadele Tarihçesine Bakış", https://www.academia.edu/9662127 (Erişim Tarihi: 24.12.2023).

Kopar, Metin, "İstiklal Harbi Sıhhi Raporu, (1920-1923)", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/370993 (Erişim Tarihi: 28.12.2023).

Mabelle C. Phillips, Widowhood, "A Study of Dependency Due to War", **Constantinople Today or the Pathfinder Survey of Constantinople; A Study in Oriental Social Life**, ed. Clarence Richard Johnson, New York 1922, https://archive.org/details/constantinopleto1922john/page/304/mode/2ups. (Erişim Tarihi 20/11/2023).

Özkaya, Hilal, "Cumhuriyet Döneminde Bulaşıcı Hastalıklarla Mücadele" https://jag.journalagent.com/tahd/pdfs/TAHD_20_2_77_84.pdf (Erişim Tarihi: 28.12.2023).

https://www.saglik.gov.tr/TR-11492/tarihce.html

Sert, Gürkan Sert, DÖLEN, Emre, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devlet Kinini", https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1340, (Erişim Tarihi: 20.12.2023).

Türkiye'nin Sıhhî-i İctimâî Coğrafyası Kayseri Sancağı, Ankara 1922 https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=245530&dkymId=683 (Erişim Tarihi 28.12.2023)

Birinci Millî Türk Tıb Kongresi Zabıtnamesi, 1-3 Eylül 1925, Ankara https://kutuphane.ttk.gov.tr/resource?itemId=301121&dkymId=54981 (Erişim Tarihi: 25.12.2023).

CUMHURİYETİN ÇOCUK DAVASINI ÜSTLENEN BİR KURUM: SOSYAL VE EKONOMİK BOYUTLARI İLE HİMAYE-İ ETFÂL CEMİYETİ

Zümrüt ÜSKÜL*

ÖZET

Devletler var olma mücadelesi verirken sayısız savaş, göç, hastalık gibi yıkıcı olaylarla karşı karşıya kalmıştır. Yaşanan bu olumsuz süreçte en çok kimsesiz ve savunmasız çocuklar etkilenmiştir. Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına sebep olan savaşlar sonucunda, özellikle I. Dünya Savaşı sonrası, çok sayıda yetim ve öksüz çocuk ortada kalmış onların bir an önce koruma altına alınması gerekmiştir. Bu bağlamda 1917 yılında sivil bir kuruluş olarak himaye hizmetlerine bir misafirhaneyle adım atan Himaye-i Etfâl Cemiyeti göreve başlamıştır. Ancak Mondros Ateşkesi sonrası İstanbul'un işgali üzerine kapatılan cemiyet, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ile başkent Ankara'ya bağlanmıştır. Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1923 yılında ise kurumsal hale gelmiş ve Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti adını almıştır. Yayınlanan nizamnamesi ile resmi bir mahiyet kazanan kurum merkez ve şubeleri ile Anadolu'nun pek çok yerinde faaliyet göstermiştir. Çocukları koruma altına almanın yanında çocuk davasını üstlenerek aynı zamanda onların eğitimi, terbiyesi, sağlığı ve eğlence ihtiyaçlarına karşılık gelebilecek bedenen ve zihnen gürbüz çocuklar yetişmeyi amaç edinmiştir. Cemiyet, bu amaç doğrultusunda kurumlarını genişleterek çocuk ve ailelere tıbbi destek, para yardımı, süt dağıtımı, çocuk bahçeleri ve çocuk bakımı ve sağlığı ile ilgili farkındalığı artırmaya yönelik faaliyetler gerçekleştirmiştir. Bu çalışma yerel ve ulusal basın ve resmî belgelerin ışığında Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin kuruluşundan itibaren işlevini, çocuk davasına yönelik uygulamalarını incelemeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Çocuk, Himaye-i Etfâl Cemiyeti.

* Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bölümü, zumrutuskul@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8448-9899.

AN INSTITUTION THAT UNDERTAKES THE CHILDREN'S CASE OF THE REPUBLIC: HİMAYE-İ ETFÂL SOCIETY WITH ITS SOCIAL AND ECONOMIC DIMENSIONS

ABSTRACT

While states struggle to exist, they have faced devastating events such as countless wars, migrations and diseases. During this negative process, orphaned and defenseless children were most affected. As a result of the wars that took place during the collapse of the Ottoman Empire, especially after World War I, many orphans and children were left stranded. Therefore, children had to be protected as soon as possible. In this context, Himaye-i Etfâl Cemiyeti, which started its patronage services with a guesthouse as a civil organization, took office in 1917. However, following the occupation of Istanbul after the Armistice of Mudros, the society was closed, and with the establishment of the Republic of Türkiye, the capital was connected to Ankara. The society, which was restructured with all its institutions in 1923, was named Turkish Himaye-i Etfâl Society. The institution, which gained an official status with its published regulations, operated in many parts of Anatolia with its headquarters and branches. In addition to protecting children, it also aims to raise physically and mentally strong children who can meet their education, upbringing, health and entertainment needs by taking on the cause of children. In line with this purpose, the Society has expanded its institutions and carried out activities to raise awareness about medical support, financial aid, milk distribution, children's gardens and child care and health for children and families. This study aims to examine the function of Himâye-i Etfâl Cemiyeti since its establishment and its practices regarding children's cases in the light of local and national press and official documents.

Keywords: Republic, Children, Himaye-i Etfâl Society.

Giriş

Çocuk, toplumun en büyük temel yapı taşı ve ülke geleceğinin de teminatıdır. Yarının umudu ve temsili olan çocukların en iyi şekilde eğitilip yetiştirilmesine bütün ülkeler son derece önem vermiştir. Dönemsel şartlar içinde yaşanan savaş, göç, hastalık gibi unsurlarda bilhassa çocuklar etkilenmiş, toplumlar kimsesiz ve korunmaya ihtiyaç duyan çocuklar için en etkili önlemlerini almaya özen göstermiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşadığı savaş süreci ve sonuçları en çok çocukları etkileyip yıpratmıştır. Bu bağlamda kimsesiz çocukların donanımlı bir şekilde korunması adına devlet bir takım politikalar geliştirmiştir. Osmanlı Devleti içindeki çocuğun himaye altında kalmasını dair ilk uygulaması çeşitli hayır kurumları ve vakıflar yoluyla gerçekleşmiştir. Çocukların haklarının korunmasına yönelik uygulamalardan bir diğeri, tereke kayıtlarının tutulması ile gerçekleşmiştir. Bu kayıtların tutulmasıyla anne babalarının ölümünden sonra çocukların miras meselesi çözüme bağlanmış ve hatta doğmamış çocukların bile hak ve hukuku korunmaya çalışılmıştır.[1]

Türk toplumunda kimsesiz ve muhtaç çocuklara yönelik faaliyetlerin kurumsallaşma yolunda atıldığı ilk adımlar Tanzimat Dönemi'yle başlamıştır. Öncesinde Eytam Sandıklarının oluşturulması ve Eytam Nizamnamesi ile bu çerçevede yetim mallarını takip edecek olan Emvâl-i Eytâm Nezareti'nin kurulması yetimlere yönelik hakların himaye altına alınması konusunda önem teşkil etmektedir. 1863 yılında Mithat Paşa tarafından Islahhanelerin kurulması ile çocuğun güvenliği ve de eğitimi konusunda önemli adımlar atılmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında kadın ve çocukların barınıp beslenmeleri için Dulhane ve Darülaceze kurulmuştur. Darülaceze bünyesinde çocuklar içinde bir yetimhane açılmıştır. Sultan II. Abdülhamid döneminde, Darülhayr-ı Ali ismiyle açılan kurum, kimsesiz Müslüman çocuklar için bir nevi yetimhane görevi görmüştür.

Çanakkale Savaşı sonrası kimsesiz kalan çocukların artmasıyla Ocak 1915 tarihinde İstanbul'da açılan Darüleytamlar yeterli gelmediği için kimsesiz çocuklar sorunu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Anadolu'da öksüz yurtları, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti gibi kurumların etkisi ile çocuklar himaye edilmeye çalışılmıştır. 1917 yılında ise çocukları korumak adına kurumsal adımlar atılarak Himaye-i Etfâl Cemiyeti açılmıştır.[2] Kısacası çocuk korunmasında dair sivil

---

1 Makbule Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011, s. 1.

2 Büşra Karataşer, "Himaye-i Etfâl Cemiyeti Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 39, S 67, 2020, s. 553.

ve resmî önlemler, dönemlerinin siyasal ve sosyal durumu neticesinde ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada sivil bir teşkilat olarak kurulan Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin kuruluş süreci amaçları faaliyetleri incelenecektir. Cumhuriyeti'n ilanı ile birlikte Ankara merkezli resmi bir işleve sahip olarak yapılandırılan kurumun, gürbüz bir nesil vücuda getirme sorumluluğunu üstlenerek çocuk ile beraber ailenin bütünleştirilmiş hak ve görevlerini ortaya koyabilmek adına yaptığı faaliyetler Osmanlı Arşivi ve Cumhuriyet Arşivi kaynakları kullanılarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Türkiye'de Çocuk Himayesinin Tarihi

Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında yaptığı savaşlarda yaşadığı kayıplar, sınırlarının hızla daralmasına neden olmuştur. Bu kayıplar neticesi ile Anadolu'ya göç eden kişi sayısı çoğalmış, savaş ve göç gibi sebeplerle insan kaybı ve bulaşıcı hastalık oranı artmıştır. Yaşanan olumsuz süreç ve hastalıklardan en çok yaşlı ve çocuklar etkilenmiştir. Özellikle çocukların korunması, sağlıklı birer birey olarak hayatlarına devam edebilmeleri devletin öncelikli amaçları arasında yer almıştır. Dolayısıyla devletin ileri gelen kişileri çocukların korunup himaye edilmesi adına sosyal politikalar geliştirmiştir. Özellikle 1897 Yunan Muharebesinden sonra, *Evlad-ı şüheda ve malulin-i guzat-ı asakir-i şahaneye* (şehit çocukları, yaralı ve sakat askerler ile gazilerin çocuk ve aileleri) ve savaş sebebiyle yardıma ihtiyaç duyanlara yardım faaliyetlerinin düzenlenmesi ve toplumsal duyarlılığın arttırılması için yayınlar yapılarak destek toplanmaya çalışılmıştır.[3]

Tanzimat Fermanı ve Birinci Dünya Savaşı arasındaki dönemde çok sayıda çocuk için açılan hayır kurumu bulunmaktadır. Bunların en başını Islahhaneler çekmektedir. Kimsesi olmayan çocukların himaye edilmesi, yetiştirilip meslek sahibi olması adına 1860 yılında Mithat Paşa tarafından açılmıştır. Hem Müslüman hem de Hristiyan çocukların alındığı kurum için nizamname hazırlanmış ve de müfettişlikler oluşturulmuştur. Buradaki amaç, yetim ve kimsesiz çocukların vatana hayırlı ve eğitimli birey olarak yetişmelerinin yanında, çocukların yetenekleri doğrultusunda meslek sahibi olarak bölgelerin sanayi kollarında istihdam edilerek hayatlarını kazanmalarıdır. Bu sebeple kurulduktan kısa bir sür sonra sanayi mektebi adını almıştır.[4]

---

3 Sarıkaya, **age.**, s. 18.

4 İmdat Özen, **Meşrutiyet'e Kadar Islahhaneler ve Darülaceze**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001, s. 1.

Osmanlı Devleti'nde kimsesiz çocukların himaye edilmesinin yanında haklarının korunmasına da önem verilmiştir. Islahhaneler öncesi 1851 yılında Eytam Nezareti kurulması ile kimsesiz çocuklar üzerinde bulunana mal ve mülklerin yasal bir şekilde işletilmesi de sağlanmıştır. Bu nezaret yetimlere kalan malları "Tereke Defteri"[5] adı verilen kayıtlar üzerinden takip etmiş, yetimlerin hukuksal işlemleri para ve mallarının değerlendirilmesi için de Eytam Sandıkları kurulmuştur. Değerlendirilen bu para ve mallardan elde edilen gelir yetimlere aylık nafaka olarak verilmiştir.

Savaşlar sebebiyle 19. yy sonunda yetim çocuk sayısı artmıştır. Bu çocukların eksiklerini giderilmesi ve eğitimlerine destek olunabilmesi için kapsamlı bir projeye gerek duyulmuştur. Dolayısıyla, 1873 yılında İstanbul'da Cem'iyyet-i İslamiyye tarafından Fransız yetimhaneleri örnek alınarak 30 Mart 1864 tarihinde Darüşşafaka kurulmuştur. Darüşşafaka nizamnamesi ile uygulanacak idare ve eğitim yöntemi belirlenmiş, cemiyetin masrafları padişah ve diğer erbab-ı cemiyet yardımlar ile karşılanmıştır. Cemiyetin Müslüman erkek ve kız çocuklar için düşünülmüş gelirleri çoğalınca başka yerlerde de mektep açılması plânlanmıştır.

Kimsesiz çocuklar kurumlara yerleştirilmelerinin yanında güvenilir ailelere evlatlık olarak da verilmiştir. İslam hukukuna göre anne ve babanın ölümü sonrası çocuğun himayesi akrabalarına verilmiştir. Akraba yok veyahut da bakamayacak durumda ise çocuk aile dışından kişilere kızlar "besleme", erkekler "evlatlık(oğulluk)[6]" olarak verilmiştir.[7]Tanzimat dönemi itibariyle evlat edinme eski uygulamaları devam etmiş, Cumhuriyetin ilanı ile daha sistemli hale gelmiştir.

II. Abdülhamid zamanında sokaklarda kimsesiz kalmış kadın, çocuk ve erkeklerin dilenmekten kurtarmak, barınma, bakım ve eğitim gibi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 13 Nisan 1890 tarihinde resmî bir tebliğ yayınlanarak Dârülaceze'nin kurulmasına karar verilmiştir. 2 Şubat 1869 tarihinde II. Abdülhamid'in emri, Sadrazam Halil Paşa'nın çabaları ile Dârülaceze hizmete

---

5 Ölen kişilerin vârislerine bıraktığı her türlü mal, eşya ve diğer servet kalemlerinin ayrıntılı dökümünü içeren defterlere "Tereke Defteri" adı verilir. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Fatih Bozkurt, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları", **Tarih Dergisi**, S 54, s. 94.

6 Abdullah Bay, "Osmanlı toplumunda Koruyucu Aile Uygulaması", ed. Bedriye, **Koruyucu Aile Olmak Hz. Peygamber'den Günümüze Yetimlerin Himaye Edilmesi**, Ankara 2014, s. 71.

7 Oğulluk, "evlatlığa kabul olunmuş, kendi evladı olmayıp bir oğulluğu evlatlığa kabul olunmuş öksüz" anlamında kullanılır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Bay, "Çocuklar, Hayırseverlik ve Hukuk: Hayırsever Osmanlılar ve Oğullukları", **Kebikeç Dergisi**, S 35, 2013, s. 188.

açılmıştır. Yaptığı hizmetler ile önemli kurumlar arasında yerini alan ve günümüze kadar gelen Dârülaceze, bugün de İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından yönetilmektedir. Hem sanayi mekteplerine hazırlık hem de başıboş ve kimsesiz çocukların eğitimini sağlamak ve onları himaye edebilmek amacıyla 19. yüzyıl sonlarına doğru ise Müslüman kimsesiz çocuklar için 1903 yılında "Darülhayr" adıyla 300 kişilik bir yetimhane olarak açılmıştır.[8]

Kimsesiz çocukların korunup himaye edilmesine dair kurumlardan bir diğeri Darüleytamlar'dır. Balkan ve Birinci Dünya Savaşı'nda şehit düşenlerin çocuklarını korumak amacıyla kurulan bu kurumun 13 Kasım 1914'te açılmasına karar verilmiştir. Darüleytamlar, Maarif Nazırı Şükrü Bey'in çabaları ve Enver Paşa'nın yardımı ile açılmıştır. Savaş süreci içerisinde olduğu için yeni binalar temin etmeye imkân bulunamamış bu sebeple savaş öncesi Anadolu'dan ayrılan Fransız, İngiliz, İtalyan ve Rusların bıraktıkları okul ve yurtlar Darüleytam binasına dönüştürülmüştür.[9] Savaş sebebiyle şehit sayısının artması yetim sayısında da artırmış bu nedenle sayısı 20 olan Darüleytamlara alınacak kişi sayısına sınırlama getirilmiştir. Hazırlanan kararnameye göre I. derecede silah altında iken ölen ya da sakatlanan küçük zabıtan ya da erlerin, mülteci ve muhacir maaşından mahrum kalanların çocuklarının, II. dereceden ise kimsesiz, yetimlerin Darüleytamlara alınmasına karar verilmiştir.[10] Belirlenen şartların dışında kalanlar diğer kurumlara gönderilmiştir.

Merkezi İstanbul olan Darüleytamların Bebek Kız, Galata Sanayi, Kadıköy Kunduracılık şubesi ile Yedikule Sanayi Darüleytamı bulunmaktadır. Daha sonra Anadolu'nun birçok vilayetinde kısa sürede birçok Darüleytam açılmıştır. Ayrıca, yabacılara yönelik kimi zaman Osmanlı'nın gayrimüslim tebaası tarafından mensubu oldukları cemaat veya sivil toplum kuruluşları eliyle, kimi zaman da yabancı devletlerin girişimleri ile çocuklara ve özelliklede yetim çocuklara yönelik okul, yurt, yuva, yetimhane, sağlık birimleri vs. de açılmıştır. Çocuğun en iyi şekilde yetiştirilmesine önem veren devlet 27 Mart 1917'de yayınladığı Darüleytam talimatnamesinde, şehit çocukları ve yetimlerin talim ve terbiyelerini sağlayarak onların vatan için faydalı birer fert olarak yetiştirileceğini, dinî ve vatanî hisler ile büyütüleceğini belirtilmiştir. Bununla birlikte, ilgileri dikkate

8 Muammer Salim, **Geçmişten Günümüze Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011, s. 40.

9 Yasemin Okur, **Dârüleytamlar**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996, s. 20.

10 Okur, **agt.**, s. 20.

alınmak suretiyle memleketin ihtiyaç duyduğu teorik ve pratik sanayiye uygun şekilde donatılmalarına çalışılacağı üzerinde de durulmuştur.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin Kuruluşu Süreci

İstanbul Himaye-i Etfâl Cemiyeti

Himaye-i Etfâl Cemiyeti Trablusgarp ve Balkan savaşları, ardından Birinci Dünya Harbi sonunda savaşlarda ailelerini kaybeden kimsesiz çocukların korunması amacıyla kurulmuştur. Cemiyet ilk defa 1908 yılında yerel olarak Kırklareli de kurulmuş, çalışmalarını Balkan Savaşı'na kadar sürdürmüş ve 1917 yılında İstanbul ile birleştirilmiştir.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin kuruluş amacı;[11] "*Cemiyet evvela şehit çocukları ile saniyen harp malüllerinin ve harp felaketzedelerinin çocuklarını iştiğar ede*r" şeklinde belirlenmiştir. Cemiyet 67 maddelik "Himaye-i Etfâl Nizamnamesi-i Esasi" 36 maddelik "Himaye-i Etfâl Cemiyet Umumiyesi İstanbul Şubeleri Teşkilat ve Vazifesine Dair Talimatname"yi yayınlamış, ilk toplantısını 1 Mayıs 1917 yılında yapmıştır. 11 Ağustos 1917 yılında da " menafii-i umumiyye hadim" (kamuya yararlı) olduğu resmen kabul edilmiştir. Savaşın olumsuz sonuçlarından en çok İstanbul etkilendiği için, cemiyetin merkezi olarak İstanbul seçilmiştir. İçinde bulunulan savaş durumu merkezi olduğu kadar taşrayı da etkilediği için cemiyetin merkez de olduğu kadar taşrada da açılması gerektiğine dair resmi yazışmalar yapılmış, cemiyetin taşrada da bir an evvel teşkilatlanmasının zarurî olduğu bildirilmiştir.[12] Bu bağlamda cemiyetin taşrada açılması için faaliyetler hızlı bir şekilde başlamıştır.

1917 yılının Mart ayında yapılan cemiyetin ilk toplantısında öksüz ve yetim çocukların barınması, iyi ve düzenli beslenmesi, sağlık kontrollerinin yapılarak, doğru eğitim alması konusunda çeşitli kararlar alınmıştır. Hazırlanan nizamname kararları çocukların ve kimsesiz çocukların iyi şartlarda yaşatılması ve hayata kazandırılmasını temel almıştır.

Birinci Dünya Savaşı ardından savaş bölgelerinden toplanan kimsesiz çocuklar, Harbiye Mektebine yerleştirip koruma altına almıştır. Harbiye Nezareti ile yapılan antlaşmalar neticesiyle cemiyete bir miktar para tahsis edilmiştir. Şube olduktan kısa bir süre sonra cemiyetin ilk kurumlardan biri olan "Çocuk

---

11 Mahmut Delialioğlu, **Himaye-i Etfâl Cemiyeti ve Eğitim Boyutu**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009, s. 11.

12 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, DH.EUMVRK., 18/50 (1336).

Misafirhanesi[13]" kurulmuş; yüz kadar çocuğa hizmet vermiştir. Daha önce olduğu gibi misafirhaneye bazen daha fazla çocuk getirilmiştir. Çocukları kurtarma isteğinde olan cemiyet çocukları yaş, sağlık ve zekâlarına göre evlatlık olarak vermiş, sanat ve meslek eğitimi veren kurumlara yönlendirmiş veya Kalender Ziraat Yurduna yerleştirilmiştir. Kalender Ziraat Yurdu uzun ömürlü bir eğitim kurumu olarak varlığını sürdürmüştür.[14] Bu şekilde cemiyet hem kimsesiz çocukları güvenli merkezlerde himaye etmiş hem de yardıma muhtaç daha çok çocuğa hizmet etmiştir.

19. yüzyılda çocukların evlatlık olarak verilmesi meselesi büyük bir önem teşkil etmektedir, Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin çocuk misafirhanesi için 1918'de çıkarılan nizamname ile evlatlık olarak verilmiş/verilecek çocukların durumu ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.[15] 91 maddelik oluşan nizamnamenin 12 maddesinde evlatlık alacak kişilerin ve çocukların durumları ile ilgili maddeler konulmuştur. Bu maddelere göre, çocukları alacak kişilerin çocuğu iksâ (giydirme), iaşe(yaşatma/ geçindirme) ve idare" edebilme gücüne sahip olmaları gerekli görülmüştür. Bir taahhüt karşılığı verilen çocukların dövülmesi, çıplak gezdirilmesi ya da onlara işkence edilmesi kesinlikle yasaklanmıştır.[16] Evlat alan kişilerin evlerine cemiyet tarafından düzenli aralıklarla çocukların durumunu kontrol etmek için müfettişler gönderileceği geçmektedir. Çocukların firar etmeleri durumunda evlatlık alan kişilerin haber vermeleri şart koşulmuştur. Eğer firar etme sebebi ailenin kötü muamelesinden dolayı ise çocuk misafirhaneye tekrar alınacak, sebepsiz ise misafirhaneye kabul edilmeyecektir. Böylelikle çocuğun aileye uyum sağlaması şartlarla belirlenmiş ve çocuk güvence altına alınmak istenmiştir. Ayrıca, teftişe gelen görevlilerin düzenli olarak çocuklarla ilgili raporlar tutacağı, çocuğun kötü muameleye maruz kaldığı veyahut da aç

---

13 Misafirhaneye gelen ilk 50 çocuktan 3'ü üç yaşında, 9'u beş ve 22'si de 8 yaşındadır. Çocukların küçük yaşta olması göz önünde bulundurulduğunda bu çocukların tedavi ve bakımlarına özel önem verildiğini göstermektedir. Bu durumu göz önüne alarak kimsesiz bu çocuklara gereken itinayı gösteren cemiyet, çocuklar için öncelikle bir "hamam-duş" sistemi kurmuş ve hastalar için misafirhanede özel bir yer ayırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Delialioğlu, agt., s. 49 ve Makbule Sarıkaya, "Savaş Yıllarında Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar", **Atatürk Dergisi**, 3, 2003, s. 197.

14 Makbule Sarıkaya, "Türkiye Himaye-İ Etfâl Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri", **Atatürk Dergisi**, 11(2), 2022, s. 55.

15 1917 de misafirhaneye alınan 178 çocuktan 30'u 1920 de ise 219 çocuktan 50'si evlatlık olarak verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Araz, **Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar 1750- 1920**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020, s. 136.

16 Araz, **age.**, s. 135.

bırakıldığı tespit edildiği takdirde çocuğun misafirhaneye geri alınarak o aileye ya da müesseseye bir daha çocuk verilmeyeceği belirtilmiş, çocuğa işkence edenler hakkında hukuki işlem yapılacağı özellikle vurgulanmıştır.[17]

Himaye-i Etfâl Cemiyeti yapacakları faaliyetleri düzene koymak adına fonksiyonel taslak plânlar oluşturmuştur. Bu plânlar içerisinde çocuk bakım barınma yerleri olan poponiyerler, çocuk perhiz mutfakları, küçük çocuk muayene merkezleri, küçük bir laboratuvar yer almıştır. Ayrıca, çocuklara ilişkin bilgi ve sıhhi detayların bulunduğu salname (yıllık) basımı yapılacağı, hıfzı sıhhat-ı Etfâl ile alakalı filmlerin hazırlanacağı, çocuklara ilişkin bilgi ve sıhhi detayların bulunduğu çocuk büyütme usulüne ilişkin kitapların yer alacağı da belirtilmiştir.[18] Çocuklara eziyet edilmemesi, çocuklara aileleri de dahil olmak üzere kimse tarafından bedeni ve ruhi gelişimi engelleyecek tarzda hizmet gördürülmemesi, okullarda çocuklara özen ve şefkat gösterilmesi, çocuklu ailelerin yaşadıkları ortamın sağlıklı olup olmadığı incelenerek ihtiyacı olanlara yardım sağlanması cemiyetin amaçları arasında yer almıştır.[19] Cemiyet, bu amaçların yanında terk edilmiş veya aileleri tarafından bakılamayan bebekler için de süt emzirme merkezleri açmak veya açtırmak, kız çocuklarına el ve ev işi öğretecek yerler tesis etmek gibi görevleri de üstlenmiştir.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti hem kuruluşunu halka duyurmak hem de yaptığı faaliyetler konusunda kamuoyunu bilgilendirmek için basın yolunu kullanarak kendini tanıtmıştır. Örneğin Muallim Mecmuası da Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin önemi üzerine şu şekilde bilgi vermiştir.

> *"Bu cemiyetin maksadı, şimdiye kadar uzun uzadıya düşünülmeye layık görülmeyen, her zaman ihmâle ma'rûz çocuklarımızın himâyesini, onların cemiyetin sakîm göreneklerinden, tabiatın haşin taarruzlarından vikâyesine matûf olmak itibârıyla çok mühim idi."*[20]

Çocuklara daha iyi hizmet verebilmek için cemiyetin düzenli gelir kaynaklarına ihtiyacı bulunmaktadır. Cemiyetin nizamnamesine göre gelir

---

17 Araz, **age.**, s. 135.

18 Sarıkaya, "Türkiye Himaye-İ Etfâl Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri" s. 55.

19 Karateşer, agm., s. 555.

20 Kevser Şeker, **Osmanlıdan Cumhuriyete Çocukların Korunması ve Çocuk Esirgeme Kurumu (1917-1981)**, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015, s. 108.
Muallim Mecmuası, Y. 1, C 1, S 12, 1 Temmuz, İstanbul, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1333/1917, s. 380-383.

kaynakları şu şekilde belirlenmiştir: Üyelerin senelik ödemeleri, hükümetin ve belediye dairelerinin tahsisatı, emval ve emlâkın gelirleri, mevcut nakitlerin faizi, düzenlenecek sergi, müsamere, gezi, konferans, çiçek satışı vs elde edilen hasılatları[21] Ayrıca bunların yanında cemiyete gelir sağlamak adına tombala ve rozet satışları yapılmış, üye kaydı yapılarak, hayırseverlerden bağış toplanmış, merkezi umumiden destek yardımları alınmış, konser, müsamere ve balolardan gelir elde edilmiştir.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin gelirleri olduğu kadar giderleri de bulunmaktadır. Maaş, yardımlar ve kurumsal hizmetler için yapılan harcamalar, küçük çocuklar için açılan ırzahaneler, kız çocuklara el ve ev işleri öğretecek atölyeler, çalışan kadınların çocuklarına bakılması için bakım evleri masrafları, çocukların sıhhi ve terbiyevi oyunları için oyun alanları ve bahçe oluşturulması, suçlu çocuklar için ıslahhaneler açılması belli başlı giderleri oluşturmaktadır.[22]

Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne destek olabilmek için yurdun birçok yerinden yardımlar da gelmiştir. Bu yardımlar şu şekildedir:

Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşa bin (1000) lira

Arslan Çimento ve Su Kireci Anonim Şirketi üç bin (3000) lira

Tüccardan Bayram zade İsmail Hakkı Bey beş yüz (500) lira

Büyükada Yat Kulübü dört yüz (400) lira

Rafael Kamhi ve Mahdumları Ticarethanesi iki yüz elli (250) lira

Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, ihtiyaç duyulan eşya ve levazımattan beş yüz kıyye pamuk ve yüz düzine Tire makara bağışlamıştır.[23]

Kimsesiz ve bakıma muhtaç çocukların kötü yola düşmemesi ve sağlıklı bireyler olarak ayakta kalmaları adına faaliyet gösteren cemiyete farklı kurumlardan da destek gelmiştir. Osmanlı İttihad ve Terakki, Mudafaa-i Milliye Vekâleti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi ve Asker Annelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyetleri gibi bir çok cemiyetten destek gelmiştir. Hatta Papa, Amerika ve Avusturyalı tüccarlardan da önemli miktarda bağışlar toplanmıştır.[24]

---

21 Karataşer, agm, s. 556; **BOA**, ŞD, 3146/5.

22 Sarıkaya, "Türkiye Himaye-İ Etfâl Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri", s. 54.

23 Şeker, **agt.**, s. 132.

24 Ezgi Nur Durmuş, **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yetimhaneler**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İstanbul 2020, s. 40.

Cemiyet faaliyet sahasını genişletmek ve daha işlevsel hareket etmek amacıyla İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun belli başlı merkezlerinde Himaye-i Etfâl şubeleri açmıştır. Örneğin, İstanbul'da Beyoğlu, Makriköy (Bakırköy), Üsküdar, Haliç, Makriköy (Bakırköy), Yeniköy, Kadıköy şubelerini açarak faaliyete başlamıştır.[25] Ardından, 1917 tarihli nizamnamenin 47. maddesine göre, merkeze bağlı olarak taşrada ise Babaeski, Samsun, Konya ve İzmit, Üsküp, Mustafa Paşa, Erzurum, Pınarhisar, Musul, Kastamonu ve Bolu'da şube açmayı planlanmış olmasına rağmen bu şubeler kurulmuş olsa da savaş dönemi olduğu için iyi derecede hizmet verememiştir. Anadolu'da ilk açılan ve faaliyet gösteren ilk taşra şubesi Kırkkilise (Kırklareli) şubesi ise olmuştur. Bu şubenin başkanı olarak Doktor Fuad Efendi[26] seçilmiştir. Fuad Efendi daha sonra Cumhuriyet döneminde Çocuk Esirgeme Kurumu'nun uzun yıllar başkanlığını yaparak çalışmalarını sürdürmüştür. Taşra şubeleri ilk açıldıkları dönemde İstanbul şubesi ile bağlantılı olarak hareket etmiştir. İzmir ve İstanbul'un işgalinin ardından İstanbul'un diğer şehirlerle haberleşme ve irtibatı kesilince cemiyetin taşra şubeleriyle olan bağlantısı da kesilmiştir.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin en etkili faaliyetleri gerçekleştirdiği şubesi Kadıköy şubesidir. Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1337 senesi umumi raporuna göre, bu dönemde, 13 yaşına kadar kimsesiz ve yardıma muhtaç çocukların tespiti, fakir çocukların parasız muayenesi, anneleri ölmüş veya malûliyeti sebebiyle beslenmeye ihtiyaç duyan çocuklara parasız süt verilmesi, şubeye müracaat eden veya edemeyen kimsesiz ve fakir çocukların kırtasiye ihtiyacının karşılanması gibi faaliyetleri Kadıköy şubesi gerçekleştirmiştir.[27]

Hükümet cemiyete destek amaçlı özel bir bütçe ayırmış olmasına rağmen, cemiyetin kuruluş masrafları ve sonrasında yaşanan savaşlar devlet bütçesini sarsıntıya uğratmıştır. Dolayısıyla Himaye-i Etfâl Cemiyeti, çeşitli yollarla kendisine gelir sağlamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Cemiyet'in reisi Besim Ömer Paşa'nın yeni gelirler kaynakları bulmak adına hükümete bazı önerilerde bulunmuştur. Bu önerileri şu şekilde belirtmiştir:

---

25 Şeker, **agt.**, s. 124.

26 Dr. Fuad Umay, Himâye-i Etfâl Cemiyeti denilince akla ilk gelen isimlerdendir. Balkan Savaşları'nda askeri hastanede doktor, Bolu'da Millî Mücadele sürecinde teşkilatçı, TBMM'de siyasetçi kimliğiyle hizmet eden Umay için çocuklara hizmet ilk sıralarda gelmektedir. Dr. Fuad Umay'ın TBMM'ye sunmuş olduğu Kanun Tekliflerinin büyük bir bölümü çocuk ve Himâye-i Etfâl Cemiyeti ile ilgilidir. Ayrıntılı bilgi için bakınız, Mustafa Fırat Gül, "Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi", **SUTAD**, Ağustos 2020, (49), s. 477.

27 Şeker, **agt.**, s. 125-126.

"Mesela Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne gelir olmak üzere pasaport, evlenme izinnameleri, doğumda verilen nüfus tezkirelerine ve benzer evraka yapıştırılacak cüz'î bedelli "Himaye-i Etfâl Pulu" çıkarılması ve diğer memleketlerde sefâhet (eğlence) vergisi adıyla lu'biyât (canbaz, hokkabaz, tiyatro vs. gibi oyunla ilgili eğlence) müesseselerinden, sinema vb. eğlence yerleri hasılatından alınan vergiler gibi bizim memleketimizde de sonradan konan sefâhet ve eğlence vergilerine senede iki üç kez muayyen zamanlarda çocuklar için küçük bir zam yapılması Cemiyet için çok faydalı bir tedbir olacaktır."[28]

Hükümet ve cemiyet arasındaki görüşmeler neticesiyle seçilen özel bir gün ile tramvay, tünel, vapur, şimendifer gibi bütün ulaşım araçları biletlerine Himaye-i Etfâl adına birer kuruş ile yine aynı günde umumi bahçelerle eğlence mahalleri giriş biletlerine çocuklar yararına bir zam yapılması, gelir artışı sağlamak adına müsamereler, konserler gibi faaliyetler düzenlenmesi, cemiyet adına pul basılması kararları alınmıştır.[29] Bunların yanında yurt içi ve yurtdışına çıkacak kişilere verilen pasaport ve pasavan adı verilen yurtdışında bağ, bahçe gibi mülkü bulunanlara verilen giriş çıkış belgesine zam yapılarak gelir sağlanabileceği kararları üzerinde durulmuştur. Himaye-i Etfâl pullarının, çeşitli seyahat mahkemelerden temin edilen izin belgeleri ile doğan çocuklara verilen kimlik belgesine yapıştırılması kararı alınmıştır. Böylelikle kurumun gelirlerinin artırılabilmesi planlanmıştır. Pasaport, pasavan, nüfus kâğıdı gibi belgelerde mecburi olarak ve yine bu pulların kullanılmasının cemiyet gelirleri için fayda getireceği de ayrıca konuşulmuştur.[30]

Gelirleri artırmak adına sergiler ve konserler düzenlemeye karar veren cemiyet, daha geniş çapta hizmet verebilmek için daha fazla gelire sahip olması gerektiğini öne sürerek sergi ve konserler için hükümetten izin almıştır. Cemiyet, sergi için belediyeye gönderdiği dilekçede kimsesiz çocuklar için yaptıklarını vatani bir görev olduğunu belirterek, belediyeye dâhil olan Tepebaşı Kışlık Tiyatrosunda konser vermek üzere tiyatronun belirli bir gününde sürekli olarak kendilerine tahsis edilmesi için izin almıştır.[31] Ayrıca bütçe sağlamak adına kuruma, her sene Temmuz ayının 3. günü Gülhane parkında "Türk Şehri" adıyla sergi düzenleme hakkı da tanınmıştır.[32]

---

28 Şeker, **agt.**, s. 129.

29 Durmuş, **agt.**, s. 46.

30 Karataşer, agm., s. 562.

31 **BOA**, DH.UMVM 96/64.

32 **BOA**, ŞD. 56/4. (10.02.1340).

Yardım temelli kurulan cemiyetlerin arasında sık sık yardımlaşmalar gerçekleşmiştir. Özellikle Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) ve Himaye-i Etfâl Cemiyeti arasında karşılıklı değiş tokuş şeklinde indirim uygulaması yapılmış veya eşyalar maliyet fiyatına satılmıştır. Örneğin 21 Teşrin-i sani 1331 [4 Aralık 1915] tarihli bir belgede Himaye-i Etfâl Cemiyeti Firuzağa'daki misafirhanesi ambarında bulunan bir balya pamuk karşılığında Hilal-i Ahmer'den kendisi için daha gerekli olan Amerikan bezini almıştır.[33]

Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne yurtiçi ve yurt dışından birçok destek gelmiştir. Örneğin, İstanbul'da Türk Lastik Anonim Şirketi yönetimi adına başkanı yardımda bulunmuş, Bursa Eski Belediye Başkanı Ahmed Nuri Bey tarafından iki yüz elli lira gönderilmiştir.[34] Yine Fatma Zahide Hanım Bergama'daki çiftliği ile Hızırzade Hasan Hüseyin'in Çay'daki arazisini satarak bedelini cemiyete bağışlamıştır.[35] İzmir'de yaşayan Fatma Zehra Hanım yazlık ve kışlık arazi ve merasıyla çiftliğini Himaye-i Etfâl Cemiyetine bağışlamıştır.[36]

Yurtdışından da cemiyete maddi gelir sağlanmıştır. Bunlardan biri de İspanya Devleti tarafından gerçekleştirilmiştir. İspanya Büyükelçiliği tarafından Yıldız Sarayı Hümayunu Teşrifat-ı Umumiye Dairesine yazılan yazıda Himaye-i Etfâl Cemiyetine balo biletlerinden her yıl elli liralık bilet alarak cemiyete destek sağlamıştır.[37]

Cemiyete yarar sağlamak adına en etkili olarak çalışan gruplardan biri de 1918 yılının 24 Şubatın da kurulmuş olan Hanımlar Heyetidir. Heyet vasıtasıyla kadınlar arası müsamere ve piyango gibi etkinlikler düzenlenmiş, yetim çocuklar için sergi ve kermesler yapılmıştır. Ayrıca, çocukların giyecek ve kırtasiye ihtiyaçlarının karşılanıp cemiyetin tanıtılması için çay ziyafetleri, çocuklar arasında sıhhat ve zarafet yarışmaları düzenlemişlerdir.[38]

İstanbul işgali ve Ankara'da milli bir hükümet kurulması ayrıca İstiklal Harbi'nin de sürüyor olması gibi birçok nedenden dolayı İstanbul merkez ile taşra merkez iletişimi kesilmiştir. Bundan dolayı kurum Milli Mücadele döneminde

---

33 Şeker, **agt.**, s. 136.

34 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-10-0-0/198-355-5.

35 **BCA**, 30-18-1-17/37/6.

36 **BCA**, 30-18-1-1_/7-37-6.

37 Karateşer, agm., s. 557.

38 Sarıkaya, "Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri (1917–1935)" s. 54.

şehit ve kimsesiz çocuklara hizmet vermek amacıyla 1921 yılında Atatürk'ün himayesiyle Ankara'da Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti adı altında faaliyetini sürdürmüştür.

Ankara Merkezli Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti

İstanbul'un işgal edilmesi üzerine taşradaki şubeler İstanbul merkezli faaliyet gösteren Himaye-i Etfâl Cemiyeti ile olan iletişimini kesmiştir.[39] Bu yüzden kimsesiz çocukların korunması görevi, Mustafa Kemal önderliğinde önemli kişilerin vasıtasıyla 30 Haziran 1921 tarihinde Ankara merkezli olarak sürdürülmesine karar verilmiştir.[40] Cemiyetin Heyet-i Merkeziyesi, Anadolu hareketine katılan kurucu ve üyelerinden oluşmuş ve kendilerinden cemiyetin teşebbüs ve çalışmalarının devam ettirilmesi istenmiştir. Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinden bazı kişilerin de teşebbüsü üzerine 30 Haziran 1921'de Ankara'da ihyâen (yeniden canlandırılmak suretiyle)[41] bir Himâye-i Etfâl Cemiyeti teşkil edilmiştir.[42]

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Nizamname-i Esasiyesi'ndeki amaçları "*Cemiyet evvela şehit çocuklarıyla, saniyen harp malullerinin ve harp felaketzedelerinin çocuklarıyla iştigal eder. Cemiyet çocukların himayesi için vas'i bir program vücuda getirilmiştir.*" şeklinde belirlenmiştir. Bununla birlikte nizamnamede kurulan cemiyetin çocukların maddi ve manevi ihtiyaçlarını gidermek adına oluşturulduğu, kadın ve erkek herkesin bu cemiyete üye olup fayda sağlaması da vurgulanmıştır.[43]

Zor ve çetin şartlar altında bir araya gelerek bu cemiyet altında birleşmek gerektiğini ifade eden dönemin gazete ve dergi yazıları, cemiyetin kuruluş hikâyesini anlatmaktadır. Örneğin Çocuk Dergisi'nde Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti kuruluşu şu şekilde ifade edilmiştir:

---

39 Cemiyet İstanbul'da sadece Kadıköy şubesi aracılığıyla çalışmalarını çok kısıtlı bir alanda yürütmüştür.

40 "Himaye-i Etfâl", **Hakimiyet-i Milliye**, nr. 224, 1 Temmuz 1921. s. 1.

41 Yeni bir devlet kurulduğu ve merkezi Ankara olduğu için Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti olarak da isimlendirilen cemiyetin, eski kurumdaki devamlılıktan mı doğduğu ya da yeni bir kuruluş olup olmadığı bir çok kez tartışılmıştır. İstanbul merkezli Himaye-i Etfâl Cemiyetinden kişilerin varlığı ve nizamnamelerin benzerliği İstanbul ile aynı olsa da yeni kurulan bir millette yeni bir cemiyet oluşturma fikrinin ortaya çıkmış olduğu kuvvetle

42 Şeker, **agt.**, s. 186.

43 "Himaye-i Etfâl", **Hakimiyet-i Milliye**, nr. 224, 1 Temmuz 1921. s. 1.

"30 Haziran 1921 tarihinde Ankara'da Hâkimiyeti Milliye (şimdiki Ulus) matbaasının eşyası bir masa ve on kadar sandalyeden ibaret olan perdesiz küçük. bir odasında kurularak, on arkadaşın verdikleri ikişer liradan toplanan yirmi lira ile işe başlayan kurum; bir müddet Hacıbayram caddesindeki eski mektep binasında ve sonra yine aynı caddede kiraladığı binada çalışmaya devam etmiş; alt iki odanın birinde bir kâtiple çalışırken odada hasta çocukları muayene ve tedaviye başlamıştır. Üstteki iki odayı ve arkadaki küçük bahçeyi kiraya vererek binada parasız oturmayı ve bir miktar varidat temin etmiş, en üst katta kimsesiz çocuklar için küçük bir misafirhane açmıştır. İlk eşya yardımı olarak Akçeşehirli Arif (bey) tarafından verilen iki top kumaşla giydirilen fakir yavruların muhite yapmış olduğu iyi tesir, yardımların artmasına yaramış; bunlar bilhassa İstiklal savaşındaki subaylar üzerinde çok iyi izler bırakmıştır."

İstanbul merkezli cemiyet o dönemlerde kapanmış değildir. Benzer niteliklerde iki cemiyet varlığı çok sayıda fikrin öne sürülmesine ve tartışmalar gündeme getirmesine neden olmuştur. Cemiyetin Ankara ve İstanbul merkezli nizamnamelerindeki benzerlikler, İstanbul merkezli olan cemiyetten gelen kişilerin yeni cemiyete kabulü, bu yeni cemiyetin eskisi tarafından " kendi sinesinden" çıkan bir kuruluş olarak görülmesine neden olmuştur. Ankara merkezli cemiyet, yeni bir kuruluş olduklarını, İstanbul'dakinin işgallerden dolayı güven vermediğini, İstanbul'da kalan herkesin Milli Mücadeleye soğuk baktığını ifade eden savunmalar yapmıştır. Dolayısıyla Ankara merkezli Himaye-i Etfâl Cemiyeti, İstanbul merkezli cemiyeti yok saymış, aynı amacı güden iki grup arasında soğuk rekabet başlamıştır.[44] Ayrıca yardım kampanyalarının aynı ad üzerinden iki kurum tarafından toplanması hem halkı hem de yardım edecek kişileri ikileme düşürmüştür. Bu bağlamda Ankara Himaye-i Etfâl cemiyeti ayrı bir kuruluş olarak devamını sürdürdüğünü kanıtlamak adına, 1922 yılında Kurban bayramının ilk günü (5 Ağustos 1922) "Himaye-i Etfâl Günü" ilan etmiş ve yardım toplamak için Dâhiliye Nezaretinden izin isteyerek ayrı ve tek bir kurum olduğunu göstermeye çalışmıştır.[45]

İstanbul ve Ankara merkezli cemiyetler arasında yaşanan gerginliği sona erdirmek adına önemli isimler bir araya gelmişse de başarılı olunamamıştır.

---

44 Cüneyd Okay, **Belgelerle Himâye-i Etfâl Cemiyeti, (1917-1923**), Şule Yayınları, İstanbul 1999, s. 56-57.

45 Okay, **age.**, s. 59.

Birliktelik ve terk merkezden yönetim gerçekleştirilememiştir. İstanbul merkezli Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1 yıl sonra kapanmış, Ankara merkezli cemiyet Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti olarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyet Amaçları

Makbule Sarıkaya'nın eserinde Heyet-i İdare Karar Defteri'nden aktardığına göre, 30 Haziran 1921 tarihli Karar Defteri'nin ilk sayfasında yer alan bilgiler ışığında bu cemiyetin neden kurulduğu ve neleri hedeflediği şöyle açıklanmıştır:

> *"I. Dünya Savaşı ve onu izleyen bir sürü çetin ve acılarla dolu savaşların, ülkemizde doğurduğu yıkımlardan olmak üzere şehit çocukları ile bakım ve koruması millete kalan diğer sıkıntılara ve felaketlere uğramış çocukların, milletçe korunması ve yedirilip içirilmesi ve öteki felaket görmüş çocuklar ve bütün memleket çocuklarının hayatlarının korunması, maneviyatlarının güçlendirilmesi, her birinin hayatla savaşmaya yatkın ve ülkeye faydası olabilecek düzeyde eğitilmesinin sağlanması, araştırılması ve hazırlanması geleceğimizin temeli olan, bu günkü ülke çocuklarının bütün şefkatli bir gözle gözetilmesi ve bunun gerçekleştirilmesi için."*[46]

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti, Nizamname-i Esasisi amaçlarında önceliğin şehit ve harp malullerinin çocuklarına tanındığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte cemiyet yaptığı faaliyetler ve göstermiş olduğu geniş hizmet anlayışı ile ülkenin bütün çocuklarını himaye etmiştir. Hatta anne ve aileye yönelik açtığı kurumlar ile çocuk ile sınırlı kalmadığını da göstermiştir.

1921 tarihli Ankara Himaye-i Etfâl Cemiyeti Nizamnamesi'nin iki ve üçüncü maddeleri amaçlarını kapsamaktadır. Buna göre ikinci madde cemiyette önceliğin şehit çocukları ve harp gazilerinin çocuklarına verildiği şeklindedir. Üçüncü maddesi ise cemiyetin işleri ve bu işlerde ne gibi amaçlar edindiği üzerinedir. Belirtilen amaçlar şu şekildedir:

> *"-Çocuklara eziyet edilmemesi*
>
> *-Çocuklara ebeveynleri de dâhil olduğu halde kimse tarafından bedeni ve ruhi gelişmesini engelleyecek tarzda hizmetler gösterilmemesi,*
>
> *-Okullarda çocuklara özen ve şefkat gösterilen bir ortamın sağlanması, okul binalarının ve derslerin çocuğu yıpratacak ve onun sağlığını*

46 Durmuş, **agt.**, s. 41.

bozacak derecede olmaması, çocuğun sağlığı konusunda okullardaki maddi ve manevi durum ile ilgilenilmesi ve çocukların okullarındaki yerleşme, gıda, aydınlatma, ısınma ve beden terbiyesi yönünden gelişimlerini olumlu yönde etkileyecek imkânların temin edilmesi

-Çocukların aralıklarla muayene edilerek ailelerine bilgilendirmelerde bulunulması için dispanserler açılması; süt ve ilaç verilmesinin sağlanması ve hıfzısıhhat konusunda halkın bilgilendirilmesi için risaleler yayınlanması,

-Çocuklu ailelerin yaşadıkları ortamın sıhhi imkânlarının incelenerek ihtiyacı olanlara bu konuda yardım sağlanması,

-Veremli Çocuklar için hastaneler ve sanatoryumlar kurulması,

-Fakir ve hasta çocukların tedavi edilmesi,

-Çocukların tütün ve alkol kullanmasının engellenmesi,

-Çocukların kendini fena ve ahlaksız yetiştirecek ortamdan –ailesi de dâhil alınarak uygun muhite naklinin sağlanması,

-Çocuklara sağlıklı oyun alanlarının kurulması,

-Bedeni ve akli yönden özürlü çocuklar için eğitim ve sıhhi hizmet verecek yerlerin temini,

-Serseri ve yuvasız sokaklarda kalan çocukların toplatılarak uygun yerlerde iskân edileceği misafirhaneler kurulmasının sağlanması, ıslahhaneye ihtiyaç duyan çocuklar için ıslahhaneler kurulması,

-Çocuk ticaretinin ve çocukların dilenciliklerinin yasaklanması,

-Yabancı ülkelerdeki himaye-i Etfâl teşkilatları ile ilişkiler kurulması

-Ahlak sağlığını bozacak kitapların okunmasının engellenmesi

-Himaye-i Etfâl'e dair bir kütüphane kurulması"[47]

Cemiyet Nizamnamesi'nin dördüncü maddesinde çocuk ve aile ilgili maddeler bulunmaktadır. Bu maddeler de "Sokağa bırakılmış ailesi tarafından iyi bakılamayan çocuklar için ırzahane (ırdahane) açılması, fakir çocuklara okullarda sıcak yemek verilmesi, kız çocuklarına el işi ve ev işi öğretilmesi, okul yaşına gelmiş çocuklar için eğitime yardım eden faaliyetlerde bulunulması, çalışan

47 **Ankara Himaye-i Etfâl Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**, 30 Haziran 1921, s. 3-9, Makbule Sarıkaya, **"**Türkiye Himaye-İ Etfâl Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri (1917–1935)" s. 52-54.

kadınların çocukları için bakım evlerinin kurulması...” gibi belli başlı konuları kapsamaktadır.[48]

Yukarıda belirtilmiş bazı örnek maddeler savaş ortamından yeni çıkmış bir milletin aile kavramına ne kadar önem verdiğinin bir kanıtıdır. Yeni kurulan bir devlet içerisinde hem kimsesiz çocuklara sahip çıkılması hem de çocuğun eğitilmesi, korunması, sağlıklı yetişmesi adına mühim adımlar atılmış olduğunun göstergesidir. Tüm bunlar belirtilirken ailelerin çocuk üzerindeki sorumluluklarına itinayla değinilmiş, çocukların en iyi şekilde eğitilmesi hedeflenmiştir.

Cemiyetin İdari Yapısı

30 Haziran 1921 yılında kuruluşu gerçekleşen Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin, sosyal devlet anlayışı doğrultusunda çalışmalarının sürdürülebilmesi için devletten resmi bir onay alması gerekmekteydi. Bu bağlamda yaptığı başvurular ve iletişimler sonucunda, tüm yapı ve teşkilatı ile sosyal hizmet adına faaliyet gösteren yararlı bir kurum olduğuna dair icra vekilleri tarafından (26 Kasım 1921 tarihinde) onay almıştır. Bu onay Cumhuriyet Arşivi: (BCA), Fon kodu: 030. 13. 01. 02, Kutu: 33 Dosya No:1, Evrak No: 2, Kararname no: 1223, (26 Teşrin-i Sani/Kasım 337/1921) adlı belgede şu şekilde ifade edilmiştir.

> *“Muharebatı mütevaliyenin tevlid itdiği mesaib cümlesinden olarak bikes ve bivaye kalan evladı şüheda ile sair mesaibzedeğeni eytamın velhasıl bi'lcümle Etfâl-i-metrüke ve makhüre-i memleketin Türkiye Cemiyeti Milliyesine müfrid birer unsur olacak suredde ta'lim ve terbiyeleri erbab ve vesaili teemmül ve istihzar etmek üzere Ankara merkezinde teşekkül iden “Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin” Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetince tasdiki hakkında cemiyet-i mezkure riyaseti tarafından mu'ta takrir ile sebk eden iş'ar üzerine Dahiliye Vekaletinden mevrud ve işbu cemiyetin Menafi-i umumiyeye hadim cemiyetler meyanına idhali kanunen nizamnamesinin Şurayı Devletçe tedkik ve tasdike vabeste olup halbuki elyevm Şurayı Devlet teşkilatı mevcut olmadığından iktizasının icra Vekilleri Heyetince Emniyeti Umumiye Müdürriyeti 5595/28095 numaralı tezkire İcra Vekilleri Heyetinin 26.11.37 tarihli içtimaında kıraat olunarak Ankara'da teşekkülü bildirilen nizamname-i esasisi merbut Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin menafi umumiye hadim cemiyetler adadından olduğu anlaşılmasına mebni tasdiki mevcudiyeti karargir olmuştur.”*[49]

48 Sarıkaya, agm, s. 54.

49 **BCA**, 030.13.01.02/33.1.2.1223, (26 Teşrin-i Sani/Kasım 337/1921).

Devlet ile bağlantılı olarak çocuk davası üzerine çalışan Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti yönetici ve kurucu üyeleri hem devletten hem de gönüllü kurucu üyelerden meydana gelmektedir. Bu kişiler Mustafa Kemal Atatürk başta olmak üzere şu kişilerden oluşmaktadır:

"Büyük Millet Meclisi Reis-i Sanisi Raûf Bey, Kozan Mebusu Fevzi Paşa, İstanbul Mebusu Doktor Adnan Bey, Bolu Mebusu Doktor Fuad Bey, İzmir Mebusu Yunus Nadi Bey, Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur Bey, Tüccardan Erzurumlu Nafiz Bey, Bayezid Mebusu Doktor Refik Bey, Saruhan Mebusu İbrahim Süreyya Bey, Saruhan Mebusu Necati Bey, Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Bey ile Heyet-i Merkeziye azaları; Niğde Mebusu Vehbi Bey, Edirne Mebusu Faik Bey, Edirne Mebusu Şeref Bey, Eskişehir Mebusu Eyyüp Sabri Bey, Vasıf Bey, Aydın Mebusu Hoca Esad Efendi, Ertuğrul (Bilecik) Mebusu Hamdi Bey, Canik Mebusu Emin Bey, İzmir Mebusu Enver Bey Cemiyetin reisliğine İstanbul Mebusu Muhtar Bey, Katib-i Umumiliğine Bolu Mebusu Dr. Fuad Bey[50], Muhasipliğe ise Niğde Mebusu Vehbi Bey.[51]"

Hazırlanan nizamnamede üyeler ve üyelerin fotoğraflı resimleri yer almıştır. Teşkilat yapısı (8 fasıl halinde), genel meclis, merkez ve idare heyeti, merkez, vilayet ve şube teşkilatı, encümenler ve de mali yapıdan oluşmaktadır. Ayrıca, cemiyetin yurt içi ve yurt dışı şubeleri belirtilmiş, Türkiye Himaye-i Etfâl cemiyetin merkez umumi kongresi ve merkez umumisi, vilayet kongreleri, merkezleri ve yurt içi ve yurt dışında şubeleri de yer almıştır.[52]

1921 Nizamnamesi ile faaliyetlerine başlayan Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti, 1930 ve 1935 yıllarındaki nizamnamelerinde belirtilen hedefleri ile faaliyetlerini sürdürmüştür. Bu yeni nizamname ile her yeni hazırlananın bir öncekine göre daha detaylı ve kapsamlı olarak ele alındığı görülmektedir. 21 yılı nizamnamesi kurum ve kuruşların amaçlarını bir cemiyet olarak işleyiş prosedürü yer almış, 1925 yılında bunlara ek olarak nizamnameye anne ve çocuğun yapması gerekenler de eklenmiştir. Ayrıca cemiyetin koruma kapsamına

---

50 Gül, agm., s. 49.

51 Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti," **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 34, 2007, s. 323.; **Ankara Himaye-i Etfâl Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**, 30 Haziran 337.

52 Merkezi umum reisi cemiyeti temsil etmekte olup, umumi kongre merkez de dâhil olmak üzere doğrudan doğruya merkezi umumi ile iletişim içinde bulunan merkezlerden, aza sayısı 500'e kadar olanlar için birer, 500'den fala olanlar için ikişer ve 1000'den fazla olanlar için üçer olmak üzere seçilen temsilcilerden ve genel merkez üyelerinden oluşmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Makbule Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 58.

giren kişilere fakir ve bakıma muhtaç çocuklar da eklenmiştir. 1930 yılında yeni ek maddelerle hazırlanan nizamnamede cemiyetin simgesi üzerinde durulmuştur. Amblem Kırmızı yıldız içindeki beyaz ay cemiyetin simgesi olarak seçilmiştir.[53] Daha 1917 yılında cemiyetin amblemi üzerine çokça düşünülmüş, bir "timsal" oluşturma fikri sürekli var olmuştur. Bu timsalden sonra cemiyet "alamet-i farika" gereği üzerinde durarak, bir üçgen içindeki yeşil hilal olarak amblemi belirlenmiştir. Bu üçgen etrafında "sıhhat esasına müstenid irfan ve ahlak" anlamına gelen sıhhat, ahlak ve irfan kelimeleri bulunmuştur. Bununla birlikte üçgen içinde yer alan hilal, "milli hüviyeti" ifade ederken, yeşil renk ümidi temsil etmiştir.[54] 1935 yılında hazırlanan nizamnamede amaç ve gayelerinin yanında cemiyet ifadesi kurum olarak değişmiştir.

Cemiyetin 2 yıl ara ile yapılan Umumi kongrelerinde çeşitli kararlar alınmıştır. Cemiyete ve faaliyetlerine ilişkin bu kararlarda cemiyetin mali durumu, gelirleri, idaresi, cemiyet bünyesindeki tesislerin maddi durumu, cemiyetin yardım faaliyetleri gibi başlıklar altında toplanmıştır.

Türkiye Himaye-İ Etfâl Cemiyetine Bağlı Şubeler

Zor şartlar altında ve imkân yetersizliği içinde kimsesiz çocuklara yardım edebilmek için kurulmaya çalışan Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti birçok kimsesiz ve yardıma muhtaç çocuğa hizmet vermiştir. Cemiyetin bu dönemde kısıtlı imkânlar ile kurulmaya çalıştığı ve faaliyetleri ile ilgili bilgiler meclis tutanaklarına yansımıştır. 12 Nisan 1951'de Konya milletvekili Abdürrahman Fahri Ağaoğlu'nun, Türk Hava Kurumu, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu ve

53 Bu resmi timsal, arka planda bir caminin ve ön planda ise başını bacaklarının arasına almış bir şekilde oturan çocuk resminin yer aldığı şekil olarak belirlenmiştir. Bu cami minareleri "yetimin memleketimize, milliyetimize aidiyetini irae etmekte" olarak açıklanmıştır. Aysun Paşahan, **Anneler ve Çocuklara Salname Işığında Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Çocuk Himayesi ve Çocuğun Yaşam İlkeleri**, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 21.

54 Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 21 Osmanlı İmparatorluğu'nun son demlerini yaşadığı yıllarda "soğuk bir kış gecesi Odakule'de Leh (sonraki adıyla "Nur-u Ziya") Sokağı'ndaki bir toplantıdan çıkan, aralarında Ahmet Emin Yalman'ın da bulunduğu birkaç aydının Le Bon Pastanesi'nin mutfak ızgaraları üzerinde yatıp ısınmaya çalışırken gördükleri ve durumlarından çok etkilendikleri küfeci çocukların" varlığı himâye-i etfâl kavramını en iyi açıklayan bir anekdot olduğu gibi "Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin kurulması bilincinin oluşmasına da kaynaklık etmiştir. İstanbul'da 1917 yılında kurulan Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin yayınlarında kullandığı amblemi de bu sahneyi anımsattıracak şekilde dizayn edilmiştir.

Türk Eğitim Derneği'nin kurulma süreçleri hakkında bilgi almak istemesi üzerine İçişleri bakanı Osman Şahinbaşı 21 Mayıs 1951 tarihinde yazılı olarak şu şekilde cevap vermiştir:

> *"30 Haziran 1921'de Ankara'da "Hakimiyeti Milliye" matbaasının üzerindeki basit bir odada on kişinin bir araya gelerek ikişer lira vermesi ile başlayan kurum bilahare Hacı Bayram caddesindeki mektep binasında hasta çocukları muayene ve tedaviye başlamış ve kimsesiz çocuklar için küçük bir misafirhane tesis etmiştir."*[55]

Savaşın beraberinde getirdiği sonuçlar sebebiyle korunmaya muhtaç çocuk sayısı artmıştır. İhtiyaca binaen Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde büyüyenin cemiyetin yurt içi ve yurt dışı şubeleri açılmıştır. Bu bağlamda Anadolu'da şubeleri ile vilayet, kaza, nahiye ve köylerde 10 şube ile de 2234 çocuğa fayda sağlamıştır.[56] Ayrıca cemiyet ülke çapında pek çok şube açtığı gibi 25'i Amerika'da olmak üzere, yurt dışında da toplam 32 şube açmıştır.[57]

Cemiyetin kurulduğu ilk yıllardan itibaren şube sayısında oldukça büyük bir artış gözlenmektedir. Örneğin, 1925 yılında yurt içi şubelerinin 52 vilayet merkezi 166 merkez şubesi bulunmaktadır. Bu şubelerin vilayet merkezleri, Adana, Artvin, Aksaray, Aydın, Ardahan, Antalya, Edirne, Erzurum, Erzincan, Ertuğrul, Ordu, Ergani, Eskişehir, Elazığ, Isparta, İzmit, Bolu, Bursa, Bitlis, Burdur, Bozok, Biga, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Çankırı, Çorum, Canik, Diyerbekir, Denizli, Zonguldak, Dersim, Saruhan, Sinop, Siverek, Sivas, Giresun, Gelibolu, Gümüşhane, Rize, Kastamonu, Kars, Karesi, Kırklareli, Kırşehir, Konya, Kütahya, Kayseri, Uşak, Mardin, Mersin ve İstanbul'dur.[58] 1929 yılında 441 harici şube sayısı 38 olmak üzere toplam şube sayısı 479'a çıkmıştır.[59] 1951 yılında TBMM'de verilen bir soru önergesi münasebetiyle 63 vilayet merkezi ile ilçe ve köylerinde 690 şubesinin bulunduğu Anadolu ve Trakya'da 447 yardım ve koruma müessesi yoksul ve öksüz çocuklara da çeşitli yardımlarda bulunduğu bilgisi verilmiştir.[60]

---

55 Hikmet Zeki Kapçı, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yetim**, Kriter Yayınları, İstanbul 2016, s. 114.

56 Sarıkaya, Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935, s. 64.

57 Salim, **agt.**, s. 50.

58 Sarıkaya, Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935, s. 70.

59 Sarıkaya, **age.**, s. 66.

60 Kapçı, **age.**, s. 120.

Tarih	Yurtiçi Şube Sayısı	Yurtdışı Şube Sayısı	Toplam Şube Sayısı
1921	10		10
1922	10		10
1923	68		
1924	138		
1925	218	32	250
1926	318		
1927	318	34	352
1928	433		
1929	441	38	479
1930	441	38	479
1931	442	38	480
1932	442	38	480
1933	447	38	485
1934	554	38	592
1935	574	38	612

Tablo 1: Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin Yıllara Göre Şube Sayısı.[61]

Yeniden yapılandırılarak faaliyetlerini sürdüren Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul şubesi, kendine bağlı çok sayıda birim kurmuştur. Önceden açılan ve Beyoğlu, Haliç, Kadıköy, Üsküdar Bakırköy ve Yeniköy birimlerinde sadece Bakırköy, Kadıköy ve Üsküdar faaliyette bulunabilmiştir. 1935 yılına kadar bunların yanında Adalar, Beyoğlu, Çatalca birimleri de açılmıştır.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti yurtiçinde olduğu kadar yurtdışında da çok sayıda şubesi bulunmaktadır. Cemiyet, nizamnamesinde belirtilen esaslara bağlı olarak, çeşitli ülkelerdeki Türkler ve Müslümanlar kimsesiz çocukları himaye altına alabilmek için bulundukları şehirlerin isimleriyle Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin şubelerini kurmuştur. Amerika Birleşik Devleti'nin yanı sıra Kıbrıs, Almanya, Avusturya ve Mısır'da şubeler açmıştır. 1925 yılında cemiyetin yurtiçi ve yurt dışındaki bütün merkez ve şubelerinin isimlerinin yer aldığı listeden, yurt dışında -25'i Amerika'da 40 olmak üzere- 32 şubenin açıldığı görülmektedir.[62] Almanya'daki Berlin Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin 1929'da ilk, 1930'da ikinci şubesi açılmıştır. Viyana'daki Türk vatandaşları desteği ile 1930'da açılan Viyana Himaye-i Etfâl Cemiyeti yararlı faaliyetleri ile aynı zamanda Türkiye'deki cemiyetin tanınmasını da sağlamıştır.

---

61 Kapçı, **age.**, s. 118.

62 Sarıkaya, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti", s. 328.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti için bir dönüm noktasını oluşturan ve cemiyet başkanlığını yapan Dr. Fuat Umay, 1923 yılında Amerika seyahatindeki faaliyetleri ile cemiyete büyük katkı sağlamıştır. 1923 ve 1925 yılları arasında Amerika'da bulunmuş, Amerika'da yardıma muhtaç çocuklar için kurulan kurumları yakından inceleyerek buranın çeşitli yerlerinde 25 şube açmıştır.[63] Amerika şubesi eğitim sağlık ve yardım faaliyetleri ile Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne destek sağlamıştır.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti yaptığı yardım kampanyaları kendini duyurarak pek çok ülkenin desteğini almıştır. Hatta şubelerinin olmadığı ülkelerde dahi yaşanan savaş süreci ve kimsesiz çocukların zor şartlar altında kaldığını bilerek, çeşitli etkinlikleri ile onlara yardım eli uzatmıştır.

Cemiyetin Bütçe ve Gelirleri

Cemiyetin çocuk korumasına dair görevini yerine getirebilmesi için iyi bir bütçeye ve gelire sahip olması gerekmekteydi. Gelir düzeyinin yüksekliği faaliyetleri daha kapsamlı ve geniş sahada ilerletebilmek adına önemliydi. Bu bağlamda devlet tarafından cemiyete ait üyelerin yıllık ödemeleri, devlet dairelerinin tahsisatı, bazı emlaki gelirler ile kurumun düzenlediği gezi, gösteri, sergi ve konferans gelirleri cemiyete bırakılmıştır.

1925 tarihli kurum nizamnamesinde belirtilen gelir kalemleri daha detaylı bir şekilde yer almaktadır. Buna göre, üye aidatları, vakıf ve belediye yardımları, cemiyete ait olan taşınır ya da taşınmaz malların gelirleri, sergi, konferans balo vs düzenlenen etkinlikler, hayır kurumları ile bölüşülen fitre ya da kurban derileri cemiyet gelirleri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca, bağış yoluyla ya da vasiyet[64] ile ele geçen malların tasarrufu ve ticaret ya da siyasi bir amaç gütmeden maddi ve manevi bir zarar vermeyecek şekilde işletme ve kurma hakkı da cemiyete tanınmıştır.

Cemiyet elde ettiği gelirleri, şehit ve öksüz çocuklara tıbbi, eğitsel yardımlar ile halka yönelik açtığı kurumların ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır. Kurumun gelişimini sağlayacak sineme, dükkân vs gibi tesisler oluşturulmuş tüm bunlar cemiyetin devletten aldığı gelir açısından yeterli gelmemiştir. Dolayısıyla yeni gelir kaynakları aramak mecburi bir hal almıştır.

---

63 1925 yılında cemiyetin Kıbrıs ve Mısır şubeleri açılmıştır.

64 Örneğin, İzmit'te Ömer Ağa kabristan arsasının Himaye-i Etfâl Cemiyetine bırakılması ile **BCA**, 30.18.1.2/2.15.5, Gülhane'de "Türk Pazarı" adıyla sergi açılması, **BOA**, **BEO** 4694/352020 gibi.

Yardım ve hizmete açık olan kurum, üyelik konusunda da herkesi davet etmiştir. Üye davet ederken belli bir miktar gelir sağlaması adına ücret alınacağını da bildirmiştir. Üye aidatları konusunda da kişilere kolaylık sağlamak için iki taksit halinde alınmıştır. 23 Nisan Egemenlik Bayramı vasıtasıyla Himaye-i Etfâl için yardım toplama kampanyaları yapılmış, yardım amaçlı Himaye-i Etfâl rozetlerinin çocuklar tarafından satılmıştır. Çocukların ön plana çıkarılması sonucunda da 23 Nisan günü, "Himaye-i Etfâl Günü" olarak kabul edilmiştir.[65] Cemiyetin simgesini taşıyan bu rozetlerin[66] Çocuk günlerinde Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin sepetlerini taşıyan çocuklar tarafından halka satılması yoluyla da kurum gelir elde edilmeye çalışmıştır.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti gelirini artırmak amacı ile tiyatro ve konser gösteriler düzenlemiştir. Tiyatro gösterileri biletlerinin satışlarından gelir elde etmiştir. Bilet satışlarını düzenli hale getirmek amacıyla Tepebaşı Kışlık Tiyatrosunda konser ve tiyatro düzenlemek üzere belirli bir gün sürekli olarak cemiyete tahsis edilmiştir.[67]

Cemiyetin gelirlerini artırmak adına belediyelerden de destek almaya çalışmıştır. Bu bağlamda yapılacak faaliyetler için hem maddi hem de manevi olarak yardım taleplerinde bulunulmuştur. Kurumun, Dâhiliye Nezareti'ne yaptığı başvurularda kendilerine tanınan gelir kaynaklarının her geçen gün artan kimsesiz çocuklar için yeterli gelemediği ve devletin belirli noktalarından destek beklediklerini anlatan dilekçeler arşiv belgelerinde mevcuttur.

Cemiyetin faaliyet alanlarını genişletmek ve de gelir elde etmesini sağlamak amacıyla bazı arsalar uygun fiyatlarla cemiyete satılmıştır. Örneğin, Eskişehir'de yanık otel arsasının Eskişehir Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne[68], Çatalca Kaleiçi mahallesinde terkedilmiş mallardan olan bir binanın Çatalça Himaye-i Etfâl

---

65 Cemiyetin 1927 tarihli nizamnamesinin 61. maddesinde "23 Nisan, cemiyetin çocuk günüdür. Çocuğa yönelik hususların tespiti, takriri ve neşri bu gün azami derecede icra ve çocuk bayramları tertip edilmek suretiyle muhitin nazarı dikkati çocuğa tevcih edilir. 23 Nisan ve 29 Ekim günlerinde Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti menfaatine rozet tevzi olunur" şeklinde cemiyetin özel günlerine vurgu yapılmıştır. Ayrıntı bilgi için bkz. Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 268.

66 Kırmızı yıldız içinde beyaz ay cemiyetin sembolü olmuştur. Bu sembol cemiyete ait binalarında, basılı kâğıtlarında ve mühürlerinde levhalarında, gazete ve dergilerinde, rozetlerinde, bayraklarında vs gibi birçok yerde kullanılmıştır. Bu rozetler hem cemiyeti temsil etme hem de tanıtımı yapma açısından da oldukça önem taşımıştır.

67 Karateşer, agm., s. 557; **BOA, BEO** 4694/352020.

68 **BCA**, 30.18.1.1/23.14.2.

Cemiyeti'ne[69] uygun ücretlerle satılmış olması gibi. Yine devlet 1931 senesinde devlet maliye bütçesinin 209. Faslına ait ödenekten artan 5.000 liralık kısmın cemiyete[70] İhtiyat akçesinden Hilal-i Ahmer, Türk Maarif cemiyeti ile birlikte Himaye-i Etfâl Cemiyetin de bütçesi ayırmıştır.[71]

Cemiyetin gelirlerinin %10 gibi bir kısmını oluşturan şefkat pulları Türkiye-i Himaye-i Etfâl Cemiyeti için en iyi gelir getiren kaynaklar arasında yer almaktadır. Kurumun önemli isimlerinden Dr. Fuad Umay, Çocuk Bayramı nedeniyle şefkat pulu kullanılması ile ilgili meclise bir teklif sunmuştur. Böylece 11 Nisan 1932'den itibaren her yıl 20-30 Nisan tarihleri arasında çıkan mektup ve telgraflara şefkat pulu yapıştırılması, gelirlerinin Himaye-i Etfâl Cemiyetine aktarılması kararı alınmıştır. Şefkat pullarına dair kanun tasarıları daha sonraları tekrar gündeme getirilmiş, 20 Ocak 1933 tarihli lüks telgraflara Himaye-i Etfâl pulu yapıştırılması kararname ile kabul edilmiştir.

Piyangolar düzenlenerek cemiyete katkı sağlanmaya çalışılması diğer bir önemli gelir kaynakları arasında bulunmaktadır. Bayram ve özel günlerde kıymetli eşya ya da eşya piyangoları isimleri adı altında heyet kararı ile düzenlenen piyangolar cemiyet adına gelir sağlama ve tanıtma konusunda oldukça önemlidir. Tertip komitesi tarafından hazırlanan piyangolara merkezden gönderilen biletlerin satışının yapılması ile gelir elde edilmesi sağlanmıştır. Ayrıca çeşitli anne ve çocuğa dair yayın ve gazetelerin satışlarından da gelirler elde ederek bütçeye katkı sağlamıştır.

Yaptığı etkinlikler ile halkın güvenini kazanan cemiyet birçok yardımsever bağışları ile destek almıştır. Bu bağışlar ile hem cemiyetin gelirleri artmış, hem de kurum daha fazla çocuğa ulaşmıştır. Para, ev arsa, arazi, giyecek, yiyecek gibi pek çok şey bağışlar içerisinde yer almaktadır. Kurum'a yapılan ilk yardım ise Akçeşehirli Arif Bey tarafından verilen iki top kumaş olmuştur. Bu kumaşlarla fakir yavrular giydirilmiştir.[72] Bu ilk yardımdan sonra kuruma 25 yılda bağışlanan para yalnız Ankara dâhilinde olmak üzere toplam 7.499.757 liradır.[73] Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne önemli kimseler de bağışta bulunmuştur Örneğin Bursa Eski

69 **BCA**, 30.18.1.1/25.53.15.

70 **BCA**, 30.18.1.2/28.39.8.

71 Ayrılan bütçenin 3.000 Lira Türk Maarif Cemiyetine, 5.000 Darüşşafaka'ya, 5.000 Hilal-i Ahmer'e ayrılmıştır. **BCA**, 30.18.1.2/30.54.

72 Şeker, **agt.**, s. 257.

73 Şeker, **agt.**, s. 257.

Belediye Başkanı Ahmed Nuri Bey 250 lira göndermiştir.[74] Ordu Müfettişlerinden I. Ferik Fahrettin Paşa eski askeri depo binasını Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne bağışlamıştır. Tütün İnhisar Umum Müdürlüğü'nden de destek gelmiştir.[75]

Kimsesiz çocukların kötü yola düşmemesi ve sağlıklı bireyler olarak ayakta kalmaları adına faaliyet gösteren cemiyette çeşitli kurum ve cemiyetler de destek vermiştir. Örneğin, Osmanlı İttihad ve Terakki, Mudafaa-i Milliye Vekâleti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Müdafaa-i Milliye Cemiyeti, Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslamiyesi ve Asker Annelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyetleri bunlar arasındadır. Ayrıca, kuruma Papa, Amerika ve Avusturyalı tüccarlardan da önemli miktarda bağışlar gelmiştir.[76] Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından da destek görmüştür. Örneğin, Hilal-i Ahmer Hanımlar Şubesi tarafından Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyetine Anadolu'da bulunan çocuklar için 2000 lira bağış yapılmıştır.[77] Cemiyetin çocuklar için açtığı misafirhaneye 1918 yılında bir duş bir de çamaşırhane Hilal-i Ahmer'in desteğiyle yaptırılmıştır.[78]

Yurt içinden olduğu kadar yurt dışından da cemiyete çok sayıda bağış yapılmıştır. Bu noktada en önemli işlevi Dr. Fuad Umay gerçekleştirmiştir. 1923 yılında Dr. Fuad Umay'ın Amerika seyahati sonucunda cemiyetin tanıtımını yapmış Amerika'daki Türkler tarafından toplam 152.000 lira bağış toplamıştır. Amerika'daki Türk vatandaşlarının yaralı gazilere ve şehitlerin yetimlerine yaptıkları bu yardımlar, Hakimiyet-i Milliye gazetesi ile halka duyurulmuştur. Buradaki yardımseverlere 14 Temmuz 1338(1922) tarihli nüshasında 4471 dolar 58 sent olarak yaptıkları yardımlardan dolayı kendilerine teşekkür edilmiştir. Yardım faaliyetlerini kuvvetlendirmek amacıyla yardım yapanların isimleri basın yayın yardımıyla yayınlanmıştır.[79] Ayrıca Amerika ile birlikte Kıbrıs, Almanya, İtalya, Mısır gibi birçok ülkeden de cemiyete destek gelmiştir.

Elde edilen gelir kaynakları ile toplanan paralar başta şehit çocukları olmak üzere, Türk milleti çatısı altındaki çocuklarının himayesi için yapılan harcamalar, eğitim masrafları, halka yönelik sağlık hizmetleri, para yardımları, yeni açılan

---

74 **BCA**, 30.10.0.0/198.355.5.

75 Sarıkaya, Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935, s. 101.

76 Sarıkaya, **age.**, s. 40.

77 Yücel Namal, Melek Toparlak Şahin, "Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Kastamonu Şubesi (1921-1930)" **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, C 9, S 2, 2022, s. 127.

78 Sarıkaya, "Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri (1917–1935)" s. 54.

79 Şeker, **agt.**, 260.

müessese hazırlık harcamaları gibi birçok hizmet için kullanılmıştır. Toplanan paraların hepsi düzenli olarak kaydedilip gerekli kimselere veyahut da kurumlara gönderilmiştir. Ayrıca yardımda bulunana kişilere teşekkür belgeleri gönderilerek ya da madalyalar takılarak onurlandırılmıştır.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin Faaliyetleri

Nizamname de alınan kararlar neticesinde Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti hem devletten hem de hayırsever kişi ve kurumlardan aldığı destek ile faaliyetlerini uygulamaya koymuştur. Bu bağlamda eğitimden sağlığa, sosyal hayattan kültürel unsurlara kadar çocuk himayesi üzerine pek çok faaliyette bulunmuştur. Aşağıdaki başlıklarda bu çalışmalar detaylı olarak açıklanmaya çalışılacaktır.

Sağlıklı kuşakların yetiştirmesini temel alan cemiyet, pastörize süt dağıtımı, muayene ve tedavi, para yardımı, okul gereçleri dağıtımı şeklinde başlayan çalışmalarını daha sonraki süreçte çeşitlendirmiştir. Bunlar çocuk yuvaları, doğumevleri, prevantoryum, pansiyonlar, kreşler, süt damlaları, talebe sofraları, çocuk kütüphaneleri, müzeler, çocuk bahçeleri, sıhhi banyolar, yüzme ve kum havuzları, sinemalar vb. birçok hizmetten oluşmaktadır. Bilhassa anne ve çocuk sağlığına yönelik eğitimler ile yayın çalışmalarına ağırlık veren kurumun diğer faaliyetleri arasında kitap yayınları, sergiler, gürbüz çocuk yarışmaları, bakıcı okulu, kıymetli eşya piyangoları, balo, müsamere, eğlenceler, yarışmalar, konferanslar, şefkat pulları yer almaktadır.

a) Faaliyetlerin Eğitimsel Yönü

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin en önemli amaçlarından biri memleketteki tüm çocukların ülkesine faydalı millî nesil olarak yetişmelerini sağlamaktır. Bu zihniyet ve amaçla hareket eden cemiyet, icraatlarını özellikle eğitim alanında yoğunlaştırmıştır.

Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyetinin çocuklara yönelik çalışmalarını yakından takip eden Maarif Vekâleti 1922-1923 eğitim öğretim döneminde okullara gönderdiği yazı ile çocukları korumak ve iyi yetiştirilmek için çaba sarf eden Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti eğitim faaliyetlerine destek vermiştir. Yabancı ülkeler de yapılan çalışmaların ülkemiz için bir örnek oluşturduğunu, öğretmenlerin de bu konuda rehber olması gerektiğini vurgulamıştır.[80] Ayrıca, cephede savaş devam ederken Ankara'da Temmuz 1921'de toplanan Maarif

80 Yücel, agm., s. 117.

Kongresi'nde bağımsız bir ülke olmanın silah ile değil, fikir alanında kazanılması gerektiği özellikle vurgulamıştır.[81]

Anadolu'da, Cumhuriyetin yeni kurulduğu dönemlerde okuma yazma oranı savaş ve göç gibi sebeplerden dolayı düşmüştür. Cumhuriyetin kurulduğu ilk dönemlerde Türkiye'de okuma yazma oranı %10'dur. Çocukların %64'ü mektepsiz olup, %37'si okula gidebilmektedir.[82] Dolayısıyla çocukların eğitimini arttırmak adına cumhuriyetin ilk yıllarında önemli adımlar atılmıştır. Örneğin, 23 Mart 1931 tarihinde ilkokul zorunluluğu getirilmiştir. Buna bağlı olarak da 1923-1935 yılları arasında okula giden çocuk sayısı artış göstermiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu yıllarda tüm kurumlarıyla yenilenen devletin, çocuk davası konusundaki yükümlülüğünü Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti almıştır. Çünkü çocuğun iyi yetişmesi ve vatanına bağlı bir birey olabilmesi cemiyetin hedefleri arasında bulunmaktadır. Bu bağlamda 1926-1935 yılları içerisinde Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin amaç ve faaliyetlerini bildiren dergilerinden biri olan Gürbüz Çocuk Dergisi'nde çocukların eğitimine yönelik yayınlar gerçekleşmiştir. Hatta 1930'lu yıllarındaki yayınlarda yetişkinlerin eğitimine yönelik yazılar da basılmıştır.

Çocuğun kimlik kazanması, hak ve sorumluluklarını öğrenmesi, toplumsal değerleri benimseyerek, değerlerine sahip çıkması cemiyetin çocuk eğitimindeki temel amaçlarını oluşturmaktadır. Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti, çocuklara, bilhassa kimsesiz şehit çocukları ile korunmaya ve bakıma muhtaç çocuklara, yönelik başlattığı sosyal politikaları ile erken Cumhuriyet Dönemi'nde yeni dönemin yeni rejimine hem sayıca fazla çocuk kazandırmış, hem de geleceğin bedenen ve ruhen sağlam, gürbüz, güçlü, sağlıklı, çocuğunun yetiştirmesini amaçlayan uygulamaları ile kendini göstermiştir.

Cemiyetin en mühim kuruluşlarından biri de Çocuk Misafirhanesi'dir. Burada cemiyet, bünyesinde barındırdığı çocuklara olduğu kadar açtığı misafirhanelerde geçici bulundurulan çocukların eğitimi ve gelecekleri için de hizmet vermiştir. Açılan misafirhanelerde çocuklar yaşlarına yakın okullarda eğitim öğretim almışlardır. Misafirhanesinde bulunan mürebbiyeler çocuğun bakımı ile ilgilendiği kadar, çocuğun eğitim seviyesinin tespiti ve ona uygun eğitim alanlarına yönlendirilmesi için de görevlendirmiştir. Okula yerleştirilemeyecek durumda olan çocukların eğitimini yine misafirhanedeki mürebbiyeler üstlenmiştir.

81 Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 203.

82 Sarıkaya, **age.**, s 204.

Cemiyet çocuklara eğitim fırsatı tanıdığı kadar ailelerinde çocukları hakkında eğitilmesi adına faaliyetlerde bulunmuştur. Ailelere çocukların önemini anlatma, genç annelere çocuk ölümlerini azaltmak adına uygulamalı eğitimler verme, Süt Damlası, Ana Kucakları ve Doğum Evleri gibi kurumları mektep gibi kullanarak halkı bilgilendirme görevlerini de üstlenmiştir.[83]

Çocuklara vatan sevgisinin ve eğitiminin yanında sanat zevki kazandırmak, tasarruf ve temizlik alışkanlığı öğretmek, cinsel ve ahlaki terbiye vermek amacıyla hareket eden cemiyet bu noktada birçok süreli yayınını kullanarak eğitim faaliyetlerini gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Aile kavramı içinde en mühim bireylerden olan kadınlara yönelik eğitimler yine cemiyet tarafından verilmiştir. Çocuğun ilk eğitiminin annesi tarafından alıyor olması göz önünde bulundurulduğunda bilinçli annelerin oluşması adına anne eğitimine bilhassa ihtimam göstermiştir. Gebelikten başlayarak bebek ve çocuk bakımı, beslenme, sağlık eğitimi, ev ekonomisi gibi birçok konuda anneleri eğitimi için kitap ve broşürler dağıtan Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti, bünyesinde bu konularda çeşitli konferanslar düzenlemiştir.[84] Doğum evleri ve süt damları gibi cemiyet alanlarında uzman doktor ve ebeler aracılığı ile de anneler kadın ve bebek bakımı üzerine bilgilendirilmiştir.

Çocuğun yetiştiği aile ortamının sağlıklı olması çocuğunda nitelikli yetişebilmesi için önem taşımaktadır. Ailelere yönelik anne ve babanın sorumlulukları sevgi temelli çocuk yetiştirilmesi, ailenin çocuk sağlığı konusunda yapması gerekenler, çocukla iletişim yöntemleri gibi çocuğa dair pek çok bilgi cemiyetin yayın organları aracılığı ailelere aktarılmıştır.

b) Cemiyetin Yayın Organları ve Faaliyetleri

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti amaçlarına ulaşmak ve de kendini tanıtmak adını yaptıklarını halka duyurmaya çalışmıştır. Bunu yaparken sözlü bilgilendirmenin yanında görsel malzemeyi kullanarak halkı bilinçlendirmeye çalışmak amacıyla basın yolunu kullanmıştır. Cemiyet bazı süreli yayınları

83 Durmuş, **agt.**, s. 51

84 Cemiyetin anneliğe dair önemli yayınlarından biri olan "Annenin Kitabı" adlı eserinde annenin çocuk bakımı konusunda sıhhi ve ictimai bilgileri bulabileceği ve annenin anlayabileceği şekilde hazırlanmış resimli bir eserdir. Ayrıca, cemiyete bağlı Hıfzısıhhat şubesince de hasta çocuk bakımı, çocuklarda ishal, çocuğun ictimai hıfzıssıhhası, memedeki çocuk nasıl beslenir, büyük çocuk ilmihali, annelere nasihat gibi birçok eser yayınlanmış, köy ebelerinin köydeki anneleri eğitmesi sağlanmıştır. Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 217.

ile çocukların eğitimi, sağlığı, terbiyesi konularında halkı bilinçlendirmek için dergiler de çıkarmıştır. Bu dergilerden birkaçı şu şekildedir: Gürbüz Türk Çocuğu, Ana Mecmuası, Türk Kadını, Çocuk, Çocuk Mecmuası, Çocuk ve Yuva, Çocuk Haftası.

1926-1935 yılları arasında yayınlanan Gürbüz Türk Çocuğu dergisi cemiyetin en bilinen ve en etkili dergilerinden biridir.[85] Dr. Fuad Umay[86] tarafından kurulmuştur. Gürbüz Türk Çocuğu Dergisi, Ekim 1926 tarihinde "Çocukluğun sıhhi terbiyevi inkişafına yardım eder" ibaresiyle yayın hayatına başlamıştır.[87] 1931 yılında yaptığı yayınlar daha çok anne ve babaların bilgilendirilmesine uygun yayınlar iken 1931 yılı sonrası tüm yetişkinlere yönelik yayınlar yapmıştır. Ayda bir çıkan derginin, 1926'dan 28'e kadar olan tarihlerinde eski harflerle yayımlanan 24 sayısı, çocuk dergisinden ziyade çocuk gelişimi ve eğitimi üzerine hazırlanmıştır. Özellikle ilk sayısında daha çok ebeveyn ve eğitimcilere hitap eden dergi, 2. sayısında "Gürbüz Türk Çocuğu Müsabakası" başlatmıştır. 3. sayıdan itibaren daha çok çocuklara yönelik şiir ve hikâyelere yer vermiştir. Derginin işlevselliğini arttırmak için çalışan Fuad Umay, 1923 yılında Amerika seyahatinde etkili sözlerle eğitselliği güçlü olan resim ve yazılardan oluşan levhaları satın almış, bunları kullanarak cemiyet tarafından yetiştirilen çocukların fotoğraflarını Gürbüz Türk Çocuğu Dergisinde yayınlamıştır. Gürbüz Türk Çocuğu müsabakalarında çokça çoğun fotoğrafları da bu şekilde örnek alınarak yayınlanmıştır.

---

85 Derginin, "Gürbüz Türk Çocuğu" ifadesini seçmesindeki amaç, Türk çocuğunun Türk milletine uygun akıl ve ruh sağlığı yerinde, bilinçli, inançlı, eğitimli, vatan ve milleti için çalışan bireyler olduğunu vurgulamak içindir.

86 Dr. Fuad Umay için Himaye-i Etfâl Cemiyeti bir dönüm noktası olmuştur. Çünkü bir ömür boyu sürecek "Çocuk Davası"nın ilk kurumsal çatısı belirlenmiştir. Osmanlı'nın son bulması, TBMM'nin açılması sonrasında yeni devlete geçiş sürecinde, Dr. Fuad Umay öncülüğünde Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 30 Haziran 1921 tarihinde Ankara'da tekrar kurulmuş ve amacı aşağıdaki şekilde belirtilmiştir: I. Dünya Savaşı ve onu izleyen bir sürü çetin ve acılarla dolu savaşların, ülkemizde doğurduğu yıkımlardan olmak üzere, şehit çocukları ile bakım ve korunması millete kalan diğer sıkıntılara ve felaketlere uğramış çocukların, milletçe korunması ve yedirilip içirilmesi ve öteki felaket görmüş çocuklar ve bütün memleket çocuklarının hayatlarının korunması, maneviyatlarının güçlendirilmesi, her birinin hayatla savaşmaya yatkın ve ülkeye faydası olabilecek düzeyde eğitilmesinin sağlanması, araştırılması ve hazırlanması ve geleceğimizin temeli olan, bu günkü ülke çocuklarının bütün şefkatli bir gözle gözetilmesi ve bunun gerçekleştirilmesi… Ayrıntılı bilgi için bkz. Burcu Deniz, Sezai Öztaş, "Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri" **Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırma Dergisi**, S 19, 2020.

87 **BCA**., 180.910.0/45.233.17.

Dergide yayınlanan şiir ve hikâyeler vatan ve millet sevgisi, toplumsal dayanışma, ödev ve sorumlulukları hatırlatıcı nitelikte olup çocuğun sosyal ve kültürel gelişimine katkı sağlayacak nitelikte olmuştur. Dergi çocuk üzerinde yaptığı vurgular ile çocuğun millet içerisindeki önemini vurgulamaya çalışmıştır. Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti için ayrı bir işlevselliği olan Gürbüz Türk Çocuğu dergisi cemiyetin propagandasını yapması açısından da önem taşımaktadır.

Çeşitli dergi ve gazetelerin dışında anne ve çocuk sağlığı ile ilgili kitaplar ve dergiler, çocuk hakları konusunda pullar ve kartpostallar, çocuk sağlığı ile ilgili broşürler yine Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin yayın faaliyetleri arasında yer almıştır. Örneğin, Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne ait "Annelere Öğütler" kitabı çocuğunun doğum tarihi ve adreslerini bildirerek ulaşan annelere hediye olarak sunulmuştur. Bu kitap çocuğun ay ay beslenmesini, hangi hastalıklara yakalanabilecekleri, çocuğun terbiyesi gibi birçok konuyu kapsamaktadır. 1924 yılında Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin Hıfzısıhha şubesinin 5 nolu yayını olan *"Çocuk Büyütme İlmihali"* çıkarılmıştır. Çocukların nasıl besleneceği, hangi gıdaları alması gerektiği, gıdasız çocuklarda olabilecek sorunları içeren "*Büyük Çocuklara Beslenme Usulleri"* Türkiye'de nüfus durumu, nüfus artışı ve bebek ölümleri gibi konular üzerinde duran " Davamız", çocuğun doğumundan itibaren 15 gün içinde annenin yapması gerekenleri anlatan "Annenin Kitabı", "Hasta Çocuğa Bakım ve Bulaşıcı Hastalıklar" adlı kitaplar cemiyetin diğer yayınları arasındadır.

c) Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyet Kuruluşlarının Faaliyetleri

Dünya genelinde yaşanan büyük savaşlar geniş kitlelerde nüfus kaybına sebep olmuştur. Ülkelerin nüfusa olan ihtiyacı neticesi ile devletler nüfus arttırma politikalarına girişmiş bu durum çocuğa yönelik kuruluşların açılmasını beraberinde getirmiştir. Avrupa'nın birçok şehrinde açılan bebek sağlığı klinikleri, kreşler, süt depoları, çocuk sağlığı için gönüllü örgütler nitelikli bir nesil yetiştirme adına yapılan en önemli çalışmalar olmuştur. Bu bağlamda çocuk sağlığını önemseyen, bebek ölümlerini önlemeye çalışan ve aileye yönelik kurumların sayısını artırmayı hedefleyen politikaların sayısında da artış gözlenmiştir. Türkiye'de ise 1920 itibariyle çocuk odaklı müesseselerin ilham kaynağı Avrupa ve Amerika'da çocuğa yönelik kuruluşlardır.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti aldığı destekler ile cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren çocuk bahçeleri, misafirhaneler, ana kucakları, banyolar, süt damlası, bakım yurtları ve muayenehaneler gibi birçok topluma yararlı kuruluşlar açmıştır. 1933 yılına gelindiğinde cemiyet 122 müessesesi ile Anadolu'nun her

yerinde faaliyet gösterecek kadar kapsamalı hale gelmiştir. Aşağıdaki tabloda açılan kurumlar ve yerleri gösterilmektedir.

KURULUŞLAR	İL VE İLÇELER
Ana kucağı (2)	Ankara, Diyarbakır
Gündüz Bakımevi (8)	Ankara, Balıkesir, Bursa(2), Elazığ, İzmir, Giresun, Adalar
Süt Damlası (9)	Ankara, Denizli, Eskişehir, İstanbul, Tokat, Mersin, Konya, Sivas
Muayenehane (24)	Ankara(3),Adana, Balıkesir, Denizli, Bolu, Diyarbakır, Bursa, Edirne, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Giresun, Tokat, Mersin, Antalya Konya, Üsküdar, Zile, Fatih, Kasaba, Bakırköy
Doğumevi (1)	Bakırköy
Aşhane (28)	Adana, Balıkesir, Çorum, Eskişehir, Elazığ, Tokat, Mersin, Kars, Muğla, Adalar, Adapazarı, Biga, Erbaa, Ereğli, İnegöl, İnönü, Gelibolu, Hendek, Kalecik, Kadıköy, Karapınar, Uzunköprü, Lapseki, Reşadiye, Zile, Fatih, Ankara, Sivas.
Şefkat Yuvası (11)	Artvin, İzmir, Giresun, Tokat, Kars, Biga, Lapseki, Reşadiye, Ödemiş, Adana, Balıkesir
Yetimevi (3)	Çanakkale, Edirne, Adana
Çocuk bahçesi (22)	Ankara, Antalya, Kayseri, Giresun, Niğde, İzmir, Eskişehir, Bolu Denizli, Çorum, Balıkesir, Konya, Gaziantep(2), Emet, Merzifon Seydişehir, Malkara, Salihli, Safranbolu
Sinema(6)	Balıkesir, Çorum, Denizli, Mersin, Çorlu, Salihli,
Okuma odası (1)	Ödemiş,
Çocuk bakıcı mektebi (1)	Ankara
Banyo (6)	Ankara, Aydın, Adana, Artvin, Balıkesir, Ayancık

Tablo 2: 1933 yılı Anadolu'da Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin merkez ve şubeleri (Sarıkaya, **age.**, s. 124.)

Hem çocuğa hem de anneye doğum sonrası gerekli takviyeleri yapmak, çocuk ölümlerini azaltmak, zayıf ve bakımsız doğan çocuklara en etkili bakımı sağlanmak amacıyla, Anadolu'nun birçok yerinde açılan "Doğum ve Bakım Evleri" cemiyetin anne ve çocuk sağlığına açısından en önemli tesisleri arasında bulunmaktadır. Yeni doğum yapan annelerin ve bebeğin bakımı, gebelikte yaşanan hastalıkların tedavisi kişiye özel yardımların alınabileceği merkezler olması açısından önem taşımaktadır.

Herhangi kayıt şartı olmaksızın hamile annelere sıhhi bilgiler, genç kızlara doğum ve çocuk bakımına yönelik çeşitli konferanslar verilmiştir. Cemiyetin gebeye ilişkin çalışma raporları incelendiğinde (1929 yılı) gebelik ve kadın hastalıkları ile ilgili 300 kadının tedavi gördüğü; kadınların doğurganlık dönemi olan 15-40 yaş arası birçok kadının gebelik ve doğum ile ilgili ihtiyaçları dâhilinde ameliyatı gerekli olanların ameliyatlarının yapıldığı görülmüştür. Sıhhi şartlarda doğum yaptıran cemiyetin doğum evleri 10 yıl içinde iki bine yakın doğum yaptırdığı kayıtlara geçmiştir.[88]

1925 yılında Ankara'da açılan "Ana kucakları"[89] savaş cephelerinde anasız babasız kalan yüzlerce çocuğun Keçiören'deki hizmet binasına yerleştirilmesi ile açılmıştır. 1932 yılında yayınlanan raporlara göre, 1930 senesinde doksan çocuğa hizmet veren ana kucaklarına sayının artması ile altmış çocuk daha alacak bir müessese daha eklenmiştir. Ayrıca, yirmi yoksul ve muhtaç çocuk aile yanlarına yerleştirilerek, bu ailelere yardımlarda bulunulmuştur.[90]

Ana kucaklarının en temel özelliği kompleks bir yapı şeklinde organize edilmiş olmasıdır. Yani muhtaç durumda bulunan çocukların tüm ihtiyaçları dikkate alınarak yapılandırılmıştır. Daha küçük çocuk ve bebekler için meme ve mama salonları, okul çağına yakın olanlar için mektep salonları hazırlanmıştır. İlk tahsil çağına kadar burada bulundurulan çocuklar yedi yaşından sonra şehir yatı mekteplerine gönderilmiştir. Çocuğa ailenin veremediği güveni vermeyi amaçlayarak itinalı bir şekilde büyütülmesine özen gösterilmiştir.

Annenin çalışma hayatına atılması ile küçük yaştaki çocukların bakımı konusunu gündeme getirmiştir. Sosyal ve ekonomik düzenin değişimi çocuk

---

88 Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 127.

89 Annesi doğrudan ölüp, annesiz kalan çocuklar, anneleri hastaneye düşen veya bakamayacak durumda olan ve babası olmayan çocuklar, babaları meçhul veya çocuğunu kabul etmeyerek sütannelik kurumuna alınanların çocukları, sokağa bırakılan çocuklar… kuruma kabul edilenlerdir. Sarıkaya Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935 s. 128.

90 Delialioğlu, **agt.**, s. 81.

bakımı ve gözetimi için güvenilir kaynaklar ihtiyacını doğurmuştur. Bu bağlamda Türkiye'de 1922 yılı itibariyle çocuk bakım alanları olan bazı kreş ve ırdahane gibi alanlar yer edinmeye başlamıştır. Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti bünyesinde ise 1927 yılı itibariyle özellikle İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerde "Gündüz Bakım Evleri(kreşler)" açılmaya başlamıştır.[91] Cemiyet 1930 yılında, üç gündüz bakımeviyle başlayan çalışmasına ileriki zamanlarda artarak devam etmiştir. Kurumun gündüz bakımevlerinin sayısı 1935 yılında 8, 1937 yılına 10, 1940 yılında 24, 1945 yılında 25'e ulaşmıştır.[92] Gündüz çalışmak zorunda olan anneler için hizmet veren bu kurumlarda eğitimli çalışanlar da yer almıştır. Annelerin çalışma hayatında yer almasına paralel olarak çalışma alanlarındaki çocuk yuvalarına acil ihtiyaç duyulmuştur. Örneğin, Cibali ve İzmir Fabrikalarında çalışan kadınların çocuklarına mesai saatlerinde bakılabilmesi için 1932 yılında çocuk yuvası açılmıştır. Açılan bu çocuk yuvasının bir an önce teşkilatlandırılması adına hükümetle çeşitli yazışmalar yapılmıştır.

Cemiyetin ilk olma özelliğini taşıyan teşkilatı "Çocuk Yuvaları"dır. Kurtuluş Savaşı'nın sürdüğü dönemlerde cephelerden kurtarılan 1500'e yakın çocuğun evlere yerleştirilmesi ile başlamıştır. İlk olarak Ankara Hacımusa mahallesinde kısa süreliğine bir binada kurulan çocuk yuvaları daha sonra devlet tarafından 12.000 liraya satın alınarak, Ankara Keçiören'e taşınmıştır. İlki Ankara'da kurulan bu teşkilat, 1921 ve 1989 yılları arasında genel merkeze bağlı olarak, Kırklareli Yuvası, Afyon, Erzurum, Rize ve Niğde yuvaları şeklinde çoğalmıştır.

Çocuk yuvalarında süt çağından itibaren himaye edilmesi gereken çocuklar bakılmıştır. (Buraya alınan çocukların çoğu köylerde süt çağındayken anne ve babasını kaybetmiştir.) Çocuk yuvalarına yapılan müracaatlar gün geçti artış göstermiş fakat alınan çocuk sayısı arttığı için her geçen gün kabul edilen çocuklarda azalma görülmüştür. Örneğin: 1938'de 140 müracaattan 94'ü ve 1939'da 210 müracaattan 57'si kabul edilebilmiştir. Talebin çokluğu ve kabullerin azlığı dikkate alınırsa bu gibi kurumlara ne kadar ihtiyaç olduğu ortadadır.[93]

---

91 Gündüz Bakımevlerinin açılmasında fikir babalığı yapan bir süre kişi Dr. Fuat Umay'dır. Umay›ın Amerika gezisi sırasında yardım toplamanın yanında birçok sosyal hizmet kurumunu gezmiş ve anılarında anlatmıştır. Umay›ın 1944 yılında Kurumun yayını olan Türk Kadını isimli dergide "Gündüz Bakımevleri" isimli makalesinde işe giden annelerin sorununu çözmek için gündüz bakımevlerine ihtiyaç duyulduğu, oyun çağındaki çocuklara önemli alışkanlıkların bu dönemde verileceği, gibi birçok konu üzerinde durmuştur. Ayrıntılı bilgi için bakınız: Delialioğlu, **agt.**, s. 92.

92 Delialioğlu, **agt.**, s. 93.

93 Şeker, **agt.**, s. 179

Çocuk Yuvası ilk başta elli yataklı olarak açılmış fakat bunun yetersiz gelmesi üzerine yeni binalar yapılmıştır. Ancak bu binalar da yetmediğinden meme ve mama çağındaki çocuklara mahsus 200 yataklı «Umay» adı verilen bir bebek pavyonu tesis edilmiştir.[94] Yuvaların içerisinde çocuklara göre hazırlanmış bahçeler, süt ihtiyacını karşılayan süthaneler, meme ve mama çocuklarına ayrılan bir alan, hizmetliler için odalar, süt çocukları için sütanneler ve doktor bulunmuştur.

Bebeklerin süt ihtiyaçlarının giderilebilmesi için cemiyet tarafından "Süt Damlası" projesi başlatılmıştır. İlk Türkiye'deki Süt Damlası kuruluşu İstanbul'un işgal yıllarına dayanmaktadır. İstanbul işgal altındayken Fransız General Palle'nin girişimleriyle Fransız Kızılhaçı'na bağlı Fransız Madamlar Cemiyeti, Türk çocuklarına yardım için -Küçük Çocuklar Muayenehanesi- Süt Damlası adında bir çocuk bakım yurdu kurmuştur. Bu yurt, Beyazıt- Laleli'deki Seyyid Hasan Paşa Medresesi ile sebilinde faaliyet göstermiştir. Temmuz 1924 yılında Süt Damlası yurdu Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne bağlanmıştır.[95]

Süt Damlasıkurumu herhangi bir sebepten dolayı anne sütünden yoksun kalmış veya anne sütü yetmeyen bebeklere ve hastalara mikropları öldürülmüş iyi süt vermek amacıyla teşkil edilmiştir. Hem paralı hem de parasız hizmet veren bu kuruluşta anne ve bebeklere sağlıklı süt verilmiş, muayene ve tedavileri yapılmış, gelişimleri ve beslenmeleri takip edilmiştir. Ayrıca bebek ve çocuk bakımı konusunda annelere çeşitli konferanslar verilerek onların eğitilmesi de sağlanmıştır. Kurumun içinde laboratuvar, muayenehane, doktor, bekleme odası ve konferans salonu bulunmaktadır.

Süt Damlası'nın tabibi Doktor Safiye Ali Hanım "Küçük Çocuklar Muayenehanesi ve Süt Damlası" adı verilen bir eser Süt Damlası hakkında şu şekilde bilgil vermiştir:

> *"Süt Damlası'nın arka tarafında ve bitişiğinde bulunan medrese, Maarif Vekaleti'nden Himaye-i Etfâl Cemiyeti'ne terk edilmiştir. Medresenin de buraya katılması üzerine Süt Damlası, eskiden yalnız sebil müştemilatından sayılan üç oda ve aşağıda su dağıtım mahallinden (şu anda mutfak) başka, büyük bir çocuk muayene ve suni güneş "ultraviyole" mahalli olarak kullanılan geniş bir salona, camekan ile ayrılmış bir bekleme yerine, bir çeşit açık hava mahalline*

94 Şeker, **agt.**, s. 179

95 Şeker, **agt.**, s. 167.

dönüştürülerek küçük çocukların barınmasına "poponiyer" ve ziyaretçi hasta bakıcıların ikametine mahsus galeriye, çocuk müzesine, laboratuara sahip oldu. Müessesenin ortasında duvarları tamir edilen ve yazın zayıf çocuklara güneş ve kum banyosu uygulanan iki kısım bahçe yer alır. Bu durumda Süt Damlası'nın mevcut hali çocuk muayenehanesi, süt damlası, çocuk perhiz mutfağı, tabii ve suni güneş banyosu şeklini almıştır. Medresenin imarı ve çağdaş bir hale getirilmesi için HEC Heyet-i Merkeziyesi çok çaba harcamıştır."[96]

Süt Damlaları birçok ülkede çocuk nasihat yuvaları ile birlikte hareket etmiş, anneleri çocuk bakımı konusunda bilgilendirmiştir. 1930'lu dönemde Süt Damlalarının yaptığı faaliyetler bebekleri ölümden kurtarma konusunda son derece başarılı olmuştur.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti'nin muayenehane, dispanser ve de poliklinik ile devletin sıhhiye teşkilatına sağlık taramaları, taşra mobil sağlık hizmetleri ile fayda sağlamıştır. Çocuk hastalıklarına, anne ve kadınlara yönelik sağlık hizmetleri ile diş kontrolleri ve tedavileri de eklenerek faaliyet alanını genişletmiştir.

16 Ocak 1925 tarihinde İstanbul merkez olmak üzere açılan "Anneler Birliği" İcra heyetince İstanbul'da kurularak birçok hizmette bulunmuş olan Kadınlar Birliği Cemiyeti Cemiyetler Kanunu'nun 17. Maddesi gereğince yararlı cemiyet kabul edilmiştir.[97] "Anneler Birliği" 7 hayırsever hanım üye tarafından cemiyet adına açılmıştır. Muhtaç ve fakir bebeklerin muayenesi, doğumda annenin ihtiyaçların giderilmesi, bebeğe lazım olan beşik, bez, kundak gibi ihtiyaçların giderilmesi adına çalışmıştır. Ayrıca burada anneleri ve gebeleri bilgilendirmek için çeşitli konferanslar da verilmiştir.

d) Sosyal ve Kültürel Faaliyetler

Çocukların sosyal ve kültürel alanda etkin bir rol oynayıp moral bulabilmesi adına Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti çok sayıda etkinlik düzenlemiştir. Tüm yıl boyunca yorulan çocukların eğlenebilmeleri adına yaz kampları düzenleyen cemiyet, doğa ve temiz havada çocukların keyif almaları için onları kamplara götürmüştür. Yine hem maddi kaynak sağlama hem de tanıtımını yapmak amacıyla açtığı sinema salonlarında tiyatro ve temsil etkinlikleri düzenlemiştir. Salonlarda çocuklara tiyatro, kukla tiyatroları, Karagöz ve Hacivat oyunları

96 Şeker, **agt.**, s. 169.

97 **BCA**, 30.18.1.1/14.42.6.

sergilenmiştir. 7 sinema salonu ile işe başlayan cemiyet, 1932 yılı itibariyle sayısını arttırmış, günün anlam ve önemine uygun çok sayıda gösterileri ile faaliyetlerini hızlandırmıştır.

Cemiyetin hem merkezi hem de şubelerinde piyango, balo, müsamere, yarış sergi gibi etkinlikler düzenlenmiştir. Bu yapılan etkinlikler, hem cemiyetin tanıtımını yapmak hem de toplumu kaynaştırmak ve de çocuklar üzerindeki ilgiyi çekebilmek adına önemli bir yapıya sahiptir. Bu yarışmalardan en etkili olan müsabakası Gürbüz Çocuk Müsabakası'dır. Çocuk sağlığı konusunda önem arz eden bu yarışmada çocuğun sağlıklı ve de zinde bir birey olması önemsenmiştir. (Amaç sağlıklı kuşaklar yaratarak topluma kazandırmaktır.) En iyi gürbüz çocuk mükâfatlandırılmıştır. Kazanan çocukların anne sütü ile beslenmesi, hiç hastalık geçirmemiş ve yaşına uygun boy ve kiloda olmasına önem verilmiştir.[98] Yarışma iki kategoriden oluşmuştur. Bu kategoriler yaş sınırına göre belirlenmiş olup çocuğun fotoğraflanması istenmiştir. 0-2 yaş ve 2-5 yaş arası olarak sınıflandırılan yarışmada kazanan çocuğun ödül alacağı ve fotoğrafının dergide yayınlanacağı belirtilmiştir.

23 Nisan'da 1921 yılı kanunu ile geleneksel hale gelen çocuk balolarını Türkiye Hima-ye-i Etfâl cemiyeti de düzenlemiştir. Belirli bir bütçe hazırlanarak birçok dini ve milli bayramı çocuklar için balo şeklinde renklendiren cemiyet çocuk farkındalığı yaratmak adına düzenli olarak çalışmıştır.

Cemiyetin çocuklar için düzenlediği balolarının yanında hayır işleri veya açılışlar için düzenlediği baloları da bulunmaktadır. Bu balolar cemiyetin ön plana çıkıp, tanınmasında önemli bir paya sahiptir. Örneğin, Şubat 1927 yılında Ankara'da Cumhurbaşkanı M. Kemal Paşa'nın katıldığı muhteşem bir Himaye-i Etfâl Balosu düzenlenmiş, baloya birçok seçkin yerli ve yabancı konuk katılmıştır.[99]

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti yurt içinde olduğu kadar yurt dışında da faaliyetler göstermiştir. Birçok uluslararası konferansa, çocuk ile ilgili organizasyonlara, sergi ve yarışmalara katılmıştır. Örneğin, Fransa'da 1928 yılında Çocuk Resimleri Sergisi ile İngiltere'de izcilik organizasyonuna katılmıştır.[100] Cemiyet New York, Viyana, Budapeşte, Amerika Fransa, Atina Danimarka gibi pek çok ülkede kongrelere katılarak çalışmalarını sunma fırsatı bulmuştur.

---

98 Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 259.

99 Delialioğlu, **agt.**, s. 147.

100 Sarıkaya, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, s. 297.

Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1927 yılına ait kayıtlara göre Türkiye'de 322 adet, yabancı ülkelerde ise 32 adet şubeye ulaşmıştır. Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu adını alan Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti kurulduğu günden bu yana amaçları doğrultusunda faaliyetlerini sürdürmektedir.

Sonuç

Savaş göç gibi sorunların ortaya koyduğu sosyal ve ekonomik sonuçlar toplumda en çok çocukları etkilemiştir. I. Dünya Savaşı sonrası ağır kayıplar veren devlet, özellikle öksüz ve yetim çocukların sefaleti ile karşı karşıya kalmıştır. Kimsesiz kalan bu çocukların korunup kollanması amacıyla ilk olarak 1917 yılında İstanbul merkezli Himaye-i Etfâl Cemiyeti daha sonra 1921 yılında Ankara merkezli Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti kurulmuştur.

Himaye-i Etfâl Cemiyeti Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren fakir, yetim, öksüz ve bakıma muhtaç çocukların korunup himaye edilmesini amaç edinirken, Türk çocuğunun sağlam, sağlıklı, kuvvetli ve milletine bağlı gürbüz bir nesil olarak vücuda getirilmesi sorumluluğunu da üstlenmiştir. Bu amaçla bütün gayesiyle millî bir nesil yetiştirme ilkesine bağlı olarak ailelere ve çocuklara yönelik eğitici faaliyetlerde bulunmuştur. Benimsediği bu çocuk davası misyonu ile çocuğun iyi yetişebilmesi adına eğitim ve kültür hizmetleri sunmuştur. Çocuğun değerlerine düşkün hak ve sorumluluklarını bilen bireyler olarak eğitilmesi adına kurumsal faaliyetler göstermiştir. Sadece çocuklara yönelik değil aileyi bilinçlendirmeye yönelik de sağlık, eğitim, kültür hizmetleri sunmuştur. Çeşitli çekiliş, yarışma konferanslar, balo ve film gösterileri düzenleyerek aile ve çocuk hayatına sosyal ve kültürel destek sağlamıştır. Aile ve çocuğa yönelik basın yayın faaliyetleri ile halkı bilinçlendirmiş, yurt dışı sergi konferans gibi faaliyetleri ile tanınarak gelişmelere ayak uydurmuştur. En önemlisi de çocuk ve anne sağlığı üzerine açtığı muayenehaneler ile sağlıklı nesil yetiştirme konusunda bebek ölüm ve salgın hastalıklarla mücadele etmiştir. Günümüz Çocuk Esirgeme Kurumu'nun temellerini oluşturan Himaye- i Etfâl Cemiyeti, yapı ve sistemi ile Türkiye Cumhuriyeti'ne benzer çalışmaların yürütülmesi adına örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri[101]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Resmî Yayınlar[102]

Ankara Himaye-i Etfâl Cemiyeti Nizamname-i Esasisi

Türkiye Himâye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi Salnamesi

Süreli Yayınlar[103]

Hâkimiyet-i Milliye

Muallim Mecmuası

Araştırma-İnceleme Eserler

Araz, Yahya, **Osmanlı İstanbul'unda Çocuk Emeği Ev İçi Hizmetlerde İstihdam Edilen Çocuklar 1750- 1920**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2020.

Bay, Abdullah "Çocuklar, Hayırseverlik ve Hukuk: Hayırsever Osmanlılar ve Oğullukları", **Kebikeç Dergisi**, S 35, 2013, s.187-213.

Bay, Abdullah, "Osmanlı Toplumunda Koruyucu Aile Uygulaması" ed. Bedriye, **Koruyucu Aile Olmak Hz. Peygamber'den Günümüze Yetimlerin Himaye Edilmesi**, Ankara 2014, s. 68-85.

Bozkurt, Fatih, "Tereke Defterleri ve Osmanlı Demografi Araştırmaları, **Tarih Dergisi**, S 54, s. 91-120.

Delialioğlu, Mahmut, **Himaye-i Etfâl Cemiyeti ve Eğitim Boyutu**, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2009.

Deniz, Burcu, Sezai Öztaş, "Dr. Fuad Umay ve Çocuk Esirgeme Kurumu Faaliyetleri", **Rumeli'de Dil ve Edebiyat Araştırma Dergisi**, S 19, 2020, s. 558-580.

Durmuş Ezgi, **Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Yetimhaneler**, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi, 2020.

101 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

102 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

103 Süreli Yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Gül, Mustafa, "Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Aksaray Şubesi", **SUTAD**, Ağustos 2020, (49), s. 475-492.

Kapçı, Hikmet Zeki, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yetim**, Kriter Yayınları, İstanbul 2016.

Karataşer, Büşra, "Himaye-i Etfâl Cemiyeti Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C 39, S 67, 2020, s. 551-568.

Okay, Cüneyd, **Belgelerle Himâye-i Etfâl Cemiyeti, (1917-1923**), Şule Yayınları, İstanbul 1999, s. 56-57.

Okur, Yasemin, **Dârüleytamlar**, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1996.

Özen, İmdat, **Meşrutiyet'e Kadar Islahhaneler ve Darülaceze**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2001.

Paşahan, Aysun, **Anneler ve Çocuklara Salname Işığında Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Çocuk Himayesi ve Çocuğun Yaşam İlkeleri**, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Salim, Muammer, **Geçmişten Günümüze Çocuk Koruma Politikaları ve Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu**, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta 2011.

Sarıkaya Makbule, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti," **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 34, 2007, s. 321-328.

Sarıkaya Makbule, "Savaş Yıllarında Himâye-i Etfâl Cemiyeti'nin Çocuk Misafirhanesi ve Çocuklar", **Atatürk Dergisi**, 3, 2003, s. 193-202.

Sarıkaya Makbule, "Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti İstanbul Şubesi'nin Faaliyetleri", **Atatürk Dergisi**, 11(2), 2022, s. 51-59.

Sarıkaya Makbule, **Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti 1921-1935**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2011.

Şeker Kevser, **Osmanlıdan Cumhuriyete Çocukların Korunması ve Çocuk Esirgeme Kurumu (1917-1981**), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2015.

Yücel Namal, Şahin Melek Toparlak, "Türkiye Himaye-i Etfâl Cemiyeti Kastamonu Şubesi (1921-1930)" **Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi**, C 9, S 2, 2022, s. 117-148.

TÜRKİYE'DE CUMHURİYETİN İLANI VE TÜRKİYE-İRAN İLİŞKİLERİ (29 EKİM 1923-12 ARALIK 1925)

Serhan AFACAN*

ÖZET

29 Ekim 1923 tarihinde cumhuriyet rejimine geçilmesi, modern Türkiye'nin iç işleri kadar dış ilişkilerini de etkileyen bir dönüm noktası olmuştur. Millî Mücadele'nin merkezi olan Ankara hükümeti ve başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere dönemin önde gelen isimleri, cumhuriyet sisteminin ülke sınırları içinde bağımsızlığı kalıcı hale getirecek bir rejim olduğunu düşündükleri gibi dış ilişkilerde de modern dünyanın koşullarına ve bunun gerektirdiği ilişki biçimine en uygun siyasal sistem olduğu görüşündeydiler. Dolayısıyla cumhuriyet, hem saltanata nispetle ahlaken daha üstün hem de işleyiş olarak daha akılcı bulunuyordu. Bu nedenle, özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın bölgede bu sistemi benimseyen devletlerin sayısını artırmaya çalıştığı görülmektedir. Bu bildiri, onun bu bağlamda özel bir önem atfettiği Türkiye-İran ilişkileri üzerinde durmaktadır.

Türkiye'nin en önemli komşularından biri olan İran, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kendini büyük bir istikrarsızlık içinde bulmuştu. 1796'dan itibaren ülkede hakim olan ve on dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren büyük bir itibar kaybı yaşamaya başlayan Kaçar Hanedanı, Rıza Han'ın Şubat 1921'de gerçekleştirdiği darbenin ardından gücünü büsbütün yitirmiş ve çok geçmeden ülkede siyasal sistemin geleceğine ilişkin tartışmalar şiddetlenmişti.

Durumu yakından takip ettiği görülen Mustafa Kemal Paşa, saltanatın 1 Kasım 1922'de lağvedilmesinden kısa süre sonra cumhuriyet ilan edilmesinden ise takriben bir sene önce 7 Kasım 1922'de Ankara hükümetinin ilk Tahran sefiri olarak tayin edilen Muhiddin (Akyüz) Paşa'ya da onun halefi olarak 29 Temmuz 1925'te ortaelçi olarak gönderilen Memduh Şevket (Esendal) Bey'e de Rıza Han'ı İran'da cumhuriyet ilan etmeye teşvik etmeleri yönünde telkinlerde bulunmuştur. Nitekim, söz konusu

* Doçent Doktor, Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, serhan.afacan@marmara.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2223-2227

dönemde İran içinde de cumhuriyet taraftarları, ülkede cumhuriyet ilan edilmesi için yoğun çalışmalar yürütmekteydiler. Ne var ki 31 Mart 1925'te Ahmed Şah Kaçar'ı hal edip Kaçar saltanatını lağveden İran Milli Şura Meclisi, 12 Aralık 1925'te Rıza Han'ı Rıza Şah Pehlevi unvanıyla yeni Şah olarak kabul etmiştir. Bildiride, 29 Ekim 1923 ila 12 Aralık 1925 tarihleri arasında yaşanan gelişmeler ve bu süreçte Türkiye-İran ilişkilerinin takip ettiği seyir tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-İran İlişkileri, Cumhuriyet, Atatürk, Rıza Şah, Memduh Şevket (Esendal).

THE PROCLATION OF THE REPUBLIC IN TÜRKİYE AND TÜRKİYE-IRAN RELATIONS, (29 OCTOBER 1923-12 DECEMBER 1925)

ABSTRACT

The adoption of a republican form of government marked a turning point in the modern history of Türkiye, significantly impacting its domestic landscape and international relations. The Ankara government, the epicenter of the National Struggle, along with key figures of the time, notably Mustafa Kemal Pasha, perceived republicanism as the ideal political framework to uphold the nation's independence. They viewed it as the most fitting system for the demands of the modern world and its associated relationships. Consequently, the republican model was seen as morally superior and more pragmatically rational compared to monarchy. Thus, Mustafa Kemal Pasha actively sought to propagate the establishment of republican regimes in Türkiye's neighboring countries. Within this framework, this paper focuses on Türkiye-Iran relations to which he paid a special attention.

Following World War I, Iran, as one of Türkiye's significant neighbors, experienced a considerable disability. The decline of the Qajar dynasty, which had ruled the country since 1796 but had been losing prestige since the late nineteenth century, reached its peak with Reza Khan's coup d'état in February 1921. This event sparked intense discussions about the future of Iran's political structure.

Apparently, Mustafa Kemal Pasha closely followed the developments in Iran. He urged both Muhiddin (Akyüz) Pasha, the first ambassador of the Ankara government in Tehran—appointed on November 7, 1922, a mere six days after the Grand National Assembly deposed the Ottoman sultan and almost a year before the proclamation of the republic—and Memduh Şevket (Esendal) Bey, who succeeded Muhiddin Pasha as a middle-ambassador to Tehran on July 29, 1925, to encourage Reza Khan for the establishment of a republic in Iran. Concurrently, a pro-republican faction in Tehran also pressed for the proclamation of a republic. However, despite these advocacies, the National Consultative Assembly of Iran, which deposed Ahmad Shah Qajar and dissolved the Qajar dynasty on March 31, 1925, declared Reza Khan shah as Reza Shah Pahlavi on December 12, 1925. This paper aims to discuss the unfolding events between October 29, 1923, and December 12, 1925, in Iran, as well as to analyze the trajectory of bilateral relations during this period.

Keywords: Türkiye-İran Relations, Republic, Atatürk, Reza Shah, Memduh Şevket (Esendal).

Giriş

Türkiye'de 29 Ekim 1923'te cumhuriyet ilan edilmesinden İran'da 12 Aralık 1925'te Pehlevi Hanedanı'nın kurulmasına kadar olan sürede, Türkiye-İran ilişkilerinde dikkat çekici gelişmeler yaşanmıştır. Önceki ve sonraki yıllardan farklı olarak, bu süreçte ilişkilerde rejim tartışmaları etkili olmuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin tesis edilmesinin ardından Mustafa Kemal Paşa, İran'da da bir cumhuriyet ilan edilmesi yönündeki beklentisini muhtelif vesilelerle tekrarlayarak bu süreçte Tahran'a gönderilen ilk iki büyükelçi olan Muhiddin (Akyüz) Paşa'ya ve Memduh Şevket (Esendal) Bey'e Rıza Han ile yapacakları görüşmelerde kendisini cumhuriyet ilan etmek yönünde teşvik etmelerini söylemiştir.[1] Kaçar yönetiminin son demlerinde İran'da yaşanan gelişmeler ve Ahmed Şah Kaçar ile Rıza Han arasındaki iktidar mücadelesi, hükümet kadar Türk basınının da gündemini meşgul etmiştir. Benzer şekilde, Türkiye'deki gelişmeler de İran'da yankı bulmuş ve Türkiye'nin seyrini olumlu ve olumsuz bulan çevreler arasında tartışılmıştır.

Esasen Türkiye-İran ilişkileri tarihsel olarak güvenlik eksenli olmuş ve sınırın iki tarafına da hâkim olan güvenlik kaygıları ilişkilerin başka alanlarda gelişmesine ket vurmuştur. Daha geriye gitmeksizin, İran'da 1722'de Safevi hakimiyetinin sonlanmasının ardından ülkede yüzyılın geri kalanında hakim olan istikrarsız ortam, 1796'da Kaçar iktidarının başlamasıyla büyük oranda durulmuşsa da gerek İran'ın Osmanlı Irak'ı üzerinde sağlamaya çalıştığı ve belirli ölçülerde sağladığı nüfuz gerekse de sınırlardaki göçebe unsurlar ve aşiretlerden kaynaklı sıkıntılar güvenlik meselesinin önemini artırmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla beraber savaşta tarafsız kalan İran, Britanya ve Rusya ordularının manevra alanına dönünce Osmanlılar, Ruslara karşı harekete geçerken İran'ın kuzeybatısındaki bazı bölgelere girmiştir. Bir yandan Osmanlılar İran'ı İtilaf Devletleri'nin kullanabileceği riskli bir saha olarak görürken diğer taraftan da İran'da Osmanlıların askeri varlığı hem işgal altındaki bölgede hem de Tahran'da tepki çekmiştir. Bu kaygılar savaş sonrası dönemde ve hatta İki Savaş Arası Dönem'in genelinde varlığını korumuştur. Dolayısıyla, Türkiye-İran siyasi ilişkileri, bu tarihsel gelişimin yanı sıra yirminci yüzyıl boyunca ve hatta günümüze dek yaşanan gelişmelerin de gösterdiği üzere, güvenlik odaklı ve hatta baskın olarak güvenliğe hapsolmuş bir ilişkidir. Ne var ki, Birinci Dünya

1 1922-1928 arası dönemi Türkiye Cumhuriyeti'nin Tahran büyükelçileri üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz. Serhan Afacan, "Men of Mission: Turkey's Ambassadors to Iran in the Early Republican Period (1922-1938)", **Comparativ**, Vol. 33, No. 2, 2023, s. 203-224.

Savaşı'nın ardından her iki ülkenin de kendi istiklal ve beka derdine düştüğü yıllar, bu bağlamda dikkat çekici bir dönemdir ve bu dönemde her iki ülkede de rejim meselesi öne çıkan konulardan biri olmuştur.

Ortadoğu'da Suriye, Irak ve hatta Mısır gibi daha sonraları cumhuriyet sistemini benimseyen devletlerinden farklı olarak, savaş sonrası dönemde Türkiye ve İran hem resmi yahut filli manda rejimi altında bulunmayan hem de belirli bir modernleşme tecrübesine sahip kurumsal yapıları olan devletler durumundaydı. Yabancı işgalcilere karşı yürütülen bağımsızlık yanlısı hareketler Ortadoğu'nun sair bölgelerine takip eden on yıllarda rengini verirken Türkiye ve İran'da milli devletlerin inşası hızlı olmuştur. Bu bağlamda, Mustafa Kemal Paşa'nın İran'ı olumlu ve olumsuz yönleriyle ayrı bir yere konumlandırdığı görülmektedir. Bu yönde çeşitli beyanatı olan Paşa, Şubat 1921 darbesinden bir süre önce Ocak 1921'de Sovyet Misyonu Sekreteri Uptumal ile yaptığı görüşmede İran'a ilişkin şu değerlendirmeyi yapmıştır:[2]

> *"Biz, İran'la dostluk münasebetleri içindeyiz. [...] Osmanlı Hükümeti'nin önceki elçilik personeli Tahran'da kalmıştır. Elçinin kendisi, gerçekten kaçtı; fakat onun sekreteri ve bütün kadrolar Ankara Hükümeti'ne bağlılıklarını açıkladılar. Onlar aracılığıyla İngilizlerin bütün baskılarına rağmen bize, kendilerinin bizim doğal müttefiklerimiz olduklarını ve İngiliz zulmünden kurtulmaya can attıklarını bildiren Tahran Hükümeti ile şu an düzenli dostluk münasebeti içerisindeyiz."*

Mustafa Kemal Paşa birkaç ay sonra benzer ifadeleri, Ankara'daki Sovyet temsilcisi Semyon Ivanovich Aralov'un, 1920'lerin başında Ankara ile Tahran arasında tansiyona neden olan Şikak aşireti reisi İsmail Ağa, yaygın olarak bilinen adıyla Simko, meselesini görüşmek üzere Fevkalade Elçi sıfatıyla Ankara'ya gönderilen İsmail Mümtazü'd-Devle onuruna verdiği 7 Temmuz 1922 tarihli ziyafette de tekrarlamıştır:[3]

> *"Efendiler! İran Devleti Aliyyesi, İran milleti muhteremesi, hakikaten şark muvazene-i umumiyesinde fevkalade haiz-i ehemmiyet bir kitledir. Şimdiye kadar Türkiye halkı ile İran halkı hakiki ve candan temasa mazhar olamamıştır. Çünkü başlarında öyle adamlar bulunmuştur ki,*

---

2 Barış Cin, **Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 56.

3 İbrahim Erdal, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı", **Karadeniz Araştırmaları**, C 9, S 34, Yaz 2012, s. 80.

onlar buna mani idi. Fakat ben yakinen bilirim ki, İran milliyetperveranı pek mukaddes bir arzu için asırlarca uğraşmış, fevkalade kahraman bir millettir. Şimdiye kadar Devleti Aliyye-i Osmaniye unvanı altındaki imparatorluk ile Devleti Aliyye-i İran arasındaki münasebatını İranlıların ve Türkiye halkının ciddi temayüllerine mutabık tecelli edememiş olduğunu itiraf etmek lazımdır. Fakat bugün İranlı kardeşlerimiz emin olabilirler ki Türkiye'nin başında bulunanlar ayrı adamlar değildir. Bunun tecellisi pek feyizli olacaktır. Bu feyizden yalnız Türkiye ve İran değil bütün şark milletleri müstefit olacaktır."

Mustafa Kemal Paşa'nın İran'a da temas ettiği 16/17 Ocak 1923'te İzmit mülakatının içeriği ise daha farklı ve özellikle Rıza Han ile ilgili boyutuyla, bu iki isim arasında yakın zamanda oluşacak münasebetlere nazaran daha serttir:[4]

"İran'la resmi münasebatımız tebellür etmiş değildir. Çünkü görüldüğüne göre İran'da hakim ve makul bir hükümet yoktur. Şahları zannederim Avrupa'da fırari bir haldedir. Ve İran dahilinde vaktiyle İngilizlerin tesiriyle intihab olunmuş mebuslardan mürekkeb bir meclis vardır. Ve onlara istinad eden ve fakat birbirini anlamayan insanlardan mürekkeb bir hey'et-i hükümet var. Harbiye nazırı olan bir Rıza Han var. Bu Rıza Han oranın adeta bir diktatörüdür. Meclise karşı, diğer rüfekasına ve memlekete karşı bütün manasıyla bir diktatördür. Bu adamın birtakım gayeleri mevcuttur. İyi bir meclis yapabilmek için, iyi bir hükümet vücuda getirmek ve İngilizleri memleketten teb'id etmek istiyor. Fakat görüldüğüne göre, o da şahsi olarak, yani ben ve ben idame edeceğim diyen bir dimağdır. Ne dereceye kadar muvaffak olacağı da belli değildir. İran'ın bizim ile sıkı ve samimi münasebatı diyebilirim ki, bu Rıza Han vasıtasıyladır."

Bu açıklamaların üstünden çok geçmeden, Lozan görüşmelerinin sekteye uğradığı bir dönemde 7 Şubat 1923'te da Mustafa Kemal Paşa "Dünya yüzünde Osmanlı devletinin inkırazından sonra bir Türkiye devleti teşekkül etmiştir. Bu devlet İran ve Afganistan gibi müstakil ve Müslümandır." ifadelerini kullanmıştır:[5] Bundan kısa süre sonra da 1 Mart 1923'te bu defa TBMM'nin 4. Yasama Yılı Açılışında konuşan Mustafa Kemal Paşa, yine iki ülkeyi birlikte zikrederek

---

4 Gökhan Çetinsaya, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri: 1919-1925", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVI, S 48, Kasım 2000, s. 784.

5 "Balıkesir'de Halkla Konuşma", **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (II)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 98.

"Afganistan ve İran gibi kardeş büyük milletlerle aramızda devam eden samimi ilişkilerin ve dostluğun güçlendirilmesi en önem verdiğimiz konular arasındadır." diye konuşmuştur.[6]

Diğer yandan, İran'daki cumhuriyet rejimi yanlıları Türkiye'de cumhuriyete görece sühuletle geçilmesinden heyecan duymuşlardır. Ancak, son kertede İran'da 31 Ekim 1925'te Ahmed Şah Kaçar hal edilmiş ve 12 Ekim 1925'te Rıza Han, Rıza Şah Pehlevi unvanıyla şah ilan edilmiştir. Bu noktada dikkat çekici husus, İran'daki gelişmeler ana hatlarıyla Ankara'da ve basında takip edilse de elimizde mevcut olan bilgilere göre, özellikle cumhuriyet tartışmaları bağlamında İran'daki sürecin ve iç dinamiklerin kapsamlı şekilde tartılamamış olmasıdır. Konunun bu boyutuna geçmeden önce, Türkiye ve İran'da eş zamanlı olarak rejim tartışmalarının yapılmasını sağlayan benzer modernleşme süreçlerine göz atmak gerekmektedir.

Türkiye ve İran'da Modernleşme

Türkiye ve İran genellikle on dokuzuncu yüzyıldan itibaren girdikleri modernleşme süreçleri bağlamında karşılaştırılan iki ülkedir. Osmanlı ve Kaçar elitleri bu sürece askeriyeden siyasete, maliyeden ekonomik yapıya kadar uzanan geniş bir alanda tespit ettikleri sorunları gidermek için girmişlerdir. Nitekim, askeri reformlar, ekonomik tedbirler, eğitim reformları vb. adımlar iki ülkede de eş zamanlı denebilecek yakınlıkta atılmıştır. Ne var ki yine her iki ülkede, Avrupa'nın büyük devletlerinin çeşitli alanlarda artan hegemonyası, dönem dönem telaşlı ve olgunlaşmamış bazı adamların atılmasına da neden olmuştur. Birçok nedeni olan bu telaş, özü itibarıyla, on dokuzuncu yüzyılın sonlarına gelindiğinde atılan münferit adımların yeterli olmadığı ve sistemin bütününü ilgilendiren kapsamlı bir değişimin gerekli olduğu kanaatinin yaygınlık kazanmasından kaynaklanmıştır. Her iki devlette de söz konusu dönemde hakim olan anayasacılık ve meşrutiyet düşünceleri, sistemin bütününe dair oluşan bu kanaatin sonucudur. Keyfi idareye son verip yetki ve sorumlulukları düzenleme amacı taşıyan meşrutiyet arayışı gerek İran'da gerekse de Osmanlı İmparatorluğu'nda sorunları çözüp hem devlet yönetimini arkaik ve atıl olduğu düşünülen yapıdan kurtaracak hem de Avrupa'nın baskısını azaltacak bir çözüm olarak görülmüştür.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876'da anayasa ilan edilmesiyle yaşanan kısa meşruti tecrübeden yıllar sonra meydana gelen 1908'deki İkinci Meşrutiyet'ten

---

6 Mustafa Bıyıklı, **Mustafa Kemal Atatürk'ün Dış Politika Konuşmaları**, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2011, s. 67.

iki sene önce 1906'da İran'da Meşrutiyet Devrimi yaşanmıştır.[7] Her iki ülkede de bir kurum olarak meclis, özgürlüğün, eşitliğin ve farklı unsurların kardeşliğinin tecelligahı olarak yüceltilmiştir. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda ve İran Milli Şura Meclisi'nde yapılan müzakereler ve matbuatta ve diğer alanlarda yapılan tartışmalar neredeyse birbirinin aynıdır. Bunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda atılan adımların İran'da yakından takip edilmesi etkili olduğu gibi İran'da Meclis'te, basında ve entelektüeller arasında birçok Türk ismin bulunması da dil bariyerini ortadan kaldırdığı için bu etkileşimi kolaylaştıran bir etken olmuştur.

Ne var ki şeklen birbirine çok benzeyen bu iki modernleşme örneği esası itibarıyla birbirinden farklıdır. Bu farklılık özellikle 1920'lerin başlarında yapılan rejim tartışmalarında görülmüştür. Osmanlı İmparatorluğu ve İran'ın siyasal gelişiminde yaşanan en büyük kopuş Birinci Dünya Savaşı ile başlamıştır. İttifak Devletleri'nden biri olarak savaşın fiilen tarafı olan Osmanlı İmparatorluğu'ndan farklı olarak İran tarafsızlığını muhafaza etmekle beraber topraklarını işgallere ve güç mücadelesine karşı korumayı başaramamıştır. Nitekim her iki devletin savaştan etkilenme şekilleri kısa süre içinde iç siyasete doğrudan tesir etmiş ve savaştan mağlubiyetle ayrılan Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu'da işgale karşı Mili Mücadele hareketi başlarken İran'da 21 Şubat 1921 tarihinde, İngiliz yanlısı bir gazetesi olan Seyyid Zia Tabatabi ve on dokuzuncu yüzyılın sonunda özellikle Tahran'ı korumak amacıyla Rus Kazak Birlikleri örnek alınarak oluşturulan Kazak Tugay'ında görevli üst düzey bir subay olan Rıza Han yönetimindeki askeri darbe meydana gelmiştir.

Böylelikle, Ankara'da Mustafa Kemal Paşa idaresinde bir iktidar teessüs ederken Tahran'da da Rıza Han, darbenin hemen ardından Savaş Bakanı olarak elde ettiği gücü Ahmed Şah Avrupa turuna çıkmadan önce ve bir tesadüf eseri olarak Türkiye'de cumhuriyet ilan edilmesinin hemen arifesinde 28 Ekim 1923'te gönülsüzce kendisini başbakan ilan ettiğinde daha da tahkim etmiştir. Rıza Han'ın artan gücünden endişe duyan Şah onu "İranlı Kemal" olarak görüyordu.[8] Dahası bir Kaçar şehzadesi olan Kahraman Mirza Aynü's-Saltaneh, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir Türk devletine dönüşmesine ve Mustafa Kemal Paşa'nın reisicumhur seçilmesine atıfta bulunarak Rıza Han'ın da İran'da benzer bir şey yapmasını muhtemel görmüş ve Avrupa'ya gitmeden önce mallarını dahi sattığını

7 Türkiye ve İran'ı bu bağlamda karşılaştıran bir çalışma için bkz. Nader Sohrabi, **Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran**, Cambridge University Press, New York 2011.

8 Houshang Sabahi, **British Policy in Persia (1918-1925)**, Franc Cass, Londra 1990, s. 167.

söylediği Ahmed Şah'ın kayıtsızlığından yakınmıştır.[9] Her ne kadar Rıza Han Britanya'nın Tahran'daki Büyükelçisi olan Percy Loraine'e başbakanlık görevini gönülsüzce kabul ettiğini ve aslında savaş bakanı olarak kabineler değişse de kendisi değişmeyeceği için konumunun daha sağlam olduğunu söylemişse de[10] yeni makamı Rıza Han'a süreçlere doğrudan müdahale etme imkanı sağlıyordu. Ayrıca bu noktada, Rıza Han'ın başbakanlık ile beraber bakanlık görevini de sürdürdüğünü hatırlamak gerekir. Rıza Han'ın başbakan olmasıyla beraber Mustafa Kemal Paşa'nın İran'daki süreçlerle yakından alakadar olduğu görülmektedir.

Cumhuriyet İlanı ve İkili İlişkiler

29 Ekim 1923 ila 12 Aralık 1925 tarihleri arasında Türkiye-İran ilişkilerinde öne çıkan en önemli konulardan biri ve belki de birincisi Mustafa Kemal Paşa'nın İran'da da bir cumhuriyet ilan edilmesi yönündeki uğraşlarıdır. Her ne kadar öncesinde ve sonrasında olduğu gibi bu dönemde de ikili ilişkilerde güvenlik başta gelmek üzere muhtelif konular önemini korusa da belki de cumhuriyet tarihi boyunca, Türkiye'nin bir başka devletin siyasal sistemi konusunda bu derece üst düzey ve aşikar şekilde temayülünü gösterdiği ve hatta bunun da ötesinde giderek telkinde bulunduğu bir başka örnek olmadığı için İran'daki kısa süreli cumhuriyet hareketi ikili ilişkilerin tarihi açısından son derece ilgi çekicidir. Bu durumda, Türkiye'de cumhuriyet ilan edilmesinin iki ülke münasebetlerini nasıl etkilediğini ele almadan önce cevaplanması gereken husus, Mustafa Kemal Paşa'nın neden İran'ı bir cumhuriyet olarak görmek istediğidir.

Elimizde o dönem itibarıyla Mustafa Kemal Paşa'nın genel anlamda İran'a ilişkin özel bir ilgisi olduğuna yahut İran tarihiyle alakadar bulunduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak gerek Birinci Dünya Savaşı'nda İran'ın Osmanlı İmparatorluğu için stratejik önemde oluşu gerekse de savaş sonrası dönemde önemli komşulardan biri konumunda bulunuşu kaçınılmaz olarak Milli Mücadele'den itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın İran'a ilgi duymasına neden olmuştur. Bunun da ötesinde, her ne kadar İran ile Türkiye arasında Musul meselesi üzerinden İngiliz himayesindeki Irak ile yaşanan ihtilafa benzer bir ihtilaf yoksa da, sınır meselesinin tabiatıyla hayati bir konu oluşu nedeniyle İran da büyük bir önemi haizdi. Diğer yandan, Aydınlanma düşüncesinin etkisinde

9 Abbas Pertevi-Mukaddem, "Teemmüli der Cumhuriyi-yi Reza Hani bâ İttikâ be Esnad", **Fasılname-i Mutalaat-ı Tarihi**, 1384/6, s. 79.

10 **The National Archives (TNA), Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO)** 371/10145, E2423/455/34.

olan Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyeti bir siyasal sistemden ibaret görmüyor ve birçok fazileti içinde barındıran bir rejim olarak telakki ediyordu. Dahası, Türkiye'de cumhuriyetin güvenliği açısından komşu ülkelerde de istikrarın ve mümkünse başka cumhuriyetlerin kurulmasının gerekli olduğu kanaatindeydi. Bu noktada İran, özellikle Doğu'da bir milli devlet vasfını haiz bulunması ve siyasal gelişmeler açısından cumhuriyete en yakın ülke konumunda olması nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'nın ilgisini çekiyordu. Türkiye'de cumhuriyet ilanı vesilesiyle Rıza Han'ın Atatürk'e hediye olarak Kur'an-ı Kerim ve kılıç hediyeleri göndermesi de bu yakınlığı artıran bir hareket olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa'nın İran'da cumhuriyet tesisi yönündeki arzusunu politikaya dönüştürmesi bağlamında önemli bir dönüm noktası, Muhiddin (Akyüz) Paşa'nın Türkiye'de saltanatın 1 Kasım 1922'de lağvedilmesinden yalnızca altı gün sonra 7 Kasım 1922'de Tahran'a büyükelçi olarak tayin edilmesidir. Muhiddin Paşa güven mektubunu Kaçar Şah'ına sunan son büyükelçi olmasının yanı sıra İran'da cumhuriyet tartışmalarının başladığı ve alevlendiği bir dönemde Tahran'da bulunması itibarıyla önemli bir isimdir. Nitekim görev süresinde, bizzat Mustafa Kemal Paşa kendisinden Rıza Han'la görüşmelerinde cumhuriyet fikrini telkin etmesi yönünde talimat vermiştir. Fakat, Muhiddin Paşa'nın Tahran'daki gelişmelerle çok fazla hemhal olmadığı ve bu konuda Türkiye Cumhuriyeti devletini yeterince bilgilendirmediği anlaşılmaktadır. Percy Lorain Tahran'da vazifesine başlamasından kısa süre sonra görüştüğü Muhiddin Paşa ile ilgili şu yorumları yapmıştır:[11]

> *"Nazarımca Muhiddin Paşa Fransızcaya iyi derecede vakıf ve herhangi bir meseleyi açık şekilde tartışmaya açık, makul bir adam. Hatta, onun bir Şarklıda pek az görünen nahif bir karaktere sahip olduğunu söyleyebilirim. Paşa'nın hissiyatının artan şekilde Rus karşıtı olduğu görülüyor. Bana, Almanların pek çok özelliğine gıpta ettiğini ama Türkiye'yi savaş girdabına sürüklediği için ve o vakitten beri ülkesinin üstüne çöken felaketlerden dolayı Almanya'ya karşı bitmeyen bir öfke duyduğunu söyledi. İran ve İranlılar hakkında Paşa'nın büsbütün tiksintisi var; burayı, bu ırkı ve bilhassa mollaları sevmiyor ve bir daha buraya dönmemek üzere ülkesine döneceği günü iple çektiğini açıkça ifade ediyor. Şimdiye kadarki gözlemlerimden hareketle, Paşa'nın hayli istikrarlı bir politika takip ettiğini ve İran'daki entrikalardan uzak durmakta kararlı olduğunu söyleyebilirim. İngiliz çıkarları konusuna gelince, tutumu oldukça doğru görünüyor."*

11 **TNA, PRO, FO** 371/10151, E1541/1541/34.

Nitekim, Memduh Şevket (Esendal) Bey'in onun halefi olarak 29 Temmuz 1925'te ortaelçi sıfatıyla Tahran'a tayin olunup Aralık 1925'te vazifesine başlamasından itibaren aktardığı izlenimler ve İran'daki gelişmeleri okumakta çektiği zorluklar bu iddiaların en azından Muhiddin Paşa'nın İran'daki gelişmelerle pek yakından alakadar olmadığı kısmını doğrular niteliktedir. Hem İran'da cumhuriyet tartışmalarının yapılış hem de Türk diplomatik misyonunun bu yöndeki gelişmeleri takip ediş süreçlerinin kronolojik ilerleyişi dikkate alındığında bu durum daha da net olarak ortaya çıkmaktadır.

İran'da cumhuriyet tartışmalarını 1906 İran Anayasal Devrimi ve 1921 darbesi bağlamında incelemek gerekmektedir. Kaçar yönetiminin zayıflaması ve hem iç hem de dış politikada itibarını yetirmesinin neticesinde çöküşe doğru gitmesiyle beraber, ülkede parçalanmayı önlemek, ekonomik kalkınmayı sağlamak ve millet inşa etmek yönünden iç politikada ve Rusya ve Britanya'nın nüfuzunu azaltmak anlamında dış politikada arzu edilen adımları atmak için güçlü bir iktidarın kurulması yönündeki beklenti güçlenmişti. Şubat 1921'deki görece olaysız gerçekleşen darbenin ardında bu beklenti bulunuyordu. Rıza Han'ın kısa süre sonra Tabatabai'yi tasfiye etmesi ve nihayet 1923 yılında Başbakan olması, onu Ahmed Şah'ın da önünde bir iktidar odağı haline getirmişti. Şah'ın Ekim 1923'te Avrupa'ya gidişi konusunda Şah yanlılarının serzeniş ve itirazları olsa ve bu gruplar Şah'ı ülkede kalmaya davet etseler de Ahmed Şah, oldukça yanlış bir karar vererek, Kasım 1922'nin hemen başında geri dönemeyeceğini kestiremediği seyahatine çıkmıştır. Bundan kısa süre sonra seçimler yapılmış ve 12 Şubat 1924'te Beşinci Meclis, Veliaht Muhammed Hasan Mirza'nın açılış konuşmasıyla faaliyetlerine başlamıştır. Seçim sürecinin en kritik boyutu Rıza Şah'ın ordudaki etkisini kullanarak komutanlar marifetiyle Tahran gibi göz önünde olan yerler dışında seçimlere güçlü şekilde müdahale etmesidir. Bu tarihten itibaren yeni bir rejime geçme meselesi İran'da en açık ve yoğun şekilde tartışılmaya başlamıştır.

Hem dönemin Tahran'da görev yapan yabancı misyon şefleri hem de modern İran tarihçileri Rıza Han'ın cumhuriyet rejimini gerçekten mi istediği yoksa esas arzusu olan şahlık yolunu kapalı gördüğü için mi bu görüntüyü vermeye çalıştığı konusunda ihtilaf etmişlerdir. Benzer bir ihtilaf, Rıza Han'ın nihai kertede cumhuriyet fikrini terk etme nedenine ilişkin de vardır. Birinci hususta belirsizliğin sebebi her iki görüşe de temel teşkil edecek farklı kanıtların varlığıdır. Rıza Han, Beşinci Meclis'in toplanmasından kısa süre sonra 25 Şubat 1924'te, 1921 darbesinde aktif rol almış olan ve sonrasında da Rıza Han'ın en mutemet adamları arasında bulunan ve o dönem itibarıyla Batı Ordusu Komutanı olan Tümgeneral Ahmed Emir-Ahmedi'ye şu muhtevada bir telgraf göndermiştir:

"Cumhuriyet meselesi milli bir meseledir ve milletin ve hükümetin ısrarıyla tatbik edilmelidir."[12] Telgrafın devamında ise Rıza Han, tüccarın, zanaatkarların, gazetecilerin ve din adamlarının bu yönde telkin edilmesini söylemiş ve halkta ordunun doğrudan bu işe müdahil olduğu intibaı bırakmadan Meclis'e ve hükümete cumhuriyet ilanı yönünde tazyik yapılmasını istemiştir. Ayrıca hem Meclis'e hem de Tahran matbuatına taşradan, cumhuriyet rejimi ve Rıza Han lehinde birbirinin kopyası niteliğinde çok sayıda dilekçe gönderilmiştir.[13] Tüm bu gelişmeler yaşanırken Avrupa'da bulunan Şah, Rıza Han'a telgraf çekerek vaziyet hakkında bilgilendirilmesini ve cumhuriyet hareketinin yayılmasına mani olunmasını söylemiştir.[14] Rıza Han, Şah'a cevaben yazdığı telgraflardan birinde, halkın Sovyetler, Britanya ve Türkiye tarafından desteklendiğini söylediği cumhuriyet hareketini, yasa dışı bir güç kullanarak bastırma güç ve eğiliminde olmadığını belirtmiştir.[15]

Diğer yandan, dönemin önemli entelektüellerinden ve Beşinci Meclis'te milletvekilliği yapmış olan Yahya Devletabadi, Rıza Han'ın cumhuriyeti Şah'a karşı taktiksel bir meydan okuma olarak kullandığı görüşündedir.[16] Yine dönemin bir diğer önemli ismi olan Abdullah Müstevfi'l-Memalik de Şah'ın son Avrupa seferine çıkışından önce Rıza Han'ın başbakanlık dışında bir hedefinin olmadığını ancak Şah'ın ülkeden gidişiyle beraber tahtı ele geçirme fikrine düştüğünü söyler.[17] Wilber da Rıza Han'ın cumhuriyeti İran'ın geleceği için hayati önemde görmediği, asli amacının Kaçar yönetimini tasfiye etmek olduğu ve cumhuriyet rejimini tahttan bir önceki durak olarak gördüğü kanaatindedir.[18]

Her halükârda, Mart 1924'e gelindiğinde hem Meclis'te hem gazetelerde hem de kamuoyunda cumhuriyet meselesi gündemin ana maddesi haline gelmiştir. Mart ayının sonuna gelindiğindeyse Rıza Han bu defa cumhuriyet düşüncesinden vaz geçmiştir. İş bu noktaya gelene kadar söz konusu ay içinde önemli bazı gelişmeler yaşanmıştır. İlk olarak ayın ilk günlerinde, Türkiye Cumhuriyeti'nde TBMM 3 Mart 1924'te Halife'yi hal ve hilafeti ilga eden 431 Sayılı Kanun'u

---

12 Huccet Fellah-Tootkar, **Esnaf ez İnkılab-ı Meşrute ta Inkıraz-ı Kacariye**, Resaneş-i Nevin, Tahran 2015, s. 405.

13 Pertevi-Mukaddem, agm., s. 82-84.

14 **Ae.**, s. 85.

15 Pertevi-Mukaddem, agm., s. 85.

16 Yahya Devletabadi, **Tarih-I Muasır: Yahat-I Yahya**, Neşr-I Attar, Tahran 1982, s. 345.

17 Abdullah Müstevfi'l-Memalik, **Şerh-i Zendegani-yi Men**, Züvvar, Tahran 1992, s. 584.

18 Donald N. Wilber, **Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran**, Exposition Press, New York 1975, s. 73.

kabul etmiştir. Ayın sonuna gelindiğinde ise Rıza Han 26 Mart'a Tahran'dan Kum'a giderek bir süre önce Britanya'nın politikalarını protesto ettikleri için Irak yönetimi ile yaşadıkları sorunlardan dolayı terk etmek zorunda kaldıkları Necef'e geri dönecek olan Ayetullah Abdülkerim Hairi-Yezdi, Ayetullah Mirza Hüseyin Naini ve Ayetullah Seyyid Ebulhasan Isfahani ile görüşmüştür. Rıza Han'ın cumhuriyet konusundaki tutum değişikliği bu görüşmenin ardından geldiği için önde gelen bu Şii alimlerin cumhuriyet aleyhinde tavır almalarına bağlanmıştır.[19] Buna göre ulema Türkiye'de hilafetin ilgasından hareketle cumhuriyet rejimini dinden uzaklaşmayla aynı bulmuş ve Rıza Han'a buna tevessül etmemesini salık vermiştir. Başka tarihçilere göre ise Rıza Han'ın bu manevrasına onun "Tahran'daki siyasi düşmanlarının" sert tutumu neden olmuştur.[20] Fakat, Meclis'teki cumhuriyet ve Rıza Han muhalifi kanadın başını çeken Seyyid Hasan Müderris'in de ulema silkinden bir şahsiyet olduğunu kaydetmek gerekir. Sonuçta, cumhuriyet tartışmaları ve ihtilaflar sokaklara taşarak iş Meclis'i basmaya teşebbüs etmeye varacak kadar ileri gidince Rıza Han'ın Nisan ayı başında şu bildiriyi yayımlamıştır:[21]

> *"Kamuoyunun parçalanmış ve insanların zihinlerinin de karışmış olduğunu görüyorum ki böyle bir zihni karmaşa düzen, güvenlik ve Hükümet ilkelerinin güçlenmesi bağlamında benim düşüncelerime ters olacağından ve baştan beri ben ve esasen bütün ordu, İslam'ın izzetini muhafaza etmeyi vazife ve hedeflerimizin en büyüklerinden biri addettiğimizden ve İslam'ın günbegün terakki ve ilası yolunda mücadele ettiğimizden… Ulema ile vedalaşmak için Kum'a gittiğimde, onlarla görüş alışverişinde bulunma fırsatı buldum. Nihayet tüm ahaliye, kavaid-i diniyyeyi tahkim etmek ve memleketin ve milli Hükümetin bütünlüğünü ayakta tutmak yönündeki mukaddes fikirleri nazar-ı dikkate alarak, cumhuriyet meselesinin terk edilmesi ve herkesin memleketin*

19 Örneğin bkz. Shahrough Akhavi, **Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period**, State University of New York Press, New York 1980, s. 25-32; Abdul-Hadi Hairi, **Shi'Ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics**, E. J. Brill, Leiden 1977, s. 138-146; Ervand Abrahamian, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, Princeton 1982.

20 Vanessa Martin, "Mudarris, Republicanism and the Rise to Power of Riza Khan, Sardar-i Sipah", ed. Stephanie Cronin, **The Making of Modern Iran: State and Society Under Riza Shah, 1921-1941**, Routledge Curzon, London 2005, s. 67.

21 **TNA, PRO, FO** 371/10145, E3748/455/34.

terakki ve tekamülü yolundaki manileri kaldırmak için gayret etmesi gerektiğini ilan etmek icap ettiğine karar verdik. Bu nedenle, tüm vatandaşlardan ve bu mukaddes ülkünün destekçilerinden cumhuriyet talep etmekten vaz geçmelerini ve hepimizin hemfikir olduğu mevzubahis hedeflere ulaşmak için bana katılmalarını istirham ediyorum."

Müderris ve diğer muhaliflerin cumhuriyete, Rıza Han'ın istibdadına müncer olacağı düşüncesiyle karşı çıkmaları tarihin manidar cilvelerinden biridir. Zira cumhuriyet fikrini terk eden ve kısa süre sonra ülkeye Şah olan Rıza Han o dönem muhaliflerinin ve hatta kendisinin dahi tahayyül edemeyeceği bir mutlak ve despotik güce erişmiştir. Bu yönde ilk gelişme, İran Meclisi'nin 31 Ekim 1925'te Şah'ı hal ederek geçici hükümetin başına Rıza Han'ı tayin etmesidir. Ertesi gün yani 1 Kasım 1925'te Meclis'te yaptığı konuşmada İran'dan da kısaca bahseden Mustafa Kemal Paşa, "İran ile olan politikamızda iyi komşuluk duyguları duyulmakta ve görülmektedir." demekle yetinmiştir.[22] Bu karardan günler sonra Memduh Şevket Bey Muhiddin Paşa'nın halefi olarak, 6 Kasım 1925'te yani tam da bu geçiş döneminde Tahran'a ulaşmıştır.[23] Vazifesine başlar başlamaz İran'da oluşan yeni durumla ilgili vaziyet almak durumunda kalan Memduh Şevket Bey'e yeni hükümetin tanınması hususunda Ankara'dan beklediği talimat birkaç gün gelmemiştir.[24] Bunun ardından şahsen inisiyatif almış ve Türkiye'nin yeni hükümeti tanıdığını İran Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir.

Bu noktada dikkat çekici bir durum, Van Hudut Komiserliği'nin, İran'da cumhuriyet ilan edildiği ve Rıza Han'ın reisicumhur olarak seçildiğine dair 8 Kasım 1925'te Ankara'ya gönderdiği istihbarattır.[25] Diğer diplomatik misyonlar ve istihbarat birimleri de her ne kadar Mart 1924 başlarında cumhuriyet ilanına ilişkin raporlar kaleme alsalar da bu ayın sonu özellikle Mayıs ayı itibarıyla cumhuriyet meselesinin kapandığını ve hatta geri adım atmakla Rıza Han'ın büyük bir prestij kaybına uğradığını kaydederken,[26] Kasım 1925 gibi geç bir tarihte Ankara'ya aksi yönde bir istihbari bilginin ulaşması dikkat çekicidir. Bu istihbari bilgiden birkaç gün sonra 14 Kasım'da Rıza Han tarafından ilk defa

---

22 Bıyıklı, **age.**, s. 78.

23 Memduh Şevket Esendal, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999, s. 9.

24 **Ae.**, s. 10.

25 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)** 30-10-0-0/260-753-40.

26 Sabahi, **age.**, s. 169.

kabul edilen Memduh Şevket Bey'in bu görüşmede cumhuriyet ilanı meselesini gündeme getirmesi de İran'daki gelişmeler dikkate alındığında en az söz konusu istihbarat kadar isabetsiz olmuştur. Nitekim Rıza Han başkalarının da bulunduğu bu görüşmede söz konusu mevzuu konuşmaktan içtinap etmiş ve bunu baş başa konuşmak gerektiğini söylemiştir.[27] Daha sonraki görüşmede ise Rıza Han, cumhuriyet ilan etmenin kabil olmadığını ancak kendi şahlığının Kaçar idaresine benzemeyeceğini söylemiştir.[28] Kısa süre sonra 12 Aralık 1925'te Şah ilan edilen Rıza Han, 15 Aralık'ta Rıza Şah Pehlevi olarak yemin etmiştir. 21 Aralık'ta Türkiye Cumhuriyeti resmen yeni yönetimi tanımış ve beş gün sonra 25 Aralık'ta Rıza Şah Pehlevi Memduh Bey'i kabul ederek şu değerlendirmeyi yapmıştır:[29]

"Ben cumhuriyet ilan edememişsem bu fikrimdeki teceddüdatı unuttuğumdan değil fakat Cumhuriyet ilanının çetin olduğundandır. Bu usul ile de biz İran'ı kurtarabiliriz ve Türkiye ile münasebatı kuvvetlendirebiliriz. [...] Hükümetlerin fevkinde bizim Mustafa Kemal Paşa ile aramızda da bir münasebet olmalıdır."

Gerçekten de bu tür bir münasebet kurulmuş ve Rıza Şah 1934 yılının 10 Haziran-2 Temmuz tarihleri arasında Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuştur ki bunun Şah'ın yegâne yurtdışı gezisi olduğunu kaydetmek gerekir. Takip eden yıllarda, 22 Nisan 1926 tarihli "Türkiye-İran Muhadenet ve Emniyet Muahedesi" ve bu muahedeye merbut 15 Haziran 1928 tarihli protokol, 23 Ocak 1932 tarihli "Türkiye ile İran Arasında Hudut Hattının Tayinine Dair İtilafnâme" ve nihayet 8 Temmuz 1937 tarihli "Sadabad Paktı" ile ilişkiler çok boyutlu ve iniş çıkışlı gelişmeye devam etmiştir. Ancak, özellikle Türkiye-İran ilişkilerinin yirminci yüzyıldaki seyrine bakıldığında, 29 Ekim 1923 ila 12 Aralık 1925 arasındaki gelişmelerin birçok yönüyle oldukça özgün olduğunu vurgulamak gerekir.

Sonuç

İran'da Pehlevi Hanedanı kurulduktan sonra Türkiye için artık, komşudaki rejim tartışmaları kapanmış bir meseleydi ve ikili ilişkilerde temel konu yine güvenlik meselesi olmaya devam etti. Uluslararası ilişkilerinde kendini güvene almak isteyen Türkiye Cumhuriyeti, 1925 ila 1926 yılları arasında muhtelif ülkelerle dostluk ve saldırmazlık anlaşmaları imzaladı ki bunların en önemlilerinden biri 17 Aralık 1925'te –yani Rıza Şah Meclis'te yemin ettikten yalnızca iki gün sonra– Sovyetler ile imzalanan anlaşmaydı. Bu tarihten takriben

27 Esendal, **age.**, s. 10.

28 **Ae.**, s. 54.

29 **Ae.**, s. 74.

bir ay sonra 24 Ocak 1926'da Memduh Bey'i kabul eden Rıza Şah'ın serzenişi, Şah'ın İran'da cumhuriyet ilan edilmemesinin Ankara üzerinde "süitesir" bıraktığı düşüncesinde olduğunu göstermesi açısından manidardır. Memduh Bey bu kabul esnasında yaşanan diyaloğu şöyle aktarır:[30]

> *"24 Kanunusani Pazar günü, sabahleyin Şah tarafından kabul olundum. Beni hususi evinde, arkadaki odalarında kabul etti. Oturduk. Niçin gelip gitmediğimi sordu. İtimadnamenin geç kaldığından bahsettim. Onun hiç ehemmiyeti olmadığını söyledi. Her zaman kendisini görmek arzusunda bulunduğumu söyledim. Sonra işe geçti. Muahedeye sözü intikal ettirdi. "Sizin yeni bir düstur-i ameliyeniz olduğunu zannediyorduk" dedi. "Ben evvela Türkiye ile muahede akdederek badehu birlikte Rusya'ya muahede bağlamak isterdim" dedi. Bizim Rusya ile böyle bir muahede bağlamaya mecbur olduğumuzu söyledim. Musul meselesinin bizi müşkül bir mevkide bıraktığından bahsettim. Tasdik etti. "Şimdi ayrı ayrı muahede yapacağız" dedi. "Arada Rus-Türk muahedesini işitince derhal tereddüt ettim, inanmadım" dedi. "Belki hükümetinizin bir fikri vardır diye düşündüm" dedi. Sonra kendisinin Cumhuriyet ilan edememesinin bizim üzerimizde bir suitesir hasıl ettiğini zannederek bunu izale için Muhiddin Paşa'nın, kendisine, "Türkiye'de top attılar Cumhuriyet ilan olundu" dediğini söyledi ve "Burası Türkiye değil" dedi. "Burada, bu köpek oğlu halk sefaretlerin yollarını öğrenmişler; burada top atmakla Cumhuriyet ilan olunmaz" dedi."*

Ne var ki yüzyılın devamında İran'da rejim tartışmaları devam etmiş ve 1979'da İran İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden süreçte önemli iniş çıkışlar yaşanmıştır. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1938'de ölmesi ve Rıza Şah'ın 1941'de Britanya ve Rusya tarafından tahttan 22 yaşındaki oğlu Muhammed Rıza lehine çekilerek sürgüne gitmeye zorlanması her iki ülke açısından da önemli bir dönemin sonlanması anlamına gelmiştir. İlişkilerde ele alınan dönemde yaşanan gelişmeler ise önemli bir parantez olarak tarihe geçmiştir.

30 **Ay.**

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30-10-0-0/260-753-40

The National Archives (TNA), Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO)

FO 371/10145, E2423/455/34.

FO 371/10145, E3748/455/34.

FO 371/10151, E1541/1541/34.

Kitap ve makaleler

Abrahamian, Ervand, **Iran Between Two Revolutions**, Princeton University Press, Princeton 1982.

Afacan, Serhan, "Men of Mission: Turkey's Ambassadors to Iran in the Early Republican Period (1922-1938)", **Comparativ**, Vol. 33, No. 2, 2023, s. 203-224.

Akhavi, Shahrough, **Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period**, State University of New York Press, New York 1980.

"Balıkesir'de Halkla Konuşma", **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (II)**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 98-103.

Bıyıklı, Mustafa, **Mustafa Kemal Atatürk'ün Dış Politika Konuşmaları**, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2011.

Cin, Barış, **Türkiye-İran Siyasi İlişkileri (1923-1938)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007.

Çetinsaya, Gökhan, "Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e Türk-İran İlişkileri: 1918-1925", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVI, S 48, Kasım 2000, s. 769-796.

Devletabadi, Yahya, **Tarih-I Muasır: Yahat-I Yahya**, Neşr-I Attar, Tahran 1982.

Erdal, İbrahim, "Atatürk Dönemi (1923-1938) Türk-İran İlişkileri ve Sadabad Paktı", **Karadeniz Araştırmaları**, C 9, S 34, Yaz 2012, s. 77-88.

Esendal, Memduh Şevket, **Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1999.

Fellah-Tootkar, Huccet, **Esnaf ez İnkılab-ı Meşrute ta Inkıraz-ı Kacariye**, Resaneş-i Nevin, Tahran 2015.

Hairi, Abdul-Hadi, **Shi'Ism and Constitutionalism in Iran: A Study of the Role Played by the Persian Residents of Iraq in Iranian Politics**, E. J. Brill, Leiden 1977.

Martin, Vanessa, "Mudarris, Republicanism and the Rise to Power of Riza Khan, Sardar-i Sipah", ed. Stephanie Cronin, **The Making of Modern Iran: State and Society Under Riza Shah, 1921-1941**, Routledge Curzon, London 2005, s. 67-80.

Müstevfi'l-Memalik, Abdullah, Şerh-i **Zendegani-yi Men**, Züvvar, Tahran 1992.

Pertevi-Mukaddem, Abbas, "Teemmüli der Cumhuriyi-yi Reza Hani bâ İttikâ be Esnad", **Fasılname-i Mutalaat-ı Tarihi**, 1384/6, s. 74-119.

Sabahi, Houshang, **British Policy in Persia (1918-1925)**, Franc Cass, Londra 1990.

Sohrabi, Nader, **Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran**, Cambridge University Press, New York 2011.

Wilber, Donald N., **Riza Shah Pahlavi: The Resurrection and Reconstruction of Iran**, Exposition Press, New York 1975.

ATATÜRK DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASINDA TÜRK DONANMASININ ROLÜ

Derya LEVENT MİYAK*

ÖZET

Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere yeni kurulan Cumhuriyet'in önder kadroları ülkenin çağdaşlaşması ve kalkınması amacıyla her alanda çalışmalar başlatmıştır. Yapılan çalışmalar doğal olarak uluslararası alanda yeni Türk devletinin saygın bir konuma gelmesi doğrultusunda uyguladığı dış politika uygulamalarıyla paralel olarak sürdürülmüştür. Bu bağlamda çalışmanın öznesini oluşturan ve ülkenin güvenlik dayanağı Türk Silahlı Kuvvetleri'nin unsurları içinde yer alan Türk Deniz Kuvvetleri, üstlendiği güvenlik görevlerinin yanında kendine özgü teşkilat yapısı doğrultusunda diplomasi alanında dış politikanın önemli bir parçası olarak hizmetler de vermiştir.

Bu bağlamda Deniz Kuvvetleri'nin imkan ve kabiliyetlerini artırmaya yönelik çalışmalarda ülkenin ekonomik imkanları göz önüne alınmış ve başlangıç olarak mevcut olanaklar içerisinde çalışmalar başlatılmıştır. Türk Deniz Kuvvetleri'nin Atatürk döneminde yeniden yapılandırılarak kuruluş aşamasından önemli bir savaş gücü aşamasına dönüşmesiyle birlikte diplomatik yönden beklenen hizmetler de artık gerçekleşmeye başlamıştır.

Türk donanmasındaki gelişmeler Atatürk döneminde gerçekleşen çağdaşlaşma atılımlarının somut bir göstergesi olmuştur. Türk donanması gerek Karadeniz gerekse Ege ve Akdeniz'de bayrak gösterirken genç Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşanan tüm bu gelişmelerin resmi temsilcisi de olmuştur.

Özellikle Akdeniz'de üstlenilen uluslararası hizmetlerin dışında Türk donanması yabancı devlet adamlarının ziyaretlerinde önemli görevler de almıştır. Aynı şekilde Deniz Kuvvetleri Türk devlet adamlarının Karadeniz ve Akdeniz'de yapmış oldukları yabancı ülke ziyaretlerinde diplomatik sorumluluklar üstlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, Donanma, Denizcilik, Dış Politika, Güvenlik.

* Doktor, İstanbul Aydın Üniversitesi, mail: miyak68@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-8319-217X

THE ROLE OF THE TURKISH NAVY IN THE FOREIGN POLICY OF THE ATATÜRK ERA

ABSTRACT

The leading cadres of the newly established Republic, especially Mustafa Kemal Pasha, started studies in every field for the modernization and development of the country. Naturally, the studies carried out in parallel with the foreign policy practices implemented in line with the new Turkish state's becoming a respected position in the international arena. In this context, the Turkish Naval Forces, which is the subject of the study and is among the elements of the Turkish Armed Forces, the security base of the country, has also served as an important part of foreign policy in the field of diplomacy in line with its unique organizational structure, in addition to the security duties it has undertaken.

In this context, the economic opportunities of the country were taken into account in the studies aimed at increasing the possibilities and capabilities of the Naval Forces, and initially, studies were started within the existing possibilities. With the restructuring of the Turkish Naval Forces during the Atatürk period and transforming from its establishment stage to an important war power stage, the services expected from the diplomatic side have now begun to take place.

The developments in the Turkish navy have been a concrete indicator of the modernization breakthroughs that took place during the Atatürk period. While the Turkish navy showed flags both in the Black Sea, the Aegean and the Mediterranean, it also became the official representative of all these developments in the young Republic of Türkiye.

Apart from the international services undertaken especially in the Mediterranean, the Turkish navy also took important roles in the visits of foreign statesmen. Likewise, the Naval Forces assumed diplomatic responsibilities during the visits of Turkish statesmen to foreign countries in the Black Sea and the Mediterranean.

Keywords: Republic of Türkiye, Navy, Maritime, Foreign Policy, Security.

Giriş

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanması yeni Türkiye devletinin ufkunu açan bir başlangıcı oluşturuyordu. Ancak diplomasi masası savaş alanında biten mücadelenin daha farklı şekilde devam ettirilmeye çalışılacağı başka bir arena oluşturmaktaydı. Bu bağlamda Türkiye'yi nihai barış görüşmelerinde çok da kolay olmayacak bir sınav beklemekteydi. Nitekim daha Lozan Konferansı başlar başlamaz taraflar arasındaki beklentilerin tamamen birbirine zıt yönde olduğu açık bir şekilde ortaya çıkmıştı. İtilaf Devletleri temsilcileri karşılarındaki muhataplarını Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşen ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalayan Osmanlı Devleti'nin temsilcileri olarak görmekteydi. Türk tarafı ise doğal olarak kendisini Kurtuluş Savaşı'nı kazanan ve Mudanya Ateşkes Antlaşması'nı imzalayarak gelen taraf olarak görmekteydi. Zaten bu organizasyonun resmi adının "Yakın Doğunun Sorunları Üzerine Lozan Konferansı" olarak belirlenmiş olması, Osmanlı Devleti'nin çekildiği tüm coğrafyadan kalan bakiye meselelerin muhatabı olarak Türk tarafının alınacağının açık bir göstergesiydi[1].

Taraflar arasındaki bu yaklaşım farkı Lozan görüşmelerinin kesintiye uğramasının ana kaynağını oluşturmuştur. Nihayetinde Lozan Antlaşması Türkiye'nin hedeflediği kriterlere yakın bir şekilde imzalanmış olsa da İtilaf Devletleri'nin başını çeken İngiltere, Fransa ve İtalya'nın bu antlaşmadan sonra Türkiye'ye için belirlemiş oldukları politikalar, konferans sırasında göstermiş oldukları tutumdan pek farklı olmayacaktı.

Her ne olursa olsun Lozan Antlaşması yeni Türk devletinin uluslararası arenada eşit koşullarda tanınmasına olanak tanıyan bir resmi dayanak oluşturmaktaydı. Bununla birlikte Türkiye, dünyaya egemen mevcut sistemin dengeleri içerisinde varlığını sürdürebilmek için bir taraftan bu dengeleri göz önüne alan politikalar geliştirmeye çalışacak, bir taraftan da ekonomik, siyasi, hukuki ve kültürel düzenlemelerle iç istikrarını da yeni baştan düzenlemeye çalışacaktı. Buna paralel olarak genç Türkiye Cumhuriyeti'nin ve onun güvenliğinin teminatı olan Türk Silahlı Kuvvetleri'nin (TSK) gelişimi ve güçlenmesi doğrultusunda istikrarlı bir programın da sürdürülmesi için gayret gösterilecekti.

TSK'nın önemli bir unsuru olan Deniz Kuvvetleri'nin gelişimi yönünde çalışmalar da Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte geciktirilmeden başlatılmıştır. Esasen Türk Deniz Kuvvetleri, coğrafi olarak üç tarafı denizlerle çevrili bir

---

1 Baskın Oran, "Lausanne Barış Antlaşması", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, C I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 218-219.

konumda olan Türkiye Cumhuriyeti'nin kıyı savunmasını üstlenmekten başka, varlığıyla Türk karasularında siyasi, iktisadi ve ticari anlamda özgür olmanın da garantörüydü[2].

Mustafa Kemal Paşa Deniz Kuvvetleri'ni bu anlamda sadece bir güvenlik unsuru olarak görmemiş; onu önemli bir dış politika aracı olarak değerlendirerek, bu gücün gelişimi ile birlikte dış politikanın etkin bir unsuru olarak işlev görmesi bakımından kararlı bir tutum ortaya koymuştur.

Dış politikada donanmanın etkin kullanılmasının yanı sıra bu dönemde TSK'nın diğer unsurlarından da dış politikaya olumlu yön verici vasıtalar olarak faydalanıldığı görülmüştür. Bu bağlamda Balkan Antantı'nın[3] oluşumundan hemen sonra Türk Hava Kuvvetleri'ne bağlı 5 uçaktan meydana gelen filonun Yunanistan'ı ziyareti, Hava Kuvvetleri'nin bu kapsamda katkısına örnek oluşturmaktadır. Balkan Antantı üyesi Yunanistan'a yapılan bu ziyaret stratejik ve askeri işbirliğini geliştirmeyi amaçlıyordu. 21 Mart 1934 tarihinde anılan filo Atina'ya gitmiş, ekip burada çeşitli karşılama, ziyaret ve inceleme gezilerinden başka Yunan Cumhuriyeti'nin 25 Mart 1934 tarihindeki 10. Yıl kutlamalarına katılmış ve törenlerde başarılı uçuşlar gerçekleştirerek yurda geri dönmüştür[4]. Türkiye'nin Yunanistan'a tertiplediği bu ziyaret, kısa süre öncesine kadar iki hasım ülke arasında var olan düşmanlığın yerini dostluğun almaya başlamasının ötesinde, bölgesel çıkarlar ve özellikle güvenlik konusunda dayanışma ihtiyacının taraflar arasında kabul gördüğünü de ortaya koymaktaydı. Böyle simgesel faaliyetler, işbirliği doğrultusunda yapılacak çalışmaların bundan sonra kalıcı olacağını göstermesi bakımından önem taşımaktaydı.

Yine aynı kapsamda en somut örneklerden biri ise 1937 yılında icra edilen "Trakya manevraları" olmuştur. Deniz ve Hava Kuvvetleri bu manevralara katılım sağlamış olsa da, bu tatbikat ağırlıklı olarak kara gücü odaklı planlanmıştır. Bu

---

2 Afif Büyüktuğrul, **Büyük Atamız ve Türk Denizciliği**, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2006, s. 12-14.

3 Balkan Antantı 9 Şubat 1934 tarihinde Atina'da Türk, Romen, Yunan ve Yugoslav Dışişleri Bakanları tarafından imzalanması ile kurulmuştur. Bkz. Mehmet Gönlübol, Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C I, Alkım Kitabevi Yayınları, İstanbul [t.y.], s. 102; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih**, Hava Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara 1979, s. 431.

4 Ferdi Uyanıker, **Türk Donanmasının Stratejik Bir Seyri: Donanmanın Malta-Faller Ziyareti 1936**, Paradigma Akademi, Çanakkale 2021, s. 3-4; "Türk Hava Filosunun İstikbaline Hazırlık", **Milliyet**, 20.03.1934, s. 1, 2; "Yunanistan'a Gidecek Türk Tayyareleri", **Cumhuriyet**, 20.03.1934, s. 1.

manevra, Türk ordusunun gücünü tüm dünyaya gösterme fırsatı veren ve yabancı temsilcilerin geniş katılım gösterdiği bir tatbikat olarak icra edilmiştir[5]. Yerli ve yabancı askerî heyetler, halk, yerli ve yabancı basın önünde yapılan bu büyük manevra ile Türk ordusunun, Türkiye'nin iç ve dış siyasetinin dayanağı olduğu ve bölgesinde kuvvetini sürekli artıran bir güç olmaya devam edeceği somut bir şekilde gösterilmiştir.

Bu çalışmanın amacı ise Türk donanmasının Atatürk dönemi Türk dış politikasını belirleyen enstrümanlar arasındaki yerini ve önemini ortaya koymak olacaktır. Çalışma, iki dünya savaşı arasındaki süreçte meydana gelen uluslararası gelişmeler perspektifi üzerinden ele alınmıştır. Ortaya çıkarılan tüm bulgular ışığında, yapılan faaliyetler sebep-sonuç ilişkisi içerisinde incelenerek Türk Deniz Kuvvetleri'nin Atatürk döneminde Türk dış politikasına etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Genel Hatlarıyla 1923-1938 Dönemi Türk Dış Politikasındaki Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşı sonrası oluşan konjonktür tüm dünyada, hesabın henüz kapatılmadığını gösteren bir ortam yaratmıştı. Birinci Dünya Savaşı'na neden olan hesaplar Avrupa ve Dünya genelinde savaş sonrasında yapılan antlaşmalarla sonlandırılmış gibi gözükse de, bu antlaşmaların oluşturduğu koşullar yirmi sene sonra patlayacak yeni bir dünya savaşının tohumlarını atan gelişmelere neden olacaktı[6].

---

5 Derya Levent Miyak, **Atatürk Döneminde Millî Müdâfaa Vekâleti ve Güvenlik Politikaları (1923-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2022, s. 561-570; Manevranın başlangıç tarihi ilk etapta Tan gazetesinde 17 Ağustos, Cumhuriyet gazetesinde 18 Ağustos 1937 olarak bildirilmiştir. Bkz. "Trakya Manevraları-Ecnebî Misafirler için Hazırlıklar Yapılıyor", **Cumhuriyet**, 29.07.1937, s. 1, 3; "Büyük Manevralar Başlıyor", **Tan**, 29.07.1937, s. 1, 10. Manevralar hakkında bilgi için ayrıca bkz. "Büyük Manevralar-Irak, Romanya, Yugoslavya ve Yunanistan Erkânıharbiye Reisleri de Geliyorlar", **Tan**, 01.08.1937, s. 1, 10; "Ordumuzun Manevrasını Takip Edecek Misafirlerimiz", **Cumhuriyet**, 01.08.1937, s. 1, 7; "Ordu Trakyada Toplanıyor", **Tan**, 31.07.1937, s. 1, 12; "Manevralarda Dünkü Neticeler", **Cumhuriyet**, 19.08.1937, s. 1, 6; "Manevra İnkişaf Ediyor", **Tan**, 19.08.1937, s. 1, 8; "Kat'i Harekât Bugün Başlıyor", **Cumhuriyet**, 20.08.1937, s. 1, 6; "Manevrada Kati Netice", **Tan**, 20.08.1937, s. 1, 6, 7; "Büyük Manevralar Dün Bitti", **Cumhuriyet**, 21.08.1937, s. 1, 6; "Manevranın Katî Neticesi Alındı", **Tan**, 21.08.1937, s. 1, 9. "…Bugün Saray'da Büyük Geçit Resmi Var", **Cumhuriyet**, 22.08.1937, s. 1, 8; "Büyük Geçit Resmi Bugün Öğleden Sonra Yapılacak", **Tan**, 22.08.1937, s. 1, 10; "Ordunun Büyük Geçit Resmini Dün Yüz Bin Kişi Alkışladı", **Cumhuriyet**, 23.08.1937, s. 1, 6, 7; "Büyük Manevradan Sonra-Kahraman Ordumuz Dün Muazzam Bir Geçit Resmi Yaptı", **Tan**, 23.08.1937, s. 1, 11.

6 Miyak, **age.**, s. 526.

Bu gelişmelere rağmen yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin, içte yapılanma ve kalkınmasının önünü açabilmek için her ne olursa olsun önce dışta istikrara ihtiyacı vardı. Bununla birlikte Lozan Antlaşması imzalanmış olmasına rağmen, tam olarak hedeflendiği gibi sonuçlanamayan, ya da daha sonraya bırakılan sorunlar da bulunmaktaydı. Boğazlardan geçişlerin uluslararası bir komisyon denetimine bırakılması, Musul meselesinin daha sonra çözümlenmek üzere Türk-İngiliz ikili görüşmelerine havale edilmesi, Yunanistan ile mübadele meselesi, Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ödeme şartlarının belirlenmesi, Fransızlarla Suriye sınırının kesin son şeklinin oluşturulması Türkiye'nin siyasi gündemini, özellikle dış politikasını meşgul edecek önemli konulardı[7].

Cumhuriyet'in ilk yıllarında bu meselelerin çözülmesi doğrultusunda bir dış politika yürütülmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte tam bağımsız, modern ve barışçı bir anlayışın sürdürülerek, kurulan millî devletin korunması ve güçlendirilmesi Türk dış politikasının temel hedefi olmuştur.

Bu dönemin başında Musul sorunu yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin aleyhine sonuçlanmış olsa da kuruluş değerlerine sadık kalan Türkiye, diğer sorunların çözümünde istediklerini, izlediği istikrarlı politikalarla elde edecekti. Bu bağlamda tam bağımsızlık ve milli egemenlik konularında kararlı olan Türkiye Cumhuriyeti başlangıç yıllarında söz konusu sorunlara çözüm bulmaya çalışırken genel itibarıyla dış politikasında tarafsız davranmaya özen göstermiştir. Kuruluştan itibaren bu yıllarda "Yurtta Barış, Dünyada Barış" prensibi ilke edinilerek devletlerin Türkiye'ye karşı izledikleri politikaya göre Türkiye'nin dış politikası şekil bulmuştur. Bu anlayışla normal diplomatik ilişkiler kurularak yaklaşık 40 kadar ülkeyle ikili dostluk antlaşmaları yapılmıştır[8].

Türkiye'nin politikalarını ve özellikle Akdeniz'deki faaliyetlerini dikkatle izlediği İtalya ile 30 Mayıs 1928'de Roma'da yapmış olduğu "Tarafsızlık ve Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması" bu ikili antlaşmalar içerisinde en dikkat çekenlerden birisi olmuştur. Ancak bu antlaşma sonrası bir müddet olumlu devam eden iyi ilişkilerin ömrü kısa sürmüştür[9].

---

7 Hasan Duran, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Dış Politika Anlayışı Ve İlkeleri", **Türk Dış Politikası** (Cumhuriyet Dönemi), C I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkubbe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 36; Lozan Antlaşması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, C I, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

8 Hüner Tuncer, **Atatürkçü Dış Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s. 94-96.

9 Uçarol, **age.**, s. 427; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 328; İlhan Uzgel, "1923-1939: Göreli Özerklik 1 : Batı Avrupa'yla İlişkiler" içinde "İtalya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, C I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 294.

Tüm dünyayı 1929 yılında etkisine alan ekonomik buhrandan Türkiye de doğal olarak etkilenmiş ve tedbir olarak daha devletçi politikalar iktisadi sahada etkin kılınmaya çalışılmıştır. Bu şartlar devletin uyguladığı tüm politikalara yansımıştır. Bununla birlikte bu tarihlerden itibaren Lozan bakiyesi birçok problem sonuçlandırılmış, bu antlaşmadan kaynaklanan sınırlamalar da sona ermiştir.

1930'lu yıllarda, Almanya, İtalya ve Japonya'nın mevcut düzeni değiştirmeye ve yayılmacı politikalar izlemeye başlamaları, uluslararası alanda güvenlik odaklı gerilimin yeniden dünyanın gündemine taşınmasına neden olmuştur. Bir taraftan da bu gelişmeler devletlerin silahlanma konusundaki arzularını artırmaya başlamıştır. Almanya'nın 16 Mart 1935'te Versailles Antlaşması'nın silahlanmayı kısıtlayan maddesini tanımadığını ilan etmesi bu süreci daha da hızlandırmıştır[10]. Aynı yıl İtalya'nın da Habeşistan'ı işgal etmesi, Türkiye'de olduğu kadar bölgede ve dünyada artık çatışma geriliminin daha da artabileceği kaygısını yaratmaktaydı. O dönemde uyguladığı politikalarla Akdeniz'de büyük bir tehdit ortamı oluşturan İtalya'nın Ege'de On İki Ada'yı silahlandırmaya ve askerî üsler oluşturmaya başlaması Türkiye için büyük bir güvenlik problemi yaratmıştır[11].

Dünyanın büyük güçleri, 1939'da çıkacak olan İkinci Dünya Savaşı öncesinde silahlanma yarışını hızlandırırken Türkiye bir taraftan bu gelişmeleri dikkatle takip etmiş, bir taraftan da güvenlik tedbirlerini geliştirmeye yönelik çalışmalarına devam etmiştir. Ancak yine de barışın daim kılınması için çalışmalarını sürdürmekten vazgeçmemiştir. Türkiye, 1930 yılına gelindiğinde komşularıyla geçmişten kalan sorunlarını büyük ölçüde çözüme kavuşturmuş, yaptığı ekonomik, siyasi, hukuki ve kültürel düzenlemelerle iç istikrarını da büyük ölçüde sağlamlaştırmıştır. Mustafa Kemal Paşa 20 Nisan 1931 tarihinde yaptığı bir bildiride "yurtta barış, dünyada barış için çalışıyoruz" şeklindeki kısa ve öz açıklamasıyla Türkiye'nin yürüttüğü politikanın temel siyasi prensibini ortaya koymuştur. Bu kapsamda 1930'lu yıllarda, Türkiye barışçı politikasını yerleştirebilmek için büyük gayret sarf etmiştir[12].

Bu süreçte artık Türkiye'nin dış politika seyri ikili antlaşmalardan çok taraflı antlaşmalara yönelim şeklinde olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne katılmış, Balkan Antantı ve Sadabat Paktı'nı oluşturmuş, Montrö

10 Armaoğlu, **age.**, s. 245-249.

11 Armaoğlu, **age.**, s. 341. Uzgel, **age.**, s. 296.

12 Tuncer, **age.**, s. 124-126.

Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamıştır[13]. Bu dönemin sonunda Hatay ilinin Türkiye'ye katılması büyük bir kazanım olmuştur[14].

2. Dönem İçerisinde Donanmanın Gelişimi

Cumhuriyet'in ilanıyla birlikte bu dönemde "Cumhuriyet Donanması" olarak anılan[15] Deniz Kuvvetleri'nin Türkiye'nin güvenlik gücünün bir unsuru olarak ilk yıllardaki varlığını, Osmanlı Devleti'nden devralınan envanter mevcudu oluşturmaktaydı. Ancak bu mevcut yakın geçmişte tecrübe edilen Birinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan büyük kayıplar nedeniyle pek de parlak durumda değildi. Bu kapsamda Cumhuriyet'e intikal eden donanmanın durumu Tablo 1'de belirtilmiştir.

Tablo. 1: Cumhuriyet Donanması'nın Başlangıç Durumu (1924)

Geminin İsmi	Tonajı	Cinsi	Durumu
Yavuz Sultan Selim	23.500	Muharebe kruvazörü	Onarıma muhtaç
Turgut Reis	10.100	Zırhlı	Eski
Mecidiye	3.250	Kruvazör	Onarıma muhtaç
Hamidiye	3.850	Kruvazör	Vazife görür
Berk-i Satvet	840	Torpido kruvazör	Onarıma muhtaç
Peyk-i Şevket	740	Torpido kruvazör	Onarıma muhtaç
Burak Reis	510	Gambot	Vazife görür
Preveze	510	Gambot	Vazife görür
Sakız	510	Gambot	Onarıma muhtaç
Aydın Reis	510	Gambot	Vazife görür
Numune-i Hamiyyet	616	Muhrip	Onarıma muhtaç
Muavenet-i Millîyye	616	Muhrip	Onarıma muhtaç

13 Yılmaz Tezcan, **Sevr ve Lozan Antlaşmaları İle Montrö Boğazlar Sözleşmesi Genel Hususları ve Mukayesesi**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2003, s. 54; "Ordumuz Dün Gece Karadeniz Boğazı'na Girdi!", **Cumhuriyet**, 21.07.1936, s. 1, 9; "Montrö Zaferi: Mukavele Gece İmzalandı", **Tan**, 21.07.1936, s. 1; "Boğazların Askerî İşgali Dün Tamamlandı.", **Cumhuriyet**, 22.07.1936, s. 1, 7, 8; "Anadolu Kavağı'nda-İşgal Dün Karadeniz Boğazında Tamamlandı", **Tan**, 22.07.1936, s. 1.

14 Tuncer, **age.**, s. 164-170.

15 Uyanıker, **age.**, s. 1.

Taşoz	305	Torpidobot	Vazife görür
Basra	305	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Samsun	305	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Berk-i Efşan	270	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Akhisar	165	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Draç	165	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Musul	165	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Yunus	160	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Sultanhisar	97,5	Torpidobot	Onarıma muhtaç
Sivrihisar	97,5	Torpidobot	Onarıma muhtaç

Kaynak: **Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivi (DMA)**, Umûr-i Bahriye Müdüriyeti II (UBM II), K: 9, G: 149, 1924; **Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri**, Yay. Haz. Cemalettin Taşkıran vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara 1998, s. 141; Miyak, **age.**, s. 248.

Cumhuriyet'in ilanından kısa süre sonra Mustafa Kemal Paşa *Hamidiye* kruvazörü ile 11 Eylül 1924'te başlayan[16] ve 21 Eylül 1924'te Samsun'da[17] biten Karadeniz gezisine katılarak Türk donanmasının durumunu inceleme fırsatı bulmuştur. Seyahat esnasında *Hamidiye*'ye *Peyk-i Şevket* torpido kruvazörü de refakat etmiştir. Bu gezi esnasında Mustafa Kemal Paşa, Bahriye personelini daha yakından tanıma imkanı kazanmış ve donanmanın ihtiyaç ve sorunlarını bizzat Bahriye personelinden dinlemiştir[18].

16 "Hamidiye Kruvazörü, Reîs-i Cumhur Hazretleri ile Maiyetlerini Trabzon'a götürmektedir.", **Cumhuriyet**, 12.09.1340/1924, s. 1; "Gazi Paşa Hazretleri'nin Seyahatlerine Dair Malumat", **Akşam**, 14.09.1340/1924, s. 1.

17 "Reis-i Cumhur Hazretleri Samsun'da", **Akşam**, 23.09.1340/1924, s. 1; "Gazi Paşa'nın Mühim Bir Nutukları" (Samsun), **Cumhuriyet**, 23.09.1340/1924, s. 1. Anılan seyahat Trabzon'a kadar planlanmıştı. Ancak gezi Erzurum'da meydana gelen deprem nedeniyle Samsun'da tamamlanmak zorunda kaldı. Bkz. Yüksel Öcal, **Kürek ve Yelken Döneminden Günümüze Türk Bahriyesi**, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 337; "Gazi Paşa Hazretleri Erzurum'a Gidiyorlar", **Akşam**, 20.09.1340/1924, s. 1; "Hamidiye Dün Limanımıza Döndü", **Vatan**, 27.09.1340/1924, s. 1; "Reis-i Cumhur Hazretleri Erzurum'da", **Vatan**, 01.10.1340/1924, s. 2; "Gazi Paşa ve Refikaları Erzurum Felaketzedeleri için Onar Bin Lira Teberru Etmişlerdir", **Vatan**, 03.10.1340/1924, s. 1.

18 Büyüktuğrul, **age.**, s. 48-51; Öcal, **age.**, s. 337.

Mustafa Kemal Paşa'nın seyahat sırasında *Hamidiye*'nin hatıra defterinde ifade etmiş olduğu direktifleri Deniz Kuvvetleri'nin gücünü artırmaya yönelik çalışmalara yön vermiştir. Buna göre ilk etapta devletin o günkü sınırlı şartları dikkate alınarak öncelikli olarak mevcut olanakların değerlendirilmesi öngörülmüştür[19]. Yapılacak çalışmaları organize etmek üzere bu dönemde Bahriye Vekâleti'nin kurularak faaliyete geçmesi de bu direktiften kısa süre sonra gerçekleşmiştir[20].

İlk aşamada Osmanlı Devleti'nden bakiye kalan savaş gemilerinin bakıma alınarak faaliyete geçirilmesine yönelik planlama yapılmıştır. Buna göre savaş gemilerinin bakım ve onarımı kendi imkân ve kabiliyetlerimizle yapılmaya başlamıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nda büyük hasar gören Yavuz muhribinin onarımı bunun dışında tutulmuştur[21]. Diğer taraftan imkanlar ölçüsünde ilk etapta yeni denizaltılarla da donanmanın takviye edilmesi çalışmalarına başlanmıştır.[22]

Bakım ve onarım imkanlarının geliştirilmesi ve ileride yurt içinde kendi savaş gemilerimizin yapımına zemin hazırlanması amacıyla 1924 yılından itibaren İzmit'te oluşturulan deniz üssü ile bütünleşik olarak Gölcük'te bir askerî tersane teşkil edilmeye başlanmıştır[23].

---

19 **Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)**, 94/10, 20.09.1340/1924; **Atatürk'ün Bütün Eserleri (1924)**, C XVI, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005, s. 36-37; Öcal, **age.**, s. 337.

20 Bahriye Vekâleti'nin kuruluşu ile ilgili 539 sayılı kanun hakkında bilgi için bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, 28. Birleşim (29 XII 1340/1924), Devre 2, C 11, TBMM Matbaası, Ankara 1975, s. 287-294, 303-304; "Bahriye Vekâleti Teşkiline Dair Kanun", **Kanunlar Dergisi**, C 3, Ankara, [t.y.], s. 35; "Bahriye Vekâleti Layihası Kabul Edildi", **Vatan**, 30.12.1340/1924, s. 1; "Bahriye Vekâleti Teşkili Hakkındaki Kanun Layihası Ekseriyetle Kabul Edilmiştir", **Tanin**, 30.12.1340/1924, s. 3. Bahriye Vekâleti 3 yıl kadar kısa süreli faaliyetten sonra 16 Ocak 1928 tarihinde 1198 sayılı kanunla lağvedilmiş ve görevleri Millî Müdâfaa Vekâleti'ne tekrar devredilmiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, 32. Birleşim (16.I.1928), Devre 3, C 2, TBMM Matbaası, Ankara [t.y.], s. 48-49; "Bahriye Vekaletinin İlgasına Dair Kanun", **Kanunlar Dergisi**, C 6, Ankara [t.y.], s. 55.

21 Öcal, **age.**, s. 339; Abdullah Tok, **Cumhuriyet Döneminde Bahriye Vekaleti**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2014, s. 38. Savaş gemilerinin bakım ve onarımı ile ilgili 1925-1928 arası dönemde yapılan işler ve maliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **DMA**, Bahriye Vekâleti, 84/1336, 1925-1928.

22 Erkan-ı Harbiye-i Umûmiyye Reisi Fevzi (Çakmak) Paşa'nın deniz gücünü öncelikle denizaltılarla güçlendirme yönündeki istekli tutumu hakkında bilgi için bkz. Rasim Ünlü, **Cumhuriyet Bahriyesinin Oluşumu ve Gelişimi Süreci**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1996, s. 22, 75.

23 Namık Gökçay, **İzmit Tersanesi Marmara Üssü Bahri Marmara Deniz Ana Üs Tarihçeleri**, Deniz Basımevi, İstanbul 2009, s. 17.

Yavuz zırhlısının onarımı için gerekli olan havuza alınma işleminin burada yapılması bu tersanenin gelişimine katkı sağlamıştır[24]. Bu geminin onarımı için başlatılan çalışmalara yurt içinde yabancı firmalar marifetiyle 1927 yılında hız verilmiş ve 1930 yılında tamamlatılarak geminin donanma hizmetine katılması sağlanmıştır.[25] *Yavuz* muhribinin katılışı donanma için büyük bir güç takviyesi olmuştur.

Bununla birlikte başta mübadele sorunu olmak üzere birçok konuda 1930 yılına kadar gergin ilişkiler yaşanılan Yunanistan'ın bu sırada Ege denizinde güç olarak üstünlük kurmaya çalışması nedeniyle, Yunanistan'ın donanmasına yönelik çalışmaları Türkiye tarafından yakından takip edilmekte ve Türkiye imkanlarını belirlerken bu gözlemlerini de dikkate almaya çalışmaktaydı[26].

Dışarıda yaptırılan ilk savaş gemilerimiz *Birinci İnönü* ve *İkinci İnönü* denizaltıları olmuştur. Hollanda'da yapılan Cumhuriyet Donanması'nın ilk denizaltıları[27] 9 Haziran 1928 tarihinde Türkiye'ye getirilmişlerdir[28].

İtalya ile ilişkileri geliştirmek maksadıyla 30 Mayıs 1928'de Roma'da "Tarafsızlık ve Uzlaşma ve Yargısal Çözüm Antlaşması" yapıldıktan sonra[29] bu ülke tersanelerine savaş gemileri sipariş edilmiştir. Bunlardan *Doğan, Martı* ve *Denizkuşu* isimleri verilen hücumbotlar 10 Eylül 1931 tarihinde Türkiye'ye getirilmiştir[30]. Yine İtalya'ya sipariş edilen 4 adet muhripten *Adatepe* ve *Kocatepe*

---

24 Öcal, **age.**, s. 339.

25 Salim Karaman, "Atatürk ve Cumhuriyet Donanması", **Atatürk Haftası Armağanı**, S 40, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2013, s. 133-154.

26 Erkân-ı Harbiye-i Umûmiyye Reisi Fevzi Paşa'nın yeni siparişler ve *Yavuz* zırhlısının onarımı ile Türk donanmasının Yunan donanmasına denk gelebileceğine yönelik 20 Haziran 1925 tarihinde yaptığı değerlendirmesi hakkında bilgi için bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 663/30.10.0.0/62.420.3, 20.06.1925. Yunanistan, *Yavuz*'un tamir edilmesi durumunda deniz gücünde aleyhine denge değişimine yönelik duruma karşı kendi bünyesinde bir komisyon kurmuştur. Yunanistan'da bu konuları yakından takip eden Atina'nın Türkiye Büyükelçisi'nin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey'e konu hakkında verdiği bilgiler için bkz. **BCA**, 677/ 30.10.0.0/63.422.7, 30.11.1927.

27 "Yeni Tahte-l-bahrimiz Yakında Hollanda'dan Sularımıza Geliyor", **Cumhuriyet**, 9.02.1928, s. 2; "Tahte-l-bahrlerimiz On Beş Güne Kadar Geliyor", **Cumhuriyet**, 25.05.1928, s. 1.

28 Şamil Hızal, **Dünya Denizaltıcılık Tarihi**, Deniz Basımevi, İstanbul 2014, s. 295; Öcal, **age.**, s. 344; Ayrıca bkz. "Filomuza İltihak Eden Yeni Kuvvetler-Birinci ve İkinci İnönü Tahte-l-bahrlerimize Dün Merasimle Şanlı Bayrağımız Keşide Edildi", **Cumhuriyet**, 10.06.1928, s. 1; "Yeni Tahte-l-bahrlerimiz Dün Saat İkide Geldiler", **İkdam**, 10.06.1928, s. 1.

29 Uçarol, **age.**, s. 427; Armaoğlu, **age.**, s. 328; Uzgel, **age.**, s. 294.

30 Öcal, **age.**, s. 348; Büyüktuğrul, **age.**, s. 145.

18 Ekim 1931 tarihinde, *Tınaztepe* ve *Zafer*[31] 4 Haziran 1932 tarihinde katılış yapmışlardır.[32] Ayrıca *Sakarya* ve *Dumlupınar* adları verilen ve yine İtalya'da inşa edilen denizaltılar 6 Kasım 1931 tarihinde tamamlanarak donanmaya katılmışlardır[33].

Cumhuriyet Donanması 1932 yılında envanterine dahil olan gemiler ve *Yavuz* zırhlısının faaliyete geçmesi ile birlikte büyük devletlerin donanmaları kadar olmasa da bölgesinde ve özellikle Balkan devletlerinin donanmaları arasında dikkate alınması gereken bir güç haline gelmiştir. Donanmanın 1933-1938 yılları arasında Balkanlar ve Ortadoğu ülkeleri donanmalarının en az ikisinin toplamına denk gelecek bir güce yükselmesi amaçlanarak çalışmalar devam ettirilmiştir[34].

Donanmanın beşinci denizaltısı İspanya'dan satın alınmış ve *Gür*[35] ismi verilerek bakımları tamamlandıktan sonra 29 Aralık 1936 tarihinde katılış yapmıştır[36]. Denizaltı gemilerinin yakıt ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak üzere Almanya'dan satın alınan *Erkin* ismi verilen denizaltı ana gemisi 24 Temmuz 1936 tarihinde İstanbul'a getirilmiştir[37]. 1937 yılında İngiltere'de Thonycraft

---

31 *Tınaztepe* ve *Zafer* gemilerinin kabul aşamasındaki elektronik donanımının kontrolü için düzenlenen 21 Kasım 1931 tarihli test raporları için bkz. **DMA**, Deniz Müsteşarlığı, 116/2770, 1930-1931.

32 Büyüktuğrul, **age.**, s. 143; "Yeni Torpidolarımız Geliyor", **Cumhuriyet**, 31.05.1932, s. 2; "Yeni Muhriplerimiz Zafer ve Tınaztepe-Gemiler Bugün Limanımıza Geliyorlar, Bayrak Merasimi Yapılacak", **Cumhuriyet**, 06.06.1932, s. 1, 4; "Tınaztepe ve Zafer-Bu İki Muhribimize Bugün Sancak Çekiliyor", **Tan**, 06.06.1932, s. 1; "Dün Gelen Torpido Muhriplerimize Merasimle Bayrağımız Çekildi", **Cumhuriyet**, 07.06.1932, s. 1; "İki Muhribimize de Dün Sancağımız Merasimle Çekildi", **Tan**, 07.06.1932, s. 1, 6.

33 Hızal, **age.**, s. 296; Öcal, **age.**, s. 348.

34 Karaman, agm., s. 142-144.

35 "Yeni Bir Denizaltı Gemisi Daha Aldık-İspanya'dan Satın Aldığımız Yeni Gemimize Bayrak Çekildi, Yakında İstanbul'a Geliyor", **Cumhuriyet**, 01.01.1935, s. 1; "Yeni Bir Denizaltı Gemimiz-İspanya'da Kadiks Limanına İndirildi", **Milliyet**, 01.01.1935, s. 1; "Yeni Denizaltı Gemimiz Haliç'te", **Cumhuriyet**, 10.01.1935, s. 1.

36 Hızal, **age.**, s. 297; Büyüktuğrul, **age.**, s. 144. Ayrıca teklif olunan sipariş mektupları ve sözleşme projeleri incelenerek, Millî Müdâfaa Vekâleti'ne E-1 (Gür) denizaltısının alımı için sözleşme yetkisi verildiği 29.9.1934 tarih ve 2/1324 sayılı Bakanlar Kurulu kararnamesi için bkz. **BCA**, 1324/30.18.1.2/48.66.2, 29.9.1934,

37 Öcal, **age.**, s. 355-356; "Yeni Alınan Denizaltı Ana Gemisi", **Tan**, 27.07.1936, s. 2; "Denizaltı Gemileri İçin Alınan Ana Gemisine Dün Merasimle Bayrak Çekildi ve Erkin Adı Konuldu", **Cumhuriyet**, 28.07.1936, s. 1, 7; "Donanmamıza Dün Bir Gemi Daha Katıldı", **Akşam**, 28.07.1936, s. 5.

Tersanesi'ne ısmarlanan manyetik mayın tarama gemileri *Çanak* ve *Kavak,* 1939 yılında İskenderiye limanında Türk mürettebatına teslim edilmiştir[38].

Bu dönemde ayrıca 1936 yılında Almanya'ya dört adet denizaltı[39] sipariş edilmiş ikisinin montaj ve diğer işlerinin Türkiye'de yapılması planlanmıştır[40]. Bu denizaltılara Atatürk tarafından *Atılay, Batıray, Saldıray, Yıldıray* isimleri verilmiştir.[41] *Batıray* ve *Saldıray* Almanya'da yapılmış[42], *Atılay* ve *Yıldıray* ise Türkiye'de tamamlanmıştır. Almanya'da inşa edilmiş olan *Saldıray*[43] Türkiye'ye getirilerek 5 Haziran 1939'da donanmaya katılmıştır. *Batıray* ise İkinci Dünya Savaşı çıkınca Almanya tarafından teslim edilmemiştir. Savaş sonuna doğru Almanlar düşmanın eline geçmemesi için denizaltıyı batırmışlardır[44].

Gemi inşa mühendisi Yüzbaşı Ata Nutku önderliğinde kendi personelimizle üretilmek üzere 1934 yılında Gölcük'te yapımına başlanan akaryakıt tanker (yağ) gemisi[45] 1938 yılında *Gölcük* adıyla hizmete girmiştir[46]. Yine aynı şekilde *Atak* mayın dökücü gemisi[47] 1939 yılında hizmete girmiştir[48].

---

38 Öcal, **age.**, s. 360.

39 "Almanya'da Yapılan Dört Denizaltı Gemimiz", **Cumhuriyet**, 17.02.1937, s. 5.

40 "Yeni Denizaltı Gemilerimiz Merasimle Tezgaha Konulacak", **Tan**, 12.08.1937, s. 3; "İlk Denizaltı Gemimiz-Dün Haliç Tersanesi'nde Büyük Merasim Yapıldı-Merasime Başvekil İnönü Riyaset Etti", **Cumhuriyet**, 15.08.1937, s. 1; "Denizaltı Gemimiz-Haliç Tersanesi'nde İnşaata Başlandı-Merasimde Başvekil ve Millî Müdâfaa Vekili Bulundular", **Tan**, 15.08.1937, s. 1.

41 "Atatürk Yeni Denizaltı Gemilerimize Öz Türkçe Ad Koydular", **Cumhuriyet**, 27.01.1938, s. 1; "Yeni Denizaltılarımız-Cumhurreisimiz Atatürk Bunların İsimlerini Bizzat Koydular", **Tan**, 27.01.1938, s. 1.

42 Almanya'da inşa edilen denizaltılar hakkında bilgi için bkz. "Denizaltı Gemilerimiz", **Cumhuriyet**, 27.05.1938, s. 2.

43 "Saldıray'ı Denize İndirme Merasimi Çok Parlak Oldu", **Cumhuriyet**, 28.07.1938, s. 1, 6.

44 Hızal, **age.**, s. 297-298; Öcal, **age.**, s. 357-364.

45 "Cumhuriyet'in Yeni Bir Eseri-Gölcük Tersanesi'nde Yeni Bir Gemi İnşasına Başlandı", **Cumhuriyet**, 27.05.1934, s. 1, 5; "Gölcük Yağ Gemisi-Gölcük'te Yapılan Bu Yeni Gemimizin Deniz Tecrübeleri Bugün Yapılıyor", **Cumhuriyet**, 17.09.1937, s. 2; "Gölcük Yağ Gemimiz Geliyor-Bugün Limanda Törenle Karşılanacak", **Tan**, 17.09.1937, s. 2; Abidin Daver, "Tam 40 Yıl Sonra-Kendi Tersanemizde Yaptığımız İlk Gemi", **Cumhuriyet**, 18.09.1937, s. 3.

46 Öcal, **age.**, s. 354; **Cumhuriyet Donanması**: **1923-2005**, Haz. Y. Necdet Çelik, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2005, s. 136.

47 "Gölcük'te Yapılan İkinci Gemi Denize İndiriliyor-Atak Mayın Gemisi Yarın Merasimle Denize İndirilecektir", **Cumhuriyet**, 25.03.1938, s. 7; "Atak Mayın Gemisi Dün Törenle Denize İndirildi-Dalgıç Adlı Bir Geminin de Omurgası Konuldu", **Cumhuriyet**, 27.03.1938, s. 1; "Türk Mühendisi, Türk İşçisi Tarafından İnşa Edilen İkinci Gemimiz-Atak Mayın Gemisi Dün Büyük Bir Tezahüratla Gölcük'te Denize İndirildi", **Son Posta**, 27.03.1938, s. 1, 11.

48 **Cumhuriyet Donanması**: **1923-2005**, s. 89; Öcal, **age.**, s. 136.

Atatürk'ün bizzat takibiyle ilk denizaltılarımız *Birinci İnönü* ve *İkinci İnönü*'nün katılmasından itibaren Cumhuriyet Donanması'nın yaklaşık on yıl süren kalkınma süreci belirlendiği şekilde başarıyla sürdürülmüştür[49].

Dönem sonunda ise hedeflendiği gibi Ortadoğu ve Balkanlarda önemli bir güç haline gelen Cumhuriyet Donanması sadece savaş gemilerinin mevcudunu artırmak suretiyle gelişmemiştir. Yapılan çalışmalar deniz harp sanayii, eğitim, kurumsal yapılanma gibi birçok konuya yansıtılarak köklü bir ilerleme kaydedilmiştir[50]. Atatürk dönemi ve bu dönem başlatılıp devam eden çalışmalar sonucu Cumhuriyet Donanması'na katılan gemiler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Türk Deniz Kuvvetleri'ne 1923-1942 (1946) Tarihleri Arasında Katılış Yapan Gemiler

Gemi İsmi	Cinsi	Katılış Tarihi
Rasıd	Römorkör	1924
1'inci İnönü	Denizaltı	1928
2'nci İnönü	Denizaltı	1928
Doğan	Hücumbot	1931
Martı	Hücumbot	1931
Denizkuşu	Hücumbot	1931
Dumlupınar	Denizaltı	1931
Sakarya	Denizaltı	1931
Kocatepe	Muhrip	1931
Adatepe	Muhrip	1931
Zafer	Muhrip	1932
Tınaztepe	Muhrip	1932
Ülkü	Kömür gemisi	1935
Erkin	Denizaltı ana gemisi	1936
Gür	Denizaltı	1936
Saldıray	Denizaltı	1939

49 Uyanıker, **age.**, s. 2.

50 Cumhuriyet Donanmasının oluşumu ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Ünlü, **agt**.

Yıldıray	Denizaltı	1939-1946
Atılay	Denizaltı	1939
Çanak	Mayın tarayıcı	1939
Kovak	Mayın tarayıcı	1939
Gölcük	Yakıt gemisi	1939
Pınar	Su gemisi	1939
Doğanaslan	Römorkör	1939
Atak	Mayın dökücü	1939
Sivrihisar	Mayın dökücü	1941
Yüzbaşı Hakkı	Mayın Dökücü	1941
Ağ-1	Ağ gemisi	1941
Kanarya	Kömür gemisi	1941
Sultanhisar	Muhrip	1942
Demirhisar	Muhrip	1942
Murat Reis	Denizaltı	1942
Oruç Reis	Denizaltı	1942
Burak Reis	Denizaltı	1946

Kaynak: Miyak, **age.**, s. 264. Sehven *Kocatepe* ve *Adatepe* gemilerinin 1932'de, *Atak* gemisinin 1949'da, *Burak Reis* denizaltısının 1942'de katılış yaptıkları belirtilen kaynak için bkz. **Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri**, s.146.

3. Donanmanın Dış Politikadaki Rolü

Uluslararası ilişkilerde güvenlik mekanizmasının önemli vasıtası olan silahlı güç unsurlarının varlığı ve kapasitesi tarih boyunca belirleyici bir role sahip olmuştur. Askeri güç güvenlik aracı olmanın yanı sıra uluslararası arenada itibar ve kararlılığın derecesini belirleyen en etkin vasıta da olmuştur.

Mustafa Kemal Paşa 21 Eylül 1925 tarihinde *Yavuz* zırhlısının onarımı ile ilgili gelişmeleri görmek üzere bizzat İzmit'e gelerek bu gemiyle ilgili yerinde incelemelerde bulunmuştur. İncelemeler sonunda *Yavuz* zırhlısının ve aynı zamanda Donanma Komutanı olan Eğrikapılı Yarbay Necati'ye söylemiş olduğu sözler donanmanın dış politikada üstleneceği misyonun işaretlerini net bir şekilde ortaya koymaktaydı: "*Yavuz* gemisine ilk defa geliyorum. Şimdiye kadar *Yavuz*

Türk bayraklı bir Alman gemisi idi. Yaralı da olsa bu günkü şekli o zamandan daha pek çok değerlidir. Bu gemiyi Türk milletinin ihtiyacı olan sağlam ve kudretli bir zırhlı şekline sokacağız. Bu kudret silah bakımından sizlere, dış politika bakımında da bizlere büyük hizmetler görecek, gurur sağlayacaktır."[51]

Yunanistan'la 1930 yılına kadar ciddi bir gerginlik içinde bulunan ikili ilişkiler, 1933 yılında Almanya'da Hitler önderliğinde Nasyonal Sosyalist Partisi'nin iktidara gelişi ile birlikte yayılmacı söylemlerin başlaması (1938 yılının Mart ayında bu söylem doğrultusunda Almanya ilk eylemini gerçekleştirerek Avusturya'yı işgal ve sonra da ilhak edecekti), İtalya'nın Habeşistan'ı işgali ve Akdeniz üzerine savunduğu ve uygulamaya geçirdiği politikalar vd. karşısında Türkiye'nin seyirci kalması düşünülemezdi. Atatürk bu gelişmeler karşısında politik mesajlar verebilmek adına Cumhuriyet Donanması'nı başlangıçtan itibaren tasarladığı gibi kararlılık ve caydırıcılık unsuru olarak dönem boyunca proaktif bir şekilde kullanmaya çalışmıştır.

3.1. 1928 Yılında İcra Edilen Donanma Manevrası ve Diğer Donanma Manevraları

Donanmanın bu yönde etkin şekilde siyasi anlamda rol almasının ilk somut örneklerinden biri Yunanistan ile 1930 yılına kadar devam eden gergin ilişkiler sırasında gerçekleşmiştir. Lozan Antlaşması'na ek sözleşmede Türkiye'de yerleşik Türk uyruklu Rum Ortodokslar ile Yunanistan'da yerleşik Yunan vatandaşı Müslümanların karşılıklı değişimi öngörülmüş ve bu değişimin ya da mübadelenin esasları belirlenmiştir. Ancak sözleşme metninde geçen ve yerleşik anlamına gelen "etabli" kavramının iki ülke arasında farklı yorumlanması, değişim çalışmaları esnasında Yunanistan ve Türkiye arasındaki ilişkileri gerginliğe sürükleyecek gelişmeler yaratmaktaydı. Bu sorunun çözümüne yönelik olarak iki ülke arasında 1 Aralık 1926 tarihinde bir antlaşma yapılmıştır. Buna rağmen iki ülke arasındaki gerilim devam etmişti ve taraflar gerekirse silahlı mücadeleye girilebileceğini hissettiren tutum ve davranış içerisinde bulunmaktaydılar[52]. Hatta bu gerilim, daha önce belirtildiği üzere özellikle deniz gücü konusunda iki ülkeyi rekabet ortamı içine sürüklemekteydi[53]. Söz konusu kaygı verici gelişmeler tarafların 1930 yılında dostluk ve iyi ilişkiler içeren bir antlaşma yapmaları ile iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmeye başlamasını sağlayacaktı.

---

51 **Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü**, Haz. Ersan Baş, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008, s. 184-185.

52 Uçarol, **age.**, s. 419; Armaoğlu, **age.**, s. 325-326.

53 Öcal, **age.**, s. 345; **Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü**, s. 194.

İkili ilişkilerin gerilimli seyrettiği döneme denk gelen 1 Eylül 1928 tarihinde, Cumhur Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa *Ertuğrul* Yatı ile Marmara gezisine çıkmıştır[54]. Bu gezi esnasında, kendisine Anadolu Ajansı kanalıyla ulaştırılan bilgiye göre o sırada Çanakkale Boğazı açıklarında Yunan Donanması manevra yapmaktaydı[55]. Yunanistan'ın Türk kıyılarının hemen dibinde güç ve üstünlük kurma amacı güden bu manevrası karşısında[56] kayıtsız kalmamak maksadıyla Mustafa Kemal Paşa Başvekil İsmet Paşa'ya Türk donanmasının derhal bir manevra yapması direktifini vermiştir.

Donanma Kumandan Vekili Fahri Bey komutasındaki donanma *Hamidiye* ve *Mecidiye* kruvazörleri, *Berk-i Satvet*, *Peyk-i Şevket*, *Samsun* ve *Basra* gemileri, *Birinci İnönü* ve *İkinci İnönü* denizaltı gemileri Moda, İzmit ve Erdek'ten ayrı ayrı hareket ederek 2 Eylül 1928 tarihinde bir araya gelmişlerdir. Donanma, Bolayır önlerinde *Ertuğrul* yatında Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı selamladıktan sonra onun hazırladığı birden fazla durumu içeren senaryoya göre kısa sürede harekata başlamıştır. Buna göre düşman Gelibolu Yarımadası'nı işgal etmiş, donanması ise Marmara Denizine girmek üzereydi. Bu vaziyete göre Donanma Kumandan Vekili durum muhakemesini yaptıktan sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya harekat ile ilgili kararını iletmiş ve manevra buna göre devam etmiştir[57].

Manevranın siyasi boyutunun ön planda olması nedeniyle bilinçli olarak Donanma Kumandan Vekili Fahri Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki telsiz muhaberesi manevranın devam ettiği süre içerisinde şifresiz-açık olarak yapılmıştır. Başarıyla tamamlanan manevradan sonra Gazi Mustafa Kemal Paşa memnuniyetini yine açık telsizle şu şekilde bildirmiştir:

> *"Donanma Kumandanlığı'na*
>
> *İstanbul'da bulunduğunuz andan itibaren bilerek verdiğim müşkül vaziyetlerde:*
>
> 1. *İçinde bulunduğunuz şartlara göre İstanbul'dan hareket için sarf ettiğiniz zamanı çok bulmadım.*
> 2. *Deniz ve kara ile alakadar olarak donanmaya verdiğim vazifeleri muvaffakiyetle yerine getirdiniz.*

---

54 Raşit Metel, **Atatürk ve Donanma**, Deniz Basımevi, İstanbul 1966, s. 121.

55 Öcal, **age.**, s. 345.

56 **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri**, Harita Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, s. 180.

57 Büyüktuğrul, **age.**, s. 62.

3. *Gece harekâtında gösterdiğiniz dikkat memnuniyet vericidir.*
4. *Bilhassa son verdiğim yeni faraziyelere göre muhtelif vaziyetleri ve türlü tedbirleri kapsayan tasavvurlarınızı ve kararlarınızı takdire değer buldum.*
5. *Donanmamızın bugün şahit olduğum intizam ve mükemmeliyetinden çok memnunum ve iftihar etmekteyim.*

Donanma kumandanına ve donanmanın diğer kumandanlarıyla subaylarına ve bütün askerlerine teşekkür ederim. Bu tarzda gayret ve mesainizin milletçe daima takdirle karşılanacağına şüphem yoktur."[58]

Yunanistan ile Türkiye'nin ilişkilerinin gergin seyrettiği bir dönemde Yunanistan'ın gerilimi çatışma ortamına taşıyacak riskli davranışlar göstermesi karşısında Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın derhal Donanma'yı göreve çağırması, Türkiye'nin kararlı duruşunu göstermesi bakımından önemlidir. Üstelik Cumhuriyet Donanması'nın en güçlü savaş gemisi *Yavuz* muhribinin onarımının devam ettiği ve donanmanın gelişme çalışmalarının daha olgunlaşmadığı bir dönemde bu manevra başarıyla tamamlanabilmiştir. Yunanistan'ın her türlü zorlamasına rağmen Türkiye bu plan dışı manevra ile tavrını ortaya koymuş ve mübadele ve diğer ikili sorunlarda asla tavizkar olmayacağını, gerektiğinde güç kullanabileceğini göstermiştir.

Diğer yandan Donanma'nın o günün şartlarındaki imkan ve kabiliyetleri devletin en üst seviyesi tarafından ani planlanan bir manevrada değerlendirilmiştir. Doğal olarak mevcut duruma göre tespit edilen konular doğrultusunda bundan sonraki çalışmalara yön verilmesi sağlanmıştır. Bu kapsamda aynı yıl daha önce belirtildiği üzere İtalya'ya dikkate değer cins ve miktarda savaş gemileri inşası için sipariş de verilmiştir[59].

Bu manevranın dışında Cumhuriyet Donanması dönem içinde birçok planlı manevralar yapmıştır. Bunlar içerisinde Cumhuriyet'in 10. yılına denk gelen ve 2-22 Eylül 1933 tarihlerinde yapılan "Akdeniz Manevrası" konu kapsamında öne çıkmaktadır. Söz konusu manevra İzmit'ten Antalya'ya kadar olan çok geniş bir alanı kapsayarak icra edilmiştir. Yeni katılan savaş gemileri ile kuruluş aşamasından gelişim aşamasına geçen Cumhuriyet Donanması o döneme kadar en fazla savaş gemisinin katılımının gerçekleştirildiği bir manevrayı başarıyla

58 **Atatürk'ün Bütün Eserleri (1927-1929)**, C XXII, Kaynak Yayınları, İstanbul 2010, s. 212.
59 **Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri**, s. 181.

tamamlamıştır[60]. Eğitim amaçlı hedeflerinin dışında bu manevra ile Türkiye, Cumhuriyet Donanması'nın kısa sürede her bakımdan ulaştığı üstün seviyeyi tüm dünyaya gösterme fırsatı bulmuştur.

Bu kapsamda 1936 yılında Montrö Boğazlar Sözleşmesi için yapılan görüşmelerden önce 2 Nisan'da başlayıp aralıklarla Karadeniz, Marmara ve Ege'de devam ederek sözleşmenin imzalanmasından sonra 28 Ağustos'ta tamamlanan deniz manevraları bu sürece büyük etki sağlamıştır. Cumhuriyet Donanması'nın bu manevralar ile yapmış olduğu başarılı etkinlik, Türkiye'nin Boğazlar konusundaki kararlı tutumunu göstermesi, görüşme sürecinde masadaki Türk heyetinin elini güçlendirmesi ve Türk dış politikasını stratejik anlamda şekillendirilmesi açısından önemli katkı sağlamıştır[61].

3.2. Yurt Dışında Nezaret Görevleri

Yabancı ülkelere yapılan diplomatik ziyaretler sırasında almış olduğu nezaret görevleri Cumhuriyet Donanması'nın etkin bir şekilde rol oynadığı faaliyetler içerisinde yer almaktaydı. Bu faaliyetlerle savaş gemileri tarafından Türk bayrağının denizlerde gösterilmiş olmasından başka Türkiye'nin güç ve itibarının temsilcisi olarak da hizmet verilmekteydi.

Cumhuriyet Donanması'nın bu bağlamda ilk görevi Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey'in (Aras), *Hamidiye* zırhlısı ile Odessa'ya götürülmesi olmuştur. Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında 17 Aralık 1925 tarihinde imzalan tarafsızlık ve saldırmazlık antlaşmasından sonra ilişkileri daha ileri seviyeye ulaştırmak, Milletler Cemiyeti'ne üyelik, ticari ilişkileri geliştirmek ve İtalyan tehdidini görüşmek maksadıyla Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ile Odessa'da görüşmek üzere bu ziyaret yapılmıştır[62]. 12 Kasım 1926'da başlayan seyahat, görüşmelerin tamamlanmasından sonra Dışişleri Bakanı'nın 16 Kasım 1926'da İstanbul'a getirilmesiyle son bulmuştur[63].

Bu diplomatik ziyaretlerden en üst seviyede sayılabilecek olanı 1933 yılında *Yavuz* zırhlısının Varna'ya gönderilmesiydi. Bulgaristan ile 1929 yılında ikili bir dostluk anlaşması yapılmıştı. Bu antlaşmanın süresi 1934 yılında dolacaktı. 1930

60 Miyak, **age.**, s. 548-549.

61 Ferdi Uyanıker,"Türk-İngiliz İlişkilerine Denizden Bakış: Kocatepe Muhribinin İngiltere Kralı VI. George'un Taç Giyme Törenine Katılması", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C 16, S 43, 2023, s. 1494.

62 Gönlübol ve Sar, **age.**, C I, s. 77-79.

63 Karaman, agm., s. 145-146.

yılından sonra özellikle Türkiye ve Yunanistan'ın gayretleri ile bölgesel bir birlik oluşumu için Balkan ülkelerinde konferans çalışmaları başlatılmıştı. Devamı Balkan Antantı'nın oluşumuna yönelecek bu çalışmalara Bulgaristan mesafeli bir duruş sergilemekteydi.

14 Eylül 1933 tarihinde Ankara'da Türk-Yunan dostluk antlaşması yapılmıştı. Bulgaristan yönetimi ve kamuoyunda bu ikili antlaşmanın Bulgaristan'a karşı yapıldığı şeklinde bir algı oluşmuştu. Bu değerlendirmeyi ortadan kaldırmak, süresi dolmak üzere olan dostluk antlaşmasını yenilemek ve Bulgaristan'ı oluşacak Balkan birliğine yaklaştırmak maksadıyla Başvekil İsmet Paşa (İnönü) ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey (Aras) kara yoluyla Bulgaristan'a gitmişlerdir. Heyet 20 Eylül 1933'te Sofya'da karşılanmıştır. Yapılan uzun görüşmeler sonucunda 24 Eylül 1933'te dostluk antlaşması tadil edilerek yenilenmiştir[64].

Bu çalışmalar sırasında 2-22 Eylül 1933 tarihleri arasında "Akdeniz Manevraları"na katılan[65] *Yavuz* zırhlısı ve beraberinde *Zafer* ve *Tınaztepe* muhripleri manevradan hemen sonra Bulgaristan'a hareket etmişler ve 23 Eylül 1923'te Varna Limanı'na varmışlardır. Burada *Yavuz* gemisi top atışı ile şehri selamlamış, aynı şekilde limandan da bu selama top atışı ile karşılık verilmiştir[66]. Yapılan antlaşmadan sonra Başbakan İnönü ve beraberindeki heyet *Yavuz* zırhlısı ile 25 Eylül 1933 tarihinde yurda dönmüşlerdir[67].

1933 yılının Aralık ayında yine Varna Limanı'na giden *Zafer* muhribi buradan eski Fransa Başbakanı Herriot'u alıp, diplomatik temaslarda bulunmak üzere İstanbul'a getirmiştir[68].

Balkan Antantı'nın oluşum çalışmalarını görüşmek üzere Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey Romanya'ya ziyarette bulunmuştur. Yolculuğun Köstence'ye kadar olan kısmı *Zafer* muhribi ile 30 Ocak 1934 tarihinde yapılmıştır. Bu ziyaret

---

64 İhsan Sabri Balkaya, "Basınımıza Yansıdığı Şekliyle Balkan Antantı Sürecinde Türkiye ve Bulgaristan", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XX, S 60, Kasım 2004, s. 771-773. Heyetin Bulgaristan'a gidişi ile ilgili bilgi için bkz. "Başvekilimiz Sofya'da Hararetle Karşılandı", **Cumhuriyet**, 21.091933, s. 1, 4.

65 Fatih Özkurt, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2017, s. 143.

66 "İsmet Paşa Bu sabah Varna'dan Geliyor", **Cumhuriyet**, 25.09.1933, s. 1, 4; Başbakan İsmet İnönü'nün Varna'dan Yavuz Zırhlısı ile hareket ettiğini bildiren telgraflar için bkz. **BCA**, 11181/30.10.0.0/13.75.2, 24.09.1933.

67 "Başvekilimiz Dün Sabah Bulgaristan'dan Döndü", **Cumhuriyet**, 26.09.1933, s. 1, 5.

68 Büyüktuğrul, **age.**, s. 114.

söz konusu birliğin kuruluşundan önceki son koordinasyon görüşmeleri içerisinde yer almıştır[69].

Balkan Antantı kurulduktan sonra da işbirliği çerçevesinde Antant üyelerinin Genelkurmay Başkanları arasında toplantılar düzenlenmiş olup, bu toplantıların ilki Romanya'da icra edilmiştir. Toplantıya katılacak olan Mareşal Fevzi Çakmak'ı 2 Kasım 1936 tarihinde Köstence'ye ulaştırmak üzere *Hamidiye* kruvazörüne görev verilmiştir. *Hamidiye* kruvazörü toplantı bitene kadar Köstence'de beklemiş ve Mareşal Çakmak'ı tekrar yurda getirmiştir[70]. Bundan başka Mareşal Fevzi Çakmak 1937 yılında Yugoslavya'nın yapmış olduğu manevraları izlemek için *Adatepe* muhribi ile Dubrovnik'e 18 Eylül 1937 tarihinde gitmiştir. Tatbikat dönüşünde de Yunan Genelkurmay Başkanı'nın Türkiye'ye daha önce yaptığı ziyarete karşılık vermek üzere 2 Ekim 1937 tarihinde Pire Limanı'na uğramıştır[71].

İngiltere Kralı VI. George'un Mayıs 1937 tarihinde taç giyme törenine Türkiye'yi üst düzeyde temsil etmek üzere Başbakan İsmet İnönü'nün katılımının yanında *Kocatepe* muhribine de bu törendeki deniz geçit töreninde yer almak üzere vazife verilmiş olması icra edilen diğer nezaret görevlerinden kısmen farklı bir dış görev olarak değerlendirilebilir. *Kocatepe* savaş gemisi taç giyme töreni kapsamında 20 Mayıs'ta planlanan deniz geçit törenine katılmak için İstanbul'dan 27 Nisan 1937 tarihinde hareket etmiş ve 10 Mayıs günü İngiltere'nin Portsmouth limanına ulaşmıştır. İngiltere'de gemi komutan ve personeli söz konusu törenin dışında geçit törenine katılacak misafirler için planlanan ziyaret, kabul ve kültür faaliyetlerine katılım yaparak genç Türkiye Cumhuriyeti'ni en iyi şekilde temsil etmişlerdir. Geçit töreninin de başarılı şekilde icra edilmesinden sonra *Kocatepe* muhribi 6 Haziran 1937 tarihinde İstanbul'a dönmüştür[72].

---

69 Karaman, agm., s. 145-146; "Tevfik Rüştü B. Akşamüstü Zafer Torpidosuyla Romanya'ya Gidiyor", **Cumhuriyet**, 30.01.1934, s. 1, 6; "Misak Atina'da imzalanacak", **Milliyet**, 30.01.1934, s. 1, 6;"Tevfik Rüştü Bey Dün Geldi ve Bükreş'e Hareket Etti", 31.01.1934, s. 1, 6; "Hariciye Vekilimiz Bu Sabah Köstence'de", **Milliyet**, 31.01.1934, s. 1, 6.

70 Sezai Öztaş, Gürhan Kınalı, "Atatürk Dönemi Balkan Politikası Bağlamında Türkiye Yunanistan Ek Antlaşması", **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C 10, S 2, Aralık 2021, s. 557-599; "Fevzi Çakmak Bugün Gidiyor", **Cumhuriyet**, 02.11.1936, s. 2; "Genelkurmay Başkanı Dün Gitti", **Tan**, 03.11.1936, s. 2.

71 Karaman, agm., s. 151; "Mareşal Fevzi Çakmak Dün Akşam Yugoslavya'ya Hareket Etti", **Cumhuriyet**, 19.09.1937, s. 1; "Mareşal F. Çakmak Dün Gitti", **Tan**, 19.09.1937, s. 1; "Erkanı Harbiye Reisimiz Atina'da", **Cumhuriyet**, 03.10.1937, s. 1.

72 Uyanıker, agm., s. 1492-1515. Ayrıca bkz. "İngiltere Kralının Taç Giymesi Çok Muhteşem Merasimle Yapıldı", **Tan**, 13.05.1937, s. 1, 6, 10; İngiltere Kralı Dün Çok Muhteşem Merasimle Taç Giydi", **Cumhuriyet**, 13.05.1937, s. 1, 6; "İngiltere'de Büyük Deniz Geçit Resmi", **Tan**, 21.05.1937, s. 1; "300 Harp Gemisi", **Cumhuriyet**, 21.05.1937, s. 1, 5.

3.3. Karşılama ve Uğurlama Görevleri

Cumhuriyet Donanması'nın diplomatik görevleri içerisinde Türkiye'ye gelen yabancı devlet adamlarını protokol esaslarına göre karşılama ve uğurlama faaliyetleri önemli bir yer tutmaktaydı. Atatürk'ün özellikle denizyolu ile ülkemizi ziyarete gelen devlet adamlarını Cumhuriyet Donanması aracılığıyla büyük deniz törenleri ile karşılaması ve uğurlaması bir taraftan deniz gücünü eyleme geçirmek suretiyle güç gösterisi olmakta bir taraftan da Türk denizcisinin disiplin, eğitim ve denizcilik yeteneğini gösterme fırsatı tanımaktaydı.

3.3.1. Afgan Kralı Amanullah Han'ın Ziyareti

Bu dönemde Afganistan Kralı Amanullah Han ve eşlerinin Odessa'dan İzmir vapuru ile alınıp Türkiye'ye getirilmeleri anılan görevlere ilk önemli örneği oluşturmuştur. Odessa'dan başlayan seyahate *Peyk-i Şevket* ve *Berk-i Satvet* gemileri nezaret etmiştir. Türk karasularına gelindiğinde *Hamidiye, Mecidiye, Taşoz, Samsun ve Basra* gemileri karşılama yapmışlar ve 19 Mayıs 1928'de İstanbul'a varmışlardır[73]. Misafirler diplomatik görüşme ve ziyaretlerin ardından yine İzmir vapuru ile 1 Haziran 1928 tarihinde dönüş için harekete geçmişlerdir. Dönüş sırasında Rus savaş gemileri İstanbul'dan itibaren nezaret görevini üstlenmişlerdir. Türk savaş gemileri ise onların karasularımızı terk etmesine kadar refakat görevini yerine getirmişlerdir[74].

3.3.2. Yugoslavya Kralı I. Aleksandre'nin Ziyareti

Bir sonraki karşılama ve uğurlama görevi ise Yugoslavya Kralı'nın Türkiye'yi ziyareti münasebetiyle olmuştur. Bulgaristan'ın Varna Limanı'ndan *Dubrovnik* muhribi ile yola çıkan Yugoslavya Kralı I. Aleksandre, eşi Kraliçe Mari ile birlikte 4 Ekim 1933 tarihinde İstanbul'a gelmiştir. Kralı getiren *Dubrovnik* muhribini Karadeniz'den İstanbul Boğazı'na giriş yapmadan önce *Zafer* ve *Tınaztepe* muhripleri karşılayarak nezaret etmeye başlamışlardır[75]. Gemi Dolmabahçe önlerine geldiği zaman 21 pare top atışı ile selamlama yapmış, bu selamlamaya Dolmabahçe Sarayı önlerinde bulunan *Yavuz* muhribi de karşılık vermiştir. Askeri törenleri müteakip Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa tarafından Kral, Dolmabahçe Sarayı'nda ağırlanmıştır[76]. Akşam Dolmabahçe

---

73 "Kardeş Afganistan'ın Zişan Hükümdarları Dün Şehrimize Geldiler ve İstanbul Halkı Tarafından Candan Tezahürat ile İstikbal Edildiler", **Cumhuriyet**, 20.05.1928, s. 1-2.

74 Büyüktuğrul, **age.**, s. 115.

75 Metel, **age.**, s. 134.

76 "Türkiye-Yugoslavya Münasebatında Tarihi Bir Gün", **Cumhuriyet**, 05.10.1933, s. 1, 5.

Sarayı'nda Kral ve Kraliçe onuruna yemek verildikten sonra Mustafa Kemal Paşa konuklarını *Dubrovni*k muhribine kadar uğurlamıştır. Kral ve Kraliçe gece Korfu adasına gitmek üzere yola çıkmıştır. *Dubrovnik* muhribine yine *Zafer* ve *Tınaztepe* muhripleri Çanakkale Boğazı önlerinde karasularımızı terk edinceye kadar refakat etmişler ve kendilerini selamladıktan sonra İstanbul'a dönmüşlerdir[77].

3.3.3. Sovyet Mareşali Voroşilov ve Heyetinin Ziyareti

Millî Mücadele'de Türk Hükümeti'ne büyük destek veren Sovyetler Birliği ile ilişkiler, dostluk antlaşmaları kapsamında Atatürk döneminde samimi olarak devam ettirilmiştir. Bu ilişkilerin pekiştirilmesi adına karşılıklı diplomatik ziyaretler sürdürülmüştür. Bu kapsamda 1933 yılında Türkiye'nin büyük önem verdiği Cumhuriyet'in "Onuncu Yıl" kutlamalarına, Sovyetler Birliği de Mareşal Voroşilof Başkanlığı'nda bir heyetle katılmıştır. Rus Heyeti Sivastopol'dan İstanbul'a *İzmir* vapuru ile getirilmiştir. Gemiye iki Rus muhribi eşlik etmiştir. İstanbul Boğazı'na yaklaşıldığında *Zafer* ve *Kocatepe* muhripleri refakat görevini devralmışlardır. Heyet 26 Ekim'de İstanbul'a ulaşmıştır.[78] Heyettekiler 27 Ekim 1933 günü Ankara'ya varmışlar, Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüşler[79] ve 29 Ekim 1933 günü "Onuncu Yıl" törenlerini izlemişlerdir. Kendilerine hazırlanan ziyaret programı kapsamında daha sonra da İzmir'e gönderilmişlerdir.[80] Heyet Rusya'ya dönmeden önce 5 Kasım 1933 tarihinde İzmir'den yine *İzmir* vapuru ile alınarak, *Zafer* ve *Kocatepe* muhripleri refakatinde İstanbul'a getirilmiştir. Rus heyeti Dolmabahçe önüne geldiğinde *Yavuz* ve donanma gemileri tarafından selamlanmıştır. Rus heyeti İstanbul'da tetkik gezilerine katıldıktan sonra *İzmir* vapuru ile 9 Kasım 1933 tarihinde uğurlanarak Türkiye'den ayrılmıştır[81]. Kendilerine karasularımızı terk edinceye kadar *Yavuz* ve 4 muhribimizden oluşan filo eşlik etmiştir.[82]

3.3.4. İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Ziyareti

Türkiye'nin doğuda İran'la komşuluk ilişkileri uzun bir tarihi geçmişe sahipti. Atatürk bölgesel anlamda İran ile ilişkileri önemsemekteydi. İki devlet arasında

---

77 Metel, **age.**, s. 135; Karaman, agm., s. 149; Büyüktuğrul, **age.**, s. 117.

78 "Aziz Misafirlerimiz Geldiler", **Cumhuriyet**, 27.10.1933, s. 1, 5; "Dostlarımızın Yüksek Mümessilleri Dün Coşkun Tezahürat Arasında Şehrimize Geldiler ve Akşam Ankara'ya Hareket Ettiler", **Milliyet**, 27.10.1933, s. 1, 5.

79 "Gazi Hz., Ceneral Voroşulof ve Arkadaşlarını Kabul Ettiler", **Cumhuriyet**, 28.10.1933, s. 1, 5.

80 "Rus Heyeti-Misafirler Dün Akşam Ankara'dan Ayrıldılar", **Cumhuriyet**, 31.10.1933, s. 3.

81 "Misafirlerimiz Gittiler", **Cumhuriyet**, 10.11.1933, s. 1, 6.

82 Büyüktuğrul, **age.**, s. 118.

başta sınır konuları olmak üzere birtakım sorunlar olsa da 1930'lu yıllardan itibaren ilişkiler gelişmeye başlamıştır. 1934 yılında İran Şahı'nın Türkiye'yi ziyaret etmesi ile iki ülke arasındaki ilişkiler daha ileri boyuta taşınmıştır[83]. İkili ilişkilerdeki bu olumlu gelişim daha kapsamlı sonuçlar vererek 1937 yılında Sadabat Paktı'nın oluşumuna da katkı sağlamıştır[84].

İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye ziyareti oldukça uzun süreli olmuştur. Ziyaretle ilgili geniş ve detaylı bir program yapılmış ve doğal olarak Cumhuriyet Donanması'na da önemli görevler düşmüştür. Yurt dışına ilk gezisini Türkiye'ye yapan İran Şahı Rıza Pehlevi'nin Türkiye'yi ziyareti, 10 Haziran 1934 tarihinde Gürbulak Sınır Kapısı'ndan girişi ile başlamıştır[85]. Kendisi burada karşılanarak kara yolu ile Trabzon'a geçilmiştir. Şah'ın Trabzon'da karşılanmasından sonra 14 Haziran 1934 tarihinde *Yavuz* zırhlısı ile Samsun'a götürülmek üzere yola çıkılmıştır[86]. *Yavuz* zırhlısına *Zafer* ve *Tınaztepe* muhripleri refakat etmişler, Samsun'da da *Mecidiye, Adatepe* ve *Kocatepe* gemileri karşılama yapmışlardır[87]. Samsun'dan trenle Ankara'ya gelen Şah ve maiyetini Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Ankara Garı'nda karşılamıştır[88]. İran Şahı'nın İstanbul'a geldikten sonraki ziyaret ve temasları sırasında, Donanma üzerine düşen görevleri başarıyla yerine getirmiştir. İran Şahı İstanbul'daki incelemeleri sırasında Heybeliada'ya Deniz Harp Okulu'nu ve Deniz Lisesi'ni ziyarete gitmiş, burada açıkta bulunan *Birinci İnönü* denizaltısının dalışını izlemiştir[89]. Şah ziyaretlerini tamamladıktan sonra önce *Ege* vapuru ile Trabzon'a gitmek ve oradan karayolu ile devam ederek ülkesine dönmek üzere 2 Temmuz 1934 günü İstanbul'dan uğurlanmıştır[90].

---

83 Gökhan Çetinsaya, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İran Politikası", **Türk Dış Politikası** (Cumhuriyet Dönemi), C I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkubbe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 332

84 Türkiye'nin oluşumuna büyük emek verdiği Sadabat Paktı 7 Temmuz 1937 tarihinde Afganistan, İran, Irak ve Türkiye'nin Tahran'da Sadabat Sarayı'nda tarafların imzası ile kurulmuştur. Bkz. Gönlübol ve Sar, **age.**, s. 106-108.

85 "Rıza Şah Hz. Memleketimizde", **Cumhuriyet**, 11.06.1934, s. 1, 5; "Aziz Misafirimiz-Şehinşah Hz. Hudutta Merasimle Karşılandı", **Milliyet**, 11.06.1934, s. 1, 7.

86 Metel, **age.**, s. 136; "Şehinşah Hz. Samsun'a Hareket Ettiler", **Cumhuriyet**, 15.06.1934, s. 1, 5; "Şehinşah Hz. Yavuz'da", **Milliyet**, 15.06.1934, s. 1, 7.

87 Metel, **age.**, s. 135.

88 "Şehinşah Hz. Dün Ankara'ya Vardılar", **Cumhuriyet**, 17.06.1934, s. 1, 4; "Şehinşah Hz. Ankara'da", **Milliyet**, 17.06.1934, s. 1, 7.

89 Büyüktuğrul, **age.**, s. 119.

90 "Aziz Misafirimizi Candan Tezahüratla Uğurladık", **Cumhuriyet**, 03.07.1934, s. 1, 5; "Şehinşah Hz. Dün İstanbul'dan Ayrıldılar", **Milliyet**, 03.07.1934, s. 1, 5.

3.3.5. İngiltere Kralı VIII. Edward'ın Ziyareti

Lozan sonrası yapılan ikili görüşmelerde uzlaşı sağlanamaması üzerine Milletler Cemiyeti'ne havale edilen Musul meselesinin Türkiye aleyhine sonuçlanması, Türkiye-İngiltere ilişkilerinin olumlu yönde gelişmesine bir müddet engel teşkil etmişti. 1932 yılında Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne davet usulü ile kabul görmesinden itibaren, revizyonist devletler tarafından sergilenen agresif tutumun da etkisiyle iki ülke arasındaki ilişkiler gelişme eğilimi göstermeye başlamıştır. Montrö Boğazlar Sözleşmesi için yapılan ve İngiltere Kralı'nın ziyaretinden kısa süre önce tamamlanan görüşmeler sırasında Türkiye ve İngiltere arasındaki yakınlaşma eğilimi daha belirgin şekilde ortaya çıkmıştır[91].

Bu dönemde İngiltere Kralı VIII. Edward'ın 1936 yılında Türkiye'ye yapmış olduğu ziyaret büyük önem taşımaktaydı[92]. VIII. Edward Türkiye'yi ziyarete iki İngiliz muhribinin refakatinde *Nahlin* Kraliyet yatıyla gelmiştir. İngiltere Kralı ziyaretin başında Gelibolu'da karaya çıkarak hem Türk hem de İngiliz abidelerine ziyarette bulunmuştur. Kendisine karşılama ve mihmandarlık etmek üzere görevlendirilen Orgeneral Fahrettin Altay ve Dışişleri Bakanlığı'ndan Bülent Uşaklıgil, *Adatepe* ve *Kocatepe* muhripleri ile Gelibolu'da 3 Eylül 1936 tarihinde hazır bulunmuşlardır. Çanakkale'de 1915 yılında muharebelerin yapıldığı yerler gezildikten sonra *Adatepe* ve *Kocatepe* muhriplerinin eşliğinde hareket edilmiş ve 4 Eylül 1936 tarihinde İstanbul'a ulaşılmıştır[93].

Türk ve İngiliz dış politikalarında önemli bir değişimin sembolü olacak bu ziyaretin önemli konuğu İstanbul'a geldiğinde Cumhuriyet Donanması'nın top atışları ve denizci selamı ile karşılanmasının ardından Atatürk tarafından kabul edilmiş, sonrasında temas ve ziyaret programı devam etmiştir[94]. 6 Eylül günü biten ziyaret programı sonrasında İngiltere Kralı, Atatürk'ün özel treniyle Sirkeci'den Viyana'ya gitmek üzere Atatürk tarafından bizzat uğurlanmıştır[95].

---

91 Gönlübol ve Sar, **age.**, s. 118.

92 "İngiliz Kralı Bu Sabah Sularımızda-Muhterem Misafirimizi Karşılayacak Torpidolarımız İmroz Açıklarına Açıldı", **Cumhuriyet**, 03.09.1936, s. 1, 6; "Aziz Misafirimiz Bugün Meçhul Asker Anıtını Ziyaret Edecekler", **Tan**, 03.09.1936, s. 1, 6.

93 "İngiliz Kralı Edward Bu Gün İstanbul'a Şeref Verecekler", **Cumhuriyet**, 04.09.1936, s. 1, 8; "Aziz Misafirimiz, Hoş Geldiniz!", **Tan**, 04.09.1936, s. 1, 10.

94 Büyüktuğrul, **age.**, s. 121; "Büyük Misafirimize Dün Kavuştuk", **Cumhuriyet**, 05.09.1936, s. 1, 8; "Edward VIII İstanbul'da - Büyük Şef Atatürk ve Majeste Kral Uzun ve Samimi Bir Mülakat Yaptılar", **Tan**, 05.09.1936, s. 1, 7; "Kral Atatürk'ü Ziyaret Ettiler", **Akşam**, 05.09.1936, s. 1, 5.

95 Metel, **age.**, s. 145; "Muhterem Misafirimiz Dün Gece Şehrimizden Ayrıldı", **Cumhuriyet**, 07.09.1936, s. 1, 8; "Misafirimiz Dün Gece Şehrimizden Ayrıldı", **Tan**, 07.09.1936, s. 1, 7.

3.3.6. Ürdün Emiri Abdullah'ın Ziyareti

Ürdün Emiri Abdullah, resmi temaslarda bulunmak için 30 Mayıs 1937 tarihinde Türkiye'ye gelmiştir[96]. Emir Ankara'da 31 Mayıs 1937 tarihinde Atatürk tarafından kabul edilmiş ve sonrasında İstanbul'a geçmiştir. 5 Haziran 1937 tarihinde İstanbul'a geçen Atatürk ile beraber *Ertuğrul* yatında tekrar bir araya geldiklerinde Donanma gemilerinin önünden geçerken atılan toplarla törenle selamlanmışlardır.[97]

3.3.7. Yunan Başbakanı Venizelos ve Metaksas'ın Ziyaretleri

Türkiye ve Yunanistan arasında 1930 yılı öncesinde gergin olan ilişkilerin olumlu yöne dönmesine ve dostluk zeminine oturmasına temel oluşturan ilk gelişme, taraflarca 10 Haziran 1930 tarihinde imzalanmış olan Ankara Sözleşmesi olmuştur. Bu sözleşme iki ülke arasındaki sorunların başını çeken mübadele meselesinin büyük oranda çözüme kavuşmasının önünü açmıştır[98].

Sözleşmenin imzasından kısa süre sonra Başbakan Venizelos'un *Elli* kruvazörü ile 26 Ekim 1930 tarihinde yapmış olduğu ziyaret Türkiye-Yunanistan ilişkilerinde olumlu yönde önemli bir dönemeci oluşturmuştur. Bu önemli misafirin ziyareti sırasında yine Cumhuriyet Donanması karşılama görevi üstlenmiştir. *Peyk-i Şevket*, *Berk-i Satvet* ve *Samsun* torpidolarının *Elli* kruvazörüne refakatlerini müteakip, İstanbul Haydarpaşa önlerine gelince konuk savaş gemisi topla selamlama yapmıştır. *Mecidiye* kruvazörü bu selamlamaya aynı şekilde top atışı ile karşılık vermiştir[99]. Yunan Başbakanı Venizelos İstanbul'dan Ankara'ya geçerek Mustafa Kemal Paşa ve hükümet üyeleri ile temaslarda bulunmuş ve 29 Ekim'de Cumhuriyet Bayramı törenlerine katılmıştır. 1 Kasım 1930 tarihine kadar devam eden Venizelos'un bu ziyaretinin Türk-Yunan ilişkileri açısından en önemli hasılası 30 Ekim 1930 tarihinde imzalanan bir "Dostluk, Tarafsızlık, Uzlaşma ve Hakem Antlaşması*"* olmuştur[100].

Venizelos'un ziyaretinin ardından ikili ilişkilerin yansımalarının genişleyerek bir Balkan birliğine dönüşmesinde iki ülkenin çabası büyük olmuştur. Mevcut

---

96 "Emir Abdullah Dün Geldi, Akşam Ankara'ya Gitti", **Cumhuriyet**, 31.05.1937, s. 1, 5; "Emir Abdullah Türkiye'de", **Tan**, 31.05.1937, s. 1, 10.

97 Büyüktuğrul, **age.**, s. 121; "Haydarpaşa'ya Muvasalattan Sonra", **Cumhuriyet**, 06.06.1937, s. 1, 8; "Dün Şehir En Büyük Bayram Günlerinden Birini Yaşadı", **Tan**, 06.06.1937, s. 1, 6.

98 Damla Demirözü, **Savaştan Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2007 s. 87-88.

99 Karaman, agm., s. 146; "M. Venizelos Geldi…", **Cumhuriyet**, 27.10.1930, s. 1, 2.

100 Demirözü, **age.**, s. 99-107.

bölgesel şartlar ve özellikle Akdeniz'de İtalya'nın revizyonist eğilimleri iki komşu ülkenin yakınlaşmasını bir bakıma zorunlu kılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulduğu dönemde Balkan Antantı'nın oluşumunda önemli rol oynayan Türkiye ve Yunanistan arasındaki olumlu ilişkiler, dönemin Yunan Başbakanı Metaksas'ın Türkiye'yi ziyareti ile daha da sağlam bir zemine taşınmıştır.

Metaksas Türkiye'ye 18 Ekim 1937 tarihinde *Averof* zırhlısı ile gelmiştir. Çanakkale Boğazı girişinde *Averof* zırhlısını karşılamak üzere görevlendiren *Tınaztepe* ve *Zafer* muhripleri refakat görevlerini misafir zırhlının Dolmabahçe önüne demir atmasına kadar sürdürmüşlerdir. Yunan Başbakan askeri karşılama törenini müteakip akşam trenle Ankara'ya hareket etmiştir[101]. Ankara'da başta Atatürk'le olmak üzere görüşmeler yapmış[102] ve ziyaretlerini 22 Ekim'de tamamlamıştır. Askeri törenle uğurlanıp *Averof* zırhlısı ile İstanbul'dan ayrılan Metaksas'a aynı şekilde savaş gemilerimiz karasularımızdan çıkıncaya kadar refakat etmiştir[103].

3.4. Türk Donanmasının Malta ve Faller Gezisi

Deniz gücünü önemseyen birçok ülke tarafından yabancı ülke limanlarına savaş gemilerini göndermek suretiyle gerçekleştirilen ziyaret görevleri görünüşte dostluk mesajları taşıma eylemleri olarak kabul edilseler de, diğer yandan bu ziyaretler hem bayrak gösterme hem de nezaket çerçevesi içerinde bir güç gösterisinde bulunma fırsatı tanımaktaydı. Bu bağlamda dönem içinde çeşitli ülkelerin donanma unsurları Türkiye'ye ziyarette bulunmuşlardı.

Bu ziyaretlerden biri olan Yunan donanmasının 11 savaş gemisinden oluşan filosunun Türkiye'de yapılan "6. Balkan Oyunları"nı takip etmek maksadıyla İstanbul'a gelmeleri, önemli bir örnek oluşturmaktadır[104]. Yunan Hava Kuvvetleri'nin 6 deniz uçağının da katılımıyla 20 Eylül 1935 tarihinde başlayan ziyaret sırasında karşılama, tören, kültür gezileri ve karşılıklı davetlerle bu ziyaret 24 Eylül tarihine kadar sürmüş ve uğurlama ile sona ermiştir[105].

---

101 Karaman, agm., s. 146; "Dost Memleket Başvekili Aramızda", **Cumhuriyet**, 19.10.1937, s. 1, 7; "Muhterem Misafirimiz Geldi", **Tan**, 19.10.1937, s. 1, 7, 9.

102 "M. Metaksas Ankara'da Büyük Merasimle Karşılandı", **Cumhuriyet**, 20.10.1937, s. 1, 7; "Aziz Misafir Ankara'da", **Tan**, 20.10.1937, s. 1, 10.

103 "M. Metaksas dün Geceyarısı İstanbul'dan Ayrıldı", **Cumhuriyet**, 23.10.1937, s. 1, 7; "Aziz Misafirimiz Atina'ya Döndü", **Tan**, 23.10.1937, s. 1, 8.

104 Balkan Oyunları Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, Romanya ve Arnavutluk arasında icra edilmekteydi. Bkz. Uyanıker, **age.**, s. 1.

105 "Yunan Donanması Dün Sabah İstanbul'a Geldi", **Cumhuriyet**, 21.06.1935, s. 1, 2; "Dost Yunan Filosu Geldi", **Tan**, 21.06.1935, s. 1, 7; "Misafirlerimiz Gitti", **Cumhuriyet**, 25.06.1935, s. 1, 6; "Yunan Filosu ve Uçakları Dün Gittiler", **Tan**, 25.06.1935, s. 3.

Atatürk döneminin Cumhuriyet Donanması başlangıç aşamasında yapısal oluşumunu tamamlayıp, 1930'lu yıllarda artık gelişim aşamasına ulaşmıştı. 1936 yılında Boğazlarda tam egemenliğin elde edilmesine olanak tanıyan Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin gerçekleşmesi ve peşi sıra İngiltere Kralı'nın Türkiye'yi ziyaret edip Atatürk'le görüşmesi Türkiye açısından önemli gelişmeler zincirini oluşturmaktaydı. Balkan Antantı'nın oluşumu ile birlikte Sadabat Paktı'nın yakın bir tarihte kurulmasına yönelik çalışmaların da olgunlaşması Türkiye'nin bölgesel anlamda önemini daha da artırmaktaydı. Stratejik açıdan bakıldığında Türkiye'nin deniz gücünü uluslararası sularda somut bir şekilde göstermesi askeri ve siyasi anlamda caydırıcılığa yönelik bir gereklilik oluşturmaktaydı.

Bu anlamda İngiltere Kralı'nın Türkiye'yi ziyaretinden hemen sonra İngiltere'nin Akdeniz'deki büyük ve önemli deniz üssü Malta'ya ve Yunanistan'ın Faller Limanı'na kapsamlı bir gezi planlanmıştır. İki ay süren hazırlıklar sonunda *Yavuz, Adatepe, Tınaztepe, Kocatepe* ve *Zafer* muhripleri, *Birinci İnönü, İkinci İnönü, Sakar*ya ve *Dumlupınar* denizaltıları ile *Erkin* denizaltı ana gemisi 17 Kasım 1936 tarihinde İstanbul'dan hareket etmişlerdir[106].

Atatürk bu geziye büyük önem verdiği için üç milletvekili Nuri Conker, Kılıç Ali ve Salih Bozok'un da bu seyahate katılmasını istemiş ve milletvekilleri seyahate *Yavuz* zırhlısında katılmışlardır[107].

Türk donanması 20 Kasım 1936 tarihinde Malta adasına yaklaştığında İngiliz donanmasının bir filotillosu tarafından karşılanmıştır[108]. Türk donanması limana yanaştığı zaman *Yavuz* 21 pare topla şehri selamlamış, bu selamlamaya aynı şekilde cevap verilmiştir. Gemilerin yanaşması ve karşılıklı törenlerden sonra yoğun bir ziyaret programı uygulanmaya başlamıştır. Akdeniz Filosu Başkomutanı Oramiral Sir Dudley Pound ve Malta Genel Valisi Sir Charles Bonham Carter'ın ev sahipliğinde ziyafet, resepsiyon, konser, kokteyl, kültür ve spor aktiviteleri ile Tümamiral Şükrü Okan önderliğindeki Türk denizcileri mümkün olduğunca sıcak bir şekilde adada ağırlanmışlardır. Malta ziyareti 26 Kasım 1936 sabahı Türk donanmasının törenle uğurlanması ile sona ermiş, donanma seyir sırasında

---

106 **Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü**, s. 219-220; "Yavuz'la Muhripler Dün Hareket Ettiler", **Cumhuriyet**, 18.11.1936, s. 1, 8; "Filomuz Çanakkale'den Akdeniz'e Açıldı", **Tan**, 18.11.1936, s. 3.

107 Nejat Saner, 19 Altın Yılın Öyküsü, İstanbul 1975, s. 69'dan aktaran, **Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü**, s. 220.

108 "Donanmamız Malta'ya Vardı", **Cumhuriyet**, 21.11.1936, s. 1, 8; "Filomuz Malta'da Emsalsiz Coşkunlukla Karşılandı", **Tan**, 18.11.1936, s. 1, 8.

bir sonraki ziyaret yeri olan Yunanistan'ın Faller Limanına varışına kadar eğitim faaliyetlerine de devam etmiştir[109].

Türk donanması 28 Kasım 1936 günü Faller Limanı'na gelmiş ve burada Yunan donanması tarafından törenle karşılanmıştır[110]. Yunan halkı ve özellikle Türkiye'den giden Yunanlılar, Türk donanmasına ilgi göstermiştir. Burada da Yunan yönetimi tarafından yoğun bir ziyaret programı hazırlanmış, Türk denizciler büyük ilgi ile ağırlanmışlardır. Tümamiral Şükrü Okan'ın ziyaretleri dışında başta Yunan Kralı II. Georgios olmak üzere, Başbakan Metaksas ve Yunan yüksek askeri erkanı *Yavuz* gemisine ziyarette bulunmuşlardır. 3 Aralık'ta donanma törenle Yunanistan'dan ayrılmıştır. Cumhuriyet Donanması'nın hem Malta hem de Faller ziyaretleri sırasında Türk savaş gemilerinin imkan ve kabiliyetleri, bakım durumu, Türk denizcisinin disiplini, eğitim seviyesi ve denizcilik yeteneği takdirle karşılanmıştır. Bahriyeliler bu ziyaretler sırasında kısa sürede modernleşen genç Türkiye Cumhuriyeti'ni en olumlu şekilde temsil etmişlerdir. Donanma başarıyla tamamladığı bu gezinin dönüş seyrinde yine eğitim ve manevralara devam etmiştir[111]. Donanma bir taraftan diplomatik ve askeri görevlerini yerine getirirken bir taraftan da uluslararası sularda eğitimler yaparak tecrübelerini artırma fırsatı bulmuştur.

Sonuç

Lozan Antlaşması ile yeni bir devlet olma yolunda ehliyet sahibi olan Türkiye 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'in resmen ilan edilmesi ve rejimin adının konulmasından sonra yeni bir mücadeleye başlamıştır. Aydınlanma ve çağdaşlaşmayı amaçlayan bu mücadele, yüksek dinamizmi ile Mustafa Kemal Paşa'nın fikri önderliğinde sürdürülmüştür. Devrimlerle şekillenen laik Cumhuriyet sağlam temellere oturmaya başlamıştır.

Ancak uzun yıllar süren savaşlar nedeniyle ülke harap, halk yoksul ve eğitim seviyesi genel itibarıyla çok düşük durumda bulunmaktaydı. Ülkenin kalkınması, çağdaş ve modern bir ülke haline gelebilmesi için yapılacak çok iş vardı. Tüm bunları büyük bir enerji ve gayretle yapabilmek için içte ve dışta güven ve istikrara ihtiyaç duyulmaktaydı.

---

109 Uyanıker, **age.**, s. 95-130; Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü, s. 221; Büyüktuğrul, **age.**, s. 121-124.

110 "Filomuz Dün Sabah Faller Limanı'na Vardı", **Cumhuriyet**, 29.11.1936, s. 1, 8; "Yunan Milleti Türk Donanmasını Derin Alâka ile Karşıladı", **Tan**, 29.11.1936, s. 1, 3.

111 Uyanıker, **age.**, s. 160-172; **Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü**, s. 221.

Millî Mücadele'yi büyük bir zaferle sonuçlandırmış Türk ordusu söz konusu ihtiyacın karşılanmasında en büyük dayanağı oluşturmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti Devleti Lozan Antlaşması sonrasında kalan bakiye sorunları çözmeye çalışmakla birlikte bölgesinde varlığını, istikrarı ve barışı "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" söylemi ile muhafaza etmeye çalışmaktaydı.

Diğer taraftan iki dünya savaşının arasına denk gelen dönemde bir tarafta İngiltere ve Fransa gibi büyük devletler mevcut dünya düzeninin muhafaza edilmesini savunurken diğer tarafta başını İtalya, Almanya ve Japonya'nın çektiği devletler değişim eğilimi göstermekte ve bu şartlarda hızlı bir silahlanma yarışı yaşanmaktaydı. Bu yarışın sonu ikinci bir dünya savaşına sürüklenecek büyük bir gerilim yaratmaktaydı.

Bu tehlikeyi erken zamandan itibaren gören Atatürk tam bağımsız Türkiye'nin dış politikasında onurlu bir duruştan taviz vermeden, dengeleri gözlemleyip takip ederek, temkinli, dikkatli ve gerektiğinde etkin bir tutum sergilemiştir. Bunların ürünleri Balkan Antantı, Sadabat Paktı vd. birliktelikler ve antlaşmalar olmuştur. Ancak diğer yandan da TSK'nın güçlendirilmesi için çalışmaların ciddiyetle sürdürülmesinde kararlı bir önderlik sergilemiştir. TSK'nın güçlendirilmesine yönelik çalışmalarda Cumhuriyet Donanması da payına düşenden geri kalmamıştır.

Cumhuriyet Donanması sadece kıyılarımızı koruyan bir güç değil, kara ve hava güçleri ile koordineli ve müşterek harekat yeteneğine sahip olması gereken stratejik bir güç olarak değerlendirilmiş ve donanmanın gelişimine büyük önem verilmiştir. Bu bağlamda da TSK'nın önemli bir unsuru olan Deniz Kuvvetleri'nin yeniden yapılandırılması için başlangıçta envanterde mevcut gemilerin bakım ve onarımlarının yapılarak aktif hale getirilmesi planlanmıştır. İmkanlar geliştikçe dönemin teknolojisine uygun savaş gemileri ile donanmanın güçlendirilmesi tasarlanmış ve yapılan planlamalar uygulamaya geçirilerek başarıyla sürdürülmüştür.

Atatürk bu unsurun silahlı bir güç olmasının yanında dış politikanın da bir silahı olması gerektiğini vurgulayıp, donanmanın bu yönde etkin bir şekilde kullanılması için irade göstermiştir. Yunanistan ile ilişkilerin gergin olduğu dönemde kıyılarımıza yakın sularda Yunanistan'ın manevralar yaparak gerilimi tırmandırıcı tutum sergilemesi karşısında Atatürk'ün, Türk donanmasını derhal harekete geçirerek bu davranışa karşılık verilmesini sağlaması bu yönde dikkate değer bir örnek oluşturmaktadır.

Aynı kapsamda devlet adamlarımızın yabancı ülkelere yaptıkları resmi ziyaretlerde yabancı sularda Türk bayrağının dalgalandırılması, bölgede sürekli kuvvetlenen bir güç olduğunun gösterilmesi adına Cumhuriyet Donanması'na görev verilmiştir. Türkiye'ye gelen en üst düzey yabancı devlet adamlarının karşılanmaları ve uğurlanmalarında da Cumhuriyet Donanması görev almıştır.

Bu bağlamda Cumhuriyet Donanması'nın en kapsamlı görevi Malta ve Faller gezisi olmuştur. *Yavuz* dahil on parça gemiden oluşan donanma, yurt dışında bayrak göstermenin yanında ulaşmış olduğu gücü sergilerken, personelinin yüksek seviyedeki disiplinini, eğitimini ve denizcilik yeteneğini kanıtlama imkanı da bulmuştur. Bu gezi sırasında Türk denizcisi Atatürk önderliğindeki çağdaşlaşan genç Türkiye Cumhuriyeti'nin de örnek vizyonunu oluşturmuştur.

Atatürk döneminde Cumhuriyet Donanması, gelişimine paralel olarak dış politikanın bir unsuru şeklinde üstlendiği görevler ile Türkiye Cumhuriyeti'nin uluslararası alanda itibarının ve saygınlığının artmasına yönelik büyük hizmetlerde bulunmuştur. Bu hizmetler dönem süresince Atatürk önderliğinde sürdürülen başarılı dış siyasete önemli derecede itici bir kuvvet sağlamıştır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Deniz Müzesi Komutanlığı Arşivi (DMA)

Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)

Resmi Yayınlar

Kanunlar Dergisi

TBMM Zabıt Cerideleri

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

İkdam

Tan

Tanin

Son Posta

Vatan

Araştırma ve İnceleme Eserler

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995)**, Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

Atatürk'ün Bütün Eserleri (1924), C XVI, Kaynak Yayınları, İstanbul 2005.

Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri, Harita Genel Müdürlüğü, Ankara 1982.

Balkaya, İhsan Sabri, "Basınımıza Yansıdığı Şekliyle Balkan Antantı Sürecinde Türkiye ve Bulgaristan", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XX, S 60, Kasım 2004, s. 759-783.

Büyüktuğrul, Afif, **Büyük Atamız ve Türk Denizciliği**, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2006.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, C I, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

Bilsel, M. Cemil, **Lozan**, C II, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.

Cumhuriyet Donanması: **1923-2005**, Haz. Y. Necdet Çelik, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2005.

Cumhuriyetimizin 75. Yılında Türk Silahlı Kuvvetleri, Yay. Haz. Cemalettin Taşkıran vd., Genelkurmay Basımevi, Ankara 1998.

Çetinsaya, Gökhan "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İran Politikası", **Türk Dış Politikası** (Cumhuriyet Dönemi), C I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkubbe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 329-346.

Demirözü, Damla, **Savaştan Barışa Giden Yol, Atatürk-Venizelos Dönemi Türkiye-Yunanistan İlişkileri**, İletişim Yayıncılık, İstanbul 2007.

Duran, Hasan, "Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Dış Politika Anlayışı Ve İlkeleri", **Türk Dış Politikası** (Cumhuriyet Dönemi), C I, Ed. Mustafa Bıyıklı, Gökkubbe Yayınevi, İstanbul 2015, s. 35-51.

Gökçay, Namık, **İzmit Tersanesi Marmara Üssü Bahri Marmara Deniz Ana Üs Tarihçeleri**, Deniz Basımevi, İstanbul 2009.

Gönlübol, Mehmet, Sar, Cem, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası**, C I, Alkım Kitabevi Yayınları, İstanbul [t.y.], s. 3-126.

Hızal, Şamil, **Dünya Denizaltıcılık Tarihi**, Deniz Basımevi, İstanbul 2014.

Karaman, Salim, "Atatürk ve Cumhuriyet Donanması", **Atatürk Haftası Armağanı 10 Kasım 2013**, S 40, Genkur Basımevi, Ankara 2013, s. 133-154.

Oran, Baskın, "Lausanne Barış Antlaşması", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, C I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 215-238.

Öztaş, Sezai, Kınalı, Gürhan, "Atatürk Dönemi Balkan Politikası Bağlamında Türkiye Yunanistan Ek Antlaşması", **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C 10, S 2, Aralık 2021, s. 557-599.

Metel, Raşit, **Atatürk ve Donanma**, Deniz Basımevi, İstanbul, 1966.

Miyak, Derya Levent, **Atatürk Döneminde Millî Müdâfaa Vekâleti ve Güvenlik Politikaları (1923-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2022.

Öcal, Yüksel, **Kürek ve Yelken Döneminden Günümüze Türk Bahriyesi**, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008.

Özkurt, Fatih, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve Askerî Manevra ve Tatbikatlar (1909-1938)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2017.

Tezcan, Yılmaz, **Sevr ve Lozan Antlaşmaları ile Montrö Boğazlar Sözleşmesi Genel Hususları ve Mukayesesi**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul 2003.

Tok, Abdullah, **Cumhuriyet Döneminde Bahriye Vekaleti**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir 2014.

Tuncer, Hüner, **Atatürkçü Dış Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

Türk Tarihinde Yavuz Zırhlısının Rolü, Hz. Ersan Baş, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008.

Uçarol, Rifat, **Siyasi Tarih**, Hava Basım ve Neşriyat Müdürlüğü, Ankara 1979.

Uyanıker, Ferdi, **Türk Donanmasının Stratejik Bir Seyri: Donanmanın Malta - Faller Ziyareti 1936**, Paradigma Akademi, Çanakkale 2021.

Uyanıker, Ferdi, "Türk-İngiliz İlişkilerine Denizden Bakış: Kocatepe Muhribinin İngiltere Kralı VI. George'un Taç Giyme Törenine Katılması", **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C 16, S 43, 2023, s. 1492-1515.

Uzgel, İlhan, "1923-1939: Göreli Özerklik 1: Batı Avrupa'yla İlişkiler" içinde "İtalya'yla İlişkiler", **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)**, C I, Ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 292-297.

Ünlü, Rasim, **Cumhuriyet Bahriyesinin Oluşumu ve Gelişimi Süreci**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1996.

EKLER

Ek 1: Yunanistan'da deniz gücü ile ilgili oluşturulan komisyon hakkında Atina'nın Türkiye Büyükelçisinin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'e (Aras) verdiği bilgi.

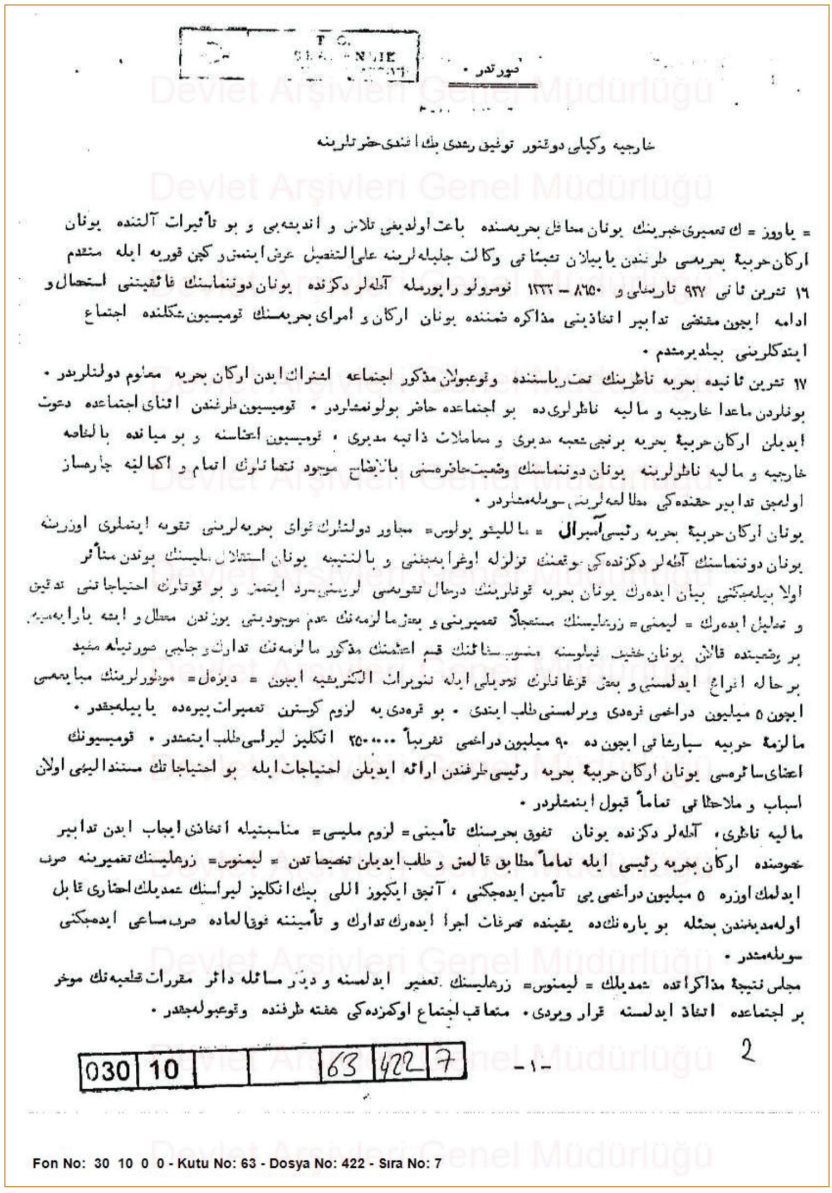

Fon No: 30 10 0 0 - Kutu No: 63 - Dosya No: 422 - Sıra No: 7

Kaynak: BCA, 677/ 30.10.0.0/63.422.7, 30.11.1927, Ek-1

Ek 2: Zafer ve Tınaztepe Muhriplerinin 6 Haziran 1932 tarihinde donanmaya katılışları.

2903 SALI 7 HAZİRAN 1932

Cumhuriyet

ABONE ŞERAİTİ

MÜDDET	TÜRKİYE İÇİN	HARİÇ İÇİN
Seneliği	1400 Kr.	2700 Kr.
6 Aylığı	750 Kr.	1450 Kr.
3 Aylığı	400 Kr.	800 Kr.
1 Aylığı	150 Kr.	

Nüshası her yerde
= 5 Kuruştur =

Dün gelen torpido muhriplerimize merasimle bayrağımız çekildi

Gemilerimizin istikbal ve bayrak merasimi tafsilâtı

İkisi de birbirinin tamamen eşi olan gemilerimizden «Zafer», bayrak çekildikten sonra ...

Tınaztepe ve Zafer torpito muhriplerimiz dün akşam geç vakit limanımıza gelmişlerdir.

Yeni harp gemilerimizi Marmara açıklarında istikbal için Hamidiye dün sabah saat onda Dolmabahçe önünden hareket etmişti. Gemi Yeşilköy açığına giderek orada demirlemiştir. Akşam saat altıya doğru yeni muhriplerimiz açıklarda görünmüşlerdir. Bunlar Yeşilköy istikametine geldikleri zaman Hamidiyede bulunan mürettebat ve bir kısım zabitan Tınaztepe ve Zafer torpito muhriplerine nakledimişlerdir.

Bilâhare Donanma Kumandanı Şükrü Beyi de hâmil bulunan Hamidiye önde olmak üzere yeni torpitolarımız ağır yürüyüş ile limana girmişler ve Dolmabahçe açığında Hamidiyeye muvazi bir istikamette yer almışlardır.

Yeni gemilerimiz limanımıza kadar Türk bayrağile ve Türk zabitlerinin kumandası altında getirilmişlerdir. Yalnız gemilerin içinde yeni torpitoları inşa eden bir kaç İtalyan mühendisi vardır. Akşam saat yedide sancak çekilme merasimi yapılmış ve donanma filamalarile birlikte harp gemilerine mahsus sancak merasimi mahsusa ile yeni gemilerimize çekilmiştir.

Merasim Hamidiyeden her iki gemiye nakledilen birer müfrezei askeriyenin selâm vaziyetinde ve mızıkanın İstiklâl marşı terennümü arasında yapılmıştır.

Sevgili sancağımız yeni gemilerimize çekilirken Hamidiyeden toplar atılmıştır.

Gemilerin kumandanlıklarına binbaşı Celâl ve Bilâl Beyler tayin edilmişlerdir.

Yeni gemilerimizi bugün halk ziyaret edecektir.

Donanmamıza yeni gemilerin ilâvesi, dün harp filolarımızda şenliklerle tes'it edilmiştir.

Kaynak: Cumhuriyet, 07.06.1932, s. 1.

Ek 3: Başvekil İsmet Paşa'nın Bulgaristan ziyareti.

Hayat Ansiklopedisi 40 ıncı cüzü çıktı

Cumhuriyet

Onuncu sene: No. 3373 — İSTANBUL — ÇAĞALOĞLU — Salı 26 Eylül 1933

Türk dili bayramı

Tafsilât 3 üncü sayfada, 4 ve 5 inci sütunlarda

Bir ecnebinin Hakkımızdaki Duyguları

— 2 —

Paris, 21 (Başmuharririmizden)— Memleketimiz hakkında çok haberdar olan Fransız dostumuz bizde geziğ gördüğü yerlere ait hatıralarını süratle tazmin ederek şimdi Boğaziçinden bahsederken şimdi Ayasofya hatıralarına yazıyı sürdürüyordu. Bir aralık biraz durakladı:

— Türk büyü için kuvveti değil?

Diye sordu. Misal olarak Mısır'a vasmı alıyordu. Anlaşılan orada biraz fazlaca tevekkül etmiş ve büyüklerini yakından görmeğe fırsat bulmuştu.

— Toparlı, diyordu, çok kuvvetli. Orada sonra ağaçları sanki hatta üstüne ikindilerinin güneşli ağaçları gibi fışkırıp sıkıntıyor yayılmıştır. Toprağa ve ebem ortaya hep büyük kuvvetli nehirleri çıkıyor. Mahsul de ona göre. Bütün bu sonsuz tahtai içinde köylerin fakirane hali benim gibi bir yabancının dikkat ve hayret gözünü celbetmekten hâli kalmıyor. Bir Fransada ne olan sağlam evlere mallı ve hallerine göre kendi ikindilerinde kuvvetli köşkler gör, mesâ alışmaya yatıba da hiltvana hemen dolayı ortadaki farkı çok baria gö-rüyorsun. Hiç olmazsa benim gördüğüm yerlerde Türk köylünün zayıf olmasın İçin ortada hemen hiçbir sebep ve yok gibi di. Kendi kendime sordu, dedim, Türk köylünün bu sonsuz topraklar-dan istifadaî etişi servet hep muteveziatlarını ellerinde baba oluyor da Türk köylüsüne hafifçeli bir fayda kalmıyor mu? Türk köylüsünün fakirliği bundan mı?. Hulâsa bu türlü faraziyetlerle daha kendi kendime hallenmediğim bir mesele. Bu mesele bi hâlâ zihnimin bir köşesini bir ukte gibi işgal eder durur.

Hayırbah dostumuz parmağını memleketimizin mâlûm yaralarından biri üzerine koymuştu. Bütün çüşüşü ortaya attığı mesele memleketimizin en zayıf bir noktasına dokunuyordu. Mesele, o kadar halledilmiştir bir vecde ve o kadar bahsi olarak ortaya konmuştu ki bizdenbire ve diyeceğimiz anormal olduğumuzu itiraf ederiz. Bu sarkıntılı derdin sahlanacak bir hastalık olmasından ileri gelmiyor, bilâkis memleketin bize göre dahi zannedilmiş kadar basit bulunmamasından doğmuş bulunuyordu. Muhaverede bazı bulunan bir arkadaşımız vaziyeti izah etmiş ol-mak için:

— Unutmamalı ki, diye anlattı, umut, mamah ki dediğimiz yerler (yani Mısır'a evan) daha dün yakın ve rakın bir istilâsının mevhûdi emrini gördü. Bir düşman ordusu senelerce o ovanın emniyet ve huzu geçirdi. Gideken yakın yıkın, durukma yıkıl yıkıl, ve bilhassa dünüp gidecken yıkıl yıkıl. Onun için orada-nın pek azıcıf ve harap gördüğünü. Memleketin akıl başına henüz gelmiyor. Mahsûlünü ve havalisi on senedir yaralarını sarmakla, harabelerini imar etmekle meşgûldür, ve büyük harbkar vücudde getirmekle beraber hâlâ bu büyük iş bitirebilmiş değildir.

Bu izahın bahikate mutabık olduğuna şüphe yoktur. Fakat Türk köylüsünün zayıflığı yahut bu cihetten ileri gelmiyor değildi, ve Türk köylünün fakirliği yahut latife güzergâhlarında bu yerinan vaziyeti göstermiyordu. Onun için arkadaşım izahı doğru olmakla beraber kâfi değildi. Bir onu söyle ikmal etti:

— Ovanın görmüş olduğumuzu gibi, ra ellet Mısırsızı da görmüşümüzdür. O yıkıl hastalıma vücudünü yapılmıştır. Sir Fransanın tahrip edilmiş havalisi imar etmiş bir milletimiz. Bu-nun neye muhtelifoğunu ise pek iyi bilirsiniz. Siz bu imarı sonuçta memleketinin ve kuvvetli hükümetlerinin mahsûlü vasıtasıyla. Bizim harap yerlerimize kendi vicdanıla kendi kendilerini imar etiller. Mısırlı ovası ne verdine onu imara sarfettik. Bir sevalı içinde kâfileri vereden vazımıda sizin gördüğünüz kâfilerde belki benim o-ya gelmemiştir.

«Bununla beraber Türkiyede köylün ve köylünün halihazırsa bir mesele olduğunu ve Türk inkılâbının bu mesele-yi bilhâs ehemmiyetle göz önünde tutmakta bulunduğunu söylemektiniz. Bizde bir hakikaten tahrirat olmamağa muhtaçtır. Köylü istihsalinden adamakıllı istifade edemiyor. Hırsabınızı gördüğünüz İzmir eveyke çok mamur ve, hâlâ ve bu mamuriyet köylerin hasılatile hemi bulunuyordu. İzmirde 'köylü' nün mahsûlü üzerinde işgeldiğe eden mu-tavassıtlar ayaş ayaş, bazık kazık parça kazanıyorlar, bu kazançlarla Kordon boylarında köşkcüler, Bucada ve Bornovada çiftlikler yaratıyorlardı. Neticeyi YUNUS NADİ

Mabadi 2 inci sahifede

Başvekilimiz dün sabah Bulgaristandan döndü

İsmet Paşa Hazretleri tezahüratla karşılandılar, doğruca Dolmabahçe sarayına giderek Gazi Hazretlerine Sofya müzakereleri hakkında izahat verdiler

Başvekilimiz ziyaretlerden bir intiba: Tarnovo şöreni, arkasında birkaç Boğaziçi hatıra sözü

Varnada son gün

M. Musanofun bir sözü: «Türk dostuyum ve öyle kalacağım»

Başvekilimiz İsmet Pş. Hz. ile Hariciye Vekilimiz ve Bulgaristana giden diğer heyet azaları Yavuzla dün sabah saat onda şehrimize avdet etmişlerdir. Heyetimiz istikbal için Varnaya gitmişti. Heyeti Istanbul Valisi Muhittin, Kılıç Ali, Gaziantep meb'usu Nuri, Bozkırlı meb'usu Salih Beylerle Dr. Nejat Ömer ve Hariciye protokol umum müdür muavini İbrahim Münir Beyler de şehrimize gelmişlerdir.

Başvekil Pş. Hz. nin refikaları hanımefendi, Hariciye Vekili Beyin re-

Türk ve Bulgar Başvekilleri karşılarınıza

fika ve kerimeleri, Recep Beyin refikaları ve Vali Beyin kerimeleri, Sofya elçimiz Tevfik Rüştü Beyin refikaları hanımlar Sofyadan trenle İstanbula dönmüşlerdir.

Varna limanında

Yavuz evvelki akşam saat sekizde Varna limanından hareket etmiştir. Hareketten evvel gemide bir çay ziyafeti verilmiştir. Ziyafette Varnadaki Bulgar hâriciye zabitleri, mahalli hükümet erkânı ve heyetimizle birlikte Varnaya

Mabadi 5 inci sahifede

Ekrand sarayındaki mülâkattan bir intiba

Varnada Ekrand sarayının Bahçesinde iki Başvekilin son görüşmesi...

Türk-Bulgar protokolu nasıl hazırlandı?

Sofya ziyaretinin bilânçosu

Türk - Bulgar dostluk muahedesini temdit eden protokol Varnada dahilinde Türk ve Bulgar Başvekilleri tarafından imzalanırken

Başvekil İsmet Paşa Hz. ve Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey Bulgaristanla bir dostluk protokolu imzalayarak dün sabah İstanbula avdet ettiler. Sofyada Türk - Bulgar ve yahut Türk-Yunan - Bulgar misaki cereyanda bir mesele olmadığını anlamak için Sofyadaki politika cereyanlarını tetkik etmek lâzım, dır.

Başında M. Musanof Bulunan Bulgar hükümeti hakıkaten Türk - Bulgar anlaşmasının samimi surette taraftar olduğunu bu defaki seyahat esnasında yakından anladık. Bulgar Başvekili Bulgaristan halkı tarafından çok sevilmekte ve halkın efkârını temsil etmektedir. Aradı Sofya sokaklarında

Mabadi 4 üncü sahifede

Sabık Yunan Başvekili şehrimizde

M. Venizelos geldi, parlak merasimle karşılandı

Sabık Başvekil «Türk - Yunan dostluğu bütün semerelerini henüz vermedi» diyor

M. Venizelos, İsmet Paşa Hz. ve Tevfik Rüştü Beyle birlikte Gastata rıhtımında (İsmet Paşa Hz. nin sağında Madam Venizelos, M. Venizelos'un solunda İsmet Paşa Hz. nin refikaları Hf. bulunmaktadır)

Sabık Yunan Başvekili M. Venizelos Madam Venizelos ile birlikte dün akşam saat 7 de Romanya vapurile Pireden şehrimize gelmişler. Sabık Başvekille Yunan gazetecileri in-

Mabadi 6 ıncı sahifede

Türk - Yunan misakı ve Küçük itilâf

Bükreşteki içtimalarda misakla İsmet Paşanın son nutku da gözden geçirilecek

Küçük itilâf konferansına iştirak eden hariciye nazırları

Zanemya Hariciye Nazırı M. Titulesko — Yugoslavya Hariciye Nazırı M. Yevtiç — Çekoslovakya Hariciye Nazırı M. Benes

Bükreş 25 (A.A.) — Küçük itilâf konferansı, Sinaiada Palanch sarayında M. Yevtiç, M. Benes ve M. Titulesko- nun iştirakleriyle içtimalarına başlamışlar.

Mabadi 5 inci sahifede

Silâhlar değişecek!

90 tayyare 5 dritnota faik!

İngiliz manevralarında bir filonun, hava taarruzlarına karşı mukavemet edemiyeceği anlaşıldı

İngiliz manevralarında bir filonun, hava taarruzlarına karşı mukavemet edemiyeceği anlaşıldı

Simali İngiltere'de İskoç yada Harbi Umumiden sonra büyük Alman donanmasının kendi mıntıkabatı tarafındaki batırıldığı Firth of Forhte İngiliz safi harp gemileri ile büyük harp tayyarelerinden gayet güzel manevralar yapıldığı anlaşılmıştır. Bu manevralar İngiltere'nin müdafaasına tayyarelerin kifayet edip etmiyeceği ve bundan sonra harp gemilerine hacet kalıp kalmıyacağını anlamak için yapılmıştır. Safi harp gemileri filosu muhacim vaziyette ve harp tayyareleri müdafi mevkinde bulunmuşlardır.

Dretnotlara karşı tayyareler

Son zamanlarda maruf İngiliz deniz ve hava harpleri mütehassısları

Mabadi 3 üncü sahifede

Kaynak: Cumhuriyet, 26.09.1933, s. 1.

Ek 4: İngiltere Kralı VIII. Edward'ın Türkiye ziyareti.

Bugün 16 sahife

AKŞAM

Bugün 16 sahife

Sene 18 — No. 6424 — Fiatı her yerde 5 kuruş — CUMARTESİ — 5 EYLÜL 1936 — Telefon: 24249 (İdare) - 24249 (Tahrir) - 24248 (Matbaa) - 20113 (Kişi)

Kral, Atatürkü ziyaret ettiler

Atatürk ziyaretine gelen kralın Dolmabahçe rıhtımına çıkmak için yardım ediyor Atatürk, büyük misafirimizle otomobilde,

İki devlet reisi dün yaptıkları uzun ve samimî mülâkattan çok memnun kaldılar

İstanbul dün gece muhterem misafirin şerefine büyük bir şehriayin yaptı. Her taraf nurlar içinde yüzüyordu

İngiliz kralı dün maiyeti erkânile otomobillerle İstanbula geçtiler. Topkapı saray ve müzesini, Yerebatanı gezdiler. Bugün de şehrin tarihî ve temaşaya değer diğer yerlerini gezeceklerdir

Memleketimizin büyük misafiri İngiliz kralı ailesinin Edvard dün saat tam onbirde halkın coşgun tezahüratı arasında İstanbulu şereflendirdiler.

Kralı yakından görmek istiyen İstanbullular, daha sabahtan itibaren Galata yolcu salonuna giden caddeyi doldurmuşlardı. Haydarpaşa, Selimiye, Şemsipaşa kıyılarile Saraybumnundan itibaren Yıldıza kadar sırtların hareketteki sahiller, şehrin yüksek tepeleri, Ayaspaşa, Cihangir taraflarındaki, apartıman ve evlerin damlarile pencerelerde büyük bir kalabalık göze çarpıyordu.

Büyük misafirimizin çıkacağı Topkane rıhtımı baştan aşağı bayraklarla süslenmişti. Rıhtımın sağ tarafındaki iş büyük direkte Türk İngiliz bayrakları dalgalanıyordu.

Rıhtımın duşarısında ve yolcu salonunda kralın geçeceği yerlere halılar

Iki devlet reisi arasında samimî konuşma

İstanbul 4 (A.A.) — Cumhuriyet Atatürk saat 18,30 da refakatlerinde başvekil İsmet İnönü, hariciye vekili Dr. Aras, Londra büyük elçisi Feiki Okyar ve hariciye vekâleti genel sekreteri Numan Menemencioğlu olduğu halde Nahlıtan yatına gitmişler ve yatta Majeste kral tarafından karşılanmışlardır.

Yattaki bölüğe yarım dakika bir saatlik fasıla böyle bir samimî hava içinde

kralın yanında yalnız İngiliz elçisi Sir Persi Loren vardı.

KRAL KARAYA AYAK BASIYOR

Motör rıhtıma yaklaşınca muhterem misafirimizi beklemekte olan Atatürk, başvekil İsmet İnönü, vekiller, ve diğer zevat motörün yanaşacağı yere geldiler.

Bu sırada motör de yanaşmıştı. Atatürk büyük misafirine elini uzattı ve kralın rıhtıma çıkmasına yardım etti.

İngiliz kralı sekizinci Edvard müteâkiben bir çelik ile rıhtıma çıktı.

(Devamı 5 inci sahifede)

Kralın ziyaretine ait muhtelif resimlerimiz 9 uncu sahifemizde

Kral, Kilyada Türk ve İngiliz bayraklarile süslenmiş takın altından geçiyor

Kaynak: **Akşam**, 05.09.1936, s. 1.

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK DIŞ SİYASETİNDE AKDENİZ VE KIBRIS 1923-1938

Ulvi KESER*

ÖZET

Anadolu'da sürdürülen Milli Mücadele'nin 9 Eylül 1922 itibarıyla tamamlanmasının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletiyle birlikte Türk dış politikasında "Yurtta Sulh, Cihanda Sulh" anlayışı benimsenir ve ülkenin dış politikasında bu anlayış ana ekseni oluşturur. Yeni kurulan Türk devleti komşu devletlerin topraklarında gözü olmadığını, yayılmacı bir siyaset gütmediğini ve toprak bütünlüğüne saygılı bütün devletlerle iyi komşuluk ilişkileri içerisinde olduğunu göstermiştir. 1922-1938 sürecinde Akdeniz ve Kıbrıs ise Türk dış politikasında çok özel bir yere sahiptir. Bu bilimsel araştırma kapsamında ve Atatürk'ün Kıbrıs'la ilgili stratejisi bağlamında aşağıdaki konular mercek altına alınacaktır;

1. *Söz* ve *Doğruyol* gazetesi üzerinden Kıbrıs Türk basınının desteklenmesi
2. Lozan'ın Kıbrıs Türk basınına yansıması ve tepkiler
3. Adada şehbenderlik açılması ve Türkiye'ye yönelik göçün organize edilmesi
4. Farklı kurum ve kuruluşlar vasıtasıyla milli şuuru dirençli tutmak maksadıyla Kıbrıslı Türklere yönelik yardım faaliyetleri
5. Hamidiye gemisinin stratejik Doğu Akdeniz ziyareti ve yankıları
6. Lozan sonrasında Türkiye'ye göç etmiş Kıbrıslı Türklerin durumu
7. Himaye-i Etfal ve Dr. Mehmet Fuat Umay'ın Kıbrıs ziyaretleri
8. Akdeniz ve Kıbrıs'ta Fransa ve İngiltere'ye yönelik psikolojik harekât yürütülmesi
9. Araştırma kapsamında ayrıca Kıbrıs ve Kıbrıslı Türklere yönelik olarak İngiltere ve Yunanistan tarafından yapılan bilgi kirliliği ve psikolojik algı operasyonları, Yunanistan ve Kıbrıslı Rumların Megali İdea ve Enosis çabaları da irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Kıbrıs, Akdeniz, Enosis, Megali İdea, Kıbrıslı Türkler, Hamidiye.

---

* Prof. Dr., Uluslararası Final Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, ulvi.keser@gmail.com

MEDITERRANEAN AND CYPRUS IN ATATÜRK PERIOD FOREIGN AFFAIR 1923-1938

ABSTRACT

With the foundation of the Republic of Türkiye subsequent to the National Struggle carried out in Anatolia between 19th May 1919-9th September 1922 period, the motto "Peace at home, peace in the World" turns to be the essential point for the international relations and the foreign policy of the newly-established country. Thus the country has shown that no invasive and enlarging policy against the neighboring countries with a great respect for the territorial integrity of the other countries in frame of the good neighboring relations as well. In 1922-1938 period by the way, the Mediterranean, and the island of Cyprus have a great and specific importance for the foreign policy of the country. The below-mentioned topics will be focused on in the light of this scientific research and Atatürk's strategy upon Cyprus;

1. To support Turkish Cypriot press such as *Söz* and *Doğruyol*

2. The reflections and the thoughts upon Lausanne in Turkish Cypriot press

3. Atatürk's well-saying "Take care of this island. Cyprus is of importance for us." During his visit to Antalya in March 6, 1930, and its historical background

4. To open a consulate on the island and to organize the immigration towards Türkiye

5. Assistance activities for the Turkish Cypriots by various associations, and foundations so as to keep the national conscious alive

6. Eastern Mediterranean visit of the ship Hamidiye and its reflections

7. The position of the Turkish Cypriots who have immigrated to Türkiye after Lausanne

8. Himaye-i Etfal and Dr. Mehmet Fuat Umay's Cyprus visits

9. Psychological perception operations against France and the UK in the Eastern Mediterranean and Cyprus as well as the British and Greek disinformation, and psychological perception operations, Greek Megali Idea, and Greek Cypriot Enosis activities.

Keywords: Atatürk, Cyprus, Mediterranean, Enosis, Megali İdea, Turkish Cypriots, Hamidiye.

Giriş

Her ne kadar Kıbrıs Birinci Dünya Savaşı sürecinde savaşa doğrudan dahil değilmiş gibi görünse de durum hiç de göründüğü gibi değildir.[1] Örneğin İngiltere'nin Çanakkale Cephesi'nde esir aldığı Türk savaş esirlerini önce Ege'de Limni'ye[2] götürmesi, ardından 13 Ekim 1916[3] itibarıyla da Kıbrıs'ta Mağusa'da Karakol/Caraolos olarak bilinen bölgede açtığı esir kampına nakletmesiyle[4] ada doğrudan savaşın içine dahil olur. 30 Mart 1920[5] tarihine kadar açık kalan bu esir kampında çoğunluğu Çanakkale Cephesi'nden olmak üzere farklı cephelerden toplam 6.732 Türk savaş esiri tutulmuştur.[6] Aynı dönemde Fransa'nın da, İngiltere'deki büyükelçisi Paul Cambon tarafından 4 Temmuz 1916 tarihinde Dışişleri Bakanı Aristide Briand'a ilettiği "...Yalnızca varlığı bile Türkleri rahatsız edecek bir birlik düzenlemek" fikrinden hareketle ve İngiltere'nin her türlü askeri ve lojistik desteği sağlamasının ardından yine Mağusa'da ve Monarga (Dokuzevler)[7] bölgesinde dünyanın dört bir yanından farklı vaatlerle kandırdığı Ermenileri[8] toplayarak oluşturduğu Ermeni Doğu

---

1 **The Cyprus Gazette**, 4 Haziran 1915.

2 http://www.cwgc.org/find-war-dead.aspx?cpage=1&sort=name&order=asc

3 Kıbrıs Genel Valisi Sir Clauson tarafından yazılan 13 Ekim 1916 tarih ve Cyprus 49003/48950 sayılı yazıdan aktaran S. R. Sonyel, **Settlers and Refugees in Cyprus**, Cyprus Turkish Association Publications, London 1991, s. 112.

4 Sadrazamköy'de Türk savaş esirlerine yardımcı olan Ahmet Sadrazam'ın torunu 1932 Lefkoşa doğumlu merhum Ömer Kofalı ile 24 Mayıs 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

5 Bu kampın kapatılmasının ardından Anadolu'ya geçemeyen Türk savaş esirleri bir müddet daha burada kalmaya devam ederken daha sonraki süreçte buraya Sovyetler Birliği'nden kaçan/sürgün edilen Beyaz Ruslar yerleştirilecektir. Bkz. Elnur Ağayev, **Kıbrıs'tan Geçen Beyaz Ruslar**, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa 2015, s. 69-70; Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 188

6 İngiliz Esir Kampı Komutanı tarafından Mağusa Komiserliği'ne gönderilen "Gizli ve Hizmete Özel" ibareli ve "Türk savaş esirlerinin gelişi" başlıklı 11 Ekim 1916 tarihli yazı. Bkz. **Commonwealth War Graves Commission**, Dosya No 75/B-4; **Cafer Ertuğrul Özel Arşivi**, Londra, İngiltere; Enclosure in War Office to Colonial Office, 10 Ekim 1917, CO 67/183, 267 ve CO 67/187'den aktaran Altay Nevzat, **Nationalizm Amongst The Turks of Cyprus: The First Wave**, Oulu University Press, Oulu 2005, s. 243; Kıbrıs Genel Valisi Sir Clauson tarafından yazılan 13 Ekim 1916 tarih ve Cyprus 49003/48950 sayılı yazıdan aktaran S. R. Sonyel, **age.**, s. 112; **The Sydney Morning Herald**, 31 Mayıs 1941; **Milli Savunma Bakanlığı, Askeri Tarih Arşivi (ATASE)**, K. 2680, D.210, F.1-3, 24, 31.

7 **ATASE**, K.2680, D.210, F.1-24.

8 Fransa Savunma Bakanlığı (Ministére de la Guerre) Afrika Departmanı tarafından hazırlanan 22 Ekim 1919 tarihli ve 4826-9/11 sayılı rapor. **Archives du ministère des Affaires étrangères (AMAE)**, La Cournevue, Legion d'Orient, Carton 4448, Dossier 8, Octobre 1919.

Lejyonu (Legion d'Orient)[9] kampını açmasıyla İngiltere ve Fransa Kıbrıs'ta muazzam bir işbirliği içerisine girmişlerdir.[10] Franklin Bouillon'la Mustafa Kemal (Atatürk) arasında Ankara'da Direksiyon binasında 20 Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'na kadar açık kalacak olan Ermeni kampı özellikle Mondros Mütarekesi'nin ardından Çukurova (Kilikya) bölgesini işgal eden[11] ve Fransa bayrağı altında ve Fransız üniforması içinde bölgeye gelen Ermenilerin eğitim gördüğü ve daha çok vur-kaç, pusu, baskın, tuzak, kundaklama gibi savaş dışı usullerin öğretildiği bir kamptır. Bu Ermenilerin Çukurova bölgesinde başta Mersin, Adana, Hatay, Urfa, Maraş ve Antep'e gelmesinin ardından bunlara komuta etmek üzere görevlendirilen Fransız subayları ise komuta etme bilgi, beceri ve tecrübesinden yoksun teğmen-üsteğmen rütbesinde genç subaylardır ve Fransız yönetimi tarafından komuta etmemeleri/edememeleri amacıyla özellikle seçilmişlerdir. Kıbrıs'ta huzur, asayiş ve güvenlik bırakmayan, Çukurova'yı da kan gölüne çeviren kamp böylece kapatılırken İngiliz esir kampı komutanı Yarbay Motherwel tarafından teslim alınan bölge tasfiye edilir.

Aynı dönemde Kıbrıs açısından önemli bir husus ise adadaki İngiliz yönetimi tarafından ordunun askeri personel eksiğini tamamlamak amacıyla Kıbrıslı Rum ve Türklerden cephe gerisinde görev yapmak üzere aşçı, telefon operatörü, terzi ve malzemelerin araçlarla ulaştırılamadığı bölgelere bunları katırlarla taşımak üzere "katırcı" istihdamn edilmesidir. İngiltere İkinci Dünya Savaşı döneminde de uyguladığı zorlayıcı tedbirler vasıtasıyla adada yaşayanları askere yazılmaya mecbur bırakır ve başka alternatif bırakmaz.[12] Savaş ekonomisinin getirdiği karaborsa, hayat pahalılığı ve işsizlik yanında adada yaşanan fakirlik kuraklıkla da birleşince genel olarak "katırcı" olarak isimlendirilen bu insanların askere yazılmaktan başka çareleri kalmaz. Bu arada *İngiltere* çeşitli cephelerdeki katır ihtiyacını da Kıbrıs'tan karşılamaya devam eder.

Bu dönemde İngiltere ve müttefiki Fransa'nın zaman zaman yanlarına İtalya'yı da alarak oluşturdukları ve Balkan coğrafyasından Avrasya'ya, Ortadoğu'dan bütün Anadolu ve Trakya'yı da içine alan muazzam bir intelijans

---

9 Port Said'deki Fransız karargâhından yazılan Ekim 1917 tarihli yazı. **AMAE**, Carton 444, Dossier 3, October 1917.

10 **ATASE**, K.2680, D.210, F.1-59, 1-60, 1-61, 1-62.

11 Port Said'deki Fransız karargahından yazılan Ekim 1917 tarihli yazı. **AMAE**, Carton 444, Dossier 3, October 1917.

12 5 Ekim 1916 Kırnı (Pınarbaşı) doğumlu Ulviye Cahit ile Yılbay M. Emel, Özge Pastırmacıoğlu ve Uğur Çınar tarafından yapılan görüşme için bkz. "Yaşlıların Ağzından Kıbrıs Türk Toplumunun Geçmişi", Lefkoşa, Aralık 1992. **Kıbrıs Türk Milli Arşivi (KTMA)** TK.060.1950.

(istihbarat) ağı da söz konusudur.[13] Doğu Akdeniz Özel İsithbarat Birimi (Eastern Mediterranean Special Intelligence Bureau) adıyla bilinen bu organizasyonun başında ise özellikle Antep ve çevresindeki arkeolojik eserleri İngiltere'ye kaçıran ve özellikle Mezopatamya arkeolojisi üzerine çalışan Sir Leonard Woolley adlı İngiliz bir arkeolog bulunmaktadır.[14] Bu dönem özellikle Doğu Akdeniz'de Teşkilat-ı Mahsusa ile EMSIB arasında devam eden psikolojik harp ve istihbarat savaşlarına da sahne olacaktır.[15] Aynı dönemde adanın farklı yerlerinde stratejik, güvenlik ve askeri nedenlerle kurulmuş pek çok askeri tesis ve karargah da söz konusudur:

1. Trodos Dağları'nda İngiliz askerleri için açılan nekahet merkezi

2. Mağusa Karakol bölgesinde Türk savaş esirleri için açılan esir kampı

3. Amiandos'da Alman ve Avusturya askerlerinin tutuldukları enterne kampı

4. Monarga'da Ermeniler için açılan Ermeni Doğu Lejyonu (Legion D'Orient) kampı

5. Karakol bölgesinde istihbarat amaçlı faaliyet gösteren İngiliz askeri üssü

6. Karakol bölgesinde Beyaz Rus Ordusu'ndan kaçan personelin kapatıldığı kamp

7. Mağusa'da Makedon Katır Birliği (Macedonian Mule Corps) için açılan karargâh.

8. İstihbarat ve espiyonaj faaliyetleri için kullanılan adanın farklı noktalarındaki 48 askeri tesis

9. Polemidya'da İngiltere tarafından kullanılan askeri karargâh ve üs.

10. Mağusa'da konuşlanmış İngiltere ve müttefikleri tarafından kullanılan donanmaya ait askeri tesisler.

11. Kyperounta'da 1.500 asker kapasiteli rehabilitasyon kampı ve askeri bölgesi

Bu şartlar altında Kıbrıslı Türkler bir yandan Yunanistan'ın Megali İdea ve Kıbrıslı Rumların Enosis saplantılarına karşı çıkarken öte yandan Çanakkale savaş

---

13 **The National Archives (TNA)**, **The Security Service: First World War Historical Reports and Other Papers/ MI5 World War 1 Branch Reports: D Branch/ Imperial Overseas Intelligence 1915-1919: Eastern Mediterranean Special Intelligence Bureau (KV 1/17)**, Section and Appendices, s. 4.

14 **Morning Bulletin**, 5 January 1942.

15 BOA. DH. EUM. 5. Şb. 6/59. 4. 9. 1333.

esirlerini kamplardan kaçırmaya çabalamakta, Ermeni Doğu Lejyonu kampını sabote etmekle uğraşmakta, Teşkilat-ı Mahsusa için istihbarat toplamakta, Anadolu'ya destek yollamaktadır. Bu süreçte ayrıca 1918 yılı itibarıyla Meclis-i Milli (Ulusal Meclis) toplamak suretiyle haklarını da savunmaktadır. Kıbrıslı Türkler 1919-1922 sürecinde ise Anadolu'da Milli Mücadele'ye önce para yardımı, ardından lojistik destek sağlamış ve son olarak da kadınlar da dahil olmak üzere bizzat Anadolu'ya geçerek savaşa dahil olmuşlardır.[16]

1. Atatürk ve Kıbrıs

"Akdeniz genelinde ve Kıbrıs özelinde bu ada Türkiye açısından neden önemlidir?" gibi bir sorunun cevabı esasında Türk tarihinde iki defa ve Atatürk'le Fatih tarafından verilmiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün 26 Ağustos 1922 tarihinde "İlk hedefiniz Akdeniz'dir"[17] diyerek işaret ettiği yer Adalar Denizi ile birlikte bugün Anadolu'yu sarmalayan bütün denizleri de kapsar. Esasında Akdeniz uygarlıkların şafağıdır ve uygarlık ışıktır, aydınlıktır ve bu ışığın şafağı da Akdeniz'de doğduktan sonra bütün dünyayı aydınlatmaktadır. Troya Savaşı'nı Doğu'ya karşı üstünlük sağlayan tarihsel bir olay olarak kabul eden ve hafızasına bu şekilde yerleştiren Batı karşısında Doğu'nun intikamı ise Dumlupınar'da alınmıştır. Mustafa Kemal "Dumlupınar'da Yunanları yenmekle Troyalıların öcünü aldık."[18] diyerek Akdenizliliğin sınırlarını coğrafi olmaktan öteye taşır. İlginçtir ki Mustafa Kemal'in 9 Eylül 1922 tarihinde ortaya attığı ve pek de bilinmeyen bu yaklaşımından yüzlerce yıl önce Fatih Sultan Mehmet de 1462 yılında Midilli'nin Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethedilmesinin ardından Anadolu'ya geçtiğinde Çanakkale yakınlarında Truva antik kentini dolaşmayı da ihmal etmez ve burada ölümsüz olduğuna inanılan Aşil (Achille) ile diğer komutanların mezarlarını araştırır. Truva antik kentinde dolaşırken başını sallayarak "Allah beni bu şehrin ve halkının müttefiki olarak bu zamana kadar sakladı. Biz bu şehrin düşmanlarına galip geldik ve onların vatanlarını aldık. Burayı Yunanlar, Makedonlar, Teselyalılar ve Moralılar almışlardı. Bunların biz

16 Bunlar arasında Kıbrıs Türk toplum liderlerinden Dr. Esat Bey ve eşi Feriha Hanım başta gelmektedir. Ayrıca 25 Ağustos-9 Eylül 1922 Başkomutan Meydan Muharebesi'ne katılan ve şu ana kadar bu araştırmanın yazarı tarafından tespit edilen kırmızı ve beyaz şeritli İstiklal Madalyası sahibi 27 Kıbrıslı Türk söz konusudur.

17 Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam: Mustafa Kemal 1919-1922**, C II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999, s. 488.

18 Sabahattin Eyüboğlu, **Mavi ve Kara**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1977, s. 255.

Asyalılara karşı defalarca yaptıkları kötü davranışların intikamını aradan birçok devirler ve yıllar geçmesine rağmen onların torunlarından aldık...”[19] der.[20]

2. Savaş Sonrası Dönem ve Kıbrıs

29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti devletinin kurulduğunun ilan edilmesinin ardından ülkeyi yönetenlerin uygulamaya başladıkları reformlar,

---

19 Erhan Afyoncu, **Truva'nın İntikamı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009, s. 103.

20 Amerikalı deniz stratejisti Alfred Mahan'ın jeostratejik teorisine göre deniz hâkimiyetinin dünya hâkimiyeti anlamına geldiği, denizlere hâkim olanın dünyaya hâkim olacağı düşünülecek olursa adanın önemi bir kat daha artar. Elde mevcut güçlerin ve kaynakların zenginliğine ve avantajlarına rağmen denizde bu avantajları kullanamamak kontrol ve hâkimiyetin karşı tarafa geçmesine neden olacaktır. Jeostratejinin değişen unsurları olarak politik, askeri, sosyal ve ekonomik güçler birer tehdit vasıtası olmasının yanında ilk ve ara tehdit hedefleridir. Öte yandan coğrafi güçler ise tehdide açık olan hedefler olarak ortaya çıkar. Bununla beraber coğrafi konum, coğrafi bütünlük ve stratejik kaynaklar bağlamında coğrafi özellikler tehdit için kullanılabilecek özellikler olarak da düşünülebilir. Süveyş Kanalı, Basra Körfezi, Kıbrıs adası bu bağlamda ilk akla gelenlerdir. Bu bağlamda Anadolu coğrafyasının güney emniyeti açısından son derece stratejik bir değer taşıyan ada, düşman eline geçtiği takdirde “vatanın karnına saplanmış bir hançer gibi” olacaktır. Denizaşırı ticaret yapılması, bunun gerçekleştirilebilmesi için de güçlü bir donanmaya sahip bulunulması ve güvenli ticaret için denizlerde kritik noktaların, adaların, adacıkların, dar geçitlerin, kritik sahil şeridinin kontrol altında tutulması gerekmektedir. Güçlü bir donanmaya sahip olmak, kritik coğrafi noktaları kontrol altında tutmak; denizlerin mutlak hâkimi olmak anlamına gelmektedir. Kıbrıs adasının Akdeniz'de bu kadar hassas bir coğrafyada yer alması önemini bir kat daha arttırmaktadır ve Akdeniz Ortadoğu'dan Balkanlara ve Orta Asya'ya açılan kapı durumundadır. Bu coğrafyada hâkim güç olmak isteyen bir ülkenin Akdeniz'de sabit bir üs konumundaki Kıbrıs adasını göz ardı etmesi de beklenemez. Böylece Ortadoğu'nun anahtarı, bir atlama taşı ve dünya ticaret, petrol ulaşımı ve Asya ile Avrupa'yı birbirinden ayıran Boğazlar ile Asya ve Afrika'yı birbirinden ayıran Süveyş Kanalı bölgesinde Hazar, Aden ve Hürmüz su yollarının arasındaki konumuyla önemli bir üs olan Kıbrıs için eski İngiliz Başbakanlarından Disraeli de “Batı Asya'nın anahtarı” olarak bahseder. Kıbrıs'ta hâkim olan bir askeri gücün Kafkaslardan Balkanlar'a, Basra Körfezi'nden Orta Asya'ya kadar çok geniş bir yelpazede stratejik askeri açılımlar gerçekleştirebileceği göz önüne alınacak olursa Kıbrıs'ın önemi bir kere daha ortaya çıkar. Özellikle Basra Körfezi-Hürmüz Boğazı-Babülmendep Boğazı-Kızıldeniz-Girit-Malta-Cebelitarık Boğazı petrol ulaşım hattının en hassas noktalarından birisinde yer alan Kıbrıs adası, bu konumuyla Avrupa'nın Ortadoğu ve Uzakdoğu ile ticaretini sağladığı hat üzerinde de yerini almaktadır. Bkz. Suat İlhan, **Jeopolitik Duyarlılık**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 47; Hasan Ali Yücel, **Kıbrıs Mektupları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957, s. 111; **Bugünün ve Geleceğin Dünya Güç Merkezleri ve Dengeleri İle Türkiye'ye Etkileri**, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul 1994, s. 48; Atilla Atan, “Yeni Bir Türk Devletinin Doğuşu-Kıbrıs**”**, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 14, Ankara Nisan 1986, s. 57. Ayrıca bkz. Huriye Sevay Öznacar, “Batırılamayan Ada Kıbrıs”, **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, C 9, S 7, Ankara Kasım 1996, s. 23; Nejat Eslen, “Kıbrıs'ın Sratejik Önemi”, **Cumhuriyet Strateji**, S 42, İstanbul 18 Nisan 2005, s. 8.

ilkeler ve devrimler, başta eğitim hayatında olmak üzere Kıbrıs'ta da Kıbrıslı Türkler tarafından hiçbir zorlamaya gerek kalmadan ve tamamen gönüllülük esasına göre hayata geçirilir.[21] 1878 yılında adanın İngiltere'ye devredilmesinin ardından "Yönümüz Akdenizdir, Yönümüz Anadolu'dur" diyen Kıbrıslı Türkler bu süreçte yeni kurulan devletin bütün ilkelerini uygulamakta tereddüt etmez.

Öte yandan İsviçre'nin Lozan şehrinde yürütülen görüşmeler sonrasında Kıbrıs 24 Temmuz 1923 tarihli antlaşmanın 16, 20 ve 21. maddeleri gereği İngiliz toprağı olarak kabul edilir.[22] Böylece İngiltere'nin 1914 tarihli ilhak kararı da 9 yıl sonra resmiyet kazanmış olur. Bunun ardından adadaki İngiliz yönetimi tarafından Kıbrıslı Türklere yönelik olarak bir seçme hakkı verilerek iki sene içinde adadan özgürce ayrılmaları veya İngiliz tebası olarak yaşamaya devam etmeleri istenir.[23] Bu süreçte tam sayı net olarak belirlenemese de 6.000-7.000 kadar Kıbrıslı Türk Kıbrıs'tan ayrılır ve Anadolu'ya geçer. Savaş yorgunu Kıbrıs'ta Kıbrıslı Türklerin anavatan kabul ettikleri ve "karşıya geçmek" olarak nitelendirdikleri Türkiye'ye yönelik göç hareketleri Kıbrıs'la ilgili Türk dış politikasına uygun görülmediğinden derhal tedbir alınması yolunda adımlar atılır. Bu süreçte ruhu, gönlü Anadolu'da olan Kıbrıslı Türklerin göç hareketlerinin hızlanmasına paralel olarak özellikle Anadolu'yu terk eden Rum ve Yunanların Kıbrıs'a yönelmesi adada nüfus dengelerinin değişmesi anlamına gelmektedir. Bu durumun sakıncası Lefkoşa Şehbenderliği'nin 14 Eylül 1938 tarihli raporunda şu şekilde ifade edilir: "...Tabii ırkdaşlarımızın okuyup münevver bir ferd olarak yetişmeleri gerek kendileri için ve gerek memleketimiz için çok fâidelidir. Fakat neticede Kıbrıs'ta münevver zümresinden kimse kalmamaktadır ki ileride bu cihet, Kıbrıs Türklerinin yalnız esnaf ve köylüden ibaret bir kitle olarak kalmalarını mucip olacaktır..."[24] Adada Türk nüfusun azalmaya başlaması karşısında bizzat Atatürk tarafından görevlendirilen ve 30 Haziran 1921 tarihinden itibaren, kurucuları arasında bulunduğu, dönemin Himaye-i Etfal Kurumu Başkanı Mehmet Fuat

---

21 Gönendere 1906 doğumlu İsmail Savalaş'tan aktaran Zarif Soybay, Kaan Bahçeci, İbrahim Denizer, Dinçer İzcan, "Kıbrıs'ta Yaşlıların Anıları", Lefkoşa 1990-1992, **KTMA.** 061.1951.

22 Nihat Erim, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1975, s. 3. Ayrıca bkz. Murat Sarıca, Erdoğan Teziç, Özer Eskiyurt, **Kıbrıs Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 7.

23 Sevin Toluner, **Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1977, s. 12.

24 Lefkoşa Şehbenderliğinin 14 Eylül 1938 tarihli raporu için bkz. **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)** 30-10-0-0/124-887-3.

Umay[25] ile Siirt milletvekili ve Teşkilat-ı Mahsusa mensubu Mahmut Bey Kıbrıs'a gelerek duruma müdahil olmuştur. 1929 yılı itibarıyla Dr. Fuat Umay'ın destekleriyle cemiyetin bir şubesi de Lefkoşa'da faaliyete geçer.[26]

Bu süreçte Milli Mücadele'yi tereddütsüz destekleyen Mehmet Remzi Okan'ın *Doğruyol* gazetesinin ardından 15 Mart 1921 tarihinden itibaren Kıbrıslı Rum Kirillos Pavlidis'ten satın aldığı[27] matbaada çıkarttığı *Söz* gazetesi de önemli bir misyon üstlenmiş durumdadır.[28] Bu dönem cumhuriyet Türkiye'sinin kendi ayakları üstünde durmaya çabaladığı bir dönemdir. Gazetesinde derhal Latin harflerini uygulamaya başlayan M. Remzi Okan da Almanya'ya sipariş vermiş[29] ve bu sipariş bedeli yanlışlıkla Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından verilen siparişe eklenmiştir. Naşit Hakkı Uluğ'un durumu Cumhurbaşkanı Atatürk'e iletmesinin ardından bu matbaa siparişlerinin bedeli doğrudan Türkiye Cumhuriyeti hükümeti tarafından karşılanır ve M. Remzi Okan'a da bir jest

---

25 Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 21 Mart 1923 tarihinde yapılan oturum ve ardından yurtdışına çıkarak yardım kampanyası düzenlemesi konusunda verilen onayın ardından 5 ay süreyle Amerika Birleşik Devletleri'ne giden ve bu ülkede 8 Nisan - 3 Haziran 1923 döneminde yaklaşık 2 ay boyunca başta New York, Lawrence, Peabody, Providence, Wooster, Buffalo, Pittsburgh, Petkiran, Clairton, Wellston, Youngstown, Canton, Akron, Cleveland, Washington, Detroit, Şikago, Filadelfiya bölgeleri olmak üzere çeşitli şehir ve merkezlerde Himaye-i Etfal Cemiyeti için yardım toplama kampanyaları yapan Dr. Fuat Umay bu süreçte 85.072 Dolar yardım toplarken bu meblağ Suriyelilerin de destekleriyle 100.000 Dolar'a ulaşır. "Çocukların koruyucusu kutsal ruh" anlamına gelen "Umay" soyadı bizzat Atatürk tarafından verilen Fuat Umay'ın özellikle lobicilik alanındaki faaliyetleri, cemiyetçi kişiliğinin ön planda olması ve çocuklara yönelik girişimleri nedeniyle Kıbrıs'a yönelik psikolojik harp bağlamında istifade edilmesi de düşünülür ve onun yöneticilik vasıfları dönemin İngiliz yönetimi adada ne olup bittiğinin farkına varmadan Kıbrıslı Türklerin moral-motivasyonlarını yükseltecek ve milli kimlikle ilgili dirençlerini yüksek tutacak girişimler özellikle *Söz* gazetesi üzerinden atılır.

26 Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 34, Erzurum 2007, s. 328.

27 Harid Fedai, "Doğru Yol ve Söz Gazeteleri", **Yeni Kıbrıs Dergisi**, C II, S 5, Lefkoşa, Şubat 1985, s. 20-22.

28 Bu dönemde özellikle *Söz* gazetesinin Kıbrıs Türklerinin Anadolu'ya yardım faaliyetlerine aktif olarak katılması 21 Ağustos 1922 tarihinde Atatürk'ün TBMM Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi Genel Müdürü Ahmet Ağaoğlu imzasıyla bu gazeteye bir teşekkür yazısı göndermesine sebep olur. Bkz. Derviş Manizade, **Kıbrıs Dün Bugün Yarın**, Kıbrıs Türk Kültür Derneği İstanbul Bölgesi Yayınları, İstanbul 1975, s. 16; Oktay Öksüzoğlu, **Kıbrıs Türk Basınından Portreler 1: Mehmet Remzi Okan**, Gog Yayınları, Lefkoşa 1990, s. 35-37.

29 Mehmet Remzi Okan'a matbaa harflerinin teslim edildiğine dair 8 Mart 1927 ve 26 Şubat 1929 tarihli Başbakanlık raporları için bkz. **BCA** 30-10-0-0/28-159-2 ve **BCA** 30-10-0-0/83-548-2.

yapılır.[30] Konuyla ilgili olarak *Söz* gazetesi için getirilen matbaa malzemeleri ve harflerin farklı ölçülerde olması nedeniyle daha sonraki süreçte ikinci bir sipariş daha verilir ve bunların karşılığı da Türkiye Cumhuriyeti devleti tarafından karşılanır.[31] Bu günlerde M. Remzi Okan'ın da bizzat İsmet İnönü'ye yönelik yaptığı yazılı müracaat ve yardım isteği de söz konusudur.[32] M. Remzi Okan'ın bu müracaatının hemen ardından Başvekâlet derhal harekete geçerek "İstanbul'da bu harfleri satanlarla derhal görüşülerek ve iki kasanın temin ve ihzarıyla parası gönderilmek üzere bedelinin işarı"[33] denilerek yeni harfler temin edilir.

3. Karşıya Göç Hareketleri ve Kıbrıs

O günün şartlarında bulunabilen gemi, tekne, motor vb. gibi deniz araçlarıyla ilk etapta gelinen yerler Akdeniz'in karşı kıyısındaki Antalya-Mersin[34] ve Muğla[35] sahil hattıdır ve Kıbrıslı Türkler burada da ağırlıklı olarak Anamur, Alanya ve Silifke'yi tercih etmişlerdir. 1 Mayıs 1925'te adaya vali olarak atanan Malcolm Stevenson'un Rum yanlısı yaklaşımı, su, elektrik, yol, posta gibi hizmetleri Kıbrıslı Türklere verme konusunda isteksiz davranışları, savaş sonrası ekonomik durum, hayat pahalılığı gibi sebeplerle Kıbrıslı Türkler adadan ayrılmaya başlar.[36] "Bir rüzgardan diğerine savrulan ve iki koyağın arasında gidip gelen"[37] Kıbrıslı Türklerin Türkiye'ye neden göçtükleri sorusuna cevap aşağıdaki gibi olabilir:[38]

---

30 Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

31 Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet Muamelat Müdürlüğü tarafından Hazine Evrak Muavinliğine gönderilen 25 Şubat 1929 tarihli yazı için bkz. **BCA** 30-10-0-0/83-548-2.

32 "Takriben bir ay evvel zatıâlinize bir mektup göndermiş ve gazetemiz için iki kaşalık yeni Türkçe harf gönderilmesi hususunda lütfen delalette bulunmanızı istirham eylemiştim. Şimdiye kadar buna dair cevabınızı alamadığımdan bu mektubumla tekrar sizi rahatsız etmeye mecbur oldum. Affınızı rica eder ve samimi tazim ve hürmetlerimi takdim eylerim efendim." M. Remzi Okan'ın Mahmut Nedim'e gönderdiği 10 Kasım 1928 tarihli mektup için bkz. **BCA** 30-10-0-0/83-548-2.

33 **BCA** 30-10-0-0/83-548-2.

34 **BCA** 272-0-0-12/50-106-1. Tarih: 20.11.1926.

35 **BCA** 272-0-0-14/77-40-19. Tarih: 25.11.1925.

36 Kıbrıslı Türk edebiyatçı merhum Türkay Ilıcak ile 15 Kasım 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

37 Kıbrıslı Türk edebiyatçı ve halkbilim araştırmacısı merhum Mustafa Gökçeoğlu ile 17 Temmuz 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

38 Ali Fikret Atun ile 10 Eylül 2015 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme; Zafer Çakmak, "Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk Göçü 1878-1938", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 36, Erzurum 2008, s. 210.

"...Türkiye'de daha güvenli ve istikrarlı bir hayat yaşama isteği, İngiltere'nin boyunduruğu altında yaşamaktan duydukları eziklikten kurtulmak ve çocuklarına daha iyi bir gelecek hazırlayabilme düşüncesi, doğal afetler, kuraklık ve arazi darlığı, Türkiye'ye karşı besledikleri sevgi, bazı Türklerin ekonomik alanda sürekli olarak artan Rum hâkimiyeti karşısında tutunamamaları, Kıbrıs'ta yükseköğrenim kurumlarının olmaması dolayısıyla orta öğrenimini bitiren Türk gençlerinin büyük bir çoğunluğunun yüksek öğrenimlerini Türkiye'de yapmak istemeleri."

Kıbrıs'tan Türkiye'ye gelen Kıbrıslı Türkler ağırlıklı olarak Konya, Mersin, Muğla, Cebel-i Bereket, Adana, Silifke'ye yerleşirler. Bu konudaki ilk belge 2 Aralık 1924 tarihli olup Başvekâlet Kalem-i Umumi Müdüriyeti tarafından kaleme alınmış, Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal imzası ile yayımlanan kararnamedir. Kararnamenin altında ayrıca dönemin Başvekil ve Müdafaa-i Milliye, Maarif, Maliye, Hariciye, Dâhiliye, Adliye, Mübadele, İmar ve İskân, Sıhhiye ve Muavenet, Ticaret, Ziraat, Nafıa Vekillerinin imzaları bulunmaktadır. Kararnamede "İngiliz tabiiyetini kabul etmemeleri nedeniyle Kıbrıs'tan çıkarak sa'y-ı zatileriyle temin-i maişet için Konya'ya kadar gelenlerin yerleşimlerinin adı geçen vilayetin imar ve iskân müdüriyetine bildirildiği" ifade edilmektedir. Heyet-i Vekile'nin kabul ettiği karar 23 Aralık 1924 tarih ve 980/32683 numaralı tezkireyle Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti tarafından kabul edilecek ve uygulamaya sokulacaktır.[39] Söz konusu belgeden anlaşıldığı üzere Türkiye'ye göç eden Kıbrıslı Türklerin ilk yerleşim alanlarından birisi Konya olmuş ve Lozan Barış Antlaşması maddeleri içeriğinde yer almamış olsa da kendiliğinden ve bir zorunluluk nedeniyle ortaya çıkan sorunu çözümlemek için mültecilerle ilgili geçerli olan talimatnameye bağlı kalınarak düzenlemeler yapılmıştır. Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal imzası ile yayımlanan ve altında ayrıca dönemin Başvekili ile Hariciye, Dâhiliye, Harbiye, Müdafaa-i Milliye, Adliye, Sıhhiye ve Muaveneti-i İçtimaiye, Ticaret, Ziraat, Nafıa Maarif, Maliye, Vekillerinin imzalarının bulunduğu bir başka kararname, 7 Şubat 1925 tarihli Başvekâlet Kalem-i Umumi Müdüriyeti tarafından kaleme alınmıştır.[40] 2 Aralık 1924 tarih ve 1188 numaralı kararnameye ek olduğu belirtilen belgede "Lozan Antlaşması'nın birinci –araziye müteallik ahkâm- bölümünün 21. maddesi gereğince verilecek vizeden yararlanarak Türkiye'ye göç etmek isteyen ve harekete hazır oldukları anlaşılan 20.000 nüfus olarak tahmin edilen Kıbrıs

39 **BCA** 30-18-1-1/12-58-18.

40 **BCA** 30-18-1-1/16-77-6.

Müslümanının sevk ve iskân masrafları kendilerine ait olmak üzere göçleri hakkındaki talimatnameye uyularak belirtilen bölgelerde yerleştirilmeleri" kabul edilmiştir.

Ayrıca bunlardan çok muhtaç durumda olanlara imkân ölçüsünde birer hane ve hükümet emrindeki araziden yeterli ölçüde verilmesi önerisi Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti Umumiyesi'nin hususi tezkiresiyle 1 Şubat 1925 tarihinde bildirilmiş ve İcra Vekilleri Heyeti tarafından 7 Şubat 1925 tarih ve 24371/91 sayılı toplantısında kabul edilmiştir. Böylece bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün ilgisiyle Kıbrıslı göçmenlerin karşılaştığı sorunlar çözümlenmeye çalışılmıştır. Kıbrıslı Türklerin adadan ayrılmaları ve Türkiye'ye göçlerini organize etmek amacıyla 10 Temmuz 1925'de Kıbrıs'ın tek liman kenti durumunda olan Larnaka'da Türk Şehbenderliği (Başkonsolosluğu)[41] faaliyete geçerken Ali Asaf (Güvenir) Bey de ilk konsolos olacaktır.[42] Eski bir denizci olan Ali Asaf Bey bu süreçte Türk vatandaşlığında kalarak ve Anadolu'ya göç etmeyi tercih eden Kıbrıslı Türklere aldığı talimatlar çerçevesinde büyük yardımlarda bulunmuş, yüksek öğrenime gidecek olan gençlere[43] her türlü imkânı sağlamış, birçok sosyal faaliyet içinde olmuş, dernek ve cemiyetlerin faaliyetlerini desteklemiş, milli günlerin kutlanmasına ön ayak olmuş, milli heyecan ve milli bilincin uyanması için çalışmıştır.[44]

26 Temmuz 1926-8 Temmuz 1932 arasında adada görev yapan Kıbrıs Valisi Sir Ronald Storrs'un yürütülen psikolojik harp faaliyetleri ve Türk yanlısı girişimleri nedeniyle pek hazzetmediği ve yıllar sonra anılarında İngiltere Hükümeti kanalıyla görevden alınmasını sağladığını belirttiği[45] Konsolos Asaf Bey ise bir yandan göçle ilgili organizasyonları yürütmekte, bir yandan da dönemin İngiliz yönetiminin Kıbrıslı Türkleri asimile etmeye yönelik girişimlerini engellemeye çalışmaktadır. Bu süreçte konsolos tarafından düzenli olarak hazırlanan ve Türk Dışişleri Bakanlığına gönderilen "Kıbrıs Türklerinin Vaziyet-i Hazırası" başlıklı ayrıntılı raporlar konudan bihaber olmakla birlikte

---

41 1927 yılında kapatılan şehbenderlik bir yıl sonra, 1928'de tekrar faaliyete geçmiştir.

42 Ali Asaf Güvenir daha sonra 1931-1933 döneminde Köstence Konsolosu olarak görev yapacaktır.

43 **Hürsöz**, 4 Ocak 1949; Ahmet An, **Kıbrıs'ın yetiştirdiği Değerler (1900-1920)**, Şadi Kültür ve Sanat Yayınları, Girne 2005, s. 397-398; Emekli Albay İsmail Tansu ile 23 Kasım 2002 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

44 Bakanlar Kurulu tarafından yayımlanan 2 Aralık 1924 tarihli kararname. **BCA** 30-18-1-1/12-58-18.

45 Ronald Storrs, **Kıbrıs Anıları 1926-1932**, Mez-Koop Yayınları, Lefkoşa 1993, s. 28.

kendisinden kuşkulanan Vali Storrs'un canını sıkmaktadır. Öte yandan yukarıda da belirtildiği üzere daha sonra adanın tamamen Türklerden arındırılması gibi bir noktaya doğru giden süreç alınan tedbirlerle durdurulmuş, özellikle *Söz*, *Ses*, *Hakikat* ve *Birlik* gibi gazetelerde Türkiye'nin direktifleri doğrultusunda yapılan yayınlar[46] ve duyurularla Anadolu'ya göç 1921 itibarıyla 51.339 Türk nüfusa sahip adada 6.000-7.000 gibi o günün şartlarında bile çok yüksek kabul edilecek bir noktada kesilmiştir.

4. Lozan Sonrası Türkiye'ye Gelen Kıbrıslı Gençler

Bu dönemde Türkiye'de yaşamaya ve sanatsal, hukuksal ve toplumsal hayata katkıda bulunmaya başlayan Kıbrıslı Türkler arasında Dr. Hafız Cemal, hukukçu Sofuzade Celal Adal, Kıbrıs Türk Kültür Derneği(KTKD) kurucularından 1899 Piroyi doğumlu Semih Atayurt, Türk Tarih Kurumu üyeliği ve Alacahöyük Eti Kazı Başkanlığı da yapan Dr. Saffet Arın Engin, edebiyatçı Ahmet Rasim Bey, Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer, uzun yıllar Sümerbank'ta da görev yapan 1906 Lefkoşa doğumlu M. Zekai Balman, Atatürk'ün yanında görev alanlardan Yusuf Hikmet Bayur, dilbilimci Mehmet Saffet Engin, Doğu Anadolu'da petrol çalışmalarıyla bilinen Maden Yüksek Mühendisi Dr. Enver Necdet Egeran, Türkiye'deki ilk Kıbrıslı Türk rektör olarak da bilinen 1906 Lefkoşa doğumlu Ankara Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Cahit Oğuzoğlu, Ord. Prof. Dr. Hilmi İleri, Prof. Dr. Cahit Örgen, Prof. Dr. Talat Algun, Prof. Dr. Şevket Tekman, Prof. Dr. Dündar Vehbi Berkan, Dr. Doğan Remzi, Anayasa Profesörü Tarık Zafer Tunaya, Prof. Dr. Derviş Manizade ilk akla gelenlerdir.

16 Ağustos 1960 tarihinde kurulduğu bütün dünyaya resmen açıklanan Kıbrıs Cumhuriyeti'nde Türkiye'nin ilk büyükelçisi olan Emin Dirvana'nın ağabeyi Prof. Dr. Süleyman Dirvana, Prof. Dr. Mehmet Ertuğruloğlu, Prof. Dr. Bülent Köprülü, Ekrem Yeşilada, mühendis Sezai Türkeş, iş insanı Sait Dormen, 1902 Lefkoşa doğumlu Osman Kutay, mühendis Ziya Somer, vali Ali Vefa, Hasip Koylan, Hıfsı Ege, İstanbul Vali Yardımcısı Şevket Yurdakul, Yavuz Konnolu, Kamil Kıbrıslı, Niyazi Denker, Nefi Korürek, Ali Ege, Şakir Alav, Hava Korgeneral Ahmet Cemal Göker, General Prof. Dr. Ziver Berkman, "27 Mayıs 1960 darbesinin kudretli albayı" olarak bilinen ve "Kıbrıs'ta doğmuş olmaktan ve Kıbrıslı bir Türk olmaktan daima iftihar duymuşumdur" diyen 1917 doğumlu Alparslan Türkeş, Eczacı Albay Arif Tekman, Hakim Albay Cavit Oral, Denizaltı Albay Faruk Sükan da bulunmaktadır.

---

46 **Birlik**, 14 Ağutos 1925; **Hakikat**, 27 Temmuz 1925; **Ses**, 29 Nisan 1935.

Bu grubun dışında ayrıca Deniz Harp Okulu'nda da görev yapan Dr. Saffet Taylan, Yeşilada dergisini çıkartan ve KTKD, ayrıca "Kıbrıs Türktür Komitesi" ve "Kıbrıs'ı Koruma Cemiyeti" kurucularından olan edebiyatçı Hasan Nevzat Karagil, Tekel Umum Müdürü Muzaffer Sakacı, hukukçu Derviş Oktay, Fethi Önkaya, Reşit Nomer, İzzet Aker, Nevzat Tüzünkan, Rauf Denker, Ali Nihat Aydın, Başkonsolos Hilmi Bayar, Deva Holding yöneticisi İhsan Şensoy, Dr. Yüzbaşı Kemal Ağdıran, Prof. Dr. Kemal Nomer, İstanbul 6. Noteri Galip Bingöl, Eczacı Ahmet Fevzi Cin, Fikri Cin, Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dekanı ve Elazığ Veteriner Enstitüsü ile Pendik Veteriner Enstitüsü Kurucu Başkanı İbrahim Hakkı Atun da bulunmaktadır. Buraya ayrıca 1908 Lefkoşa doğumlu olan ve "İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz", "Türkiye'de Çağdaşlaşma", "100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi", "Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler", "Atatürk ve Devrimler", "Teokrasi ve Laiklik", "Felsefe ve Toplumbilimleri Yazıları" kitaplarının da yazarı olan dünyaca meşhur sosyolog ve bilim insanı Niyazi Berkes'i de eklemek gerekir.

5. Söz Gazetesi, Psikolojik Harp Uygulamaları ve Türkiye'den Misafirler

Gazete 1942 yılından itibaren Dr. Fazıl Küçük tarafından *Halkın Sesi* gazetesi olarak yayımlanmaya devam edecektir. Öte yandan Mehmet Remzi Okan'ın kızı Bedia Okan Göreli'nin anlattıklarına göre çocukluklarını yaşadıkları bir dönemde Mehmet Remzi Okan annelerine "Bugün misafirlerimiz gelecek, haberiniz olsun. Hazırlıklı olun" der ve kısa bir süre sonra da Himaye-i Etfal Derneği Başkanı Fuat Umay gazeteye bir ziyarette bulunur. Bu minvalde Türkiye'den Himaye-i Etfal Derneği, Türk Hava Kurumu, Darülfünun (İstanbul Üniversitesi), 1928-1931 döneminde Kıbrıs'ta 4 farklı turne düzenleyen Muhsin Ertuğrul[47], Emin Beliğ Belli[48], Neyyire Neyir (Münire Eyüp)[49] ve Vasfi Rıza Zobu gibi sanatçıların yer aldığı ve ilk yurtdışı turnesini de Kıbrıs'a ve Vasfi Rıza Zobu'nun "temiz yürekli ırkdaşlar"[50] olarak nitelendirdiği Kıbrıslı Türklere yönelik yapan Darülbedayi

47 1928 tarihli Mersin, Adana sonrasında Kahire'yi de içine alan ve ardından Kıbrıs'la devam eden bu turne sonrasında Muhsin Ertuğrul Darülbedayi'den istifa ederek ABD'ye gider. Bkz. https://www.istdergi.com/tarih-belge/muhsin-beyin-neyyiresi

48 https://www.karadenizhavadis.net/yazarlar/gurdal-ozcakir/tiyatro-ve-sinema-sanatcisi-emin-belig-belli/62/

49 https://web.archive.org/web/20170708104656/http://www.tiyatromuzesi.org/drupal/neyyire_neyir

50 Manizade, **age.**, s. 416.

(İstanbul Şehir Tiyatroları)[51] ve Hilal-i Ahmer Derneği, Muhlis Sabahattin Opera Heyeti, Bestekar Muhlis Sabahattin Bey ve 27 ses ve operet sanatçısı[52] başta olmak üzere farklı kurum ve kuruluşlar adına gazeteye düzenli aralıklarla ziyaretler söz konusu olur.[53]

Babasının İstanbul'da vefatının ardından bir süre gazeteyi çıkarmaya devam eden Bedia Okan Göreli daha sonraki yıllarda gazeteyi ve babaları Mehmet Remzi Okan'ı ziyaret eden bu önemli misafirlerin gelişleri konusunda şunları söyler:

> *"...Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin Atatürk'ün emriyle yaptığı bu yardımlar postayla gelmiyordu. Aynı şekilde bankayla da gelmiyordu. Cumhuriyetin ilanından sonra da Atatürk'ün ve Türkiye Cumhuriyeti devletinin gazeteye ve Kıbrıslı Türklere yardımları çok gizli usullerle devam etmişti. (İngiliz) hükümetinin haberi olur, bankada belli olur diye Atatürk kendisinin güvendiği kişilere 2–3 ayda bir, Atatürk vermiyor ama tahsis edilmiş muayyen bir kişiye emir veriyor ve parayı onlar getiriyordu ve onlar gerekli talimatı veriyorlardı neyse söylenecek olan. Babam Mehmet Remzi Okan bütün sıkıntılarını o gelen şahsa anlatır ve haberi iletirdi. Bu böyle devam edemedi çünkü hükümet farkına varmış galiba. Para bankaya gelmeye başladı. Öyle olunca da paranın bir bölümünü hükümet almaya başlayınca 'O zaman doğrudan konsoloshaneye göndermek en iyisi.' demişler ve para konsoloshaneye gelmeye başladı. Fakat son gelen konsolos, benim zamanımdaki son konsolos gelen parayı bize vermedi. İstemedi, canı istemedi, neden vermedi sebebi yok. Vedia ablam ise o günlerde Ankara'daydı ve biz onunla haberleşemiyorduk ve ona durum şudur, böyledir diye haber gönderemiyorduk. Bir gün ablamdan bir mektup aldık ve bize 'Hiç merak etmeyin amcamız bizi mirastan mahrum bırakmayacak' diye yazıyordu. Şifreyi biz çözdük ve anladık ki Türkiye bizi desteklemeye ve yardım etmeye devam edecektir. ..."*[54].

---

51 Enver Töre, "Türk Dramatik Edebiyatında Kıbrıs ve Darülbedayi'nin Kıbrıs Turneleri", **Dramatik Edebiyat Üzerine Araştırmalar II**, Dijital Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 119-137; Vasfi Rıza Zobu, **O Günden Bu Güne**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.

52 Darülbedayi'nin adada bulunduğu dönemde bu sanatçı ekibi de Kıbrıs'a gelmiştir. Bkz. **Söz**, 23 Nisan 1931.

53 *Söz* gazetesi sahibi Mehmet Remzi Okan'ın kızı Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

54 Bedia Okan Göreli maalesef o dönemde babasıyla görüşmelere gelen, Türkiye Cumhuriyeti devleti adına maddi destekte bulunan herkesin isimlerini hatırlayamamış, "Darülfünun'dan büyük adamlar, hocalar" gibi ifadeler kullanmıştır. (Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.)

5.1. Darülbedayi (Şehir Tiyatroları) ve Kıbrıs Turneleri

Darülbedayi 1928-1931 döneminde Kıbrıs'ı da içine alan 4 farklı turneye çıkmış ve 1931 Rum isyanı sürecinin ardından bu turneler maalesef kesilmiştir. Örneğin 2 Mayıs 1931 tarihli ödeme makbuzuyla[55] Lefkoşa'da belediyenin gösterdiği salonda bir oyun sahneleyen Belediye Tiyatrosu'na 7 Kıbrıs Lirası ödeme yapılırken esasında kumpanyanın adaya geliş sebebinin Kıbrıslı Türklere yönelik destek olduğu da bu şekilde kamufle edilmiştir.[56] Hamlet, Cehennem, Renkli Fener, Hile ve Sevgi, Mürai, Tezer, Tokat Yiyen Soytarı, Süt Kardeşler oyunlarıyla turneye çıkan[57] ve Larnaka, Limasol ve Lefkoşa'da oyunlar sahneleyen Darülbedayi'nin Kıbrıs'a yönelik faaliyetlerinin 1931 yılında durdurulmasının sebebi ise aynı yıl adada Kıbrıslı Rumların Enosis, yani adanın Yunanlaşması amacıyla başlattıkları 21 Ekim 1931 tarihli isyan ve kargaşa ortamıdır.[58] Darülbedayi'nin Kıbrıs'a yönelik turneleri şunlardır:

5.1.1. Darülbedayi'nin ilk Kıbrıs turnesi (4-8 Mayıs 1928)

Bu ilk turnede ekipte Bedia Muvahhit, Şaziye, Neyyire Neyir (Münire Eyüp), Necla ve Halide Hanım yanında Muhsin Ertuğrul, Behzat Budak, Galip, Vasfi Rıza Zobu, Hazım, çok iyi Rumca bilen ve konuşan Mustafa Kemal Küçük, Emin Beliğ Belli, Hüseyin Kemal Gürmen, Mahmut Moralı ve Ercüment Bey olmak üzere 16 sanatçı bulunmaktadır. Ekip Kıbrıs'ta Hamlet, Cehennem, Renkli Fener, Mürai, Tezer, Tokat Yiyen Soytarı, Süt Kardeşler, Hile ve Sevgi oyunlarını sahneler. Vasfi Rıza Zobu'nun "...Lefkoşa'dan başka bir kentte Türk okulu yok desem caiz. Açmamış, hiç alakadar olmamışız" dediği Lefkoşa'da Papadopulos Tiyatrosu'nda sahnelenen Süt Kardeşler oyununu ise diğer oyunlarda olduğu üzere biletli 750 Kıbrıslı Türk izler.[59]

---

55 Söz konusu ödeme makbuzu halen Kıbrıs'ta özel bir koleksiyonda bulunmaktadır.

56 5 Mayıs 1931 tarihli *Akşam* gazetesi bu turneyle ilgili olarak "Darülbedayi heyetinin buradaki temsilleri pek büyük rağbete mazhar olmuştur. Darülbedayi heyeti bugün Mersin'e müteveccihen hareket etmiştir. Heyet Mersin'de üç temsil verecek, müteakiben seyahatine devam edecektir." şeklinde haber yapar. Bkz. **Akşam**, 5 Mayıs 1931.

57 Ayşegül Çelik, **Gülmeyi Bilen Adam: Muhsin Ertuğrul**, Can Yayınları, İstanbul 2013, s. 121

58 **The Illustrated London**, 7 Kasım 1931. Ayrıca bkz. Ronald Storrs, **Disturbances in Cyprus in October 1931**, London 1932, s. 1-25.

59 İlginç olan nokta ise bu turne dönüşü gemide karşılaştıkları bir İngiliz'in çok güzel Türkçe konuşması üzerine ona kim olduğunu soran Vasfi Rıza Zobu o kişinin "şaka yollu" "…Mütareke senelerinde Üsküdar semtinin jandarma kumandanı idim. Mustafa Kemal'in Anadolu'ya gidiş pasaportunu ben imzaladım" cevabıyla karşılaşır ve o kişiyi "İstiklal Savaşı'ndan sonra Türkiye ve Atatürk'e ait kitapları yazan şu meşhur Armstrong vardı ya işte oymuş meğer" der. Ancak

5.1.2. Darülbedayi'nin ikinci Kıbrıs turnesi (17-25 Nisan 1929)

Hidivyal şirketinin Belkıs gemisiyle yapılacak Darülbedayi'nin ikinci Kıbrıs seferinde Muhsin Ertuğrul, Behzat Butak, Galip Arcan, Emin Beliğ, Kemal Gürmen, Kemal Küçük, Hazım Körmükçü, Mahmut Moralı, Talat Artemel, Lütfi Ay, Zihni Rona, Bedia Muvahhit, Neyyire Neyir, Şaziye Moral, Halide Pişkin, Necla Sertel, Cemile Hanım, suflör Sadi ve Refika Hanım, ayrıca aksesuar görevlisi Hamdi Şarlıgil yer alır. Ekip önce Beyrut limanına gelmesine rağmen Ermeni görevliler tarafından dışarıya çıkmalarına müsaade edilmez. Mağusa üzerinden Lefkoşa'ya geçen sanatçılar "Bekarlar", "Karanlığın Kudreti", "12. Gece", "Hava Oyunu", "Muhayyel Hasta (Meraki)", "Hamlet" ve Vedat Nedim'in "Kör" oyunlarını sahneler. Ekip ayrıca Limasol'da "Müjde", Larnaka'da "Hızır Aleyhisselam" ve Mağusa'da "Othello"yu sahneler.

5.1.3. Darülbedayi'nin üçüncü Kıbrıs turnesi (7-23 Mayıs 1930)

Sanatçıların bu üçüncü Kıbrıs turnesi İtalyan Aventina gemisiyle Mersin'den Mağusa'ya olur. Ekip Lefkoşa'da Papadopulos Sahnesi'nde "Şahin" oyunu sonrasında "Yumurcak", "Evdeki Pazar", "Bir Kitap", "Meridügen", "Kokotlar Mektebi", "Fazilet Kuklası" oyunlarını sahneler. Ekip ayrıca Larnaka'da "Hızır Aleyhisselam", salonun seyircilerle doldurulamadığı Baf'ta İ. Galip'in "Avukat Zehra Ferit" ve Mağusa'da "Kör" ve "Othello"yu sahneler.

5.1.4. Darülbedayi'nin dördüncü ve son Kıbrıs turnesi (22 Nisan-3 Mayıs 1931)

İtalyan Aventino gemisiyle yapılan bu dördüncü ve son seferde Darülbedayi dışında Muhlis Sabahattin Opera Heyeti de bulunmaktadır. Muhlis Sabahattin

---

o dönemde İstanbul'da görevli olan ve Mustafa Kemal'in İstanbul'dan ayrılması öncesinde İngiliz askeri yetkililerinin iznini (!) veren kişi John Godolphin Bennett'tir. Bennett'in Nezih Uzel'e anlattıkları "Atatürk'e Nasıl Vize Verdim: İngiliz İstihbarat Subayı Yüzbaşı Bennett Anlatıyor" ismiyle Uzel tarafından kitaplaştırılmıştır. Aynı şekilde İngiliz ordusunda görev yapan bir subay olan ve Atatürk hakkında Bozkurt (Grey Wolf) kitabını yazan ise Harold C. Armstrong'tur ve diğer kitapları da "Çalışan Türkiye", "Türkiye ve Suriye Yeniden Doğuyor" ve "Bitmeyen Savaş" kitaplarıdır. Vasfi Rıza Zobu muhtemelen Yüzbaşı H. C. Armstrong olan kişiye "Rumların Kıbrıs'ı İlhak Cemiyeti için ne düşünüyorsunuz?" diye bir soru sorar ve karşılığında "Bizim idaremizdeki memleketlerin ahalisi çocuklarımızdır. Sizin küçük oğlunuz 'Baba bu oturduğumuz evi bana ver' dese 'Peki evladım sana daha başka evler de alırım' diye yanağını mı okşarsınız yoksa böyle bir istekte bulunduğu için küçük oğlunuzu döver misiniz?" cevabını alır. Muhtemeldir ki bu görüşme de turne dönüşünde devletin istihbarat birimlerine aktarılmıştır.

Opera Heyeti üç gün Lefkoşa'da sahneye çıktıktan sonra Limasol, Larnaka, Baf ve Mağusa'da sahneye çıkmak üzere Lefkoşa'dan ayrılır. Darülbedayi bu son seferde Lefkoşa'da "Aynaroz Kadısı", "Geçti Bor'un Pazarı" da dahil 9 oyun sahneler ve 3 Mayıs 1931 tarihinde adadan ayrılır. Vasfi Rıza Zobu adada yaşadıklarıyla ilgili olarak şunları söyleyecektir:

> *"...Belki şimdi dersiniz ki 'Peki sizi anlayan yok, oteller, sözüm ona tiyatro binaları berbat, maddi menfaatinizin olmadığı da meydanda. Hal böyle iken ne diye dolaşırsınız gurbet ellerinde de tatlı canınızı yorarsınız.' Ah, ah bu hamiyet, o milliyet duyguları yok mu; Şimdi bu devirde, sulh zamanında, sağlı sollu sadece birbirimizin gözünü oyarken bu hamiyet ve milliyet duyguları bir kısım topluma gülünç gelir, tepelerindeki uzun saçları dağıla dağıla kahkaha ile gülerler ama düşmanı yenerek topraklarını geri, istiklalini temelli almak zaferinin gururu daha geçmediği o zamanlarda bu iki kelimenin ruhlarımız ve nefsimiz üzerinde müstesna bir yeri vardı. Bu ada da bizimmiş, burada oturanlar da bizden. Bizden olan ama bizden uzak düşmüş türbeler var Kıbrıs'ta. Unutmuşuz garipleri. O kadar ki 'Kıbrıs'ta Türkler mi var? Peki nece konuşur onlar? Nereden gitmişler oraya?' gibi insanı şaşkına çeviren soruları münevver sayılan, hatta mebuz olmuş kişilerden duymuşluğum vardır..."*

5.2. 1931 Rum İsyanı ve Sonrasında Kıbrıs Adası

Dönemin İngiliz gazetelerinin "uzun sakallı ve kara cübbeli" olarak adlandırdığı Rum piskoposların kışkırttığı bu isyan hareketiyle birlikte valilik konağını ateşe veren, Ronald Storrs himayesinde valilik binasında bulunan binlerce tarihi eseri ve kültürel mirası yağmalayan Kıbrıslı Rumlar adayı bir kere daha kan gölüne çevirir. İngiliz yönetimi ise bütün bu kargaşa ortamının faturasını Kıbrıslı Türklere keser. Ardından Türkiye'den okul kitaplarının getirilmesi yasaklanır, Türk bayrağı ve İstiklal Marşı'na yasaklama getirilir, sansür, jurnal ve sıkıyönetm süreci başlar.[60] İngilizlerin bu tutumu Kıbrıslı Türkleri sindirmeye yönelik planlı bir girişimin neticesidir.[61] Adadaki İngiliz idaresi, Türkiye'de özellikle cumhuriyetin ilân edilmesi sonrasında başlattıkları son derece plânlı ve programlı sindirme ve yıldırma politikalarına iyice hız vermeye başlar. Ancak

60 Türk Mukavemet Teşkilatı Limasol kadrosundan merhum Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

61 Türk Mukavemet Teşkilatı Limasol kadrosundan merhum Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

İngilizlerin bu sistemli faaliyetlerine karşı koymaya çalışan Kıbrıslı Türkler de kendilerini yavaş yavaş göstermeye başlar[62] ve İngiliz idaresinin 'böl ve yönet' politikasına ve sistemli olarak Türklük duygusunun ortadan kaldırılarak Kıbrıs Türk toplumunun İslamlaştırılması çabalarına özellikle gençlerin tepkisi kendisini gösterecektir.[63] Bu bağlamda Türkiye ile sıcak ilişkiler içerisinde olan kişi ve kuruluşlar Kıbrıs'ta olup bitenler konusunda Türkiye'yi devamlı surette bilgilendirirler. Kıbrıs Birinci İntihap Dairesi mebuslarından Necati Özkan da bu bilgi kaynaklarından biridir:[64]

> *"...Rumların her sene mektepleri çoğaltıldığı halde Türk mektepleri azaltılıyor. 1935'te 42 ve 1936'da 39 Türk mektebi kapatılmış. Rumların mekteplerine müdahale edilmediği halde Türk lisesine müdahale ediliyor. Gelecek sene lise kolej şekline sokulup başına bir İngiliz müdür konulacakmış. 1931 isyanına iştirak eden Rum muallimleri bile ancak mahkeme kararıyla işlerinden çıkarıldıkları halde milliyetçi Türk muallimleri sudan bahanelerle ve idari kararlarla işlerinden çıkarılıyorlar. Şimdi Sümerbank'ta çalışmakta olan Tagi bunun bariz bir misalidir... Rum mektepleri için Yunanistan'dan kitap getirtilerek bunlar okutulduğu halde oraya Maarif Vekâleti tarafından tavsiye ile gönderilen Türk Lisesi müdürü mahalli hükümetin teşviki ve himayesiyle Türk mekteplerinde ancak kendisi tarafından telif edilen ve milli duyguyu uyandıracak bir tek yazıyı ihtiva etmeyen kitapları okutturuyormuş."*

İkinci Dünya Savaşı öncesi süreçte Kıbrıs Türkleri, toplum liderleri vasıtasıyla Türkiye'yle olan bağlarını koparmamaya çalışmakta ve adada olup bitenleri neredeyse günü gününe rapor etmektedirler. Kıbrıs Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi Reisi A. Said, Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi azası ve sabık Kavanin azası M. Necati Özkan ve Türk Milli Kongre Heyeti Merkeziyesi azası ve *Söz* gazetesi sahibi M. Remzi Okan tarafından Başbakan İsmet İnönü'ye bu bağlamda 26 Nisan 1937 tarihli bir rapor gönderilir:[65]

---

62 Arif Hocalar ile 10 Şubat 2001 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

63 Erol Atabek, "İçimizden Biri: Suphi Benli", **Kıbrıs Mektubu**, C 10, S 4, Ankara Temmuz 1997, s. 26-28.

64 Başbakanlık Müsteşarı Kemal Gedeleç tarafından 4-5 Kasım 1936 tarihiyle Hariciye Vekaleti'ne yollanan Kıbrıs Birinci İntihap Dairesi mebuslarından Necati Özkan'ın Kıbrıs Adası Türkleri hakkında verdiği izahat notları. **BCA** 30-10-0-0/124-886-14.

65 **BCA** 30-10-0-0/124-886-19.

"Kıbrıs'ta İngiltere hükümetinin idaresinde bulunuyoruz. Bu vaziyet tahtında idareten İngiltere hükümetine tabi olmamız zaruridir. Şüphe edilemez ki bizim için bu yolda bu vaziyet ihdas eden ve bundan mesul olan biz değiliz. Çektiğimiz şey eski hilafet idaresindeki seyyiatın cezasıdır. O vaktin hükümeti kendi selameti için bizi kurban vermiş ve bizi başka ellere teslim eylemiştir. Bununla beraber cezirede kısılıp kalan Türkler, kendi Türklük seciyelerini bozmamışlar, kanlarına ecnebi kanı karıştırmamışlardır. Bunun içindir ki anavatan muhabbetini unutmadık ve unutmayacağız. Zaten Anadolu'nun kucağındayız ve yalnız idare noktasından ayrılmış isek de hissiyat ve maneviyat cihetinden aramızda hiçbir ayrılık kabul etmiyoruz. Bizim idari vaziyetimiz her ne olursa olsun, herhalde ve cemi zemanda hissiyat ve maneviyatımızın, milli hayat ve varlığımızın evvela membaı, seniyen kıblesi Türkiye'dir. Binaenaleyh idari hususta İngiltere hükümetine müracaat ediyor isek de buradaki hayat ve mevcudiyetimize taalluk eden mesailde size müracaat eylememiz lazımdır ve bu babda hiçbir yanlışımız yoktur kanaatindeyiz. Buradaki Türkler, Rum unsurunun beşte biri nispetinde bir ekalliyettedirler. Bu unsurun ise kendine göre ihtirası, kendine göre hayat ve mevcudiyet şartları ve o yolda icraat ve harekâtı vardır. Umuru adiyede olduğu gibi umuru resmiyede de Türk menafii mevzuu bahis olduğu zaman daima aykırı ve daima muarız görünürler ve kendi hayat ve menfaatlerini Türklerin ziyanına olarak kazanmak siyasetini takip ederler. İhtirasları ile milli taasublarına nihayet olmayan bu hayalperest cemaat, vakit vakit cezirenin Yunan'a ilhakı, muhtariyet ve tevsii mezuniyet gibi fikir ve tekliflerde bulunurlar ve kendi menfaatlerine göre amali milliyetlerine nail olmak hususunda en büyük engel ceziredeki Türk mevcudiyetidir. Bunun içindir ki Türkleri manen ve maddeten zaif düşürmek ve perişan etmek minelkadim siyaset meslekleridir. Despotları, muharrirleri ve bazı siyasi adamları, hatta Yunanistan'da bulunan bazı insanları onları mütemadiyen Türklerin ziyanına olarak tahrik eylemekte ve senelerden beri bu yolda işlemektedirler.

2- Bu cezirenin siyasi, hatta bazı idari cihetlerinde Rumlar ile arkadaşlık ve teşriki mesai etmek imkânı yoktur. Bu sebepledir ki Türkler senelerden beri hükümet tarafına ağırlaşmak siyasetini takip ettiler. Ciddi ve gayri kanuni bahusus nezaketten arî hiçbir muhalefette bulunmadılar. Kıbrıs'ın kavanin ve sair meşveret meclislerinde Rumlar, hükümetin hukuk, kuvvet ve nüfuzuna Kıbrıs'taki mevcudiyet ve menafiine hücum ettikçe Türkler daima hükümet tarafını iltizam ve müdafaa ettiler. Hatta Rumları hükümete karşı vakit vakit aldıkları isyan vaziyetlerinde de

Türkler hükümete bilfiil müzaheret edecek hareketlerde bulundular. Türkler o gibi ahvalde başka türlü hareket edemezlerdi. Yani malum bir tabirle iki şerrin ehvenini tercih ederek hareket ettiler.

3- Rumların Türk ve menafiine muarız olmaları hasebiyle cezirede Türk varlığını gösteren ve Türklerin istinad noktalarını teşkil eden şeylere daima hücum eylemeyi öteden beri meslek ittihaz eylemişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Türk maarifine karşı itirazlarda bulundular. Türk mekteplerine maarif parasından beşte bir nispetinden ziyade para veriliyor diye senelerce uğraştılar ve ısrar ettiler... Hükümet eski zamanlarda ara sıra Türkleri himaye ettiğine bedel bu defa Türklerin ziyanına olarak Rumlar tarafına temayül etti ve nihayet Türk maarifini ve dolayısıyla Türk mevcudiyetini baltalamaya başladı. Maarif idaresi elimizdeyken hükümet kendi idaresine aldı. Bilhassa yegâne Türk lisemizin idaresi serbest bir heyet-i idare elinde iken hükümete uygun iki Türk ile bir İngiliz'in idaresine verdi. Bu ahval tahtında giderek gün geldi ki Türk mektepleri kapatılmaya başlandı. Tedricen lağvede lağvede bugüne kadar 121 Türk mektebi lağvedildi ve 119 muallime yol verildi. Türk lisemizin öteden beri Türkiye'den gelen Türk müdürler vardı. Bunları da kaldırarak İngiltere'den İngiliz müdürler tayin eylemeye başladı. Lise programında ziyanımıza olarak tadilat icra edildi ve ilk mekteplerde de senelerden beri takip ettiğimiz Türkiye mektep programını ortadan kaldırdı. İlk mekteplerde dersler şifahen veriliyor ve bu tarzda bir usul ittihaz eyledi. Fakat bu program meselesini Rumlara da teşmil etti... Hususuyla Kıbrıs müftüsü lüzum gördükçe ilannameler neşreder, davetnameler gönderir ve cezirenin ileri gelenlerini toplar ve meşveretler yapar ve neticede hükümete müracaat ederek keyfiyeti anlatırdı. Bu gibi haller Kıbrıs Türklerinin bir nevi cemaat teşkilatından ibaret olup Türkler için epeyi bir mevcudiyet idi. Müftülük makamı lağvedilince bütün bu gibi haller ve hareketler dahi birlikte mahvoldular.

4- Cezire Türkleri, hükümetin yaptığı o gibi işleri kendi hayat ve mevcudiyetleri namına büyük bir zayiat kabul ettiler... Cezirede bu gibi hallere maruz kaldığımız sıralarda evvel ve ahir hissiyat maneviyatımızın membaı olan Türkiye Cumhuriyeti hükümetine müracaat eylemek ciheti daima varidi hatır oluyordu. Fakat harici siyaset vaziyetlerini bu işe müsait görmüyorduk. Bu gibi meselelerin bir devlet umuru dâhiliyesine müdahale suretiyle değil, belki dostane tavassut suretiyle halledilecekleri kanaatindeydik. Fakat hamd olsun giderek beklediğimiz müsait devirler geldi. Türkler ile İngilizler arasında manevi dostluk çok ümidbahş bir surette teessüs etti. Ümit

ederiz ki Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin bizi istishab ve himaye eylemesi sayesinde idaresi altında bulunduğumuz İngiltere hükümeti artık bizi burada dost nazarı ile görecek ve Rumların hücumlarına karşı evvelki gibi bizi müdafaasında devam edecek ve bugüne kadar her nasılsa ziyanımıza olarak yaptığı hataları tashih eyleyecektir. Bu cezirede yeniden nefes alıp yeniden hayata gelmemiz için istediğimiz şey, umumi bir tabir ile milli hissiyatımıza hükümet tarafından hürmet edilip rencide edilmemesi ve bu cezirede hayat ve mevcudiyetimizi haleldar eden ve tehlikeye düşüren şeylerin tashihi ile cezirede Türk cemaatinin, Rum cemaatine nispeten daha ağır ve farklı muamelelere tabi tutulmamalarıdır;

a) 1 Mayıs 1931 tarihinde içtima eden umumi milli kongrenin müftülük makamı hakkında ittifak-ı ara ile verdiği kararın hükümetçe tanınması ve binaenaleyh kongrenin intihap eylediği Hoca Said'in müftü olarak kabul edilmesi ve maaşının Kıbrıs Evkaf-ı İslamiye sandığından verilmesi.

b) Müftünün riyaseti altında azaları serbest kimselerden olmak üzere cezirede dokuz azadan müteşekkil bir cemaat-i İslamiye teşkiline müsaade edilmesi ve o gibi bir teşkilin hükümetçe tanınması.

c) İlk mekteplerden lağvedilenlerin yeniden açılmaları ve muallimlerinin tekrar tayini ile beraber bundan evvel olduğu gibi ilk mekteplerde Türkiye ilk mektep programının takip edilmesi ve kitapların Türkiye'den getirilmesi ve binaenaleyh şifahi tedrisat usulünün ortadan kaldırılması.

d) Türk lisesinin başına evvelki gibi daima Türkiye'den bir Türk müdür getirilmesi ve bununla beraber lise heyet-i idaresinin evvelki gibi intihap ile taayyün eden kimseler tarafından teşkil edilmesi ve programının da Türkiye lise programlarını ihtiva eylemesi, yani lise mezunlarının Türkiye darülfünunlarına kabul edilecekleri tarzda bir program takip edilmesi.

e) 1 Mayıs 1931 kongresinin kararı mucibince teşekkül edecek ve balada (B) fıkrasında gösterilen cemaat-i İslamiye azasının seneden seneye tensip edeceği altı aza tarafından Kıbrıs evkaf-ı İslamiye bütçesinin senede bir defa tetkik ve tasdik edilmesi.

f) Bugün mevcut şeri mahkemelerde meriyülicra olacak ve muhit ile ihtiyaçlarımıza tetabik edecek ahkâmın yeniden tedvin edilmesi ve bu yolda bir kanun-u medeni tanzim olunması.

g) Ecnebi bir idarede kahir ve mutaassıp bir ekseriyet içinde ekalliyette kalan bir cemaatin canlı bir halde devam eylemeleri iktisaden kuvvetli

bulunmaya vabeste olduğundan burada iktisadi sahada ve sai mikyasta muavenette bulunulması ve binaenaleyh Türkiye İş Bankası'nın burada Lefkoşa'da bir şube açmasına himmet ve delalet edilmesi ve başta İş Bankası olmak üzere burada ticari faaliyetlere germi verilmesi ve bu suretle Kıbrıs'ın Türkiye ile olan ticari muamelatının azami nispette inkişaf ettirilmesi.

5- ...Esasen arz eylediğimiz meseleler, ceziredeki Türk varlığının temel taşlarıdırlar. Bilhassa kongrede intihap edilen müftü ile birlikte bir cemaat-i İslamiye teşkili yapılacak olursa cezire Türkleri için yeni bir hayat devresi açılmış addedilecektir. Kıbrıs baş despotunun maiyetinde olmak üzere Kıbrıs Rumlarının o gibi bir teşekkülleri vardır ve kendi işleri ve ihtiyaçları için o vasıtayla hükümet nezdinde mütemadiyen teşebbüsatta bulunuyorlar. Burada bu münasebetle şunu da arz etmeliyiz ki cezirede bir müftü bulundurulmasını talep eylememiz cezirenin hususat-ı diniyesini kuvvetleştirmek maksadına mebni değildir. Cezirede Türkler, kâfi derecede tenevvür etmiş ve dini taassuplardan kurtulmuş laik bir cemaat halindedirler. Bu halde bir müftü bulundurulmasını istediğimiz, münhasıran cemaat işleri ile uğraşacak ve fena cereyanlara karşı kanun dairesinde cemaati müdafaa edecek bir teşekkül bulundurmak içindir. 'Müftü' tabiri ise öteden beri burada tanınmış bir unvan olduğundan ve hükümetin lağvettiği makamın da (Müftülük) makamı olmasından naşidir. Binaenaleyh bu yoldaki müracaatımız o gibi bir unvan altında milli ve hayati ve aynı zamanda hususat-ı diniyede teceddüt isteyen ve Türkiye'nin dini inkılâplarına hürmet eden bir teşekkül gayretinden ileri gelmektedir. Hatta dinen mutaassıp yahut müteredditolan ve din meselelerini akıl ve hikmete tevfikan kabul etmeyen ve tevfik eylemek kudretinde olmayan ve aynı zamanda Türk cemaatinin bugünkü ihtiyaçlarını takdir etmeyen ve asrın teceddütlerine hürmeti olmayan bir müftüye hiçbir zaman taraftar olamaz.

6- Görülüyor ki büyük ve mühim işlerinize ilaveten daha bazı işler çıkararak sizi rahatsız ediyoruz. Mamafih buralarda kimsesiz kaldığımız ve bununla beraber bir taraftan hükümetin, diğer taraftan Rumların tazyikleri arasında kısılıp kaldığımız nazarı itibara alınacak olursa mazur görüleceğimizi ümit eder ve bu suretle müteselli oluyoruz. Herhalde cihan durdukça durmasını, azamet ve ikbalin en yüksek derecelerine kadar çıkmasını samim kalbimizden arzu ve dua eylediğimiz Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin sırası geldikçe mazhar-ı

lütuf ve inayetleri olmamızı ve her nasılsa anavatandan ayrılmış ve ecnebi ellere düşmüş olan şu bir avuç Türk evladının da unutulmamasını ister ve bekleriz."

Kıbrıs'ta ne olup bittiği konusunda Türk hükümeti son derece hassas davranmaktadır ve teyakkuzdadır. Bu konuyla ilgili olarak Kıbrıs'taki konsolosluk kanalıyla ayrıntılı raporlar hükümete ulaştırılmaktadır:[66]

"1 Mayıs 1937 tarihli ve ..... numaralı tahriratla Kıbrıs Türklerinin vaziyetini arz etmiş ve bunların bir çok müşkülatla karşılaşmakla beraber henüz mevcudiyetlerini muhafaza edebildikleri ve kendilerine bazı cihetlerden muavenet edilmek imkanı bulunursa şuurlu bir kitle halinde Kıbrıs'ta yaşamaları temin edilebileceği neticesine vasıl olmuştum... Kıbrıs Türklerinin burada barınmalarına engel olacak mahiyetteki hadiseleri, mahalli hükümetin tazyikatı, iktisadi vaziyetlerinin darlığı ve bunlardan mütevellit olan hicret arzusu olarak üç maddede toplamak mümkündür. Bunların her biri hakkında icap eden tafsilatı aşağıda arz ediyorum;

1- Kıbrıs Türklerinin mahalli hükümetten gördükleri en büyük tazyik milliyetlerinin tanınmaması ve milli kültürlerini yaşatacak vasıtalardan birer birer mahrum edilmeleridir. Buradaki soydaşlarımız hükümetçe Türk değil, İslam cemaati olarak tanınmıştır. Evvelce bu tabirin hususi bir mana ifade etmemiş olduğu muhakkaktır fakat son senelerde her nedense bir İslamcılık siyaseti takip edilmekte olduğundan İslam tabiri Türk'e muhalif bir tabir olarak, daha doğrusu İslamcılık Türklerin milli hisleri öldürülmek için bir alet gibi kullanılmaktadır. Türk Lisesi'nin unvanının İslam Lisesi'ne çevrilmesi, Türkçe gazetelere sansür konularak bütün Türk kelimelerinin İslam'a tahvil edilmesi hep bu siyasetin tatbikatı neticelerindendir. Türklük aleyhindeki faaliyetler bilhassa maarif sahasında görülmektedir. Talebe bulunmadığı bahanesiyle birçok Türk ilk mekteplerinin kapatıldığını ve Türkiye'den gelen kitapların okutulmaması için kitapsız tedrisat usulünün ihdas edildiğini evvelce arz etmiştim. Fakat en ziyade müdahaleye uğrayan müessese lisedir. İsminin İslam Lisesi'ne tahvil edilmesi, başına muallimlik mesleğiyle hiçbir alakası olmayan bir İngiliz müdürün getirilmesi, milliyetperver muallimlerin işten çıkarılması suretiyle sönük bir hale getirilmiş olan bu mektep bu haliyle beraber gene göz batmakta, talebenin tahdidi, kolej sınıfları açılması gibi tedbirlerle her

66 Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. **BCA** 030-10-0-0/124-887-3.

gün bünyesi tahrip edilmeğe çalışılmaktadır. Hükümet mahafili liseden çıkan talebenin Türkiye'de yüksek mekteplere girmekte ve ondan sonra orada iş bularak bir daha Kıbrıs'a dönmemekte oldukları cihetle lise mezunlarından adaya bir faide gelmediğini binnetice bu müessesenin lüzumsuz olduğunu ileri sürmektedir. Fakat liseden çıkanların iş bulmaları için hiçbir kolaylık gösterilmediği gibi Türkiye'de yüksek tahsil görenlerin adaya avdetle orada çalışabilmelerine birçok maniler çıkarılmaktadır. Ezcümle son seneler zarfında neşrolunan kanunlarla avukatlık ve doktorluk gibi serbest mesleklerin ifası İngiltere üniversiteleri mezunlarına hasredilmiştir. Türklerin iktisadi vaziyeti ise gençlerin İngiltere'de tahsil eylemelerine katiyen müsait değildir.

Milliyet hissini söndürmek için yapılan faaliyetlere rağmen son zamanlarda zuhur eden iki hadise Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye olan bağlılıklarının eskisinden daha kuvvetli olduğunu ispat etmiştir. Bunlardan biri Kırşehir ve havalisinde vukua gelen ve birçok vatandaşımızın ölümü ve binlerce kişinin yersiz kalmasıyla neticelenen zelzele felaketidir ki bu acı haber bura Türklerinde pek büyük bir teessür ve alaka uyandırmış ve Türk halkını felaketzede kardeşlerine yardıma sevk etmiştir. Adanın en ücra köşesindeki Türk köylüleri bile bu hayırlı işe iştirak etmiş ve toplanan para tahminen 1500 İngiliz lirasına baliğ olmuştur ki fakir olan Kıbrıs Türkleri için istisgar edilemeyecek bir paradır.

2- Kıbrıs Türklerinin iktisadi vaziyeti hakkında geçen raporumda arz eylediğim malumata ilave edecek mühim bir şey yoktur. Türk cemaatinin iktisaden geri olmasının sebepleri ikidir; Evvela adanın iktisadi vaziyeti iyi değildir. Diğeri de bütün ticaret Rumların elindedir. Gerek Rum ticaret evleri ve gerek banka ve saire gibi diğer müesseseler Türk memur hemen hemen kullanmamakta olduğundan Türklere bu sahada iş bulmak muhal gibidir.

3- Mahalli idareden gördükleri tazyik ve iktisadi vaziyetlerinin fena olması Türklerin büyük bir kısmında hicret arzuları uyandırmıştır. Cumhuriyet hükümetimizin ahiren ittihaz eylediği karar üzerine Kıbrıs'tan muhacir kati surette kabul edilmemekte olduğundan konsoloslukça bittabi bu gibi müracaatlar kabul edilmemekte ve hatta ahvalleri batı devletlerince de malum olan optanlara olbabtaki emir üzerine pasaport verilmemektedir. Bu vaziyet karşısında geçen sene birçokları kayıklarla vesikasız olarak cenubi Anadolu limanlarına gitmişlerdi ki bu hadise hicret arzusunun ne dereceye kadar kuvvetli olduğunu ispat eder. Kayıklarla gidenlerin bilahare iade edilmeleri

bu hadiselere nihayet vermiştir. Fakat bu hususta yapılacak küçük bir müsamaha binlerce kişinin Türkiye'ye hicretini intaç edecektir. Yalınız diğer bir kısım muhacirler vardır ki bunların hicretleri devam etmektedir. Bunlar da tahsillerini ikmal için Türkiye'ye gidenlerdir ki hemen bilaistisna Türkiye'de kalmakta ve yavaş yavaş Kıbrıs'la alakalarını fek eylemektedirler. Tabii ırkdaşlarımızın okuyup münevver bir fert olarak yetişmeleri gerek kendileri için ve gerek memleketimiz için çok faidelidir. Fakat neticede Kıbrıs'ta münevver zümresinden kimse kalmamaktadır ki ileride bu cihet Kıbrıs Türklerinin yalnız esnaf ve köylüden ibaret bir kitle olarak kalmalarını mucip olacaktır. Kıbrıs Türklerinin hükümetimizce de arzu edildiği gibi şuurlu ve milliyetlerine bir kitle olarak yaşamalarını temin edecek tedabire gelince bu hususta müşahedelerime istinaden hatıra gelen fikirlerimi aşağıda arza içtisar ediyorum.

Evvela Kıbrıs Türklerinin milliyetlerinin hükümetçe tanınmasını ve onlarını millî harslarını inkişaf ettirecek vesaite malik olmalarını temin eylemek icap eder ki bu cihet ancak İngiltere hükümeti ile itilaf sureti ile mümkün olabilir. Kanaatimce burada tatbik edilen siyaset İngiltere merkezi hükümetinin bir prensip haline soktuğu bir siyaset değildir. Bilakis ekseri Afrika müstemlekelerinde hizmet ettikten sonra buraya gönderilen ve bura Türklerini Afrika zencileri ile kıyas eyleyen dar kafalı müstemleke memurlarının şahsi siyasetleridir. Son zamanlarda dostluğumuza çok kıymet veren İngiltere hükümetine bura Türkleri ile Cumhuriyet hükümetinin alakadar olduğu münasip bir şekilde ifade edilirse tatbik esilen siyasetin tebdil edilmesi kaviyyen melhuzdur. Bir de yukarıda arz eylediğim gibi doktor, avukat gibi serbest meslek erbabının burada mesleklerini icra edebilmeleri ancak İngiltere üniversitesinden mezun olmaları ile meşrut olduğundan burada münevver bir zümrenin mevcudiyetini temin edebilmek üzere şu çare düşünülebilir; Türkiye yüksek mekteplerinde okumakta olan Kıbrıslı gençlerden bir kısmına eski tabiiyetlerinin muhafaza ettirilmesi ve bunların Türkiye'de tahsillerini bitirdikten sonra hükümetimiz hesabına İngiltere'ye gönderildikten sonra yine Kıbrıs'a iade edilmeleri ki bu suretle Kıbrıs Türk cemaati de ihtiyacı olduğu münevver zümreye ve tabii şeflerine malik olmuş olacaktır. Türklerin iktisadi vaziyetlerinin ıslahı için de millî bankalarımızdan birinin burada bir şube açması, iktisadi teşebbüslere girişecek Türklere az bir faizle ikrazda bulunması pek faideli bir hareket olacaktır. Bu suretle birçok Türklerin ticari hayata atılmaları temin edileceği gibi bu yüzden meydana gelecek müesseselerde bir çok Türk gençlerine iş bulmak da mümkün olacaktır.

İskenderun'a sefer yapan Türk vapurlarının Kıbrıs limanlarından birine uğraması da Kıbrıs ile Türkiye arasında münasebatı daha normal bir hale getirerek mühim menafi temin edebilecek bir iş olacaktır. Adana ve Mersin gibi bazı vilayetlerimizde bilhassa yaz zamanları mühim miktarda zirai ameleye ihtiyaç olduğu malumu devletleridir. Kıbrıs'ta işsiz kalan ve yaşamak için pek cüzi yevmiyelerle iktifa mecburiyetinde bulunan bir takım soydaşlarımızın hususi viza şeraiti altında muvakkat bir zaman için o taraflara giderek birkaç ay çalışanlarına müsaade edilmesi de halkın refahına yardım edebilir. Bu hususta bittabi daha bir çok şeyler yapılabilir ki bunların teferruatının tespiti ancak bu hükümetimizin Kıbrıs Türklerine muavenet hususunu bir prensip olarak kabul eylemesinden sonra mümkündür. Yalnız şunuarz eylemek isterim ki bu muavenet arzu edildiği takdirde bir an evvel karar altına alınarak tatbikine geçilmek zaruridir. Zira birkaç sene geçtikten sonra Kıbrıs Türkleri her cihetçe pek geri bir vaziyete düşecek ve hükümetimizin arzu eylediği gibi şuurlu ve milliyetini müdrik bir kitle olarak idameleri imkânsız bulunacaktır."

5.3. Hamidiye Gemisi ve Fransızlarla ve İngilizlerle Psikolojik Harp

Hamidiye okul gemisinin son derece stratejik bir hamleyle ve kritik bir süreçte yapacağı Akdeniz ziyareti beraberinde bir takım tarihi ilginçlikleri de getirmektedir.[67] Hamidiye işte bu şartlar içerisinde Akdeniz'de Hatay sahilleri ve limanlarını da içine alan son derece geniş çaplı bir seyahate çıkmaktadır. Daha sonraki süreçte bu seyahatin hiç de sıradan olmadığı ve çok iyi planlanmış bir stratejinin ürünü olduğu da ortaya çıkacaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arifesinde ve Hatay son derece sıcak ve gündemden düşmeyen bir sorun teşkil etmekteyken, bir askeri geminin Hatay'ın Payas ilçesinin yanında Lozan ile İngiliz müstemlekesi olduğu resmen kabul edilen Kıbrıs'ı da içine alacak bir geziye çıkması, İskenderiye ve Hayfa gibi kritik limanları da güzergâhına dahil etmesi tesadüf değildir. Ancak yine de Avrupa'da İtalyan ve Alman faşist baskısının gittikçe daha yakından hissedildiği, Japonya'nın Çin ve Rusya'yla yaşadığı gerginlik ve çatışmaların tüm dünyayı endişeye sevk ettiği bir atmosferde Hamidiye'nin bu seyahati ilk etapta çok fazla önemsenmez.

---

67 Colin Thubron, **Journey Into Cyprus**, Vintage Books, London 1986, s. 217; Müsevvid-zade Avukat Osman Cemal, **Adsız Kitap/The Book Without Title**, Yay. Haz. Harid Fedai, Çev. Fuad Memduh, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa 1997, s. 35; Salahi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?" , **Belleten**, C XLII, S 168, Ankara 1978, s. 741.

Geminin Doğu Akdeniz'i kapsayan bu gezisinin en önemli özelliği Lozan Antlaşması sonrasında ilk defa Kıbrıs'a Türk askeri gücünün çıkacak olması, ayrıca adaya ilk gidecek Türk askeri gemisi olmasıdır. Gemi Girit'te Suda, Mısır'da İskenderiye, Filistin'de Hayfa, Kıbrıs'ta Mağusa ile birlikte İskenderun, Rodos ve Bodrum'u ziyaret edecektir. Geminin hareket günü ve saati Haydarpaşa'dan 4 Haziran 1938, saat 20.00 olarak belirlenir.[68] Hamidiye 7-10 Haziran 1938'de Suda, 12-15 Haziran 1938'de İskenderiye, 17-19 Haziran 1938'de Hayfa, 20-22 Haziran 1938'de Mağusa, 23-25 Haziran 1938'de İskenderun, 6-7 Temmuz 1938'de Rodos ve 7 Temmuz 1938 günü Bodrum'da olacaktır. Hamidiye'nin gezisi öncesi başlayan psikolojik algı operasyonları en üst düzeyde devam etmektedir ve Fransızlar da tıpkı İngilizler gibi bu geziden pek hoşlanmamışlardır. Öte yandan Almanya ve İtalya'nın Avrupa'da her gün daha fazla hissedilen barışı tehdit eden yaklaşımları Fransa'yı Türkiye'ye yakın bir politika izlemeye mecbur etmektedir. Bu durum savaştan çıkmış, Milli Mücadele devam ederken Ankara ile Ankara Antlaşması imzalamış Fransa'nın yeni bir savaş macerasına atılmadan Hatay sorununa kalıcı ve barışçı çözüm bulma yönünde ilerlemesine neden olmuştur. Tam da bu aşamada Haziran 1938 süreci bu şekliyle iki ülke arasında tam bir sinir savaşına da dönüşür ve ardından tam bir güç gösterisi olarak da nitelenebilecek bir hareketle Mustafa Kemal Atatürk askeri denetlemelerde bulunmak ve halkla birlikte olmak amacıyla Mersin'e gelir ve burada İsmet İnönü ve Mareşal Fevzi Çakmak'la bir araya gelir.[69]

Bu planlamaya rağmen gemi daha ilk seferinde Suda değil Hanya'ya uğrar. Geminin limana girişinden sonra askeri tören ve top atışları yapılır.[70] Hatay sorununun gündemi işgal ettiği bir süreçte son derece ince planlanmış bir programla geminin Türkiye için stratejik önemi haiz Kıbrıs'ı ziyaret edip Kıbrıslı Türklerle hasret gidermesinin ardından Payas Yakacık limanına da uğrayacak olması bu geziyi sıradan bir yolculuk olmaktan çıkarmaktadır. Geminin Akdeniz'e açıldığı saatlerde Hatay'da Türk toplumu adına CHP yetkilisi Abdülgani Bey başkanlığında bir heyet de Mersin'e gelerek Atatürk'e Hataylıların bağlılıklarını bildirir.[71] Geminin Hatay'a bağlı Payas'a da uğraması, ayrıca "En şayanı dikkat ziyareti müstakil ve kardeş Hatay'ın İskenderun limanına yapacağı ziyaret olacaktır"[72] denilerek dönemin gazetelerinde bildirilen bu ziyaret ve ayrıca varılan

68 **BCA** 030-10-0-0/62-415-8.

69 **Tan**, 23 Mayıs 1938.

70 **Cumhuriyet**, 9 Haziran 1938.

71 **Tan**, 23 Mayıs 1938.

72 **Cumhuriyet**, 5 Haziran 1938.

anlaşma gereği Türk askerinin Hatay'a girmek üzere olduğu bir zamanda bu ilçede demir atması[73] son derece planlı stratejik bir hazırlık ve uzak görüşlülüğün bir sonucudur. Dönemin gazetelerinin "şayanı dikkat" olarak ifade ettikleri ve farklı bir amacın olabileceği yönünde ipuçları verdikleri gezi böylece Fransız ve İngiliz yetkilileri rahatsız edecek şekilde devam eder. İspanyol İç Savaşı, Almanya ve İtalya'nın yarattığı Avrupa'daki gergin ortam gibi uluslararası sorunlarla Hatay sorunu gibi ulusal bir sorunun manşetlere taşındığı bir dönemde Hamidiye Akdeniz'e her ne kadar sessiz sedasız açılsa ve Türk basınında birkaç küçük haber dışında hiçbir yayın yapılmasa da Hatay'ın Türk topraklarına katılması konusunda yapılan uzun soluklu bir mücadelenin kilometre taşlarından birisini teşkil eder. Geminin İskenderiye, Hatay ve Mağusa gibi o dönemin son derece önemli ve stratejik konumu haiz limanlarına uğraması Türkiye'nin önce Hatay ve ardından da Kıbrıs konusuyla ilgileneceği yönünde ince mesajlar içermektedir. Esasında Hamidiye'nin 1938 tarihli Akdeniz gezisi Kıbrıslı Türklere de sahip çıkılacağı yönünde İngiltere'ye gönderilmiş ince bir mesajdır.

Akdeniz ve Yunan sularına bu kadar aşina olan bir geminin yaklaşık 25 yıl sonra aynı bölgeye tekrar gönderilmesi ince bir stratejinin parçasıdır.[74] İngiliz idaresini kaygılandıran ve telaşa düşüren de bu hususdur. Öte yandan adada 1931'de Rumlar tarafından Enosis düşüncesini gerçekleştirmeye yönelik başlatılan isyan hareketi sonrasında, bütün bu olumsuz faaliyetlerden en çok etkilenenlerin Kıbrıslı Türkler olduğunun geç de olsa farkına varan İngilizlerin endişesini artıran diğer husus o güne kadar kurallara uygun davranan ve yaşayan, ayrıca İngiliz idaresine karşı hiçbir sorun da çıkarmayan Kıbrıslı Türklerin yavaş yavaş da olsa kendi aralarında örgütlenmeye ve Türkiye'yi anavatan olarak gördüklerini de daha kuvvetli bir şekilde seslendirmeye başlamalarıdır. Hamidiye'nin ziyareti öncesinde İngilizlerin "Türk milliyetçiliği konusunda müptela olan" [75] şeklinde bahsettiği *Söz* ve *Ses* gazetelerinde başlatılan milliyetçi söylemlerin İngilizlerce göz ardı edildiği veya önemsenmediği söylenemez. Aynı durumla Birinci Dünya Savaşı döneminde de karşılaşan İngilizler bu sefer daha serinkanlı bir politika izlemek suretiyle sorunu daha başlamadan bitirme

73 **Tan**, 25 Haziran 1938.

74 Ulvi Keser, "Milli Mücadelede Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, S 376, Ankara Nisan 2003, s. 82-93.

75 Kıbrıs Valisi tarafından 24 Haziran 1938 tarihinde gönderilen E 4725/2726/44 kayıt numaralı, 90437/38 sayılı, 11 Ağustos 1938 tarihli yazı. Bkz. **The National Archives (TNA), Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO)** 371/21935.

düşüncesindedirler. Bu amaçladır ki Hamidiye'nin gelmesiyle başlatılan yoğun ve maksatlı propaganda faaliyetlerinde, gemi personeli şerefine verilen yemek ve organizasyonlarda ve basına yansıyan açıklamalarda geleneksel Türk-İngiliz dostluğundan sıkça söz edilmekte, Kıbrıslı Türklerin İngiliz idaresi altında son derece mutlu olduklarından bahsedilmektedir.[76]

Böylece dönem Türkiye ile Fransa arasında Hatay merkezli olarak yaşanan bir psikolojik harp dönemi olarak da ortaya çıkar. Her ne kadar askeri bir okul eğitim gemisi de olsa Hamidiye'nin Akdeniz'in açık sularına yapacağı kapsamlı bir gezinin arka planında farklı stratejiler de bulunmaktadır. Almanya ve İtalya merkezli olarak Berlin-Roma hattında kendisini gösteren faşizm rüzgârlarının bütün dünyayı etkisi altına almaya başladığı ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde suların iyiden iyiye ısındığı bir ortamda dikkat edilmesi gereken bir başka güç de İtalya'dır. Özellikle Doğu Akdeniz havzasında söz sahibi olmaya ve egemenlik kurmaya yönelik girişimleri o güne kadar en azından sözde kalsa da İtalya'nın faşist lideri Mussolini başta olmak üzere İtalyan yetkililer Akdeniz'le ilgili söylemlerinde "Mare Nostrum/Bizim Deniz" veya "Büyük İtalya" gibi bir takım ifadelere sıkça yer vermektedirler. Doğu Akdeniz'de egemen güç olma iddiasındaki İtalya'nın saldırgan ve tehditkâr yaklaşımları bu coğrafyayı tarih boyunca hep arka bahçe olarak gören, özellikle Fransa açısından tedirginlik yaratmaktadır. Bu durum şüphesiz Hatay konusunda akılcı ve stratejik bir planı fiiliyata döken Türkiye açısındansa bir kazanç niteliğindedir. Söz konusu gergin ortamın Türkiye gibi Akdeniz'e kıyısı olan ülkelerde bir hayli sıkıntı yarattığı günlerde Türkiye de 1935 Şubat'ında Atatürk'ün de katıldığı ve Akdeniz'le beraber Ege Denizi'ni de içine alan bir deniz harekâtı gerçekleştirir. Atatürk'ün "Kıbrıs'a dikkat ediniz. Bu ada bizim için değerlidir."[77] şeklindeki sözü de muhtemelen bu deniz harekatı sırasında söylenmiştir. Böylece geminin İngiltere'ye karşı Kıbrıs ve özellikle Kıbrıslı Türklerin haklarının korunması, Fransa'ya karşı Hatay meselesi de dâhil olmak üzere kağıt üzerinde görülmeyen ancak bilinen en az üç farklı stratejisinin de olduğu ortaya çıkar. Hamidiye'nin

76 **Tan**, 19 Mayıs 1938.

77 İlginç olan nokta ise Atatürk'ün Antalya'da falezler/kayalıkları seyrederek yaptığı tekne gezisi sırasında sarf ettiği sırada söylediği bu sözleri duyanlar arasında o teknenin miçosu olan Kıbrıs'ın Baf kasabasının Fenike köyünden Salih Zeki İğnegöl de vardır. Salih Zeki İğnegöl, Birinci Dünya Savaşı sürecinde Çanakkale Cephesi'nde savaşmış, ardından Milli Mücadele sürecinde de İğnegöl/İnegöl'de yaralanmış ve daha sonra bunu soyadı olarak alan Antalya'ya yerleşmiş Kıbrıslı bir Türk'tür. (Salih Zeki İğnegöl'ün torunu Özkan Ekekon'la 12 Mayıs 2014 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.)

Kıbrıs'ı da ziyaret edeceği belli olunca İngiltere hükümeti ile de yazışmalara neden olur ve Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar tarafından İngiliz hükümetine bilgi verilir.[78]

Geminin 20-23 Haziran 1938 sürecinde Payas'ta bulunması, vatandaşların gemiyi ziyaret etmesi ve Deniz Kurmay Albay Necati Özdeniz komutasındaki 61 subay ve 500 Harbiyelinin vatandaşlarla kaynaşması özellikle Fransızlara yönelik algı operasyonu bağlamında muazzam bir etki yaratacaktır. Bu geziye Deniz Harp Okulu Komutanı Yarbay Sami Gültay yanında Genelkurmay Başkanlığını temsilen Binbaşı Emin İlker'in de katılması eğitim gezisinin klasik ve alışılageldik gezilerden çok farklı bir amaca hizmet ettiğini ve devletin bu geziye yüklediği önemi göstermesi bakımından da son derece kayda değerdir.[79] Hamidiye'nin Kıbrıs'a da uğrayacağı ve Mağusa'da demirleyeceği haberi Kıbrıs Türk basınında da yer bulur.[80] Kıbrıslı Türkler, Türkiye'den Hamidiye isimli eski bir harp gemisinin geleceği ve Mağusa limanında demirleyeceğini duyar duymaz adanın dört bir yanından Mağusa'ya gidebilmenin telaşına kapılırlar.[81] Geminin Mağusa ziyareti Türk gazetelerine "Bahriyelilerimiz Kıbrıs'ta çok parlak merasimle karşılandı. Rıhtım ve civarındaki kalelerin üzerinde biriken kesif kalabalık…"[82] ifadeleriyle yansır. Hamidiye'nin adayı ziyaret edeceğinin öğrenilmesinin ardından İngiltere Sömürgeler Bakanlığı da harekete geçer ve Kıbrıs Valisi H.R. Palmer'den bilgi ister:[83]

> *"… O tarihte Hamidiye'nin ziyaretinin planlandığı adada bilinen bir durumdu ve haber Söz ve Ses adlı iki mahalli Türkçe gazete tarafından coşkuyla, hainane ve kısıtlamaya uğramadan yayımlanmıştı. Sık sık uyarılmalarına rağmen bu gazeteler bir süre önce Evkaf Dairesi'ne yapılan saldırılar ve 'Anavatan, Atatürk'ümüz' gibi ifadelerin tahrikkâr kullanımıyla beraber Türk milliyetçiliği propagandası konusunda müptela olmuşlardır. Hükümet aleyhindeki bu gazetelerin gerçekte, gazetelerin bir miktar dağıtım yapıldığı Türkiye'de, Kıbrıs'taki İngiliz*

78 Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği tarafından gönderilen E 2726/2726/44 kayıt numaralı, 336/46 sayılı 11 Mayıs 1938 tarihli yazı. **TNA PRO FO** 371/21935.

79 **BCA** 030-10-0-0/62-415-8.

80 **Söz**, 18 Haziran 1938.

81 Kemal Aşık, "Hamidiye Olayı**"**, **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, S 4, Lefkoşa, Mart 1988, s. 39.

82 **Tan**, 24 Haziran 1938. Ayrıca bkz. **Ulus** ve **Son Posta**, 24 Haziran 1938.

83 Kıbrıs Valisi tarafından 24 Haziran 1938 tarihinde gönderilen E 4725/2726/44 kayıt numaralı, 90437/38 sayılı, 11 Ağustos 1938 tarihli yazı. **TNA PRO FO** 371/21935.

idaresinin Türkiye ve Türk Cumhurbaşkanına muhalif bulunduğu, başka sebeplerin yanında ayrıca bu geminin ziyaretinden kısa bir süre önce bu zarar verici saldırıların devam ettiği bir dönemde Sömürgeler Bakanlığı yetkililerince her iki gazetenin sansüre tabi tutulacağı hususunda Türkiye'de son derece zararlı ve tamamen yanlış bir hava yaratmaya çalışıldığı da tahmin edilmektedir. Özellikle son zamanlara kadar Kıbrıs'taki milliyetçilik hareketinin gazetecilikle uğraşan siyasilerin küçük bir bölümünden fazlasının tamamen şahsi menfaatleri uğruna Kıbrıs hükümetinin Türk toplumuna yönelik siyasetine saldırmaya kalkıştıkları tahmin edilememiştir. Bu etkinin izleri özellikle geçen yaz Türk Lisesi yönetimine karşı olan eleştirilerde ve Anadolu'da bir El Dorado peşinde, göç kısıtlamalarından kurtulabilmek maksadıyla Akdeniz'i teknelerle tehlikeli bir şekilde geçmeye çalışan bir sürü yetişkin işsizin beyhude girişimlerinde gözlemlenmiştir.

Türk milliyetçilik hareketinin en son ve daha ciddi bir çehresi Kıbrıs'ı ansızın Türkiye'ye dahil etme ve Atatürkçülüğe yönelme şeklinde gerçekleşmiştir. 4 Haziran tarihli gizli yazımın 9. maddesinde bu konu irdelenmiştir. Esasında Kıbrıs'ta Rumca ve Türkçe konuşan toplumlar arasında ortak çıkar veya amaç yoktur ve sizin de bildiğiniz üzere Ortodoks muhalefetinin yoğun ve sürekli karşı koymasının üstesinden gelebilmek için hükümete yetki de verilmiştir. Hükümete karşı kinleri çok yoğun, ayrıca ırk ve din konusundaki tereddütlerinin üstesinden gelebilecek birileri tarafından yönetilen Müslüman ve Ortodoks topluluklarını birbirinden ayıran genel görüntü ve yaratılıştaki temel farklılık, devlet politikasının temelini birlikte saldırmalarıyla yok edebilecekleri veya en azından tehdit edebilecekleri genel anlamda kabul edilecek olursa, ciddi bir sorun teşkil edecektir. Kıbrıs Türk toplumunun büyük bir çoğunluğunun günlük faaliyetlerinden uzaklaşarak Hamidiye eğitim gemisinin adayı ziyaretiyle ilgilenmeleri Kıbrıs Türk ulusal bilincinin harekete geçmesi tehlikesini doğurmuş, ayrıca daha geniş siyasi özgürlükler ve devlet hizmetlerinden faydalanma konusunda Kıbrıs'ın genel özelliklerine uygun temel soruna da bir ışık tutmuştur. 'Siyasi özgürlükler' ifadesini kasten kullanıyorum çünkü birey olarak Kıbrıs'ta yaşayanların (Türklerin) 1878'deki İngiliz devrinden bu yana zorlama, tehdit ve baskı olmadan şahsi hürriyet ve serbestisini kullandığına inanıyorum ve ben de bunun için söz verdim. Çeşitli kurum ve kuruluşlar, köylüler ve diğer insanlar tarafından devlete doğrudan ulaşabilme şu anda Yasama Meclisi döneminden çok daha kolaydır…

Öte yandan Hamidiye ile ilgili durum ise herhangi bir problemle karşılaşmamak maksadıyla Kıbrıs'taki hükümet veya ilgili bakanlıklarca alınan ve bu geminin Kıbrıslı Türklerden ziyade hükümetin bir misafiri olmasıyla ilgilidir. Burada baş yargıcın bir Türk olması gerçeğinin de desteklediği bu duruma uygun hareket maalesef mümkün olamamıştır. Bu durum Kıbrıs'taki Türk toplumu arasında herhangi bir sorun yaşanmasından çok daha kaygı vericidir. Şu an itibarıyla bu ziyaretin ardında kalan Türk milli his çöküntüsünün ne kadar büyük olduğunu anlamak şüphesiz kolay değildir. Fakat belki de Türk savaş gemileriyle yapılan bir dizi ziyaret bu hükümette belki de katlanarak büyüyen bir memnuniyetsizliğe sebep olacaktır. Bu konu üzerinde duran Yunan hükümeti de Kıbrıs'a bir savaş gemisi göndermeyi teklif edecek olursa bunun sonuçları hakikaten çok ciddi olacaktır. Bütün bunlardan dolayı bu tür ziyaretlerin gelecekte de olabileceği ihtimaline karşılık hükümetin bu konuda erken haber alabileceğine eminim. Böyle olacak olursa bu tür ziyaretler yıllar içinde halkın huzurunu bozabilir ve Kıbrıs'taki uyum da zarar görebilir."

Görüleceği üzere Kıbrıs Valisi H.R. Palmer *Söz* ve *Ses* gazetelerini "hainane" ve "muhalif" olarak nitelendirirken bu gazetelerin cumhuriyetin ilanından sonra bizzat Atatürk'ün emir ve talimatlarıyla desteklendiklerinden bihaber görünmektedir. Vali her ne kadar geminin İngiliz idaresinin misafiri olarak adaya geleceğini belirtse de "hükümette katlanarak büyüyen memnuniyetsizlikten de" dem vurmaktadır. Geminin ziyaretinin milliyetçilik akımlarını körüklemesi, "anavatan" ve "Atatürk" gibi ifadelerin bolca kullanılmasıyla Kıbrıslı Türklerde milli bilinç oluşturması ve Yunanistan'ın buna tepki olarak adaya bir savaş gemisi gönderme ihtimali gibi sebepler İngiliz yönetimini çok rahatsız etmektedir. 20 Haziran 1938 günü Mağusa'ya gelen Hamidiye'yi binlerce Kıbrıslı Türk beklemektedir. İngiliz idaresi bütün bu gelişmeleri yakından takip ederken bir yandan endişeli ve sıkıntılı bir bekleyiş içerisine de girmişlerdir ve kışkırtıcı buldukları bu faaliyetlerin sorumlusu olarak da *Söz* ve *Ses* gazetelerinde son dönemde yayımlanmakta olan haberleri ve yazıları görmektedirler. Vali Alan Palmer Kıbrıslı Türklerin gösterdikleri ağırbaşlı tutumu teslim etmekle beraber coşkun tezahürat arasında "Yaşasın Anavatan, Yaşasın Atatürk" sloganlarından son derece tedirgin olur. Aynı mektubun devamında Vali Palmer ilave bilgiler verir ve geminin ziyaretiyle ilgili sıkıntıları da aktarır:[84]

84 **TNA PRO FO** 371/21935.

"...Kıbrıs'ta Türk kaynaklarından sağlanan paralarla desteklenen milliyetçilik hareketinin ulaştığı noktanın ne olduğunu belirlemek son derece güç bir sorun halindedir. Bununla beraber Kıbrıs'taki Türk konsolosluğunun adada Atatürkçü hareketin yayılması için parasal destek sağladığı ve hükümete karşı harekette bulunan Türk toplumu arasında bu tip davranışların cesaretlendirilmesinde konsolosluk ve maiyetinin başlıca sorumlu olduğuna inanmak için makul sebepler bulunmaktadır. Her ne kadar bu durum ispat edilemezse de bu unsurlar içinde, konsolosluk kaynaklarından ayda 18 Sterlin alması kararlaştırılan Söz gazetesi de bulunmaktadır."

Kıbrıs Valisi Palmer, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine'e 30 Haziran 1938 tarihli ve "Sevgili Loraine" başlıklı bir mektup da gönderir:[85]

"Hükümette sıkıntı yaratan bir konuda bana yapabileceğin herhangi bir yardıma müteşekkir kalacağım. Bildiğin gibi Kıbrıs'ta birkaç yıldır Enosis taraftarları çoğalmakta ve milliyetçilik akımları da gizli bir şekilde gelişmekte olduğu görülmektedir. Bu durum 1931'deki sorunlarımızdan kaynaklanmaktadır. Adada nüfusun yaklaşık olarak beşte birini oluşturan Kıbrıslı Türkler daha önce Rum Ortodoks mücadelesine karşı hükümeti desteklemişti. Son dönemlerde Kıbrıslı Türkler arasında ortaya çıkan hükümet aleyhtarı davranışlar, gazeteci siyasetçiler ve küçük bir çevreyle sınırlı kalmıştı. Şahsi çıkarları için veya meşhur olma sevdasıyla kışkırtılan bu kişiler Türk toplumuyla ilgili olarak Kıbrıs hükümetinin politikalarına saldırmaya ve ortamı son derece zararlı bir şekilde Türkiye'deki Atatürkçü ortamla karşılaştırmaya kalkmışlardır. Türkçe olarak basılan iki gazete Söz ve Ses bu toplumun sözcüleri olmuş ve uzun süre Evkaf Dairesi'ne yapılan saldırılar ve 'Anavatan' ve 'Atatürk'ümüz' ifadelerinin kullanımı ile birleşen Türk milliyetçilik hareketine kendilerini bahşetmişlerdir. Hükümet aleyhindeki bu gazetelerin gerçekte, gazetelerin bir miktar dağıtım yapıldığı Türkiye'de, Kıbrıs'taki İngiliz idaresinin Türkiye ve Türk Cumhurbaşkanına muhalif bulunduğu, başka sebeplerin yanında ayrıca bu geminin ziyaretinden kısa bir süre önce bu zarar verici saldırıların devam ettiği bir dönemde Sömürgeler Bakanlığı yetkililerince her iki gazetenin sansüre tabi tutulacağı hususunda Türkiye'de son derece zararlı ve tamamen yanlış bir hava yaratmaya çalıştıkları da tahmin edilmektedir. Hamidiye'nin ziyaretiyle ilgili

85 **TNA PRO FO** 371/21935.

olarak bu milliyetçilik duygularının ne dereceye kadar ilerleyebileceği konusunda bir takım ipuçları veren bir polis haberinin suretini de ekte sunuyorum. Türk Deniz Kuvvetleri'nin adayı ziyaretinden kısa bir süre önce, 24 Mayıs ve 7 Haziran tarihli Cumhuriyet'in yayınlarında iki makale dikkatimi çekmiştir. Bu iki makaleden ilkinin esasında Türkiye'den kaynaklanmış gibi fakat Kıbrıs'ta yazıldığını ve mahalli bir gazetede çoğaltıldığını, ikinci makalenin de benzer bir kaynaktan geldiği intibasının çok yüksek olduğunu gösteren kanıtlar söz konusudur. Cumhuriyet gazetesi Kıbrıs'ta dağıtımı çok olan önemli bir gazetedir ve bu tip propagandaların önüne geçilebilmesi için acilen tedbir alınması gerekmektedir. Bu durum, gazetenin ülkeye sokulmasının kurul kararıyla yasaklanması önerisiyle Yasama Kurulu'na havale edilmiştir. Türk hükümetinin yarı resmi bir kuruluşu olan bu gazeteyi yasaklamadan önce, Kıbrıs hükümetine karşı yapılan son derece gereksiz bu duruma karşılık olacak bazı adımların atılabilmesi amacıyla size yazıyorum. Türk hükümeti şüphesiz Türkiye ile Kıbrıs arasında mevcut iyi ilişkilerin yara almasına müsaade etmeyecektir. Türk ve Kıbrıs hükümetlerinin arasını açmaya çalışan ve yanıltıcı bir ortam yaratanlar ise kötü niyetli ve menfaat düşkünü birkaç kişiden ibarettir."

Hamidiye deniz gemisinin Kıbrıs ziyareti her ne kadar İngiltere tarafından memnunlukla karşılanmış gibi gösterilse de esasında durum hiç de öyle değildir ve Lefkoşa-Atina-Ankara üçgeninde diplomatik faaliyetler ve yazışmalar da hız kazanmıştır: [86]

"...Kıbrıs Türklerinin Türkiye'ye olan bağlılıklarının eskisinden daha kuvvetli olduğunu ispat eden ikinci hadise de Hamidiye mektep gemimizin Kıbrıs'ı ziyaretidir. Atmış senedir Türk bayrağı taşıyan bir gemi görmemiş olan ada Türkleri her taraftan Mağusa'ya koşmuş ve gemimizi sevinç gözyaşları ile istikbal eylemişlerdir. Gemi subay ve talebeleri de Lefkoşa'ya geldikleri zaman aynı hararetli tezahürlerle karşılanmışlardır. Hamidiye gemisinin buraya gelmesinin böyle büyük bir heyecan tevlid edeceğini tahmin eden hükümet bu heyecanı bir dereceye kadar teskin için geminin gelişinden bir müddet evvel Türkçe gazetelere sansür vaz ederek bu ziyaret hakkında yazılar yazılmasını men eylemişti. Bir memleketin asayişinden mesul olan idarenin umumi intizamı ihlal edebilecek mahiyette hadiselerin önünü almaya çalışması tabii bir hakkı olduğu muhakkaktır. Fakat sansürün konulmasını icap ettiren

86 Kıbrıs Konsolosluğu'nun 14 Eylül 1938 tarihli raporu. **BCA** 030-10-0-0/124-887-3.

zaruretle mahdut olması iktiza ederdi. Halbuki fiiliyatta böyle olmamış ve sansürden istifade edilerek Kıbrıslılar hakkındaki 'Türk' kelimeleri İslam'a ve 'Bay' tabiri de bey ve efendiye tahvil ettirilmiştir. Bundan maada o günlerde Türkiye hakkında bilhassa Hatay meselesine müteallik olarak gelen haberlerin neşrine mumanaat edilmiştir. Hamidiye adadan ayrılalı bir buçuk ay olduğu halde sansür hala kaldırılmamış ve bu suretle Türk cemaati 7 sene evvel İngiliz idaresine karşı isyan eden Rum cemaatinden daha dun bir vaziyette bırakılmıştır..."

Kıbrıs Genel Valisi Palmer tarafından kaleme alınan yazıda sözü edilen *Cumhuriyet* gazetesi çıkışlı 24 Mayıs 1938 tarihli ilk yazı "Kıbrıs Türkleri Zelzele Felaketzedeleri İçin İane Topluyor" başlığını taşımaktadır.[87] Söz konusu yazıda geçen "Yunan yurttaşlarımız", "anayurdumuzda çok büyük bir acıya sebep olan", "bizim ne kadar yüksek bir duygu ve ne kadar derin bir seziş istiğrakı içerisinde yüzdüğümüzü", "Vakıf demek yalnız atalarımızın vakfettiği malları idare eden değil" gibi ifadeler Vali Palmer'ın da belirttiği üzere bu yazının Kıbrıs kaynaklı olma ihtimalini yükseltmektedir.[88] Hamidiye okul gemisinin Akdeniz seferine çıktığı, Hatay'a ve Kıbrıs adasına da uğrayacağı bir dönemde *Cumhuriyet* gazetesinde yayımlanan bu yorumlar Türkiye Cumhuriyeti devletinin özellikle Hatay ve Kıbrıs odaklı hedefleri konusunda daha önceden planlanmış bir kurgunun parçası olduğunu işaret etmektedir.[89] Hamidiye gemisinin Kıbrıs'ı da içine alan Akdeniz ziyareti sona ermesine rağmen özellikle *Ses* ve *Söz* vasıtasıyla adada yükselmeye başlayan milliyetçilik akımları İngilizleri iyiden iyiye rahatsız eder. Her ne kadar Türk basınında geminin Kıbrıs ziyareti konusunda belki de İngiliz idaresini rahatsız etmemek maksadıyla çok fazla haber ve yorum yayımlanmamasına rağmen İngilizler bu konuda ileriye dönük kalıcı tedbirler alma düşüncesindedirler. Bu bağlamda İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine de kendi hükümetinden aldığı talimat uyarınca Türk Dışişleri Bakanlığı ile irtibata geçer ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile bir görüşme yapar. İngiltere Büyükelçisi'nin resmi bir girişim olarak algılanmaması gerektiğini belirttiği ve dostça bir görüşme olarak nitelendirdiği bu görüşmenin ana konusu ise Kıbrıs ve Kıbrıslı Türklerdir.

87 **Cumhuriyet**, 24 Mayıs 1938.

88 **Cumhuriyet**, 30 Nisan 1938.

89 **TNA PRO FO** 371/21935.

Sonuç

Genç Türkiye Cumhuriyeti devletinin ilanının hemen ardından üzerinde yoğunlaşılan en önemli konulardan birisi Lozan Antlaşması ile resmen İngiltere'ye devredilen Kıbrıs ve bu adada yaşayan Kıbrıslı Türkler olmuştur. Ada her ne kadar İngiltere'ye ait olsa da Türkiye'nin Akdeniz yaklaşımı ve Kıbrıs'a, özellikle de Kıbrıslı Türklere bakış açısı bu dönemde hep koruyucu ve kollayıcı olmuştur. Devletin neredeyse bütün imkanlarını seferber ederek sahip çıkmaya çalıştığı Kıbrıslı Türklere yönelik yardım ve destek faaliyetleri Kıbrıslı Türklerin moral-motivasyon seviyelerini yüksek tutacak, dirençlerini arttıracak ve Türklük bilincini kamçılayacak türdendir. Bu anlamda başta *Söz* gazetesi olmak üzere bazı basın organlarıyla ve Kıbrıs Türk toplumunun ileri gelenleriyle yakın irtibat kurulması, 1925 sonrasında adada ilk Türkiye Cumhuriyeti Şehbenderliği'nin açılması, adaya farklı sebeplerle çeşitli kurum ve kuruluşlarla sanatçılar, basın mensupları ve devlet yetkililerinin gitmesi/gönderilmesi hep aynı amaca yönelik faaliyetlerdir. İngiltere'nin adada yaşayan Kıbrıslı Türklere yönelik ağır baskıları ve özellikle 1931 Rum İsyanı sonrasında uygulamaya başladığı yasaklamalar, kısıtlamalar ve jurnalcilerle casuslar üzerinden yürüttüğü sıkıyönetim girişimi hayatı her ne kadar iyiden iyiye çekilmez ve yaşanmaz hale getirse de Kıbrıslı Türkler bayrak yasağını da, İstiklal Marşı yasağını da, Türkçe ders kitabı yasağını da çeşitli yollarla delmeyi ve istedikleri uygulamayı hayata geçirmeyi başarmışlardır.

Bunda şüphesiz bu dönemde adaya yönelik bu girişimlerin planlayıcılarının ve dönemin akil insanlarının da çok büyük payı vardır. Daha 1920'lerde Asaf Bey'i "persona non grata/istenmeyen adam" ilan ettirip şehbenderliğin kapanmasına neden olan adadaki İngiliz yönetimi, Türkiye Cumhuriyeti devletinin uyguladığı akılcı ve öngörülü siyaset ve strateji sebebiyle hemen bir yıl sonra, 1928'de şehbenderliğin tekrar açılmasına müsaade etmek zorunda kalmıştır. Aynı durum Mustafa Kemal Atatürk'ün ebediyete intikalinden hemen önce, Balkan Harbi sırasında Rauf Orbay tarafından komuta edilen Hamidiye okul eğitim gemisinin adayı ziyareti sırasında bir kere daha yaşanır ve İngiliz yönetimi başta *Ses* ve *Söz* olmak üzere pek çok gazeteyi ve kişiyi ulusal menfaatlerine aykırı davranışlar içinde olan tehlikeli unsurlar olarak değerlendirir. Gazete haberlerine yansıyan ya da okul gemisi heyetinin resmi ziyaretlerinde sarf edilen ve bu yaklaşımın zıddına işaret eden sözler ve açıklamalar ise klasik diplomatik dilden başka bir şey değildir. Türkiye böylece bu dönemde Kıbrıs'ı ve Kıbrıslı Türkleri unutmadığını, sahiplendiğini ve her daim yanlarında olduğunu bir kere daha özellikle İngiltere'ye, Kıbrıslı Rumlara ve Yunanlara göstermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

The National Archives (TNA), Public Record Office (PRO), Foreign Office (FO)

The National Archives (TNA), The Security Service: First World War Historical

Reports and Other Papers/ MI5 World War 1 Branch Reports: D Branch/ Imperial Overseas Intelligence 1915-1919: Eastern Mediterranean Special Intelligence Bureau (KV 1/17)

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Kıbrıs Türk Milli Arşivi (KTMA)

Commonwealth War Graves Commission

Jeff Ertughrul (Cafer Ertuğrul) Özel Arşivi.

Milli Savunma Bakanlığı, Askeri Tarih Arşivi (ATASE)

France, Archives du Ministére de la Guerre (AMG)

France, Archives du Ministère des Affaires étrangères (AMAE)

Kitaplar

Afyoncu, Erhan, **Truva'nın İntikamı**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2009.

Ağayev, Elnur, **Kıbrıs'tan Geçen Beyaz Ruslar**, Işık Kitabevi Yayınları, Lefkoşa 2015.

An, Ahmet, **Kıbrıs'ın Yetiştirdiği Değerler (1900-1920)**, Şadi Kültür ve Sanat Yayınları, Girne 2005.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal 1919-1922**, C II, Remzi Kitabevi, İstanbul 1999.

Çelik, Ayşegül, **Gülmeyi Bilen Adam: Muhsin Ertuğrul**, Can Yayınları, İstanbul 2013.

Erim, Nihat, **Bildiğim ve Gördüğüm Ölçüler İçinde Kıbrıs**, Ajans-Türk Matbaacılık, Ankara 1975.

Eyüboğlu, Sabahattin, **Mavi ve Kara**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1977.

Müsevvid-zade Avukat Osman Cemal, **Adsız Kitap/The Book Without Title**, Yay. Haz. Harid Fedai, Çev. Fuad Memduh, KKTC Millî Eğitim, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Lefkoşa 1997.

Bugünün ve Geleceğin Dünya Güç Merkezleri ve Dengeleri ile Türkiye'ye Etkileri, Harp Akademileri Komutanlığı, İstanbul 1994.

İlhan, Suat, **Jeopolitik Duyarlılık**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

Manizade, Derviş, **Kıbrıs Dün Bugün Yarın**, Kıbrıs Türk Kültür Derneği İstanbul Bölgesi Yayınları, İstanbul 1975.

Nevzat, Altay, **Nationalizm amongst the Turks of Cyprus**: **The First Wave**, University of Oulu, Oulu 2005.

Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.

Öksüzoğlu Oktay, **Kıbrıs Türk Basınından Portreler: Mehmet Remzi Okan**, Gog Yayınları, Lefkoşa 1990.

Sarıca, Murat, Teziç, Erdoğan, Eskiyurt, Özer, **Kıbrıs Sorunu**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1975.

Storrs, Ronald, **Kıbrıs Anıları 1926-1932**, Mez-Koop Yayınları, Lefkoşa 1993.

_____ , **Disturbances in Cyprus in October 1931**, London 1932.

Sonyel, S. R., **Settlers and Refugees in Cyprus**, Cyprus Turkish Association Publications, London 1991.

Thubron Colin, **Journey into Cyprus**, Vintage Books, London 1986.

Toluner, Sevin, **Kıbrıs Uyuşmazlığı ve Milletlerarası Hukuk**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1977.

Yücel, Hasan Ali, **Kıbrıs Mektupları**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1957.

Zobu, Vasfi Rıza, **O Günden Bu Güne**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1977.

Makaleler

Aşık, Kemal, "Hamidiye Olayı", **Güvenlik Kuvvetleri Dergisi**, S 4, Lefkoşa, Mart 1988, s. 39.

Atabek, Erol, "İçimizden Biri: Suphi Benli", **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, C 10, S 4, Ankara, Temmuz 1997, s. 26-28.

Atan, Atilla, "Yeni Bir Türk Devletinin Doğuşu-Kıbrıs", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, S 14, Ankara, Nisan 1986, s. 57-60.

Çakmak, Zafer, "Kıbrıs'tan Anadolu'ya Türk Göçü 1878-1938", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 36, Erzurum 2008, s. 201-223.

Eslen, Nejat, "Kıbrıs'ın Sratejik Önemi", **Cumhuriyet Strateji**, S 42, İstanbul, 18 Nisan 2005, s. 8.

Fedai, Harid, "Doğru Yol ve Söz Gazeteleri", **Yeni Kıbrıs Dergisi**, C II, S 5, Şubat 1985, Lefkoşa, s. 20-22.

Keser, Ulvi, "Milli Mücadelede Kıbrıs-Anadolu İlişkileri ve Atatürk Sevgisi", **Silahlı Kuvvetler Dergisi**, S 376, Ankara, Nisan 2003, s. 82-93.

Öznacar, Huriye Sevay, "Batırılamayan Ada Kıbrıs", **Kıbrıs Mektubu Dergisi**, Ankara, Kasım 1996, C 9, S 7, s. 23.

Sarıkaya, Makbule, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S 34, Erzurum 2007, s. 321-338.

Salahi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı?", **Belleten**, C XLII, S 168, Ankara 1978, s. 725-744.

Töre, Enver, "Türk Dramatik Edebiyatında Kıbrıs ve Darülbedayi'nin Kıbrıs Turneleri", **Dramatik Edebiyat Üzerine Araştırmalar II**, Dijital Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 119-137.

Gazeteler

Akşam

Birlik

Cumhuriyet

Cumhuriyet Strateji

Hakikat

Hürsöz

Morning Bulletin

Ses

Son Posta

Söz

Tan

The Cyprus Gazette

The Illustrated London

The Sydney Morning Herald

Ulus

Sözlü Tarih Çalışması

1) Ömer Kofalı ile 24 Mayıs 2015 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

2) Bedia Okan Göreli ile 15 Ağustos 2010 tarihinde İzmir'de yapılan görüşme.

3) Türkay Ilıcak ile 15 Kasım 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

4) Mustafa Gökçeoğlu ile 17 Temmuz 2016 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme.

5) Ali Fikret Atun ile 10 Eylül 2015 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

6) İsmail Tansu ile 23 Kasım 2002 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

7) Mehmet Y. Manavoğlu ile 25 Ağustos 2004'de Girne'de yapılan görüşme.

8) Macit Aydınova ile 13 Temmuz 2003 tarihinde Girne'de yapılan görüşme.

9) Arif Hocalar ile 10 Şubat 2001 tarihinde Ankara'da yapılan görüşme.

10) Özkan Ekekon'la 12 Mayıs 2014 tarihinde Lefkoşa'da yapılan görüşme

İnternet Kaynakları

https://www.istdergi.com/tarih-belge/muhsin-beyin-neyyiresi

https://www.karadenizhavadis.net/yazarlar/gurdal-ozcakir/tiyatro-ve-sinema-sanatcisi-emin-belig-belli/62/

https://web.archive.org/web/20170708104656/http://www.tiyatromuzesi.org/drupal/neyyire_neyir

http://www.cwgc.org/find-war-dead.aspx?cpage=1&sort=name&order=asc

LOZAN ANTLAŞMASI VE TÜRKİYE-ARNAVUTLUK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Ilirjana KACELİ*

ÖZET

21 Kasım 1922'de Lozan Konferansı çalışmalarına başladı. Bu konferansta, Ankara hükümeti, Türkiye'ye katılan tüm devletlere eşit, bağımsız ve egemen bir ülke olarak davranılması gerektiği şeklindeki temel duruşunu sürdürdü. Bu duruşu vesilesiyle uluslararası arenada prestij sağlamış oldu. Maliyenin kontrolü, azınlıkların korunması, kapitülasyonlar vb. konuların tartışılmasında Türkiye, Türk egemenliğini etkileyebilecek herhangi bir öneriyi reddetmekte kesinlikle tereddüt etmedi. Büyük Güçler ve Milletler Cemiyeti'nin gözetiminde Ocak 1923'te mübadeleye ilişkin Türk-Yunan anlaşması imzalanmış ve uzun tartışmalardan sonra 23 Temmuz 1923'te de Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Mübadele anlaşması Arnavutluk'u dolaylı olarak etkileyen bir unsurdur, çünkü bu anlaşma yoluyla Yunanistan'daki Arnavut azınlığın varlığı tehlikeye girecekti. Dolayısıyla bu durum, mübadeleye kurban gitmemek ve bu topluluğu kurtarmak adına, Arnavutluk hükümetini uluslararası arenada tepki göstermeye zorladı. Yunan hükümeti ile ortak bir dile varamayan Arnavutluk hükümeti, Türk hükümeti ile görüşmelere yöneldi. Bu girişim, Türk diplomasisinin Arnavutluk'un pozisyonunu tarihsel olarak yeniden teyit ettiği bir dönemde gerçekleşti. Öte yandan Türkiye Çamerya nüfusunun bu mübadeleye dahil edilmesinden yana değildi. Sonuç olarak mübadeleye tabi olacak nüfusa dair kriterlerin oluşturulmasındaki gereklilikleri teyit ederek siyasi duruşunu değiştirmiştir. Bu makale, dönemin arşiv belgelerine ve 1920-1930 'ların basınında yer alan makalelere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Antlaşması, Türkiye, Mübadele, Azınlık, Kriterler.

* Doç. Dr., İnsani Bilimler Fakültesi Tarih ve Coğrafya Bölümü "Aleksander Xhuvani", ilirakaceli@gmail.com

THE TREATY OF LAUSANNE AND ITS IMPACT ON ALBANIAN-TURKISH RELATIONS

ABSTRACT

The Lausanne Conference started operating on November 21, 1922. A basic stance that the Ankara government upheld throughout the meeting was that Türkiye should be treated as an independent, sovereign nation on par with the other participating governments. Its reputation in the worldwide community was formed as a result of this attitude. Türkiye absolutely did not flinch in the face of any proposal that would have an impact on Turkish sovereignty when discussing matters relating to financial control, minorities' protection, capitulations, straits, etc. The Greco-Turkish agreement on the exchange of populations was signed in January 1923, and the Treaty of Lausanne was signed on July 23, 1923, under the watchful eyes of the Great Powers and the League of Nations. The people exchange agreement was a tool that indirectly impacted Albania because it jeopardized the livelihood of the Albanian minority in Greece. Because of this, the Albanian government made an extra effort to respond in the international arena and realize the rescue of this community in order to avoid becoming a victim of the exchange. The Albanian administration sought negotiations with the Turkish government because it was unable to reach an understanding with the Greek government regarding cooperation. When this pressure was applied, Turkish diplomacy had just recently reaffirmed Albania's position. Türkiye, on the other hand, opposed including the Chameria people in this exchange. As a result, it shifted its political stance by permitting and making the establishment of the criteria for the modified population a requirement. The articles from the 1920s and 1930s press as well as archive documentation sources from the era served as the foundation for this essay.

Keywords: Treaty of Lausanne, Türkiye, Exchange Agreement, Minority, Criteria.

Giriş

Türk-Yunan Savaşı'nın Türkiye'nin zaferiyle sonuçlanması, yeni bir mücadelenin yolunu açmıştır. Bu da yeni milliyetçi Türk devletinin uluslararası alanda prestijinin sağlanmasıydı. Türk-Yunan Savaşı'ndan sonra bir mülteci krizi başlayacaktı. Yunan ordusu önce Sakarya Muharebesi'nde (23 Ağustos - 13 Eylül 1921) yenilgiye uğrayarak geri çekildi ve ardından 26 Ağustos 1922 günü başlayan Türk Büyük Taarruzu ile bozguna uğradı. Bu gelişmeler Yunan ordusunun Yunanistan'a çekilmesinin yanı sıra artık kendini Anadolu'da güvende hissetmeyen Ortodoks Hristiyan inancına mensup yüzbinlerce sivilin Yunanistan'a kitlesel göçüne sebep oldu. Bu anarşiye varan büyük göç dalgası Yunan hükümeti üzerinde ağır bir yük yarattı. Bu nedenle Yunanistan Başbakanı, 16 Ekim 1922'de "Türk ve Yunan nüfusunun zorunlu değişimi" talebiyle Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, Mülteci Komiseri Fridtjof Nansen'in bir an önce harekete geçmesini istedi. Savaşın yaşandığı bölgelerden halkın göç etmesi uzun bir süreç olduğundan, nüfus mübadelesi olgusu dönemin siyasi aktörleri tarafından ortaya çıkabilecek felaketlerin önlenmesi için acil bir ihtiyaç olarak değerlendiriliyordu. Bu nedenle Türkiye ile Yunanistan arasında, 1914'teki iki taraflı anlaşmadan farklı olarak, Milletler Cemiyeti'nin devrede olduğu ve dönemin uluslararası aktörlerinin mutabakatı ile kararlaştırılan yeni bir resmi anlaşma ortaya çıktı.

Türkiye ile İtilaf Devletleri ve tabi Yunanistan arasında barışın tesisi amacıyla toplanan Lozan Konferansı, çalışmalarını 21 Kasım 1922'den 23 Temmuz 1923'e kadar sürdürdü. Konferansın Başkanlığı'nı üstlenen İngiliz temsilcisi Lord Curzon'un maksadı biraz tadilatla Sevr'i Türklere yeni bir antlaşma gibi kabul ettirmekti[1]. Sevr Antlaşması Türk milliyetçi temsilcilerince kabul edilemez olduğundan bu koşullar altında tartışmayı düşünmüyorlardı. Türkiye Büyük Meclisi Lozan'a gönderdiği temsilci heyete Misak-ı Milli'ye dayanan haklarını ifade etme ve savunma talimatı vermişti[2].

Konferansın oturumları sırasında Türk temsilcileri, Türkiye'nin diğer katılımcı hükümetlerle aynı seviyede bağımsız ve egemen bir ulus olarak muamele görmesini talep eden tutumlarını sürdürdüler. Bu tavır kendilerine dünya çapında

---

1 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)** 30-10-0-0/218-472-26.

2 **Türk Istiklal Harbi (TİH): Batı Cephesi: İstiklal Harbi'nin Son Safhası**, C 2, Kısım 6, Kitap 4, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1995, s. 193-196; **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ed. M. Derviş Kılınçkaya, 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2004, s. 221.

artan bir itibar getirecekti. Türk tarafı mali kontrol, azınlıkların korunması, kapitülasyonlar vb. konuları tartışırken, Türk egemenliğini etkileyecek hiçbir teklif karşısında kesinlikle geri adım atmamıştır.

Arnavutluk açısından çıkarlarını doğrudan etkileyen konular nüfus mübadelesi anlaşması ve Osmanlı kamu borcu meseleleriydi. Lozan Antlaşması, Yunanistan'daki Arnavut azınlığın varlığını ihlal edecek bir araca dönüşecekti.

Türk tarafı açısından bu anlaşmanın imzalanması aslında Mustafa Kemal Atatürk'ün başkanlığındaki Ankara Hükümeti için yeni bir zaferdi, çünkü bu yeni antlaşma sayesinde Sevr Antlaşması'nın (10 Ağustos 1920) aşağılayıcı kararları reddedilmiş, ülke olarak yeniden prestij ve uluslararası alanda itibar kazanılmıştı. Türkiye bu şekilde halihazır sınırları çerçevesinde büyük ve güçlü bir devlete dönüşmüştü. Bu zafer 29 Ekim 1923'te çağdaş Türkiye'nin temellerini atan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanıyla taçlandırıldı. Yunan tarafına bakan yönüyle ise antlaşma Doğu Trakya ile birlikte Bizans İmparatorluğu'nun eski başkentini ve Batı Anadolu'nun bir kısmını da kapsayacak Büyük Yunanistan yaratma hayaline son veriyordu. Yunanistan artık hedeflerini Çamerya eyaleti, Yanya, Follorina ve Kuzey Makedonya'daki Arnavut topraklarına yönlendirecekti.

1. Yunan-Türk Anlaşması ve Çamerya'nın Arnavut Nüfusu Açısından Sonuçları

Arşiv belgelerine göre[3] 2 Aralık 1922'de Arnavutluk hükümeti Mehdi Frashëri'yi Lozan konferansına resmi temsilci olarak göndermeye karar vermişti[4]. Arnavutluk hükümeti, Yunanistan'daki Arnavutlar sorununun Lozan Konferansı'nda güçlü bir şekilde gündeme getirilmesi gerektiğine ikna olmuştu. Bu nedenle temsilci heyete Yunanistan'daki Arnavut azınlığı korumak için her türlü çabayı göstermesi talimatını verecekti[5].

Lozan'da görüşmeler devam ederken Yunan hükümetinin Çamerya'daki Arnavut nüfusa yönelik zulümleri devam etmekteydi.18 Aralık 1922'de Milli Meclis'de (parlamento) Arnavutluk hükümeti tarafından Çamerya'daki olaylarla ilgili özel bir oturum düzenlendi. Arnavutluk Parlamentosu'nun çeşitli üyeleri,

---

3 **Arkiva e Ministrisë së Punëve të Jashtme (AMPJ)**, Fondi (F). 151, Dosja (D). 103, Viti (V). 1922, fl. 17.

4 **AMPJ**, F. 151, D. 103, V. 1922, fl. 17.

5 **Shqipëria e re (Novia Albania)**, 7 janar, nr. 112, s. 1; Fatmira Rama, "Problemi Çam në Lidhjen e Kombeve (1923-1926)", **Studime Historike**, nr. 1-2, Tiranë 2007, s. 72-91.

görüşmeler sırasında bu nüfusun sivil haklarının yanı sıra, azınlık olarak kendilerine ait olan hakların sağlanmasını talep etti[6].

Lozan'daki Yunan ve Türk delegasyonları, Konferansın ilk oturumlarında *ad hoc* olarak bir proje yapıp Makedonya, Epir ve Küçük Asya'nın nüfus değişimi konusunda anlaşmaya vardılar. Bundan sonra Atina hükümeti, anlaşmayı uygulama talihsizliğine uğrayacak ailelerin mülkiyet haklarını büyük ölçüde ihlal eden bazı özel yasalar çıkardı[7]. Bu ihlaller, taşınan bir ülke vatandaşının mülkünün değerinin diğer ülke için devlet borcu teşkil ettiğini belirleyen anlaşmanın 14. maddesiyle ilgiliydi. Bu nedenle Arnavutların çoğu, mülklerinin kaybettiği değeri yeniden kazanmak için Türkiye'ye gitmek zorunda kaldı.

Lozan Antlaşması'ndan gelen tehlikeyi öngören Arnavutluk hükümeti, Yunan hükümetinin Çam Arnavut nüfusunu Türkiye'deki Ortodoks nüfusla değiştirme eğilimini görerek, Yunanistan'daki Çameryalı azınlığının bu anlaşmanın bir parçası olmamasını sağlamak için elini çabuk tuttu. 11 Ocak 1923'te Lozan Konferansı'nda Arnavutluk hükümetinin temsilcisi Mehdi Frashëri, Lozan'daki Azınlıklar Komisyonu başkanından Çamerya'nın Arnavut Müslüman nüfusu ve Arnavutların yaşadığı tüm eyaletlerin takasa tabi tutulmaması için her türlü önlemi almasını ve Yunan ve Türk hükümetlerine yönelik gerekli girişimleri yapmasını istedi[8].

Arnavutluk temsilcisi ayrıca Yunanistan'daki Çamerya nüfusu hakkında kısa bazı tarihsel bilgiler sunarak "Bu eyaletin sakinleri olan Çameryalıların çok eski zamanlardan beri, hatta Yunanlılar Avrupa'ya gelmeden önce bile Yunanistan'da yaşadığını"[9] savundu.

Akabinde, Montagna bu konuyu Lozan Konferansı'nda sunarak Arnavutların takas edilmemesini istedi[10].

Yunan temsilcisi Caclamanos, Yunanistan'ın Arnavut asıllı Müslümanların mübadelesini yapma niyetinde olmadığını ve Arnavutların net bir şekilde

---

6 Fatmira Rama, "Traktati i Lozanës, shpërnguljet dhe shpronësimi (1923-1926)", **Çështja Çame dhe Integrimi Evropian**, Instituti i Studimeve për Çamërinë, Fakultetit i Histori-Filologjisë, Arbëria, Tiranë 2005, s. 42.

7 Hajredin Isufi, **Çamëria: ndërmjet kronikave të kohës 1902-1940**, Pegi, Tiranë 2007, s. 281.

8 **Arkiva Qendrore Shqiptare (AQSH)**, Fondi (F) 251, Viti (V) 1923, Dosja (D) 203, fl. 6.

9 Hajredin Isufi, "Politika e shtetit grek për dëbimin e popullsisë Çame", **Studime Historike**, nr. 1-4, Tiranë 1993, s. 64.

10 Dhimitër Berati, **Shënime historike: mbi marrëdhëniet e Shqipërisë me Lidhjen e Kombeve**, Husi Borshi, Tiranë 2007, s. 43.

tanımlanmış ve Epir adı verilen bu bölgede yaşadıkları gerçeğini kabul etmek zorunda kaldı[11]. Ona göre Arnavutlar açıkça tanımlanmış bir etnik bölgede yaşıyorlardı ve Türklerle aynı dini inanca sahip olmaları onlarla aynı ülkenin vatandaşı olmaları gerektiği anlamına gelmiyordu[12].

Bunun yanında Türk delegesi Rıza Nur Bey de "Arnavutların mübadele kapsamına alınmaması gerektiğini" ifade edecekti. Komisyon "Arnavutların mübadeleye kurban edilmeyeceği" kararıyla raporunu kapatacaktı[13].

Bu arada Lozan Konferansı'nın azınlıklar oturumu başkanı Gulio Cesare Montagna, 20 Ocak 1923'te Mehdi Frashëri'ye Türk ve Yunan temsilcilerinin yaptığı ortak açıklamayı bildirdi. Türkiye ve Yunanistan'daki Arnavut azınlıkların yasal ve fiili olarak nüfus mübadelesi işleminin dışında tutulduğunu ifade etmişti[14].

Arnavutların bu anlaşma ile mübadelenin dışında tutulması, Türk arşiv belgelerine de yansıyacak ve Milletler Cemiyeti oturumundaki tartışmaları doğrulayacaktı[15]. Mehdi Frashëri'ye göre "bu olay, Çameryalıları zorunlu mübadeleden kurtardı"[16].

Mübadele Türk ve Yunan hükümetleri için sadece bir azınlık değişimi meselesinden ibaretti, ancak Arnavut halkı için, mübadelenin gerçekleşme şekli itibariyle, Müslüman Arnavutların Çamerya'dan kitlesel göçü anlamına geliyordu.

Türk araştırmacılara göre, 9 Eylül 1922'yi takip eden bir ay içinde 300.000 Rumun İzmir'den zorla tahliye edilmesiyle Rumların göçü başlamış oldu. Mudanya Mütarekesi'nden sonra da Trakya ve İstanbul'dan 60.000 Rum göç etti[17].

1923 yılında Kuzey Yunanistan'da geride kalan yaklaşık 20.000 Müslüman Arnavut'un durumu, Lozan'da da tartışma konusu olacaktı. Öte yandan İtilaf

---

11 **AQSH** F. 251, V. 1923, D. 203, fl. 100.

12 Beqir Meta, **Tragjedia Çame**, Instituti i Studimeve për Çamërinë, Botimet Klean, Tiranë 2010, s. 35; Owen Pearson, **Albania and King Zog (Indipendence, Republic and Monarchy 1908-1939)**, The Centre for Albanian Studies, London 2004, s. 202.

13 **Ethnic Minorities in the Balkan States 1860-1971,** C 4, (1923-1926), Ed. B. Destani, **Publiched Archives**, London 2008, s. 338.

14 **AQSH** F. 251, V. 1923, D. 203, fl. 14.

15 **BCA** 272-0-0-11/16-68-9.

16 Mehdi Frashëri, **Kujtime (Vitet 1913-1933)**, OMSCA-1, Tiranë 2005, s. 157.

17 H. Yıldırım Ağanoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi: Göç**, 7. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 307; Hakkı Akalın, **Ege'de Bahar, Gül mü Diken Mi!**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000, s. 91.

Devletleri'nin Doktor Nansen'e Milletler Cemiyeti aracılığıyla hazırlattığı rapor, yapılacak mübadelenin isteğe bağlı değil zorunlu olması gerektiğini belirtiyordu[18].

30 Ocak 1923'te "Nüfusun Mübadelesi ve Göçüne İlişkin Yunan-Türk Sözleşmesi" imzalandı. Sözleşme, Lozan Konferansı'nda Yunanistan ile Türkiye arasında ayrı bir anlaşma olarak imzalandı. Bu anlaşmaya göre iki ülke arasında nüfus mübadelesi olarak Anadolu'daki "Rumlar (Yunanlar)" ile Yunanistan'daki "Türkler" takası yapılacaktı[19].

Anlaşmanın birinci maddesinde şu hüküm belirlenmişti: "15 Mayıs 1923'ten itibaren Türk topraklarında bulunan Rum Ortodoks dinine mensup Türk vatandaşlarının, Yunan topraklarında bulunan Müslüman dinine mensup Rum vatandaşlarla zorunlu değişimi gerçekleştirilecektir"[20]. Bu kişiler, Türk ve Yunan hükümetlerinin izni olmadan Türkiye'ye veya Yunanistan'a dönüp yaşayamayacaklardı. "İstanbul'daki Rumlar ve Batı Trakya Türkleri" bu değişime dahil olmayacaktı.

Mübadele edilen kişiler yanlarında mallarını da götürebilirdi. Ancak buna karşılık gelen vergi gümrükte uygulanacaktı. Sadece cami, tekke, medrese, kilise, okul, hastane ve vakıf personelinin mallarına herhangi bir vergi uygulanmayacaktı. Mübadele edilen kişiler, asıl ülkelerini terk ederek, geri dönüş hakkı olmaksızın gidecekleri ülkenin vatandaşlığını kazanıyorlardı. Aynı zamanda sahip oldukları mülkleri, gayrimenkulleri ve değerlerini beyan ettikleri bir form doldurmak zorundaydılar[21].

Bu anlaşma Yunan hükümeti tarafından Yunanistan'da ikamet eden Arnavutların haksız yere sınır dışı edilmesi için kullanıldı[22]. Yunan hükümeti

---

18 Mümtaz Peker, "Lozan Konferansın'da Nüfus Tartışmaları", **Belleten**, C LXIX, S 256, Ankara 2005, s. 1021.

19 "Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" için bkz. **BCA** 272-0-0-12/40-40-3; Kemal Arı, **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 8-9.

20 Hasan Minga, "Marrëveshja e Lozanës, nënshkruar më 30.01.1923", **Çamëria**, nr. 7 (26), Viti II- të,8 maj 1992, s. 3-4.

21 Ercan Çelebi, "Mübadillerin Yunanistan'daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 5, S 12, 2006/ Bahar, s. 35-36.

22 "Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations and Protocol, signed at Lausanne, January 30, 1923 ", **League of Nations Treaty Series**, Volume XXXII, 1925, f. 75-87; **Fletorja Zyrtare**, 9 shtator 1923; Hajredin Isufi, Çamëria: studime historike-sociologjike Shek. XIII-XX, Pegi, Tiranë 2006, s. 115.

vakit kaybetmeden anlaşmanın uygulanması ve hem Çamerya hem Epir bölgelerindeki Çamerya azınlığına yönelik vatandaşlıktan çıkarma politikaları üzerinde çalışmaya başladı. Bu çerçevede, Yunanistan Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak görev yapacak olan Vatandaşlık Doğrulama Müdürlüğü ve Özerk Mülteci İstikrar Bürosu gibi, belge ve mülteci yerleşimi konuları ile ilgilenecek çok sayıda özel ofis kuruldu[23].

Yunan yetkililer Türkiye'ye gitmeyi "isteyerek" kabul eden Çamerya sakinlerinin isim listelerini hazırlamıştı. 1923 yılının 4 ayı içinde 5.000-10.000 civarında mübadeleye tabi tutulabilir Arnavutlar listesi hazırlandı. Bu listelerin derlenmesi ve çoğunlukla Paramithi'den/ Aydonat'tan gelen Çameryalıların dahil edilmesi konusunda bölge sakinleri, Yunan yetkililerin baskısıyla ya da para karşılığında Müslüman Çameryalıları Türk olarak kaydolmaya zorlayan şehrin müftüsünü suçluyorlardı[24].

Milletler Cemiyeti nüfus mübadelesi sürecini denetlemek için, "Karma Komisyon" adı verilen, her iki taraftan temsilcilerin bulunacağı ve bir yabancı temsilci tarafından yönetilecek özel bir komisyon oluşturmuştu[25].

İlk kez 5 Eylül 1923'te Türkiye Başbakanı Fethi Okyar, Türk hükümetinin bir toplantısında mübadelenin geliştirilmesi meselesini tartışmış ve bu konuyla ilgili bir bakanlık kurulması teklifinde bulunmuştu[26].

Mübadele konusu, hükümetin yanı sıra, Türkiye Büyük Meclisi'nde de tartışıldı. Sinop Milletvekili Rıza Nur Bey, "Arnavutlar uzak bölgelere değil, İzmir ve İstanbul çevresine yerleşmekte ısrar ediyorlar" bilgisini aktardı[27]. Tartışmaların ardından Türkiye'ye gelen mültecilerin yerleştirilmesi ve barınmasına yönelik stratejilerin oluşturulması ve planların yapılması gerektiği kabul edildi. 13 Ekim 1923'te Ankara'da "Mübadele, İskân ve İmar Bakanlığı" kuruldu. İki gün sonra Türkiye Büyük Meclisi 158 lehte oyla Mustafa Necati'yi ilk bakan olarak seçti[28].

---

23 **Historia e Popullit Shqiptar, Vëll. III, (Periudha e Pavarësisë 28 Nëntor 1912-7 Prill 1939)**, Botimet Toena, Tiranë 2007, s. 502.

24 **AQSH** F. 251, V. 1923, D. 203, fl. 38.

25 "Karma Komisyon" ayrıca "Muhtelit Mübadele Komisyonu" olarak da bilinir. Komisyonun teşkiline dair Mübadele Mukavelesi'nin 11. maddesi için bkz. **BCA** 272-0-0-12/40-40-3.

26 **Açıksöz**, 3 Ekim 1923.

27 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC)**, Devre II, İçtima Senesi 2, C 9, 49. İçtima, 30.10.1340, s. 85.

28 Arı, **age**., s. 22-28.

Buna binaen Türk hükümeti yeni gelenleri yerleştirmek üzere on ayrı yerleşim alanı saptadı[29].

Kasım 1923'te, Preveze'nin eski Çamerya milletvekili Ali Dino, Çamerya Arnavutları adına, Yunan-Türk nüfus mübadelesine ilişkin Karma Komisyon başkanına Çameryalıların Türklerle olan dini bağlarına rağmen, bu anlaşmanın kurbanı olmamaları gerektiğini ifade etmiştir[30].

Hatta Çamerya halkı, Lozan Antlaşması'nın azınlıklarla ilgili maddelerinin herhangi bir şekilde ihlal edilmesi durumunda Milletler Cemiyeti ve Lozan Konferansı ile doğrudan iletişim kuracak bir Çamerya örgütü oluşturma olasılığını incelemek için Tiran'daki Arnavut hükümetinin desteğini talep etmişti. Böyle bir talep 1923'ün yazında Arnavutluk'un İsviçre Başkonsolosu Benoi Blinişti tarafından Ahmet Zogu başkanlığındaki Arnavutluk hükümetine sunuldu[31].

Bu taleplere istinaden Dışişleri Bakanlığı'na bu yönde diplomatik işlemler yapma yetkisi verildi. Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi süreci devam ettiğinden Ankara'daki Arnavut misyonuna Çamerya nüfusunun kurtarılmasında Türk hükümeti nezdinde ciddi tedbirler alma yetkisi verildi[32]. Ancak bu dönemde Arnavutluk hükümetinin istek ve baskılarına rağmen, iki ülke arasında henüz diplomatik ilişkiler kurulmadığı için, Türk hükümetinden nüfus değişiminin reddedilmesini talep etmek zordu.

Arnavutluk hükümeti Çamerya Arnavutlarının değişimi konusunda endişelerini sürdürdüğü için konuyu Milletler Cemiyeti'nin Aralık 1923'teki oturumunda gündeme getirmek zorunda kaldı. Bu oturumda Arnavut ve Yunan temsilciler arasında tartışmalar yaşandı. Arnavut diplomatın Milletler Cemiyeti Konseyi'ndeki ısrarı sonucu Karma Komisyon Arnavut kökenli olduğu tespit edilen kişilerin gönderilmelerinin ertelenmesini kabul etti. Bu iddiada bulunan kişiler Yunan, Türk ve tarafsız bir temsilciden oluşan alt komitelerde araştırılacaktı[33].

---

29 **Ae.**, s. 52-53. Ağanoğlu, **age.**, s. 317; Hikmet Öksüz, "Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göç Sonrasi İskan Meselesi (1923-1938)", **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi**, İstanbul 1999, s. 173.

30 **AQSH** F. 251, V. 1923, D. 203, fl. 398-399.

31 **AMPJ** F. 151, D. 203, V. 1923, fl. 116.

32 **Dokumente për Çamërinë 1912-1939**, Përgatiti për botim Kaliopi Naska, Dituria,Tiranë 1999, s. 140-141; Mithat Frashëri, **Ministër Fuqiplotë në Athinë (1923-1926)**, (Përmbledhje me dokumente përgatiti për botim Luan Maltezi dhe Sherif Delvina), Lumo Skëndo, Tiranë 2002, s. 63-65.

33 **Ethnic Minorities**, s. 337; Dhimiter Berati, **Qëllimet dhe Organizimi i Lidhjes së Kombeve**, Tiranë 1931, s. 23; Berati, **Shënime historike**, s. 44.

1923 yılında Yunanistan, Makedonya eyaletindeki Arnavutların çoğunu sürerek Arnavutlara yönelik etnik temizlik hedefinin bir kısmını gerçekleştirdi.

2. Antlaşmanın Arnavutluk - Türkiye İlişkilerine Etkisi

1924 yılı başlarından itibaren Karma Komisyon, Çamlar'ın mallarının yağmalanması, Yunan jandarması tarafından tutuklanmaları ve kötü muamele görmeleri ile Türkiye'den gelen mültecilerin mülklerine yerleştirilmesi hakkında bilgi alacaktı. Aynı yılın Ocak ayında Arnavutluk'un Atina büyükelçisi Mithat Frashëri, Arnavutluk Dışişleri Bakanlığı'na Müslüman Arnavutların Yunanistan'da yaşadığı zor durum ve koşulları bildirerek, Arnavutların Yunanistan'daki zorlu yaşamlarına vurgu yaptı: Tüm servetlerini kaybetmişlerdi[34].

Milletler Cemiyeti'nin görevlendirdiği Karma Komisyon Başkanı Ekstrand, bu sorunla ilgili aldığı bilgiler üzerine incelemelere başlamadan önce, Atina'da Mithat Frashëri'yi ziyaret ederek "Arnavut kökenli" kelimesinin açıklamasını ve Yunan hükümetinin neden istisnanın Makedonya değil de yalnızca Epirus Arnavutları için yapılmasını istediğini sordu[35]. Mithat Frashëri, Karma Komisyon'a gönderdiği bir mektupta, eğer Yunanistan'ın Müslüman Arnavutları sınır dışı etme niyeti varsa, bunun Yunan hükümeti ile Türk hükümeti arasında değil Yunan hükümeti ile Arnavut hükümeti arasında ele alınması gereken bir mesele olması gerektiğini ifade etti.

Türkiye'nin Arnavut asıllı Müslüman mültecileri kendi ülkesine kabul etme isteği yoktu. 4 Nisan 1924'te TBMM'de yapılan meclis toplantısında Anadolu'ya göçün zorlukları ve bu hareketin getirdiği tehlikeler görüşüldü. Milletvekili Celal Bey (Bayar), "Müslüman dinine mensup Rum vatandaşların" Türk olduklarını beyan ettiklerini ancak Türkçe konuşan her Müslümanın Türk olmadığını belirtti. Bu nedenle, "Çam halkının yanlışlıkla mübadeleye bağlandığını ve kendi aralarında bunun hakkında tartışmalar yaşadıklarını" açıkladı[36].

Komisyonun araştırmalarını yakından takip eden Mithat Frashëri, Filat, Ajdonat, Margëlliç köylerine uygulanan baskıyı da görerek, bu bölgeleri incelemeye gitmeden önce Karma Komisyon başkanı Ekstrand'a Arnavut köylerinin isim listesini verdi. Aynı listeyi Atina'daki Türk elçi Nebil Bey Başbakan'a da sunmuştu. Nebil Bey, komisyona eşlik edecek Türk heyetine Arnavutluk'un Epirus ve Makedonya köylerinin isimlerini verecekti.

---

34 Mithat Frashëri, **age.**, s. 92.

35 **Ae.**, s. 85.

36 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC)**, Devre II, İçtima Senesi 2, C 10, 2. İçtima, 5.11.1340, s. 53.

1924 baharında, tarafsız delege Ekstrand ve Türk delege Hamdi Bey, Epirus ve Makedonya'ya, özellikle Yanya, Preveze ve Selanik'e bir gezi düzenlediler. Burada Müslüman Arnavutlarla yapılan görüşmelerde kendilerinden yazılı belgelerle Arnavut kökenlerinin doğruluğunu kanıtlamaları istendi[37]. Makedonya'da Karma Komisyon alt komitesi Yunan delegesi Floridi, Türk delegesi Safet Bey ve Baron Von Linden'den oluşuyordu. Komisyon üyeleri tüm Makedon Arnavutların zorla tahliye edilmesi görüşündeydi. Bu nedenle Makedon Arnavutların bulunduğu 31 köy ayrıldı ve nüfus büyük gruplar halinde Küçük Asya kıyılarına yelken açacakları Selanik'e gönderildi. Vapurlar haftada yaklaşık 7.000 mülteci taşıyordu. İzmir'e, İstanbul'a vardıklarında "çay ve bisküviyle, konuşmalarla, bayraklarla" karşılanırlar, sonra da ülkenin içlerine gönderilirlerdi. Türk hükümeti, yerel yetkililer aracılığıyla onların gelişini planladı, onlara yerleşecekleri yerleşim yerlerini tahsis etti ve en yoksullara bile para verdi[38]. Mültecilerin sayısı o kadar fazlaydı ki, Anadolu'ya göç eden Arnavutların bir kısmı, geldikten sonra bile yıllarca huzursuz kaldı.

1924 yazında mübadele süreci çok büyük bir karakter kazandı. 9 Ağustos 1924'te Arnavutluk'un İstanbul Konsolosu Nezir Leskoviku, Dışişleri Bakanlığı'na, Türk yetkililerin Ortodoks Arnavutları mübadeleden dışlamadıklarını, Rumlarla birlikte sınır dışı ettiklerini bildirdi. Dolayısıyla bu koşullar altında Arnavutluk hükümeti, Çamerya'daki Arnavut nüfusun korunmasının yanı sıra, Türkiye'de yaşayan Ortodoks Arnavutları mübadele sürecinden ayırma çabalarını da diplomatik faaliyetlerinde hedef olarak belirlemek zorunda kaldı.

Yine İstanbul'daki Arnavutluk Konsolosluğu, şartların ağır olması nedeniyle Türkiye'ye mübadil olarak gönderilen Yunanistan'daki Arnavutların hiçbir şekilde orada kalmak istemediklerini ve ülkelerine geri dönmeleri için Arnavutluk hükümetine yalvardıklarını telgrafla bildirdi[39].

Karma Komisyon 14 Haziran 1924'te İstanbul'a hareket etti, Atina'da yalnızca Türk baş delegesi Tevfik Rüştü Bey kaldı. Mithat Frashëri, Tevfik Rüştü Bey ile yaptığı görüşmelerde, "(Türk) hükümetinden, Yunanistan'daki Arnavutların mübadelesine karışmaması yönünde resmi talimatlar geldiğini»

37 Mehdi Frashëri, "Ekspozeja e Mehdi Frashërit, për çështjen e Çamërisë (në Lidhjen e Kombeve)", çev. Nestor Nepravishta, **Studime Historike**, nr. 1-4, Tiranë 1997, s. 195.

38 Tolga Köker and Leyla Keskiner, "Lessons in Refugeehood: The experience of Forced Migrants in Turkey", ed. Renée Hirschon, **Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey**, Berghahn Books, New York, Oxford 2003, s. 87.

39 **Dokumente për Çamërinë 1912-1939**, dok. 184, s. 340.

belirtti. Tevfik Rüştü, Yanya'daki Türk delegeye Arnavutça tercüman tutmasını tavsiye edeceğine söz verdi. Ayrıca Arnavutluk hükümetinin Ankara'ya protesto notası gönderdiğini ancak kendisinin bu eylemden haberinin olmadığını belirtti[40].

Karma Komisyon'un tarafsız delegesi Ekstrand, Milletler Cemiyeti'ne Çameryalıların Arnavut karakterini inkar eden, yalan beyanlar içeren bir rapor göndermişti. Bu rapora göre Çameryalılar Anadolu'daki Manisa'dan veya Şami'den gelmişlerdi ve evlerinde Yunanca ve Türkçe ile birlikte Yunanca ve Türkçe kelimelerden oluşan bir Arnavut lehçesi konuşmaktaydılar. Ayrıca Ekstrand bu insanların Arnavutlukla karşı hiçbir duygusal bağları olmadığını, Türkiye'ye gitmek istediklerini ileri sürüyordu[41].

11 Ağustos 1924'te Arnavut hükümeti, yine Milletler Cemiyeti Konseyi'ne hitaben bir protesto notası aracılığıyla, oturumlarından birinde Çamerya nüfusu sorununun gündeme getirilmesini talep etti. Mektupta, Yunanistan'ın Lozan'daki sözünü tutmadığından ve Yunanistan'a yerleşen Müslüman Arnavut nüfusunun Yunan-Türk nüfus mübadelesinin dışında tutulması gerektiğinden bahsediliyordu. Müslüman Arnavutların yoğun bir şekilde yaşadığı Filati, Paramithisa ve Gumenica belediyelerini de içeren Çamerya eyaletinin Yunan yetkililerine çağrıda bulunuluyor, mübadelenin hükümlerini içeren Karma Komisyon'un bildirisi hatırlatılıyordu[42]. Dhimitër Berati'ye göre Kostur ve Follorina köylerinden sürülen nüfus 33.000 kişiydi[43].

Bu nedenle Arnavutluk hükümeti, Benoit Blinishti'ye, Türkiye'deki tüm Ortodoks Arnavutları mübadeleden hariç tutmak için Milletler Cemiyeti'ne müdahale etme yetkisi verdi[44].

21 Temmuz 1924'te Dışişleri Bakanı Süleyman Delvina, Arnavutluk Başbakanı Fan Nolin'e şunları bildirdi: "Yunan hükümeti, Arnavut Müslümanları takas etmeme yönünde resmi kararlar almış olmasına rağmen, bu taahhütlere hiçbir zaman saygı göstermedi. Yunan makamları Arnavutları Anadolu'ya göç etmeye zorlamak için sıkı bir propaganda yapıyor". Delvina konuyu yine Milletler Cemiyeti Konseyi'ne götürdü. Arnavut unsurunun hiçbir şekilde Türkiye'ye gönderilmemesi kararı bir kez daha teyit edilerek Karma Komisyon'a da kesin talimat verildi[45].

---

40 Mithat Frashëri, **age.**, s. 103

41 **Ae.**, s. 115.

42 **AQSH**, F. 251, V. 1924, D. 84.

43 Berati, **Shënime historike**, s. 45.

44 **AMPJ** F. 151, D. 85, V. 1924, fl. 136..

45 **Dokumente për Çamërinë 1912-1939**, dok. 170, s. 315-316.

Öte yandan Arnavut Hükümeti'nin, Yunan Arnavutları kabul etmemesi için Türk hükümeti nezdindeki çabaları da devam ediyordu[46]. Eylül 1924'te Arnavutluk Dışişleri Bakanı Süleyman Delvina bir kez daha Türk hükümetinin Dışişleri Bakanı İsmet Paşa'ya bir telgraf göndererek, Arnavutluk hükümetinin Arnavutluk Bakanı Mithat Frashër'i görüşme için özel görevle göndereceğini bildirdi[47].

Mithat Frashëri İstanbul'da bulunduğu süre boyunca Türkiye Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, Karma Komisyon Türk baş delegesi Tevfik Rüştü (Aras) ve aynı zamanda Türkiye delegesi Mithat Beu, Epirus komisyonu, Karma Komisyon Başkanı General De Lara ve diğer temsilciler ile de görüştü.

Arnavutluk'un İstanbul Konsolosu Nezir Leskoviku, Karma Komisyon'un Türk delegasyon başkanı Tevfik Rüştü ile görüştü ve kendisine Arnavut Çameryalıların bu mübadeleden muaf tutulmasına dair Türk hükümetinin aldığı tedbirleri sordu. Ancak Çameryalıların muafiyeti meselesi İstanbul'daki Ortodoksların mübadelesi nedeniyle karmaşık hale gelmişti[48]. Bu nedenle Türk hükümeti, mübadele sırasında Ortodoks Arnavutların bu eylemin dışında tutulması için yetkililerinden önlem almasını istemişti[49].

8 Kasım 1924'te Türkiye Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Milletler Cemiyeti'ne "Mübadele sırasında Rumların Müslüman halka karşı uyguladığı tutum, davranış ve şiddete ilişkin" bir protesto notası sundu[50]. Aynı girişim, Türk hükümetinin Anadolu'daki Ortodoks nüfusa yönelik tutumu konusunda Yunan hükümeti tarafından da yapıldı.

10 Aralık 1924'te Başbakan Fan S. Noli, dönemin Türk hükümetinin başı olan Fethi Bey'e (Okyar) bir mektup göndererek, hükümetinin mübadele konusunda resmi bir açıklama yapmasını istemişti. Mektupta, adalet kurallarına ve Arnavutluk'un çıkarlarına uygun olarak bu konuya hızlı ve nihai bir çözüm bulunması istenmişti[51].

Yine Arnavutluk'un Milletler Cemiyeti'ndeki temsilcisi Mehdi Frashëri, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti baş delegesi ile görüşerek kendisinden bu soruna

---

46 **Ay.**

47 **AMPJ**, F. 151, D. 83, V. 1924, fl. 195.

48 **AMPJ** F. 151D. 83, V. 1924, f. 87. Stamboll 20 shtator 1924.

49 **BCA** 272- 0-0-11/16-68-9.

50 **AMPJ** F. 151, D. 97, V. 1923. League of Nations.

51 **AMPJ** F. 151, D. 82, V. 1924, fl. 162; **Dokumente për Çamërinë 1912-1939**, s. 398.

ilişkin açıklama yapmasını istedi[52]. Türk temsilcisi Ankara'nın resmi yanıtını beklediğini söyledi.

Mithat Frashëri'ye göre, Ankara başlangıçta tüm Ortodoksların sınır dışı edilmesini sağlamak istemiş ve bu doğrultuda Türk delegesi Arnavutluk'tan Arnavut Ortodoksların Türkiye'den ayrılışını durdurmakta ısrar etmemesini talep etmişti. Ancak İstanbul'da "établi" (yerleşik) sayılan yaklaşık 140.000 Rum'un, Ortodoks Arnavutlarla birlikte Türkiye'de kalmasına karar verilince Türk yetkililer Arnavutların konumunu tercih ettiklerini ve onların Yunanlı olmaktansa Arnavut olarak kalmalarının daha iyi olacağını gösterdiler.

Mithat Frashëri, Arnavutluk'un Milletler Cemiyeti temsilcisi Mehdi Frashëri'ye gönderdiği mektupta, Arnavut Ortodoks sorununa oturumlarda değinilmemesini, kendisinin de belirttiği gibi, Türk hükümetinin Arnavut Ortodoks'ları rahatsız etmeyeceğini veya sınır dışı etmeyeceğini ifade etmişti[53]. Bütün bunlar Türk tezinin "établi" zaferi çerçevesinde yapılıyordu[54]. Türkiye, Arnavutluk'un Milletler Cemiyeti oturumlarında Hıristiyanlar meselesini sorun haline getirmemesini ve Çameryalıları Anadolu'ya kabul etmemek için Arnavutların sessizliğinden yararlanılmasını istiyordu. Türk arşivindeki belgelerde Karma Komisyon'a gönderilen bir belgede bu soruna ilişkin şu ifadelerin altı çizildi: "...Türk geleneğine göre Arnavut Ortodokslarının takas edilebilir olmadıklarını size bildiririz"[55].

Temsilcilerin nüfus mübadelesi konusundaki diplomatik çabaları, Yunanistan'daki Arnavutlar meselesi hakkında Milletler Cemiyeti Konseyi'ne rapor veren İspanya temsilcisi Quinones De Leon'un dikkatini çekti. Yunanistan'daki Arnavut azınlığın haklarına karşı büyük bir suiistimal yapıldığına inandığını açıkladı ve Karma Komisyon ile Milletler Cemiyeti organları arasında tarafsız bir soruşturmanın, daha yakın bir işbirliğiyle yapılmasını ve komisyona, her birinin Arnavut kökenli bir tercümana sahip olacağı tarafsız üyeler atanmasını talep etti[56].

Milletler Cemiyeti Konseyi 13 Aralık 1924'te, Ekstrand'ın başkanlığında yeni bir Manda Komisyonu oluşturulmasına karar verdi. Bunun yanı sıra Epirus ve Makedonya'daki Arnavut uzmanların danışman olarak atandığı ve tercümanların

52 **AMPJ** F. 151, D. 82, V. 1924, fl..172-173.

53 **AQSH**, F. 251, V. 1924, f. 299.

54 "Établi"; "yerleşmiş" demektir.

55 **BCA** 272-0-0-12/43-62-7.

56 **AMPJ** F. 151, D. 84, V. 1924, fl. 168-172.

kendileri tarafından seçildiği iki yeni alt komisyon kuruldu. Bu komisyon, halihazırda "Yunanistan'daki Arnavut azınlıkların korunması" amacıyla Milletler Cemiyeti Konseyi'nin elinde bir araç olacaktı[57].

İstanbul'dan Mithat Frashëri, Ankara'daki Bakanlar Kurulu'nun, nüfusu Arnavut olduğu için Çamerya'dan kimseyi kabul etmeme kararının üzerinden 3 ay geçtiğini duyurdu. Bu karar Karma Komisyon'da Tevfik Rüştü tarafından resmen doğrulandı. Tevfik Rüştü'nün Roma'ya gitmesinin ardından Epir alt komitesindeki Türk delegesi Mithat Bey ile tekrar görüşüldü. Mithat Bey Ankara'da alınan kararı teyit etti. Bu karar Ankara'ya Karma Komisyon'daki temsilcileri aracılığıyla iletildi ve bu yeterliydi.

Karma Komisyon'daki Türk delegesi Mithat Bey'in aktardığına göre, sadece Çameriya, Parga ve Paramithi'de (Aydonat'ta) mübadele süreci kapsamında beyanname (sertifika) alan 1000'e yakın kişi vardı. Bir kısım tüm formaliteleri bitirmişti ve onları İstanbul'a taşımak için bir vapurun gelmesi bekleniyordu." [58]

Yanındaki Karma Komisyon başkanı Widding, beyannameleri alan ve Çamerya'dan gelen bir komisyonun, onları bir an önce Anadolu'ya göndermeleri için komisyon üyelerine yalvardığı telgrafı göstermişti. Bunun üzerine Türk temsilcisi Mithat Bey, Parga ve Paramithia'dan kaçmak zorunda kalanların aslen More, Lalote'den olduğunu söyledi[59]. Karma Komisyon'un hazırladığı raporlarda yetkililerden Çamerya'daki Yanya vilayetindeki Müslüman Arnavutlar meselesinin incelenmesini istedi[60].

25 Kasım 1924'te Mithat Frashëri, İstanbul'dan gönderdiği bir mektupta, şehirde yaşayan ve çalışan Ortodoks Arnavutların ayrıntılı bir tanımını yapacaktı. Bu mektupta şunları vurguladı: "Bunların çoğu kayıtlı değildi. Ne Arnavutluk konsolosluğu ne de 'Arnavut Yardımlaşma Cemiyeti'nin İstanbul Koloni Komitesi tarafından verilmiş herhangi bir belge yoktu. Aynı zamanda ellerinde ne Türkiye tarafından verilmiş bir tebliğ (ihbar mektubu), ne de sicil dairesinden veya Arnavutluk'taki kilise sicillerinden belgeler vardı. Ellerinde herhangi bir resmi belge olmayan ve bunları almaya çalışanlar da vardı" diyordu.[61]

Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu bir raporda, İstanbul'daki Ortodoks Arnavutların yaklaşık 10.000 kişi[62] olduğunu ve birkaç milyon altın franklık

---

57 **Ay.**

58 **AMPJ** F. 151, D. 212, V. 1924, fl. 72-73.

59 **Ay.**; Mithat Frashëri, **age.**, s. 145.

60 **BCA** 272-0-0-11/19-92-22.

61 **AMPJ** F. 151, D. 301, V. 1924, fl. 48-49.

62 Branko Merxhani, **Vepra,** Plejad, Tiranë 2003, s. 126.

sermayeye sahip olduklarını yazdı. Bunlardan sadece 800 kişi vatandaşlık belgesi almıştı, diğerlerinin ise herhangi bir kimlik belgesi yoktu ama Türkiye onları Rum olarak kabul ettiği için almaya çalışıyordu[63].

Bu anlara kadar Karma Komisyon'a kendisini ifade etmiş ve davayı Hukukçular Komisyonu'na götürmüş olduğundan, Komisyon karar verene kadar İstanbul'un mahallelerindeki Ortodoks Arnavutlar etkilenmeyecekti. Arnavut konsolosu da şu anda bu azınlığa verilen tavizden yola çıkarak Dışişleri Bakanlığı yetkilisi ile görüşmüş ve onu İstanbul'daki Rumlar arasındaki Ortodoks Arnavut azınlığın durumunun iyiye gideceği konusunda ikna etmeye çalışmıştı. Çünkü ona göre Arnavutlar kendi kiliselerini inşa etmeye başladıkları için bu durum Rum patrikhanesinin entrikalarını zayıflatacaktı[64]. Bu Arnavut kilisesinin, Helenizm'den tamamen ayrılmış olan İstanbul'daki Rumen kolonisinin kilisesi modeline göre inşa edilebileceğini vurgulamaktaydı[65].

Aralık 1924'ün ilk yarısında İstanbul kolonisindeki bazı Ortodoks Arnavutlar bir Arnavut Ortodoks Kilisesi kurdular. Bu yolla Türk hükümetini, Yunanistan ile manevi bir bağları olmadığına, Yunanlılardan farklı bir kökene sahip olduklarına ikna etmeye çalıştılar. Arnavutluk hükümetinin 1923'ten 14 Haziran 1931'e kadar Türk hükümeti üzerindeki talep ve baskılarına rağmen, neredeyse dokuz yıl boyunca Türk hükümeti bu kişilerin pozisyonlarını düzeltmeye özen göstermedi. Uzun süredir devam eden bu anormallik, Türk yetkililerin kendilerine olan güven eksikliğinden ve özellikle Karma Komisyon'daki Yunan heyetinin nüfus mübadelesine yönelik spekülatif taktiklerinden kaynaklanıyordu. 10 Haziran 1931'de imzalanan Türk-Yunan Dostluk Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, Lozan Antlaşması'nın maddelerinde öngörülen Türk-Yunan nüfus mübadelesinden doğan kanunların uygulanmasından kaynaklanan tüm hususlar nihai olarak çözüldü. Osmanlı İmparatorluğu'nun eski vilayetlerinden Türkiye'ye gelen Ortodoks Arnavut nüfusunun sorunu ise şu neticeye vardı:

Öncelikle Türk-Yunan Antlaşması'nın 5. bölümü çerçevesinde «établi" (yerleşik) olarak adlandırılacaklar ve böylece aynı antlaşmanın 10. maddesine göre kendilerine belge verilecektir. Mübadele haricinde kalan bölgede taşınır veya taşınmaz malları varsa, bu mallar 12. maddeye göre Türk Hükümetinin malı haline gelecek ve sahipleri, 20. maddeye göre ödüllendirilecek ve el konulan hacizler derhal kaldırılacaktır.

---

63 **AMPJ**, F. 151, D. 85, V. 1924, fl. 279.

64 **AMPJ**, D.301, v.1924, fl.48-49. Shqiptarët Ortodoksë në Stamboll.

65 **Historia e shqiptarëve gjatë shek. XX**, Vëll II, Botimet Albanologjike, Tiranë 2019, s. 566.

İkincisi, söz konusu kişiler, sanki Takas Sözleşmesi ve ondan türetilen özel hükümlerle hiçbir ilgileri yokmuş gibi hareket edeceklerdi. Mübadele kapsamı dışında bırakılan Türk vatandaşları olmalarına rağmen, sırf Ortodoks dinine mensup oldukları için Ankara Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi ve Rum tarafının talebi üzerine Karma Komisyon'da tartışma konusu haline geldiler.

İlk tezi Yunan heyeti, ikinci tezi ise Türk heyeti destekledi. Bu tezlerle ilgili aralarında yaşanan tartışmalar, İstanbul'da yaşayan Ortodoks Arnavutlara köken ve dini bağımsızlık açısından büyük fayda sağladı. 14 Haziran 1931'de oluşan durumu görünce Karma Komisyon'un tarafsız üyelerinin, Arnavut Ortodoks nüfusunun göç ettirilmemesi yönünde hakem kararı verildi. Bu karar, İstanbul'daki Ortodoks Arnavutları diğer ulusal Ortodoks kiliselerinin bir parçası olan bağımsız Arnavut kilisesi ile ilişkilendiren davanın tam bir tarihsel tanımını ve uluslararası yorumunu içeriyordu.

Arnavut tarafının taleplerinin artması ve dış siyasi rotasının değişmesiyle birlikte Türkiye, değişebilir nüfus kriterlerinin tanımlanması ve uygulanmasını şart koşarak tutumunu değiştirecektir.

Mübadele süreciyle ilgili olarak Türk tarihçiliği farklı rakamlar veriyor.

1927 yılında yapılan ilk nüfus sayımına göre Türkiye'nin İstanbul, İzmir ve Bursa şehirlerine Arnavutça konuşan 21.774 kişi yerleştirilmiştir[66]. 1935 resmi nüfus sayımı verilerine göre yaklaşık 40.657 Arnavut bulunmaktaydı[67].

Bu da verilere, yapılan kayıtlara, izlenen rotaya ve hangi kriterlere göre geliştirildiğine bağlı olarak rakamların değişebileceğini gösteriyor. Değişmeyen ve gerçek olan şey, onlarca yıldır bu değişimin ve sonuçlarının bedelini ödeyenin Arnavut nüfusu olduğu ve bunun sonuçlarının bugün bile devam ettiği gerçeğidir.

Arnavut tarih yazımına atıfta bulunarak şu sonuca varıyoruz: Lozan Anlaşması'nın tüm uygulama dönemi boyunca, mübadele süreci Yunanistan'daki 60.000 Arnavut'u (40.000'i Makedonya'dan ve 20.000'i Epir'den) anavatanlarından ayrılarak mübadil olmaya zorladı.[68]

---

66 Nurcan Özgür Baklacioğlu, "Albanian Migrations and the Problem of Security in the Balkans", **Turkish Review of Balkan Studies**, Annual 2001, nr. 6, s. 83.

67 Fuat Dündar, **Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar**, Döz Yayınları, İstanbul 1999, s. 24-25.

68 Beqir Meta, "Kosova dhe Çamëria në gjysmën e parë të shekullit XX-një vështrim krahasues", **Studime Historike**, 2005, nr. 3-4, s. 60.

Sonuç

23 Temmuz 1923'te Lozan'da Türk hükümeti ile Birinci Dünya Savaşı'nı kazanan devletler arasında uluslararası bir antlaşma imzalandı. Lozan Antlaşması olarak bilinen bu anlaşma, yeni Türkiye'nin ve geleceğinin temellerini atacak olan Kemalist dönemin en önemli diplomatik olayıydı.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması, Büyük Güçler ve Yunanistan'ı Türkiye'nin tam bağımsızlığını kabul etmeye zorlamış ve yabancı askeri birliklerin Türkiye'yi tamamen terk etmesini karara bağlamıştı. Böylece Türkiye Batılı devletlerce hem fiilen hem de hukuken tanınan, yeni ve bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkıyordu.

30 Ocak 1923 tarihli Türk-Yunan Sözleşmesi'nin imzalanmasının ardından dönemin iki siyasi figürü Mustafa Kemal Atatürk ve Elefteros Venizelos tarafından gerçekleştirilen nüfus mübadelesi, Batılı araştırmacılara göre ülkelerinin milliyetçi bakış açısını paylaşıyordu. Nüfus mübadelesi, saf homojen etnik kökenlere sahip ulus devletler yaratmalarına yardımcı oldu[69].

Arnavutluk-Türk ilişkilerine gelince; mübadelenin şu etkileri oldu:

Birincisi, Arnavutlar bu sözleşmeye taraf değillerdi ama mübadelenin unsurları olarak kullanılmışlardı.

İkincisi, anlaşma yalnızca iki Balkan devletinin, Türkiye ve Yunanistan'ın isteklerini yerine getirerek bu ülkelerde nüfusun homojenleşmesini sağladı, saf ulusal devletler yarattı.

Üçüncüsü, Lozan Antlaşması, Çamerya vilayetindeki Arnavut nüfusun ciddi olarak azalmasına neden olmuş, neredeyse yok olmasına yol açmış ve bu vilayetin nüfusunun bugün bile acı çekmesine sebebiyet vermiştir.

---

69 Mark Mazower, **Ballkani: një histori e shkurtër**, përkthyes: Klodian Briçi, Skanderbeg Books, Tiranë 2010, s. 132.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Arkivi Qendror Shqiptar (AQSH), (Arnavutluk Cumhuriyetinin Merkezi Genel Devlet Arşivi), Fondi 251.

Arkiva e Ministrisë së Punëve të Jashtme Shqiptare (AMPJ) , (Arnavutluk Dışişleri Bakanlığı Arşivi), Fondi 151.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

RESMİ YAYINLAR

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi, Ed. M. Derviş Kılınçkaya, 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 2004.

Dokumente për Çamërinë 1912-1939, Përgatiti për botim Kaliopi Naska, Dituria,Tiranë 1999.

"Convention concerning the Exchange of Greek and Turkish Populations and Protocol, signed at Lausanne, January 30, 1923", **League of Nations Treaty Series**, Volume XXXII, 1925, f. 75-87.

Ethnic Minorities in the Balkan States 1860-1971, C 4. (1923-1926), Ed. B. Destani, Publiched Archives, London 2008.

Frashëri, Mithat, **Ministër Fuqiplotë në Athinë (1923-1926)**, (Përmbledhje me dokumente përgatiti për botim Luan Maltezi dhe Sherif Delvina), Lumo Skëndo, Tiranë 2002.

Türk İstiklal Harbi (TİH): Batı Cephesi: İstiklal Harbi'nin Son Safhası, C 2, Kısım 6, Kitap 4, Genelkurmay Basım Evi, Ankara 1995.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerideleri (TBMMZC), Devre II, İçtima Senesi 2, 49. İçtima, 30.10.1340, C 9.

KİTAP VE MAKALELER

Ağanoğlu, H. Yıldırım, **Osmanlı'dan Cumhuriyete Balkanların Makus Talihi: Göç**, 7. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2012.

Akalın, Hakkı, **Ege'de Bahar, Gül mü Diken Mi!**, Ümit Yayıncılık, Ankara 2000.

Arı, Kemal, **Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Baklacıoğlu, Nurcan Özgür, "Albanian Migrations and the Problem of Security in the Balkans", **Turkish Review of Balkan Studies**, Annual 2001, nr. 6, s. 75-121.

Berati, Dhimiter, **Qëllimet dhe Organizimi i Lidhjes së Kombeve**, Tiranë 1931.

_____, **Shënime historike: mbi marrëdhëniet e Shqipërisë me Lidhjen e Kombeve**, Husi Borshi, Tiranë 2007.

Çelebi, Ercan, "Mübadillerin Yunanistan'daki Mal Kayıtları ve Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 5, S 12, 2006/ Bahar, s. 35-45.

Dündar, Fuat, **Türkiye Nüfus Sayımlarında Azınlıklar**, Döz Yayınları, İstanbul 1999.

Frashëri, Mehdi, "Ekspozeja e Mehdi Frashërit, për çështjen e Çamërisë (në Lidhjen e Kombeve)", çev. Nestor Nepravishta, **Studime Historike**, nr. 1-4, Tiranë 1997, s. 195.

_____, **Kujtime (Vitet 1913-1933)**, OMSCA-1, Tiranë 2005.

Historia e Popullit Shqiptar, Vëll. III, (Periudha e Pavarësisë 28 Nëntor 1912-7 Prill 1939), Botimet Toena, Tiranë 2007.

Historia e shqiptarëve gjatë shek. XX, Vëll II, Botimet Albanologjike, Tiranë 2019.

Isufi, Hajredin, "Politika e shtetit grek për dëbimin e popullsisë Çame", **Studime Historike**, nr. 1-4, Tiranë 1993, s. 60-77.

_____, Çamëria, **studime historike-sociologjike Shek. XIII-XX**, Pegi, Tiranë 2006.

_____, *Çamëria:* **ndërmjet kronikave të kohës 1902-1940**, Pegi, Tiranë 2007.

Köker, Tolga, Leyla Keskiner, "Lessons in Refugeehood: The experience of Forced Migrants in Turkey", ed. Renée Hirschon", **Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey**, Berghahn Books, New York, Oxford 2003, s. 193-208.

Mazower, Mark, **Ballkani: një histori e shkurtër**, përkthyes: Klodian Briçi, Skanderbeg Books, Tiranë 2010.

Merxhani, Branko, **Vepra**, Plejad, Tiranë 2003.

Meta, Beqir, "Kosova dhe Çamëria në gjysmën e parë të shekullit XX-një vështrim krahasues", **Studime Historike**, 2005, nr. 3-4, s. 53-72.

_____, **Tragjedia** Çame, Instituti i Studimeve për Çamërinë, Botimet Klean, Tiranë 2010.

Minga, Hasan, "Marrëveshja e Lozanës, nënshkruar më 30.01.1923", **Çamëria**, nr. 7 (26), Viti II- të,8 maj 1992, s. 3-4.

Öksüz, Hikmet, "Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göç Sonrasi İskan Meselesi (1923-1938)", **VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi**, İstanbul 1999.

Pearson, Owen, **Albania and King Zog (Indipendence, Republic and Monarchy 1908-1939)**, The Centre for Albanian Studies, London 2004.

Peker, Mümtaz, "Lozan Konferansın'da Nüfus Tartışmaları", **Belleten**, C LXIX, S 256, Ankara 2005, s. 1015-1046.

Rama, Fatmira, "Traktati i Lozanës, shpërnguljet dhe shpronësimi (1923-1926), në "Çështja Çame dhe Integrimi Evropian", **Çështja Çame dhe Integrimi Evropian**, Instituti i Studimeve për Çamërinë, Fakultetit i Histori-Filologjisë, Arbëria, Tiranë 2005.

_____, "Problemi Çam në Lidhjen e Kombeve (1923-1926)", **Studime Historike**, nr. 1-2, Tiranë 2007, s. 72-91.

GAZETELER

Açıksöz, 3 Ekim 1923.

Fletorja Zyrtare, 9 Shtator 1923.

"Shqipëria e re" (Novia Albania), 7 janar, nr. 112.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA HEYET-İ İLMİYE KARARLARININ EĞİTİMİN MİLLÎLEŞTİRİLMESİNE YANSIMALARI

Fahri KILIÇ*

ÖZET

Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Cumhuriyet'in kuruluş aşamasında, gerçekleştirilen Maarif Kongresi'yle başlayan bilimsel ve çağdaş bir eğitim sistemi kurma çabaları, Heyet-i İlmiye toplantıları ile devam ettirilmiştir. Heyet-i İlmiye toplantıları, Cumhuriyet dönemi eğitim sisteminin temellerinin atılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Çeşitli kurumlardan ve eğitim kurumlarından seçilen heyet üyeleri arasında Ziya Gökalp, Köprülüzade Fuad, Ağaoğlu Ahmed, İsmail Hakkı, Selim Sırrı, Şemseddin Sami gibi dönemin tanınmış seçkin aydın, eğitimci ve uzmanları bulunmaktadır. Maarif Vekâletine bağlı bilim kurulu hüviyetine sahip olan Heyet-i İlmiye yılda bir kez toplanarak ulusal bir eğitim programının oluşması için çaba sarf etmiştir.

Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen Milli Eğitim Şûralarının temelini oluşturan Heyet-i İlmiye, ilk toplantısını 1923 tarihinde yapmıştır. Yaklaşık bir ay süren ilk dönem çalışmalarının sonunda ayrıntılı bir eğitim programı ortaya çıkmıştır. Birinci Heyet-i İlmiye kararları, yeni devletin ve henüz adı konmamış rejimin yapısına uygun bir ulusal eğitimin yönünü belirlemede etkili olmuştur. Cumhuriyetin ilanıyla birlikte ortaya çıkan yeni yönetim, bu toplantıda alınan kararları uygulamış ve bu kararlar diğer Heyet-i İlmiyelere önemli bir kaynak oluşturmuştur. Heyet-i İlmiye toplantıları Ankara'da, Cumhuriyetin ilanından birkaç ay öncesinden başlamak üzere 1926 yılı başlarına kadar üç kez yapılmıştır. Birinci Heyet-i İlmiye, 15 Temmuz-15 Ağustos 1923; İkinci Heyet-i İlmiye, 23 Nisan-1 Mayıs 1924; Üçüncü Heyet-i İlmiye ise 26 Aralık 1925-8 Ocak 1926 tarihlerinde toplanmıştır. Toplantılarda; tanınmış eğitimcilerin bilgi, fikir ve tecrübelerinden yararlanarak yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin eğitim politikaları belirlenmiş, tartışılıp karara bağlanmıştır. Heyet-i İlmiye kararları, Cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimin millileşmesi yolunda özellikle

* Prof. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, ORCID: 0000-0002-0882-5811, kilic_f@ibu.edu.tr

Tevhid-i Tedrisat gibi kanunların çıkarılmasında son derece ekili olmuştur. Bu etki eğitimin tüm kademelerini kapsayan kararların alınmasına ve dönemin hükümet programlarına da yansımıştır.

Bu araştırmada Heyet-i İlmiye toplantılarında alınan kararların Cumhuriyetin inşasında oynadığı faktör üzerinde durulacaktır. Bulgular ışığında elde edilen sonuçlar günümüz eğitim politikaları ile karşılaştırılacaktır. Araştırmanın yöntemi, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan tarihsel araştırmadır ve verileri belge incelemesi yoluyla elde edilmiştir. Araştırma verileri döneme ilişkin, arşiv kaynakları, süreli yayınlar ve anılardan oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Heyet-i İlmiye, Maarif Vekâleti, Mustafa Kemal Atatürk.

REFLECTIONS OF HEYET-İ İLMİYE DECISIONS ON THE NATIONALISATION OF EDUCATION IN THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC

ABSTRACT

Under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, the efforts to establish a scientific and modern education system, which started with the Maarif Congress during the establishment of the Republic, were continued with the meetings of the Committee of Sciences. Heyet-i İlmiye meetings have an important place in laying the foundations of the Republican era education system. Among the members of the committee, who were selected from various institutions and educational institutions, were well-known intellectuals, educators and experts of the period such as Ziya Gökalp, Köprülüzade Fuad, Ağaoğlu Ahmed, İsmail Hakkı, Selim Sırrı, Şemseddin Sami. The Heyet-i İlmiye, which was a scientific board affiliated to the Ministry of Education, convened once a year and endeavoured to form a national education programme.

The Committee of Sciences, which formed the basis of the National Education Councils organised in the Republican era, held its first meeting in 1923. At the end of the first period, which lasted approximately one month, a detailed education programme emerged. The decisions of the First Council of Sciences were effective in determining the direction of national education in accordance with the structure of the new state and the as yet unnamed regime. The new administration that emerged with the proclamation of the Republic implemented the decisions taken at this meeting and these decisions provided important background for the other Councils of Sciences. Heyet-i İlmiye meetings were held three times in Ankara, starting a few months before the proclamation of the Republic until the beginning of 1926. The First Heyet-i İlmiye convened on 15 July-15 August 1923; the Second Heyet-i İlmiye on 23 April-1 May 1924; and the Third Heyet-i İlmiye on 26 December 1925-8 January 1926. At the meetings, the educational policies of the new Republic of Türkiye were determined, discussed and decided by making use of the ideas, thoughts and experiences of well-known educators. The decisions of the Heyet-i İlmiye were very effective in the nationalisation of education in the first years of the Republic, especially in the enactment of laws such as Tevhid-i Tedrisat. This effect was also reflected in the government programmes of the period and in the decisions covering all levels of education.

In this study, the factor that the decisions taken at the Heyet-i İlmiye meetings played in the construction of the Republic will be emphasised. The results obtained in the light of the findings will be compared with today's education policies. The method of the research is historical research, which is one of the qualitative research methods, and the data were obtained through document analysis. The research data is based on archival sources, periodicals and memoirs of the period.

Keywords: Republic, Scientific Committee, Ministry of Education, Mustafa Kemal Atatürk.

Birinci Heyet-i İlmiye Toplantılarının Eğitimin Millîleştirilmesine Etkileri

Giriş

TBMM açıldıktan sonra kurulan ilk icra vekilleri heyetinde yer alan on bir vekâletten biri de Maarif Vekâleti olmuştur.[1] İlk icra vekilleri heyetinin 9 Mayıs 1920'de açıklanan programında eğitimin milli, öğretimin ise beynelmilel esaslara dayalı olacağı ifade edilmiştir.[2] Hükümet programında belirtilen eğitim politikalarının hayata geçirilmesi için öncelikle Anadolu'daki maarif teşkilatının kontrol altına alınmasına karar verilmiştir.[3] Çünkü bu dönemde Anadolu'da TBMM Hükümeti'nin Maarif Vekâleti, İstanbul Hükümeti'nin Maarif-i Umumiye Nezareti, Yunanlıların Anadolu Eğitim Müdürlüğü eliyle yürütülmektedir.[4]

Bir an önce eğitim sisteminin tek elde toplanması, uzun zamandır kapalı bulunan okulların açılması, aylardır ücretleri ödenmeyen öğretmenler için genel bütçeden ödenek ayrılması, sosyal haklarının iyileştirilmesi gerekmektedir.[5] Bu amaçla Maarif Vekâletinin kontrolünde 21 Temmuz 1920'de "Muallime ve Muallimler Cemiyeti" kurulmuş, cemiyet daha sonra Muallimler Birliği adını alarak Anadolu'daki tüm öğretmenleri çatısı altında toplamaya başlamıştır.[6]

Millî mücadele döneminde öncelikle Maarif Vekâletinin teşkilat yapısı oluşturulmaya çalışılmıştır.[7] Eğitimde millilik prensibine dayalı uygulamalarla, bir Tedrisat-ı İptidaiye Kânunu hazırlanmaya başlanmıştır.[8] Çağdaş bir eğitim sisteminin kurulabilmesi için eğitim ve öğretimin tek elden yürütülmesi gerektiği savunulmuştur.[9] Türk okullarının yanı sıra Azınlıklara ait okullar üzerinde de milli bir eğitim politikası uygulanmış, bazı azınlık okulları kapatılmıştır.[10] Bu

---

1 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 317-325.

2 **Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)**, 3 Mayıs 1920, s. 202-207.

3 Nevzat Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1948, s. 122.

4 **Hâkimiyet-i Milliye**, 7 Kasım 1920.

5 **TBMMZC**, 17 Haziran 1920.

6 **TBMMZC**, 21 Temmuz 1920.

7 Melek Ulusoy, "Dr. Rıza Nur'un Millî Eğitim Bakanlığı Faaliyetleri", **Karaelmas Journal of Educational Sciences**, Zonguldak 2014, s. 175-181.

8 Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi**, C I, TBMM Yayınları, Ankara 1994, s. 113.

9 Muhammed Sarı, "Yeni Türk Devletinin İlk Maarif Vekâleti (Kuruluşu ve Çalışmaları 1920-1923)", **Atatürk Yolu Dergisi**, 2013, s. 169-194.

10 Mustafa Ergün, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s. 14-15.

dönemde Maarif Vekâletinin bünyesinde kurulmuş olan Telif ve Tercüme Heyeti, 25 Mart 1921 tarihinde aldığı bir kararla, bir ulusal eğitim kongresinin düzenlenmesini tavsiye etmiştir.[11]

Yeni Türkiye'nin kurucu kadroları Türk eğitim sisteminin temel ilkelerini ve benimsenecek yöntemleri geliştirmek üzere uzmanların görüşlerini almayı prensip edinmişlerdir. Millî Mücadele'nin en sıcak günlerinde 15 Temmuz 1921'de Ankara'da toplanan Maarif Kongresi bu yönde bir başlangıç olmuştur. Türkiye'nin gelecekteki milli eğitim yapısının oluşturulması ve Anadolu'daki maarif teşkilatını kontrol altına almak için düzenlenen bu kongreye TBMM başkanı ve İcra Vekilleri başkanı Mustafa Kemal Paşa da büyük ilgi göstermiştir.[12] Milli bir eğitim için ulusal karaktere uygun öğretim programlarının hazırlanması, yabancı fikirler ve hurafelerden arındırılmış ders kitaplarının yazılmasını Türk çocuklarının kendi tarihinin kendi terbiyesinin ilham ve irşadıyla yetiştirilmesini istemiştir.

Kongrede ilköğretimin süresinin altı yıldan dört yıla indirilmesi, çocukların hayat içinde başarılı olacakları bir programın hazırlanması, halkın ihtiyaç duyduğu lisan, din, hesap gibi derslerin verilmesi, köylü ve kent ilkokul programlarının ayrı ayrı düzenlenmesi, eğitimin sadeleştirmesi gerektiği dile getirilmiştir. [13]

Cumhuriyetin kurulma aşamasında ülkedeki eğitim koşullarının olumsuzluğunun yanı sıra en önemli eksiklik yaklaşık on iki milyon nüfusun ihtiyacını yeterince karşılayacak öğretmen ve okul bulunmamaktadır. Ayrıca ders araç gereç ve kitap eksikliği giderilememiş, öğretmenler en az 5-6 aydır maaşlarını alamamış, askere alınan öğretmenler henüz terhis edilememiştir. Türkiye'nin 1923 yılı sonunda sahip olduğu eğitim ve öğretim olanakları şu şekildedir:[14]

	Okul	Öğretmen	Öğrenci	Oranı %
İlköğretim	4.894	10.238	341.941	2.8
Ortaokul	72	769	5.905	0.05
Lise	23	513	1.241	0.01
Meslek Okulu	64	583	6.547	0.54
Toplam	**5.053**	**12.130**	**355.634**	**2.96**

11 Zeki Sarıhan, **1921 Maarif Kongresi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 15.

12 Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967, s. 77.

13 **Milli Eğitim Şuraları**, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şura Genel Sekreterliği Yayınları, Ankara 1995. s. 6.

14 Necdet Sakaoğlu, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 167.

Millî Mücadele Dönemi Hükümetlerinin son ve Cumhuriyet Dönemi hükümetlerinin de ilk Maarif Vekili İsmail Safa (Özler) Bey'in döneminde yeni eğitim sisteminin dayanacağı prensip ve uygulamaları içeren bir genelge yayımlanmıştır. Misak-ı Maarif adıyla 8 Mart 1923'te yayımlanan genelgede herkese okuma-yazma öğretmek, erdemli bireyler yetiştirmek amacında olunduğu belirtilmiştir. Maarif Vekâletinin merkez teşkilatının idari ve ilmi yapısında kapsamlı bir düzenlemeye gidilmiştir. İdari yapılanmanın genel müdürlükler ile bilimsel yapılanmanın da heyeti-i ilmiye adlı bir kurul aracılığıyla yürütülmesine karar verilmiştir.[15]

Heyet, telif ve tercüme üyesi, üç hars üyesi, tedrisat müdürleri, ihsaiyat müdürü, üç müfettiş, merkez maarif müdürü, Darülmuallimin müdürü, üç öğretmen, hıfzıssıhha mekatip müdürü, serbest âli derslerden seçilen üç müderristen oluşturulacaktır.[16]Heyet-i İlmiye Osmanlı Meclis-i Maarif-i Kebir gibi bir işleve sahip olacaktır. Örneklerine Fransa ve İspanya'da da rastlanılan kurul yılda iki defa toplanacak, ülkedeki eğitim öğretim faaliyetleri için alınacak kararların belirleyicisi olacaktır.[17]

İcra Vekilleri Heyeti heyete Ankara dışından katılan üyelerin harcırahlarının ödenmesine karar vermiş, görüşlerine başvurulacak kurul üyeleri için merkezi bütçeden 1200 lira ödenek ayrılmıştır.[18]

---

15 Seçil Akgün, Murat Uluğtekin, "Misak-ı Maarif", **Atatürk Yolu Dergisi**, S 3, Y. 2, Mayıs 1989, s. 287.

16 Erol Kapluhan, "Hazırlık (Kurtuluş Savaşı) Dönemi Eğitim Politikaları Ve Eğitim Faaliyetleri", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, Burdur 2012, s. 1-28.

17 Hasan Yılmaz, **Heyet-i İlmiyeler (1923-1924-1926)**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988, s. 67-68.

18 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30-18-1-1/7-24-16, 11.07.1923. Bakanlar kurulu tarafından 11 Temmuz 1923'te bu konuda bir kararname hazırlanılarak katılımcılara ödenek ayrıldığı görülmektedir. "Maarif Vekaletince Ankara'da içtimaına lüzum ve ihtiyaç görülen ve aza-ı mebanii ve diğer vekaletlere mensup memurlarla hariçten davet edilecek bazı mütehassıslar da dâhil olmak üzere adetleri on bire baliğ olan Heyet-i Aliye azalarının burada bulunacakları bir ay müddet zarfındaki masarif-i zaruriyelerine medar olmak üzere cem'an bin ikiyüz liranın masarif-i gayr-i melhuz tertibinden tesviyesi Maliye Vekaletinin 8 Temmuz 339 tarih ve Muhasebe-i Umumiye Müdüriyet-i Umumiyesi Muvazene Kalemi 28173/1339 ve Maarif Vekaletinin 26 Haziran 39 tarih ve Kalem-i Mahsus Müdüriyeti 5924/617 numaralı tezkereleri üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 11/7/39 tarihli içtimaında takarrür etmiştir." **BCA**, 180-09-12-70-1-72, 05 Ağustos 339 (1923). **BCA**, 30-18-1-11/7-27-05. Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanan 5 Ağustos 1923 tarihli ikinci kararnamede ise şu hususlar dile getirilmiştir: Maarif Vekaletince Ankara'da içtimaa davet edilen Heyet-i İlmiye azalarının mesarif-i zaruriyeleri için masarif-i gayr-i

a) Heyet-i İlmiye Üyeleri

Türk eğitim sisteminin yeniden düzenlenmesi için oluşturulan Heyet-i İlmiye'nin 15 Temmuz 1923 tarihinde Ankara'da toplanmasına karar verilmiştir. Birinci Heyet-i İlmiye için 30 kişi belirlenirken sayı ilk toplantıda artmış 40 kişiye ulaşmıştır.[19] Eğitim alanındaki çalışmaları ve tecrübeleri ile tanınan kurul şu isimlerden oluşturulmuştur: [20]

Maarif Vekâleti Müsteşarı Samih Rıfat Bey,

1. Telif ve Tercüme Heyetinden üç üye, heyet başkanı, Ziya Gökalp Bey, heyet üyesi, Veled Çelebi (İzbudak) Bey, heyet üyesi Mustafa Rahmi (Balaban) Bey,

2. Tedrisat Müdürlüğünden üç üye, Yüksek Tedrisat Müdürü Şefik (Yürekli) Bey, Orta Tedrisat Müdürü Nafi Atuf (Kansu)Bey, İlk Tedrisat Müdürü Refet (Ülgen) Bey,

3. Teftiş Heyetinden iki üye, Teftiş Müdürü Abdülfeyyaz Tevfik (Yer gök) Bey, Müfettiş Hilmi (Yolaç) Bey,

4. Hars Müdürlüğünden Müdür Mübarek (Galip) Bey,

5. İstatistik Müdürlüğünden Müdür Avni (Başman) Bey,

6. Darülfünundan dört üye, Edebiyat Fakültesinden Köprülüzade Fuad Bey,

---

melhuz tertibinden sarfı tensip kılınan bin iki yüz liranın Masarif-i zaruriye, hakk- huzur olmak üzere hariçten davet edilen on dört azadan bilfiil ispat-ı vücud edenlerle bu husus için hariçten ve dâhilden istihdam edilecek ketebeye verilecek ücret ve ikramiyelere sarfı için salifüzzikr ve kararın olvechile tatbiki Maarif Vekaletinin işarına matuf Maliye Vekaletinin 5/8/39 tarihli tezkeresi üzerine İcra Vekilleri Heyetinin 5/8/39 tarihli icraatında takarrür etmiştir." **BCA**, 180.09.12/70.1.79. Kararnamede ödenek ayırtıldığı belirtilen isimler de şunlardır: İstanbul Mıntıkası müfettişlerinden Hasan Fehmi Bey, Darülfünun müderrislerinden İsmail Hakkı Bey, Darülfünun müderrislerinden Fuad Bey, Darülfünun müderrislerinden Doktor Vasfi Bey, Darülfünun muallimlerinden Hüsnü Hamid Bey, Darülfünun muallimlerinden Şakir Bey, Darülmuallimin-i Aliyye Terbiye ve Tedrisat Muallimi Ali Haydar Bey, Darülmuallimin-i Aliyye Terbiye ve Tedrisat Muallimi Alaaddin Bey, Zükur-ı Sanayi-i Nefise Mektebi Müdürü Cemil Bey, Darulmuallimin-i Aliyye Müdürü İhsan Bey, Galatasaray Sultani Mektebi Müdürü Faik Bey, İstanbul Sultanisi Kısm-ı İbtidai Başmuallimi Recep Nuri Bey, Darülmuallimin-i Ali Terbiye-i Bedeniye Muallimi Selim Sırrı Bey, Darülfünun Müderrislerinden Zühdü Bey, Kastamonu Sultanisi Edebiyat Muallimi Ali Rıza Bey, Darülmuallimin Müdürü Hulusi Bey.

19 Toplantıya davetli olduğu halde Yakup Kadri ve Necmettin Sadak'ın katılmadıkları anlaşılmaktadır. Bkz. Engin Deniz Tanır ve Cengiz Aslan, "Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C 52, S 1, 2019, s. 256.

20 Osman Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, C 5, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s. 2006.

Hukuk Fakültesinden Mustafa Zühtü (İnhan) Bey, Fen Fakültesinden Hüsnü Hamit (Sayman) Bey, Tıp Fakültesinden Dr. Vasfi Bey,

7. Serbest Âli Derslerinden Müderris Vehbi (Sarıdal) Bey,

8. İstanbul Darülmuallimin-ı Âliye Terbiye Muallimi İbrahim Alaaddin (Gövsa) Darülmuallimat-ı Âliyye Terbiye Muallimi Ali Haydar (Taner) Bey,

9. Sanayi-i Nefise Mektebinden Müdürü Cemil (Cem) Bey,

10. Galatasaray Mektebinden Müdür Faik Bey,

11. Orta Tedrisat mensuplarından iki üye Kabataş Sultanisinden Riyaziye Muallimi Hasan Fehmi (Çayköy) Bey, Kastamonu Sultanisinden Edebiyat Muallimi Ali Rıza Bey,

12. İlk Tedrisat mensuplarından iki üye, Antalya Darülmuallimin Müdürü Hulusi Bey, İstanbul Sultanisinden İptidai Baş Muallimi Recep Nuri Bey,

13. Maarif Vekâletinden 9 üye, Darülmuallimin-i Âliye Müdürü İhsan (Sungu) Bey İlk Tedrisat eski Müdürü Ahmet Edip Bey, Darülfünun Terbiye Muallimi, İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) Bey, Darülmuallimin-i Âliye Beden Terbiyesi Muallimi Selim Sırrı (Tarcan) Bey Ali Sami (Yen) Bey (sporcu), İçtimaiyat Muallimi Necmettin Sadık Bey, Kadı Köy Belediye Müdürü eski İstanbul Muharriri Celal Esad (Arseven) Bey, Ruhiyat Muallimi Şekip Bey, Terbiye Müdürü İsmail Hakkı Bey,

14. Diğer Vekâletlerden 6 üye, Müdafaa-i Milliye Vekâletinden Naci (Eldeniz) Paşa, Dâhiliye Vekâletinden Nüfus Müdürü Abdülmuttalip Bey, Şer'iyye ve Evkaf Vekâletinden Tedris Müdürü Hamdi (Akseki) Bey, Nafia Vekâletinden Elektrik Mühendisi Akil Bey, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletinden Dr. Ziya (Hüzni) Bey, İktisat Vekâletinden İstatistik Müdürü Cemal Hüsnü (Taray) Bey,

15. Matbuat Müdürlüğünden iki üye, Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürü Ağaoğlu Ahmed Bey, Muharrir Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) Bey,

16. Türk Ocağından Afyonkarahisar Mebusu İzzet Ulvi (Elöve) Bey.[21]

17. İzci Teşkilatından bir üye katılmıştır.

Heyet-i İlmiye toplantılarına davet edilen üyeler, eğitimle ilgisi bulunan kamu kurum ve kuruluşlarının temsilcileri arasından titizlikle seçilmiştir. Bu eğitimcilerin fikir, düşünce ve tecrübelerinden yararlanarak Türkiye'nin maarif

21 **BCA**, 180-09-12/70-1. 82.

programı belirlenecektir. Birinci Heyet-i İlmiye toplantısı Ankara Darülmuallimin konferans salonunda Maarif Vekili İsmail Safa Bey'in açış konuşmasıyla başlamıştır. Safa Bey konuşmasında, ülkenin işgalden kurtulmasından sonra en önemli meselenin eğitim sistemini yeniden düzenlemek olduğunu, gerçek kurtuluşun eğitim yoluyla olabileceğini, yeni eğitim sisteminin oluşturulmasında bilim ve fikir insanlarının görüşlerine başvurulmasının önemi üzerinde durmuştur.[22]

İsmail Safa Bey'in açış konuşmasından sonra komisyon başkanlarının seçimine geçilmiştir. Birinci başkan yardımcılığına 29 oy alan Yüksek Tedrisat Müdürü Şefik (Yürekli) Bey, ikinci başkan yardımcılığına 14 oy alan İhsan (Sungu) Bey, kâtipliğe de 17 oy alan Mustafa Rahmi Bey seçilmiştir. Seçimlerin ardından Heyet-i İlmiye üyelerinin çalışacağı konular ve komisyonlar belirlenmiştir.[23]

b) Toplantıda Ele Alınacak Konular

Heyete katılacak isimler tespit edildikten sonra toplantıda ele alınacak konularda belirlenmiştir. Heyetin görevi belirlenen bu konuları görüşüp bir karara bağlayarak ilgili Vekâlete sunmak olacaktır. Uygulama Vekâletlere bırakılacaktır. Toplantıda görüşülecek konular şunlardır: [24]

1. Millî Eğitimi Uygulama Programı
2. Millî Kültür
3. Temel Müracaat Kitapların Tercümesinde Takip Edilecek Esaslar
4. İstatistik Genel Müdürlüğü
5. Millî Bir Sözlük Ve Dilbilgisi Kitabı Hazırlanması
6. Millî Musiki, Milli Dil ve Edebiyat
7. Millî Tarih Kütüphanesi
8. Millî Evrak Hazinesi
9. Millî Tarih ve Coğrafya Enstitüleri
10. Etnografya Müzesi
11. Millî Müze
12. Mektep Müzesi

---

22 **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Temmuz 1923.

23 **İkdam**, 16 Temmuz 1923.

24 Reşat Özalp, Aydoğan Ataünal, **Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 33-34.

13. Ankara'da Âli Dersler

14. İlk Okul Programlarındaki Değişiklikler

15. İlköğretimde Sonra Hayati Öğretim Programı

16. İlk Öğretim Kararnamesinin Değiştirilmesi Teklifi

17. Kız Ve Erkek Öğretmen Okulları Tüzük Ve Programları

18. Liselerde Teşkilat Ve Öğrenim Süresi İle Ve Sultani İsminin Değiştirilmesi

19. Lise Programlarının Değiştirilmesi

20. Ortaöğretim öğretmenleri hakkında kanun teklifi

21. İzcilik Teşkilatı Esasları

22. Teftiş Kurulu Tüzük Teklifi

23. Eski Eserler Tüzüğünün Değiştirilmesi

24. İstanbul Kız Ve Erkek Öğretmen Okullarına Orta Öğretmen Okulu Açılması

25. Galatasaray Sultanisinin Teşkilatı ve Programları

26. Yüksek Öğretmen Okulu Öğrencilerine Mesleki Bilgiler Verilmesi[25]

27. Din Eğitimi Esasları[26]

c) Komisyonlar ve Üyeleri

Toplantının daha verimli sürdürülebilmesi için komisyonlar halinde çalışılması kararlaştırılmış, beş komisyon oluşturulmuş ve üyeleri tespit edilmiştir.[27] Heyet-i İlmiyenin gündemindeki bu konuları oluşturulan komisyonlarda tartışılmış sonra da ortaya çıkan sonuçlar genel oturumlarda görüşülmüş ve kesin karara varılmıştır. Bu amaçla oluşturulan komisyon ve üyeleri şunlardır: [28]

1. **Millî ve İlmî Teşkilat Komisyonu:** Komisyon Başkanı Darülfünun Hukuk Fakültesi İktisat Müderrisi Zühtü Bey, Ziya Gökalp, Naci Paşa, Mübarek, Fuat, İsmail Hakkı, Ağaoğlu Ahmet, Veled Çelebi, Cemil, Hüsnü Hamid, Mustafa Rahmi, İbrahim Alaaddin, Avni, Cemal Hüsnü, Abdülmuttalip, Dr. Ziya Hüzni, İzzet Ulvi, Yakup Kadri ve Necmettin Sadık Beyler.

---

25 **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Haziran 1928.

26 Abdurrahman Güzel, "İlk Heyet-i İlmiye Çalışmaları, Alınan Kararlar ve Dini Tedrisat", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Kayseri 1987, s. 337-356.

27 Birgül Bozkurt, "Cumhuriyet Türkiye'sinin Eğitim Sisteminin İnşası Sürecinde Heyet-İ İlmiye Toplantıları", **Belgi Dergisi**, S 19, 2020, s. 1748-1765.

28 İsmail Hakkı Tonguç, **İlköğretim Kavramı**, Piramit Yayıncılık, Ankara 2004, s. 228.

2. **İlk Tahsil Komisyonu:** Komisyon Başkanı İlk Tedrisat Müdürü Refet Bey, Şefik, Abdülfeyyaz Tevfik, Hulusi, Recep Nuri, Edip, İhsan, Selim Sırrı, İbrahim Alaaddin, Sekip, Mustafa Rahmi, Faik, Hamdi, Hasan Fehmi, Müfettiş Hilmi ve Ali Sami Beyler.

3. **Darülmuallimin ve Darülmuallimat-İzcilik, Terbiyecilik-Teşkilat Komisyonu:** İhsan, Naci Paşa, İbrahim Alaaddin, Ali Haydar, Refet, Avni, Selim Sırrı, Ali Sami, Mustafa Rahmi, İsmail Hakkı, Abdülfeyyaz Tevfik, Recep Nuri, Müfettiş Hilmi, Şefik, Şekip, İzzet Ulvi, Nafi Atuf, Müfettiş Hasan Fehmi, Dr. Ziya Hüzni, Mühendis Akil, Hulusi Beyler.

4. **Orta Tedrisat Komisyonu:** Hasan Fehmi, Ali Rıza, Nafi Atuf, Faik, Abdülfeyyaz Tevfik, Hüsnü Hamid, Şekip, Ali Haydar, Hamdi, Dr. Vasfi Bey, Dr. Ziya Hüzni, Zühtü, Refet, Veled Çelebi, Mühendis Akil, Cemal Hüsnü, Vehbi, Ali Sami, Köprülüzade Mehmet Fuat, Naci Paşa ve İsmail Hakkı Bey

5. **Maarif İcraat Komisyonu:** Bir eğitim uygulama programı hazırlayacak bu komisyon diğer komisyonlardan seçilen ikişer üyeden oluşturulacaktır. Bu üyeler, Milli ve İlmi Teşkilat Komisyonundan Ziya Gökalp ve İsmail Hakkı, İlk Tedrisat Komisyonundan İhsan ve Hasan Fehmi, Darülmuallimin ve Darülmuallimat Komisyonundan İbrahim Alaaddin ve Ali Haydar, Orta Tedrisat Komisyonundan Köprülüzade Mehmet Fuat ve Dr. Vasfi Bey ile vekâletlerin altı temsilcisi, Naci Paşa, Abdülmuttalip Bey, Hamdi Bey, Akil Bey, Dr. Ziya (Hüzni) Bey, Cemal Hüsnü Bey, Tedrisat Müdürleri Şefik, Nafi Atuf ve Refet Beylerdir.

d) Komisyonların Çalışma Konuları

Maarif Vekâleti tarafından Heyet-i İlmiyenin inceleyeceği ve görüşeceği 26 gündem maddesi toplantının açılışından bir süre önce belirlenmiştir. Ancak gündemde yer almayıp dışarıdan gönderilen çeşitli öneri ve raporlar da Heyet tarafından tartışılmıştır. Komisyonların çalışmaları sonucunda alınan kararlar raporlar halinde sunulmuştur.[29]

1. Millî ve İlmî Teşkilat Komisyonu tarafından hazırlanan Ziya Gökalp'in sunduğu rapora göre Hars Müdüriyet-i Umumiyesi (Kültür Genel Müdürlüğü) adıyla Maarif Vekâlet'ine bağlı, ilmî ve tüzel kişiliği bulunan bir teşkilat kurulması önerilmiştir.[30]

---

29 Kemal Şenoğlu, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/heyet-i-ilmiye/ (Erişim Tarihi 25.12.2023).

30 **Hâkimiyet-i Milliye**, 6 Ağustos 1923.

Kültür Genel Müdürlüğü altı enstitüden oluşacaktır. Adı geçen genel müdürlük, bir yönetim merkezine bağlı olarak kurulacak ve çeşitli uzmanlık alanlarını temsil eden ve her biri bilimsel ve tüzelkişilik içeren uzmanlar tarafından yönetilen altı bölümden oluşacaktır. Bunlar Millî Müze Enstitüsü (Etnografya ve Tarih şubesi), Millî Tarih Enstitüsü (Millî vesikalar şubesi, Millî Hazine-i Evrak, Millî Kahramanlık Müzesi, Anasır-ı İslamiye Müzesi, Evkaf-ı İslamiye Müzesi, Hazine-i Hümayun, Millî İstatistik İdaresi), Millî Coğrafya Enstitüsü, Türkiyat Enstitüsü ve Bediiyat Enstitüsü (Millî Darülelhan, Millî Darültemsil, Zükur ve İnas Sanayi Nefise Mektepleri, Medresetül Hattatiye, Asar-ı Nefise Müzesi. Ayrıca Ziya Gökalp ve İsmayıl Hakkı Bey'in "Halk terbiyesi" Ankara'daki Âli Dersler hakkındaki ayrıntılı raporu heyete sunulmuş ve kabul edilmiştir. [31]

Heyet-i İlmiyenin ele aldığı konular arasında Ankara'da yüksek eğitimin geliştirilmesi de yer almıştır. Ağaoğlu Ahmed Bey tarafından sunulan rapora göre İçtimaiyat Fakültesi niteliğinde Edebiyat Fakültesinin açılması önerilmiştir. Ankara Edebiyat Fakültesi, şahsiyet-i ilmiye ve hükmiyeyi haiz, müstakil bir Darülfünun olacaktır. Bu arada Ankara'da yeni bir İçtimaiyat Fakültesi'nin açılmasına İstanbul'dan gelen müderrislerin büyük bir kısmı karşı çıkmışsa da otuz kişinin on sekizinin oyuyla kabul edilmiştir.[32]

Heyet-i İlmiye tarafından önerilen bu karar 1935 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulması ile hayata geçirilebilmiştir.[33]

2. İlk Tahsil Komisyonu çocukların eğitimi Maarif Vekâletinin vazifesi kabul edilmiş diğer vekâletlerin ilköğretim eğitimi veremeyecekleri kabul edilmiştir. İlkokulun zorunlu ve parasız altı yıl, başlama yaşının da 7 olması kararlaştırılmıştır. İlkokullarda birinci ve ikinci sınıfların mevcutlarının 30 kişi, diğer sınıfların ise 40 kişiyi aşmaması, zorunlu eğitim döneminde bulunan çocukların yabancı okula gidişinin yasaklanması, küçük köylerde yatılı bölge okulları açılması kararları alınmıştır.[34] Kız çocuklarının eğitim hakkından yararlanmada erkek çocuklardan ayrı olmayacağı esası kabul edilmiştir. Kız çocukları için biçki, dikiş ve çocuk

31 Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu, **Hayatım**, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1988. s. 289.

32 Tanır, Aslan, **age.**, s. 262.

33 Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 1935 yılında 3035 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 2795 nolu kanunla kurulmuştur. https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3035.pdf (Erişim Tarihi: 25.12.2023).

34 **Hâkimiyet-i Milliye**, 9 Ağustos 1923.

bakımı gibi dersler konulmuştur. Ders programlarında hayata hazırlık bağlamında yeni düzenlemeler yapılmıştır.

Komisyon öğretmen maaşları, ikramiyeleri, kira yardımları, fakir öğrenciler ve kütüphaneler için ayrılacak ödenekler hakkında bilgi vermiştir. Öğretmenlerin bu tür giderlerinin Maarif Vekâleti tarafından karşılanması karara bağlanmıştır. Öğretmenlerin Darülmuallimin yahut Darülmuallimat mezunu olması gerekmektedir. Bu okullardan mezun olanların sayısı öğretmen ihtiyacını karşılayıncaya kadar, yüksek tahsil görmüş kişilerin pedagoji kursu almak ve bu kurslardan başarı sağlamak koşulu ile öğretmen atanmaları mümkündür.[35]

Ayrıca Öğretmen sayısının yeterli olmadığı illerde, il ilköğretim meclisleri sınav yaparak öğretmen muavini alabilecektir. Köyde çalışan öğretmenlere toprak verilmesi evlenecek öğretmenlere ikramiye verilmesi kira yardımı yapılması toplu taşımada indirim sağlanması, ilkokul öğretmenlerinin maaşlarının genel bütçeden ödenmesi, maaşlarına her üç senede 250 kuruş zam yapılması, ikiden fazla çocuğu olan öğretmenlere bir maaş ikramiye verilmesi, görevleri sırasında hastalandıklarında tam maaşla iki seneye kadar izinli sayılmaları ve tedavilerinin devlet hastanelerinde ücretsiz yapılması önerilmiştir.[36]

3. Darülmuallimin ve Darülmuallimat Teşkilat Komisyonu Kız ve Erkek Öğretmen Okulları Tüzüğü ve Programlarının Tadilatı, İzcilik Teşkilat-ı Esasiyesi; Heyet-i Teftişiye Nizamname Layihası; İstanbul Erkek ve Kız öğretmen okullarında birer Orta Öğretmen Okulu kurulması, yüksek öğretmen okulunda pedagojik formasyon verilmesi konularını ele almıştır. Terbiye-i Bedeniye ve İzcilik Encümeni, Selim Sırrı Beyin hazırladığı Terbiye-i Bedeniye ve İzcilik eğitimi hakkında program benimsenmiştir. Vekâlete bağlı bir izci ve keşşaf teşkilatı ile her okula bir jimnastik salonu kurulması, okullarda ilmi bir şekilde spor ve jimnastik derslerinin yapılması istenmiştir.[37]

4. Orta Tedrisat Komisyonu, Sultanilerde teşkilat ve tahsil müddeti ve Sultani isminin tebdili (Lise olarak değiştirilmesi), Sultani programları tadilatı, Orta Tedrisat Muallimleri Hakkındaki Kanun Layihası, Galatasaray Sultanisinin teşkilatı ve programları maddelerini görüşmüştür. Galatasaray lisesiyle ilgili tadilat özellikle dersler ve müfredatla ilgilidir. Örneğin, programlara din, sosyoloji, ahlak, iktisat, vb. dersler eklenecek ve derslerin ticari hesap ve usul defteri dersleri dışındaki derslerin tamamı Türkçe okutulacaktır.[41] Maarif

35 Ergün, **age.**, s. 30.

36 **İkdam**, 25 Temmuz 1923.

37 **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Ağustos 1923.

müfettişliğiyle ilgili görüşmeler neticesinde oluşturulan oldukça uzun ve ayrıntılı program kabul edilmiştir.[38]

5. Maarif İcraat Komisyonu, eğitimde birlik ilkesi (vahdet-i terbiye) konusu ele almış, ilköğretimde teftiş ve idare haklarının tamamen Maarif Vekâletine ait olduğuna karar verilmiştir. Buna göre farklı okul kademeleri (ibtidai, idadi, sultani) ve okul türlerinin (askeri, mesleki okullar ile ziraat, ticaret ve sanat okulları) hangi vekâletin sorumluluğunda olacağı konusu kararlaştırılmıştır. Ayrıca yeniden açılacak olan ev idaresi ve aşçılık mektepleri konuları da görüşülmüştür.[39]

Heyet-i İlmiyede ele alınan konulardan biri de din eğitimi olmuştur. Bu konuda İcraat Komisyonunun hazırladığı esaslar kabul edilmiştir. Buna göre dini tedrisat öğretmenlerinin kabul edilmesinde diğer derslerde aranan şartlar aranacaktır. Öğretmenlerin, orta mekteplerde bulunan tali derecelerde eğitim görmüş olmaları şarttır. Dini tedrisat programları, diniyât ve terbiye uzmanlarından meydana gelen bir komisyon tarafından hazırlanacaktır. Bu eğitim programda Seyyid-i Nebi ve İslâm büyüklerinin iyice tanıttırılması esastır. Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti temsilcisi Hamdi Bey, Ulum-u diniye derslerine ait programların, öğretmenler tarafından daha başarılı işlenmesi için önceden hazırladığı bir layihayı sunmuş ve kabul edilmiştir. [40]

Genel Oturumlar

Heyet-i İlmiye komisyonları her gün düzenli bir şekilde sabah ve öğleden sonra iki oturum halinde toplanarak görüşmelerde bulunmuş ve programdaki konular hakkında bir fikir oluşturmuştur. Hata bayramın üçüncü günü de çalışmalara devam edilmiştir.[41] Komisyonların kendi içlerinde görüşüp olgunlaştırdığı konuların, belirlediği ilkelerin, üzerinde çalıştığı kanun tasarısı ve önerilerin, hazırladığı raporların vb. son bir kez daha görüşüldüğü ve kararlaştırıldığı genel oturumlar yapılmıştır. Bu oturumlar da komisyonlarda oluşturulan raporlar ayrıntılı olarak tekrar ele incelenmiş tartışılarak nihai kararlar alınmıştır.[42]

Ayrıca komisyonlarda ele alınmayan konulara da yer verilmiştir. Örneğin kadınların da bu eğitim öğretim faaliyetlerinde yer almasını isteyen Kadınlar Halk Fırkası başkanı Nezihe Muhittin hanımın talebi 9 Ağustos'ta yapılan genel oturumda görüşülmüştür. Bu görüşmeden sonra oybirliğiyle kadınların da Heyet-i

38 **Hâkimiyet-i Milliye**, 10 Ağustos 1923.

39 **İkdam**, 5 Ağustos 1923.

40 'İlk Heyet-i İlmiye.", **Güzel**, s. 350.

41 **BCA**, 180.09.12/70.1.76, 21 Temmuz 1339.

42 **Hâkimiyet-i Milliye**, 15 Ağustos 1923.

İlmiye kurullarında yer almaları ve tedrisat-ı iptidaiye müfettişi olmaları uygun görülmüştür. [43]

Heyetin tüm oturum tutanaklarının Millet Meclisi tutanak kurulu tarafından her birleşimde düzenli olarak tutulmuştur.[44] Darülmuallimin konferans salonunda yapılan toplantıların bazı oturumlarına öğretmenler, milletvekilleri ve bazı devlet erkânı dinleyici olarak katılmıştır. Ankara'da bir aydır çalışmalarını sürdüren kurulun onuruna 14 Ağustos 1923 Salı günü Türk Ocağı'nda Başkanı Hamdullah Suphi Bey bir çay ziyafeti vermiştir. Mustafa Kemal Paşa da bu davete katılmıştır.[45]

Heyet-i İlmiyenin 15 Ağustos 1923 Çarşamba günü, son oturumunun bitiminde, Maarif Vekili Safa Bey kısa bir konuşma yaparak toplantıyı sona erdirmiştir. Toplantının ardından Darülmuallimin bahçesinde grup halinde fotoğraf çekimi gerçekleştirilmiştir. Türkiye'nin bir asırlık eğitim uygulamalarına rehberlik edecek olan Heyet-i İlmiye kararları Lozan görüşmelerinin gölgesinde de olsa gün gün düzenli olarak Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi'nde yayımlanmıştır.[46]

e. Heyet-i İlmiye Kararlarının Uygulanması

Heyet-i İlmiye kararları hükümet programlarına da yansımıştır. Heyet-i İlmiye toplantıların bitiminden bir gün önce 14 Ağustos 1923'te Meclis'te

---

43 **BCA**, 180.09.12/70.1.75, 21 Temmuz 1339. Heyet-i İlmiye İkinci Umumi İçtimaı 21 Temmuz 339 İkinci umumi içtima, 21 Temmuz Cumartesi günü saat ikide Şefik Bey riyaseti altında açıldı. Heyet-i İlmiyeye mahmul mektepler ile riyasete verilen takrirler, kâtip Mustafa Rahmi Bey tarafından okundu. Mektuplar şunlar idi: (1) Kadınlar Fırkası Reisiyesi Nezihe Muhidin Hanımın mektubu ki maarif hususunda kadınların fikrinden de istifade edilmesine ve bir kadın Maarif Müşaviri bulundurulmasına dair olup birinci encümene havalesine karar verildi. (2) Milaslı Gad Franko Efendinin biyografisi tanzim edilmesine dair olan mektubu ki bunun da birinci encümene havalesine karar verildi. (3) Miralay İsmail Hakkı Bey'in Maarif ıslahatına dair mektubu ile numune muallimlerinden Nazif Ruhi Beyin Köy mekteplerine dair mektubu aidiyetleri cihetle ilk tedrisat encümenine havale edildi. Takrirler… İsmail Hakkı Bey'in anormal, dilsiz sağır çocukların talim ve terbiyesine dair olan takriri ilk tedrisat encümenine havale edildi. Nafi Atuf ve İsmail Hakkı Beylerin verdikleri ayrı ayrı takrirler de encümenlerin bir surette çalışılabilmesi için evvel emirde hutut-ı umumiyeyi tekit edecek bir encümenin teşkili lüzumu öne sürülüyordu bu teklif kabul olunarak, icraat programına esas olunacak hutut-ı umumiyeyi tespit etmek üzere: tedrisat müdürleriyle diğer vekâletlerden gelen zevattan ve heyet-i ilmiyenin mevcut dört encümeninden intihab olunacak ikişer zattan mürekkep bir encümen teşkili tensip edildi. Birinci encümenden… gün alıp ve İsmail Hakkı Beyler, ikinci yani ilk tedrisat encümeninden İhsan ve Hasan Fehmi Beyler, üçüncü encümenden Alaaddin ve Haydar Beyler, dördüncü encümenden Köprülüzade Fuad ve Doktor Vasfi Beyler intihab olundu.

44 **İkdam**, 1 Ağustos 1923.

45 **Anadolu'da Yenigün**, 15 Ağustos 1923.

46 **Hâkimiyet-i Milliye**, 16 Ağustos 1923.

okunan hükümet programında eğitime uzun bir bölüm ayrılmış ve programın eğitim içeriği Heyet-i İlmiye görüşmelerinden ve kararlarından esinlenmiştir.[47]

II. TBMM açıldıktan sonra kurulan ilk İcra Vekilleri Heyeti'nin başkanı olarak Ali Fethi Bey, 5 Eylül 1923 tarihinde sunduğu Hükümet programında eğitimde birliğin sağlanacağını, mesleki eğitime önem verileceğini, öğretmenlerin iyi yetiştirilmesine dikkat edileceğini, okul binalarının yenileneceğini, ders araç gereçlerinin yapımı için bir imalathane ve müze kurulacağını, yaygın halk eğitimi için gece okulları açıp kitaplar basılacağını, yetenekli öğrencilerin yurt dışına gönderileceğini, Darülmuallimin ve Darülmuallimat sayılarının arttırılarak, kızların eğitimine önem verileceğini belirtmiştir. [48]

Tevhid-i Tedrisat Kanunu (3 Mart 1924) Heyet-i İlmiyede üzerinde ciddiyetle durulan "tevhid-i terbiye" konusu, yaklaşık yedi ay sonra 3 Mart 1924'te Tevhid-i Tedrisat Kanunu olarak yasalaşmıştır. Bu çerçevede, *"Türkiye dâhilindeki bütün müessesat-ı ilmiye ve tedrisiye Maarif Vekâletine merbuttur"* maddesiyle ülkedeki bütün eğitim kurumları Maarif Vekâletine bağlanmıştır. Maarif sisteminde kökten değişiklikleri içeren 3 Mart 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile eğitim tamamen devletin kontrolü ve denetimi altına alınmıştır. Cumhuriyetin eğitim-öğretim birliği sağlanmış, mektep-medrese ayrılığının önüne geçilmiştir. Kanun'un kabul edilmesinden sonra kızlar ve erkek çocuklarının aynı eğitimden geçirilmesine ve öğretim programlarının birleştirilmesine karar verilmiştir. Ayrıca askeri idadiler ve darüleytamlar da Maarif Vekâletine bağlanmıştır. Ancak askeri idadiler bir yıl sonra 22 Nisan 1925'te 637 Sayılı Yasa'yla tekrar Millî Savunma Bakanlığı'na bağlanmıştır. [49]

Bu dönemde 29 Darulhilafe Medresesi kapatılarak 16.245 öğrencisi düzeylerine göre ilk orta lise ve öğretmen okullarına aktarılmış, 479 Medaris-i İlmiye Medresesi kapatılarak öğrencileri ilkokullara kaydedilmiştir. Bu okulların yetkin olan hocaları da din dersi öğretmeni olarak atanmıştır. Dini eğitim alanında oluşacak boşluğu doldurmak için İmam-Hatip okulları açılmıştır. Medrese-i Süleymaniye kapatıldıktan sonra yerine bir İlahiyat Fakültesi kurulmuştur. Ayrıca Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yabancı ve azınlık okulları denetim altına alınmış bu konuda bir Talimatname hazırlanmış, dini eğitimin yerine laik eğitimin

---

47 Kazım Öztürk, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968. s. 39-41.

48 Enver Kapluhan, "Atatürk Döneminde Eğitimde Millilik ve Modernleşmeye Dair Tartışmalar", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, İstanbul 2017, s. 31.

49 Ergin, **age.**, s. 1742.

yapılmasına, kültür derslerinin Türkçe verilmesine, müdür yardımcılarından birinin Türk olmasına, karar verilmiştir.[50]

Türkiye'de eğitim ve öğretimin birleştirilmesiyle aynı fikir, duygu ve düşünceye inanmış bireylerin yetiştirilmesine başlanmış, ümmet toplumundan millet toplumuna yönelinmiş, milletleşme süreci hız kazanmıştır. Ülkedeki tüm okullarda öğretim laik temellere oturtulmuş, bilimsel ve çağdaş düşüncenin gerçekleşmesini sağlayacak alt yapı hazırlanmıştır. Yabancı okulların denetim altına alınmasıyla Türklük aleyhine faaliyette bulunmalarının önüne geçilmiştir.[51]

Maarif Mıntıkaları Heyet-i İlmiye toplantılarında ele alınan bu konu Mustafa Necati Bey'in Maarif Vekâleti sırasında 22 Mart 1926 tarihinde çıkarılan Maarif Teşkilatı Kanunu ile uygulanmaya başlanmıştır. Bu doğrultuda Türkiye 13 eğitim bölgesine ayrılmış ve her bölgenin başına bir Maarif Emini, her il merkezine de bir maarif müdürü atanmıştır. Böylece valilerin denetiminde olan tüm eğitim-öğretim işleri Maarif Teşkilatı'na devredilmiştir.[52]

Karma Eğitim Heyet-i İlmiye kurullarından birisi olan İlk Tahsil Komisyonunda kız çocuklarının eğitim hakkından yararlanmada erkek çocuklardan ayrı olmayacağı esası kabul edilmiştir. Bu esas 1926 yılında hayata geçirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde ortaokullarda karma eğitime geçilmeye başlanmış, Anadolu'da 70 kadar ortaokulda karma eğitime geçilmesi sağlanmıştır.[53]

Halk Okulları Heyeti-i İlmiye kararlarından bir diğeri de halk eğitimi için bütün yaygın eğitim imkânlarının kullanılması olmuştur. Cumhuriyet tarihinin en önemli kültür devrimlerden olan yeni Türk alfabesi kabul edilmiş (1 Kasım 1928), örgün eğitimin dışında kalmış kişiler için de Millet Mektepleri açılmıştır.[54] Bu okullarda yürütülen kapsamlı eğitim öğretim faaliyetleri sonucunda toplamda iki milyona yakın insan okuma yazmayı öğrenmiştir. Millet Mekteplerinde sadece yeni Türk alfabesi öğretilmemiş aynı zamanda, temel yurttaşlık bilgileri

---

50 Asım Arı, "Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim", **Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 22, S 2, 2002, s. 181-192.

51 Ergün, **age.**, s. 50-51.

52 **Hâkimiyet-i Milliye**, 9 Ağustos 1923.

53 M. Rauf İnan, **Mustafa Necati: Kişiliği, Ulusal Eğitime Bakışı, Konuşma ve Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1980, s. 85

54 Fahri Kılıç, **Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretiminde Kullanılan Yöntemler Araçlar**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011, s. 113-119.

de verilmiştir. Yeni Türk alfabesi ile Türk dilinin başka dillerin etkisinden kurtarılması sağlanmış, Türkçe'nin ortak dil olmasının yolu açılmıştır.[55] Bu gelişmeler sonuna eğitimin millileşmesi yolunda en önemli adımlar atılmış, daha sonraki eğitim uygulamalarının yönü kalıcı olarak belirlenmiştir.

Eğitim konularını bir bütün olarak ele alındığı Heyet-i İlmiye toplantılarının ilki 15 Temmuz-15 Ağustos 1923 tarihleri arasında yapıldıktan sonra İkinci Heyet-i İlmiye Toplantısı 23 Nisan-1 Mayıs 1924 tarihlerinde üçüncü Heyet-i İlmiye toplantısı ise 26 Aralık 1925-8 Ocak 1926 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir.[56] Talim Terbiye Dairesinin kurulmasından sonra Heyet-i İlmiye toplantılarının yapılmasına son verilmiştir. Kurulmakta olan yeni Türk Devletinin eğitim meselelerinin tanınmış eğitimcilerin bilgi, düşünce ve tecrübelerinden yararlanarak tartışılıp karara bağlandığı bu ilmi toplantılar Milli Eğitim Şûralarının da temelini oluşturmuştur.[57]

Sonuç

Türkiye'de modern eğitimin temelleri Tanzimat ve I. Meşrutiyet dönemlerinde atılmaya başlanmış, II. Meşrutiyet döneminde milli bir eğitim anlayışı oluşturulmaya çalışılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla her alanda olduğu gibi eğitim alanında da millileşme hareketi hız kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, güçlü ve uygar bir devletin ancak sağlam bir milli eğitim politikası takip etmekle mümkün olacağına inanmış, eğitimi bir milletin çağdaş medeniyetler seviyesine ulaştırılmasında en önemli araç olarak görmüştür. Millî Mücadele döneminin en sıcak çarpışmalarının yaşandığı günlerde I. Maarif Kongresine katılmış, kurulacak olan yeni devletin eğitim ilkelerini ortaya koymuştur. Milli bir Maarif Teşkilatının ve sisteminin kurulması gerektiğini ifade etmiştir.

Bu dönemde eğitim ve kültür politikalarını belirlemek ve geliştirmek üzere dönemin eğitimci ve bilim insanlarının görüşlerinden ve tecrübelerinden yararlanılmak istenmiştir. Bu amaçla 15Temmuz 15 Ağustos 1923 tarihleri arasında Ankara'da Birinci Heyet-i İlmiye toplantısı düzenlenmiş, özünü eğitimin

---

55 Fahri Kılıç, "Yeni Türk Alfabesinin Yaygın Eğitim Yoluyla Öğretilmesi", **Atatürk Yolu Dergisi**, S 61, Ankara 2017, s. 207-248.

56 Nevzad Ayas, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948, s. 191.

57 Osman Kubilay Gül, "Maarif Kongresi, Heyet-i İlmiyeler ve Uluslararası Ortaöğretim Öğretmenleri Kongresi Üzerine Bir Değerlendirme", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C 10, S 19, s. 513.

millileştirilmesinin oluşturduğu bir program ortaya konmuştur. Cumhuriyet dönemi eğitim politikalarına yön veren bu toplantıda, alınan kararlar sonrasında Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkartılarak eğitimde birlik sağlanmış, çoklu eğitim sisteminden tekli eğitim sistemine geçilmiş, yabancı ve azınlık okulları Maarif Vekâletinin kontrolü altına alınmış, diğer vekâletlerdeki eğitim kurumları Maarif vekâletine bağlanmıştır. Böylece eğitimde millileşmenin önündeki engeller ortadan kaldırılmıştır.

Heyet-i İlmiye kararları yeni devletin ve henüz adı konmamış rejimin yapısına uygun bir ulusal eğitimin yönünü belirlemede oldukça etkili olmuştur. Modern devletin temellerinin eğitimle sağlanabileceğine inanılmış ulusal kültürün geliştirilmesi için dilin, ulusal sözlük, müzik, tarih ve coğrafya enstitüler ve kütüphaneler kurulmuştur. Bu uygulamalar diğer Heyet-i İlmiye toplantıları ve Eğitim Şuraları için zengin bir tecrübe ve bilgi birikim sağlamıştır.

Cumhuriyet eğitiminin inşasında önemli bir yer tutan Heyet-i İlmiye toplantıları eğitimin millileşmesine, yaşama, işe ve uygulamaya yönelik çağdaş eğitime geçiş sürecine yön vermiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında sağlanan bu gelişmeler sayesinde milli bir toplumsal yapının oluşması sağlanmış, bu eğitim hamleleri ile Mustafa Kemal Atatürk'ün istediği, Cumhuriyete bağlı bilimsel düşünceye inanmış laik, milli benliği yüksek ve başarılı insanlar yetiştirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları[58]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar[59]

Resmî Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

Süreli Yayınlar[60]

Anadolu'da Yenigün

Hâkimiyet-i Milliye

İkdam

Araştırma-İnceleme Eserler

Akgün, Seçil, Uluğtekin,, Murat, "Misak-ı Maarif", **Atatürk Yolu**, S 3, Y. 2, Mayıs 1989, s. 285-343.

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015.

Arı, Asım, "Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim", **Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 22, S 2, 2002, s. 181-192.

Ayas, Nevzat, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitimi Kuruluşlar ve Tarihçeler**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1948.

Baltacıoğlu, Ismayıl Hakkı, **Hayatım**, Dünya Yayıncılık, İstanbul 1988.

Bozkurt, Birgül, "Cumhuriyet Türkiye'sinin Eğitim Sisteminin İnşası Sürecinde Heyet-İ İlmiye Toplantıları", **Belgi Dergisi**, S 19, 2020, s. 1748-1765.

Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi**, C I, TBMM Yayınları, Ankara 1994.

Ergin, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, C V, Eser Matbaası, İstanbul 1977.

Ergün, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.

58 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

59 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

60 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Gül, Osman Kubilay, "Maarif Kongresi, Heyet-i İlmiyeler ve Uluslararası Ortaöğretim Öğretmenleri Kongresi Üzerine Bir Değerlendirme", **Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi**, C 10, S 19, s. 513.

Güzel, Abdurrahman, "İlk Heyet-i İlmiye Çalışmaları, Alınan Kararlar ve Dini Tedrisat", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Kayseri 1987, s. 337-356.

İnan, M. Rauf, **Mustafa Necati: Kişiliği, Ulusal Eğitime Bakışı, Konuşma ve Anıları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1980.

Kapluhan, Enver, "Atatürk Döneminde Eğitimde Millilik ve Modernleşmeye Dair Tartışmalar", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, İstanbul 2017, s. 57-80.

Kapluhan, Erol, "Hazırlık (Kurtuluş Savaşı) Dönemi Eğitim Politikaları Ve Eğitim Faaliyetleri", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, Burdur, 2012, s. 1-28.

Kılıç, Fahri, "Yeni Türk Alfabesinin Yaygın Eğitim Yoluyla Öğretilmesi", **Atatürk Yolu Dergisi**, S 61, Ankara 2017, s. 207-248.

Kılıç, Fahri, **Yeni Türk Alfabesinin Kabulü ve Öğretiminde Kullanılan Yöntemler Araçlar**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.

Milli Eğitim Şuraları, Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Şura Genel Sekreterliği Yayınları, Ankara 1995.

Özalp Reşat, Ataünal Aydoğan, **Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.

Öztürk, Kazım, **Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri ve Programları**, İstanbul 1968.

Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlıdan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003.

Sarı, Muhammed, "Yeni Türk Devletinin İlk Maarif Vekâleti (Kuruluşu ve Çalışmaları 1920-1923)", **Atatürk Yolu Dergisi**, 2013, s. 169-194.

Sarıhan, Zeki, **1921 Maarif Kongresi**, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Tanır, Engin Deniz, Aslan, Cengiz, "Birinci Heyet-i İlmiye ve Çalışma Esasları", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C 52, S 1, 2019, s. 256.

Tonguç, İsmail Hakkı, **İlköğretim Kavramı**, Piramit Yayıncılık, Ankara 2004.

Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar**, Bilgi Yayınevi, Ankara 1967.

Ulusoy, Melek, "Dr. Rıza Nur'un Millî Eğitim Bakanlığı Faaliyetleri", **Karaelmas Journal of Educational Sciences**, Zonguldak 2014, s. 175-181.

Yılmaz, Hasan, **Heyet-i İlmiyeler (1923- 1924- 1926)**, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

Elektronik Kaynaklar

https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/3035.pdf (Erişim Tarihi: 25.12.2023).

Şenoğlu, Kemal, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/heyet-i-ilmiye/ (Erişim Tarihi: 25.12.2023).

İSTANBUL MAARİF RAPORLARI IŞIĞINDA CUMHURİYET'İN İLK YILINDA EĞİTİMİN PORTRESİ

Tülay AYDIN*
Sebiha ÇOMRUK*

ÖZET

Cumhuriyet'in kurucularının da aralarında bulunduğu yeni tip bürokrat ve devlet adamı kimliğini de ortaya çıkaran Osmanlı son dönem modernleşmesi, Batılı ve geleneksel eğitim anlayışının beraber yürütüldüğü paralel bir eğitim sürecinin tüm aksaklıklarını gözler önüne sermiştir. Yabancı okullar, gayrimüslimlerin Batılı formatta açtığı okullar, geleneksel Osmanlı okulları, Batılı tarzda açılan kız ve erkek temalı okullar gibi çeşitli içerikli kurumlar, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin sembolik ve tartışmalı eğitim merkezleri olmuştur. Bu okulların tür ve adet olarak en çok yoğunlaştığı şehir ise aynı zamanda Bab-ı Ali'nin modernleşme kurumlarının ilk uygulama yeri olan İstanbul'du. Bu sebeple Maarif Vekaletinin eğitim kurumlarını müfettişler yoluyla takip ettiği teftiş mekanizmasının da en iyi ve yakından uygulandığı okulların aynı zamanda Osmanlı payitahtı olan İstanbul'da olması şaşırtıcı olmamıştır. Ulusal Kurtuluş Savaşı sonrası devlet mekanizmasının varlığını sürdürdüğünün bir kanıtı olan teftiş kurumunun İstanbul'da bulunan okulları en ince detaylarıyla ele aldığı teftiş raporlarının konu edindiği bu çalışmada; Osmanlı'dan Cumhuriyete kalan eğitim mirasının da bir incelemesi sunulmaktadır. Bu kapsamda yabancı okullar gayrimüslim okullar ve Müslüman okullarındaki genel işleyiş, aksaklık ve düzeni gözler önüne seren bu raporların incelenmesi ile İstanbul'da eğitimin teçhizat, donanım boyutunun yanında öğretmen-öğrenci niteliği ve okullardaki usulsüzlük ve şikâyetler gözler önüne serilecek ve hem yeni devletin üzerine inşa edildiği hem de eski devletin bıraktığı eğitimin portresi çizilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Cumhuriyet, İstanbul, Eğitim, Teftiş, Rapor.

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, tlyaydn05@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0308-1240.

** Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, sebihacomruk@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1172-5659.

PORTRAIT OF EDUCATION IN THE EARLY YEARS OF THE TURKISH REPUBLIC IN THE LIGHT OF ISTANBUL MAARIF REPORTS

ABSTRACT

The late modernization of the Ottoman Empire, which also revealed the identity of a new type of bureaucrat and statesman, including the founders of the Republic, revealed all the flaws of a parallel education process in which Western and traditional education approaches were carried out together. Institutions with various contents, such as foreign schools, schools opened by non-Muslims in a Western format, traditional Ottoman schools, and girls' and boys' themed schools opened in a Western style, have become symbolic and controversial educational centers of the transition from the Ottoman Empire to the Republic. The city where these schools were most concentrated in terms of type and number was Istanbul, which was also the first place of implementation of the modernization institutions of the Sublime Porte. For this reason, it is not surprising that the schools where the inspection mechanism, in which the Ministry of Education monitors educational institutions through inspectors, is best and closely implemented are in Istanbul, which was also the Ottoman capital. In this study, the subject of this study is the inspection reports of the inspection institution, which is a proof that the state mechanism continues to exist after the National War of Independence, and examines the schools in Istanbul in the finest details. An examination of the educational legacy from the Ottoman Empire to the Republic is also presented. In this context, by examining these reports that reveal the general functioning, disruptions and order in foreign schools, non-Muslim schools and Muslim schools, the equipment and hardware aspect of education in Istanbul, as well as the teacher-student quality and irregularities and complaints in schools will be revealed and the new state will be built upon. A portrait of the education left by the old state will be drawn.

Keywords: Ottoman Empire, Republic, Istanbul, Education, Inspection, Report.

Giriş

İdeolojik bir aygıt[1] ve toplumsal düzenleyici olma misyonları ile eğitim, insanlığın doğuşundan bu yana önemini korumaya devam etmektedir. İnsanın öğrenmeye güdümlü yapısı bir var olma mücadelesinin de dürtücü gücü ile bütünlenmekte ve eğitim, bugün sürekli güncellenen dünyanın temel düzenleyici unsuru olagelmektedir. Tarihsel süreç boyunca toplum ve devletlerin içinde bulunduğu her yıkıcı ya da yapıcı durum eğitimin önemini değiştirememiş ve özellikle yapı ve niteliği ne olursa olsun her devlet mekanizmasının en temel araçlarından biri olmaya devam etmiştir. Bu yönüyle eğitim, rejimlerinin içeriği ve niteliği fark etmeksizin tüm devlet ve toplum idarelerinin üzerinde politika üretip uygulayabildiği ideolojik bir araç olma niteliğini korumuştur.

Eğitimin çok faktörlü yönü ve ailede başlayıp okulda devam eden uzun soluklu süreci çocuğun içinde bulunduğu toplum ve devlet yönetimi koşullarını önemli hale getirmektedir. Savaş veya barış koşullarının daha da bariz etkilediği eğitim süreci her koşulda ait olduğu toplumsal değer ve yönelimlerin etkisi altında kalmaktadır. Devletlerin rejim düzenekleri, imparatorluk gibi çoklu ve ulus devletler gibi homojen seyredebilen yapıları doğal olarak insan yetiştirme ve eğitmede önemli bir fikri hareket noktası teşkil edebilmektedir. Osmanlı imparatorluk yapısının ortaya koyduğu toplum düzenindeki çoklu yapı ile cumhuriyet rejimi ile ortaya çıkan ve daha homojen amaçlar ihtiva eden ulus devlet yapısı eğitimin ele alınış amacında da farklılıklar ortaya koymuştur. Klasik dönem Osmanlı toplum yapısında görülen medrese merkezli eğitim düzeni Tanzimat ile beraber ortaya çıkan modern yapılı okul sayısındaki artışa paralel olarak mektep-medrese ayrışmasını gündeme getirirken Meşrutiyet düzeni ile ortaya çıkan Türkçü yapı eğitimde değişik ideolojilerin devreye sokulmasını gündeme getirmiştir. Öyle ki toplumu ve özellikle askeri durumu değiştirme önceliği nedeniyle merkeze alınan eğitim; çok farklı ideolojik ve felsefi temeller içinde yeniden ele alınmış ve imparatorluğun kurtarılış hedefi eğitim çerçevesinde belirlenmiştir. Bu süreçte eğitimin hem model hem içerik olarak değiştirilmesini öngören anlayış, değişim konusunda doğru bir alanı tespit etmiş olmakla beraber istenmeyen sonuçları da beraberinde getirmiştir. Bu durumda Osmanlı eğitim sistemindeki çok başlılık farklı dünya görüşleri içinde yetişen nesillerin eş zamanlı gelişimine sebep olmuş ve Ziya Gökalp'in tabiriyle *sofi, levanten ve*

1 Louis Althusser, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, çev.: Y. Alp, M. Özışık, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

tanzimatçı[2] olmak üzere başlıca üç tip insan yetiştiren bir eğitim modeli ortaya çıkmıştır. Gökalp'in de vurguladığı üzere bu çok başlı sistemde milli ve ulusal bir eğitim sisteminden bahsetmek mümkün olamamış ve eğitim imparatorluğun kaderine eş bir boyutta parçalı bir düzen içinde ilerlemiştir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yapılan büyük eğitim atılımlarının ortaya çıkardığı bu parçalı düzen savaş koşullarında da devam etmiş ve savaş ile eğitim gibi iki kavram Millî Mücadele yıllarının önemli bir sorununu teşkil etmiştir. Savaş koşullarında dahi eğitime verdiği önemi ortaya koyan Mustafa Kemal Paşa, yeni devletin hangi eğitim düzeneği üzerine kurulması gerektiğinin saptamasını henüz bu yıllarda yapmış görünmektedir. Millî Mücadele döneminde İstanbul ve Ankara olmak üzere ortaya çıkan iki idari mekanizma birçok konuda olduğu üzere eğitim konusunda da çok başlı bir yapı göstermişti. İstanbul'da bulunan Maarif Nezareti daha ziyade İstanbul üzerinde hâkim bulunurken 1920 yılında Ankara'da BMM bünyesinde kurulan Maarif Vekaleti ise taşrada aktif görünmekteydi Savaş koşullarının aksaklık ve eksiklikleri içinde devam edegelen eğitim faaliyetleri bu iki kurum arasında bölünmüştü. Zaferin kazanılmasının ardından İstanbul idaresinin tek merkezde toplanması ve Ankara'ya bağlanması ile 1923 yılında tüm Anadolu'ya ve İstanbul'a hâkim bir Ankara hükümeti gerçeği ortaya çıkmıştır. İstanbul'da sağlanan bu hâkimiyetin ardından ilan edilen cumhuriyetin ilk yılında İstanbul'daki çok sayıda okulda yapılan teftiş raporlarını ele alan bu çalışmada, İstanbul Hükümeti'nin cumhuriyete bıraktığı eğitim mirası sorunu ele alınmaktadır. Raporlarda ismi geçen ve sayısı 30'u aşan okulda yapılan teftişler ve elde edilen veriler imparatorluk merkezinde ortaya çıkan eğitim portresini yansıtmaktadır. Savaş koşullarında da işleyen bu teftiş mekanizması ise Osmanlı Devleti'nde ilk olarak 1838 yılında mahalle mekteplerinin mevcut koşullarının ve öğretmen eksikliklerinin saptanması amacıyla memurlar tarafından teftiş edilmesiyle uygulanmıştır.[3] 1869 tarihinde *Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi* hazırlanmış,[4] teftiş görevi de bu nizamname hazırlanıncaya kadar öğretmenlere yardım ve yol göstermekle görevli memurlarca yürütülmüştür. Bu memurlar, *Mekatib-i Muin* adıyla anılmaya başlamıştır.[5] Teftiş ve müfettiş

---

2 Ziya Gökalp, **Makaleler V**, haz.: Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 152.

3 Kâmil Su, **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1974, s. 177; Haydar A. Taymaz, **Eğitim Sisteminde Teftiş, Kavramlar, İlkeler, Yöntemler**, TAKAV Matbaası, Ankara 1997, s. 7-14.

4 Yasemin T. Erdem, "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", **(OTAM) Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi**, S 26, 2009, s. 57.

5 Mustafa Aydın, **Çağdaş Eğitim Denetimi**, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara 2000, s. 143.

ifadelerinin kullanımı ise ilk defa 1862 yılında gerçekleşmiştir.[6] 1914 yılında hazırlanan *Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamnâme* ile maarif kurumu teftiş ve idare olmak üzere iki kısma ayrılmış ve bu nizamnameye göre ilk defa bağımsız bir birim olarak Nezaret bünyesinde Heyet-i Teftişiye Dairesi kurulmuştur.[7] Milli Mücadele yılları ve cumhuriyete kadar ki süreçte de uygulanan teftiş mekanizması ve tüm eğitim işleri TBMM açıldıktan sonra kurulan Maarif Vekâlet'ine verilmiştir. 1923 yılında çıkarılan *Maarif Müfettişleri Talimatnamesi* ile teftiş işleri de devletin devamlılığı kapsamında süreklilik kazanmıştır.[8] Bu çalışmada 1924 yılına ait İstanbul Maarif Raporlarında teftiş edilen okulların teknik-donanım durumu, öğretmen nitelik ve yeterlilikleri, okul idareleri, azınlık-gayri müslim okullarının mevcut durumları müslim okulları ile beraber ele alınmaktadır. 1924 yılında devreye sokulan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun etkilerini ve yeni ilan edilen cumhuriyetin izlerini de taşıyan bu raporlar yıl içinde yapılan iki teftiş sonunda hazırlandığı için teftişlerin sonuçlarının görülebilmesi açısından da önem taşımaktadır.

1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Eğitim

Osmanlı Devleti'nden cumhuriyete devreden tüm kurumsal yapılarda olduğu gibi eğitim alanında da bir süreklilik esas olmuştur. Mevcut yapı ve kurumları ile cumhuriyet dönemine dahil olan eğitim kurumlarının yeniden dizayn edilmesi hem eğitim sisteminin mevcut sorunları ile hem de medenileşme ve çağdaşlaşmanın göstergesi olarak mecburi görülmüştür. Keza Mustafa Kemal Paşa'nın savaş dönemi ve savaş sonrası yeni devlet planlamasında önceliğini hep eğitim oluşturmuştur. Ona göre milletler iki ordu ile kurtuluşa erebilmektedir. Biri askeri ordudur ve bu ordu görevini yaparak bağımsızlığı sağlamıştır, diğer ordu ise şimdi görevi üstelenecek olan eğitim ordusudur. Tam bağımsız ve ulusal bir devletin yaratımı bu ilim ve irfan ordusunun gayreti ile sağlanabilecektir.[9] Mustafa Kemal Paşa'nın temel çerçevesini çizdiği yeni ulus devlet düzeneğinde eğitim merkeze alınmakta; ancak eğitimin mevcut durumu oldukça parçalı ve sorunlu görünmekte idi.

---

6 Emin Sağlamer, **Eğitimde Teftiş ve Teknikleri**, Gül Yayınevi, Ankara 1985, s. 3-4; Stanford J. Shaw-E. Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, E Yayınları, Özener Matbaası, İstanbul 2010, s. 142.

7 Hasan Yıldız, "Tanzimat'tan Günümüze Maarif Müfettişliği ile İlgili Düzenlemeler Bağlamında Etik İlkeler", **Türkiyat Mecmuası**, C 24/Güz 2014, s. 270.

8 Su, **age.**, s. 2.

9 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I (ASD I)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 163.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat ile başlayan yenileşme ve değişim isteği ve uygulamaları eğitimde de etkisini göstermiş ve 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanının hemen ardından Meclis-i Maarif-i Muvakkat ve Meclis-i Maarif-i Umumiye kurularak eğitimde batılı normlarda ilk kurumlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Islahat Fermanı ile bu süreç devam etmiş ve ilk defa olarak imparatorlukta eğitim sistemi bir nezaret kapsamına alınmıştır. 1866 yılında açılan Maarif-i Umumiye Nezareti ile eğitim devletin sorumluluğu ve kontrolünde bir yapılanmaya gitmiştir.[10] Millî Mücadele yıllarında ise Ankara'da TBMM'nin açılmasıyla ikili bir idari yapı ortaya çıkmış ve bu durum meclisin açılışının hemen ardından kurulan Maarif Vekaleti ile eğitim alanında da varlığını sürdürmüştür. İstanbul Hükümeti bünyesinde görevini sürdüren Maarif Nezareti'ne karşı Ankara'da 4 Mayıs 1920 tarihinde Maarif Vekâleti kurulmuştur.[11] Böylece İstanbul ve Ankara'da olmak üzere iki bakanlık eş zamanlı çalışma yürütmüştür. Savaş yıllarının yıkıcı etkileri altında eğitimin devam ettirilebilmesi için yoğun çaba sarf eden Maarif Vekâleti'nin başına ilk olarak Rıza Nur getirilmiş ve 9 Mayıs 1920'de mecliste yapılan toplantının ardından Bakanlar Kurulu'nun programı okunmuştur. Bu programda eğitim ile ilgili dikkat çekici maddelere yer verilmiştir. Bunlardan bazılarını eğitimi milli ve dini bir duruma sokmak, tüm okullarda bilimsel, çağdaş temeller ışığında yeniden bir dizayn yapmak, ulusun coğrafya, iklim, gelenek ve göreneklerine uygun ders kitapları hazırlamak, halk dilindeki sözcükleri toplayarak güvenceye almak, ulusal tarih bilinci aşılayan eserler hazırlamak, doğu ve batının ilmi kitaplarını çevirmek, çocukları girişimci, başarılı, kendine güvenen, üretici düşünebilen bireyler olarak yüksek bir seviyeye ulaştırmak gibi yeni ulus devletin de amaçlarını içeren derinlikli maddeler oluşturmaktadır.[12] Henüz savaş devam ederken alınan bu kararlar eğitimin ne kadar önemsendiğini göstermektedir. Nitekim kısa süre sonra Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle Maarif Kongresi yapılmıştır. Kongre, hükümet programına uygun kararlar içeren bir dizi adımın atılmasını sağlarken ülkedeki eğitim ve öğretim istatistiğinin tutulması açısından da önemli bir hizmet vermiştir. Savaş koşulları altında yapılan kongrede milli bir eğitimin gençlere aşılanması istenmiş ve kongreye çok sayıda öğretmen de katılmıştır.[13]

---

10 Banu Aşkın, **Maarif Vekâlet'inin Kuruluşu ve Çalışmaları (1920-1940)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1993, s. 145.

11 Aşkın, **agt.**, s. 18.

12 Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 157- 158.

13 Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2009)**, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2009, s. 321.

Ankara'daki milli hükümetin bu atılımlarına karşın İstanbul'da bulunan Maarif Nezareti'nin varlığının ortaya çıkardığı ikili yapı karşılıklı bir güç mücadelesi doğurmuştur. Her ne kadar İstanbul Maarif Nezareti İstanbul dışındaki iller üzerinde tam bir hakimiyet kuramamış olsa da bu okullara da çeşitli yönergeler ve ihtiyaçları doğrultusunda teknik malzemeler göndermeye devam etmiştir.[14] İstanbul Maarif Nezareti, işgal bölgelerine buna karşılık Maarif Vekâleti ise işgale uğramayan yerleri idaresi altına almak amacındaydı.[15] Maarif Nezareti ve Maarif Vekaleti arasında bu hakimiyet mücadelesi yaşanırken öte yandan işgal kuvvetleri de kendi hakimiyet bölgelerinde varlık göstermek istemekteydiler. Bu kapsamda Yunanlılar, eğitim genel müdürü tayin ederek Anadolu'da özellikle dil ve tarih dersleri öğretimini değiştirmek istedikleri mesajını açıkça dile getirmekteydiler. Bu karmaşık süreçte eğitim konusunda yaşanan rekabette bazı ortak sorunların varlığı da dikkat çekicidir. Ankara ve İstanbul Hükümetlerinin ortak eğitim sorunu ekonomik nitelikte olmuş ve özellikle öğretmenlerin maaşlarının ödenememesi problemi başat rolü oynamıştır. Öyle ki İstanbul Hükümeti, İstanbul dışındaki öğretmenlerini kontrol etmekten aciz bir konuma gelmiştir.[16] Aynı şekilde bu süreçte Ankara Hükümeti de bazı eğitim materyallerini hala İstanbul Hükümeti'nden temin ederken İstanbul Hükümeti de işgal bölgelerinde yer alan öğretmenlerin maaşlarını ödeyememekte ve açıkta olan kadrolara atama yapamamaktaydı.[17] İki başlı bu yapı ve eğitimdeki idari sorun 1922 yılında saltanatın kaldırılması ile çözümlenmiş ve Maarif Nezareti ilga edilerek İstanbul ve Anadolu'daki tüm okullar Maarif Vekâleti çatısı altına alınmıştır. Maarif Vekâleti'nin bir de İstanbul'da örgütü kurulmuş bu kapsamda tüm sorunların yanında olası olanaklar da Ankara'ya devredilmiştir. Ancak Ankara ve İstanbul arasındaki tarihsel çatışma bu idari devre rağmen devam ettirilmiş özellikle Ankara Hükümeti'nin Anadolu'ya daha çok eğitim ödeneği ayırdığı ve İstanbul'u ihmal ettiği gibi bazı propagandalara şahit olunmuştur. Ancak bakanlık durumu açıklayan yazılı cevaplarla İstanbul'un eğitim ödeneğinin Anadolu'nun iki katı olduğunu ispat etmek durumunda kalmıştır.[18]

---

14 Akyüz, **age.**, s. 201.

15 Ahmet Sezgin, "Savaşın Gölgesinde Eğitim Uygulamaları: Ankara Maarif Kongresi ve İzmir Rum Öğretmenler Kongresi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 56, 2023, s. 18.

16 Erol Kapluhan, "Hazırlık (Kurtuluş Savaşı) Dönemi Eğitim Politikaları ve Eğitim Faaliyetleri", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, S 1, Güz 2012, s. 11-12.

17 Sezgin, agm., s. 19; **TBMMZC**, I. Devre, I. İçtima Senesi, 108. İçtima, C VI, 4 Aralık 1920, s. 187-188.

18 Kapluhan, agm., s. 12.

Eğitimde çok başlılığın kaldırıldığı ve milli zaferin kazanıldığı bu süreçte Maarif Vekâleti'nin başına getirilen İsmail Safa Bey, Maarif Vekâleti'nde düzenlemeler yapmış vekâlet bünyesini genişleterek merkez örgütünü "Müsteşarlık, Yüksek Öğrenim Dairesi, Teftiş Heyeti, Telif ve Tercüme Dairesi, Özel Kalem ve Evrak Dairesi" olmak üzere yeniden düzenlemiştir.[19] Milli zaferin ardından eğitimde örgütsel olarak düzenlemeye gidilirken öte yandan Mustafa Kemal Paşa önderliğinde I. Heyet-i İlmiye toplantısı yapılmış hemen sonra da Misak-ı Maarif adı verilen bir genelge ilan edilmiş ve cumhuriyetin eğitim hedefleri genel hatları ile belirlenmiştir. Yeni ulus devletin alt yapı hazırlıkları olma özelliği de taşıyan bu misakta, milliyetçi, laik, halkçı, inkılapçı ve cumhuriyetçi bir nesil yetiştirilmesi, gelecek nesilleri eğitimin her derecesinden geçirmek yoluyla ekonomiye katkı sağlar pozisyona getirmek ve ilk hedef olarak da ilköğretimi yaygınlaştırıp okuma yazma oranını yükseltmek amaçlanmıştır.[20] Öte yandan yine bu evrede vekâlet bünyesinde bir uzmanlar kurulu kurularak heyet; telif, tercüme, kültür, tedrisat, istatistik, merkez maarif müdürü, hıfzıssıhha mektebi müdürü, müfettişler, müderrisler ve öğretmenlerden oluşmuştur.[21] Bu yıl içinde yapılan düzenlemelerden biri de Maarif Vekâleti'ndeki teftiş mekanizmasının düzenlenmesi olmuştur. 1920-1922 yılları arasında teftiş kurumu vekâlet bünyesinde bulunan sadece 3 müfettişten ibarettir.[22] Bu teftiş eksiğinin düzenlenmesi adına 1923 yılında *Maarif Müfettişleri Talimatnamesi* hazırlanmış ve yine buna ek olarak İlk Tedrisat Müfettişlerinin Vazifelerine Dair Talimatname başlığı ile detaylı bir yönerge ve müfettişlerin teftiş düzenekleri, görev ve yetkileri şekilde belirlenmiştir.[23] Bu talimatnamelere ek olarak bakanlık bünyesinde bir müfettişlik birimi de oluşturulmuştur. Ayrıca müfettişlik bünyesinde bir müdür ve on müfettişten oluşan teftiş heyeti de kurulmuştur.[24]

Cumhuriyetin ilanına çok az bir süre kala oluşturulan bu alt yapı çalışmaları ile eğitim bir düzene koyulmaya çalışılırken özellikle yeni oluşturulan bu teftiş heyeti ile cumhuriyetin ilk yıllarında eğitimin mevcut durumu raporlarla

---

19 Faik Reşit Unat, **Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, MEB Yayınları, Ankara 1964, s. 26.

20 Şevket Gedikoğlu, **Kemalist Eğitim İlkeleri ve Uygulamalar**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1978, s. 7.

21 Kapluhan, agm., s. 24.

22 Feyzi Öz, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Sisteminde Teftiş**, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2003, s. 3.

23 Taymaz, **age.**, s. 15.

24 Hüseyin Başar, **Eğitim Denetçisi**, Pegem Yayınları, Ankara 2000, s. 117.

gözler önüne koyulmaya çalışılmıştır. Cumhuriyete girerken eğitimin eksikleri, yetersizlikleri, tutulan bu raporlar sayesinde önemli bir veri akışı sağlamıştır. TBMM açılış toplantısında yaptığı konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, son bir yılda yapılan atılımları ve mevcut eksikleri de şu sözlerle dile getirmiştir:

> *"Efendiler, maarif hususundaki bir yıllık çalışmalarımız dahi pek parlak olmamakla birlikte içinde bulunduğumuz zorluklar ve özellikle araç-gereç yokluğuna oranla oldukça yeterli sonuçlar alınmıştır. Maarif Vekâleti'nce geçen bir yıl içeresinde mütareke ve mücadele devrelerinin vilayet merkezlerinde kapalı bıraktığı öğretmen okullarından on üçünün açılması, çeşitli merkezlerde yeniden on yedi erkek okulu, bir kız lisesinin tamamlanması, altı erkek, iki kız lisesinin açılması gibi olumlu işler görülmüştür…* [25]

Bu sözleri ile Mustafa Kemal Paşa, cumhuriyete girerken eğitimin içinde bulunduğu zorlu sürecin portresini çizmiş mevcut yapılanların maarifin genel ihtiyaçlarının onda biri dahi olamadığının altını çizmiştir. Mustafa Kemal sadece iç teftiş mekanizması ile sınırlı kalmamış yabancı uzmanların görüşlerini de önemli bulmuş ve eğitimi bu açılardan da geliştirmeye özen göstermiştir. Nitekim 1924 yılı temmuz ayında Amerikalı bilim adamı ve eğitimci John Dewey'in Türkiye'ye eğitim konulu bir ziyaret yapması ve İstanbul'daki okullar başta olmak üzere Ankara ve Bursa'yı ziyaret ederek eğitime nasıl bir yön tayin edileceğinin belirlenmesi bu minvalde atılmış önemli adımlardandır.[26] Bununla birlikte eski başkent ve yönetim merkezi olarak sembolik ve stratejik bir önemi olan İstanbul teftiş raporları eğitim açısından cumhuriyetin devraldığı mirası göstererek önemli bir rehber ve mesaj sunmaktadır.

2. 1924 Yılı İstanbul Maarif Raporlarında Eğitim

Matbaa-i Amire'de basılan 1924 yılına ait *Bir Müfettiş Nasıl Hareket Etmeli?* isimli kitapçık, Maarif müfettişlerinin teftiş detaylarını ve teftiş sırasında izleyecekleri yolu göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Bu rehber niteliğindeki kitapçık hem çalışmada ele alınan 1924 yılını ihtiva etmesi hem de sorduğu soruları ve içerdiği detaylarla teftiş mekanizmasının işleyişini göstermesi açısından yeni devletin temel hassasiyetlerini ortaya koymaktadır. Bu rehber kitapçıkta müfettişlerin temel görevleri maddeler halinde açıklanmış ve

25 **ASD I**, s. 31.

26 Bahri Ata, "1924 Türk Basını Işığında Amerikalı Eğitimci John Dewey'nin Türkiye Seyahati", **Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 21, S 3 (2001), s. 194.

müfettişlerin teftişleri sırasında hangi sorulara cevap vermesi gereği anlatılmıştır. Buna göre müfettişlerin başlıca teftiş alanları şu başlıklar altında sıralanmıştır: Mektep binaları, mektep idareleri, mektepte terbiye ve hıfzıssıhha, mektepte tedris, mektepte spor, maarif idareleri, ilk tedrisat müfettişlerine ait muameleler, ecnebi ve gayrimüslim mektepleri, hususi mektepler, kütüphane ve mevzuları, bir tahkikat nasıl yapılır? ve istatistik.[27] 1924-1925 eğitim yılını kapsayan İstanbul Maarif Raporları; müfettişlerin binadan öğretmene, sağlıktan azınlık okullarına geniş evsaftaki teftiş izlenimlerinden oluşmaktadır. Bununla beraber içerdiği detay ve yorumları ile kişisel görüşleri de ihtiva eden bir nitelik göstermektedir. Ancak *Maarif Müfettişleri Talimatnamesi* hem müfettişlerin sorumlu oldukları alanları hem de 15'inci maddesi uyarınca teftişleri sırasında uzak durması gereken durumları da açıklığa kavuşturmaktadır. Buna göre müfettişlerin; "maarif ve mektep hademesini şahsi hizmetinde kullanmak, esnâi teftişatta memûrîn ve muallimîn ile resmiyet haricinde muhâbere ve mülâtefede bulunmak, memûrini uzaktan ve yakından husûsî mubâyaâta tavsît etmek, memûrîn, muallimîn ile ahzu *îtâ* veya herhangi bir ikrâz ve istikrâz muâmelesinde bulunmak" gibi sakıncalı durumlardan uzak durmaları istenmiştir.[28]

Teftiş süreçleri tüm detayları ile belirlenen maarif müfettişlerinin 1924 yılı boyunca İstanbul'da inceledikleri ve raporlara yansıyan başlıca okul isimleri şöyledir: Abdülaziz İnas Mektebi, Anadolu Kavağı Mektebi, Beyoğlu Karaköy Rum Mektebi, Eğrikapı Mektebi, Saliha Hatun mektebi, Gebze Merkez Mektebi, Fransız Notrdam Sain Sion Mektebi, Sofi Mehmed Paşa İnas Mektebi, Beyoğlu Esayan Mektebi, Darülmuallimat, Eyüp Ana Mektebi, Üsküdar Kız Sinai Mektebi, Kireçburnu Mektebi, Gebze Erkek Lisesi, Kasımpaşa Mektebi, Pendik Erkek Mektebi, Cedid Paşa Mektebi, Refet Fadin Mektebi, Sinan Paşa Erkek Mektebi, Kadıköy Mektebi, Yedikule Mektebi, Ortaköy mektebi, Gaziköy Kız Mektebi, Kadıköy Mahfiruz Sultan İnas Mektebi, Şişli Nilüfer Mektebi, Üsküdar Hacı Selim Mektebi, Barbaros Tuna Mektebi.

İçerik ve niteliği ile klasik Osmanlı toplum yapısını ve Tanzimat modernleşmesinin çeşitliliğini yansıtan bu okullar, İstanbul'un her iki yakasında konuşlanmış özel veya devlet okulları olduğu gibi aynı zamanda azınlık ve

---

27 **Bir Müfettiş Nasıl Hareket Etmeli?** Matbaa-i Amire, Dersaadet 1340, s. 1-3; Ahmet Karagözoğlu-Nazike Karagözoğlu, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitimde Teftiş: 'Bir Müfettiş Nasıl Hareket Etmeli?' Teftiş Rehberi Örneği", **Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 10, S 1, Nisan 2023, s. 4.

28 Su, **age.**, s. 104.

yabancı misyonların okulları ile kız, erkek içerikli ve eğitimin her kademesinde yer alan okullar olması açısından önem taşımaktadır. Bu yönüyle Osmanlı'dan cumhuriyete geçerken eğitimin ait olduğu imparatorluk düzeni mirası 1924 yılında tüm gerçekliği ile yeni Türkiye'nin önünde durmaktadır.

İstanbul Maarif Raporlarında müfettiş yorumlarından yapılan çıkarıma göre teftişler senede iki dönem halinde yapılmaktadır. İstanbul Maarif Raporları üzerinden de izlenebildiği üzere bu tekrar eden teftişler sonunda mukayeseler yapılabilmiş ve genel olarak ilk teftişlerin daha fazla olumsuz gözlem ve rapor barındırdığı buna karşın ikinci teftişlerde belirtilen olumsuzlukların çoğunlukla bir düzene sokulduğu anlaşılmaktadır. Daha olumlu gözlem ibareleri taşıyan bu ikinci dönem teftiş raporlarında okullardaki ilk teftişlerine oranla gelişmiş bir düzen ve intizam mesajı verilmektedir. Bununla birlikte okul bünyesini aşan ve temel bir sorun olarak görülen bina ve teknik-donanım eksiklerinin de devam ettiği ancak okul işleyiş ve düzeni konusunda ilk raporlarda göze çarpan lakaydi ve başıboş tutumun düzelme yönünde eğilim gösterdiği öğretmenler ve idareciler üzerinde yapılan gözlemler ile ortaya konulmuştur. Bu durum teftiş mekanizmasının öneminin yanı sıra yeni devlet düzeninin kendini belli ettiğini ve özellikle İstanbul'daki durumu düzeltmeye elverişli bir görüntü ortaya koyduğunu göstermektedir.

İstanbul Maarif Raporlarının 1923-1924 eğitim öğretim yılını kapsayan teftiş bölümünde dikkat çeken ilk şey incelenen hemen tüm okullarda bina donanım eksiklerinin varlığı, sınıfların yetersiz olduğu ve hijyenin sağlanamadığı bir eğitim tablosudur. Anadolu Kavağı İptidai Mektebini teftiş eden müfettişin raporu ve raporda yer alan ifadeleri dönemin İstanbul'undaki eğitim şartlarını ortaya koyması ve belirtilen eksik ve yetersizlikleri gözler önüne sermesi açısından önemli görünmektedir:

> *"Bu kere Anadolu Kavağında kâin (bulunan) iptidaiye mektebini teftiş ettim; Mektebin binası harap fevkani (üstte olan üst kat) biri 25 diğeri 10 metre sağında 2 dershaneden ibaret olup küçük odanın sıraları olmadığından diğer odada oturdukları görülmüştür, 25 metre olan odada 85 çocuğun bulunduğu ve bu kadar mevcut ile odanın kapısı açık olduğu halde bile fazla teftiş ettiği, oturdukları sıra eski usul, bazılarının büsbütün yerde kuru tahta üzerinde diz çökerek gayr-i muntazam bir vaziyette oldukları calib-i dikkat bulunmuştur; çocuklar da hastalık yok ise de mektepte temizlik itina olunmuyor, helanın bir adet ve bina dâhilinde bulunması taaffünü(kokuşma) tespit etmektedir: binanın bu haliyle gayrikabil (imkânsız) ıslah olduğundan*

ve böyle gayrisıhhi (sağlıksız) bir binada mektebin bekası katiyen caiz olmayacağından, orada mevcut olup noksan kalan mektep binasının ikmali ve bunun ikmaline (tamamlama) kurb-ü mektebin diğer münasip mahale muvakkitken nakli ile müdavim(sürekli) şakirdanın (öğrenci) sıhhatlerinin kapısı hıfzıssıhha şakirdin nokta-i nazarından elzem bulunmakla ifa-yı muktezası sai (çalışma) zerir-i asıfaneleridir."[29]

Müfettişin izah ettiği üzere okul hem sınıf sayısı hem temizlik hem de eğitim araçları açısından fazlasıyla yetersiz olup okulun başka bir mahale nakledilmesi önerilmektedir. Benzer şekilde kalabalık öğrenci sayısı nedeniyle eğitim veriminin sağlanamadığı Abdülaziz İnas (Kız) Mektebi de eleştirilere konu olmuştur. Burada dikkat çeken kız öğrenci sayısının okulun potansiyelinin çok üstünde olması ve bu durumun özellikle hem sınıf hem de tuvaletler noktasında önemli bir sorun oluşturmasıdır. Maarif müfettişinin önerisi de bu okul eğitiminin bir süre boyunca Koca Mustafa Paşa Mektebi'nde devam ettirilmesidir.[30] Teftiş Talimatnamesi uyarınca yapılan teftişler ve tutulan raporlar oldukça ilginç detaylar da içermektedir. Okulların özellikle temizlik ve sıhhi koşullarının en ince detayları ile aktarılması ilginç görünmektedir. Sofi Mehmet Paşa İnas Mektebi'nde yapılan gözlemlerde okulun geniş bir binada konumlanmış olmasına karşın öğrencilerin sadece iki sınıfta 40'ar kişi halinde sıkıştırılmış olması eleştirirken çocukların su ihtiyaçları için koridorlarda "iki bardak ve bir maşrapa" bulundurulması istenmiştir.[31] İstanbul'un uzak bir noktası olan Gebze Merkez Mektebi teftiş raporunda belirtilen detaylar da İstanbul gibi bir payitahtta dahi en temel ihtiyaçlara ulaşımdaki engeller dile getirilmektedir. Bilhassa kız (inas) okulunu ziyaret eden müfettiş okulda bir harita bile bulunmadığını belirtirken kız öğrencilerinin el işlerinde gayet başarılı olduğunu belirtmiştir. Raporda belirtildiğine göre devletin yeni ve esaslı hedeflerine paralel olarak kız çocuklarının eğitime dahil edilmesi için ailelerinin okula davet edilmesi ve onların eğitime özendirilmesi özellikle okuldaki kadın öğretmenlerden istenmiştir.[32] Müfettiş gözleminde dikkat çeken bir diğer detay ise kız ve erkek okullarının teftiş edilmesi sonunda okuldaki kız ve erkek öğrencilerinin kıyafet, ilim ve terbiye açısından ciddi farklılıklar içinde ve kız çocuklarının daha ileri bir seviyede olduğu tespitinin yapılmasıdır. Müfettişe göre erkek okulundaki öğrencilerden sadece birkaçının yetenekli olduğu ve

29 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 8.

30 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 4; 6.

31 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 28-29.

32 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 17.

gelecek vaat ettiği buna mukabil okulun genelinde bir başarısızlık ve yetersizlik olduğu göze çarpmaktadır. Rapordaki ilginç bir noktada Erkek Okulu müdürü ile Kız Okulu müdiresi arasında bir uyum olmadığı bilhassa "askeri düzene" uyum gösteren müdürün müdireyi sürekli olarak itham ettiğinin belirtilmesidir.[33]

Yeni açıldığı belirtilen taze bir okul Yedikule Mektebi'nin ise içinde bulunduğu durum daha hazindir. Keza okul eski darüleytam binasında hiç tadilat görmeden açılmış, çatısının yağmur sızdırdığı, duvarların badana ihtiyacı içinde olduğu, sınıf duvarının çatlağından dışarıyı görmenin mümkün olduğu belirtilen raporda kız okulunda ise okul adına hiçbir eşyanın bulunmadığı sıraların kırık olduğu ifade edilmiştir.[34] Ortaköy'de yapılan bir mektep teftişinde ise durum daha vahimdir. Müfettiş durumu şöyle özetlemektedir:

> *"Ortaköy 22. Mektebi teftiş ettim. Cami odalarda küşat edilmiş iki dershane kadim on kişilik sıralarla Mahalle mekteplerini temsil etmektedir. 2. Sınıf derslerinde renksiz, köhne bir beyaz tahtası zavallı muallimi ve talebeyi meşgul etmekte. 1. Sınıfta ise yazılar duvara girilmiş lacivert renkte palet kâğıdı üzerine yazılmaktadır.*
>
> *Ne dershanelerde kürsü sandalye ne muallimin odasında masa, dolap ve istirahat edecek sandalye yoktur. Çıplak odanın ortasına kurulan sobadan muallimler ayakta ısınmaktadırlar. Bendeniz komşudan getirilmiş bir sandalye üzerinde otururak hademenin hanesinden getirdiği fersude(eski) bir masanın üstünde teftiş vezaif-i tahririyesini ifa edebildim. Evrak-ı resmiye mukavva bir kutu derininde muhafaza olunmaktadır. Ne muallimlere ne de talebeye yemek yiyecek bir masa vardır. Çocukların bir kısmı hanelerine gönderilmekte bir kısmı da ayak üzerinde yemeklerini yemektedir. Mektepte saat de yoktur. Bugün 71 mevcudu olan mekteb her günkü müracaatları adem-i kabul içerisinden muhitin haklı serzenişlerini dinlemektedir. Biçareler kırık arkasız sıralar üzerinde umut fakirlerinin inha tehlikesini yaşamaktadırlar. Bina-i aliyye bu kadar mahrumiyet içinde bunalan muallimler vazife-i tedrislerini hakkıyla ifaya çalışmakta oldukları tetkik ve teftiş ile anlaşılmıştır."*[35]

Nişantaşı, Kuruçeşme ve Arnavutköy'de teftiş edilen birçok okulun elverişsiz koşulları ve konumları nedeniyle tahliye edilmesi ve yeni binalara özellikle

33 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 18.

34 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 42.

35 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 46.

devlet arazisi olan alanlara taşınması önerileri yapılırken tramvay yolu üzerindeki okullarda ders yapılmasının mümkün olmadığı belirtilmiştir.[36] İstanbul'da önemli bir problem okulların kiralık olması ve özel mülkiyet topraklarında yüksek kira bedelleri altında çalışmasıdır. Bu durum okulların eğitimden ziyade bina problemleri ile uğraşması gibi bir sorunu ortaya koyarken,[37] bu okulların değerinden çok fazla para karşılığında kiralanmasının devleti de zarara soktuğu belirtilmiştir. Buna göre İstanbul'da miri araziden tahsis edilecek arazilerle bu soruna bir son verilmesi ve müfettişin deyimiyle "daha önce defalarca yazıldığı gibi binlerce liranın heba edilmemesi" önerilmiştir.[38] Okullardaki bu genel eksik ve yetersizlikleri en iyi ifade eden yorum ise bir müfettişin raporuna yansıyan şu cümle olmuştur: "Her mektepte olduğu gibi burada da levazım ve şart yoktur efendim."[39]

İstanbul Maarif Raporlarına yansıyan önemli sorunlardan biri de okullarda yaşanan öğretmen ve yönetim ihmalleri olmuştur. Oldukça sık rastlanan bu sorunun raporların ilk teftiş diliminde yer alması ve bu raporların eğitim alanındaki büyük adımların yani kanuni düzenlemelerin hemen öncesinde tutulmuş olması dikkat çekicidir. Keza İstanbul'daki okullar ile bütünleşme ve Ankara'ya bağlanan bu okulların yeni fikri ve idari düzene adaptasyon sürecinde bu tarz gevşek ve lakaydi tutumlarının olması önemlidir. Keza sonraki raporlarda olumluya evrilen bu tutum dikkat çekmektedir. Raporlarda en fazla görülen şey öğretmenlerin teftiş sırasında okulda veya sınıflarının başlarında bulunmaması ve öğrencilerin kaderine terk edilmiş bir görüntü içinde olmasıdır. Eyüp Ana Okulu'nda yapılan teftiş sonundaki gözlem raporunda belirtildiği üzere müfettişin karşılaştığı manzara şu haldedir: "Cumartesi günü alessabah Eyüp Sultan cihetindeki mekân teftişine gittiğimde ve Eyüp Ana Mektebinde sabahın dokuzu yirmi geçeye kadar bulunduğu halde ne başmuallime Emine hanımın be ne de muallime hanımların vazifelerine gelmedikleri çocukların sabah mektebe geldikleri halde taşlığın yanındaki odada soğuktan titremekte olduklarını teessüfle gördüğü bildirilmiştir."[40] Bu manzara karşısında muallimelerin 30 günlük maaşlarının kesilerek ceza verilmesi istenen bu raporun yanı sıra Kasımpaşa Mektebi'nde bir kadın öğretmenin eğitim öğretim noktasındaki bariz ihmallerinin okul müdürü tarafından müfettişin dikkatine sunulduğu hatta bu öğretmeni kendisinin

36 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 22-23.
37 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 22-23.
38 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 20.
39 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 21.
40 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 60.

ihtar edemediğini ancak teftiş sırasında müfettişlerce izlenen durum karşısında gerekli müdahalenin yapılmasını istediği örneklere de rastlanmıştır. Müfettiş ise öğrencileri ihmal eden bu "lakayt öğretmen" konusunda rapor tuttuğunu ifade etmektedir.[41] Okul müdürlerinin kötü yönetimlerinin de sıklıkla şikâyet edildiği örneklerden birinde ismi belirtilmeyen bir İnas (Kız) Mektebi'nin Müdiresi Fatma Emine Hanım'ın idaresinde okulda yaşanan sıkıntılar dile getirilmiştir. Müdirenin okulun kömür ihtiyacın karşılanmasında yolsuzluk yaptığı[42] öğrencileri rencide edecek şekilde tavırlar takındığı, görevi başında bulunmayarak uzun süre tatil yaptığı,[43] ifade edilen şikâyet dilekçelerinde Fatma Emine Hanım ile ilgili yapılan bir yorumda ise müdirenin "bir muallimlikten ziyade ev hanımlığına layık olduğu" yönünde okul çalışanları tarafından yorumlar yapılmıştır.[44] Yine bir müdirenin şikâyet konusu edildiği teftiş raporunda ise müdirenin okula ait olan araç ve gereçleri şahsen kullanarak evine götürdüğü belirtilmektedir.[45]

Tüm bu olumsuzluklara karşın az miktarda yer alsa da ikinci teftişler sonunda karşılaşılan olumlu bazı gelişmeler de teftiş raporlarında yansımıştır. Gebze Erkek Lisesi'nde yapılan teftişte muallimlerin görevi başında bulunduğu, çocuklarla ve dersleri ile yeterince ilgilendikleri kanaatinin oluştuğu belirtilmiş,[46] Pendik Erkek Mektebi'nde de hem öğretmen hem öğrencinin mevcut durumlarının iyi bulunduğu, hatta yapılan teftişte öğrencilerin hesap dersinde kesirler konusunda oldukça iyi olduklarının gözlendiği belirtilmiştir.[47] Cedid Paşa Mektebi'nin ikinci teftiş sırasındaki durumu ise aynı müfettiş tarafından şöyle izah edilmektedir: "Cedid Paşa'da kâin 12. Mektebi 2. Defa teftiş ettim. Heyet-i talimiyesi vazifeleri başında buldum. Geçen teftişimizde mektep binasında ve talebede gördüğüm nezaketsizliği bu defa tamimiyle izale eylemiş gördüm."[48] Teftişlerin işe yaradığını gösteren bu beyanatın yanında Refet Fadin Mektebi'nde hem dersler hem okul düzeni,[49] Beşiktaş'ta bulunan Sinan Paşa Erkek Mektebi de yine talimatname uyarınca kurumun sıhhi ve hijyen şartlarının uygun ve temiz bulunduğu ifade edilmektedir.[50] Yine belgelere yansıyan önemli bir tespitte bu

41 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 22.
42 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 43.
43 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 44.
44 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 49.
45 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 43.
46 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 20.
47 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 23.
48 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 24.
49 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 25.
50 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-288-1, s. 38.

dönemde rüştiyelerde izcilik kamplarının ve spor faaliyetlerinin düzenlenmesidir. Kamplardan biri Eskihisar'da belediye ve kaymakamlık desteğiyle yapılmıştır.[51]

Cumhuriyetin Osmanlı'dan devraldığı en önemli eğitim sorunlarından biri de azınlık ve yabancı okulları sorunuydu. Çoğu İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun her yanında yayılım gösteren yabancı okullar imparatorluğun kaderi üzerinde belirleyici bir rol oynamışlardı. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile beraber azınlıkların diğer pek çok konuda olduğu gibi eğitim konusunda da edindiği geniş haklar sonunda sayısı giderek artan bu azınlık ve yabancı okullarının kendi milli kültürlerinin yaşatılması ve imparatorluğun yıkılması üzerinde oldukça büyük bir etkisi olmuştur. Millî Mücadele yıllarında da bu okulların yıkıcı faaliyetlerinin görülmesi bu soruna ışık tutan söylem ve uygulamaların devreye sokulmasını sağlamıştır.[52] Dönemin Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey'in 1921 yılında mecliste yaptığı konuşma bu konuda ki genel yaklaşımın izlerini sürmekte ve uygulanacak milli eğitim politikasını ortaya koymaktadır:

> *"Bazı sakıncaları olmasa, Türkiye dahilinde tek ecnebi mektep bırakmam. Fakat bu dahili olduğu kadar harici bir meseledir. Amerikan mekteplerini kapattığımız gün, Amerika üzerinde bunun yankıları ne olacaktır, düşünüp incelemeliyiz. İtalyan mekteplerini kapattığımız zaman yine ortaya çıkacak etkileri göz önüne almalıyız. Demek ki elimizde bir çare vardır, o da mekteplerimizi, ailemizi, ecnebi mekteplere ihtiyaç göstermeyecek bir surette yükseltmektir. Kendi mekteplerimiz, lazım gelen irfan ve terbiyeyi temin etimi, emin olunuz bir tek aile çocuklarını ecnebi mekteplere yollamaz"*[53]

Hamdullah Suphi Bey gibi Cumhuriyetin ilk Maarif Vekili olan İsmail Safa Bey de yabancı okullar konusunda ödün vermeyen bir politika uygulamaya başlamış hatta bu politika Avrupa basınında geniş yankı bulmuş, İsmail Safa Bey ise yayınladığı genelge ile bu okullarda Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin Türk öğretmenler tarafından ve Türkçe okutulması ve bu dersler için yeterince saat ayrılmasını istemiştir. Ayrıca bu okullarda yetişen çocukların farklı milletlerden olsa da Türk gibi yetişmesi gereğini ortaya koymuştur.[54] Nitekim kısa süre sonra kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile yabancı okullar tek çatı altına alınmış ve bu okullarda laik sistem esasına uygun olarak din eğitimi ve din propagandası yapılması ve yine ders kitaplarında Türklük ve Türkiye

---

51 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 1-2.

52 Kapluhan, agm., s. 18.

53 Akyüz, **age.**, s. 322.

54 Kapluhan, agm., s. 25-26. **TBMMZC**., C 2, İçtima 28, 29.09.1923, s. 371.

aleyhine bir yayın yapılması yasaklanmıştır.[55] Bu yeni ulus devletin milli ve çağdaş bir eğitim sistemi kurma felsefesi içinde değerlendirilebilecek tedbirleri teftiş esasında da yer almıştır. Maarif teftiş talimatnamesinde azınlık ve yabancı okulları ile ilgili olarak aşağıda belirtilen sorular ile bu konudaki hassasiyet ortaya konulmuştur. Talimatnamedeki azınlık ve yabancı okulları teftiş soruları şu şekilde sıralanmaktadır:

> *"Mektebin devam süresi, ruhsatnamesi, bu ruhsatnamenin eski veya yeni olduğu.*
>
> *Ruhsatnamelerde isimleri ve hüviyetleri yazılı idare ve talim ve heyetlerinin şahıslarıyla yazılarındaki evrak uyumu.*
>
> *Bu mekteplerin talebesinin miktarı, isimleri, milliyetleri, seneleri.*
>
> *Ders müfredat programları, kitapları, Türkçeden ve tarih coğrafyadan talebenin müktesebatı tetkik edilecektir.*
>
> *Türk ve gayrimüslim çocuklara karşı mektebin karşılıklı vaziyeti nedir? Çocukların eşya ilmi ve haberleri, sağlık raporları mektebin milli gelenekleri, dini, ahlakla ilgili hareketleri olup olmadığı.*
>
> *Mektep binası, temizlik derecesi, imtihan işlemleri, şahadetnameler meselesi maarif idareleriyle işlemler ve yazışmalar, talimatname hükümlerine riayet dereceleri.*
>
> *Bu mekteplerin talimat-ı dahiliyeleri ve bunların tetkik tarzları, bu talimatın talebe hayatı ve ahvali ruhiyesi üzerindeki tesirleri, ecnebi mekteplerinde de Türk talebesi miktarı ne kadardır? Müessesenin milliyetine mensup talebe ne kadardır? Türk talebeyi bu mekteplere çeken sebepler nelerdir? Bu mekteplerin idari ve ilmi cihetlerden bizimkilere nazaran üstünlükleri var mıdır? Nelerdir? Ecnebi mekteplerde Türk talebeyi cezbeden hususiyetler bizim mekteplerde yer bulamaz mı? Ecnebi mekteplerde Türk ve Türk olmayan talebenin başarıları, seciyeleri (karakterleri) arasında ne gibi farklar görülüyor?*[56]
>
> *Ecnebi ve gayrimüslim mekteplerde Türkçe Türk Tarihi ve Coğrafyası okutuluyor mu? Derslerin adedi talimatnameye uygun mudur? Talebe istifade etmiş midir? Muallimleri muktedir midir? Hangi milletlere mensuptur?*
>
> *Not: Bilhassa misyoner mektepleri olan Amerikan ve Fransız mekteplerinde muallimler talebeye telkinlerinde ilmi gayelerle mi,*

---

55 İlhan Başgöz, **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s. 81-83.

56 **Bir Müfettiş Nasıl Hareket Etmeli?**, s. 16; A. Karagözoğlu-N. Karagözoğlu, agm., s. 14.

yoksa dini, siyasi propagandalar mı takip ediliyor? Bu mekteplerin bulunduğu mahallerde misyoner şirketlerinin kitapları ücretsiz dağıtılıyor mu? Dershanelerde ve mektep salonlarında aziz tasvirleri var mıdır? Türk ve çocukların bu mekteplerde vaziyetleri nasıldır? Mektep kütüphanesinde Türk'ün aleyhinde kitaplar var mıdır? Siyasi ve dini propaganda kitapları mevcut mudur? Sinemada, temsillerde ne gibi eserler sahneye koyuluyor?"[57]

Sorulardan anlaşılacağı üzere diğer okullardan daha farklı ve detaylı sorular sorulmuş özellikle Türk öğrencileri bu okullara çeken sebeplerin neler oluğunun anlaşılması sorusu ve Türklük aleyhine bir durumun mevcut olup olmadığı merakı yeni ulus devletin üzerine biçimlendiği fikri zemini sergilemesi açısından önemlidir. Aynı zamanda Lozan Antlaşması'nın kabulü ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesi cumhuriyetin taze kimlik ve heyecanını teftiş mekanizması ile beraber işlerliğe koyduğunun göstergeleridir. İstanbul Maarif Raporlarına konu edinilen yabancı misyonlu azınlık okullarından biri Kanlıköprü'de bulunan Notrdam De Sion Fransız Mektebidir. Raporda okulun genel olanakları ve bilgileri verilmiş ve okulun biri ana sınıfı ve diğeri iptidai olmak üzere iki bölümden oluştuğu, toplam 149 öğrenciye eğitim verdiği belirtilmiştir. Talimatname uyarınca bilgi verilen esas konu okuldaki Türkçe, tarih ve coğrafya derslerinin işlenme düzeneğidir. Türkçe tarih ve coğrafya derslerinin Kamuran ve Perihan isimlerinde iki Türk öğretmen tarafından verildiği belirtilen raporda haftada 4 saat Türkçe ve 2'şer saatte tarih ve coğrafya derslerinin verildiği ifade edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Pakize isimli bir Türk öğretmenin daha okulda görev alması ve dolayısıyla Türkçe ders sayısının artırılması gerekirken bu talebin okul müdürü tarafından göz ardı edildiği ve 2 öğretmen ile iktifa edildiği belirtilmiştir. Ayrıca okulda verilen bu derslerin okulun iptidai ve tali kısımlarının birleştirilerek pratike edilmesi nedeniyle saat kısıtına uğratıldığı ifade edilerek Maarif Vekaletinin dikkati çekilmiştir.[58] Böyle detaylı bir incelemenin rapor edilmesi konuya hassasiyet derecesinde önem verildiğinin göstergesi olarak anlaşılabilir. Benzer şekilde İstanbul'daki köklü Ermeni okullarından biri olan Beyoğlu Elyani Esayan Ermeni Mektebinde yapılan teftişte de okulda açılan anasınıfı için ruhsatname alınıp alınmadığı teftiş edilmiş ve ruhsatnamenin kayıp olduğu belirtildikten sonra müfettişin söylemiyle "fırsattan istifade" ile eğitiminde teftiş edildiği belirtilmiştir. Bu teftiş sırasında okulda görevli olan Türkçe öğretmeni Sedane Hanımın derslerinin beğenilmiş olması ve bu öğretmenin "hem

57 **Bir Müfettiş Nasıl Hareket Etmeli?**, s. 18.

58 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 25-26.

hal ve tavır hem de derslerde yürüttüğü usulün çok beğenildiğinin" belirtilmesi bu okullarda kalifiye Türk öğretmenler bulundurulması amacının bir göstergesidir.[59] Öte yandan teftiş diğer bir azınlık okulu Beyoğlu Karaköy Rum Mektebi'dir. Mektebin ekonomik sorunlarına yer verilen bir yazıda mektebin yıllık gelir giderinde oluşan 1500 liralık ödeme açığının Maarif Vekaleti tarafından temin edilmesi istenmiştir. Mektep reisi tarafından Maliyeye yazılan bu yazıda Karaköy Rum Cemaati Kız ve Erkek Mekteplerinin bir geliri olmadığı ve öğrencilerden elde edilen ücret ile önceki yıldan kalan miktar ile idare edildiği ancak öğrencilerin çoğunun ücret ödeyemediği ifade edilmiştir.[60]

Sonuç

İmparatorluğun payitahtı-başkenti ile Anadolu mektepleri arasında ekonomik ve donanım açısından büyük bir fark bulunmadığını gösteren 1924 yılı İstanbul Maarif Raporları asıl olarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorlu savaş koşulları altında eğitimin ne kadar yetersiz ve eksik olduğunu göstermektedir. İmparatorluk modernizminin merkezinde yer alan eğitim sorunsalı Batılılaşma formatına uygun olarak teknik ve bilimsel yöntemler kapsamında çözümlenmeye çalışılırken, kültürel normlar ve etkiler göz ardı edilmiş ve mevcut yapıya eklemlenmiş bir eğitim formatı çok parçalı bir sonuç ortaya çıkarmıştır.

İmparatorluğun yaşadığı her alandaki gerilmenin ekonomik şartlara bağlı olduğu baz alınırsa hem savaş koşullarının hem de mevcut yetersizliklerin etkilediği eğitim görüntüsü raporlarda da ortaya konulduğu üzere başkentte dahi dağınık ve başı boş bir eğitim gerçeğidir. Plansız bir eğitim modelinin ortaya çıkardığı sorunlar savaş döneminde Maarif Nezareti ve Maarif Vekâleti arasında beliren erk mücadelesi ile daha da gerilerken yabancı ve azınlık okullarının Batılı destekleri ile bu zorlu sürece karşı daha dirayetli durabildiği açıktır. Millî Mücadele'nin kazanılması ve bunun ortaya çıkardığı milli heyecan Cumhuriyetin ilanı ile beraber misyonu ve motivasyonu kanalize edilmiş yeni bir amaçlar silsilesini doğurmuştur. Eğitimin yeni ulus devletin ve cumhuriyet rejiminin temel aracı olduğu dikkate alınırsa ortaya çıkan bu rüzgâr raporlara da yansıyan bir değişim ve ilerleme sürecini de doğurmuştur. 1924 yılında İstanbul'da eğitimin durumunu hem ülkede hemen her yerde rastlanan yetersizlikleri ile hem de İstanbul'a özgü eğitim problemleri ile ortaya koyan bu raporlar yeni devletin Tevhid-i Tedrisat Kanunu gibi ilk atılımları ile anlamını ve çözüm alanını bulan bir süreci anlamlandırmaktadır.

---

59 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 42.

60 **BCA**, 180.0.9.0.0.58-287-1, s. 11.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları[61]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar[62]

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

Araştırma-İnceleme Eserler

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2009)**, Pegem Akademi Yayıncılık, Ankara 2009.

Althusser, Louis, **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları**, çev.: Y. Alp, M. Özışık, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.

Aşkın, Banu, **Maarif Vekâlet'inin Kuruluşu ve Çalışmaları (1920-1940)**, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 1993.

Ata, Bahri, "1924 Türk Basını Işığında Amerikalı Eğitimci John Dewey'nin Türkiye Seyahati", **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 21, S 3 (2001) 193-207.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.

Aydın, Mustafa, **Çağdaş Eğitim Denetimi**, Hatiboğlu Yayınevi, Ankara 2000.

Başar, Hüseyin, **Eğitim Denetçisi**, Pegem Yayınları, Ankara 2000.

Başgöz, İlhan, **Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

Bir Müfettiş Nasıl Hareket Etmeli?, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1340.

Erdem, Yasemin T., "Osmanlı Eğitim Sisteminde Teftiş", (**OTAM) Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarih Araştırmaları Merkezi Dergisi**, S 26, 2009.

Gedikoğlu, Şevket, **Kemalist Eğitim İlkeleri ve Uygulamalar**, Çağdaş Yayınları, İstanbul 1978.

61 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

62 Zabıt ceridelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Gökalp, Ziya, **Makaleler V**, haz. Rıza Kardaş, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981.

Kapluhan, Erol, "Hazırlık (Kurtuluş Savaşı) Dönemi Eğitim Politikaları ve Eğitim Faaliyetleri", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi**, S 1, Güz 2012.

Karagözoğlu, Ahmet, Karagözoğlu, Nazike, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Eğitimde Teftiş: 'Bir Müfettiş Nasıl Hareket Etmeli?' Teftiş Rehberi Örneği", **Çağdaş Yönetim Bilimleri Dergisi**, C 10, S 1 (Nisan 2023), 1-22.

Öz, Feyzi, **Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Sisteminde Teftiş**, Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2003.

Sağlamer, Emin, **Eğitimde Teftiş ve Teknikleri**, Gül Yayınevi, Ankara 1985.

Sakaoğlu, Necdet, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul 2003.

Shaw, Stanford J., Shaw Kural, E. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II**, E Yayınları, Özener Matbaası, İstanbul 2010.

Sezgin, Ahmet "Savaşın Gölgesinde Eğitim Uygulamaları: Ankara Maarif Kongresi ve İzmir Rum Öğretmenler Kongresi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 56, 2023, 17-30.

Su, Kâmil **Türk Eğitiminde Teftişin Yeri ve Önemi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974.

Taymaz, Haydar A., **Eğitim Sisteminde Teftiş, Kavramlar, İlkeler, Yöntemler**, TAKAV Matbaası, Ankara 1997.

Unat, Faik Reşit, **Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış**, MEB Yayınları, Ankara 1964.

Yıldız, Hasan, "Tanzimat'tan Günümüze Maarif Müfettişliği ile İlgili Düzenlemeler Bağlamında Etik İlkeler", **Türkiyat Mecmuası**, C 24, Güz, 2014, s. 261-284.

CUMHURİYET DÖNEMİ SOSYAL HİZMET VE YARDIM FAALİYETLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME (1923-1933)

Duygu YILMAZ*

ÖZET

Sosyal bir mesele olarak yoksulluk, dünya ülkelerinin karşılaştığı büyük problemlerden birisi olup sosyal hizmet ve sosyal yardım gibi kavramları barındıran çok boyutlu bir tanıma sahiptir. Türkiye'de de yoksulluk, geçmişten günümüze önemle ele alınmış, Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra sosyal politikaları yürüten kurumlar vücuda getirilmiştir. Bunlardan birisi *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti*'dir. Vekalet tarafından yürütülen çalışmalar, Türkiye'nin sosyal politikalarını güçlendirmiştir. Cumhuriyet İdaresinin sosyal hizmet ve yardım politikalarının kapsamı yalnızca sağlık işlerinden ibaret değildir. İdare, sosyal hizmet programlarıyla vatandaşları ekonomik ve sosyal açıdan refah bir ortama taşımayı hedeflemiştir. Bu bağlamda eğitim, sağlık, çalışma, barınma koşullarının iyileştirilmesi gibi meselelerle ilgilenmiştir. Çalışma gücünden mahrum kimseler, korunmaya muhtaç çocuk, hasta, yaşlı ve kimsesizlere yönelik sosyal hizmet ve yardımlar Cumhuriyet İdaresi'nin öncelikli meseleleridir. Devlet sosyal hizmet ve yardım faaliyetlerini çeşitli organ ve cemiyetlerle iş birliği içinde yürüterek yoksulluk ve muhtaçlık gibi durumları ortadan kaldırmaya çalışmıştır.

Bu çalışmada Cumhuriyet Dönemi'nde uygulanan sosyal hizmet ve yardımlar ele alınmıştır. 1923-1933 yılları arasında çocuk yuvaları, kreşler, süt ve mektep çocuklarının bakım evleri, muayene ve tedavi evleri, sağır, dilsiz ve körler müesseseleri, salgınla mücadele birimleri gibi kuruluşların çalışmaları örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Ayrıca toplum menfaatleri göz önüne alınarak hazırlanan sosyal hizmet ve yardımlara ilişkin kanun ve yönetmeliklere değinilmiştir. Çalışmada tarihsel yöntem kullanılmış, doküman analiziyle elde edilen veriler çalışmanın ana kaynaklarını oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Politika, Sosyal Yardım, Sosyal Hizmet, Sıhhat ve İçtimai Muavenet Vekaleti, Yardım Cemiyetleri.

* Dr. Öğr. Üyesi, Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi, Güvenlik Bilimleri Fakültesi, Sosyal Bilimler Bölüm Başkanlığı, Ankara, dryilmazduygu@gmail.com.

AN EVALUATION OF SOCIAL SERVICES AND AID ACTIVITIES IN THE REPUBLICAN PERIOD

ABSTRACT

Poverty, as a social issue, is one of the major problems faced by countries in the world and has a multidimensional definition that includes concepts such as social service and social assistance. In Türkiye, poverty has been addressed with great importance from past to present, and institutions carrying out social policies were established immediately after the proclamation of the Republic. One of these is the Ministry of Health and Social Welfare. The work carried out by the Ministry has strengthened Türkiye social policies. The scope of the social service and aid policies of the Republican Administration does not only consist of health affairs. The administration aims to move citizens to an economically and socially prosperous environment with social service programs. In this context, dealt with issues such as improving education, health, working and housing conditions. Social services and aid for people deprived of working power, children in need of protection, the sick, the elderly and the homeless are the priority issues of the Republican Administration. The state has tried to eliminate situations such as poverty and need by carrying out social services and aid in cooperation with various bodies and societies.

In this study, social services and aid implemented during the Republican Era are discussed. Between 1923 and 1933, the work of organizations such as kindergartens, nurseries, nursing homes for school children, examination and treatment homes, institutions for the deaf, mute and blind, and epidemic control units were evaluated through examples. In addition, laws and regulations regarding social services and aid, prepared taking into account the interests of society, are mentioned. Historical method was used in the study, and the data obtained through document analysis constituted the main sources of the study.

Keywords: Social Policy, Social Aid, Social Work, Ministry of Health and Social Assistance, Charity Societies.

Giriş

Ülkelerin yoksullukla mücadelelerinde sosyal politikalar önemli rol oynamaktadır. Sosyal politikaların hayata geçirilmesinde ve sosyal güvenlik sisteminin uygulanmasında sosyal hizmet ve sosyal yardım etkili araçlar arasındadır. Sosyal hizmetler bireylerin kendi aralarında veya çevreleri ile uyum içinde yaşamasını kolaylaştırmak için yürütülen çalışmalar olup devletin desteklediği özel kurumlar veya gönüllü olarak özel kuruluşlar tarafından yürütülmektedir.[1] Sosyal hizmetin amacı kısaca şöyle açıklanabilir: Meydana gelen bir krizden toplumun sosyal ve ekonomik yönden etkilenmesini önlemek veya meydana gelen krizin etkilerini hafifletmek üzere alınan önlemler veya girişilen iyileştirme çalışmalarıdır. Kişi ve toplumların ihtiyaçlarını dikkate alarak planlanan sosyal hizmet çalışmalarında temel hedef refahı sağlamaktır. Refahın sağlanmasında hareket noktaları ise kamu yararı sağlamak, sosyal sigorta sistemleri geliştirmek, maddi açıdan yetersiz aileler ve çocukların geçimlerini sağlamak, göçmenlerin iskân meseleleriyle ilgilenmek, cezaevindeki mahkumların ve ıslah evlerinde bulunanları topluma tekrar kazandırmak üzere eğitimler vermek, koruyucu aile ve evlatlık gibi meselelerle ilgilenerek çocukların refahını sağlamak, ana ve çocuk sağlığı konularında konferanslar vermek, dul ve malûllerin geçinmelerine katkı sağlamak, iş arayanlar ile halihazırda çalışmakta olan işçilerin haklarının korunması ve güvenliklerinin sağlanması için girişimlerde bulunmak, konut geliştirme projeleri ile evsiz ve yurtsuzların barınma ihtiyaçlarını karşılamaktır.[2]

Sosyal güvenlik sisteminin işlemesinde etkili olan sosyal yardımlar ise devlet ve devletin çeşitli kurumları tarafından yapılmakta veya sosyal yardımların kaynağı kamu veya özel niteliklere sahip vakıflar tarafından oluşturulmaktadır. Devlet bütçesinden ayrılan pay ile yapılan yardımlar zorunlu kategoride yer almakta gönüllü olarak yapılan yardımlar ise bir işletmenin çalışanlarına hukuksal bir yükümlülük kapsamında olmadan ayırdığı harcamalar olarak tanımlanmaktadır.[3] Sosyal yardımlar, yoksulluk içinde bulunan kimse ve toplumların sosyal ve ekonomik açıdan ihtiyaçlarının karşılanmasına hizmet eden bir araç olmakla

---

1 Sait Dilik, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1, s. 78.

2 Herbert Bisno, **The Philosophy of Social Work**, Public Affairs Press, Washington, 1952, s. 72; Arthur Fink, **Sosyal Hizmet Alanı**, Ankara 1963, s. 593; **III. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı/Türkiye'de Sosyal Değişme ve Sosyal Hizmetler**, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara, s. 305.

3 Sait Dilik, "Sosyal Yardımlar-İki Anlamlı Bir Terim", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1, s. 55.

birlikte bu hizmeti hayırseverler, yardımlaşma cemiyetleri, sivil toplum örgütleri, yerel yönetimler veya devlet vermektedir. Sosyal yardımların gelişme süreci Sanayi Devrimi'nin ortaya çıkışı ve yayılmasıyla yakından ilgilidir. Devrimle zorlaşan çalışma koşulları işçileri yoksulluğa sürüklemiş, devlet tarafından geçim sıkıntısı çeken işçilere asgari düzeyde de olsa yardım edilmesi onların yaşam standartlarının yükselmesine katkı sağlamıştır. Türkiye'de sosyal yardımların tarihsel gelişimi Avrupa devletlerinden farklılıklar taşısa da temelde yoksulluk, yaşlılık, muhtaçlık, işsizlik ve kimsesizlik sosyal yardımların gelişiminde itici güç olmuştur.[4]

Yukarıdaki tanım ve açıklamalardan da anlaşılacağı üzere sosyal hizmet ve sosyal yardım birbirini tamamlayan iki sosyal politika aracıdır. Bu kavramlarda toplumsal kalkınmayı sağlamak ve sosyal veya ekonomik bir soruna çözüm üretmek ortak noktadır. Dolayısıyla çalışmada bu ortak yön dikkate alınarak 1923-1933 yılları arasında yapılan sosyal hizmet ve yardımlar bir bütün olarak ele alınıp devletin sosyal politikaları çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Sosyal Hizmet ve Sosyal Yardım Meselelerine Bakışı

Mustafa Kemal Atatürk'e göre Türkiye'nin milli menfaatlerinin korunmasında öncelikli hedef toplumsal ihtiyaçlar karşılanması ve geçmişte yaşanan savaş ve göç gibi acı tecrübelerin izlerini silmek için yeni plan ve programlar ortaya konulmasıdır. Ona göre savaştan henüz çıkmış dolayısıyla yaraları taze olan bir millet için yapılacak öncelikli sosyal yardım işleri toplum sağlığının korunması, yurtsuzların iskân meselesinin çözülmesi, işsizliğe çare bulunması, eğitim meselesinin gözden geçirilerek ücretsiz eğitim sistemiyle daha fazla çocuğun okul hayatına atılmasının sağlanmasıdır. Mustafa Kemal Atatürk'ün halk sağlığı ile ilgili görüşleri, Cumhuriyet İdaresi'nin sağlık ve sosyal yardım politikalarına yön veren esasları taşımıştır. Atatürk'ün dile getirdiği şu sözler sağlık ve sosyal yardım işleri ile ilgilenecek kurumlara rehber olmuştur: *"Sağlık ve sosyal yardım hususlarında takip ettiğimiz gaye şudur: Milletimizin sıhhatinin korunması ve takviyesi, ölümün azaltılması, nüfusun arttırılması, bulaşıcı ve salgın hastalıkların etkisiz hale getirilmesi bu suretle millet fertlerinin dinç ve çalışmaya kabiliyetli bir halde sıhhatli vücutlar olarak yetiştirilmesi."*[5]

---

4 İrfan Türkoğlu, "Sosyal Devlet Bağlamında Türkiye'de Sosyal Yardım ve Sosyal Güvenlik", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C 8, S 3, 2013, s. 286.

5 Utkan Kocatürk, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1971, s. 277.

Atatürk sosyal hizmet ve yardım işleri hakkındaki görüşlerini Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) açılış konuşmalarında sıkça tekrarlamıştır. Bunlardan birisi 1 Mart 1922 tarihinde yaptığı TBMM'nin 1. Dönem/3. Yasama Yılı'nın açılış konuşmasıdır. Açılışta sosyal yardım işlerine ilişkin sözlerine I. Dünya Savaşı sırasında yurtlarından ayrılarak başka memleketlerde yaşamak zorunda kalan göçmen vatandaşların yaşadıkları sıkıntılardan bahsederek aşağıdaki gibi başlamıştır.[6]

> *"...sonradan kurtarılan Adana ve Gaziantep mültecileri memleketlerine iade edildiler. Henüz kurtarılmayan Batı ileri mültecilerine imkân buldukça yardıma devam olunuyor. Yurtlarına yeni dönenlere bu konudaki kanun gereğince yemeklik, tohumluk verilmesi, ayrıcalık tanıma ve bunun gibi kolaylıklar sağlamak suretiyle yardım edilmektedir. Göçmen ve mülteci öksüzler için açılan yetim yurtlarının birer sanat okulu haline getirilmesine çalışılmaktadır. Milli Sınırlarımızın dışında kalan yerlerden sığınan dindaşlarımız, şimdilik yalnız parasal yardım görmektedirler. Bu yıl bunların ve ülke içinde iskân edilmek isteyen göçmenlerin yerleştirilmesine başlanacaktır."*

Mustafa Kemal Atatürk 1 Mart 1923 tarihinde yaptığı TBMM'nin 1.Dönem/4. Yasama Yılı açılış konuşmasına işgalci güçler tarafından yıkılan köy ve şehirlerde yardıma muhtaç vatandaşların barınma ihtiyaçlarının karşılandığını vurgulayarak başlamıştır. Konuşmada Atatürk'ün üzerinde önemle durduğu mesele, vatanın kurtarılması uğruna canlarını feda eden kahraman şehitlerin geride kalan çocuklarına yardımda bulunulmasıdır. Açılan yetimhanelerde yaklaşık 1.000 yetim çocuğun barındığını belirten Atatürk, milletin güçlü vicdani duyguları sayesinde bu çocukların sefaletten kurtulduğunu ancak bu kurumların henüz istenilen seviyeye ulaşamadığının altını çizmiştir. Ayrıca süt emzirme yuvası, yetimhane, yardım hastanesi, deliler yurdu, acizler yurdu gibi hayır kurumlarının açılması için çalışmaların başladığını haber vermiştir.[7]

1 Kasım 1926 tarihinde açılan TBMM'nin 2.Dönem/4.Yasama Yılı'nda yaptığı açılış konuşmasında Mustafa Kemal Atatürk, Türkiye'nin sosyal yardım tarihinde önemli bir konuma sahip olan Hilal-i Ahmer Cemiyetinin yürüttüğü çalışmalar sonucu vatandaşların sağlık, giyim ve barınma ihtiyaçlarının büyük oranda karşılandığını bunun yanında Cemiyetin doğal afetler sırasında zarar gören

6 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, C 8, s. 4.

7 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 1, C 28, s. 7.

vatandaşlara da yardımda bulunduğunu belirtmiştir.[8] Atatürk'ün bu görüşünden yola çıkarak sosyal bir devlet olma yolunda Türkiye'nin önemli mesafeler aldığını söylemek mümkündür. Mustafa Kemal Paşa'nın sosyal yardım meselelerine önemle değindiği bir diğer konuşma, 1 Kasım 1934 tarihinde gerçekleşen TBMM'nin 4.Dönem/4.Yasama yılındaki açılışa rastlamıştır. Açılışta *"Ulusun, ulus gençlerinin, çocuklarının sağlıkları, sağlamlıkları, gürbüzlükleri, üzerine düştüğümüz çok gerekli bir sağlık işidir. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının bu yönden bize kıvanç verecek biçimde çalışmakta olduğunu görmekteyiz."* şeklindeki sözlerinden ülke refahının sağlanmasında önemli mesailer harcandığı anlaşılmaktadır.[9]

1 Kasım 1937 tarihinde gerçekleşen 5. Dönem/3.Yasama Yılı açılışında Mustafa Kemal Atatürk sosyal yardım işleri hakkında görüşlerini şu sözlerle belirtmiştir:

> *"Kendine inkılabın ve inkılapçılığın çeşitli ve hayati görevler yüklediği Türk vatandaşının sağlığı ve sağlamlığı, her zaman üzerinde dikkatle durulacak milli sorunumuzdur. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığının bu sorun üzerindeki sistemli çalışmaları, yüksek Kamutayı sevindirecek durumda gelişmektedir. Aynı bakanlık, kendine verdiğimiz göçmen işlerini de sosyal ve ekonomik politikamıza uygun olarak başarı ile yürütmektedir. Bakanlığın "Sağlam ve güçlü bir nesil, Türkiye'nin özüdür" prensibini, pek iyi kavrayarak çalışmakta olduğunu belirtmek isterim."*[10]

Atatürk'ün bu sözlerinden ülkede yaşanan yoksulluk nedeniyle vatandaşların karşılaşabileceği sorunların önlendiği dolayısıyla toplumsal refahı sağlamak üzere kapsayıcı hizmetlerin verildiği anlaşılmaktadır.

Meclisin açılış konuşmalarından da anlaşılacağı üzere Atatürk'ün sosyal devlet anlayışında Halkçılık ilkesinin rehber olmuştur. Bu ilke sosyal hizmet programların geliştirilmesi ve sosyal hizmet sorumlulukları ile donatılmış kurum ve kuruluşlarının artmasında rol oynamıştır. Dolayısıyla Mustafa Kemal Atatürk'ün sosyal devlet görüşü, milletin geleceğine yatırım yapmak ve toplumun refahını sağlamak esasıyla şekillenmiştir. Atatürk'e göre bu esasla hedefe ulaşmanın en etkili yolu ise ekonomik açıdan gelişmek ve eğitim yoluyla refah devlet farkındalığına varmaktır.

---

8 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 2, C 27, s. 4.

9 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 4, C 25, s. 4.

10 **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem: 5, C 20, s. 3.

Başta çocuklar olmak üzere kimsesiz, yoksul ve muhtaç kimselerin bakım ve korumasını sağlayan kurumlara rehber olacak kanun ve yönetmeliklerin hazırlanması Cumhuriyet Dönemi idarecilerin sosyal hizmet ve yardımlara bakışını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda ele alınan kanun örnekleriyle sosyal hizmet ve yardım politikaları hakkındaki görüşlere temel oluşturulabilir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında doğrudan ya da dolaylı olarak korunmaya muhtaç çocuklara hizmet edecek hükümlere sahip çok sayıda kanun yürürlüğe girmiştir. Bunlardan biri 7 Nisan 1924 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren 442 sayılı *Köy Kanunu*'dur. Kanunun 13. maddesinin 19. fıkrasında yer alan köy halkından öksüzlerin tarlalarını, bağ ve bahçelerini imece yoluyla sürmek, ekmek, harmanlarını kaldırmak gibi işlerin yürütülmesiyle ilgili işler, devletin zorunlu hizmetleri arasında sayılmıştır.[11]

Kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocuklara yönelik hükümler içeren bir diğer kanun, 17 Şubat 1926 tarihinde kabul edilen *Türk Medeni Kanunu*'dur. 743 sayılı Kanunun *Çocukların Yetiştirilmesi* başlığını taşıyan 273. maddesi şu hükme sahiptir:

> *"Çocuğun, bedenî veya fikrî tekâmülü tehlikede bulunur veya çocuk manen metruk bir halde kalırsa hâkim, çocuğu ana ve babadan alarak bir aile nezdine veya bir müesseseye yerleştirebilir. Çocuk şirretliği hasebi ile ana babanın emirlerine karşı gelmekte temerrüt ederse; müessir başka bir ıslah çaresi bulunmadığı takdirde, ayni tedbirler, ana babanın talebi üzerine hâkim tarafından ittihaz edilir. Bu tedbirlerin iltizam ettiği masarif ana baba ile çocuk tediyeden âciz iseler Devletçe tesviye olunur. Nafakaya müteallik hükümler bakidir".*

Kanunda yer alan bu ifadeler çocuğun tehlikede bulunması durumunda devlet tarafından himaye edileceğini garanti etmesi bakımından önemlidir.[12]

Sosyal hizmet kapsamında işleyen bir diğer kanun, 3 Mart 1926 tarihinde yürürlüğe giren 765 sayılı *Türk Ceza Kanunu*'dur. Kanun çocuk istismarına yönelik hükümler içermekte olup söz konusu durum içinde bulunan çocuklar için Adalet Bakanlığı tarafından özel yurtlar açılacağı bildirilmiştir.[13] Kimsesiz çocuklara yönelik hizmet verecek hükme sahip bir diğer kanun 14 Nisan 1930

---

11 **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 2, s. 259.

12 **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 4, s. 161.

13 Bekir Türkmen, **Cumhuriyet Döneminde Sosyal Hizmetler ve Sosyal Hizmet Müesseseleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1987, s. 126.

tarihinde yürürlüğe giren 1580 sayılı *Belediye Kanunu*'dur. Kanunun 15. maddesi; belediyelerin terk edilmiş olarak bulunan çocuklar, yoksul ailelerin ikiz çocukları, öksüz ve kimsesiz çocuklara ilaç ve tedavi, barınma, gıda, giyim ve eğitim başta olmak üzere çeşitli türlerde ihtiyaçlarının karşılanması gibi yükümlülüklerine vurgu yapmaktadır. Aynı maddede yer alan ve çocuklara yönelik sosyal hizmet hükmü içeren başka ifadeler de bulunmaktadır. Örneğin 33. fıkrada belediyelerin çocuk bahçeleri ve oyun alanları açmak ve işletmek gibi sorumlulukları bulunduğu belirtilmiştir.[14]

Cumhuriyet İdaresinin benimsediği sosyal politikaların önemli araçlarından birisi sosyal güvenliktir. Bu doğrultuda 1930 tarihinde *Umumi Hıfzıssıhha Kanunu* ve 1936 yılında *İş Kanunu* hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu, yoksulluğa karşı verilecek mücadeleye dayanak kabul edilmiştir. Cumhuriyet İdaresinin bireylerin sağlıklarının korunduğu sürece üretimin artacağı, bedenen sağlıklı işçilerin ekonomik kalkınmayı hızlandıracağı görüşünden hareketle Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun çıkarılması öngörülmüştür. Kanunun korunmaya ve bakıma muhtaç çocuklara yönelik işleyen bir hükmü de bulunmaktadır. Kanun yürürlüğe girdiği 6 Mayıs 1930 tarihinden itibaren çocuk sağlığı ile ilgili önlemler almak üzere belediyelere ve köy idarelerine çeşitli sorumluluklar yüklemiştir. Kanunun 158. maddesi, kimsesiz ve korunmaya muhtaç çocukların sağlığını korunması ve bu hususta sorumluluk verdiği kurumların denetimi meselesine de değinmiş bu noktada şu ifadeler çocuk sağlığı ile ciddi önlemlerin alınacağına işaret etmiştir: *Yedi yaşından aşağı olan metruk, öksüz veya babası ve anası hayatta çocukları gerek para ile ve gerek parasız kabul ederek bakan resmî ve hususî bütün müesseseler Sıhhat ve İçtimaî Muavenet Vekâletinin murakabe ve teftişine bağlıdır. Bu tarzdaki müesseselerin küşadı, sahipleri tarafından Vekâlete ihbar olunur.*[15] 3008 sayılı İş Kanunu ise içerdiği iş kazası, hastalık, yaşlılık ve sakatlık durumunda işçi haklarının korunması ve işçi ailelerine yardım edilmesi gibi konuları ile sosyal hizmetlerin temel kaynaklarından birisi olmuştur.[16]

1923-1933 Yılları Arasında Sosyal Hizmet ve Yardım Faaliyetleri

Tarihsel arka planda sosyal hizmet ve yardımlar, çeşitli cemiyetler tarafından veya kişisel girişimler sonucu yoksul ve muhtaç kimselere ulaştırılmış, ancak

14 **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 8, s. 100-103.

15 **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 8, s. 221.

16 Türkmen, **agt.**, s. XV-XVI; Nadir Özbek, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 132.

Cumhuriyet'in ilanı sosyal hizmet ve yardım politikalarının gelişimi için bir dönüm noktası olmuştur. 1923 ve sonrası dönemde bu politikaların tek elden yürütülmesi adına bazı kurum veya kuruluşlar vücuda getirilmiştir. Millî Mücadele henüz devam ederken kurulan *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti* bunlardan birisidir. Bu kuruma ek olarak Osmanlı Devleti Dönemi'nde vücuda getirilen kurum ve kuruluşların modernleştirilmesi Türkiye'nin sosyal politikalarını etkili bir şekilde yürütmesine aracı olmuştur. *Hilal-i Ahmer Cemiyeti*, *Himaye-i Etfal Cemiyeti* ve *Darülaceze, Darüleytam* Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet İdaresi'ne miras kalan sosyal hizmet ve yardım kuruluşlarıdır.[17] Bunların yanında 1932 yılında kurulan Halkevleri, *İçtimai Yardım Şubesi* aracılığıyla sosyal yardım faaliyetleri yürütmüştür. Cumhuriyet'in ilk on yılında çeşitli kurum ve kuruluşlar tarafından gerçekleştirilen sosyal hizmet ve yardımlar aşağıda ayrıntılarıyla verilmiştir.

Osmanlı Devleti Dönemi'nde sosyal hizmet ve yardım faaliyetleri yürüten kurumlardan birisi *Darülaceze*'dir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlı Devleti üzerinde bıraktığı sosyal ve ekonomik yıkım yoksulluk sorununu sık sık gündeme getirmiş, 1880'li yılların başından itibaren giderek artan işsizlik, serserilik, dilencilik ve fuhuş toplumsal dengeyi bozmuştur. Böyle bir ortamda 1895 yılında kurularak dönemin sosyal hizmet ve yardım çalışmalarına ortak olan Darülaceze; fiziksel açıdan çalışamayacak durumda olanlar, kimsesiz çocuklar ve gençlerin bakımını üstlenerek onların topluma kazandırılması, dilencilikle mücadele edilerek çeşitli suçların önlenmesi, fuhuşa karşı alınan önlemler ile toplumsal ahlakın ve sağlığın korunması ve artan toprak kayıplarına paralel olarak Anadolu'ya gelen göçmenler için çeşitli yardım planlarının hazırlanması gibi birçok alanda hizmet vermiştir.[18] Kurum gelir yetersizliğinden dolayı faaliyetlerini 1924 yılında bağlandığı Şehremaneti bünyesinde yürütmeye devam etmiştir. Ancak alınan nihai karar ile Darülaceze, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletine bağlanmıştır.[19]

11 Haziran 1868'de *Osmanlı Yaralı ve Hasta Askerlere Yardım Cemiyeti* adıyla kurulan ve 14 Nisan 1877 tarihinde adı *Osmanlı Hilal-i Ahmer* olarak değişen Cemiyet birey, aile ve bir bütün olarak toplumun refahını sağlamak üzere

17 Neslihan Can, **Atatürk ve İnönü Dönemi Sosyal Yardım Politikalarının Karşılaştırmalı Bir Analizi (1923-1950)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014, s. 153.

18 Nuran Yıldırım, **İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi**, Darülaceze Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 22.

19 **BCA**, 30.18.1.1/8.50.2, 20 Ocak 1924.

sosyal hizmet ve yardım politikalarını hayata geçiren bir diğer kurumdur. Cemiyet doğal afetlerde zarar gören vatandaşların tedavisi, barınması ve beslenmesi ile savaşların neden olduğu büyük yıkımdan etkilen vatandaşların bakım, barınma ve beslenmesi gibi meselelerle ilgilenmek kısacası açlık, yoksulluk ve salgın hastalıklarla mücadele etmek üzere kurulmuştur. 1923 yılında *Türkiye Hilal-i Ahmer* ve 1935 yılında *Türkiye Kızılay Cemiyeti* adını alarak çalışmalarını sürdüren Cemiyet, bir sosyal hizmet kurumu olarak bugün görevine devam etmektedir.[20] Cemiyetin Cumhuriyet'in ilk on yılında çeşitli alanlarda yürütmüş olduğu faaliyetler hakkında aşağıdaki bilgilere ulaşılmıştır.

> *– Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Mayıs 1923'te Orta Anadolu'da meydana gelen depremde Yozgat'ın Devecioğlu kazasına 1.500 lira yardımda bulunmuştur.1926 yılında Akdeniz bölgesinde meydana gelen depremden etkilenen Antalya, Marmara, Fethiye ve Köyceğiz halkı için 450 çadır göndermiş bununla birlikte felaketzedelerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarını karşılamıştır. 31 Mart 1928 tarihinde İzmir'de meydana gelen depremde Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından İzmir'e 900 çadır ve çeşitli türlerde giyecek malzemesi gönderilmiştir. Aynı tarihlerde Cemiyet tarafından depremden etkilenen ilçelerden Torbalı'ya çadır, giyecek ve yiyecek malzemeleri ulaştırılmıştır. Cemiyet oluşturduğu komisyonlar aracılığıyla deprem bölgesinde incelemeler yapmış ve bu incelemeler neticesinde depremzedelerin ihtiyaçlarını tespit ederek bölgeye yapılacak yardımların bir an önce gönderilmesini sağlamıştır. 1929 yılında Kütahya'da meydana gelen depremin hemen ardından bölgeye 300 lira ve 50 çadır göndermiştir. Bursa'da meydana gelen depremde zarar gören vatandaşların da yardımına koşan Cemiyet, Bursa merkeze 3.000 çadır, Orhaneli'ne 2.000 lira yardımında bulunmuştur. 1933 yılında meydana gelen Gökçedağ ve Dağardı depremlerinde bölgeye 2.637 lira yardımda bulunmuş ayrıca halkın barınma ihtiyacının karşılanması adına deprem bölgesine 210 çadır göndermiştir.*[21]
>
> *– Depremlerde olduğu gibi sel felaketlerinin yaşandığı dönemlerde de Hilal-i Ahmer Cemiyeti tarafından afetzedelere çeşitli türden yardımlar yapılmıştır. Cemiyet, Haziran 1924'te şiddetli yağışlar nedeniyle Karaağaç'ta yaşanan su baskınında büyük zarar gören Boladan'a gıda*

---

20 **Hilal-ı Ahmer Mecmuaları**, C 1, 15 Eylül 1921, s. XXXI.

21 Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 2002, s. 176-188.

ve nakdi para yardımı ulaştırmıştır. Bir diğer su baskını 12 Ocak 1928 tarihinde Bursa'nın Karacabey ve Mustafa Kemal Paşa kazaları ile Kayseri Karadağ'da yaşanmıştır. Cemiyet, Bursa'ya toplam 4.000 lira ve Kayseri'ye 200 lira yardımda bulunmuştur. 1929 yılında Kayseri'de yaşanan sel felaketinde Cemiyet, afetzede halka dağıtılması için 3.000 kilo buğday göndermiştir. 1931 yılında Ceyhan Nehri'nin taşması sonucu yaşanan felakette Cemiyet, bölgeye 2.000 kişilik giyecek, 200 takım yatak ve 100 çadır göndermiştir. Aynı yıl bir başka sel felaketi Edirne'de yaşanmış, Cemiyet evleri zarar gören vatandaşlara 2.820 lira yardımda bulunmuştur.[22]

– Hilal-i Ahmer Cemiyetinin yardım faaliyeti yürüttüğü bir diğer afet kuraklıktır. Bu doğrultuda 1927 yılında Sinop ve çevresinde meydana gelen kuraklık sebebiyle bölge halkına un dağıtılmıştır. 1928 yılında Konya ve Afyonkarahisar'da yaşanan kuraklık sebebiyle 20.000 kişiye 500.000 lira değerinde un, 119.961 kişiye çeşitli türlerde 959,960 kg erzak dağıtılmıştır. 1929 yılında İç Anadolu'da yaşanan kuraklık sebebiyle Ankara, Eskişehir, Afyonkarahisar, Konya, Niğde, Yozgat, Kırşehir, Kayseri ve Aksaray'da mağdur olan vatandaşlara 1.200.000 kilo buğday yardımı ulaştırılmıştır. 1933 yılında Cemiyet tarafından kuraklık sebebiyle mağdur olan Tarsus, Seyitgazi, Elazığ, Erzurum, Kars, Doğu Beyazıt ve Çumra halkına 7.900 lira nakdi yardımda bulunulmuştur. Bunların yanında kuraklık sebebiyle yerlerini terk etmek zorunda kalarak çoğu zaman işsizlikle mücadele eden vatandaşlara Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti aracılığıyla 1.000 lira yurtlarına dönüş yardımı yapılmıştır. Hilal-i Ahmer Cemiyetinin afetzedelere yaptığı yardımlara ek olarak hayırsever vatandaşlar tarafından da yardımda bulunulmuş söz konusu bu yardımlar Hilal-i Ahmer Cemiyeti aracılığıyla afetzedelere dağıtılmıştır.[23]

– Hilal-i Ahmer Cemiyeti, askerlere ve esir düşen vatandaşlara da yardımlarda bulunmuş, aş ocakları açarak yoksul vatandaşların beslenme ihtiyaçlarını karşılamış, açtığı sağlık merkezleri ile yoksul ve muhtaç vatandaşların muayene ve tedavi ihtiyaçlarını karşılamıştır. Örneğin 1928 yılında, I. Dünya Savaşı sırasında esir düşerek İran'da kalan 38 erin ulaşım masraflarını karşılayarak memleketleri olan Diyarbakır'a dönmelerini sağlamıştır. Yine 1928 yılında esir düşen Türk vatandaşların anavatana dönmeleri için Bağdat'a 1.000 lira

22 Akgün-Uluğtekin, **age.**, s. 197.

23 Akgün-Uluğtekin, **age.**, s. 255-227.

göndermiştir. Aynı şekilde İran'daki Türk esirlere Türkiye'ye dönmeleri için para göndermiştir.[24]

– Cemiyet, Türkiye ile Yunanistan arasında gerçekleşen nüfus mübadelesi sonrasında yoksul düşen göçmenlere barınma, gıda, giyecek ve sağlık sorunlarının giderilmesi için yardımda bulunmuştur Hilal-i Ahmer Cemiyetinin göçmenlere yapılacak yardımlar konusunda İcra Vekilleri Heyeti ile 5 Eylül 1923 tarihinde sağladığı anlaşma gereği; Türkiye'ye gelecek olan vatandaşların yolculukları sırasında tedavileri yapılmış, bunun yanında indirme iskelelerinde açılan 10 yataklı dispanserlerde yardıma muhtaç kimseler, hasta, yaşlı, çocuk ve malullerin çeşitli türden ihtiyaçları Cemiyet tarafından karşılanmıştır. Göçmenlerin üretici konuma gelmesine imkân yaratan Cemiyet kimsesiz çocukları himayesine almış, yoksullara ve öğrencilere açtığı aşevlerinde yemek hizmeti vermiştir. Örneğin 1923-1924 yıllarında çocuk ölümlerine karşı önlemler almak üzere hareket ederek bir yaş ve üzerindeki 36.500 çocuğa süt ve pirinç unu vermiş, 391 çocuğun tedavi ve ilaç giderlerini karşılamış, 125 çocuğa çeşitli türlerde giyecek dağıtmıştır. Cemiyet, 1932 yılında İstanbul'da 160 çocuğu sünnet ettirmiştir. [25] *Cumhuriyet Dönemi boyunca süren bu yardımlar Cemiyet'in sosyal yardım kurumu kimliğini güçlendirmiştir.*

Osmanlı Devleti Dönemi'nde kurulan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da işler durumda bulunan bir diğer sosyal hizmet kurumu *Darüleytam*dır. Resmi kuruluşu 1914 yılına rastlayan kurum yetim çocukların bakım ve korunmasına yönelik hizmet vermiştir. 5 Şubat 1922 tarihinde uygulamaya giren Darüleytam Yönetmeliği'ne göre yetim çocuklar meselesiyle bizzat ilgilenen bu sosyal hizmet kuruluşu olarak Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletinin denetim ve kontrolünde yardım çalışmaları yürütmeye başlamıştır. Bu kapsamda göçmen ve mülteciler ile şehit düşen kimselerin çocukları, yoksul ve muhtaç çocukların bakım ve eğitimi Darüleytamların görevleri arasında sayılmıştır.[26]

1923-1924 yılları arasında Türkiye genelinde faaliyet yürüten 18 Darüleytam, 4.376 erkek ve 1.061 kız çocuk olmak üzere toplam 5.437 çocuğa yuva olmuştur. Bakıma muhtaç, kimsesiz ve yetim çocukların barınma, giyim, gıda, ısınma ihtiyaçları yanında eğitimleriyle de ilgilenen Kurum, çatısı altında bulunan

---

24 Mesut Çapa, **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010, s. 165-166.

25 Akgün-Uluğtekin, **age.**, s. 254-264.

26 **BCA**, 30.18.1.1/6.39.2, 5 Aralık 1922.

çocuklara öncelikle ilköğretim derecesinde eğitim vermiş ardından sınai ve zirai eğitim programlarıyla onlara meslek edindirmiştir. Kız ve erkek Darüleytamı olarak ayrılan kurumda erkeklere marangozluk, terzilik, ayakkabıcılık ve ziraat mesleği kazandırılırken kızlar biçki, dikiş, hesap işleri, dokuma, çamaşırcılık gibi mesleklere hazırlanmıştır.[27] 1924 yılında Öksüz Yurtları adıyla anılmaya başlayan Darüleytam, 1926 yılında çıkarılan bir kanunla kapatılmıştır.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya savaşları büyük can kayıplarına neden olmuş, bununla birlikte Millî Mücadele döneminde yaşanan kayıplar meclis gündemine ülkenin geleceği olan çocukları korumak amacıyla *Himaye-i Etfal Cemiyeti*nin kurulmasını getirmiştir. Cemiyetin kurulması yönünde alınan resmi karar ise 30 Haziran 1921 tarihine rastlamıştır. Kuruluş nizamnamesinde Cemiyetin amacı şu şekilde ifade edilmiştir:[28]

> *I. Dünya Savaşı ve onu izleyen bir sürü çetin ve acılarla dolu savaşların, ülkemizde doğurduğu yıkımlardan olmak üzere, şehit çocukları ile bakım ve korunması millete kalan diğer sıkıntılara ve felaketlere uğramış çocukların, milletçe korunması ve yedirilip içirilmesi ve öteki felaket görmüş çocuklar ve bütün memleket çocuklarının hayatlarının korunması, maneviyatlarının güçlendirilmesi, her birinin hayatla savaşmaya yatkın ve ülkeye faydası olabilecek düzeyde eğitilmesinin sağlanması, araştırılması ve hazırlanması ve geleceğimizin temeli olan, bu günkü ülke çocuklarının bütün şefkatli bir gözle gözetilmesi ve bunun gerçekleştirilmesi.*

Cemiyetin 1925 yılında yayımlanan nizamnamesinin 2. maddesinde çalışma alanları şöyle belirlenmiştir: Çocuk dispanserleri kurmak, misafirhaneler ve yetim yuvaları kurmak, muakkam süt dağıtma yerleri oluşturmak, fakir ve hasta çocukların tedavilerine yardım etmek, fakir çocuklara gıda ve malzeme yardımı yapmak, okul çağındaki fakir çocuklara gıda ve kırtasiye malzemesi temin etmek, herhangi bir ücret alınmaksızın veya ücreti cemiyet tarafından karşılanmak suretiyle kimsesiz çocukları koruyucu ailelere vermek, çalışabilecek durumda olan çocuklara iş bulmak, çocuk haklarının korunması sağlamak ve velisi/vasisi olmayan çocukların kanuni temsilciliğini almak, çocukların faydalanabileceği

---

27 İzzettin As, **Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 192-194, 204, 288.

28 Makbule Sarıkaya, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 34, 2017, s. 322.

kütüphaneler kurmak, çocuklar için örnek çalışma merkezleri kurmak, doğum için başvuruda bulunan ihtiyaç sahiplerine yardım etmek, çocukları ilgilendiren adli, tıbbi vs. konularda bilgilendirmeler yapmak, çocukların sosyalleşmesine katkı sağlayacak oyun alanları oluşturmak.[29]

1923-1933 yılları arasında Türkiye'de faaliyet gösteren Himaye-i Eftal Cemiyeti şubeleri ve bu şubelerde yardım gören çocuk sayısı hakkında aşağıdaki bilgilere rastlanmıştır:[30]

Yıl	Şube Sayısı	Yardım Edilen Çocuk Sayısı
1923	89	3.951
1924	138	7.832
1925	161	8.854
1926	318	89.500
1927	385	83.500
1928	433	102.500
1929	469	99.500
1930	478	82.000
1931	480	123.500
1932	482	142.000
1933	543	163.500
Toplam: 906.637		

Tabloda yer alan verilerden de anlaşılacağı üzere Cumhuriyet'in ilk on yılında Türkiye'de kimsesiz çocukların himayesine yönelik faaliyet yürüten Himaye-i Etfal Cemiyetinin şube sayısı giderek artmıştır. Tabloda yer alan veriler kurumların yardımda bulunduğu çocuk sayısının giderek artan bir seviyede olduğuna işaret etmektedir. Buna göre 1923-1933 yılları arasında yardım gören toplam 906.637 çocuğa ilaç, tedavi, eğitim, bakım, giyim, gıda yardımı yapılmıştır.

Himaye-i Etfal Cemiyetinin Ankara'da bulunan genel merkezinde *Çocuk Sarayı* adıyla oluşturulan biriminde yürütülen yardım ve koruma faaliyetleri daha kapsamlı olup burada himaye edilen çocuklar düzenli olarak muayene edilmiş, çocukların diş tedavileri yapılmış, anne ve çocuklara parasız banyo yapma imkânı

29 **Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi**, 1925, s. 4-5.

30 Türkmen, **agt.**, s. 110.

tanınmış ve onlara süt damlası dağıtılmıştır. Çeşitli türlerden oyuncak ve çocuk bahçelerine de sahip olan genel merkez, çocukların fiziksel ve zihinsel gelişimine katkı sağlamıştır. Çalışan anneler için kreşler açılmış, kimsesiz süt çağındaki çocuklar ana kucaklarına alınmış bununda yanında çocuk bakım okulları açılarak bu konuda uzmanlaşmaya gidilmiştir. Kurum bünyesinde faaliyet gösteren ana kucağı, kreş, süt damlası, muayenehane, doğumevi, bakımevi, aşhane, şefkat yurdu, öksüzler evi, çocuk bahçesi, sinema, çocuk bakım müzesi, çocuk okuma odası, çocuk bakıcı mektebi, ana mektebi gibi çeşitli alanlar oluşturulmuştur.[31] 1933 yılı itibariyle Türkiye genelinde Cemiyete bağlı olarak faaliyet yürüten birimler şu şekildedir: iki Anakucağı, sekiz Gündüz Bakımevi, dokuz Süt Damlası, 24 Muayenehane, bir Doğumevi, Bakırköy, 28 Aşhane, 11 Şefkat Yurdu, üç Yetimevi, 22 Çocuk Bahçesi, altı Banyo, altı sinema, bir Okuma odası, Çocuk Bakıcı Mektebi.[32]

Cumhuriyet'in ilanının ardından başlayan modernleşme süreci halk sağlığının korunmasına yönelik çalışmaları da kapsamış, yeniden inşa sürecinde halk sağlığı önemle ele alınan meselelerden birisi olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan uzun savaş yıllarının ülkeyi bir bütün olarak sağlık sorunlarıyla yüzleştirmesi, TBMM'nin gündeminde sıkça görüşülmüş bu bağlamda gittikçe bozulan sıhhi duruma çözüm olarak hem sağlık hem de sosyal yardım meseleleriyle ilgilenmek üzere bir vekaletin kurulması kararlaştırılmıştır. *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye* adını alacak bu vekalet 2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen 3 sayılı Büyük Millet Meclisi İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun ile kurulan vekaletlerden birisidir.[33] Vekaletin kurulmasıyla başta salgın hastalıklar ve çeşitli alanlarda yürütülen sosyal yardım işleri, savaşın zor şartları altında vatandaşların rahat bir nefes almasını sağlamıştır. 11 Mayıs 1921 tarihinde alınan karar gereği *Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesinin* Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletine bağlanmasıyla göçmen ve mültecilerin sevk ve iskân meseleleri Vekalet bünyesinde yürütülen çalışmalara dahil edilmiştir.[34]Ayrıca savaş esirlerinin anavatana getirilmesi işleri Vekalet tarafından yürütülmüştür.

---

31 Türkmen, **agt.**, s. 110-115.

32 **Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Merkezi, On Birinci ve On İkinci Seneler Umumi Kongresine Takdim Edilen 1932-1933 Seneleri Mesai Raporu**, Ankara 1933, s. 12.

33 **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 1, s. 4; 2 Mayıs 1920 tarihinde kabul edilen Büyük Millet meclisi İcra Vekillerinin Suret-i İntibahına Dair Kanun'un 1. maddesinde kurulacak bakanlıklar hakkında ayrıntılı bilgi verilmiştir. Konuyla ilgili bakınız: **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem: 1, C 1, 2 Mayıs 1920, s. 185.

34 **BCA**, 30.18.1.1/3.19.8, 1 Mayıs 1921.

Milli Mücadele'nin sona erdiği 1922 yılına kadar savaş ve göç yoluyla yayılan salgın hastalıklara karşı mücadele eden ve yetim çocuklara yardım etmek üzere girişimlerinde bulunan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti, Cumhuriyet'in ilanından sonra ülke genelinde görülen her türden hastalığa karşı önlemler alarak ölüm oranlarını azaltmak, ücretsiz işleyecek doğum evleri vasıtasıyla muhtaç kadınlara yardımcı olmak, yoksul ve kimsesiz çocuklara tıbbi yardımlarda bulunmak, işçi sağlığı ile ilgilenmek ve fuhuşla mücadelede bulunmak gibi görev ve sorumluluklarla hareket etmiştir.[35]

Sıhhiye ve Muaveneti İçtimaiye Vekaletinin çalışma alanlarından birisi, yukarıda da belirtildiği gibi, zührevi hastalıklarla mücadeledir. Bu hastalıklar içerisinde ciddi sonuçlara sebep olan frenginin yayılması Vekalet tarafından alınan sıkı önlemler ile engellenmeye çalışılmıştır. 1917 yılında yürürlüğe girmiş olan 90 sayılı *Frenginin Men ve Tahdidi Sirayet ve İntişarına Müteallik Kanun* çerçevesinde hareket eden Vekalet, bu hastalığa yakalanmış olanların ücretsiz tedavisini sağlamıştır. Kanun kapsamında ilk olarak Sivas'ın Hafik ve Bursa'nın Orhaneli ilçelerinde başlayan frengi ile mücadele çalışmaları, 1933 yılına gelindiğinde Ordu'nun Ünye ve Fatsa kazaları, Sivas'ın Şarkışla ve Yıldızeli kazaları ile Düzce ve Çarşamba kazalarında yaygın hale gelmiştir. Ayrıca Balıkesir ve Zonguldak'ta da frengi ile mücadele eden birimler kurulmuştur. 1927 yılında Ankara ve İzmir'de faaliyete başlayan *Deri ve Tenasül Hastalıkları Tedavi Evi*, İstanbul'da iki dispanser ve Çaycuma'da bir dispanser frengi ile mücadele eden başlıca kuruluşlardır. Frengi ile mücadele hizmeti veren merkezlerin 1926-1932 yılları zarfında ücretsiz olarak verdiği muayene hizmeti hakkında istatistiki bilgiler şöyledir: Sivas'ta 6.261; Ordu/Fatsa'da 5.096; Samsun/Çarşamba'da 4.230; Bolu/Düzce'de 4.460; Bursa/Orhaneli'de 1.427 ve Balıkesir'de 4.387 frengili hasta olmak üzere toplam 25.861 frengili hasta ücretsiz olarak muayene edilmiştir.[36]

---

35 Vekalet, 1933 yılında 57 sıhhat ve muavenet-i içtimaiye müdürü, 394 hükümet tabibi, 541 seyyar ve sabit küçük sıhhat memuru, 101 muayene ve tedavi evleri küçük sıhhat memuru ile çalışmalar yürütmüştür. Teşkilatta 259 Numune Hastanesi, Doğum Evleri, Hususi İdare ve Belediye Hastaneleri, Emraz-ı Akliye ve Asabiye Hastaneleri ve Verem Hastaneleri'nde 146 uzman tabip görev yapmıştır. Sıtma, Frengi, Trahom ve salgın hastalıklar ile verem ile mücadelede görev yapan uzman tabipler yanında 40 asistan, 440 küçük sıhhat memuru, 227 belediye tabibi, 400 belediye ebesi görev yürütmüştür. Ayrıca belirtmek gerekir ki Lozan Barış Antlaşması gereği lağvedilen Beynelmilel Sıhhiye Meclisi'nin yürüttüğü yurtdışından gelerek Türkiye'de yayılan salgın hastalıklarla mücadele faaliyetleri, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti bünyesinde kurulan Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü tarafından yürütülmeye başlanmıştır. **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

36 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

Zührevi hastalıklarla mücadelede Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletin çalışmalarına yön veren bir diğer hukuki dayanak, 12 Nisan 1930 tarihinde yayımlanan fuhuşa düşenleri kurtarmak, düşecekleri korumak ve insanların zaaf ve gafletlerine cazip gelen vaatlerin arkasında gizlediği acı akıbeti göstererek kadınların düzgün bir hayat yaşamalarına zemin hazırlamak üzere hazırlanan *Fuhuşla Mücadele Hakkında Tamimi*'dir. Bununla birlikte herhangi bir nedenle sokakta kalmış olan kimsesizlerin bir süre karakollarda ve belediyelerde barındırılması kararlaştırılmış, geçici nitelikteki bu barınmadan sonra kimsesizler hayır cemiyetlerine teslim edilerek fuhuş hayatına düşmeleri engellenmek istenmiştir.[37] Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda yer alan evlenecek olan kimselerin önceden muayeneye tabi olması kararı gereği Sıhhat ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti, 17 Ağustos 1931 tarihinde 11682 sayılı *Evlenme Muayenesi Hakkında Nizamname*'yi hazırlayarak uygulamaya koymuştur. Nizamnamede evlilik öncesi yapılacak muayenenin ücretsiz olacağının belirtilmiş olması sosyal bir hizmet olarak değerlendirilebilir.[38] Vekalet tarafından hazırlanan bir diğer hukuki dayanak, 23 Kasım 1933 tarihli ve 15264 sayılı *Fuhuşla ve Fuhuş Yüzünden Bulaşan Zührevi Hastalıklarla Mücadele Nizamnamesi*'dir. Nizamname ile fuhuş kontrol altına alınmaya başlanmıştır. Fuhuş hayatından vazgeçmek istediğini bildiren kadınların Zührevi Hastalıklarla Mücadele Teşkilatı tarafından himaye edilmesi devletin sosyal hizmet politikalarının önemli bir ayağını oluşturmuştur.[39]

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yürütülen sağlık politikaları içerisinde vereme karşı mücadele, büyük önem sahiptir. Bu noktada 1923 yılında İzmir'de *İzmir Veremle Mücadele Cemiyeti Hayriyesi* kurulmuştur. İzmir'de başlayan vereme karşı mücadele, hayırseverlerin katkısıyla güçlenmiştir. Cemiyetin 17 Eylül 1923 tarihinde açtığı *Hasta Bakımevi*'nde veremli hastalar ücretsiz muayene edilmiştir.[40] Bir diğer cemiyet, 1927 yılında kurulan İ*stanbul Veremle Mücadele Cemiyeti*'dir. Vereme karşı verilen savaşta cemiyetler yanında ülke geneline yaygınlaştırılmaya çalışılan dispanser ve sanatoryumlar da önem taşımıştır. İlki 1923 yılında İstanbul'da açılan dispanseri aynı yıl Büyükada'da açılan 50 yataklı sanatoryum izlemiştir. Ardından Burgazada'da 30 yataklı ve Yakacık'ta

37 **BCA**, 490.1.0.0/1465.7.1, 29 Haziran 1933.

38 **Resmî Gazete**, S 1904, 21 Eylül 1931, s. 862.

39 **BCA**, 490.1.0.0/1465.7.1, 29 Haziran 1933.

40 Mehmet Karayaman, "İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi", **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi**, C 18, S 3, 2010, s. 141.

75 yataklı dispanser ile daha çok veremli hastaya tedavi imkânı tanınmıştır. 1924 yılında Heybeliada ve 1932'de Erenköy'de açılan sanatoryumlarda muayene ve tedaviler çoğu zaman ücretsiz yapılmıştır.[41]

Cumhuriyet İdaresinin önemle üzerinde durduğu bir diğer mesele trahom ile mücadeledir. 1924 yılında alınan kararla trahomla mücadele çalışmalarına başlayan Türkiye Urfa, Malatya, Adıyaman, Gaziantep, Maraş, Mardin, Diyarbakır, Siirt, Adana, Muş ve Van'da sıklıkla görülen bu hastalığa karşı açılan hastane ve dispanserlerde mücadele vermiştir.[42]

1925-1932 yılları arasında trahomla mücadele kapsamında verilen hizmetlere ilişkin veriler aşağıdaki tablodaki gibidir:[43]

Yıl	Ayakta Tedavi	Yatarak Tedavi	Ameliyat	Toplam
1925	8.206	332	474	9.012
1926	5.030	583	986	6.599
1927	3.616	589	804	5.009
1928	72.318	303	557	73.178
1929	49.744	396	333	50.473
1930	232.389	394	2.643	235.426
1931	500.394	1.258	16.329	517.981
1932	1.042.917	1.535	15.189	1.059.641
Toplam	**1.914.614**	**5.380**	**37.315**	**1.957.309**

Yukarıdaki tabloda yer alan bilgilere ek olarak 1933 yılında Urfa'da 15 yataklı, Maraş ve Siverek'te 10 yataklı dispanser açılmış bunların yanında Gaziantep, Besni, Kilis, Malatya, Urfa ve Siverek'te seyyar tedavi ve muayene merkezleri açılmıştır.[44]

---

41 Fatih Tuğluoğlu, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 13-14, 2008, s. 11; **Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl**, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s. 112.

42 Sevilay Özer, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", **Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, 204, s. 128.

43 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

44 **BCA**, 30.18.1.2/ 33.7.11,18 Ocak 1933; Nuri Ayberk, **Türkiye'de Trahom Mücadelesi**, Kader Matbaası, İstanbul 1936, s 14.

1923-1933 yılları arasında yürütülen sosyal yardım ve sağlık politikaları kapsamında artan çocuk ölümlerine çözüm üretmek üzere çalışmalar yürütülmüştür. Bu bağlamda sıhhat memurları tarafından yapılan köy ziyaretleri, ölen çocuk sayısının tespit edilmesinde faydalı bir girişim sayılmıştır. Elde edilen sayılar hükümeti, çocuk ölümlerinin önüne geçmek üzere tedbir almaya yöneltmiştir. Çocuk ölümleri ile mücadele ve doğumu kolaylaştırmak üzere alınan önlemlerin başında Doğum ve Çocuk Bakım Evlerinin kurulması gelmiştir. Ücretsiz işleyen bu kurumlardan ilki 1925 yılında Ankara'da ve aynı yıl Konya'da açılmıştır.[45] 1929 yılına gelindiğinde Malatya, Kars, Erzurum, Adana ve Çorum'da, 1931 yılında Balıkesir'de ve 1933 yılında Van'da Çocuk Bakım ve Doğum Evleri açılmıştır.[46]

Doğumları kolaylaştırmak ve çocuk bakımı konusunda bilinçli kadınların yetiştirmek üzere faaliyet yürüten tesislere ilişkin istatistikler devletin sosyal hizmet ve yardım işlerinde harcadığı mesaiyi göstermesi bakımından önemlidir. Aşağıdaki tabloda 1926-1932 yılları arasında kadınlara ilişkin verilen sağlık hizmetlerine ilişkin veriler yer almaktadır.[47]

Yıl	Ayakta Tedavi	Yatarak Tedavi	Toplam
1926	160	1.930	2.090
1927	366	2.957	3.323
1928	460	2.864	3.324
1929	565	4.707	5.272
1930	1.162	7.671	8.833
1931	1.944	9.538	11.482
1932	2.368	11.816	14.184
Toplam	**7.025**	**29.667**	**48.508**

Söz konusu tesislerde hizmet verilen çocuk hastalar hakkında ise şu verilere ulaşılmıştır: 1926 yılında 49 çocuk yatarak ve 6.397 çocuk ayakta; 1927 yılında

45 "Yeni Doğum ve Çocuk Bakım Evleri Açılıyor", **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Ekim 1930.

46 Balıkesir'deki Doğum ve Bakım Evi, kurulduğu 1922 yılı içerisinde 651 hasta tedavi etmiştir. Bu hastalardan 129'u yatarak tedavi görmüştür. "Balıkesir Doğum Evi", **Son Posta**, 25 Kasım 1932.

47 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

68 çocuk yatarak ve 8.345 çocuk ayakta; 1928 yılında 59 çocuk yatarak ve 6.471 çocuk ayakta; 1929 yılında 86 çocuk yatarak ve 8.124 çocuk ayakta; 1930 yılında 89 çocuk yatarak ve 14.320 çocuk ayakta; 1931 yılında 290 çocuk yatarak ve 22.177 çocuk ayakta ve 1932 yılında 290 çocuk yatarak ve 22.168 çocuk ayakta tedavi görmüştür.[48] Çocuk ölümlerinin önüne geçmek üzere verilen bu hizmette toplam 88.933 çocuk hastaya ulaşılmıştır. Bu rakamlar Doğum ve Çocuk Bakım Evleri'ne yapılan başvuruların giderek arttığına işaret ettiği gibi 1930 yılında yürürlüğe giren Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun kapsamına aldığı çocuk ölümleri ile mücadelede başarı yakalandığını ortaya koymaktadır. Özellikle çok çocuklu ailelere verilen ücretsiz muayene ve tedavi hizmetleri, devletin yürüttüğü sosyal politikalarda yoksulluk meselesinin dikkate alındığını göstermektedir. Umumi Hıfzıssıhha Kanunu çerçevesinde sunulan bir diğer sosyal hizmet, nüfusu 20 binden fazla olan şehirlerdeki belediyelerin *Süt Çocuğu Muayene ve Müşavere Evi* adı altında dispanser açmalarıdır. Ancak söz konusu tesisin yalnız İstanbul'un Üsküdar, Beşiktaş ve Edirnekapı semtlerinde açılması mümkün olmuştur. Bu tesisler çocuklara göz, kulak ve boğaz tedavisi sunmuş ayrıca bu evlere başvuran gebe kadınların sağlık durumları yakından takip edilmiştir.[49]

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletinin sosyal hizmet ve yardımlarına ilişkin bir diğer faaliyeti, savaşın yol açtığı sıhhi sıkıntıları gidermek üzere vilayet merkezlerinde faaliyet gösterecek olan Gurebâ hastanelerini kurmasıdır. Yoksul ve kimsesizlere ücretsiz hizmet verecek olan bu hastanelerin sayısı Cumhuriyet'in ilk on yılında artamamış olsa da hükümet tıbbi yardım tesislerinin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi için devlet bütçesinden önemli miktarda pay ayırmıştır. Sosyal devlet ilkesinin gereği olarak başta büyük vilayetlerde kurulan Numune hastaneleri sosyal hizmetlerin geliştirilip yaygınlaştırıldığını göstermektedir. 1924 yılından başlanmak üzere ilk etapta Ankara, Sivas, Erzurum ve Diyarbakır'da kurulan Numune hastanelerinin yatak kapasitesi 150'dir.[50] Hastanede verilen tıbbi hizmetler dahili, harici, kulak boğaz ve burun, kadın hastalıkları, çocuk sağlığı ve göz hastalıklarını kapsamış bunların yanında fizyoterapi, fizik tedavi ve radyum tedavisi yapan kısımlarda hizmet verilmiştir. İstatistiksel olarak numune hastaneleri hakkında ise şu bilgilere ulaşılmıştır:[51]

---

48 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

49 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

50 "Sağlık, Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü", **Milliyet**, 29 Ekim 1933.

51 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

Yıl	Ayakta Tedavi	Yatarak Tedavi
1924		3.278
1925	10.651	4.791
1926	15.496	4.235
1927	16.050	4.537
1928	22.727	4.497
1929	30.713	5.466
1930	36.358	5.994
1931	48.448	5.806
1932	53.748	6.766
Toplam	**234.191**	**45.870**

Türkiye genelinde yaygınlaştırılmaya çalışılan numune hastaneleri dışında Zonguldak'ta yoksul ve muhtaç durumda olan işçiler için 1924 yılında 50 yataklı *Zonguldak Vilayet Hastanesi* hizmete açılmıştır. Aynı yıl İstanbul'da 150 yataklı *Çocuk Hastanesi* hizmete girmiştir. Bu gelişmeleri takiben 150 kaza merkezinde her biri beş yataklı *Muayene ve Tedavi Evi* adı altında dispanserler açılarak acilen tedavi edilmesi gereken hastalara ulaşılmış ve yoksul hastaların ilaç ihtiyaçları ücretsiz olarak karşılanmıştır.[52]1933 yılına gelindiğinde Türkiye genelinde toplam 1.350 Muayene ve Tedavi Evinin hizmet verir durumda olduğu görülmüştür. Söz konusu sağlık merkezlerinde 1.865.793 ayakta ve 11.671 yatarak tedavi uygulaması gerçekleşmiştir. Ayrıca bu merkezler Hilal-i Ahmer Cemiyeti ile iş birliği içinde hareket ederek ağır hasta ve lohusalara ulaşmış ve hastalar Cemiyetin tahsis ettiği araçlarla ücretsiz olarak dispanserlere taşınmıştır.[53]

Yoksul ve muhtaç hastalar yanında akıl hastalıklarıyla da ilgilenen Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti bu kapsamda İstanbul, Manisa ve Elazığ'da hizmet veren hastanelerde akıl hastalıkları ile mücadele etmiştir. Toplam yatak sayısı 8.630 olan bu hastanelerde 15.062 kişi yatarak ve 11.382 kişi ayakta tedavi görmüştür.[54] Vekalet tarafından uygulanan bir diğer sosyal hizmet programı malullere yöneliktir. Kör, sağır ve dilsizler ile zekâ gelişimi açısından geri kalmış çocuklar da Vekalet tarafından koruma altına alınmıştır. Bu kapsamda

52 "Sağlık, Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü", **Milliyet**, 29 Ekim 1933.

53 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

54 "Sağlık, Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü", **Milliyet**, 29 Ekim 1933.

İzmir'de sağır, dilsiz ve körlere mahsus bir sağlık merkezi açılmıştır.[55] 68 yataklı bu hastane 1923 yılından itibaren hizmet vermeye başlamıştır. Merkezin korunmaya muhtaç kimselere yönelik harcadığı mesaiye ilişkin şu rakamlara ulaşılmıştır:1923 yılında 23; 1924 yılında 31; 1925 yılında 36; 1926 yılında 44; 1927 yılında 47; 1928 yılında 45; 1929 yılında 51; 1930 yılında 68; 1931 yılında 68 ve 1932 yılında 68 malul çocuk bu sağlık merkezinden hizmet almış ancak süreç içerisinde kurumdan 39 çocuk ayrılmıştır.[56]

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletinin önemle ele aldığı meselelerden bir diğeri salgın hastalıklardır. Vekaletin yürüttüğü salgın hastalıklarla mücadelede 6 Mayıs 1930 tarihinde yürürlüğe giren 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu rehber olmuştur. Kanunun 83. maddesinde etrafında salgın hastalık tespit edilen yoksul kimselerin kendileri ve ailelerinin tedavi ve korunma masraflarının hükümet tarafından karşılanacağının belirtilmesi sosyal devlet ilkesinin hâkim olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.[57] Vekaletin salgınla mücadelesine yön veren bir diğer kanun 29 Mayıs 1926 tarihinde yürürlüğe giren 839 sayılı *Sıtma Mücadelesi Kanunu*'dur. Kanunun 3. maddesinde; yoksul köylü vatandaşlar, zorunlu çalışma mükellefiyeti bulunan vatandaşlar ile şehir ve kasabalardaki yoksul kimselere sıtma ile mücadele kapsamında ücretsiz olarak kinin dağıtılacağı belirtilmiştir.[58] Bu durum söz konusu kanun aracılığıyla sosyal bir hizmet verildiğine işaret etmektedir.[59]

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaletinin yürüttüğü sosyal hizmetler için Ankara'da *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Hıfzıssıhha Müessesesi* inşa edilmiştir. Bu çatı altında hizmet veren bağlı kuruluşlar, başta büyük vilayetler olmak üzere ülke geneline yaygınlaştırılmak istenmiştir. Söz konusu kuruluşlar arasında İstanbul Bakteriyolojihanesi, Sivas Bakteriyolojihanesi, İzmir Liman ve Şehir Bakteriyoloji Laboratuvarı, İstanbul Limanı Bakteriyoloji Laboratuvarı, İstanbul Kimyahanesi yer almıştır. Bunlar dışında salgın hastalıklarla mücadele kapsamında

---

55 Doğan Çağlar, "Cumhuriyet Devrinde 1981'e Kadar Özel Eğitim", A**nkara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C 15, S 1, s. 329; "Sağır, Dilsiz ve Körler Müessesesi", **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Ekim 1933.

56 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

57 **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 8, s. 201, 212.

58 Sıtma Mücadele Kanunu gereği memleketin dört bir yanında yoksul kimselerin tespit edilerek kinin dağıtma işlerinin yürütüldüğü şehirlerden birisi de İzmir'dir. 23 Nisan 1933 tarihine Akşam gazetesinde yer alan bir haberde şehirde bedava kinin dağıtmak üzere hazırlıkların başladığı bildirilmiştir. "Bedava Kinin Dağıtılacak", **Akşam**, 23 Nisan 1933.

59 **TBMM Kanunlar Dergisi**, C 4, s. 700; **BCA**, 490.1.0.0/1465.7.1, 29 Haziran 1933.

hizmet vermek üzere Ankara, İzmir ve Adana'da belediye kimyahaneleri açılmıştır. Salgın hastalıklardan birisi olan Çiçek'e karşı Ankara'da hizmet veren *Çiçek Aşısı Müessesesi*, 1925-1932 yılları arasında toplam 21.747.537 kişiye aşı uygulaması yapmıştır. Aşı uygulama ile tahlil ve tetkik merkezleri dışında 1924 yılında kurulan *Tıp Talebe Yurdu'*nda 200 kişiye eğitim vermiş, 1932 yılında bu sayı 690'a yükselmiştir. Ayrıca 1924 yılında kurulan ve 50 öğrenciye eğitim veren *Ebe Talebe Yurdu* ile sağlık ve sosyal yardım işlerinde tabiplere yardım etmek ve salgın hastalıklarla mücadelede harcayacakları mesai ile toplum sağlığına katkı sağlayacak olan memurları yetiştirmek üzere Sivas-Çorum ve İstanbul'da Küçük *Sıhhat Memurları Mektepleri* açılmıştır. Bu mekteplerde 1932 yılının sonuna kadar toplam 292 öğrenciye eğitim verilmiş böylelikle devletin sosyal hizmet ve yardım politikaları zengin kadrolara sahip kurum ve kuruluşlar tarafından yürütülmüştür.[60]

Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti bünyesindeki kurum ve kuruluşlarda verilen hizmetleri çeşitli basın ve yayın araçları ile duyurarak salgın hastalıklara karşı toplumda farkındalık oluşturulmak istenmiştir. Salgın hastalıklara karşı halkın bilinçli olarak hareket etmesini sağlayacak bir diğer girişim, müze tesis etmek olmuştur. Ankara, Aksaray, Bursa, İstanbul, Urfa, Ordu, Trabzon, Konya ve Giresun'da açılan müzelerde sergilenen çeşitli görseller ile halk aydınlatılmıştır. Ülkede sağlık alanında meydana gelen gelişmeler, çeşitli sağlık istatistikleri ve bilimsel eserleri tanıtmak üzere yayınlanan S*ıhhiye Mecmuası* Cumhuriyet İdaresinin Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekaleti aracılığıyla yürüttüğü sosyal hizmetler arasında değerlendirilebilir.[61]

Cumhuriyet'in ilk on yılında yürütülen sosyal hizmet ve yardım faaliyetlerine katılan bir diğer kurum 1932 yılında kurulan halkevlerinin etkinlik kollarından biri olan İ*çtimai Yardım Şubesi*'dir. Yoksul, yetim, kimsesiz, hasta ve muhtaçlara yönelik yardım faaliyetleri yürütmek amacıyla açılarak faaliyet yürütmeye başlayan Şubenin amacı 1932 yılında yayımlanan Halkevi Talimatnamesinde şu şekilde ifade edilmiştir: "*Şefkat ve yardım duygularını beslemek vazifesi; hayır cemiyetlerine ve müesseselerine destek, yoksullara, yetimlere, kimsesizlere, imdat, hasta ve muhtaç, köylülere şehirlerde bakım temini, işsizlere yardım."*

Şubenin talimatnamesinde, yardım faaliyetleri sırasında, gerekirse Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti gibi sosyal kurumlar işe müşterek çalışabileceği, bununla birlikte hayır kurumları ve mahalli idarelerin

60 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

61 **BCA**, 30.10.0.0/176.218.11, 11 Temmuz 1933.

yardımlarından da faydalanabileceği belirtilmiştir.[62] Talimatnamede İçtimai Muavenet Şubesinin belli başlı faaliyet sahaları aşağıdaki gibi sınıflandırılmıştır:[63]

– Hilal-ı Ahmer, Himaye-i Etfal gibi hayır cemiyetlerine ve her nevi hususi yardım teşekküllerine yardım etmek.

– Hilal-ı Ahmer, Himaye-i Etfal gibi hayır cemiyetlerinin şubeleri bulunmayan yerlerde şubeler açmasına ve bu cemiyetlerin üye sayısının artırılmasına aracılık etmek.

– 1593 sayılı Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 161. maddesi gereği terk edilmiş çocukların altı yaşını doldurunca kadar himayesini sağlamak.

– Altı yaşını doldurarak eğitim çağına gelen kimsesiz çocukların parasız okullara yerleştirmek veya mahalli idareler tarafından açılan okullar için iaşe temin etmek ve öğrencilerin barınmaları ve okula devam edebilmeleri adına gerekli girişimlerde bulunmak.

– Okula devam eden yoksul öğrencilerin haftada en az üç gün olmak üzere öğle yemeklerini temin eden Hilal-ı Ahmer ve Himaye-i Etfal cemiyetlerine yardım etmek.

– Yersiz yurtsuz veya işsiz olanlara iş bulmaya ve devamlı olarak toplu bir surette herhangi bir iş sahibi nezdinden çalışan işçilerin Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun 180. maddesi gereği sıhhi açıdan yardıma ulaşmalarına yardım etmek.

– İşçinin yoğun olduğu yerlerde sağlık, barınma ve ulaşım ihtiyaçlarını karşılamak üzere faaliyette bulunan mahalli idarelere yardım etmek.

– Ayakta tedavi merkezleri açmak ve tedavi olmak üzere bu merkezlere başvuran hastaların muayenelerini ücretsiz olarak yaptırmak.

– Yatarak tedavi ihtiyacı olan muhtaç kimselerin mahalli hastanelere kabul edilmelerine ve tedavi edilmelerini aracılık etmek bunun yanında tedavileri başka mahalde yapılması icap eden hastaların o mahalle nakledilmesine aracılık etmek.

– Herkesin anlayabileceği bir dil ile faydalı sıhhi bilgiler vermek, salgın hastalıklar hakkında konferanslar düzenlemek.

---

62 **C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932, s. 14-21.

63 **BCA**, 490.1.0.0/1464.4.1, 4 Eylül 1931.

– Sosyal yardıma muhtaç olan mahalleri tespit ederek buradaki kadınlara çocuk sağlığı ve süt çocuğunun bakımı hakkında kurs vermek.

– 1932 yılında İçtimai Muavenet Şubesi'nin faaliyetlerinden bazıları aşağıdaki gibidir:[64]

– Afyon'da ve köylerinde yaşayan yoksulların ücretsiz muayeneleri yapılmış ve sıhhi konferanslar düzenlenmiştir.

– Ankara'da 160 öğrenciye öğle yemeği temin edilmiş ve sıhhi konferanslar verilmiştir.

– Antalya'da ücretsiz muayene faaliyetlerinde bulunulmuş ve sıhhi konularda konferanslar verilmiştir.

– Aydın'da faaliyet yürüten hayır cemiyetleri ile iş birliği yaparak yoksul öğrencilere yardım edilmiş, dilencilikle mücadelede bulunulmuş ve sıhhi konferanslar verilmiştir.

– Bilecik'te sıhhi konularda üç konferans verilmiş ve 60 çocuk sünnet ettirilmiştir.

– Bolu'da bir koşu ve güreş yarışması düzenlenerek elde edilen 841 lira gelir ile yoksul ve kimsesizlere yardım edilmiş, iki kadının ücretsiz ameliyat olması sağlanmış, Zafer Bayramı kutlamalarında 216 lira bedelle 60 çocuğu sünnet ettirilmiş ve askeri pavyonların inşası için 700 lira yardımda bulunulmuştur.

– Çanakkale'de yoksul kimselerin ücretsiz muayeneleri yaptırılmış ve 100 yoksul çocuk sünnet ettirmiştir.

– Denizli'nin köylerinde sıhhi konferanslar düzenlenmiştir.

– Diyarbakır'da tedavi evi açılmış, 100 yoksul kimseye ücretsiz muayene yapılmış, dul kadınlar için trikotaj kursu açılmış, kışın muhtaç kimselerin yakıt ihtiyaçları karşılanmıştır.

– Edirne'de sıtmalılar için poliklinik açılmış, dul kadınlar için trikotaj kursu açılmış ve sıhhi konularda konferanslar verilmiştir.

– Eskişehir'de faaliyet yürüten Himaye-i Etfal Cemiyetinin bakım evi tadil ettirilmiş, 1.028 hastanın muayeneleri yaptırılmış ve bu hastalar için 326 liralık tedavilerini karşılanmış, yoksul kimselere 633 lira yardımda bulunulmuş, 180 çocuğun giyim ihtiyaçları karşılanmış ve salgın hastalıklarla mücadele faaliyetlerinde bulunulmuştur.

64 **BCA**, 490.10.0.0/1464.4.2, 1932.

– İstanbul'da faaliyet gösteren hayır cemiyetleri ve talebe yurtlarına yardımlarda bulunulmuştur.

– Gaziantep'te sıhhi konularda iki konferans verilmiş ve Himaye-i Etfal ile Hilal-i Ahmer Cemiyetleri ile ortak yardım faaliyetlerinde bulunulmuştur.

– Giresun'da İçtima-i Muavenet Şubesinin üyesi olan doktorlar tarafından yoksulların muayenesi yaptırılmış ve 36 öğrencinin giyim ihtiyacı karşılanmıştır.

– İçel'de 60 çocuğun sünneti yaptırılmış, 80 öğrencinin okul ihtiyaçlarını karşılamış ve yerli ürün sergisi açılmıştır.

– İzmir'de sıhhi konularda konferanslar verilmiş, yoksul öğrencilere yardımda bulunulmuş ve Urla'da köylülerin un ihtiyaçları karşılanmıştır.

– Kastamonu'da haftada iki gün yoksul kimselerin muayeneleri yaptırılmış, bir öğrenciye 10 lira yardımda bulunulmuş, 53 hastanın ilaçları temin edilmiştir.

– Kayseri'de ücretsiz muayene faaliyetlerinde bulunulmuş ve sıhhi konularda konferanslar verilmiştir.

– Kocaeli'nde bir aşhane açılmış ve bir talebe yurdu vücuda getirilmiştir.

– Konya'daki hayır cemiyetleri ile müşterek olarak yardım faaliyetlerinde bulunulmuş, 120 çocuğun giyim ihtiyaçlarını karşılanmış, yoksul öğrencilere 120 lira yardımda bulunulmuştur. Ayrıca 12 Mayıs 1932 tarihinde Sırrı Alıç tarafından sıhhi konularda bir konferans verilmiştir.[65]

– Kütahya'da ücretsiz muayene odası açılmış ve sıhhi konularda konferanslar verilmiştir.

– Samsun'da ücretsiz muayene faaliyetlerinde bulunulmuş ve sıhhi konularda konferanslar verilmiştir.

– Sinop'ta bir poliklinik açılmış, 232 hastanın muayene edilmesi sağlanmış ve ilaçları temin edilmiştir.

– Tekirdağ'da bir poliklinik açılmış, ücretsiz muayene hizmeti sağlanmış ve sıhhi konularda konferanslar verilmiştir.

---

65 Atila Zorlu, **Türkiye'de Halkevleri ve Konya Örneği**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004, s. 62.

– Van'da yoksul kimselere gıda yardımında bulunulmuş ve muhtaç kimselerin muayenesi yaptırılmıştır.

– Yozgat'ta yedi şehit çocuğunun 600 lira bedelindeki eğitim ihtiyaçları karşılanmıştır.

– Zonguldak'taki yoksul öğrenciler ve ailelerine nakdi yardımlarda bulunulmuş ve sıhhi konularda konferanslar verilmiştir.

– 1933 yılında İçtimai Muavenet Şubesi tarafından yürütülen faaliyetlerden bazıları aşağıdaki gibidir:

– Ankara'da hayır cemiyetler ile müşterek hareket edilerek bir talebe yurdu açılmış ve yurda 21 öğrenci yerleştirilmiştir.

– Antalya'nın Cevizli köyünde çıkan yangından etkilenen afetzedelerin sıhhi bakımları sağlanmıştır.[66]

– Balıkesir'de 2.338 öğrenci muayene ettirilmiştir.

– Bolu'da açılan poliklinikte 193 hasta muayene edilmiştir.

– Bursa'da bir Teavün Sandığı kurulmuş ve bu yolla toplanan bağışlar ile 4.000 işçiye yardım edilmiştir.[67]

– Denizli'de Halkevi İçtima-i Muavenet Şubesi yaptığı geziler sırasından sıtmaya yakalanmış köylülerin kinin ihtiyaçları tespit edilmiş ve bu konularda bilgilendirici toplantılar düzenlenmiştir.[68]

– Diyarbakır'da Himaye-i Etfal Cemiyeti ile müşterek yürütülen yardım çalışmaları kapsamında 12 yataklı bir bakımevi açılmıştır.[69]

– Eskişehir'de varlıklı kimselerden toplanan bağışlarla yoksul kimselere yiyecek ve yakacak yardımı yapılmıştır.[70]

– Gaziantep'te Himaye-i Etfal Cemiyeti ve Hilal-ı Ahmer Cemiyeti ile iş birliği içinde 148 yoksul öğrencinin giyim ve 250 öğrencinin beslenme ihtiyacı karşılanmıştır.[71]

---

66 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1934, s. 12.

67 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s. 24.

68 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s. 20; 76-80; Serap Demir Aydoğan, **Halkevlerinin Toplum Sağlığının Korunmasına Yönelik Faaliyetleri (1932-1951)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2021, s. 72.

69 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s. 32.

70 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s. 36.

71 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s. 17, 38.

– Isparta'da bataklıkların kurutulması için çalışmalar yürütülmüş böylelikle sıtma hastalığı ile mücadele edilmiştir.[72]

– Kütahya'da dilencilikle mücadele kapsamından yedi çocuğun eğitimini devam ettirmesi sağlanmıştır.

– Trabzon'da 1.903 hasta ücretsiz muayene edilmiştir.

– Zonguldak'ta 528 hasta ücretsiz muayene ettirilmiş, yetim ve yoksul öğrenciler için Şapkacılık ve Sepetçilik Mektebi açılarak bu kimselerin çalışma hayatına katılmalarına zemin hazırlanmıştır.[73]

Yukarıda verilen faaliyet örneklerinde de anlaşılacağı üzere İçtimai Yardım Şubesi, içinde bulunulan dönemin sosyal ve ekonomik gelişmeleri doğrultusunda hareket etmiştir. Türk milletinin temel değerlerinden biri olan yardımseverlik ve bu his doğrultusunda açılan hayır kurumları Şubenin sosyal yardım faaliyetlerini desteklemiştir. Böylelikle yoksul ailelere, işsizlere, kimsesiz çocuklara, doğal afetlere maruz kalan vatandaşlara, ilaç alamayan hastalara, maddi açıdan muhtaç öğrencilere, göçmen vatandaşlara, korunmaya muhtaç hayvanlara yapılan yardımlar bir bütün olarak toplumsal refahın artmasına zemin hazırlamıştır.

Sonuç

1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ve ardından başlayan inkılaplarla başlayan devletin modernleşme süreci, sağlık ve sosyal yardım işlerini de kapsamıştır. Bu bağlamda Türk milletinin benliğinde asıllardır var olan muhtaçlara yardım etme gayesi, Cumhuriyet Dönemi'nde devletin sosyal kimliğinin oluşmasına yön vermiştir. Sağlık ve sosyal yardım meseleleriyle bizzat ilgilenen kurum ve kuruluşlar, salgın hastalıklardan çocuk ölümleri ile mücadeleye kadar toplum sağlığını korumak üzere tüm faaliyetlerini yasal bir dayanak çerçevesinde gerçekleştirmiştir.

Bu dönemde yürütülen sosyal hizmet ve yardım faaliyetleri sadece şehir merkezlerinde değil, köylere kadar ulaştırılmış böylelikle devletin yürüttüğü çalışmalar, tüm vatandaşlar üzerinde uygulanabilir bir seviyeye olmuştur. Büyük afetlerden birisi olan salgın hastalıklar konusunda önemli mesailer harcayan Cumhuriyet İdaresi, başta sıtma olmak üzere ülke genelinde görülen veba, çiçek hastalığı, trahom gibi hastalıkların nüfusun azalmasına sebep olduğunun farkında olarak aldığı önlemleri genişletmiştir. Bu çerçevede salgın hastalıklarla mücadele

72 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s. 48.

73 **Halkevlerinin 1933 Senesi Faaliyet Raporları Hülâsaları**, s. 58, 80.

kurum ve kuruluşlarının açılması ve bu tesislerde görev yapacak sağlık ekiplerinin donanımlı hale gelmesi için enstitülerin vücuda getirilmesi alınan önlemlerden bazılarıdır. Umumi Hıfzıssıhha Müessesesi, devletin yürüttüğü sağlık işlerini bilimsel bir temele bağlayan bir kurum olarak üstün hizmetler vermiştir. Özellikle kadınlara çocuk sağlığı konusunda yapılan bilgilendirici toplantılar sağlıklı bir nesil yetiştirmek dolayısıyla da toplumsal gelişmeyi hızlandırmak açısından önem taşımıştır. Salgına karşı yürütülen çalışmalar toplum sağlığını koruduğu gibi hastalıkların önlenerek çalışma hayatının sürdürülebilirliğini de artırmıştır. Yoksul kimselere ücretsiz hizmet ulaştırmak için kanunları araç olarak kullanan devlet, özellikle Hıfzıssıhha Kanunu ile sosyal hizmet ve yardım politikalarını kolayca hayata geçirebilmiştir.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında güçlendirilmeye çalışılan sosyal devlet kimliğine hayır cemiyetlerinin de katkısı olmuştur. Ancak hükümet sosyal yardım işlerinin kendi elinde bulunması için çaba sarf etmiştir. Bu çerçevede çıkardığı kanun ve yönetmeliklerde sosyal yardım işlerinin ücretsiz olması hususunun altını önemle çizmiştir. 1920'lerin başından itibaren ülkenin içinde bulunduğu mali güçlükler sosyal hizmet ve yardım işlerinin yürütülmesi için bir engel sayılsa da Cumhuriyet İdaresi sosyal yardım hususunda ideal seviyeye ulaşmak için büyük mesailer harcamıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında halkın ücretsiz muayene ve tedavi edilmesi yolunda atılan adımlarla vatandaşların sağlık sorunlarının çözülmesi dolayısıyla da artan ölümlerin önüne geçilmesi sosyal kalkınmayı hızlandırmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları[74]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmî Yayınlar[75]

Resmî Gazete

TBMM Kanunlar Dergisi

TBMM Tutanak Dergisi

TBMM Zabıt Ceridesi

Gazeteler

Akşam

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Son Posta

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Akgün, Seçil Karal, Uluğtekin, Murat, **Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a**, Türk Hava Kurumu Basımevi, Ankara 2002.

As, İzzettin, **Bir Sosyal Hizmet Kurumu Olarak Darüleytam**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.

Ayberk, Nuri, **Türkiye'de Trahom Mücadelesi**, Kader Matbaası İstanbul 1936.

Bisno, Herbert, **The Philosophy of Social Work**, Public Affairs Press, Washington 1952.

C.H.F. Halkevleri Talimatnamesi, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

Can, Neslihan, **Atatürk ve İnönü Dönemi Sosyal Yardım Politikalarının Karşılaştırmalı Bir Analizi (1923-1950)**, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 2014.

74 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

75 Resmî Yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Çapa, Mesut, **Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)**, Türk Kızılay Derneği Yayınları, Ankara 2010.

Dilik, Sait, "Sosyal Güvenlik ve Sosyal Hizmetler Arasındaki İlişkiler", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1, s. 78.

Dilik, Sait, "Sosyal Yardımlar-İki Anlamlı Bir Terim", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C 35, S 1, s. 55.

Doğan, Çağlar, "Cumhuriyet Devrinde 1981'e Kadar Özel Eğitim", **Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi**, C 15, S 1, s. 329.

Fink, Arthur, **Sosyal Hizmet Alanı**, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara 1963.

Hilal-i Ahmer Mecmuaları, C 1, 15 Eylül 1921, s. XXXI.

III. Milli Sosyal Hizmetler Konferansı/Türkiye'de Sosyal Değişme ve Sosyal Hizmetler, 11-14 Aralık 1968, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara.

Karayaman, Mehmet, "İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi", **Türkiye Klinikleri Tıp Etiği Hukuku Tarihi Dergisi**, C 18, S 3, 2010, s. 141.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri**, Edebiyat Yayınevi, Ankara 1971.

Özbek, Nadir, **Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

Özer, Sevilay, "Türkiye'de Trahomla Mücadele (1925-1945)", **Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, 204, s. 128.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973.

Sarıkaya, Makbule, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Bir Sosyal Hizmet Kurumu: Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyet", **Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S 34, 2017, s. 322.

Tuğluoğlu, Fatih, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Verem Mücadelesi ve Propaganda Faaliyetleri", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, S 13-14, 2008, s. 11.

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Nizamname-i Esasisi, 1925, s. 4-5.

Türkiye Himaye-i Etfal Cemiyeti Umumi Merkezi, On Birinci ve On İkinci Seneler Umumi Kongresine Takdim Edilen 1932-1933 Seneleri Mesai Raporu, Ankara 1933, s. 12.

Türkmen, Bekir, **Cumhuriyet Döneminde Sosyal Hizmetler ve Sosyal Hizmet Müesseseleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1987.

Türkoğlu, İrfan, "Sosyal Devlet Bağlamında Türkiye'de Sosyal Yardım ve Sosyal Güvenlik", **Akademik İncelemeler Dergisi**, C 8, S 3, 2013, s. 286.

Yıldırım, Nuran, **İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi**, Darülaceze Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

EKLER

Ek-1: Himaye-i Etfal Cemiyeti tarafından kurulan Doğum Evi, **Son Posta Gazetesi**, 30 Eylül 1932.

Bakırköyünde Faydalı Ve Hayırlı Bir Müessese

Bakırköy doğum evi binası

Himayei Etfal Cemiyeti Bakırköy şubesinin tesis ettiği doğum evi halk için çok faydalı olmaya başlamıştır. İki husuî hasta odası ile bir salon bir ameliyatane bir doğum odası, takımhane, hastabakıcı, doktor odaları, çamaşırhane, banyo, mutfak dairelerinden müteşekkil olan doğum evi muhitin en mübrem ihtiyaç-

Doğum için müesseseye müracaat edenler büyük bir suhulet ve şefkat görmektedirler. Doğum evinin bir faydasıda çocuk bakımı usullerini halka tamim etmiş olmasıdır. İcap ettikçe annelere çocuk bakımı ve doğum hakkında mükemmel ve faydalı malûmat verilmektedir. Bakırköy Himayei Etfalinin mesaisi çok

Ek-2: Bakırköy'de Açılan Doğum Evi, **Akşam Gazetesi**, 24 Haziran 1933

Sahife 6 AKŞAM

Bakırköy doğum evinde bir saat..

Bütün Bakırköy hanımlarının alâkadar oldukları kıymettar bir müessese..

Bir hastanenin aylık masrafı: 14 lira kasap, 13 lira bakkal, 5 lira zerzavatçı, 2 sütçü..

Bakırköy doğum evinin şık binası, hastanenin idare heyeti toplantı halinde, ebe hanımın elinde 8 günlük sıhhatli bir yavru

Ek-3: "Sağlık, Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü", **Milliyet**, 29 Ekim 1933.

Ek-4: "Sağlık, Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü", **Milliyet**, 29 Ekim 1933.

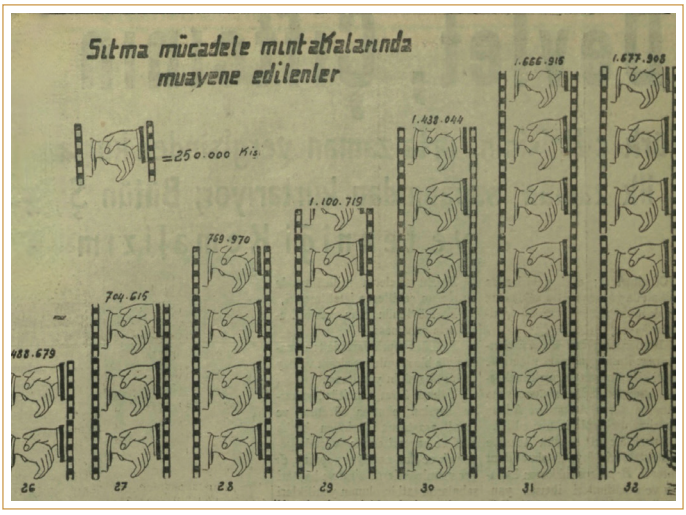

Ek-5: "Sağlık, Devlet İşi Oldu. Köyler Cumhuriyette Hekim Yüzü Gördü", **Milliyet**, 29 Ekim 1933.

Kör, sağır ve dilsizler müessesesinde musiki dersi.

TARIK MÜMTAZ'IN RUMELİ GAZETESİ VE YENİ TÜRKİYE

Memiş MERDAN*

ÖZET

Bildiride Yüzellilikler (150'lik) Listesi'nin 21. sırasında yer alan Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'da kaldığı dönem ve bu zaman içinde yürüttüğü faaliyetler ve yayınladığı Rumeli gazetesi üzerinde odaklanılmıştır. Tarık Mümtaz'ın yayımladığı Rumeli gazetesinde (1924-1925) Lozan Barış Antlaşması, Cumhuriyetin ilânı, Türkiye'deki yeni rejim, yeni başkent Ankara, Türk dış politikası gibi konular ele alınmıştır. Sergilenen yaklaşım Dr. Şefik Hüsnü'nün İstanbul Komünist Grubu ve "Aydınlık" dergisi istikametinde solcu (komünist) yaklaşımı olsa da bunun daha çok tam bir milliyetçi yaklaşımı olduğu söylenebilir. Rumeli gazetesi, barıştan, vatanseverlikten, adaletten, eşitlikten, eğitimden, modern hayatı benimsemekten yanadır. Türkiye Cumhuriyeti'ni de dış dünyada böyle tanıtmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yüzellilikler, Tarık Mümtaz, Bulgaristan, Rumeli Gazetesi, Türkiye Cumhuriyeti.

* Dr. Öğr. Üyesi, Şumen Episkop Konstantin Preslavski Üniversitesi, Beşerî Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Bulgaristan, m.merdan@shu.bg, ORCID ID: 0000-0002-1236-2477

TARIK MÜMTAZ'S RUMELI NEWSPAPER AND THE NEW TÜRKİYE

ABSTRACT

The article investigates the period when Tarik Mumtaz, who is number 21 in the list of 150 people, stays in Bulgaria. We emphasize on his activity in Bulgaria, mainly on Rumeli newspaper he issued. Rumeli newspaper (1924-1925) issued by Tarik Mumtaz refers to topics like the peace treaty of Lausanne, the proclamation of the Republic, the new regime in Türkiye, the new capital Ankara and the foreign policy of Türkiye. Though the newspaper clearly shows its sympathies for Aydinlik magazine, issued by the Communist group in Istanbul, led by Dr. Shefik Husnu, we could say that it is a nationalist one in the fullest and positive sense of the term. Rumeli newspaper supports the ideas of peace, patriotism, justice, equality, education and adoption of the modern way of life. This is the way Republic of Türkiye is presented to the world.

Keywords: 150 Personae non Gratae of Türkiye, Tarık Mümtaz, Bulgaria, Rumeli Newspaper, Republic of Türkiye.

Giriş

Bu çalışmada Yüzellilikler (150'lik) Listesi'nin 21. sırasında yer alan Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'da kaldığı dönem ve bu zaman içinde yürüttüğü faaliyetlerve yayınladığı *Rumeli* gazetesi (1924-1925) üzerinde odaklanılmıştır. Şu ana kadar bu konu kapsamlı bir biçimde ele alınmamıştır. Bu konuda yayınlanmış fakat popüler olarak niteleyebileceğimiz, bununla birlikte, araştırmacılar tarafından sık sık yararlanılan Kamil Erdeha,[1] İlhami Soysal,[2] Tevfik Okday[3] gibi yazarların çalışmalarındaki bilgiler kısıtlı, bazen ise çelişkilidir. Buna rağmen söz konusu çalışmalar bazı önemli ipuçları vermektedir. Bunlara mukabil, 2010 yılında çıkan *Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2009)* başlıklı kitabında Altan Deliorman, "1924 yılında Eskicuma'da yayınlanmaya başlayan *Rumeli* gazetesinin başyazarı Tarık Mümtaz (Göztepe) Türkiye'deki Cumhuriyet rejimine karşı yazılar yazıyordu" iddiasını ortaya atmıştır.[4]

Çalışmamızda, Tarık Mümtaz hakkında Türkiye arşiv belgelerinden istifade etmiş olan Şaduman Halıcı'nın "Yüzellilik Gazeteciler"e adanmış eseri[5] ve Tarık Mümtaz'ın yayınlanmış olan anılarından[6] hareketle Bulgaristan Türkçe ve Bulgarca basını ile devlet arşivlerinde muhafaza edilen belgelerden, hem de bilimsel ve popüler literatürden elde edilen bilgilerden karşılaştırma yöntemiyle istifade edilmiştir. Metin içindeki alıntılarda köşeli parantez içinde verilen açıklamalar bize aittir.

Tarık Mümtaz hatıralarını *Mütareke Gayyası* ve *Mütareke Günleri* adı altında *Yeni Sabah* ve İstiklal gazetelerinde yayınlamıştır. Bunlar ilk defa Kadir Mısıroğlu tarafından 1960'lı yıllarda yayına sunulmuştur. 2018 yılında Hasan Afşin Günaydın, hatıratın ilk yayınlandığı gazeteyi esas alarak Tarık Mümtaz'ın bu çalışmasını yeni baştan yayına hazırlamıştır. Mısıroğlu tarafından yayınlanan

---

1 Kamil Erdeha, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.

2 İlhami Soysal, **150'likler**, Gür Yayınları, İstanbul 1985; **İlhami Soysal, 150'likler Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular?**, Genişletilmiş 3. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul 1988; **İlhami Soysal, Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler**, İkinci Basım, Bengi Yayınları, İstanbul 2008.

3 İsmail Hakkı Tevfik Okday, **Bulgaristan'da Türk Basını**, Hürriyet Ofset Batbaacılık ve Gazetecilik A. Ş., Tarihsiz.

4 Altan Deliorman, **Bulgaristan'da Türkçe Basın (1865-2009)**, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 2010, s. 90.

5 Şaduman Halıcı, **Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2021.

6 Tarık Mümtaz Göztepe, **Gurbet Cehennemi. Mütareke Sonrası Hatırat**, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

hatırat metni hakkında Bulgaristan, Romanya, Almanya bölümlerini hiçbir şekilde ihtiva etmediğini belirten Hasan Afşin ile Yusuf Turan Günaydın, Mısıroğlu'nun yaptığı yayının oldukça müdahaleli olduğunu yazmışlardır.[7]

Şaduman Halıcı, Tarık Mümtaz'ın 1938 yılından nüfus cüzdanı kaydına dayanarak, 1892 yılında İstanbul Göztepe'de doğduğunu, asıl adının Ahmet Tarık olduğunu tespit etmiştir.[8] Halıcı, Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'a gelişini 1921 yılında göstermiştir.[9] Fakat elimizdeki malzemeye göre bu geliş biraz daha geç gerçekleşmiştir. Tarık Mümtaz, anılarında önce Varna'ya yerleştiğini; burada kaldığı müddetçe İstanbul'daki *Tevhid-i Efkar* gazetesine "Ali Topçiyef" takma adıyla "Bulgaristan Mektupları" adı altında bir dizi halinde yazı göndermeye başladığını yazmıştır.[10] Bulgaristan'ın bazı genç Türk gazetecileri, bu "Ali Topçiyef"in aslında Tarık Mümtaz olduğunu anlayınca bunu İstanbul'daki gazeteye bildirmiş ve Tarık Mümtaz'ın yazılarının Türkiye'de yayını durdurulmuştur.[11] Söz konusu Bulgaristan Türk gazetelerinin bu saldırıları Tarık Mümtaz'ın ülke dışına çıkarılmasına kadar devam etmiştir. Bu doğrultuda en ateşli yazıları yazanlar Razgrad'da yayınlanan *Deliorman* gazetesi yazarları "Mustafa Kaya" takma adıyla Alyanakzade Mustafa Şerif ve Saraç Salihoğlu Mahmut Necmeddin (Necmettin)'dir. Bu yazılar, Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'a gelişi ve buradan ayrılışı hakkında önemli bilgiler vermektedir.

İlhami Soysal, "damadın damadı" olarak tanıttığı Tarık Mümtaz'ın,[12] Türk ordusu tarafından "İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılmasından sonra İstanbul'da kalmanın tehlikeli olduğunu görüp" 1922 yılında Ferit ve Vahidettin'in ardından yurt dışına kaçtığını ve anılarına atıfla onun "zor günler yaşadığını"[13] yazmıştır.

Nurşen Mazıcı, Tarık Mümtaz'ın, Türkiye'den "kaçışından sonra bir süre Mısır'da, sonra Yunanistan'da" yaşadığını yazmıştır.[14] Bu bilgi, Tarık Mümtaz'ın

---

7 Göztepe, **age.**, s. 22-34.

8 Halıcı, **age.**, s. 350.

9 Halıcı, **age.**, s. 354-355.

10 Göztepe, **age.**, s. 278.

11 Göztepe, **age.**, s. 295, 308-309.

12 İlhami Soysal, Tarık Mümtaz hakkında kullandığı "damadın damadı" ifadesini muhtemelen, kitabına aktardığı TBMM Gizli Celse Zabıtları'ndan (Soysal, **age.**, s. 67-133) almıştır: "*Kuvayı İnzibatiye Başkumandanı ve Harbiye Nazırı esbakı Süleyman Şefik, Kuvayı İnzibatiye Erkanı Harbiye Reisi Miralay Refik, Ahmed, firaridir, Bulgaristandadır ve halâ faaliyettedir. Kuvayı İnzibatiye mitralyöz kumandanı ve damadın damadı Tarık Mümtaz, ilk nigehban teşkil edenlerdir*…" Soysal, **age.**, s. 82.

13 Soysal, **age.**, s. 290-291.

14 Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)**, Dilmen Kitabevi, İstanbul 1984, s. 145-146.

anılarındaki bilgilerle çelişmektedir. Fakat araştırmacı ilgi ve dikkat çekici bir tespitte bulunarak,150'lliklerin kesin listesinin 1 Haziran 1924'te hazırlandığını, "149 kişilik listenin 150'ye tamamlanması için Damat Ferit Paşa'nın yaveri Tarık Mümtaz (Göztepe) de bunlar arası"na alındığını yazarmıştır.[15]

Kamil Erdeha, Tarık Mümtaz'ın Türkiye'den ayrılışının Vahidettin'den sonra olduğunu kabul etmektedir.[16] Şaduman Halıcı ise, Tevfik Okday'a atfen T. Mümtaz'ın Bulgaristan'a gelişini, daha once belirtildiği gibi, 1921 yılının sonuna çekmektedir: "Zira 1 Eylül 1921'de Eskicuma'da yayın hayatına giren Terbiye Ocağı gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü üstlendi"[17] diye belirtmektedir. Ona göre, Tarık Mümtaz "1925 yılının sonuna kadar" Bulgaristan'da kalmıştır.[18]

Tarık Mümtaz, anılarında (hatıratında) kesin tarihler vermekten kaçınmıştır. Bulgaristan ile ilgili bölüme Varna'ya birtakım "kaçak kafilelerin" gelişinden bahsederek başlamıştır. Bunlar arasında "eski Dahiliye nazırlarından tut da valilere ve generallere kadar her mertebeden devlet adamları"nın bulunduğu "muhalefet firarileri" vardır[19].Tarık Mümtaz, İstanbul'dan Varna'ya gelen, oradan da "kendilerini Balkan memleketlerine" atan bu "kafileler" arasında yer almıştır.

Bunlardan başka, Tarık Mümtaz, anılarında bir vapurun İstanbul'dan "yangından çıkar gibi dehşetle bırakıp kaçan politika firarilerinin en son ve en geç kalmış küçük bir kafilesini" getirdiğinden söz etmektedir. "Bu vapur sintinesinden güvertesine kadar Ermeni muhacirleriyle tıklım tıklım doluydu" demektedir.[20]

O dönem Varna yerel basınından *Varnenska poşta (Varna Postası)* gazetesinde İstanbul'dan Varna'ya Ermeni sığınmacılarının geldiğini bildiren ilk haber 10 Kasım 1922 tarihlidir.[21] Aynı gazetenin 23 Kasım 1922 tarihli sayısında Varna'da ikamet edecek olan tüm yabancı uyruklu kişiler ve "İstanbul'dan gelen Ermeniler"in ay sonuna kadar Jandarma Şubesi'ne kaydolmaları gerektiği bildirilir.[22] 2 Aralık 1922 tarihli sayısında da şehirdeki Ermenilerin Varna Ermeni kilisesi bahçesinde bir araya gelip kendilerini kabul ettikleri ve gösterdikleri iyi muamele için Sofya'daki hükümete ve Bulgar halkına teşekkürlerini sundukları haberine yer verilmiştir[23].

---

15 Mazıcı, **age.**, s. 141.

16 Erdeha, **age.**, s. 218.

17 Halıcı, **age.**, s. 354-355.

18 Halıcı, **age.**, s. 355.

19 Göztepe, **age.**, s. 227.

20 Göztepe, **age.**, s. 228-229.

21 **Varnenska poşta**, S 1012, 10 Kasım 1922.

22 **Varnenska poşta**, S 1023, 23 Kasım 1922.

23 **Varnenska poşta**, S 1031, 2Aralık 1922.

Deliorman gazetesi, Tarık Mümtaz hakkında "*Refet Paşa'nın* İstanbul'a *duhulü anlarında soluğu Bulgaristan'da almış*" sözlerini kullanmıştır.[24] Yine *Deliorman* gazetesi, 28 Şubat 1924 tarihli sayısında, "Edirne'de çıkan *Paşaeli* gazetesine" atfen Tarık Mümtaz'ın "*Türk cemiyetinin asil bünyesinden koparıp attığı bu hıyanet* çıbanı *Yunanın son haydut neferi* İzmir'in *coşkun sularında can verirken vatanı terk etmiş ve melun bir zümre ile bir tarafa* çekilmiş" olduğunu yazmaktadır.[25] Sunmuş olduğumuz bu bilgilere göre Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'a gelişini, İlhami Soysal ve Kamil Erdeha'nın tespitleri doğrultusunda 1922 yılının sonbaharına (Eylül, Ekim, Kasım) bağlayabiliriz.

Bundan başka Şumnu Terakki Matbaası'nda çıkan ve Bulgaristan Muallimini İslamiye Cemiyet-iİttihadiyesi'nin yayını olan *Terbiye Ocağı* dergisinin elimizdeki sayılarında[26] Tarık Mümtaz'ın adı geçmemektedir. Fakat bu derginin devamı olan ve Varna İleri Matbaası'nda basılan *Bulgaristan* Türk *Muallimler Mecmuası*'nın 1 Kanunusani/Ocak 1924 tarihli 2. sayısında Tarık Mümtaz'ın "Karaca Paşanın Mezarı" başlıklı bir yazısı vardır.[27]

Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'dan ayrılışı ise 1925 yılının ilkbaharındadır. *Deliorman* gazetesine göre, 30 Mart 1925 sabahı saat dokuz sularında Tarık Mümtaz'ın yanına bir jandarma gelir ve ona Eskicuma Kaza Kaymakamı tarafından çağırıldığını bildirir. Kaza Kaymakamı, Tarık Mümtaz'a Hariciye Nezareti tarafından "su-i halinizden dolayı" sınır dışı edildiğini, bu münasebetle Varna "treni zamanına kadar" yola hazırlanmış olması gerektiğini ve ona bir polis memuru "terfik ettiğini" beyan eder. O geceyi Varna'da geçiren Tarık Mümtaz, 31 Mart günü Romanya'ya geçer.[28] Dolayısıyla, 150'likler listesinde 21 numarada kayıtlı olan Tarık Mümtaz'ın çıkardığı *Rumeli* gazetesinin son 21. sayısı da 29 Mart 1925 Pazar günü çıkmıştır.

1923 yılının yaz aylarında Eskicuma Türk Maarif Encümeni azaları tarafından Tarık Mümtaz'a Mekatib-i İslâmiye Müdürü vazifesi teklif edilir.[29]

---

24 **Deliorman**, S 105, 24 Eylül 1924.

25 **Deliorman**, S 72, 28 Şubat 1924.

26 **Tebiye Ocağı**, Yıl 1, S 1, 8 Eylül 1921; S 3, 15 Teşrinisani 1921; S 4, 25 Kanunuevvel 1921; S 5, 1 Şubat 1922.

27 **Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası**, S 2, 1 Kanunusani 1924.

28 "Tarık Nasıl Sürüldü?", **Deliorman**, S 132, 12 Nisan 1925. Tarık Mümtaz, anılarında yine o gün Romen hudut istasyonundan elinde pasaport olmadığı için Bulgaristan'a geri çevirildiğini yazar (Göztepe, **age.**, s. 364-366). Anı kitabındaki olayın akışını takip edersek, aynı gece Tarık Mümtaz, bir Bulgar hudut karakolu askerlerinin delaletiyle Romanya'ya geçer (Göztepe, **age.**, s. 375-382).

29 Göztepe, **age.**, s. 300-301.

Tarık Mümtaz bu teklifi kabul eder; Eskicuma'da kaldığı zaman zarfında aktif bir faaliyet yürütür: Bulgaristan Türkleri arasında sporun yaygınlaşmasına gayret gösterir, "Terbiye Ocağı" kulübü ve buna bağlı kütüphane kurar, Bulgaristan Türkünün kültürel açıdan yükselmesine hizmet eder.

Tarık Mümtaz'ın *Rumeli* gazetesi Eskicuma (Tırgovişte)'da Türkçe yayınlanmıştır. Birkaç cümleden ibaret olsa da Bulgarca yazılar da vardır. Bu gazete, Bulgaristan'da o zamana kadar yayınlanan diğer Türkçe gazetelerin çoğuna göre, ister dış görünüşü bakımından, ister içerik bakımından olsun, çok daha kalitelidir desek abartılı olmaz. Çalışmamız esnasında *Rumeli* gazetesini incelediğimiz koleksiyonun sadece 14. sayısı eksiktir. Gazete dört sayfadan ibaret olup 4 Mart 1925 tarihli 19. sayısı ile son 21. sayısı altı sayfadır.

*Rumeli'*nin ilk sayısında Bulgarca olarak bu gazetenin programı yayınlanır. Programda, *Rumeli* gazetesinin, "üyeleri, genel olarak Müslüman tüccar, sanatkar ve öğretmen olup, bir matbaaya da sahip olan bir kooperatif tarafından çıkarıldığını"; maksadı okuyucularını ve özellikle gençleri çağdaş dünyanın kültürel gelişmeleriyle tanıştırmak olduğu; fakat "politikayla uğraşmayacağı, yalnız siyasî meselelere ve medenîbilgilere dair bir bölümü" olacağı belirtilmektedir[30]. Bu gazetede Tarık Mümtaz yine çeşitli takma adlar (Başyazıcı, Muhacir Baba, Aşık Garib gibi) kullanarak kendi imzasıyla yazı yayınlamaz. Bunun tek istisnası, gazetenin 19 Şubat 1925 tarihli 18. sayısındaki baş makaledir.[31] Gazetedeki yazıları konu bakımından genel olarak şu iki gruba ayırabiliriz: Bulgaristan Türkleriyle ilgili yazılar, Türkiye Cumhuriyeti ile ilgili yazılar.

Bulgaristan Türklerinin sorunlarıyla ilgili yazılarda *Rumeli* gazetesi önemle Bulgaristan Türkünün eğitimi üzerine durur. Mustafa Kemal'in eğitim konusunda söylemiş olduğu bazı sözlerine yer verir.[32] Kaliteli bir eğitimin gerçekleşmesi için okulların önemli -bazen de tek- gelir kaynağı olan vakıf okul arazilerine yönelik saldırılara karşı koyar, Başmüftülüğün o dönemdeki Vakıflar Müdürü Mehmet Celil'e de sert eleştiriler yöneltir.[33] Tarık Mümtaz, Türklerin (Müslümanların, İslâmların) haklarını savunur. Örneğin Trakya Komitesi üyelerinden Stoyan Mavrodief adlı bir Bulgar lisesi öğretmeninin Bulgarca çıkan iki gazetedeki yazılarına cevap verirken *Rumeli şöyle* diyor:

---

30 **Rumeli**, S 1, 15 Ağustos 1924.

31 **Rumeli**, S 18, 19 Şubat 1925.

32 Örneğin 5. sayıdaki (26 Eylül 1924) "Gazi'nin Büyük Sözü" başlıklı yazıya bkz.

33 **Rumeli**, S 9, 9 Teşrinisani 1924; S 13, 22 Kanunuevvel 1924 vd.

"Eğer bu yazıları bir Amerikalı yahut yabancı bir Avrupalı yazmış olsaydı biz buna hiç hayret etmeyecek dudağımızı bükerek geçecektik. Fakat Türkiye'de okuyup yazan ve senelerden beri de Bulgaristan'ın Müslümanı en kalabalaık bir kasabasında yaşayan bir gimnazya [lise] muallimininİslamların yaşayışını ve olan biten işleri burada bu kadar yanlış göstermesine karşı söyleyecek söz bulamıyoruz. […] Ve biz bu pek ehemmiyetli hakkımızı isterken o makalenin muharriri olan MavrodiyefEfendiden akıl bile danışmayı hatırımızdan geçirmeyeceğiz. Çünkü Bulgaristan Türkü yirminci asrın insanı gibi yaşamak için lazım olan şeyleri isterken arkasında ona cesaret ve hak veren büyük bir kuvvet görüyoruz ki o da Bulgaristan'ın tehlikeli ve felaketli günlerinde muharebe meydanlarında bıraktığı siperler dolusu Türk ölüsüdür. […] Size soruyoruz muharrir efendi, Bulgaristan Türkünü ihanet ve sadakatsizlik halinde gösterecek bir tek misal bulabilir misiniz? O halde yazılarınızda bir az daha haklı olunuz […] Sonra Türk sporcuları Bulgaristan sokaklarında mızıka ile nümayişler yapıyorlar diyorsunuz. Bütün dünya sporculuğunda kökleşmiş güzel bir adet olan bu işleri de fena mı buluyorsunuz? Türk gençliği ile Bulgar gençliğini her gün biraz daha birbirine yaklaştıran bu kurtarıcı hareketlerini de tehlikeli görüyorsunuz […] Medenî bir milletin öz malı olan bu [gibi] hakları fena görmek ancak sizin de bizim de halâ acılarını unutamadığımız Sultan Hamid idaresinin idraksız polisine yakışacak bir zihniyettir […] Yazılarınızın hangi birine cevap verelim? Her Türk kahvesi Mustafa Kemal Paşanın resmini asıyor diye feryat ediyorsunuz? […] Türk için bu kadar aziz olan bir adamın resmini dükkâna asmak hem de Bulgaristan'ın genç Üçüncü Boris Hazretlerinin daima sağ tarafında bulundurmak şartı ile dükkanın bir köşesinde asmakla siyasete, ahlaka, sadakate ve terbiyeye dokunacak ne fenalık görüyorsunuz? […]"[34]

Bu yazı üzerine Mavrodief *Rumeli* gazetesine cevap niteliğinde bir mektup gönderir:

"Rumeli gazetesinde yazdığınız Haklı Bir Cevap'ı okudum. Biz Trakya Bulgarları Bulgaristan Türklerinin pek kıymetli hürriyetlerini katiyen çok görmediğimiz halde "Hakkımızı istiyoruz" isimli makalemiz fena anlaşılmış ve yanlış tercüme edilmiş olmalı ki, cevabınızda Türklere verilen hürriyeti çok mu görüyorsunuz? diye feryat ediyorsunuz. Acele cevap verelim ki, hayır, biz ne Türklerin ne de başka milletlerin

34 **Rumeli**, S 2, 26 Ağustos 1924.

hürriyet ve serbestliğini katiyen çok görmüyor ve bütün azlık milletlerin tam bir serbestlik içinde yaşamasını istiyoruz.Yalnız biz Trakyalılar Türkiyeden haklarımızı isterken güzel ve canlı bir misal göstermek için Bulgaristan Müslümanlarından bahsetmiştik.Halbuki bu samimi yazılarımız iyi anlaşılmamış ve Türk vatandaşlarımız lüzumsuz yere bize gücenmişlerdir.Ümit ediyorum ki bu mektubum bu yanlış anlaşmayı doğrultacak ve maksadımız iyi anlaşılacaktır. Hürmetlerimizi kabul ediniz muharrir efendi. İstoyan Mavrodiyef"[35].

Tarık Mümtaz, Eskicuma'da inşasını tasarladığı yeni modern Türk okul binasının finansmanını ve yerel idarenin bu konuda desteğini sağlar. Bunları *Rumeli* gazetesi sayfalarından öğreniyoruz[36]. Hatta 14 Kanunusani 1925 tarihli sayıda Mustafa Kemal Paşa ve eşi Latife Hanım'ın da bu okulun finansmanına katkıda bulunduğuna dair bilgiyi görmekteyiz.[37]

Yine bu gazetede Tarık Mümtaz, "cehaletle mücadele" sloganı altında birçok yazı yayınlar. Bu bağlamda dine ve din adamlarına karşı olmamakla beraber din ile siyasetin birbirine karışmasını kabul etmez. Örneğin Başyazıcı imzalı "Kara Kuvvet (Bugünün Gençlerine)" başlıklı yazıda[38] "*Büyük Cihan Muharebesi milyonlarca zavallı genç insanı aramızdan ayırarak geçti gitti.* Şimdi *bütün dünya milletleri omuz omuza tek bir düşmanla* çarpışıyor. *Bu tehlikeli düşmanın adı kara kuvvettir*" diye belirtilmektedir. Devamında Fransız İhtilâlinin *"bütün papazları Fransadan dışarı attı*"ğı, bu sebeple Fransa'nın *"dünyanın en kuvvetli ve yüksek milletler*[in]*den biri*" olduğu yazılmıştır. Ondan sonra makale şöyle devam eder:

"Türkiye asırlardan beri kara kuvvetin esiriydi. Türk tarihindeki sayısız Rus muharebelerini ve bozgun günlerimizi acı acı gözden geçirirken bunların yanında medrese saltanatı yazılı kanlı satırlara rastlıyoruz. Sakın bu satırlardan hakikî İslâm uleması ve muhterem din rehberleri kendilerine küçük bir hisse ayırmasınlar. Biz, din adamlarımızı bir cami kürsüsünde vaaz ve nasihat ederken çok sevgilşi ve muhterem buluruz. Bir hocaefendi kalbi Allah aşkıyla çarpan bir cemaat önünde imamlık vazifesini görürken biz onu kıymetli bir baba gibi sever ve takdis ederiz. Fakat hocaefendi din ve cami işlerini bırakıp da politika akıntılarına

35 **Rumeli**, S 3, 5 Eylül 1924.

36 **Rumeli**, S 5, 26 Eyül 1924; S 15, 14 Kanunusani 1925.

37 **Rumeli**, S 15, 14 Kanunusani 1925; Ayrıca bkz.: Göztepe, **age.**, s. 363.

38 **Rumeli**, S 5, 26 Eylül 1924.

karıştığı gün dünyanın fena ve sevimsiz adamıdır, işte o vakit kara kuvvet tam karşımızdadır. Bu yazılardan kimsenin gücenmeye hakkı yoktur çünkü canlı ve acıklı bir tarihin kanlı şahitleri önümüzde açık yatıyor. [...] İşte bütün bu canlı tecrübelerden sonra milletler rahat ve ümitli yaşamak için din işleriyle, millet işlerini ayırdılar [...] Din ve cami, hocaefendilerin eline; politika ile mektep, diplomatlarla terbiyecilerin eline verildi [...]".

Rumeli gazetesi sayfalarında Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış politika sorunları, Türkiye'deki kültür hayatiyla ilgili haberler de verilmiştir. Ziya Gökalp[39] ve Tevfik Fikret[40] gibi yazar ve şairler tanıtılmış, bu münasebetle Ankara ve İstanbul Türk Ocakları'nın faaliyetleri[41] hakkında bilgi verilmiştir. Diğer gruba göre, Tükiye ile ilgili yazılar sayıca daha azdır. *Rumeli* gazetesinin 9 Teşrinisani 1924 tarihli sayısında yayınlanan "Musul İşleri" başlıklı bir makaleden buraya birkaç cümleyi örnek olarak nakletmek isteriz:

"Bütün dünyanın gözleri dört açılmış ve Musul neft kuyuları etrafında kaynayan iğrenç İngiliz entrikaları üzerinden titremektedir [...] İngiltere bütün bu sayıp dökmekle bitmez işlerin er veya geç başına geleceğini biliyor. Ve bu korkunç rüyadan korkuyor [...] Çünkü zamanın en kahraman bir akıncı ordusunun arkasından ordulara 'ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri!' diye haykıran emsalsiz zafer kahramanının önünde denize dökülen Rum ordusu, şarktaki İngiliz kuvvet ve nüfuzunun tam kendisiydi. Bundan sonra Mudanya'da İsmet Paşa ile karşı karşıya gelen İngiliz murahhasları da, maşaları olan Rumlardan fazla bir kahramanlık gösterememişler ve nihayet bütün dünyanın önünde Türkün yüksek alnına parlak bir şeref çelengi takan Lozan Konferansı da son İngiliz itibar ve kuvvetini sürükleyip götürmüştü [...]."

"Cemiyet-i Akvam (Hak ve Adalet Yuvası mıdır?)" başlıklı makalede[42] Pravadılı Ali Cemal, uluslararası sorunlar ve özellikle Musul meselesi üzerinde durur. Ona göre, Cemiyet-i Akvam'ın

"Muharebeyi kazanan zalimlerin elinde yeni bir tuzak ve maşa olduğunu acı acı görenler de vardı. İşte pek çok geçmeden her şey

39 **Rumeli**, S 2, 26 Ağustos 1925; S 4, 12 Eylül 1924 vd.

40 **Rumeli**, S 1, 15 Ağustos 1924; S 8, 30 Teşrinievvel 1924 vd.

41 **Rumeli**, S 9, 9 Teşrinievvel 1924.

42 **Rumeli**, S 6, 7 Teşrinievvel 1924.

meydana çıktı, şimdi bu acı hakikatle yüz yüzeyiz. Mısır gibi, Hindistan gibi milyonlarca, yüz milyonlarca insanı sınırları içine toplayan zavallı esir memleketler bu milletler cemiyetine adamlarını göndermek hakkından mahrum edildikleri gibi koca Almanya, Rusya, Türkiye ve hatta Amerika bile bu haktan mahrum bırakılmıştır. [...] Yukarı Silezya, Rur, Fiume gibi Alman ve Avusturya memleketleri hep bu mahkemenin hükümlerine kurban gitmediler mi? Eğer bu cemiyetin nalıncı keseri gibi hep kendi tarafına keseceğini bilmeseler hiç (Musul) meselesini de İngilizler bu yalancı adalet mahkemesine bırakırlar mıydı? [...]"

Ali Cemal, dünyanın birçok yerinde "*paylaşmak için fırsat bekleyen* İngiliz *Başnazırı Makdonald ve onun adamları mı bizim davamızda hakimlik edeceklerdir* [...] *Muharebeyi kazanan aç gözlü galiplerden adalet beklemek* ölü *gözünden yaş beklemek kadar büyük akılsızlıktır."* diye yazmaktadır.

"Türkiye İnkılâbının Görünüşü" başlıklı bir makalede[43] "Başyazıcı" imzasıyla Tarık Mümtaz, Türkiye iç politikasının bazı sorunlarını ele almış ve "*Türkiye'yi kurtaranlar, yeni sınırları içinde serbest memleketin idare makinesini kurarken karşısında iki rehber gördü: biri laik Fransa ve diğeri Halk* Şuraları *Cumhuriyeti Rusya"* diye belirtmiştir.

Makale şöyle devam etmektedir:

"Yedi yüz senelik hakanlar ve sultanlar idaresinin uyuşturucu havasıyla yoğurulan bir memleket ilk hamlede dünyanın en geniş halk ve işçi efendiliğini kabul edemezdi. Hatta Temmuz İnkılâbıyla Sultan Hamid'in zorla alınan meşrutiyet idaresini bile, sayılı diplomatlardan geçinen adamlar dahi çürütmeye çalışmışlardı. Halife ve padişahlar başta olduğu halde Millet Meclisi kararlarıyla döndürülen devlet şeklini bile baldırı çıplaklar ve donsuzlar idaresi diye beğenmeyen bir zihniyet köylü ve amele dikatoryasını elbette kolay kolay hazmedemezdi. Sonra inkılâbı yapanların arasında görülen ve sivrilenleri gözden geçirirsek çoğunun Fransız hars, lisan ve irfanıyla yetişmiş adamlar olduğunu görürüz. […] işte bütün bu sebeplerden dolayıdır ki Türkiye büyük inkılâp binasını kurarken en karanlık Kurtuluş Harbi günlerinde silâhlarını, toplarını ve sayısız yardımlarını aldığı şimaldeki kara gün dostu komşusuna değil, laik Fransa Cumhuriyeti'ne gözlerini çevirdi ve köhne, çürük ve hastalıklı örümcek yuvalarını yıkarken bütün manzaralarda Fransa İhtilâl-i Kebirinden canlı levhalar

43 **Rumeli**, S 11, 3 Kanunuevvel 1924.

göze çarpıyordu. O günlerde her yıkıcı, bir Robespiyer, her hatip bir Danton, tekmil kanun koyucular birer Kondorse'ydi […] Türkiye inkılâp kahramanları omuzlarına yüklendikleri yıkıcı vazifeyicanlı çabuk ve alabildiğine cesaretle yerine getirdikten sonra, yapıcılık devri karşısına geldiler. İşte asıl büyük ve üzerinden aşılması zor olan yol dönümü buradan başlıyordu. Gerçi bu içinden çıkılmaz yolda da inkılabın kuvvetli evlatları az ehemmiyetli adımlar atmadılar değil [fakat] memleketin çeşit bucaklarına demir yolları döşenmeye başladı. Mektepler açıldı. Fabrikalar getirildi. Hülâsa saltanat devrinin yüz senede meydana çıkaramadığı kadar büyük işler başarıldı. Fakat memleketin başında doğan bütün bu parlak güneşlere rağmen halk şikayeti arttırılıyor ve gazeteciler hep bir ağızdan seslerini perde perde yükseltip haykırıyorlar. Acaba bütün bu feryatlar bir kaç gazetenin yahut münafık adamın teşvikinden mi ileri geliyordu? Hiç şüphe yok ki hayır. İşte Terakkiperver Cumhuriyet isimli yeni fırkayı doğuran ana da bu sebebini bulamadığımız hoşnutsuzluktan başka bir şey değildir. Bu şikayetlerin memleket halâskârânına dokunan hiçbir tarafı yoktur ve olamaz. Ancak eldeki idare alet ve kanunlarında eksiklikler vardır ve bunlar tamamlandığı gün feryat da kesilecektir. Yeni fırka bunlardan bazılarını tamamlayacağını halka ilân etti ve eski ana fırka da ismine daha açık manalı bir şekil vererek göklere ümit serpti. Yeni fırka diyordu ki: Bütün boş araziyi, devlet çiftliklerini fakir köylülere taksim edeceğim ve devlet fabrikalarına ameleyi sahip kılacağım. Doktor Şefik Hüsnü'nün daha bir ay evvel yana yakıla istediği şey de bu değil miydi? Demek "Toprak köylünün, fabrika amelenin" düsturunu Terakkiperver Cumhuriyet kabul ediyor, Cumhuriyet Halk ise daha ileri gideceğini ilan ediyor. O halde Türkiye inkılâbı bugün en tabiî ve mesut yol dönümünün üzerine gelmiştir, ikisinin de yolu açık olsun."

"Ankara Mektubu" başlığı altında, *Rumeli* gazetesi Türkiye'nin yeni başkentini anlatırken, onu "*bütün Türklerin Kâbe'sidir*" diye sunmaktadır. Fakat *"bu derece muhabbet kazanan bu şehrin pek çok noksanlıkları"* olduğu da belirtilmektedir. Bunun sebebi "*Ankara'nın bundan üç dört sene evvel yani cumhuriyete kadar hiçbir imar görmemiş olan Anadolu'nun diğer şehirleri gibi daima sahipsizlik geçirmiş bir şehir*" olmasıdır. "*Fakat Türkiye Cumhuriyeti meydana geldikten sonra nihayetsiz bir gayretle imar edilmektedir.*"[44]

Tarık Mümtaz, Bulgaristan Türkleri arasında "inkılâp" ve "inkılâpçılığın" benimsenmesine çalışır. Bu doğrultuda birçok örnekler verir ve çeşitli yöntemler

44 **Rumeli**, S 11, 3 Kanunuevvel 1924.

kullanır. Hatta bir yazısında, "Aşık Garip" imzasıyla, Süleyman Çelebi'nin *Mevlid*'ini ele alır iken, Müslümanların Peygamberinin "*dünyanın en büyük inkılabcılarından biri*" olduğunu belirtmektedir, getirdiği din hakkında ise "*o zamana göre en yeni hayat yollarını ve kurtuluş çarelerini gösteren bir inkılab diniydi*" demektedir. Fakat hemen şöyle bir açıklama yapar: "*O günden beri bu ihtiyar dünya seksen kalıba girdiği halde görüyoruz ki en son inkılâplar veen yeni fikirler bile aşağı yukarı Hazreti Muhammed'in ortaya attığı davaya çok yaklaşmaktadır. Çünkü o, fakir halk kitlesinin çocuğu idi. Ve davası doğrudan doğruya fakir ve zavallı halk dünyasının kendi öz davasıydı.*"[45]

Başka birkaç sayısında "Türkiye'de İşçi Hayatı" başlığı altında Tarık Mümtaz'ın *Rumeli* gazetesi, Hüseyin Hilmi (İştirakçı Hilmi)'yi eleştirmektedir. Örneğin 5. sayıda "*Hüseyin Hilmi arkadaş körü körüne olsa da belki de yine bir idealistti fakat müthiş bir cehalet karanlığı içinde bir türlü yolunu bulamadı. Ve en nihayet* çok *sevdiği amele davasında hiç istemeyerek en büyük ihanetleri irtikap etti. Türkiye'de işçi hayatını* Hüseyin Hilmi *arkadaş doğurmuştu. Fakat bu sevgiyle* çocuğu *insafsızca boğan eller, bir gün ararlarsa* [araştırılırsa]*, karşımıza hiç* şüphe *yok ki yine* Hüseyin Hilmi *arkadaşın kanlı elleri* çıkacaktır*"*[46] denilmektedir.

"Baba Nasihati" başlıklı 19 Teşrinievvel 1924 tarihli başmakalede Tarık Mümtaz, yine "Başyazıcı" takma adıyla, Abdülkadir Kemalî'nin 1924 yılında Adana'da yayınlamaya başladığı *Tok Söz* gazetesini tenkit eder. Abdülkadir Beyin "İstiklâl *Mahkemesi karşında milletin bugünkü hirriyet ve hakimiyetini az görmüş ve daha geniş bir hürriyet sistemini* şiddetle *ve biraz kahramanca müdafaa ettiğini*" hatırlatan "Başyazıcı", bu gerçekten hareketle Abdülkadir Kemalî'ye hitaben şöyle yazmaktadır:

> *"O halde pek haklı olarak ve hepimiz size cumhuriyetin daha sola doğru giden yeni bir inkılap fikrinin başında göreceğimizi tahmin edebildik. İşte bu kanaatle bekledik ve gazetenizi her gün biraz daha aldandığımızı anlayarak sırasıyla takip ettik […] Üstat! Vatan bir afiyet gibidir, kıymeti elden gittikten sonra anlaşılır. Bütün dünya bellibaşlı inkılap yollarının üzerinde sola dönerken sizin gibi kıymetli rehberleri biz yalnız bu aydınlık yolların üzerinde görmek isteriz. Fırsat henüz elinizde ve ayaklarınızın dibindedir. Önümüzde iki kurtarıcı yol var: biri bugün genç Türkiye Cumhuriyetinin yürüdüğü ve öteki ise onun*

45 **Rumeli**, S 7, 19 Teşrinievvel 1924.

46 **Rumeli**, S 5, 26 Eylül 1924.

biraz solundaki Karl Marks'ın açtığı yol […] Bunların ikisi de en parlak güneşlerin doğduğu yerlere çıkar. Eğer bizim istediğimiz tarafa gidersen yolların açık olsun Üstat."[47]

"İntibah Devrine Doğru" konulu bir başka makalede Sakarya Zaferini ele alırken, "Başyazıcı" Tarık Mümtaz, bu zaferin, "*Türkü Avrupa'nın en hatırlı milletleri ile bir araya soktuğunu ve Türke tekâmül ve itilâ yollarını açtı*"ğını söylemektedir. "Başyazıcı"ya göre, "*Türkiye'de yaşayan kardeş anasır, dünyanın en ileri gitmiş devlet ve millet sistemlerini kabul edip daha yeni yollar aramakta ve her gün daha birkaç adım sola doğru koşmaktadır.*"[48]

Rumeli'deki yazılar arasında önemli bulduğumuz bir başka yazı ise o zamanlar İstanbul Komünist Grubu tarafından yayınlanan *Aydınlık* dergisini ele almaktadır. Bu dergi hakkında, "Başyazıcı" Tarık Mümtaz, "*Türk gençliği için bütün yeni hayat yollarını gösteren emsalsiz ve eşi bulunmayan bir mekteptir"* demektedir. "*Bu mektebin* üstatları [Sadrettin Celal, Leman Sadrettin, Nazım Hikmet, Şevket Süreyya vb.] *Türkiye'nin ancak bir kaç nesilde bir yetiştirebileceği en sayılı ilim* üstadlarıdır. İlim *ihtiyacı içinde bunalan* Türk *genci bütün susuzluğunu bu derin ve aydınlık pınarın başında kana kana dindirebilir.*"[49]

Bu gibi yazılardan anlaşılan, *Rumeli* gazetesi, politikayla uğraşmayacağını beyan etse de örtülü bir biçimde fikrî açıdan sosyalist çizgide bir yol izler. Bilindiği gibi, o yıllarda Bulgaristan'da sosyalistler genel olarak "Dar Sosyalist" ve "Geniş Sosyalist" adı altında iki parti etrafında gruplaşmışlardır. Tarık Mümtaz'ın ve gazetesinin siyasi istikametini tespit etmek için 1920-1923 döneminde yayınlanan Bulgar sol gazetelerini incelediğimizde, Anadolu'da Mustafa Kemal önderliğinde yürütülen Milli Mücadeleyi destekleyen ve Bulgaristan kamuoyunda bunun haklı bir mücadele olduğunusavunan "Dar Sosyalist" partisinin yayın organlarına yaklaştığını görmekteyiz:

1920-1923 yılları "*Rabotniçeski vestnik*" ("İşçi *Gazetesi*") sayılarındaki bilgiler, Sovyet Rusya'nın maddi yardımın yanı sıra güçlü propaganda silahıyla da Türkiye'ye yardım sağladığını açıkça ortaya koymaktadır. Yine 1920 yılında Sofya'da "*Ziya*" gazetesi yayımlanmaya başlar. Her ne kadar Ankara ile Moskova arasındaki ilişkilerin daha bu ilk aşamasında Kemalistler, Bolşeviklerin ideolojisinden net olarak görülen bir şekilde mesafeli dursalar da, bu durum

47 **Rumeli**, S 7, 19 Teşrinievvel 1924.

48 **Rumeli**, S 12, 31 Kanunuevvel 1924.

49 **Rumeli**, S 10, 22 Teşrinisani 1924.

Bolşevikler tarafından da kabul edilmiş görünüyor, çünkü iki ülkenin kendilerini içinde bulduğu durumda, işbirlik ve dayanışma her iki ülke için ortak çıkardır. Bu dayanışma, uluslararası arenada Lozan Barış Antlaşmasının imzalanmasından sonra da devam eder. "*Rabotniçeski vestnik*"in sayfalarında yayınlanan metinler, Bulgar komünistlerinin Türkiye'deki olaylara ilişkin tutumunun ne olduğunu açık bir şekilde sergiliyor. Görünen o ki, Bulgaristan Komünist Partisi (BKP)'nin bu yaklaşımı, Moskova tarafından gönderilen belgeleri ve yönergeleri nerdeyse bire bir kopya eder. Bolşevik hükümeti ile "kardeş komünist partiler" arasındaki "arabulucu" Komünist Enternasyonal'dir. Türk halkının mücadelesine yönelik tutum (tamamen olumlu bir vurguyla), jeopolitik nitelikte taktik ve ideolojik sebepler içeren Kemalistlere yönelik tutumla tamamen örtüşmemektedir.

Fakat her şeye rağmen, Dimitır Blagoev başkanlığındaki Bulgaristan Komünist Partisi (Dar Sosyalist), 1920'de düzenlenen Komünist Enternasyonal'in İkinci Kongresi'nden 1923'te Lozan'da Barış Antlaşması imzalanmasına kadarki dönemde basılı yayın organlarında Mustafa Kemal'in davasına destek verdiği ve barışın sağlanması yönünde güçlü bir propagandaya giriştiği bir gerçektir.

Ancak Bulgaristan İşçi Sosyal Demokrat Partisi (Geniş Sosyalistler) yayın organı "*Narod*" ("*Halk*"/"*Millet*") gazetesi söz konusu olup BKP yayın organıyla karşılaştırıldığında, Türkiye'deki Ulusal Kurtuluş Savaşıyla ilgili olarak daha çok bir tutarsızlığa tanık oluyoruz. Okuyucuda, "geniş sosyalistlerin" genel olarak "İkinci Enternasyonal" e bağlı kalarak manevra yapmayı tercih ettikleri izlenimi oluşuyor. Başka bir deyişle Geniş Sosyalistlerin basın organlarının saldırıları Türkiye'ye ya da Türk milletine değil, "soldaki rakip" e, yani BKP'ye yöneliktir.

Özetle diyebiliriz ki, Mustafa Kemal önderliğindeki Türk ulusal kurtuluş hareketinin 1920-1923 döneminde komünist basını tarafından yapılan propagandası, Bulgaristan sınırlarını aşarak, ayrı ayrı ülkelerdeki komünist partilerin basın organları aracılığıyla bütün Avrupa'ya yayılmıştır. Bu propaganda, Üçüncü Komünist Enternasyonal'in ya da diğer adıyla Komintern'in, İkinci Enternasyonal'e ve öncelikle Emile Vandervelde, Karl Kautsky vb. liderlerine ve ona bağlı partilere karşı propaganda ile örülüdür. Farklı dönemlerde "İkinci Enternasyonal"in etrafındaki partiler, Bulgaristan İşçi Sosyal Demokrat Partisi (Geniş Sosyalist), Rusya ve Gürcistan'daki (Eserler ve) Menşevikler, Azerbaycan Müsavat Partisi, Ermeni Taşnaktsutyun Partisi, Hüseyin Hilmi'nin Türkiye Sosyalist Fırkası gibi siyasi oluşumlardır. Bulgaristan örneğinde olduğu gibi, bunlar, komünist partilerinin organlarının saldırılarının hedefidir. 1924 ve 1925 yıllarında yayımlanan *Rumeli* gazetesi, İstanbul'daki Komünist Grubu lideri Dr. Şefik Hüsnü ile "*Aydınlık*" dergisine sempatisini açıkça ifade ederek, genel olarak

"*Ziya*" ve "*Raborniçeski vestnik*" tarafından takip edilen siyasi çizgiyi sürdürmüş, sayfalarında "İkinci Enternasyonal"[50] partileri "sosyal demokrasi" aktivistlerini eleştirerek Kemalist Türkiye Cumhuriyeti'ni desteklemiştir.[51] *Rumeli* gazetesinin BKP yayın organlarına yaklaşımı ihtiyatlı bir biçimdedir. Bu ihtiyatlı davranışın sebebi, o yıllarda Bulgar hükümeti tarafından Bulgaristan Komünist Partisi'ne uygulanan baskıdan kaynaklanmış olabilir.

Konuyla ilgisi bakımından Bulgaristan'daki ilk Türkçe komünist yayını olan *Ziya* gazetesi de önem arz etmektedir. Mete Tunçay, *BKP'nin Türkçe Yayın Organı Ziya Gazetesi (1920-1923) ve* Türkiye[52] konulu araştırmasında *Ziya* gazetesinin üç yazarı hakkında Tevfik Okday'a istinaden bazı bilgiler vermiştir. Bunlar Şumnulu Avukat Besim Hilmi, Bulgaristan Komünist Partisi Şumnu Milletvekili Hüsnü Fuat ve Tarık Mümtaz'dır. Söz konusu kitabında Mete Tunçay, *Ziya*'da çıkan Türkiye ve özellikle Türk solu hakkındaki haber ve yazılarla Türkiye mektuplarından birçok örnekler vermiştir. Koleksiyonun sonlarına doğru bu tür yazıların çoğaldığını belirten Tunçay, *Ziya* gazetesinin "adeta Türkiye'de çıkan sol bir yayın organı görünümü aldığı"na dikkat çekmiştir. Kitabınsunuş bölümünün son parağrafında şöyle denilmektedir:

"İstanbul Komünist Grubu Genel Sekreteri Dr. Şefik Hüsnü "O. Masdar" imzasıyla KEYK [Komünist Enternasyonal Yürütme Komitesi] Başkanlığına gönderdiği 22 Ocak 1922 tarihli Fransızca raporda *Ziya* için şunları söylüyor: Yayın olarak, Sofya'daki "Ziya"dan kimi yararlar sağlıyoruz. Ne var ki bu gazete içerik bakımından son derece fakir. Nihayet dört sayfa olarak yayınlanması talebimizin kabul edildiğini memnuniyetle öğrendik. Yazı kuruluna İstanbul'dan bir komünist redaktör katıldığı takdirde, "Ziya" kentimiz işçileri açısından birden

---

50 Patricia van der Esch, 1957'de yayımlanan ve İkinci Enternasyonal üzerine odaklanan çalışmasında, "İkinci Enternasyonal'in tarihi, Mayıs 1923'te [!] Hamburg'da yapılan Uluslararası Sosyalist ve İşçi Konferansı'nda nokatalandı"ğını yazmıştır. Ondan sonra eski "İkinci Enternasyonal" Viyana Enternasyonali ile birleşmiştir. Bu şekilde genişleyen yeni örgüt, İşçi ve Sosyalist Enternasyonali adını almış, merkezi ise Londra'da kalmıştır. Bkz.: Patricia van der Esch, **İkinci Enternasyonal 1889-1923**, Fransızcadan çeviren: Erden Akbulut, Yordam Kitap, İstanbul 2018, s. 196).

51 Bu sorunu ayrıntılı olarak "Osvoboditelnoto dvijenie na turskiya narod na stranitsite na leviya periodiçen peçat v Bılgariya (1920-1922)" (Seriya Obştestveni komunikatsii- 13, Katedra po jurnalisitka i masovi komunikatsii, ŞU "Ep. K. Preslavski", Şumen, 2023) konulu Bulgarca çalışmamızda ele aldık. Ayrıca bkz: Stefan Velikov, **Kemalistkata revolyutsiya i Bılgarskata obştestvenost (1918-1922)**, Sofiya 1966; Mete Tunçay, **BKP'nin Türkçe Yayın Organı Ziya Gazetesi (1920-1923) ve Türkiye**, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2009.

52 Tunçay, **age.**, s. 10.

bire değerli bir eğitim aracı haline gelecektir. Teşkilat bürosu, Balkan Komünist Federasyonu Yürütme Kurulu'na bir delege gönderme kararı verdiği takdirde, bu yoldaş "Ziya" redaksiyonuyla da ilgilenmekle görevli olacaktır."[53]

Yukarıda M. Tunçay'ın saymış olduğu *Ziya* gazetesi yazarları arasında Türkiye'den sadece Tarık Mümtaz olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda Dr. Şefik Hüsnü'nün talebi olumlu bir sonuç aldığı akla gelmektedir, yani bu görevi tecrübeli bir gazeteci olan Tarık Mümtaz üstlenmiş gibi bir izlenim kalıyor bizde.

İncelediğimiz *Ziya* gazetesi sayılarındaki[54] yazıların altında birçok ad, takma ad ve ad kısaltmaları var. Yalnız, bunlar arasında ne Tarık Mümtaz adına, ne onun adının kısaltmasına (örneğin "Tı. Mim." ya da "Elif. Tı."), ne de kullandığını bildiğimiz (Ali Topçiyef/Topçuyef, Başyazıcı, Muhacir Baba, Aşık Garip gibi) takma adlarına rastlayamadık. Bundan başka Tarık Mümtaz'ın Balkan Komünist Federasyonu Yürütme Kurulu'na delege olduğu hakkında bilgimiz de yok. Tarık Mümtaz, anılarında *Ziya* gazetesi üzerinde dururken bu gazeteye yazı yazdığından bahsetmemektedir[55].

Fakat, *Deliorman* gazetesi, Tarık Mümtaz'a saldırırken onun *Ziya* gazetesinde çalıştığını yazar. Zaten saldırılar genellikle ya 150'lik listesine dahil edildiği ya da "komünist mikrobu" olduğu yönünde yapılmıştır. Örneğin *Deliorman* gazetesinin 11 Teşrinievvel 1923 tarihli sayısında alaycı bir şekilde "*Onun* [yani Tarık Mümtaz'ın] *altmış parası kaldığı vakit "Ziya" gazetesinin gayretli ve hassas* çocukları*" kendisine kucak açmış! Ne mutlu, koklaşa koklaşa buluşmuşlar*"[56] sözlerine muhatap olduğunu okumaktayız. 22 Teşrinisani 1923 tarihli sayısında ise "Eskicuma'dan Ferruh" imzalı biri, "*Bu sene mektebimiz müdürlüğüne Ferit Paşa yaverlerinden Tarık isimli bir komünist tayin ettiler:* çocuklarımız *zehirleniyor…"*[57] uyarısını görmekteyiz. *Deliorman*, bunun devamında, *"Maarif Nezaretini (ve komünist mikroplarından temizlenmek için) derhal haberdar ediniz*" tavsiyesinde bulunur. 108. sayıda ise "*Milletçilik ve bîtaraflık maskesi altında gizli emellere hizmet ederek, sırf Müslümanlar arasında "Ziya" hizmetini görmeye* çalışan *"Rumeli" gazetesinin mahiyet-i hakikiyesi günden güne aşikâr olmaktadır*." yazan *Deliorman* gazetesinde çıkan "Gizli

53 Tunçay, **age.**, s. 11.

54 **Ziya**, 1921, S 11-24, 47; 1922, S 3-50; 1922/1923, S 1-37.

55 Göztepe, **age.**, s. 253-254.

56 **Deliorman**, S 47, 11 Teşrinievvel 1923.

57 **Deliorman**, S 53, 22 Teşrinisani 1923.

Siayaset" adlı bu makaleye[58] cevap verirken *Rumeli* gazetesi, "Fakir" imzalı bir yazıda "*Daha birinci satırda Sultan Hamid hafiyelerine rahmet okutacak bir jurnal bugün temiz vicdanlara tükürür gibi sırıtıyor. Efendim, "Ziya" gazetesinin yerini tutmaya* çalışan *"Rumeli" gazetesini yaşatmayınız diye adeta candara* [jandarmaya] *yalvarıyor ve hükümete yol gösteriyor.*"[59] demektedir. *Deliorman* gazetesinin 13 Teşrinievvel 1924 tarihli sayısında[60] yer alan bir manzumede ise Tarık Mümtaz'a şu eleştiriler yöneltilmektedir:

"O parlak sözlerine kimse aldanmaz,

Bolşevik bile olsan kimse inanmaz,

Yaptıklarına göre gülseydin Tarık!"

Peki *Deliorman* gazetesinin bu kadar eleştirel ve ısrarlı tututmunun sebebi nedir? Bunu anlamak için *Deliorman* gazetesini biraz irdelemek gerekmektedir. Mahmut Necmeddin, neşrettiği *Deliorman* gazetesindekiyazılarında "*Tarık, hemen her yazısında karşımızdakileri cehalet ve mürtecilikle itham edip, ben alim*[im]-*demek istemektedir* [...] *Tarık Mümtaz ara sıra belki güzel yazı yazabilir. Fakat, bir alim olamaz çünkü esersiz alim olamaz*!"[61]gibi birtakım fikirler de yürütmüştür. Bir ara *Deliorman* ile *Rumeli* arasındaki tartışmalara, *Deliorman* gazetesinde "Sofya Darülfününu Felsefe ve Fenn-i Terbiye Şubesi müdavimlerinden Hasip Safveti" de bir takım uzun yazılarla katılmıştır. Bunların birinde:

> *"Tarık Mümtaz veya onun gibileri, Türkiye'den kovulduktan sonra, burada veya Türkler yaşayan başka yerlerde, muallimlik gibi vazifelere alınır ve Türkler tarafından himaye görürlerse, bu hüsn-i kabul ve himaye, Türkiye'de fırsat buldukça fenalık yapacak, millete hıyanet edecek, millet büyüklerine suikastlar tertip edecek, idarî siyasî fesatlar çıkarmaya yeltenecek sütü bozuklara cesaret verir ve günden güne: "Eh, ne olacak, Türkiye ve Türk milleti bizi Türk topraklarından dışarı atarsa, yahut, kanunen mes'ûl etmek için ararlarsa, kolayını bulur, Bulgaristan'a veya Romanya'ya kaçar, orada muallim olur, keyifle yaşar dururuz diyenler çoğalır ve bu suretle tohum halinde fesat ve şirk büyümesine ve birçok muzır niyetli, fena maksatların kuvveden fiile çıkmasına sebep oluyorsunuz demektir."*[62]

diye yazılmıştır.

---

58 **Deliorman**, S 108, 18 Teşrinievvel 1924.

59 **Rumeli**, S 7, 19 Teşrinievvel 1924.

60 **Deliorman**, S 112, 13 Teşrinievvel 1924.

61 **Deliorman**, S 105, 24 Eylül 1924.

62 **Deliorman**, S 110, 31 Teşrinievvel 1924.

Tarık Mümtaz ve *Rumeli* gazetesine karşı yine bu yaklaşımla yazılan başka bir makalesinde[63] Hasip Safveti'nin bu konuda aslında tahmin üzerinden yargı yürüttüğünü daha belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır:

> *"[...] Bir taraftan ["Tarık Mümtaz gibileri"] gizli kaçak ve sürgün Rumlarla Türklüğe Türkiye'de ve hariçte daima suikastler hazırlamış Ermeni münevveriyle birleşecekler, gizli fakat kuvvetli teşkilat yapacaklar ve bütün bu melanetlerini örtmek için, gençelerimizin, münevverlerimizin teveccüh ve muhabbetlerini, müdafaalarını, zenginlerimizin paralarını, amucacıklarımızın saf kalplerini perde, siper ve kale gibi kullanacaklar,Türkiye'deki hükümet adamlarını, şunu bunu [,] millici gençler kadar medh edecekler [...], asırlardan beri Türk düşmanı geçinen Ermeni ve Rum teşkilatlarının çok kuvvetli sermayeleriyle birleştirerek Türklerin göz bebeği makamında olan halâskâr büyüklere çevirecek [...] İşte bizi bu ihtimaller korkutuyor, bu hazin ve acıklı ihtimaller yazmaya sevk ediyor, ve her gün, Bulgaristan Türkünün şüphesini azaltacak bir iş gördükçe, biz en hassas yerimizden yaralanmış gibi oluyoruz. Zira biliyoruz ki, suikast planları, dahilde ve hariçte itimat uyandırmakla işlenebilir; şüphe üstüne şüphe katmakla değil [...]"*

Deliorman gazetesininin Tarık Mümtaz ve *Rumeli*'ye bu yaklaşımının asıl sebeplerinden biri hakkında, yıllar sonra Mahmut Necmeddin tarafından yayınlanan bir makale ışık tutmaktadır.

Kırcali'de yayınlanan Özdilek gazetesinin 1933 yılına ait bir sayısında[64] "Spor Birliğinden Turan'a" başlıklı bir makalede Mahmut Necmeddin, Tarık Mümtaz ve *Rumeli* gazetesi mevzusuna döner. Burada bu makaleyi kısaltarak fakat bizi ilgilendiren kısımları aynen vermek isteriz. Konumuzla doğrudan ilgili kısım bu makalenini birinci ve ikinci paragraflarıdır. Yalnız, bu paragraflardan sonra gelen bilgiler de meseleyi açıklayıcı niteliktedir:

> *"İlk spor kongresi toplanmazdan evvel 150'lik ana vatanın hainlerinden Tarık Mümtaz Eskicumada "Rumeli" gazetesini çıkarmış ve Bulgaristan Türk gençliğinin arasına nifak sokarak ortalığı zehirlemeye başlamıştı. "Rumeli"nin yazıları birbirini tutmuyordu. Gençliğin hangi tarafa daha kolay meil vereceğini çabuk anlayan kurnaz hain, yerine, memleketine*

63 **Deliorman**, S 115, 12 Kanunuevvel 1924.

64 **Özdilek**, S 7, 18 Ocak 1933.

ve şahıslara göre neşriyat yapıyordu. Bazı kimseleri solcu cereyan ile avutuyor. Komünist geçiniyor, bazı kimseleri ise milletseverlik mefküresi ile aldatıyordu. O zamana kadar dağınık, dağınık ve yalnız top teperlikten başka gaye gütmeyen sekiz, on spor kulübü vardı ki Eskicuma'daki "Terbiye Ocağı" kulüplerin en kuvvetlisi görünmekte idi.

Rumeli'nin nifak saçmak hususundaki hainane emellerine "Deliorman" şiddetli mukabelelerde bulunuyordu.

Fakat ikilik doğmuş sinirler gerginleşmiş, bazı memleketlerde gençlik hatta gırtlak gırtlağa gelmeye başlamıştı.

İşte bu perişanlığın doğurduğu elim vaziyet, bizim kafamızda bu dağınık kulüpleri bir araya toplamak düşüncesini doğurdu. […] Rusçuk'ta toplaştık. Kongraya Alyanak zade Mustafa Şerif Bey riyaset etti. O esnalarda İsmail Muharrem kardaş bir spor gazetesi çıkardı, gazeteyi biz men ettik.

[…] İlk temel Rusçuk'ta atıldıktan sonra, bilhassa (Yıldız) kulübünün teşebbüsatı üzerine Ziştevi'de bir kaç kulübün iştirakiyle maç yapıldı, hepimiz bulunduk. Spor teşkilatının Plevne'de yaptığı iki kongradan sonra bu teşekkül Varna'da yapılan kongrada (Turan) birliklerini namını aldı. İşte bugünkü (Turan) teşkilatı bu suretle doğdu ve büyümektedir […]"

M. Necmeddin, bu yazısında da Tarık Mümtaz *Rumeli* gazetesinde Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yeni rejime karşı yazı yazdığından bahsetmemektedir. Bahsetmemektedir çünkü *Rumeli*'de Türkiye'deki yeni rejime karşı yazı yoktur. Tam aksine, yeni Türkiye olumlu bir ışıkta yansıtılmıştır. Necmeddin'in bu son verdiğimiz yazısından anlaşılan, Tarık Mümtaz ve onun *Rumeli* gazetesi spor kulüpleri arasında birtakım "nifak"lar sokmuştur. Aynı zamanda Eskicuma'nın "Terbiye Ocağı" en kuvvetli spor teşkilat olarak gösterildiği yönünde ilginç, fakat ciddi bir iddia var burda. Ciddi diyorum, çünkü bu spor kulüpleri sonraları kurulacak olan "Turan" cemiyetlerinin temel unsurudur. Anlaşılan, Tarık Mümtaz bu yönde de çalışmıştır. Yani Eskicuma'da kurulan "Terbiye Ocağı"kültürel kulübü ve ona bağlı kütüphane ve futbol takımı, Eskicuma "Turan" cemiyetinin çekirdeğini oluşturmuş, *Rumeli* gazetesi ise sporun bir nevi propagandasını yapmıştır. Fakat M. Necmeddin'in yazısından anlaşılan, bu tür girişimlerde öncülük edecek ve bu girişimlerin tanıtımını yapacak bir gazete varsa bu *Rumeli* veya herhangi başka bir gazete değil, "*Deliorman"* ve bu gazetenin çevresidir.

Sadece Mahmut Necmeddin ve çıkardığı *Deliorman* gazetesinin tutumu Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'dan çıkarılmasına sebep değildir tabii. Bu konuda *Deliorman* gazetesindeki saldırılara cevap olarak *Rumeli* gazetesinde yayınlanan "Deliorman gençlerinden muallim Ali Remzi" imzalı bir yazının[65] birkaç cümlesini buraya aktarmayı faydalı buluyoruz:

> *"Bazı kimseler, Deliorman gazetesine sermaye-i makale olan Rumeli başyazıcısını yardakçılık yoluyla Bulgaristan Türküne tanıtmaya çalıştılar. Birtakım kirli menfaatlerden aldıkları ilham ile birçok değersiz, çirkin yazılar yazdılar[...] Bu dedikodu mefkürecileri eğer azdan aza utanmayı, kırılmayı bilselerdi susarlardı lakin susmak gazetelerin iflâsı demek olacağından susmazlar. [...] Hayır efendiler. Siz Rumeli'nin başyazıcısını tanımıyorsunuz. Bilmiyorsunuz. Görüşleriniz yanlıştır. [...] Meseleyi yılan hikayesi gibi uzatmanızda Bulgaristan Türkü için zararlar vardır. [...] Biz uhdemize terettüp eden bu yüce vazifeyi bi-hakkın ifa ederken büyük bir vicdan rahati duyacağız. Modacı cumhuriyetçiler ise parlayan hakikî mefkûre ışığı karşısında baykuşlar gibi sokulacak tenha karanlık köşeler arayacaklardır."*

*

Rumeli gazetesini bir tarafa bırakacak olursak, Tarık Mümtaz'ın Bulgaristan'da kaldığı müddetçe yürüttüğü faaliyetlerin en dikkat çekicilerinden biri, bizce, okul müdürü olarak gerçekleştirdikleridir. Bulgaristan devlet arşivlerinde muhafaza edilen belgelerde "Laik Türk Okulu" olarak kayıtlı olan söz konusu okulun (Rüştiye) 1923-1924 eğitim yılına ait belgelerinde müdürün adı "Tarık Mümtaz" (Bkz. Resim 4);[66] 1. ve 3. sınıfların Türkçe, Fransızca, Resim ve Jimnastik öğretmeninin adı "Ahmed Tarık" olduğunu;[67] başka bir belgede ise "*Türk mülteci Tarık Mümtaz"*adlı müdürün okulun kurulmasında büyük emeği geçtiğini görmekteyiz. Ayrıca "*Okul binası, şehir ve çevredeki Türk nüfusu arasında eğitim seviyesi göz önünde bulundurularak ve çevreden daha fazla öğrenciyi barındıracak şekilde daha fazla ders odaları, kabineler, okul yemekhanesi ve geniş bir salon ile tasarlanmıştır. Bina tuğla ile inşa edilmiş olup, konstrüksiyonu çam malzemedendir.*" diye tanıtılmış ve okulun mimarî planı ve bir fotoğrafı (Bkz. Resim 5) verilmiştir (bu belge Bulgaristan Halk Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı'na aittir ve Bakan tarafından 14 Temmuz 1956 tarihinde

---

65 **Rumeli**, S 11, 3 Kanunuevvel 1924.

66 **DA – Tırgovişte:** fond 217K, opis 2, arhivna edinitsa 22, list 1.

67 **DA – Tırgovişte:** fond 217K, opis 2, arhivna edinitsa 10, list 1, 3, 3a, 4, 6, 7, 8, 14, 20, 39.

onaylanmıştır).[68] Yine arşiv belgelerinden, 1922 yılından sonra bu okulda kız çocukların da eğitim görmeye başladığını öğrenmekteyiz.[69]

*

Görüldüğü gibi Tarık Mümtaz'ın yayımladığı *Rumeli* gazetesinde Lozan Barış Antlaşması, Cumhuriyetin ilânı, Türkiye'deki yeni rejim, yeni başkent Ankara, Türk dış politikası gibi konular ele alınmıştır. Sergilenen yaklaşım Dr. Şefik Hüsnü'nün İstanbul Komünist Gurubu ve "Aydınlık" dergisi istikametinde solcu (komünist) yaklaşımı olsa da bunun daha çok tam bir milliyetçi yaklaşımı olduğu söylenebilir. *Rumeli* gazetesi, barıştan, vatanseverlikten, adaletten, eşitlikten, eğitimden, modern hayatı benimsemekten yanadır. Türkiye Cumhuriyeti'ni de dış dünyada böyle tanıtmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları[70]

Dırljaven Arhiv (DA) – Tırgovişte (Bulgaristan Cumhuriyeti Eskicuma/ Tırgovişte Devlet Arşivi)

Yayımlanmış Belgeler

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, Kitap Zamanı, İstanbul 2006.

Süreli Yayınlar

Bulgaristan Türk Muallimler Mecmuası
Deliorman
Narod
Özdilek
Rabotniçeski vestnik
Rumel
Terbiye Ocağı
Varnenska poşta
Ziya

68 **DA –Tırgovişte:** fond 72, opis 6, arhivna edinitsa 10, list 392-397, 392a. Tırgovişte (Eskicuma) Devlet Arşivi memurlarının sözlerine göre "bu güzel bina", yüzyılımızın başlarına kadar devlet okulu olarak ayakta kalmıştır. Günümüzde mevcut değildir.

69 **DA – Tırgovişte:** fond 317K, İstoriçeska Spravka, list 1-2.

70 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Alsan, Cevdet, **Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği**, Sorun Yayınları, İstanbul 1976.

Bingöl, Sedat, **Yüzellikler Meselesi**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1994.

Büke Okyar, İlkim, "Kimlik Çatışmalarında İskenderun Sancağı: Tarık Mümtaz ve Karagöz, Monografik Bir Çalışma", **Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute**, Vol. 16/44, 2019, s. 73-102.

Deliorman, Altan, **Bulgaristan'da Türkçe Basın 1865-2009**, Bayrak Basım/ Yayım/ Tanıtım, İstanbul 2010.

Erdeha, Kamil, **Yüzellilikler Yahut Milli Mücadele'nin Muhasebesi**, Tekin Yayınevi, İstanbul 1998.

Göztepe, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1969.

Göztepe, Tarık Mümtaz, **Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde**, 3. Baskı, Sebil Yayınevi, İstanbul 1991.

Göztepe, Tarık Mümtaz, **Gurbet Cehennemi Mütareke Sonrası Hatırat**, Kopernik Kitap, İstanbul 2018.

Halıcı, Şaduman, **Yüzellilikler**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir 1998.

Halıcı, **Şaduman, Ethem**, E Yayınları, İstanbul 2016.

Halıcı, **Şaduman, Mütareke Döneminin İşbirlikçileri Yüzellilik Gazeteciler**, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul 2021.

Kocatürk, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi 1918-1938**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.

Mazıcı, Nurşen, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)**, Dilmen Kitabevi, İstanbul 1984.

Merdan,, Memiş, "Osvoboditelnoto dvijenie na turskiya narod na stranitsite na leviya periodiçen peçat v Bılgariya (1920-1922)", **Seriya Obştestveni komunikatsii-** *13*. Katedra po jurnalisitka i masovi komunikatsii, Şu "Ep. K. Preslavski", Şumen, 2023, s. 167-207: https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=2323&fbclid=IwAR1SihitWlBfnx4ViYyYrGiZcLAIL7L3l8rzEwJIJl_s541Mpcl8g1G2Qbo

Okday, İsmail Hakkı Tevfik, **Bulgaristan'da Türk Basını**, Hürriyet Ofset Batbaacılık ve Gazetecilik A. Ş., ts.

Özkaya Duman, Olcay, Payaslı, Volkan, "Bir Yüzelliliğin Halep Gezi Notlarından Günceller: Tarık Mümtaz Yazganalp (Göztepe)", **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 9/4 Spring 2014, p. 967-983.

Özkaya Duman, Olcay, "Halep Maarif Matbaasından Tarık Mümtaz'ın Kalemiyle Çizgiler ve Bilgiler", **Hatay Araştırmaları – II**, Antakya 2016.

Özoğlu, Hakan, **Cumhuriyetin Kuruluşunda İktidar Kavgası. 150'likler, Takrir-i Sükûn ve İzmir Suikastı**, Çev. Zuhal Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.

Soysal, İlhami **150'likler**, Gür Yayınları, İstanbul 1985.

Soysal, İlhami, **150'likler Kimdiler, Ne Yaptılar, Ne Oldular?**, Genişletilmiş 3. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul 1988.

Soysal, İlhami, **Kurtuluş Savaşında İşbirlikçiler**, 2. Baskı, Bengi Yayınları, İstanbul 2008.

Tunçay, Mete, **BKP'nin Türkçe Yayın Organı Ziya Gazetesi (1920-1923) ve Türkiye**, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul 2009.

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, ed.: Durmuş Yalçın [vd], 12. Baskı, AKDTYK Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2019.

Velikov, Stefan, **Kemalistkata revolyutsiya i bılgarskata obştestvenost (1918-1922)**, Sofiya 1966.

Yalımov, İbrahim, "Turskiyat periodichen pechat v Bılgariya (1878-1996)" – V: **Periodichniyat pechat na maltsinstvata v Bılgariya (1878-1997)**, Sofia 1998.

Yalımov, İbrahim, **Istoriya na turskata obshtnost v Bılgariya**, Sofia 2002.

Zürcher, Erik Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, 18. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

EKLER

رومرايلى

В. РУМЕЛИ гр.Е-Джумая
Брой 15
единъ брой 2 лева

١٤ — كانون ثانى : — بازارشامبا ١٩٣٥

بويوك وخلاصكار غازيمز نامنه حمد الله صبحى بك : اسكى جمعه حميت صاواشنه لطفاً اشتراك بويوردىلر .

غازى مصطفى كمال پاشا حضرتلرى و رفيقهٔ محترمه‌لرى

طان يرى قارارىيورمى ؟

مراقلى برآنكه‌ت

حميت صاواشى

لوتاريايىلتلرى

Resim 1: **Rumeli** Gazetesi

Resim 2: **Deliorman** Gazetesi

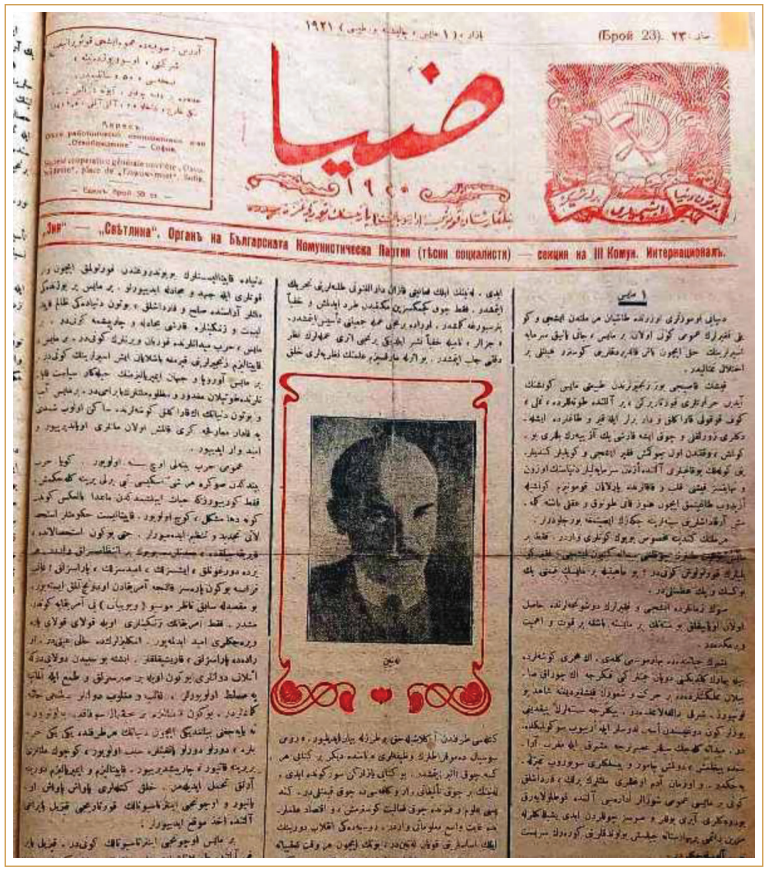

Resim 3: **Ziya** Gazetesi

Ески-Джум. Гърска прогимназия „Ермис" *)

в гр. (с.) Ески-Джумая, околия Ески-Джумайска

Главна класна книга

ЗА

учениците от ____ клас / отделение

ЗА УЧЕБНАТА 1923 — 1924 ГОДИНА.

Директор / ~~Гл. учител~~: Тарикъ Мюмтазъ

Класен наставник / ~~Учител на отделението~~: А. Шеметов

Учители:

По Вероучение: А. Шеметовъ 1)
„ Бъл гарски език и църковно-славянско четене
„ Чужди езици: Немски х.м. Муфтиевъ; Арменски А. Шеметовъ; Английски
„ Отечествознание
„ История: отечествена; обща А. Шеметовъ
„ География: отечествена; обща М. Бакъ
„ Гражданско учение
„ Смятане

По Аритметика Мемишевъ
„ Геометрия с геом. чертане М. Бакъ
„ Предметно обучение
„ Естествознание и хигиена М. Бакъ
„ Физика
„ Химия
„ Антропология
„ Минералогия
„ Рисуване Тарикъ
„ Краснопис
„ Ръчна работа
„ Ръкоделие
„ Пение М. Бакъ
„ Гимнастика Тарикъ

*) Еди коя народна прогимназия, или еди кое народно основно училище.
1) Подпис на учителя, който преподава предмета.

ДЪРЖАВЕН АРХИВ – ТЪРГОВИЩЕ

Resim 4: DA – Tırgovişte: F.217K, op. 2, a. e.22, l. 1.

Resim 5: DA-Tırgovişte, F. 72, op. 6, a.e. 10, l. 392a.

II. DÖNEM TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NDE KIRSAL KALKINMA VE ZİRAAT ALANINDA BİR KANUN: RİZE VİLÂYETİYLE BORÇKA KAZASINDA FINDIK, PORTAKAL, LİMON, MANDALİNA VE ÇAY YETİŞTİRİLMESİ

Okan CEYLAN*

ÖZET

28 Ocak -6 Şubat 1924 tarihleri arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lazistan Mebusu Esad Bey, Rize Livası'nda fındık, portakal, limon, çay ve dut yetiştirilmesi hakkında kanun teklifi vermiştir. Bu teklifin görüşülmesi esnasında meclisteki öneriler ve tartışmalar Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında hem Doğu Karadeniz özelinde hem de Türkiye genelindeki tarım, köylülük ve kırsal kalkınmaya ışık tutmaktadır. Nitekim bu kanun teklifinin görüşülmesi esnasındaki tartışmalar bir yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin tarım politikaları kapsamında ürün desenini zenginleştirmek amacıyla meyveciliğe yönelik girişimleri ele alırken diğer yandan da Cihan Harbi sonrasında Rize ve çevresindeki toplumsal ve ekonomik yaşam koşullarını gözler önüne sermektedir. Bu kanunla bölgedeki zirai üretim ve ticaret arttırılarak oluşan refah yoluyla bölge halkının göçünün önüne geçilmeye çalışılmıştır. Hatta diğer illerin milletvekillerinin kanun teklifi üzerindeki görüşleri de Türkiye genelindeki köylülük, kırsal yaşam ve ziraata yönelik fikir vermektedir. Elbette bu durum Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki tarım ekonomisi üzerinde coğrafyanın ve Cihan Harbi sonrasında yaşanan iktisadi gelişmelerin etkili olduğunu da göstermektedir. Bu çalışma ilgili kanun maddesinin Rize coğrafyası özelinde zirai üretim ve ekonomik geçim koşullarında kamusal girişimlerin ya da tarım politikalarının etkili olduğu iddiasını taşımaktadır. Bir diğer ifade ile bu tartışmalar 20. asırda artan nüfus ve eskiye oranla ilerleyen teknikle insanoğlunun doğa ile mücadelesine bir örnektir. Bu çalışma Rize İli üzerinden coğrafya, tarımsal üretim ve kırsal kalkınmanın Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde nasıl tartışıldığını incelemek amacındadır.

Anahtar Kelimeler: Çay, Meyvecilik, Doğu Karadeniz Bölümü, Toplum.

* Doç. Dr. Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6867-6726, okan.ceylan@ege.edu.tr

A LAW ON RURAL DEVELOPMENT AND AGRICULTURE IN THE TURKISH GRAND NATIONAL ASSEMBLY OF THE SECOND PERIOD: GROWING HAZELNUTS, ORANGES, LEMONS, TANGERINES AND TEA IN RIZE PROVINCE AND BORÇKA DISTRICT

ABSTRACT

Between 28 January and 6 February 1924, in the Grand National Assembly of Türkiye, Esad Bey, Member of Parliament for Lazistan, proposed a law on the cultivation of hazelnuts, oranges, lemons, tea and mulberries in Rize Liva. The proposals and debates in the parliament during the discussion of this proposal shed light on agriculture, peasantry and rural development both in the Eastern Black Sea region and in Türkiye in general in the early years of the Republic of Türkiye. As a matter of fact, the debates during the discussion of this bill, on the one hand, address the initiatives towards fruit growing in order to enrich the crop range within the scope of the agricultural policies of the Republic of Türkiye, and on the other hand, reveal the social and economic living conditions in Rize and its surroundings after the First World War. With this law, agricultural production and trade in the region were increased and the migration of the people of the region was tried to be prevented through the welfare created. In fact, the opinions of the deputies of other provinces on the law proposal also give an idea about peasantry, rural life and agriculture in Türkiye in general. Of course, this situation also shows that geography and the economic developments after the First World War were effective on the agricultural economy in the first years of the Republic. This study argues that the relevant article of the law has an impact on agricultural production and economic livelihood conditions in the geography of Rize, either through public initiatives or agricultural policies. In other words, these debates are an example of the struggle of human beings with nature in the 20th century with increasing population and advancing technique compared to the past. This study aims to examine how geography, agricultural production, and rural development are discussed in the Grand National Assembly of Türkiye through Rize Province.

Keywords: Tea, Fruit Growing, Easter Black Sea, Society.

Giriş

Sait Çelebi'nin 13 Temmuz 1936 tarihli Tan Gazetesi'ndeki Rize yazısı Rize'yi her sokağın mandalina ve portakal bahçelerine çıktığı ve bu bahçelerin arasındaki çay fidanlıklarıyla bezeli yemyeşil bir vilayet olarak betimlemektedir.[1] Yemyeşil dağlık arazilerde toplu köy yerleşimlerinden ziyade dağınık evlerin ve arsaların mevcut olduğu Rize'de[2] çeşitli vadiler ve tepelere yayılan evlerle Trabzon'dan Hopa'ya kadar kesintisiz bir iskân görülmektedir.[3] Topografyasına bağlı olarak Rize'de tarım alanları kısıtlı olduğundan Cumhuriyet'in ilanından itibaren Rize halkının iskânını sağlayabilmek ve geçim kaynaklarını çeşitlendirerek kırsal kalkınmayı sağlayacak çay, portakal ve mandalina gibi alternatif zirai ürünlerin üretimi teşvik edilmiştir.[4]

Bu konu ilk olarak 29 Ekim 1923 tarihinde tutanaklara girse de 28 Ocak -06 Şubat 1924 tarihleri arasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde de tartışılmış ve Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi 407 Sayılı Kanun çıkarılmıştır. İlgili kanun hem yerelde Rize'nin sosyo-ekonomik olarak kalkınmasına hem de ulusal ölçekte Türkiye'nin çay ve narenciye üretiminde kendi kendine yeterli olabilmesine yöneliktir. Bu çalışma Rize Vilayeti'nin coğrafi, iktisadi ve toplumsal şartlarını göz önünde bulundurarak Doğu Karadeniz Bölümü'ne narenciye ve çay ekim kültürünün yerleştirilmesinde 407 Sayılı Kanunun rolünü incelemek ve kanun etrafında dönen parlamento tartışmalarını analiz etmek amacındadır. Mecliste ilgili kanunun görüşmeleri esnasındaki tartışmalar ele alındığında İttihat ve Terakki idaresinin Balkan Savaşları döneminde başlattığı ve bilhassa Birinci Dünya Savaşı'nda uygulamaya koyduğu devletçi iktisadi görüşe dair yansımalar dikkat çekmektedir. Bu yönüyle bu çalışma 1920'li yıllarda milli iktisatçı ve devletçi uygulamaların devamını kanıtlama yolunda önemli bir örnek de teşkil etmektedir.

Metodolojik olarak bu çalışma TBMM Zabıt Ceridelerine dayanmaktadır. Ancak ilgili kanunun toplumsal, iktisadi ve zirai boyutlarını açıklayabilmek için Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri, Türkiye İstatistik Kurumu raporları, ulusal basın ve ikincil kaynaklardan da faydalanılmıştır. Çalışmanın en ayırt edici

---

1 Sait Çelebi, "Rize'de Yeni ve Canlı İmar Hareketleri Görülüyor", **Tan**, 13 Temmuz 1936.

2 "Rize Valisinin Son Posta'ya Beyanatı", **Son Posta**, 14 Temmuz 1938.

3 Rahmi Arer, **Rize İctimai İktisadi ve Kültürel Bakımdan Bir Tetkik**, Ulus Basımevi, Ankara 1952, s. 6-7.

4 Songül Alşan, "Rize'de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S 27, 2019, s. 187-188.

tarafı ise ilgili kanun maddesinin Annales Tarih Okulu'nda olduğu gibi Rize'nin coğrafyası temelinde ve ilin sosyo-ekonomik şartları içinde bir tarihsel arka planla anlatılmış olmasıdır. Ayrıca bu metodolojik yaklaşım çalışmaya oldukça multidisipliner bir perspektif kazandırmıştır.

1. Rize Coğrafyası ve İdari Tarihçesi

Coğrafi açıdan Rize'nin batısında Trabzon, doğusunda Artvin, güneyinde Erzurum ve kuzeyinde Karadeniz ile çevrilidir. Rize'nin kıyılarında ılıman okyanus iklim özelliklerine bağlı olarak yazlar yağışlı kışlar ise kuzey doğudaki Kafkas dağlarının kuzey rüzgârlarını kesmesinin etkisiyle ılık geçmektedir.[5] 1924 yılında Rize coğrafyası incelendiğinde 4.500 km^2 yüzölçümüne sahip olan Rize'nin 152 kilometrelik sahil şeridi ve doğu batı doğrultuda yer yer üç dört kilometrelik genişlikte düzlüklerden oluşan sahilleri vardır. Ancak kıyılardan güneye doğru 2.500 rakımlı dağlık alanlar başlamaktadır. Rize'nin en karakteristik topografik özelliği arazinin %75'nin engebeli ve ormanlık alanlardan oluşmasıdır.[6] 3.500 rakımlı Bulut Dağı, 3.940 rakımlı Kaçkar Dağları ve 3.700 rakımlı Verçinen Dağı Rize İlindeki en yüksek noktalar arasında yer alırken bu yükseltilerin beş ile on kilometrede bir derin akarsu vadileriyle parçalandığı görülmektedir. Rize Dağları su kaynakları yönünden zengindir.[7] Örneğin İyidere, Fırtına Deresi ve Büyükdere Rize'deki önemli akarsular arasındadır. Ayrıca yazları bölge hayvancılığı ve halkın iskânı için önemli alanlardan olan yaylalar da bulunmaktadır. Bunlar: Varda Yaylası, Kirazlı Yaylası, Koban Yaylası ve Ovit Yaylasıdır.[8] Rize Coğrafyası o derece engebelidir ki 1939-1950 arası dönem Rize Milletvekili Saim Ali Dilemre'ye göre Rize'nin izdüşümü[9] yüzölçümü neredeyse Konya Vilayeti kadardır. Bu yüzden Kalyoncuoğlu'na göre Rize Anadolu'nun İsviçre'sidir.[10]

Tarihsel açıdan Rize, 1461 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Fatih Sultan Mehmet Han bölgeyi Rumlardan alıp fethettikten sonra buralara Orta ve

---

5 "Rize'nin Coğrafi Durumu", **Vatan**, 17 Eylül 1952.

6 **Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), Zabıt Ceridesi D. II**, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427-428.

7 Reşat Aktan, **Rize'de Çay**, Çankaya Matbaası, Ankara 1946, s. 3.

8 Rahmi Arer, **Rize İctimai İktisadi ve Kültürel Bakımdan Bir Tetkik**, Ulus Basımevi, Ankara 1952, s. 5.

9 Rahmi Arer, **age**., s. 8.

10 Kamil Semih Kalyoncuoğlu, **Lazistan Sancağının Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877-1918)**, İksad Yayınevi, Ankara 2021, s. 8.

Batı Karadeniz'den Çepni Türklerini ve bir gurup Arnavut'u yerleştirmiştir.[11] Ancak 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin taşradaki hâkimiyeti zayıflayınca ayanlar güçlenmiş ve Tuzcuoğulları bölgede önemli bir mevki sahibi olmuştur.[12] İdari açıdan Rize 1876 yılına dek Trabzon Vilayetine bağlıdır. Ancak, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaş'ında 314 yıllık Osmanlı toprağı olan Batum'un kaybedilmesinin ardından 1851 yılında kurulan Lazistan Sancağının merkezi de Batum'dan Rize'ye taşınmıştır. Kura'yı Seb'a ve Mapavri nahiyelerinin birleşiminden oluşan Rize'nin bu idari karar sonrası sosyo-ekonomik önemini arttırmış ve 1881 yılında Of, Hopa ve Atina (Pazar) Rize'nin İlçeleri olmuştur. 1887 tarihli Trabzon Vilayet Salnamesine göre Rize 161 köy ve 36 mahalleden müteşekkilken Rize'ye bağlı Atina (Pazar) Kasabası 111 köyden, Hopa Kasabası 51 köyden ve Of Kasabası 94 köyden oluşmaktadır.[13] Ancak Of Kazası 1889 yılında Trabzon'a bağlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı döneminde 6 Mart 1916'da başlayan Rize'nin Ruslar tarafından işgal süreci 1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Ekim Devrimi'ne kadar sürmüştür.[14] Ancak devrimin ardından sınırlar tekrardan 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'nin öncesine dönmüştür. Cumhuriyet'in ilanından sonra Rize ismi Lazistan'a oranla halk arasında daha çok kullanıldığından 1923 yılında Lazistan olan sancak merkezinin adı Rize olarak değiştirilirken 20 Nisan 1924 tarihinde Rize il statüsüne kavuşmuştur. 1927 yılından düzenlenen nüfus sayımından sonra Rize İline bağlı Merkez İlçe'nin yanı sıra Pazar ve Hopa Kazaları bulunmaktadır. Rize Merkez İlçe'ye bağlı Kur'ay-ı Seb'a, Mapavri ve Karadere Nahiyeleri ile 32 mahalle ve 169 köy mevcuttur. Pazar Kazası'nın Ardeşen ve Hemşin olmak üzere toplamda iki nahiyesi ve bunlara bağlı 101 köy vardır. Son olarak Hopa İlçesi'nin Viçe, Arhavi ve Kemalpaşa nahiyeleri ve bunlara bağlı 79 köy bulunmaktadır. Netice itibarıyla 4.590 km^2 yüzölçümüne sahip olan Rize Vilayeti iki kaza, sekiz nahiye 32 mahalle ve 349 köyden oluşmaktadır.[15]

---

11 Anthony Bryer, "Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Çev. Özgür Yılmaz ve Ayşegül Kuş, S 20, 2016, s. 309-310.

12 Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 128; Eric Jan Zürcher, **Moderleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim, İstanbul 2000, s. 39-59.

13 Sinan Başaran, "Rize'nin İdare Tarihi", **Türk İdare Dergisi**, S 486, 2018, s. 50; Ali Rıza Saklı, "Cumhuriyetle Yaşıt Bir Ürün: Rize Çayının Tarihçesi", **Cumhuriyet Döneminde Rize-I (1923-1950)**, Ed. Zehra Arslan-Mustafa Arıkan, Recep Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize 2020, s. 246; Kalyoncuoğlu, **age**., s. 5.

14 Özlem Yıldırım, "Rize'nin İktisadi Hayatı", **Cumhuriyet Döneminde Rize-I (1923-1950)**, Ed. Zehra Arslan-Mustafa Arıkan, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize 2020, s. 222.

15 Başaran, agm., s. 51-52; Kalyoncuoğlu, **age**., s. 7.

2. Erken Cumhuriyet Döneminde Rize'nin Zirai Durumu

1927 Nüfus Sayımına göre Rize ilinin nüfusu 171.663'tür.[16] Aynı yıl yapılan Tarım Sayımına göre ise bu nüfusun 168.427'si çiftçi olup çiftçi hane sayısı 30.508'dir. Hatta Türkiye'de ortalama çiftçi hanesi başına ortalama iki çift hayvanı düşerken Rize İlinde bu sayı 0.2'dir. Bu durum bir ölçüde eğimli arazilerin bel kürekleri ile kazılmasından yalnızca küçük ölçekli düz arazilerde çift hayvanlarından faydalanılmasından kaynaklanmaktadır. Karadeniz'de ortalama olarak çiftçi hanesi başına ortalama 15 dönüm kadar bir tarım arazi düşse de bu alan engebeli arazi yapısı yüzünden Rize'de dört dönüme kadar gerilemektedir.[17] Hatta 15 dekar arazisi olan haneler Rize'de toprak zengini olarak addedilmektedir.[18] Ancak Rize'deki sınırlı düzeyde tarım alanlarında zengin bir ürün deseni göze çarpmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Rize'de yetişen ürünlerden meyveler gurubunda çay, portakal, mandalina ve fındık; tahıllar gurubunda mısır, arpa, çeltik (pirinç) ve buğday; endüstri bitkileri gurubunda keten ve kenevir ile son olarak baklagillerden fasulye yetişmektedir.[19] Portakal yetiştiriciliğini teşvik etmek için ilerleyen yıllarda 6.000 adet kitap basılarak Rize ve Trabzon'da bulunan bahçe sahiplerine dağıtılmıştır.[20] Rize'de portakal Akdeniz mıntıkası kadar olmamakla birlikte ıslah edilmiştir.[21] Ayrıca 1922 yılında Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin tarafından kurulan Rize Çay ve Mandalina Fidanlığı[22] da mandalina, portakal, armut ve çay fidanları yetiştirip halka dağıtmıştır. 1924 yılında fidanlığın 70 dönüm kadar[23] bir alanı ve Zihni Derin tarafından Rusya'dan davet edilen Emil Vlakov adında bir bahçıvanı bulunmaktadır.[24] Ancak Rize'nin çaycılık sahasında ilk yıllardaki eksiği ürünün endüstriyel anlamda işlenmesi olacaktır. Zira kentte çay fırını ve yaprak havuzları mevcut değildir.[25] Çay ziraatı noktasında Batum

16 T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1927 Nüfus Sayımı**, Başvekâlet Umumi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Ankara 1927.

17 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, DİE Matbaası, Ankara 1970, s. 14-19.

18 Arer, **age**., s. 9.

19 Alşan, agm., s. 188-201; Arer, **age**., s. 37.

20 "Portakal Yetiştirmek Karlı Bir İş Halini Aldı", **Akşam**, 22 Kasım 1933.

21 "Meyvelerin En Sıhhisi ve Mükemmeli Portakal", **Akşam**, 11 Aralık 1945.

22 Reşat Aktan, "Rize Çayı", **Vakit**, 19 Ağustos 1944.

23 **TBMM Zabıt Ceridesi D. II**, C 12, 35. Birleşim 12 Ocak 1925.

24 Saklı, agm., s. 242-251.

25 "Yerli Çay", **Akşam**, 12 Ağustos 1935.

örnek alınmış ve çay Rize'nin servet ve refah kaynağı olmuştur.[26] Batum'dan çay ziraatının Rize'ye getirilmesinde 1910'larda bölgeye giden Rizeli işçiler Ali Rıza Erten'in raporu, Rize Ziraat Odası Başkanı Av. Hulusi Karadeniz ve Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin önemli rol oynamıştır. Rize'de 1924 yılında başlatılan çay dikimi tam olarak 1930'ların ortasında yaygınlaşmıştır.[27]

Hayvansal üretim olarak da kıyı kesimde balıkçılık iç kesimlerde büyükbaş (özellikle sığırlar) hayvancılık vardır. Karadeniz'de Osmanlı döneminden beri yoğun bir iktisadi faaliyet olan balıkçılık Birinci Dünya Savaşı yıllarında sekteye uğramıştır. Çay, portakal ve mandalina yetiştiriciliği halkın gelirini arttırmış ve bir nebze olsun göçü azaltmıştır. Rize çiftçisi eğimli tarım alanlarını bel küreği ile düz bahçelerini ise karasabanla işlemektedir.[28] Dere ağızlarında düz ve ekime elverişli alanlar bu arazilere örnek gösterilebilir.[29] Hayvansal üretimin bitkisel üretime en büyük katkısı ise gübredir. Kıyılarda muhafaza edilemeyen ihtiyaç fazlası balık yer yer meyve bahçeleri için gübre olarak kullanılırken iç kesimlerde ise büyükbaş hayvan gübresi kullanılmaktadır.[30] Nitekim iç kesimler çay ziraatının olmadığı ve yüksek yaylalarda daha geniş ve gür otlakların bulunduğu alanlar sığır yetiştiriciliğine uygundur.[31] İl genelinde 6.658 çift hayvanı bulunmaktadır.[32] Ancak Rize'nin dağlık ve akarsularla parçalı arazisinden dolayı ulaşımın ve nakliyenin zorluğu ildeki iç pazarların bütünleşmesini mal ve sermaye akışını zorlaştırmıştır.[33] Bu yüzden Rize'nin gıda iaşesi daha çok gemiyle taşınmaktadır.[34] Rize tarımını daha iyi incelemek açısından ürün desenin, ekili alanların ve üretimin bilinmesi fevkalade önemlidir.

---

26 "Rize'de Çay Ziraatı", **Ulus**, 14 Haziran 1939.

27 "Türkiye'nin Çay Dünyası", **Vatan**, 17 Eylül 1952; "Hulusi Karadeniz'in Rusya'dan Getirdiği Çay Karadeniz Çayı", **Akşam**, 15 Ağustos 1955.

28 Alşan, agm., s. 188-201; Arer, **age**., s. 37.

29 Arer, **age**., s. 7.

30 Alşan, agm., s. 188-201.

31 Elif Yormaz, "Rize Gazetesine Göre Rize'de Ekonomik Durum (1931-1942)", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C 4, S 5, 2018, s. 127.

32 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, DİE Matbaası, Ankara 1970.

33 Alşan, agm., s. 188-201.

34 Arer, **age**., s. 9.

Tablo 1: 1927 Yılı Rize İlinde Ekili Tarım Ürünleri

Ürünler	Ekim Alanları (Dekar)	Üretim (Kilogram)
Genel Toplam	**127.482**	**12.483.068**
Tahıllar	**107.923**	**11.687.241**
Buğday	1.387	175.694
Çeltik	1.540	117.494
Darı	1.698	160.869
Mısır	97.500	10.958.227
Arpa	5.637	266.351
Yulaf	98	7.085
Çavdar	63	1.521
Baklagiller	**16.889**	**687.298**
Bakla	254	8.989
Bezelye	2	325
Nohut	90	1.890
Fasulye	16.536	672.407
Börülce	3	237
Burçak	4	3.450
Endüstri Bitkileri	**2.670**	**108.529**
Patates	338	31.663
Pancar	951	37.598
Soğan	180	6.498
Sarımsak	73	1.105
Keten	686	3.339
Tütün	442	28.326

Kaynak: T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, DİE Matbaası, Ankara 1970.

Tablo 1'e göre Rize İlinde ürün deseni incelendiğinde kaplıca, pamuk, haşhaş ve susam üretimi görülmemektedir. Tahıl ürünlerinden buğday, çeltik, darı, arpa, yulaf ve çavdar mevcuttur. Tahıl ekim alanları ağırlıklı olarak Rize Merkez İlçe ve köylerindedir. Ancak darı üretiminde Pazar İlçesi öne çıkarken çeltik üretiminde ise Hopa ve Pazar öne çıkmaktadır.[35] Bu bölgede yetiştirilen

35 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, DİE Matbaası, Ankara 1970.

çeltik çeşidi Kırçeltiği olup yağışlı iklim koşullarında dağ yamaçlarındaki küçük arazilerde üretilmektedir.[36] Ancak Doğu Karadeniz'de görülen ılıman okyanus iklimi az nem ve bol güneş isteyen tahıl yetiştiriciliğine (mısır hariç) uygun değildir.[37] Bu bölgedeki tahıllarda yüksek nemden dolayı pas hastalığı göze çarpmaktadır.[38] Baklagiller bazında burçak ve nohut üretiminde Pazar İlçesi öne çıkarken diğer ürünlerde Rize Merkez İlçe ve köyleri önemli bir mevkie sahiptir. Son olarak endüstri bitkileri sahasında ise pancar ve sarımsak üretiminde Hopa; keten ve tütün üretiminde Pazar İlçesi ilk sırada yer alırken soğan ve patates üretiminde ise Rize Merkez İlçe öne çıkmaktadır.[39]

Rize İlindeki 127.482 dekarlık tarım alanlarının %84'ü tahıllardan, %12'si baklagillerden ve %4'ü endüstri bitkilerinden oluşmaktadır. Tahıllar içinde de mısır aslan paya sahiptir. Öyle ki Rize İlindeki tahıl alanlarının %90'nı mısır ekim alanlarından oluşmaktadır. Mısır ekim alanlarından sonra gelen arpa ekim alanları bile tahıl alanlarının ancak %4'ü kadardır. Mısır halkın ekmeklik un ihtiyacının yanı sıra yöre hayvancılığı içinde önemlidir. Rize'de hayvansal üretimde bir diğer ürün ise arpadır. Hem hayvancılık hem de kıyıdan uzak iç bölgelerde karasal iklimin hâkim olduğu Erzurum Yaylası'na doğru olan köy ve kasabalarda arpa üretimi görülmektedir. Hayvansal üretim noktasında Doğu Karadeniz'de köylere ait ortak mera alanları sınırlı olup şahıslara ait olan otlaklarda hayvanların besin ihtiyacı için yeterli olmamaktadır.[40] Engebeli dağlık alanlar dahi tapuludur. Son olarak buğday, çeltik ve darı ekim alanları ise birbirine yakındır. Bu durum hem yağışlı iklim koşullarından hem de buğdayın temel besin maddesi olma noktasında mısır kadar önemli olmadığından kaynaklıdır. Baklagiller alanında ise en önemli ürün %99'a yakın ekim alanları genişliği ile fasulyedir. Ancak Rize'de en geniş ekim alanlarına sahip olan mısır ve fasulyenin toplam ekim alanları içindeki payı yaklaşık %90'dır. Rize'de mısır, lahana ve fasulye bir arada ekilir.[41] Son olarak endüstri bitkileri gurubunda ekim alanlarının %35'ini tek başına pancar oluştururken %42'lik bölümünü ise keten ve tütün oluşturmaktadır.[42] 19. yüzyılda

---

36 Mustafa Uluöz, **Türkiye Çeltik Ziraatının Durumu ve Türkiye Pirinçlerinin Fiziki, Kimyevi Vasıfları ile Pişme Değerleri Üzerinde Araştırmalar**. Gürsoy Basımevi, Ankara 1955, s. 28-58.

37 Kalyoncuoğlu, **age**., s. 19; Reşat Aktan, **Rize'de Çay**, Çankaya Matbaası, Ankara 1946, s. 21.

38 Aktan, **age.**, s. 23.

39 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, DİE Matbaası, Ankara 1970.

40 Arer, **age**., s. 36-37.

41 Aktan, **age**., s. 19-20.

42 T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, DİE Matbaası, Ankara 1970.

Rize'de senede 40.000 top keten kumaş dokunmuş ve bu bezlerden gömlek, havlu, peşkir ve peştamal üretilmiştir.[43] Rize keteninden üretilen dokumalar Mısırlı tüccarlar tarafından Ortadoğu'ya satılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'na kadar Rize Bezi özellikle Hicaz ve Bağdat'ta talep görmüştür. Rize'nin keten bez dokumaları, Rizeli kadınların ev ve tarla işlerinden boş vakit bulduklarında ürettikleri dokumalardır.[44]

Tarıma elverişli araziler toplam alanların ancak dörtte biri olup buralarda zirai faaliyetler yapılabilmektedir. Bu alanlarda ekilen en önemli ürünler mısır, fasulye ve ketendir. Ancak Rize'de yetişen mısır ilin yaklaşık altı aylık ihtiyacını karşılamakta ve mısır ihtiyacı ekseri Samsun'dan ve Romanya'dan karşılanmaktadır. Rize ormanlarındaki kestane ve gürgene oranla çok daha az ekonomik değeri olan kızılağaçlar nemi çok tuttuğundan kereste endüstrisinde kullanılamamakta ve sadece yakacak için kullanılmaktadır. Kızılağaçların sökülerek yerlerine ekonomik değeri olan limon, portakal, mandalina ve fındık gibi ağaçların dikilmesi noktasında Rize Ticaret Odası ve yerel idare meclisi de aynı düşünceye sahiptir. İhtiyaç olan ise işin bütçesinin tedarikidir. Böylece toplumsal refah arttırılabilmiş olacaktır.[45]

3. Rize'nin Sosyo-ekonomik Refahı Yolunda 407 Sayılı Kanun

3.a Kanunun Çıkartılma Süreci ve Gerekçeleri

407 Sayılı Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi Hakkında kanunun hazırlanmasında Rize Ticaret Odası, Rize Ziraat Odası, İl Genel Meclisi ve İl İdare Kurulu etkili olmuştur. Bu kanun her ne kadar Rize Milletvekili Esat Özoğuz tarafından meclis gündemine taşımış olsa da kanunun oluşumunda faklı devlet adamlarının ve Rize yerelindeki kurumların katkısı olmuştur. Komisyon görüşmelerinde ilgili kanunu İzmir Milletvekili Rahmi Bey kaleme almış ve Komisyon Başkanı İzmir Milletvekili Celal Bayar imzalamıştır. Komisyon üyeleri ise Kayseri Milletvekili Nuh Naci Bey (Yazgan), Kastamonu Milletvekili Mehmet Fuad Bey, Bolu Milletvekili

---

43 Nebi Gümüş ve Ümit Erkan "Osmanlı'nın Son Döneminde Rize'de Sosyal Hayat 1911-1913", **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 2, 2012, s. 43; Kalyoncuoğlu, **age**., s. 128.

44 Ş. Funda Arslanoğlu, Selim Aytaç ve Ali Kemal Ayan, "Keten", **Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı**, Samsun, 5-6 Mayıs 2017, 52; "Rize'de Sanayi Hayati", **Akşam**, 21 Ağustos 1929; Okan Ceylan, "Geleneğin Yeniden Hatırlanması: Türkiye'de Ketenin Toplumsal Tarihi, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 69, 2021, s. 144.

45 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427-428.

Şükrü Bey ve Konya Milletvekili Hacı Bekir Bey'dir. Ancak İktisat Vekâleti bu kanunu meclise bir tasarı şeklinde sunmak yerine Rize Milletvekili Esat Özoğuz bir kanun teklifi şeklinde meclise getirmiştir. Görüşmelere asıl damgasını vuran gerekçe ise şüphesiz Rize'nin coğrafi şartlarının neden olduğu sosyo-ekonomik durumdur.[46]

28 Ocak 1924 tarihinde Rize (Lazistan) mebusu Esad Özoğuz tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM)'ye sunulan Rize İli ile Borçka Kazasında portakal, limon, fındık, mandalina ve çay yetiştirilmesi hakkındaki kanun teklifi ziraat, ekonomi, toplum, demografi ve iskân gibi çok farklı alanları kapsayan bir politik girişimdir. Nitekim Rize İlinin dağlık topoğrafyası ve ılıman okyanus iklim koşulları dolayısıyla geniş yayılım gösteren ve pek ekonomik değeri olmayan kızılağaçlar hem bölgedeki nüfusun yerleşimi ve geçim kaynakları üzerinde etkili olmuş hem de ekilebilir tarım alanlarını kısıtlamış ve üretimin iptidai düzeyde kalmasına neden olmuştur. Rize'de sınırlı düzeydeki tarım alanlarından verimli bir şekilde yararlanabilmesi için kızılağaçlar yerine çay, limon, portakal, mandalina ve fındık gibi ürünlerin ekimi yoluyla hem halkın gelir kaynaklarının arttırılması, hem geçim sıkıntısından kaynaklı dış göçün önüne geçilmesi hem de kamunun vergi gelirlerinin arttırılması hedeflenmiştir.[47]

Nitekim Birinci Dünya Savaşı (1914-1918)'na kadar Romanya ve Çarlık Rusya'ya çalışmak üzere giden birçok Rizeli genç erkek nüfus o ülkelerde fırıncılık, hızarcılık, balıkçılık, amelelik ve ticaret ile uğraşmıştır.[48] 19. yüzyılda iş hayatı için Rize'nin en çok göç verdiği yer Batum'dur.[49] Rizeli genç erkeklerin birçoğu yılın dokuz ayını il dışında geçirmektedirler.[50] 1920'lerin başına kadar Rizelinin sermayesinde yurtdışından elde edilen kazançlar önemli yer tutarken gerek Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusların yaptığı tahribatlar ve gerekse savaş sonrası kapanan dış ülkelerde çalışma imkânları Rizeliyi kıt kanat bir şekilde geçinmeye zorlamıştır.[51] Ancak savaşın ertesinde 1920'lerde giderek küresizleşen dünyada Kıta Avrupa'sında siyaset ve toplumdaki uluslaşma sürecine giderek içe kapalı, kendi kendine yeterliliği hedefleyen anti-liberal milli iktisatçı bir ekonomi

46 Saklı, agm., s. 255-262.

47 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427.

48 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427.

49 Gümüş ve Erkan agm., s. 43-44.

50 "Rize Valisinin Son Posta'ya Beyanatı", **Son Posta**, 14 Temmuz 1938.

51 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, 570; "Canlı ve Sevimli Muhit Rize", **Vatan**, 17 Eylül 1932.

politikası da eşlik etmiştir.[52] Bu durum Rizeli genç erkek nüfusun yurtdışındaki iş olanaklarını epeyce kısıtlamıştır. Bu yüzden bir yandan Rize'de yaşanan derin yoksulluk eşkıyalığa ve kan davalarına neden olurken bu bölgeden İstanbul, İzmit, Bolu ve Düzce gibi kentlere yoğun göçler yaşanmıştır.[53]

Rize'nin yeryüzü şekilleri ilk etapta bölgedeki toplumsal yaşam ve ekonomi üzerinde olumsuz bir etkiye neden olsa da Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru uzanan Kafkas Dağları kuzeyden esen sert ve soğuk rüzgârları kesmiştir. Bu yüzden Rize iklimi Güney Hindistan'da Himalaya Dağ silsilesinin güneyinde, Avusturalya ve Japonya'nın güneyindeki iklim koşulları ile benzerdir. Tıpkı yaklaşık 130 kilometre ötedeki Batum'da olduğu gibi Rize'de de iklim portakal, mandalina, çay ve limon gibi ürünlerin yetişmesine uygundur.[54] Bir diğer ifade ile yağışlı ve sıcak iklim koşullarının yanı sıra Kafkas Dağlarının kuzeyden esen sert rüzgârları kestiği subtropikal iklim koşulları Rize'de bu ürünlerin ziraatını mümkün kılmıştır.[55] Bu sayede Artvin, Rize, Trabzon ve Giresun narenciye üretimine uygundur. Ancak Artvin'de narenciye yokken Rize'de yetiştiriciliğin geliştiği görülmektedir.[56]

Nitekim Birinci Dünya Savaşı döneminde 6 Mart 1916 tarihinde Doğu Karadeniz'i işgal eden Ruslar Rize ve Trabzon'da çay ve bambu yetiştirme girişiminde bulunmuşlar ve bölgeye birçok ziraat uzmanları getirmişlerdir.[57] Nitekim Ruslar 1895 yılında ilk çay bahçelerini Cakova'da kurmuşlar ve ilk hasat 1899 elde edilmiştir. Ancak en büyük çay bahçeleri Batum'dadır. Batum'un yanı sıra Tiflis, Sohum ve Kutaisi'de de çay ve meyvecilik denemeleri yapmışlardır. Ancak yeterli nem olmadığından Sohum'daki denemeler başarısız olmuştur. Bu girişimlerin başlamasında ünlü İklim Bilimci Woyeikoff'un 1876 yılında Hindistan ve Japonya seyahati etkili olmuştur. Ardından Rus Prens Woronsoff'un büyük destekleri olmuştur.[58]

Türkiye'de çay ziraatının tarihi Tanzimat Dönemi ile başlasa da 19. Yüzyılda Osmanlıların bu konudaki girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır.[59]

---

52 Zafer Toprak, **Milli İktisat- Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s. 11.

53 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427.

54 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427-432

55 Saklı, agm., s. 247.

56 **Anadolu Havzaları**, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği, Ankara 1933, s. 29.

57 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 433-434.

58 Ali Rıza Erten, **Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikat-ı Ziraiye**, İktisat Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1341 (1925); Saklı, agm., s. 246-248.

59 Aktan, "Rize Çayı", **Vakit**, 19 Ağustos 1944.

Osmanlı'daki ilk çay denemeleri Çin'den getirilen fidanların Bursa'da denenmesi yoluyla 1891 yılında başlamıştır. Ayrıca 1893 yılında Japonya'dan da çay fideleri getirilmiştir. 23 Nisan 1895 tarihinde Sultan II. Abdülhamit Han döneminde çay tarifnamesinde çayın Erzurum, Sivas, Ankara, Bursa, Aydın, İstanbul, Halep ve Adana gibi şehirlerde yetiştirilmesi önerilmiştir. Çayın bol yağış, rutubet ve sıcaklık isteğine rağmen kurak bölgelerde dikiminin tavsiye edilmesi bir takım teknik aksaklıklara neden olmuştur.[60]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Halkalı Ziraat Müdürü Prof. Dr. Ali Rıza Erten devlet tarafından Batum'a gönderilmiştir. Erten kaleme aldığı raporunda belediye bahçeleri ve Artvin'de bahçelerin kurulması hususuna değinmiştir. Bu durum Rize'de çay ziraatı açısından ilk ciddi farkındalık olarak gösterilebilir. Genel olarak Batum'u hem tabii iklim koşulları hem de ictimai nokta nazarından incelemiştir. Ali Rıza Erten Batum'da Rusların bu konudaki araştırmalarını incelemiş müzelerini gezmiş ve Ziraat Gazetesi'nde makaleler kaleme almıştır. Batum bu dönemde bir ölçüde Avrupa'nın çay ihtiyacını tedarik ettiğinden Batum'un bütçesi bizdeki üç beş vilayetin bütçesinin toplamı kadardır.[61] Hatta Erten bu konuda "Şimal-i Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikat-ı Ziraiye" adlı bir rapor da yayımlamıştır. Bu rapor öncelikle İktisat Vekaletine sunulmuş olup ardından 1921 yılında Ziraat Gazetesi'nin dokuzuncu sayısından itibaren neşredilmiştir. Raporun tamamı ise 1924 yılında Çay, Limon, Mandalina, Portakal, Bambu Ziraatı adıyla İstanbul Sanayi Nefise Matbaasında basılmıştır.[62] Rusya'da Woyeikoff'un bilimsel girişimlerinin oluşturduğu farkındalığa benzer olarak Ali Rıza Erten de 28 Ocak-06 Şubat 1924 tarihinde 407 Sayılı Rize Vilâyetiyle Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi Hakkında kanunun çıkartılmasında etkili olmuştur.

17-18 Eylül 1924 tarihinde Rize'yi ziyaret eden Atatürk il genelinde tarım alanlarının dar olması yüzünden halkın refahını arttırmak için hem çay, portakal, mandalina ve fındık yetiştiriciliğinin teşvik edilmesinin hem de Rize- Erzurum yolunun inşasının önemine dikkat çekmiştir.[63] Ruslar Batum'a çay ziraatını yerleştirirken öncelikle Çin'e uzman göndermişlerdir. Burada tecrübe tarlaları ve üretimin devamlılığı için çay fabrikaları kurmuşlardır. Bir nevi devlet, milleti için

60 Saklı, agm., s. 244-245.

61 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 432.

62 Saklı, agm., s. 246-247.

63 Mesut Çapa, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S 20, 2016, s. 295.

rehber olmuştur. Bu yüzden Rize'de de fasulye ve mısır gibi geçimlik üretimin ötesine geçerek pazara yönelik üretimi teşvik edebilmek için portakal, mandalina, dut, fındık ve çay gibi ürünlerin teşviki zorunlu görülmüştür. Her ne kadar bu kanun teklifi Rize Milletvekili Esat Özoğuz tarafından meclise getirilmiş olsa da kanunun hazırlanma sürecinde Rize Ticaret Odası, Rize Ziraat Odası ve Rize Vilayet Meclisi'nin fikirleri alınmıştır.[64]

3.b 407 Sayılı Kanun Etrafında Meclis Tartışmaları

19. yüzyılın son çeyreğinde Batum'da bu alanda meydana gelen girişimler üzerine İktisat Vekâleti Rize'de çay, mandalina, portakal ve fındık gibi ürünleri yetiştirmek üzere deneme tarlası kurmuştur. Ancak tarımsal yayım faaliyeti konusunda başarılı olunamamıştır. Rize'deki yağışlı iklim koşullarında yetişen kızılağaçların ne halka, ne ekonomiye ne de mali açıdan devlete bir faydası yoktur. Rize'de yoğun olarak yetiştirilen mısır ve fasulye halkın birkaç aylık besin ihtiyacına yeterken Birinci Dünya Savaşı öncesinde bölgede yetiştirilen ve Ortadoğu ülkelerine pazarlanan ketenin de hem sanayisi hem de pazarları yok olduğundan Rize'de tarımsal üretim yöre ekonomisi ve halkın sürekli iskânı için hayati bir öneme sahiptir.[65] Örneğin Kanapya Deresi köylüsü 300 haneden 27 haneye, İçkale köylüsü 500 haneden 60 haneye ve Devigel Vadisi köylüsü 450 haneden 50 haneye gerilemiştir.[66] 1920'lerin ortalarında Trakya kırsalında şekerpancarı ve Alpullu Şeker Sanayisinin bölge çiftçisini toprağa bağlama hikâyesine benzer bir durumda Doğu Karadeniz'de çay üzerinde düşünülmüştür.[67]

Ancak Trabzon Milletvekili Muhtar Bey 1899-1924 yılları arasındaki verilere göre Batum yılın 225 günü yağış alırken Rize'nin ise 112 gün yağış[68] aldığını belirterek Batum'da yetiştirilebilen her nebatın Rize'de de yetiştirilebileceğini söylemenin çok doğru olmadığını söylemiştir.[69] Ayıca Muhtar Bey kızılağaç üzerindeki bu tartışmalara katılarak öncelikle kızılağaçların sanki muzır hayvanı gibi addedilerek kesilmesine karşı çıkarak bu ağaçların yakacak ihtiyacını karşılaması noktasında Trabzon için bir servet olduğunu söylemiştir. Öyle ki kızılağaçların odunlarının yakacak, yapraklarının toprağın verimi için doğal gübre ve hayvanların altına serilebilecek bir nevi saman olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kızılağaçların bazen 10 yılda bir bazen 3 ya da 4 yılda bir nadasa

64 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, 568.

65 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427.

66 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, 569.

67 Murat Burgaç, **Trakya Raporu (1934)**, Kaynak Yayınları, Ankara 2017, s. 159.

68 Rize İli yılın 265 günü yağış almaktadır. Bkz., Arer, **age**., s. 6.

69 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 579.

bırakılıp ekilmeyen arazilerde yetiştiğini söylemiştir. Hatta kızılağaçların yetiştiği yükseltilerin mandalina, portakal ve limon için uygun olmadığı bu meyvelerin sahil mıntıkası için uygun olduğunu ancak çay ve fındık için belki bu yükseltilerde yetiştirilebileceği ihtimalini gözler önüne sermiştir.[70] Çay, Rize ziraatını çeşitlendirmiştir. Hatta çay daha ziyade çalılıklarla kaplı daha az istifade edilen alanlara dikilmiştir. Ancak yüksek rakımlı tepelerde yetiştirilen çayların hasat edilmesinden sonra işlenmek üzere nakliyesi de zor olmuştur.[71] İlkbahar ve yaz aylarında bol yağış, sıcak nemli bir iklim, tuzsuz ve kireçsiz topraklarda yetişebilen çay Trabzon'un Sürmene İlçesinden Artvin'in Hopa İlçesine kadar Doğu Karadeniz kıyı şeridinin mahsulüdür.[72]

Çay, yetiştiriciliği ciddi bir uzmanlık gerektirdiğinden Sovyet Rusya'da çayın nasıl yetiştirildiğini öğrenmek amacıyla Batum'a bir uzman gönderilmiştir. Kızılağaçların kesilmemesi ve yerlerine meyve ağaçlarının dikilmemesi durumunda hem yerelde Rize'deki tarım toprakları verimli kullanılamamış ve bölge halkının kazancı arttırılamamış olur hem de ulusal düzeyde meyve ithalatımız daha fazla olmak zorunda kalır. Bu yüzden Rize Milletvekili Esad Özoğuz'un teklifinde üreticilerin ekonomik açıdan korunması ve teşvik edilmesi yönünde birtakım ifadeler yer almıştır. Buna göre Rize'de çay fidanı dikenlerden 10 yıl boyunca aşar vergisinin alınmaması belirtilirken dağıtılan fidanların masrafları İktisat Vekâletine ait olmak koşuluyla kızılağaçları ve çalılıkları imha etmeyen ve portakal, limon, mandalina ve fındık gibi dağıtılan meyve fidanlarını dikmeyenlerden ise 10 katına kadar vergi alınması önerilmiştir. Ancak tarıma elverişli olmayan araziler bu vergi yükünden muaf tutulmuştur. Bu konuda İktisat Encümeni, fidanların dikileceği arazilerin ziraat fen memurları tarafından altı ay içinde tespit edileceği, fidanların ücretsiz dağıtılıp dikimlerin üç yıl içinde tamamlanması gerektiği ve son olarak da 10 yıl vergi alınmayıp bir defaya mahsus mükâfat verileceği belirtilmiştir. Bunun üzerine mecliste başlayan tartışmalarda Manisa Milletvekili Abidin Bey 10 sene vergi alınmaması ve bir defaya mahsus verilecek ödül dolayısıyla bütçeden tenzilat yapılacağı için hem Maliye Vekilinin hem de İktisat Vekilinin salonda olmasını talep etmiştir. Ancak Maliye ve İktisat encümenleri genel kurulda yer aldıkları için meclis başkanlığı Abidin Bey'in bu önerisini reddederek görüşmelere devam etmiştir.[73]

---

70 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 577. Fındık 1000 metre rakıma kadar yetiştirilebilmektedir. Bkz., Aktan, **age**., s. 24.

71 "Rize Valisinin Son Posta'ya Beyanatı", **Son Posta**, 14 Temmuz 1938.

72 Asım Zihnioğlu, "Türkiye Çay Sahası", **Vatan**, 17 Eylül 1952.

73 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 427; **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)** 30.18.1.1/23.9.5.

Tunceli Milletvekili Feridun Fikri Bey kanunu memleket kalkınmasında atılabilecek esaslı bir adım olarak nitelendirmiştir. Bu yüzden vergi mükellefiyetinin 10 yıldan 15 yıla çıkarılabileceğini belirtmiştir. Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Beyefendi ise Esad Bey'in kanun teklifinin program yönünden eksik kaldığını söyleyerek portakalcılık, mandalinacılık, fındıkçılık ve limonculuk programının kanuna konmasını belirtmiştir. Rize Milletvekili Ali Bey ise fındıklık kurmak için kanuna ihtiyaç olmadığını daha önceden kurulan fındık bahçelerinin hayvan otlağı bulunamadığından bir süre sonra mahvolduğunu belirtmiştir. Ancak portakal ve limon konusunda kanun çıkartılmasını ise desteklemiştir. Eskişehir Milletvekili Emin Bey ve Ardahan Milletvekili Talat Bey ve Zonguldak Milletvekili Tunalı Hilmi Bey Rize özelinde böyle bir kanunun çıkartılmasına karşı çıkarak böyle bir kanunun yurt sathında düşünülmesi gerektiğinin belirtmişlerdir. Emin Bey önemli olan bu kanunun Rize'ye ne gibi bir iktisadi fayda sağlayacağı üzerine konuşulması gerektiğini belirtmiştir. Hatta Tunalı Hilmi Bey mandalina ve portakalın Adana gibi Akdeniz sahillerinde az bir masrafla kolayca yetiştirilebileceği fikrini desteklerken çay üretiminin ciddi bir uzmanlık gerektirdiğinden bu girişimin bir hayal olduğunu söylemiştir. Bu yüzden portakal ve mandalina üretimini arttırarak ihracat yollarının bulunması gerektiği çayın ise ithal edilmesi gerektiğini belirtmiştir.[74] Bir anlamda çayın dikiminden ancak dört ya da beş yıl sonra bir netice vermesi dolayısıyla bu konuya biraz daha mesafeli yaklaşmışlardır.[75] Benzer bir şekilde Giresun Milletvekili Tahir Bey bu meyvelerin dikimlerinin Rize ile sınırlı tutulmaması gerektiğini ve tüm Karadeniz sahil mıntıkasına yayılması gerektiğinin altını çizmiştir.[76] Giresun'daki piyasası ve borsası dolayısıyla Tahir Bey'in en çok üzerinde ısrar ettiği meyve ise fındıktır. Ayrıca çiftçilerin işletme büyüklükleri ve dikebilecekleri fidan sayılarının analiz edilerek yola çıkılması gerektiğini aksi takdirde bu durumun hazineye zarar vereceğini söylemiştir. Ayrıca Karadeniz sahil mıntıkasında fındık tüm vilayetlerde yetiştiğinden Rize'nin özel olarak desteklenmesine itiraz etmiştir.[77]

Bunun üzerine Rize Milletvekili Ekrem Bey Rize'nin istisna tutulmasının nedeninin ildeki sefalet ve kötü ekonomik durum olduğunu söylemiştir. Hatta İzmir Milletvekili Celal Bayar İzmir çiftçisinin daha yüksek bir refah içinde olduğunu İzmir için böyle bir kanunun aklından geçmediğini söylemiştir.[78] Ancak

74 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 429-437.

75 Saklı, agm., s. 271.

76 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 434.

77 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 572.

78 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 574.

Eskişehir Milletvekili Emin Bey ve Giresun Milletvekili Tahir Bey Rize'deki vergi muafiyetine karşı çıkarak toplumsal ve iktisadi sıkıntıların benzerlerinin Giresun'da da var olduğunu belirterek kanunun kapsam alanının genişletilerek Giresun'un da buraya dâhil edilmesini talep etmiştir.[79] Rahmi Bey ayrıca Rusların 20. asrın başında Batum'da çay yetiştiriciliği ile ilgili girişimlerini örnek göstererek halka bilimsel sahada bir rehberlik olduğu takdirde kendi ekonomik menfaati doğrultusunda hareket edebileceğini söylemiştir. Rusların Batum'daki çalışmalarının bizler için bir rehber olduğunu söylemiştir. Hatta Rusya'da meydana gelen Ekim Devrimi toplumsal buhranlar karşısında Doğu Karadeniz'deki halkın refahının sağlanmasının önemine değinmiştir. Bölgede buğday üretiminin düşük kalması halkın temel besin ihtiyacını tedarik etmede sıkıntı yaşamasına neden olmuştur. Bu yüzden Rize halkının geçimi için beş dönüm çay tarlasının 100 dönüm buğdaya ve iki dönüm mandalinanın 10 dönüm buğdaya bedel olduğu iddia edilmiştir. Ancak Karahisar-ı Şarki Milletvekili İsmail Bey Giresun'un fındıkla kalkındığını ve fındık yetiştiriciliği için özel bir teşvike ihtiyacının olmadığını belirtmiştir.[80] Bunun üzerine Malatya Milletvekili Reşid Bey Malatya'nın Besni Kazası'nda[81] fıstık yetiştirilmesi için bir kanun teklifinde bulunmuştur.[82] Ayrıca Reşid Ağa savaş sonrasında Van, Erzurum ve Bitlis'i örnek göstererek tüm yurdun harap ve bitap düştüğünü belirterek o halde yurdun her tarafına yardım edilmesi gerektiğini belirtmiştir.[83] Hatta Kütahya Milletvekili Ragıp Bey Rize'deki bu faaliyeti desteklemekle birlikte 1925 yılında da Mersin'deki yaban zeytinlerinin aşılanması hususunda benzer bir kanun teklif etmiştir.[84] Ancak Rize'nin sosyo-ekonomik şartları karşısında topyekûn bir iktisadi kalkınma, çay ve mandalina yetiştiriciliğinin gerektirdiği uzmanlık ve bireysel meyve bahçesi girişimlerinin neden olabileceği komşular arası husumetler dolayısıyla Rahmi Bey Rize özelinde vergi muafiyeti ve istisnai olarak özel teşviki savunmuştur.[85]

---

79 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 443.

80 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 575-579

81 1954 yılından itibaren Malatya'nın Adıyaman İlçesi il olduğundan günümüzde Besni Adıyaman'a bağlı bir ilçedir. Bkz., İsmail Deniz, **Besni İlçe Merkezinin (Adıyaman) Coğrafi Etüdü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021, s. 55-56.

82 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 435.

83 **TBMMZC**, D. II, C 5, 96. Birleşim, 6 Şubat 1924, s. 616.

84 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 439.

85 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 580-581.

Buna karşın İzmir Milletvekili Mustafa Rahmi Bey, çay, fındık, limon, portakal ve mandalina dikiminin zorunlu tutulması gerektiğini savunurken Bulgaristan'ın şeker ticaretini arttırmak için zorunlu kıldığı şekerpancarı ekimini örnek göstermiştir.[86] Hatta Namık Kemal'in 1880'lerde Rodos mutasarrıflığı yaptığı dönemde adanın çıplak dağlarına halkı zorunlu tutarak diktirdiği zeytin ağaçlarının Rodos'un yeşil bir görünüm kazanmasında etkili olduğu dahi gündeme getirilmiştir.[87] Buna karşın Balıkesir Milletvekili Ahmet Süreyya Bey arazilerin şahıslara ait olduğu için fidanların dikiminin zorunlu da tutulsa işe yaramayacağını belirterek mecburiyet ilkesine karşı çıkmıştır.[88] Ancak Tanzimat'tan beri yapılan teşviklerin başarılı olması için mecburiyetin önemine değinilmiştir.[89] Buna karşın Biga Milletvekili Şükrü Bey de Batum'u örnek göstererek Rusların Batu'mdaki halkı fidan dikimine zorlamazken Rize'dekilerin neden mecbur tutulduğunu belirtmiştir. Bu durum halk için halka rağmen ilkesiyle hareket edildiğini göstermektedir. Artvin Milletvekili Hilmi Bey Şükrü Bey'e cevaben Rusların da Batum'daki arazileri zorla halktan alarak bambu ağacı diktiklerini belirtmiştir. Bunun üzerine Biga Milletvekili Şükrü Bey zirai üretimde mecburiyetten ziyade daha liberal bir perspektiften konuya yaklaşarak teşvikten yana tavır koymuştur. Rusların Batum'daki girişimlerini de eleştirerek Türklerin Rusları değil medeni milletleri örnek alması gerektiğini belirterek somut gerçeklerden uzak idealize bir tavır takınmıştır. Tunceli Milletvekili Feridun Fikri Bey yeni harpten çıkmış ülkemizdeki iktisadi kalkınmanın önemine değinerek halkın yararı için hükümetin halkı belirli konularda mecbur tutmasının normal olduğunu söylemiştir. Ancak Eskişehir Milletvekili Emin Bey arazinin çalılıklardan kurtarılarak fidan dikiminin teşvik edilmesi halkın geçim kaynaklarını arttırmak için de önemli olduğunu söylemiştir. Buna karşın İzmir Milletvekili Celal Bayar Rize özelinde çıkartılan bu kanunun bölgenin iklim ve ürün deseninin yanı sıra sosyo-ekonomik sebepleri olduğuna da işaret ederek İzmir ile Rize'nin bu konuda aynı kefeye konmaması gerektiğini vurgulamıştır. Bayar'a göre İzmirli çiftçilerin portakal yetiştirmek için araziler noktasında olsun tarım tecrübesi noktasında olsun böyle özel bir desteğe ihtiyaçları yokken Rize'nin özel olarak desteğe ihtiyacı olduğunu söylemiştir.[90] Rize Milletvekili Esat Özoğuz'a göre Türkiye'de zirai girişimlerin başarısız kalmasında ya asayiş sorunları ya da teşvik yetersizliği etkili olmuştur. Bu yüzden Rize'de de kanunun uygulanmasında bir zorunluluk gereklidir.[91]

---

86 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 433.

87 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 569.

88 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 435-436.

89 **TBMMZC**, D. II, C 5, 96. Birleşim, 6 Şubat 1924, s. 615.

90 **TBMMZC**, D. II, C 5, 91. Birleşim, 28 Ocak 1924, s. 439-442.

91 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 569.

Sonuç itibarıyla 28 Ocak 1924 tarihinden sonra 4 Şubat 1924 tarihinde TBMM'de tekrar gündeme gelen bu kanun etrafında dönen tartışmalar iki noktada toplanmıştır. İlki kanunun niçin sadece Rize ile sınırlı tutulduğu ve ikincisi ise neden mecburiyetin olduğudur. Rize'nin iklimi, topografyası ve tarımsal yapıları incelendiğinde bir yandan ürün deseninin zengin diğer yandan da ekilebilir arazilerin sınırlı olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim portakal, mandalina ve çay gibi ürünlerin Rize'nin kalkınmasında hayati role sahip olduğu öne çıkmaktadır. Her ne kadar Adana ve çevresi narenciye üretiminde önemli bir paya sahip olsa da Adana'nın tarım ekonomisinde en önemli ürün geniş arazilerde ekilen pamuktur. Buna karşın Rize'de araziler en az bir en çok 10 dekar civarında olup ilin zirai kalkınmasında narenciye ve çay kritik öneme sahiptir.[92]

Kanun oluşumunda çay, mandalina, portakal, limon ve fındık gibi dikilecek fidanlar ücretsiz dağıtılacak ve dikim yerlerinin altı ay içinde tespit edileceği ve dikim işlemlerinin üç yılda tamamlanacağı kabul edilmiştir.[93] 10 yıl arazi vergisi alınmayacağı kabul edilmiştir.[94] Ancak bu noktada en büyük sıkıntı da bütçenin tedariki konusunda düğümlenmiştir. Zirai sahadaki girişimlerin ardından çay endüstrisinin inşa edileceği ve bölgeye uzmanlar getirileceği açıklanmıştır. Bu işler için 200.000 TL gibi bir bütçe öngörülmüştür. Görüşülen maddeler için de Rize'deki meyveciliği teşvik kapsamında 10 yıl aşar alınmayacağı ve dönüm başına mükâfat verileceği belirtilmiştir. Mükâfat ve aşar vergisinden muafiyet üzerine Giresun Milletvekili Tahir Bey ve Bolu Milletvekili Şükrü Bey itiraz ederek hem bu durumun hazineye getireceği yükü hem de diğer illerdeki fındık üreticileri ile yaratacağı haksız rekabeti ortaya koymuştur. Ancak itirazı kabul görmemiştir. Hatta Aydın Milletvekili Tahsin Bey de itiraz ederek Rize'de kurulacak meyve bahçeleri öncesinde kesilecek kızılağaçların odunlarının satışından çiftçilerin gelir elde edeceğini bu kazançlarının yanı sıra mükâfat ve özel vergi muafiyetlerinin getirilmesini diğer bölgelerdeki üreticiler için de sağlanmasını istemiştir. Çorum Milletvekili İsmail Kemal Bey ve Sivas Milletvekili Halis Turgut Bey teşviklerin meyvelerin yetişmesinden sonra verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Aksi takdirde bazı üreticilerin meyve bahçelerine bakmamaları durumunda bu teşviklerin hazineye zarar vereceğini söylemişlerdir.[95] Rize'nin refahını ve zirai üretimini arttırarak Rize'den göçleri önlemek amacıyla çıkartılan bir yasal düzenleme olarak Rize Vilâyetiyle Borçka

92 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 568.
93 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 585-587.
94 **TBMMZC**, D. II, C 5, 96. Birleşim, 6 Şubat 1924, s. 619.
95 **TBMMZC**, D. II, C 5, 95. Birleşim, 4 Şubat 1924, s. 585-592.

Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina ve Çay Yetiştirilmesi hakkında çıkartılan 407 Sayılı Kanun 139 rey evet, 13 oy ret ve 2 çekimser oy ile 6 Şubat 1924 tarihinde kabul edilmiştir.[96]

1927 yılında 17.895 dönüm kızılağaç alanı tespit edilmiştir. Halka dikim için 523 adet portakal,8.155 adet mandalina, 200.849 adet çay ve 796.000 adet fındık fidanı dağıtılmıştır.[97] 1928 yılında Rize'yi ziyaret eden Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Gurup Başkanı ve Kütahya Milletvekili Recep Peker'e[98] Rize halkından Rize'ye Rusya'ya portakal ihracatı için ayrılan 500 tonluk kotanın yetersiz olduğu hem Rize'nin neredeyse tek ihracat kaleminin portakal olması hem de Rize'nin Rusya'ya yakın olması dolayısıyla bu kotanın arttırılması talep edilmiştir.[99] Nitekim meyvecilik Rize ve çevresinin en önemli gelir kaynağını oluşturacak bir sektördür. Son yıllarda artan kazançlar neticesinde bölge halkında da narenciyeye karşı bir ilgi uyanmıştır.[100] Ulus devlet yalnızca Rize'de meyvecilik tarım kültürünü yerleştirmekle kalmamış ve buradan bir kültür de inşa etmiştir. Nitekim Rize'nin Portakallık mevki ya da Bağdatlı Köyü'nün eski ismi Haldoz'dur. Haldoz Hal-Düzü kelimelerinden gelmektedir. TRT İstanbul Radyosu Ses Sanatçılarından Cemile Cevher'in Refik Kahyaoğlu'ndan derleyip notaya aldığı Haldoz'un Portakalı adlı bir Rize türküsü de TRT Arşivlerinde mevcuttur.[101] Ayrıca Ayrıca 1927 Nüfus Sayımına göre 171.663 olan Rize ilinin nüfusu[102] 1940 Nüfus sayımında 172.764'e yükselmiştir. Bu da bölge nüfusunun yatırımlara rağmen sınırlı düzeyde arttığını göstermektedir. Bu durum önemli ölçüde Rize'nin topografyası, tarımsal yapıları ve il dışına yapılan yoğun göçlerden kaynaklanmaktadır.[103]

Sonuç

Rize'nin dağlık arazi yapısı dolayısıyla ekilebilir tarım alanları kısıtlıdır. Hatta bu noktada Rize ve çevresindeki tarım alanlarının büyüklüğü Karadeniz

96 **TBMMZC**, D. II, C 5, 96. Birleşim, 6 Şubat 1924, s. 622.

97 Saklı, agm., s. 271.

98 Şaduman Halıcı, "Mehmet Recep Peker", **Atatürk Ansiklopedisi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2020. (Erişim Tarihi 25 Ağustos 2023).

99 **BCA**, 30.1.0.0/1.4.24; Saklı, agm., s. 272.

100 Ali Kemal, **Halk Bilgilerinden Bitki Hastalık ve Zararlıları**, Çev. Semra Gençay ve Mehmet Bilir, Hiperyayın, İstanbul 2023, s. 13.

101 Mahiye Morgül, **Rize Türküleri Deyince**, Mayana, Ankara 2017, s. 30; 93.

102 T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1927 Nüfus Sayımı**, Başvekâlet Umumi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Ankara 1927.

103 T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, Başvekâlet Umumi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Ankara 1951.

ortalamasının dahi altındadır. Buna karşın il genelindeki ürün deseni zengindir. Rize'nin iklim koşulları mısır hariç tahıl yetiştiriciliğine uygun değildir. Tarım alanlarının önemli bir bölümü mısır ve fasulye üretimine ayrılmıştır. Yalnız bu ürünler Rize'nin tarım ekonomisi şartlarında halkın yıllık besin ihtiyacının karşılanmasında yeterli olmadığından bölge halkı Osmanlı döneminden beri il dışına çıkarak ya İstanbul, Samsun ve Batı Karadeniz'nin muhtelif illerinde çalışarak ya da Rusya veya Romanya gibi ülkelere göç edip oralarda sermaye biriktirmektedir. Ancak Rize Coğrafyasının en büyük nimetlerinden biri Karadeniz'den Hazar Denizi'ne doğru uzanan Kafkas Dağ silsilesinin kuzey yönlü sert rüzgârların Batum ve Rize gibi memleketlere sokulmasını önlemesidir. Bu sayede bu iki vilayet narenciye ve çay üretimini mümkün kılan subtropikal iklime sahiptir.

19. Asrın son çeyreğinde Batum'da Ruslar tarafından başlatılan çay ve narenciye ziraatı Rize için de bir referans olmuştur. Rize'ye çayın getirilişinde İktisat Vekâleti, ildeki idari kurumlar ve meslek örgütleri etkili olduğu gibi kanun teklifini veren Rize Milletvekili Esat Özoğuz, Halkalı Ziraat Müdürü Ali Rıza Erten, Ziraat Umum Müdürü Zihni Derin, Rize Ziraat Odası Başkanı Avukat Hulusi Karadeniz etkili olmuştur. Ayrıca hem Birinci Dünya Savaşı sonrası yurtdışında çalışma olanaklarının kapanması hem Rize halkının sosyo-ekonomik açıdan kalkındırılması hem de devletçilik ilkesi kapsamında Türkiye'nin narenciye ve çay üretiminde kendine yeterli olabilmesi için 407 Sayılı kanun önem arz etmektedir. Bir diğer ifade ile 28 Ocak-6 Şubat 1924 tarihleri arasında TBMM'de görüşülüp çıkartılan bu kanun zirai, iktisadi, siyasi açılardan somut toplumsal ihtiyaçlara cevap vermektedir. Hem Rize topraklarının verimli kullanılabilmesi, Rize'deki kırsal kalkınma ve bölge halkının buralardan göçünün önüne geçilmesi hem de Türkiye'nin savaştan yeni çıktığı bir dönemde milli iktisatçı bir perspektiften kendi kendine yeterli olabilmesi için çay üretimini dâhilden karşılayabilmesi için ilgili kanun oldukça elzemdir. Kanunun görüşülmesi esnasında en büyük muhalefet de Rize ile benzer iklim koşullarına ve sosyo-ekonomik şartlara sahip olan Trabzon ve Giresun Milletvekillerinden gelmiştir. Ancak kanun 139 rey ile kabul edilmiştir. Böylece hem yerelde Cumhuriyet'in Rize'ye armağanı olan çay ziraatının temelleri atılmış hem de ulusal düzeyde bugün gündelik yaşamımızda sıkça tükettiğimiz çayın tarihsel hikâyesi başlamıştır. Sonuç olarak bu çalışma Cumhuriyet'in ilk yıllarında devletçilik politikalarının Rize üzerindeki gerek demografik gerekse sosyo-ekonomik yansımalarını göstermesi bakımından oldukça önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları[104]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmî Yayınlar[105]

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **1927 Nüfus Sayımı**, Başvekâlet Umumi İstatistik Müdüriyeti Umumiyesi, Ankara 1927.

T.C Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, **1927 Tarım Sayımı**, DİE Matbaası, Ankara 1970.

T.C Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, **22 Ekim 1950 Umumi Nüfus Sayımı**, Başvekâlet Umumi İstatistik Umum Müdürlüğü, Ankara 1951.

Süreli Yayınlar[106]

Akşam

Son Posta

Tan

Ulus

Vakit

Vatan

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Aktan, Reşat, **Rize'de Çay**, Çankaya Matbaası, Ankara 1946.

Alşan, Songül, "Rize'de Ziraat, Balıkçılık ve Hayvancılık", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S 27, 2019, s.185-204.

Anadolu Havzaları, Büyük Erkan-ı Harbiye Reisliği, Ankara 1933.

Arer, Rahmi, **Rize** İctimai **İktisadi ve Kültürel Bakımdan Bir Tetkik**, Ulus Basımevi, Ankara 1952.

104 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

105 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

106 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Arslanoğlu, Ş. Funda, Aytaç Selim ve Ayan, Ali Kemal "Keten", **Karadeniz'in Lif Bitkileri Çalıştayı**, Samsun, 5-6 Mayıs 2017, s. 437-443.

Başaran, Sinan, "Rize'nin İdare Tarihi", **Türk İdare Dergisi**, S 486, 2018, s. 49-75.

Bryer, Anthony, "Son Laz İsyanı ve Karadeniz Derebeylerinin Çöküşü", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Çev. Özgür Yılmaz ve Ayşegül Kuş, S 20, 2016, s. 309-326.

Burgaç, Murat, **Trakya Raporu (1934)**, Kaynak Yayınları, Ankara 2017.

Ceylan, Okan, "Geleneğin Yeniden Hatırlanması: Türkiye'de Ketenin Toplumsal Tarihi, **Atatürk Yolu Dergisi**, S 69, 2021, s. 140-159.

Çapa, Mesut, "Rize'nin Yakın Tarihine Bir Bakış", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S 20, 2016, s. 293-308.

Deniz, İsmail, **Besni İlçe Merkezinin (Adıyaman) Coğrafi Etüdü**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.

Erten, Ali Rıza, **Şimali Şarki Anadolu ve Kafkasya'da Tetkikat-ı Ziraiye**, İktisat Vekâleti Neşriyatı, İstanbul 1341 (1925).

GümüşNebi ve Erkan Ümit, "Osmanlı'nın Son Döneminde Rize'de Sosyal Hayat 1911-1913", **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S 2, 2012, s. 27-53.

Halıcı, Şaduman, "Mehmet Recep Peker", **Atatürk Ansiklopedisi**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2020. (Erişim Tarihi 25 Ağustos 2023).

Kalyoncuoğlu, Kamil Semih, **Lazistan Sancağının Sosyo-Ekonomik Yapısı (1877-1918)**, İksad Yayınevi, Ankara 2021.

Kemal, Ali, **Halk Bilgilerinden Bitki Hastalık ve Zararlıları**, Çev. Semra Gençay ve Mehmet Bilir, Hiperyayın, İstanbul 2023.

Morgül, Mahiye, **Rize Türküleri Deyince**, Mayana, Ankara 2017.

Pamuk, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Saklı, Ali Rıza, "Cumhuriyetle Yaşıt Bir Ürün: Rize Çayının Tarihçesi", **Cumhuriyet Döneminde Rize-I (1923-1950)**, Ed. Zehra Arslan & Mustafa Arıkan, Recep Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize 2020.

Toprak, Zafer, **Milli İktisat-Milli Burjuvazi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995.

Uluöz, Mustafa, **Türkiye Çeltik Ziraatının Durumu ve Türkiye Pirinçlerinin Fiziki, Kimyevi Vasıfları ile Pişme Değerleri Üzerinde Araştırmalar**, Gürsoy Basımevi, Ankara 1955.

Yıldırım, Özlem, "Rize'nin İktisadi Hayatı", **Cumhuriyet Döneminde Rize-I (1923-1950)**, Ed. Zehra Arslan-Mustafa Arıkan, Recep Erdoğan Üniversitesi Yayınları, Rize 2020, s. 221-247.

Yormaz, Elif, "Rize Gazetesine Göre Rize'de Ekonomik Durum (1931-1942)", **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, C 4, S 5, 2018, s. 121-139.

Zürcher, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim, İstanbul 2000.

EKLER

Resim 1: Rize Haritası

Kaynak: "Türkiye'nin Çay Dünyası" **Vatan**, 17 Eylül 1952.

Resim 2: Rize'nin Genel Görünüşü

Kaynak: **Vatan**, 17 Eylül 1952.

Resim 3: Rize'nin Sahilden Görünüşü

Kaynak: "Rize Valisinin Son Posta'ya Beyanatı",
Son Posta, 14 Temmuz 1938.

Resim 4: Rize'de Pazar Yeri

Kaynak: "Rize'nin Nüfusu", **Vatan**, 17 Eylül 1952.

Resim 5: Çay Sepetleri

Kaynak: "Türkiye'nin Çay Sahası", **Vatan**, 17 Eylül 1952.

Resim 6: Haldozun Portakalı Türküsü Nota Bilgileri

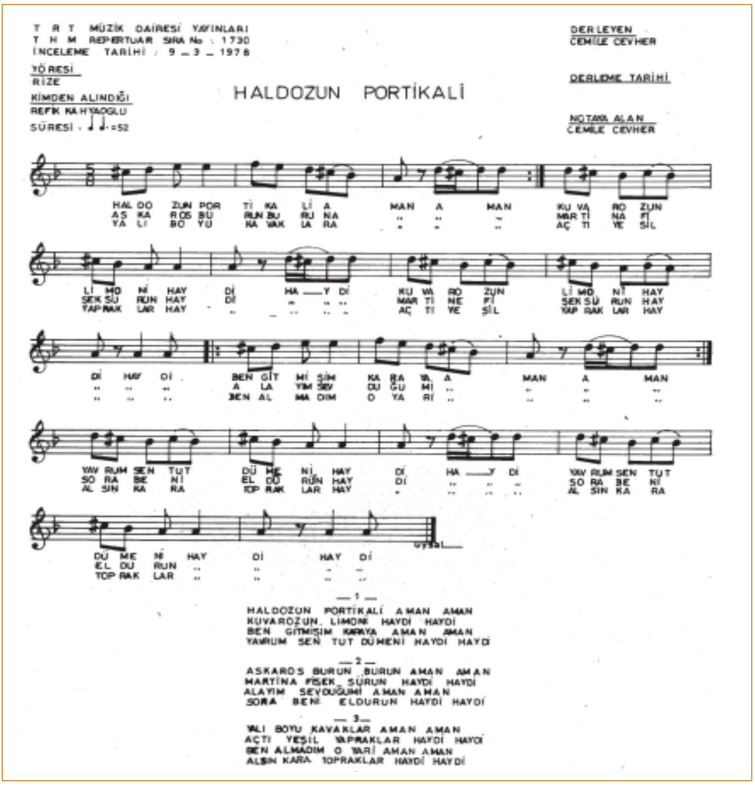

Kaynak: Mahiye Morgül, **Rize Türküleri Deyince**, Mayana, Ankara 2017, s. 93.

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE TÜRKİYE'DE İMTİYAZLI YABANCI ŞİRKETLER VE BURSA ELEKTRİK ŞİRKETİ ÖRNEĞİ

Hacer KARABAĞ ARSLAN*

ÖZET

Avrupa kıtasında birbirleriyle sürekli savaş hâlindeki devletler, büyümek, zenginleşmek ve daha güçlü olmak için yeni kaynaklar bulmak amacıyla önce Amerika kıtası ile Uzakdoğu'ya ve akabinde Afrika'ya yönelmişlerdir. Böylece, Amerika, Hindistan ve Uzakdoğu'da olduğu gibi Afrika'nın pek çok yerinde büyük ekonomik çıkarların söz konusu olduğu bir paylaşım mücadelesi başlamıştır. Bu mücadele 19. yüzyılda Sanayi Devrimi ve milliyetçi söylemlerle daha da şiddetlenmiştir.

Sömürgeci devletler bir devleti veya bir bölgeyi ele geçirmek istediklerinde doğrudan askerî güçleri ile ele geçirebildikleri gibi farklı vasıtalar kullanarak daha mülayim bir şekilde istediklerini elde edebilmişlerdir. Sömürgeciliğin vasıtaları arasında ticaret yapma, sermaye ihraç etme, ekonomik yardım, uluslararası kuruluşlar, ideoloji ihraç etme gibi unsurlar bulunmaktadır. Özellikle de şirketler eliyle elde edilen toprakların sömürülmesi benimsenen en etkili yollardan biri olmuştur.

Osmanlı'da kamu hizmetlerinin hemen hemen tamamı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı şirketlere verilmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa sermayesinin, Osmanlı ülkesindeki demiryolları ve limanlar başta olmak üzere bankacılık, sanayi, su, gaz ve elektrik gibi belediye hizmeti sayılan alanlara hâkim olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde kamu hizmetlerinin imtiyazlı yabancı şirketler aracılığıyla gerçekleştirilmesi, Erken Cumhuriyet döneminde de zorunlu olarak benimsenmiştir. Fakat ilerleyen süreçte bu sistem, hem ülke menfaatleri ve sosyal devlet ilkesi ile çeliştiği hem de büyüyen şehirlerin ve sanayinin ihtiyacını karşılamada yetersiz kaldığı için terkedilmiş ve yabancılara ait işletmeler satın alınarak millileştirilmiştir.

* Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Tarih Bölümü, hkarabag@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4855-5665.

Bu çalışmada, öncelikle Osmanlı'dan Cumhuriyet dönemine devredilen ekonomik miras ve imtiyazlı yabancı şirketlerin durumu ele alınacaktır. Konunun mikro ölçekte gözlemlenmesi amacıyla da Bursa yerelinde, 1924 yılında Fransız Omnium d'Enterprises Şirketi tarafından imtiyazlı bir yabancı şirket olarak kurulan ve 1932'de İtalyan Marelli Şirketi'ne devredilen Bursa Elektrik Şirketi, arşiv belgeleri doğrultusunda incelenecektir. Tarihsel tarama yönteminin kullanıldığı çalışmada, arşiv belgeleri, dönem gazeteleri ve hatıratlar temel kaynaklarımız olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yabancı Şirketler, İmtiyaz, Bursa Elektrik Şirketi, Millileştirme.

CONCESSIONARY FOREIGN COMPANIES IN TÜRKİYE IN THE EARLY REPUBLICAN PERIOD AND THE CASE OF BURSA ELECTRICITY COMPANY

ABSTRACT

The states that are constantly at war with each other on the European continent have turned first to the American continent and the Far East, and then to Africa in order to find new resources to grow, get rich and become stronger. Thus, a sharing struggle has begun in many parts of Africa, such as in America, India and the Far East, where major economic interests are involved. In the XIX century, this struggle was exacerbated by the Industrial Revolution and nationalist rhetoric.

When colonial states wanted to seize a state or a region, they could capture it directly with their military forces, as well as using different means to get what they wanted in a more bland way. The means of colonization include such elements as trade, exporting capital, economic assistance, international organizations, exporting ideology. In particular, the exploitation of the lands obtained by companies has been one of the most effective ways adopted.

Since the second half of the 19th century, almost all of the public services in the Ottoman Empire were given to foreign companies. When it comes to the 20th century, it is seen that European capital dominates the areas considered as municipal services such as banking, industry, water, gas and electricity, especially railways and ports in the Ottoman country. The realization of public services through privileged foreign companies in the Ottoman Empire was also adopted in the Early Republican period. However, in the following process, this system was abandoned because it was not suitable for the country's interests and the social state principle, and was insufficient to meet the needs of growing cities and industry, and it was nationalized by purchasing foreign capital enterprises.

In this study, first of all, the economic heritage and the situation of privileged foreign companies transferred from the Ottoman Empire to the Republic period will be discussed. In order to observe the subject on a micro scale, Bursa Electricity Company, which was established in Bursa in 1924 as a privileged foreign company by the French Omnium d'Enterprises Company and transferred to the Italian Marelli Company in 1932, will be examined in the light of archival documents. In the study, in which the historical scanning method is used, archival documents, period newspapers and memoirs will be our main sources.

Keywords: Foreign Companies, Concession, Bursa Electricity Company, Nationalization.

Giriş

Sömürgecilik, yabancı bir toprağın işgalini, o toprağın işlenmesini ve oraya göçmenlerin yerleşmesini içermektedir.[1] Sömürgeciliği, bir milletin ve devletin kendi çıkarları doğrultusunda elde ettiği ülkenin her türlü imkânlarıyla insanların emeğinden yararlanarak kendine maddi ve manevi çıkarlar sağlamasıdır şeklinde tanımlamak mümkündür.[2] Sömürgeciliğe "*emperyalizm*" adı da verilmektedir. Esasında sömürgecilik bir halkın farklı topraklarda kendini "çoğaltma gücü"nü oluştururken emperyalizmin ilk hedefleri, uygarlaşmak, sömürgeleştirmek, kültürünü egemen kılmak ve yayılmak olmuştur.[3] Emperyalizm, sadece bir grubun diğerleri üzerindeki tahakkümü anlamına gelmemekte bir toplum yapısının tamamen dönüşmesini de içermektedir.[4]

Yeni teknikle donatılmış olan, ticareti genişletmek, yeni pazarlar elde etmek, altın ve hammadde kaynaklarını ele geçirmek amacıyla keşif ve istilalara başlayan Avrupa, yepyeni bir ruh ve tavırla dünyanın geri kalan bölümlerine göz koymuştur.[5] Üstelik yeni teknik Batıya korkunç bir askeri güç de sağlamaktaydı. Böylece ekonomisi tarıma ve zanaata dayanan, teknik yönden geri kalmış insanların, daha ilerlemiş tekniğe sahip uluslar tarafından boyunduruk altına alınmaları anlamındaki modern sömürgecilik doğmuştur.[6]

Sömürgeci yayılmacılığın ilk dönemlerinde sömürgeci ile sömürülen arasındaki ekonomik, askeri ve teknik farklılık küçüktür ve aralarındaki ticaret de küçük ölçeklidir. Bu dönemde İspanyol Amerikası hariç ilk sömürgeleştirme hareketleri yalnızca fethedilmiş ve egemenlik altına alınmış toplumların yapılarını bozmakla sınırlı kalmıştır. Bu egemenliğin dayanakları da zayıftır. Sayısal bir ölçü üzerinden belirtmek gerekirse, bu süreçte Avrupa'daki yaşam düzeyi ile örneğin Asya'daki sömürgelerin yaşam düzeyi arasında 1 ya da 1,5 kat fark vardır. Sömürgeler için asıl yıkım ise Endüstri Devrimi'nin etkileriyle aniden gelmiştir. Ekonomik emperyalizmin gerekleri nedeniyle, ikinci sömürgeleştirme hareketi derin yapısal dönüşümlere yol açmıştır. Yine sayısal olarak ifade etmek

---

1 Marc Ferro, **Sömürgecilik Tarihi**, Çev.: Muna Cedden, 3. Baskı, İmge Yayınları, Ankara 2017, s. 19.

2 Ahmet Gündüz, "Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikler Ortadoğu Örneği" **Tarih Okulu Dergisi**, Y. 9, S 25, 2016, s. 764.

3 Ferro, **age.**, s. 36.

4 Gellner, **age.**, s. 203.

5 Raimondo Luraghi, **Sömürgecilik Tarihi**, Çev.: Aydın Emeç, Sosyalist Yayınları, İstanbul 1994, s. 16.

6 Luraghi, **age.**, s. 17.

gerekirse, yaşam düzeyi farkı oranı 1'den 1860'ta 1,9'a, 1914'te 3,4'e ve 1950'de 5,2'ye ulaşmıştır. Sömürgeler çağından bu yana bahsedilen oran durmaksızın büyümektedir. [7]

Sömürgecilik doruğuna 19. yüzyılda ulaşabilmiştir. Sanayi devrimi üretimde köklü bir değişiklik yaratmış, makinelerin fabrikalara yerleştirilmesiyle atölyeden büyük fabrikalara geçiş başlamıştır.[8] Boş alanların sömürgeleştirilmesi, kömüre bağımlı makine kullanan sanayinin gelişmesi, demiryolu ve gemicilik hizmetleriyle dünya çapında ulaşım yollarının açılması, Britanya'nın liderliği altında süratle ilerlemiş ve her yerde, ulusların ve ulusal bilincin ortaya çıkmasını ve gelişmesini teşvik etmiştir.[9] 1870'lerde Alman İmparatorluğu'nun tartışılmaz bir biçimde, önde gelen kıtasal güç olarak ortaya çıkışı ile bu görkemli yapı sarsılmaya başlamıştır.[10] Bu dönemde Avrupa kıtasında birbirleriyle sürekli savaş hâlindeki devletler, büyümek, zenginleşmek ve daha güçlü olmak için yeni kaynaklar bulmak amacıyla dünyanın pek çok yerinde büyük ekonomik çıkarların söz konusu olduğu bir paylaşım mücadelesi başlatmıştır.[11]

Sömürgecilik, bahsedilen süreçte, sömürge vasıtalarını da değiştirmiştir. Yeni sömürgeciliğin vasıtaları arasında ticaret yapma, sermaye ihraç etme, ekonomik yardım, uluslararası kuruluşlar, ideoloji ihraç etme gibi unsurlar bulunmaktadır. [12] Bu dönemde özellikle şirketler eliyle elde edilen toprakların sömürülmesi benimsenen en etkili yollardan biri olmuştur. Mustafa Suphi 1845'te dönemin yabancı şirketleri ile ilgili şu tespitte bulunmaktadır: "*Bir toprağın sömürge haline getirebilmesi için sermayeye, hem de büyük sermayelere ihtiyaç vardır. Bu büyük sermayeler içinse bir ferdin servetinden daha fazlası gerekmektedir. Bu yüzden ihtiyaç duyulan bu sermaye, birçok ferde ait servetlerin toplanıp birleşmesiyle vücuda getirilir. Bunun anlamı, ortaya bir şirketin çıkmış olması demektir. Zaten son zamanlara kadar sömürgeler böyle şirketler halindeki büyük kumpanyalar tarafından yönetilmiştir*."[13] 1907 yılında ise Halil Halid yabancı

---

7 Ferro, **age.**, s. 45-46.

8 Luraghi, **age.**, s. 301.

9 Edward H. Carr, **Milliyetçilik ve Sonrası**, Çev.: Osman Akınhay, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 24-26.

10 Carr, **age.**, s. 30.

11 Erdoğan Uygur, Fatma Uygur. "Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma." **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Y. 17, S 3, s. 273.

12 Gündüz, agm., s. 767.

13 Mustafa Subhi, Vazîfe-i Temdîn, s. 30-32; akt.: Mehmet Refik Bürüngüz, **Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013, s. 94.

sermayeli şirketler ile ilgili şu tespitlerde bulunmaktadır: "*Birçok sömürgeci devlet, sömürgelerini kumpanyalar, anonim şirketler vasıtasıyla yönetmektedir. Şirketler doğaları icabı, kendi kârlarını düşünür, halkı düşünmezler.* "[14]

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçerken Avrupa'daki baş döndürücü değişime karşılık Osmanlı İmparatorluğu bir tarafta gayrimüslim unsurların milliyetçi söylemleri ve ayrılık talepleri, diğer tarafta büyük güçlerin örümcek ağı misali ördüğü yarı-sömürge yapı dolayısıyla güç bir durum içerisindedir. Emperyalist kontrol içerden de çalışmaya başlamıştır. Bir Alman girişimi olan Bağdat demiryollarının inşa tasarısıyla, Kayzer, Sultanın ordusunu yenileştirme işini elde etmiştir. İngilizler Osmanlı gümrüklerini kontrol altına alırken, Fransızlar ise mali işlerin yürütülmesine "yardımcı" olmaktadırlar.[15] Bahsedilen bu milliyetçi talepler ve yabancı sermayenin ülke ekonomisi üzerindeki tahakkümü, Osmanlı sınırları içerisinde "*Türk milliyetçiliği*" ve "*milli iktisat*" söylemlerini de güçlendirmiştir.

Osmanlı Son Dönem Millî İktisat Politikası ve Yabancı Şirketler

Justin McCarthy "Osmanlı'ya Veda" adlı eserinde emperyalizm ve milliyetçiliğin Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri ile ilgili şu saptamalarda bulunmaktadır:

> *"…iştah kabartacak kadar değerli topraklara sahip olan Osmanlı Devleti, 1900'lerin başında hâlâ işgale uğramamıştı. İmparatorluk, ticari öneme sahip yollara hâkimdi. Ayrıca Hristiyanlığın en kutsal bölgeleri Osmanlı topraklarında bulunuyordu Osmanlı Devleti herhangi bir küresel gücün hitap ettiği pazarlar için yeterli hammadde stokuna ve tarımsal üretime sahipti… Osmanlı Devleti'nin sona ermesinin faydalı olacağına inanan ve bu yönde 20. yüzyıl başında politikalar üreten emperyalistler, Avrupalıların dünyayı Avrupalı olmayanlardan daha iyi yöneteceklerini düşünüyorlardı. Osmanlı Devleti'nin sona erişi bu düşünceye sahip olanlara hem topraklarını genişletme hem de Batı medeniyetinin kendi kaynaklarından gelen yararları tüm dünyaya yayma imkânını verecekti…Emperyalizm ve milliyetçilik kullanılarak Osmanlı Devleti'nin yıkılışı hazırlanmıştı."*[16]

---

14 Halil Hâlid, **Hilâl ve Salib Münazaası**, Matbaa-i Hindiye, Mısır 1907, s. 176'den akt.: Bürüngüz, **agt.**, s. 120.

15 Ferro, **age.**, s. 170.

16 Justin McCarthy, **Osmanlı'ya Veda-İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev.: Mehmet Tuncel, 2. Baskı, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008, s. 20-22.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve İngiltere, Fransa gibi önde gelen devletlerle ilişkilerin kesilmesi, Osmanlı hükümetine Avrupa devletlerinin baskıları nedeniyle daha önce atamayacağı adımları atma fırsatını vermiştir. İlk olarak, 1914 yılının sonunda yabancı ülke vatandaşlarına hukuk, yargı, ticaret ve diğer alanlarda imtiyaz sağlayan kapitülasyonlar, tek taraflı olarak iptal edilmiştir. Bu dönemde ayrıca şirketlerin ayrıcalıklarına da son verilmiş, bu kuruluşların Osmanlı mevzuatına tabi olmaları esas faaliyeti Osmanlı topraklarında olan yabancı şirketlerin Osmanlı tüzel kişiliği kazanmaları istenmiştir.[17] Yabancı şirketler, kapitülasyonlar kaldırılıncaya değin, Babıâli'nin onay ve iznine gerek görmeksizin Osmanlı topraklarında faaliyette bulunabilmekteydiler. Bu şirketler, tüzel kişi olmalarına karşın, kapitülasyonlarla yabancı gerçek kişilere tanınan her türlü ayrıcalıktan yararlanmakta, yerli şirketlere oranla ticari alanda büyük üstünlük sağlamaktaydılar. [18]

Sermaye birikimindeki yetersizlik ve yasal-idari engellerin yanı sıra, yabancı şirketlerin kapitülasyonlar sonucu Osmanlı topraklarında ayrıcalıklı durumda oluşları, yerli şirketlerin gelişimini kısıtlayan önemli bir etkendir.[19] Cihan Harbi yıllarında İttihatçılar kapitülasyonların sakıncalarını birçok kez dile getirmişlerdi. 1917 Bütçe konuşmasında Maliye Nazırı Mehmed Cavid sözü kapitülasyonlara getirerek, "*Türkiye'yi bir şebeke-i istibdat altına almış olan kapitülasyonlar dolayısıyla servet ve sermayelerini getirenler devletlerinin hakimiyetlerini de beraber getiriyorlardı. Tevzi'-i adaleti kendi hâkimleri yapıyordu. Her müracaatlarını kendi sefirleri is'af ediyordu. Adeta memleketimizde onlar sâhib ve hâkim, biz ise misafirden başka bir şey değildik*" demekteydi.[20]

Meşrutiyet'in liberal dönem olarak nitelendirilen ilk beş yılında (1908-1913) kurulan anonim şirketlerde yabancı-gayrimüslim unsur ortaklığına gidilmiş, şirketlerin çoğunda yabancı sermaye ağırlığını korumuştur. "Milli iktisat" dönemi diye adlandırılan 1914-1918 döneminde ise faaliyete geçen anonim şirketlerin büyük çoğunluğu Müslüman-Türk eşraf tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu yıllarda kurulan şirketlerde yabancı sermayeye çok ender rastlanmaktadır.[21]

---

17 Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 164.

18 Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 190.

19 Toprak, **age.**, s. 185.

20 "1333 bütçesi münasebetiyle Maliye Nazırının beyanatı", **Tasvir-i Efkâr**, 5 Mart 1917, s. 1'den akt.: Toprak, **age.**, s. 188.

21 Toprak, **age.**, s. 213.

Şevket Pamuk, Osmanlı İmparatorluğundaki yabancı sermaye yatırımlarını iki ayrı süreç içerisinde incelemektedir. İlk dönem 1854 yılından itibaren devletin Avrupa borsalarında tahvil satarak borçlanması sürecidir. Osmanlı Devleti 1876 yılında borç ödemelerini sürdüremez duruma gelmiş, 1881'de Avrupalı alacaklıların kurdukları Düyun-u Umumiye İdaresi'nin mali denetimini kabul etmek zorunda kalmıştır. Yabancı sermaye yatırımlarının ikinci dönemi ise Osmanlı sınırları içinde Avrupa sermayesi tarafından kurulan demiryolları, liman işletmeleri, bankalar, maden işletmeleri, ticaret evleri, su, gaz, elektrik şirketleri gibi işletmelerle yapılan yatırımlarla bunlara verilen borçlardan oluşmaktadır. Avrupa sermayesinin bu işletmeler üzerindeki dolaysız denetimi nedeniyle bu tür yatırımlara dolaysız yabancı yatırımlar adı verilmektedir.[22]

Osmanlı İmparatorluğundaki en büyük dolaysız yabancı yatırım dalgası 1888-1896 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bu dokuz yıllık sürede dolaysız yatırımlar için giren yabancı sermaye 30 milyon sterlini aşmaktadır. Bu miktar 1914'e kadar dolaysız yatırımlar için giren tüm yabancı sermayenin %40'ını oluşturmaktaydı ve bu yatırımların büyük bir bölümü demiryollarına yönelmiştir. Dolaysız yabancı yatırımlardaki ikinci ve daha sınırlı dalga ise 1905'ten sonra görülmektedir. 1905-1913 arasındaki 9 yılda 17 milyon sterlinden fazla miktarda yabancı sermaye dış borçlar dışındaki alanlara yatırılmıştır. Bu ikinci dalga içinde de demiryollarının önemlerini korudukları görülmektedir.[23]

Osmanlı'da kamu hizmetlerinin hemen hemen tamamı da 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı müteşebbislere verilmiştir.[24] Klasik Dönem Osmanlı'da, toplumun ortak ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik birçok faaliyet, devletin idari teşkilatı tarafından değil, halk, bazı gruplar, esnaf, askerler ve vakıflar tarafından yerine getirilmekteydi. Bahsedilen durum, devletin son dönemlerinde, teknik gelişmeler, vakıfların yetersiz kalması ve dış borçlanmadaki artış gibi sebeplerle değişmiş ve kamu hizmetine yönelik faaliyetler yabancı sermayeye tanınan imtiyazlarla karşılanma yoluna gidilmiştir.[25] Bu süreçten sonra Avrupa sermayesi, Osmanlı ülkesindeki demiryolları ve limanlar başta

---

22 Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 55.

23 Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, s. 65.

24 Gülhanım Sızlı Erol, **Kamu Hizmetlerinin Görülmesinde İmtiyaz Yöntemi ve Türkiye Uygulaması**, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müd. Hukuki Tedbirler ve Kurumsal Düzenlemeler Dairesi, Yayın No 2487, Uzmanlık Tezi, 1999, s. 106.

25 Çağdaş Evrim Ergün, **Elektrik Piyasasında Kamu Hizmeti**, Çakmak Yayınevi, Ankara 2010, s. 28, 29.

olmak üzere bankacılık, sanayi, su, gaz ve elektrik gibi belediye hizmeti sayılan alanlara yoğun ilgi göstermiştir[26].

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Devredilen Yabancı Şirketler

1923-1929 Dönemi

Osmanlı'nın yarı-sömürgeleşmiş ekonomisi sessiz-sedasız, barış koşullarında tasfiye edilmemiştir. Aksine, dünyanın yaşadığı belki de en çalkantılı dönemde, bir yandan imparatorluk dağılıp tarihe karışırken, bir yandan da bir "*Türk ulusu*" ve "*Türkiye Cumhuriyeti ulus-devleti*" inşa edilirken gerçekleştirilebilmiştir. Ayrıca tüm bunlar 1914-1945 arasındaki 30 yıllık sürede iki dünya savaşı ve bir büyük ekonomik bunalımın küresel sistemi çökertip mal ve sermaye hareketlerini asgariye indirdiği; ekonomi politikalarının her yerde zorunlu olarak içe döndüğü ve serbest piyasa ekonomisine güvenin iyice sarsıldığı bir dönemde mümkün olabilmiştir.[27]

Osmanlı ekonomi mirasında, yabancı sermaye tahakkümünün en önemli araçlarından olan kapitülasyonlar, Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması üzerine imzalanan Lozan Antlaşması'nda kaldırılmıştır. Lozan Antlaşması'na bağlı Ticaret Sözleşmesi, 5 yıllık bir süre için Türkiye'nin etkili bir himaye politikası uygulamasını önleyen hükümler içermekteydi. Bu sözleşmeye göre belirli istisnalar dışında Türkiye, "*yurda mal sokmaya ve yurttan mal çıkartmaya ilişkin yasakları kaldırmayı ve ... bunları yeniden koymamayı yükümlenmiştir*." Dolayısıyla Türkiye'nin 1929'a kadar etkili bir dış ticaret politikası izlemesi önlendiği gibi, aşar gibi önemli bir verginin kaldırıldığı sırada devlet bütçesini çok verimli olan gümrük resmi ve vergi gelirinden önemli ölçüde yoksun kılarak devletin iktisadi müdahale imkanlarını fiilen frenlemiştir.[28]

İmtiyazlı yabancı şirketler konusu ise Lozan Antlaşması'nda bir çözüme ulaştırılamamış; "*şirketlerin imtiyaz haklarının devam edeceğini ve imtiyazların yeni iktisadi şartlara göre gözden geçirileceği*" maddesini anlaşmayı bir kesintiye uğratmamak için Türk tarafı kabul etmek zorunda kalmıştır. İzmir İktisat Kongresinde yabancı sermayenin iktisadi bağımsızlığa gölge düşürmeden ülke

---

26 Emine Erol, **Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi 1902-2000**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 48.

27 Gülten Kazgan, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009, s. 41.

28 Korkut Boratav, **Türkiye'de Devletçilik**, İkinci Basım, Savaş Yayınları, Ankara 1982, s. 10-11.

ekonomisinin gelişmesine olumlu katkılar yapacağı kabul edilmiştir.[29] İktisat kongresinde alınan kararlara paralel olarak 1923-1929 yılları arasında yabancı sermayeye karşı esnek bir tutum takınılmıştır. Yine de Cumhuriyet hükümetleri çözümü, çıkardığı yasalarla yabancı şirketleri millileştirmek ya da kamulaştırmak biçiminde üretmiştir. 1924 yılında çıkarılan bir yasayla başlayan demiryolu şirketlerinin kamulaştırılmasını, 1925 yılında Fransız kökenli Reji İdaresi'nin kamulaştırılması izlemiştir. 1929 yılında başlayan Büyük Ekonomik Bunalım ve onu izleyen II. Dünya Savaşı ise bazılarının kendiliklerinden çekip gitmesine yol açmıştır. Böylece imtiyazlı yabancı şirketler sorunu çözülmüştür.[30]

Osmanlı imparatorluğundan kalan ayrıcalıklı şirketlerin çoğu varlığını 1920'lerde korurken, Cumhuriyet hükümeti ticaret, ormancılık, madencilik, imalat ve taşımacılık alanlarında yeni yabancı sermayeli şirketlere ayrıcalıklı statüler tanımıştır. Belçika sermayeli (1924 Seydiköy Gaz ve Elektrik Şirketi), (1926 İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi), (1927 Zingal Ormancılık Şirketi), İsveç sermayeli (1925 İzmir Telefon Şirketi), Alman sermayeli (1928 Adana Elektrik Şirketi), (Güney Anadolu Manganez Madencilik Şirketi), Fransız sermayeli (Kömür ve Madencilik Şirketi), (Kireçlik Krom Madencilik Şirketi), İngiliz sermayeli (Ankara Elektrik ve Gaz Şirketi), Amerikan sermayeli (Ford Şirketi) şirketler Ankara hükümetinden ayrıcalıklı statüler elde etmiştir.[31] 1925'te Osmanlı Bankası'nın Türkiye'de çalışma süresi uzatılmıştır. Devlet tarafından sanayi işletmelerinin özelleştirilmesinde yabancılara %49 oranına kadar katılma hakkı tanınmış ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yabancıların da yararlanmalarına izin verilmiştir. [32]

Ali Fuat Cebesoy, hatıralarında yabancı şirketlerle ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: "*...Türkiye Cumhuriyeti Hükümetinin 1924 yılında devir aldığı ecnebi sermayesinin miktarını ve şirketlerin nev'ini bildirmek isterim. O tarihte Türkiye'de (226.300.000) Türk Lirası sermayeli 81 ecnebi şirketi vardır*."[33]

---

29 Boratav, **age.**, s. 25.

30 Kazgan, **age.**, s. 46.

31 Yahya Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, 5. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 231-232.

32 Oktay Yenal, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2010, s. 67.

33 Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralarım: Lozan'dan Cumhuriyet'e**, Temel, İstanbul 2002, s. 139

1924 Yılında Türkiye'de Mevcut Yabancı Sermayeli Şirketler[34]

Şirketin milliyeti	Şirket sayısı	Toplam sermayesi
İngiliz sermayesi	23	96 milyon TL
Fransız Sermayesi	23	27 milyon TL
Alman Sermayesi	8	62 milyon TL
Amerikan Sermayesi	7	38 milyon TL
İtalyan Sermayesi	20	20 milyon TL
TOPLAM	**81**	**226.300.000 TL**

Bu örneklerden anlaşıldığı üzere, 1930'lu yıllara kadar Türk hükümetleri, siyasi kadrolar ve Türk tüccarları, yabancı sermaye ile olan mevcut ekonomik bağları koparmamış, aksine bizzat ortak olarak yabancı sermayeyle uzlaşmayı ve iş birliğini hedef almıştır.[35] 1924-1927 yılları arasında kurulan yabancı şirketlere bakıldığında bu durum daha iyi görülebilecektir. Bu dönemde Amerikalılar 3, İngilizler 17, İtalyanlar 6, Almanlar 7, Fransızlar 10, Romenler 1, Mısırlılar 1, Macarlar 1, Yunanlılar 1, Belçikalılar 5, Hollandalılar 4, İsviçreliler 2, Ruslar 3, Çekler 1, İsveçliler 1 şirket kurmuştur.[36]

1920-1930 yılları arasında kurulan 201 Türk Anonim Şirketinden 66'sında yabancı sermaye yer almıştır. Bütün anonim şirketlerin ödenen sermayelerinin toplamı 73 milyondur; bu toplamın 31,3 milyonu, yani %43'ü yabancı sermayeli Türk Anonim Şirketlerine aittir. Yabancı sermayeli anonim şirketlerin, yerli şirketlerden daha güçlü olduğu faaliyet konuları; dokuma, gıda ve çimento sanayileri; elektrik-havagazı üretimi, orman işletmeciliği, haberleşme-yayın ve sinema-tiyatro-otel ve kaplıca işletmeleridir. [37]

Devletçilik Dönemi

"Devletçilik" prensibi, 10 Mayıs 1931'de CHP programına ve 5 Şubat 1937 tarihinde de Anayasanın 2. Maddesine konulmuştur. Devletçilik, milleti refaha ve memleketi mamuriyete eriştirmek için iktisadi sahada devleti fiilen alakadar etmektir. Yatırımların verimli olabilmesi için genel planlamanın önemli

34 Cebesoy, **age.**, s. 139.

35 Boratav, **age.**, s. 58.

36 Feridun Ergin, "Birinci Dünya Savaşı'nda ve Atatürk Dönemi'nde Fiyatlar ve Gelirler", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 3, S 7, 1986, s. 71.

37 Boratav, **age.**, s. 29-30.

yeri olduğu gibi, bunların işletilmesindeki ekonomik faktörler sürekli olarak hükümetlerce denetlenecek ve alt yapı kuruluşları tamamen devlet tarafından yapılacaktır. [38]

Türkiye'de devletçilik politikasının oluşumunda, ülkenin tarımsal üretimine dayanan büyük ölçüde dışa bağımlı ekonomik yapısı etkili olmuştur. Bu politika değişikliğinde Osmanlı borçlarının 1929 yılında ödenmeye başlanması ile birlikte ülkede, çoğu madencilik, sigortacılık, bankacılık, kent içi alt yapı hizmetleri ve demiryolu işletmeciliğinde çalışan yabancı şirketlerin etkinlikleri de belirleyici olmuştur. [39] 1929 Büyük Buhran sonrası dış ödemeler dengesinin açık vermesi, Türk parasının dış değerinde önemli düşmelerin olması, iç ve dış ticaret hadlerinin olumsuz seyri ve tarımsal alanda özellikle sanayi ürünlerinin ekiminde daralma olması, Türkiye'nin bu dönemde karşılaştığı diğer ekonomik sorunlar olarak ifade edilebilir.[40] 1930-1945 aralığında yaşanan bu sorunlar ve Büyük Buhran ile İkinci Dünya Savaşı gibi iki büyük dışsal etken, Türkiye'nin yabancı sermaye ile olan ilişkilerine yeni koşullar getirmiştir. Devlet, devletçi yatırım programları ile, sanayi kesiminde sermaye birikimi sorunlarının içine doğrudan doğruya girmiştir[41]

1929-1931 yılları arasında yabancı sermayeye karşı tutum da sertleşmeye başlamış ve bu durum 1937'ye kadar devam etmiştir. Falih Rıfkı Atay, Çankaya adlı eserinde yabancı şirketlerin millileştirilmesi ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Bir de sömürgesizleşme davamız vardı. Demiryolları, tramvaylar, şehir ışıkları, suları, gaz, rıhtımlar, fenerler hepsi imtiyazlı yabancı şirketler elindeydi. Bunları satın alarak millileştirecektik. Anadolu yaylasında rayları Ankara'ya kadar döşenen demiryolları bizim değildi. Ve Düyun-u Umumiye'den kurtulamamıştık. Bu borcu ödeyemezdik. Bu demiryollarını yalnız millileştirmek değil, kısa zamanda sınır boylarına ulaştırmak zorunda idik. Birinci Dünya Harbinde demiryolsuzluktan neler çektiğimizi bilen iki askerden biri Devlet Reisi öteki Başvekildi. Türk bağımsızlığının bize sağlayacağı ilk menfaat imtiyazlı yabancı şirketlerin sömürüsünden yani yarı sömürgelik şartlarından kurtulmaktı."*[42]

---

38 Ayşe Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 15.

39 İlhan Tekeli-Selim İlkin, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yayınları, Ankara 1982, s. 73-74.

40 Tekeli-İlkin, **age.**, s. 74.

41 Tezel, **age.**, s. 239.

42 Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Bateş Atatürk Dizisi, İstanbul 1998, s. 451-452.

1928-1945 Yıllarında Yapılan Millileştirmeler/Devletleştirmeler[43]

Sektörler	Şirket Sayısı	Devletleştirme Yılları	Değeri (milyon TL)[44]
Demiryolları ve Limanlar	8	1928-1937	120,5
Belediye Hizmetleri	12	1933- 1945	27,5
İmalat-Sanayi-Ticaret	2	1940-1943	2,1
Madencilik	2	1936-1937	4,4
TOPLAM	24	1928-1945	157,4

Türkiye'de Elektriğin Tesisi ve Yabancı İmtiyazlı Şirketler

Elektrik enerjisi, önceleri aydınlatmada kullanılmış, sanayinin su ve buhar gücü yerine elektrik motorlarını kullanması isteği üzerine yeni motorlar yapılmıştır. Böylece fabrikaların makinelerinin işletilmesi sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde elektrik, ilk önce aydınlatma amacıyla kullanılmış, otel, gazino, sinemalar ve az sayıdaki ev de bundan faydalanmıştır. Zamanla özellikle yabancılara ait fabrika ve işletmelerde elektrik kullanımı yaygınlaşmıştır. Elektriğin daha geniş kitlelerce kullanımı 1908 sonrası II. Meşrutiyet döneminde mümkün olmuştur.[45]

Osmanlı Devleti'nde şehirlerin aydınlatılması, belediye teşkilatının kurulmasıyla bir belediye görevi olarak ortaya çıkmış ve başlangıçta kullanımı kolay olan gazyağı ile yakılan fenerlerden istifade edilmiştir. Elektrik üretiminin gerçekleşmesi ile elektrikli aydınlatmaya geçilebilmiştir. Gerek Osmanlı'da gerekse Erken Cumhuriyet Döneminde şehirlerin elektrik ihtiyaçlarının karşılanması, bir bayındırlık hizmeti sayılmış ve demiryolu ve maden işletmelerinde olduğu gibi merkezi hükümet tarafından verilen imtiyazlara göre kurulan özel şirketler eliyle yürütülmesi yoluna gidilmiştir.[46] Bu şirketlerin az da

43 https://www.ekodialog.com/istatistik/ozel_stat/devletlestirme.html (Erişim Tarihi: 02.07.2020).

44 Bu değerler hükümetin şirketlerle yaptığı satın alma sözleşmelerinde yer alan borçlanmalardan doğan taksitlerin, sözleşmesinin yapıldığı yılki para değerine göre ve faiz hesap edilmeden kapitalize edilmesiyle hesaplanmıştır. Aslında, birçok sözleşmede, borçlanmalar üstünde faiz ödenmesi de kabul edildiği için satın almaların gerçek değeri çok daha fazlaydı. Faiz giderlerinin kapitalize edilmiş değeri de hesaba katıldığında, demiryolları ve limanlarla ilgili 8 millileştirmeden doğan borç 240 milyon TL'yi buluyordu. https://www.ekodialog.com/istatistik/ozel_stat/devletlestirme.html (Erişim Tarihi: 02.07.2020).

45 Süleyman Özkan, "Osmanlılarda Elektrik Kullanımı", **Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan**, Haz.: Nilgün Nurhan Kara, Latif Daşdemir, Özer Küpeli, Meta Basım, İzmir 2008, s. 201.

46 Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, **Türkiye Elektrik Kurumu Hakkında Genel Bilgiler**, 1971, s .4.

olsa yerli ortakları bulunmaktaydı. İlk dönemlerde şirketlerin çoğunlukla termik santrallerden elde ettikleri enerjiyi, tramvay işletmek, şehre su sağlamak amacıyla kullandıkları görülmektedir. Bu süreçte kimi müesseseler de kendi tesislerinde kullanmak üzere elektrik üretmişlerdir.[47]

Osmanlı Devleti'nde ilk elektrik tesisi 1902 senesinde Tarsus'ta kurulmuştur. Tarsus nehrinin su kuvvetinden istifade edilerek 5000 Voltluk bir voltajla Tarsus şehrine 90 kW'lık bir elektrik gücü nakil olunmuş ve şehir dahilinde de 190-110 Voltluk bir şebeke tesis edilmiştir.[48]

İlk üretim tesisinin 1902 yılında Tarsus kasabasında kurulmasına rağmen, ilk geniş kitlenin elektriğe kavuşması için İstanbul Silahtarağa Santralinin işletmeye açıldığı 1913 yılını beklemek gerekmiştir. 1910 yılında İstanbul'a elektrik sağlamak üzere uluslararası bir ihale açılmıştır. Toplam sekiz şirketin katıldığı ihalede, İstanbul Rumeli yakasında telgraf ve telefon dışında diğer hizmetleri kapsamak üzere elektrik enerjisi genel dağıtım imtiyaz hakkını, merkezi Macaristan-Budapeşte'de bulunan Ganz isimli Elektrik Anonim Şirketi kazanmıştır.[49] İmtiyazın devri sonrası ilk olarak Silahtarağa'da 15.000 kW'lık kurucu güce sahip bir fabrika tesis edilmiştir. Bu dönemde ayni zamanda İstanbul'daki tramvayların da elektrikle işletilmesine başlanılmıştır.[50]

İstanbul'un elektriklendirilmesi çalışmalarının yanında Osmanlı Devleti'nin İzmir, Şam, Beyrut, Edirne, Adana, Halep, Bursa, Eskişehir ve Samsun gibi belli başlı şehirlerinde de elektrikle aydınlatma için imtiyaz almak amacıyla verilen teklifler ve elektrik üretme girişimleri söz konusudur.[51]

1923 yılında ülkede biri Ruslardan kalma Kars Santrali olmak üzere 38 şehir santrali bulunmaktaydı. Santrallerin toplam gücü 30.345 kW olup İstanbul santrali 20.000 kW ile içlerinde en büyüğü idi.

Geriye kalan 37 santralin toplam gücü 10.345 kW'tır. Otoprodüktör[52]

---

47 Özkan, agm., s. 202.

48 Hasan Halet, **Cumhuriyet Türkiye'si-Elektrikli Türkiye**, Fazilet Matbaası, 1933, s. 1-2.

49 Naziye Özdemir, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 3, Temmuz 2016, s. 24.

50 Halet, **age.**, s. 2.

51 Erol, **agt.**, s. 70.

52 Otoprodüktör elektrik üretim tesisleri, bir sanayi tesisi ile entegre olarak çalışan, buhar, sıcak gaz gibi çıktıları veya sanayi atıklarını elektrik üretiminde kullanarak aynı zamanda sanayi tesisinin elektrik enerjisi ihtiyacını karşılayan tesislerdir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde elektrik fiyatlarının yüksekliği ve üretimin kısıtlılığı dolayısıyla fabrikalar kendi elektriklerini üretmekteydi. Böylelikle elektrik enerjisi sektöründe bir de otoprodüktör sanayi ortaya çıkmış

santraller ise 21 tane olup 9.604 kW gücüne sahiptir.[53]

Cumhuriyet idaresi elektrik enerjisine öncelik tanımış, fakat ilk yıllarda elektrik tesislerinin kuruluş ve işletmeleri konusunda yetişmiş eleman noksanlığı, teknik yetersizlik ve sermaye azlığı gibi sebeplerle elektriklendirme işleri için başka ortaklıklara yeni imtiyazlar vermek zorunluğunu duymuştur. Daha önce verilmiş olan İstanbul şehri imtiyazına ilave olarak İzmir, Ankara, Bursa, Adana, Edirne, Gaziantep gibi şehirlerimizin elektriklendirme işleri için de özel ortaklıklara imtiyazlar tanınmıştır. Böylelikle büyük çoğunluğu yabancı sermayeye dayanan şirketlere verilen imtiyazlarla şehirlerin elektriklendirilmesi yoluna gidilmiştir. [54]

29 Ekim 1933 tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesinin "*Demiryolu, Yol, Su, Elektrik Hepsine Cumhuriyette Kavuştuk*" başlıklı haberinde Cumhuriyet'in ilk on yılında elektrik üretiminde yaşanan gelişmeler şöyle ifade edilmektedir:

> *"1923 yılında mevcut kudret 35.120 beygir kuvvetinde idi. Bugün bu miktar 132.418 beygir kuvvetine çıkmış, dört mislini bulmuştur. Ayrıca birçok kasabalarımızda mahallî teşebbüslerle birçok elektrik kudreti istihsal olunmaktadır. Bu kuvvetlerle vatanın birçok şehirleri aydınlanmış, birçok çarkları çevrilmiş ve nakil vasıtaları işletilmiştir. 1928 senesinden beri elimizde mazbut istatistikler vardır. Bu istatistiklere göre: 1928'de 68.893.622, 1929'da 69.871.858, 1930'da 95.477.224, 1931'de 109.022.695 ve 1932'de 110.405.229 kilovatsaat elektrik istihsal edilmiştir."*[55]

Yine 1933 yılı itibariyle Türkiye genelindeki elektrik üretimine dair dönemin elektrik mühendislerinden Hasan Halet şunları aktarmaktadır: "*Elektrikle aydınlatılan şehirler, kasabalar ve köylerin ahalisi iki buçuk milyonu bulmaktadır. Yani nüfusumuzun %14,75'i elektrik ışığından istifade etmektedir. Bu elektrik tesisatının yedi tanesi buhar türbini ile, beş tanesi buhar makinesi ile, altı tanesi buhar lokomobili ile, üç tanesi mangal kömürü ile, on iki tanesi su kuvveti ile, altmış dördü Dizel motoru ile işlemektedir.*"[56]

---

ve bu durum elektrik tesislerinin küçük işletmeler şeklinde kurulmasını zorunlu kılmıştır. Bu fabrikalardan bazıları kendi ihtiyaçları için tesis ettikleri kuvvet santrallerinden yaptıkları üretimin bir kısmıyla, civarında bulundukları şehir ve kasabaları da beslemişlerdir. Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, **age.**, s. 6.

53 Özkan, agm., s. 209.

54 Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, **age.**, s. 4.

55 "Demiryolu, Yol, Su, Elektrik Hepsine Cumhuriyette Kavuştuk", **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Birinciteşrin 1933 (29 Ekim 1933).

56 Halet, **age.**, s. 2.

1933 yılı Türkiye geneli elektrik santralleri[57]

1920-1930 yılları arasında Türkiye'de kurulan 201 Türk Anonim Şirketinden 9'u elektrik ve havagazı üretimi, elektrik araç ve gereçlerinin satımı ile uğraşmak, elektrik imtiyazları almak gibi amaçlarla kurulmuşlardır. Elektrik ve havagazı şirketlerinin büyük bir çoğunluğunun kurucu, hissedar ve idare meclisi üyeleri arasında yabancılar bulunmaktaydı.[58]

Yabancıların işlettiği belediye hizmetlerinin, belli başlı kentlerdeki elektrik, havagazı, su, tramvay ve telefon şirketlerinin, 1930'lu yıllardan itibaren millileştirildiği görülmektedir. Bilindiği gibi elektrik yatırımlarının en göze çarpan özelliği büyük sermaye yatırımlarına karşılık, elde edilen yıllık karların yatırılan sermayeye göre çok düşük olmasıdır. Bu nedenlerle adı geçen şirketlere yaptıkları hizmetlere karşılık önemli imtiyazlar verilmiştir. İmtiyaz sözleşmelerinde elektrik satış tarifeleri sağlam temellere bağlanmıştı. Para değerinin düşmesi, mal ve işçilik giderlerinin artması durumunda hemen elektrik satış fiyatları yükseltilebilmekteydi. Ayrıca satış fiyatları da bir hayli yüksekti. Altın hesabına göre hesaplandığında, örneğin İstanbul ve İzmir'de kWh satış fiyatının bugünkü fiyatların 5-6 katı olduğu görülmektedir. [59] Şirketlerin satın alınmasında da özellikle bu faktörler etkili olmuş, kentlilerin günlük yaşamında önemli yeri olan kamu hizmetlerinin, kar amacıyla çalışan yabancı şirketler eliyle işletilmesi yerine, kamu kuruluşları eliyle ve çok kere karlılık düşünülmeden işletilmesi sosyal politika olarak tercih edilmiştir. [60]

57 Halet, **age.**, s. 3.

58 Özdemir, agm., s. 26.

59 Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, **age.**, s. 5.

60 Tezel, **age.**, s. 244.

Yabancı şirketlerin gelişmeye uyamamaları veya uymamaları üzerine hükümet, saptadığı yeni enerji politikasına uygun olarak, bir yandan imtiyazlı şirketlerle tesislerin satın alınmaları için görüşmelere girişirken diğer yandan yurt çapında yeni tedbirler almak mecburiyetinde kalmış ve 1935 yılında 2805 sayılı kanunla, maden ve elektrik enerjisi sahalarında faaliyet göstermek üzere Etibank kurulmuştur. Aynı yıl 2819 sayılı kanunla kurulan Elektrik İşleri Etüt İdaresinde ise su ve diğer enerji kaynaklarının incelenmesi ve en uygun üretim kaynaklarının tespiti görevi verilerek, enerji alanında o günün ihtiyaçlarına çözüm getirilmiştir.[61]

Satın alınan elektrik tesislerinin, o zaman yurt çapında olmaktan ziyade yalnız şehirlerde sınırlanmış olmaları nedeniyle, demiryolları veya posta-telgraf tesisleri için yapıldığı gibi, merkezi bir kuruma devredilmeleri yerine mahalli belediyelere devredilmiştir. [62]

Elektrik Mühendisi Hasan Halet, 1933 yılında yayımlanan kitabında elektrik üretiminin Türkiye'ye sağladığı faydalar ile ilgili şu değerlendirmelerde bulunmaktadır:

> *"Elektrik Enerjisi içtimai hayatımızda mühim bir amil olmuştur.*
>
> *Şehirlerimizle kasabalarımızın elektriklenmesi, İçtimaî ve sıhhî birçok faideli semereler vermiştir:*
>
> *1. — Şehirlerimizin ve kasabalarımızın sokaklarının tenviri, şehir dahilinde asayişin mükemmel bir hale gelmesine ve her türlü ceraimin azalmasına sebep olmuştur. .*
>
> *2. — Şehir ve kasabalarda gece hayatı başlamış, halkımız Halk evlerinde ve klüplerde içtima ederek hem okuyabilmek ve hem de müdâvelei efkârda bulunmak fırsatına nail olmuştur.*
>
> *3. — Evlerde, gayri kâfi ziya veren petrol lambaları yerine temiz ve fazla ışıklı elektrik lambaları kaim olmuş, göz ağrısı ve sinir teşevvüşü hissetmeksizin okumak kabil olmaya başlamıştır.*
>
> *Milletimizin okumaya olan hevesi bu suretle tatmin edilmiş ve memleketimizin her tarafına Maarifin intişarında elektrik enerjisi büyük bir amil olmuştur.*
>
> *4. — Radyonun her tarafta taammümünde Cumhuriyet Halk Fırkasının büyük gayret ve himmeti sebketmiştir. Fırka, Halkevleri bulunan şehir ve kasabalara hususi radyolarla oparlörler tevzi etmiştir. Radyo vasıtası*

61 Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, **age.**, s. 7.

62 Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, **age.**, s. 6.

ile millet, Büyük Gazinin yüksek ilhamlarını, bizzat onun ağzından dinlemek bahtiyarlığına nail olmuş bulunuyor.

Vatanı kurtaran bu Büyük Şahsiyetin milletini heyecana getiren hitabelerini, yüzlerce kilometre mesafeden ayni zamanda dinleyebilmek sevinçli bir mazhariyet değil midir?

Bugün Cumhuriyet hükümetinin programının, faaliyetini, arzularını ve icraatını millete bildirmek için radyo pek mühim bir vazife deruhde elmiş bulunmaktadır.

Radyo neşriyatını temin için İstanbul'da Osmaniye'de ve Ankara'da Babaharman'da 250 kilovatsaat takatında uzun mevceli verici telsiz telgraf istasyonları tesis edilmiştir. Bunlarla birlikte yine Yeşilköy'de ve Ankara'da alıcı istasyonları inşa edilmiştir.

Bunlardan başka İstanbul'da denizdeki vapurlarla telsiz telgraf irtibatı temin eden bir sahil postası ve Anadolu'da dört yerde kısa mevceli alıcı ve verici telsiz istasyonları kurulmuştur.

5. — Sinemanın da memleketimizde taammümü, bize garp medeniyetinin terekkiyatını canlı bir surette takip etmek fırsatını verdiği gibi en ücra köylerimiz bile seyyar sinemalardan istifade etmektedir. Yeni inkişafa başlayan millî sinemacılık sanayiimiz memleketimizin her tarafında maarifimizi ve millî inkişafımızı temin edecek mühim birer unsur halini almaktadır.

Elektrik Kudreti Sanayiimize nasıl hizmet etti?

Cumhuriyet hükümeti yalnız şehirlerimizi, kasabalarımızı ve köylerimizi elektriklemekle kalmadı. Ana vatanda milletin en mübrem ihtiyaçlarını tatmin için elektrikle işleyen fabrikalar kurdu.

Yerli sanayiimizin son on sene zarfındaki inkişafı için Türk Cumhuriyeti hükümetinin büyük çalışmalarım Türk milleti büyük şükranlarla karşıladı, Cumhuriyet hükümeti Türkiye'de evvelâ şeker, dokuma, çimento gibi büyük sanayii kurmağa azmetmiş ve bu azminde de büyük muvaffakiyetler elde etmiştir."[63]

Bursa'da İmtiyazlı Yabancı Bir Şirket: Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-i Muharrikiye-i Elektrikiye Türk Anonim Şirketi

Modern hayatın vazgeçilmez unsurlarından olan elektriğin Bursa'ya gelişi ile ilgili ilk adımlar, sanayi, ticaret ve şehir hayatının hareketlendiği 20. yüzyılın başlarında atılmıştır. Şehirde elektrik üretimi ve geniş bir dağıtımın gerçekleşmesi ise ancak Cumhuriyet döneminde mümkün olmuştur.

63 Halet, **age.**, s. 12-13.

Osmanlı ilk başkentlerinden Bursa'nın nüfusu 1909 yılında 462.954'tür ve nüfusun %90'ı köylerde yaşamaktadır. 1927 nüfus sayımına göre Bursa şehrinin toplam nüfusu 401.595'tir. Bu rakam 1935 sayımında 442.760'a ulaşmıştır. 1935 yılı itibariyle Bursa'da köy ve nahiyelerde yaşayan nüfus, toplam nüfusun yaklaşık %70'ine karşılık gelmektedir. 1909-1935 arası nüfus durumuna baktığımızda genel olarak nüfusta azalma dikkati çekmektedir. Bahsedilen azalmada 11 yıl boyunca kesintisiz devam eden savaş süreci ve gayrimüslim unsurların ülkeyi terk etmesi etkili olmuştur. Nüfustaki azalmaya karşılık, aradan geçen 26 yılda şehirli nüfus oranının köy nüfusuna oranla arttığı görülmektedir. Bahsedilen dönemde Bursa'da sanayi ve ticaret hayatında da önemli gelişmeler görülmektedir. Cumhuriyet öncesi kentin sanayi ve ticaret hayatında etkili olan Rum ve Ermeni nüfusun, savaş sonrası ülkeyi terk etmesi kentin sanayi ve ticaret hayatında Müslümanlar lehine bir değişim yaratmıştır.

Ticaret ve Sanayi Odası 1889'da kentte ilk kurulduğunda üye sayısı 74'tür, bu rakam 1923 yılında 750'ye, 1926 yılında 1.220'ye ve 1938 yılında da 3.746'ya ulaşmıştır. Bursa'daki ham ipek müesseselerinin 1913 itibariyle sayısı 32'dir. Fabrikaların sayısı 1915'te %37,5 azalma göstererek 20'ye düşmüştür. 1926 yılında şehirde 8 ipek fabrikası ve 524 ipek çekme amaçlı mancınık kayıtlara geçmiştir. 1939 yılına gelindiğinde bu rakam 20 ipek fabrikası ve 1.145 mancınığa ulaşmıştır. 1926'da şehirde 8 dokuma fabrikası ve 231 makine varken, 1939'da 43 dokuma fabrikası ve 582 makine kayıtlara geçmiştir.

Dokuma sanayi alanında Bursa'da İpek-İş, Merinos ve Gemlik Suni İpek Fabrikaları özellikle büyük bir öneme sahiptir. Bu kuruluşlar Bursa'nın, dolayısıyla ülkemizin çehresinin de değişmesini sağlamış ve ekonomik hayatımızın ilk canlandırıcı faktörleri olmuştur. Cumhuriyet döneminin atılımlarıyla Bursa, tekstil endüstrisi ve ipekli dokumacılığın en yaygın duruma geldiği bir kent olmuştur. 1938 yılında tüm ülkede 896 dokuma tezgâhı varken, bu sayı Bursa'da 691'dir. Verimli tarım arazilerine sahip olması dolayısıyla gıda sanayi de Bursa'da oldukça gelişmiştir. Erken Cumhuriyet Döneminde Bursa'da gıda sanayi alanında, Bursa Konserve Fabrikası (1925), Erbak Uludağ A. Ş. (1929) , Emek Yağ Fabrikası (1929), Kafkas Pasta ve Şekerleme Kolektif Şirketi (1930), İbrahim Baydan Fabrikası (1933), Süttozu ve Buz Fabrikası (SAYAS), (1934), Çekirge Un Fabrikası (1937) kurulmuştur.

Sanayi ve ticaret hayatındaki canlılık şehir hayatında da canlılığı ortaya çıkarmıştır. Cumhuriyet dönemi ile birlikte kentteki banka ve sigorta şirketleri sayılarının arttığı görülmektedir. İş Bankası taşradaki ilk şubesini 1925'te Bursa'da açmıştır. Bu dönemde kentteki diğer bankalar Adapazarı Emniyet

Bankası, Adapazarı Türk Ticaret Bankası, Emlak ve Eytam Bankaları ile Osmanlı Bankası ve Ziraat Bankası'dır.

Elbette tüm bu değişim ve dönüşüm kentin fiziksel görünümünde ve sosyal hayatında da önemli değişimler yaratmıştır. Bursa'da tiyatro ve sinema binalarının açılışı, büyük kapasiteli otellerin inşası, stadyum gibi spor alanlarının ortaya çıkışı, Atatürk Anıtı'nın yapılışı, Cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleşmiştir. Bahsedilen süreçte kent sınırlarında da değişim göze çarpmaktadır. 1909 ve 1924 yılları Bursa haritaları (bkz. Ek-1) karşılaştırıldığında kentin sınırlarının bugünkü Yıldırım istikametinde genişlediği açıkça fark edilmektedir.

Şehirdeki tüm bu hareketlilik ve gelişme, kamusal hizmetlere olan talebi de arttırmış ve çeşitli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda elektriğin Bursa yerelinde tesisi amacıyla Osmanlı son dönem ve Erken Cumhuriyet Dönemlerini kapsayan süreçte üç sözleşme (1906-1913-1924) yapılmıştır.

Osmanlı Dönemi Elektrifikasyon Girişimleri

1927 Bursa Vilayet Salnamesi'nde Elektrik Komiserliği'nin "*Burusa Elektrik Tevzîâtı ve Tramvay Tesîsâtı*" başlıklı raporunda, Bursa şehrinin ilk aydınlatma tesisinin kuruluşu ile ilgili bilgiler verilmektedir.[64] Bursa'da elektrik tesisi ve tramvay işletilmesine dair imtiyaz, 24 Haziran 1906 tarihli sözleşme ile 75 seneliğine Bursa Belediyesi'ne verilmiştir. Bu sözleşmeye göre 18 ay zarfında Bursa Belediyesi kendi bünyesinde bir şirket kurarak şartnamedeki esasları gerçekleştirebileceği gibi ikinci bir sözleşme ile imtiyazı başka bir anonim şirkete de devredebilecektir. İmtiyaz, İşkodra eşrafından Mehmet Ali Ağa'ya devredilmiş ve 28 Temmuz 1906 tarihinde Nafia Vekaleti ile sözleşme imzalanmıştır.[65]

Mehmet Ali Ağa ile yapılan sözleşme bilinmeyen sebeplerden ötürü uygulamaya konulamamıştır. Konu ile ilgili Faruk Üsküdarî Eski Bursa'dan Notlar adlı eserinde şu bilgileri aktarmaktadır:

> *"1906'da İskodralı Mehmet Ali Ağa isimli bir zat meydana çıkar. Daha ileri giderek (Bursa şehri dahilinde elektrikle tahrik olunmak üzere tramvay hattı tesisi ile işletilmesi ve şehrin mezkurun elektrikle tenviri için) imtiyaz talebinde bulunur. Teklif hükümetçe de olumlu karşılanır. Şartlar incelenir. Ve imtiyaz mukavelesinin 6. Maddesinin son fıkrasına:*

64 **Bursa Vilayeti Salnamesi**, Vilayet Matbaası, Bursa 1927, s. 349-350.

65 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 230-0-0-0-11-43-2, 1916; **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 347.

...Elektrik tenviri için imalat-ı vakıa ve tesisat, edevatı sabite ve müteharrike ve müteferria üzerine vergi tarhı lazım geldiği) kaydının ilavesi de unutulmaz ve (Hasılatı safiyeden yüzde beşinin Bursa Dairesiyi Belediyesine itası cümle-i şeraitten olmakla) 75 yıl müddetle İşkodralı Mehmet Ali Ağa'ya imtiyazın verilmesi kararlaştırılır. Keyfiyet Dahiliye Nezareti Celilesinin 19 Temmuz 1322 tarih ve 206 sayılı yazıyla Bursa Vilayetine tebliğ olunur.[66]

Bursalıları bir sevinçtir alır. Şehre elektrik gelecek. Elektrikli tramvay işleyecek. Faydaları malum. Yıllar geçer ağadan bir hareket görülmez. Muhtelif rivayetler çıkar. Söz ayağa düşer. Hatta mizah konusu bile olur. Mahalli gazeteler işi alaya alır. Hüdavendigar gazetesinin 8 Mart 1322 (1906) tarihli nüshasında şöyle bir tekzip yayınlanır: Tekzip-Bursa şehrinin elektrikle tenvirine teşebbüs olunarak alat ve edevatı lazımenin bir kısmı Cuma günkü posta ile Mudanya'ya ve oradan da Şimendiferle Bursa'ya getirildiğine dair Bursa Gazetesinin 6 Mart 1322 tarihli nüshasında bir fıkra görüldü. Vilayeti Celilece böyle bir teşebbüs gayrı vakı ve alat edavatın getirildiğine taalluk eden havadis ise büsbütün yalan olduğundan Ceridei mezkurenin neşriyatı vakıası tekzip olunur."[67]

İptal edilen sözleşme sonrası Bursa Belediyesi'ne geçen imtiyaz hakkı yeniden ihaleye çıkarılmıştır. Başarısız girişimler sonrası Bursa Belediyesi gerek ilan vermek suretiyle gerek dışarıdan yapılan başvuruları değerlendirme yoluyla, sahip olduğu imtiyazı uygun bir şirkete devredebilmek için girişimlerde bulunmuş ve Fransız Omnium d'Enterprises Şirketi'nin temsilcisi Mösyö Kostav Lode ile 3 Mart 1912 tarihinde sözleşme imzalamıştır. Fakat ortaya konulan şartların memleket menfaatine uygun olmadığı gerekçesiyle bu sözleşme de Nafia Nezareti tarafından feshedilmiştir. [68] Bu fesihten iki yıl sonra Galata'da İnâyet Hanı'nda ikamet eden Orpidi Mavromatis Efendi adında bir şahıs, imtiyazın devrine talip olmuş ve 12 Temmuz 1913 tarihinde sözleşme yapılmıştır. Sözleşmeye göre 18 ay zarfında elektrik tesisine ilişkin plan ve projelerin Nafia Nezareti'ne sunulması gerekmektedir. Bu sırada Bursa Belediyesi'ne padişah iradesiyle verilen imtiyazın süresi de 20 Haziran 1914 tarihinde iki seneliğine yeniden uzatılmıştır.[69]

---

66 Faruk Üsküdari, **Eski Bursa'dan Notlar***,* Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bursa 1972, s. 16.

67 Üsküdari, **age.**, s. 16.

68 **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 347.

69 **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 348.

Orpidi Mavromatis Efendi ile yapılan sözleşme sonrası şirketin kurulumu 14 Ekim 1914 yılında gerçekleşmiş ve Bursa Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi"nin Müdürü Mösyö Şarl Marşal Bursa'ya gelerek fabrika ve depo arsaları satın almıştır.[70] Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı olumsuz şartlar dolayısıyla sözleşme uygulamaya geçirilememiştir. 16 Mart 1916 tarihinde, Belediye tarafından Şirket'in vekili Mavromatis Efendi'ye noter kanalıyla, "*derhal işe başlanmadığı taktirde sözleşmenin feshedileceği*" ihbarı yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nin Fransa ile savaş halinde olması dolayısıyla imtiyaz işletilmesinin finansörü olan Periye Bankası da konu ile alakadar olmamış ve sözleşme feshedilmiştir.[71]

Bu olumsuz durum üzerine 21 Mart 1916 tarihli Belediye Meclisi toplantısında alınan kararla elektrik mühendislerinden müteahhit Refik Bey ile bir sözleşme yapılmıştır. Konu ile ilgili 4 Mayıs 1916 tarihli Hüdavendigar Gazetesinin "*Belediyenin Muvaffakiyeti*" başlıklı haberinde bir hayli zamandır uzamış olan elektrik meselesinin çözüldüğü haberi verilmekte ve elektrik üretimi neticesinde sadece büyük caddelerin değil ikinci ve hatta üçüncü sokakların da aydınlatılabileceği belirtilmektedir.[72] Yapılan sözleşme sonrası 6 Mayıs 1916 tarihinde Bursa'nın Muradiye semtinin ortasından akıp Merinos bölgesinden Nilüfer çayına karışan Cilimboz deresi üzerinde kömürle çalışan bir lokomobil[73] vasıtasıyla aydınlatma sağlanmıştır. Burada 110 volt gücünde bir dinamo makinesi kurularak şehrin aydınlatılmasına başlanmış, gerekli şebeke tesis edilmiştir. Ancak çalışmalar ilerleyince, tesisin kurulduğu bölge ile şehrin uç yerleşim bölgeleri olan Çekirge ile Emirsultan arasındaki mesafenin uzak oluşu yüzünden, bu gerilim seviyesindeki bir dinamo ile aydınlatmanın yapılamayacağı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine heykeldeki valilik binalarının bulunduğu yere yakın bir noktaya ikinci bir buhar makinesi kurularak, dağıtım iki noktadan yapılmaya çalışılmıştır.[74]

Bursa Belediyesi 13 Kasım 1921 tarihinde Ömer Abed Hanı tüccarlarından Yani, Siderris ve Sivastopolus adlı kişiler ile sözleşme yaparak şehrin elektrik tesisine katkı sağlanmıştır. İsmi geçen kişiler kendi buz fabrikalarında ürettikleri elektriğin dağıtımı için gerekli tesisatın Belediye tarafından karşılanması

---

70 **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 348.

71 **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 349.

72 "Belediyenin Muvaffakiyeti" **Hüdavendigar Gazetesi**, 4 Mayıs 1916.

73 Tekerlekler üzerine konulup, istenilen yere çekilebilen buharlı makine.

74 Mümin Ceyhan, "Bursa'da Elektriğin Tarihsel Gelişimi", **Elektrik Mühendisliği Dergisi**, S 459, Aralık 2016, s. 62.

koşuluyla, sözleşme imzalamışlardır.[75] Osmanlı Devleti tarafından verilen imtiyaza istinaden 1922 yılında buz fabrikasına kurulan dizel motoru vasıtası ile istihsal olunan elektrik enerjisi şehrin bazı caddelerinin aydınlatılmasında kullanılmıştır.[76] Belediye bu sözleşme ile 40.000 kWh'lik bir tüketim taahhüt etmiştir. Bu sınıra kadar tüketilecek elektriğin kWh'ne 19 kuruş ödenecektir. Eğer tüketim bu sınırın üstüne çıkacak olursa, kWh başına ödenecek miktar 17 kuruş olacaktır. Düzenlenen bu sözleşme 7 Mart 1926 tarihine kadar devam etmiştir.[77]

Erken Cumhuriyet Sürecinde Bursa'da Elektrik

Erken Cumhuriyet döneminde Bursa'da şehirleşmenin artmasına paralel olarak elektriğe duyulan ihtiyaç da artış göstermiştir. Şehirdeki elektrik üretiminin yetersizliği dönemin gazetelerine de yansımıştır. 7 Nisan 1924 tarihli Ertuğrul gazetesinin "*Elektriğimiz*" başlıklı haberinde Ramazan ayı dolayısıyla camilerde aydınlatma ihtiyacının artmış olmasının şehirdeki genel aydınlatmayı olumsuz etkilediği ve kimi yerlerde "*lüküs radyum lambaları*"nın kullanılmaya başlandığı belirtilmektedir. Haberin devamında ise arzu edilmeyen bu durumun bir an önce iyileştirmesi temennileri yer almaktadır.[78]

Bursa Osmanlı Elektrik Şirketi'nin dünya savaşı sırasında kesintiye uğrayan çalışmaları, eski sözleşmenin hukuki alt yapısı göz önüne alınarak yeniden canlandırılmıştır.[79] Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi üzerine Fransız Omnium d'Enterprises Şirketi, hükümetle görüşmek ve müzakerede bulunmak üzere şirket delegesi Mösyö Kostav Lode'yi göndermiştir. Şirket, Genel Harp dolayısıyla sözleşmenin gerçekleştirilemediğini ve yeni şartlara göre mukavele ve şartname hükümlerinden bazılarının tadil edilmesi halinde derhal işe başlayabileceklerini belirtmiştir. Yapılan görüşmeler sonunda eski metin üzerinde birtakım değişiklikler yapılarak 23 Haziran 1924 tarihinde sözleşme imzalanmıştır. Aynı zamanda şirket, Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-i Muharrikiye-i Elektrikiye Türk Anonim Şirketi olarak isim değiştirerek tescil edilmiştir.[80]

1913 ve 1924 yılları sözleşmeleri karşılaştırıldığında, aradan geçen 11 yılda, şehir nüfusunun artması ve kent sınırlarının genişlemesiyle elektrik üretimine olan talebin de arttığı görülmektedir. Bu bağlamda sokak aydınlatmaları için

---

75 **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 349.

76 Kazım Baykal, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Özkardeşler Matbaası, Bursa 1976, s. 145.

77 Ceyhan, agm., s. 62.

78 "Elektriğimiz", **Ertuğrul**, 7 Nisan 1924.

79 **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 349.

80 **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 350.

1913 Sözleşmesinin 12. Maddesinde geçen "*350 mumun kuvvetine haiz 20 kavis lambası*" ifadesi 1924 Sözleşmesinin 5. Maddesinde "*50 adet ve 250 mum yerine geçecek lamba*" olarak değiştirilmiştir. Ücretlendirme ile ilgili olarak 1913 fiyatlarına %10 zam yapılarak altı ay uygulanması kararı alınmıştır. Altı ay sonunda yetkili bir komisyon ile yeni bir fiyat tarifesi oluşturulacaktır. İki sözleşme arası önemli bir diğer farklılık da şirketin belediyeye yapacağı yıllık ödenti ile ilgilidir. 1913 Sözleşmesinde Şirket, yıllık brüt gelirinden masraflar düşüldükten sonra kalanının %11'ni belediye vermeyi taahhüt ederken, 1924 Sözleşmesinde ilk on yıl masraflar düşülmeden yıllık toplam gelirin %1'ini belediyeye bırakmayı taahhüt etmiştir. Bu iki ödenti şekli arasındaki temel fark, 1913'teki ödentinin şirketin karlılığına göre değişken olması ve potansiyel olarak daha yüksek bir miktar olması, 1924'teki ödentinin ise şirketin gelirine bağlı sabit bir yüzde olmasıdır. Bu değişiklik, şirketin operasyonel verimliliğine veya karlılığına bakılmaksızın, belediyenin alacağı payın daha öngörülebilir ve sabit olmasını sağlamıştır.

Omnium d'Enterprises Şirketi'nin Bursa şehrinin elektriklenmesiyle ilgili Nafia Nezareti'ne sunduğu jeneratör merkezi, depo atölye, plan, proje ve tasarımları şu şekildedir. [81]

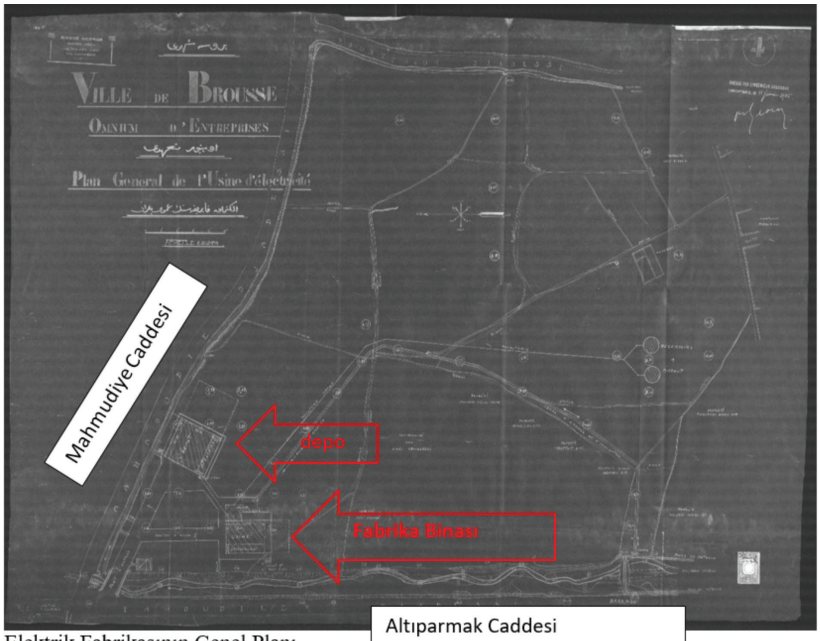

Elektrik Fabrikasının Genel Planı

81 **BCA**, 230-0-0-0-0-12-45-1, 26.05.1925.

Yukarıda Mahmudiye Caddesi (şimdiki Uluyol Caddesi'nden Merinos'a ve Yahudi Mezarlığı'na doğru giden eski yol), Muradiye İstasyon (Merinos) Caddesi ve Yahudilik (Altıparmak) Caddeleri arasında kalan Stadyum Caddesindeki Elektrik Fabrika binası ve deposu genel planı yer almaktadır. Fabrika binası, biri elektrik üretim gücü üretim merkezi, diğeri tramvay depoları üçüncüsü de tamirhane olmak üzere üç kısımdan oluşmaktaydı. Şirket 17 Şubat 1924 tarihinde işe başlayarak bir elektrik santrali kurmuştur. [82]

Santral, her biri kendi güçlerine uygun Fransa'nın "Fiv-Lil" fabrikasının alternatörleriyle donatılmış, ikisi 500 ve biri 200 beygir gücünde olan İtalyan "Franko Tozi"[83] şirketinin dizel motorlarıyla çalıştırılmaktaydı. Alternatörlerin her biri üçer fazlı ve dakikada 50 devirli olup, 5.500 volt elektrik üretmekte idi. Üretilen elektrik, şartname gereği şehrin çeşitli mahallelerinde yapılan 12 adet trafo merkezine yeraltı kablolarıyla taşınmakta ve buralarda 190 ve 110 volta düşürülerek tüketiciye verilmekteydi.[84]

Yeraltı yüksek gerilim kabloları

82 Bunlardan biri, günümüzde TEDAŞ'ın restore ettirdiği eski binadır. **1927 Bursa Vilayet Salnamesi**, s. 350.

83 1881'de Franco Tosi tarafından İtalya'da kurulmuş olan ve günümüzde Franco Tosi Meccanica adıyla varlığını sürdüren İtalyan mühendislik şirketi. Bkz.: https://www.francotosimeccanica.it/index.php/company/history

84 Ceyhan, agm., s. 63.

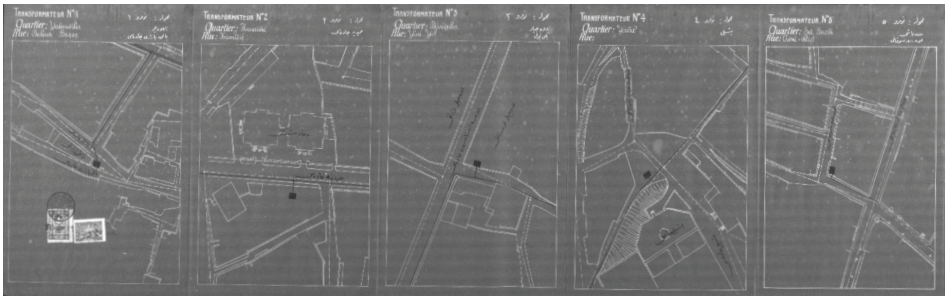

Trafoların bulunduğu yerleri gösteren planlar[85]

Bursa şehri elektrik dağıtımı imtiyazının Omnium d'Enterprises Şirketi'ne devri sonrası aydınlatma işinin daha önce verildiği buz fabrikası ile yapılan geçici anlaşmanın da 15 Kasım 1924 tarihli Belediye Meclisi toplantısında sonlandırılmasına karar verilmiştir. İlgili karara ek olarak şirketle yapılan görüşmeler neticesinde saatsiz hiçbir ferde elektrik verilemeyeceği ve 15 Kasım itibariyle saatsiz olanların da elektriklerinin kesileceği belirtilmiştir. Bu hususstaki kararın uygulanamayacağı tek yer asayişi sağlamakla görevli olan polis karakollarıdır. Karakollara ödenek çıkarılıncaya kadar elektrikle aydınlatılmaya devam edecektir. [86]

Tramvay inşaatı hariç olmak üzere, şirket tarafından elektrik motorları, şebeke ve trafo binaları yapımı için 912 bin lira masraf yapılmıştır.[87] Bu dönemde Elektrik Şirketinin merkezi Setbaşı'ndaki Şark Oteli'dir.[88] 1934 Bursa İl Yıllığına göre şirketin müracaat kalemi ise Tayyare binasının altındadır.[89]

---

85 **BCA**, 230-0-0-0-12-46-1, 26.07.1925.

86 **Meclis-i Beledi Mukarrerâtı**, "Elektrik tenvîrâtı hakkında mühendisliğin 15 Teşrinisani 340 tarihli müzekkeresi üzerine karar", Karar Numerosu: 1895, İctimâın Târihi: 15 Teşrinisani 340.

87 **BCA**, 230-0-0-0-15-58-1, 23.10.1930.

88 Raif Kaplanoğlu, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa 1876-1926**, Avrasya Etnografya Yayınları, 2006, s. 290. Şark Oteli: Bursa merkez Osmangazi İlçesi'nde, Setbaşı köprüsünün kuzeybatı köşesinde bulunan tarihi binadır. 20. Yüzyılın başlarında betonarme olarak yapılmış, uzunca bir süre Şark Oteli ve Tiyatrosu/sineması olarak kullanılmıştır. Yalnız Bursa için değil, Türkiye için de erken dönem betonarme yapılardan biri olarak kabul edilir. Fransız mühendis François Hénnébique'in (1841-1921) geliştirdiği ince betonarme tekniğinin özgün bir uygulamasıdır. Atatürk'ün Bursa'ya yaptığı birinci gezide 27 Ekim 1922 akşamı ve ikinci gezide de 23 Ocak 1923 akşamı, binanın o zamanki adı "Şark Tiyatrosu" olan salonunda iki önemli konuşma yapmıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz: "Şark Tiyatrosu", **Bursa Ansiklopedisi**, C 4, Yay. Haz.: Yılmaz Akkılıç, Burdef Yayınları, Bursa 2002, s. 1543.

89 **1934 Bursa İl Yıllığı**, IV. Kısım, Sebat Matbaası, İstanbul 1934, s. 38.

13 Mart 1928 tarihli Bursa Cer Tenvîr ve Kuvve-i Muharrike Türk Anonim Şirketi idare meclisi kararına göre 31 Ekim 1926 yılı itibariyle şebekeye bağlanan müşterilerin sayısı 912 iken 31 Ekim 1927 tarihinde bu rakam 2.298'e ulaşmıştır. Aynı tarihli belgede yıl sonu dolayısıyla önceki yıllardan devredilen borç ile birlikte şirketin toplam zararı 66.085.39 Lira olarak belirtilmektedir.[90]

Şirketin 27 Mart 1932 tarihli İdare Meclisi Raporuna göre 1930 senesi sonunda müşteri adedi 5.048 iken 1931 senesi nihayetinde bu rakam 5.678'e yükselerek %12.25'lik artış gerçekleşmiştir. Bu dönemde aydınlatmadan faydalanan müşteri sayısı 5.428 kişi ve tüketim miktarı 1.474 kWh'dir. Elektrik gücünden faydalanan müşteri sayısı ise 250 kişi ve tüketim miktarı 1.016 kWh'dir. Elektrik fabrikasının üretimi 1930 yılında 1.720.945 kWh iken 1931'de 2.000.760 kWh ile %16,1'lik artış göstermiştir. Elektrik kullanımı özellikle sanayide artış göstermiş ve 1930'da tüketim miktarı 614.307 kWh ve toplam bedel 61.524,67 lira iken 1931'de 822.800 kWh ve 79.843,73 liraya yükselmiştir. Bir yılda görülen artış %33,9'dur.[91]

Elektriğe artan talep, Bursa Belediyesi'nin Tanfizat ve Tenvirat giderleri için yapılan harcamalarda da gözlemlenmektedir. 1934 Bursa İl Yıllığı'na göre Bursa Belediyesi Hesap İşleri Birimi'nin 12 kişilik kadrosu içinde Tanzifat ve Tenvirat (Temizlik ve Aydınlatma) Tahakkuk Memuru olarak iki kişi görev yapmaktadır. Bursa Belediyesi 1929-1934 yılları arasındaki beş yıllık dönemde Tanzifat ve Tenvirat İşleri'ne 1929'da 39.799 lira harcama yapılmışken 1934 yılında bu rakam 60.230 liraya çıkmıştır. Diğer birimlere göre tanzifat ve tenvirat işleri için her yıl artan bir miktarda yatırım yapılmıştır.[92]

1930 yılı itibariyle dönemin gazetelerinde Elektrik Şirketi ile ilgili şikayetler göze çarpmaktadır. 9 Ocak 1930 tarihli "*Bursa Elektrik Şirketinin Servisinden Şikayet Ediliyor*" başlıklı haberde şirketin faturalandırma tarihlerini bir sene evvel ayın 26'sında yaparken sene ortalarına doğru her ayın 16'sına ve devamında da ayın 11'ine indirdiği ifade edilmektedir. Her faturalandırma başlangıcında şirketin 30 kuruş saat kirası ile 20 kuruş şube ve bakım gideri aldığı, tahsil müddeti erkene alındıkça da şirketin yılda 15 gün kar ettiği belirtilmekte ve *"... şirketin Bursa'da mevcut 4 veya 5.000 abone sahibinden elde ettiği fuzuli ve haksız kazanç yekunu vasati olarak bir iki bin lira tutar"* diye de eklenilmektedir. Haberin devamında, şirketin elektrik tarifesinin yüksekliğinden ve tahsil

90 **BCA**, 230-0-0-0_15_58_2_9, 27.03.1932.

91 **BCA**, 230-0-0-0_15_58_2_9, 27.03.1932.

92 **1934 Bursa İl Yıllığı**, IV. Kısım s. 12.

edilemeyen faturalar dolayısıyla elektriğin hemen kesilmesinden Bursalıların şikayetçi olduğu ifade edilmektedir. [93] 9 Kasım 1930 tarihli bir başka haberde " *Bursa'daki elektrik fabrikasının makinelerinde sık sık arızalar vukua geldiği için şehir son günlerde sık sık karanlıkta kalmağa başladı. Arızaların gittikçe çoğalmasından halk müştekidir*" denilmektedir.[94] 10 Eylül 1932 tarihli ve "*Bursa Fabrikalarının Mercii ve Mektebi*" başlıklı haberde ise İpek-iş Fabrikası ile ilgili bilgi verildikten sonra Bursa Elektrik Şirketi'nin yüksek tarifelerine de gönderme yapılmakta ve şu noktalara değinilmektedir: "*Bursa fabrikalarının bir mercii ve bir mektebi halini almış olan müessese şimdi de yeni bir tasarruf peşinde…Mazot yakarak paramızı harice gönderen elektrik şirketinden alakayı kesmek istiyor… iki Vater tü boylers[95] kazanı getirtmiş. Bunlar için ayrı bir daire yapılıyor. Fabrika, elektriğini bu suretle kendisi istihsal edecektir*."[96]

Bahsedilen dönemde Belediye ve şirket arasında kimi sorunlar da yaşanmaktadır. Şirketin kuruluş masrafları ve bu masraflardan doğan faizler dolayısıyla tarife ücretlerini arttırmak istediği fakat belediyenin bu isteğe karşı çıktığı arşiv belgelerinde görülmektedir. Nafia Vekaleti İmtiyazlı Şirketler Umum Müdürlüğü'nün 8.06.1930 tarihli raporunda şirketin ilk kurulum masrafları, yıllık giderler ve 4 yıllık hasılat hesapları ayrıntılı olarak yer almaktadır. Raporda ayrıca ilk kurulum masraflarının tahmin edilenden fazla olması ve takip eden yıllarda artan faizlerle birlikte şirketin maddi sıkıntı içerisinde olduğu da belirtilmektedir. Bahsedilen maddi sıkıntıların çözümü için şirket, belediyenin karşı çıkmasına rağmen 20,90 kuruş olan tarife ücretlendirmesini 23 kuruşa yükseltmiştir.[97]

1935 yılına gelindiğinde Elektrik Şirketi'ne yönelik şikayetlerin artması dolayısıyla Bursa Belediyesi'nin isteği üzerine Bayındırlık Bakanlığı bir inceleme başlatmıştır. Konu ile ilgili 24 Aralık 1935 tarihli ve "*Bursa Elektrik Fabrikasında Yapılan Tetkikat*" başlıklı haberde:

> *"Buraya gelen yabancıların bile bir bakışta gözlerine çarpan şey, sokaklardaki elektrik lambalarının kıpkızıl birer mum ışığı halinde aydınlık vermekte olmasıdır. Halkın sık sık elektrik şirketinden, kilovattan ve saireden muhtelif vesilelerle şikayet ettiğine şahid oluruz… Son günlerde öğrendiğimize göre Şarbayımız[98] Cemil Öz,*

93 "Bursa Elektriki-Şirketin Servisinden Şikayet Ediliyor", **Cumhuriyet**, 9 Ocak 1930.

94 "Bursa'da yerli mallarının vaziyeti", **Cumhuriyet**, 9 Kasım 1930.

95 Buhar Kazanı.

96 "Bursa Fabrikalarının Mercii ve Mektebi", **Cumhuriyet**, 10 Eylül 1932.

97 **BCA**, 230-0-0-0-15-58-1, 23.10.1930.

98 Belediye Başkanı.

şehrin elektrik işi üzerinde ısrarla durmuş ve bu işin Bayındırlık Bakanlığınca tetkikini dilemiştir. Bakanlık bu dileği yerinde bularak buraya bir heyet göndermiş ve elektrik şirketinin bütün fenni ve teknik işlerini tetkike başlamıştır. Söylendiğine göre güya şirket mukavelesinde yazılı olan kilovatı vermiyormuş. Bu yüzden fabrika ve imalathaneler zarar görüyormuş."

Bahsedilen dönemde Elektrik Şirketi'ne yönelik şikayetlerin önemli bir kısmı elektrik tarifelerinin yüksekliği ile ilgilidir. Bursa genelinde elektrik fiyatlarının yüksekliğinin temel nedenleri eski tip makineler kullanılması ile birlikte fabrikanın dışarıdan ithal edilen mazotla elektrik üretimi gerçekleştiriyor olmasıdır. Konu ile ilgili Şirket'in de incelemeler gerçekleştirdiği dönemin gazetelerinde göze çarpmaktadır. 22 Mayıs 1930 tarihli "*Elektrik İstihzarı*" başlıklı haberde: "*Bursa Elektrik ve Tramvay Türk Anonim Şirketi direktörü M. Hans ve şirket katibi umumisi Salim Beyle bir heyeti fenniye bayramda Uludağ'a çıkarak dağdan akan sulardan şehir elektriğinin istihsali hususunun kabili olup olmıyacağı hakkında tetkikat yapmıştır. Neticede bütün sular birleştirilmedikçe elektrik istihsalinin mümkün olamıyacağı anlaşılmıştır*"[99] denilmektedir.

Şirket'in kullanıcılara yönelik uyguladığı yüksek ek ödemelerle ilgili olarak da 21 Ağustos 1934 tarihli ve "*Bursa'da Elektrik Saatleri Ucuzladı*" başlıklı haberde Nafia Vekâlet'inin Bursa'da elektrik saatlerinden alınan kirada indirim yapılması hakkında karar aldığı ve bu kararın Elektrik Şirketi'ne de bildirildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca haberin devamında "*Eylül'de tatbikine başlanacak olan Vekaletin bu kararına göre 10 amperlik saatlere kadar alınacak kira 12,5 kuruşa indirilmiştir*"[100] denilmektedir.

1932 yılında gazetelerde Bursa Elektrik Şirketi'nin el değiştirdiği haberi görülmektedir. Bu sürece kadar Fransız Sermayeli Omnium d'Enterprises Şirketi'ne bağlı olan Bursa Elektrik Şirketi'nin, 20 Nisan 1932 tarihli "*Bursa Elektrik Şirketinde*" başlıklı haberde İtalyan gruba devredildiği belirtilmektedir. Haberin devamında Müdür M. Hans'ın istifa ettiği ve yerine İtalyan grubun Türkiye'deki müesseselerine genel müdürlük yapan M. Bertola ve murahhas azalığa da M. Neri'nin seçildiği yer almaktadır.[101] Bursa Elektrik Şirketi imtiyazı, İtalyan Marelli Şirketi tarafından devralınmıştır.[102]

---

99 "Elektrik İstihzarı", **Cumhuriyet**, 22 Mayıs 1930.

100 "Bursa'da Elektrik Saatleri Ucuzladı", **Cumhuriyet**, 21 Ağustos 1934.

101 "Bursa Elektrik Şirketinde", **Cumhuriyet**, 20 Nisan 1932.

102 Halet, **age.**, s. 6.

1938 yılında Türkiye genelinde imtiyazlı yabancı şirketlerin millileştirilmesi uygulamaları devam ederken Bursa Elektrik Şirketi'nin de satın alınması konusu gündeme gelmiştir. Cumhuriyet gazetesinin 16 Ocak 1938 tarihli "*Bursa Elektrik Şirketi de satın Alınıyor*" başlıklı haberi şu şekildedir:

> *"Bursa Elektrik Şirketi, hükümetçe satın alınacaktır. Elektrik Şirketi tarafından birkaç ay evvel hükümete yapılan bir müracaatte pek ziyade eskimiş olan makinelerden birisinin yenilenmesi için müsaade istenmiş ve istihsal kuvvetinin arttırılması teklif edilmişti. Bu talebin müzakeresi o vakit hükümetçe talik edilmişti. Bu defa şirketin alınması suretiyle işin kökünden halledileceği anlaşılmaktadır. Şirketin buradaki umumi müdürü M. Bertala, murahhas aza sıfatile İstanbul'dan iltihak eden diğer murahhaslarla birlikte Ankara'ya gitmiştir. Ankara'da hükümetimizle yalnız Bursa'daki Elektrik Şirketinin değil, merkezi Bursa'da bulunan (Müttehid Elektrik Şirketinin) mümesilleri olarak müzakerelere girişeceklerdir. Müttehid Elektrik Şirketi, İtalyan sermayedarların Türkiye'deki iktisadi faaliyetlerini idare eden bir şirkettir. İdare merkezi Bursa'dadır. Bursa Elektrik Şirketi'nden maada Edirne, Tekirdağ, Balıkesir, Gaziantep, Mersin Elektrik şirketleri de müttehid şirkete bağlı müesseselerdir. Ankara'daki müzakereler iyi bir neticeye varırsa hükümetçe bütün bu şirketlerin satın alınmasına kuvvetle ihtimal verilmektedir."*[103]

4 Şubat 1938 tarihli ve "*Bursa Elektrik Şirketinin Mubayaasına Dair Müzakereler*" başlıklı haberde elektrik şirketi temsilcilerinden müzakerelere başlamadan önce salahiyetlerini bildiren belgeler istenmiş olduğu ve incelenen evraklarda "*İtalya Hükumeti Kraliyesi kanunları hükümlerine göre salahiyetli olmak üzere*" ibaresinin yer aldığı ifade edilmektedir. Haberin devamında: "*Murahhaslara bu kaydın manasızlığı izah edilerek temsil ettikleri şirketin adı Bursa Cer, Tenvir ve Kuvvesi Muharrike Türk Anonim Şirketi olduğu anlatılmış ve vekaletnameleri reddolunarak kendilerine geri verilmiştir. Şirket murahhasları vekaletnamelerindeki bu kaydın bilgisizlikten ileri geldiğini söyleyerek hüsnüniyetlerine bağışlanmasını rica etmişlerdir*" bilgisi yer almaktadır.[104]

Çalışmalarını 1939 yılına kadar devam ettirmiş olan Bursa Cer Tenvir Elektrik Şirketi, 18 Haziran 1939 tarihinde imzalanan mukavele ile Nafia Vekaleti

---

103 "Bursa Elektrik Şirketi De Satın Alınıyor", **Cumhuriyet**, 16 Ocak 1938.

104 "Bursa Elektrik Şirketinin Mubayaasına Dair Müzakereler", **Cumhuriyet**, 4 Şubat 1938.

tarafından satın alınarak millileştirilmiştir. Hükümet adına Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy ile Şirket temsilcileri Meclisi İdare Azasından Giuseppe Neri ve Şirketler Genel Direktörü Lorenzo Bertola arasında imzalanan sözleşmeye göre:

> *"Bursa Cer, Tenvir ve Kuvvei Muharrike Türk Anonim Şirketinin Bursa'da Müttehit Elektrik Türk Anonim Şirketinin Balıkesir, Gaziantep, Tekirdağ ve Edirne'de mülkiyet ve tasarrufları altında bulunan bütün tesisatını, bilcümle aksam ve teferruatla birlikte muhavvile merkezlerini ve yeraltı, yerüstü isal ve tevzi şebekelerini; her türlü tesisat ve müştemilât ve teferruatı dahil olmak üzere merkez santrallarını; bilumum depo ve mağazalar ile bunlarda mevcut kömür ve yağ, eski ve yeni her türlü alet ve edevat ve malzemesini, her nevi makine ve muayene ve ayar cihazlarını, sayaçlarını ve cümlesinin yedek aksamını; bilumum nakil vasıtalarını, bütün arsalarla binalarını; Şirketlere ait bütün möble, mefruşat ve demirbaş eşyalarını ve kırtasiye levazımını; Velhasıl; bu mukavelede yazılı diğer hükümler mahfuz kalmak üzere Şirketlerin Türkiye'de mevcut menkul ve gayri menkul bütün mal, hak ve menfaatlerini; ...Aşağıda yazılı hükümler dairesinde, 1 Temmuz 1939 tarihinden muteber olmak üzere Hükümete devir ve temlik ve Hükümet dahi bu devir ve temliki kabul etmiştir. Binaenaleyh bu müesseselerin işletme muamelâtının kâr ve zararları 1 Temmuz 1939 tarihinden itibaren Hükümete kalacaktır. (Hükümet, yukarıda sayılan bütün malların şimdiki hal ve vaziyetlerini bildiğini beyan ve bunların bu hal ve vaziyetleri ile devir ve temlikini kabul etmiştir."*[105]

Şirketin satın alınması ile ilgili Nafia Vekili Ali Fuat Cebesoy gazetelere verdiği beyanatta şu ifadeler kullanılmıştır:

> *"Bursa Cer, Tenvir Kuvvesi Muharrike Türk Anonim Şirketine aid Bursa elektrik müessesiyle Müttehid Türk Anonim şirketine aid, Bursa, Gaziantep, Balıkesir, Tekirdağ, Edirne elektrik müesseseleriyle Mersin Elektrik şirketine aid hisse senetlerinden bir miktarının hükümetçe satın alınması hususundaki mukavele hazırlanmış olduğundan bugün bu şirketlerin murahhasları mühendis Neri ve Bertola ile aramızda tanzim edilen mukaveleye göre müesseseler 1 Temmuz 1939'dan*

105 Bursa ve Müttehid Elektrik Türk Anonim Şirketleri îmtiyazlar ile tesisatının ve Mersin Elektrik Türk Anonim Şirketi hisse senedlerinden bir kısmının satın alınmasına dair mukavelenamenin tasdiki ve bu müesseselerin işletmeleri hakkında kanun (13 Temmuz 1939), **Resmî Gazete**, S 4257), s. 12247.

itibaren fiili devri teslime başlanacaktır. Şirketlere "850.000" lirası peşin ve mütebakisi beş senede müsavi taksitlerle ödenmek üzere "1.750.000" lira ödenecektir… Bu mukavelenin tasdiki hakkındaki kanun layihasını Büyük Millet Meclisinin bu devrei ictimaiyesine yetiştirilmesi mukarrerdir."[106]

Sonuç

Avrupa kıtasında birbirleriyle sürekli savaş hâlindeki devletler, büyümek, zenginleşmek ve daha güçlü olmak için yeni kaynaklar bulmak amacıyla önce Amerika kıtası ile Uzakdoğu'ya ve akabinde Afrika'ya yönelmişlerdir. Böylece, Amerika, Hindistan ve Uzakdoğu'da olduğu gibi Afrika'nın pek çok yerinde büyük ekonomik çıkarların söz konusu olduğu bir paylaşım mücadelesi başlamıştır. Bu mücadele 19. yüzyılda Sanayi Devrimi ve milliyetçi söylemlerle daha da şiddetlenmiştir.

Sömürgeci devletler bir devleti veya bir bölgeyi ele geçirmek istediklerinde doğrudan askerî güçleri ile müdahale edebildikleri gibi farklı vasıtalar kullanarak daha mülayim bir şekilde de istediklerini elde edebilmişlerdir. Sömürgeciliğin vasıtaları arasında ticaret yapma, sermaye ihraç etme, ekonomik yardım, uluslararası kuruluşlar, ideoloji ihraç etme gibi unsurlar bulunmaktadır. Özellikle de şirketler eliyle elde edilen toprakların sömürülmesi benimsenen en etkili yollardan biri olmuştur.

Osmanlı'da kamu hizmetlerinin hemen hemen tamamı 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı şirketlere verilmiştir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa sermayesinin, Osmanlı ülkesindeki demiryolları ve limanlar başta olmak üzere bankacılık, sanayi, su, gaz ve elektrik gibi belediye hizmeti sayılan alanlara hakim olduğu görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde kamu hizmetlerinin imtiyazlı yabancı şirketler aracılığıyla gerçekleştirilmesi, Erken Cumhuriyet döneminde de zorunlu olarak benimsenmiştir. Fakat ilerleyen süreçte bu sistem, hem ülke menfaatleri ve sosyal devlet ilkesi ile çeliştiği hem de büyüyen şehirlerin ve sanayinin ihtiyacını karşılamada yetersiz kaldığı için terkedilmiş ve yabancılara ait işletmeler satın alınarak millileştirilmiştir. Bursa yerelinde imtiyazlı bir yabancı şirketin, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş süreci 20. yüzyılın başlarındaki bu iktisadi politikalar ile birlikte ele alınmaya çalışılmıştır.

---

106 "İtalyan Sermayeli Elektrik Şirketleri Satın Alma Mukavelesi İmza Edildi", **Cumhuriyet,** 19 Haziran 1939.

Elektriğin Bursa yerelinde tesisi amacıyla Osmanlı son dönem ve Erken Cumhuriyet Dönemlerini kapsayan süreçte üç sözleşme (1906-1913-1924) yapılmıştır. Bu sözleşmelerden ikisi çeşitli sebeplerden uygulamaya konulamamıştır. Kuruluş tarihi kayıtlarda 1 Teşrinevvel 1330 (14 Ekim 1914) olarak geçen Bursa Elektrik Şirketi'nin faaliyete geçişi ancak 1924 sözleşmesi sonrası mümkün olabilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın sonrası Fransız Omnium d'Enterprises Şirketi, hükümetle görüşmek ve müzakerede bulunmak üzere şirket delegesi Mösyö Kostav Lode'yi göndermiştir. Yapılan görüşmeler sonunda eski metin üzerinde birtakım değişiklikler yapılarak 23 Haziran 1924 tarihinde sözleşme imzalanmıştır. Aynı zamanda şirket, "Bursa Cer, Tenvir ve Kuvve-i Muharrikiye-i Elektrikiye Türk Anonim Şirketi" olarak isim değiştirerek tescil edilmiştir.

Fransız Sermayeli Omnium d'Enterprises Şirketi'ne bağlı olan Bursa Elektrik Şirketi, 1932 yılında İtalyan Marelli Şirketi tarafından devralınmıştır. Çalışmalarını 1939 yılına kadar devam ettirmiş olan Bursa Cer Tenvir Elektrik Şirketi, 18 Haziran 1939 tarihinde imzalanan mukavele ile Nafia Vekaleti tarafından satın alınarak millileştirilmiştir. Şirketin sanayileşen ve büyüyen Bursa şehrinin artan elektrik talebini karşılamada yetersiz kalışı ve uyguladığı elektrik tarife fiyatlarının yüksekliği satın alınmasında etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri[107]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

Belediye Meclisi Arşivi

Resmî Yayınlar[108]

Resmî Gazete

Bursa Vilayeti Salnamesi

Bursa İl Yıllığı 1934

Süreli Yayınlar[109]

Hüdavendigar Gazetesi

Ertuğrul

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Kitap ve Makaleler

Afetinan, Ayşe, **İzmir İktisat Kongresi (17 Şubat-4 Mart 1923)**, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Bateş Atatürk Dizisi, İstanbul 1998.

Aydın, Rıfat, "Ulus, Uluslaşma ve Devlet: Bir Modern Kavram Olarak Ulus Devlet", **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi** , C 6, S 1, 2018.

Baykal, Kazım, **2000 Yıllık Bursa'nın Belediyesi**, Özkardeşler Matbaası, Bursa 1976.

Boratav, Korkut, **Türkiye'de Devletçilik**, 2. Baskı, Savaş Yayınları, Ankara 1982.

Bursa Ansiklopedisi, C 4, Yay. Haz. Yılmaz Akkılıç, Burdef Yayınları, Bursa 2002.

---

107 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

108 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

109 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Bürüngüz, Mehmet Refik, **Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algısı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2013.

Carr, Edward H., **Milliyetçilik ve Sonrası**, Çev.: Osman Akınhay, 5. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 2012.

Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralarım: Lozan'dan Cumhuriyet'e**, Temel, İstanbul 2002.

Ceyhan, Mümin, "Bursa'da Elektriğin Tarihsel Gelişimi", **Elektrik Mühendisliği Dergisi**, S 459, Aralık 2016.

Ergün, Çağdaş Evrim, **Elektrik Piyasasında Kamu Hizmeti**, Çakmak Yayınevi, Ankara 2010.

Erol, Emine, **Türkiye'de Elektrik Enerjisinin Tarihi Gelişimi 1902-2000**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Erol, Gülhanım Sızlı, **Kamu Hizmetlerinin Görülmesinde İmtiyaz Yöntemi ve Türkiye Uygulaması**, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müd. Hukuki Tedbirler ve Kurumsal Düzenlemeler Dairesi, Yayın No. 2487, Uzmanlık Tezi, 1999.

Ferro, Marc, **Sömürgecilik Tarihi**, Çev.: Muna Cedden, 3. Baskı, İmge Yayınları, Ankara 2017.

Gündüz, Ahmet, "Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikler Ortadoğu Örneği" **Tarih Okulu Dergisi**, Y. 9, S 25, 2016, s. 763-784.

Halet, Hasan, **Cumhuriyet Türkiye'si-Elektrikli Türkiye**, Fazilet Matbaası, 1933.

Kaplanoğlu, Raif, **Bursa'nın Alâmet-i Fârikaları**, Bursa Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 2008.

Kaplanoğlu, Raif, **Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa 1876-1926**, Avrasya Etnografya Yayınları, 2006.

Kazgan, Gülten, **Tanzimat'tan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, 4. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Luraghi, Raimondo, **Sömürgecilik Tarihi**, Çev: Aydın Emeç, Sosyalist Yayınları, İstanbul 1994.

Mc Carthy, Justin, **Osmanlı'ya Veda-İmparatorluk Çökerken Osmanlı Halkları**, Çev: Mehmet Tuncel, 2. Baskı, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2008.

Özdemir, Naziye, "İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Elektriğin Tarihsel Gelişimi (1850-1938)", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 3, Temmuz 2016.

Özkan, Süleyman, **Osmanlılarda Elektrik Kullanımı**, Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan, Haz: Nilgün Nurhan Kara, Latif Daşdemir, Özer Küpeli, Meta Basım, İzmir 2008.

Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.

Pamuk, Şevket, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

Tekeli, İlhan-İLKİN Selim, **Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu**, ODTÜ Yayınları, Ankara 1982.

Tezel, Yahya, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950**, 5. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul 2012.

Türkiye Elektrik Kurumu Genel Müdürlüğü, **Türkiye Elektrik Kurumu Hakkında Genel Bilgiler**, 1971.

Uygur, Erdoğan, Uygur Fatma, "Fransız Sömürgecilik Tarihi Üzerine Bir Araştırma." **Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Y. 17, S 3, 2013, s. 273-286.

Üsküdari, Faruk, **Eski Bursa'dan Notlar**, Bursa Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Bursa 1972.

Yenal, Oktay, **Cumhuriyet'in İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 4. Basım, İstanbul 2010.

https://www.ekodialog.com/istatistik/ozel_stat/devletlestirme.html

EKLER

Ek-1: 1909 ve 1924 Bursa Haritaları

Ek-2: Trafoların konuldukları yerleri gösteren Bursa haritası

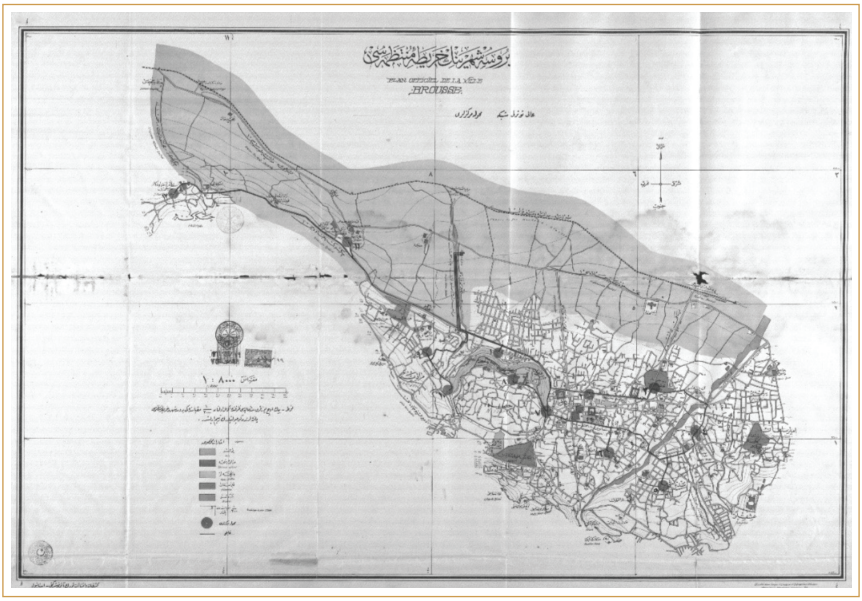

Ek-3: Elektrik fabrikası inşaatı 25 Temmuz 1341 (1925)

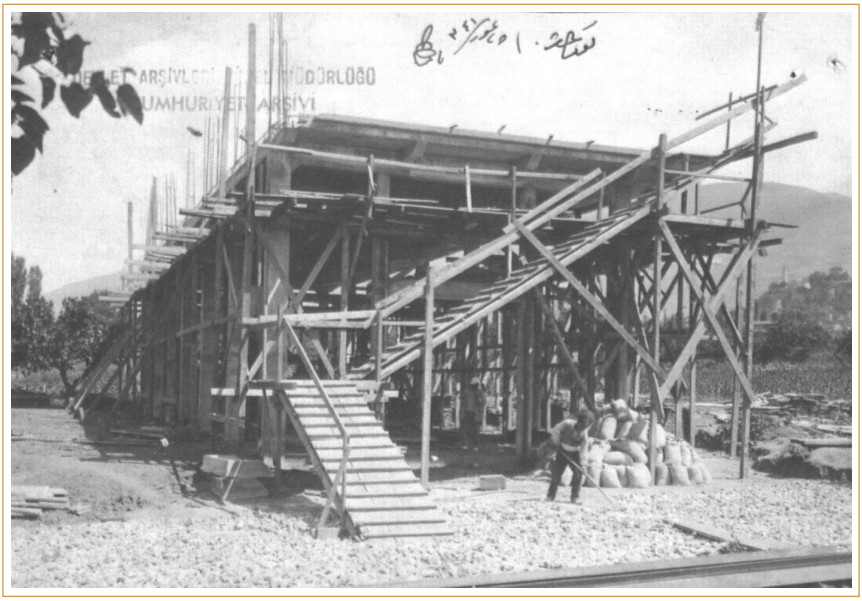

Ek-4: Mustafa Kemal'in ziyareti öncesi elektrik fabrikası girişinde asılan tak: (*Safa geldiniz Gazi Paşa Bursa Cer Tenvir ve Kuvve-i Muharrike-i Elektrikiyye Şirketi*) (1926).

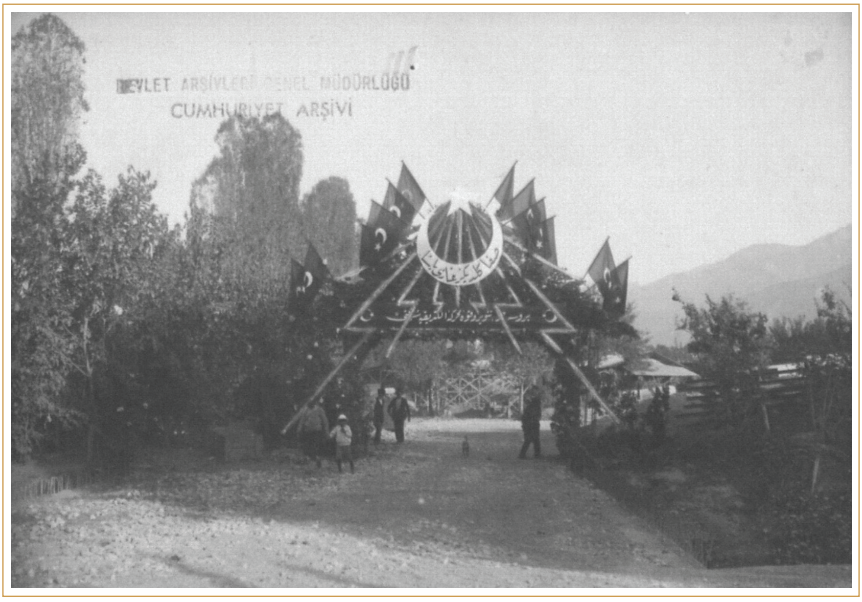

EK-5: Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa Elektrik Fabrikası ziyareti (1926)

1923 YILINDA TÜRKİYE'NİN DIŞ TİCARETİ VE TİCARİ İLİŞKİLERİ

Irmak KARABULUT*

ÖZET

1923 yılı, Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı sürecinde sekteye uğrayan ticari ilişkileri rayına oturtmak için çaba harcanmaya başlanılan bir yıl olmuştur. Savaş dolayısıyla kimi mahsuller mahreçlerini kaybetmiş, yabancı pazarlar daha önce satın aldıkları Türk mahsullerini diğer ülkelerden ithal etmeye başlamışlardı. Türk tüccarının önünde aşması gereken engeller söz konusuydu. İşgalden kurtulmasının ardından Türkiye dış ticaretini yeniden düzenleyen adımları tek tek atacaktı. Ocak 1923'te bazı mallara koyulan ithalat yasağı kaldırılırken, vergi değeri katsayıları indirildi. Lozan Antlaşması ile taraflar kapitülasyonların kaldırıldığını kabul ederken Antlaşma dahilindeki Ticaret Sözleşmesi ile müttefiklerle olan ticaretin tarife oranları ve esasları beş yıllık bir süre için düzenlendi. Bu süreçte Türkiye denklik esasına dayalı ticaret anlaşmaları imzalamaya girişti. Aynı yıl Türkiye, Polonya ile Dostluk Anlaşmasının yanı sıra İkamet ve Ticaret Sözleşmesi imzaladı. Avusturya ile Ticaret Sözleşmesi yapmak adına görüşmelere başladı.

1923 yılında Türkiye'nin dış ticaretine genel olarak bakıldığında, resmi verilere göre Türkiye'nin ithalatının ihracatına nispetle fazla olduğu görülür. İthalatında ve ihracatında ilk üç sırayı İtalya, İngiltere ve Fransa almaktadır. Türkiye'nin ithalatında kıymet bakımından en büyük kalem pamuk ve pamuk ürünleri iken ihracatında meyve ve sebze ile tütün başta gelmektedir. 1923 yılında Galata ve İstanbul ile İzmir gümrükleri yoğun ticari faaliyetleri ile ön plana çıkarken limanlardaki ticarette yine İstanbul ve Haydar Paşa ile İzmir limanı başı çekmektedir.

Türkiye'nin dış ticaretinde ve ticari ilişkilerinde 1923 yılını detaylı olarak inceleyeceğimiz çalışmamızda, Türkiye'nin dış ticaret politikasını, hayata geçirdiği yasal düzenlemeleri, Türkiye'nin dış ticaretine ilişkin dönemin basınında yer alan gözlem ve değerlendirmeleri, mal grupları bakımından Türkiye'nin ithal ve ihraç ettiği

* Öğr. Gör. Dr., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, irmak.karabulut@alanya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1853-8776.

ürünleri, Türkiye'nin ithalatında ve ihracatında öne çıkan mal gruplarının ülkelere göre dağılımını ele alacağız. Ayrıca başlıca limanların 1923 yılı dış ticaretindeki yeri, 1923 yılında gümrüklerin durumu, gümrüklerde ithalat ve ihracatta öne çıkan ürünler çalışmamızın kapsamı içerisindedir. Çalışmamızın kaynağını başta *Ticaret-i Hariciye İstatistiki* olmak üzere konuyla ilgili resmi yayınlar ve süreli yayınlar oluşturmaktadır. Türkiye ekonomisindeki gelişmeleri takip etmek adına araştırma eserlerden de yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dış Ticaret, Ticari İlişkiler, Cumhuriyet Ekonomisi, 1923.

TÜRKİYE'S FOREIGN TRADE AND COMMERCIAL RELATIONS IN 1923

ABSTRACT

The year 1923 was a year in which efforts were started to put right the trade relations that were interrupted during the First World War and the War of Independence. Due to the war, some crops lost their origins, and foreign markets began to import Turkish crops that they had bought before from other countries. There were obstacles that the Turkish merchant had to overcome. After getting rid of the occupation, Türkiye would take steps to reorganize its foreign trade one by one. While the import ban on certain goods was lifted in January 1923, the tax value coefficients were lowered. While the parties agreed that the capitulations were abolished with the Treaty of Lausanne, the tariff rates and principles of trade with the allies were regulated for a period of five years with the Trade Agreement within the Treaty. In this process, Türkiye started to sign trade agreements based on equivalence. In the same year, Türkiye signed a Residence and Trade Agreement as well as a Friendship Agreement with Poland. The negotiations with Austria were started to sign a Trade Agreement.

When we look at Türkiye foreign trade in general in 1923, it is seen that Türkiye imports are higher than its exports according to official data. Italy, England and France take the first three places in its import and export. While the largest items in Türkiye's imports are cotton and cotton products in terms of value; fruits and vegetables and tobacco are the leading items in exports. In 1923,while Galata, Istanbul and Izmir customs came to the forefront with their intense commercial activities, Istanbul and Haydar Pasha and Izmir ports were leading the trade in the ports.

In our study, in which we will analyze the year 1923 in Türkiye's foreign trade and commercial relations in detail, we will discuss Türkiye's foreign trade policy, the legal regulations it has implemented, the observations and evaluations of Türkiye's foreign trade in the press of the period, Türkiye's import and export products in terms of goods groups, the distribution of prominent goods groups in Türkiye's imports and exports by country. In addition, the place of the main ports in foreign trade in 1923, the situation of customs in 1923, the prominent products in imports and exports in customs are within the scope of our study. The source of our study consists of relevant official publications and periodicals, especially Ticaret-i Hariciye İstatistiki (Foreign Trade Statistics). In order to follow the developments in the Turkish economy, research works were also used.

Keywords: Foreign Trade, Commercial Relations, Economy of Republic, 1923.

Giriş

1923 yılı yeni Türk devletinin uluslararası arenada tanınması ve devlet, hükümet şeklinin değişmesi bakımından önemli kırılmaların yaşandığı bir yıldır. 1923, Lozan Barış Antlaşmasının imzalanması, cumhuriyetin ilan edilmesi haricinde İzmir İktisat Kongresinin toplanması, Ankara'nın başkent olması başta olmak üzere çeşitli siyasi ve ekonomik gelişmelere sahne olmuştur. Milli kurtuluş hareketinin ardından genç Türkiye'nin devraldığı mirasa bakıldığında harabe halinde bir ülke, geri kalmış bir tarım, ilkel sanayi kuruluşları ve borçlar göze çarpmaktadır. Siyasi bağımsızlığın ardından amaç Türk halkının refah seviyesini yükseltmek, tarımsal üretimi arttırmak, sanayi ile ticareti geliştirmek ve bu alanları milli kontrol altına almaktır.[1]

1923'e gelindiğinde Türkiye 9 yıllık savaş döneminden çıkmış, en zengin tarım bölgeleri 1919'dan itibaren işgal altında kalmış, savaş zayiatı ve azınlıkların göçü ile iş gücü önemli ölçüde zayıflamış, terkedilmiş tarım toprakları tarım üretiminin düşmesine sebep olmuş durumdadır. Tüm bu süreç, Dünya Savaşı ve Türk Kurtuluş Savaşı bir devletin yabancı devletler ile yaptığı ithalat ve ihracat işlemi olarak tanımlayabileceğimiz dış ticaret hacminin büyük oranda düşmesine sebep olmuştur. Genç Türkiye'nin dış ticaretini yeniden düzenleyebilmesi için savaş öncesi üretim düzeyi yakalanmalı, eski pazarlar yeniden kazanılmalıdır. Türk tüccarının yeniden ticari faaliyetlerini arttırması gerekmektedir; nitekim yabancı tacirler 1918-1923 arası İstanbul ile yapılan tüm ticareti ele geçirmişlerdir.[2] Türkiye'nin ithalatında hayati bir öneme sahip olan İstanbul ve İzmir limanları 1922'nin son aylarına kadar Ankara Hükümeti'nin kontrolü dışında kalmıştır. BMM'nin kontrolündeki limanlar Trabzon, Samsun, İnebolu, Antalya, Mersin'dir ve bu limanlardan yapılan ithalat sınırlıdır.[3]

Dış ticaretin ilerleyen yıllarda göstereceği gelişme Türk ekonomisinin büyümesinde önemli bir unsuru oluşturacaktır.[4] Bu nedenle 1923 yılında Türkiye'nin, ekonominin düzenlenmesi adına atacağı adımlar içerisinde ticari ilişkilerin yeniden tesisi, var olan sorunların çözülmesi de söz konusu olacaktır.

---

1 Necdet Serin, **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası: 1923-1973**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975, s. 17.

2 Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929**, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 50, 126, 174.

3 Yahya Zekai Tezel, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002, s. 190.

4 Serin, **age.**, s. 9.

I- 1923 Yılında Dış Ticaretin Düzenlenmesine Yönelik Atılan Adımlar

Dış ticareti etkileyen önemli bir faktör gümrük tarifesidir. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki, 1916'da himayeci olarak nitelediği spesifik gümrük tarifesini uygulamaya koymuş, bu düzenleme ile ilk kez ithalat değeri yerine fiziki ağırlık üzerinden gümrük vergisi alınması kuralı gelmişti. BMM ise toplanışından itibaren vergi değerleri üzerinde çeşitli düzenlemelerde bulunmuştu. İşgal sırasında Ankara Hükümeti, bu spesifik gümrük vergisini fiyat artışlarına göre ayarlamak için 5 kat arttırmıştı. Ertesi yıl ise kimi mal gruplarının ithalatı yasaklanırken bazısının gümrük vergisi 3 misline çıkartıldı. Böylece bu malların gümrük vergisi 1916 tarifesinin 15 misline çıkmış oldu.[5] İstanbul'daki işgal kuvvetleri ise 1921 yılında savaştan önceki %11 *ad valorem* gümrük oranlarını uygulamaya soktu.[6] Kurtuluş Savaşının kazanılması sonrası iktisadi hayatın normal koşullara dönmeye başlaması ile 11 Ocak 1923 tarihli kanunla 1921 Mayıs'ında savaş ortamında gerekli görülmeyen bazı tüketim mallarına koyulan ithalat yasağı kaldırıldı. Bu mallar ile vergisi 1916 spesifik değerinin 15 katına çıkartılmış olan mallar üzerindeki spesifik vergi değeri kat sayısı 12'ye indirildi.[7]

1923 yılında İzmir İktisat Kongresi gümrük tarifesine ilişkin önemli kararların alındığı bir mecra olarak karşımıza çıktı. İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt, İzmir İktisat Kongresinin açılışındaki konuşmasında, iktisat siyasetinde ve gümrüklerde korumacı olunmasını, ülkenin ihtiyaçlarına karşı gümrüklerin açılmasını bununla birlikte memlekete girmesi zararlı olan kimi ithalata karşı gümrüklerin tamamen kapatılması gerektiğini belirtmişti.[8] Kongrede tüccar grubunun esasları arasında da korumacı bir gümrük siyaseti takip edilmesi; bazı mahallerde sanayi, ziraat ve ticaretin muhtaç olduğu ham maddeler mevcut olmadığı durumda gümrük vergisinden istisna olunması; ham madde olarak fazla vergiye tabi olduğu halde memlekette hazır edilerek ihraç edilmek istenen bazı mamullerin fazla

---

5 Orhan Kurmuş, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı, s. 183-184; Keyder, **age.**, s. 93.

6 Walker Hines, **Türkiye'nin İktisadî Bakımdan Umumi Bir Tedkiki 1933-1934**, C IV, Köy Öğretmeni Basımevi Ankara, s. 544; Keyder, **age.**, s. 93.

7 Tezel, **age.**, s. 189-190; Kurmuş, agm., s. 184; https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001 kanuntbmmc001/ kanuntbmmc00100295.pdf. (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2023).

8 İzmir Büyükşehir Belediyesi, **İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat-4 Mart 1923**, Stil Matbaacılık, İstanbul 2004, s. 58.

vergisinin iadesi usulünün uygulanması; ülkede sanayi için gerekli olan bazı ham maddelerin ihracının yasaklanması örneğin kısmen sanayi memleketi olan Batı Anadolu'nun ve İzmir Vilayetindeki halıcılığın gelişmesi için yapağının önemli bir rakip olan Yunanistan'a ihracının yasaklanması ve halıcılık hakkında Yunanistan'da gösterilen müsaadenin memleketimizde de gösterilmesi; gümrük işlemlerinin kolaylaştırılması için başlıca limanların dışında ikinci ve üçüncü derecedeki limanlarda da ihracat için transit antrepoların tesisi, bunların milli ellerde bulunması; kaçakçılığın önlenmesi gibi gümrük siyasetine ve muamelesine dair hususlar yer almıştır. Yine yabancı ülkelerde ticaret şehbenderliği usulünün uygulanması; ticaret odalarının hem ülke içerisinde hem de uygun olan büyük dış ticaret merkezlerinde kurulması; dış ticareti kolaylaştırmak için ülke içerisinde sergilerin tesis edilmesi[9] gibi pek çok mesele gündeme gelmişti. Sanayi grubunda da benzer biçimde ülkede yeterli derecede üretilen malların dışarıdan ithaline ağır gümrük vergisi koyulması; ülkede mevcut ve yeterli olan ham maddelere ağır gümrük vergisi getirilmesi ile dışarıdan ithalinin engellenmesi ve ülkede olmayan sanayi için gerekli olan ham mallar için gümrük vergisi muafiyeti; sanayi için gerekli makine ve aksamının gümrükten muaf olması gibi hususlar yer almıştı.[10]

Türkiye ile Bağıtlı Devletlerin ticari ilişkilerini nihai olarak Lozan Antlaşması dahilindeki Ticaret Sözleşmesi düzenledi. Lozan Antlaşması ile kapitülasyonların kaldırıldığı kabul edilirken Ticaret Sözleşmesine göre Bağıtlı Devletlerin Türkiye'ye gönderecekleri mallar için eşyanın ağırlığını göz önünde tutan 1916 spesifik tarifesi uygulanacaktı. 1916 tarifesinde yazılı olan ve Türk kâğıt parası ile ödenen vergilere kambiyo değerine göre ayarlanacak arttırma katsayıları uygulanacaktı. Türk Lirasının İngiliz Lirası karşısında %30'dan fazla değer kazanma veya kaybetmesi durumunda yapılacak düzenleme saptanmıştı. Sözleşme ile belirlenen kimi maddelere 9 katsayısı uygulanacaktı. Türkiye'nin, başka bir ülkeye uygulayacağı daha elverişli bir işlemden öteki Bağıtlı Devletler de yararlanacaktı. Bu sözleşme 5 yıllık bir süre için yapılmıştı.[11] Bu şekilde Lozan Ticaret Sözleşmesi ile Türkiye, sözleşmeyi imzalayan ülkeler karşısında 1916 tarifesinin 12 katına yükseltilen oranlarını bazı mallarda 1916 tarifesinin 9 katına indirmeyi ve yürürlükteki oranları 5 yıl boyunca değiştirmemeyi üstlenmişti.[12]

---

9 **İzmir İktisat Kongresi**, s. 28-29, 30.

10 **İzmir İktisat Kongresi**, s. 36.

11 Seha Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Konferansda İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923)**, İkinci Takım C II, YKY, İstanbul 1993, s. 73-81.

12 Tezel, **age.**, s. 190; Keyder, **age.**, s. 94.

Ağustos 1923 tarihli yasa Lozan Ticaret Sözleşmesini onaylanmıştı.[13] 1929 yılına kadar gümrük tarifelerinin yükseltilmemesi kabul edildiğinden iç piyasayı rekabetten korumak mümkün olmamıştır.[14]

Antlaşmaya taraf olan ülkelerle yukarıdaki şekilde anlaşılırken taraf olmayan ülkeler ise belirli ürünlerde 9 ve 12 katlık gümrük artışından başka korunmayan ürünlerde 5 ile 8 kat arasında yükseltilmiş gümrüklerle karşılaşacaklardı. Lozan'daki değişiklikler ve anlaşmaya taraf olmayan ülkelere karşı yeniden ayarlanan gümrükler aşağı yukarı 1916 spesifik gümrük tarifesinin uygulanması anlamına geliyordu.[15]

Yeni Türk Devleti, dış ilişkilerini düzenlemek için savaştığı devletler ile Lozan Barış Antlaşmasını imzalarken savaşmadığı devletlerle dostluk, ticaret anlaşmaları yapamaya girişmişti. Türkiye, 1923 yılında Polonya, Arnavutluk, Macaristan ve devam eden görüşmeler sonucu 1924'ün ilk ayında Avusturya ile ikili dostluk anlaşması imzaladı.[16]

Lozan Antlaşmasının imzalandığı gün 23 Temmuz 1923'te Polonya'nın Bern Büyükelçisi ile İsmet Paşa arasında başlatılan karşılıklı görüşmeler sonucunda Türkiye ile Polonya arasında Dostluk, Ticaret ve İkamet olmak üzere üç adet anlaşma imzalandı.[17] Ticari ilişkilerin karşılıklılık esasına göre düzenlenmesini içeren Ticaret Anlaşması 15 maddeden ibaretti. Anlaşmada, ticaret-seyahat özgürlüğü, ithalat ve ihracatta engellerin kalkması, seyahat ve binek vasıtalarının geçişlerinde serbestlik, transit geçişlerde vb. birbirlerine en fazla müsaade edilen millet uygulamasının temin edilmesi yer aldı.[18]

Macaristan ile 18 Aralık 1923'te dostluk sözleşmesi imzalandı. İki devlet diplomatik ilişkilerin yeniden kurulmasına karar vermişlerdi. Taraf devletler memleketleri arasındaki ticaret ve konsolosluk ilişkisini karşılıklık esasında ve uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde yapacakları anlaşmalarla tesis etme

---

13 Kurmuş, agm., s. 184.

14 Serin, **age.**, s. 19.

15 Keyder, **age.**, s. 93-94.

16 Semih Bulut, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2020, s. 39.

17 Yüksel Kaştan, "Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Oluşturulan Türkiye Polonya İlişkilerine TBMM Tutanak Defterleri Işığında Analitik Bakış", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 3, Temmuz 2016, s. 48.

18 Kaştan, agm., s. 63- 67.

konusunda anlaşmışlardı. Bu hüküm uyarınca ilerleyen yıllarda düzenlemeler yapılacaktı.[19]

Türkiye'nin ticari ilişkiler kurmaya giriştiği bir diğer ülke Avusturya oldu. Mondros Mütarekesinden sonra kesilen ilişkiler 1923 itibariyle yeniden tesis edilecekti. İlişkilerin tesisi noktasında Avusturya, Türk topraklarına aşina olan Sofya Sefiri Karl'ı görevlendirmiş, 1923 yazında süreç başlamıştı. Avusturya ile yapılan uzun görüşmeler 28 Ocak 1924 tarihli anlaşmanın imzalanması ile tamamlandı. Aynı gün oturma sözleşmesi ve uyrukluk anlaşması da imzalandı. 14 asıl madde ve 2 maddelik bir zabıtnameden oluşan bu anlaşma da Polonya ile yapılan anlaşmaya benzer bir nitelik taşımaktaydı. İki ülke arasında karşılıklı ticaret ve gemilerin geçişine ilişkin serbestlik sağlanmış, taraflar ithalat, ihracat ve transit meselelerinde, karşılıklı ticari ilişkilerde birbirlerine engel olmamayı yüklenmişlerdi. Birbirlerine pek çok konuda en fazla müsaadeye sahip millet ve devlet muamelesinde bulunmayı kararlaştırmışlardı.[20]

1923 yılında ticaret anlaşması yapılmasına dair görüşmelerin gerçekleştiği bir diğer ülke olan SSCB ile ticari ve ekonomik ilişkilerin başlangıcı daha eskiye dayanmaktaydı. 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşmasının ilgili maddeleri taraf devletlerin kişi ve mallarının özgürce geçişi için gerekli önlemlerin alınmasını, yolcu ve ticaret eşyasının giriş çıkışında ilgili ülkelerde yürürlükte bulunan yasaların uygulanmasını ve taraf ülkelerin ekonomik, parasal ve öteki işlerle ilgili düzenleyici anlaşmalar yapmalarını içermekteydi.[21] SSCB, Aralov'u Türkiye'ye büyükelçi olarak atadığında Aralov'un bir görevi de ticari ilişkilerin geliştirilmesi, ticaret anlaşmasının imzalanması idi. Bu süreçte Karadeniz'e kıyısı olan şehirlerde Sovyet Ticaret Ofisleri, Ankara'da ise Sovyet Ticaret Temsilciliği açılmıştı. Devrimin ardından dış ticareti devlet tekeli altına alan Sovyetler, çeşitli ülkelerde Sovyet Ticaret Temsilcilikleri açarak ithalat ve ihracatı bu kurumun

---

19 Türkiye Cumhuriyeti ile Macaristan Kraliyeti Arasında İstanbul›da Münakit 18 Kânunuevvel 1339 (1923) Tarihli Muhadenat Muahedenamesi Hakkında Kanun, Kanun No: 440, Bkz. https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200440.pdf (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2023); Emre Saral, "Türkiye-Macaristan Dostluk Antlaşması (18 Aralık 1923), **Halil İnalcık Armağanı III**, Ed.: Ahmet Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 170,176.

20 Ali Servet Öncü ve Erkan Cevizliler, "Türkiye Cumhuriyeti ile Avusturya Cumhuriyeti Arasında 28 Ocak 1924 Tarihinde İmzalanan Dostluk Antlaşması, İkamet ve Ticaret Mukaveleleri", **Turkish Studies**, C 8, S 5, 2013, s. 536- 554.

21 İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, TTK Yayınları, Ankara 1983, s. 35-36; Hıdır Bozkurt, **Türkiye Cumhuriyeti- SSCB Ticari İlişkiler: 1923-1938**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019 s. 67-68.

denetimine bırakmak istemekteydi. Türkiye ise kapitülasyonları andıran bu uygulamanın hayata geçmesinden yana değildi. 1922'nin son aylarında bu Ticaret Temsilciliğinin kapatılması söz konusu olurken devam eden ticaret anlaşması görüşmeleri bir sonuca varamadı ve 1923 Haziran'ında anlaşmazlıklar nedeniyle iki ülke arasındaki dış ticaret durma noktasına geldi. Türkiye, SSCB mallarının ülkeye girişini yasaklarken SSCB de benzer bir karşılık verdi. Öyle ki Aralov elçilikten ayrıldı.[22] Bir ticaret anlaşmasının yapılması iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin gelişmesi, yaşanan ticari sorunların çözülmesi açısından gerekliydi. Nitekim Türkiye'nin doğu sınırında yerli tüccarlar bir ticaret anlaşmasının yokluğundan dolayı kimi zorluklarla karşılaşmakta, ithal edilen ticari meta üzerindeki tarifenin belirsizliği sıkıntılara yol açmaktaydı.[23] 1923 yılı dahilinde Türkiye ile SSCB arasında ticaret anlaşması tesisi konusunda görüşmeler sürse de[24] bu ülke ile resmi bir ticaret anlaşmasının imzalanması 1927 yılında gerçekleşebilecekti.[25]

ABD ve Türkiye ise 6 Ağustos 1923'te Lozan'da ilişkilerin yeniden kurulması adına 32 maddeden oluşan Türk-Amerikan Lozan Antlaşmasını/ Dostluk ve Ticaret Anlaşmasını imzalamışlardı. Burada karşılıklı olarak en çok gözetilen ülke statüsünde ticaret ve denizciliğin serbestliği yer almaktaydı. İthalat, ihracat, gümrükler konusunda düzenlemeler getirilmişti. Türkiye'nin diğer devletler ile yaptığı anlaşmalar onaylanıp yürürlüğe girdiği halde Türk-Amerikan Anlaşması 1923'ten 1927'ye kadar süren tartışmalara sebep oldu, nihayetinde anlaşma Amerikan Senatosu tarafından reddedildi.[26]

Sonuçta Türkiye, Polonya ve Avusturya gibi ülkelerle yaptığı ikili ticaret sözleşmeleri ve ABD ile SSCB'ye tek taraflı olarak tanıdığı kolaylıklarla yapılacak ithalatın Lozan Ticaret Sözleşmesi hükümlerine tabi olacağını kabul edecekti.[27]

---

22 Erdal Bilgiç, "Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları", **Atatürk Ansiklopedisi**, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sovyet-ticaret-anlasmalari/?pdf=3822, (Erişim Tarihi: 23 Eylül 2023), s. 1.

23 Bozkurt, **agt.**, s. 91-92.

24 Bkz. "Türkiye-Rusya", **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Eylül 1923, No: 903, s. 1; "Türk-Rus Ticaret Muahedesi", **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Mart 1923, No: 770, s. 3; "Türkiye Rusya Ticaret Mukavelesi Müzakeratı", **Hakimiyet-i Milliye**, 24 Eylül 1923, No: 23, s. 1; "Türkiye Rusya Ticaret İtilafı", **Hakimiyet-i Milliye**, 3 Teşrinievvel 1923, No: 931, s. 1.

25 Bozkurt, **agt.**, s. 69; Bilgiç, agm., s. 2.

26 Bulut, **age.**, s. 37-40. Söz konusu anlaşma, kaynaklarda Genel Anlaşma, Lozan Anlaşması, Dostluk ve Ticaret Anlaşması olarak da geçmektedir. Bkz. Bulut, **age.**, s. 29.

27 Tezel, **age.**, s. 190.

Lozan Antlaşması yeni şartlar dahilinde Türkiye ile ticari ilişkilerin iadesine bir başlangıç oluşturmuştu. Mütarekeden sonra Türkiye'nin ticari işlemleri neredeyse sadece İstanbul vasıtasıyla yapılmıştı. Avrupa ticaretine kapalı kalan Anadolu kendi yağıyla kavruluyor ve nadiren İstanbul'dan bazı satın almalar gerçekleştiriyordu. Anadolu'da yabancıların serbest seyahat etmelerine müsaade olunması ile yerli ihracatçıların ve yabancı ithalatçıların sınırsız ticaret ve mübadele yapması beklenmekteydi. Yabancı ülkelerle iktisadi ilişkiler düzenlenirken *Revue Commerciale du Levant* mecmuası Fransızların cesaretli rakiplerinden geri kalmamalarını temenni etmekteydi. Fransızların Türkiye'de iyi iş görebileceklerinden şüphe edilmemekteydi.[28]

Yeni Türkiye inkılabı, özellikle iktisadi uyanış merkezi Avrupa devletlerinin dikkatini çekmişti. Orta Avrupa devletleri özellikle Macaristan, Çekoslovakya ve Avusturya Hükümetleri yeni Türkiye ile ticari, iktisadi ilişki tesisi için çaba sarfetmişlerdir. Ticaret anlaşmaları bunun bir ayağını oluştururken dostluk cemiyetleri, ticaret kulüpleri kurulması bunun diğer ayağını oluşturdu. Viyana Hükümeti Avusturya Şark Ticaret Odası adı altında resmi bir daire kurmuştu. Ticaret Odasının takip edeceği amaç Arabistan, İran ve özellikle yeni Türkiye üreticileriyle Avusturya ticaret ve sanayi erbabının birbirlerini tanımasını temin etmek, ticari girişimleri kolaylaştırmak ve iki hükümet arasında iktisaden dostluk ilişkisi kurmaktı.[29] Yine Türk ve Alman tacirlerinin katılımı ile Frankfurt'ta bir Türk-Alman Ticaret Odası tesis edilmişti. Amaç iki ülke arasında ticari ve iktisadi ilişkilerin gelişimini sağlamaktı. Oda, Türkiye ve Almanya'nın tüm bölgelerinde faaliyet gösterecekti. Alman tacirler bu oda sayesinde Türkiye'de geniş ticari işlemlerde bulunacaklarını ümit etmekteydi. Türkiye'de kaybettikleri ticari mevkilerini tekrar elde etmeye çabalayacaklardı.[30]

İngiltere ile ilişkiler de normalleşecek, İngiliz Ticaret Nezareti, Türkiye ile Barış Antlaşmasının TBMM tarafından tasdik olunması üzerine Birinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye tebaasının İngiltere'deki mal ve emlakine yapılan haczin kaldırılması hakkında düzenleme yapacaktı. Yine savaş sırasında Türkiye'nin *düşman memleketi* kategorisinde değerlendirilip ona göre işlem yapılması uygulaması kaldırılacaktı.[31]

---

28 "Bugün Türkiye'de Ticaret Etmek İçin", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 5 Teşrinisani 1339, No: 33, s. 328-330.

29 "Avusturya Havadisleri", "Avusturya Şark Ticaret Odası", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 4 Ağustos 1339, No: 22, s. 157.

30 "Türk-Alman Ticaret Odası", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 18 Ağustos 1339, No: 24, s. 189.

31 "Türkiye ve İngiltere Ticareti", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No: 2, s. 51.

Türkiye-Rusya ticari ilişkilerinin iadesini görüşmek üzere Moskova'da konferans toplanacak, Moskova Konsolosu Fuat Bey, birkaç iktisadi kurum temsilcisi, bazı Türk tacirlerin temsilcilerinin katılımı sağlanacaktı.[32] Rusya ticaretine karşı koyulan yasakların iktisadi ihtiyaca dayanarak devam ettirilmesine gerek olmadığı Bakanlar Kurulunun 21 Teşrinisani 1339/ Kasım 1923 tarihli toplantısında kararlaştırılacak ve yasağın kaldırılması için Maliye Vekaletine izin verilecekti.[33] Yine Bulgaristan'a kuru üzüm ithali yasağının kaldırılması,[34] Romanya Hükümeti'nin Türkiye ile ticari ilişkilerini ıslah etmeye karar verip müzakereye başlaması gibi gelişmeler yaşanacaktı.[35] Buenos Aires Şehbenderliği de daha erken bir tarihte, 1923 yazında Arjantin Cumhuriyeti ile Türkiye arasındaki ticari ilişkilerin tesisi ve iki ülke arasında ithalat ve ihracatın temininin yararlı olacağını belirtecekti.[36]

II- Türkiye'nin 1923 Yılı Dış Ticareti ve Ülkelere Göre Görünümü

Türkiye'nin 1923 yılında GSMH'si 952.6 milyon TL'dir. Yatırım 66.4 ile %7'lik bir orana sahiptir; sınaî hasıla 126.1 ile %13,2'dir. Dış ticaret açığı ise 60.1'dir.[37] Türkiye'nin yayınladığı dış ticaret istatistiğine[38] göre 1923 yılında umum ticarette ithalat toplamı 173.453.338,91 kuruştur. Bunun

---

32 "Rusya ile Ticari Münasebatımız", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No: 2, s. 91.

33 **Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30.18.1.1./8.40.16.

34 "Bulgaristan'a Kuru Üzüm İthali Serbest", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No: 2, s. 91.

35 "Türkiye-Romanya", **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Ağustos 1923, No: 901, s. 1.

36 **Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)**, 503.2608.17007.1.

37 Korkut Boratav, "1923-1929 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, Yay. Haz.: Atilla Aksoy ve Mustafa Pirili, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 1977, s. 50.

38 Türkiye'de ticareti hariciye istatistiki tanzimine 1294 senesinden itibaren başlanılmış hemen her sene için bir mecmua yayınlanmıştır. Meşrutiyetin ilanını takiben yapılan ıslah ve düzenlemeyi takiben 1325/1909 senesinden sonra yayınlanan istatistiklerin tertibinde imkân dahilinde ilmin gereklilikleri takip edilmiştir. Birinci Dünya Savaşı nedeniyle istatistiklerin yayınlanması kesintiye uğramıştır. 1924 yılında 1339/1923 senesi zarfındaki ticari hareketi içeren *1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki* düzenlenmiş ve barış döneminin ve aynı zamanda cumhuriyetin ilk dış ticaret istatistiki yayınlanmıştır. Bkz. "Müdhal", **1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki**, Hilal Matbaası, İstanbul 1340.

144.788.671,31'ini ticaret-i hususiye oluşturmaktadır. 8.652.028,21'i transit ticaret, 19.034.279,00 antrepo, 978.360,39'u geçici kabuldür. Umum ticarette ihracat toplamı 113.793.005,80'dir. Bu rakamın 84.651.189,74'ünü ticaret-i hususiye, 11.834.794,47'sini transit ticaret, 16.147.560.59'unu antrepo, 1.159.461,00'ünü geçici kabul oluşturmaktadır.

1923 senesi ticaret-i umumiye ithalatı 773 ton hacminde, 5.112 metre^3, 90.226 adet, 145.258 baş ve 531.439.673 kilodur. Ticaret-i umumiye ihracatı 8 ton hacminde, 128 metre^3, 8.487 adet, 356.569 baş ve 414.558.798 kilodur. Ticaret-i umumiye ithalatı ile ihracatının karşılaştırmasında ithalat lehine olmak üzere 59.660.333,11 kuruş kıymetinde, 765 ton hacminde, 4.984 metre^3, 81.739 adet, 116.880.805 kilo veya ihracatına nazaran kıymetçe %52.42 ve sıklet olarak %28.19 fazlalık vardır[39].

Tablo 1: 1923 yılında Ticaret-i hususiyenin zümrelere göre dağılımı.

	İthalat		İhracat	
Zümreler	**Kıymet (Lira)**	**%**	**Kıymet (Lira)**	**%**
Diri Hayvanlar	2.228.785,16	1,54	2.500.821,95	2,95
Gıda Maddeleri	36.789.924,81	25,41	47.903.563,58	56,59
Ham Maddeler	9.682.241,09	6,69	23.409.939,08	27,65
İşlenmiş Maddeler	96.084.739,69	66,36	10.023.165,13	11,84
İşlenmemiş Altın, Gümüş ve Meskukat	2.980,56	0,00	813.700,00	0,96
Toplam	**144.788.671,31**	**100,00**	**84.651.189,74**	**100,00**

Kaynak: 1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.

Ürün gruplarına bakıldığında 1923 yılında Türkiye'nin ithalatındaki en önemli ürün grubunun pamuk ve ürünleri olduğu görülmektedir. Onu müstemlekât erzakı ve şekerlemeler ile zahireler, hububat ve bunların ürünleri takip etmektedir. İhracatta ise meyve ve sebze ile tömbeki ve tütün öne çıkmaktadır. Onu yün, yün ipliği takip etmektedir. 1923 yılında ürün grupları bakımından ithalat ve ihracatın kıymet ve yüzdeleri aşağıdaki gibidir.

39 **1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.**

Tablo 2: 1923 yılında ürün grupları bakımından ithalat ve ihracatın kıymet ve yüzdeleri

Ürün Grupları	İhracat		İthalat	
	Kıymet	%	Kıymet	%
Diri hayvanlar	2.500.821,95	3,0	2.228.785,16	1,5
Hayvanlardan hasıl olan mekûlât ve balıklar	2.441.726,00	2,9	2.557.313,01	1,8
Zahireler, hububat ve bunların ürünleri	1.632.458,18	1,9	14.642.731,48	10,1
Meyve ve sebze	20.833.387,22	24,6	2.071.952,35	1,4
Müstemlekât erzakı ve şekerlemeler	256.068,05	0,3	15.094.098,21	10,4
Müskirat ve ispirtolu sular ve sirke envaî ve madensuları	53.753,16	0,1	632.127,94	0,4
Nebatî yağlar	1.622.527,33	1,9	1.501.907,95	1,0
Tömbeki ve tütün	20.482.517,31	24,2	188.580,82	0,1
Tohum, nebatat, ot ve nebatat dökümleri	581.126,33	0,7	101.213,05	0,1
Hayvan derileri ve döküntüleri	1.506.584,57	1,8	1.723.926,51	1,2
Mamul deri, kösele ve kürkler	1.202.931,35	1,4	3.771.441,49	2,6
Gübreler	6.949,77	0,0	408,35	0,0
Kereste, ağaç mamulatı, sepetçi, kalburcu ve fırçacı mamulleri	1.051.189,43	1,2	944.691,66	0,7
Kâğıt ve tatbîkatı	679.248,48	0,8	3.168.594,86	2,2
Pamuk ve pamuk mamulleri	6.701.193,38	7,9	53.939.768,18	37,3
Keten ve kendir ve diğer iplik imaline mahsus mevadd-ı nebatiye, pamuk hariç	182.744,54	0,2	2.594.512,55	1,8
İpek, ipek ipliği ve mensucatı	2.055.392,77	2,4	754.718,38	0,5
Yün, yün ipliği ve mensucatı	8.214.553,61	9,7	8.897.277,89	6,1
Hazır elbise, moda eşyası, çamaşır	68.185,87	0,1	1.777.020,57	1,2
Lastik, lastik mamulatı ve muşamba	30.824,93	0,0	2.044.879,02	1,4
Mahrukat	1.590.353,53	1,9	1.444.696,72	1,0

Camlar, taşlar, porselen ve züccaciye eşyası	268.799,64	0,3	2.278.706,94	1,6
Maden ve mamulleri	2.179.532,01	2,6	7.750.966,45	5,4
Makine ve mekanik alet	130.863,45	0,2	1.336.478,05	0,9
Araba, vagon, gemi	86.405,49	0,1	686.239,50	0,5
Saatçi mamulâtı, alet ve edevat, müzik aleti	90.356,49	0,1	575.509,15	0,4
Sanayi yağları ve iç yağları ve mumlar	115.035,61	0,1	6.530.104,19	4,5
Mevadd-ı infilâkiye	612,2	0,0	884.637,29	0,6
Hazır boya, boya, müstahsalâtı kimyeviye eczayı tıbbiye, ıtriyat ve reçineler	7.155.745,12	8,5	3.460.503,69	2,4
Tarifenin başka yerlerinde zikredilmeyen eşya	929.301,97	1,1	1.204.879,90	0,8
Toplam	**84.651.189,74**	**100,0**	**144.788.671,31**	**100,0**

Kaynak: 1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.

Türkiye'nin ihracatında ziraat mahsulleri öne çıkmaktadır. Ham madde verildiği ve işlenmiş madde alındığı görülmektedir. Yine gıda ve dokuma ithalatı önceliklidir.[40] Türkiye'nin 1923 yılında başlıca ihracat ürünleri aşağıdaki gibidir.

Tablo 3: Türkiye'nin 1923 yılında başlıca ihracat ürünleri

Ürün	Kıymet (Milyon TL)	%
Tütün	20.5	24,2
Kuru Üzüm	10.6	12,5
İncir	4.9	5,8
Yumurta	1.4	1,7
Fındık	3.8	4,5
Zeytinyağı	1.0	1,2
Afyon	4.2	5,0
Pamuk	6.2	7,3
Yün ve Tiftik	4.6	5,4
Halı	3.4	4,0

Kaynak: Hines, **age.**, s. 560.

40 Şevket Süreyya Aydemir, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, 1931, s. 88-89.

Türkiye'nin 1920'lerdeki dış ticaretinin ülkelere göre yapısına bakıldığı zaman, Birinci Dünya Savaşından önceki durumla karşılaştırıldığında önem sırasının değiştiği görülmektedir. 1911-1913 arası ihracatta öne çıkan ülkeler İngiltere, Fransa, Avusturya-Macaristan ve ABD iken ithalatta öne çıkan ülkeler İngiltere, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Fransa'dır. 1924-1929 arasında ise ihracatta İtalya, ABD, Almanya ve Fransa ilk dört sırayı alırken ithalatta İtalya, İngiltere, Almanya ve Fransa gelmektedir. Söz konusu yıllarda İtalya öne çıkmıştır.[41] İtalya'nın bu durumu Amerika ve Orta Avrupa'ya gönderilecek eşyaların bir kısmına komisyonculuk etmesinden kaynaklanmaktadır.[42]

Türkiye'nin hazırladığı dış ticaret istatistiklerine göre 1923 yılında Türkiye'nin ithalatında önde gelen üç ülke sırası ile İtalya, İngiltere ve Fransa'dır. İhracatta ise öne çıkan üç ülke yine aynı olup bu kez İngiltere ilk sırayı almaktadır.

Tablo 4: 1923 yılında Türkiye'nin ülkelere göre ithalat ve ihracatının kıymet ile yüzdesi

Ülke	İthalat (Kıymet)	%	İhracat (Kıymet)	%
Almanya	9.222.072,65	6,4	7.625.778,16	9,0
Avusturya	1.284.750,22	0,9	8.326,90	0,0
Belçika	7.413.836,40	5,1	2.226.994,33	2,6
Bulgaristan	4.944.775,19	3,4	1.064.798,00	1,3
Çekoslovakya	1.880.344,93	1,3	-	0,0
Fransa	13.229.352,82	9,1	10.504.218,74	12,4
Hollanda	3.837.603,16	2,7	6.654.989,21	7,9
İngiltere	25.063.477,41	17,3	15.756.670,27	18,6
İspanya	13.489,42	0,0	1.128,00	0,0
İsviçre	340.794,89	0,2	-	0,0
İtalya	28.352.941,04	19,6	15.200.671,17	18,0
Polonya	168.113,95	0,1	1.680,00	0,0
Macaristan	21.702,13	0,0	-	0,0
Romanya	3.799.529,45	2,6	728.170,20	0,9
Rusya	3.039.165,65	2,1	1.732.444,89	2,0

41 Tezel, **age.**, s. 196.

42 Aydemir, **age.**, s. 92.

Yugoslavya	844.656,31	0,6	84.775,95	0,1
Yunanistan	927.345,90	0,6	2.881.850,52	3,4
Hindistan	525.603,78	0,4	4.798,00	0,0
İran	635.391,82	0,4	58.957,86	0,1
Irak	266.743,85	0,2	148.924,81	0,2
Japonya	1.022.105,74	0,7	-	
Suriye	7.880.087,44	5,4	6.045.927,18	7,1
Mısır	6.682.512,35	4,6	2.475.185,64	2,9
ABD	11.059.351,61	7,6	6.749.602,46	8,0
Diğer	5.764.704,53	4,0	1.963.606,73	2,3
Belirsiz	6.568.218,67	4,5	2.731.690,72	3,2
Toplam	144.788.671,31	100,0	84.651.189,74	100,0

Kaynak: 1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.

Tablodan da görüldüğü üzere Yunanistan ve Hollanda ile yapılan ticaret dışında, Türkiye ticaret ortakları karşısında dış ticarette açık vermektedir. Yunanistan'a yapılan ihracatın ithalattan fazla olmasının sebepleri arasında Türkiye'den firar eden Rum tüccarların mallarını Yunanistan'a götürmüş olmaları gibi sebepler sayılabilmektedir. İstatistiklerden çıkan bir diğer sonuç Çekoslovakya gibi yeni kurulan hükümetlerin Türkiye'den mal almamalarına karşın Türkiye'ye mal satmalarıdır. Japonya, İsviçre, Macaristan da ihracatın olmadığı ülkelerdendir.[43]

Türkiye'nin ithalat ve ihracatında önde gelen üç ülkenin İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ürün gruplarına göre ithalat ve ihracattaki yüzde oranları aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

43 "1923 Yılı İstanbul'un İlk Altı Aylık Dış Ticareti", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (1. Sayısı-1923)**, çev. Zekeriya Kurşun, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2007, s. 14.

Tablo 5: İngiltere, Fransa ve İtalya'nın ürün gruplarına göre ithalat ve ihracattaki yüzde oranları

Ülkeler	**Fransa**		**İngiltere**		**İtalya**	
Eşya Grupları	İthalat %	İhracat %	İthalat %	İhracat %	İthalat %	İhracat %
Diri hayvanlar	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,5
Hayvanlardan hasıl olan mekûlât ve balıklar	1,0	9,1	0,1	0,0	0,5	0,3
Zahireler, hububat ve bunların ürünleri	9,9	2,1	0,7	1,3	2,3	0,8
Meyve ve sebze	2,1	14,3	0,1	56,0	1,4	15,7
Müstemlekât erzakı ve şekerlemeler	4,3	0,3	2,2	0,0	10,4	0,0
Müskirat ve ispirtolu sular ve sirke envaî ve madensuları	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0
Nebatî yağlar	7,3	2,7	0,3	0,5	0,0	0,3
Tömbeki ve tütün	0,0	0,4	0,0	0,7	0,0	55,0
Tohum, nebatat, ot ve nebatat dökümleri	0,0	0,9	0,0	0,3	0,0	0,5
Hayvan derileri ve döküntüleri	2,9	1,2	1,0	0,4	0,2	1,5
Mamul deri, kösele ve kürkler	10,7	1,2	0,5	1,8	2,1	0,1
Gübreler	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Kereste, ağaç mamulatı, sepetçi, kalburcu ve fırçacı mamulleri	0,5	0,1	0,1	0,8	0,5	0,1
Kâğıt ve tatbîkatı	1,2	0,3	0,2	0,3	3,3	0,0
Pamuk ve pamuk mamulleri	14,2	26,9	66,4	3,3	60,7	10,3
Keten ve kendir ve diğer iplik imaline mahsus mevadd-ı nebatiye, pamuk hariç	0,6	0,0	1,9	0,0	2,2	0,2
İpek, ipek ipliği ve mensucatı	2,3	12,7	0,1	0,0	0,5	4,1
Yün, yün ipliği ve mensucatı	19,1	4,4	12,6	28,7	3,5	2,7

Hazır elbise, moda eşyası, çamaşır	2,0	0,0	0,2	0,1	2,0	0,0
Lastik, lastik mamulatı ve muşamba	7,1	0,0	1,7	0,0	0,7	0,0
Mahrukat	0,0	0,0	3,6	0,0	0,0	0,3
Camlar, taşlar, porselen ve züccaciye eşyası	1,7	0,0	0,2	0,8	1,4	0,3
Maden ve mamulleri	3,4	1,3	4,6	0,3	2,9	4,1
Makine ve mekanik alet	0,9	0,1	0,6	0,0	0,7	0,1
Araba, vagon, gemi	0,5	0,0	0,0	0,0	0,9	0,1
Saatçi mamulâtı, alet ve edevat, müzik aleti	0,4	0,0	0,2	0,0	0,1	0,0
Sanayi yağları ve iç yağları ve mumlar	1,1	0,1	0,1	0,0	0,1	0,0
Mevadd-ı infilâkiye	0,1	0,0	0,3	0,0	1,2	0,0
Hazır boya, boya, müstahsalâtı kimyeviye eczayı tıbbiye, ıtriyat ve reçineler	4,2	20,2	1,9	4,4	1,8	2,5
Tarifenin başka yerlerinde zikredilmeyen eşya	2,3	1,6	0,4	0,4	0,4	0,4
Toplam	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**

Kaynak: 1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.

1923 senesinde Türkiye'nin İtalya'dan ithal ettiği eşyanın kıymeti 3 milyar kuruşa yakın olup ithalat-ı umumiye kıymetinin %19,58'ine denk gelmektedir. Başlıca ithal olunan eşyanın kıymetçe %60'ı pamuk ve pamuk ürünleri, %3'ü hububat ve hububattan meydana gelen ürünler, hamur işleri, patates, %3'ü kağıt ve mamulleri, %3'ü yün ipliği ve dokuması, %2'si limon, meyve, konserve ve ezmeleri %2'si işlenmiş deri, kösele ve mamulleri, %2'si keten ve kendir iplikleri, ipçi mamulleri, kanaviçe, %2'si işlenmiş taşlar, alçı, çentik, asbestos, züccaciye çeşitleri, elektrik edevatı ve lambaları, %2'si demir ve çelik mamulleri, %2'si hazır boyalar, dericiliğe mahsus şeyler, karbonit dü potas, amonyak, kükürt vb., %1'i baharat, kahve, şeker, reçel ve şuruplar,% 0,41'i et konserveleri, sucuklar, pastırmalar, % 0,41'i sanayi ipek, ipek ipliği, ibrişim ve ipek dokumalarıdır. İtalya'ya ihraç ettiğimiz eşya 1,5 milyar kuruş kıymetinde ve ihracat-ı umumiye kıymetinin %17,95'ini oluşturmaktadır. Bunun %55'i tütün, %14'ü üzüm, incir ve kuru meyveler, %11'i pamuk, %5'i ipek kozası, %0,4'ü demir hurdaları köhne bakır, pirinç, %3'ü ham yapağı, tiftik, %2,3'ü palamut, afyon, %0,2'si

ham deriler, hayvan döküntüleri, balmumu, %0,41'i hayvanat-ı ganimiye ve züccaciye, %0,29'u yumurta, yumurta akı ve sarısı, balıklardan ibarettir.

İngiltere'den ithal olunan eşya 2,5 milyar kuruş kıymetinde ve tüm ithalat kıymetinin %17,31'i oranındadır. Bunun %66'sı pamuk ipliği ve pamuk dokumaları, %12,5'i yün dokumaları, %4,64'ü bıçakçı, çilingir eşyası ile makine alet ve çeşitli edevatları, demir mamulleri, pirinç ve alüminyum eşya, kalay, cıva, %4,6'sı cilalı tuğla, ateş tuğlası, porselen, sıhhi edevat ve elektrikli alet aksamı, %3,61'i mahrukat, %2,16'sı biber, baharat, kahve, çay, şeker, şeker tortusu, reçel, %1,90'ı ip, halat, keten dokuma, %1,85'i cila, çivit, laka, yağlı ve sulu boyalar, potas, amonyak, %1,73'ü lastik, vb. %0,48'i deri, kösele ürünleri, %0,28'i bezir kolza yağıdır. İngiltere'ye ihracatımız 1,5 milyar kuruş kıymetinde ve toplam ihracatın kıymetçe %18,61'i oranındadır. Bunun %28,7'si yapağı, tiftik, keçi kılı, halı ve kilim, %5,60'ı üzüm, incir, fıstık, kabak çekirdeği, ceviz, fındık, badem gibi kuru meyveler, %4,38'i ağaç boyası, palamut, afyon, %3,26'sı pamuk, %1,78'i kürk imaline mahsus deriler, %1,36'sı kuş yemi, nohut, bezelye, bakla, fasulye, %0,73'ü yaprak ve kıyılmış tütün, %0,77'si zımpara, mermer ve granit eşya, %0,77'si kereste, %0,48'i zeytinyağı, tahan, %0,26'sı bakır ve pirinçtir.

Fransa'dan gelen eşya 1 milyar kuruştan fazla ve toplam ithalat kıymetinin %9,13'ü oranındadır. Bu eşyanın %19,11'i yün iplik dokuması ile elbise, %14,1'i pamuk iplikleri ile dokuması, %10,7'si kösele, işlenmiş deri dokumaları, %9,9'u hububat, un ile mamulleri, pirinç ve ararot, %7,28'i bezir yağı, kolza, Amerikan fıstığı yağıyla bitkisel yağlar, %7,2'si lastik, katranlı bez, %4,4'ü boyalar, debbağa mahsus şeyler, ıtriyat, kimyevi eczalar, vb., %4,3'ü baz cinsi baharat, %2,25'i ipek ve ipliği ile mamulleridir. Türkiye'den Fransa'ya giden eşyanın kıymeti 1 milyar kuruştan fazladır ve tüm ihracata oranı %12,40'tır. Türkiye'nin başlıca ihracatının %26.9'u ham pamuk, %20,2'si cehri, palamut, afyon, tıpta kullanılan kök ve bitkiler ile ardıç ve kayın ağacı katranı, %14,4'ü kuru üzüm ve incir, badem, ceviz, fındık ile zeytin, %12,6'sı kuru koza ve ham ipek, %9,1'i yumurta, yumurta akı ve sarısı, peynir, %4,36'sı tiftik, yapağı, yün dokuma, Türk ve şark halı ve kilimleridir. Diğer ihracat ürünleri bu orandan azdır.

İtalya, İngiltere ve Fransa'nın ardından dış ticarette öne çıkan ülkeler Almanya, ABD, Suriye, Hollanda, Belçika ve Mısır'dır. Almanya'dan Türkiye'ye 922 milyon kuruştan fazla olan ithalat, Türkiye'nin toplam ithalatının %6,36'sını oluşturmaktadır. İthalatın %23,9'u pamuk dokuması, %18,4'ü ray, karfiçe (çivi), çilingir eşyası ile diğer demir ve çelik mamulleri, %11,6'sı kağıt ve mukavva, %8,5'i toprak ve porselen eşya ve züccaciye eşyası, %7,33'ü, tıbbi ecza ve kimyevi maddeler, %2.9'u makine ve mekanik alet, %2.7'si müzik aletidir.

Türkiye'den Almanya'ya yapılan ihracat 762.5 milyon kuruş kıymetindedir ve toplam ihracatın %9'una denk demektir. Başlıca ihraç edilen eşya %69 oranında tütün, %11,11 oranında palamut, meyan balı, afyon, %10,5 oranında üzüm, incir, fındık, badem, %1,5 oranında ham pamuk ve aynı oranda ham yapağı, tiftik, keçi kılı, halı ve kilim, %1,6 oranında köhne demir, bakır ve pirinç mamulü ile bakır cevheridir.

Amerika'dan ithal edilen eşya toplam ithalatın kıymetine göre %7,63 olarak 1 milyar kuruştan fazla olup bunun %46'dan fazlası hububat ve unlar ile irmik, nişasta, pirinç, %17,77'si pamuk ipliği ve dokuması, %11,92'si nebati yağlar, balina, fok balıkları yağları ile diğer hayvani yağlar, petrol ve emsali madeni yağlar, parafin ve linyit kömürü, bal mumudur. Türkiye'nin Amerika'ya ihracatı da 675 milyon kuruş kıymetinde ve toplam ihracata oranı %7,97'dir. Bunun %37,95'i üzüm, incir, fıstık, hurma, badem, ceviz, fındık gibi kuru meyveler, %18,66'sı tütün, %17,32'si yapağı, tiftik, yün halı ve kilim, %10,68'i palamut, afyon, ağaç boya, tababete uygun bitki ve bezirler, %6,51'i mamul deriler, post ve kürkler, ayakkabılardır.

Suriye'den ithal edilen eşyanın kıymeti 788 milyon kuruş olup toplam ithalat kıymetinin %5.44'ü oranındadır. Bunun %64 kadarı pamuk ipliği ve dokumaları, %9'u petrol, madeni yağlar, mum ve sabun, %4,5'i baharat, şeker, %2,7'si demir ve çelik mamulü, hırdavatçılık eşyası, %2,4'ü sanayi çivi, hayvani, madeni yağlar ve sulu boyalarla, karbonat, amonyak, kükürt, %2,4'ü yaş ve kuru deriler, %2'si limon, meyve konservesi, %1,5'i tereyağı, havyar, %1,1'i at, aygır, deve, kuzu ve oğlaktır. Suriye'ye yapılan ihracat 604 milyon kuruş kıymetinde ve toplam ihracatın %7,14'ü kıymetindedir. İhracatın kıymet itibariyle %34 kadarı diri hayvanlardır. %14'ü arpa, yulaf unu ile irmik ve bulgur, %8'i tiftik, yapağı, halı ve kilim, %4,7'si tütün, sigara, %3,2'si baharat ile pekmez, helva, %2'si pamuk ve aynı oranda da palamut, afyon, cehridir.

Hollanda'dan gelen eşya 384 milyon kuruş kıymetinde ve toplam ithalatımızın %2,65'i oranındadır. Bu kıymetin %30'u pamuk ipliği, pamuklu dokuma, şeritçi eşyası, %22'si biber ve baharat çeşitleri ile şeker, kahve, çay, kakao ve yağı, %5'i toprak, ağaç, yağlı ve renkli boyalar, tutkal, jelatin, potas, amonik ve ürünleri, kurşun, balık yağı, kinin, %4'ü bazı yün dokuma ve mamulleri, %3,5'i her cins kağıt ve mukavva, %1'i kauçuk, alüminyum, kurşun eşya, hırdavatçılık eşyası, demir ve çelik mamullerine aittir. Hollanda'ya ihracatımız 665.5 milyon kuruş kıymetinde ve toplam ihracatımızın %7,86'sı oranındadır. Başlıca ihracatımızın %40'ından fazlası tütün, %24'ü üzüm, incir, fındık, badem, %18'i palamut, afyon, %4,3'ü yaş ve kuru tuzlu deri ve hayvan ürünleri, %1,8'i tiftik, yapağı, ve halılardan ibarettir.

Belçika'dan Türkiye'ye ithal edilen eşyanın kıymeti 741 milyon kuruş olup toplam ithalat kıymetinin %5,12'sine denktir. İthalatın kıymet itibariyle %20 'ye yakını pamuk ipliği ve dokumalar %6'sı bezir, pamuk ve susam yağları, %5'i ispirto keza %5'i tebeşir, elektrik kömürü, asbestos, ateş tuğlası, toprak ve porselen eşya, elektrik lambaları, fotoğraf camları dahil olmak üzere camlar, %3'ü kahve, kakao, çay, şeker, %2'si demir ve çelik mamulleri, av silahları, elektrik kablosu, kurşun boru, levha, pirinç eşyası, %2'si keten iplik ve dokumaları, %2'si yağlar, peynirler, balık konserveleridir. Belçika'ya ihraç edilen eşyanın kıymeti 222 milyon küsur kuruş ve toplam ihracatın %2,63'ü oranındadır. Türkiye'nin başlıca ihracat eşyası %30 oranında tütün, içinde üzüm, incir, kuru meyve olmak üzere %34,7 meyve-sebze, %20 oranında palamut, afyon ve aynı oranda tiftik yapağı ve halıdır.

Mısır'dan Türkiye'ye gelen eşyanın kıymeti 668 milyon kuruştur ki toplam ithalat kıymetinin %4,61'i oranındadır. Mısır'dan gelen eşyanın başlıcaları %30 oranında şeker ve tortusu ile baharat, kahve, çay, %25'i pamuk ipliği ve dokumalar, %20'si pirinç, susam, nişasta, irmik ve bazı hububatlardır. %9'u portakal, hurma, Amerikan fıstığı, harnup gibi taze meyveler ve sebzelerle konserveleri, %6'sı hayvan derileri, %5'i keten kenevir, kanaviçe, çuvaldır. Mısır'a yapılan ihracatın kıymeti toplam ihracat kıymetinin %2,92'si oranındadır ve 247,5 milyon kuruştur. İhracatın %30'dan fazlası meyve, zeytin, %10'u kereste ve mamulleri, %9'u tiftik, yün, halı, %8'i hayvanlar, %7'si yazma vb., %6'sı tütün ve sigara, %5'i palamut, afyon, ağaç boyasıdır.[44]

III- Türkiye'nin 1923 Yılı Dış Ticaretinde Liman ve Gümrüklerin Durumu

1923 itibariyle gümrüklerdeki ithalat ve ihracat aşağıdaki gibidir.

Tablo 6: 1923 itibariyle gümrüklerdeki ithalat ve ihracat

Gümrükler	İthalat (Kıymet)	İhracat (Kıymet)
İstanbul ve Galata	93.001.322,28	29.874.964,85
Haydarpaşa	4.435.611,21	2.554.942,52
İzmir	19.440.148,73	34.761.603,60
Mersin	8.905.409,63	6.529.473,61
Samsun	5.134.370,84	3.323.466,74

44 **1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.**

Trabzon	3.622.449,29	2.669.862,73
Urfa	5.892.127,70	3.903.855,83
Kızıldeniz	251.535,58	115.245,31
Zonguldak	668.692,89	145.383,42
İzmit	1.388.831,82	-
Antalya	1.180.089,20	551.110,97
Edirne	868.082,14	221.280,16
Toplam	**144.788.671,31**	**84.651.189,74**

Kaynak: 1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.

Ticari ilişkilerin en yoğun olduğu yer İstanbul ve Galata gümrüğüdür. 93 milyonluk ithalatın %33,7'si pamuk ve pamuk ürünleri iken %14,2'si zahireler, hububattır. 29 milyonluk ihracatın ise %20,9'unu tütün, %15,2'sini yün, yün ipliği ve dokumalar oluşturmaktadır. Ticari faaliyetlerin en yoğun olduğu ikinci gümrük İzmir'dir. 34 milyonluk ithalatın %38,4'ü pamuk ve ürünleri iken %14,4'ü müstemlekat erzakı ve şekerlemelerdir. İzmir gümrüğündeki ihracatın %44,4'ü meyve ve sebze, %28,2'si tütündür. Üçüncü sırada yer alan Mersin'de yine %40,7 oranında pamuk ürünleri, %15 oranında müstemlekat erzakı ve şekerlemeler ön plana çıkmaktadır. İhracatın %70'i ise yine pamuk ve ürünleridir. Urfa başmüdürlüğünde ise ithalatta %70 oranında pamuk ve ürünleri öne çıkarken ihracatta %50,8 ile diri hayvanlar ve %16,7 ile meyve ve sebze ön plandadır. Samsun başmüdürlüğünün 5 milyonluk ithalatında %51,6 ile pamuk ürünleri, %17,5 ile müstemlekat erzakı ve şekerlemeler öne çıkmaktadır. Haydarpaşa başmüdürlüğünün ithalatında %30,6 ile pamuk ürünleri ve %29,3 ile müstemlekat erzakı ve şekerlemeler önceliklidir. Trabzon'da %55,8 ile pamuk ve ürünleri, %25 ile müstemlekat erzakı ve şekerlemeler başta gelmektedir. İhracatın %89'u ise meyve ve sebzedir. Antalya merkez müdürlüğünde ise ithalatın %51,8'ini pamuk ve ürünleri, %24,5'ini müstemlekat erzakı ve şekerlemeler oluşturmaktadır. İhracatta ise %32,4 ile tütün, %25,2 ile kereste, ağaç mamulleri, sepetçi, kalburcu ürünleri gelmektedir. İzmit'te ihracat görülmemektedir. İthalatta ise %33'e yakın müstemlekat erzakı ve şekerlemeler, %28 oranında pamuk öne çıkmaktadır. Edirne'deki ithalatın %42'si diri hayvandır. 221 bin'lik ihracatın ise %38,8'i zahireler, hububat ve ürünleri, %36'sı yün, yün ipliği ve dokumalardır. Zonguldak'taki ithalatta %39 oranında pamuk ve ürünleri, % 23,6 oranında müstemlekat erzakı ve şekerlemeler, %19,2 oranında sanayi yağları, iç yağlar ve

mumlar bulunmaktadır. İhracatta ise %41,7 oranında kereste, ağaç mamulleri, sepetçi, kalburcu mamulleri, %39,1 oranında mahrukat, %18,1 oranında maden ve ürünleri bulunmaktadır. Gümrükler arasında en sonda yer alan Kızıldeniz baş müdürlüğünde ise ithalatta %38,2 ihracatta ise %69,1 ile diri hayvanlar ilk sırada yer almaktadır.[45]

Ticari ilişkilerde öne çıkan İstanbul gümrüğünün 1923 yılındaki değişiminde İstanbul'un tahliyesi kritik bir öneme sahiptir. Rüsumat Müdürü Kemalettin Bey, Eylül ayında basına verdiği röportajda İstanbul'un tahliyesinden sonra, İtilaf kuvvetlerinin İstanbul'u terk etmelerinin gümrükler üzerine hiçbir etki etmeyeceğini belirtmiştir. Nitekim bu kuvvetler zaruri ihtiyaçlarını kendi kooperatiflerinden tedarik etmişlerdir. İçkiden başka şehir içinde hiçbir şey kullanmamışlardır.[46] Nihayetinde 28 Eylül 1923'ten itibaren İstanbul limanlarında kontrol Türk devletine geçmiş, 1 Ekim'de İstanbul ve Galata gümrükleri Türk yetkililer tarafından teslim alınmıştır.[47]

Kemalettin Bey'in Aralık 1923'te gümrük gelirine ilişkin yaptığı açıklamada, 1339/1923 yılı bütçesine tahmini vergi geliri olarak 25-26 milyon lira koyulmakla birlikte Barış Antlaşmasının yapılması ve iktisadi-ticari faaliyetin artması sonucu bu tahmini gelirin, bitimine az süre kalan senenin sonunda 38 milyon liraya çıktığı yer almıştır. Gümrük gelirinin artması gelenlerle orantılıdır. 1923 senesinde ticari eşya fazla gelmiş, gelir de tahmin edilen miktardan 12 milyon lira fazla olmuştur. 1923 senesi hakiki geliri olan bu 38 milyon liranın yarısından fazlası Galata ve İstanbul gümrüklerince tahsil edilmiştir. Kemalettin Bey'in açıklamasına göre Haydarpaşa rüsumat baş müdürlüğünün ve buna bağlı Marmara'nın vergi gelirleri ilave edilirse İstanbul ve Marmara gümrüklerinden yapılan kazanç tüm Türkiye gümrüklerinin 2/3'sini bulmaktadır.

Limanlara bakıldığında ithal malların genellikle denizyoluyla büyük limanlara geldiği görülmektedir. Mallar dış ticarette uzmanlaşmış şirketler veya Türkiye'ye ihraç yapan yabancı firma acenteleri tarafından satın alınmaktadır. İhracat işlemlerini belirli limanlar dışında yapmak mümkün değildir. İç bölgelerde gümrük kapısı yoktur. Fiili ihracat işlemi limanlardan yapılmakta, malları gümrük kapılarına götürecek aracılara ihtiyaç duyulmakta ve ihracat faaliyetleri

45 **1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.**

46 "Gümrüklerimize ve Gümrük Varidatımıza Dair", "1339 varidatının 37 Milyon Lirayı Bulacağı Muhakkak", **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Eylül 1923, No: 917, s. 1.

47 Mücahit Özçelik, "Türk Kaynaklarında İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce Tahliyesi", **Belleten**, C 76, S 276, Ağustos 2012, s. 655-656.

liman şehirlerinde toplanmaktadır.[48] Yine İstanbul ve İzmir limanları ön plana çıkmaktadır.

Tablo 7: 1923 yılında limanlardaki ithalat ve ihracat

Limanlar	İthalat (Kıymet)	İhracat (Kıymet)
İstanbul ve Haydar Paşa	93.354.061,10	32.228.424,53
İzmir	19.122.798,42	33.261.870,74
Mersin	8.053.629,42	5.992.461,41
Samsun	3.428.358,70	2.015.662,01
Trabzon	2.861.542,75	1.098.705,49
Giresun	354.696,00	1.202.583,00
İnebolu	1.227.751,00	321.600,00
Fethiye	231.667,82	26.492,87
Toplam	128.634.505,21	76.147.800,05

Kaynak: 1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki.

IV- 1923 Yılında Dış Ticarette Karşılaşılan Zorluklar

Dış ticarette karşılaşılan sıkıntıların başında kaçakçılık gelmektedir. Novorossiysk kıdemli zabitanından gelen Ocak 1923 tarihli yazı Sovyet Rusya'daki sıkı kontrolden bahsetmektedir. Rusya'da şahısların ticareti sıkı denetlendiğinden ithalat-ihracat işleri ve büyük ticaretler sadece hükümet temsilcileri veya hükümetin iştiraki olan kooperatifler tarafından yapılmakta ve kâr hükümete kalmaktadır. Rusya'nın yeni iktisadi prensipleri ithalatı tamamen yasaklamıyorsa da ağır gümrük vergisi koyarak hareketsiz bırakmaktadır. Rusya'ya mal getirenler mallarını hükümete veya hükümetin göstereceği kooperatife vermeye mecburdur. Aksi takdirde malın Rusya limanlarına çıkarılmasına, serbest ticaret yapılmasına müsaade edilmemektedir. Hükümet ve Hükümet kooperatifleri ise mala değerlerinden aşağı fiyat vererek tüccar ve sermayedarı zarara uğratmakta ve aynı zamanda kendi kârlarını arttırmaktadır. Bunu bilen bazı tüccarlar Hükümetin ihtiyacı olmayan ve değersiz malları getirerek Hükümet ve kooperatif memuriyetine menfaat temin ederek ithalat izni almaktadırlar. Memurların suistimalinin önüne geçmek üzere Hükümet ihtiyacı olmayan malların ithal vergisini arttırıp bu gibilere de istifade imkanını bırakmadığından bunlar da mallarını ya geri götürmeye ya kaçakçılığa girişmiş,

48 Keyder, **age.**, s. 116, 119.

kimisi de hafiye şüphesiyle yakalanmıştır. Sermayedarlarla tüccarlara karşı sert bir tutum sergileyen Rus generalleri karşısında sermayelerini ve canlarını zor kurtarmışlardır. Son altı ay içinde Rusya'ya gelen veya mal getiren tüccarlar sadece zarar etmiştir. Bu aşamada kaçakçılıktan sakınılması tavsiye olunmaktadır.[49]

Türk toprakları dahilindeki kaçakçılık da önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. 1923 ortalarında Rüsumat Müdüriyeti, suiistimal ve kaçakçılığın ortadan kalktığı iddiasında olmasına karşın tüccar aynı fikirde değildir. Örneğin İtalya'dan pamuklu dokuma adıyla gelen malların %10'unu ipekli fistanlar teşkil etmekte, bunun metresi transit 6-45 kuruşa kadar mal olmaktadır. Tarife gereğince malın sıkletine göre beher metresine 35-45 kuruş gümrük verilmek lazım geldiği halde piyasada bu mallar 68-75 kuruşa satılmaktadır. Yine Topalyan handa A.F. Fenerdjian markasına ait ipekli mallar bu yolda pamuklu dokuma adıyla gümrükten ihraç olunmaktadır. 45 kuruşluk mal 72-75 kuruşa satılmaktadır; fakat hakkıyla gümrük vermek gerekirse metresine 40-45 verilmesi gerekmekte; ancak 90 kuruşa satılmak lazım gelmektedir. Hakkıyla, tarifeye uygun biçimde vergisini veren Müslüman tüccar zorluk çekmektedir. Burada Türk ve gayri Türk tüccarın farklı uygulamalarına dikkat çekilmektedir. Piyasada aynı malı biri Türk diğeri gayri Türk olmak üzere iki tacirde farklı fiyatlarda görenler Türk taciri pahalı sattığı için serzeniş etmektedir. Rüsumat müdüriyeti ise kaçakçılığın ve suiistimalin ortadan kalktığı bunun için rüsumat gelirinin arttığı görüşündedir. *Türkiye İktisat Mecmuası* ise vergi gelirinin yükseldiğini, önceden İstanbul ve Anadolu ayrı ayrı gümrük tarifesi uygularken İstanbul'dan Anadolu'ya giden mallar ayrıca resme tabi tutulduğundan tüccarın malını İstanbul gümrüğüne uğratmadan transit olarak Anadolu limanlarına sevk ettiğini ve vergiyi orada verdiğini, milli idare İstanbul'da teşkilatlanıp gümrük ikiliği ortadan kalktıktan sonra tüccarın İstanbul'un karışık olan transit piyasasından mal almaktansa doğrudan doğruya piyasada gümrüğü verilmiş malı satın almayı tercih ettiğini belirtmektedir. Bu şekilde tüm Anadolu'nun gümrük gelirinin önemli bir kısmı İstanbul'da kaldığından gelir de artmıştır. Eğer tüm Türkiye limanlarının gümrük geliri dikkate alınırsa İnebolu, Samsun, Antalya, İzmir gibi limanların gümrük gelirinin azaldığı görülecektir. Eğer gümrük varidatının çoğalması suiistimallerin ve kaçakçılığın ortadan kalkması demekse Anadolu limanlarındaki gelirin azalması da oralarda büyük kaçakçılık ve suiistimalin alameti demektir.[50] İlerleyen günlerde bu kez Ahmet Hamdi meseleye eğilmiş, gümrüklerdeki suistimalin

49 **TDA**, 571. 14691.136745.18.

50 "Gümrüklerde Suiistimal ve Kaçakçılık", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 12 Temmuz 1339, No: 20, s. 119-121.

İstanbul ticaretini çok olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Bir vatandaşın derdi kaleme alınmış ve Avrupa'dan getirdiği mal ve tarife gereğince verilen vergi hesaplandığında ortaya çıkan değerin çok altında bir fiyata bu mala piyasada erişilebileceği yazılmış ve açıkça gümrük kaçakçılığına vurgu yapılmıştır.[51]

Şikayetler karşısında Rüsumat Müdürü Kemalettin Bey ise Eylül ayında basına verdiği röportajında kaçakçılığın azami %20'den fazlaya çıkmayacağını, bazı gümrük memurları geliri arttırmaları ile övünüyorlarsa da bunun doğru olmadığını belirtmiştir. Gümrüğün geliri ithalat oranıyla ilgilidir. İthalatın çok olduğu sene gümrük geliri artmıştır. İthalat eksilince de gelirin azalması ihtimali vardır. Kaçakçılık azami %20 olduğundan bundan doğacak fark o orandan ibarettir. Kaçakçılığın engellenmesi için İstanbul gümrüklerinin bir baş müfettişin emrinde 7 müfettişle daimî olarak teftişi temin edilmiştir. Sahilleri korumak için bütçeye gambotlar vs için tahsisat koyulması istenilmiştir. Gümrüklerin bulunduğu limanlara motorlar tahsis edilmesi planlanmıştır. Bu motorlar bir vapur geldiği zaman derhal vapura gidecek seyir ve hareketleri hakkında malumat isteyeceklerdir. Elde üç vapur vardır. Bunlardan *Ankara* Karadeniz'de Batum, Trabzon, arasında dolaşmaktadır. Diğer iki vapurdan birinin İskenderun, Mersin sahillerine üçüncüsünün de Karadeniz boğazından Samsun'a kadar olan sahilin muhafazasına tahsis edilmesi planlanmıştır. İzmir ve Adalar denizi sahilleri için yeniden satın alınacak gambotlar tahsis edilerek bütün sahiller muhafazaya alınacaktır.[52]

Kemalettin Bey gümrük kaçakçılığı meselesine ilişkin Aralık ayında basına verdiği demeçte hazineyi olumsuz etkileyen kaçakçılığa engel olacak bazı teşebbüsleri olduğunu belirtmiştir. Rüsumat müdürü İstanbul'da gümrük işlerindeki suiistimale değinerek suiistimal denecek esaslı hiçbir mesele olmadığını, bütün bunların hamal hırsızlıklarından ibaret olduğunu belirtmiştir. İstanbul'un durumu ise önemli bir diğer konudur. İstanbul limanı transit bakımından oldukça büyük bir öneme sahiptir. Kemalettin Bey transit merkezinin çeşitli memleketler tarafından kendi limanlarına nakline çalışıldığını; fakat bunun coğrafi noktadan mümkün olmadığını vurgulamıştır. Gerekli adımlar atılırsa İstanbul önemli bir transit merkezi olma özelliğini her zaman muhafaza edecektir. Diğer devletlerin transit merkezi yapmak istedikleri limanlar ise tali merkezler haline inecektir

51 Ahmet Hamdi, "Gümrüklerde Suiistimal Meselesi", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 24 Eylül 1339, No: 27, s. 231-232.

52 "Gümrüklerimize ve Gümrük Varidatımıza Dair", "1339 varidatının 37 Milyon Lirayı Bulacağı Muhakkak", **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Eylül 1923, No: 917, s. 1.

ki Kemalettin Bey'in belirttiğine göre esasen İskenderiye, Hamburg, Pire gibi mahaller bu durumdadır.[53]

Rusya'nın, Romanya'nın Bulgaristan'ın transit merkezi İstanbul olmakla birlikte şehir son zamanlarda önemini İskenderiye, Pire, Basra ve Malta limanlarına terk etmeye başlamıştı. Başlıca sıkıntılar İstanbul limanının ilmi, fenni son gelişmelerden mahrum olması, nakliye ve vergi teşkilatının en temel ihtiyaçları temin edemeyecek kadar geri kalmış olması ve ücretlerin hamallar ve nakliye şirketleri tarafından yüksek bir dereceye çıkartılmasıydı.

Dış ticarette bir diğer mesele şehbender teşkilatıydı. Yabancı memleketler ile olan ilişkide odaları ve özellikle hükümeti aydınlatacak olan tek ve en önemli kaynak şehbenderlik teşkilatına gereken önem verilmemişti.[54] Türk Hükümeti 1923 bütçesine İtalya ve Suriye'ye şehbender gönderilmek için tahsisat koymuştu. Lozan Antlaşmasının onayını takiben Londra başta ihtiyaç oldukça diğer Avrupa memleketlerine de aynı suretle şehbenderler göndermeyi planlamıştı.[55]

Dış ticarette bir diğer sorun aracılardır. Ticari ilişkilerin gelişmesi için Türk tüccarların yabancı ülkeler ve tüccarları ile doğrudan iletişim kurması önemlidir. Bu amaçla Rum ve Ermeni unsurların komisyoncularına gerek kalmadan doğrudan yerli tüccarlarla iletişime girişmek isteyen Fransız tüccarlarına verilmek üzere nakliye, sanayi, ticaret ve ziraat işleriyle meşgul başlıca Türk tüccar, şirket veya ticarethanelerin isim ve yerlerini içeren bir cetvelin düzenlenmesine girişilmiştir.[56] Bern Maslahatgüzarından Hariciye Vekaletine 24 Teşrinievvel 1339/Ekim 1923 tarihinde gönderilen yazıda İzmir üzümlerinin İsviçre'ye gönderilmesi için bazı tüccarların müracaata başladıkları bildirilmiş, İzmir'de bu malın ihracıyla meşgul olan önemli Türk ticarethanelerinin isim ve adresleri sorulmuştur. İzmir'de bilinen tüccarların isimlerinin hazırlanmasına girişilmiştir.[57]

Madrid maslahatgüzarının 3 Teşrinievvel 1339/Ekim 1923 tarihli yazısına göre bölgede ticaret ve komisyonculukla uğraşan tebaadan birkaç Ermeni, Rum

---

53 "Gümrüklerimiz", "Rüsumat Müdür-i Umumisi Kemal Beyin Beyanatı", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No: 2, s. 89.

54 "İstanbul İktisadı Vaziyeti", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No:2, s. 67-68.

55 "Hükümetimiz Londra'ya Bir Şehbender Gönderecektir", **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Teşrinisani 1923, No: 17, s. 1; "Sefaretler ve Şehbenderlikler Hakkında Tedarikat", **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Eylül 1923, No: 921, s. 1.

56 **TDA**, 525.38627.156396.189.

57 **TDA**, 540.44629.214365.58.

ve yüzlerce Musevi bulunduğu halde Müslüman Türk yoktur. Avrupa'nın bazı memleketlerinde ve özellikle İspanya'da şehbenderlerin faaliyeti genelde Türk uyrukluğundan istifade edip vatanın müdafaasına hiçbir şekilde katılmayan gayri Müslümlerin hukukunu ve iktisadi çıkarlarını korumak, ticari işlemlerini kolaylaştırma ve korumak şeklindedir. Maslahatgüzar, İspanya'nın Müslüman Türk tüccar ve komisyoncularına büyük bir faaliyet alanı teşkil edebileceği kanaatindedir. İki ülke ticaretinde 1923 itibariyle en büyük sorun İspanya ile Türkiye arasında nakliyatı muntazam ve seri şekilde temin edecek ticari gemilerin sınırlı olmasıdır.[58]

Giresun Ticaret Odası Başkanı Feridunzade Hacı Hasan tarafından 26 Mart 1339/1923'te Hariciye Vekaletine gönderilen yazıda Giresun kasabasının senelik 10 ile 20 milyon kilo arasında fındık ihraç etmekte olduğu bununla birlikte ticaret ve komisyonculukla Rum ve Ermenilerin meşgul olduğu belirtilmektedir. Türklerin Avrupa'daki mahreçlerle doğrudan hiçbir temas ve iletişimlerinin bulunmaması ve tek mali kurum olan Osmanlı Bankasının kolaylık ve yardımdan vaz geçerek Avrupa'daki şubeleri adına gönderi yapan tüccarları zarara uğratması Türk tüccarlarını İstanbul'daki yabancı düşman unsurun aracılığına muhtaç etmiştir. Mahreçlerde temsilci bulundurabilecek ticari kurumlar tesis edilememiştir. Aracıların yararlanmasına son vererek doğrudan üretici ve tüketiciler arasında en kısa yolla teması sağlamak üzere özellikle fındık mahsulünün sevk edildiği Trieste, Marsilya ve Hamburg'daki ticari kurumların Giresun tüccarları ile tanışıklıklarının sağlanmasıyla milli hükümetin temsilcilerinin aracılık ve kolaylık sağlamalarının önemi belirtilmiştir.[59] Giresun ve havalisi tacirlerinin ürünlerinin en fazla sevk olunduğu Hamburg limanı tüccarıyla doğrudan doğruya iletişimlerini sağlamak, aracıların yararlanmasına nihayet verilmesi ve yeni mahreçler temin edilmesi konusunda adımlar atılmıştır.[60] Giresun ve çevresinde fındık ticareti ile meşgul tüccarın, ürünlerine başlıca mahreç olan Marsilya'da bu işle meşgul ticari kurumlarla doğrudan doğruya iletişimlerini ve aracılara son verilmesini sağlamak amacıyla Marsilya Ticaret Odası nezdinde de girişimde bulunulmuştur.[61]

Ülkenin 1923 senesindeki tütün ziraatı memnuniyet verici olmakla birlikte yine doğrudan yapılacak ticaret önem arz etmektedir. Savaşın sona ermesiyle

---

58 **TDA**, 537.8007.51038.1.

59 **TDA**, 525.38637.155954.70.

60 **TDA**, 540.44629.214366.91; **TDA**, 540.44629.214366.92.

61 **TDA**, 525.38612.154285.27.

memlekette yabancıların seyahatine verilen serbestlik üzerine Amerikalı alıcılar da doğrudan doğruya Anadolu'nun tütün merkezlerine kadar giderek bizzat mahalinden satın alma fikrinde bulunmaktadırlar. Köylü kendi mahsulünü aracıya gerek kalmadan oldukça yüksek bir fiyatla satabileceğinden köylü için bu çok memnuniyet vericidir.[62] Yemiş tüccarları ise milli mahsulleri Türk elleriyle işleterek Avrupa ve Amerika'ya sevk etmeye çalışmaktayken bazı tüccarların Türk sermaye ve firmaları olarak Nis, Montekarlo, Atina'dakilere çalıştığı haber alınmış ve eleştirilmiştir.

Osmanlı Bankası'nın sıklıkla eleştirilere konu olduğu görülmektedir. Banka, Türk tüccarlarına daima zorluk çıkaran, yabancı koruyucusu olarak tanımlanmaktadır. Banka Türk tüccara kapılarını kapatmıştır, avans vermemekte, eşya üzerine kredi vermemektedir. Milli bankalar ise sınırlıdır.[63]

Yurt dışından bakışla Türkiye'de ticaret bir süre daha hemen hemen yalnız sahilde üretici ile temas olmaksızın yapılacak gibi görünmektedir. Türk tüccarların aracısız ticarete ihtiyaçları ne derece fazlaysa yabancı tüccarların da durumu aynıdır. *Revue Commerciale du Levant* mecmuası tüccarların iç kesimlere ulaşımındaki zorluklara ve tüccarın içerilere doğru giderek numunelerini arz etmekten çekinmelerine dikkat çekmektedir. Fransız üreticilerin, tacir vekillerinin Türkiye'de yeni usulde faaliyet göstermek istemeleri durumunda cesaretsiz olmamaları uyarısında bulunmaktadır.[64]

Millî mücadele ardından bir diğer sorun savaş dolayısıyla bazı ürünlerin mahreçlerini kaybetmesidir. Kemalettin Bey de birkaç sene Türk tütününü içemeyen Amerikalıların başka yerlerin tütün mahsulüne alıştıklarını belirtmektedir. Yine Kaliforniya'da Türkiye'de yetişen üzüm ve incirin aynı cinsi yetiştirilebilmektedir.[65]

İzmir yangını ticareti sekteye uğratan önemli bir diğer olaydır. İzmir Fransız Ticaret Odası bültenine göre İzmir yangını ticareti alt üst etmiştir. Bütün depolar ve mağazalar alev almıştır. İlk olarak ihracat faaliyetine başlanmıştır. İzmir'de kalan Avrupalı seçkin firmalar Rum ve Ermeni ticarethanelerinin ortadan

---

62 "Tütün Ziraatimiz ve Edirne Tütüncülüğü", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 5 Teşrinisani 1339, No: 33, s. 330-331.

63 "Üzüm ve İncirlerimiz", **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Temmuz 1923, No: 859, s. 4.

64 "Bugün Türkiye'de Ticaret Etmek İçin", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 5 Teşrinisani 1339, No: 33, s. 328-330.

65 "Gümrüklerimiz", "Rüsumat Müdür-i Umumisi Kemal Beyin Beyanatı", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No: 2, s. 89.

kalkması nedeniyle ticarethanelerinin artmasına şahit olmuşlardır. İzmir'in bu vaziyeti bu firmaların çok işine yaramıştır. Bununla birlikte her cins ticari eşya harap olmuştur. İthalat da tekrar faaliyete başlamıştır. Anadolu'nun ihtiyacı büyük olmakla birlikte ahali mahvolmuştur.[66]

William Henri, 13 Teşrinevvel 1339/ Ekim 1923'te, yangın sonrası İzmir'in ekonomisine ilişkin gözlemlerini paylaşırken İzmir'de senelerden beri tesis etmiş olan ticarethanelerin artık mevcut olmadığını belirtmiştir. Yangından önce İzmir'de bulunan bazı ticarethane sahipleri dönerek tekrar ticaret ile uğraşmaya başlamışlardır. Türkler peyderpey ticarete girişmeye başlamıştır.

Dış ticareti etkileyen sorunlar arasında karşımıza altyapı sorunları da çıkmaktadır. Türk-İngiliz ticari ilişkilerine ait bir mesele, Londra ve İzmir arasındaki telgraf iletişiminde yaşanan gecikmedir. Adi bir telgrafın ulaşımı 3-4 günü bulmaktadır. Bunun sonucunda telgraflar acil olarak gönderilmeye ve adi ücretin 3 misli ödenmeye mecbur kalınmaktadır.

Londralı gözlemcilere göre İzmir piyasalarında durgunluk ve mahsul fiyatlarında düşüş söz konusudur. İzmir yangınından sonra tüccarlar İzmir'den sultani üzüm alınması mümkün olamayacağı fikri ile Afganistan, Kaliforniya, Girit, Yunanistan'dan İngiltere'ye ithalata başlamışlardır. Nisan ve Eylül aylarında Avusturalya üzümlerinin cinsi ve gösterişleri mükemmelken İzmir üzümleri artık eskimeye yüz tutmuş durumdadır. Kaliforniya'dan da İngiltere'ye önemli miktarda ucuz üzüm gönderilmektedir. İzmir üzümlerine ilişkin başka sıkıntılar da vardır. İzmir'in sultani ürünleri olumsuz koşullarla gelmekte, sandık eksikliğinden dolayı mahsuller torbalar içinde gemilere yükletilmektedir. İsveç gibi ülkelerden gelen sandık ile bu olumsuzluğun önü alınmaya çalışılmaktadır. İngiltere'deki işsizlik dolayısıyla alım gücündeki düşüş, Alman parasının değer kaybının Almanya'nın İzmir mahsullerini ithale imkân bırakmaması olumsuzluklar arasındadır. Merkezi Avrupa'nın durumunda barış egemen olmadıkça İzmir ticareti zarar görmeye mahkumdur. İncir konusunda ise İzmir mahsulleri diğer memleketlere göre yüksek bir seviyededir.[67]

Türk üzümlerinin en büyük mahreci İngiltere'dir. Londra piyasasında 30 Nisan 1923 itibariyle mevcut sultani üzümlere bakıldığında; İzmir sultani üzümü 2.535 ton, Girit sultani üzümü 1.810 ton, Avusturalya sultani üzümü 14 ton, Kaliforniya sultani üzümü 682 ton, İran, Afgan ve Hindistan sultani üzümü 1.898 tondur. 31 Mayıs'ta İzmir sultanisi 2.146 ton, Girit 1.698 ton, Avusturalya

66 "İzmir'de Vaziyet-i İktisadiye", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 28 Haziran 1339, No: 18, s. 89.
67 **TDA**, 534.37680.1514482.7.

1.132 ton, İran, Afganistan ve Hindistan 1.688 ton, Kaliforniya 587 tondur. Rezaki üzümleri ise, Nisan itibariyle Yunanistan'da korint 3.789 ton, Kaliforniya 2.307 ton iken Türkiye 63 tondur. Mayıs ayında Yunanistan'da korint 2.917 ton, Kaliforniya 1.722 ton, Türkiye ise 54 tondur. Avusturalya, İspanya gibi ülkelerin de payı Türkiye'den fazladır.[68]

Londra merkezli bir diğer rapor İzmir'in sultani üzümlerinin talepsizliğini ve fiyatların düşkünlüğünün sebeplerini ortaya koymaktadır. Mevcut dönemde İzmir üzüm mahsullerinin yıllık ortalaması 35.000-45.000 ton arasındadır. Daha önce Almanya, Avusturya, Amerika ve bir dereceye kadar da Avusturalya'ya geniş miktarda ihracatta bulunulmaktaysa da Avusturalya ve Güney Afrika tüketici olmayıp üretici konumundadır. Londra 2.300 ton Avusturalya üzümü biriktirmiş, bunun 2-3 misli üzüm de yola çıkarılmıştır. Londra'da mevcut dönemde 1.800 ton Yunan, 1.100 ton Kaliforniya ve 1.500 ton İran ve Afgan üzümü varken ancak 2.100 ton İzmir mahsulü bulunmaktadır. İngiltere'nin ortalama tüketimi 16.000-20.000 tondur. Yeniden ithalata gerek görülmeksizin 1 sene idare etmeye yeterli miktar vardır. Sultani üzümleri 2-3 seneden fazla saklanmamaktadır. Bu şartlar altında fiyatların düşmeye devam etmesi normaldir. İngiltere'ye ithal edilen üzümlerden en iyi cinsleri Avusturalya ve Güney Afrika'dır. Orta cinsten yeni İzmir mahsulleri piyasada 100 lira 45 Shilling'dir. İzmir üzümlerinin diğer ürünlerle rekabet edebilmesi için piyasada çok miktarda ve kolonilerin üzümlerinden daha ucuz fiyatta İzmir üzümü bulundurmak çare olarak görülmüştür. İzmir üzümlerinin avantajı köylüler ve aileleri tarafından sulama masrafı olmaksızın yetiştirilmeleridir. Halbuki müstemleke mahsullerinden sulama için ağır vergiler talep edildiği gibi sahile nakli ve oralardan Avrupa'ya sevki masrafı vardır.[69]

Türkiye'nin ihracatında üzüm ve incirin ayrı bir önemi varken en önemli rakip Yunanistan'dır. Buradaki önemli bir sıkıntı da Yunanistan'dan İstanbul piyasasına kuru incir gelmesidir. Dahası yabancı ülkelerden gelen kuru üzümlerin 100 kilosunda 67 kuruş gümrük vergisi alınmasına karşılık incirlerden kilo başına 3 kuruş gibi bir vergi alınmaktadır. Bu durum İzmir Ticaret Odasınca haber alınmış ve İktisat Vekaletiyle İzmir mebuslarına müracaatta bulunulmuştur. Bir önceki yıl da Yunan incirlerinin İstanbul'a getirilmemesi için tedbir alınması istenilmişse de dikkate alınmamıştır. Basın meseleye düşman incirlerinin memlekete sokulması olarak bakmaktadır.[70]

---

68 Londra Şehbenderi "Kuru Üzüm İhracatımız Hakkında", **Ticaret Raporları**, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1340, s. 7, 9.

69 **TDA**, 534.37680.1514482.7.

70 "İstanbul Yunan İncirlerini Yiyormuş", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 15 Teşrinievvel 1339, No: 30, s. 279.

Halı ihracatı Türkiye'nin dış ticaretinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu ticareti koruyup devam ettirmek 1923 yılında bir gündem maddesi olarak karşımıza çıkmakta, halı ticaretinin devamına yönelik sıkıntılara çözüm aranmaktadır. Henüz Lozan Konferansında Türk delegeleri Fransa'ya Türk halılarının ithalinde asgari gümrük tarifesinin tatbikini talep etmişlerse de Fransız Ticaret Odası, Fransız örme ve dokuma halıcılığı için bunun bir tehlike olduğunu beyan ederek Fransız Hükümetine müracaatta bulunmaya karar vermiştir. Ticaret Odası Türkiye'de işçilere az ücret verildiğinden ham maddenin az masrafla tedarik edildiğinden bahsederek Türklerin önceki yıl Fransa'ya 30 bin metre^2 halı ihraç ettiklerini ve Fransız piyasasında mevkilerinin sağlam olduğunu söyleyerek Fransız halı sanayi aleyhine olacak her türlü kolaylığın Türkiye'ye gösterilmemesinde ısrar etmiştir.[71]

Halı meselesinde önemli bir rakip Yunanistan'dır. Yunanlılar, büyük orandaki resmi yardım ve himayeleriyle memleketlerinde iki bin halı tezgâhı meydana getirmişlerdir. İlaveten başka halıların kolaylıkla ihracı ve satışı ile diğer memleketlere ithal edilmesi için çeşitli faaliyetlere girerek başarılar elde etmişlerdir. Bu şekilde Fransa'ya halı ithalinde önemli bir rakip olmuşlardır. Fransa Hükümeti dışarıdan Fransa'ya gelen halılardan azami ve asgari iki sınır üzerinden gümrük vergisi almaktadır. Bu sınır en fazla kiloda 130, en az ise kiloda 50 kuruştur. Fransa, Türk halılarından Fransa'ya ithal edilenlerden 130 kuruş, Yunanistan'dan giden halılardan ise 50 kuruş gümrük resmi almaktadır. Yunanlılar bu sebeple Türkiye'den aldıkları halıları önce Yunanistan'a götürmekte ve Yunanistan'a mal ettikten sonra alt sınır ile üst sınır arasındaki farkı kazanmak için Fransa'ya göndermektedirler.[72] Bu durum Türkiye'nin aleyhine bir görünüm arz etmektedir.

Yunanistan'da halıcılığın Türkiye'den Yunanistan'a nakli için önemli faaliyetlerde bulunulmuş, Yunan Hükümeti bu faaliyetleri himaye ederken üretimde başarı elde edilmesi için ne lazımsa yapmıştır. Yunanistan'da iki bin halı tezgâhı kurulmuştur. Bankalar hükümetin kefaletiyle bu tezgahların sahiplerine müsait şartlarla borç vermeye girişmiştir. Yunan Hükümeti *kaskam* denilen halı ipliklerini gümrük vergisinden istisna etmiştir. İzmir'den ve Anadolu'nun muhtelif şehirlerinden giden Rumların önemli bir kısmı bu tezgahlara sahiptir. Vaktiyle

---

71 "Türk Halıları ve Fransa", **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Eylül 193, No: 913, s. 2; "Türk Halılarının Fransa'ya İthalatı", **Türkiye İktisat Mecmuası**, 24 Eylül 1339, No: 27, s. 252.

72 "Memleketimiz Halıcılığı Yunanistan'a mı Gidiyor?, **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No: 2, s. 90.

İzmir'de bulunan pek çok kişi bunlar arasındadır. Vaktiyle Türkiye'de çalışan ve bu sayede zengin olan bazı şirketler de bunlara yardım etmeye girişmişlerdir.[73]

Transit ticarette de halı ticaretinin önemli bir yeri vardı. Yıkama sanatı İstanbul'da iyi bir yere sahiptir. İran üretimi halılar eskiden gümrüklerin az bulunması nedeniyle İstanbul'a gelerek yıkandıktan ve temizlendikten sonra Avrupa'ya sevk olur ve İstanbul'a iyi bir para bırakırdı. Yapılan gümrük değişikliğinden ve halıların her bir kilosu 80 kuruş gümrük vergisine tabi olduktan sonra İran'ın bu ürünleri gümrük vergisinden kurtulmak düşüncesiyle gümrükten geçirilmeyerek Rıhtım Şirketinin malı olan rıhtım antrepolarına ihraç edildi ve taliplere burada sunuldu. Bu mallar satıldıktan sonra gümrüklendirilmeyerek doğrudan Yunanistan'a sevk olundu. Özellikle İstanbul'daki işsizlikten dolayı Yunanistan'a göç eden yıkayıcılar orada bu halıları temizlemeye girişti. Bu sebepten İstanbul'da bulunan halı yıkayıcıları zor durumda kaldı. Önceden *Abud Efendi ve Biraderler* halıları, İran ve Anadolu halıları ile doluyken ve çok fazla Türk tüccar varken gümrüklerde servet biriktirmeye imkân bulan bazı tacirler o vakitler Türk tüccara sığınmakta ve Türk tüccarın istediği fiyatla mal satmaya mecbur olmaktaydı; fakat mevcut dönemde bu ticaret ve tüccardan eser kalmamıştı. Türkiye'nin zararı sadece gümrük gelirinin heder olması ve gelirin Rıhtım Şirketine geçmesi ile İstanbul'un transit merkezi önemini kaybetmesi değildi, Türk tacirleri de bu durumdan zarar görmekteydi. Halı imalathanelerinden gelen halılar da gittikçe azalmaktaydı. Piyasada talep bulunduğu halde Anadolu halılarının azlığı gözlenmekteydi.[74]

İstanbul, iktisadi faaliyetlerde doğu ile batının merkezini teşkil etmekte, şehir uluslararası ticarette transit merkez olarak görev yapmaktadır. Özellikle Rusya ile İran ürünlerinin ihracı ve muhtaç olduğu maddelerin tedariki konusunda transit işleminde önemli bir yere sahipti. İstanbul'un transit işlemindeki bu önemli durumu komşu ülkeleri rahatsız etmektedir. Pire, Trieste, Varna, Köstence limanları ile rekabet söz konusudur. Tüccardan Mustafa Sıtkı ve İsmail Hilmi Beyler ülkenin en önemli servetinden birini teşkil eden halı meselesi hakkında BMM'ye müracaat etmişler ve sıkıntılarını dile getirmişlerdir. Buna göre İstanbul'un transit ticaretinde şark halıları en önemli yeri tutmaktadır. Bu halılar Tebriz, Erzurum, Trabzon, Bakü Batum yoluyla kuzeyden ve Bombay ve Benderbuşir yoluyla güneyden İstanbul'a gelip toplanmaktadır. İstanbul yarım

---

73 "Yunanistan'da Halıcılık", **Hakimiyet-i Milliye**, 29 Teşrinisani 1923, No: 953, s. 4.

74 "İstanbul'da Halıcılık", **İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, Kanunuevvel 1339, No: 2, s. 90.

asrı geçkin zamandır batılılar tarafından halı pazarı olarak tanınmıştır. Halıcılıkla ilgilenmek için yerli ve yabancı birçok mağaza kurulmuştur. Başta gümrük vergisi az olduğundan ticaret gelişmiştir. Gümrük vergisi zaman zaman artarak Birinci Dünya Savaşı öncesi %8'e kadar çıkınca sırf aktarma adına İstanbul'a uğrayan halı için, tüccardan bu vergiyi ödeyerek malın kıymetini boş yere arttırıp satılmasını tasvip etmektense gümrük transit ambarlarında bırakarak orada satmaya girişmişlerdir. Halı tüccarları Rıhtım Şirketinin haraçgüzarı olmuştur.

İstanbul'da toplanmakta olan halılar temizleme ve tamir etme işlemine tabidirler. Batılılar halıyı eskimiş, parlamış ve renkleri solmuş bir halde arzu etmektedirler. Bu ise kullanmakla mümkün olmaktadır. Bu durum karşısında tüccar ve zanaatkârlar halının suni olarak eskitilmesi meselesini araştırmaya başlamışlardır. Bunun üzerine İstanbul'da birtakım zanaatkârlar yaptıkları çalışmalardan sonra çeşitli madde ve kimyevi ecza ile işe çözüm bulmuşlar ama halının şehre ithaline gümrük vergisi engel olduğundan o zaman hükümete müracaat edilerek temizlik işlemi için şehre ithaline müsaade istemişlerdir. Buna çare olarak Hükümet %8 vergi alarak halının ithaline müsaade ve 6 ay zarfında temizlik ve ikmal edildikten sonra tekrar ihraç edildiği takdirde alınan verginin %7'sini iade etmek suretiyle vergi iadesi işlemini uygulamıştır. İthal edilecek halı gümrük memurları tarafından ölçülerin kıymeti belirlenip onun üzerinden vergi alınmıştır. Bu hal Birinci Dünya Savaşına kadar bu şekilde devam etmiştir. Savaşla birlikte gelenler kesildiğinden İstanbul halıcılığı da durmuştur. Mütarekenin ardından geliş gidiş tekrar başladıysa da bu kez gümrüklerde kıymet usulü kaldırılarak tarife usulü uygulandığı ve halı için de cüzi bir vergi talep edildiği için gelen halılar sahibi tarafından rıhtım antrepolarında tutulmayarak bu cüzi olan vergi kilosuna 7 kuruş ödeme ile şehre ithal edilmiştir. Artık transit ambarlarına gerek kalmamış, bu durum şehir içinde önemli bir faaliyet doğurmuş ve şehir halkına kazanç sağlamaya başlamıştır. Bu faydaların başlıcası halı, kilosuna 2 kuruş vergi verilerek şehre ithal edildiğinden hükümetin yararlanmasıdır. İstanbul'a senelik asgari olarak her biri 100 kilodan 2 milyon kilo sıkletinde 20 bin balya halı gelmektedir. Her bir balya 500 lira kıymetinde olduğuna göre şehre senelik 10 milyon liralık halı geliyor demektir. Hükümet kilosundan 7 kuruş almak şartıyla 140-150 bin lira raddesinde bir gelir temin etmektedir. Şehre ithal işleminde ve şehir içinde meydana gelecek alım satımlarda, temizlik fabrikalarına naklinde arabacılar ve hamallar çok kazanmaktadır. Temizlik için sayısız fabrikalar ve tamirat için çeşitli atölyeler oluşturulmuştur. Halı şehir içinde mağazalara ve hanlara yerleştirildiğinden birçok imkân sahibi yararlanmıştır. Dağılmış olan halıları bulup satın almak özellikle yabancı talipler için zor olduğundan satıcı ile alıcıya delalet etmek üzere pek çok ayak simsarları türemiştir. İthal olunan 10

milyonluk halı, tüccar ve esnafın arasında alım-satım suretiyle şehre yıllık asgari %10'dan 1 milyon liralık bir kazanç bırakmaktadır. İran ve Kafkasya'dan ithal edilen 10 milyonluk halıya karşılık doğu memleketlerinin muhtaç olduğu yerli ve yabancı emtiası transit olarak ihraç olunmakta, Türk tüccarları da senelik asgari 1 milyon lira kazanmaktadır. Halı alışverişleri Türk parasıyla olduğundan batı memleketlerine ihraç olundukça o oranda yabancı kambiyosu şehre girmektedir. Hükümet halı tüccarları, esnaf mağazalarından temettü vergisi almak suretiyle önemli bir gelir temin etmektedir.

Yine Mütareke Döneminde gümrüklerde tarife usulünün kaldırılması ile tekrar kıymet usulünün tatbiki ve bütün eşyadan %11 vergi alınmasına başlanması üzerine halı transit ambarları yeniden ihya edilmiş, tüccar tarafından ağır vergi ödenerek halının şehre ithalinden vaz geçilmeye başlanmıştır. Gelen halılar transit ambarlarında açılıp toplu bir halde bulundurularak müşterilere arz olunmuştur. Tüccar, Rıhtım Şirketinin haraçgüzarı olmuştur. Bu defa vergi iadesi işlemine de izin verilmediğinden halı şehre ithal edilememiştir. Bu işten en çok faydalanan Rıhtım Şirketi ambarlarının çoğunu halıya tahsis etmiştir. Gelen halıları genel bir antrepoya doldurarak önce oradan önemli bir yer ücreti alan Şirket, tüccara kiraladığı mahaller için de her 1 metre^2'ye 50-60 kuruş almaya başlamıştır. Rıhtım Şirketi, halı ticareti için takriben 8 bin metre^2 yer kaplamıştır. Genel yer ücreti ile birlikte aylık asgari olarak 8 bin liralık kazanç elde etmiştir. Halının temizlenmesine muhtaç olunduğundan ve vergi iadesi işleminin olmamasından dolayı Şirket fırsatı ganimet bilerek antrepo dahilinde bir de halı temizleme fabrikası kurmuş ve İstanbul'un önemli bir sanatı olan halı yıkayıcılığını tekel altına almıştır. Bu durum halı ticaretinde önemli bir buhran doğurmuştur. Hükümet almakta olduğu vergiyi kaybetmiş, yıkama ve tamirat fabrikaları kapanmış, nakliyecilerin, hamalların kazancı kesilmiş, mağazalar, dükkanlar ve emlak boş kalmış, gümrük transit antrepolarında bir yer tutarak iş yapacak derecede sermayesi olmayan küçük esnaflar ortadan kalkmıştır. Müşteri birinci elden mal almayı başardığından aracıların kazancı kaybolmuş, şehrin 2 milyon liralık transit ticareti mahvolmaya başlamıştır. Bunun üzerine tüccarlar Hükümete müracaat ederek memleketin kaybolan hakkının korunması adına dahilde tüketimi olmayan halının şehre ithaline müsaade ve kolaylık gösterilmesini talep etmişlerdir. Çeşitli birimler arasında bu meseleye dair görüşmeler yapılmakta iken milli hükümetin İstanbul'da kurulmasıyla İstanbul Hükümeti feshedilmiş, İstanbul halı ticaretine ait olan evrak Ankara'ya gönderilmiştir. Bu defa gümrüklerde kıymet usulünün kaldırılması ile yine tarife usulünün uygulanması ve halının ziynet eşyasından sayılmasıyla ülkeye ithali yasaklanmıştır. Sonradan ziynet eşyasında tarifede gösterilen verginin 12 mislinin alınmasıyla ithaline müsaade olunmuştur. Tarife

usulünün tekrar uygulanması ve halıdan 2 misli vergi alınması ile %11 vergi alınması arasında bir fark olmadığı için halı ticaretinde bir değişim olmamıştır. Gelen halılar yine şehre ithal edilmeyip transit antrepolarında satılmaya devam edilmiştir. Tüccarın arzusu ise malın şehre ithalidir. Bu süreçte halı ticareti günden güne mahvolmuştur. İstanbul'da gösterilen zorluğa binaen malın çoğu doğrudan Londra'ya sevk edilmiştir. Hükümet bazı kolaylıklar da göstermiştir. Vergi iadesi işlemini yeniden yürürlüğe koymuştur.

Halı ticaretinde bütün dünyaca merkez olarak İstanbul tanınmıştır. İstanbul yarım asrı geçkin zamandır bu vazifeyi yapmaktadır. Avrupa ve Amerika'nın en önemli ticarethaneleri çeşitlerini tedarik etmek için, halı satın almak üzere İstanbul'a gelmek zorundadırlar; fakat mevcut dönemde bu işi kısmen Londra üstlenmiştir. Bununla birlikte Avrupalıların gözünde en ucuz halı ancak İstanbul'dan alınabilir kanaati vardır. Bu yüzden birçok kurum faturalarına *Maison d'achait a Constantinople* ibaresini koymaktadır. Gönderilenlerin bir kısmının doğrudan doğruya Londra'ya sevk edilmesi İstanbul'un aracılığına gerek bırakmamaya başlamıştır. Bu durum endişeye sebep olmaktadır. İstanbul'a Bombay ve Benderbuşir yoluyla gelenler tamamen kesilmiş gibidir. O limanların ihracatı doğrudan Londra'ya gitmektedir. Afganistan ve Güney İran vilayetleri ürünü olan halılar Londra'da İstanbul'dan daha ucuza satılmaktadır. Mevcut dönemde İstanbul'a kuzey yoluyla gelen malların bir kısmı uğramaktadır. Çoğu doğrudan Londra'ya sevk edilmektedir. Avrupa ve Amerikalı tüccarlar ihtiyaçlarını Londra'dan kolaylıkla temin etmekte ve İstanbul'a gelmeye gerek görmemektedir. İstanbul'dan hicret eden bir kısım Ermeni halı tüccarları ise İran'a kadar sokularak satın aldıkları halıları Londra'ya sevk etmektedir.

Sonuçta her taraftan gösterilen zorluklar neticesi İstanbul halı ticareti mahvolmuştur. Halı ticaretinin tamamen elden kaçırılmasından korkulmaktadır. Anadolu'dan göç eden Rumlar sayesinde halı sanat ve ticaretine yeni başlamış ve halı tezgâhları açmış olan Yunanistan bu işin memlekette gelişmesi için İran transit ticaretini kendi limanlarından birine çekmek adına çalışmaktadır. Diğer taraftan İngilizler tarafından nakliyenin Bağdat'tan icrası için Bağdat-Tahran – Tebriz yollarına önem verilmektedir. Gelişmenin kaydedilmesi için atılması gereken adımlar sıralanırken yabancı halılarının memlekete ithalinin Türkiye'nin dahili halılarının kıymetine halel getirmeyeceği de vurgulanmıştır. Anadolu halısının ve İran halısının alıcısı farklıdır. Anadolu halısının satış yeri İstanbul ve İzmir'dir. Tüm dünyanın halı pazarı İstanbul olduğu için İstanbul'a gelen müşteriler Anadolu halısı da alırlar, bu şekilde yabancı halıları Anadolu halılarının da satışına sebep olurlar. İstanbul'dan halı pazarı kalkarsa yalnız

Anadolu halısı almak üzere hiç kimsenin İstanbul'a veya İzmir'e gelmeyeceği vurgusu yapılmaktadır.[75] Türkiye'nin dış ticaretine ilişkin sayılan sorunlar ileriki yıllarda da karşımıza çıkacaktır.

Sonuç

Siyasi ve ekonomik önemli değişimlerin ve gelişmelerin yaşandığı 1923 yılı aynı zamanda dış ticaret rejiminin belirlendiği, savaş yıllarının ardından ticari ilişkilerin yeniden tesis edildiği, ticari anlamda da normalleşme adımlarının atıldığı bir yıldır. Lozan Barış Antlaşması dahilindeki Ticaret Sözleşmesi gelecek 5 yıl için gümrük tarifesini belirlerken Türkiye'nin aynı yıl Lozan Barış Antlaşmasına taraf olmayan devletlerle ticaretini düzenlemeye yönelik anlaşmalar yapmaya giriştiği görülmüştür. 1923 yılı dahilinde başlayan temaslar Polonya gibi ülkelerle aynı yıl içinde sonuçlanmış, pek çok ülkeyle ise ilerleyen yıllarda ticari ilişkileri sistemleştiren anlaşmalar yapılması ile sürecin nihayete erdiği gözlemlenmiştir. Türk ve yabancı basın ticari ilişkilerin tesisi ve ilerlemesi sürecini desteklerken yabancı ticaret odalarının açılması, savaş dönemine ait kısıtlamaların kaldırılması gibi 1923 yılında ve özellikle Lozan sonrası süreçte devletlerarası girişimlere şahit olunmuştur.

1923 yılının ekonomik gelişmeleri içerisinde Türkiye'nin dış ticaretini ele aldığımız çalışmamızda ülkenin dış ticaretini 1923 yılı Ticaret-i Hariciye İstatistiğinden takip ettik. 1923 yılında Türkiye, yayınladığı ticaret istatistiklerine göre dış ticaretinde 60 milyon liralık bir açığa sahiptir. Söz konusu istatistiklerden görülmektedir ki Türkiye'nin ithalatında işlenmiş maddeler ilk sırayı alırken ihracatta gıda maddeleri ön plana çıkmaktadır. Ürün grupları açısından ithalatta pamuk ve ürünleri göze çarparken ihracatta tütün ve meyve-sebze başta gelmektedir. Söz konusu istatistiklerden görüldüğü kadarıyla İtalya, İngiltere ve Fransa Türkiye'nin dış ticaretinde öne çıkan ülkelerdir. İthalatta İtalya, ihracatta ise İngiltere ilk sırayı almaktadır. Türkiye'nin çoğunlukla ticaret yaptığı ülkeler karşısında açık verdiği tespit edilmiştir.

Türkiye'nin 1923 yılında dış ticarette kaçakçılık ve savaş nedeniyle bazı ürünlerin pazarlarını kaybetmesi, Türk tüccarların doğrudan dünya ticaret piyasaları ile ilişki kurmak yerine aracıları tercih etmesi, Osmanlı Bankasının Türk tüccarını yeterli derecede desteklememesi gibi sorunlarla karşı karşıya kaldığı anlaşılmıştır. Dünya piyasalarındaki dalgalanmalar da Türkiye'yi etkilemiştir. Türkiye ticaretinde önde gelen iki şehir İstanbul ve İzmir'dir. İthalatta İstanbul

75 "İstanbul Halı Ticareti Hakkında", **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Ağustos 1923, No:900, s. 4.

ve Galata ihracatta ise İzmir gümrüğü öne çıkarken diğer gümrüklerin faaliyetleri çok sınırlıdır. Keza İstanbul ve Haydarpaşa limanları 1923 yılında ithalat ve ihracatının en yoğun limanlarıdır. Bununla birlikte 1923 yılında İstanbul ve İzmir şehirlerinde dış ticareti olumsuz etkileyen etmenler söz konusudur. İstanbul limanının geri kalmış bir görünüm arz etmesi, transit ticaretteki mevkiinin zarar görmesi ve İzmir yangının ticareti sekteye uğratması bu sıkıntıların başlıcası olarak tespit edilmiştir. Sayılan sorunların dışında alt yapı eksikliklerinin dış ticareti sıkıntıya soktuğu gözlemlenmiştir. 1923 yılında Türkiye ihracatında öne çıkan halıcılık, meyve-sebze özellikle de üzüm gibi ürünlere ait sıkıntıları çözmeye yönelik girişimler de göze çarpmıştır. Yunanistan ise pek çok sahada Türkiye'ye rakip bir görünüm arz etmiş, özellikle şehbenderlerin, uzmanların raporlarında Yunanistan'ın ticari faaliyetleri yakından incelenmiştir. Burada Türkiye'den giden Rumların ticari faaliyetleri de önem arz etmiştir. Sonuç itibariyle Türkiye'nin kurtuluş mücadelesinin ardından diplomatik mücadelesini gerçekleştirdiği önemli siyasi gelişmelerin yaşandığı 1923 yılında Türkiye aynı zamanda iktisadi ve ticari olarak da dünyada yerini almak adına adımlar atmış, dış ticaretin gelişimi için çeşitli sorunlarla mücadele etmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri[76]

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)

Resmî Yayınlar[77]

1339 Senesine Mahsus Ticaret-i Hariciye İstatistiki, Hilal Matbaası, İstanbul 1340.

Ticaret Raporları, Matbaa-yı Amire, İstanbul 1340.

Süreli Yayınlar[78]

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası

Hakimiyet-i Milliye

Türkiye İktisat Mecmuası

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Aydemir, Şevket Süreyya, **Cihan İktisadiyatında Türkiye**, 1931.

Boratav, Korkut, "1923-1929 Yıllarının İktisat Politikası Açısından Değerlendirilmesi", **Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Tarihiyle İlgili Sorunlar Sempozyumu**, Yay. Haz. Atilla Aksoy ve Mustafa Pirili, İstanbul Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunları Derneği Yayını, İstanbul 1977, s.39-52.

Bozkurt, Hıdır, **Türkiye Cumhuriyeti-SSCB Ticari İlişkiler: 1923-1938**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2019.

Bulut, Semih, **Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, Ankara 2020.

Hines, Walker, **Türkiye'nin İktisadî Bakımdan Umumi Bir Tedkiki 1933-1934**, C IV, Köy Öğretmeni Basımevi Ankara.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası (1. Sayısı-1923), çev. Zekeriya Kurşun, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul 2007.

76 Arşiv belgelerinin ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

77 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

78 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

İzmir Büyükşehir Belediyesi, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923**, Stil Matbaacılık, İstanbul 2004.

Kaştan, Yüksel, "Cumhuriyeti'nin Kuruluş Sürecinde Oluşturulan Türkiye Polonya İlişkilerine TBMM Tutanak Defterleri Işığında Analitik Bakış", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C 2, S 3, Temmuz 2016, s. 48-73.

Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye 1923-1929**, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Kurmuş, Orhan, "1916 ve 1929 Gümrük Tarifeleri Üzerine Bazı Gözlemler", **Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar**, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı, s. 182-209.

Meray, Seha, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler Konferansda İmzalanan Senetler (30 Ocak ve 24 Temmuz 1923)**, İkinci Takım C II, YKY, İstanbul 1993.

Öncü, Ali Servet, Cevizliler, Erkan, "Türkiye Cumhuriyeti ile Avusturya Cumhuriyeti Arasında 28 Ocak 1924 Tarihinde İmzalanan Dostluk Antlaşması, İkamet ve Ticaret Mukaveleleri", **Turkish Studies**, C 8, S 5, 2013, s. 531-557.

Özçelik, Mücahit, "Türk Kaynaklarında İstanbul'un İtilaf Devletleri'nce Tahliyesi", **Belleten**, C 76, S 276, Ağustos 2012, s. 647-671.

Saral, Emre, "Türkiye-Macaristan Dostluk Antlaşması (18 Aralık 1923), **Halil İnalcık Armağanı III**, Ed.: Ahmet Özcan, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2017, s. 155-180.

Serin, Necdet, **Dış Ticaret ve Dış Ticaret Politikası: 1923-1973**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1975.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları**, TTK Yayınları, Ankara 1983.

Tezel, Yahya Zekai, **Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

İnternet Kaynakları

Erdal Bilgiç, "Atatürk Döneminde İmzalanan Türk-Sovyet Ticaret Anlaşmaları" **Atatürk Ansiklopedisi**, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-imzalanan-turk-sovyet-ticaret-anlasmalari/?pdf=3822 ,(Erişim Tarihi: 23 Eylül 2023), s.1-6.

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc001/kanuntbmmc001/kanuntbmmc00100295.pdf. (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2023).

https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200440.pdf (Erişim Tarihi: 30 Ağustos 2023).

CUMHURİYET İLAN EDİLDİĞİNDE TÜRK EKONOMİSİNİN GÖRÜNÜMÜNE DAİR İNGİLİZ GÖRÜŞLERİ

Arda BAŞ*

ÖZET

Osmanlı Devleti, son yüz yılını ağır siyasi ve askeri bunalımların yanında büyük ekonomik krizlerle geçirmiştir. Bu bunalımlı süreçte Osmanlı Devleti ekonomisini hedef alan başlıca Batılı ülkelerden biri İngiltere'dir. İngiltere'nin Osmanlı Devleti ekonomisi üzerindeki etkinliği 1838 Balta Limanı Anlaşması ile artmıştır. İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki siyasi etkinliğini de bu süreçte güçlenmiştir. Ekonomik ilişkiler, iki devlet arasındaki ilişkilerin son yüzyılına damga vurmuştur.

İngiltere, ekonomik ilişkilerin siyasi alandaki yansımalarını ve kendisine sunduğu imkânları değerlendirmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik durumu yakından izlemiştir. İngiltere'nin Türkiye'deki ekonomik hayata dair gözlemleri ve ilgisi Osmanlı Devleti'nin yenildiği I. Dünya Savaşı sonrasında da devam etmiştir. Anadolu'da Türk milliyetçilerinin başlattığı Millî Mücadele neticesinde kurulan yeni Türk Devletinin ekonomik durumu ve politikası İngiltere için hayati derecede önem taşımaktadır. I. Dünya Savaşı'ndan galip ayrılmasına rağmen ağır ekonomik kayıplarla karşı karşıya olan İngiltere, Türkiye ve Orta Doğu'daki ekonomik çıkarlarını muhafaza etmek ve bunun kendisine sağlayacağı siyasi etkinliği sürdürmek istiyordu. İngiltere'nin Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda Türk ekonomisine dair gözlemleri Türk-İngiliz ilişkilerinin nasıl bir seyir izleyeceğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. İngiltere'nin bu konudaki gözlemleri Türk ekonomisinin 1923 yılındaki genel görünümüne dair dışardan bir gözlem olması açısından önemlidir.

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu 1923 yılında Türk ekonomisinin genel görünümü İngiliz Ulusal Arşivinden alınan belgeler ışığında incelenecektir. Türk-İngiliz ilişkilerinin büyük bir dönüşüm yaşadığı 1923 yılında iki ülke ilişkilerinde yaşanan değişimin üzerinde, Türk ekonomisinin durumunun etkisi tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Cumhuriyeti, İngiltere, Türkiye Ekonomisi, Lozan Antlaşması, İzmir İktisat Kongresi.

* Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bolu/Türkiye, arda.bas@ibu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4789-9220

BRITAIN'S EVALUATIONS OF THE STATE OF THE TURKISH ECONOMY WHEN THE REPUBLIC WAS PROCLAIMED

ABSTRACT

The Ottoman Empire went through political and military depression as well as economic crises in the last one hundred years of its existence. With the Ottoman Empire in such turmoil, Western nations sought to expand their influence over the Ottoman economy, particularly Britain, whose influence grew with the 1838 Treaty of Balta Liman. The last one hundred years of the Ottoman Empire was marked by its economic relations with Britain, which also increased Britain's political influence over the Ottoman Empire.

Britain followed the state of the Ottoman economy closely to seize the political opportunities that arose from the economic relations, and maintained this interest in the Turkish economy after World War I. The economic situation and the economic policy of the new Turkish state founded in Anatolia as a result of the National Struggle of the Turkish nationalists was of utmost importance for Britain. At a great economic loss despite winning the World War I, Britain sought to protect its economic interest and political advantage in Türkiye and the Middle East. Britain's observations of the Turkish economy at the time when the Republic of Türkiye was founded was important in that it could provide an overview of the economy in 1923 and provide clues about the course Turkish-British relations would take.

The present study aims to provide an overview of the Turkish economy in 1923, the year the Republic of Türkiye as founded, based on documentary evidence obtained from British National Archives, and to discuss how the state of the Turkish economy in 1923 influenced the radical change in Turkish-British relations.

Keywords: Republic of Türkiye, England, Turkish Economy, Treaty of Lausanne, Izmir Economic Congress.

Giriş

19. yüzyıl bir "Pax Britannica" çağıdır. Ancak bu bir İngiliz barış ve güven çağı değil İngiltere'nin uluslararası nizama yön verdiği, hegemonik güç olarak barış ve savaşlar üzerinde belirleyici olduğu döneme işaret eder.[1] I. Dünya Savaşı, İngiltere açısından hegemonyasının sona erdiği bir dönemin kapsısını açmıştır. 19. yüzyılda savaş ve barışın kendi kontrolünde olduğunu düşünen İngiltere bu üstünlüğünü kaybetmiştir. Dünya ekonomisini domine eden İngiltere ekonomisi savaşın dünya ekonomisinde yarattığı yıkım ile ekonomik bunalıma girer. 1918'de savaş bittiğinde küresel çapta para ve finans düzeni onarılamaz şekilde tahrip olmuştur. Savaş boyunca sıkı bir para politikası izleyen İngiltere, savaşın sonunda artık bu sistemi sürdüremeyeceğini açık bir şekilde görür. Büyük savaşların ardından yaşanan ekonomik canlanma I. Dünya Savaşı sonrası da görülmüş ancak bu bir yıl içinde sönümlenmiştir. Artık pahalı İngiliz ürünlerinin pazarlanabileceği bir Avrupa pazarı yoktur. Çünkü Avrupa'da alım gücü çok sert bir şekilde düşmüştür. İngiliz şirketlerin fiyatları geri çekmesi, ihracatta yaşanan gerileme ve kapanan şirketlerle birlikte İngiliz ekonomisi 1921'de tarihinin en ağır depresyonuna girer.[2]

Bu ekonomik şartlarda Türkiye'deki İngiliz yatırımları ve kurulan ekonomik ilişkiler İngiltere için büyük önem taşıyordu. Zaten İngiltere, Türk ekonomisinin önemli aktörlerinden biriydi. Osmanlı Devleti 19. yüzyılda Avrupa ile ekonomik ilişkilerini geliştirirken, iki taraf arasındaki ilişkinin belirleyicilerinden biri İngiltere ile imzalanan ve daha sonra diğer Avrupa ülkelerini de içine alan 1838 Ticaret Anlaşması oldu. Bu anlaşmayla Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki dış ticaret hacmi hızla büyüdü. 1830 sonrası yıllık büyüme %5'i geçti. Ancak Osmanlı Devleti aleyhine bir büyüme gerçekleşti. Dış ticaret açığı Avrupa ekonomisinin hızla büyüdüğü bir dönemde Osmanlı ekonomisinin kronik sorunu haline geldi. 1850'ye gelindiğinde İngiltere için Osmanlı Devleti en büyük 3. ihracat pazarı haline geldi. Üstelik 1838 Ticaret Anlaşması, Osmanlı-İngiliz ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesinin ötesinde bir anlam taşıyordu. Osmanlı ekonomisi bu anlaşmayla dünya ekonomisi ile daha fazla bütünleşti. Anlaşmadan önce İstanbul'daki İngiliz diplomatlar hükümetlerine hazırladıkları raporda Osmanlı Devleti ile yürütülen ticarette karşılarına çıkan bürokratik zorluklar ve ticari yasaklardan şikâyet ediyordu. İngiltere bu engelleri 1838 Ticaret

1 Bilsay Kuruç, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 4.

2 Kuruç, **age.**, s. 15-16.

Anlaşması ile sadece kendisi değil Avrupalı ülkeler içinde aştı.[3] 1838 anlaşması ve sonrasında yapılan anlaşmalar ile Osmanlı Devleti kendi topraklarında ticareti denetlemesi sınırlanıyor ve istediği tüccara tekel haklarının verilmesinin önüne geçiliyordu. Yerli tüccar, iç gümrükler ve kapitülasyonlarla ikinci plana itildi. Azınlıklar sahip oldukları yabancı ülkelere ait pasaportlarla Osmanlı yargı ve vergi sisteminin dışında Türkiye'de iş yapan yabancı tüccarların aracı firmalarını kurdular.[4] Üstelik aynı dönemde Osmanlı Devleti'nin bütçe politikası ekonomik problemdeki açmazların temelini oluşturuyordu. Bütçe açığını kapatmak için dışarıdan borç alınıyor, borçlar bu şekilde çevrildikten sonra toplanan vergilerle alınan borçlar ödenmeye çalışılıyordu. Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda bu açmazdan kurtulmak ekonomideki en önemli hedeflerden biriydi. Bunun için dış açık vermemek ve dış ticaret ve dövizi kontrol ederek vergi gelirlerini artırmak gerekiyordu.[5] Zaten İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlarda dış ticaretin geliştirilmesi için yeni düzenlemede ihtiyaç olduğunun altı çizilmiştir.[6]

İngiltere'nin Türk ekonomisi üzerindeki hâkimiyeti I. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte ilk ciddi sarsıntılarından birini yaşadı. Osmanlı Devleti tarafından alınan kararla 1 Ekim 1914'ten itibaren tüm kapitülasyonların kaldırıldığı duyuruldu. Kısa süre sonra savaşa dahil olan Osmanlı Devleti'nin bu kararına en sert tepkilerden biri İngiltere'den geldi. İngiliz Hükümeti savaş boyunca Osmanlı Devleti ile kurulan ekonomik ilişkilerin geleceğine dair çalışmalar yaptı. Bunlardan en önemlisi 1915'te kurulan "Asya Türkiye'sini İnceleme Komisyonu" tarafından hükümetin bölgede izlemesi gereken politikalar hakkında raporlar hazırlamakla yükümlü yapıydı. Komisyon 1915'te hazırladığı ilk raporunda "İngiltere için Asya Türkiye'sindeki ekonomik menfaatleri korumak vazgeçilmez hedeflerden birisi olmalıdır" denilerek İngiltere açısından bölgenin ekonomik önemine vurgu yapılmıştır.[7]

İngiltere, I. Dünya Savaşı'ndan galip çıktı. Ancak yukarıda da değinildiği gibi ekonomik tablo oldukça kötüydü. İngiltere, savaş sonrası mağlup devletlerle

---

3 Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, s. 69-70.

4 Çağlar Keyder, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s. 10.

5 Kuruç, **age.**, s. 291.

6 Ayşe Afetinan, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923**, TTK Yayınları, Ankara 1989, s. 43.

7 Mustafa Önalan, **Milli Mücadele Döneminde Türk-İngiliz Münasebetleri (1918-1923)**, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Kahramanmaraş 2008, s. 61.

masaya oturduğunda başlıca hedefi onların dış ekonomik ilişkilerinin mümkün oldukça kontrol altında tutmaktı. Bu karmaşık ve kapsamlı bir politikaydı. Ancak savaş sonrası mağlup devletler üzerinde kurulan hegemonyanın katlanarak artmasına sağlayan, ticareti bu yolla kontrol altında tutan, sermayeyi, imtiyazları, dövizi, vergiyi, hatta siyasal yaşamı etkileme imkânı sağlayan bir yaklaşımdı. [8]

I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde ve savaş esnasında İttihat ve Terakki Hükümetinin aldığı kararlarla Osmanlı Devleti üzerindeki ekonomik çıkarları sarsılan İngilizler, savaş sonrası İstanbul'u işgal edince bu çıkarları yeniden elde etmek, sahip oldukları ayrıcalıklara kavuşmak için harekete geçmişlerdir. Dahası kapitülasyonlar gibi ayrıcalıkları yeniden elde etmeye çalışan İngilizler yeni imtiyazlar elde etmek için uğraşmışlardır.[9] İstanbul'da bulunan işgal kuvvetleri Mondros Mütarekesi sonrası Türk tarafını Sevr Antlaşması'nı kabul etmeye zorlamak için İstanbul'da ekonomik ve mali krizin derinleşmesini sağlayarak ekonomik yaptırım ve krizlerle Türk tarafının direncini kırmayı hedeflemişlerdir.[10]

İngiliz hükümeti hedeflerine ulaşmak için detaylı bir Türkiye politikası oluşturmakla meşgulken, İngiliz sermayedarlar ise 1920 yılının sonuna gelindiğinde Türkiye ile yapılacak barışın uzamasından şikâyetçiydi. Çünkü savaş sonrası canlılık içinde olan ekonomide kısa sürede küçülme ortaya çıkacaktı. İngiliz tüccarlar şu anda Türkiye'de yaptıkları ticaretten iyi para kazanıyorlardı. Ancak kalıcı bir barış yapılmadan bunun devam etmesi mümkün değildi. Üstelik İngiltere, Türk ekonomisinde diğer rakipleri ile karşılaştırıldığında üstün konumunu devam ettirmezdi. Yavaş yavaş diğer ülkeler Türk ekonomisinden daha fazla pay almaya başlamışlardı.[11]

İngiliz tüccarlar beklenen bir şekilde talepteki azalma ile zor duruma düştü. Üstelik bunda İstanbul'un İtilaf devletlerince işgal edilmesi gibi son derece hatalı bir kararın etkili olduğunu düşünüyorlardı. Çünkü Anadolu onların ticaretinde ana pazardı. İşgal ile birlikte bütün yatırım ve ticaret durdu.[12] Üstelik alınan önlemlere rağmen 1922 yılına gelindiğinde İngiltere Almanya'dan savaş tazminatlarını

---

8 Kuruç, **age.**, s. 510.

9 İsmigül Çetin, **Milli Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kayseri 2013, s. 135.

10 Çetin, **agt.**, s. 301.

11 Tuğçe İnceoğlu (Ed.), **İstanbul'da İşgal Günleri Milli Mücadele Yıllarında İngilizlerin Ticari ve Siyasi Projelerinin İlk Defa Yayınlanan Belgeleri**, Çev.: Haluk Kardaş, Alp Burak Suer Kardaş, Cem Zafer, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s. 293.

12 İnceoğlu, **age.**, s. 131-133.

alamıyor, Çarlık Rusya'sının verdiği imtiyazlar ve yaptığı borçlanmalardan tahsilat yapamıyordu. İngiliz sermayedarları zor duruma sokan bu tabloda hükümetlerini savaş sonrası İngiliz ekonomik çıkarlarını koruması için daha sert politikalar izlemesi yönünde sıkıştırmaya başladılar. [13]

İngiliz tüccarlar bu şikâyetlerinde kendileri açısından haklıydı. 1919 yılından itibaren Osmanlı Devleti, özellikle de İstanbul ekonomik bir kaosun içindeydi. Bu kaos yapısal problemler kadar aynı zamanda İstanbul'da İngiliz, Amerikan, Fransız ve İtalyan komiserlerinin direktifleri ile alınan kararların yarattığı karmaşaydı. İstanbul Hükümeti ile birlikte İstanbul'da beş ayrı hükümet varmışçasına alınan kararlar sorunları karmaşık hale getiriyordu. Tüm bu karmaşa içinde İngilizlerin odaklandığı asıl mesele Türk ekonomisinin ayağa kalkmasıydı. Çünkü ekonomik çıkarların korunması ve borçların tahsili için bu bir zorunluluktu. Türkiye'de işletilmeyen madenler işletilmeli, tarımsal ve hayvansal üretim daha modern bir şekilde yürütülerek artırılması için makineleşme ve modern üretim tekniklerinde destek olunmalıydı. Türkiye, İtilaf devletlerine borçlarını ancak bu şekilde ödeyebilirdi. Hükümete göre İngiliz tüccarlar karşılarına çıkan engeller ve güçlükleri aşmak için çalışmalı Türkiye'nin dış ticaretinde elde edilen pazar İngiliz tüccarların girişimi ile başka ülkelere kaptırılmamalıydı. İngilizler için Türkiye'de iş ve girişim zamanıydı.[14]

İngiltere'nin Türk ekonomisinde hegomonyasını sürdürmeye çabaladığı günlerde Türk ekonomisi ciddi bir dönüşüm içindeydi. Türk ekonomisi I. Dünya Savaşı'nda büyük zarar görmüş ancak aynı süreçte II. Meşrutiyet'in ilanın ardından başlayan özel girişimcilik savaş esnasında hız kazanmıştır. Tarımsal üretime dayanan Türk ekonomisi savaş esnasında dönüştü. Savaş boyunca sınırlanan ithalat ile büyük kentlerin ve ordunun iaşesi Anadolu'ya kalmış bu tarımsal ürünlerin metalaşması, sermaye birikimini, şirketleşme gibi pek çok şeyi beraberinde getirmiştir. Yüksek enflasyon ve emisyon hacmindeki artış sermaye birikimini hızlandırdı.[15] Ekonominin millileştirilmesi için zorlu ancak uygun bir ortam vardı.

İngiltere, İstanbul ve Anadolu'da başlıca işgal gücü, isyanların ve Yunan işgalinin gerek ekonomik gerek silah olarak başlıca destekçisi olarak Türk tarafını, arzu ettiği şekilde barışa ya da teslim olmaya zorlamak için elinden

---

13 Kuruç, **age.**, s. 489.

14 İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989, s. 24-27.

15 Kuruç, **age.**, s. 300.

geleni yaparken, kendi hegemonyasına meydan okuyan Türk milliyetçilerini başlıca tehditlerden biri olarak görüyordu. Ancak Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının adım adım Milli Mücadele'yi zafere doğru taşımaları İngiltere'yi Türkiye ile ilgili politikasını değiştirmeye zorladı. İngiltere, Milli Mücadele yıllarında Türk ekonomisinin millileştirilmesi için atılan adımlar karşısında etkili bir karşı politika geliştiremedi. Yunan ordusunun Anadolu'da uğradığı hezimetle İngilizler, Türklerle dost olmanın önemini daha fazla vurgulamaya başladılar.[16] Milli Mücadele devam ederken Türk tarafının ekonomik bağımsızlık istediği İngiliz basının da sık sık dile getirilmekteydi.[17] Lord Curzon, "kendi cenahımızda dost" bir Türkiye arzu ediyoruz diyordu. Winston Churchill, Haziran 1921'de Türklerle "hakiki ve sürekli" bir barışın önemine vurgu yapıyordu. İngiliz basınında Türk milleti ile ticarete ve dostça ilişkilere yeniden başlamak yönündeki istekler dile getirilmeye başlandı.[18] İngilizler bir yandan da Mondros Mütarekesi sonrası işgalin ekonomileri üzerindeki etkisini tartışıyordu. Avam Kamarasında işgalin maliyeti üzerine soru soran milletvekillerine Başbakan 29.115.000 sterlin olarak açıklamıştı.[19] Ancak iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ilişkilerde yeni dönemde İngilizler dikkatli olmalıydı. Çünkü Lozan sonrası İngilizlerin karşısında "bağımsızlığını kazanan, esaret zincirini kıran" Türkler vardı. Bu yeni durum İngiltere'yi Türkiye politikasında en zorlayacak unsurlardan biri olacaktı.[20] Mustafa Kemal Paşa da Milli Mücadele sonrası ekonomik bir bağımsızlık savaşı başladığına dikkat çekiyordu. Öncelikli hedeflerden biri elde edilen siyasi bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla taçlandırılmasıydı. [21]

Milli Mücadele devam ederken Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğindeki TBMM'nin gümrük tarifelerini 1916'ya göre 16 kat artırması, İttihat ve Terakkinin korumacı politikasını sürdürmesi Lozan'da en tartışmalı konulardan biri oldu. Türk tarafı bu konuda uzlaşma sağlanması için çok sınırlı da olsa geri adım attı. Ancak Lozan'da Türklerle masaya oturanlar ciddi oranda yükseltilmiş gümrük artışları

16 Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev.: Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 255-256.

17 Aylin Hacihanifioğlu, **Millî Mücadele'nin İngiliz Basınındaki Yankıları (1919-1922)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 106, 128.

18 Jaeschke, **age.**, s. 255-256.

19 Salahi Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre İşgal Gücünün Türkiye'deki Son Günleri ve Cumhuriyetin Kuruluşu", **Belleten**, C 42, S 165, Ocak 1978, s. 126.

20 **TNA**, FO, 371/9176/JE10937/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 1 Kasım 1922.

21 Asaf Özkan, "Milli Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", **Belleten**, C 79, S 283, Aralık 2014, s. 1136-1137.

ile karşı karşıya kaldılar.[22] Lozan'da aynı zamanda kapitülasyonlar konusunda bir başarı elde edilmişti. Ancak başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkeler kendi uyruklarının Türk topraklarındaki ekonomik ayrıcalıklarını sonlandırmamak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Osmanlı döneminde yürüttükleri kârlı ticaretten vazgeçmek istemeyen sermaye sahipleri hükümetlerinin politikasını bu konuda da etkilemeyi başarıyorlardı. Bir diğer problem Türkiye'nin uzun süredir ekonomisinin millîleştirilmesi meselesini tartışmasıydı. Ankara'daki yeni hükümet bu konuda II. Meşrutiyet döneminde izlenen politikanın zihniyet olarak takipçisiydi. Ancak uzun savaş yıllarında harap olmuş ülkenin özellikle altyapı ve ulaştırma yatırımlarında yabancı sermayeye ihtiyacı vardı. Bu nedenle sık sık yabancı sermayeyi ülkeye davet eden açıklamalar yapıldı.[23]

Mustafa Kemal Paşa, İzmir İktisat Kongresi'nin açılışında yaptığı konuşmada Türkiye'nin ekonomik gelişmesi için çareler bulmak için bu toplantının yapıldığını, ihmal ve gafletler nedeniyle Türk ekonomisinin gördüğü zararı telafi etmek için çalışacaklarını vurgulamıştır. Mustafa Kemal Paşa, ekonomide karşı karşıya kalınan sorunun "milli bir devir yaşanmamasına" bağlıyor, siyasi ve askeri zaferlerin "ne kadar büyük olursa olsun iktisadi zaferlerle taçlandırılmazsa" sürekli bir başarı elde edilmeyeceğini vurguluyordu. Mustafa Kemal Paşa konuşmasında yabancı sermaye karşıtı olmadıklarını Türkiye'nin sermayeye ihtiyacı olduğunu, Türk kanunlarına uydukları sürece yabancı sermayeye gerekli teminatları verecekleri söylemiştir. Lozan Konferansının kesintiye uğramasında Tanzimat Döneminden beri Türkiye'yi ekonomik olarak esaret altında tutan yabancı sermayeye artık bu düzenin devam etmeyeceğinin mesajının açık bir şekilde verilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Türklerin kesin askeri zaferler kazanmasına rağmen barışa kavuşamamasının ardında ekonomik sebepler olduğunu, Türk milletinin iktisadi hâkimiyeti temin etmesi halinde gerçek manada ilerlemeye, güçlenmeye başlayacağını ve elde edilen başarının kalıcı hale geleceğine dikkat çekmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre "hakikî düşmanlarımızın muvafakat, bir türlü rıza göstermedikleri budur"[24] Mustafa Kemal Paşa, yabancı sermayeye karşı olmayan ihtiyatlı bir tutum benimsiyordu.[25] 1923'te yabancı sermaye, ağır bir yokluk içinde olan Türk ekonomisini canlandırmak için gerekli görülmüştü. Sık sık yabancı sermaye

22 Keyder, **age.**, s. 94.

23 Özkan, agm., s. 1136-1137.

24 Afetinan, **age.**, s. 57-69.

25 Murat Koraltürk, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim, İstanbul 2011, s. 105.

karşıtı olunmadığı mesajı da bu nedenle verildi. Ancak iki taraf arasında bir "soğukluk" ve güven bunalımı vardı. [26] Kongre Başkanı Kazım Karabekir Paşa ise yabancı sermayeye karşı olmadıklarını, ancak artık kendilerinin üretecekleri ürünleri dışardan alma usulünden vazgeçilerek "beşikten mezara kadar ecnebi mallara bürünmekten" kurtulunması gerektiğine dikkat çekmiştir. [27]

İktisat Vekili Mahmut Esat Bey de basın mensuplarına verdiği demeçte, İngiliz ve Yunan basınında İzmir İktisat Kongresi'nde yabancı düşmanlığı yapıldığına dair bazı haberler çıktığını belirtmiş, bunların kasıtlı söylenmiş yalanlar olduğuna dikkat çekmiştir. Türk kanunlarına uygun olduğu sürece yabancı sermayeye karşı olmadıklarını, bunun da en önemli göstergesinin Chester İmtiyazı olduğunu belirtmiştir. [28]

Verilen mesajlarla İzmir İktisat Kongresi ekonomik olmasa bile siyasi bir başarı sağladı. Rejimin adının henüz konmadığı ve belirsizliklerle dolu başlayan 1923 yılında Mustafa Kemal Paşa kongrenin açılış konuşmasında Osmanlı Devleti dönemindeki uygulamaları eleştirerek verdiği mesajda artık yeni bir dönem başladığını ve eski uygulamaların terk edildiği dünyaya açık bir şekilde duyurdu.[29]

Aslında İzmir İktisat Kongre'sinde vurgulanan ekonomik politika İttihat ve Terakki Partisi'nin 1913'te uygulamaya koyduğu Milli İktisat politikasının devamı niteliğindeydi.[30] Milli ekonomiyi kurmak ve ekonomiyi güçlendirmek hedefini gerçekleştirmek isteyen kongre, Zafer Toprak'ın tanımlamasıyla "meslekçi-devletçi" bir ekonomik politika vaz ediyor, aynı zamanda kolektivist anlayışı ret ederek, Lozan Konferansının kesintiye uğradığı bir dönemde Batı'ya güvence veriyordu. Dönemin ekonomik politikası bu nedenle liberal olarak tanımlansa da milli iktisattı.[31]

Cumhuriyet kurulduğunda Türkiye'de 500 Milyon Lira yabancı sermaye vardı. Yeni cumhuriyet yabancı sermayeye karşı değildi. Ancak bunun gelme biçimi değişmeliydi. Osmanlı Devleti için yabancı sermaye doğrudan yatırımdan ziyade istikrazlardan oluşuyordu. İttihat ve Terakki Partisi ise yabancı sermayeyi

---

26 Kuruç, **age.**, s. 438.

27 Afetinan, **age.**, s. 86.

28 Afetinan, **age.**, s. 8.

29 Kuruç, **age.**, s. 303.

30 Erik Jan Zürcher, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", Çev. Özgür Gökmen, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Kemalizm"**, C 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s. 52.

31 Koraltürk, **age.**, s. 101-103.

ticaret ve demiryolu şirketleri ile çekmişti. Türkiye Cumhuriyeti doğrudan yatırım yapacak yabancı sermaye istiyordu. 1920'lerde yabancı sermaye ile ilgili bu yaklaşım yabancı yatırımcıları 2/3'ünün üretim alanında yer almasını da sağladı.[32] Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1922'de meclisin açılış konuşmasında ulaştırma konusunda ciddi yatırımlara ihtiyaç olduğunu bunun için ise yeterli mali yeterliliğin henüz oluşmadığına dikkat çekerek ulaştırma yatırımlarında yabancı sermayeden azami ölçüde yararlanmayı hedeflediklerini belirtmiştir. Benzer sözleri 1 Mart 1923'te Meclisin açılış töreninde de tekrarlayan Mustafa Kemal Paşa, ulaştırma yatırımlarında yabancı sermayeye duyulan ihtiyaca vurgu yaparak "milli prensiplere tetetbuk etmek şartıyla" bu alanda yabancı sermayeyi memnuniyetle kabul edeceklerini belirtmiştir.[33] Ulaştırma yatırımlarının sadece ulaşım ve güvenlik meselesi olmadığının herkes farkındaydı. Türk ekonomisinin gelişmesi için bu demiryolları bir zaruretti. Ancak bu ciddi sermaye isteyen bir yatırımdı. Bu nedenle Başvekil Rauf Bey ve İktisat Vekili Mahmut Esat Bey Nisan 1923'te inşa edilmesi gereken yeni demiryolları meselesi mecliste konuşulurken bunun için yabancı sermayeye ihtiyaç olduğunu açık bir şekilde vurguladılar.[34]

Lozan'da Türk tarafının kapitülasyonlar konusundaki ısrarını sürdürdüğü günlerde dünya ekonomisi büyük bir dönüşüm içindeydi. Yeni sermaye çağında kapitalizmin yeni ve daha güçlü bir şekilde hegemonya kurmaya çalıştığı anda ekonomik varlığı oldukça zayıf olan Türkiye'den gelen meydan okumanın Batılı ülkeler için anlamı, dünya ekonomisine eklemlenmek istemeyen bir ülkeydi. Çünkü onlara göre kapitülasyonlar ülke ekonomisini dünya kapitalizmine bağlıyordu. Türkiye buna karşı çıkıyorsa "ne halin varsa gör!" politikasıyla yüzleşmeliydi. Bu kredi ve sermaye konusunda oldukça katı bir kapitalist ambargo da demekti.[35] Lozan Antlaşması'nın İngiliz Parlamentosu'nda onaylanmasının uzun zaman almasının ardında bu yaklaşım etkiliydi. İngiliz parlamenterler Lozan sonrası yeni kurulan rejimin İngiltere'nin bölgedeki ekonomik çıkarları üzerinde yaratacağı etkiyi tartışıyordu. İngilizler anlaşmayı parlamentolarında imzalandıktan bir yıl sonra onayladılar. Çünkü Sevr Anlaşması ile elde ettikleri kazanımların Lozan Antlaşması ile kaybedilmesi İngiltere'de pek çok kişi açısından kabulü güç bir hususstu. Üstelik İngilizler Türkiye'deki rejimin geleceğine dair bazı şüpheler duyuyorlar, bir isyan ile Ankara'daki yeni rejimin devrilebileceğini düşündükleri

32 Keyder, **age.**, s. 80-81.

33 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (Açıklamalı Dizin İle)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 130, 167.

34 Kuruç, **age.**, s. 341.

35 Kuruç, **age.**, s. 514.

için Lozan'ın kabulü konusunu zamana yayıyorlardı. İngiliz Parlamentosunda, Lozan Antlaşması ile ilgili tartışmalarda İngiliz hükümetinden ülkelerinin Orta Doğu'daki yeni sürece odaklanması istenmiş ve Türkiye ile bu süreçte iyi ilişkilerin öneminin altı çizilmiştir.[36] Ancak bunun uygulanması oldukça güçtü. İsmet Paşa, Lozan sonrasına dair gözlemlerinden 1930'da bahsederken Türk milletinin kazandığı hakların taraflarca kabul edildiğini ancak Avrupalı ülkeler kaybettikleri imtiyazları Türk milletinin yaşayacağı ekonomik bunalımlarla ele geçirmeyi umduklarını belirtir. Bunun muhataplarınca da kendisine açık bir şekilde ifade edildiğini de ekler. [37]

Tüm bunlara rağmen İngiltere 1923 yılında Türkiye için önemli bir ekonomik partnerdi. Türkiye ihracatının %18,6'sını İngiltere'ye gerçekleştiriyordu. Onu %18 ile İtalya, %12,4 ile Fransa, %9 ile Almanya takip ediyordu. İthalatta da benzer bir durum vardı. İthalatın %19,6'sı İtalya'ya, %17,3'ü İngiltere'ye, % 9,1'i Fransa'ya gerçekleşiyordu.[38]

1923 Yılına Dair İngiliz Diplomatların Gözlemleri

İngiliz diplomatlar Adrew Ryan ve E. Graham Forbes tarafından hazırlanan 6 Mayıs 1924 tarihli "Annual Report on Turkey for year 1923" başlıklı rapor İngiliz diplomatların görev yaptıkları ülkeler hakkında hazırladığı yıllık raporlardan biridir. Bu rapor İngilizlerle Lozan Konferansı'nda pazarlıkların yürütüldüğü ve Cumhuriyetin ilan edildiği bir dönemde hazırlandığı için bizim için ayrı bir kıymet ihtiva etmektedir. 1923 yılında uzun süreden beri devam eden Türk – İngiliz ihtilafı sona ermesinin yanında Türkiye'de cumhuriyet ilan edilmişti. Bu iki büyük olay Türk-İngiliz ilişkilerinde ciddi bir aks değişimi yaratabilirdi. Bu nedenle rapor Türk-İngiliz ilişkilerinde büyük bir değişimin arifesinde yazılmış, iki ülke arasındaki mevcut sorunlar ve fırsatlar hakkında önemli değerlendirmeler yapılmıştır. Türkiye'nin iç politik yapısından, dış politikasına, azınlıklardan, ordunun durumuna kadar pek çok konunun ele alındığı bu raporda, Türk ekonomisinin 1923 yılındaki durumuna oldukça geniş yer ayrılmıştır. Bu durum bize Türk-İngiliz ilişkilerinin geleceğini ekonomik meselelerin belirleyeceğine dair ipuçları sunmaktadır.

---

36 Çağdaş Yüksel, "Lozan Antlaşması İngiliz Parlamentosu'nda Onaylanmadan önce Avam Kamarası'nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturumun İncelenmesi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 50, 2021, s. 27.

37 Kuruç, **age.**, s. 437.

38 İstatistik Göstergeler 1923-2012, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2014, s. 455-465.

Türk Ekonomisinin Genel Durumu Hakkında Değerlendirmeler

Raporda Türk ekonomisi ile ilgili değerlendirmelere başlanırken Türkiye'de yeni rejimin yerleşmesinin ve başarılı olmasının mali ve ekonomik durumun düzeltilebilmesine bağlı olduğuna dikkat çekilmiştir. Örneğin eşkıyalık gibi pek çok sorunun çözümü için ekonomik koşulların iyileştirmesi gerekiyordu. Lozan Anlaşması'nın Türk ekonomisini rahatlattığı, maliyesinin sağlam esaslar üzerine oturması durumunda dış borçlar gibi konuların halledilmesiyle Türk ekonomisinin durumunun daha da iyileşeceğinin altı çizilmiştir. Rapordan anlaşılacağı üzere İngilizlerin Türk ekonomisinde iyi bir sistemin inşasında önceledikleri iki husus askeri harcamaların azaltılması ve "rasyonel bir ekonomik politika" izlenmesiydi. Rapora göre artık Türk hükümeti de Milli Mücadele yıllarındaki olağanüstü askeri harcamaların haklı bir sebebi olmadığının farkındaydı. Nitekim 1924 bütçesinde askeri harcamaların azaltılması konusunda çaba olmakla birlikte, bu konuda daha fazla adım atılmasını komşu ülkelerin bunu bir zayıflık olarak algılanmasından duyulan endişe ve ordunun güçlü etkisi nedenleri sınırlandırmıştır.[39]

İngiliz diplomatlar Türkiye'nin ekonomik sorunlarla ilgili rasyonel politika üretme kapasitesinin geleceğe dair kaygılar yarattığına da dikkat çekmiştir. Bunun yanında Mustafa Kemal Paşa'nın ekonomik durum ve halkın ihtiyaçları konusunda gerçekçi bir bakış açısına sahip olduğu belirtilerek, onun 1922 ve 1923'te halka hitaben yaptığı konuşmalarda askeri zaferlerin ardından hedefin ekonomik sorunların çözümü olduğu, bu sorunların aşılmasında yabancı sermaye girişinin gerekliliğine dair mesajlarının önemi vurgulanmıştır. Ancak 1923 yılı içinde içerdeki ve dışardaki belirsizlikler, sağlık problemleri gibi nedenler Mustafa Kemal Paşa'nın ekonomik sorunları hedeflenen ölçüde ele almasına engel oldu. İngiliz diplomatlar 1924 yılında Lozan Antlaşması'nın sağladığı avantaj ve rejimin güçlenmesiyle ekonomik meselelerin çözümüne daha fazla odaklanılacağına dikkat çekmiştir. 1923 yılındaki ekonomik politika ve tecrübeler İngiliz diplomatlarına göre hiç iç açıcı değildi. Örneğin Chester İmtiyazı ciddi yabancı yatırımcılarda Türkiye'ye dair olumsuz yargı oluşmasına sebep olmuştu. Çünkü Türk hükümeti tarafından rahatlıkla kabul edilen bu proje zaten finansal olarak riskli ve yetersiz bir projeydi.[40] Aslında Lozan Konferansı devam ederken gündeme gelen Chester İmtiyazı ile Türk tarafı, İngiltere ile Fransa'ya Batıda Türkiye'ye ekonomik iş birliğinde tek alternatif olmadığını, ABD gibi seçeneklerin olduğu mesajı vermişti. Bunun yanında Türk tarafı

39 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 14-15.

40 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 16.

projenin gerçekleşmesi için Lozan sonrasında gerekli tüm kolaylıkları sağlamış, taahhütlerin yerine getirilmesi için ek süreler verilmiştir. Bu durum bize Türk hükümetinin projeye sadece taktik açıdan yani İngiltere ve Fransa'yı, ABD ile dengelemek açısından değil, stratejik açıdan da baktığını göstermektedir. Türk tarafı hem İzmir İktisat Kongresi hem de Chester İmtiyazı ile yabancı sermaye konusunda açık görüşlü olduğunu samimi bir şekilde ortaya koymuştur.[41]

Bunlara ilave olarak Türk hükümetinin ekonomik çıkarları korumak için attığı adımlar İngiliz diplomatlara göre Türkiye'ye yönelik yabancı sermayenin güvenini azaltmıştı. Örneğin, Osmanlı Devleti'nin borçları özellikle bunların faizleri ile ilgili Lozan'da yürütülen politika, Duyun-u Umumiye İdaresi, yabancıların hakim olduğu Tütün Tekeli ve demiryolu şirketlerine dair politika ve İstanbul Belediyesinin yabancılara olan borçlarının tahsili için el konulan gelirlerin geri alınması güven sarsıcı politikalardı.[42] İngiltere'nin şikâyetine konu olan pek çok karar genelde yabancı sermaye karşıtı olmaktan ziyade Türk tüccarların yabancı tüccarlarla rekabetini eşit şartlarda yürütmesini sağlayacak düzenlemelerdi. Yabancıların elinden alınan tekeller ve korumacı gümrük uygulamaları bunun tipik bir uygulamasıydı. Türk tüccarlar karlılıklarını artırmak ve rekabet etmek için hükümetten destek istiyorlardı. Bunlar milliyetçi ve yabancı sermaye karşıtı bir politikanın sonucu alınan kararlar değildi.[43] İzmir İktisat Kongresi'nde de vurgulandığı gibi "birçok entrikalara alet olan inhisarların memleketi daima kemirmek ve emmekten" başka bir işe yaramadığı belirtilerek yabancı sermayenin bu türden girişimlerine izin verilmeyeceğinin altı çiziliyordu.[44] Örneğin Türk tacirlerin en ciddi mücadele yürüttükleri tekel Tütün Rejisiydi. Düyûn-u Umumiye İdaresi tarafından kurulan bu şirket, Türk tütününün alım ve ihracatındaki tek hak sahibiydi. Bu tek alıcı tekel üreticilere adil bir fiyat sunmuyor, Türk tacirlerde karlı tütün ticaretine bu tekel nedeniyle dahil olamıyorlardı. [45]

İngiliz diplomatlar ise alınan önlemleri artan yabancı düşmanlığına bağlıyor, Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa'nın yükselen yabancı düşmanlığını sınırlandıramadıklarına dikkat çekiyordu. İngiliz diplomatlara göre Türklerden "daha zeki, çalışkan ve eğitimli" olan gayrimüslimlerin ekonomik hayattan

41 Kenan Özkan, **Mondros Mütarekesi'nden Lozan Barış Konferansı'na Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri 1918-1923**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 380.

42 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 16.

43 Keyder, **age.**, s. 129.

44 Afetinan, **age.**, s. 40.

45 Keyder, **age.**, s. 129.

tasfiyesi geride doldurulması güç bir boşluk bırakmıştı. Hükümetin şirketlerde Müslümanların çalıştırılması yönündeki baskısının iş dünyasında huzursuzluk yarattığı iddia ediliyor, "şovenist" olarak niteledikleri bu yaklaşımın başka alanlarda da kendini gösterdiğini belirtiyorlardı. Aceleyle çıkarılan mevzuatlar ve alınan idari tedbirler, vergi konusunda keyfi uygulamalar, "bahşişin" yaygınlaşması İngiliz diplomatlara göre sadece yabancı sermayeyi ve gayrimüslimleri değil aynı zamanda Türk iş adamlarının iş hayatını olumsuz yönde etkiliyordu. Öte yandan alınan tedbirler uygulanan politika yerli ve yabancı şirketleri iş yapamaz hale getirmişti. Ekonomik büyüme ve canlı bir ticari hayat bu şartlarda sürdürülemezdi.[46]

İngiliz diplomatlar Gayrimüslimlerden boşalan yerin Türk tacirler tarafından doldurulmasının oldukça zor olduğu konusundaki değerlendirmelerinde kısmen haklıydı. Ancak burada durumu değişmeyen esas olarak yabancı sermayeydi. Çünkü Müslim-Gayrimüslim üreticinin dünya pazarıyla bağlantısı bu yabancı sermayeli şirketler aracılıyla sağlanıyordu. Türk tüccarlardan yabancı sermayeli şirketlerin temsilcisi ya da aracısı olması bekleniyordu. Ancak kısa süre sonra Türk tacirler bu ticarette ikincil bir konuma itildiklerini görerek karlılıkları üzerinden şikâyet etmeye başladılar. Bu dış ticarette yabancı sermaye ile rekabette Türkler lehine bazı düzenlemeleri getirdi. Limanlarda yapılan düzenlemeler bunun en önemli ayaklarından biriydi. İngilizler de bundan fazlasıyla şikâyetçiydi.[47]

Tüm bunlara rağmen İngiliz diplomatlara göre İngiltere'nin konumu Türk toplumu ve hükümeti nezdinde 1923 yılının başından itibaren iyileşmeye başlamış, İngiltere'ye karşı sempati oluşurken, Sovyetler Birliği ile ilişkiler gerilemişti. Türk toplumunda Sevr Anlaşması nedeniyle İngilizlere karşı bir tepki vardı. Ancak ülkeyi yöneten Mustafa Kemal Paşa dış politikada temel ilkenin çıkarlar olduğunu düşünüyor, İsmet Paşa ise İngilizlerle ilişkilerin iyileştirilmesini savunuyordu ve bu görüşlerinde yalnız değillerdi. [48] İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon 1 Kasım 1923'te Henderson'a yolladığı mesajda Cumhuriyetin ilk Başbakanı İsmet Paşa'ya tebriklerini ileterek iki ülke arasındaki ilişkilerin geleceği açısından onun bu görevde olmasını olumlu bir gelişme olarak gördüğünü belirtmiştir.[49]1923 yılı ve öncesinde pek çok başarı elde edilmişti ancak Türkiye, İngiliz diplomatlara göre yalnız başına ayakta duramazdı. Ekonominin canlanması için dış yardım ve

---

46 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 16.

47 Keyder, **age.**, s. 122.

48 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 83.

49 Sonyel, agm., s. 145.

yatırıma ihtiyaç vardı ve bu konuda Türkiye'ye yardımcı olabilecek en becerikli ülke İngiltere'ydi. Üstelik İngiltere büyük devletler içinde sözüne en sadık olanıydı. İngiliz diplomatlar, Türk tarafının bu nedenlerden dolayı İngiltere karşı olumlu duygularının arttığını düşünüyordu. [50]

İngilizler bu iyimser havanın yanında uygulamada da 1923'te iyileşmeler olduğunu gözlemliyorlardı. 1923 yılında gümrüklerde nakliye belgelerinin Türkçe kullanılmasının zorunlu tutulması, gümrük kontrollerinin arttırılması, Ankara hükümetinin gümrük yönetmeliklerinde yaptığı değişikliklere rağmen gümrüklerdeki koşullar bir önceki yıla göre iyileşmişti. Ankara gümrüklerle ilgili şikâyetleri dikkate alarak hatalı uygulamaların önüne geçiyor, dış ticaretin önünün tıkanmasını engelliyordu.[51] Türk hükümeti, yabancı şirketlere yazışmalarında Türkçe kullanmasını zorunlu kılan ve 1916'da çıkarılan yasanın uygulanması için hareket geçmişti. İngilizlere göre amaç çalışmayan Türk memurların bu yabancı şirketlerde istihdamını sağlamaktı. Resmi yazışmalarda Türkçe zorunluluğunun getirilmesi bu konuda Türk hükümetinin başarı elde etmesini sağlamış, bazı demiryolu şirketlerine getirilen Müslüman Türk çalıştırma zorunluluğu bu şirketlerin yetişmiş personel teminini güçleştirmiştir.[52] Bu konu TBMM'de 23 Mart 1916 tarihli yasanın yenilenmesi için 31 Aralık 1923'te hazırlanan mazbata ile tartışıldı. Nafia Vekili, ulaştırma alanındaki şirketlerdeki personellerin Türkleştirilmesinin hızla devam ettiğine vurgu yapmıştır.[53]

Bunun yanında yabancı şirketlerin Türk vergi sistemine dahil edilmesi için kayıtlanmaları ile ilgili çalışmalar bazı aksaklıklara rağmen devam etmekteydi. Bu esnada bazı İngiliz sigorta şirketleri, Türk hükümeti ile düştükleri ihtilaflar nedeniyle Türkiye'deki operasyonlarına son vermişlerdi. Bu sigortacılık işlemlerinin kısmen gerilemesine neden oldu.[54]

Raporda uygulanmasını "karmaşık" buldukları temettü vergisinin Ankara Hükümeti'nin İstanbul ve çevresinde kontrolü sağlamasının ardından 1922 yılını da kapsayacak şekilde yabancı mükelleflerden tahsil edilmeye çalışıldığından şikâyet eden, hatta Ankara Hükümetinin yabancı tüccarları verginin tahsil edilememesi durumda gümrükteki mallara el konacağı konusunda uyarıda

50 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 83.

51 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 133-136.

52 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 157-159. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, agm., s. 1138-1139.

53 Özkan, agm., s. 1151.

54 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 137-144.

bulunduğunu ileri süren İngilizler, Lozan'da bu konuda yürütülen girişimlerin sonuç verdiğini, temettü vergisinin bahsi geçen bölgelerde sadece 1 Mart 1922'den sonraki dönem için ödenmesine karar verildiği belirtmişlerdir. Ayrıca Ankara Hükümetinin 1922'de gündemde tutuğu savaş kazançları üzerinden varlık vergisi toplama girişimleri müttefiklerin itirazları nedeniyle 1923'te artık gündemden kalkmıştı.[55]

İşgal güçlerinin İstanbul'dan ayrılmasının ardından İngiliz Yüksek Komiseri Vekili Nevile Henderson 9 Ekim 1923'te Lord Curzon'a yazdığı raporda "Her yanda şövenizm göze çarpıyor; her şey Türkleştirilmektedir" diye şikâyet ettiği hususların önemli bir kısmı bu türden ekonomik faaliyetlerdi. Galata Köprüsünün gelirlerine el konması, Tophanedeki, tersanelerdeki, Anadolu Demiryolu şirketindeki millileştirme kararları, Duyun-u Umumiye gelirlerine el konulması endişesi, tabelaların Türkçeleştirilmesi, ticari işletmelere Türkçe kullanma zorunluluğu, yabancı firmaların memurlarının Türk olması ile ilgili uygulamalara yönelik yorumlar, ekonomik hayattaki millileştirme çabalarının İngilizleri çok huzursuz ettiğini açıkça göstermektedir.[56]

Henderson'un bu şikâyetlerinin yanında İngiliz diplomatlar benzer konulara raporlarında geniş geniş yer verdiler. Örneğin İngiliz diplomatların Türk hükümetinin ekonomik uygulamalarında şikâyet ettikleri bir diğer husus alkollü içkilerle ilgili çıkarılan yeni mevzuattı. Uzun zamandır gündemde olan ve uygulanması pek çok kez ertelenen mevzuat, şarap ve alkol tüccarlarını büyük zarara uğratmış, şarap üreticilerine ve yerel sanayiye zarar vermiş, pek çok kişinin işsiz kalmasına neden olurken Duyun-u Umumiyenin gelirlerini baltalamıştır. İngilizlere göre mevzuat basında da eleştiri konusu olmuştu. Onlara göre yasa feshedilecek, alkollü içkilerin satışı ve imalatında devlet tekel olacaktı. [57]

İngilizler ayrıca deniz taşımacılığı ve liman hizmetlerinin yabancı bandıralı gemiler tarafından yürütülmesinin engellenmesini "ülke karasularında taşımacılığın millileştirilmesi" olarak nitelendirmişlerdi. Bu uygulamanın sadece deniz araçlarının kullanımı ile sınırlı olmadığına liman işçilerinden, mavnacılara kadar çok geniş bir alanı kapsadığı için bunların artık çalışmaz duruma geldiğine dikkat çekilmiş, bunun da Lozan Antlaşması'na aykırı bir uygulama olduğu belirtilerek Türk hükümetine pek çok itirazda bulunulduğu vurgulanmıştır. Türk hükümetinin 1923 yılı sonunda denizcilik konusunda attığı bu adımların

55 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 145-152.

56 Sonyel, agm., s. 127.

57 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 159-162.

denizcilikle uğraşan firmalarda sıkıntıya sebep olduğunu, İstanbul Limanı gibi büyük limanlarda kaos ve hizmet yetersizliklerinin kendini gösterdiğini belirtmiştir. Bu uygulamaların Türk denizciliğini tehlikeye attığına dikkat çekilmiş, tüm bu sorunlara ek olarak yabancılara ait mavnaların çalışmaması nedeniyle geri kalan mavnacılar loncası sektörde tekel haline gelmiş, rekabetin ortadan kalmasıyla birlikte fiyatların artmasından endişe duyanlarında sayısı artmıştı. Türk gemilerinin yetersiz kalması özellikle kömür gibi bazı ürünlerde talebin karşılanmaması nedeniyle kıtlık yaşanmasına neden olmuştu. İngilizlere göre durum şuanda daha iyiydi. Türk yetkililer kılavuzluk konusunda bu süreçte tecrübe sahibi oldukları gibi yabancı kurtarma gemilerine getirilen kısıtlamaların azaltılmasıyla durum daha da iyiye gitmekteydi. Ancak Türk hükümetinin liman ve taşımacılıkla ilgili hizmetlerde getirdiği millîleştirme kararları İstanbul limanının ekonomik olarak canlanmasına engel oluyordu. Öte yandan Türk hükümeti ve İstanbul'daki iş çevreleri İstanbul Limanında ticari hayatın canlanmasına özen gösteriyor ve bu yönde çaba harcıyordu. Türk Ticaret Odası ve Union Nationale de Commerce Turk daha iyi koşullarda ticaretin yürütülmesi için yabancı iş çevreleri ile temas halinde girişimlerde bulunarak bu konudaki iyi niyetlerini ortaya koymuşlardı.[58]

Tarımsal Üretim Hakkındaki Gözlemler

Türkiye 1923 yılına kadar 10 yıldır savaş halindeydi. Bu 10 yıllık süre içinde ülkenin en verimli tarım ve sanayi merkezleri 1919'dan itibaren işgal altında kalmıştı. Ekonomik çöküntü kendini işgücü yetersizliğinde çok açık bir şekilde gösteriyordu. Göçler ve savaş zayiatıyla 3-4 milyonluk bir işgücü kaybı vardı. İşgücündeki düşüş ve terk edildiği için ekilmeyen topraklar nedeniyle tarımsal üretim 1923'te 1913 seviyesinin altına düştü. Türkiye'de 1923 yılında toplam tahıl tüketimi 2.3 milyon tondu. Bu rakam kırsal kesimde kişi başına tüketim bazında bakıldığında şehirlere göre iki kat daha fazlaydı. Ortalama 5.2 kişiden oluşan köylü ailelerin tahıl ihtiyacı 1.07 tondu. Bunun yanında 1/3 oranında tohumluk kullandırıldığı düşünüldüğünde Anadolu'da bir köylü ailenin kendi ihtiyaçları için 1.4 ton tahıl verecek bir toprağı işlemesi gerekiyordu. Büyük toprak sahipleri azdı. İhtiyaç fazlası ürünün oluşması hava şartlarına bağlıydı. Üstelik uzun savaş yıllarının yükü köylü üzerinde yıkıcı etki bırakmıştı. Nüfus 1913'le karşılaştırıldığında artmamış azalmıştı. Bu tarımsal üretimi doğrudan olumsuz etkiliyordu.[59]

---

58 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 162-172.

59 Keyder, **age.**, s. 174, 19-33.

Savaş nedeniyle aksayan iç ve dış ticaret özellikle tarımsal ürünlerde fiyatlar üzerinde olumsuz etkiye sebep olmuştu. Bunun yanında tarım alanındaki iş gücü kaybı, hayvanların cephede etkili şekilde kullanılması ile oluşan sorunlar Milli Mücadele yıllarında tarımsal üretimin azalmasına sebep olmuştur. Anadolu'nun verimli tarım arazileri savaş meydanı haline gelmişti. Ürünlerin nakliyesi zorlaşmış ve pahalılaşmıştı. Üretici ürünü önemli ölçüde hükümete satıyordu. Ancak fiyatlar yer ve zaman içinde dalgalanıyordu. Ürünün para etmemesi nedeniyle üretici tarım alanlarını boş bırakmaya başlamıştı. 1922'de bu azalma önceki yıla göre %20 seviyesindeydi.[60]

İngilizlerin raporlarında tarımsal üretim ve sanayi ile ilgili 1923 yılındaki durum hakkında yapmış olduğu değerlendirmeler bu tabloyu doğrular niteliktedir. Öncelikli olarak 1923'teki buğday hasadının iyi olmadığı, Konya gibi önemli tahıl üretim merkezlerindeki mahsulde yaşanan düşüşün açık bir şekilde gözlemlendiğine ve bazı bölgelerde ise mahsulün iyi olduğu ancak bu seferde ulaşım nedeniyle bu mahsulün pazara ulaşmasının mümkün olmadığına dikkat çekilmiştir. Üretim ve lojistikteki sorunlar neticesinde 1923 yılında İstanbul'un ve kıyı şehirlerinin tahıl ihtiyacı ABD, Rusya, Romanya ve Bulgaristan'dan ithalat ile karşılanmıştır. Buna ilave olarak 1923 yılında ekilen tohum miktarının artmasına dikkat çekilerek, eğer ortalama bir yağış olursa 1924 yılında hasadın artacağı belirtilmiştir. Ama tarımsal üretimde 1923 yılında gerçekleşen rekolteler oldukça düşüktü. Rapora göre kuru üzüm, incir, tütün, pamuk dışında tüm tarımsal ürünlerde üretim 1914 yılının öncesine düşmüştü. Bu ciddi kayıplarda etkili olan başlıca faktörler, toprak ve insan gücü kaybından kaynaklanmakta buna ilave olarak Hristiyan unsurların Anadolu'dan göç etmesi ve yabancı pazarlar ile iş birliğinin azalmasından kaynaklanıyordu. Tabi askeri operasyonların Anadolu'da neden olduğu tahribat telafi edilememiş, büyükbaş ve yük hayvanı, at arabası gibi tarımsal üretim için gerekli ürünlerin temin edilmesinde yaşanan sıkıntılar problemin büyümesine sebep olmuştu. İngilizler tarımsal üretimdeki sorunun diğer alanlarda olduğu gibi nitelikli iş gücü olmayışından kaynaklandığına da işaret etmiştir. Ankara'daki hükümetin tarımsal üretimi artırmak için çaba harcadığı bu kapsamda Ziraat Bankası tarafından Anadolu ve Trakya'daki köylülere bol miktarda tohumun dağıtıldığı da ilave edilmiştir. Tarımsal üretimdeki canlanmanın bir diğer işareti ise sahil kesimi ve demiryolu ağının geçtiği bölgelerde 1923'te satılan 250-260 kadar Fordson traktördür. Buna

60 Mehmet Evsile, **Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Günlük Hayat**, E-Yazı Yayınları, Samsun 2015, s. 11.

ek olarak hükümet 1924 yılının ilk aylarında 60 traktör daha alarak tarımda makineleşme ve üretimin arttırılmasına katkı sağlamıştır.[61]

İmar ve İskân Faaliyetleri

Raporda savaş nedeniyle yıkılmış yerlerin yeniden imarı ve aynı zamanda mübadele sorunun çözülmesi için imardan sorumlu bir bakanlık kurulduğuna, 1923 yılı bütçesinden bu iş için 6.000.000 TL para ayrıldığına dikkat çekilmiştir. 1923'te 33.000 kişinin geldiği, toplamı 500.000'in aşması beklenen mültecilerin Türk ekonomisine verimli bir şekilde katkı sunmasının zaman alacağı belirtilmiştir. Hükümetin mültecilerin yerleşme sürecinde maddi kaynak sunması ve sunulan imkânların verimli bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını takip etmesi halinde Türkiye'de tarımsal üretimin canlanmasında önemli faydalar elde edilecekti. İngilizler savaşta tahrip olan bölgelerin yeniden imarı konusunda hükümet çevrelerine ve belediyelere çeşitli önerilerde bulunduklarından ancak bunların dikkate alınmadığından şikâyet ederken, bu alanda çok az sorunun çözüldüğü vurgulanmıştır. Ülkenin pek çok sorunu olduğu bu konularda ayrı ayrı bakanlık ve kurumlar oluşturulmak istendiğine işaret edilerek hükümetin bu konularda yabancı uzman meselesini değerlendirirken kendi memurlarının maaşlarına zamlar yaptığını belirtilmiştir.[62] Azalan Anadolu nüfusunun mübadele ile birlikte gelenlerle artırılması ve bu nüfusun üretime katkısı konusunda İngiliz diplomatların görüşleri Türk ekonomisi açısından önemli bir tespittir.

Sanayi Hakkındaki Gözlemler

Raporun Türk sanayisinin 1923 yılındaki durumunu ele alan kısmında da ilginç tespitler vardır. Yunan ordusunun yenilgisi ile sonuçlanan muharebelerin Bursa, İzmir ve Aydın ile çevrelerinde sanayi ve yerli esnafa, yine Yunanlıların ve Ermenilerin "sınır dışı" edilmesi nedeniyle iş gücü kaybının sanayi üretimine zarar verdiği belirtilmektedir. Milli Mücadele esnasında yürütülen seferberlik kararının Anadolu'da meydana getirdiği hasarın, savaş öncesine dair sağlıklı veriler olmaması nedeniyle hesaplanamadığına dikkat çekilen raporda, Ankara Hükümeti tarafından 1921'de hazırlanan raporların hükümetin hakim olduğu sahaları kapsadığı, Yunan ve Müttefiklerce işgal edilen bölgelerin bu istatistiklerin dışında kaldığına dikkat çekilmiştir. Raporda Aydın, Bursa gibi önemli sanayi bölgelerinin Yunan ordusunun çekilmesi ve Türk ordusunun ilerleyişi esnasında ağır hasar gördüğü vurgulanmıştır. Alkol yasasının tüm alkol ve şarap sanayini

61 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 173-178.

62 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 179-183.

yok ettiği, İzmir ve çevresindeki halı dokuma sanayinde kaybın %50'yi bulduğu, Hristiyanların toplu göçünün ipek, zeytinyağı ve sabun sanayine zarar verdiği eleştirileri de ilave edilmiştir.[63] Ancak raporda mübadelenin Türk sanayi üzerindeki olumsuz etkisinin biraz abartıldığı görülmektedir. Örneğin Türk-Yunan mübadelesi Yunanistan'da bir dokuma sanayi oluşmasını sağlayacak ölçekte büyük bir olaydı. Ancak bu durum Yunanistan'ın Türk halıcılığı ile pazarda rekabet etmesi sonucundan başka bir şey doğurmadı. Türk halı üretim miktarı 1929'a gelindiğinde halen düşmemişti. [64]

Yabancı Sermaye

Raporda 1923 yılının son günlerinde demiryollarının millileştirildiği ancak bunların önümüzdeki dönemde nasıl işletileceğine dair belirsizliklerin olduğu belirtilerek, Anadolu Demiryolu Şirketinin geleceği hakkında hükümetle yürütülen görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlandığına dikkat çekilmiştir. Raporda Türk hükümeti ile şirket arasında bu konuda bir anlaşmaya varıldığı, ancak TBMM tarafından onaylanmayan bu anlaşmanın kabul edilmediği belirtilerek demiryolunun işletilmesi konusundaki belirsizliklerin bu nedenle devam ettiğinin altı çizilmiştir. [65]

Demiryolları konusunda raporda bir diğer dikkat çekici bölüm Chester İmtiyazı ile ilgilidir. İngiliz diplomatlar tarafında "iddialı" bulunan bu demiryolu projesinin 9 Nisan'da TBMM tarafından kabul edildiği ve kaynak sorununun raporun hazırlandığı dönemde dahi çözülemediğine dikkat çekilmiştir. Raporda Meclis tarafından kabul edilen en geniş kapsamlı yabancı yatırımı olana bu projenin gerçekleşmesi durumunda karlı bir yatırım olmakla birlikte Türkiye'nin yeraltı kaynakları ve ulaşım ağlarının uzun bir müddet yabancı şirketlerce işletilmesine sebep olacağı belirtilmiştir. Yapılan anlaşma ile yedi ay içinde şirketin çalışmalara başlaması gerekirken kaynak sıkıntısı üzerine projenin hayata geçmediği ve Türk hükümetinin anlaşmayı feshettiği vurgulanmıştır. Anlaşmanın yürürlüğe girmesi durumunda Osmanlı Amerikan Kalkınma Şirketinin doğu ve güneydoğuda yapacağı 3000 km'lik demiryolu hattı çevresindeki devlete ait sahalarda yeraltı kaynaklarının işletilmesi hakkına sahip olmayı hedeflediği belirtilmiştir. [66]

---

63 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 184-189.

64 Keyder, **age.**, s. 75.

65 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 190-193.

66 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 193-197.

Ulaşım Hakkındaki Gözlemler

Ulaşım Ankara Hükümetinin en önemli gündem maddelerinden biriydi. İzmir İktisat Kongresinde çiftçi temsilcilerinin başlıca talebi demiryolu ulaşımının ucuzlatılması ve yeni hatların inşa edilmesiydi. Böylece Türk çiftçisi ithal mallarla rekabet edebilecekti. Bu aynı zamanda Anadolu ile İstanbul arasındaki ekonomik ve ulusal bütünleşmeyi sağlayacaktı. Çünkü İstanbul ekonomik olarak Batı ve Balkan ekonomileri ile Anadolu'nun iç kesimlerinden daha fazla ekonomik ilişkisi olan önemli bir pazardı. Demiryolları tarıma dayanan Türk ekonomisinin dünya ile entegrasyonunu sağlamak için çok önemliydi.[67] Üstelik savaş esnasında üretim ciddi anlamda düşmüş ve üretilen, buğday, arpa, afyon, tiftik yapağı ihraç edilememişti. Az olan ürünlerin İstanbul gibi limanlara yollanmasının maliyeti oldukça yüksekti. Ama bu durum yeni değildi. Anadolu'nun ekonomik olarak gelişmesini önlemeye yönelik bir stratejinin sonucu olan bu durum ulaştırma yatırımları ile aşılabilirdi.[68]

Ama İngiliz diplomatlar Türkiye'nin ekonomik gelişme için ulaşımın millileştirilmesi yönündeki adımlarını farklı bir şekilde yorumluyorlardı. Örneğin raporda İzmir-Aydın demiryolu hakkında verilen bilgiler oldukça ilginçtir. İngiliz diplomatlar 1923 yılında politik sebeplerden dolayı hattın sağlıklı bir şekilde işletilmediğini ve İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılarak Türklerin eline geçmesinin, hattın normal işleyişine ve dolaylı olarak Aydın'daki tarım ve sanayi üretimine zarar verdiğini iddia etmektedir. Türk hükümetinin demiryolunu işleten firmaya Türklerin çalıştırılması için baskı yaptığından şikâyet edilerek Türk personelin teknik konularda eğitilmesi süreci tamamlanana kadar sorunların devam ettiği belirtilmiştir.[69]

Raporda karayolu ulaşımdaki problemlere de değinilmiş toplamda 10.000 km olan karayolu ağının kötü hava şartlarında sadece at arabası ile ulaşım sağlandığı bakımsız yollar olduğu, demiryolu ağındaki yetersizlik nedeniyle lojistiğin karayolu üzerinden sağlanmasının ticari hayat için daha iyi bir çözüm olduğuna dikkat çekilmiştir. Ancak yolların bakımı ve yeni yolların inşa edilmesi için ciddi yatırımların yapılması ve bunun sürekliliğinin sağlanabilmesi gerektiği, bunların yapılmaması durumunda karayolu ulaşımı ile ilgili bir gelişmenin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Raporda 500 kadarı Anadolu'da olmak üzere 1500 motorlu aracın ülkede bulunduğu bilgisi de paylaşılmaktadır. Havayolu taşımacılığı

67 Keyder, **age.**, s. 19-36.

68 Evsile, **age.**, s. 58.

69 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 193-197.

konusundaki sıkıntılı duruma işaret edilen raporda 1922 sonlarında Bükreş, Paris, Viyana, Starsbourg – İstanbul arasında başlayan kısa süre devam eden havayolu taşımacılığının şu anda devam etmediği, ülke içinde ise sivil havacılığın olmadığı belirtilmiştir. Alman bir firmanın Ankara-İstanbul arasında bir hat kurma girişimine dikkat çekilmiş, deneme seferlerinin sürdüğü belirtilmiştir. Türk ordusuna mensup bazı subayların Türkiye için uygun uçak modelleri hakkında incelemelerde bulunmak üzere Avrupa'ya gittiği ve Türk hükümetinin askeri malzeme alımı konusunda kendisine kolaylık sağlayan firmalara sivil havacılık konusunda imtiyazlar vermeye hazır olduğu vurgulanmıştır.[70]

Ayrıca Lozan Antlaşması gereğince İstanbul'da bulunan yabancı posta ofislerinin kapatıldığı, bunların işletmesinin artık Türkler tarafından gerçekleştirildiği, posta işlerinde normal işleyişin sürdüğü belirtilerek, Anadolu'daki telefon ve telgraf hizmetleri için 1923'te yatırım yapılmadığı vurgulanmıştır.[71]

Deniz taşımacılığı ticari hayat açısından önemli olduğu için ekonomik konular içinde en çok üzerinde durulan başlıklardan biridir. Rapora göre, Türkiye pazarındaki sıkıntılar, İstanbul'da Hıristiyan unsurların göç etmesi, savaş nedeniyle Anadolu'daki pazarların zarar görmesi, lüks tüketim malları ile meyve ve sebzeye uygulanan yüksek gümrük vergileri, alkollü içeceklere yönelik kısıtlamalar, denizcilik vergileri, liman ve sağlık hizmetleri konusunda bazıları aşırıya kaçan uygulamalar nedeniyle İstanbul'a gelen mallarda savaş öncesine göre %50 düşüş vardı. Tüm bu sebeplerden dolayı İstanbul artık bir transit merkezi olmaktan çıkmaya başlamıştı. İngiliz diplomatlar Türk hükümetinin İstanbul'un sağladığı lojistik avantajları ve doğal bir ticaret merkezi olduğunu daha iyi kavradığını, buradaki avantajların yitirilmemesi için harekete geçildiğini belirtmiştir. İngilizler gümrük kontrollerindeki yersiz uygulamaların, mavnacıların faaliyetlerinin, sağlık taraması gibi uygulamalarda ortaya çıkan güçlüklerin Türk limanları üzerindeki olumsuz etkisi hakkında Milli Ekonomi Dairesine bilgi vermişlerdir.[72] İngilizlerin ulaşım ile ilgili şikâyetlerinin ağırlıklı olarak Ankara'nın Türk ekonomisini millileştirme ve bağımsız kılma yönündeki adımlara yönelik olduğu görülmektedir.

---

70 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 202-205.

71 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 206-209.

72 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 210-212.

Maliye Hakkındaki Gözlemler

Raporda Türkiye'nin mali durumuna dair ilginç veriler de paylaşılmaktadır. Raporu hazırlayan diplomatlar 1 Mart 1923-29 Şubat 1924 arasındaki mali yıl için ellerinde yeterli veri olmadığını, bütçe tahminlerinin revize edilmesi, dönem sonuna dair rakamların açıklanmamasından dolayı mali durum hakkında yorum yapmanın zor olduğuna dikkat çekmiştir. Maliye Bakanlığı tarafından 1923 bütçesinde 94.500.000 TL gelir tahmini yapıldığını, giderlerin ise 118.500.000 TL olduğunun açıklanmakla birlikte bu rakamların önemli ölçüde değiştiğini, hükümetin harcamalarında %5'lik tasarruf etmekle birlikte bütçede öngörülmeyen harcamalar, askeri giderlerin devam etmesi, yeniden inşa faaliyetleri nedeniyle 12.000.000 TL bir bütçe açığının gerçekleştiğine dikkat çekilmiştir. Raporda 1923 bütçesinde en büyük gelir kaleminin 25.000.000 TL ile Aşar Vergisinden elde edildiği, gümrüklerden 16.600.000 TL, Tüketim Vergisi olarak 9.000.000 TL gelir elde edildiği, giderlerin ise Milli Savunma 50.000.000 TL, Deniz Kuvvetleri 2.250.000 TL, Jandarma 11.250.000 TL, askeri fabrikalar 2.250.000 TL olduğu belirtilmiştir. Raporda giderlerin önemli bir kısmının ordu ve kolluk kuvvetlerine ayrıldığı vurgulanmaktadır. Diğer kalemlere fazla para ayrılmazken yeni kurulan Mübadele ve İskan Bakanlığına 3.000.000 TL bütçe ayrılması altı çizilen bir diğer husus olmuştur. Türkiye'de kamuya ait 442.000.000 TL borç olduğuna bunun 2/3'ü kadarı kısa vadeli borçlardan oluştuğu belirtilmiştir. 129.000.000 TL lik tutar ise Lozan'da varılan anlaşma ile Osmanlı Devleti'nden ayrılan ülkeler arasında paylaştırılacak bu da Türkiye'nin kamu borcunun %40 azalmasına neden olacaktı.[73]

Satın alma gücüne dair istatistiklerin oluşturulmasındaki problemlere değinilerek I. Dünya Savaşı ve 1923'teki ithalat ve ihracat rakamları mukayese edilmiştir. Buna göre 1913-1914'te gerçekleşen bütçede Osmanlı Devleti'nin tamamı 40.800.000 TL ithalat, 21.436.120 TL ihracat yapıyordu. Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında ise 1923'te ithalat 26.000.000 TL ihracat ise 14.800.000 TL olarak gerçekleşmişti. Ancak raporu hazırlayanlar I. Dünya Savaşı öncesi gümrük verilerinin ad valorem vergi esasına dayandığını, mevcut gümrük verilerinin özel tarifelerden oluştuğunu ve artık ihracattan vergi alınmaması nedeniyle buradaki beyanların özenli bir şekilde takip edilmediğine, satın alma gücüne dair istatistiklerin yanıltıcı olabileceği vurgulanmıştır. Raporda çeşitli verilerle Türk dış ticaretinin 1913-1914 dönemine göre 1923-1924 döneminde %30 küçüldüğü bununla birlikte dış ticaret açığının 1914'te 90.000.000 TL

73 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 213-216.

iken 1923'te 60.000.000 TL'ye gerilediğine dikkate çekilmiştir. 1910 yılındaki rakamlar incelendiğinde (raporu yazanlar bunun savaş öncesi son normal ticari yıl olarak nitelendiriyor) Osmanlı Devleti'nin ithalatı 42.556.000 TL, ihracatı 22.080.000 TL idi. Bunun 23.000.000 TL ithalat kısmı ve 13.500.000 TL ihracat kısmı şimdiki Türkiye sınırlarından karşılanmaktaydı. Benzer şekilde Osmanlı Devleti savaş öncesi 2.300.000 ton mal ithal ediyor, 1.500.000 ton mal ihraç ediyordu. Elde 1923'te Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde kalan bölgenin bu ticarette ne kadar pay sahibi olduğuna dair veri olmamasına rağmen yukarıda bahsedilen veriler bize ithalatın 1.200.000 ton, ihracatın ise 900.000 tonunun 1910 yılında bu topraklarda gerçekleştiğini göstermektedir. 1923 yılında ise ithalat 459.000 ton, ihracat 351.000 ton gerçekleşmiştir. Toplamda 810.000 ton olarak gerçekleşen dış ticaret Türk dış ticaretinin savaş öncesine göre % 60 daraldığını bize göstermektedir.

Raporda bazı ihracat ürünleri ile ilgili savaş öncesi ve sonrasına dair tablolarda sunulmuştur. Raporu hazırlayan diplomat tarafından ilginç bulunan rakamlar şöyledir;

	1923	1924
	(Ürün Değeri)	(Ürün Değeri)
	TL/Altın	TL/Kâğıt Para
Afyon	1.000.000	4.500.000
Tiftik Yünü	640.000	3.200.000
Yün	640.000	1.200.000
Pamuk	840.000	5.000.000
Fındık	1.760.000	8.200.000
Tütün	3.200.000	17.600.000
İpek	1.000.000	1.400.000
Toplam	**9.080.000**	**41.100.000**

Tablodan anlaşılacağı üzere altın bazında bahsedilen mal çeşitlerinde 1913 yılı ile karşılaştırıldığında %44'lük bir düşüş vardır. Gümrük verileri sağlıklı olmamakla birlikte, 1923 yılına ait rakamların ön veriler olduğu dikkate alınsa bile 1923 yılı ile I. Dünya Savaşı öncesindeki durum kıyaslandığında satın alma gücünde %30-60 arasında ya da daha net bir ifadeyle ortalama %45'lik bir düşüş vardır. [74]

74 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 217-227.

Raporda imtiyazlı şirket çalışanlarının etkin olduğu demiryolu loncaların hükümet tarafından grevler nedeniyle sınırlandırıldığını, hatta muhalif kimliği ile ön plan çıkan loncalar konfederasyonunun başkanın istifası sonrası pek çok nüfuzlu kişinin loncanın başına geçmekten imtina ettiğine dikkat çekilmiştir. Rapora göre bunda hükümetin Loncalar Konfederasyonunu resmi olarak tanıması ve muhalif tutumu etkindi.[75]

Raporda ciddi bir hayat pahalılığı sorunu olduğuna dikkat çekiliyordu. Gıda, odun, kömür, alelade bir sabun gibi temel ihtiyaç maddeleri Mayıs 1922'de kısmen ucuzlamış ancak kasımdan itibaren fiyatlar yeniden yükselmeye başlamıştı. Bu artışlarda 1920-1922 arasında Anadolu'nun önemli üretim merkezlerindeki savaş hali kadar, dikkatlice değerlendirilmeden alelacele yürürlüğe konan yasalar ve ölçüsüz vergilendirmeler etkin olmuştu. Belediyelerin vergi uygulamalarının fiyatları daha da artıracağı düşünülüyordu.[76]

Raporun son kısmı yukarıda bahsedilen ekonomik meselelerin yarattığı sorunlara ve bunun İngiliz çıkarlarına etkisine odaklanmıştır. Raporu hazırlayan diplomatlar 1923 yılının ikinci yarısında Türkiye'deki İngiliz çıkarlarına odaklanarak aslında rejim değişikliğinin Türk-İngiliz ilişkileri üzerindeki etkisini değerlendirmektedir. Raporda Türkiye'de yaşayan İngiliz uyrukluların kapitülasyonların kalkması sonrası yeni döneme uyum sağlamaya çalıştığı, doktor, mühendis gibi İngiliz firmalarında çalışanların, çıkarılan bürokratik zorluklarla ülkeyi terk etmeye mecbur edildikleri iddia ediliyordu. Savaş esnasında ülkeyi terk eden İngilizlere geri dönüş konusunda da sınırlamalar getirilmiş, dönmeyi başaranlar da iş bulma gibi sorunlarla karşılaşmışlar ve böylece geri dönüşün önü kesilmiştir. Yeni dönemde İngiliz sermayesi ile kurulan imtiyazlı şirketlerin örneğin, İstanbul Telefon Şirketi, İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi gibi pek çok şirketin temsilcilerinin Ankara'da yeni dönemde işlerini nasıl yürütecekleri ve imtiyazlar hakkında görüşmeler yaptıkları görülmektedir. İngilizlerin yorumlarından anlaşılacağı üzere Ankara, imtiyazlı şirketler konusunda bazen olumlu bazen olumsuz kararlar vererek yabancı sermayeyi ürkütmemek yönünde bir tavır sergilemektedir. Bununla birlikte şirketlerin imtiyazları genişletme veya savaş dönemindeki kayıpları ile ilgili olarak Mütareke Döneminde, İstanbul Hükümetine kabul ettirdikleri ayrıcalıklara son verilmişti. Aynı zamanda Tütün Tekeli gibi süren imtiyazların geleceği konusunda İngilizlerin iyimser olmadığını görüyoruz. Bu tekelin bir iki yıl içinde fesh edileceğini düşünen

75 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 228-233.
76 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 234-236.

İngiliz diplomatlar, İstanbul Belediyesi borçlarına karşılık köprü geçiş ücretlerine el konmasının tek taraflı olarak iptal edilmesini, İngilizler tarafından işletilen demiryollarının imtiyazlarının ve yeni yatırımlarının engellerle karşılaşması gibi uygulamaları bunun habercisi olarak nitelendiriyorlardı. Raporda İsmet Paşa'nın 24 Temmuz 1923'te Lozan'da yazdığı mektupla demiryolları konusunda imtiyazların korunacağı taahhüdünün yerine getirilmediğine dikkat çekilerek, Ankara'nın kontrolü altında olan tüm bölgelerdeki şirketlerde kontrolü ele aldığını, Müttefiklerin İstanbul'dan çekilmesiyle Türk Boğazları ile ilgili benzer sürecin yaşandığı belirtilmiştir.[77] Raporda Lozan'da elde edilen başarı sayesinde Türk tarafının savaş tazminatı vermekten kurtulduğunun altı çizilerek, Türkiye'deki İngiliz kurumlarının sayı ve durumlarında bir gerileme olduğunu ancak çalışmalarını devam ettirenlerin mevcut şartlarla ilgili kaygılı olmalarının yersizliğine vurgu yapılmıştır.[78]

Sonuç

Türk-İngiliz ilişkilerinin tarihi bir kırılma yaşadığı 1923 yılına dair İngiliz diplomatların gözlemleri bize Türk-İngiliz ilişkileri ve Türk ekonomisinin durumu hakkında önemli bilgiler vermektedir. Raporda İngiltere'nin 1923 yılında Türk ekonomisi ile ilgili şikâyet ettiği temel hususun ekonominin millileştirilmesi çabası olduğunu söyleyebiliriz. İngilizler, İttihat ve Terakki Partisi ile başlayan millileştirme çabalarının devam ettiğini görüyorlardı. Üstelik ekonomide millileştirme politikalarını takip eden Ankara, İttihat ve Terakki Partisi yönetiminden daha güçlü ve avantajlı olduğunun farkındaydı. İşgal karşısında gösterilen direnç, kazanılan Milli Mücadele, Ankara hükümetinin millileştirme konusunda elini daha da güçlendirdi. Ankara'nın Milli Mücadele devam ederken kontrolü altına aldığı bölgelerde izlediği politikalar, İngilizlerin Anadolu'da ekonomik hegemonyalarını korumak için yaptığı girişimleri sonuçsuz bıraktı. Ankara hükümetinin Milli Mücadele devam ederken uyguladığı millileştirme politikaları savaş sonrası hız kazanmıştı. İngilizler, Ankara'nın sadece askeri değil ekonomik bir zaferin eşiğinde olduğu görüyordu. Lozan Konferansı'na ara verildiği esnada toplanan İzmir İktisat Kongresinde bizzat Mustafa Kemal Paşa tarafından kalıcı barışın ancak ekonomik bağımsızlıkla birlikte sağlanacağına dair verilen mesaj, İngiltere için 1838 Ticaret Anlaşması ile kurduğu geniş ekonomik hegemonyanın sonu anlamına gelmekteydi. Bunun farkında olan İngiliz diplomatların, Türk tarafının millileştirme, kurumlarda Türk personel ve

77 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 245-255.
78 **TNA**, FO, 371/10224/E4095/44, İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 12 Mayıs 1924, s. 264.

Türkçe zorunluluğu gibi uygulamalarını hukuksuz olarak nitelendiremeyince "şovenist" olarak yaftalamaktan başka bir çaresi kalmadı.

Raporda Türk ekonomisinin, tarım, sanayi, ticaret, alım gücü ve büyüklük olarak 1913 seviyesine gerilediğine dair yapılan tespitler aslında vahim tablonun en yalın göstergelerinden biridir. Türk ekonomisi ve Türk milletinin uzun savaş yıllarında büyük bir yıkım yaşadığı İngiliz raporlarına yansıyordu. Üstelik Türk ekonomisinin yeniden ayağa kalkması için sermaye, ulaşım, nitelikli işgücü gibi pek çok altyapı sorununu millileştirme politikaları ile birlikte yürütmesi gerekiyordu. Yabancı sermayeye ihtiyaç vardı. Ancak aynı oranda ekonominin millileştirilmesi gerekiyordu. Ekonominin millileştirilmesi sadece Türk halkının refahı için değil yeni Türk devletinin bekası için bir zorunluluktu. İngilizler ise Mondros Mütarekesi sonrası kapitülasyonların dahi sınırlarını zorlayarak kurdukları yeni sömürü düzeninden vazgeçmek istemiyordu. Ankara 1923 yılındaki bu vahim tabloyu Türkiye lehine çevirmeyi başardı. Lozan Antlaşması ile askeri zafer tescillendiği gibi İngilizlerin çokça şikâyet ettikleri Türkiye'nin milli iktisat politikası tescillendi. Türk ekonomisi dışa kapanmadı, yabancı sermaye karşıtı bir program izlenmedi, arzu edilen ekonomik büyüme ve kalkınma, refah sağlanamadıysa da Türk ekonomisi komşuları ile kıyaslandığında dünya ekonomisi ile güçlü ve karşılıklı çıkarlarla sınırları belirlenen gerçekçi ilişki kurdu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

The National Archives (TNA)

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Afetinan, Ayşe, **İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat- 4 Mart 1923**, TTK Yayınları, Ankara 1989.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III (Açıklamalı Dizin ile), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006.

Çetin, İsmigül, **Milli Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2013.

Evsile, Mehmet, **Milli Mücadele Sırasında Anadolu'da Günlük Hayat**, E-Yazı Yayınları, Samsun 2015.

Hacihanifioğlu, Aylin, **Millî Mücadele'nin İngiliz Basınındaki Yankıları (1919-1922**), Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2019.

İnceoğlu, Tuğçe (Ed.), **İstanbul'da İşgal Günleri Milli Mücadele yıllarında İngilizlerin Ticari ve Siyasi Projelerinin İlk Defa Yayınlanan Belgeleri**, (Çev. Haluk Kardaş, Alp Burak Suer Kardaş, Cem Zafer) Kronik Kitap, İstanbul 2020.

İstatistik Göstergeler 1923-2012, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara 2014.

Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Keyder, Çağlar, **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.

Kıray, Emine, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.

Koraltürk, Murat, **Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi**, İletişim, İstanbul 2011.

Kuruç, Bilsay, **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

Önalan, Mustafa, **Milli Mücadele Döneminde Türk-İngiliz Münasebetleri (1918-1923)**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Kahramanmaraş 2008.

Özkan, Asaf, "Milli Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", **Belleten**, C 79, S 283, Aralık 2014.

Özkan, Kenan, **Mondros Mütarekesi'nden Lozan Barış Konferansı'na Milli Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri 1918-1923**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Öztoprak, İzzet, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

Sonyel, Salahi, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre İşgal Gücünün Türkiye'deki Son Günleri ve Cumhuriyetin Kuruluşu", **Belleten**, C 42, S 165, Ocak 1978.

Yüksel, Çağdaş, "Lozan Antlaşması İngiliz Parlamentosu'nda Onaylanmadan önce Avam Kamarası'nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturumun İncelenmesi", **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 50, 2021.

Zürcher, Erik Jan, "Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları", Çev.: Özgür Gökmen, **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce "Kemalizm"**, C 2, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.

LOZAN'DA ŞEKİLLENEN YENİ EKONOMİK DÜZENİN CUMHURİYET DÖNEMİ İŞ ADAMLARINA VE İKTİSADİ HAYATA ETKİSİ (1923-1929)

Fatma Eylem ÇOBAN*

ÖZET

Lozan Barış Anlaşması ile uzun yıllar hâkim olan iktisadi düzen ve anlaşmalar sona erdirilerek, yerine ekonomik bağımsızlığını tesis etmiş devletlerde olduğu gibi, eşitlik ilkesi temellinde yeni bir düzen kurulmaya çalışılmıştır. Kurulmakta olan bu yeni düzen, Osmanlı'dan ticari imtiyazlar elde etmiş olan ülkeleri ve bu ülkelerin uzantısı olan şirketler ile onların sermayedarlarını direkt olarak etkileyeceği için konferans gündemini de bir hayli meşgul etmiştir. Sahip olduğu imtiyazları kaybetmek istemeyen müttefik devletlerin direnişi, konferansın uzamasına hatta kesilmesine neden olmuştur.

Ekseriyetle Konferansın ikinci dönemini meşgul eden ekonomik hükümler üzerinde tartışmalar sürerken, bir taraftan da Ankara Hükümeti'nin, Avrupa menşeili şirketlerin temsilcileri ile görüşmeler yapması dikkat çekicidir. Fransız Balya-Karaaydın Şirketi, Doklar ve Tersaneler İnşaatı-ı Bahriye Şirketi, İtalyan Haliç Vapurları Şirketi, Fransız Kadıköy Su Şirketi, İstanbul Rıhtım Şirketi ve daha pek çok şirket ile yapılmakta olan bu görüşmeler, müttefikler tarafından yakından takip edilmekte ve varılacak olan sonuç, barış sürecine etki edecek derecede önemli kabul edilmektedir. Ülkedeki ticari işletmelerin tamamına yakınının yabancı iş adamlarının elinde bulunduğu gerçeği göz önüne alındığında, bu durum gayet tabiidir.

Lozan kararlarıyla ekonomi üzerindeki zincirlerin büyük oranda kalkması, ilaveten yerli ve milli yatırımların hükümet tarafından desteklenmesiyle ekonomide millileşme süreci başlamıştır. Bu süreç yabancı sermayenin varlığına karşı bir duruş sergilemekten ziyade, yerli iş adamlarına sağlanan teşvikler ile ilerlemiştir. Buna rağmen, sahip oldukları imtiyazları teker teker kaybeden ve tatlı kazanç

* Dr. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, coban.eylem@hotmail.com ORCID:0000-0001-8339-8795

kapılarında beliren rakiplerden hoşnut olmayan Rum, Ermeni ve Avrupalı tüccarların pek çoğu ülkeden ayrılmayı tercih edecek, yerli iş adamları ise bu yeni ekonomik sisteme entegre olmaya çalışacaklardır. Bankalar, demir yolları, liman ve gümrük işletmeleri, çeşitli sanayi ve ticaret kolları gibi pek çok sahada esmeye başlayan bu değişim rüzgarları, Türk iş adamlarının tecrübe ve sermaye bakımından yetersiz olması nedeniyle, ilk yıllarda ekonomik kalkınmada umut edilen düzeye maalesef ki ulaşamayacaktır. Lozan'da temellenen, devamında şekillenen bu geçiş süreci elde edilen belge ve bulgular ışığında ve iş adamları odağında, detaylarıyla ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Lozan Konferansı, Ekonomik Hükümler, Cumhuriyet Dönemi, İş Adamı, İktisadi Hayat.

THE EFFECT OF THE NEW ECONOMIC ORDER SHAPED IN LAUSANNE ON THE REPUBLICAN PERIOD OF BUSINESSMEN AND THE ECONOMIC LIFE (1923-1929)

ABSTRACT

The economic order and agreements that dominated for many years ended with the Lausanne Peace Agreement. Instead, a new order was tried to be established on the basis of the principle of equality, as in the states that established their economic independence. Since this new order would directly affect the countries that obtained commercial privileges from the Ottoman Empire and the companies that were the extensions of these countries and their shareholders, the conference agenda was also very busy with this issue. The resistance of the allied powers, who did not want to lose their privileges, caused the conference to be prolonged or even interrupted.

It is noteworthy that the Ankara Government held meetings with the representatives of European companies during the discussions on the economic provisions that occupied the second term of the conference. These negotiations, which are being held with the French Balya-Karaaydın Company, Docks and Shipyards Construction Bahriye Company, The Italian Golden Horn Ferries Company, The French Kadıköy Water Company, The Istanbul Rıhtım Company, and many more, are closely followed by the allies and the result is, considered important enough to affect the peace process. This situation was not surprising, considering that almost all of the commercial enterprises in the country were in the hands of foreign businessmen.

The lifting of the chains on the economy with the Lausanne decisions and the support of domestic and national investments by the government were the factors in the beginning of the nationalization process in the economy. This process would proceed with the incentives provided to local businessmen rather than taking a stance against the presence of foreign capital.

These winds of change, which started to blow in many fields such as banks, railways, port and customs businesses, and various branches of industry and trade, unfortunately would not reach the expected level in economic development in the first years due to the insufficient experience and capital of Turkish businessmen. This transition process, which was based in Lausanne and shaped afterwards, was discussed in detail in the light of the documents and findings obtained and in the focus of businessmen.

Keywords: Lausanne Conference, Economic Provisions, Republican Period, Businessman, Economic Life.

Giriş

Osmanlı Devleti yıllar boyu uygulamış olduğu politikalar ve 1. Dünya Savaşı sonrasında imzaladığı anlaşmalar nedeniyle siyasi, askeri ve de iktisadi olarak bitmiştir. Toprakları işgal edilmiş, askeri dağıtılmış, ekonomisi başka devletlerin elinde oyuncak olmuştur. Bir harabe devralan Ankara Hükümeti, önce askeri örgütleyip toprakları kurtarmış sonra da kendi kendine yetebilen, tam bağımsız bir devletin temellerini atabilmek için Lozan'da aylarca mücadele etmiştir. Bu mücadelenin en çetin safhası ise ekonomi konularının görüşüldüğü komisyonda geçmiştir. Türk delegeler sık sık tam bağımsızlık vurgusu yaparken, Avrupalı devletler sahip oldukları ayrıcalıkları geri vermemek için direnmişlerdir. Adına kapitülasyon, imtiyaz ya da ayrıcalık dediğimiz bu konunun kapsamı o kadar geniştir ki adli, hukuki, iktisadi ve kültürel olmak üzere pek çok alanla ilintilidir. Bu çalışmada Lozan görüşmeleri ve sonrasında oluşan iktisadi hayatın iş dünyasına etkilerinin nasıl olduğu üzerine odaklanıldığı için, iktisadi alandaki ayrıcalıklardan iş adamlarını birinci derecede etkileyen değişiklikler üzerinde durulmuştur.

Lozan, yeni kurulmuş olan Türk Devleti'nin uluslararası arenada resmen kabul gördüğünü tescilleyen bir anlaşmadır. Bu anlaşma yapılırken her konuda olduğu gibi iktisadi konularda da çok itinalı davranılmıştır. Tazminatlar, işgal masrafları, zararların tazmin edilmesi ve savaş öncesi Osmanlı borçları gibi mali ve ekonomik konuların görüşüldüğü ana komisyonun yanı sıra, farklı konu dallarının görüşülebilmesi için üç tane de alt komisyon oluşturulmuştur.[1] Bu komisyonlarda delegeler, bir taraftan ülkenin menfaatleri doğrultusunda ticari kararlar aldırmak için çabalarken, diğer yandan da Ankara Hükümeti ile telgraflaşarak, ülkedeki yabancı sermayeli şirketlerin temsilcileri ile yapılan görüşme ve anlaşmaları yakından takip etmişlerdir.

Lozan Görüşmelerine İş Dünyasının Etkisi ve Şekillenen Yeni Ekonomik Düzen

Lozan'da görüşmeler devam ederken, ülkemizde bulunan Avrupa menşeili şirketlerin tabi oldukları devletlerin yetkilileri, bu şirketlerin sahip oldukları ayrıcalıkları koruyup devam ettirebilmek için Türkiye'ye gelmeye karar vermişlerdir. Çünkü konu ülkeye milyonlarca sterlin değerinde yatırım yapmış şirketlerinin geleceğidir. Şu kadar ki Türk topraklarında toplamda 63 milyon

1 **E 13368/13003/44** (The Marki Curzon of Kedleston (Lozan)'dan Sir E. Crowe'a, 28 Kasım 1922 Lozan).

sterlin değerinde öz varlığa sahip olan yabancı şirket faaliyet göstermektedir. Bunların % 45'i Almanlara, % 26'sı Fransızlara, % 22'si İngilizlere, % 4'ü Belçikalılara ve % 2'si Amerikalılara aittir.[2] Ankara Hükümeti ise bu sorunu sınırları içinde çözümlemek adına Ali Fuat Paşa başkanlığında uzman bir heyet oluşturarak, hem Ankara hem de İstanbul'daki yabancı şirketler ile müzakerelere başlama kararı almıştır.[3] Lozan'da bulunan İsmet Paşa da Avrupalı devletlerin bu konuya müdahale etmesinin önüne geçebilmek için müzakerelerin bir an önce yapılması gerektiği görüşündedir. Keza İngiliz Yüksek Komiseri Rumbold eğer şirketler ile Türk Hükümeti arasında bir anlaşma sağlanırsa, Lozan'da bununla ilgili görüşülecek bir mesele kalmayacağını bildirmiştir.[4]

Ankara'da şirketler ile yapılan görüşmelerin sonuçları Lozan'da yapılacak barış görüşmelerinin gidişatını ve süresini yakından ilgilendirmektedir. Bu hususta Lord Curzon'un, şirketlerle yapılan görüşmelerin uzamasının barışı geciktireceğine dair Rumbold'a yazılı bir talimatı vardır.[5] Bu nedenle Doklar ve Tersaneler Şirket-i Bahriyesi temsilcileri ile Ankara'da yapılan görüşmeler sonucunda hükümet, Doklar Şirketi'nin anlaşmasını feshedilmiş saymasına rağmen aldığı bu kararın Lozan'da ki görüşmeleri olumsuz etkilemesini istemediği için neticeyi şirkete bildirmeyip konferans sonucuna kadar durumu idare etmeye çalışmıştır.[6] Benzer tereddüt Reji Şirketi meselesi için de söz konusu olmuştur. Sözleşmesinin şirket aleyhine döndürülmesinin barış görüşmelerini olumsuz etkileyeceği öngörüsüyle, süreç pek dillendirilmeden ilerletilmiş[7] ve nihayetinde 6 Haziran da şirketle anlaşmaya varılmıştır.[8]

Kendisinin belirlediği kurallarla yeni bir ekonomik düzen kurmaya çalışan Ankara Hükümeti, görüşme talebinde bulunan İzmir-Kasaba Demiryolu, Şark Demiryolları, İstanbul ve Galata Rıhtımları, İzmir Liman ve Rıhtım, Galata Tunel, Dersaadet Tramvayı, İstanbul Elektrik ve İstanbul Su Şirketlerini görüşme

---

2 Yahya Sezai Tezel, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara 2015, s. 126.

3 Bilal Şimşir, **Lozan Telgraflar 1922-1923**, 2. Baskı, C II, TTK, Ankara 2019, s. 201, No: 44. (Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya, 22.4.1923, Telgraf No: 4).

4 Şimşir, **age**., s. 206-207, No: 52. (İsmet Paşa'dan Heyet-i Vekile Riyasetine, 23.4.1923, Telgraf No: 6).

5 Şimşir, **age**., s. 331-333, No: 267. (İsmet Paşa'dan Başbakanlığa, 21.5.1923, Telgraf No: 126).

6 Şimşir, **age**., s. 396-397, No: 370. (Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya, 5.6.1923, Telgraf No: 208).

7 Şimşir, **age**., s. 333-334, No: 270. (Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya, 25.5.1923, Telgraf No: 135.); **age.**, s. 342, No: 286. (İsmet Paşa'dan Başbakanlığa, 23.5.1923, Telgraf No: 270).

8 Şimşir, **age.**, s. 402-403, No: 380. (Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya, 6.6.1923, Telgraf No: 216).

için Ankara'ya davet etmiş, hatta bazıları ile çoktan İstanbul'da görüşmelere başlamıştır.[9] Başbakan Hüseyin Rauf, bu görüşmelerin doğrudan doğruya şirketler ile Ankara Hükümeti'ni ilgilendirdiğini, Lozan'da müzakerelere konu edilmemesi ve ayrıca hiçbir maddenin kabul edilmemesi gerektiğini, İsmet Paşa'ya çektiği telgrafla dile getirmiştir.[10] Fakat öncelikle İngiltere ve tabi diğer Avrupa devletleri bu konuda geride durmaya pek niyetli değillerdir. General Pelle bununla ilgili olarak *"Duyunu Umumiye tediyesi hususunda beyanname derç etmekten vazgeçtik. Fakat hamileri Türk hükümeti ile müzakere ederken alakadar devletlerin kendi tebaalarının hukukunu şiddetle muhafaza edecekleri tabiidir"* diyerek düşüncelerini dile getirmiştir.[11]

Batılı devletler, Osmanlı Devleti'yle siyasi ve mali konularda yaptıkları anlaşmalar ile özellikle gayri Müslim tüccar ve iş adamlarına önemli ayrıcalıklar sağlamışlardı. Lozan'da yapılmak istenen de yeni kurulan Türk Devleti'nde de aynı ayrıcalıkların devam ettirilmesini sağlamaktı. Bunu gerçekleştirmek amacıyla, Lozan görüşmelerinin başında, siz bize bunu sağlamazsanız bizden de sizi korumak için herhangi bir güvence isteyemezsiniz şeklinde bir gözdağı vermekten de geri kalmamışlardır.[12] Oysaki Türkler siyasi, hukuki alanlarda olduğu gibi ekonomik bağımsızlığı kazanabilmenin esas koşulu olarak tüm mali sınırlamaların kaldırılmasının şart olduğunu Misak-ı Milli'de belirtmiştir.[13] Lozan'da da aynı ilkeli duruş sergilenerek imtiyazlar konusunda taviz vermemeye özen göstermişlerdir. Aslında barış görüşmelerinde ne istediğimizi en net ifade eden Hasan Saka olacaktır. Türkiye de diğer devletler gibi aynı koşullar altında bir ticari özgürlük istemektedir.[14]

Lozan'da eşit ticari haklar için mücadele edilirken, öte yandan Ankara'da yabancı sermayeli şirketlerle görüşmeler devam etmektedir. Bu görüşmelerde pek çok şirket ile anlaşma sağlanmasına rağmen Regie Generale de Chemin de

---

9 Şimşir, **age.**, s. 238-239, No:111. (Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya, 29.4.1923, Telgraf No: 39).

10 Şimşir, **age.**, s. 344-345, No:292, (Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya, 24.5.1923, Telgraf No: 149-150).

11 **Hakimiyet-i Milliye**, S 866, 16 Temmuz 1923.

12 **E 13286/13003/44**, The Marki Curzon of Kedleston (Lozan)'dan Sir E. Crowe'a, 27 Kasım 1922 Lozan.

13 Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1990, s. 192.

14 Seha L. Meray, **"İktisat ve Maliye Sorunları" Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler-Üçüncü Komisyonun Tutanakları ile Raporları**, Yapı Kredi Yayınları, Takım: I C III, İstanbul 2001, s. 287.

Fer, A.G. Armstrong Co. Ltd, Vikers Ltd. ve Turkish Petroleum isimli şirketlerin imtiyazı için görüşmeler uzamış hatta müttefikler kabul ettikleri konuları bile iptal edip anlaşmadan vazgeçeceklerini söylemelerine rağmen[15] geri adım atılmamıştır. 28 Haziran 1914' te Sait Halim Paşa tarafından Musul petrollerinin işletilmesine yönelik Turkish Petroleum Şirketi'ne verilmiş olan imtiyaz, Lozan sonrasında Türk-İngiliz müzakereleriyle Musul'un durumu çözümlendikten sonra gündeme gelecek bir konu olduğu kanaatine varılarak, gündem dışı bırakılmıştır.[16] Armstrong-Vikers Şirketi'ne[17] yeni Türk Devleti'nin konu ile ilgili yapacağı ihaleye katılma hakkı verilmiş, ihaleyi kaybetmeleri halinde kazanılmış haklarından doğan zararların Türk Devleti tarafından tazmin edilmesi konusunda anlaşılmıştır. Samsun- Sivas demiryolunu yapma imtiyazına sahip olan Fransız Regie Generale Şirketi için de aynı şekilde tazminat ödenmesi esası geçerli olacaktır.[18] Nihayetinde imtiyaz sorunu, pek çok şirket ve onların haklarını savunan ülkeler ile yapılan çetin toplantılar neticesinde ülke menfaatlerini gözetecek şekilde çözümlenmiştir.[19]

İmtiyazlar konusunda Amerika'nın tutumu ise konferansın başlarında *"anlaşmaların kutsallığı"* ilkesine dayanarak sahip olunan imtiyazların devam ettirilmesi şeklinde olsa da Amerikan baş delegesi Child'ın, Celalettin Arif Bey ve İsmet Paşa ile yaptığı görüşmeler neticesinde daha ılımlı bir hal alacaktır. Bunda Ankara Hükümeti'nin kararlı duruşu çok etkilidir. Amerikan delegesi Grew'in sözleri Amerika'nın imtiyazlar konusundaki düşüncelerinin nasıl evrileceğini bize anlatmaktadır. *"Herkes kapitülasyonların gitmesi gerektiğini biliyordu. Dolayısıyla bunların devam ettirilmesinde ısrar etmek yerine, bunların yerini alacak tatminkâr garantilerin elde edilmesine çalışılmalıydı."*[20]

Konferanstaki Amerikan delegelerinin düşünceleri, Türk Hükümeti ile zıtlaşmayıp, dostluk duygularını kazanarak, Amerikan sermayesinin Türkiye'de

---

15 Şimşir, **age.**, s. 565-566, No: 617. (İsmet Paşa'dan Başbakanlığa, 12.7.1923, Telgraf No:320). Ayrıca konu ile ilgili telgraflar: 306,307,308,309,312,313,316,320,351,352,353,358,359,360,366,367.

16 Fahir Armaoğlu, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", **Belleten**, C 55, S 213, 1991, s. 506-507.

17 İngiliz menşeili olan Armstrong-Vickers şirketi, 1913 ve 1914 yıllarında Osmanlı Devleti ile yapmış olduğu anlaşma neticesinde doklar, tersaneler ve diğer deniz işletmeciliğine ait bazı tesislerin yapımı için anlaşmış fakat savaş nedeniyle bu inşaatlar yarım kalmıştır. Şirket, savaş sonrasında sahip olduğu imtiyazı devam ettirmek istemektedir.

18 Armaoğlu, agm., s. 506,507.

19 Şimşir, **age.**, s. 578-579, No: 636. (İsmet Paşa'dan Başbakanlığa, 16/17.7.1923, Telgraf No: 331,332).

20 Armaoğlu, agm., s. 492, 493. Alıntılanma yeri: Grew, **Turbulent Era**, C 1, s. 510-511.

büyük yatırımlar yapmasının önünü açmanın daha kazançlı olacağı doğrultusunda olmuştur.[21] Nitekim Chester Projesi tam da bu doğrultuda bir anlaşmadır. Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı günlere rastlayan 9 Nisan 1923'te Amerikan kökenli bir şirket ile TBMM arasında Chester Projesi olarak bilinen demiryolu yapımı ve yeraltı kaynaklarının işletilmesi anlaşması imzalamıştır.[22] Bu anlaşmada adı geçen birçok demiryolunun yapım imtiyazının daha önceden Avrupa menşeili şirketlere verildiği, şimdi ise bunların yerine, daha kapsamlı bir proje ile gelen Amerikan Chester Şirketi'ne geçtiği bilinmektedir.[23] Amerika, Chester Şirketi'ne tanınan bu imtiyazın görüşmelerde gündeme gelmemesi ve Fransa ile bu konuda karşı karşıya gelmemek için özen göstermiştir. Fakat İsmet Paşa, Amerikan delegeleriyle yaptığı özel görüşmelerde, Chester Projesini pazarlık konusu etmiş, Amerika'nın imtiyazlar ile ilgili görüşlerinin değişmesi ve Türkiye'yi bu konuda desteklemesi için bunu kullanmıştır. Neticede Amerikan delegeleri Osmanlı Devleti'nin vermiş olduğu kapitülasyonların kalkmasında anahtar bir misyon üstlenmiş, bu sayede Chester Anlaşması'nın da önünü açmıştır.[24]

Amerika gibi diğer devletler de Lozan sonrasında Türk ticari hayatında bir yer kapmaya, kaybettikleri imtiyazların yerini bir şekilde doldurmaya çalışmıştır. Bu bağlamda Rusya, boğazlardan geçecek Rus gemilerine, en ziyade ayrıcalığa mazhar ülke hakkının tanınmasını istemiş, aksi takdirde Türkiye'ye yardımcı olmayacağını söylemiştir.[25] İtalya, kabotaj hakkının kaldırılmasına karşılık, iki İtalyan şirketi ile özel bir anlaşma yapılmasını talep etmiştir.[26] İngiltere ise Türkiye'deki yabancı sigorta şirketlerinin %70'ine sahiptir. Bu şirketler İzmir'deki Yunan tahribatı ve yangınından dolayı ciddi miktarda zarara uğramışlardır. Lozan görüşmelerinin beklenilenden uzun sürmesi nedeniyle, şirketlerinin tescilinden

---

21 Agm., s. 494.

22 İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923 – 1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 28.

23 Bülent Can Bilmez, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 268, 278; Selim İlkin, **1922–1923 Yılları Türkiye'sinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken**, C 3, İ.B.Ü Yayınları, İstanbul 2004, s. 235. Chester Projesi ile ilgili sözleşme, şirketin verdiği taahhütleri yerine getirmemesi nedeniyle, 18 Aralık 1923'te, Türkiye Cumhuriyeti tarafından feshedilmiştir.

24 Armaoğlu, agm., 507,508,509.

25 Şimşir, **age.**, s. 214-215, No:66, Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya Tel. 25.4.1923).

26 Şimşir, **age.**, s. 258, No: 148 (İsmet Paşa'dan Başbakanlığa, 2.5.1923, Telgraf No: 44). Devamında bkz.: İlgili Telgraf No: 55.

kaynaklanan birtakım sorunlar da baş gösterdiği için, İngiltere bu şirketler lehine çeşitli imtiyaz taleplerinde bulunmuştur.[27]

İmtiyazlar ya da diğer adıyla kapitülasyonlar, Lozan Anlaşması'nın 28. maddesi ile her bakımdan tamamıyla kaldırılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin tanıdığı imtiyazlara dayalı olarak yatırım yapmış şirketlerin hukuki haklarının korunması adına, şirketler özelinde yapılan anlaşmalar ile bir takım ayrıcalıklar verildiği de görülmüştür.[28] Bu ayrıcalıklar Lozan Anlaşması'na ek olarak imzalanan ve yedi yıl sürecek olan Ticaret Konvansiyonu ve İkamet ve Kaza Salahiyeti Konvansiyonunda kabul edilen maddelerle desteklenmiştir.[29] Her ne kadar Türk Hükümeti bu maddelere tam olarak uymayıp, parça parça bu ayrıcalıklara son vermiş olsa da, tanınan bu haklar Cumhuriyet dönemi iktisadi hayatının ilk yıllarını olumsuz etkilemiştir.[30]

Lozan'da Alınan Ekonomik Kararların Cumhuriyet Dönemi İş Adamlarına ve İktisadi Hayata Ektisi

Lozan Anlaşması'nda imzalanan iktisadi kararlar ile yeni Türk Devleti'nin ekonomisinin nasıl şekilleneceği genel hatlarıyla belirlenmiştir. Alınan kararlardan Cumhuriyet dönemi iş dünyasını etkileyenlerin neler olduğuna bakacak olursak, imtiyazlar ve onunla direkt ilintili olan imtiyazlı yabancı sermaye, gümrükler ve bankalar başı çekmektedir.

Yabancı sermayeli şirketlerin pek çoğunun imtiyazlarına son verilmesine karşın, yabancı sermayenin varlığını yok etmeye yönelik bir tutum sergilenmemiştir. Mustafa Kemal, Lozan görüşmelerinin kesintiye uğradığı günlerde, İzmir'de yapılan iktisat kongresinde yabancı yatırımcının düşman olarak görülmediğinin, onların kanunlarla güçlendirilmiş bir sistemin varlığı altında ülkeye davet edildiklerinin altını çizmiştir.[31] Öte yandan Lozan'daki

---

27 **E 2844/21/44**. Sir H. Rumbold (İstanbul) dan, The Marki Curzon of Kedleston'a, 9 Mart 1923 İstanbul.

28 Fransız Balya- Karaydın imtiyazı buna örnek olarak verilebilir. Şimşir, **age.**, s. 239, No: 112, (Rauf Bey'den İsmet Paşa'ya 29.4.1923, Telgraf No: 40). Bunun yanı sıra konferans üyelerinin şirketlerince yapılmış olan anlaşmalar 5 yıl daha varlığını sürdürmesi kabul edilmiştir. **Hakimiyet-i Milliye**, S 829, 3 Haziran 1923.

29 Lozan Barış Anlaşması'na ek "Ticaret Sözleşmesi" madde 3. Bkz.: Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, Takım: II, C II, A.Ü SBF Yayını, Ankara 1973, s. 80.

30 Zvi Yehuda, Hershlag, **Turkey an Economy in Transition**, The Hauge 1958, s. 21.

31 Ahmet Gündüz, Ökçün, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara 1968, 252, 253.

heyet İsviçre sermayedarlarını Türkiye'ye çağırmak için bir duyuru hazırlayıp yayımlamıştır.[32]

Ülke ekonomisinin baş aktörü olan yabancı yatırımcıyı ülkeden göndermek, ekonominin çökmesi demek olacağından, böyle bir aksiyon alınamazdı. Ahmet Hamdi Başar'ın 1921-1922 yıllarında, İstanbul'da yaptırdığı bir araştırmaya göre ithalat ve ihracat ile uğraşanların ancak %4'ü, komisyonculuk ile uğraşanların %3'ü, esham ve kambiyo borsasında mubayaacı ve simsarların %5'i, iç piyasaya çalışan toptancıların %15'i yarı toptancı ve perakendecilerin de %25'inin Türk ve Müslüman iş adamlarından oluşmakta idi. Liman işletmesi, sigorta şirketleri, Beyoğlu'ndaki bütün mağazalar, dükkânlar, lokantalar ve eğlence yerleri ise tamamen yabancıların elindeydi. "İtibâr-ı Millî" ve "Adapazarı İslâm Ticaret Bankası" haricindeki tüm bankalar yabancılara aitti. Bunlar dışında su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay ve tünel, demiryolları, madenler ve tütün tekeli gibi imtiyazlı işler de aynı şekilde yabancı şirketlerin elinde idi.[33] İzmir'de de durum aynıydı. Ticaret Yahudi simsarların, işletmeler ise Osmanlı döneminde verilen imtiyazlar nedeniyle yabancı sermayenin denetiminde idi.[34] Bu durumu değiştirmek, kurumları millileştirmek için ne ülkede yeterli sermaye birikimi ne de parası olan, donanımlı ve cesaretli girişimciler vardı. Bankalardaki toplam mevduat bir milyon, İstanbul'daki vatandaşa düşen kişi başı vergi bile 32 lira idi.[35]

Tüm bu imkânsızlıklar dâhilinde bile Cumhuriyeti kuran kadronun asıl amacı aslında devlet desteğiyle yavaş yavaş yabancı sermayenin yerine yerli sermayedarın geçmesini sağlayıp yerli ve milli bir iş adamı sınıfı yaratmaktır. Böylece onların yaptığı yatırımlarla da ülkenin kalkınmasına ikinci bir koldan destek sağlanmış olacaktır.[36] Aslında bu anlayışın temeli İttihat ve Terakki döneminde atılmıştır. O dönemde başlatılan "milli burjuvazi" yaratma hareketi 1. Dünya Savaşı sonunda ülkedeki milli burjuvazinin oranını %20'lere kadar

---

32 Şimşir, **age.**, s. 230-231, No:98 (İsmet Paşa'dan Başbakanlığa Tel, 27-28.04.1923, Telgraf No:29).

33 Ahmet Hamdi, Başar, **Gazi Bana Çok Kızmış / Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları 1**, Der.: Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 24.

34 Erkan Serçe, Sabri Yetkin, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ege Bölgesinde İktisadi Hayatı Millileştirme Çabaları II", **Toplumsal Tarih**, C 12, S 69, (1999), s. 40-45.

35 Nejat Ferit Eczacıbaşı, **Yeni Bir Türkiye**, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 71.

36 İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, 10. Baskı, İstanbul 1989, s. 279.

yükseltmiştir.[37] Tabi bu niteliksel bir varoluştur. Nicelik olarak gerçek anlamda ulusal bir iş adamı sınıfının oluştuğunu, yerli sanayicilerin yetiştiğini söylemek pek de doğru olmayacaktır. Çünkü bunlar genellikle yabancı ülkelerdeki sermayedarların ülkedeki temsilcileri ve dağıtıcıları sıfatındaki iş adamları olmuşlardır.[38]

Bu tüccar niteliğindeki İstanbullu iş adamları Milli Mücadele kazanılır kazanılmaz, ekonomiyi yabancı hâkimiyetinden kurtarmak için örgütlenerek, 1 Aralık 1922'de "Milli Türk Ticaret Birliği" ni kurmuşlardır.[39] Devlet de aynı minvalde hareket ederek, Cumhuriyetin ilk yılları itibariyle başlayıp, özellikle kamu hizmeti niteliği taşıyan alanlardaki yabancı şirketlerin bedellerini ödeyerek 16 yıl süren bir millileştirme hareketine girişmiştir.[40] Fakat milli iktisat oluşturma anlayışıyla çıkılan yolda, her ne kadar devlet yerli iş adamlarına destek verse de sayılarının çok az olması, bilgi ve donanım bakımından çok eksik olmaları, uzun vadeli yatırımlar yapmakta tereddüt etmeleri gibi nedenlerden dolayı beklenilen hamleler gelmemiştir. İktisat konusunda temkinli olan hükümetin, Cumhuriyet döneminde yerli sermayenin yetemediği noktalarda yabancı sermayeli şirketlerle anlaşmalar yaptığı, bu anlaşmalarda onlara bir takım ayrıcalıklar sağladığı bilinmektedir.[41] Sanayi işletmelerinin özelleştirilmesinde, yabancılara %49 oranında katılma hakkı ve Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanma hakkı tanınarak yabancı sermayeye karşı ılımlı bir politika izlenmiştir.[42] Burada bir parantez açarak belirtmek gerekir ki millileştirme hareketi yabancı sermayenin

---

37 Gülay Sarıçoban, Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 44, 2020, s. 225.

38 Tevfik Çavdar, Devralınan İktisadi Miras, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 1049.

39 Ahmet Hamdi Başar, "Zaferden Sonra İstanbul'da Başlayan İktisadi Savaş", **Barış Dünyası**, S 54 (1966), s. 53-54.

40 Cem Alpar, "Yabancı Sermaye", **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C II, İletişim Yayınları, İstanbul 1983, s. 509.

41 Bu şirketler, Belçika menşeili İstanbul Seydiköy Gaz ve Elektrik Şirketi (1924), İzmir Elektrik ve Tramvay Şirketi (1925), Zingal Ormancılık Şirketi (1926); İsveç menşeili İzmir Telefon Şirketi (1925); Almanya menşeili Güney Anadolu Manganez Mad. Şti. (1927), Adana Elektrik Şirketi (1928), Fransa menşeili Kireçlik Krom Mad. Şirketi (1928), Fethiye Simli-Kurşun Mad., Kömür Madencilik Şti. (1929), İngiltere menşeili Ankara Elektrik ve Gaz Şti. (1928) ve ABD menşeili Ford Şirketi (1929)'dir. Tezel, **age.**, s. 195,196; Nuri Yavan, Hamdi, Kara, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı", **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C 1, S 1, 2003, s. 28.

42 Oktay Yenal, **Cumhuriyetin İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010, s. 67.

varlığını yok etmeye yönelik bir politika değildir. Bu durumun en güzel ispatı ise millileştirmelerin en yoğun olduğu 1934-1938 yılları arasında Türkiye'de 32 tane yeni yabancı şirketin faaliyete geçmesine izin verilmiş olmasıdır.[43]

Hazinesinde yatırım yapmak için yeterli maddi imkânı olmayan Türk Devleti, ekonominin yeniden inşasına yönelik özel girişim odaklı bir örgütlenme politikasını kalkınma için uygun görmüştür. Bununla örtüşür şekilde, Lozan sonrasında imtiyazlarını kaybeden bazı şirketler yatırımlarına devam etmeyip ülkelerine dönünce, onlardan boşalan yerlere ve yeni açılan sektörlere, devletin verdiği destek ve teşviklerle yerli ve milli iş adamlarının hâkim olması sağlanmıştır. Böylece, devlet ve iş adamları arasında bir iş birliği sağlanarak, ekonominin canlanması için gerekli olan sermaye birikiminin özel kesimden elde edilmesi yolu izlenmiştir.[44] Kısacası Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında görünüşte "devletçilik" gibi duran fakat özünde "liberal" olan bir ekonomi politikası uygulanmıştır.[45] Millî İktisat adı verilen bu politika yerli ve milli nitelikte bir ticaret burjuvazisinin oluşmasına, yani yeni bir zenginler sınıfının doğmasına neden olmuştur. [46] Bu sınıfın büyük bir kısmı da yabancı sermayenin Türkiye'deki küçük ortağı olup, Ankara bürokrasisi ile bağlantı kurarak işlerin kolayca yürümesini sağlayan kişilerdir.[47] Bu yeni milli iş adamı sınıfı henüz oturmamış bir ekonomik ortamda, Hangi işi? Nasıl? yapacaklarını tam olarak kavrayamadan liberal ekonomi politikaları nedeniyle de başıboş kalınca, ortaya aferist denilen değişik bir zümre çıkmıştır.[48]

Lozan'da üzerinde önemle durulan ve Cumhuriyet döneminde iş adamlarının ticari hayatını etkileyen bir diğer konu da gümrük ve ticaret rejimi ile ilgili kararlar olmuştur. Daha Milli Mücadele yıllarında iken Millet Meclisi ihracat ve ithalat ile ilgili aldığı kararlarda vatanın genel menfaatlerine öncelik tanımıştır. Kısıtlayıcı bir savaş ekonomisinden ziyade ihracat kayıtsız şartsız serbest bırakılmıştır.[49] O yıllarda alınan kararlar üzerinde pek çok değişiklik yapılmış

---

43 Tezel, **age.**, s. 206.

44 Uygur Kocabaşoğlu v.d. **Türkiye İş Bankası Tarihi**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001, s. 18; Korkut Boratav, **Türkiye'de İktisat Tarihi, 1908-2002**, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2004, s. 40.

45 Cem, **age.**, s. 279.

46 Boratav, **age.**, s. 61.

47 Sina Akşin, **Türkiye Tarihi 4-**Çağdaş Türkiye 1908-1980, Cem Yayınevi, 7. Baskı, İstanbul 2002, s. 312.

48 Yakup Kadri Karaosmanoğlu, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yayınları, İstanbul 1984, s. 110.

49 Özkan Aydın, **Milli Mücadele Döneminde Dış Ticaret**, Türk Dış Ticaret Vakfı, Ankara 2005, s. 24-26.

olsa da bu durum yeni kurulacak olan devletin dış ticaret anlayışını ve ekonomi politikasının liberal bir çizgide olacağının sinyallerini vermesi bakımından önemlidir. Lozan Anlaşması'nın ekindeki ticaret sözleşmesinde yer alan, Osmanlı dönemi gümrük tarifelerinin 5 yıl daha yürürlükte kalacak olması, ülkeyi bir şekilde liberal ekonomik sistemi benimsemeye sevk etmiştir.[50] Konferans sonunda, gümrük ve ticaret rejimiyle ilgili alınan kararlar, Lozan'da imzalanan 5 numaralı belge ile toplam 19 madde de detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Buna göre ithalatta uygulanabilecek tarifeler, 1 Eylül 1916 tarihinde yürürlüğe konulan ve eşyanın ağırlığını göz önünde tutan Osmanlı nesnel tarifesinde belirtilen esaslar olacaktır.[51] 6 Ağustos 1929 tarihine kadar geçerli olacak bu tarifeye göre, hükümet ithal malları ile yerli mallara farklı oranlarda tüketim ve satış vergileri uygulayamayacaktır. Sadece istisnai olarak, devlet kendi tekelindeki mallara daha yüksek fiyatlama yapabilecektir.[52] Gümrüklerimiz üzerindeki hareket alanımızı kısıtlayan bu anlaşma maddesi, korumacı bir dış ticaret politikası izlenmesine engel olmuş, "serbest ticaret-açık kapı" ortamı yaratmıştır. Bu durum ithalat ile ihracat arasındaki farkın açılmasına, böylece dış ticaret açığının ortaya çıkmasına neden olmuştur.[53] Devletin gümrük vergilerinden elde ettiği gelirler azalmış, bunun yanı sıra aktif bir ticari denge sağlama özgürlüğüne sahip olunmadığı için, sanayicinin ürettiği ürünler ithal ürünler karşısında korumasız kalmıştır.[54] Yine aynı sözleşmeye dayanarak, Türk kanunlarına uyan yabancı iş adamları ve şirketlerinin ekonomik girişimde bulunma hakları ve Osmanlı İmparatorluğu döneminde yabancı şirketlere verilen ayrıcalıklar yedi yıl süreyle saklı tutulmuştur. [55]

Lozan anlaşmasında gümrük ve ticaret rejimi ile ilgili verilen bu tavizlerin, Cumhuriyet dönemindeki iş adamlarına yansıması ise şöyle olmuştur. Ticaretle uğraşan iş adamları büyük kazançlar elde ederek zenginleşmiş, sayıları çok az olan birkaç sanayici ithal mallar ile rekabet etmekte sıkıntı yaşamıştır. Buna

---

50 Sadi Özdemir, **Anadolu'dan Zoru Başaran Cesur Girişimciler**, Hayat Yayınları, İstanbul 2005, s. 16-17.

51 Seha L. Meray, **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler-Konferansta İmzalanan Senetler**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Takım, C 2, İstanbul 2011, s. 72-80; Mehmet Murat Baskıcı, **Yaşayan Lozan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003, s. 748.

52 Tezel, **age.**, s. 158-166.

53 Mustafa Özateşler, "Türkiye'de Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", **Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 1, S 10, 1995, s. 221-248.

54 Hershlag, **age.**, s. 25.

55 Taner Timur, **Türk Devrimi Sonrası**, İmge Kitabevi, 2. Baskı, Ankara 1983, s. 51.

dayanamayan eski firmalar iflas etmiş, yeni var olmaya çalışan yerli sanayiciler olumsuz etkilenmiştir. Bu durum yeni yerli iş adamlarının sanayi yatırımları yapmakta çekimser kalmasına, dolayısıyla da ülkedeki endüstriyel gelişmenin gecikmesine neden olmuştur. Ayrıca fabrika kurmak büyük sermaye birikimi gerektirmektedir ve yatırılan paranın geri dönüşü uzun zaman almaktadır. Bankalar da sanayiciye özel uzun vadeli kredi imkânı sağlamayınca, Cumhuriyet döneminde sanayinin özel sektör eliyle istenilen düzeyde gelişmesi pek mümkün olmamıştır.[56]

Öte yandan Türk Devleti, kendi tekelindeki mallara daha yüksek fiyatlama yapabilir ilave maddesine dayanarak, pek çok ürünün üretim ve ithalatını kendi yetkisine almış ve tekeller oluşturmuştur. Böylece gümrük resimleri ve vergilerini istediği gibi uygulama hakkını kısıtlayan maddenin etkisini azaltmak istemiştir. Fakat sonrasında bu tekeller, milletvekilleri ve bakanlar gibi üst düzey devlet ve siyaset adamlarının ortağı olduğu şirketlere devredilerek, bazı iş adamlarının zenginleşmesinin önü açılmıştır.[57]

Lozan sonrasında liberal ticaret anlayışının etkisiyle ihracat 1923 ile 1925 yılları arasında artmıştır. Fakat bu artış 1927 yılından sonra, bazı tüccar-işadamlarının stokçuluk yapması nedeniyle düşmeye başlamıştır. Çünkü onlar yaklaşmakta olan ekonomik krizi fark etmiş, ithalat gümrük tarifelerinin yükseleceğini öngörebilmişlerdir. [58]

Lozan'da gündemi meşgul eden, iş adamlarını ve ülkenin iktisadi hayatını yakından ilgilendiren diğer bir konu da yabancı sermayeli bankalardır. İngiliz-Fransız ortaklı bir banka olan Osmanlı Bankası'nın 1924'te bitecek olan imtiyaz süresinin iki yıl daha uzatılmasını isteyen İngiliz ve Fransızların[59] isteği, hükümet tarafından barışla ilgili görülmediği ve üzerinde hususi bir inceleme gerektiren bir mesele olduğu gerekçesiyle uygun görülmemiştir.[60] Çünkü yeni Türk Devleti'nin hedefinde ekonomik bağımsızlığı sağlamak ve bir çeşit sömürü aracı olarak kullanılan yabancı bankalardan kurtulmak vardır. Bu nedenle Osmanlı Bankası'nın yerine bir Merkez Bankası'nın kurulması düşüncesi İzmir İktisat

---

56 Mustafa Sönmez, **75 Yılın Sanayileşme Politikaları, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı "Bilanço 98"- 75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 2-3.

57 Boratav, **age.**, s. 40, 41.

58 Hüseyin Şahin, **Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa 1995, s. 37.

59 Şimşir, **age.**, s. 533, No: 578 (İsmet Paşa'dan Başbakanlığa Tel, 07.07.1923, Telgraf No: 302).

60 Şimşir, **age.**, s. 536, 569, No:582, 621 (Rauf Beyden İsmet Paşa'ya 08.07.1923, Telgraf No: 346 ve 14.7.1923, Telgraf No: 370).

Kongresi günlerinde dile getirilmiştir. Fakat savaş sonrasında içinde bulunulan ekonomik koşullar bunun hemen gerçekleşemeyeceğini göstermiştir.[61] Bu nedenle Lozan Anlaşması sonrasında hükümet, Osmanlı Bankası ile görüşmelere başlamış, ülkenin iktisadi çıkarlarını maksimum oranda kollayıcı hükümler içeren maddeler hazırlayarak, bankanın imtiyaz süresini 1934 yılına kadar uzatmıştır.[62]

Cumhuriyet dönemi iktisadi hayata ve iş adamlarına etkisi bağlamında bankalar konusunu irdelediğimizde, o yıllarda yerli ve milli bankaların kurulmasına önem verildiği görülmektedir. Lozan sonrasında ülkedeki mevcut banka sayısı, özel yasayla kurulmuş olan Ziraat Bankası ile birlikte, ulusal banka bazında toplam on altıya, yabancı banka bazında ise on üçe ulaşmıştır.[63] Ziraat Bankası haricindeki ulusal bankalar, şubeleri olmayan yerel ölçekli bankalardır. Yabancı sermayeli bankalar ise daha çok yabancı şirket ve iş adamlarının kredi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik kurulmuşlardır.[64] Bu bankalar genellikle liman şehirlerinde olup dış ticaretle uğraşan gayrı Müslim iş adamlarını desteklemektedir. Örneğin o yıllarda İzmir'de iş yapan bankalar içerisinde hiçbir Türk bankasının bulunmadığı, Selanik Bankası'nın siyonizm yaptığı ve Doyçe Bank'ın da Musevilere yakın durduğu bilinmektedir.[65] Şunu da ilave olarak belirtmek gerekir ki yabancı bankaların tamamı 1923'ten önce kurulmuş, 1923-1930 yılları arasında ülkede hiç yabancı banka kurulmamıştır.[66] Devlet eliyle kurulan büyük bankalar haricinde bölgesel ölçekli iş adamlarının bir araya gelmesi ile çok sayıda yerel banka da kurulmuştur. Bunlar esnafa, çiftçiye, tüccara ve belli meslek gruplarındaki iş adamlarına kredi vermek, azınlıkların ekonomik hâkimiyetinden kurtulmak, ulusal ticareti güçlendirmek amacıyla kurulmuş bankalardır.[67] Ülkedeki yabancı bankaların sistem içindeki yerleri ise,

---

61 Öztin Akgüç, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Ankara 1975, s. 163.

62 İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Para ve Kredi Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, TCMB Yayını, Ankara 1981, s. 242,243; Akgüç, **age.**, s. 363.; **Düstur**, III. Tertip, C VI, s. 634-638.

63 Akgüç, **age.**, s. 11-19.

64 Gürgan Çelebican, "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Seminer Tebliği**, Ankara Üniversitesi SBF Yayını, 1982 Ankara, s. 25.

65 Serçe, agm., s. 40-45.

66 A. Gündüz Ökçün, İktisat Tarihi Yazıları, Bütün Eserleri: **3**, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 58, Ankara 1997, s. 238.

67 Ökçün, **age.**, s. 275.

İş Bankası'nın büyümesi ile orantılı olarak daralmıştır. Toplam mevduat içindeki payları, 1924 yılında %78 iken, 1950 yılında %14'e düşmüştür.[68]

Türkiye İş Bankası, 26 Ağustos 1924 tarihinde, İtibar-ı Millî Bankası'nı[69] da bünyesine katarak kurulmuştur. Ortaklarını başta Mustafa Kemal olmak üzere, siyaset adamları, üst düzey bürokratlar, önde gelen sanayici ve tüccarların oluşturduğu İş Bankası, Cumhuriyet döneminin özel sermaye ile kurulan ilk büyük mali müessesesidir. Banka, özel bir banka olmaktan çok daha ileriye giderek, gerek ana sözleşmesiyle üzerine aldığı işlevler, gerekse faaliyet alanları ve konuları bakımından, yarı resmi bir görünüm kazanmış, ayrıca sanayi ve yatırım bankası gibi bir rol de üstlenmiştir. [70] İş Bankası'nın yanı sıra serbest teşebbüse öncü, örnek ve yardımcı olmak, devlet işletmeleri ve devlet-serbest sektör arasındaki iş birliğini sağlamak için de "Sümerbank" ve "Etibank" kurulmuştur. Sanayileşme ve madencilik alanında yatırım yapacak iş adamlarına teşvik sağlamak amacıyla, "Devlet Sanayi ve Maadin Bankası" (1925) ile emlak ve arazi işleri ile ilgilenecek "Emlak ve Eytam Bankası" (1926) kurulmuştur.[71] Ulusal bankacılık ve ekonomik egemenliği sağlamak konusundaki en büyük adım ise, 11 Haziran 1930'da, T.C. Merkez Bankası'nın kurulması ile atılmıştır.[72]

Merkez Bankası'nın kurulması sürecinde yerli ve yabancı iş adamlarının bu konuyla ilgili bilgi ve görüşlerine de başvurulduğu görülmüştür. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının 1928 de yaptığı kongrede iş adamları, Türk parasındaki dalgalanmaların önüne geçebilmek, Türk bankaları ile yabancı bankalar arasındaki haksız rekabeti önleyebilmek amacıyla bir merkez bankasının acilen kurulması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ancak bu banka kurulursa yabancı bankaların faaliyetlerinin denetim altına alınabileceği düşüncesindeydiler.[73] 1929 yılı sonlarına doğru İtalya'nın önemli bir iş adamı olan Kont Volpi, ülkeye davet

---

68 Tezel, **age.**, s. 124-125.

69 "İtibar-ı Millî Bankası" 1 Ocak 1917 tarihinde, İttihat ve Terakki'nin üst düzey yöneticilerinin de aralarında bulunduğu kişiler öncülüğünde kurulan ilk büyük yerli ulusal bankamızdır. Bkz. Irmak Karabulut, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye Milli Bankası: Bir Toplum Dönüştürme Aygıtı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2019.

70 Kocabaşoğlu, **age.**, s. 30-31.

71 Zafer Toprak, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Doğan Kitap, 1.Baskı, İstanbul 2012, s. 283.

72 Tevfik Çavdar, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, 1992, s. 207.

73 Selim İlkin, "Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 554-556.

edilerek görüş ve desteğine başvurulmuştur. Onun merkez bankasının kurulmasını destekleyici yaklaşımı memnuniyet uyandırmıştır.[74]

Bankaların ülke ekonomisini yönlendirme gücünü dikkate aldığımızda, sağlanan gelişme, Cumhuriyet yönetimi için büyük bir başarıdır. Lozan görüşmeleri esnasında ve sonrasında, İtilaf Devletleri'nin, Yeni Türk Devleti içerisinde bankacılık faaliyetlerine eskiden olduğu gibi devam etme isteklerine hep temkinli yaklaşılmış, Misak-ı Milli'ye ve Anayasaya aykırı olmamasına dikkat edilmiştir.

Sonuç

Sömürgeciliğin şekil değiştirdiği yirmi birinci yüzyılda emperyalist devletler sömürülerini, finanse ettikleri şirketler ve iş adamları aracılığıyla yapmaya başlamışlardır. Kurmuş oldukları bu sistemi ve yaptıkları yatırımları garanti altına almak için de, az gelişmiş ülkelere bir takım imtiyaz anlaşmaları imzalatarak o ülkeyi zapturapt altına almışlardır. Böylece maşa olarak kullandıkları iş adamları aracılığıyla, o ülkenin üretici sınıfının elde ettiği artı değeri doğrudan kendi ülkelerine aktarabilmişlerdir. Emperyalistlerin kurduğu bu sömürü düzeninin farkına varan milli mücadele liderleri, Lozan'a barış görüşmeleri için giderken, imtiyazlar konusunda asla taviz vermemeleri gerektiğinin bilincindeydiler.

Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri imtiyazları kaybetmek istemeyen Avrupalı devletler, sahip oldukları bu hakları yabancı sermayeli şirketler üzerinden devam ettirebilmek için, Lozan görüşmelerinin ikinci bölümünde çok direnmişlerdir. Ankara Hükümeti bu şirketler ile yaptığı görüşmeleri bir iç mesele olarak kabul edip, süreci ve sonucu Lozan'ın gündeminden uzak tutmaya çalışmış olsa da bu pek mümkün olmamıştır. Emperyalistler, Ankara'daki görüşmeleri yakından takip ederek, finansörleri oldukları şirketlerin çıkarlarını kollamak için Lozan'daki Türk heyetine baskı uygulamışlardır. Kısacası, müttefikler son ana kadar sürekli olarak imtiyaz koparabilmenin peşinde olmuşlar, türlü diplomatik cambazlıklarla Türk heyetine istediklerini kabul ettirmeye çalışmışlardır. Hatta, 25 Haziran'da yapılan toplantıda, imtiyazlar meselesi kapsamında, yabancı şirketlerin hukuki haklarını korumak için, anlaşma metnine yeni maddeler eklemeyi dahi talep etmişlerdir. Türk heyeti, görüşmelerin başından sonuna kadar Türkiye'nin bu konuda yeterince sıkıntı çektiğini ve tam bağımsızlık için imtiyazların kesin olarak kaldırılmasının ne kadar önemli olduğunu, ısrarla anlatmaya çalışmış ve nihayetinde kabul ettirebilmiştir.

74 İlkin, agm., s. 266.

Öte yandan Lozan Barış Anlaşması'na ek olarak imzalanan ticaret anlaşması ile sınırlı süreli de olsa, gümrük rejiminde birtakım tavizler verilmiş, yabancı sermayeli şirketlerin hakları bu anlaşma ile korunmuştur. Bu durum, Cumhuriyet dönemi iktisadi hayatını ve iş adamlarını olumsuz etkilemiştir. Koruyucu gümrük sınırlamalarının yapılamayışı, sayıları zaten üç beş tane olan sanayici iş adamlarının ithal ürünlerle rekabet etmesini engellemiştir. Bu nedenle Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında, özel sektör öncülüğünde kalkınma politikası istenilen düzeyde olmamıştır. Sanayi yatırımlarının yetersiz kalmasındaki tek etkenin gümrük politikaları olduğunu söylemek eksik bir bilgi olacaktır. Bankacılık sistemindeki yetersizlikler ve yanlış kredi politikaları da sanayileşmenin önündeki önemli engellerdendir. 1930 yılında Merkez Bankası kurulana kadar ülkedeki para basımı Osmanlı Bankası'nın yetkisinde kalmış, Türk parasının değeri sabit tutulamamıştır.

Lozan Anlaşması, birkaç istisna dışında, Cumhuriyet dönemi yerli iş adamlarının kalkınmasını destekleyen bir mahiyet taşımaktadır. Yeniden şekillenen ekonomik düzende ticari imtiyazların kaldırılması, yabancı iş adamlarının ülkeden ayrılmasına, onlardan boşalan yerlerin yerli iş adamları tarafından doldurulmasına sebep olmuştur. Yerli ve milli sermayeyi güçlendirmek, yeni yatırımların önünü açmak amacıyla İş Bankası kurulmuştur. Sanayi yatırımlarının hızlanması için Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır. Kısacası 1923-1929 yılları arasında yaşanılan tüm sosyo-ekonomik olaylar bir bütün olarak değerlendirildiğinde varılan sonuç, iş adamı – devlet iş birliği içerisinde ülkede kayda değer bir kalkınma hareketinin gerçekleştiğidir. Bunun da temelleri Lozan Anlaşması ile atılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

E 1336/13003/44

E 13286/13003/44

E 2844/21/44

Resmî Yayınlar[75]

Düstur

Süreli Yayınlar[76]

Barış Dünyası

Hâkimiyet-i Milliye

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

Akgüç, Öztin, **Cumhuriyet Döneminde Bankacılık Alanında Gelişmeler**, Türkiye Bankalar Birliği Yayını, Ankara 1975.

Akşin, Sina, **Türkiye Tarihi 4 – Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yayınevi, 7.Baskı, İstanbul 2002.

Armaoğlu, Fahir, "Amerikan Belgelerinde Lozan Konferansı ve Amerika", **Belleten**, C 55, S 213, 1991, s. 483-528.

Aybars, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, C I, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1990.

Aydın, Özkan, **Milli Mücadele Döneminde Dış Ticaret**, Türk Dış Ticaret Vakfı, Ankara 2005.

Baskıcı, Mehmet Murat, **Yaşayan Lozan**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 2003.

Başar, Ahmet Hamdi, **Gazi Bana Çok Kızmış/Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları 1**, der.: Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.

Başar, Ahmet Hamdi, "Zaferden Sonra İstanbul'da Başlayan İktisadi Savaş", **Barış Dünyası**, S 54 (1966), s. 53-54.

Boratav, Korkut, **Türkiye'de İktisat Tarihi**, 1908-2002, 8. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2004.

75 Resmî yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

76 Süreli yayınların ayrıntılı künyeleri dipnotlarda verilmiştir.

Bilmez, Bülent, **Demiryolundan Petrole Chester Projesi (1908-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Cem, İsmail, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, 10. Baskı, İstanbul 1989.

Çavdar, Tevfik, Devralınan İktisadi Miras, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C 4, İletişim Yayınları, İstanbul 1983.

Çavdar, Tevfik, **Türkiye'de Liberalizm (1860-1990)**, İmge Kitabevi, 1992.

Çelebican, Gürgan, "Atatürk Döneminde Para-Kredi Siyaseti ve Kurumlaşma Hareketi", **Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi Seminer Tebliği**, Ankara Üniversitesi SBF Yayını, Ankara 1982, s. 23-34.

Demir, Şerif, "Hâkimiyet-i Milliye Gazetesine Göre Lozan Konferansında Mali ve İktisadi Konular", **History Studies**, C 5, S 4, Temmuz, 2013, s. 1-17.

Eczacıbaşı, Nejat Ferit, **Yeni Bir Türkiye**, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

Hershlag, Zvi Yehuda, **Turkey an Economy in Transition**, The Hauge 1958.

İlkin, Selim, "Türkiye'de Merkez Bankası Fikrinin Gelişimi", **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 537-582.

İlkin, Selim, **1922 – 1923 Yılları Türkiye'sinde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi‖ Cumhuriyetin Harcı Modernitenin Alt Yapısı Oluşurken**, C 3, İ.B.Ü Yayınları, İstanbul 2004.

Karabulut, Irmak, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye Milli Bankası: Bir Toplum Dönüştürme Aygıtı**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İzmir, 2019.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yayınları, İstanbul 1984.

Kocabaşoğlu, Uygur v.d. **Türkiye İş Bankası Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2001.

Meray, Seha L. **Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler-Konferansta İmzalanan Senetler**, Yapı Kredi Yayınları, 2. Takım, C 2, İstanbul 2011.

Meray, Seha L., "İktisat ve Maliye Sorunları" **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar-Belgeler-Üçüncü Komisyonun Tutanakları ile Raporları**, Takım: I, C III, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.

Meray, Seha L., **Lozan Barış Konferansı. Tutanaklar-Belgeler**, Takım: II, C II, A.Ü SBF Yayını, Ankara 1973.

Özateşler, Mustafa, "Türkiye'de Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası", **Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C 1, S 10, 1995, s. 221-248.

Ökçün, A. Gündüz, **İktisat Tarihi Yazıları, Bütün Eserleri: 3**, Sermaye Piyasası Kurulu, Yayın No: 58, Ankara 1997.

Ökçün, A. Gündüz, **Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir**, A.Ü. SBF Yayınları, Ankara 1968.

Özdemir, Sadi, **Anadolu'dan Zoru Başaran Cesur Girişimciler**, Hayat Yayınları, İstanbul 2005.

Sarıçoban, Gülay, "Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 44, 2020, s. 222-236.

Serçe, Erkan, Yetkin, Sabri, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Ege Bölgesinde İktisadi Hayatı Millileştirme Çabaları II", **Toplumsal Tarih**, C 12, S 69, (1999), s. 40-45.

Sönmez, Mustafa, **75 Yılın Sanayileşme Politikaları, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı "Bilanço 98"- 75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

Şahin, Hüseyin, **Türkiye Ekonomisi**, 3. Baskı, Ezgi Kitabevi, Bursa 1995.

Şimşir, Bilal, **Lozan Telgraflar 1922-1923**, 2. Baskı, C II, TTK, Ankara 2019.

Tekeli, İlhan, İlkin, Selim, **Para ve Kredi Oluşumunda Bir Aşama, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası**, TCMB Yayını, Ankara 1981.

Tezel, Yahya Sezai, **Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi (1923-1950)**, Yurt Yayınları, Ankara 2015.

Timur, Taner, **Türk Devrimi Sonrası**, İmge Kitabevi, 2.Baskı, Ankara 1983.

Toprak, Zafer, **Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918)**, Doğan Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2012.

Yavan, Nuri, Kara, Hamdi, "Türkiye'de Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları ve Bölgesel Dağılışı", **Coğrafi Bilimler Dergisi**, C 1, S 1, 2003, s. 19–42.

Yenal, Oktay, **Cumhuriyetin İktisat Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 2010.

Yıldırım, İsmail, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923–1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011.

CUMHURİYET'E GİDEN SÜREÇTE İŞÇİ HAKLARININ GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK ÖRNEK BİR UYGULAMA: "AMELEBİRLİĞİ BAŞKANLIĞI"

Emine GÜNTEPE YEŞİLBURSA*

ÖZET

1848 yılından itibaren işletmeye açılan Zonguldak'taki taşkömürü madeni, ekonomik getirisinin yanı sıra maden işçilerinin olumsuz çalışma koşulları konusunda da uzun yıllar gündemde kalmıştır. Taşkömürü madenleri işletmeye açıldıktan ancak 19 yıl sonra iş yaşamını düzenleyen ilk mevzuat, Dilaver Paşa Nizamnamesi adıyla yürürlüğe konulmuştur. 14 maddelik bu nizamname; işçi haklarının korunması, işçi sağlığı ve güvenliğinin korunması konusunda son derece yetersiz kalmıştır. Millî Mücadele devam ederken bilhassa Bolu Mebusu Tunalı Hilmi'nin çabası ile 151 Sayılı Havza-i Fahmiyye Amele Kanunu çıkarılmışsa da işçilerin sosyal ve ekonomik haklarını koruma konusunda yeterli olmamıştır. Bununla birlikte sonraki yıllarda maden amelelerinin haklarının düzenlenmesi konusunda geleceğe ışık tutmuştur. Bu bağlamda gerek işçilerin sağlık koşullarını iyileştirmek gerek iş güvenliğine dair yeni düzenlemelerle daha insani şartların sağlanması için yakın gelecekte cumhuriyeti kuracak olan kadro söz konusu kanunun 4. Maddesine dayanarak 22 Temmuz 1923 tarihinde Amele Birliği İhtiyat ve Teavin Sandığı'nı kurmuştur. Daha sonra Amelebirliği Başkanlığı adını alan kurum, dönemin mali koşullarında ocakta çalışan amelelerin iş ve yaşam koşullarını düzenlemeye yönelik maddeler içeren bir talimatname ile kurulmuştur. Söz konusu talimatname ile işçi-işveren ilişkileri düzenlenmeye çalışılmış ayrıca amele örgütlenmesine yönelik atılan ilk adım olmuştur. Bu çalışmada, henüz cumhuriyet kurulmadan önce cumhuriyetçi kadronun işçi haklarına yönelik yaptığı çalışmalar, Amelebirliği Başkanlığı'nın kurulması örneği üzerinden incelenmiştir. Çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'nın Türkiye açısından nihai bir barış antlaşmasıyla henüz çözümlenemediği günlerde yaklaşık 70 yıldır görmezden gelinen maden işçilerinin haklarına yönelik çalışmalar, belge ve

* Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Sosyal Bilgiler Öğretmeni.

fotoğraflarla ortaya konulmuştur. Bu araştırmada doküman inceleme (belge tarama) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemle, TBMM Zabıt Cerideleri, Resmî Gazete, T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı ve Amelebirliği Başkanlığı'nın arşivi taranmış, ilgili belge ve fotoğraflar toplanmıştır. Veriler toplandıktan sonra tasnif edilmiş ve sonrasında betimsel analiz yöntemi ile çözümlenmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre, daha Millî Mücadele'nin askeri safhası devam ederken özellikle Bolu Mebusu Tunalı Hilmi TBMM'de sıklıkla Zonguldak'taki amele haklarının olumsuz koşullarına dair konuşmalar yaparak meclis üyelerini bilgilendirmiştir. 1921 yılında çıkarılan Havza-i Fahmiyye Kanunu ile Amelebirliği Başkanlığı'nın kurulması yönünde ilk adım atılmış ve 22 Temmuz 1923 tarihinde resmi olarak kurulmuştur. Türkiye'nin ilk sosyal yardımlaşma kuruluşu olarak tarihe geçen başkanlığın kurulması, henüz cumhuriyet ilan edilmeden Yeni Türk Devletinin beyin takımının halkçı, dolayısıyla cumhuriyetçi bir politikayı benimseyeceğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Amelebirliği Başkanlığı, Amele Hakkı, Ereğli Havza-i Fahmiyyesi, Tunalı Hilmi, 1923.

AN EXAMPLE APPLICATION ON IMPROVEMENT OF WORKERS' RIGHTS IN THE PROCESS TO THE REPUBLIC: "PRESIDENCY OF THE LABOR UNION"

ABSTRACT

The hard coal mine in Zonguldak, which was put into operation in 1848, has been on the agenda for many years about the negative working conditions of mine workers as well as its economic return. Only 19 years after the hard coal mines were put into operation, the first legislation regulating business life was put into effect under the name Dilaver Pasha Regulation. This 14-item regulation; protection of workers' rights, protection of worker's health and safety has been insufficient. Especially with the efforts of Bolu Deputy Tunalı Hilmi, the Havza-i Fahmiyye Labor Law No. 151 was enacted, while the National Struggle was still going on but it was not sufficient for the social and economic rights of the workers. However, in the following years, it shed light on the future of regulating the rights of mining workers. In this context, in order to improve the health conditions of the workers and to provide more humane conditions with new regulations on occupational safety, the cadre that will establish the republic in the near future established the Labor Union Fund of Providence and Teavin on 22 July 1923, based on Article 4 of the aforementioned law. The institution, which later became the Presidency of the Workers' Union, was established with a directive containing articles for regulating the working and living conditions of the workers working in the quarry, under the financial conditions of the period. With the said directive, it was tried to regulate worker-employer relations and it was the first step taken towards worker organization. In this study, the studies of the republican cadre on workers' rights before the establishment of the republic were examined through the example of the establishment of the Labor Union Presidency.

In the study, the attempts on the rights of the miners, which have been ignored for 70 years, in the days when the First World War could not be resolved with a final peace treaty for Türkiye, are presented with documents and photographs. In the research study, document review (document scanning) method was used. With this method, the Grand National Assembly of Türkiye Minutes, Official Gazette, The archives of the Presidency of State Archives and the Presidency of the Labor Union were scanned, and relevant documents and photographs were collected. After the data were collected, they were classified and then interpreted with the descriptive analysis method. According to the results of the research, while the military phase of the National Struggle was still going on, especially Bolu Deputy Tunalı Hilmi gave

speeches in the Grand National Assembly of Türkiye about the negative conditions of labor rights in Zonguldak and informed the members of the assembly. With the Havza-i Fahmiyye Law enacted in 1921, the first step towards the establishment of the Labor Union Presidency was taken and it was officially established on July 22, 1923. The establishment of the presidency, which went down in history as Türkiye's first social assistance organization, revealed that the brain team of the New Turkish State would adopt a populist and therefore republican policy before the republic was declared.

Keywords: Presidency of the Labor Union, Labor Rights, Eregli Havza-i Fahmiyya, Tunalı Hilmi, 1923.

Giriş

Cumhuriyet tarihinin en eski sosyal güvenlik kuruluşu olan Amelebirliği Başkanlığı'nın kuruluş nedenleri taşkömürü işletmeciliğinin geçmişine dayanmaktadır. Bu nedenle kurumun önemini anlamak için öncelikle dünyada ve Türkiye'de taşkömürü işletmeciliğinin geçmişine bakmak gerekir.

Taşkömürü, en genel olarak, "jeolojik dönemler boyunca dönüşüme uğrayarak büyük bir kalori gücü kazanan bitki fosillerinden oluşan doğal yakıt, maden kömürü olarak tanımlanmaktadır."[1] Jeolojik devirlerde iki önemli kömür oluşum çağı bulunmaktadır: Karbonfiber ve Fermiyen Dönemi. Kömürleşme sürecinin sınıflandırılmasında kullanılan en yaygın sınıflandırma yöntemi derecelendirmedir. Şöyle ki kömürleşme linyit, yağsız kömür, taşkömürü ve antrasit olarak dört dereceden oluşmaktadır. Bu kömürleşme aşamaları linyitten antrasite doğru gittikçe, kömürde var olan sabitleşmiş karbon miktarı artmaktadır. Bu halde ısıtıldığında da kömürün saldığı uçucu maddelerin miktarı azalmaktadır.[2]

Kömürün ilk olarak hangi ülke ve hangi tarihte bulunduğuna dair ikircikli iddialar olsa da en kabul göreni IX. yüzyıldan itibaren Britanya'da konutların ısıtılması amacıyla kullanılmaya başlamasıdır. Çin'de aynı amaçla kullanımı ise ancak üç yüzyıl sonra gerçekleşecektir.[3]

Maden kömürünün ilk olarak yakıt daha sonra ise önemli bir sanayi girdisi olarak kabul edilmesi ise Endüstri Devrimi'ne dayanmaktadır. XVIII. yüzyılda İngiliz mühendis Newcomen'in buhar makinesini icat etmesiyle kömür artık bir enerji kaynağı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Buhar makinesinin icadı, termik santraller ve demir çelik fabrikalarının kurulması taşkömürünün değerini ve önemini artırmıştır. Bundan sonra taşkömürünün var olduğu alanlar ekonomik açıdan değer kazanmıştır.[4]

Asya, Avustralya, Afrika, Amerika gibi birçok kıtada önemli kömür yataklarının bulunması da bu bölgelerin ekonomik ve siyasi değerini artırmıştır.[5] Türkiye'de taşkömürü yalnızca Ereğli-Zonguldak havzasında bulunmaktadır. Dolayısıyla Amelebirliği Başkanlığı'nın bu bölgede kurulması tesadüf değildir.

---

1 **TDK Türkçe Sözlük**, TDK, 10.Baskı, Ankara, s. 1916.

2 İsmail H., Özsabuncuoğlu; Atilla, Uğur, **Doğal Kaynaklar Ekonomi, Yönetim ve Politika**, İmaj Yayınevi, Ankara 2005, s. 167-168.

3 Hayati Doğanay, **Enerji Kaynakları**, Şafak Yayınevi, Erzurum 1998, s. 9.

4 **Age.**, s. 9-12.

5 Özsabuncuoğlu, **age.**, s. 169.

Türkiye'de Taşkömürü Madenciliğinin Tarihçesi

Türkiye topraklarında taşkömürü işletmeciliğinin başlangıcı Endüstri Devrimi'nin bu topraklara etkisiyle doğrudan ilişkilidir. Aynı yıllar Osmanlı Devleti'nin eski siyasi, askeri, bilim, teknik ve ekonomik gücünü kaybettiği döneme rastlamaktadır. Osmanlı'nın tüm alanlarda dönemdaşlarının oldukça gerisinde kaldığının en önemli kanıtı, Endüstri Devrimi'nin önemli göstergesi sayılabilecek olan buharlı makine kullanımına İngiltere'den yaklaşık yetmiş beş yıl sonra geçmesidir.

Osmanlı Devleti, her ne kadar dönemdaşlarının gerisinde olsa da tüm imkansızlıklara rağmen gelişmek adına birçok adım atmıştır. 1825 yılında buharla çalışan makinelerin kullanılmaya başlaması bu çabanın bir sonucudur. Bu önemli endüstriyel gelişim aynı zamanda ülkenin taşkömürü açığını ortaya çıkarmıştır. Devlet yöneticileri başlangıçta bu ihtiyacı İngiltere'den ithalat yaparak karşılamış ancak ekonomik dar boğazda olan ülkeyi daha da dışarı bağımlı hale getirmiştir. II. Mahmut'un padişahlığı döneminde bu sorunu çözmek için çeşitli arayışlar içerisine girmiş ve dönemin bahriye erlerine taşkömürünün öneminin anlatıldığı çeşitli eğitimler verilmesini ve terhis edildiklerinde memleketlerinde taşkömürü aramaları yapmalarını sağlamıştır.[6] Zonguldak Halkevi'nin 1932 yılında kurduğu araştırma komitesinin (Hüseyin Fehmi ve Tahir Karaoğuz araştırma komisyonu üyeleridir.) raporuna göre, Türkiye'de taşkömürü ilk kez 8 Kasım 1829 tarihinde Karadeniz Ereğli'ye bağlı Kestaneci Köyü'nde Uzun Mehmet(o dönem, askerden dönen bir erdir.) tarafından bulunmuştur.[7]

1835 yılında Karadağ bölgesinden getirilen madenciler bu bölgede arama ve üretim çalışmalarına katılmıştır. 1841 yılında Ereğli ve Amasra çevresindeki madenlerin işletilme hakkı devlet adamları tarafından kurulan kumpanyaya verilmiştir. Bu araziler Emlak-ı Hümayun arazisidir. 7 Eylül 1848 tarihinde dönemin padişahı Abdülmecit, bu arazileri vakıf arazisi kapsamına alan bir ferman yayımlamıştır. Ereğli ve Amasra'daki kömür havzası başlangıçta Darphane-i Amire'ye bağlıyken 1848 yılından itibaren Hazine-i Hassa arazisi sayılmıştır. Her geçen yıl taşkömürü üretimi artmış ve Kırım Savaşı sırasında ihtiyaç duyulan taşkömürü bu havzadan sağlanmıştır.[8]

---

6 Ekrem Murat Zaman, "Zonguldak Kömür Havzasının İki Yüzyılı", **TMMOB**, Ankara 2004. s. 46.

7 **Amelebirliği**, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Ereğli Kömür Havzası Amelebirliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı, Ankara 1998, s. 8.

8 **Amelebirliği (1923)**, Zonguldak Amelebirliği Yayınları, Ankara 2014., s. 4.

Osmanlı Devleti döneminde diğer ekonomik alanlar gibi sanayi alanı da orduya dayalı olarak gelişme göstermiştir. Şöyle ki ordunun artan enerji ihtiyacı taşkömürü üretimini de artırmıştır. Dolayısıyla 19. yüzyıl boyunca ara ara taşkömürü üretimine, kömür havzalarının aidiyet durumlarına dair birtakım düzenlemeler yapılmıştır.

Aynı yüzyıl Osmanlı Devleti'nin askeri olarak birden fazla cephede savaşmak zorunda olduğu yıllara rastladığından çok miktarda enerji açığı ortaya çıkmış ve bu açık taşkömürü ile kapatılmaya çalışılmıştır. Teknik yatırım, taşkömürünün taşınması ve maden ocağında çalışacak iş gücünün oluşturulması bu çalışmaların en başında gelmiştir. İş gücünün sağlanmasında yaşanan sorunları çözmek amacıyla askeri düzenleme yapılmıştır. Bu bağlamda havzanın yönetimi 10 Şubat 1865 tarihinde Kaptan-ı Derya İdaresi'ne (Bahriye İdaresi) devredilmiştir. Bahriye İdaresi, taşkömürü havzası yönetimine Ereğli Maadin Nazırı unvanıyla Dilaver Paşa'yı getirmiştir.[9]

Osmanlı Döneminde Amele Haklarına Dair Gelişmeler

Dilaver Paşa, Ereğli Livası Kaymakamı ve Maadin-i Hümayun Nazırı olarak görevlendirildikten sonra taşkömürü üretimini artırmak ve taşkömürü madenciliğinin geliştirilmesi için birtakım düzenlemeler yapmıştır. Ereğli'nin taşkömürü madenciliğinin merkezi olarak belirlenmesi ve bu bölgede Maadin Nezareti'nin kurulması bu ön çalışmaların başında sayılabilir. Sonrasında Kozlu ocaklarının işletilmesi için bir komisyon kurulmuş ve burada Bahriye memurları, memurların çalışmalarına yardımcı olmak üzere de Bahriye erleri görevlendirilmiştir. Böylece Ereğli havzası askeri yönetim anlayışıyla idare edilmeye başlanmıştır. Dilaver Paşa, memurların görev ve yetkilerinden maden ocağı ruhsatlandırılmasına, maden işletmeciliğinden demiryolu hattı döşenmesine ve yeni vapurlar alınmasına,[10] ocakların sınırlarının belirlenmesinden maden ocaklarında kullanılacak ağaç direklerin sağlanmasına kadar birçok konuda yeni düzenlemeler yapmıştır.[11]

Dilaver Paşa, taşkömürü madenciliğinin geliştirilmesine dair yaptığı ön hazırlıklardan sonra askeri bir düzenleme görüntüsüne sahip daha sonra kendi adıyla anılan "Ereğli Kömür Maden-i Hümayunu İdaresi'nin Teamülnamesi"ni hazırlamıştır. Dilaver Paşa Nizamnamesi olarak anılan bu düzenleme padişah

9 **Age.**, s. 5.

10 **BOA**, Fon. Hazine-i Hassa İdaresi, Yer. 11.9.

11 Ferruh Niyazi Ayoğlu, **Kapitalizmle Eklemlenme Sürecinde Zonguldak Kömür Havzası'nın Tarihsel Gelişimi: 1829-1908**, Zonguldak Kültür ve Eğitim Vakfı-Birinci Basım, 2006, s. 18.

tarafından onaylanmamış sadece bu bölgede geçerliliğini korumuştur. Nizamnamenin yürürlüğe giriş tarihi konusunda alan uzmanları arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşler 1865 ile 1867 tarihleri arasında değişiklik göstermektedir. Bu çalışmada Dilaver Paşa'nın göreve geldiğinde ön hazırlık yaptığı savından hareketle 1867 tarihini daha doğru olacağı düşüncesiyle ikinci yorum kabul edilmiştir. Bu nizamname Osmanlı Döneminde işçi ve işveren ilişkilerini belirli esaslara bağlamaya çalışan ilk düzenleme olarak kabul edilmektedir.

Dilaver Paşa Nizamnamesi, 8 Fasıl ve 100 maddeden oluşan oldukça kapsamlı bir düzenlemedir. Nizamnamenin fasılları; kömür örneklerin aranması ve izin belgesi alma, çıkarılan kömürün ocaklardan iskelelere taşınması, binaların yapı düzeni, maden ocaklarına gereken direklerin çekilmesi, işçi kullanımı, yazıcı ve kantarcınıın görevleri ve kömürün büyüklüğünün tespiti, madencilerin görev ve hakları, memurların görev düzeni hakkında ayrıntılı bir şekilde düzenlenmiştir. Dilaver Paşa Nizamnamesi'nde sonraki yıllarda kısmi değişiklikler yapılmıştır. Zorunlu çalışma yükümlülüğü anlamına gelen "mükellefiyet" in getirilmesi bunlardan biridir. Sonraki yıllarda da zaman zaman ihtiyaç duyulacak olan mükellefiyet Türkiye Cumhuriyeti Döneminde de tartışma yaratacak bir gelişme olarak tarihteki yerini almıştır.

Birinci Büyük Savaş ve Millî Mücadele Dönemi'nde madenci ve maden işletmeciliğine dair başka gelişmeler yaşanmış ancak Dilaver Paşa Nizamnamesi, Osmanlı Devleti Dönemi'nde işçi ve işveren hak ve sorumlulukları konusunda biricikliğini korumuştur.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Cumhuriyet'i kuran kadronun henüz Millî Mücadele devam ederken taşkömürü işçilerinin sosyal güvencesine dair yaptığı çalışmayı ortaya koymaktır. Bu doğrultuda aşağıdaki sorulara cevap aranmıştır.

1. Taşkömürü işçileri 1923 öncesinde hangi hak ve yükümlülüklere sahiptir?
2. Amelebirliği Başkanlığı'na neden ihtiyaç duyulmuştur?
3. Amelebirliği Başkanlığı'nın maden işçilerine sağladığı haklar nelerdir?

Yöntem

Olgu ve olayların doğal ortamlarında bütüncül ve gerçekçi bir biçimde incelenmesine olanak sağlayan araştırma yöntemlerinden biri de nitel araştırma yöntemidir.[12] Bu çalışma, tarihi bir olayın tüm yöntemleriyle ele alınmasını

12 Ali Yıldırım; Hasan Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006, s. 35.

sağlamak için nitel araştırma yaklaşımlarından biri olan doküman incelemesi ile gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet tarihinin ilk sosyal güvenlik kuruluşu olarak tarihe geçen Amelebirliği Başkanlığı'nın kuruluşuna dair belge, doküman ve yazılmış eserler incelenerek çözümlenmeye çalışılmıştır.

Veri Kaynağı ve Verilerin Toplanması

Çalışmaya ilişkin dokümanlar araştırmacı tarafından toplanmıştır. Veri kaynağı Amelebirliği Başkanlığı'nın kuruluşuna dair belge ve dokümanlar olduğundan, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Daire Başkanlığı'nın Osmanlı ve Cumhuriyet arşivi taranmış; merkezi Zonguldak'ta bulunan Amelebirliği Başkanlığı'na ait arşiv belgeleri, fotoğraflar incelenmiş ve ilgili belgeler çalışma kapsamına alınmıştır.

Amelebirliği Başkanlığı'nın kuruluşu sırasında her ne kadar Cumhuriyet henüz ilan edilmemiş olsa da TBMM açılmış olduğu için ilgili döneme dair zabıt cerideleri incelenmiş ve çalışmaya esas olacak bölümler çalışma kapsamına alınmıştır.

Toplanan belge, doküman ve zabıt cerideleri Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemine doğru kronolojik ve temasal olarak tasniflenmiştir. Fotoğraflar da aynı şekilde hem kronolojik hem de tema olarak gruplandırılmıştır.

Konuya dair daha önce yapılan çalışmalar, basılan kitapçıklar, yazılan makaleler ve kitaplar araştırmacı tarafından incelenmiş ve toplanan veriler neticesinde yazım aşamasına geçilmiştir.

Bulgular ve Yorumlar

Taşkömürü İşçileri 1923 Öncesinde Hangi Hak ve Yükümlülüklere Sahiptir?

Anadolu tarihinde işçi haklarına dair ilk düzenleme olarak bilinen Dilaver Paşa Nizamnamesi üretimden taşımaya, işveren haklarından işçi haklarına, arazi sınırlarının belirlenmesinden ormanların korunmasına kadar birçok konuya dair düzenleme getirmiştir. Mükellefiyet yani çalışma yükümlülüğü bunların başında sayılabilir.

Nizamnamenin 82. Maddesinde: "… *Bir madencinin ocağında çalıştırdığı Maden-i Hümayun işçileri hükumet marifetiyle celp olunduğundan*…" ifadesi bu zorunlu çalışma yükümlülüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Maddenin içeriğine bakıldığında kim ne kadar süre hangi koşullar altında çalışmalı gibi soruların cevapları da açıkça belirtilmiştir.

Nizamnameye göre Ereğli Havzasında toplam 14 kaza ahalisi zorunlu çalışma yükümlüsü olarak kabul edilmiştir. Bu kazalar; Bartın'ın o dönem Viranşehir adı verilen günümüzdeki Eskipazar, Ulus, Amasra, On İki Divan, Perşembe (Eski adı Zerzene); Koçcağız (Eski adı Gecenoz), Yenice, Eflani, Devrek, Akçakoca, Karasu, Aktaş, Tefen, Ereğli (Eski adı Benderli), Safranbolu (Eski adı Raraklı Borlu) kazalarıdır. Bu 14 kazada yaşayan sağlam 13-50 yaş aralığındaki erkekler kayıt altına alınarak sırasıyla göreve çağrılacaklardır.[13] Devlet yöneticilerin işgücü teminini sağlamakta güçlük çektiği ve olağan koşullarda bu sorunun olağan koşullarla çözülemeyeceğinden dolayı "mükellefiyet" kararı aldığı söylenebilir.

Nizamnamenin 5. Faslının 22 ve 23. Maddelerine göre "*Yirmi birinci maddede beyan olunan sunufi selasei ameleden güruhi kazmaciyanın maden ocaklarında çalışmaları mecburiyet lahtında olmıyarak mücerret kendilerinin ol ocak sahibi tarafından hüsnü rızaları tahassüliyle olacağından her kazmacının liyakatine ve işine göre ücreti layika itasiyle istihdam olunacaktır."*[14] Böylece kazmaciyanlar yani kazmacılar mükellefiyetin dışında tutulmuştur.

Dilaver Paşa Nizamnamesi, adı geçen 14 kazada yaşayan erkek nüfusu kendi isteklerine yer vermeksizin askeri nizamla görevlendirmiştir. Aynı kazada yaşayan kazmaciyanları da bu zorunluluğun dışında tutmuştur. Öyle ki kazmaciyanlar kendilerine daha yüksek ücret ödeyen başka işletmelere geçme hakkına da sahip olmuşlardır. Madenlerde kazmaciyanların dışında küfeciyan, kiraciyan adı altında farklı gruplar da bulunmaktadır.

Dilaver Paşa Nizamnamesi'nden sonra işçi yararına düzenlenen en önemli karar 114 Sayılı Kömür Tozlarını İşçi Yararına Satma Kanunu olmuştur. İlgili Kanun 4 maddeden oluşmakla birlikte 28 Nisan 1921 tarihinde hükümet teklifiyle TBMM'de kabul edilmiştir.[15] Bu kanun görüşüldüğü sırada TBMM'de bir taraftan Millî Mücadele'nin Batı Cephesi'nde devam eden savaş, Yunanların İzmit'i işgali, Malta tutukluları gibi konular görüşülmekteydi.[16]

10 Eylül 1921 tarihinde kabul edilen 151 Sayılı Havza-i Fahmiyye Amele Kanunu ile mükellefiyet kaldırılmıştır. Aslında 1869 yılında Maadin Nizamnamesi ile zorunlu çalışma yükümlülüğü kaldırılmıştır. Ancak Ereğli Havzasında çalışan madenciler bu kapsam dışında tutulmuştur.

---

13 Erol, Çatma, **Asker İşçiler**, Ceylan Yayıncılık, Ankara 1998, s. 81-82.

14 Büşra, Yüksel, "Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri", **İş ve Hayat**, C 3, S 6, 2017, s. 155-178.

15 **Amelebirliği**, s. 29.

16 Gotthard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK Basımevi, Ankara 1989, s. 148-149.

Maden işçilerine yönelik "münavemeli çalışma" kararı da yine Dilaver Paşa Nizamnamesinde yer almıştır. Nizamnamenin 5. Faslının 24, 25 ve 26. Maddelerine göre:

> *"Yirmi birinci maddede beyan olunan sunufi selasei ameleden ocağın içinden dışarıya arkasiyle kömür ihraç eden mahallince amele tabir olunan güruhu küfeciyandan bir karyede bermucibi defter ne mikdar küfeci bulunuyor ise bunlar iki kısma taksim olunarak tertip oldukları ocağa kısmi evveli gelip on ikişer gün çalıştıktan sonra kısmi ahiri gelerek kısmı evvel kayelerine avdetle umuru beytiyelerine ve ziraatlerine bakacaklardır. Yirmi dördüncü maddede beyan olunan güruhi küfeciyandan kısmı ahır vakti nevbetlerinde günü gününe yani kısmı evvel on ikişer günü hitam ettiği anda kısmı ahir ocağın başında hazır bulunmak üzere kayelerinden ol hesap üzere çıkartılıp ocakların imalatı bir an hali bırakılmak muhataradan gayri salim olduğundan kısmı evvel gitmeksizin kısmı ahir ocağa vasıl olacaktır. Güruhi küfeciyandan kısmı ahir kayelerinden müdür ve muhtarı marifetyle vakt'ü zamaniyle sevk olunarak işin başında bulunmak ve vaktiyle gelmediği muhtarın ademi dikkatinden neş'et etmiş ise muhtarı merkum mes'ul olacak ve amelenin teseyyübünden vaki olmuş ise ol makule amele müddetlerini ikmal ettikten sonra idaresinin isteği mahalde bir veya iki gün ücretleriyle çalıştırılacaklardır."*

Bu maddelere göre maden işçileri aynı köyden olanlar iki gruba ayrılmış ve her bir grup diğer grup işe başladıktan sonra izine ayrılabilecek şekilde düzenlenmiştir. Bu grupların çalışma süreleri 12'şer gün olarak ayarlanmıştır. Şöyle ki ilk grup 12 gün çalıştıktan sonra izinden dönen grup madendeki işleri devraldıktan daha önceden çıkardıkları kömürü dışarıya taşıdıktan sonra izine ayrılabilmişlerdir.

Dilaver Paşa Nizamnamesinde çalışma saatleri de belirtilmiştir. Nizamnamenin 5. Fasılının 29. Maddesi çalışma saatleri kapsamaktadır. Buna göre:

> *"Amele yirmi dört saat müddeti istirahatten maada ancak on saat işleyeceğinden bu müddet dahi yirmi birinci maddede zikrolunduğu üzere iki nöbette tekmil olmağın bunun birincisi yaz ve kış alessabah saat on birde bed'olunarak dört saat çalışmaklık ile kazmaciyanın hafredip hazır etmiş oldukları kömürü ve tozu dışarı çıkaracakları misilli kazmaciyan için çalıştıkları mahalli hazır ve müheyya olduğunu ocak çavuşuna haser verip iki saat istirahat ve taam ettikten sonra iki saat dahi ocağın dışarıca olan işlerini çavuşun irae edeceği veçh üzere ifa ederek bunu takiben ikinci nöbet işine mübaşeret edecektir."*

Teorik olarak işçilerin günde 12 saatlik mesainin, iki saati yemek ve dinlenme molası olarak görülmektedir. Maden işçilerinin çalışma koşulları düşünüldüğünde oldukça uzun olduğu söylenebilir.

İzin konusuna gelince aynı nizamnamenin 7. Faslında yer alan 56. Madde ile belirlenmiştir:

> *"Madeni mezkurda müstahdem sunufu amelenin küllisi ehli islam ve cüz'isi hıristiyan bulunduğundan bir ocakta bulunan iki üç nefer hıristiyan için eyyamı bazarda tatil olunup ta kırk elli nefer islam amelenin bila ücret tehi kalmaları ve bu sebeble imalata sektei külliye cüz olması bir veçhile caiz olamayıp bunun için milleti hıristiyan eyyamı bazarda icrayi ayin ettikten sonra ehli islam dahi evkati hamselerini bulundukları mahalde ve salati cüm'ayı en yakın mescitte badeleda yine imalata müba- şeret edeceklerinden maden ocakları haftanın hiçbir gününde bu sebeble tatil olunma- yacaktır. Fakat ehli islam için ıdeyn ve hiristiya için paskalya günlerinde tenezzühleri için müsaade olunacaktır."*

İfadesiyle dini bayram izin hakları güvence altına alınmıştır. Buna göre Müslümanlar için cuma günleri namaza gitme; Hristiyanlar için pazar günleri ayinlerine katılma hakkı verilmiştir. Ayrıca Müslümanlar için Ramazan ve Kurban Bayramı; Hristiyanlar için Paskalya Bayramı için izin alabilme hakkı tanınmıştır.

Maden işçilerinin ücretlerine dair düzenlemeler de aynı nizamnamede yer almıştır. 68. Maddeye göre: *"Madenciyanın kullandıkları amelenin ücretlerine mahsuben lüzumuna mebni alıverecekleri zahair ve eşyayı sairenin fil mübayasına zam ile fukaraya gadetmeyip mutedil fiyatla alıp vermeleri lazımeden olup şayet gadrettikleri tahakkuk eyler ise rayiç fiyatından fazlası reddettirildikten başka gadiri merkum muhtekir cezasına mazhar olacaktır."* Böylece işverenler, madencilerin çalıştıkları günlerin ücretleri karşılığında kendilerine gıda ya da başka türlü bir mal ile ödeyebileceği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte eğer işçi, işveren tarafından zarara uğratılırsa karşılığında vurgunculuk cezasına çarptırılabilecektir. Bu maddenin işçinin işverene karşı korunmaya çalışıldığı söylenebilir. Ayrıca 75. Maddeye göre: "*Bendi sabıkta zikrolunan peşin akçesi madenciyana mücerret iane demek olduğundan ve bu da amele sütunkeşanın vergi vesaire havayıci zaruriyeleri tesviyesinin mucibi teshiline müpteni idüğünden madenciyanı merkum alacakları şu peşinat akçesini hiçbir mahalle sarf etmiyerek evvel ve evvel amele ve sutünkeşanın haklarını be tamam eda ve tesviye ettikten sonra bakisini düyunu sairesine verebilecektir."* Böylece işçilerin maaşları, işverenin devlete ödeyecekleri vergiden daha öncelikli hale getirilmiştir.

55. maddeye göre ise; *“ Bir madencinin yedü imalinde bulunan ocağın sütunları kavi ve muh- kem ve tavanını metin ve müsttahkem rapt ile imaline kemali itina ve dikkat etmesi akdemi vezaifinden olduğundan ve şayet bunlara masarifinden içtinaben ademi dikkati münasebetile maazallahü teala ocağı mezkür çöküp de derununda telefi can vukubulur ise ol halde madenci merkum ceza kanunnamei hümayunu ahkamile mahkum tutulacaktır.”* 55. Madde ile işçinin güvenliği işverenin sorumluluğuna bırakılmıştır.

1867 yılında yayımlanan Dilaver Paşa Nizamnamesi ile maden işçilerin çalışma, dinlenme, beslenme, ücret ve sağlık koşullarına dair düzenlemeler yapılmıştır. Hem işvereni hem de işçiyi bağlayan yükümlülüklere yer vermiştir. Sonraki yıllarda birkaç defa düzenleme yapılmışsa da en belirgin düzenleme 1921 yılında kabul edilen 151 Sayılı Havza-i Fahmiyye Amele Kanunu olmuştur.

151 Sayılı Kanun’un tam adı Ereğli Havza-i Fahmiyesi Maden Amelesinin Hukukuna Müteallik Kanun olarak geçmektedir. 10 Eylül 1337 (1921) tarihinde kabul edilen kanun ile Dilaver Paşa Nizamnamesi’nin eksiklikleri giderilmeye çalışılmıştır. Bu kanunun çıkarılmasında dönemin İktisat Vekili Celal Bayar ve Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey oldukça etkili olmuştur.[17]

151 Sayılı Kanun’un ilk maddesi; “Maden ocaklarında müstahdem amelenin beytutetleri ve temini istirahatleri için her ocak civarında İktisat vekaletince tanzim edilen nümunelere tevfikan amele koğuşları ve hamam inşasına ocak amilleri mecburdur.” İle başlamaktadır. Buna göre maden işçilerinin barınma ihtiyacını karşılamak için bina inşa etme görevi ocak sahiplerine aittir.

Aynı kanunun 5. Maddesine göre: *“Amelenin zatına ait olup esnayi ameliyatta alat ve edevatiyle nakliyat esnasında telef olan hayvanatı madenci tarafından tazmin olur.*” Bu maddeyle Özellikle maden taşımacılığında kullanılan hayvanın telef olmasının ekonomik bedeli maden sahibine yüklenmiştir. Bu maddenin işçilere sağlanan önemli haklardan biri olarak sayılabilir.

Kanunun 6. Maddesi ile maden sahiplerine, işlettikleri madenin yakınlarına hastane, eczane ve küçük sağlık kabinleri kurma zorunluluğu getirilmiştir.[18] 151 Sayılı yasa ile Dilaver Paşa Nizamnamesi karşılaştırılacak olursa ikincisi son derece insancıl bir yasa olarak değerlendirilebilir. Ancak işçilerin uzun çalışma saatleri, izinlerinin son derece sınırlı olması, maluliyet gibi haklarının olmaması, sağlık koşullarındaki eksiklikler gibi birçok sorun bu yasadan sonra da devam etmiştir.

---

17 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:1, İ: 72, C 12, s. 165-170.

18 https://www.csgb.gov.tr/amelebirligi/contents/mevzuat/151sayiliyasa/, 22 Eylül 2023.

Amelebirliği Başkanlığı'na Neden İhtiyaç Duyulmuştur?

Dilaver Paşa Nizamnamesi maden işçileri hakkında çıkarılan ilk resmi düzenleme olmasına karşın Teamülname madencilerin sosyal hakları konusunda yetersiz kalmıştır. Nizamname öncesinde Kırım Savaşı Döneminde havzanın yönetimi İngilizlere verilmişti. Bu dönemde yeni ocakların açılması konusunda İngilizler büyük öneme sahiptir.[19] Ancak sonrasında Fransız sermayeli şirketler Ereğli havzasındaki önemli sermayedarlardan olmuş tur. Alman ve Çarlık Rusya sermayeli girişimciler de bu bölgede işletmecilik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Birinci Dünya Savaşı'nda yenik düşen Osmanlı, bölgedeki nüfuzunu iyice kaybetmiştir. Aynı dönemde Fransızlar 8 Mart 1919 tarihinde Zonguldak'a asker çıkarmışlardır. Burada amaçları Zonguldak civarındaki maden işletmeciliğini kendi nüfuzları altında yürütmek olmuştur. 8 Haziran 1920 tarihinde ise bu kez Ereğli'ye asker çıkarmışlardır. Ereğli ahalisinin işgale direnişi neticesinde buradaki işgal sadece 10 gün sürmüştür. Ancak Zonguldak'ta bu durum 21 Haziran 1921 tarihine kadar devam edecektir.[20]

Amelebirliği Başkanlığı'nın 1998 yılında yayımladığı kitabın "Amelebirliği hangi koşullarda kuruldu?" başlıklı bölümü sandık kuruluncaya kadar geçen sürede bölgede çalışan işçilerin hakları konusunda birçok değerlendirmeye yer vermiştir. Bu eserde, işçi üzerindeki ağır yük ve baskının yıllarca devam ettiği ancak özellikle Dilaver Paşa Nizamnamesi'ne kadar geçen sürede adeta kölelik sistemine benzer bir anlayışın hâkim olduğu iddia edilmektedir. Bu dönemde işçiler günlük yevmiye olarak bir ekmek karşılığı almaktadır. Bir işçi herhangi bir kaza geçirdiğinde ya da yaralandığında hiçbir hak elde etmeden evine gönderilmektedir. Bu durum Nizamname sonrasında da değişmemiştir. Nizamname'den önce ortalama işçi ücreti 2 ile 2.5 kuruş iken Nizamname sonrası 2.5- 3 kuruşa çıkarılmıştır. Aynı dönemde kömürün tonu 63 ile 73 kuruş arası değişiklik göstermektedir.[21] İşçi ücretleri o dönem koşullarına göre değerlendirildiğinde oldukça düşüktür.[22] Ayrıca bu işçilerin zorunlu çalışma

---

19 Kozlu ve Zonguldak'taki kömür işletmeciliği ve nakliyesinin İngiltere'ye ihale edildiğine dair yazışma hakkında bkz. **BOA**, Fon. TS.MA.e, Yer. 1227-1.

20 Erol Çatma, **age.**, s. 147.

21 **Amelebirliği**, Amelebirliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı, Varan Matbaacılık, Ankara 1998, s. 29-30.

22 O dönemde 1 ton taşkömürü yaklaşık 73 kuruştur ve bir ton kömür almak için bir işçinin yaklaşık 29 günlük yevmiyesini vermesi gerekmektedir. Günümüzde bir ton kömür 5600 TL'ye satılmaktadır. TTK'de çalışan bir işçinin yaklaşık 6 günlük yevmiyesi ile bir ton kömür alınabilmektedir. Ayrıntılı bilgi için www.taskomuru.gov.tr, 26.09.2023.

yükümlüsü oldukları da gözden çıkarılmamalıdır. Devlet yöneticilerine, maden işçilerinin kötü çalışma koşullarına sahip olduğuna ve bir fermana ihtiyaç duyulduğuna dair bir tavsiye mektubu bile gönderilmiştir.[23]

Zonguldak ve çevresindeki işgal ve direniş devam ederken TBMM'de bölgenin geleceğine dair çeşitli görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmeler neticesinde 10 Eylül 1337 (1921) tarihinde Havza-i Fahmiyye Amele Kanunu çıkarılmıştır.[24] Çıkarılan yeni kanunla işçi-işveren hak ve yükümlülükleri düzenlenmeye çalışılsa da yeterli olmamıştır.

Taşkömürü işçilerine yönelik olarak 151 Sayılı Kanun öncekine göre birçok yeni hak tanımıştır. Ancak tanınan haklar konusunda yeni düzenlemelerin sonra yapılabileceği belirtilmiştir. Şöyle ki sağlık hakkına dair ifadelerin yer aldığı 6. Madde: "Bilumum madenciler, hasta ve kazazede olan ameleyi meccanen tedavi ettirmeye ve bunu teminen maden civarında hastahane, eczahane ve şahadetnameli etıbba bulundurmağa mecburdurlar. Bunların tayini, mahal ve adedi ile muhtelif madencilerin arasında mesafirin veçh tevzi ve itasına dair ayrıca bir nizamname tanzim olunacaktır."[25] Dolayısıyla daha önce de belirtildiği gibi aslında işçilerin sağlık haklarına dair iyileştirmeler yapılmak istenmekte ancak dönemin savaş koşulları düşünüldüğünde bu biraz ötelenmektedir. Bununla birlikte bu kanun ile özellikle işveren ciddi sorumluluklar yüklenmiş ve bu sorumlulukların teftişi İktisat Vekilliği'ne verilmiştir.

Maden işçilerinin sosyal haklarına dair düzenlemenin önünü açan madde ise ilgili kanunun 4. Maddesi olmuştur. Buna göre, "Alelumun madenciler, nizamname-i mahsusuna tevkifan amele tarafından teşkil olunacak İhtiyat ve Teavün Sandıkları'na beher mah zarfında istihdam edecekleri amele ücurat-ı umumiyesinin yüzde birinden dün olmamak üzere muavenet-i nakdiyede bulunmağa mecburdurlar."[26] Madencilik devletin geleceği için önemli bir alandır. Bu nedenle madenci de değerlidir.

Osmanlı'nın yıkılış sürecini doğru yorumlayan Cumhuriyet'in beyin kadrosu, ülkenin özellikle Endüstri Devrimi'ni gerçekleştirmek zorunda olduğunun farkındaydı. Endüstri Devrimi'ni sağlamak da ağır sanayinin kurulmasına bağlı görünmekteydi. Ereğli Havzası hem taşkömürü madeni açısından zengin bir bölge hem de demir-çelik sanayisinin kurulmasına uygun tabii şartlara sahipti.

---

23 **BOA**, Fon. Y.PRK.EŞA. Yer.36.36.

24 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:1, İ: 73, C 12, s. 3-37.

25 151 Sayılı Kanun için bkz. www.mevzuat.gov.tr., 26.09.2023.

26 www.mevzuat.gov.tr., 26.09.2023.

Millî Mücadele devam ederken beyin kadrosu bir taraftan birden fazla cephede savaşırken savaşın kazanılması sonrasına dair çalışmalar da yürütmekteydi. Dönemin Bolu Mebusu Tunalı Hilmi, zaman zaman mecliste Zonguldak ve ahalisinin insanlık dışı yaşamına dikkat çekecek konuşmalar yapmıştır.[27] Ancak amaç sadece işçilerin sosyal ve ekonomik haklarını korumak değil madencilikte yıllarca çalıştıktan sonra ustalaşan amelelerin maden işçiliği yapmaya devam etmelerini sağlamaktır. Bu nedenle insan haklarına aykırı birçok maddesi bulunan Dilaver Paşa Nizamnamesi'nde işveren bile uyarılmıştı. Eğer bir amelenin işi yoksa madende boş bırakılmayıp başka bir madene gönderilmesi konusunda bir madde içermekteydi. Burada amaç, üretimin devamlılığını sağlamaktır.

Tunalı Hilmi Bey, TBMM'nin 1 Kasım 1920 tarihli toplantısında işçi haklarından ziyade kömür havzalarının yabancı sermayedarlar tarafından işletilmesi konusunda şu konuşmayı yapmıştır: Efendim, otuzbinkuruş mukataa bedeli ile Tersane-i amire'nin ve dolayısıyla beytülmalın malı olan bu Ereğli Havza-i Fahmiyyesi neden yabancı ve ehliyetsiz ellerde kalsın, teklifim budur. Önergem, lütfen evvela şeriye encümenine havale edilsin, şer'i tetkikat icra edilsin, mademki hazinenindir, evkafça, beytülmalca bu kömür havzasına el konulsun. Bu hususta önce bir kanun düzenlensin "[28] 1920 yılının sonlarına doğru gerçekleşen bu oturumda Zonguldak taşkömürü madenleri ve taşkömürü işçileri hakkında görüşme yapılmış ancak 1921 yılına kadar herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.

Amelebirliği Başkanlığı'nın Maden İşçilerine Sağladığı Haklar Nelerdir?

Zonguldak havzasında taşkömürünün keşfi daha önce de belirtildiği gibi 8 Kasım 1829 tarihinde gerçekleşmişti. Bu tarihten itibaren üretimin artırılmasına dair çeşitli düzenlemeler gerçekleşti. Ancak neredeyse hiçbiri işçilerin haklarının geliştirilmesini amaçlamamıştı. Yıllar içerisinde taşkömürü işçilerinin insan haklarına aykırı yaşamları Cumhuriyet'i kuracak olan kadronun dikkatini çekti. Bu nedenle özellikle TBMM açıldıktan sonra zaman zaman meclisin gündeminde Ereğli-Zonguldak havzasında olan bitenler değerlendirildi. 151 Sayılı Havza-i Fahmiyye Amele Kanunu ile Amelebirliği Başkanlığı'nın kurulmasına yönelik önemli bir adım atılmış oldu. Nitekim Amelebirliği İhtiyat ve Teavün Sandıkları, adı geçen kanunun 4. Maddesine dayanılarak kurulmuştur.

---

27 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:1, İ: 11, C 9, s. 212.; **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:1, İ: 55, C 11, s. 417-418.

28 **TBMM Zabıt Ceridesi**, D:1, İ:93, C 5, s. 225.

Amelebirliği İhtiyat ve Teavün Sandıkları, 14 maddelik bir talimatnamenin dönemin İcra Vekilleri Heyeti tarafından 22 Temmuz 1923 tarihinde onayıyla resmen kurulmuştur. Birkaç ay sonra Esat Bey, hem maden müdürü hem de sandık başkanı olarak seçilmiştir.[29]

Ereğli kömür havzası amelesinin hukuki haklarını içeren talimatname 2608 sayılı kararname ile yürürlüğe girmiştir.[30] Talimatnamenin ilk maddesi ile "Her madende bir İhtiyat Teavün Sandığı tesis olunur. Madencilerin talebi ve İktisat Vekaleti'nin tasvibi ile aynı mıntıkada bulunan birkaç ocak müştereken bir İhtiyat Teavün Sandığı tesis edebilirler. İhtiyat ve Teavün Sandıklarının Hey'eti Umumiyesi Amelebirliği namını alır" denilerek teavün sandıklarının adını Amelebirliği olarak belirlemiştir.

Birliğin adı konulduktan sonra ise sandığın destek vereceği kişiler netleştirilmiştir. İkinci maddeye göre her madencinin kendisi ve ailesi öncelikli olarak kapsam içinde tutulmuştur. Daha sonra ise sırasıyla hastalar ve hastaların aileleri, muhtaç aileler sandıkların hizmetlerinden yararlanma hakkına sahip olmuştur.[31]

Üçüncü maddeye göre kurulacak olan heyet üyeleri birer yıl süreyle göreve gelirler. Heyet üyelerinin yarısı maden sahiplerinden yarısı da maden amelesi ve müstahdemi arasından seçilir. Talimatnamenin dördüncü, beşinci, altıncı yedinci ve sekizinci maddeleri hem maden sahibinin hem de maden işçisinin sandık için vereceği ücret ve bunların kaydına dair ayrıntılar içermektedir.

Talimatnamenin dokuzuncu maddesi ise Amelebirliği'nin toplanan paraları hangi amaçlar için kullanacağı açıklanmıştır. Buna göre "Amelebirliği'nin vazifesi, evvela hastanelerin, dispanserlerin nerelerde tesis edileceğini tesbit ve bunların nezareti mütemadiyen altında bulunduracak resmi etıbba tayin etmek ve maaşlarını vermek. Saniyen, sandıklardan birinin ihtiyacı tebeyyün ettiği takdirde lazım gelen avansı ita eylemek. Salisen, her ocağın grizo ve gaz noktail nazarından tasnifi hakkı beyanı mütalaa etmek hususlarından ibarettir."[32] Böylece Amelebirliği öncelikle maden işçilerin yararlanabileceği sağlık kurumlarının kurulması konusunda öncelikli olarak görevlendirilmiştir. Ayrıca birbirinden ayrı gibi gözüken sandıkların da ihtiyaç dahilinde birbirlerinden destek alabileceği kararlaştırılmıştır. Maden ocaklarında grizo gibi istenmeyen kazaların yaşanmaması için sandıklar saha araştırması yapmakla görevlendirilmiştir.

---

29 **Amelebirliği**, 1998, s. 56-58.

30 2608 No'lu Kararname için bkz. www.mevzuat.gov.tr., 28.09.2023.

31 **Amelebirliği**, 1998, s. 57.

32 **Age.**, s. 59.

10. madde ile ise İcra Vekilleri Vekaleti tarafından atanan Amelebirliği başkanı aynı zamanda Sandık Heyeti'nin de başkanı da kabul edilmiştir.[33]

Talimatnamenin 11. Maddesine göre "*...Amelebirliği kasasında 500 liradan fazla bir meblağ bulundurulamaz." 12. Maddeye göre sandık için toplanan paralar Ziraat Bankası'a yatırılmak zorundadır ve buradaki mevduat hesabın idaresi Amelebirliği Heyeti Umumiye'e aittir. Bu hesapların kullanımına dair denetleme yetkisi de İktisat Vekaleti'ne aittir (13.madde). Aynı şekilde talimatnameye uyulup uyulmadığına dair denetleme yetkisi de İktisat Vekaletine aittir"* (14.madde).[34]

2608 Sayılı Amelebirliği İhtiyat ve Teavün Sandıkları Talimatnamesi yayımlandıktan sonra Amelebirliği resmen kurulmuştur. Her ne kadar sandığın kurulması ve işletilmesine dair maddeler açık olsa da kısa bir süre sonra yapılacak çalışmaların ayrıntılarının belirlenmesi için Amelebirliği Dahili Talimatnamesi hazırlanmıştır. Bu talimatname yeni doğan ihtiyaçlara göre zaman içerisinde değişikliğe uğramıştır.[35]

Amelebirliği dahili talimatnamesi, maden işçilerini daimî ve münavemeli yani sürekli ve değişmeli işçiler olarak iki gruba ayırmış ve daimî olmayan işçileri sandık kapsamına dahil etmemiştir. Talimatnamenin maddeleri şu şekildedir:

Esaslı Maddeler: Daimî amelelerin kapsam dahilinde tutulması, yapılacak yardımların nakdi ve muayene-tedavi yardımları olarak iki gruba ayrılması olarak özetlenebilir. Buna göre işçilerin hastalık süresi beş günü geçerse nakdi yardım alabilir. Maden işçisinin bakmakla yükümlü olduğu aile ve çocuklarının muayene ve tedavisi, ilaç ücretleri, tedavi için İstanbul'a sevk edilenlerin yol masrafları ve hastane ücretleri birlik tarafından ödenir. Ancak bu yardımlardan yararlanabilmek için madencinin ailesinin Zonguldak sınırları içerisinde ikamet etmesi şarttır.

Yardımlar: Maden işçilerine yapılacak yardım durumları ise şu şekilde sıralanmıştır. Hasta işçilere yardım, doğum yardımı, ölenlerin gömülme masrafı için yardım, istirahat devresi ve hava değişikliği için yardım, verem ve uzun süren ve tedavisi mümkün görünmeyen hastalıklar için yardım, havzada bir daha çalışmamak üzere işten ayrılanlara yardım, ölenlerin ailelerine son yardım, kazazedeye avans yoluyla yardım, ikraz suretiyle yardım şeklinde sıralanmıştır.

---

33 **Age.**, s. 60.

34 **Age.**, s. 60.

35 Amelebirliği Dahili Talimatnamesi hakkındaki düzenlemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. **BCA**, Fon.30.18.1.1., Yer.25.4.15; **BCA**, Fon. 30.18.1.2., Yer.35.28.15., **BCA**, Fon.30.18.1.2., Yer.95.58.13., **BCA**, Fon 30.18.1.2, Yer.125.14.4., **BCA**, Fon.30.1.2., Yer.241,70.13.

Maden işçilerinin Amelebirliği kurulmadan önceki hakları göz önüne alındığında sandığın yardım kalemi oldukça geniştir. Ve Amelebirliği'nin kurulması adeta sosyo kültürel alanda yaratılmış bir devrimdir.

Hastahane veya dispansere yatarak tedavisi gereken işçiler, yardımdan yararlanma konusunda istisna tutulmuştur. Buna göre bekar işçiler hiçbir şekilde bu yardımlardan yararlanamaz.

Sonuç

18. yüzyılın ortalarında Endüstri Devrimi'nin gerçekleşmesiyle dünya tarihinde önemli bir dönüm noktası yaşanmış ve güçlü devletlerin dünya siyasetinde daha güçlü olmalarının koşulu sanayi faaliyetlerine yönelmelerinde aranmaya başlamıştır. Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiremeyen devletler ise güçlü devletlerin nüfuz alanına girme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı devlet adamları da tam olarak gerçekleştiremedikleri endüstri atılımını, sanayileşen ülkelere enerji ham maddesi sağlama yolunda arama yoluna gitmişlerdir. Böylece ülke genelinde adeta bir maden avına dönüşen bir girişimde bulunarak erleri görevlendirmişlerdir. 1829 yılında Ereğli-Zonguldak Havzası'nda ilk defa bulunan taşkömürü ile bu arayış amaca ulaşma yolunda önemli bir adım olmuştur.

Bölgedeki maden faaliyetlerinin başlaması net olmasa da yaklaşık 1840-1845 yılları arasında başlamıştır. Öncelik taşkömürünün çıkarılması ve enerji açığının kapatılması olduğundan ve Osmanlı Devleti'nin sıkıntılı bir dönemeçten geçtiği döneme denk gelmesinden mütevellit devlet adamları için maden işçilerinin hakları hiç de dikkat edilecek bir husus gibi görülmemiştir.

Taşkömürü işçilerine yönelik bilinen ilk düzenleme olan Dilaver Paşa Nizamnamesi ile Ereğli Havzası'ndaki maden işletmeciliğinin sorunlarını da ilk kez dikkate alınmıştır. 100 maddelik bu düzenleme esasında amele-işçi haklarının korunmasından ziyade taşkömürü üretimini artırmaya ve kömür ithalatını azaltmaya yönelik olarak hazırlanmıştır. Bu bağlamda son derece sınırlı kalmıştır. Mükellefiyet gibi günümüzde bile tartışma yaratacak çok da insani olmayan koşullar bu nizamname ile zorunlu hale getirilmiştir. Nizamname, işçilerin çalışma koşulları, sağlık hakkı, barınma ihtiyacı gibi insani olan ihtiyaçları karşılama konusunda son derece yetersiz kalmıştır.

Maden işçilerine yüklenen ağır sorumluluk ileride Cumhuriyet'i kuracak kadronun daha Millî Mücadele devam ederken dikkatini çekmiştir. Tunalı Hilmi Bey ve Celal Bey (Bayar) gibi isimlerin çabasıyla taşkömürü işletmeciliğinin önemi meclisin gündemine taşınmıştır. Böylece 1921 yılında 151 Sayılı Kanun kabul edilmiştir. Bu kanun, bölgedeki amelelerin-işçilerin sorununu

tam olarak çözmese de insani yaşam koşullarına ulaşma yolunda atılan önemli bir adım olmuştur. Çıkarılan kanun ile maden işçileri halen zorunlu çalışma yükümlüsüdürler, ücretleri son derece yetersizdir, hastalık durumunda maden işletmeciliği tedavi masraflarını karşılamakla birlikte hastalığın devamı durumunda işçiyi işten çıkarma hakkına sahiptir. Bir süre sonra yetersiz çalışma koşulları nedeniyle bölgede ard arda denilebilecek iş bırakma eylemleri (grevler) meydana gelmiştir.

Bu koşullar altında 1923 yılına gelinmiş, Millî Mücadele'nin askeri safhası sona ermiştir. 151 sayılı kanunun 4. Maddesine dayanılarak Amelebirliği Başkanlığı resmen kurulmuştur. Amelebirliği İhtiyat ve Teavün Sandıkları adı altında maden işçilerinin haklarına yönelik önemli değişikler yapılmıştır. Amelebirliği, Cumhuriyet tarihinin ilk sosyal güvenlik kurumu olarak böylece doğmuştur. Sandığın kurulmasında 1923 yılı içinde gerçekleşen grevler de etkili olmuştur.

Amelebirliği ile maden işçilerine ayni ve muayene-tedavi yardımları yapılması konusunda önemli bir adım atmıştır. Amelebirliği'nin gelirlerini ise hem işçi hem de işverenin brüt ücretlerinin %1'inin kesilmesi, ameleden kesilen ceza ücretleri, işçilerin devlete ödedikleri primlerin bir kısmı gibi nakit ücretler oluşturmuştur. Bu gelirlerin sandıklarda toplanması sonucunda oluşan kar ile de işçilere çeşitli haklar sağlanmıştır. Hasta işçilere sunulan tedavi ve nakdi yardımlar, doğum yardımı, ölenlerin gömülme masraflarının giderilmesi, verem gibi kalıcı hastalıkların tedavisi için gerekli maddi destek, işten ayrılma tazminatı, ölenlerin ailelerine nakdi yardım yapılması ve çalışanlara ikraz adı altında avans verilmesi gibi birçok hak böylece sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde keşfi yapılan taşkömürü, yıllar içerisinde önemli bir enerji açığının giderilmesini ve Zonguldak çevresinde ağır sanayinin gelişmesinde etkili olmuştur. Devlet yöneticilerini başlangıçta üretimi artırmak, kömür ithalatını azaltmak adına attığı adımlar zamanla yeni doğan işçi sınıfın sosyal haklarını geliştirmek adına birtakım düzenlemeler yapmak zorunda bırakmıştır. Cumhuriyet'i kuracak olan kadro, 19.yüzyılda yeni doğan, çok ağır koşullar altında yaşayan ve çalışan bu işçi-amele sınıfının insanca yaşama mücadelesine kayıtsız kalamamıştır. Böylece başka çalışma alanlarına da örnek olabilecek olan Amelebirliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı kurulmuştur.

Amelebirliği Başkanlığı'nın kuruluşu gelecek dönemde kurulacak olan SSK (1945) ve Emekli Sandığı (1949) gibi sosyal güvenlik kuruluşlarına örnek teşkil etmiştir. Günümüzde halen maden emekçilerinin sosyal ve özlük haklarının korunmasında önemli bir yere sahip olan Amelebirliği Başkanlığı, bölge işçilerinin haklarının korunmasında birçok kuruluşa öncülük etmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Amelebirliği, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Ereğli Kömür Havzası Amelebirliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı, Varan Matbaacılık, Ankara 1998.

Amelebirliği (1923), Varan Matbaacılık, Ankara 2014.

Ayoğlu, Ferruh Niyazi, **Kapitalizmle Eklemlenme Sürecinde Zonguldak Kömür Havzası'nın Tarihsel Gelişimi: 1829-1908**, Zonguldak Kültür ve Eğitim Vakfı-Birinci Basım, 2006.

Çatma, Erol, **Asker İşçiler**, Ceylan Yayıncılık, Ankara 1998.

Doğanay, Hayati, **Enerji Kaynakları**, Şafak Yayınevi, Erzurum 1998.

Jaeschke, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi**, TTK Basımevi, Ankara 1989.

Özsabuncuoğlu, İsmail H.; Uğur, Atilla, **Doğal Kaynaklar Ekonomi, Yönetim ve Politika**, İmaj Yayınevi, Ankara 2005.

Resmî Gazete, 151 Sayılı Kanun, Ereğli Kömür Havzası Amele Birliği Biriktirme ve Yardımlaşma Sandığı Yönetmeliği, 10 Eylül 1337.

TDK Türkçe Sözlük, TDK, 10. Baskı, Ankara.

Yıldırım, Ali; Hasan, Şimşek, **Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2006.

Yüksel, Büşra, "Çalışma İlişkilerine Yönelik İlk Düzenleme: Dilaver Paşa Nizamnamesi ve Çalışma Hayatına Etkileri", **İş ve Hayat**, C 3, S 6, 2017, s. 155-178.

Zaman, Ekrem Murat, "Zonguldak Kömür Havzasının İki Yüzyılı*",* **TMMOB**, Ankara 2004.

Belgeler

BOA, Fon. Hazine-i Hassa İdaresi, Yer. 11.9.

BOA, Fon.TS.MA.e, Yer. 1227-1.

BOA, Fon.Y.PRK.EŞA. Yer.36.36.

BCA, Fon.30.18.1.1., Yer.25.4.15.

BCA, Fon. 30.18.1.2., Yer.35.28.15.

BCA, Fon.30.18.1.2., Yer.95.58.13.,

BCA, Fon 30.18.1.2, Yer.125.14.4.,

BCA, Fon.30.1.2., Yer.241,70.13.

Amelebirliği Başkanlığı Arşivi

Türkiye Taş Kömürü Arşivi

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, İ: 72, C 12, s.165-170.

TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, İ:93, C 5, s.225.

TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, İ: 73, C 12, s. 3-37.

TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, İ: 11, C 9, s.212.

TBMM Zabıt Ceridesi, D:1, İ: 55, C 11, s.417-418.

İnternet Kaynakları

https://www.csgb.gov.tr/amelebirligi/contents/mevzuat/151sayiliyasa/, 22 Eylül 2023.

www.taskomuru.gov.tr, 26.09.2023.

MAHMUD CELAL (BAYAR)'IN I. BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDEKİ SİYASİ FAALİYETLERİ (1920-1923)

Şerif DEMİR*

ÖZET

Cumhurbaşkanlığı, Başbakanlık ve Bakanlıklar gibi son derece önemli sorumluluklarda bulunan Mahmut Celal Bey, cumhuriyet tarihinin kıymetli devlet adamlarından birisidir.

Mahmut Celal Bey, Millî Mücadele'ye ilk günden büyük destek verdi. Mustafa Kemal Paşa'nın özel davetiyle Ankara'da açılan yeni Meclise katıldı. Mahmut Celal Bey, I. Meclis'in en aktif milletvekillerinden birisiydi. Öncelikle Celal Bey, son derece başarılı bir hatipti. Özellikle Yunan işgallerine dikkat çekerek Ege Bölgesi'ne ait gözlem ve yaşadıklarını milletvekilleriyle paylaştı. Böylece Mecliste işgallere karşı ortak bir bilinç oluşmasına çalıştı. İkincisi Celal Bey, başarılı bir devlet adamıydı. Öncelikle uzmanlık alanına bağlı olarak iktisadi konularla ilgilendi. İktisat Bakanlığı yaptı. Son derece yetersiz mali gelirlerle Millî Mücadele'nin finansman sorununu çözmeye çalıştı. Savaş ekonomisini idare etti. İktisat Bakanlığına ilave olarak Hariciye yani Dışişleri Bakanlığı görevinde bulundu. Mühim diplomatik görüşmeleri takip etti.

Bu çalışmanın öncelikli amacı Celal Bey'in Millî Mücadele döneminin özellikle I. TBMM'deki siyasi faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde araştırmaktır. Çünkü Celal Bey'in bu dönem çalışmaları yeterince detaylı incelenmemiştir. Çalışmanın kaynağı olarak öncelikle devlet arşivlerinden ve meclisten temin edilecek belgeler kullanılacaktır. Bu arada daha evvelki çalışmalarda yeterince kullanılamamış olan Celal Bayar'ın özel arşivinden tedarik edilecek belgelerden de yararlanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mahmut Celal Bey, Millî Mücadele, Meclis, Ankara, Mustafa Kemal Paşa.

* Profesör Doktor, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, serifdemir@kastamonu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6831-2188

MAHMUD CELAL (BAYAR)'S POLITICAL ACTIVITIES IN THE IST GRAND NATIONAL ASSEMBLY (1920-1923)

ABSTRACT

Mahmut Celal Bey, who has very important responsibilities such as the Presidency, Prime Ministry and Ministries, is one of the valuable statesmen in the history of the republic.

Mahmut Celal Bey gave great support to the National Struggle from the first day. He attended the new Assembly opened in Ankara with the special invitation of Mustafa Kemal Pasha. Mahmut Celal Bey was one of the most active deputies of the First Assembly. First of all, Celal Bey was an extremely successful orator. He especially drew attention to the Greek occupations and shared his observations and experiences in the Aegean Region with the deputies. Thus, he tried to create a common consciousness against the occupations in the Assembly. Second, Celal Bey was a successful statesman. First of all, he was interested in economic issues depending on his field of specialization. Ministry of Economics. He tried to solve the financing problem of the National Struggle with extremely insufficient financial income. He ruled the war economy. In addition to the Ministry of Economy, he also served as the Minister of Foreign Affairs. He followed important diplomatic negotiations. Every field and every field needed in the country's administration took place.

The primary aim of this study is to investigate in detail the political activities of Celal Bey during the National Struggle period, especially in the Ist Assembly. Because Celal Bey's works of this period have not been studied in sufficient detail. As the source of the study, primarily the documents to be obtained from the state archives and the parliament will be used. In the meantime, documents to be obtained from Celal Bayar's private archive, which were not used sufficiently in previous studies, will also be used.

Keywords: Mahmut Celal Bey, National Struggle, Assembly, Ankara, Mustafa Kemal Paşa.

Giriş

Yüz elli yıllı aşan Türk Parlamento tarihi içinde I. Dönem TBMM'nin (1920-1923) çok özel bir yeri vardır. Türk Milletinin kaderine hükmederek Millî Mücadeleyi başarıyla gerçekleştiren bu Meclis, heterojen üye yapısına rağmen görev yaptığı zor koşullarda dirayetli duruşuyla demokratik bir yapıya sahip oldu. Meclis-i Mebusan'ın devamı olan bu Meclisin meşruiyetinde hiçbir şüphe yoktur.[1]

TBMM, Mustafa Kemal Paşa'nın gayretleriyle[2] 23 Nisan 1920 saat 13.45'te 120 milletvekilinin[3] katılımıyla Sinop Mebusu Şerif Bey'in, açılış konuşmasıyla çalışmalarına başladı.[4] Üç yıl çalışan bu Meclis'te, dört dönem içinde 337 milletvekili görev yaptı.[5] Mecliste 553'ü açık 177'si gizli olmak üzere 730 oturum gerçekleştirildi. 1 Nisan 1923'te seçim kararı alan Meclis, 16 Nisan 1923'te son oturumunu yaparak dönemini tamamladı.

I. Dönem TBMM'nin bütün üyeleri kıymetlidir. Fakat bazı üyeleri üstlendikleri sorumluluklar ve gerçekleştirdikleri fedakârlıklarla diğer milletvekillerine göre daha fazla öne çıkmaktadırlar. Son Osmanlı Meclisi Mebusan'da ve I. TBMM'de yer alan Mahmut Celal Bey aktifliği çalışkanlığı ve üstlendiği sorumluluklarla diğer milletvekillerine göre daha fazla dikkat çekmektedir.

Mahmut Celal Bey, erken yaşlarından itibaren siyasete ilgi duydu. İttihat ve Terakkiye katıldı. Bu cemiyetin Bursa ve İzmir şubelerinde görevler aldı. İzmir'de işgallere tepki gösterdi. Tutuklanma ihtimali üzerine İzmir'i terk ederek Galip Hoca ismiyle mücadeleye başladı. Akhisar Milli Alay Komutanlığı yaptı. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'a Saruhan'dan mebus seçilen Mahmut Celal

---

1 Hamdi Gürler, **Paşaların Gözüyle Millî Mücadele**, Vadi Yayınları, Ankara 2007, s. 234; Yunus Nadi, **Ankara'nın İlk Günleri**, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 112-116.

2 Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C I, MEB Yayınları, İstanbul 1970, s. 431-432; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, MEB Yayınları, Ankara 1978, s. 94.

3 Ahmet Demirel, İlk Meclisin Vekilleri (Millî Mücadele Döneminde Seçimler), İletişim Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 75.

4 **TBMM, ZC**, D.1, İ.1, C I, (23 Nisan 1336), s. 2.

5 TBMM'de görev yapan bu milletvekillerinin sayısı hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Ali Fuat Cebesoy, **Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1957, s. 310-311. Bu konuda bknz. Fahri Çoker, **Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, C III, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1995, s. 9-14. Zeki Çevik, **Millî Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, ATAM Yay., Ankara 2002, s. 289-294; Bu sayılar arasındaki farklılıkları değerlendirmeye bknz. Ahmet Demirel, **Birinci Mecliste Muhalefet**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 87-90.

Bey, 12 Ocak 1920'de İstanbul'a geldi. 13 Mart 1920'de Yunan işgaline karşı yaptığı konuşmayla dikkat çekti.[6]

16 Mart'ta Meclis-i Mebusan basılarak dağıtılınca Celal Bey, Üsküdar'dan Adapazarı, Bilecik üzerinden gizlice memleketi Bursa'ya geldi.[7] Evine henüz yeni gelmiş Celal Bey Mustafa Kemal Paşa'dan gelen bir telgrafla[8] Anzavur isyanına karşı Bursa'da Kuvayı Milliye güçleriyle birlikte çalıştı. Bursa'da Anzavur tehlikesi tamamen ortadan kalktı.[9] Celal Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın davetiyle Ankara'ya hareket etti.[10]

Mahmut Celal Bey, 23 Nisan 1920'da Ankara'da açılan Meclise katılmak da hiçbir tereddüt duymadı.[11] Mecliste çeşitli sorumluluklar alan Mahmut Celal Bey, özellikle mali konulardaki bilgi ve birikimiyle öne çıkmaya başladı. Komisyonlarda, kürsülerde, İktisat Vekilliği[12] ve Hariciye Vekilliği yaptı. Ayrıca bu dönem içerisinde Sıhhiye, Bayındırlık ve Maliye Vekâletine vekillik etti.[13]

Celal Bey, son Osmanlı Meclis-i Mebusan'dan başlayarak Cumhuriyet döneminde (1920-1960) bütün seçimlere katılarak 11 dönem görev yaptı. Celal Bey'in bu Meclisteki başarısı daha sonraki yıllarda bakanlık ve başbakanlık yapmasına kapı açtı. Mali konularda ki birikimiyle Ziraat Bankası ve İş Bankasının kurulmasına ve yapılandırılmasında önemli rol oynadı.

Meclisin aktif bir mebusu ve gözde bir bürokratı olarak Celal Bey'in bu dönemde kurulan Yeşil Ordu ile Türkiye Komünist Partisi gibi kurumlarda yer

---

6 Konuşmanın tam metni, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, IV. Dönem, 13 Mart 1336, s. 349-375; Celal Bayar, **Celal Bayar Diyor Ki (1920-1950) Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbihal**, Top. Haz. Nazmi Sevgen, İstanbul 1951, s. 7; Cemal Kutay, **Celal Bayar Bir Türkün Biyografisi**, Süsler Matbaası, İstanbul 1949, s. 20-40.

7 Utkan Kocatürk, "Celal Bayar'la Bir Konuşma", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C II, S 5, (1986), s. 337-338; Bülent Çukurova, "Celal Bayar'ın Batı Anadolu'daki Faaliyetlerine İlişkin Bir Raporu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VII, S 20, (Mart 1991), s. 347.

8 Kocatürk, agm., s. 339; Erkan Şenşekerci, **Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)**, Alfa Yayınları, İstanbul 2000, s. 74.

9 Celal Bayar, **Atatürk'ten Hatıralar**, Sel Yayınları, İstanbul 1955, s. 74-76; Yunus Nadi, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, Sel Yayıncılık, İstanbul 1955, s. 7.

10 Cemal Kutay, **Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler**, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1982, s. 86; Gültekin Kâmil Birlik, **Millî Mücadeleden Cumhurbaşkanlığına Kadar Celal Bayar (1919-1950)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011, s. 51-54.

11 Demirel, **Birinci Meclis**, s. 89.

12 Kutay, **Bir Türk**, s. 76.

13 **Celal Bayar Arşivi**, 4/138.

aldığı iddia edildi. Celal Bey, bu iddiaları reddetti.[14] Çünkü Celal Bey, İktisat Vekilliği gibi önemli bir sorumluluk üstlenmişti. Bu vazifesine odaklanabilmek için bu tarz teşekküllerden uzak durduğunu söyledi.[15] Celal Bey'in siyasi kariyeri ve muktedir olduğu dönemlerimdeki uygulamalarına bakarak da bu iddiaların doğruluğunu kabul etmek pek mümkün değildi.[16]

TBMM'nin Birinci Dönem Birinci Yasama Yılı Faaliyetleri

Mahmut Celal Bey'in Ankara'ya hangi gün gelerek Meclis çalışmalarına ne zaman katıldığı hakkında net bilgi yok. Fakat Meclis zabıtlarına göre Celal Bey'in ilk kez TBMM'de 1 Mayıs 1920'te söz aldığı görülür. Celal Bey, meclis genel kuruluna getirilen takrirler arasındaki müzakere usullerinin farklılığına itiraz etti.[17] Böylece Meclisin açılışından bir hafta sonra yasama çalışmalarına katıldığı anlaşılmaktadır.

Mahmut Celal Bey ve 22 arkadaşı 2 Mayıs 1920'te BMM'ye usule ait bir takrir verdiler. Meclisin düşman saldırılarına karşı ülkenin birliğini ve bütünlüğünü sağlamayı amaçladığı hatırlatılarak doğrudan bu amaç dışına çıkacak takrirlerle Meclisin meşgul edilmemesi isteniliyordu.[18] Meclisin gündemine sınırlandırma getirildiği iddiasıyla karşı çıkanlar olsa da tavsiye niteliğindeki bu takrir genel kurulda kabul edildi.

Saruhan Milletvekili Mahmut Celal Bey, Mecliste ilk kapsamlı konuşmasını 4 Mayıs 1920'de yaptı. İstanbul Hükümetinin 16 Mart 1920'den itibaren imzalayacağı uluslararası sözleşme ve antlaşmaları geçersiz sayan kanun münasebetiyle söz aldı. Bu kanunu coşkuyla destekleyen Celal Bey, Mondros Ateşkes Antlaşmasının kabul edildiği zor şartları hatırlatarak İtilaf devletlerinin bu anlaşmanın gereğine uygun hareket etmediklerini söyledi. İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmesine dikkat çeken Celal Bey, İzmir'in itilaf devletlerini nasıl tehdit ettiğini sordu. Bu işgalin sınırlı ve geçici olduğunun belirtilmesine rağmen işgalin genişletildiğini, binlerce Müslümanın şehit edildiğini ve namusumuza uzanan bu saldırılara karşı sessiz kalan İstanbul hükümetini mi dinleyeceğiz dedi. Benzer durumların Maraş'ta da yaşandığını belirten Celal Bey, İstanbul Hükümetinin

---

14 Mizyal Karaçam Şengil, **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)**, Cem Yayınları, İstanbul 1996, s. 167-168.

15 Mehmet Saray, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi**, ATAM Yayınları, Ankara 2000, s. 21.

16 Şenşekerci, **age**, s. 88-89.

17 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.8, (1 Mayıs 1920), s. 173.

18 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.8, (1 Mayıs 1920), s. 188.

Kanun-u Esasiye aykırı bir şekilde kurulduğunu ve milletin menfaatlerine aykırı hareket ettiğini iddia etti. Celal Bey sözlerini kanunda belirtilen tarihi daha erkene çekerek İstanbul Hükümetinin Mondros'tan sonra imzaladığı bütün anlaşmaları reddedelim diyerek tamamladı.[19] Celal Bey'in bu sözleri milletvekilleri arasında büyük destek gördü. Bu konu 6 Mayıs'ta Meclisin gündemine tekrar geldi. Celal Bey, ısrarla kanunda belirtilen tarihin daha erkene çekilmesini istedi. Özellikle Damat Ferid Paşa döneminin "gayrimeşru bir hükümet" olduğunu belirterek bu dönemde imzalanmış açık ve gizli anlaşmalarında geçersiz sayılmasını talep etti.[20]

Mahmut Celal Bey, 9 Mayıs 1920'de Meclis İktisat Komisyonuna Mazbata Muharriri olarak seçildi.[21] Aynı gün Meclisin gizli oturumunda son Meclis-i Mebusan'da yer aldığı halde Ankara'ya gelmemiş mebusların durumu görüşüldü. Takrirde geç kalan bu mebusların TBMM'ye kabul edilebilmesi için Meclisin 2/3 onayıyla teklif edilmesi öngörülüyordu. Celal Bey, böyle yüksek bir orana karşı çıktı. Aynı zamanda Celal Bey, Ankara'ya İstanbul'dan gelecek mebusların belirli bir süreye kadar kabul edileceğinin ifade edilmesinin de yanlış olduğunu savundu. Bu mebuslarla irtibatının olduğunu belirten Celal Bey, Ankara'ya gelmeyi çok istediklerini fakat İstanbul'dan ayrılmakta zorlandıklarını söyledi. Fakat Celal Bey, İstanbul'dan her gelen mebusun da Ankara'ya kabul edilmesini doğru olmayacağını çünkü Ankara'da açılan bu Meclisin önemli bir amacının olduğunu söyledi. TBMM'ye katılacak mebusların İcra Heyetince belirlemesi gerekir dedi.[22] Celal Bey, Meclise verdiği takrirle İstanbul'dan gelecek mebusların Heyet-i İcrayla görüştükten sonra Heyet-i İcranın önerisiyle Meclise kabul edilmesini teklif etti. Bu takrir Meclis tarafından kabul edildi.[23]

Mecliste komisyonlardan seçilen temsilcilerle İrşat Encümeni oluşturuldu. Bu komisyona 13 Mayıs 1920'de İktisat Komisyonundan Celal Bey seçildi.[24] Aynı gün içinde Celal Bey Meclise birçok takrir verdi. Bunlardan birincisi, Kuvayı Milliye hizmetinde çalışan kolluk kuvvetlerinin maaşlarına ilave olarak nakdi ödüller verilmesini talep etti.[25] Bu konu farklı zamanlarda verilmiş takrirlerle birleştirilerek meclis gündemine getirilmesi için komisyonla havale edildi. Celal

19 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.11, (4 Mayıs 1920), s. 207-208.
20 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.12, (6 Mayıs 1920), s. 225-226.
21 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.13, (9 Mayıs 1920), s. 237.
22 **TBMM GCZ**, D1, C I, İ.13, (9 Mayıs 1920), s. 17-18.
23 **TBMM GCZ**, D1, C I, İ.13, (9 Mayıs 1920), s. 19.
24 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.15, (13 Mayıs 1920), s. 281.
25 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.15, (13 Mayıs 1920), s. 286.

Bey, meclis müzakerelerinin sağlıklı, verimli ve hızlı yapılabilmesi için iki tane takrire daha imza attı. Bunlar iç tüzük değişikliği ve meclis gündeminin daha evvelden milletvekillerine bildirilmesine yönelik takrirlerdi.[26] Son olarak Celal Bey, muhtelif cephelerde savaşan milli kuvvetlerin iaşe ve diğer ihtiyaçlarının temini için ihtiyaç duyulan nizamnameyi hazırlayacak bir komisyon kurulması için takrir verdi. Bu konu daha evvel gündeme gelen benzer takrirlerin birleştirilerek Meclise getirilmesi için Heyeti İcraiye sevk edildi.[27]

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin yıl dönümünde Ankaralılar bir protesto mitingi yaparak, Meclise de bu işgali protesto eden bir yazı gönderdiler. Mecliste okunan bu yazı üzerine Saruhan Milletvekili Mahmut Celal Bey, İzmir'i yakından bilen ve bu işgale tanıklık etmiş bir kişi olarak kürsüye çıktı. Ankaralıların bu hassasiyetine teşekkür eden Celal Bey, bin seneden beri Türk yurdu olan İzmir ve çevresinde yaşanılan facianın bir kısmına tanık olduğunu dünyada buna benzer bir facianın yaşanmadığını söyledi. Avrupalıların ve Amerikalıların verdikleri sözleri tutmadığını hatırlatan Celal Bey, İzmir'in 15 Mayıs'ta işgal edildiğini, Yunanlıların "kudurmuş köpek gibi" Müslüman halka saldırdığını söyledi. Bu işgal karşısında halkın ikiye ayrıldığını. Bir kısım insanların "namus-ı milliyi" kurtarmak için mücadele ederken diğerlerinin damat Ferit Paşa'nın siyasetini takip ederek işgale boyun eğdiklerini söyledi. İşgalin İzmir'le sınırlı kalmadığını Anadolu'nun içlerine kadar ilerlediğini halka türlü türlü işkence, tecavüz ve zulümler yapıldığını ifade etti. Yörenin kahramanlarının sadece bölgeyi değil üç yüz milyon Müslümanı kurtarmak için savaştıklarını bu günde bu şanlı mücadelenin devam ettiğini söyledi. Aydın'da altı bin kişilik Yunan güçlerini üç yüz kişilik yiğitler durdurdu. Üç gün üç gece savaşarak düşmanı şehirden çıkardılar. Bu mücadele de özellikle kadınlarımızın büyük kahramanlıklar gösterdiğini ifade eden Celal Bey, "iddia ediyoruz ki, dâvamız yalnız bir Anadolu dâvası değildir, bütün âlem-i İslam'ın halâsıdır" dedi. Davamızın kutsiyeti elbette bir gün ortaya çıkacaktır diyen Celal Bey, Ankaralıların hislerine iştirak ediyorum diyerek sözlerini tamamladı.[28] Celal Bey'in bu konuşması milletvekillerinin alkışlarıyla sona erdi. Erzincan Milletvekili Emin Bey, Celal Bey'in yaptığı bu konuşmanın basılarak köylere kadar dağıtılması için bir takrir verdi. Bu takrir de milletvekilleri tarafından anında kabul edildi.[29]

---

26 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.15, (13 Mayıs 1920), s. 287.

27 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.15, (13 Mayıs 1920), s. 287.

28 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.16, (15 Mayıs 1920), s. 306-309.

29 İsmet Bozdağ, **Celal Bayar**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1986, s. 31.

17 Mayıs 1920'de İstanbul Hükümetinin imzaladığı uluslararası anlaşmaların geçersiz sayılmasına yönelik takrir tekrar gündeme getirildi. Bu duruma tepki gösteren Celal Bey, bu kanunun bu gün gündeme geleceğinden haberlerinin olmadığını, Meclis gündemine bağlı kalınarak çalışmaların yürütülmediğini aksi durumda hazırlıklı gelerek daha fazla yasama çalışmalarına katkı sağlayabileceklerini söyledi. Bu sebeple bu kanun teklifinin acelesi yoksa farklı bir zamana ertelenmesini istedi.[30] Böylece bu kanun önerisi ileri bir tarihe ertelendi.

Yunanlıların Bursa'ya olan saldırıları şiddetlenince Celal Bey, ailesinin güvenliğini sağlamak için Bursa'ya gitti.[31] Ailevi işleriyle meşgul olan Celal Bey'e Mustafa Kemal Paşa 7 Temmuz 1920'de telgraf çekerek Bursa'da yapılacak askeri ve idari işler hakkında talimat verdi. Celal Bey, bu talimata göre şehrin idari yapısı ve güvenliğine yönelik bazı tasarruflarda bulundu.[32] Fakat 8 Temmuz'da Bursa Yunanlılar tarafından işgal edildi. Bu şehrin Yunanlıların eline geçmesi üzerine TBMM Başkanlık kürsüsü siyah bir örtüyle kaplandı. Mecliste büyük bir üzüntü ve Bursalıların şehirlerini yeterince savunmadıklarına yönelik tenkitler oldu. Bu durum üzerine Celal Bey, 12 Temmuz 1920'de Müdafaa-i Milli Teşkilatının takviyesi hususunda açılan müzakere takririnde söz aldı. Bursa'da kurulan Kuvayı Milliye kendisine düşen vazifeleri yaptı fakat yeterli değildi. Çünkü biz çoluk çocuk silah olmadığı vakit sopamızla düşmanın önüne atılarak gerekirse düşman süvarilerinin atlarının altında çiğnenerek tarihe karşı vazifemizi yapmalıydık. Akhisar Cephesi yarılıp, Balıkesir düştükten sonra düşmanın Bursa'nın önüne geleceğini kimse düşünemedi. Bursalılar bir taraftan düşmanla diğer taraftan Karamürsel, İzmit ve Adapazarı'nda mürtecilerle mücadele etti. Bursa, kesinlikle düşmana kucak açmadı fakat şehrin müdafaası da kolay değildi. Düşman kalabalık askeri gücüyle denizden kolaylıkla çıkartma yaptı. Şehirdeki kolluk güçleri iddia olunduğu gibi kışlasında değil karargâhta cepheye yerleşmişti. Kalabalık düşman güçleri karşısında fazla direnemediler ve çekilmek zorunda kaldılar. Bu durum gelecek için zaruri bir gerçekti. İngilizleri ve Yunanlıları Bursalılar davet etmiş gibi iddialar kesinlikle yanlıştır. Bursa'nın düşmüş olmasından çok üzüntülüyüz, aşkla ve imanla vazifeye atılarak şehrimizi kurtaracağız dedi.[33]

---

30 **TBMM ZC**, D1, C I, İ.17, (17 Mayıs 1920), s. 328-329.

31 Şenşekerci, **age**, s. 80.

32 **Celal Bayar Arşivi**, 36/22.

33 **TBMM ZC**, D1, C II, İ.32, (12 Temmuz 1920), s. 281-283.

Celal Bey, Meclis-i Mebusan'da tutuklanarak Malta'ya gönderilen Mebusların TBMM'ye kabulü ve tahsisat verilmesini memnuniyetle karşıladı. Bu konuda yaptığı konuşmasında Celal Bey, kimsenin mağdur olmaması için bir komisyon kurularak gereken tetkikatla olası mağduriyetlerin önüne geçilmesini teklif etti.[34]

Celal Bey, 3 Ağustos 1920'de verdiği bir takrirle mebuslukla memurluğun (özel durumların dışında) aynı kişide toplanmaması gerektiğine yönelik bir takrir verdi. Bu takrir görüşülmek üzere layiha encümenine sevk edildi.[35]

Batum'un Gürcülerin eline geçmesi üzerine, Gürcü yönetimi halka karşı fena muamelede bulundu. Bu durumu yörede görev yapan bir okul müdürü TBMM'ye bildirerek yardım talebinde bulundu. 7 Ağustos 1920'de Meclis gündemine gelen bu konu hakkında Celal Bey, yöreden gelen her haberin kendisini çok heyecanlandığını Meclisin galeyana geldiğini belirterek yörede yaşayanların mutlaka kurtarılması gerektiğini söyledi. Fakat TBMM imkânlarının da sınırlı olduğunu belirten Celal Bey, asıl biz onlardan yardım bekliyoruz dedi. Bölgeden gelen telgrafların çelişkili bilgiler verdiğini belirten Celal Bey, doğru bilgiye ulaşmakta şüpheleri olduğunu kuru protesto ve boş lafın da bir kıymeti yok dedi. Doğu bizi kurtaracak bizde bütün İslam dünyasının kurtarıcısı olacağız diyen Celal Bey, emellerimiz ve amaçlarımız birdir. Bu sebeple güçlerimizi birleştirmemiz gerekir. Bu konularda Hükümetin ne düşündüğünü bilmiyorum. Gizli bir celseyle Hükümetin bu konuda bizleri bilgilendirmesini bekliyorum dedi.[36]

Celal Bey, Meclis müzakerelerini titizlikle takip ediyor, mevzuata ve iç tüzük kurallarına riayet edilmesine büyük hassasiyet gösteriyordu. Askerlik Şubeleri hakkında verilen bir takrirde söz alan Celal Bey, takririn leh ve aleyhinde söz almadığını ifade ederek Layiha Encümeninin nizamnameye uygun hareket etmediğini belirterek takrir maddelerini okuyup genel kurulu uyardı.[37]

Meclis çalışmalarında ortaya koyduğu performans Celal Bey'e yürütme organında yeni bir sorumluluğun kapısını açtı. İktisat Vekili Yusuf Kemal Bey, özel bir görevle Moskova'ya gönderildi.[38] Yusuf Kemal Bey'in o günkü koşullarda bu seyahati uzun bir süre alacağından yerine yeni bir Vekilin seçilmesi için Mecliste arayışa girildi. Meclis, 10 Ağustos 1920'de Saruhan Mebusu Celal Bey'i 125

34 **TBMM ZC**, D1, C III, İ.15, (31 Temmuz 1920), s. 17.

35 **TBMM ZC**, D1, C III, İ.43, (03 Ağustos 1920), s. 79.

36 **TBMM ZC**, D1, C III, İ.44, (7 Ağustos 1920), s. 119.

37 **TBMM ZC**, D1, C III, İ.45, (9 Ağustos 1920), s. 146.

38 M. Akif Tural, "Mahmut Celal Bayar (1883-1986)", **Kurtuluş Savaşına Yön Verenler**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1994, s. 34.

olumlu oyla İktisat Vekâleti Vekilliğine seçti.[39] Böylece uzmanlık alanına bağlı olarak Millî Mücadelenin finansmanında önemli bir sorumluluğu üstlenmiş oldu.

İktisat Vekili Celal Bey, öncelikle bakanlığını yapılandırmak ve yurdun ekonomik potansiyelini artırmak için çalışmalara başladı. Bu amaçla evvela toprak verimini artırmak, yerli üretimi geliştirmek ve madenlerimizi verimli şekilde işletebilmek için hazırlıklar yapmak oldu. Özellikle uzun zamandır ihmal edilmiş olan madencilerin özlük haklarının düzeltilmesine büyük önem verildi.[40]

Zonguldak ve Ereğli yörelerinden çıkarılmakta olan kömür son derece değerli ve stratejik öneme sahip bir madendi. Millî Mücadele içerisinde nakliye amacıyla demiryollarında kömür üretimine büyük ihtiyaç duyuluyordu. Kömür kaynakları bakımından zengin rezervlere sahip olan Zonguldak'ta bu maden istihsalini Fransızlar yapıyordu. Savaş sebebiyle üretimde bazı aksaklıklar yaşandı. Anadolu'nun işgaliyle birlikte Fransızlar tamamen kömür havzasını kontrol altına almak istediler fakat Kuvayı Milliye buna izin vermedi. Bunun üzerine Fransızlar yöreden ayrılmak zorunda kaldılar.[41]

Celal Bey, bu kömür kaynaklarını ekonomiye kazandırarak bir taraftan bütçeye maddi bir destek oluşturmak diğer taraftan da kamuoyunun önemli bir ihtiyacını karşılamak istiyordu. Bu sebeple Celal Bey, bu konuyu sıklıkla Meclis gündemine taşıdı. Celal Bey, bu konuya yönelik ilk konuşmasını 15 Ağustos'ta Zonguldak ve Ereğli bölgelerinde çıkarılan kömür sahalarında çalışan amaleler hakkında yaptı. Celal Bey, amelelerin yaşam şartlarının dikkate alınması gereken son derece önemli bir konu olduğunu söyledi. Bu yörede çalışan beş bine yakın amelelerin Müslüman olduğunu belirten Celal Bey, civar ahalisinden oluşan bu amelelerin ayın on beş gününü kendi tarlasında diğer günlerini kömür madenlerinde çalışıyor dedi. Yörede faaliyet gösteren şirketlerin yabancı sermayeli olduğuna dikkat çeken Celal Bey, bu amelelere yönelik sadece bir hastane ve bir doktor olduğu bu durumun ihtiyaca cevap veremediğini söyledi. Mutlak surette amelelerin hayat koşullarını düzenlemek ve geliştirmek için çalışmalar yapılacağını bildirdi. Aynı gün içerisinde gerçekleştirilen ikinci oturumda Celal Bey'in 31 Temmuz 1920'de Meclise verdiği memurlukla mebusluğun bazı özel haller dışında aynı kişide toplanmasını yasaklayan bir kanun teklifi görüşüldü. Valilik, kumandanlık, sefaret ve özel görevler istisna tutularak memurlukla mebusluğun birbirinden ayrılması Meclis tarafından kabul edildi.[42]

---

39 **TBMM ZC**, D1, C III, İ.46, (10 Ağustos 1920), s. 185.

40 Bozdağ, **Bayar**, s. 32.

41 Ekrem Murat Zaman, **Benim Adım Amelebirliği 100. Yıl**, Hazer Ofset, Zonguldak 2023, s. 22.

42 **TBMM ZC**, D1, C III, İ.49, (15 Ağustos 1920), s. 246-249.

Mecliste asker kaçakları hakkında istiklal mahkemesi kanunu müzakerelerine Celal Bey'de katkı sağladı. 9 Eylül 1920'de gerçekleştirilen bu müzakerelerde Celal Bey, bugüne kadar milletimiz bütün dünya ile çarpışarak fedakârane büyük kahramanlıklar gösterdi. Dünyanın her yerinde görüldüğü gibi bu azim mücadele ve istiklal uğruna verilen savaşlardan kaçanlarda oldu. Bu durum karşısında bazı tedbirlerin alınması gereklidir. Bu sebeple doğrudan idam cezası verilmesini doğru bulmuyorum. Çünkü bu cezayı Birinci Dünya savaşında ne kadar uygulayabildik? İdam cezasından evvela kanun teklifinde geçen malına ve mülküne el konulmasının önemli ve yerinde tedbir olacağını düşünüyorum dedi.[43]

Celal Bey, İktisat Vekili olarak bakanlığıyla ilgili teknik konularda da sıklıkla Meclisi bilgilendiriyordu. 16 Eylül 1920'de İhracata vergi konulması hakkında bakanlığının görüşünü açıklayan Celal Bey, öncelikle yürütülen büyük mücadele ve istiklalin kazanılması için bu kadar ekonomik ihtiyaç olmasaydı hayatta böyle bir kanuna imza atmayacağını söyledi. Celal Bey, ihraç edilebilecek maddeleri kalem kalem sayarak talep edilen vergileri söyledi. Maddelerin piyasa koşulları, üretim kapasiteleri ve malın kalitesine göre değerlendirmeler yaparak teklif edilen vergi miktarları hakkında görüşlerini açıkladı.[44] Celal Bey, dönemin ekonomisi ve Anadolu'nun üretim yapısı hakkında kıymetli mütalaalarda bulundu.

İcra Heyeti üyesi olarak Celal Bey, bakanlığına bağlı konularda Hükümete yönelik soruları da cevapladı. Örneğin mebuslar Ankara'da yaşanan odun ve kömür darlığı hakkında Hükümete soru sordular. Bu meselenin öncelikle belediyenin sorumluluğu dâhilinde olduğuna dikkat çeken Celal Bey, sıkı bir merkeziyetçi yapının doğru olmadığını, halkın ihtiyacının karşılayabilmesi için köylülerin serbest çalışmasına imkân sağlanarak üretimin artırılmasının amaçlandığını özellikle orman köylülerinin durumunu düzenleyen bir hukuki hazırlıkların yakında Meclise geleceğini söyledi.[45] Bu kanun tasarısı 4 Ekim'de Meclis genel kuruluna getirildi. Celal Bey, bu kanunla köylünün ormanlardan daha fazla faydalanabilmesi ve ormanların korunmasının amaçlandığını söyledi.[46] Bu konu 11 Ekim'de tekrar Meclisin gündeme geldi. Mebuslar, köylerin ve köylülerin ormandan istifade edecekleri sahaları ve kullanacakları odun miktarları üzerine çeşitli itirazlarda bulundular. Celal Bey, konuya oldukça hâkim olarak soru ve sorunları cevaplayarak yasanın meclisten kabulünü sağladı.[47]

---

43 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.62, (09 Eylül 1920), s. 52-53.

44 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.66, (16 Eylül 1920), s. 164-167; **Celal Bayar Arşivi**, 103/177.

45 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.72, (25 Eylül 1920), s. 322-323.

46 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.78, (04 Ekim 1920), s. 522-524; **Celal Bayar Arşivi**, 103/178.

47 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.81, (11 Ekim 1920), s. 19-27.

23 Nisan 1920'de açılan TBMM'nin ilk oturumuna katılamayan Celal Bey, bu durumdan büyük üzüntü duydu. 25 Eylül 1920'de Meclis Başkanlığına bir dilekçe vererek Meclis-i Mebusan dağıtıldıktan sonra Bursa'ya geldiğini, TBMM'nin açılışına katılmak üzere Ankara'ya yola çıkacakken Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa üzerine yürüyen Anzavur ayaklanmasına karşı Bursa'yı savunmak için Kuvayı Milliye güçleriyle birlikte mücadele etmemi istediğinden Bursa'da kaldım. Bu sebeple Ankara'ya TBMM açıldıktan iki hafta sonra gelebildim. Mücbir sebeplerden kaynaklı olarak yaşadığım bu gecikmenin izinli sayılarak Meclis kaydımın 23 Nisan olarak yapılmasını istiyorum dedi. Celal Bey'in bu dilekçesi genel kurula geldiğinde bazı mebuslar konuyu para meselesine getirerek itiraz ettiler. Amacının kesinlikle üç kuruşluk para olmadığını belirten Celal Bey, bu itirazlar üzerine talebimi geri alıyorum dedi. Meclis Başkanı, konunun suiistimal edilecek durumda olmadığını belirterek genel kurulda oylamaya gitti. Meclisin kararıyla Celal Bey'in TBMM'ye katılma tarihi 23 Nisan olarak kabul edildi.[48]

6 Ekim 1920'de Meclis gündemine askeri öğrencilere yapılacak ekonomik yardımlar gündeme geldi. Bu konu hakkında Celal Bey, bu öğrencilerin küçük çocuklar olmadığını, vatanın istiklali için mücadele edecek vatanperverler olduğunu, kısa süre içinde orduya katılarak hizmet edeceklerini, mücadeleye atılarak istikbale namzet münevver gençler olacağından haklarını vermek gerekir dedi.[49] Aynı gün içerisinde Ziraat Bankasının İktisat Vekâletine bağlanması dolayısıyla yapılan geçici bütçe gündeme geldi. Bu bütçenin geçici olduğuna dikkat çeken Celal Bey, bankanın başlangıçta Maliye Bakanlığına bağlı olduğunu bu dönemde bankanın sermayesinden bir milyon iki yüz bin liranın alındığını fakat artık kendi bakanlığına bağlı olduğu için bankanın sermayesinden kesinlikle para alınmayacağını söyledi. Bundan sonra bankanın kuruluş amacına uygun bir şekilde çiftçiye destek olmak için çalışacağını vurgulayan Celal Bey, kısa bir sürede idari yapılanmaya bağlı olarak köy bankalarının kurulacağını Ziraat Bankasının da bu bankaları koruyarak destek olacağını söyledi.[50]

Celal Bey, Yunan zulmü ve Batı Anadolu'da yaşanılan facialar karşısında oldukça hassastı. 9 Kasım 1920'de Meclisin gündemine Yunanlıların yaptığı zulümlerin araştırılarak kayıt altına alınması gündeme geldi. Konu hakkında söz alan Celal Bey, bu zulümleri şahit olmuş bir kişi olarak bu konu açıldığında

48 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.73, (26 Eylül 1920), s. 350.

49 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.79, (06 Ekim 1920), s. 554; **Celal Bayar Arşivi**, 103/179.

50 **TBMM ZC**, D1, C IV, İ.79, (06 Ekim 1920), s. 559-561; **Celal Bayar Arşivi**, 103/120.

moralim bozuluyor dedi. Yunanlıların insanlığın başına büyük bir bela olduğunu savunan Celal Bey, Allah onları kahretsin dedi. Yenişehir'deki mezalimi görmedim fakat örneklerle anlıyorum ki orada büyük bir facia yaşandı. Hükümet bu konuda harekete geçerek faciayı kayıt altına aldı. Fakat bu mezalimin Avrupa'da teşhir edilerek merhametini celp edeceğimiz düşüncesi çok yanlıştır. Çünkü daha evvel Yunanlıların İzmir'de yaptığı mezalimleri tespit için Avrupa'dan bir heyet geldi. Yapılan bütün zulüm, tecavüz ve haksızlıkları tespit etti. Fakat herhangi bir sonuç çıkmadı. Bu mezalim kayıt altına alınsın fakat bu faciaları unutup din kardeşine silah çeken gafillere gösterilsin dedi.[51] Celal Bey, 22 Kasım 1920'de Yenişehir'de Yunanlılar tarafında yapılan mezalimler hakkında tutulan raporu Meclis gündemine getirerek mebuslarla paylaştı.[52]

Celal Bey, bakanlığının gerektirdiği donanıma sahip olduğu gibi ülkenin imkânlarını da çok iyi biliyordu. Meclis gündemine 15 Kasım 1920'de Keçiborlu Kükürt Fabrikası ve Ereğli Kömür üretimi hakkında soru geldi. Celal Bey, Kükürt Fabrikasını kuruluş tarihinden başlayarak üretilen ürünün muhtevası ve bu ürünün dünya pazarlarındaki yeri ve önemine kadar pek çok teknik bilgiyi paylaştı. Ereğli Kömür üretimi ve ekonomiye olan katkısını detaylı bir şekilde anlattı.[53] Aynı oturumda Irak'tan Milli Mücadeleye destek olan bazı telgraflar gündeme geldi. Söz alan Celal Bey, büyük zorluklarla başlatılan hürriyet ve bağımsızlık mücadelesinin İslam dünyasında karşılık bulacağını biliyorduk dedi. Anadolu'da zulme ve vahşete karşı atan kalplarımızın yalnız olmadığını bütün İslam dünyasının bizimle birlikte olduğunu daha evvelde söylemiştim. Çünkü bizim davamız sadece Anadolu'nun değil üç yüz milyon Müslümanın davası olduğunu, zalimler ne kadar kuvvetli olurlarsa olsunlar zulümle payidar olmuş hiçbir kuvvet yoktur dedi. Büyük bir aşk ve imanla Afrika ve Asyalılar Avrupalıların zalim idaresinden yakında kendisini kurtaracaktır. Zalimler yakında denize dökülecektir. Biz Azerbaycan'da kurulan Hükümeti samimi bir şekilde selamladık, dindaşlarımız ve ırkdaşlarımızın istiklalleriyle yakından alakadarız dedi. Bütün âlemi İslam'dan bize selam geliyor. Irak ve Suriye'de harekete geçtiler. Iraklıların Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdikleri telgrafı okuyan Celal Bey, neticede zafer bizim olacaktır dedi.[54] Aynı gün gerçekleştirilen gizli oturumda Celal Bey gündem dışı söz istedi. Konya'da ikamet eden Şeyh Sünusi'nin Meclisi ziyaret ettiğinden söz eden Celal Bey, Şeyhin İngilizlerin zulmüne karşı bütün

---

51 **TBMM ZC**, D1, C V, İ.96, (09 Kasım 1920), s. 316-317.

52 **TBMM ZC**, D.1, C VI, İ.101, (22 Kasım 1920), s. 19.

53 **Celal Bayar Arşivi**, 103/155.

54 **TBMM ZC**, D.1, C V, İ.98, (15 Kasım 1920), s. 395-397.

İslam âleminin birlikte olması gerektiğini ifade ettiğini söyleyerek "yaşasın âlemi İslâm…" dedi.[55]

Celal Bey, emeğe ve işçiyi büyük önem veriyordu. Bu amaçla Zonguldak'ta madenlerde çalışanların ekonomik durumu göz önünde tutularak, maaşlarının iyileştirilmesi için bir kanun teklifi hazırladı. Bu konuda Celal Bey, Mecliste Zonguldak bölgesinin ekonomik imkânından söz ederek yöredeki geçim koşulları da dikkate alınarak maaşlarda bir düzenlemenin kaçınılmaz olduğunu söyledi.[56]

Celal Bey görev yaptığı zaman içinde pek çok bakanlığa vekâlet etti. Bunlardan birisi de Umur-ı Nafia Vekâletiydi. Bu bakanlık adına 11 Aralık 1920'de Ankara-Çankırı-Kastamonu ve İnebolu yolunun tamiri ve Nafia Vekâletinin ihtiyaçlarını karşılaması hakkında mebusları bilgilendirdi.[57] Aynı gün içerisinde Celal Bey, sorumluluğu altındaki Ziraat Bankası Meclisin gündemine geldi. Eski bir bankacı olarak Celal Bey, Ziraat Bankasının yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç olduğunu, bankanın varlıklarının dörtte birinin İstanbul'da yer aldığını, birçok yerlerde işgal sebebiyle şubelerin çalışmadığını ve pek çok memurun istifa ettiğini söyledi. Sıkı bir kontrol altında, mümkün mertebe tasarruf yaparak bankanın geliştirilmesi ve büyütülmesi için 81470 lira avansa ihtiyaç olduğunu söyledi.[58]

Zonguldak bölgesinden kömür tedarikinde sıklıkla sorunlar yaşanıyordu. Kastamonu Mebusu Suat Bey'in Zonguldak'ta yaşanan kömür buhranına yönelik Hükümetin ne gibi tedbirler alacağına yönelik sorusu İktisat Vekili Celal Bey'i rahatsız etti. Soru sahibinin buhranın niteliği ve beklediği tedbirleri açıklamadan konuyu böyle genel bir soruyla gündeme taşımasından rahatsız olan Celal Bey, yöreden gelen bilgiler dâhilinde konuyu açıklayacağını söyledi. Öncelikle ihraç edilen kömür tozundan küçük bir miktar vergi alınırken Maden nizamnamesiyle bu vergi artırıldı. Bunun için buralara müracaata gerek yok çünkü bu verginin nispi olduğunu söyledi. İkinci olarak madenlerde kullanılan ağaç sütunların İskandinav ülkeleri veya Finlandiya'dan ithal edildiğini bu ithalattan alınan vergilerin yüksek olduğu ifade edildi. Oysa bu sütunların ithaline ihtiyaç yoktur. Daha kaliteli sütunların Kastamonu ormanlarından tedariki mümkündü. Madenciler üzeri damgalı ağaçları kullanmak istemiyorlar. Çünkü rastgele kesilmiş, yaşına ve özelliğine bakılmadan gelen ağaçları kullanmak istiyorlar. Bu durum böyle devam ederse beş sene içerisinde bütün ormanlarımız tarlaya

---

55 **TBMM**, **GCZ**, D.1, C I, İ.98, (15 Kasım 1920), s. 231-232.

56 **TBMM ZC**, D.1, C VI, İ.111, (09 Aralık 1920), s. 290; **Celal Bayar Arşivi**, 103/156.

57 **TBMM ZC**, D.1, C VI, İ.112, (11 Aralık 1920), s. 303-305; **Celal Bayar Arşivi**, 103/157.

58 **TBMM ZC**, D.1, C VI, İ.112, (11 Aralık 1920), s. 307-309.

dönecektir. Bu damgalı ağaç konusunda ısrar edeceğiz. Zonguldak orman muamelatının Bolu'dan ayrılması talep ediliyor. Son derece haklılar. Madenciler işleri sebebiyle sıklıkla İstanbul'a gitmek zorunda olduklarını seyahat hakkında mevcut nizamnamenin ihtiyacı karşılamadığından şikâyet ediyorlar. Fakat bu zamana kadar İstanbul'a gitmek için bakanlığa hiç müracaat olmadı. Madenciler, ihtiyaç duydukları araç ve makineleri yurt dışında temininde gümrüklerde zorluk çektikleri ve yüksek vergilerden şikâyetçi olduklarını söylediler. Talep edilen araçlar ülkemizde imal edilmiyorsa bu araçların temini için gereken kolaylığı göstermeliyiz. Bu konuda ilgili arkadaşlarla görüşeceğini söyledi. Ayrıca çalışanların haklarını muhafaza ve geliştirmek üzere amelelerin bir kooperatif kurmaları için çalışıyoruz dedi.[59] Son olarak maden kömürlerinden alınan ihracat vergisine itiraz ediyorlar. 16 Ağustos'ta kabul edilen kanuna göre ton başına iki-üç lira vergi alınmaktadır. Kömür fiyatlarına bağlı olarak bakanlar kurulu bu vergiyi düşürme ve artırma yetkisine sahiptir. İhtiyaç duyulduğunda gereği yapılır. Mesele iktisadi bir sorunsa ona göre tedbir alarak çözmek kolaydır. Fakat Avrupalılar Sevr Anlaşmasına göre bize iktisadi hayat tanımak istemiyorlar. Bu bölgenin bir tarafında Fransız diğer tarafında İtalyan nüfus sahası oluşturmak istediler. Ulusal direnişimizle bu düşüncelerini hayata geçiremediler. O sebeple bölgede sorun çıkarmaya çalışıyorlar dedi.[60]

Ülke zor günler geçirirken halkın ekonomik durumu da pekiyi değildi. İktisat vekili Celal Bey, 22 Kasım'da Meclisten üç yüz bin liralık bir tahsisat talep etti. Celal Bey, havaların kötü gittiğini, düşman işgaline ve asilerin saldırılarına maruz kalan köylülerin mağdur olduğunu tedbir alınmazsa daha büyük felaketlere sebep olacağını bildirdi. İhtiyaç sahibi köylülere tohumluk ve çift hayvanları temin etmek için bu kaynağın kullanılabilmesini talep etti.[61] Celal Bey'in bu talebi Meclis tarafından kabul gördü.

TBMM Hükümeti İşgal kuvvetleri, yoklukla ve asilerle mücadele ediyordu. Özellikle Çerkez Ethem meselesi Meclisi çok fazla meşgul etti. Celal Bey, TBMM adına Çerkez Ethem'le görüşmeye giden heyet içerisinde yer aldı. Bu görüşmeye yönelik izlenimlerini Mecliste paylaştı. Celal bey, bir hayli zamandır Kuvvai Seyyare kumandanı Çerkez Ethem'le Batı cephesi Komutanı İsmet Bey arasında bir yanlış anlamanın olduğunu duyuyorduk. Mustafa Kemal Paşa, bizi özel bir

---

59 **Celal Bayar Arşivi**, 57/2; Bu konuda bkz. Ekrem Murat Zaman, **Benim Adım Amelebirliği 100. Yıl**, Hazer Ofset, Zonguldak 2023.

60 **TBMM ZC**, D.1, C VI, İ.118, (21 Aralık 1920), s. 462-467.

61 **TBMM ZC**, D.1, C VII, İ.125, (29 Aralık 1920), s. 72-73; **Celal Bayar Arşivi**, 103/159.

görevle bu konuyu araştırmamız için görevlendirdi dedi. Çerkez Ethem'e şartsız bir şekilde TBMM'ye itaat etmesi gerektiğini söyledik. Önerilerimizi kabul eden Çerkez Ethem, Kuvvai Seyyare'nin kaldırılacağını anlıyoruz, bu konuda da size yardımcı olacağız fakat batı cephesindeki bazı komutanların değiştirilmesini istiyoruz dedi. Biz bu durumu Mustafa Kemal Paşa'yla paylaştık. Bölgeye ek asker sevkinin gerçekleşmesi Ethem Bey ve arkadaşlarının kendilerine yönelik bir operasyon yapılacağı kuşkusuna yol açtı. Bu durum üzerine Ethem Bey, Meclise hitaben ağır bir telgraf kaleme aldı. Oradan ayrılıp İsmet Bey'in yanına geçtik. İsmet Bey, Ethem Bey birliklerinin başından ayrılarak gelecekte memlekete hizmet için bir kenara çekilsin dedi. İşin içine hırs girdi. Meselenin kan dökülmeden çözülmesini bekliyorum dedi.[62]

6 Ocak 1921'de Meclisin gündemine Nafıa Vekâletinin İktisat Vekâletine bağlanması yönünde bir kanun teklifi geldi. İktisat Vekili Celal Bey, bu kanuna itiraz ederek, bakanlığının dört önemli şubeye ayrıldığını bu görevlere ilave olarak memleketin yolları, limanları ve rıhtımlarının da sorumluluğunun verilmesinin ağır geleceğini söyledi.[63] Celal Bey'e daha evvel Meclisten çiftçiler için talep ettiği üç yüz bin liranın nasıl kullanıldığına yönelik bir sözlü soru geldi. Celal Bey, bu paranın kullanımında harp ve isyan mıntıkaları esas alındı. Bu bölgelerde mağdur olan ihtiyaç sahibi köylülere yardım edildi dedi. Celal Bey, Meclis tarafından bakanlığa tahsis edilen bu kaynağı kalem kalem hangi şehirlerde nasıl dağıtıldığını açıkladı. Bakanlığın kasasında kalan miktarın da Adana, Urfa, Maraş ve Antep livalarında ihtiyaç sahipleri belirlendikten sonra dağıtılacaktır dedi. Meclisin tahsis ettiği üç yüz binler değil üç milyon lira da olsa memleketin ihtiyacını karşılamakta yetersiz kalacağını belirten Celal Bey, bakanlığa doğrudan talepte bulunan ihtiyaç sahiplerine göre paranın paylaştırıldığını söyledi.[64] Çiftçiye verilecek tohum ve hayvanların faydalı olması çok güzel. Fakat memleketin ihtiyacı olan gerçek miktarı belirlemek kolay değil. Bu sebeple çiftçilere daha fazla kaynak tahsisinin olup olmayacağını araştıracağını söyledi.[65] İktisat vekili Celal Bey'e Bursa'nın işgaliyle birlikte Bursa Sanayi Mektebi öğrencilerinin Konya'ya nakledildiği fakat bu öğrencilerin tahsisatının neden yapılmadığı soruldu. Celal Bey, bu okulların bakanlığıyla doğrudan bir ilişkisinin olmadığını, fakat işgal sebebiyle Konya'ya misafir olarak giden bu gençlerin mağdur olmasını da istemiyoruz dedi. Bu konuya yönelik özel bir tahsisatın

62 **TBMM GCZ** D.1, C I, İ.126, (30 Aralık 1920), s. 290-295.
63 **TBMM ZC**, D.1, C VII, İ.130, (6 Ocak 1921), s. 197.
64 **TBMM ZC**, D.1, C VII, İ.130, (6 Ocak 1921), s. 199.
65 **TBMM ZC**, D.1, C VII, İ.130, (6 Ocak 1921), s. 201.

olmadığını bu sebeple öğrenciler için tahsisat talep ettiklerini Meclisin desteğiyle bu sorunu çözeceklerini söyledi.[66]

Celal Bey, Ziraat Bankasını yeniden yapılandırarak geliştirmek amacındadır. Bu sebeple banka yönetimi ve idaresi sıklıkla Meclisin gündemine getirildi. Celal Bey, bankanın yönetiminde yaşanılan aksaklıklardan bankanın zarar ettiğini, bu durumun kontrol altına alınması gerektiğini söyledi. Kanuna göre banka idare meclisinde İktisat Bakanlığı bir temsilci bulunduruyordu. Celal Bey, bankanın Meclis tarafından da kolay takibi ve denetimi için bu kişinin milletvekili olmasını istedi. Bazı milletvekilleri Celal Bey'in bu görüşüne itiraz ettiler. Bakan olarak kanunun kendisine verdiği yetkiyle banka idare meclisine bir kişiyi öneriyorum. Meclis buna lüzum yoktur derse gereği yapılır aksi takdirde mevcut durum geçerlidir dedi.[67]

Meclise gündemine İktisat vekâletinin bütçesi geldi. Celal Bey'in altı aylık bakanlığı masaya yatırılarak Meclis önünde hesap soruldu. Çorum Milletvekili Ferit Bey, Zonguldak'ta bir İtalyan firmasına maden işletmesi içim verilen usulsüz bir ruhsatnameyi gündeme getirerek bakanlıktan bilgi istedi. Öncelikle memleketin böyle fena bir iktisadi duruma düşmesinin en önemli sebebinin kapitülasyonlar ve yabancı şirketler olduğunu belirten Celal Bey, sermayenin düşmanı değilim fakat imtiyazlı olarak giren sermayeye düşmanım dedi. Çünkü bu imtiyazlı sermaye arkasından siyaset giriyor ve ülkenin bağımsızlığına suikast ediyorlar. Ülkeye sadece ticaret için gelmiş sermayeye yardımcı olur, onların yatırımlarına destek veririz. Yabancı sermaye hakkında görüşüm budur dedi. İtalyanlar bölgeye İstanbul Hükümetinin verdiği bir ruhsatla geldiler. TBMM, İstanbul hükümetinin verdiği bütün maden ruhsatlarını iptal etti. Durumu Mutasarrıfa bildirdim gereği yapıldı, İtalyanlar da yöreden ayrıldılar dedi. Memleketin ormanlarının ekonomiye kazandırılması hakkında da Meclisi bilgilendiren Celal Bey, ormanların kapsamlı bir taramasının yapıldığını bazı ormanların ağacın metreküpüne göre yedi kuruş ile yirmi yedi kuruş arasında işletmeye alındığını oysa bu işin piyasasının altı yüz kuruş olduğunu belirterek hazineyi zarara uğratan bu ruhsatların iptal edildiğini söyledi. Böylece hazinenin gelirinde ciddi artışlar elde edildiğini söyledi. Ormanların ulaşımının kolaylığına göre ikiye ayrıldığını belirten Celal Bey, küçük işletmelerin ulaşımı yakın ormanlara talip olduğunu oysa memleketin yolu olmayan çok büyük ormanlarının bulunduğunu bu ormanların da ekonomiye kazandırılmasının gerektiğini

66 **TBMM ZC**, D.1, C VII, İ.130, (6 Ocak 1921), s. 200.

67 **TBMM ZC**, D.1, C VIII, İ.141, (31 Ocak 1921), s. 13-15.

söyledi. Yol ve ulaşım imkânlarını tesis etmekle birlikte bu büyük ormanlara talip olacak işletmelere idari kolaylıklar sağlamaya hazırız dedi. Daha evvel ihracattan alınacak vergi hakkında hazırlanan nizamnameye büyük bir savaş içinde olduğumuz ve ekonomik ihtiyaçlarımızı gözeterek imza attığımı, mutlaka paraya ihtiyacımız olmasa bu vergiye imza atmazdım dedim. Ayrıca huzurunuzda hayvancılıktan alınan verginin de fazla olduğunu söyledim. Hatta tiftik vergisinin alınmamasını sağladım. Bu gün en önemli ekonomik sorunların başında ihracat gelmektedir. İthalat ve İhracat arasında ki denge bozulmaktadır. On aylık ihracatımız 9.317.822 liradır. Memleketin iktisadi vaziyetini altı kısma ayırdım. Ona göre raporlar alıyorum. İhracatın artırılması için asayişin sağlanması, kara, demir ve deniz yollarına ihtiyaç vardır. Bunların içinde yapabileceklerimiz ve yapamayacaklarımız vardır. Birinci dünya savaşında ordumuzun erzak ihtiyacından dolayı buğday taşımak mümkün değildi. Yeterli nakliye aracımız da yoktu. Bu amaçla Afyon ile Ankara arasında çalışacak bir nakliye şirketi kurmaya çalışıyorum. İhracat için Antalya ve İnebolu yollarını tamir etmek zorundayız. Üç aya kadar bu yollar tamir olduğunda nakliye işine başlayacağız. Bu gün işgal sebebiyle ihracat yapamadığımız yerleri de inşallah zaferden sonra kullanacağız dedi. Celal Bey'e yönelik bazı eleştiriler yapılaması üzerine İzmit mebusu Hamdi Namık Bey söz alarak, Celal Bey göreve geldiğinde Zonguldak madenlerinden ayda on bin lira varidat geliyordu şimdi elli bin liraya ulaştı. İtalyan ve Fransız şirketlerini bölgeden çıkardı. Celal Bey, harptan beri yıkılmış olan Ergani madenlerini ihya etti. Ekonominin en önemli sorunu olan nakliye işine al attı. Bir nakliye şirketi kurarak yakında işletmeye alacaktır dedi. İtalyan ve Fransızların kömür madeni işletmesi hakkında sorulan sorulara Celal Bey, "Efendiler, bendenize tevdi ettiğiniz vazifenin mesuliyetini idrak ederek tekrar ederim ki; ben sermayenin düşmanı değilim ve yalnız memleketimize makasıdı siyasiye ile gelenlerin bilaistisna düşmanıyım. *(Bravo sesleri)* Memleketimizin iktisadiyatını inkişaf ettirmek, istihsalâtımızı tezyit etmek ve bittabi bu uğurda istifade etmek ve ettirmek isteyenlerin bilâkaydüşart dostuyum ve vazifemi bu noktadan yürütüyorum" dedi. Uyguladığı orman politikasının eleştirilmesi üzerine Celal Bey, 1872 yılından beri ormanların korunması ve kullanılmasına yönelik hukuki ıslahatlar yapıldığına dikkat çekerek fakat ormanların korunamadığını söyledi. Orman vergisinin tam olarak uygulanamadığını belirten Celal Bey, göreve geldiği anda köylülerin hakkını muhafaza eden, orman işletmesiyle ilişkilerini düzenleyen ve ormanları muhafaza eden yeni bir kanun hazırladığını söyledi. Kış mevsiminin gelmesi ve bekçilerin görevini gereği gibi yapamaması nedeniyle bu kanunun tam anlamıyla yürürlüğe girmediğini ifade etti. 1921 bütçesinde verilen kaynakla gelecek sene ormanları muhafaza edeceğim. 1872 yılından beri biriken sorunları üç ayda çözmek mümkün değildir. Fakat bu sorunları tedricen çözeceğiz.

Ormanların suiistimal edilmesine izin vermeyeceğim. Aldığım tedbirlerle varidatın dört beş misli arttığını tespit ettim. Mecliste gösterilen itimadın zerrece sarsıldığını hissettiğim an bu görevi bırakırım dedi. Uygulamalarından örnekler veren Celal Bey, kanun çerçevesinde gerçekleştirdiği bu çalışmalarını bir mebus tarafından böyle azarlanmayı kabul edemeyeceğini bu şekilde de vazifeye devam etmesinin bir anlamı olmayacağını söyledi. Mecliste oldukça sert tenkitler yapılıyordu. Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, Celal Bey'in Yusuf Kemal'in yerine vekil olarak seçildiğini vekilin vekili olmasının doğru olmadığını, İktisat Vekâletinin bütçesinin önemli bir kısmının personel maaşına gittiğinden bir hizmet beklemediğini söyledi. Bu eleştiriler karşısında Celal Bey, şahsını Meclisin seçtiğini, yeni bir seçim yapılmadığından ve seçimin hala geçerli olduğu için vazifesine devam ettiğini, tek kusurunun gece gündüz çalışmak olduğunu, bakanlığın kendi gelirleriyle önemli pek çok hizmet yaptığını söyledi. Bir mebus, ziraat memurları ve ziraat çiftliklerinin ekonomiye yük olduğunu kaldırılmasını teklif etti. Bu öneri üzerine söz alan Celal Bey, ziraat memurları da bu memleketin evladı olarak vazifelerini en iyi şekilde yerine getirmek isterler. Kesinlikle boş kalmalarını ve bu şekilde gereksiz maaş ödenmesini bende doğru bulmuyorum. Fakat ziraat memurlarının eğitimli hayatlarını bu işe vakfetmişlerdir. Bu sistemi sona erdirmek ve bu memurları işten atmak yerine sistemi değiştirerek ziraat memurlarını daha verimli kullanmanın yollarını arayalım. Örneğin bu ziraat memurlarını köyleri dolaşarak köylüye, modern zirai usulleri anlatmasını, köylünün karşılaştığı sorunlara çözüm üretmesini isteyebiliriz. Eğer bu usulde uygun görülmezse farklı hareket edebiliriz. Kesinlikle kapatmak ve işe son vermek doğru değildir. Mebuslar alkışlarla Celal Bey'e destek verdiler.[68]

27 Şubat 1921'de BMM Reisi Mustafa Kemal Meclise, vekâleten idare edilen İktisat Vekâletine asaleten seçim yapılması için üç mebus teklif etti. Mustafa Kemal bu makama Saruhan Mebusu Celal Bey, Çorum Mebusları Ferit Bey ile İsmet Bey'i teklif etti. Seçimlere 136 mebus katıldı. Celal Bey 88 oy, Ferid Bey 1 oy ve İsmet Bey 42 oy aldı. Katılan milletvekillerinin büyük desteğiyle Celal Bey, İktisat Vekilliğine asaleten seçilmiş oldu.[69]

TBMM'nin Birinci Dönem İkinci Yasama Yılı Faaliyetleri

İktisat Vekâleti Avrupa'ya zirai incelemelerde bulunmak amacıyla bir heyet göndermeyi planladı. Bu konuda sorulan bir soru üzerine Bakan Celal Bey, göreve geldikten sonra çiftçilerin ihtiyacı olan alet ve edevat hakkında

68 **TBMM ZC**, D.1, C VIII, İ.156, (24 Şubat 1921), s. 399-424.

69 **TBMM ZC**, D.1, C VIII, İ.158, (27 Şubat 1921), s. 494, **Celal Bayar Arşivi**, 103/13.

araştırmalar yapmaya başladım dedi. Piyasada bulunmayan ve pahalı olan pek çok zirai aracın tespiti yapıldı. Bu araçları Avrupa'dan getirerek Ziraat Bankasının şubeleri üzerinden çiftçilerimize ulaştıracağız dedi. Köylünün ihtiyacı olan bu alet edevatın maliyeti üzerinden köylüye verileceğini söyleyen Celal Bey, mali kaynaklarımızın sınırlı olduğunun da farkındayım dedi. Fakat zirai malzemelerin önemli kısmının hayvanların nalından pulluklara kadar yurt dışından getirildiğini, bu malzemelerin ithalatında pek çok komisyoncunun çiftçiyi ezdiği için biz getirtmeye karar verdik dedi. Bu malzemelerin bir kısmını kendimiz yapacağız. Fakat bugünkü koşullarda acil ihtiyaç var. Ziraat Bankası satın alıp çiftçiye ulaştıracak. Bütçeye herhangi bir yük getirmeyecek dedi. Milletvekillerinin yoğun ilgisi üzerine konu, ziraatta kullanılacak araç ve gereçlerden memleketin ekonomisine geldi. Memlekette büyük bir ekonomik buhran olduğunu belirten Celal Bey, iptidai koşullarda üretilen ürünlerimizi ulaşım ve benzeri sorunlarla tüketiciye ulaştırmakta çeşitli engellerle karşılaştığımız için arzu ettiğimiz neticeleri alamıyoruz dedi. Bir örnekle durumu anlatan Celal Bey, Afyon, Konya ve Eskişehir'de altı kuruşa alınan mahsulatın Antalya'ya nakliyeyle birlikte on iki buçuk kuruşa getirilebildiğini ifade etti. Hatta Türk ürünlerine İtalya'da güçlü talep olduğunu fakat nakliye sağlanamadığı için bu ticaretin gerçekleşemediğini bildirdi. Celal Bey'e göre ülke ekonomisinin en önemli sorununun başında yol ve nakliye araçları geliyordu. Yol yapmak için para ve zamana ihtiyaç var, bunların çözülmesi içinde çalışıyoruz dedi. Memleketin birçok bölgesinde kullanılmayan ve çürümekte olan zirai araçlardan söz edildi. Celal Bey, bu araçların I. Dünya savaşında ordunun kullandığı savaş sonrası terk edilen araçlar olduğunu, tespit ve sayımının yapıldığını, tamir edilebilenlerin uygun fiyatla çiftçiye verileceğini söyledi. Ayrıca Erzurum'da Ruslardan kalan araç ve gereçlerinde tespiti yapılarak bakım ve onarım sonrasında çiftçilere verilecektir dedi. Celal Bey son zamanlarda tarlalarda görülen floksera hastalığına da değinerek bu zirai hastalıkla mücadele edildiğini ifade etti. Yaşanabilecek ekonomik felaketlerin siyaseten bağımlığımıza gölge düşürecek başka felaketlere sebep olabilir dedi. Memleketin şeker, kahve, manifatura, petrol, sabun ve buna bezer malzemeleri ithal ettiğini hatırlatan Celal Bey, mutlaka kendi imalatımızı yapmalıyız dedi. Bunları memlekette üretebiliriz bu amaçla da çeşitli girişimlerde bulunulduğunu söyledi. Ülkenin birçok yerine fabrikalar inşa etmeyi planlıyoruz diyen Celal Bey, dokuma sanayi ve demirciliğe yönelik teşebbüslerimiz mevcuttur dedi. Avrupa'dan getirilecek alet ve edevat hakkında Celal Bey, bu araçlara piyasada bulamayan ve pahalıya almak zorunda kalan fakir çiftçilerin ihtiyacı vardır dedi. Ekonomi hakkında Celal Bey, üretim yapması marifet değildir, memleketimizde pek çok şey üretilmektedir önemli olan bu üretilenleri tüketiciye ekonomik olarak ulaştırmaktır. Bu sebeple yol yaparak en ekonomik nakliye vasıtalarıyla üretim maliyetlerini düşürmek zorundayız.

Celal Bey, Ziraat Bankasını devir ve teslim aldığımda memlekette yaşayan asayiş ve güvenlik sorunundan dolayı Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri, askerler hatta idareciler Ziraat Bankasının pek çok şubesini basarak kasalarını boşalttıklarını gördüm. Bu şekilde Ziraat Bankası sermeyesinin yarısını kaybetti. Talan edilen parayı ve bu talanı kimlerin yaptığını tespit ettiğini belirten Celal Bey, bu paraların faiziyle birlikte tahsilatına başlandığını söyledi. Kısa sürede bankanın bütün şubelerini açarak eski günlerine döneceğini bildirdi. Kendinden emin ve son derece özgüvenle Celal Bey, bakanlık çalışmalarını anlatırken Meclise şahsına karşı bir güvensizlik oluştuğunda her an görevinden çekilmeye hazır olduğunu söyledi. Avrupa'ya gidecek heyetin programı ve heyet hakkında sert müzakereler yapıldı. Mecliste yapılan oylamayla memleketin geçirdiği zor şartlar düşünülerek heyetin gidişinin ertelenmesine karar verildi. Meclisin aldığı bu karara çok şaşıran ve tepki gösteren Celal Bey, bu durumu şahsına karşı bir güvensizlik olarak kabul etti. Bu konuda verilen bir takrir oylamaya konuldu. Mecliste yapılan güven oylamasıyla mebuslar Celal Bey'e olan itimatlarını bir kez daha gösterdiler.[70]

İktisat Vekili Celal Bey'in sıklıkla Meclis gündemini işgal etmesi üzerine Hâkimiyeti Milliye gazetesi, İktisat Vekili Mahmut Celal Bey'le bir görüşme yaptı. Celal Bey, iktisadi hayatta Tanzimat'tan beri ülkemize gelen yabancı ülkelerin, ekonomik kaynaklarımızı sömürdüğünü belirterek bu durumun önüne geçmek için kendi sanayimizi korumak zorundayız dedi. Zonguldak denildiğinde akla amelenin perişanlığının geldiğini belirten Celal Bey, çoğunluğunun sağlık sorunu var, aç ve sefil haldeler. Onların sosyal ve ekonomik haklarını muhafaza edecek bir yardımlaşma örgütü ve kooperatif sandığı kurdurdum. Kömür tozlarını gelirini onlara bırakmak için Meclise kanun teklifinde bulundum. Bu bölgeyi devlet olarak işletmek niyetindeyiz. Yabancı ülkeler burayı sömürerek bizi mahrum etmeye çalışıyorlar. Bu bölge milli bir azmin neticesinde milletimizin menfaatine uygun kullanılacaktır dedi. Ormanlarımızın kapsamlı bir haritasını çıkararak devlet adına işletmek istiyoruz. Bu amaçla orman memurları yetiştirmek için okul açacağız. 1870'den beri ihmal edilmiş köylülerimizin hakkını teslim için ormanlardan faydalanmasını sağlayacağız. Ormanlardan kaçak kesimlerin önüne geçerek, iç bölgelerde ulaşım imkânı olmayan ormanları da ekonomiye kazandıracağız dedi. Ekonomiyi canlandırabilmek amacıyla ulaşım ve nakliye imkânlarını geliştirmek için de çalışıyoruz. Aldığımız bu tedbirlerle hazine gelirlerinde ciddi bir artışın sağlandığını söyledi.[71]

---

70 **TBMM ZC**, D.1, C IX, İ.5, (10 Mart 1921), s. 53-64.

71 **Hakimiyet-i Milliye**, S 134, (16 Mart 1921).

Bakanlar Kurulu Meclise Zonguldak ve Ereğli yöresinde çıkarılan kömür tozlarından amelelerin faydalanmasına yönelik bir kanun teklifini sevk etti. İktisat Vekili Celal Bey, bu kanun münasebetiyle söz aldı. On binlerce Müslüman Türk amelelerin hayat koşullarını iyileştirecek bu düzenleme çok önemliydi. Amelenin hayatını değiştirmek memleketin ekonomisini geliştirmek kadar önemlidir. Sultan Mecid'den beri üretim yapılan bu ekonomik sahadan yeterince istifade edemedik. Bu durumun sebepleri arasında amelenin ihmal edilmesi de yatmaktadır. Bize rakip olan maden üreticileri, sermayeye nasıl önem vermişlerse aynı şekilde ameleye de büyük değer verdiler. Yabancı ülkelerde ameleler bu işin okuluna gidiyor, çalışma koşulları daha gelişmiş, sosyal haklara sahipler, evleri, hastaneleri ve kooperatifleri var. Olası bir kazada ekonomik destek sağlayacak yardım kuruluşları var. Bu sebeple o memleketlerde bir amale bizim amelelerin dört- beş misli daha fazla üretim yapıyorlar. Bizim amelelerin çalışma koşulları ve hayat şartları çok kötü. Yatacak yerleri yok ve geçim zorluğu yaşıyorlar. Bizim ameleler iki kısımdır. Bir kısmı yörenin insanı on beş gün maden de diğer on beş gün de kendi işinde çalışıyorlar. Diğerleri Karadeniz sahillerinden gelen ve sadece amelelikle geçinen insanlardır. Daha evvel ameleler için hiçbir şey yapılmamış böylece bir adım atılmış olsun. Angarya devirlerinde ahaliye ve ameleye cebir ve zulümle iş yaptırılıyordu, fakat artık amelenin hukuki haklarının verilmesi için gereken yasal düzenleme bir an önce Meclisten çıkarılması gerekiyor. İngiltere ve Amerika'da yaşayan amelelerin hayatından örnekler veren Celal Bey, herkesin hakkını verelim dedi. Sözü kömür tozuna getiren Celal Bey, bu tozları ameleye vermenin hiçbir mahsuru yok. Orada biriken tozlara zaman için de piyasada ihtiyaç duyuluyor, satıldığı zaman on beş bin lira tutuyor, fakat üç-dört senedir de hiç satılmıyor. Bu tozlarla amele tamamen mesut olmayacak. Sadece sıkıntılarını hafifletmeye bir katkı sağlayacaktır. Bu kanunla amelenin hayatını tamamen tanzim edemeyiz. Fakat Amelinin hayatını korumak memleketin ekonomik bağımsızlılarının gereği bir durumdur. Maden üretiminde maliyeti düşürmenin yolu makineleşmekten geçmektedir. Böyle de üretimi artırıp maliyeti düşürmek mümkündür dedi.[72]

Meclise TBMM'nin açılışının ilk günü olan 23 Nisan'ın bayram olarak kutlanması hakkında bir kanun önerisi geldi. Böyle bir öneri karşısında oldukça duygulanan Celal Bey, Meclisin toplanmasına sebep olan asıl nedenleri gözümün önünden geçirdim dedi. Mondros Ateşkes Antlaşması sonrasında milletin namusuna, mukaddesine tecavüz edildi ve Müslüman âlemi tecavüzle esir edilmeye çalışıldı. Anadolu'da İslam'ın önderi olarak ortaya çıkan bir kuvvet,

72 **TBMM ZC**, D. 1, C X, İ.22, (18 Nisan 1921), s. 27-31.

Anadolu'nun bağımsız olacağını ve esaretten kurtulmanın mümkün olduğunu söyledi. İstanbul'da seçmenlerimin derdini ve eleminden söz etmenin mümkün olmadığı, İzmir faciasını görmüş, aynı facialara 16 Mart'ta Meclis-i Mebusan'da maruz kalmışken İnsanlığın düşmanı olan İngilizler son makam-ı hilafete dahi taarruz ettiler. Milletimizin bir kısmı istikbalden ümidini kesti. Fakat bazılarının kalbinde bütün İslam âleminin kurtulacağı, ilelebet mesut olacağı bekleniyordu. İnsanlığa karşı biz esareti kesinlikle kabul etmiyoruz, bu zamana kadar özgür yaşadık bundan sonra da yaşayacağız, bu bizim hakkımız dediler. İslamlar için bundan daha büyük bir gün olabilir mi? Bu gün hakkı teslim edilmelidir dedi.[73]

Celal Bey, Zonguldak ve Ereğli'de madenlerde çalışan amelelerin sosyal ve ekonomik hayatını iyileştiren bir kanun teklifinde bulundu. Bu bölgeler Fransız ve İtalyan ekonomik bölgesi içinde yer aldığından özel bir yapıya sahipti. Bu nedenle burada çalışan amelelerin durumunun iyileştirilmesi gerekiyordu. Bu kanunla amele teşkilatının kurulmasını da isteyen Celal Bey, amelelerin yeterince eğitimli olmadığından bu durumun ocak sahipleri tarafından suiistimal edildiğini, yevmiyelerinin eksik verildiğini, haklarının tam olarak ödenmediğini söyledi. Amelelerin bir teşkilata bağlı olmasını, memleketin geleceğiyle ilgili görüyorum. Ameleler teşkilat halinde bir araya gelirse kendi hukukunu savunabilirler. Mevcut kanunlarımız da böyle bir teşekkülün oluşmasına müsaittir. Bölgenin dörtte üçünün yabancıların elinde olduğunu hatırlatan Celal Bey, bu yabancıların İstanbul Hükümetiyle yakın ilişkileri nedeniyle daha fazla para kazanırken yörede çalışan Müslümanlara ait ocaklardan ton başına fazladan vergi alınıyor dedi. Bu gün Müslümanların kömür üretimini artırmasına izin vermiyorlar, ihracat yapmak istediğinde kömür sevkiyatına engel oluyorlar. Bölgede Müslümanların aleyhine büyük bir haksızlıkların olduğunu söyledi.[74]

Bakanlar Kurulu'nun yeniden yapılandırılması için 19 Mayıs'ta adayların isimleri genel kurula getirildi. İktisat Vekâletine Mahmut Celal Bey ile birlikte Çorum mebusu İsmet Bey aday oldular. Oylamaya 212 kişi katıldı. 42 kişi çekimser kalırken İktisat vekilliği için Mahmut Celal Bey 144 rey alarak tekrar seçilmiş oldu.[75] Böyle Celal Bey, bakanlık görevi için bir kez daha Meclisin güvenoyunu aldı.

Meclise yurt dışından kamyon ve benzeri yük taşıma araçlarının ithalat vergilerinden muaf tutulmasına yönelik bir kanun teklifi geldi. Söz alan Celal Bey,

---

73 **TBMM ZC**, D.1, C X, İ.24, (23 Nisan 1921), s. 71-72.

74 **TBMM ZC**, D.1, C X, İ.28, (02 Mayıs 1921), s. 202-219.

75 **TBMM ZC**, D.1, C X, İ.36, (19 Mayıs 1921), s. 320.

İktisat bakanı olarak, memlekette üretimin artırılması için üretimin maliyetinin azaltılmasını, nakliye vasıtalarının çoğaltılarak nakliye ücretlerinin düşürülmesine taraftarım dedi. Ancak o zaman ziraatın büyümesine uygun bir zemin ortaya çıkabilir. Fakat son zamanlarda nakliyat giderleri çok arttı. Bu şartlarda yabancı ülke üreticileriyle rekabet edemeyiz dedi. Uluslararası alanda hala I. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan etkinin devam ettiğine dikkat çeken Celal Bey, çiftçi ürettiği üründen para kazandığı sürece ziraatın daha da gelişebileceğini söyledi. Örneğin bir Rençber ailesiyle birlikte çalışarak vergilerini verip ve masraflarını çıkardığında bir malı 40 kuruşa imal ettiğinde o mal piyasalarda 38 kuruşa satılıyorsa o ülkede tarım gelişemez dedi. Memleketimizde kamyonlara ve son teknoloji makinelere büyük ihtiyaç olduğunu belirten Celal Bey, bu araçların gelmesi için gümrük vergilerinden muaf tutmayı bırakın gerekirse bu ithalatı yapanlara maddi destek vermeliyiz dedi.[76]

Celal Bey, 12 Mart 1921'de yerli kumaş üretimini teşvik edecek bir kanun teklifi hazırlayarak Meclise verdi.[77] 20 Haziran 1921'de Meclise yerli sanayiin desteklenmesi amacıyla yerli kumaşın teşvik edilmesine yönelik bu kanun teklifi gündeme geldi. Celal Bey söz alarak kürsüye geldi. Böyle bir kanunun hazırlanması için öncelikle memleketin ihtiyacı ne kadar? Ne kadarlık bir üretim mevcuttur? Memleketimizde çürümeye dönmüş ham madde nasıldır? Bu sorular araştırılarak kapsamlı çalışmalar yapıldı. Böylece memleketimizde uygulanabilir bir kanun teklifi hazırladık. Yaptığımız tahkikat neticesinde Malatya'da bir kumaş fabrikası olduğunu 150 m kumaş ürettiğini, Harbi Umumide orduya 2,5 milyon m kumaş verdiğini belirledik. Bu gün herkesin zevkine hitap edecek nitelikte bir üretimin olmadığını fakat talep olduğunda imal edebilecek bir potansiyelimiz var dedi. Ülkede üretilen ham maddeye de değinen Celal Bey, yalnız Ankara'da yarım milyonu aşan tiftik ve yarım milyondan fazla yün toplandı. Bu ürünlerin doğrudan memlekette tüketilmesi mümkün olmadığından farklı yerlere satmak zorundayız. Fakat bu hammaddeleri Avrupa piyasasına nakil edecek imkânımız yoktur. Ayrıca faizlerin de çok yükseldiğine dikkat çeken Celal Bey, tüccarlarımız ellindeki malları satamadıkları gibi bu malları satabilme ümidiyle son derece ağır yüklerin altına girdiler. Satılamayan ve depolarda biriken bu ürünleri kullanmamız gerekiyor. Biz sanayimizi ve ham madde üretimimizi makul düzeyde koruyamazsak bu memleketin ekonomik geleceği karanlıktır dedi. Bu konu memleketin güvenliği kadar önemlidir. Yerli ürünlerin kullanımını teşvik etmekle memleketimizde çok

76 **TBMM ZC**, D.1, C X, İ.39, (18 Haziran 1921), s. 389.

77 **Celal Bayar Arşivi**, 103/161.

önemli bir mali sorun çözülecektir. Yerli sanayi korumak için birtakım tedbirler almak zorundayız dedi. Biz kapitülasyonlar sebebiyle yerli sanayii koruyamadık, fakat Bulgaristan ve Romanya kendi sanayii himaye ederek memleketlerinde büyük ekonomik gelişmeler gerçekleştirdiler. Bulgaristan'da daha evvel kumaş üretimi olmadığından dokumacılık büyük ekonomik problemdi. Fakat yerli sanayii himaye ederek destekliediler, bu gün kendi ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi İstanbul piyasasında da Bulgar ürünleri kullanılıyor dedi. Memleketimizin ekonomide korumacı yani yerli üretimi himaye eden bir siyaset izlemek zorunda olduğunu ifade eden Celal Bey, bu zamana kadar hükümetin elinden Teşvik-i Sanayii Kanunundan öte bir şey gelmediğini söyledi. Bu kanunun etkisi de son derece sınırlı kaldığını ifade eden Celal Bey, eğer Hükümetin bir milli bankası olsaydı bu meseleye bu kadar kuvvetli bir müdahale talebinde bulunmazdım dedi. Memleketimizde yerli sanayii ve küçük işletmeleri himaye edecek bir bankanın olmadığına dikkat çeken Celal Bey, yerli sanayiinin mutlaka ekonomik olarak desteklenmesi gerektiğini söyledi. Memleketimizde sadece kumaş değil bütün sanayi sektörlerinin korunması ve desteklenmesi gerekir. Memleketin milyonlarca tonu geçen ham maddesinin çürümekte olduğunu belirten Celal Bey, bize tahsisat verin bu hammaddeyi işleyecek iki üç tane fabrika yapayım dedi. Bu kanunla halkın tamamına zorla yerli kumaş giydirmek veya ithal kumaşları tamamen yasaklamak bir niyetleri olmadığını belirten Celal Bey, memleketimizde üretilen kumaşların kullanılmasına çalışıyoruz dedi. Biz bu kanunla memurların yerli üretimi kullanmasını sağlamak istiyoruz. Halk bu konuda serbesttir. Fakat amacımız halkın sadece yerli kumaştan imal edilmiş elbise giymesidir. O seviyeye henüz gelemedik dedi[78]. İktisat Vekâleti olarak sizlerden fabrika yapmak için yetki ve tahsisat talep ettik. Memleketimizin ekonomik gelişme potansiyeli yüksektir. Muhtelif şehirlerde dokuma sanayii mevcuttur. Doğunun kumaşları dünya çapında meşhurdur. Biraz da özveride bulunursak ihtiyacı karşılayabiliriz dedi.[79]

Osmanlı Devleti'nde borçların finansmanı için kurulan Reji idaresine Celal Bey, büyük tepki gösterdi. Memleket için son derece zararlı bir kurum olduğunu savunan Celal Bey, bu kurum üretimi sınırlandırdı, çiftçinin elini kolunu bağlayarak çalışmasını engelledi, tütün ticaretini kontrol altına alarak gelişmesine mâni oldu dedi. Reji idaresinin tütün üretimine verdiği zararlar sebebiyle ülkenin menfaatine çalışmadığını savunan Celal Bey, iktisadi düzeni kurabilmek için gümrüklere ve iç piyasaya hâkim olmak gerekir dedi. Memleketimizde sanayii müesseselerini kurmak zorundayız, fakat geçmişteki yanlışları dile getirerek bu

78 **TBMM ZC**, D.1, C X, İ.40, (20 Haziran 1921), s. 428-447.

79 **TBMM ZC**, D.1, C XI, İ.41, (23 Haziran 1921), s. 15-26.

girişimlerden kaçınmak doğru değildir. Büyük bir davanın üzerinde olduğumuzu belirten Celal Bey, kendi sanayiimizi kurup üretime geçmenin zamanı geldi. İhtiyaç duyduğumuz ham maddemiz de var. Yalnız yetişmiş uzmanlar eksik bunları da bulması çok zor değil dedi.[80]

Celal Bey, Ereğli havzasında çalışan amelenin hukukunu 10 Eylül'de tekrar Meclisin gündemine getirdi. Yöredeki amelelerin hakkını muhafaza edebilmek için bu kanun teklifini hazırladığını belirten Celal Bey, adaletin süratle ve kolaylıkla tecellisini istiyorum dedi. Bu kanunun kabulüyle birlikte iktisadi ahvalimiz içtimai yapımızda önemli etkileri olacağını savundu.[81] Bu kanunun kabul edilmesiyle birlikte Zonguldak'ta amele teşkilatı İktisat Bakanlığına teşekkür telgrafı çekti. Yörede sayısı on binlere ulaşan ameleleri, vatan müdafaasının en zor günlerinde Meclisin, perişan olan hukuklarını muhafaza ettiği için teşekkür ediyorlar. Bu kanunun kabul edildiği 10 Eylül'ü kendileri için çok önemli bir gün gördüklerini ifade ettiler.[82]

Celal Bey, özellikle Yunanlıların gerçekleştirdiği facialar konusunda çok hassastı. Sakarya Meydan Muharebesi sonrasında Yunanlıların çekildiği yerleri yakması, insanlara zulmetmesi ve bölgeye büyük hasarlar vermesi üzerine TBMM'nin, yöre insanlarına destek olmak ve ihtiyaçlarını temin etmek için yasal çalışmaları hızlandırmasını teklif etti.[83]

Kağnı arabalarından şikâyet eden bir mebusa Celal Bey, kağnı arabalarının zararlarını hepimiz biliyoruz. Bunun hayvan üzerindeki olumsuz etkisi ve çiftçinin elinde fena bir nakliye aracı olduğunda hemfikiriz. Bunların ortadan kaldırılması için çalıştık fakat bu araç emirle, yasakla ortadan kaldırılamayacağı anlaşıldı. Önemli olan köylünün elindeki bu araçları daha iyi bir nakliye aracı temin edene kadar daha verimli hale getirmektir. Kağnıyı memleketten kaldırabilmek için nakliye arabalarını temin etmek gerekir. Bu konuda Ziraat Bankası üzerinden bir çalışma yaptırdım. Kağnı arabalarının benzerini yapmak ve taksitle çiftçiye dağıtabilmek için beş yüz bin lira sermaye gerekiyor. Şu anki mali kaynaklarımız bu sermaye için biraz daha beklememizi gerektiriyor dedi. Bu sorunu çözmek için kamyonlar alabiliriz fakat memleketin birçok bölgesinde yol olmadığı için kamyonları kullanmak mümkün değil dedi.[84] Yazılı bir soru önergesine Celal

80 **TBMM ZC**, D.1, C XI, İ.58, (1 Ağustos 1921), s. 384-385.
81 **TBMM ZC**, D.1, C XII, İ.73, (10 Eylül 1921), s. 173-177.
82 **TBMM ZC**, D.1, C XII, İ.77, (17 Eylül 1921), s. 225.
83 **TBMM ZC**, D.1, C XIII, İ.99, (24 Ekim 1921), s. 265.
84 **TBMM ZC**, D.1, C XIV, İ.104, (3 Kasım 1921), s. 45-47.

Bey, Sivrihisar ve Mihalıççık kazalarına ihtiyaç duyulan ekonomik yardımın yapıldığını açıkladı.[85]

Ordunun elindeki cılız ve bakımsız hayvanların köylüye dağıtılması hakkındaki hazırlanan kanun müzakerelerinde Celal Bey, söz alarak kürsüye geldi. Geleceğimiz için üretimin çok önemli olduğunu belirten Celal Bey, Millî Mücadelenin başarıya ulaşmasında da üretim farzdır dedi. Celal Bey, üretimin iktisadi düzen için de gerekli olduğunu gelecek sene hububat ithal etmek zorunda kalırsak pek kötü bir duruma düşeceğimizi söyledi. Üretimin en temel sorunu nakliye aracı meselesidir. Köylüleri ürettikleri mahsulü nakliye imkânı sağlamadığımız sürece gelecek sene büyük iaşe sorunu yaşarız. Bu arada köylünün malına dokunulmayacak diyoruz fakat ihtiyaçlar bizi mecbur bırakıyor. Millî Savunma Bakanlığı, nakliye sorunumuz çözülürse köylünün malına ihtiyacımız kalmaz dedi. Maliyeyle görüşerek gereken fedakârlığı yapıp Erkânı Harbiye'nin ihtiyacını karşılamak için çalışmalara başladık. Bu sorunu çözerek köylüyü büyük bir angaryadan kurtaracağız dedi. Celal Bey, Millî Mücadelenin her mali sorunuyla ilgileniyordu. Örneğin ordunun ihtiyaç duyduğu serum meselesi. Celal Bey, serum imalatı yapabilmek için daha evvel nerelerde üretildiği, en kısa sürede üretimin nasıl sağlanacağı, acil ihtiyaç duyulan serumların nereden temin edileceğine kadar pek çok meselede meclisi bilgilendirdi.[86]

İktisat Vekili Celal Bey, 3 Ocak 1922'de Hâkimiyet-i Milliye gazetesine bakanlığı ve gündeme ilişkin önemli açıklamalarda bulundu. Celal Bey, tarımda oldukça önemli gelişmeler olduğuna dikkat çekerek, ekim alanlarının arttığını, çiftçilere destekler verildiğini, özellikle Yunanlıların zulmüne maruz kalmış yöre insanlarına yönelik ciddi yardımlar yapıldığını bildirdi. Meslek odalarının kurulmasını teşvik eden Celal Bey, esnaf cemiyetlerinin kurulmasının önemine dikkat çekti.[87]

Celal Bey 12 Ocak 1922'de Sıhhiye Vekili Dr. Rıza Nur'ın yerine bu vekâlete vekillik etmesi için İcra Vekilleri Heyetinin kararıyla görevlendirildi.[88] İktisat Vekili Celal Bey, 14 Ocak 1922'de "Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine İktisat Vekâletinden af buyurulmaklığımı istirham ederim efendim. Saruhan Mebusu Celâl" diyerek bakanlıktan istifa ettiğini bildirdi.[89] Böylece Celal Bey,

85 **TBMM ZC**, D.1, C XIV, İ.120, (1 Aralık 1921), s. 420.
86 **TBMM ZC**, D.1, C XV, İ.131, (20 Aralık 1921), s. 176-178.
87 **Hâkimiyet-i Milliye**, S 394, (3 Ocak 1922).
88 **TBMM ZC**, D.1, C XVI, İ.143, (12 Ocak 1922), s. 41.
89 **TBMM ZC**, D.1, C XVI, İ.144, (14 Ocak 1922), s. 49-50.

Sıhhiye Vekilliğinin vekâletini de bırakmış oldu. Fakat Meclis bu yorumu kabil etmedi. Celal Bey'in Sıhhiye Vekâletine vekâletinin devam etmesine karar verdi.[90] Fakat Celal Bey'in böyle bir zamanda bu kadar önemli bir görevden neden ayrıldığının sebebi anlaşılamadı.

Celal Bey, oldukça zor zamanda ve sıkıntılı koşullarda bakanlık yaptı. Celal Bey bakanlık çalışma ofisi olarak eski bir evin küçük bir odasını Adliye Vekili Refik Şevket Bey'le paylaştı. Karşı karşıya konulmuş iki masayı iki bakan kullanıyordu. O evin ince bir tahtayla bölünmüş diğer tarafında da bir milletvekili kalıyordu.[91] Celal Bey, oldukça sıkı ve disiplinli bir çalışma ahlakına sahipti. Vekâlete sabah dokuzda gelir ve akşam sekize kadar çalışırdı. Geceleri TBMM'ye geçerek Mustafa Kemal Paşa başkanlığında Vekiller Heyeti toplantılarına katılırdı. Celal Bey, TBMM'den sabaha karşı evine dönerdi.[92]

Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Bey özel bir görevle Avrupa'ya seyahat edeceğinden yerine bir vekil seçilmesi TBMM'nin gündemine geldi. Mustafa Kemal Paşa, Saruhan Mebusu Celal Bey ile Aydın Mebusu Yunus Nadi Bey'i aday gösterdi. 6 Şubat 1922'de gerçekleşen oylama neticesinde 181 mebustan 52 çekimser oy kullanmasına karşı 124 oy alan Mahmut Celal Bey, Hariciye Vekâletinin vekilliğine seçildi.[93] Böyle bir neticenin ortaya çıkmasında Yunus Nadi Bey'in oylamadan çekilmesi de etkili oldu.

TBMM'nin Birinci Dönem Üçüncü Yasama Yılı Faaliyetleri

Harice Vekâletine vekillik yapan Celal Bey, Yusuf Kemal Bey'in seyahati üzerinden TBMM'nin izlediği dış politika esasları hakkında Meclise bilgilendirme yaptı. Avrupa'daki siyasi gelişmeler ve İtilaf Devletleri arasındaki ilişkileri anlamak amacıyla Yusuf Bey'in Avrupa'ya gittiğini belirten Celal Bey, Yusuf Kemal Bey'in Avrupa'ya İstanbul üzerinden geçerken Sultan Mehmed'le yaptığı görüşme hakkında Meclise bilgi verdi. İstanbul Hükümetinin TBMM'yi oyaladığını belirten Celal Bey, Ankara Hükümeti İstanbul'a karşı bu kadar meşru ve fedakârlıkla çırpınırken, milletin yegâne arzusu olan istiklal meselesinin reddedileceğini düşünemedi dedi. Bundan sonra Avrupa'yla yeni bir başlangıç yaparak İstanbul Hükümetinin gerçek yüzünü de millete gösterileceğini söyledi.

---

90 **TBMM ZC**, D.1, C XVI, İ.150, (26 Ocak 1922), s. 141-142.

91 Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008, s. 133.

92 Birlik, **agt.**, s. 85; Bayar, **Atatürk**, s. 78.

93 **TBMM ZC**, D.1, C XVI, İ.155, (06 Şubat 1922), s. 230-238; **Celal Bayar Arşivi**, 4/140.

Mebusların yazılı sorularının artması üzerine Celal Bey, İstanbul Hükümeti hakkında daha detaylı bilgiler verdi.[94]

Yeni Gün Mecmuası 12 Mart 1922'de Hariciye Vekili Celal Bey'in gündeme ilişkin bazı değerlendirmelerini yayınladı. Batılıların takip ettikleri politikaların çok iyi anlaşıldığını ifade eden Celal Bey, asıl niyetin memleketimizin ekonomik manada sömürülmesi için cebren ve hile ile ele geçirilmesi olduğunu söyledi. Batılıların Türkleri kayıtsız şartsız hizmetkâr yapmak istediklerine dikkat çeken Celal Bey, fakat o zamanların geride kaldığını ifade etti.[95]

TBMM'ye Mersin Mebusu Selahattin Bey 13 Mart 1922'de Hariciye Vekâletine Vekillik yapan Celal Bey'e güvensizlik verilmesi yönünde bir takrir verdi. TBMM'nin gizli oturumunda gerçekleştirilen bu müzakerelerde Başkan Meclise bu konuda bir müzakere açılıp açılmaması hakkında görüş sordu. Yapılan oylamada 187 mebusun 49'u müzakere açılmasını isterken 131 mebus gerek görmedi. 7 mebus çekimser kaldı. Böylece Meclis Hariciye Vekâletine bakan Celal Bey hakkında bir güvenoyu müzakeresinin açılmasına lüzum görmeden güvensizlik takririni reddetti.[96]

16 Mart 1922'de Türkiye-Ukrayna arasında dostluk ve yardımlaşma anlaşması Meclise geldi. Dışişleri bakanlığına vekâlet eden Celal Bey, doğu siyaseti bizim için çok önemli, doğuda barışsever bir politika izlediğimizi her sefer vurguluyoruz. Ukrayna ile gerçekleştirdiğimiz bu dostluk anlaşması daha evvel Ruslarla yaptığımı anlaşmanın bir benzeridir. Bu sebeple bir an önce onaylanmasını istiyorum dedi.[97]

İtilaf devletlerinden barış antlaşması yapılması yönünde çeşitli öneriler geldi. Bu durumu Meclis gizli oturumunda değerlendirmeye alınarak müzakereye açıldı. Hariciye Vekilliğine vekâlet eden Celal Bey, konu hakkında mebusları bilgilendirmek için birçok kez kürsüye gelerek çeşitli açıklamalarda bulundu. Meclisteki gergin havayı eleştiren Celal Bey, Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in görüşmeleri neticesinde gönderdiği bilgileri paylaştı. İtilaf Devletlerinin Anadolu'nun tahliyesini kabul ediyorlar fakat hangi koşullarda nasıl olacağı biraz karışık dedi. Türkiye ve Yunanistan arasında müzakere için diplomatik çabaları aktaran Celal Bey, Batı basınında bu konuyla ilgili çeşitli haberlerden

94 **TBMM GCZ**, D.1, C III, (06 Mart 1922), s. 15-35; Cemal Kutay, **Celal Bayar**, C I, Kenan Basımevi, İstanbul 1939, s. 22-25.

95 **Celal Bayar Arşivi**, 4/134.

96 **TBMM GCZ**, D.1, C III, (13 Mart 1922), s. 49-53.

97 **TBMM ZC**, D.1, C XVIII, İ.9, (16 Mart 1922), s. 245.

de nakiller yaptı. Anadolu'nun tahliyesinde bir mutabakat varken, İzmir ve azınlıklar konusunda farklı istek ve arzularla çeşitli kısıtlamalara gitmenin müzakeresi yapılıyor dedi. Özellikle Ermeniler için yurt bakıyorlar. Örneklerle İtilaf Devletlerinin Anadolu'nun tahliyesi ve yapılacak barış hakkındaki fikirlerini anlattıktan sonra Celal Bey, onlar tarafından gelen barış öneri ve görüşme taleplerinin tamamen reddedilmesinin doğru olmayacağını çünkü bu durumun aleyhimizde bize karşı daha etkili bir propagandaya sebep olacağını söyledi. Bu gelişmeler hakkında Rusya'ya bilgi verildiğini belirten Celal Bey, Rusya'nın vaat ettiği nakdi ve mühimmat yardımlarının henüz gelmediğini, Rusların bu yardım konusunda biraz yavaş hareket ettiklerini söyledi. [98]Yardımlar hakkında da Mustafa Kemal Paşa'ya özel bilgilendirmede bulundu.[99]

30 Mart'ta Meclisin gündemine İtilaf Devletlerinin barış şartlarına yönelik teklifi geldi. Gizli oturumda gerçekleştirilen müzakerelerde Hariciye Vekâletine bakan Celal Bey, Meclisi bilgilendirmeye çalıştı. 28 Mart'ta yeni bir teklif geldiğini belirten Celal Bey, İngiltere, Fransa ve İtalya Hariciye Nazırlarının Paris'te yaptıkları toplantılar neticesinde alt komisyonların barış için görüşmelere başlamasını istiyorlar dedi. İtilaf Devletlerinin ileri sürdüğü barış koşullarını anlatan Celal Bey'i dinleyen Meclis, bu konunun Hariciye Nazırı Yusuf Kemal Bey'in Avrupa ziyareti sonrasına görüşülmek üzere erteledi.[100]

Celal Bey, Hariciye Vekâletine Vekillik görevini Yusuf Kemal Bey'in Avrupa'dan döndüğü 3 Nisan 1922'ye kadar yaptı. İktisat Vekilliğinden sonra bu görevi de başarıyla sürdüren Celal Bey, Meclisin gizli ve açık oturumlarında İstanbul Hükümeti ve saltanat aleyhine sert tenkitlerde bulundu.[101] İşgal kuvvetlerine karşı ağır ifadeler kullandı. Celal Bey, Hariciye Vekâletine vekillik yaptığında iki temel sorunla ilgilendi. Yusuf Kemal Bey'in Avrupa ziyareti ve Batılı devletlerin barış önerileri.[102]

TBMM Başkanı Mustafa Kemal, 29 Nisan 1922'de Celal Bey'in de içinde yer aldığı üç kişiyi İktisat Vekilliğine aday gösterdi. Bu görevi daha evvel yaptığını belirten Celal Bey, adaylıktan çekilerek Trabzon Mebusu Hasan Bey'in

---

98 **TBMM GCZ**, D.1, C III, (24 Mart 1922), s. 118-143.

99 **Celal Bayar Arşivi**, 4/143.

100 **TBMM GCZ**, D.1, C III, (30 Mart 1922), s. 1 64-169.

101 Bozdağ, **Bayar**, s. 32-33; Bilal N. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C IV, Bilgi yay., Ankara 1984, s. 223; Şerif Demir, "Millî Mücadele'de Celal Bayar", **Yakın Dönem Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 15-16, (2009), s. 65-66.

102 Şenşekerci, **age**, s. 104.

desteklenmesini talep etti. Buna rağmen seçimde Celal Bey'e 25 oy çıktı.[103] Yeterli çoğunluğa ulaşılamadı için 9 Mayıs'ta seçim yenilendi. Celal Bey, ısrarla aday olmadığını belirtmesine rağmen oylamada Celal Bey'e 55 oy verildi.[104]

İdari yapı içerisinde İktisat vekâletinin yetki ve sorumluluklarının paylaşıldığı bir esnada söz alan Celal Bey, İktisat Vekâletinin Dâhilîye Vekâletinden daha önemli olduğuna dikkat çekerek esaslı bir iktisadi sistemin öneminde söz etti. Hükümetin her konuya yetişip her işi yapmasının mümkün olmadığını belirten Celal Bey, memleketimizde hammaddenin işlenmesini, sanayiinin himaye edilmesini ve ticaretin korunmasını sağlamalıyız dedi. Meselenin İktisat vekâletinde görev yapan üç beş memurdan ibaret olmadığını, memleketimizde düzenli, yeni bir sistem ve usul getirmek zorundayız dedi. Biz kendimize ait olmayan esaslarla sürüklendik. Bizim memleketimizde kapitülasyonlarla ekonomimizi mahvettiler. Bizim memlekette serbest rekabet karşısında fertlerimizi himayesiz bıraktıkça ekonomimiz gelişmez. Hükümet iktisadi hayatı madden korumaya ve desteklemeye mecburdur dedi. Aczimi anladığım gün İktisat Vekilliğinden çekildim diyen Celal Bey, Bolu'da 500-600 lira sermayeyle bir ustayı destekleyemiyoruz. Memleketimizde sanayii bankası yok. Ziraat Bankası, ziraat aittir, Bankı Osmani kredi vermez. Bu durumda Bir İktisat vekili ne yapsın dedi.[105]

Celal Bey, İzmir'in işgali ve Yunanlıların gerçekleştirdiği faciaları ikinci senesinde Meclis gündemine taşıdı. 15 Eylül 1922'de Ankara'da gerçekleştirilen mitingde alınan kararları Meclise sundu. Bu kararla mebusların büyük desteğiyle Hükümete sevk edildi. Mitingde İzmir'in bir Türk yurdu olduğu, Yunanlıların zulmünün kabul edilemez olduğu, İzmir'in Türk hâkimiyetine geçene kadar mücadelenin devam edeceğini, Yunanlıların İzmir'de gerçekleştirdiği vahşeti şiddetlendirdiğini buna son vermesi için Hükümetimizden talep ve rica ederiz denildi.[106]

Celal Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından kendisine verilen özel görevle Haziran 1922'de yurt dışına gitti.[107] Yunanlıların 9 Eylül'de Anadolu'dan çıkarılmasından sonra barış anlaşmasına yönelik hazırlıklara başlandı. Lozan'da

---

103 **TBMM ZC**, D.1, C XIX, İ.36, (29 Nisan 1922), s. 441.

104 **TBMM ZC**, D.1, C XX, İ.41, (09 Mayıs 1922), s. 6.

105 **TBMM ZC**, D.1, C XIX, İ.36, (29 Nisan 1922), s. 443-444.

106 **TBMM ZC**, D.1, C XX, İ.43, (15 Mayıs 1922), s. 53.

107 Avrupa'dan alınan silah ithalatında bazı yolsuzluk iddiaları üzerine Mustafa Kemal Paşa, Mahmut Celal Bey'i bu iddiaları araştırmak ve silah ithalatındaki mali sorunları çözmek özel ve gizli bir görevle Berlin ve Roma'ya gönderdi. **Cumhuriyet**, 8 Şubat 1947.

görev yapacak heyet ince tetkikler ve uzun müzakereler neticesinde belirlendi. İcra Vekilleri Heyeti 31 Ekim 1922'de Celal Bey'in de isminin olduğu Lozan heyeti listesini Meclise gönderdi.[108] Bazı milletvekilleri Celal Bey'in yurt dışı görevini tamamlamadan kendisine ikinci bir görevin verildiğini ifade ederek isminin heyette olmasına itiraz ettiler. İcra Vekilleri Heyeti Başkanı Rauf Bey, bu tenkitlere karşı çıkarak Celal Bey'in bu heyette mutlaka yer alacağını söyledi. Mecliste yapılan müzakereler neticesinde Celal Bey, 163 mebustan 87 mebusun olumlu reyiyle bu göreve seçildi.[109]

Celal Bey, birinci dönem Lozan müzakerelerine görevi nedeniyle on gün geç katıldı. Fakat ikinci dönemde yer almak istemedi. Lozan Barış görüşmeleri tamamlanarak anlaşma imzalandı. Celal Bey, anlaşmanın Meclis müzakerelerinde de olumsuz bir tavrı sergiledi. Anlaşma hakkında olumsuz konuşmayı düşünse de Mustafa Kemal Paşa'nın müdahalesiyle konuşma yapmaktan vazgeçti.[110] Lozan Barış Antlaşmasının onaylanmasında Celal Bey, olumsuz oy kullanmayı düşündü fakat Mustafa Kemal Paşa Mahmut Celal Bey'e Lozan delegasyonu içerisinde görev yaptığını hatırlatarak olumlu oy kullanmasını isteyince anlaşmaya destek verdi.[111]

Sonuç

Mahmut Celal Bey ömrüne üç dönemde son derece önemli siyasi başarılar sığdırmayı başarmış değerli bir devlet adamıdır. Meşrutiyet, cumhuriyet ve çok partili hayatın önemli siyasi figürlerinden birisidir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'da yer alan Celal Bey, işgal kuvvetlerine ve İstanbul Hükümetine kafa tutarak İzmir'in işgaline büyük tepki gösterdi. Meclis işgal edilince Celal Bey, önce gizlice Bursa'ya ardından Eskişehir üzerinden Ankara'ya geldi. Meclisin çeşitli kademelerinde önemli sorumluluklar üstlendi.

Mecliste iktisat komisyonlarında görev aldı. Ardından İktisat Vekilliğine vekâleten getirildi. Başarılı çalışmaları sonrasında vekâleten yürüttüğü bu göreve asaleten getirildi. Celal Bey bütçeyi geliştirmek ve hazine gelirlerini artırmak için ülke kaynaklarının etkili ve verimli kullanılması için azami gayret sarf etti. Madenler, ormanlar, tarımsal üretimin artırılması ve vergi çeşitliliğiyle hazine

---

108 **Kuruluş Safhasında Belgelerle Türkiye Büyük Millet Meclisi**, Yay. Yön. N. Atlas-A. Şahin, TBMM Basımevi, Ankara 2021, s. 270.

109 **TBMM ZC** D.1, C XXIV, İ.132, (3 Kasım 1922), s. 339.

110 İsmet Bozdağ, **Celal Bayar Anlatıyor Bilinmeyen Atatürk**, Truva Yayınları, İstanbul 2009, s. 60-61.

111 Cemal Kutay, **Bilinmeyen Tarihimiz**, C I,, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1974, s. 40.

gelirlerinde ciddi artışlar sağladı. Fakat bu arada köylünün sosyal ve ekonomik hayatını destekleyecek ekonomik yardımlarda bulundu. Özellikle madencilikte çalışan amelelerin örgütlenerek kendi haklarını temin edebilecekleri kurumsal bir yapı oluşturmalarını teşvik etti. Ayrıca Mecliste madencilerin sosyal özlük haklarını geliştirmeye yönelik ciddi kanuni düzenlemeler yapılmasını sağladı. Celal Bey, batmakta olan Ziraat Bankasının teşkilatlanması ve sermeye yapısının güçlendirilmesi içinde de çok önemli çabaları oldu.

Celal Bey'in Hariciye Vekilliği, İktisat vekilliğine göre daha kısa sürdü fakat önemli bir zamana tesadüf etti. Barış müzakerelerine giden yolda güç odakları arasındaki siyasi ilişkiler ve stratejik hamlelerle geçen bir zaman oldu. Hariciye Vekâletine baktığı kısa sürede Sevr'e karşı direnerek ulusal bağımsızlık için İstanbul Hükümeti ve saltanata karşı çıktı.

Birinci dönem Meclis müzakerelerini Celal Bey'in üzerinden okumak, döneme ilişkin pek çok bilinmeyen detayların ortaya çıkmasını sağladı. Her şeyden evvel o dönemin ruhu, psikolojisi ve siyasi ilişkiler kazanılan zaferin değer ve öneminin daha iyi anlaşılmasına büyük katkı sağlamaktadır. Bu Meclisteki faaliyetleri Celal Bey'e modern, demokratik ve çağdaş bir devlete gidişte önemli sorumluluklar üstlenmesine neden oldu.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Celal Bayar Arşivi

TBMM Zabıt Ceridesi

TBMM Gizli Celse Zabıtları

Süreli Yayınlar

Hakimiyet-i Milliye

Makale ve Kitaplar

Atatürk, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C I, MEB Yayınları, İstanbul 1970.

Bayar, Celal, **Atatürk'ten Hatıralar**, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Bayar, Celal, **Celal Bayar Diyor Ki (1920-1950) Nutuk-Hitabe-Beyanat-Hasbihal**, Top. Haz. Nazmi Sevgen, İstanbul 1951.

Birlik, Gültekin Kamil, **Milli Mücadeleden Cumhurbaşkanlığına Kadar Celal Bayar (1919-1950)**, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2011.

Bozdağ, İsmet, **Celal Bayar Anlatıyor Bilinmeyen Atatürk**, Truva Yayınları, İstanbul 2009.

Bozdağ, İsmet, **Celal Bayar**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1986.

Cebesoy, Ali Fuat, **Gl. Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, Vatan Neşriyat, İstanbul 1957.

Çevik, Zeki, **Millî Mücadele'de "Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkası'na" Geçiş (1918-1923)**, ATAM Yay., Ankara 2002.

Çoker, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923**, C III, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1995.

Çukurova, Bülent, "Celal Bayar'ın Batı Anadolu'daki Faaliyetlerine İlişkin Bir Raporu", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C VII, S 20, (Mart 1991), s. 347-365.

Demir, Şerif, "Millî Mücadele'de Celal Bayar", **Yakın Dönem Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S 15-16, (2009), s. 53-78.

Demirel, Ahmet, **Birinci Mecliste Muhalefet**, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.

Demirel, Ahmet, İlk Meclisin Vekilleri (Millî Mücadele Döneminde Seçimler), İletişim Yayıncılık, İstanbul 2010.

Gülmez Nurettin, "Celal Bayar'ın Son Osmanlı Mebusan Meclisi ve I. Dönem TBMM'deki Performansı", **Asırlık Çınar Celal Bayar**, C I, Edt. N. Gülmez-N.Bilgi, Berikan Yayınları, Ankara 2022, s. 139- 190.

Gürler Hamdi, **Paşaların Gözüyle Millî Mücadele**, Vadi Yayınları, Ankara 2007.

Kocatürk, Utkan, "Celal Bayar'la Bir Konuşma", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C II, S 5, (1986), s. 323-360.

Kuruluş Safhasında Belgelerle Türkiye Büyük Millet Meclisi, Yay. Yön. N. Atlas-A. Şahin, TBMM Basımevi, Ankara 2021.

Kutay, Cemal, **Bilinmeyen Tarihimiz**, C I, Dizerkonca Matbaası, İstanbul 1974.

Kutay, Cemal, **Celal Bayar Bir Türkün Biyografisi**, Süsler Matbaası, İstanbul 1949.

Kıtay, Cemal, **Celal Bayar**, C I, Kenan Basımevi, İstanbul 1939.

Kutay, Cemal, **Celal Bayar'ın Yazmadığı ve Yazamayacağı Üç Devirden Hakikatler**, Alioğlu Yayınevi, İstanbul 1982.

Nadi, Yunus, **Ankara'nın İlk Günleri**, Sel Yayınları, İstanbul 1955.

Nadi, Yunus, **Birinci Büyük Millet Meclisi**, Sel Yayıncılık, İstanbul 1955.

Saray, Mehmet, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi**, ATAM Yayınları, Ankara 2000.

Şengil, Mizyal Karaçam, **Birinci Dönem TBMM'nde Düşünce Akımları (1920)**, Cem Yayınları, İstanbul 1996.

Şenşekerci, Erkan, **Türk Devriminde Celal Bayar (1918-1960)**, Alfa Yayınları, İstanbul 2000.

Şimşir, Bilal N., **İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)**, C IV, Bilgi yay., Ankara 1984.

Tansel, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C III, MEB Yayınları, Ankara 1978.

Tural, M. Akif, "Mahmut Celal Bayar (1883-1986)", **Kurtuluş Savaşına Yön Verenler**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1994.

Uran Hilmi, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım (1908-1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2008.

Zaman, Ekrem Murat, **Benim Adım Amelebirliği 100. Yıl**, Hazer Ofset, Zonguldak 2023.

EKLER

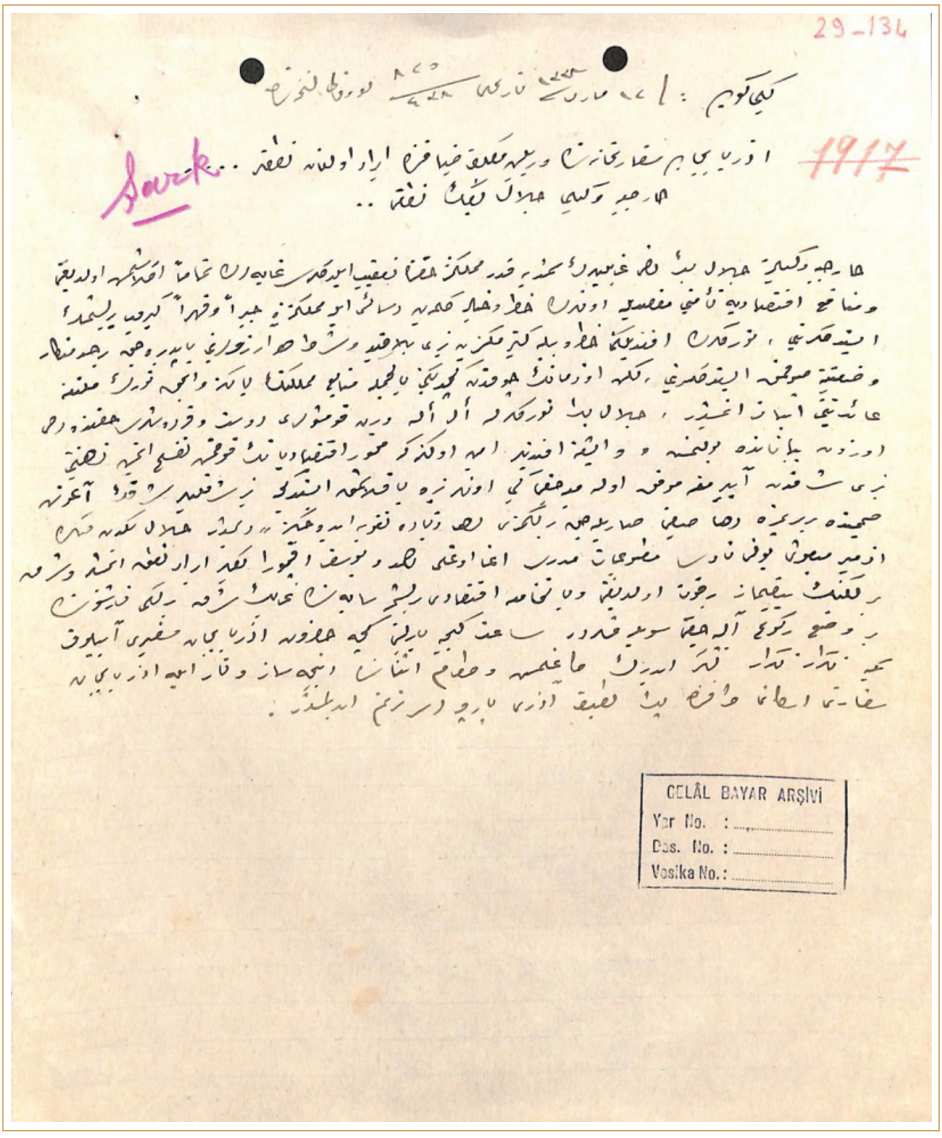

Celal Bayar Arşivi, 4/134

EYÜP DURUKAN PAŞA'NIN GÜNLÜKLERİNDE CUMHURİYETİN İLK YILLARI (1923-1926)

Hamit PEHLİVANLI*

ÖZET

Eyüp Durukan, işgal yıllarında İstanbul'daki askeri depolardan Anadolu'ya silah ve cephane kaçırılmasını organize etmiştir. Yeraltı teşkilatı kurarak Millî Mücadeleyi askeri malzeme bakımından desteklemiştir. Eyüp Bey Cumhuriyetin ilan edildiği 1923'te kaymakam rütbesindedir. Günlüklerinin 6. cildinde Cumhuriyetin ilanından itibaren dikkate değer bilgiler mevcuttur. Cumhuriyetin ilanını kutlamak üzere yapılan merasimlerin yapılış şekli İstanbul'da biraz garip karşılanmıştır. Eyüp Bey bu hususta acemilik ve protokol kurallarına uygunsuzluk olduğu kanaatindedir. Cumhuriyetin ilan ediliş biçimi yüzünden Millî Mücadele'nin omuz omuza çarpışan liderleri arasındaki ayrılıkların, sürtüşmelerin ortaya çıkışını tahlil etmektedir. İstanbul'daki İttihatçı olan olmayan subay ve sivillerin Ankara'ya bakışlarını aksettirmektedir. İsmet Paşa'nın kurmuş olduğu cumhuriyetin ilk kabinesinde olan kişiler üzerinden yapılan değerlendirmeleri dikkate değerdir. Eyüp Bey Millî Savunma Bakanlığı adına yapılan silah, mühimmat ve diğer alımlardaki yolsuzluk teşebbüsleri üzerinde durmaktadır. Günlüklerde özel şirketlerle iş birliği yaparak ihale alma teşebbüsünde bulunan asker-sivil şahısları isim vererek deşifre etmektedir. Cumhuriyetin ilanı ile varlığı tartışılan halifelik ve halife meselesi üzerinde durmaktadır. Halifeliğin kaldırılışına karşı olduğunu gerekçeleriyle izaha çalışmaktadır. Günlüklerde Rauf Orbay, Refet Bele ve Adnan Adıvar beylerin halife Abdülmecid'i ziyaretleri üzerine ortaya çıkan tartışmalara yer vermektedir. Yeni rejimin bilhassa İstanbul basınına karşı tavrı yadırganmaktadır. Askerlikte tümgeneral rütbesine kadar yükselmiştir. Görevde bulunduğu zamanlarda Türk savunma sanayiinin gelişmesi için çok büyük çaba göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Eyüp Durukan, Halife, Cumhuriyet, Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir, Rauf Orbay.

* Profesör Doktor, Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kırıkkale, hamitoba@kku.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5008-6901

THE FIRST YEARS OF THE REPUBLIC (1923-1926) IN THE DIARIES OF GENERAL EYÜP DURUKAN

ABSTRACT

Eyüp Durukan organized the smuggling of arms and ammunition from military depots in Istanbul to Anatolia during the occupation years. He supported the War of Independence in terms of military supplies by establishing an underground organization. Mr. Eyüp held the rank of district governor in 1923 when the Republic was proclaimed. Volume 6 of his diaries contains remarkable information starting from the proclamation of the Republic. The way the ceremonies to celebrate the proclamation of the Republic were organized was considered a bit strange in Istanbul. Mr. Eyüp believes that there is incompetence and non-compliance with the rules of protocol in this matter. He analyzes the emergence of differences and frictions between the leaders of the War of Independence who fought shoulder to shoulder because of the way the Republic was declared. It reflects the views of Unionist and non-Unionist officers and civilians in Istanbul towards Ankara. His evaluations of the members of the first cabinet of the republic founded by İsmet Pasha are noteworthy. Mr. Eyüp focuses on corruption attempts in arms, ammunition, and other purchases made on behalf of the Ministry of National Defense. In the diaries, he deciphers military and civilian individuals who attempted to obtain tenders by cooperating with private companies by naming them. He focuses on the caliphate and the caliph issue, the existence of which was debated after the proclamation of the Republic. He tries to justify his opposition to the abolition of the Caliphate. In his diaries, he includes the discussions that took place after the visits of Rauf Orbay, Refet Bele, and Adnan Adıvar to the Caliph Abdülmecid. In particular, the new regime's attitude towards the press in Istanbul was criticized. He rose to the rank of major general in the military. During his time in office, he made great efforts for the development of the Turkish defense industry.

Keywords: Eyüp Durukan, Halife, Cumhuriyet, Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir, Rauf Orbay.

Giriş

Eyüp Bey'in Cumhuriyetin ilan edilişinden sonra bazı konularda yazdıklarını tespit ve değerlendirmeye geçmeden evvel Eyüp Bey hakkında bilgi vermek de fayda vardır. Eyüp Durukan, 26 Eylül 1882'de (14 Eylül 1298) Eski Zağra'da (Bulgaristan'da bir yerleşim merkezi) doğmuştur. Annesi Emine Hanım, babası Arif Bey'dir. Eyüp Durukan, dört yaşında iken ailesi ile İstanbul'a gelmiştir. İlk ve Orta tahsilini İstanbul'da yapmıştır. 1897'de (1313) imtihanla Kuleli Askerî Lisesi'ne; 14 Ocak 1901'de de (1 Kânunusani 1316) Pangaltı'ndaki Harbiye Mektebi'ne girmiştir. 14 Şubat 1901'de (1 Şubat 1316) Mühendishane-i Berri-i Hümayun Topçu Harbiye'sine nakil olunmuştur. Buradan 22 Ağustos 1903'te (9 Ağustos 1319) "Kale Topçu Teğmeni" olarak mezun olmuştur. 23 Eylül 1906'da (10 Eylül 1322) Harp Akademisi'nden topçu mümtaz yüzbaşı olarak ordu saflarına katılmıştır. Fransızca, Almanca, İngilizce (orta seviyede) ve Rusça (başlangıç seviyesi) bilmektedir. 35 yıl bilfiil devlet hizmetinden sonra gözlerine katarakt gelmesi ve şeker hastalığı sebebiyle 21 Nisan 1941'de emekliye ayrılmıştır.[1] Eyüp Durukan, 30 Haziran 1963'te vefat etmiştir. Mezarı Ankara Cebeci Asrî Mezarlığı'ndadır. Gümüş Liyakat Madalyası (1 Eylül 1905), Beşinci Dereceden Mecidi Nişanı (17 Haziran 1908), Seferî Kıdem Zammı (2 yıl-1 Mart 1914), Harp Madalyası (13 Temmuz 1916), Dördüncü Dereceden Mecidi Nişanı (1 Ağustos 1916), Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası (6 Ocak 1917), Alman İkinci Sınıf Demir Salip Nişanı (7 Mart 1917), Alman Üçüncü Dereceden Kılıçlı Kron Nişanı (4 Haziran 1918), Dördüncü Dereceden Osmani Nişanı (12 Haziran 1918) sahibidir.[2] Ayrıca İstiklâl Madalyası da almıştır.[3]

---

1 T.B.M.M. **Milletvekili Sicil Dosyası (General Eyüp Durukan)**, Sicil No:322, Kutu Numarası:29, Devre: VII., (Hayat hikayesi kendi yazdığı meclisteki dosyasından alınarak özetlenmiştir. Ayrıca başka kaynaklardan da teyit edilmiştir.) Tarih çevirmelerinde şu eserden faydalanılmıştır: Yücel Dağlı-Cumhure Üçer, **Tarih Çevirme Kılavuzu**, C 5, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1997.

2 Eyüp Durukan, **Günlüklerde Bir Ömür-I Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913) (**yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2013, s. 467, 469, 470.

3 Hamit Pehlivanlı, "Hatay Milletvekili General Eyüp Durukan ve Faaliyetleri", **Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu, 4-6 Nisan 2019/Hatay**, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 2020, s. 681-687; **Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**, 30.11.1.0.145.9.9. ; T.B.M.M. **Milletvekili Sicil Dosyası (General Eyüp Durukan)**, Sicil No:322, Kutu Numarası:29, Devre: VII., (Murat Uluğtekin, Eyüp Durukan'ın günlüklerinden **Günlüklerde Bir Ömür-IV- Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)** isimli eserin XII. sayfasında "*resmî kaynaklarda ve kendisinin hazırladığı tercüme-i hal'inde bulunmayan bir noktayı belirtmek gerekiyor: Durukan, Kurtuluş*

Eyüp Bey'in Günlüklerinin Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Bakımından Değeri

Durukan, askerlik mesleğinin yanında eli kalem tutan ve tarihe değer veren, tarihe not düşmesini bilen bir kimsedir. Bazı eserleri "Topçu Endaht Cetvelleri Ne İşe Yarar?" ve "Askeri Fabrikalar Tarihçesi"[4] olarak örneklendirilebilir. Ayrıca çok mühim bilgileri havi günlükleri de bulunmaktadır. Günlüklerini yayıma hazırlayan Murat Uluğtekin bu hususta şu tespiti yaparak mühim bir meseleye parmak basmaktadır: "Eyüp Durukan Paşa 1911-1961 yılları arasında elli yılının her gününü kâğıda döken ender Türk aydınlarından biridir. Öne çıkan mühendis-subay özelliği ve titiz kişiliğiyle tuttuğu günlükler 86 defter olup toplam 15.000 sayfaya yakındır."[5] Ancak Uluğtekin günlüklerin diğer ciltlerinde "Eyüp Durukan'ın 1911-1961 yılları arasında tuttuğu günlükleri 86 defter, 17.277 sayfadan oluşuyor"[6], "17.277 sayfalık günlükleri olan bir yazar"[7] ve dördüncü ciltte de "17.277 sayfalık günlükleri olan bir yazar"[8] kaydını düşmüştür. Birinci ciltte yaklaşık 15.000 rakamını veren Uluğtekin, sonraki ciltlerde kesin olarak 86 defter, 17.277 sayfa olarak kayıt düşmüştür. Uluğtekin, zaman içerisinde günlüklerin kesin sayfa adedini tespit etmiş olmalıdır. Biz de Eyüp Durukan Paşa'nın günlüklerini, Uluğtekin'in diğer ciltlerde belirttiği üzere 86 defter 17.277 sayfa olarak kabul ediyoruz. Eyüp Durukan Paşa'nın günlüklerinde hemen hiçbir günü atlamadığını görüyoruz. İşe gitmediği ve herhangi bir şey yapmadığı günü bile not ederek bu hususstaki titizliğini göstermiştir. Mesela 10 Şubat 1922 Cuma

---

Savaşı sırasında İstanbul'da bulunmasına rağmen cephede savaşanlara mahsus Kırmızı Şeritli İstiklal Madalyası sahibidir" şeklinde bir bilgi vermektedir. Ancak Eyüp Durukan'ın İstiklal Madalyası sahibi olduğu resmî evrakta kayıtlıdır. 1943 yılında ilk milletvekili seçildiğinde T.B.M.M. Azasına mahsus 322 numaralı sicil dosyasında kendi ifadesi ile "İstiklâl Madalyası ve fevkaladeden albaylığa terfi ile taltif edildim" kaydı bulunmaktadır. Herhalde Uluğtekin, Eyüp Durukan'ın Meclisteki sicil dosyasını görmemiş olmalıdır.)

4 T.B.M.M. **Milletvekili Sicil Dosyası (General Eyüp Durukan)**, Sicil No:322, Kutu Numarası:29, Devre: VII; Eyüp Durukan, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi-Fabrikaların Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Geçirdiği Safahat ve Tekâmül-**, Ankara 1940.

5 Durukan, **Günlüklerde Bir Ömür-I**, s. XI.

6 Eyüp Durukan, **Günlüklerde Bir Ömür-II Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915) (**yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2014, s. X.

7 Eyüp Durukan, **Günlüklerde Bir Ömür-III Çanakkale'den Mondros'a (1915-1918) (**yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2015, s. IX.

8 Eyüp Durukan, **Günlüklerde Bir Ömür-IV- Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922**),) **(**yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2018, s. XI.

günü defterine düştüğü not şöyledir: "evde kaldım. Rüzgâr yok fakat soğuk fazla. Kar duruyor."[9] Dolayısıyla Paşa hem yaşadığı günleri kendisi açısından tarihe mal etmiş, hem de Türk Tarihinin mühim zamanlarını teşkil eden İtalya Savaşını, Balkan Savaşını, Birinci Dünya Savaşını, İstiklâl Harplerini ve Cumhuriyet dönemini yaşamış bir subay olarak yaşadıklarını kayda geçirmiştir. Böylece Türk Tarihinin mühim devirlerini kayda geçirerek Türk ve dünya tarihine hizmet etmiştir. Genel tarih içerisinde kaybolup gitmesi kesin olan olayları münevver bir subay olarak not tutmuş, tarihe hizmet etmiştir.

"Cumhuriyet Yürüyor!" başlığı altında yayımlanan günlüklerinin altıncı cildi 1923-1926 yılları arasında tuttuğu notları ihtiva etmektedir. Cumhuriyetin 1923'te ilanı ile başlayan ve Mustafa Kemal Paşa'ya suikast teşebbüsünün yapıldığı 1926'da biten bu cilt, Cumhuriyetin ilan süreci ve yeni rejimin yerleşmesi ile ilgili önemli bilgileri havidir. Bu bakımdan Eyüp Durukan, şahsiyeti ve yazdıkları üzerinde durulması gereken mühim bir subaydır.

Cumhuriyet Fikrine ve İlan Ediliş Tarzına Bakışı

Eyüp Bey'in Cumhuriyetin ilan edilişi ile ilgili olarak ilk başlarda görüş ve düşünceleri biraz belirsiz gibidir. Ankara'da olup bitenlere çok fazla bir ilgisi de yok gibidir. Günlüklerinde 30 Ekim 1923'te sokağa çıktığında bir fevkaladelik olduğunu görüyor ancak bir mana veremiyor. Bu şaşkınlığını şöyle ifade ediyor: "*yolda dükkanlara bayrak asılıyor ve asılmış. Sebebini düşünüyorum. Bir şey hatırıma gelmiyor. Nihayet vapura binerken gazete aldım. Meğerse dün Ankara'da cumhuriyet ilan etmişiz. Gazi Paşa'da reisicumhur olmuş*."[10] Silahlı kuvvetler mensubu bir subay olarak Cumhuriyetin ilanından sade vatandaşlar gibi o da gazeteleri okuduktan sonra haberdar olmuştur. Bu durumu fazla da yadırgamamak gerekiyor. Zira Ankara'da olan, Millî Mücadele'de üst seviyede vazife almış komutanların bile durumdan haberinin olmadığı bilinmektedir. Nitekim Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve daha pek çok asker, siyasetçi ve bürokratın da meseleden haberi olmadığı bilinmektedir. Zaten Cumhuriyetin ilanı hususu Millî Mücadele kadroları arasındaki çekişme ve sürtüşmenin de ortaya çıkmasını tetiklemiştir. Bundan sonra birçok olumsuz gelişmeyi Cumhuriyet tarihinde bilmekteyiz. Diğer taraftan hala İstanbul devlet merkezi gibi görülmektedir. Ankara'nın devlet merkezi olması İstanbul'da yaşayanlar için hayal gibidir. Hala Eyüp Bey çalıştığı kurumu Harbiye Nezareti

9 Durukan, **Günlüklerde Bir Ömür-IV**, s. 669.

10 Eyüp Durukan, **Günlüklerde Bir Ömür VI- Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2021, s. 3.

olarak kabul etmektedir. Halbuki Harbiye Nezareti artık Ankara'dadır. Adı da Harbiye Nezareti değil Müdafaa-i Milliye Vekâlet'idir. Eyüp Bey cumhuriyetin ilanı sırasında yapılan birtakım merasimlerin icrasını da tasvip etmemekte ve beğenmemektedir. Bu hususta ki görüşleri şöyledir: "Gece *İstanbul'a haber gelmiş. Sabaha karşı Selimiye'de 101 pare top atılmış. Onu da duymadım. Zannederim gece top atılması suretiyle merasim yapılması da ilk defa vaki olmuştur. Güneşin batışından doğuşuna kadar top atılmayla hiçbir merasim kutlanamaz. Yani gece merasim topu atılamaz. Vapurda giderken de ötede beride toplar atılıyordu. Vakit-be- vakit top sesleri işitildi. Bu kadar intizamsız hareket de zannederim ilktir. Tayin edilecek bir zamanda belirli mevkilerde atılır. Bu gülünç olmaktan başka bir şey değildir."*[11] Burada da görüldüğü gibi merasim kurallarına uyulmadığını, usul, yol yordam bilinmediğini ve riayet edilmediğini yazmaktadır. Aynı zamanda bu ve benzeri davranışları da "*gülünç*" olarak nitelemektedir. Görüldüğü gibi kurallara aşırı riayetkâr biridir. Falih Rıfkı cumhuriyetin ilan şekline karşı olanların dolayısıyla Eyüp Bey gibi düşünenlerin fikirlerinin hülasası sayılabilecek bir mektuptan şunları aktarmaktadır: "*Cumhuriyete diyecek yok. Fakat ilan tarzına bayıldık. Oyun pek mahirane tertip edilmiş. Millet meclisi azasının çoğundan saklanmıştır. Doğrusu hakimiyet-i milliye prensibinin cari olduğunu her vesile ile tekrar ettiğimiz bir devirde devlet şeklinin tespit edilmesi gibi bir meselenin böyle yapılıvermesi kolaylıkla hazmedilecek bir şey değildir."*[12] Eyüp Bey de işte tam bu noktada durmaktadır. Mustafa Kemal Paşa ile muhaliflerinin arasındaki anlayış farkını Falih Rıfkı şöyle anlatıyor. "*İki mühim sual sordum. Mademki cumhuriyet bir emri vaki suretinde ilan edildi. (Kendisi böyle anlatmıştı.) Demek ki Meclis'te cumhuriyete muarız kuvvetli bir hizip var. Fakat cumhuriyet tamam olmadı. Bunun icabetini Meclis'ten nasıl geçireceksiniz? Yoksa başka emri vakiler oluncaya kadar cumhuriyet böyle eksik mi kalacak? Medreseler, Şer'iye mahkemeleri, Şer'iye Vekaleti vs.ne zaman kalkacak? Teşkilat-ı esasiyedeki din maddesi kalkacak mı? Paşa, Meclis'ten geçse de geçmese de bunların hepsinin yapılacağını söyledi. -Mademki bu meclis cumhuriyet ilan etmeye kendini salahiyetli gördü. O halde başka bir Meclis'te başka bir ekseriyet ile bir gün Meşrutiyet ilan ederse ne yaparız? dedim.*

-Olabilir. Fakat hepsini sopa ile kovarız, dedi."[13] İşte asıl kavga ve sürtüşme de bu anlayış tarzından ortaya çıkmaktadır.

---

11 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 3.

12 Atay, **Çankaya**, s. 433.

13 Atay, **Çankaya**, s. 445.

İstiklal Harbi Erkânı Arasında Görüş Ayrılıklarının Ortaya Çıkışı

Eyüp Bey, Millî Mücadele'de beraber olanların arasına bir soğukluğun girdiğini düşünmektedir. Mesela Adnan Adıvar'a hala valilik tarafından resmi bir tebligatta bulunulmaması, gelişmelerden haberdar edilmemesi dikkat çekmektedir. Bunu "*henüz Adnan Bey'e ise resmi malumat gelmemiş. Pek garip şey. Zannederim Adnan Bey'in de oraca itibarı azalmış gibidir. Çünkü İstanbul'da ikameti uzadı. Hele halife ziyaretleri cürm-i azamdır*."[14] Adnan Bey'in Ankara'ya çağırılmayışından şüphelenen Eyüp Bey, halife ile görüşen diğer milli mücadele kahramanlarının da geleceğinden endişeli gibidir. Kısa süre sonra ortaya çıkacak olan ayrılıkları ve siyasi kavgaları da görür gibidir. Endişelerini şöyle dile getirmektedir: "*halifenin Refet (Bele) Paşa, Rauf (Orbay)Bey ve Adnan Beylere ziyafet vermesi mutlaka büyük dedikoduyu mucip olmuştur. Belki Adnan Bey için bu da bir kabahat addedilecektir. ...Allah'ım cumhuriyeti bir saadet sebebi kıl*."[15] Bu cümleler de gösteriyor ki cumhuriyetin ilanından kısa bir süre sonra başlayacak olan siyasi çekişmeler adeta içine doğmuş gibi. Başbakan İsmet Paşa'nın trenle uğurlanışı sırasındaki Ankara'daki siyasi atmosferi yansıtan bir detayı da 9 Şubat 1924'te günlüklerine şöyle not düşmüştür: "Cumartesi. *Dokuz buçukta istasyona gittim. Yalnız müsteşar Şefik Bey gelmişti…Yolcu etmek için bazı mebuslar ve vekillerden bazıları geldiler. Erkan-ı Harp reisi sanisi Asım (Gündüz) Paşa geldi. Fakat Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey gelmediler. Sefarethaneden Ruslar gelmişti"*[16] Burada Ankara'daki siyasi ayrılığa işaret etmekte ve Başbakan'ın yolcu edilmesine muhalif olanların gelmemelerine karşılık Rus sefaretinden gelenler olduğunu yazarak ayrılığın derinliğine vurgu yapmaktadır.

Eyüp Bey günlüklerine hem asker hem de milletvekili olan bazı paşalardan da bahsetmektedir. Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve daha başka paşaların askerlikten ayrılarak sivil hayata geçeceklerini işittiğini yazıyor. 28 Ekim 1924'te Kâzım Karabekir Paşa'ya rastladığını ve ziyaretine gelmek istediğini ancak paşanın ordu müfettişliğinden çekildiği için ziyaret mümkün olmadığını yazmaktadır. Karşılaşmada "*Paşam bugün ziyaretinize gelecektik; akşam müfettişlikten çekildiğinizi işittim dedim. 'Evet çekildim, sivil oldum. Böyle daha iyi' dedi ve güldü. Ben de kendisine muvaffakiyetler temenni ettim.*"[17]

---

14 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)** s. 5-6.

15 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 6.

16 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 91-92.

17 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 267-268.

Milli Müdafaa Vekaleti Harbiye dairesinde görevlendirilen Eyüp Bey, Naci Paşa'nın Avrupa seyahatinden dönüşünden sonraki konuşmalarından bahsederken "*bizim ordumuzun perişan vaziyeti mevzubahis oldu. Müteessir oldum*"[18] diye üzüntüsünü dile getirmektedir.

Cumhuriyetin İlk Kabinesi ve Yeni Devlet İdaresi

31 Ekim 1923'te Ankara'da Cumhuriyetin ilk hükümeti teşekkül etmiş ve Başbakan İsmet Paşa olmuştur. Eyüp Bey hükümetin teşekkülü ve kabine hakkında şöyle düşünmektedir: "*şahıslarından şikâyet edilen adamlar yine yerlerinde kalmış: Bilhassa Kâzım (Özalp) Paşa ve Maarif Vekili (İsmail Safa Özler). Bunlara şimdi bir de (Ahmet) Ferit (Tek) bey ilave edilmiş*."[19] Eyüp Bey, İstanbul'da temas ettiği çevrelerde konuştuğu görüştüğü insanların Ankara'ya bakışlarını da aksettirmektedir. Mesela eski İttihatçılardan Kaymakam Kara Vasıf, Binbaşı Yeni Bahçeli Şükrü ve Ankara eski valisi Abdülkadir beylerin bulunduğu bir mekânda konuşulanları şöyle aktarmaktadır: "*Vaziyetten, mevcut hükümetin vücut ve icraatından ve Mustafa Kemal Paşa'nın hırsı ve tamahından şikâyet ediyorlar."*[20]

Millî Mücadelenin Şark Cephesi Kumandanı, halk ve asker tarafından sevilen bir kimse olan Kâzım Karabekir Paşa'nın sonradan başına gelecekleri tahmin edercesine düşülen notlara rastlıyoruz. Durukan, bu hususta günlüklerinde şöyle bir kayıt düşmüş: "*Bugün zevalde Kâzım Karabekir Paşa İstanbul'a geldi. Bütün vapurlar düdük çalarak selamladılar. Akşamüzeri Avnizade Şerif Bey 'Kâzım Paşa da İstanbul'da düdüğü öttürttü. Fakat artık o da hapı yuttu' dedi. Pek hoşuma gitti. Hakikaten ne sakim zihniyet, buraya gelenler tu kaka oluyorlar. Allah memleketimize selamet ihsan buyursun. Lakin ahvali iyi görmüyorum. İttihat ve ittifak yerine muhalefet kuvvetleniyor. Gayri memnunlar günden güne artıyor."*[21] Gerçekten de savaş biter bitmez memnuniyetsizlik artmıştı. Daha sonra da çok geçmeden siyasi tasfiyeler başlayacaktır. Eyüp Bey bu gelişmelerden rahatsızlık duymakta ve muhalefetin tenkitlerine iştirak etmektedir. Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ile ilgili olarak şu görüşü ifade etmektedir: "*Hakikaten Mustafa Kemâl Paşa'nın ihtirasları artık pek görülmeye başladı. Reisicumhur da oldu. Şimdi acaba Hilafeti de mi almak istiyor? Halife istifa ediyormuş diye*

18 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 284.
19 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 5-6.
20 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 13-14.
21 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 14.

laf çıkarıyorlar. Bugünkü Tanin'de Lütfü Fikri Bey halifeye açık ariza yazıyor. Aman istifa etme diyor."[22] Eyüp Bey Vatan Gazetesi'nde çıkan hilafetle ilgili bir haberin değerlendirmesini çok sert bir şekilde yapmaktadır. Haberde hilafetle ilgili üç farklı düşüncenin olduğu yazılmış. Buna göre halifenin yurt dışına çıkarılması, Anadolu veya Konya'ya gönderilmesi ve İstanbul'da bırakılması söz konusuymuş. Bu habere çok kızan Eyüp Bey "*ne ahmak adamlar, hükümet binasını sarsmaktan ve milletin menfaatlerini bozacak meseleler çıkarmaktan hali kalmıyorlar*"[23] diyerek hissiyatını dile getirmektedir. Bunun Mustafa Kemal Paşa'dan kaynaklandığı kanaatindedir. Bunu şöyle ifade ediyor: "*Bunlar bir tesir altında yapılıyor. Mustafa Kemal Paşa'dan soğumaya başladım. Acaba niçin böyle yapıyor? Harb-i Umumi nihayetinde Enver'de de (bağlılığım)pek gevşemişti. Aynı suretle bu zat içinde muhabbetimin azalacağını hissetmeye başladım."*[24]

Halifeliğin bazı bahanelerle kaldırılması için bir gayret olduğu kanaatindedir. Onun İstanbul gibi bir merkezde çok sayıda insanla temasından hoşlanmadıklarını düşünüyor. Ona göre "*her vesile ile onun zaten hiç kalmayan nüfuz ve haysiyetini kırmak istiyorlar. Alem ve dünya ile alakasını büsbütün keserek yok mesabesine indirmek için Konya'ya naklini ortaya çıkarıyorlar. Ya gidecek veyahut gitmeyip istifa edecektir.*"[25] Halifenin bu duruma düşmesini isteyenler konusunda yazdıkları ise oldukça ağırdır. Halifeliğin sadece dini bir makam olarak değil siyasi manada da Türkiye'ye bir ayrıcalık kattığı kanaatindedir. Aleyhte gayret ve çaba içinde olanlar hakkındaki düşüncesi şöyledir. "*Bunu yapanlar da Selanik dönmeleri ile onların zihniyet ve ahlakındaki ve dini bilmeden din aleyhinde bir iki eser okumuş ve kendisini dinsiz bir milliyetperver gösteren heriflerdir. Halbuki bizim mevcudiyetimize kefil olan vasıtalardan birisi ve belki birincisi dinimizdir. Ve dinin en büyük reisi olan halifenin bizden olması da faydalıdır*."[26] Eyüp Bey gibi düşünen birçok yazar, çizerin basın aracılığı ile başlattıkları tartışma kafasında ilerde halifeliği kaldırma planı yapan Mustafa Kemal'e kararını daha erken uygulama fırsatını vermekten başka bir işe yaramamıştır.[27]

---

22 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 16. (Lütfü Bey İstiklal Mahkemesi tarafından beş yıl kürek cezasına çarptırılıyorsa da özel afla cezası kaldırılıyor.)

23 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 20.

24 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 20.

25 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 21-22; Şükrü Hanioğlu, **Atatürk**-Entelektüel Biyografi-, Bağlam yay., İstanbul 2023, s. 470.

26 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 22.

27 Hanioğlu, **Atatürk**, s. 470.

Eyüp Bey'in yukarıda ifade ettiği düşüncelerine rağmen Mustafa Kemal Paşa ile ilgili yine de olumlu düşünmek istediği görülmektedir. Bu konuda şöyle yazmaktadır: "*Bunların hepsinin Mustafa Kemal Paşa'nın başı altından çıktığını zannetmek istemiyorum. Gerçi pek haris olduğunu işittim. Ahvali iyi görmüyorum. Bu derece yükselen şahsının ve şerefinin tenezzül edeceğinden korkuyorum. Milletin selameti namına Cenab-ı haktan mevcut nifakın yerine tam bir ittifakın kaim olmasını istiyorum. Heyhat bu nedir? Cenab-ı feyz-i mutlak, millet ve memleketimize selamet ihsan buyursun.*"[28] Eyüp Bey'in bu temennisinin aksine yeni sistem ile ilgili bütün fikirlerin Mustafa Kemal Paşa'dan çıktığını biliyoruz.

Eyüp Bey, Rauf Bey'in halifeyi ziyareti konusunda günlüklerine şu notu düşmüş: "*Rauf Bey, halifeyi ziyareti konusunda Halk Partisi kurullarında hesaba çekilmiş. Rauf Bey savunmasında 'davet etti ve ihtiyaten yanıma Adnan Bey'i ve Refet Paşa'yı alarak gittim. O milletin işleriyle meşgul olmuyor. Ulvi bir makamı işgal ediyor. Ve kendisini Büyük Millet Meclisi seçmiştir. Muhalif bir vaziyet alırsa askerle beraber üzerine giderim.' Fakat maatteessüf bu ifadeleri kendisini pek küçük düşürüyor.*"[29] Rauf Bey'in bu ifadeleri Eyüp Bey'in pek hoşuna gitmemiş gibi gözüküyor. Halife hakkında söylediği ifadelerinden dolayı Rauf Bey'in küçük düştüğü kanaatini izhar ediyor. Ancak günlükleri yayıma hazırlayan düştüğü notta Rauf Bey'in halifeye sert ve hakaretamiz bir dil kullanmadığını aksine bu toplantıda İsmet Paşa'nın sert konuştuğunu Ayın Tarihi isimli yayına atfen yazmaktadır.[30] Gerçekten de İsmet Paşa Halk Fırkası grubunda halife zihninden "*memleketin mukadderatına karışmak arzusunu geçirirse o kafayı behemehal koparacağız*"[31] diyerek Ankara'nın bu hususta nihai olarak ne yapacağını ifade etmiştir.

7 Mart 1924 tarihinde günlüklerine hükümetin yeniden teşekkül ettiği notunu düşmüştür. Hükümeti teşkil eden kabine üyelerinden bazıları hakkında oldukça ağır ifadeler kullanmaktadır. Başbakan İsmet Paşa'yı da kabine üyelerinin seçiminde hassas davranmadığı için de kınamaktadır: "*Dün kabine teşekkül*

---

28 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 22.(Günlükleri yayına hazırlayan bu fikirlerin Eyüp Bey'in kendi gözlemlerinden ziyade Kâzım Karabekir ve muhalif ittihatçılarla sıkı teması olduğundan onlardan etkilendiği kanaatindedir. Zamanla bu fikirlerinin değişime uğradığını ifade etmektedir. Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 22'deki 29 numaralı dipnot.)

29 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 28-29.

30 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 29'da 39 numaralı dipnot. (Ayın Tarihi 1339, s. 453, 470.)

31 Hanioğlu, **Atatürk**, s. 470.

etmiş. İsmet Paşa'yı parti toplantısında çok tenkit etmişler. Sait Bey'i, Safa Bey'i kabineden atmışlar. Maarife İsmail Safa (Özler) Bey'in yerine Saruhan Mebusu Vasıf (Çınar) Bey'i (İstanbul'a giden İstiklal Mahkemesi müddei umumisi) tayin etmişler. Bunun pek ziyade ahlak düşkünü olduğunu mebuslar söylediler. Gençliğinde iffetini ve İzmir'de de istikametini muhafaza edemediğinden pek çirkin bir suretle bahsediyorlar. İsmet Paşa'nın halleri pek teessüfe şayandır. Bu gibi ahlaksızları daire-i iştirakine alıyor."[32] Kabinenin teşekkülünde yer verilen Vasıf (Çınar)Bey için mebuslar arasında ahlaki açıdan kötü haberler dolaştığını kaydederek böyle bir adamın kabineye alınmasını uygun görmemektedir. İsmet Paşa'yı hakkında böyle uygunsuz haberler dolaşan birini kabineye almasından dolayı da kınamaktadır.

Eyüp Bey bazı devlet adamlarının davranışlarını yadırgamakta ve tenkit etmektedir. 14 Eylül 1920'de çıkarılan ve halen yürürlükte olan "Meni Müskirat Kanunu'na göre sarhoşluk veren içkiler yasaktı. İçki içtiği görülenlere ve sarhoşluğu belli olanlara para, hapis veya 80 değnek vurulması hükümleri vardı. Eyüp Bey bu durumu bildiği için bir gazinoda gördüğü bakanların, devleti yönetenlerin kendileri yasaklara uymadığından onları kınamaktadır. Günlüklerine meseleyi şöyle kaydetmiştir: "*Akşam yemeğinden sonra Yahudi'nin gazinosuna gittik. Uzun bir masayı eski imar yeni Adliye vekili Mustafa Necati, Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım Paşa, Maarif Vekili Vasıf ve daha birkaç kişi işgal ediyordu. Bunlar rakı içiyorlar ve gazinoda her türlü müskirat alenen veriliyor. Bu hükümet adamları kanunun tam anlamıyla tatbikine memur. Hem de pek gariptir ki içenler; Adliye, Müdafaa-i Milliye ve Maarif vekilleridir. Biçare millet bunların sakat dimağlarından hayır umuyor. Allah selamet ihsan etsin. Sofradakilerden birisi de mızıkacı Zeki (Üngör) Bey imiş. İstanbul'dan gelen Halife Mızıkasından birtakım getirdiler. O da çalmaya başladı. Onlara da konyaklar ikram olundu. Ya kanunu kaldırmalı veya iktizasına riayet etmelidir. Bu suretle istihzayı vicdan ve havsala kabul edemiyor."*[33] Bu kanun 22 Mart 1922'de kaldırılmıştır. Ancak kaldırıldığı tarihe kadar yürürlükte olan bir kanuna başta çıkaranların uymamasını haklı olarak Eyüp Bey çelişki olarak görmekte ve diğer insanlarla adeta istihza edilmesini kamuoyu da kabul etmemektedir. Nitekim o zamanın gazetelerinden Tevhid-i Efkar'da yayımlanan haber ve karikatürlerde bu ikilik dile getirilmektedir. Karikatürde birkaç kadeh içtiği için sopa atılan bir vatandaş, büyük gazinolarda sabaha kadar yiyip içen ileri gelenler ve zenginler tasvir edilmektedir. Falih Rıfkı da içki yasağı kanununa rağmen içkilerini polis

32 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 113-114.

33 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 114-116.

müdürünün adamlarından temin ettiklerini ve bunun adının da polis müdürü Dilaver'e izafeten "*Dilaver Suyu*" olduğunu yazmaktadır. Yine Falih Rıfkı "*bağlarda oturan bazı milletvekillerinin de imbikleri vardı. Bir akşam böyle bir bağda bize sıcak rakı ikram edildiğini hatırlıyorum*" diye yazmaktadır.[34] Yani kanun koyanların kendi kanunlarına uymamalarını Eyüp Bey ve halk elbette haklı olarak kabullenmekte zorlanmaktadırlar.

Eyüp Bey günlüklerinde sık sık İsmet Paşa kabinesinde yer alan bakanlarla ilgili duyduklarını ve mütalaalarını yazmaktadır. Meclis ile kabinenin arasının açık olduğunu ve meclisin bir nebze kendini kabul ettirir duruma geldiğini ve bundan dolayı memnuniyetini izhar ediyor. Ancak İsmet Paşa'nın sert konuşmasından sonra meclisin yelkenleri indirdiğini ifade ediyor. Meclisin kabine üyelerinden daha çok Müdafaa-i Milliye Vekili Kâzım (Özalp), Adliye Vekili Necati, Maarif Vekili Vasıf (Çınar) ve Dahiliye Vekili Ferit (Tek) beylere karşı bir tavır sergilediklerini belirtiyor. Eyüp Bey bu hususstaki düşüncesini şöyle açıklıyor: "*Onlarda da haysiyet kıt. Bu kadar dedikodu ve istiskale rağmen hırsın sürüklemesiyle mevkilerini muhafaza etmek istiyorlar. Cenab-ı Hak millete acısın. Yoksa ahval iyi gitmiyor. İdare-i hükümet ve memleket hissiyat-ı diniye ve milliyeden tamamen mahrum haris ve hasut insanlar elinde kalmıştır."*[35] Görüldüğü gibi memleketi yönetenlerin bir kısmının davranışlarını ve tutumlarını ağır kelimelerle, hakarete varan ifadelerle tenkit ediyor. Bu tenkidi sadece Eyüp Bey yapmıyor. Başkaları da hükümete ve İsmet Paşa'ya tavır koyuyor. Eyüp Bey, Maarif Vekili ile ilgili eski bir valinin tavrını yazarak kendi düşüncesinin haklılığını ortaya koymaya çalışıyor. Bu konuda şunları yazıyor. "*Erzurum ve Suriye valiliği yapan Tahsin Bey (Uzer) yanıma geldi. Hükümeti ve bilhassa Vasıf (Çınar)ve (Mustafa)Necati'yi pek tenkit etti. 'Vasıf'ın Maarif Vekaleti esnasında çocuklarımın mektepte bulunmasını şeyn (leke, ayıp, kusur) addettim. Ve çocukları mektepten aldım' dedi.*"[36]

Silah Şirketleri ve Tacirleri ile Onlara Aracılık Edenlerle Mücadelesi

Eyüp Bey'in yukarıdaki yazdıkları yeni sistemin kuruluşu ile ilgili fikri plandaki düşünceleridir. Bir de Cumhuriyet ilan edilir edilmez devlet üzerinden

---

34 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 115-116 (120 numaralı dipnot); Ayrıca bakınız, Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yayınları, İstanbul 2021, s. 400-401.

35 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 144-145.

36 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 158.

maddi menfaat elde etmeye çalışanlara dair tespit ve düşünceleri vardır. Bu husus üzerinde durulması gereken en önemli meselelerdendir. Bu konuda Eyüp Bey'in günlüklerinden ve daha sonra milletvekili olarak meclisteki mücadelelerinden çok hassas olduğu anlaşılmaktadır. Devletin parasını bazı menfaatçilere peşkeş çektirmemek için büyük çaba sarf ettiği açıktır. Bu hususta taviz verenler arasında amiri durumunda olanlar hakkında da açıkça isim vererek yazmaktadır. Devlet adamlarından herkesin bu hassasiyeti göstermesi gerektiği kanaatindeyim. Dolayısıyla Eyüp Bey, devletin yetkili birimlerinde çalışan ve akçeli işlerin döndüğü yerlerde bulunan birisi olarak engelleme vazifesini yerine getirmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Günlüklerde adı geçenlerden birisi Selahattin Adil Paşa'dır. Eyüp Bey, Paşanın silah ve mühimmat alımlarında bazı şirketlerle beraber hareket etmesinden rahatsızdır. Bu konuda teknik yetkili olarak bu alışverişe karşı olduğunu Selahattin Adil Paşa'ya da net bir şekilde bildirerek onu fikrinden caydırmaya çalışmıştır. Selahattin Adil Paşa'nın yanında bulunan ve şirket sahibi olan Selahattin Rıfat için şöyle yazıyor: "*meğerki paşanın akrabasından imiş. O sebeple milletin zarara uğratılması cihetine gidiliyor*."[37] Bu arada Eyüp Bey Miralaylığa terfi etmiştir. Rütbesi daha da yükseldiği için bu ve benzeri hadiselerle mücadelede şüphesiz eli daha kuvvetlenecektir. Yukarıda bahsedilen ihale ile ilgili daha ucuz teklif almaya çalışmaktadır. Bu ihalede taraf olanlardan Devlet Bey isimli şahsa uğrayıp son teklifini istiyor. Ancak bu zat teklif veremiyor. Sebebi biraz üzerine gidince anlaşılıyor. Karşı taraftakiler bu şahsı "*bizden daha yüksek fiyat vereceksin yahut hiç vermeyeceksin*"[38] diye tehdit etmişler. Ne yazık ki Selahattin Adil Paşa da bu adamların tarafını tutmuş. Bunun üzerine Eyüp Bey gelişmeleri şöyle aktarıyor: "*Paşayı buldum. Haksız hareket ettiğini ve milletin zararına alet olmamasını söyledim. Nihayet son fiyat mektubunu almaya muvaffak oldum*."[39] Bunun paşaya yakışmadığını bu sözlerle üzülerek belirtiyor. Bundan sonra Devlet Bey diye bahsettiği şahıstan da uygun teklifi alarak devletin zarara uğramasını önlüyor.

Eyüp Durukan Millî Müdafaa Vekaletinde görevliyken bir kısım silah tacirlerinin devlete yüksek fiyatlarla silah satmasını engellemiştir. 1924 yılı haziran ayında Bakanlığın alacağı fişek şartnamesini hazırlamıştır. Eyüp Bey yabancı şirket sahiplerinin yanlarına Türklerden itibarlı, nüfuzlu kişileri alarak bakanlığa birtakım tekliflerle gelmesinden rahatsız olmaktadır. 26 Haziran'da Zeytinburnu

37 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 34.

38 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 36.

39 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 36.

Fişek Fabrikasını işletecek olan Mösyo Rap yanına Coğrafya hocalarından Faik Sabri (Prof. Duran) Beyi alarak bakanlığa gelmiştir. Şartnamenin bir kısmını kabul ettiğini, bazı kısımlarını kabul etmediğini beyan etmiştir. Yerli tacirlerden Ardiyeci Hüsnü Bey (Himmetoğlu) yeni fişek mukavelesini kabul ettiğini beyan ederek şartnameyi istemiştir. 40 milyon fişek ile ilgili şartnameyi alan Hüsnü Bey ertesi gün mukavele imzalamaktan vaz geçmiştir. Bu durum Eyüp Durukan'ı çok kızdırmıştır. Eyüp Bey şartnameye uygun teklif veren İsviçre Fabrikasının tercih edilmesinden yanadır. Ancak Milli Müdafaa Vekili Kâzım (Özalp) Paşa mukavelenin cumartesi gününe ertelenmesini istiyor. Eyüp Bey bu durumdan memnun olmadığını "sebebi anlaşılamıyor. Güya fiyatta fazla tenzilat yapacak varmış" diye ifade ediyor. Eyüp Bey bu konu ile alakalı bir başka örnek üzerinde duruyor. Belçikalı bir şirket temsilcisi de yanına Kütahya Milletvekili Nuri (Conker) Bey'i alarak gelmiş ve şartnamedeki bazı hükümleri yumuşatmaya çalışmaktadır. Eyüp Bey bu teklifi reddetmiş ve bunun mümkün olmadığını, milletin menfaatlerine uymadığını münasip bir dil ile anlatmıştır. Ancak onlar fikirlerinde ısrar etmekte ve ikna etmeye çalışmaktadırlar. Eyüp Bey günlüklerinde "olamayacağını tekrar, tekrar söyledim. Nihayet savuşup gittiler" diye anlatmaktadır[40]. Eyüp Bey'in ihale peşinde koşan yabancı şirketler ve onların yerli iş birlikçileri ile mücadelesi devam etmektedir. Hirtenberg Fabrikası yetkilisi, Kâzım Özalp'e bir mektup göndererek kendi şartlarının uygun olduğunu ve teknik bazı hususlarda Türk uzmanların yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Bu duruma Eyüp Bey müdahale ederek bu hususta en uygun teklifi İsviçre fabrikasının verdiğini Milli Müdafaa vekiline izah etmiştir. Bu gelişmeleri günlüklerinde şöyle anlatmaktadır: "Fakat vekil paşa bunların hepsinin peşinde ikişer mebus var. Hepsi kendi fabrikasını methediyor. Onun için biz, bize en uygun olan şartları yazıp kendilerine bunu hanginiz kabul ederse onunla mukavele akdedeceğiz diyelim. Hepsi kabul ederse hepsine taksim edelim dedi"[41]. Bu görüşmeden sonra gelişen duruma göre yeni bir şartname hazırlayarak ilgililere verilmiştir. Ancak Eyüp Bey gene bu şirketlerden başını alamamıştır. Bu gelişmeleri günlüklerinde şöyle anlatmaktadır: "Belçika fabrikası mühendisi ile Neşet Kasım geldiler. Kararı kendilerine söyledim. Arkadan Kütahya Mebusu Nuri (Conker) Bey geldi. Verilen 24 saatlik mühlet azdır diye tutturdu. Pek bayağı mütalaa beyan etti. Müsteşar muavinine gitmiş. O da teklifini reddeylemiş ise de akşamüzeri vekil paşa (Kâzım Özalp) geldi. Müddetin salı günü saat bire kadar tahdit edilmiş olduğunu ve mektup o suretle tashih edildiğini gördüm. Allah memleketimize

40 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 203-208.

41 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 208.

acısın"[42]. Bu hususlar Eyüp Bey'i meşgul etmekte ve üzmektedir. Günlüklerinde bu tarz faaliyetlerin ve yapılan çalışmaların kimler araya sokularak yapıldığını isimler vererek şöyle anlatmaktadır: "fakat bu müzakere esnasında birçok defalar Belçika fabrikasının sağlam olduğunu vekil paşa müteaddit defalar söyledi. Bu fabrika Mebus Nuri (Conker) Bey'in araya girdiği fabrikadır. İsviçre Fabrikası için de İstanbul'a Şükrü Naili Paşa'ya telgraf çekilip vekilinin eski teklifinde durup durmadığının sorulmasını vekil paşa emretti"[43].

İstiklal Harbi Komutanlarının ve Eyüp Durukan'ın Ankara'da Kurulan Yeni Rejimin İşleyişine Bakışı

Eyüp Bey'in rütbesi albaylığa yükseltilmiş ve tayini de Ankara'ya çıkmıştır. Bu gelişmeler üzerine Ankara'ya gelip Milli Müdafaa vekaletinde göreve başlamıştır. Ankara'da bazı üst seviye komutanlarla ve arkadaşlarıyla temas halindedir. Bunlardan en nemlilerinden biri şüphesiz Kâzım Karabekir Paşa'dır. Kâzım Paşa ile Erkan-ı Harbiye'deki odasında buluşarak bazı konuşmalar yapmışlardır. Kâzım Paşa yapılabilecek ve yapılması lazım gelen birçok iş olduğu halde idareciler tarafından bunların yapılmadığını veya müsamaha edildiğini ifade etmiştir. Kâzım Karabekir Paşa Avrupa ile yapılan görüşmelerin henüz sonuçlanmadığını (Lozan'ı kastediyor) dolayısıyla bazı işlere müdahale etmediğini, müdahil olursa "*hakikati söyleyeceğini ve bundan doğacak sarsıntının Avrupa kamuoyu üzerinde kötü tesir yaparak tasdik meselesinin daha ziyade gecikeceğini ve bu sebeple tasdiki beklediğin*i"[44] söyleyerek memleket meselelerine duyarlılığını ifade etmiştir. Kâzım Karabekir ordunun yönetiminden de rahatsız olduğunu "*Gazi Paşa'nın maiyet kumandanlarla doğrudan temasa geldiğini*" söyleyerek açığa vurmuştur. Ordu komutanı olarak kendisine bağlı ast komutanlarla Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan temasını tasvip etmemekte ve bunun "*iyi tesir bırakmadığını*"[45] söylemektedir. Bu davranışın kötü etkisine örnek olarak da Çolak Kemal Paşa'nın (Kemalettin Sami Gökçen) aşırı davranışlarını vermektedir. Kemalettin Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa ile doğrudan temasından cesaret alarak bazı subayların kalpaklarını yırttığını ve Müdafaa-i Milliye'nin bazı emirlerini dinlemediğini söylemiştir. Kâzım Karabekir, Mustafa Kemal Paşa ve ondan cesaret alarak uygunsuz davranışlarda bulunanların makul bir davranış içinde olmadıklarını ve Napolyon'u taklit ettiklerini ve Napolyon'un akıbetinin

---

42 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 208-209.

43 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 211.

44 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 77.

45 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 77.

ne olduğunu da orada bulunanlara anlatmıştır. Eyüp Bey, Kâzım Karabekir'in yönetimden rahatsızlığını ifade eden sözlerini "*ifadeleri gayet doğru ve hali tasvir etmektedir*"[46] diyerek tasdik etmektedir. Yani o zamanki birçok subay gibi Eyüp Bey de gidişattan memnun olmadığını çeşitli vesilelerle ifadeden geri durmamaktadır. Yine Eyüp Bey'in günlüklerine yazdığına göre bu sohbet sırasında Kâzım Karabekir Paşa'nın başka komutanların da gelişmelerden rahatsızlık duyduklarını anlattığını şöyle ifade ediyor: "*Rauf Bey ve Refet Paşa'nın da aynı fikirde olduğu Kâzım Paşa'nın ifade tarzından anlaşılıyor. İnönü Zaferi kutlandığı halde Şark zaferleri hakkında bir şey yapılmadığını ve ifade hatasıyla da tenkit edildiğini ve Fevzi Paşa'nın ifadesinin pek mecruh (çürütülmüş) olduğunu izah etti. İstifade ettik. Maarif ve iktisat hakkında mütalaa beyan etti.*"[47]

Eyüp bey günlüklerinde hemen hemen hiçbir teferruatı kaçırmamakta ve düşüncelerini de samimi bir şekilde kayda geçmektedir. Milletvekili olsun, yüksek rütbeli subaylar olsun uygunsuz bir davranışta bulundukları zaman rahat bir şekilde hükmünü vermektedir. Millî Savunma Bakanlığındaki bir toplantı sırasında Milletvekili Kel Ali (Çetinkaya) bakanlığın idaresinin çok karmaşık olduğunu söyleyerek tenkitlerde bulunmuştur. Bunun yanında ordunun mevcut durumu ve geleceği için yukarıdakilerin hoşuna gidecek sözler söylemiştir. Ordudan icap ederse on bin subayın daha emekliye sevk edilmesini söylemesi oradaki subayları kızdırmış ve müsteşar muavini Hüseyin Bey'in "*beyefendi, bu subaylar sizinle beraber memleketin selametine çalışmış, kan akıtmıştır*"[48] şeklinde itirazı ile karşılaşmıştır. Bu tavra ve sözlere karşı Eyüp Bey'in düşüncesi "*hakikaten belki de bu subaylar içinde meziyet olarak onlardan yüksekleri mevcuttur*" [49]şeklindedir. Eyüp Bey bu davranış ve düşünce sahiplerinin devletin üst kademelerinde yer almasını tasvip etmediğini "*idare makinesi kaptanları Kel Ali ve bu kırattaki zevat oldukça bu memleket artık selamet göremez diye korkuyorum!"*[50] sözleriyle açığa vurmaktadır. Eyüp Bey başka bir vesile ile yine bu meselelere değinmekte ve o günkü bir kısım yetkili makamlarda olanların seviye ve seciyelerini değerlendirmektedir. 1925'li yıllarda Millet Meclisi tarihinin az rastlanan vahim olaylarından birisi şüphesiz Deli Halit Paşa'nın mecliste öldürülmesidir. Günlüklerine bu hususta şu notu düşmüştür: "*Gece Sait Bey 'bugün mecliste Halit Paşa'yı Kel Ali Bey vurup öldürmüştür 'dedi.*

46 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 77.
47 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 77.
48 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 294.
49 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 294.
50 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 294.

Hayret ve teessüf ettim. Canım da sıkıldı. Bunları mebus yapanlar görsün de ibret alsın!" [51] Haberi gazetelerden okuduktan sonra "*yazık şımarıklıkla kendi kendine etti. Allah taksiratını affetsin, Millete selamet versin"*[52] diye düşüncesini ortaya koymaktadır. Meclisteki bu gelişmelerden sonra yaptığı yorum hem meclise hem de Mustafa Kemal Paşa'ya karşı oldukça ağırdır. Günlüklerinde bu hususta değerlendirmesi şöyledir: "*velhasıl Meclis değil bir tulumbacı koğuşu. Belki bu koğuş daha terbiyelidir. Allah millete acısın. Bu rezillere yüz veren, bunlara kıymet atfeden ve kendilerinden bir şey bekleyen ve bunları milletin hukuk seçimini ayaklar altına alarak mebus tayin eden Gazi Paşa'da orada imiş; vakanın şahidi olmuş. Allah millete akıl ve fikir, teşebbüs ve hakkını aramak meziyetini ihsan buyursun."*[53] Görüldüğü gibi bir kısım milletvekillerinin makamlarını hak etmediklerini düşünmektedir. Ayrıca onları bu makamlara getirenlere de sitemde bulunmaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın uyguladığı seçim sistemine atıfta bulunarak bu adamları seçen kişi olarak ona da göndermede bulunmaktadır. Kurulan bu sisteme karşı Allah'tan halka akıl, fikir vermesini ve hakkını arama meziyeti vermesini temenni etmektedir. Yani Cumhuriyetin ilanı ile ortaya çıkan siteme ve sistemin içinde bulunan insanlara karşı bazı olaylardan yola çıkarak pek iyi gözle bakmamaktadır. Bazen umutsuzluğa da düşmektedir.

Eyüp Bey 25 Mayıs 1925'te Günlüklerine o günkü devlet erkanının uğurlama karşılama merasimleri ile ilgili şu notu düşmüş: "*Vekil beyle Kâzım Paşa'yı geçirdik. Uzun uzun merasim yapılıyor. Bir taraftan halk hükümetiyiz, bir taraftan merasime boğuluyoruz."*[54] Eyüp Bey bazı merasimlerden pek hazzetmemektedir. Yeri geldikçe bu hususlardan sıkıldığını ifade etmektedir: "*On bir on beş trenine indik. Vekil Bey İstanbul'a gezmeye gidiyor. Onu geçirdik. Bütün ümeranın bulunması emredilmişti. Nasıl demokrasi anlayamıyorum*."[55]

Kılık Kıyafette Yenilikler ve Şapka Meselesi

Ordu mensuplarının giyecekleri başlık konusu 1925 yılında Millî Savunma Bakanlığı'nda ele alınan ciddi konulardan biridir. Eyüp Bey günlüklerinde bu hususta şunları yazmaktadır:

---

51 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 316. *(Hazırlayanın notu: bir kelime okunamayacak kadar karalanmış.)*

52 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 321.

53 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 318. (Mustafa Kemal Paşa'nın hadise olduğu sırada orada olmayıp Meclis Başkanı'nın haber vermesi üzerine hemen oraya geldiği bilinmektedir.)

54 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 361.

55 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 433.

"Akşamüzeri vekil beyin (Recep Peker) odasında Kâzım ve Şefik paşalarla Hüseyin Hüsnü, Halis ve Refet beyler toplandık. Vekil Bey müsteşar paşaya ve Halis beye serpuş meselesinin şimdiye kadar halledilmemiş olduğundan teessür ve teessüf beyan etti. Onlar da telaşa düştüler. Numune yaptırıyoruz ve yaptıracağız' dediler. Bunun üzerine epey münakaşa yapıldı. Vekil süratle halledilmesini emretti."[56]
Eyüp Bey 18 Haziran 1925'te de şapka meselesi ile ilgili olarak şunları kaydetmiştir: "Oraya yeni kabul edilecek serpuşların numunelerini getirmişlerdi. Heyet-i vekile bunların olduğu odaya çıktılar. Vekillerden her birisi bir tanesini giydi. Bu esnada Cemil (Ubaydın) Bey (Dahiliye vekili) müsteşar paşaya ve bana iltifat edip el verdiler ve 'gavur mu oluyorsunuz, şapka giyiyorsunuz' dedi. Müsteşar paşa da 'ne yapalım, siz giydiriyorsunuz' cevabını verdi. Numunelerin hiç birisine karar veremediler. Nihayet İsmet Paşa 'Gazi Paşa'ya gösterelim, hangisini kabul ederse onu kabul ederiz' dediler."[57]

1 Eylül 1925 Salı günü günlüklerine Gazi Paşa'nın Kastamonu'dan döneceğini ve karşılamak üzere bütün subayların Taşhan önünde toplanması emrinin verildiği notunu düşmüş. Okul çocuklarının da dahil olduğu karşılama esnasındaki manzarayı şöyle tasvir ediyor: "*Maarif Vekili ile Müdafaa-i Milliye Vekili, müsteşar oldukları halde diğer vekiller kamilen şapka giymiş idiler. Mebusların da ekserisi şapkalı idi. Epeyce bekleyişten sonra Gazi Paşa geldi. Bizim karşımızda ve heyeti vekilenin önünde otomobili durdu. Gazi paşa da şapkalı idi. Oradakilerin ellerini sıktı. Sonra şapkası elinde olduğu halde önümüzden geçti. Bize 'nasılsınız arkadaşlar?' dedi. Ondan sonra dağılındı.*"[58] Bu hususta herhangi bir yorumu yoktur. 4 Eylül 1925'te günlüklerine Hakimiyet-i Milliye gazetesinin memurların mutlaka şapka giyeceğini, tekke ve zaviyelerin kapatılacağını, türbedarlığın kaldırılacağını, kisve-i ilmiyeyi kimlerin giyeceğini, selam alıp vermenin nasıl olacağı hakkında 2 Eylül 1925'te Gazi Paşa'nın başkanlığında bakanlar kurulunun

---

56 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 364.

57 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 371.

58 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 417; Atay, **Çankaya**, s. 492-493. (Falih Rıfkı Atay Gazi Paşa'nın şapka giymesi meselesini anlatırken İstiklal Mahkemesi Başkanı Ali (Çetinkaya) Bey'in bile şapkaya karşı bir tavır takındığını şu örnekle anlatıyor: "İlk havadisi duyar duymaz başına şapka giyerek İstiklal Mahkemesine geldiği için Vakit Muhabirini huzurundan kovan ve hapsettirmeye kalkışan rahmetli Afyon Milletvekili Ali Bey de şapkası ile karşılayıcılar arasında idi. s. 493)

toplanıp karar verdiğini yazdığı notunu düşmüş.[59] 22 Ekim 1925'te günlüklerde yine şapka meselesine dair bilgiler vermektedir. İstanbul'dan gelecek olan Gazi Paşa'nın trenini beklemek üzere istasyona gittiğinde gördüğü manzarayı şöyle tasvir etmektedir: "*Mebuslar kamilen şapkalı gelmiştiler. Hâcegân ve meşâyih dahi şapka giymiş idile*r."[60] Burada hiçbir yorum yapmamakla beraber hocaların ve şeyhlerin de şapka giydiğini özellikle belirtmiştir. Diğerlerinin şapka giymesine dair bir iması olmamakla beraber hoca ve şeyhlerin şapka giymesine özel vurgu yapmaktadır. Mustafa Kemal Paşa giydikten sonra diğerlerinin itiraz etme şansı yoktur. Zaten gerek Eyüp Bey'in günlüklerinde gerekse diğer kaynaklarda ilk başta karşı çıkanların veya en azından yadırgayanların Gazi Paşa'yı gördükten sonra itirazsız giydikleri belirtilmektedir.

30 Ağustos Kutlamaları ve Mustafa Kemal

Eyüp Bey 2 Eylül 1924'te günlüklerine 30 Ağustos'ta Dumlupınar'daki kutlamalardaki merasim sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı konuşmayı değerlendiren şu notu düşmüştür:

> *"Gazetelerde Dumlupınar askeri merasimi tasvir ediliyor. Nutuklar aynen derç edilmiş. Mustafa Kemal Paşa'nın nutku hoşuma gitmedi. Dini kanaatimi okşamadı. Mütemadiyen medeniyet ve insaniyetten bahsediyor. Kendini methediyor. Allah'ın Lütfü inayetine karşı bir kelimelik bile hamdü sena yoktur. Ne dua yapılmış ne de Kuran okunmuş. Hâlbuki merasim bir şehidin defnedilmesidir. Bunda Kuran okunması şarttır. Şehit mezarı önünde eğilmemişler. Çünkü batılılar böyle yapıyorlar. Mecnun (bile) böyle taklitçi değildir. Çünkü o hem iyi ve hem fenayı taklit eder. Biz yalnız fenayı taklit ediyoruz. Allah'ım bu taklitçilere insaf ihsan eyle! Avrupa'nın medeniyet namı altında rezaletlerini değil faziletlerini taklit edelim. Maya ve tıyneti belli olmayan türedi Ahmet Ağayef (Ağaoğlu) de nutuk söylemiş. Aman Yarabbi, bu soytarının bu gibi şeylerde ne katılma hakkı vardır. Cenab-ı Hak'tan memleketime ve milletime selamet ve saadet temenni ederim."*[61]

Bu cümlelerde merasimin dini tarafının eksik kalmasından rahatsızlığını beyan ediyor. Mustafa Kemal Paşa'nın bu merasimde herhangi bir dinî referans

59 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 421.

60 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 441.

61 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 247-249.

vermeden sürekli Avrupa medeniyetine atıfta bulunması Eyüp Bey gibi az çok dini duyarlılığı olanları rahatsız etmişe benziyor. Ayrıca o zamandan beri tartışılan Batı Medeniyetinden ne anlaşılmalıdır sorusuna da cevap veriyor. Avrupa'nın faziletlerini almak yerine rezaletlerinin alındığından şikâyet etmektedir. O zamandan beri gündemde olan bu mesele bugün de hala tartışılmaktadır. Ayrıca Azeri kökenli Ahmet Ağaoğlu'nu da isim vererek ve hakaretamiz sözlerle tenkit etmekte ve zafer kutlamalarına katılmasını da doğru bulmamaktadır.

Mustafa Kemal Paşa'nın Yönetim Anlayışı ve Bazı Uygulamaları ile İlgili Düşünceleri

Eski Valilerden Tahsin Bey'in (Uzer) Mustafa Kemal Paşa ile görüşmesi sırasında konuştuklarını ondan naklen Eyüp Bey günlüklerinde şöyle anlatıyor: "*Tahsin Bey geçen gün Gazi Paşa'ya gitmiş. İşleri hakkında görüşmüş. Gazi Paşa evvela bunların tütün inhisarı meselesine taraftar iken şimdi yüz çevirmiş. Çünkü 'sizinle beraber Cavit ve Hüseyin Cahit (Yalçın) de varmış. Onları bu memlekette yaşatmam Akşam Gazetesi'ni de çevirdiniz' diyormuş. Tahsin Bey'in anlattığına nazaran teferruat-ı umura kadar karışmak ve ne yapılırsa kendisi yapmak istiyormuş. Ve etrafındakilerde kendisini bu suretle iğfal ve vehme düşürüyormuş."*[62] Eyüp Bey'in bu anlatılanları tasvip etmediği, "*Yazık*!" ve "*her kuvveti nefsinde toplamak isteyenlerin bütün kuvvetleri zayi ettiğini acaba neden hatırlamıyorlar*"[63] diye verdiği tepkiden anlaşılmaktadır. Hüseyin Cahit'e Mustafa Kemal Paşanın bakışını Falih Rıfkı "*ta başlangıçtan beri ne Mustafa Kemal ona ne de o Mustafa Kemal'e ısınabilmiştir*"[64] diye anlatmaktadır. Bu da Eyüp Bey'in günlüklerine düştüğü notu doğrular mahiyettedir.

Eyüp Bey, 18 Ocak 1924'te Afganistan Sefareti tercümanı ile karşılaşmıştır. Tercüman, Eyüp Bey'e Rus Sefaretinde Le Temps ve İngiliz gazetelerini gördüğünü söylüyor. Gazeteler İzmir'de Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin üzerine bomba atılarak suikast teşebbüsünde bulunulduğunu yazıyormuş. Bu habere Eyüp Bey inanmadığını ve üzüldüğünü şöyle ifade ediyor: "*Aslı yoktur. Böyle bir şey olsaydı işitirdik. Gazetelere aksedinceye kadar çok zaman geçmiş olur. Bu zamana kadar buraya da ağızdan olsun gelirdi. İnşallah yalandır. İngilizler belki öyle istiyorlar da böyle yazıyorlar dedim. Canımı da sıktı.*"[65] Bu

62 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 286.

63 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 286.

64 Falih Rıfkı Atay, **Fotoğraflarla Çankaya**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul 2021, s. 435.

65 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 79.

ifadelerden de anlaşıldığına göre Eyüp Bey günlüklerinin bazı yerlerinde yeni idareyi ve Mustafa Kemal'in bazı davranışlarını beğenmese de buradaki tavrı farklıdır. Bu husus milli bir mesele olarak kabul etmekte ve devlet başkanına karşı yapılan teşebbüsü kabul etmemekte ve tabii olarak canı sıkılmaktadır. Bazı fikirlerine ve davranışlarına katılmamak başka, devlet başkanına muhalefetten dolayı canına kastedilmesini tasvip etmek başka bir husustur. Mustafa Kemal'e suikast meselesini Eyüp Bey'den farklı olarak Falih Rıfkı ise daha başka açıdan şöyle değerlendiriyor: "*Suikastçılar Mustafa Kemal'i öldüremediler. Fakat kendi partilerini öldürdüler. Ne kadar yazık ki yeni rejimin otoritesi İzmir ve Ankara sehpaları üzerinde tutundu. Bu kesin tasfiye her türlü aleyhtarlığın veya gericiliğin bütün cesaretlerini kırdı. Mustafa Kemal'e başladığı inkılabı tamamlamak fırsatını verdi*."[66]

Eyüp Bey Ankara hayatına alışmakta zorlanmaktadır. Kendisi nadiren de olsa içki içse de bazı eğlencelere katılsa da dini duyguları yüksek bir kimsedir. Bayramlara, cuma günlerine ve mukaddes gecelere önem veren ve olabildiğince ibadetini yapmaya çalışan bir insandır. 7 Şubat 1924 akşamüzeri Ankara'yı şöyle tasvir etmektedir: "*Bugün Leyle-i Regaib imiş. Hiçbir şeyden haberimiz olmuyor. Gelirken şehre baktım. Ne bir minare ve ne de kandil özel alameti olan kandil aydınlatmaları gördüm. Maddeten ve manen uykuda bir şehir. Duyguda bu kadar geri bir şehir olmasa gerektir*."[67] Ankara'yı sadece yalın bir şekilde yaşanan yer olarak değerlendiriyor. Halbuki Ankara Mustafa Kemal Paşa'nın gelecek tasavvurunda önemli bir tutmakta ve başkent olarak düşünmektedir. Dolayısıyla İstanbul düşünüldüğünde o zamanlarda elbette Ankara yaşanılacak gibi değildir. Bakış açısı farklılığı açıktır. Ankara bilinçli olarak "*icat edilmiş*" bir şehirdir.

Mustafa Kemal Paşa'nın toplum hayatına dair bazı uygulamalarını da yadırgadığı anlaşılıyor. Bu konuda günlüğüne şöyle bir not düşmüş: "*Gazi Paşa, matbuat heyetine İzmir'de ziyafet vermiş. Ziyafette hanımı Latife Hanım da bulunmuş. Bunu da onlara takdim etmiş. Ya ulü'l ebsâr!"*[68] Bu cümlelerden anlaşıldığına göre Avrupai yeni toplum hayatını birçok insan gibi Eyüp Bey de kabullenmekte zorlanmışa benziyor. Eyüp Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'den dönüşünde karşılayanlar arasında bulunmaktadır. Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın eşi ile seyahat etmesini, Latife Hanımın erkeklerin arasına

66 Atay, **Çankaya**, s. 461.

67 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 89.

68 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 89. (*Ya ulü'l ebsâr! Ey görecek gözleri olanlar!" diye çevrilebilir)*

karışmasını, paşa ile askeri selamlamasını ve erkeklerle el sıkışmasını pek hoş karşılamadığını günlüklerinde dile getirmektedir.[69] Kadınlı erkekli bir toplantıya, seyahate şimdilik toplumun büyük bir kısmı gibi askerlerin bir kısmı da alışmakta zorlanmaktadır. Askerler batıya en açık kesim olmalarına rağmen geleneksel toplumun değer yargılarını kolay kolay terk edemeyeceklerini Eyüp Bey'in günlüklerinde yazdıklarına dayanarak söyleyebiliriz.

Kadının Avrupai Tarzda Toplum Hayatına Katılıp Katılmaması

Eyüp Bey erkan-ı harp Miralayı Kadri Bey ile yaptığı bir görüşmede kadının toplum hayatına erkeklerle birlikte katılıp katılmaması üzerine görüş alışverişi yapmıştır. Kadri Bey, Pera Palas'ta yapılan ve üç yüz kadının katıldığı bir karışık toplantıdan bahisle "*inkılap yapıyoruz. Fakat zamanı değil. Henüz hanımlarımız o kadar tenevvür edememiştir*"[70] şeklinde bir mütalaada bulunmuştur. Yani bu tip toplantılara katılmaya Türk kadınının daha hazır olmadığını, ileride katılabileceğini ifade etmiştir. Ancak Eyüp Bey bu mütalaalara katılmadığını günlüklerinde şöyle dile getirmiştir.

> *"Canım sıkıldı. Avrupa kadınları tenevvür etmişler de bu gibi serbest hayata atılmış olmaları ahlak nokta-i nazarından ne facialar husule gelmiş olduğunu görmüyor muyuz? Bir aile ve ev kadınının evinde göreceği iş kâfi değil midir? Bu yardım kocasının hesabına olmuyor mu? Kadın da dışarıda kazanmaya mecbur olursa bu kazanç acaba evde göreceği işleri harice gördürmesine kifayet edecek mi? Sonra bu para ile hariçten acaba daha neler kazanacak? Bu gibi müsamere ve bu gibi sosyetelere gidecek kadınların ziynetlerini kocaları olan bizler nasıl tedarik edeceğiz? Yoksa bunu da kadın mı kazansın! Bu ahlak bozukluğu Avrupa gemisini vartaya götürüyor. Ben neden sağlam ve emin bir istikamette yürüyen kayığımı buna bağlayayım diyerek acı acı cevap verdim. Arkadaşlar hakkımı teslim ettiler."*[71]

Görüldüğü gibi kadının toplumdaki yeri, kadın erkek ilişkisi konusunda muhafazakâr bir düşünceye sahiptir. Meseleye ahlaki açıdan bakmakta ve kadın erkek ilişkilerinde geleneksel görüşe sahiptir. Yeni rejimin kurmak istediği sistemi anlayamamakta veya anladığı halde tasvip etmemektedir. Avrupai teknoloji ve yeniliklere açık birisidir. Ancak bu konularda gelenekçi davranma

69 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 100-101.

70 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 103.

71 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 103, 105.

taraftarıdır. Ayrıca bu görüşmeler sırasında orada olan muhtemelen çoğunluğu subay olan arkadaşları da Eyüp Bey gibi düşünmekte ve onu tasdik etmektedir. O dönemde subay ve bir kısım aydınların öncelikli düşüncesi memleketin kurtarılarak istiklalin kazanılmasıdır. Bundan sonra yine klasik bir yönetim anlayışı ile devletin idare edilmesidir. Halbuki Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran kadro devletin istiklalini kazanmasıyla beraber sosyal, ekonomik hayatta Avrupai bir düzen kurmak fikrindedirler. Zaten bu tartışma o zamana göre son 70 yılın tartışmasıdır. Tanzimat'ın ilanından beri Avrupa'nın bilim ve tekniğini alalım, toplum hayatını ilgilendiren konularda yerli kalalım tartışmasıdır. Cumhuriyetin ilk yıllarında da konunun bu noktadan pek öteye gidemediğini bu yazılanlar göstermektedir. Tamamen Avrupalı gibi yaşamak, biraz daha olgunlaştıktan sonra onlar gibi yaşamak düşüncesinde olanlarla, geleneksel toplum hayatını devam ettirmek isteyenler arasındaki tartışma o gün olduğu gibi aradan yıllar geçmesine rağmen bugün de devam etmektedir. Yani iki yüz yıllık kafa karışıklığı bir türlü giderilememiştir. Ancak aradan geçen yüz sene içinde toplum her bakımdan en azından şekli olarak Avrupalılar gibi yaşamaya başlamıştır. Kadının Avrupalı hayata karışmasını isteyen Mustafa Kemal Paşa'nın kurmak istediği sistemle duygularının doğru orantılı olmadığını söyleyen yakınları da bulunmaktadır. Bunlardan birisi Falih Rıfı'dır. Mustafa Kemal'in kadın konusundaki tavrını belki de en iyi tahlil edenlerden biri Falih Rıfkı'dır denilebilir: "*Kadın anlayışında pek Garplı olduğu söylenemez. Hatta Hanımların tırnaklarını bile boyamasını istemezdi. Son derece kıskançtı. Denebilir ki harem eğiliminde idi. Bu onun hissi, mizacı, alışkanlığıdır. Kafasına göre kadın, hür ve erkekle eşit olmalı idi. Batı medeniyeti dünyasının kadını ile Türk kadını bütün aşağılık duygulardan kurtarılmalı idi. Medeni kanunla Türk kadınına bütün haklarını veren Atatürk, kendi münasebetlerinde, bırakınız ecnebi erkekle evlenen Türk kadınını, ecnebi kadınla evlenen Türk erkeğine bile tahammül etmezdi. Devrimlerin büyük ve eşsiz kahramanı, kendi koyduğu kanunun sonuçları ile karşılaşmak lazım gelince: 'Bize göre değil ha çocuklar...' derdi.*"[72]Bu cümlelerden de anlaşıldığı gibi Mustafa Kemal Paşa duygusal olarak aslında muhafazakâr bir düşünceye sahip. Ancak kafasında kurmak istediği yeni rejimde radikal ve inkılapçı bir yapıya sahiptir. Yani Eyüp Durukan ile Falih Rıfkı'ya yukarıdaki düşüncelerini açıklayan Mustafa Kemal arasında çok az farklılıklar olduğunu söyleyebiliriz. Aradaki fark yeni kurulacak rejimi zamana bırakmadan radikal bir şekilde hayata geçirip geçirmemektedir.

72 Atay, **Çankaya**, s. 466.

Dinî Hayat ve Halifelik Kurumu

Eyüp Bey zaman zaman dini hayatın zayıfladığına dair notlar düşmektedir. 25 Nisan 1924 tarihinde defterine şu kaydı düşmüş: "*Hacı Bayram Veli Camiine Cuma namazına gittik. Pek dar bir yerde kaldım. Cami dolu idi. Fakat cemaat askeri erler ile aşağı tabakadan ahaliden ibarettir. Belki bir tek mebus bile görülmüyordu*."[73]

Eyüp Bey'in topçu subaylığından arkadaşı ve şimdi milletvekili olan Mustafa Bey ile görüştüklerinde O'nun bazı şikayetleri olduğunu günlüklerine şöyle yazmış:

> *"Mustafa Bey vaziyetten pek şikayetçi ve bedbin. Ben de müteessir oldum. Bugünkü bütçe müzakerelerinde söz alanlardan İstanbul İstiklal Mahkemesi'nin müddeiumumisi Vasıf (Çınar) Bey 'Halife tahsisatını kaldıralım. Artık bunlara vermeyelim' demiş. Mustafa Bey'in hissi: Halifeyi atacaklar, Şer'iye Vekaletini kabineden çıkaracaklar, medaris-i ilmiyeyi lağvedecekler, maarif-i umumi olacak; şimdiki Şer 'iye Vekilini belki Halifedir diye ilan edecekler merkezindedir. Bu suretle hazırlıklar yapılmıştır. Yarın sabah parti toplantısı olacak. Büyük bir ihtimal orada bunlar mevzubahis olacak. Kabul edenler partide kalacak, diğerleri partiden çıkarılacak. Mustafa Kemal Paşa iki gündür Şer'iye Vekiliyle, İsmet Paşa ile görüşüyor. Bunlar evvelce de tasavvur ve teemmül edilmiş idiyse de o vakit ki Şer'iye Vekili kabul etmemiş, istifa etmiş ve yerine bu Mustafa Fevzi Efendi gelmişti. Bu kabul edecektir. İhtimal kendisini de halife, Şer'iye Vekili filan diye avutacaklar. Teşkilat-ı esasiye kanununda hükümetin 'din-i resmi İslam'dır' kaydının kaldırılmasını evvelce de talep etmiştiler. Eski Şer'iye Vekili bunu da kabul etmemişti. İhtimal şimdi onu da kabul ettirecekler. Halifeyi saraydan da atıp oraya Gazi Paşa yerleşecek. Aman Yarabbi! Eğer böyle şahsi maksatlar peşinde koşuyorlar; din, millet ve memleketi felakete sevk ediyorlarsa fırsat verme. Kalplerine insaf, merhamet, adalet, istikamet, din ve vatan sevgisi ihsan et."*[74]

Bu cümlelerden Milletvekili Mustafa Bey'in ve Eyüp Bey'in samimi bir şekilde Halifeliğin ve Şer'iye Vekâlet'inin devam etmesini istedikleri anlaşılmaktadır. Halifeliğin kaldırılıp yerine saraya Mustafa Kemal Paşa'nın

---

73 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 165.

74 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 105-106, 108.

geçmesi ihtimalini adeta felaket olarak algılamaktadırlar. Yeni rejimin amacını ve yapmak istediklerini anlamakta zorluk çektikleri anlaşılmaktadır. Eyüp Bey ve arkadaşının tahminleri hemen hemen tamamıyla tahakkuk etmiş, Halifelik, Şer 'iye Vekaleti ve daha birçok dini kurum sistemden çıkarılmıştır. Bunları yapanların insaf, merhamet, adalet, istikamet, din ve vatan sevgisinden yoksun oldukları şeklinde bir değerlendirme de yapmakta ve bunların kalplerine yoksun oldukları bu özellikleri ihsan etmesi için Allah'a da yalvarmaktadırlar. Eyüp Bey'in, gidişatı ve yeni kadroların gerçek düşüncelerini, radikal batıcılıklarını anlayamadığı açıktır.

Eyüp Bey 3 Mart 1924'te günlüklerine Hilafetin kaldırıldığı notunu düşmüş. Arkadaşlarıyla görüşmesinde "*hilafetin mülga olduğunu ve bu kuvvetin hükümete intikal ettiğine ve hükümeti ise meclisin temsil ettiğine karar verildiğini*" öğrenmiştir. Günlüklerinde bu meseleye şöyle değinmektedir: "*On gün zarfında halife ve bütün hanedan aile efradı ebediyen Türkiye'yi terk edeceklermiş. Ve kendileri Türk hemşeriliğinden kovuluyorlarmış. Canım sıkıldı. Hele meselenin kandil gecesine tesadüf etmesi beni büsbütün müteessir etti.*"[75] Bu cümlelerinden de anlaşıldığı gibi Eyüp Bey hilafetin kaldırılmasını tasvip etmediği gibi hanedanın yurt dışına kovulmasına da karşıdır. Meselenin kendisini çok üzdüğü açıktır.

Yeni Rejim ve Basın

Eyüp Bey günlüklerinde yeni rejimin basınla olan ilişkilerine geniş bir yer ayırmıştır. 10 Aralık 1923'te İstanbul'da bulunmaktadır. Vapura binerken Mustafa Bey isimli bir arkadaşına rastlamıştır. Mustafa bey "*İstanbul Matbuatının ağzını tutmak üzere İstanbul'a Ankara'dan İstiklal mahkemesi gönderileceğini*"[76] gazetelerin yazdığını söylüyor. Eyüp Bey bu habere "*inanmak istemedim*"[77] diyerek tepki gösteriyor. Hemen ilk gazete bayiine uğrayarak İkdam Gazetesini istiyor ve yok cevabı üzerine Tevhidi Efkâr Gazetesini istemişse de onun da kalmadığı cevabını alıyor. O zaman Vakit Gazetesini isteyerek alıyor. Daha sonra Celal Muhtar Bey'e rastladığında da onun da elinde Tanin ve Tevhidi Efkâr gazeteleri bulunmaktadır. Eyüp Bey "*gazeteleri okuyunca meseleyi anladık. Mustafa Bey'in dediği başka şekilde fazlasıyla vaki imiş. İstanbul'da irtica varmış. Çünkü gazeteler mevcut hükümeti tenkit ediyorlarmış!*"[78] diye olaya inanamadığını ve

75 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 109-111.

76 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 41.

77 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 41.

78 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 45-46.

garip karşıladığını ifade ediyor. Ağa Han ve Emir Ali'nin hilafet meselesiyle ilgili Ankara'ya gönderdikleri mektubun İsmet Paşa'ya ulaşmadan Tanin ve İkdam ile sonra da Tevhidi Efkâr gazetelerinde yayınlanması yeni rejimin liderlerini aşırı derecede kızdırmıştır. Eyüp Bey bu meselenin başka yerlere çekilerek işin daha da derinleştirildiği kanaatindedir. Eyüp Bey günlüklerine şu notu düşmüştür: **"***Bu neşriyattan, bu gazetecilerin mektup sahipleriyle temasta oldukları ve bundan Cumhuriyet aleyhinde çalıştıkları ve İstanbul'da bunların etrafında bir casus teşkilatı olduğu anlaşılmış."*[79] Bu ifadelerinden de iddialara inanmadığı anlaşılmaktadır. Eyüp Bey günlüklerinde bu konuya geniş yer vererek önemsediğini göstermiştir. Günlüklerden anlaşıldığına göre İsmet Paşa Mecliste bir konuşma yaparak bu hususta İstiklal Mahkemesi teşkil edilmesi teklifini yapmıştır. Mecliste bulunan 156 milletvekilinden 22'si çekimser kalmışsa da diğerlerinin oylarıyla teklif kabul edilmiştir. Mahkeme Başkanlığına İhsan (Eryavuz-Topçu Binbaşılığından emekli veya müstafi- Divitçilerli) Bey, üyeliklere de Hakkâri Milletvekili Asaf (Doras), Konya Milletvekili Refik (Koraltan), Kütahya Milletvekili Cevdet (Izrap), Savcılığa da Saruhan Milletvekili Vasıf (Çınar) beyler tayin edilmiştir. Bu tayinden sonra hemen İstanbul'da İkdam başyazarı Ahmet Cevdet (Oran), mesul müdür İzzeddin Bey, Tanin başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın)Bey, Tevhidi Efkâr başyazarı Velid (Ebuzziya) ve mesul müdürü Hayri Muhiddin beyler tevkif edilmişlerdir.[80] Eyüp Bey bu tevkiflerin yapılış biçimini de garip bulmakta ve "*hem de bunların tevkiflerine fazla memur gönderilerek mesele büyütülerek ortalık tedhiş edilmiştir*"[81] diyerek konunun abartıldığını ihsas etmektedir. Yani kalabalık bir polis memuru gönderilmek suretiyle çok büyük bir tehlike varmış gibi gösterilmeye çalışılmıştır. Bu davranışın idareye gazetecileri tevkif etme hususunda ve kamuoyunu iknada kolaylık sağlayacağı hesap edilmektedir. Eyüp Bey kanunsuzluk yapıldığını şu şekilde anlatmaktadır: "*Mevkuflar haklarında tevkif müzekkeresi olup olmadığını ve olmadığı taktirde gayri kanuni hareket edildiğini gelen polislere söylemişlerse de 'biz aldığımız emri ifa ediyoruz' cevabını almışlar."*[82] Eyüp Bey gazetecilere haksızlık yapıldığı kanaatindedir. Bu hususdaki değerlendirmesi şöyledir: "*Hareket şeklinin pek ağır olduğu görülüyor. Ağızlarda daha tevkif olunacaklar bulunduğu deverana başladı. Tevkif edilenler ağır laflar söylemişler. Bilmem bunlar Cumhuriyet aleyhinde çalışacak hainler midir? Hiç zannetmiyorum. Arada bir su-i tefehhüm olduğunu*

79 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 46.

80 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 46.

81 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 47.

82 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 47.

zannediyorum. Ya ben bir şey anlamıyorum veyahut böyle İstiklal Mahkemesine lüzum görenler ve böyle tedhiş hareketine teşebbüs edenler pek aldanıyorlar. Eğer bunların aldandıkları tahakkuk ederse bittabi bu yolda telkinlerde ve zanda bulunanlara bu mesele bir şeref bahşetmeyecektir. Aklım bu adamların hain olabileceğini almıyor. Olsa olsa bunlar birer muhalif olabilirler."[83] Eyüp Bey'in kanaatlerini destekleyen bir kamuoyu söz konusudur. O zamanki diğer İstanbul gazeteleri ve dergileri de bu tevkiflerin doğru olmadığını ve gazetecilerin bırakılması gerektiğini yazan yazılar ve karikatürler neşretmektedirler. Bunlar arasında Karagöz isimli mizah gazetesinde yayımlanan bir karikatürde Karagöz, Vatan (Ahmet Emin Yalman), Vakit (Mehmet Asım Us) ve Akşam'da (Necmettin Sadak) yazan gazeteci kuşlar "*bırak, bırak…"* diye uçuşmaktadırlar. Gazeteci meslektaşları hakkındaki tavrı dolayısıyla Yunus Nadi tenkit edilmektedir.[84] Yani Eyüp Bey gibi düşünenlerin sayısı İstanbul'da çok sayıdadır. Nitekim Eyüp Bey Akşam Gazetesine uğradığında Falih Rıfkı (Atay) ile karşılaşmıştır. Eyüp Bey onlarla görüşmesinden sonra "*hareket tarzını onlar da tenkit ediyorlar*"[85] diyerek kendi gibi düşünenlerin de olduğunu ifade ediyor. Falih Rıfkı ve diğer orada bulunanlar Ağa Han'ın mektubunun sadece adı geçen gazetelere değil kendilerine de geldiğini ancak hilafete karşı oldukları için mektupları yayımlamadıklarını söylemişler. Yukarıda da belirtildiği gibi hükümetin bu tavrını hükümet yanlısı oldukları halde tasvip etmediklerini ifade etmekten çekinmemişlerdir. Eyüp Bey hükümetin bu davranışını hiçbir şekilde tasvip etmemektedir. İstiklal Mahkemesi heyetinin İstanbul'a gelip faaliyete başladıklarını yazdıktan sonra kanaatini "*inşallah yanılmazlar, hak tezahür eder*"[86] diye açıklamaktadır. Nitekim Eyüp Bey'in bu temennisi ve beklentisi mahkeme sonrası gerçekleşmiş ve gazeteciler 2 Ocak 1924'te berat etmişlerdir.[87] Bütün bu açıklamalardan anlaşıldığına göre Eyüp Bey basın hürriyetinin kısıtlanmasına, gazetecilerin yargılanmasına ve tutuklanmasına karşıdır. Bu hususta düşüncelerini de günlüklerine açık açık yazmıştır. Günlüklerin önemi burada da açığa çıkmaktadır. Sıcağı sıcağına gerçek düşüncelerin kayıt altına alındığı günlükler tarih araştırmaları açısından önemlidir. Eyüp Bey İstiklal Mahkemesinin İstanbul'a gelip yerleşmesinden sonraki gelişmeleri değerlendirirken bağımsızlığını savunduğu basının tavrına da eleştirel bakmaktadır. Gazetelerin yazacak başka şey bulamadıklarından bahisle mahkeme

83 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 48.
84 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 47-48.
85 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 49.
86 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 49.
87 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 49 (51 numaralı dipnot).

heyetinin ne zaman mahkemeye başlayacağı, saat kaçta yerlerinde olacakları, suçluların ne şekilde mahkemeye getirilecekleri gibi esasa müteallik olmayan konuları yazdıklarını "*ifadelerinde epeyce yaltaklanma eseri de görülüyor*" [88] diye tenkit etmektedir. Mersinli Cemal Paşa'nın da tevkif edildiğine dair söylentiler olduğunu ancak gazetelerde bu hususta bir haber olmadığını kaydetmektedir.[89] Eyüp Bey'in İstiklal Mahkemesinde yargılanan gazetecilere karşı mahkeme heyetinin nazik davranmasını ve konunun dışına çıkmamasını memnuniyetle karşıladığı ifadelerinden anlaşılmaktadır. Ancak Ankara yanlılarından Falih Rıfkı bu tutumu "*bilhassa İhsan'ın kolayca İstanbul havasına hoş görünmek zaafına tutulmuş olduğunu görmüştük. Öyle zamanlar oluyordu ki sanki sanıklar yargıçları muhakeme ediyorlardı"*[90] diyerek mahkemenin davranışını tasvip etmediğini yazmıştır. Bu arada yeni tutuklamalar yapılmış ve aralarında Eyüp Bey'in iyi tanıdığı Laz Ali Osman, Laz Mehmet ve Binbaşı Dayı Mesut da bulunmaktadır. Bu hadiseye "*millet aleyhinde bir cürümleri yoksa Cenab-ı Hak yardımcıları olur*"[91] diye tepki vermektedir. Buradan da anlaşıldığı gibi tevkif edilenlerin millet aleyhine suç işlememiş olmaları Eyüp Bey'in üzerinde durduğu en önemli meseledir. İstiklal Mahkemesi gazeteciler davasını genişleterek sürdürmekte ve yeni tutuklama kararları vermektedir. Eyüp Bey'in ifadesine göre "*bazı gazeteciler sorgulama sırasında epeyce bocalamışlar ve Abdülkadir (Antep) ile Yenibahçeli Şükrü'nün de tevkifi istenmişse de bulunamamışlar*."[92] İstiklal Mahkemesi, Lütfi Fikri Bey'in yargılamasıyla devam etmiş. Eyüp Bey, Lütfi Fikri'nin savunmasını pek beğendiğini "*alimane müdafaatta bulunmuş. Bu gibi kıymetli ilmi münakaşalar ve muhakeme istifadeyi mucip olduğu için hoşuma gidiyor. Cenab-ı hak hakikati tecelli ettirsin*"[93] sözleriyle ifade ediyor. Genel olarak basın mensuplarının yargılanmasından hoşlanmadığını çeşitli vesilelerle izhar ediyor.

---

88 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 55.

89 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 55.

90 Atay, **Çankaya**, s. 438.

91 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 57.

92 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 59.

93 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 61 (*Lütfi Fikri Bey gerçekten de hukukçu kimliği ile mahkeme heyetine aynı zamanda bir de ders vermiştir. Mahkeme heyeti Lütfi Bey'e hilafet, meşrutiyet ve cumhuriyet hakkındaki fikrini sorar. Savunması şöyledir: "Efendim müddei umumi bey fikrimi açık söylediğimden dolayı bendenizi bir haftadır mevkuf bulunduruyor, evvela tahliye edileyim, ondan sonra kanaatimi açıkça söylemenin bir cürüm olmadığını anlayarak fikrimi söyleyeyim. Bana burada ikinci bir cürüm mü işletmek istiyorsunuz?"* Durukan, **age.**, s. 62).

Yeni Rejimde Bazı Milletvekillerinin Halka Karşı Tavrı

Eyüp Bey 9 Mayıs 1924 Cuma günü Ankara'ya gitmek üzere Haydar Paşa istasyonuna geldiğinde Kurmay Albay Kadri Bey'e rastlamıştır. Ancak tren çok kalabalık olduğundan yer bulamamışlardır. Bu arada bir kompartımanda bir kişi yanına kimseyi almak istemiyor. Bu şahıs mebus olduğunu ve mebuslardan başka buraya kimsenin giremeyeceğini söylüyor. Tek kişi olduğu halde bütün rafları eşyalarıyla doldurmuştur. Mebus olan şahıs Miralay Kadri Bey'e sürekli "*şerefimize taarruz ettiniz*" diye sataşmaktadır. Milletvekilinin bu tavrı Eyüp Bey ve arkadaşını üzmüştür. Milletvekilinin bu kaba ve üstten bakışına karşı içerleyen Eyüp Bey "*Allah millete acısın. Yazık ki başına bu gibi haris ve habis herifler musallat olmuşlardır*"[94] diye defterine not düşmüş. Eyüp Bey Mekece istasyonunda yolcuların bir kısmı indiğinden bazı koltuklar boşaldığı için mebusun bulunduğu kompartımandan ayrılışlarını "*uğursuz herifin suratını görmekten kurtulduk. Pek ziyade canım sıkıldı. Müteessir oldum. Millete ve ettiğimiz fedakârlıklara acıdım*"[95] diye üzüntüyle anlatmaktadır. Savaştan yeni çıkmış bir toplumda milletvekili seçilen bir kimsenin bu kaba, ayrımcı ve üstünlük taslayan tavrı, harbe katılmış, zahmetlere katlanmış ve ölümle her an karşı karşıya kalmış bir subay da derin bir üzüntüye sebep olmuştur. Bugün de aynı meselelerin yaşandığı bir gerçektir. Milletin vekili olanların millete üstünlük ve amirlik tasladıklarına dair haberlere sık sık rastladığımız da bir gerçektir. Hele hele o zaman harpten yeni çıkmış ve anıların çok taze olduğunu dikkate alırsak milletvekilinin bu tavrını tasvip etmek ve kabullenmek muharip subaylar için çok zor bir meseledir.

Sonuç

Eyüp Durukan'ın "Günlüklerde Bir Ömür: Cumhuriyet Yürüyor" başlıklı 6. cildi 1923-1926 yılları arasını kapsamaktadır. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde bu yıllar çok önemlidir. Zira Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yerine yeni bir devletin kurulduğu sancılı dönemdir. Mustafa Kemal Paşa ve yakınındaki İsmet Paşa, Fevzi Çakmak ve bazı sivillerden oluşan dar bir arkadaş grubunun yeni devleti şekillendirdiği karışık ve zorlu yıllardır. Bu dönemde saltanatın kaldırılmasından sonra cumhuriyet ilan edildi. Arkasından hilafet kaldırılıp Osmanlı hanedanı mensupları yurt dışına çıkarıldı. Asker ve din adamlarının siyasetin dışına çıkarılması için Şer 'iye ve Evkaf Vekaleti ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Vekaleti kaldırıldı. Tevhid-i Tedrisat kanunu ile öğretimin birleştirilmesi yoluna gidildi.

---

94 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 174.

95 Durukan, **Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, s. 174-175.

Takrir-i sükûn kanunu ve uygulayıcısı İstiklal Mahkemelerinin kurulması yine bu tarihler arasında olmuştur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve Mustafa Kemal Paşa'ya suikast teşebbüsü davaları bu dönemde ortaya çıkmıştır. Muhalif basına karşı sert davranılması, Lütfü Fikri gibi muhaliflerin yargılanarak cezaya çarptırılması hilafet ve saltanat taraftarlarına verilmiş bir gözdağıdır. Cumhuriyetin o dönemdeki önemli asker ve sivillerden habersiz bir şekilde ilan edilmesi tartışmayı başlatmış, kırgınlıkların ve küskünlüklerin gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur. Millî Mücadele'nin önde gelenlerinden Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Refet Bele ve Adnan Adıvar gibi şahsiyetlerin Mustafa Kemal'in karşısında bir pozisyona düşmelerine sebep olmuştur. Bundan sonra da siyasi kavga ve çekişmeler hızlanarak devam etmiş ve suikast tertibine kadar gitmiştir.

Eyüp Bey açık sözlü, dirayetli, vatansever, cesur bir askerdir. Kanun ve nizamlara harfiyen uyan bir kimse olarak bakan, müsteşar emretse dahi kanun dışı iş yaptırılamayan bir şahıstır. Nitekim 1925'te Millî Müdafaa Vekili Recep Peker ve müsteşar ile karşı karşıya gelmeyi göze alarak verilen emri yerine getirmediğinden uhdesinde bulunan iki daire müfettişliğinden azledilmiştir. Bu hadisenin sonunda divan-ı harbe verilmeye bile razı olmuştur. Haklı olduğu meselede kararlı davranışı sonunda hakkı teslim edilmiş ve verilen karardan sonradan vazgeçilmiştir. Müsteşar Paşa ile görüşmeleri esnasında kişiliği ile ilgili günlüklerinin 174. sayfasında yazdıkları önemlidir: "fakat bendenizin en büyük kabahati hakikati ve doğruyu her nerede ve her kimin karşısında olursa olsun söylemektir. Yine arz ediyorum bu komisyon zayıftır ve bu vazifeyi ifadan acizdir dedim."

Eyüp Durukan'ın günlüklerinde yazdıkları birkaç bakımdan önemlidir. Her şeyden önce siyasi bir tarafı yoktur. Yani asker olarak ne İttihatçılarla ilişkisi ne de İtilafçılarla ilişkisi vardır. Dolayısıyla yazdıklarında siyasi bir saplantı veya ideolojik, partizan bir taraf yoktur. Samimi, vatansever bir subay olarak gördüklerini, duyduklarını, bildiklerini kayda geçirmiştir. İşini iyi yapan herkes hakkında dürüst ve tarafsızca kanaat belirtmektedir. Geleneksel hayat tarzını benimsemiş bir kimsedir. Dini konularda hassas olduğunu görüyoruz. Cuma, bayram namazları ve kandil gecelerine saygılı ve becerebildiği kadar bu günleri kutlamaya çalışmaktadır. Ama aşırı dindar bir kişi de değildir. Yukarıda kendi sözlerinden de anlaşılacağı gibi doğruyu her yerde herkesin huzurunda söyleyebilen ve fikirlerinin arkasında durabilen bir kimsedir. Bu tavrını teğmenliğinden generalliğine kadar hatta siyasi hayatında da sürdürmüş ve taviz vermemiştir. Diğer taraftan işini çok iyi yapan, titiz, bilgili ve araştıran bir subaydır. Birkaç yabancı dili iyi bilen ve kullanan bir kimse olarak askeri teknik konularda, silah, cephane alım-satım işlerinde güvenilen bir adamdır. Bunu en

küçük rütbesinden general olarak emekli olduğu zamana kadar sürdürmüştür. Başkasının tavassutuna dayanarak değil, bilgisi, tecrübesi ile bulunduğu makamlara gelmiştir. Bu da tabii olarak ona özgüven vermekte ve haksızlık ve yanlışlıklar karşısında eğilmemektedir. Türk savunma sanayiinin temelini teşkil eden Askeri Fabrikaların Genel Müdürlüğü'ne kadar yükselmiş ve Türkiye'nin her tarafındaki askeri fabrika ve atölyelerin kuruluş ve geliştirilmesinde canla başla çalışmış ve büyük ölçüde başarılı olmuştur. Dolayısıyla günlüklerinde yazdıkları dikkate değer olup üzerinde durulması ve değerlendirilmesi gereken bilgilerdir. Eyüp Bey her şeyden evvel görev adamıdır. Siyasi ve sosyal konularda ideolojik anlamda batıcılığı savunan askerlerle de aynı yerde durduğunu söylemek pek mümkün görünmemektedir. Geleneklere saygılı ve olabildiğince bağlı ama yönü batıya dönük, teknolojik yeniliklere açık bir kimsedir. Cumhuriyetin ilanı ile yeni kurulan devletin gidişatını anlayanlarla anlayamayanlar arasında bir mücadele de başlamıştır. Bir kısım sivil ve asker gidişatı anlamamıştır. Mustafa Kemal Paşa ve çevresindeki dar bir halkada yer alanların düşünce ve planları galip gelmiştir. Falih Rıfkı batı medeniyetini her şeyi ile kabullenmeyen bu kesimi Çankaya isimli eserinin 412. Sayfasında şöyle tarif etmektedir: "Devrimci değildirler. Gerici de değildiler. Bunlar 'bilakaydı şart hakimiyet-i milliye' prensibini tutacaklar. Mustafa Kemal'in diktatör olmaması için dostça, muhalifçe uğraşacaklardır. Biraz sonra ilk gerçek demokrasi savaşını bunlar verecekler, 'Terakkiperver Cumhuriyet' Fırkasını kuracaklardır. Kendileri ile asıl ayırıcı çarpışma cumhuriyet ilan edildiği zaman başlayacaktır." Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası etrafında yer alanlar, Kuvayı milliye ile başlayan ve Büyük Taarruzun zaferle sonuçlanmasıyla meselenin bittiğini ve devletin normal işleyişine devam edeceği düşüncesiyle olaylara bakmışlardır. Bu kesimin genel tavrı batının ilim ve tekniğini alalım bize yeter şeklindedir. Mustafa Kemal Paşa ve çevresindekiler ise medeniyet değiştirmenin şart olduğu düşüncesindedir. Yeni rejimin kuruluş aşamasındaki gelişmeleri "irade-i milliyeciler kaybetti, devrimciler kazandı" şeklinde formüle edebiliriz. Dolayısıyla çok kısa sürede iki kesim arasındaki görüş ayrılığı su yüzüne çıkmış ve suikast yapma iddialarına kadar gelmiştir. Günlüklerinden anlaşıldığı kadarıyla Eyüp Durukan Paşa'yı da bazı hususlarda gelenekçiler tarafında sayabiliriz.

Hatıra ve günlükler elbette tek başına gerekli karşılaştırmalar yapılmadan tarih araştırmalarında kaynak olarak kullanılamaz. Ancak umumi tarih kitaplarında bulunamayacak hususi görüşmelerde ortaya atılan fikirler ve yaşanmışlıklar da bu tip kitaplarda mevcuttur. Bu bakımdan çalışmamızda Eyüp Bey'in günlüklerinde üzerinde durduğu konulara, anlattığı olaylara dikkat çekmeye çalıştık. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi araştırmalarına katkıda bulunacağını ümit ediyoruz.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.11.1.0.145.9.9.

T.B.M.M. Milletvekili Sicil Dosyası (General Eyüp Durukan), Sicil No:322, Kutu Numarası:29, Devre: VII.

Atay, Falih Rıfkı, **Fotoğraflarla Çankaya**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi yay., İstanbul 2021.

Dağlı Yücel- Üçer, Cumhure, **Tarih Çevirme Kılavuzu**, 5 cilt, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 1997.

Durukan, Eyüp, **Askeri Fabrikalar Tarihçesi-Fabrikaların Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devirlerinde Geçirdiği Safahat ve Tekâmül-**, Ankara 1940.

Durukan, Eyüp, **Günlüklerde Bir Ömür VI- Cumhuriyet Yürüyor! (1923-1926)**, Türkiye İş Bankası Kültür yay., İstanbul 2021.

Durukan, Eyüp, **Günlüklerde Bir Ömür-I Balkan Harbi'nde Edirne Kuşatması (1911-1913)**, (yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2013.

Durukan, Eyüp, **Günlüklerde Bir Ömür-II Sofya Esaretinden Çanakkale Zaferine (1913-1915)**, (yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2014.

Durukan, Eyüp, **Günlüklerde Bir Ömür-III Çanakkale'den Mondros'a (1915-1918)**, (yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2015.

Durukan, Eyüp, **Günlüklerde Bir Ömür-IV- Meşum Mütareke ve Meşru Mücadele (1918-1922)**, (yay. Haz. Murat Uluğtekin), Türkiye İş Bankası yay., İstanbul 2018.

Hanioğlu, Şükrü, **Atatürk-Entelektüel Biyografi-**, Bağlam yay., İstanbul 2023

Pehlivanlı, Hamit, "Hatay Milletvekili General Eyüp Durukan ve Faaliyetleri", **Anavatana Katılışının 80. Yılında Hatay Uluslararası Sempozyumu**, 4-6 Nisan 2019/Hatay, Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı yay., Ankara 2020, s.681-687.

İTALYAN KAMUOYUNDA TÜRKİYE'DE REJİM TARTIŞMALARI VE CUMHURİYET'İN İLANI

Mevlüt ÇELEBİ*

ÖZET

Anadolu'da geniş bir bölgeyi işgalleri altında tutan İtalyanlar, Millî Mücadele hareketini yakından ve çeşitli yönleriyle takip ettiler. Özellikle Ankara'da bir Meclis'in açılması İtalyanlar açısından son derece önemliydi. Meclis'in açılması hakkında genel olarak Türkiye'de iki bir idari yapı meydana geldiği şeklinde yorumladılar. Bunun iki yönetim arasında bir çatışmaya yol açtığı ve Millî Mücadele'nin seyrine göre iki hükümetten birisinin bu çatışmadan galip çıkacağına dikkat çektiler. İtalyanların dikkat çektikleri diğer nokta da Ankara Hükümeti'nin hukuki yapısının bir Cumhuriyet'e dönüşeceği yönündeki tahminleridir. Millî Mücadele süresince İtalyan kamuoyunun Türkiye'deki idari yapıyla yakından ilgilendikleri dönem ise Türk ordusunun kazandığı zaferden sonradır. Bazı İtalyan gazeteleri Mudanya'da bir ateşkes imzalandıktan sonra Sultan'ın tahttan indirildiği yönünde haberler verdiler. Bu doğru olmamakla birlikte İtalyan kamuoyunun Türkiye'deki gelişmelere ilgisini göstermesi bakımından önemlidir. İtalyan kamuoyunu Türkiye'deki rejim tartışmalarına dahil eden sonraki süreç de saltanatın kaldırılmasıdır. İtalyanların, saltanatın kaldırılmasından sonra Türkiye'deki rejim hakkında çeşitli yorum ve tahminlerde bulundukları bir olay da Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırkası'nı kurmasıdır. İtalyan kamuoyu bir partinin kurulmasını da yeni bir rejime doğru gidiş olarak gördü.

Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edildiği günlerde İtalya'da faşistlerin iktidara gelişlerinin birinci yılı kutlamalarına rastlamıştır. Dolayısıyla kamuoyu İtalya'daki yıl dönümü kutlamalarına ağırlık vermiştir. Bununla birlikte İtalyan kamuoyu Türkiye'deki rejim değişikliğine de uzak kalmamış, gelişmeleri okurlarına iletmiştir. Türkiye'de rejim değişikliği Ankara Hükümeti'nin İstanbul Temsilcisi Adnan Bey tarafından İtalya Elçiliği'ne resmi olarak bildirilmiştir. İtalyan kamuoyu geneli itibarıyla Türkiye'de Cumhuriyet'in ilanını ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçilmesini ilerici bir hareket olarak görmüş ve takdir etmiştir.

Anahtar Kelimeler: İtalyanlar, Millî Mücadele, Ankara Hükümeti, Cumhuriyet, Saltanat, Mustafa Kemal Paşa.

---

* Prof. Doktor, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bornova/İzmir. E-Posta: mevlutcelebi@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-8244-661X

REGIME DISCUSSIONS IN TÜRKİYE AND THE ANNOUNCEMENT OF THE REPUBLIC IN ITALIAN PUBLIC OPINION

ABSTRACT

The Italians, who occupied a large area in Anatolia, followed the National Struggle movement closely and in various aspects. Especially the opening of a parliament in Ankara was extremely important for the Italians. They interpreted the opening of the parliament as two administrative structures in Türkiye. They pointed out that this caused a conflict between the two administrations and that, depending on the course of the National Struggle, one of the two governments would emerge victorious from this conflict. Another point that the Italians draw attention to is their prediction that the legal structure of the Ankara Government will turn into a republic. Continuing the National Struggle, on the other hand, was the period after the Turkish victory when the Italian views were closely concerned with the administrative structure in Türkiye. Some Italian newspapers reported that the sultan was dethroned after a ceasefire was signed in Mudanya. Although this is not true, it is important in terms of showing the interest of the Italian public to developments in Türkiye. The next process, which involved the Italian public in the discussions about the regime in Türkiye, was the abolition of the sultanate. Another event in which the Italians made various comments and predictions about the regime in Türkiye after the abolition of the sultanate was the founding of the People's Party by Mustafa Kemal Pasha. The Italian public also saw the establishment of a party as a move towards a new regime.

In the days when the Republic was declared in Türkiye, it coincided with the celebrations of the first anniversary of the Fascists' coming to power in Italy. Therefore, the public focused on the anniversary celebrations in Italy. However, the Italian public opinion did not stay away from the regime change in Türkiye, and conveyed the developments to their readers. Regime change in Türkiye was officially reported to the Italian embassy by the Ankara Government's Istanbul Representative, Adnan Bey. In general, the Italian public saw and appreciated the proclamation of the republic in Türkiye and the election of Mustafa Kemal Pasha as the president as a progressive movement.

Keywords: Italians, National Struggle, Ankara Government, Republic, Sultanate, Mustafa Kemal Pasha.

Giriş

Anadolu'da Mustafa Kemal Paşa liderliğinde başlayan Millî Mücadele hareketi Türkiye'de kaçınılmaz olarak ikili bir idari yapı ortaya çıkarttı. İstanbul Hükümeti'nin İtilaf Devletleri'nin isteklerini yerine getirmek suretiyle Türkiye'nin haklarını savunabileceği yönündeki siyasetiyle Anadolu hareketinin "İstiklal-i Tam" anlayışının uyuşması söz konusu değildi. Gerçekten de olaylar, yaklaşımlar ve uygulamalar bu ayrışmayı giderek daha derinleştirdi. İstiklal Savaşı'nın sonuna gelindiğinde İstanbul Hükümeti maddi olarak varlığını devam ettirmekle birlikte fiili olarak yok hükmündeydi. Sonrasında bu fiili yok oluşa resmiyet kazandırmak ve yeni rejimin adını koymak gerekiyordu.

Atatürk Nutuk'ta Millî Mücadele'nin başındaki tabloyu çizerken Anadolu ile İstanbul ayrışmasını da gayet net bir şekilde tespit eder:

"Düşman devletler Osmanlı Devleti'ne ve memleketine madden ve manen saldırı halinde; yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. Padişah ve halife olan zât, hayat ve rahatını kurtarabilecek çareden başka bir şey düşünmüyor. Hükümeti de aynı... Ordu, ismi var cismi yok bir halde. Komutanlar ve subaylar, Harb-i Umumi'nin (I. Dünya Savaşı) bunca sıkıntı ve zorluklarıyla yorgun, vatanın parçalanmakta olduğunu görmekle yürekleri kan ağlıyor, gözeri önünde derinleşen karanlık felaket uçurumu kenarında kafaları çare aramakta... Millet ve ordu, kurtuluş yolu düşünürken, atadan gelen alışkanlık dolayısıyla kendinden önce yüce halifeliğin ve saltanatın kurtuluş ve dokunulmazlığını düşünüyor... Kurtuluş çaresi ararken, İngiltere, Fransa ve İtalya gibi büyük devletleri gücendirmemek temel ilke gibi görülmekteydi. Bu devletlerden yalnız biriyle dahi başa çıkılamayacağı vehmi, hemen bütün kafalarda yer etmişti. Osmanlı Devleti'nin yanında koskoca Almanya, Avusturya-Macaristan varken hepsini birden mağlup eden, yerlere seren İtilâf Devletleri karşısında, tekrar onlarla düşmanlığa varabilecek durumlara girmekten daha büyük mantıksızlık ve akılsızlık olamazdı. Bu zihniyette olan yalnız halk değildi; bilhassa aydın denilen insanlar böyle düşünüyordu. Öyleyse, kurtuluş yolu ararken iki şey söz konusu olmayacaktı. Bir defa İtilâf Devletleri'ne karşı düşmanlık durumuna girilmeyecekti ve padişah ve halifeye canla başla bağlı ve sadık kalmak temel şart olacaktı... Açıkladığım bilgilere ve gözlemlere göre üç türlü karar ortaya atılmıştı: Birincisi, İngiltere himayesini talep etmek, ikincisi, Amerika mandasını talep etmek... Üçüncü karar. Mahalli kurtuluş yolarına yönelikti... Efendiler, ben, bu kararların hiçbirinde isabet görmedim. Çünkü bu kararların dayandığı bütün deliller ve mantıklar çürüktü, temelsizdi. Gerçekte, içinde bulunduğumuz tarihte, Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş ve ömrü tükenmişti... Osmanlı Devleti,

onun bağımsızlığı, padişah, halife, hükümet, bunların hepsi anlamını yitirmiş bir takım manasız sözlerdi... Efendiler, bu durum karşısında tek bir karar vardı. O da millet egemenliğine dayanan, tam bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak. İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz uygulamaya başladığımız karar, bu karar olmuştur. Esas, Türk milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşamasıdır. Bu esas ancak tam bağımsızlığa sahip olmakla sağlanabilir. Ne kadar zengin ve müreffeh olursa olsun, istiklâlden mahrum bir millet, medenî insanlık karşısında uşak olmak mevkiinden yüksek bir muameleye lâyık olamaz... Oysa Türkün haysiyeti ve izzetinefis ve kabiliyeti çok yüksek ve büyüktür. Böyle bir millet esir yaşamaktansa mahvolsun daha iyidir. *Öyleyse,* ya istiklâl ya ölüm!"[1]

Atatürk'ün bu tabloyu Millî Mücadele bittikten 4-5 yıl sonra çizmiştir. Ancak burada olayların sonucuna göre bir yorum yaptığını düşünmek yanıltıcıdır. Sürece baktığımızda da Anadolu'daki hareketin, biraz da Atatürk'ün yönlendirmesiyle millet egemenliğine dayalı yeni bir Türk devletine doğru gittiğini görmemek mümkün değildir. Kaldı ki, İstiklal Savaşı'nın askeri anlamda başarıyla gelişmesine paralel olarak millet egemenliği yönündeki eğilimler ve bunları destekleyen kararlar artmıştır.

Anadolu hareketinin mahiyetini ve hedefini en iyi gözlemleyen otoriteler İtilaf Devletleri'nin Türkiye'deki temsilcileri olmuştur. İngiliz, Fransız ve İtalyan askeri ve sivil yetkililer, Millî Mücadele'nin askeri amacıyla birlikte egemenliği kullanma noktasında da İstanbul hükümetinden başka bir yönde gelişmekte olduğunu son derece net bir şekilde gözlemlemişler ve bunu raporlarında dile getirmişlerdir.

I. Millî Mücadele Döneminde Rejim Tartışmaları

İtalyanlar, Anadolu'daki gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. Savaşı takip etmelerinin anlaşılır yönleri bulunmaktadır. Her şeyden önce Anadolu'da görünüşte Yunanlara aslında bütün işgalcilere karşı verilen mücadelenin nasıl bir seyir takip edeceği ve başarılı olup olmayacağı doğrudan kendilerini de ilgilendiriyordu. Bunun detaylarına girmeden söz etmek istediğimiz diğer husus bu mücadelenin nasıl bir karakter taşıdığı noktasında İtalyan asker ve sivil makamlarının gözlem ve tespitleridir.

---

1 Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk-Söylev**, C I, 1919-1920, TTK Yayını, Ankara 2019, s. 14-18.

İtalyan kamuoyunda Türkiye'de yeni rejimin ne olacağına dönük tartışma ve tahminlerin evveliyatının olduğu anlaşılıyor. Daha 1919'da Corriere della Sera gazetesinde bu yönde bir habere rastladık. Adı geçen İtalyan gazetesi 24 Nisan 1919 tarihli sayısında "Türkiye'de Cumhuriyet Mi? başlığıyla ve Yunan kaynaklarına dayalı olarak Paris'ten aldığı bir haberi sütunlarına taşıdı. İstanbul'da ciddi düzensizlik olduğunu yazan gazete İttihat ve Terakki partizanlarının Türk hükümetine karşı ayaklanacağı ve Cumhuriyet'i ilan edecekleri görüşünü dile getirmiştir. Bu gelişmeleri kendileri açısından değerlendiren İtalyan gazetesi, hiçbir yabancı uyruklunun taciz edilmeyeceğini, hareketin açıkça içsel ve hükümet karşıtı bir karaktere sahip olduğu tespitinde bulunmuştur.[2]

La repubblica in Turchia ?

Parigi, 23 aprile, notte.

Secondo notizie da Salonicco, trasmesse da Atene ai giornali di qui, sarebbero scoppiati a Costantinopoli gravi disordini. I partigiani del Comitato Unione e Progresso si sarebbero sollevati contro il Governo turco ed avrebbero proclamata la repubblica.

Nessun suddito estero sarebbe stato molestato. Il movimento avrebbe un carattere nettamente interno e antigovernativo.

"Türkiye'de Cumhuriyet Mi? (Corriere della Sera, 24 Nisan 1919)

İtalyan makamları ve kaynakları, Türklerin işgalcilere karşı silahlı bir direnişe geçmelerinde kırılma noktası olarak İzmir'in işgalini kabul etmektedir. İzmir'in kanlı bir şekilde ve Yunanlar tarafından işgaliyle başlayan süreç İtalyanlar tarafından gerçekçi bir şekilde tespit edilmiştir. İtalyanların üzerinde durduğu husus, Yunan işgaline karşı Türklerin başlattığı direniş hareketidir. İtalyanlar, "Türk çeteleri" (bande turche) şeklinde söz ettikleri Kuva-yı Milliye'nin İstanbul Hükümeti ile bağlantısını da irdelemişlerdir. Rodos'taki Doğu Akdeniz Seferi Kuvvetler Komutanı General Giuseppe Battistoni, Başkomutanlığa 11 Haziran 1919'da gönderdiği telgrafta "bu çetelerin hükümetlerinin emriyle veya yerel makamlarıyla uyum içinde hareket ediyor gibi görünmedikleri"[3] tespitinde

2 **Corriere della Sera**, 24 Aprile 1919.

3 **Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito**, (**USSME**,), E3-4/3.

bulunmuştur. Anadolu'daki İtalyan makamları ve kamuoyu, Kuva-yı Milliye'den söz ederken, lideri hakkında da çeşitli yorumlar yaptılar. Bu noktada tahmin edileceği gibi Mustafa Kemal Paşa ismi gündeme gelmektedir. Mustafa Kemal Paşa ve Kuva-yı Milliye arasındaki organik bağ dile getirilirken[4], İstanbul hükümetiyle ilişkiler de irdelenmiştir. 3 Temmuz 1919 tarihli bir belgede, "Mustafa Kemal Paşa'nın, Osmanlı hükümetine isyan ettiği ve Anadolu'daki çeteleri örgütlediği"[5] yazılmıştır. Yüksek Komiserlik görevini yürütmekte olan Mario Arlotta da 3 Temmuz 1919'da Dışişleri Bakanlığına gönderdiği telgrafta Anadolu hareketi hakkında bazı değerlendirmelerde bulunmuştur. Hükümet ve Müttefik çevrelerinde, Çanakkale müdafii ve geçenlerde İstanbul tarafından Anadolu'ya 9. Ordu Müfettişi olarak gönderilen Mustafa Kemal Paşa tarafından organize edilen milliyetçi hareketin Sivas'ı merkez olarak seçmesinin alarm etkisi yarattığını belirtmiştir. İtalyan diplomat, "Kemal'in hareketinin İstanbul hükümetine isyan eden ihtilalci bir hareket karakteri gösterdiği" kanaatindedir. Ona göre "Mustafa Kemal Paşa tarafından idare edilen düzenli ordu birlikleriyle çetelerin sayısı 100 bine ulaşmıştır."[6]

İtalyan makamları ve basını, 1919 yazından itibaren Türkiye'deki gelişmeleri daha yakından ve daha önemlisi, bilhassa basın açısından söyleyebiliriz, kendi kaynaklarıyla takip etmeye başladılar. Millî Mücadele'nin dönüm noktaları ve aşamaları hakkında daha sağlıklı yorum ve değerlendirmeler yapıldığı görülmektedir. İtalyan kaynakları Anadolu hareketinin teşkilatlanma ve merkezileşme sürecinde çok önemli bir yere sahip olan Erzurum Kongresi (23 Temmuz-7 Ağustos 1919) hakkında fazla bilgi vermemiştir. Daha çok Sivas Kongresi ya da iki kongreden birlikte söz etmişlerdir. Yalnızca Türkiye'deki İtalyan askerî ve sivil yetkililerinin değil, kamuoylarının da dikkatlerinin Anadolu'ya çevrildiği olay, Sivas Kongresi'dir. 4-11 Eylül 1919'da toplanan kongrede alınan kararları "çok önemli" notuyla Dışişleri Bakanı'na gönderen Yüksek Komiser Felice Maissa, Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Sivas'ta, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti (Associazione della Difesa dei Diritti dell'Anatolia e della Rumelia) haline getirildiğini de eklemiştir.[7] 12 Eylül tarihli

4 "Anadolu'da Yunanlara karşı savaşan güçler, Mustafa Kemal Paşa'nın bir ordu haline getirmeye çalıştığı düzensiz birliklerdir" tespiti de yine Anadolu'daki İtalyan askeri yetkilileri tarafından yapılmıştır. **USSME**, E3-8/4.

5 **USSME**, E3-11/2.

6 **USSME**, E-8-84/17.

7 **Archivio Storico Diplomatico Ministero degli Affari Esteri**-Affari Politici (**ASDMAE**-AP), 1919-1930, Busta: (Bu). 1643-7737.

başka bir belge de Sivas Kongresi'nde genişletilen Heyet-i Temsiliye'den söz edilmiştir. "Milliyetçi hareketi idare eden bu kurulun üyelerinin Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerinin üyeleri olduğu ve alt birimlerinin bütün Anadolu'da örgütlendiği" anlatılarak, İtalyan işgalinde bulunan Çine, Milas, Marmaris, Fethiye, Kaş ve Antalya'da da kurulduğu belirtilmiştir.[8]

Bu noktada bir İtalyan yazarın dikkat çekici bir tespitine yer vereceğiz. 1913'te ve 1919'da Anadolu'ya birkaç kez gelen ve Antalya'nın işgal edildiği dönemde şehirde bulunan Prof. Biagio Pace, ülkesine döndükten sonra, Anadolu'daki İtalyanların durumu hakkında bir makale yazmıştır. Şubat 1920'de yayınlanan bu makalede Pace, Sivas Kongresi'ni, "Eylül Devrimi" (La rivoluzione del settembre)[9] olarak değerlendirmiştir. Askeri Ataşe Albay Umberto Vitale, 26 Eylül'de Roma'ya gönderdiği başka telgrafta, görüştüğü İngiliz Generali George Milne'in, kendisinin, Mustafa Kemal'in partisinin arkasında Türk halkının güçlü bir desteği olduğu fikrini teyit ettiğini[10] yazmıştır. 1 Ekim 1919'da İstanbul'dan Roma'ya gönderilen telgrafta, "Anadolu'da Mustafa Kemal'in milli müdafaa adıyla hareket eden çeteleri, hükümet yetkililerinin yerini alıyorlar"[11] şeklinde bir tespit yapıldı.

Corriere d'Italia gazetesi "Türkiye'de Devrim Mi?" başlıklı haberinde müttefiklerin İstanbul'u işgalinden sonra Anadolu hareketiyle İstanbul Hükümeti arasında yaşanan görüş ayrılığının derinleşmesine dikkat çekti. Sultan'a bir telgraf gönderen Mustafa Kemal Paşa'nın merkezi hükümetle bütün ilişkilerini keseceğini çünkü İstanbul'un işgalinden sonra hükümetin artık müttefiklerin esiri haline geldiğini ve Sultan'ı halife olarak tanımaya devam edeceğini yazdığını aktardı. Gazete, Ankara'da toplanacak Meclis'in "Kurucu Meclis" olarak çalışacağını ve her türlü kararı alacağını ilave etti.[12]

İtalyanların Meclis'in açılmasından sonra Anadolu hareketinin yönetim merkezinin Ankara olduğu ve başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın giderek güçlendiği yönündeki kanaatleri kimi zaman ironik tespitlere de yol açmıştır. Yüksek Komiser Felice Maissa, Dışişleri Bakanına 11 Eylül 1920'de gönderdiği yazıda, farkında olmadan ciddi bir hatayla birlikte doğru bir önsezide bulunmuştur. İtalyan diplomat Mustafa Kemal Paşa'dan "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı"

8 **USSME**, E3-14/4.

9 Biagio Pace, "Per la nostra posizione in Asia Minore", **Rivista Coloniale**, -XV-, (Febbraio 1920), s. 69.

10 **USSME**, E-8-87/16.

11 **USSME**, E-8-87/16.

12 **Corriere d'Italia**, 2 Aprile 1920.

(presidente della repubblica turca) olarak söz etmiştir. Yazıda Paşa'nın 5 Ağustos 1920'de, Yunan işgal bölgelerine milliyetçilerin uçaklarla atacakları bildirileri "cumhurbaşkanı olarak" imzaladığı bildirilmiştir.[13]

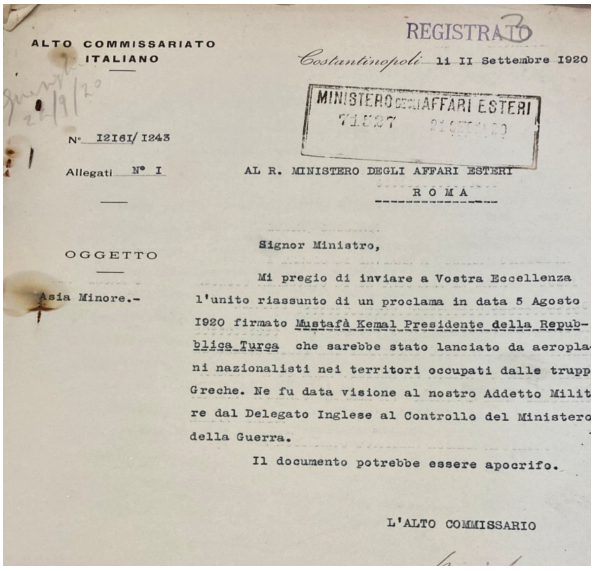

ALTO COMMISSARIATO
ITALIANO

REGISTRATO

Costantinopoli li 11 Settembre 1920

MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

N° 12161/1243

Allegati N° 1

AL R. MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI
ROMA

OGGETTO

Asia Minore.-

Signor Ministro,

Mi pregio di inviare a Vostra Eccellenza l'unito riassunto di un proclama in data 5 Agosto 1920 firmato Mustafà Kemal Presidente della Repubblica Turca che sarebbe stato lanciato da aeroplani nazionalisti nei territori occupati dalle truppe Greche. Ne fu data visione al nostro Addetto Militare dal Delegato Inglese al Controllo del Ministero della Guerra.

Il documento potrebbe essere apocrifo.

L'ALTO COMMISSARIO

Yüksek Komiser Felice Maissa'nın Mustafa Kemal Paşa'dan "Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı" olarak söz ettiği 11 Eylül 1920 tarihli yazısı. (**ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1651-7753.)

İtalyan makamları arasındaki yazışmalarda bu gibi yanlışlıklar yapılmasına rağmen, savaş devam ederken, üstelik Yunan ordusunun büyük bir taarruza hazırlandığı günlerde İtalyan diplomatlar, Türkiye'de gizliden gizliye yaşanmakta olan bir rekabete dikkat çektiler. Büyükelçi Camillo Garroni, 4 Haziran 1921'de Dışişleri Bakanı Carlo Sforza'ya gönderdiği "saltanatın kaldırılması söylentileri" konulu telgrafta şunları yazdı: "Saray çevrelerinde, Türkiye'deki durum ve halkın kendisine duyduğu güvensizlik yüzünden padişahın cesaretinin kırıldığına dair söylentiler var. Ankara Hükümeti'nin Sovyetler gibi hareket etmesinden ve hanedanlığın kaderinden korkuluyor. Padişah'ın şimdi bu durumun sorumluluğunu, milliyetçilere karşı uzlaşmaz bir politika izlediği için Damat Ferid'e yüklemeye çalışacağı ve İmparatorluğun ve Hanedanlığın kurtuluşu için ihtiyaç duyulması halinde tahttan çekilmeye hazır olduğunu anladığı söyleniyor."[14]

13 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1651-7753.

14 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1663-7779.

II. Saltanatın Kaldırılması ve Sonrası

1922 yılında Türkiye gibi İtalya da tarihi günler yaşadı. Üstelik Türk zaferi ve sonrasındaki gelişmelerle İtalya'da yeni bir yönetime doğru gidiş aynı günlere rastlar. Türkiye'de saltanatın kaldırılması tartışılırken İtalya'da da yeni hükümetin kurulması ve göreve başlaması tartışılmaktaydı. Dolayısıyla hem saltanatın kaldırılması ve hem de sonraki yıl Cumhuriyet'in ilanı günleri İtalya'daki tarihi günlerle çakıştı. Bu ister istemez İtalyan kamuoyunun Türkiye'deki gelişmelerden çok iç gelişmelere ağırlık vermesi sonucunu doğurdu. Bununla birlikte İtalyan kamuoyu Türkiye'deki tarihsel süreci görmezden gelmedi.

Türk ordunun parlak zaferinin Türkiye'deki siyasi gelişmeleri ve Sultan'ın geleceğini de etkileyeceğinin farkında olan İtalyan gazeteleri bunu haberlerine ve manşetlerine yansıttılar. L'Idea Nazionale 28 Eylül'de "Kemal Paşa Sadrazam Mı?" başlığıyla önemli bir haber yayınladı. İzmir'den aldığı bir telgrafa dayandırılan haberde, Mustafa Kemal Paşa'nın ne pahasına olursa olsun İstanbul'a varacaklarını ilan ettiğini yazdı. Manşetteki haberini açıklayan gazete, sultanın tahttan feragat edeceği haberinin kesinleştiğini ve bunun gerçekleşmesinden sonra sultan olacak Veliaht Abdülmecit'in derhal Mustafa Kemal Paşa'yı sadrazam olarak görevlendireceğini yazdı.[15]

Kemal Pascià Gran Visir?

SMIRNE, 27, mattina.

Mustafa Kemal Pascià ha dichiarato che intende arrivare a Costantinopoli a qualunque costo.

In una conversazione al quartier generale Kemal ebbe pure a dire che nessuna forza umana può fermare la nazione turca sulla via della vittoria. « Non possiamo lasciare sotto il giogo straniero milioni di fratelli. Non è nostra la responsabilità della guerra che non ci sarebbe stata se un elementare senso di rispetto della nazionalità turca non l'avesse resa necessaria. A Costantinopoli nessuno deve temere il nostro arrivo. La libertà degli Stretti la tuteleremo meglio noi che non una potenza interessata direttamente ».

Nel mondo mussulmano l'adorazione per Kemal è immensa. Non c'è turco che non porti all'occhiello il ritratto del liberatore.

La notizia del nuovo sconfinamento turco nella zona neutra, ove sono entrati due reparti di cavalleria, suscita apprensioni.

Il corrispondente del « Times » dice però che non crede che i turchi vogliano fare la guerra alla Gran Bretagna per il possesso degli Stretti, perchè è più conveniente per loro prendersi pacificamente Costantinopoli, Adrianopoli e la Tracia.

Si conferma intanto la notizia che il Sultano abdicherebbe. Gli succederebbe il Principe ereditario il quale nominerebbe subito Gran Visir Kemal Pascià.

"Kemal Paşa Sadrazam Mı?" (L'Idea Nazionale 28 Eylül 1922)

15 **L'Idea Nazionale**, 28 Settembre 1922.

30 Eylül 1922 tarihli bazı İtalyan gazeteleri Sultanın tahttan feragat ettiğini yazdılar.[16] Bu haberin doğru olmadığı yine aynı gazetelerin haberleriyle anlaşılmasına rağmen Ekim'in ortalarına doğru benzer haberlerin tekrarlandığı görülmektedir. Üstelik birbirini destekleyen farklı gazetelerin haberleriyle. O haberlerden bir gün önce başka bir İtalyan gazetesi Corriere d'Italia, Sultan Vahidettin'in, 10 Ekim günü Türk zaferini kutlamak için yapılan törene giderken kalabalığın, Sultan'ı alkışlamak ve tezahürat yapmak yerine "Yaşasın Kemal Paşa" diye bağırdığını bildirdi.[17] Bu haberden birkaç gün sonra pek çok İtalyan gazetesi, Sultan Vahidettin'in Veliaht Abdülmecit Efendi lehine tahttan feragat ettiğini yazdı. İngiliz Morning Post gazetesine dayandırılan ve Vahidettin'in özgeçmişi hakkında da bilgi verilen haberlerde Sultan'ın kesin olarak tahttan feragat ettiği ve Büyük Millet Meclisi'nin de bu feragatı kabul etmeye karar verdiğini duyurdular.[18] Bu haberi diğer gazetelerle birlikte yayınlayan İtalya Sosyalist Partisi'nin yayın organı Avanti!, aynı gün "Kemal, Sultan'ın kararnamelerini iptal etti" başlıklı bir habere daha yer verdi. Bunda Ankara Meclisi'nin, 16 Mart 1920'den itibaren Sultan Hükümeti tarafından yapılan bütün antlaşmaları, sözleşmeleri ve kararları geçersiz saydığı ve iptal ettiği bildirildi.[19]

Sultan'ın tahttan feragat ettiği haberinin gerçeği yansıtmadığını biliyoruz. Fakat süreç Sultan Vahidettin hakkında Ankara Meclisi'nin karar vermek zorunda kalması yönünde gelişti. Aslında Ankara Hükümeti tarafından Trakya'yı teslim almakla görevlendirilen Refet Paşa'nın 19 Ekim 1922 günü İstanbul'a gelmesi, Sultan için de karar zamanının yaklaştığını göstermekteydi. İstanbul'da Ankara Hükümeti'nin temsilcisi olarak bulunan Refet Paşa'nın siyasi faaliyetlerini bu açıdan gözlemleyen İtalya Büyükelçisi Camillo Garroni, Roma'ya Dışişleri Bakanı'na 27 Ekim 1922'de gönderdiği telgrafta Refet Paşa'nın Osmanlı anayasasının geleceği hakkında yaptığı açıklamayı tahlil etti. Teoriye göre gelecekte Osmanlı anayasası, doğrudan Meclis tarafından, seçilen veya kendisine karşı sorumlu olan komiserler aracılığıyla uygulanan egemenlik ilkesine dayanacak. Osmanlı hanedanı kalacak ve padişahın onuru tamamen temsili bir karakterle korunacak. Garroni'nin yazdıklarına göre Hilafet, saltanattan ayrılacak ve halife tüm İslam dünyasının oylarıyla seçilecek. İstanbul, hilafetin

16 **Avanti**, 30 Settembre 1922, **Corriere d'Italia**, 30 Settembre 1922; **L'Idea Nazionale**, 30 Settembre 1922.

17 **Corriere d'Italia**, 12 Ottobre 1922.

18 **Avanti!**, 12 Ottobre 1922; **Il Giornale d'Italia**, 12 Ottobre 1922; **L'Idea Nazionale**, 12 Ottobre 1922; **Corriere d'Italia**, 12 Ottobre 1922; **Il Secolo**, 13 Ottobre 1922.

19 **Avanti!**, 12 Ottobre 1922.

merkezi olarak kalacak, hatta iki makamın aynı kişide toplanmasına çalışılacak. Garroni, Refet Paşa'nın, "Ankara'nın İstanbul'da sadece sivil hükümeti sürdürme niyetinde olduğunu, askeri kurumların ise Boğazlara ve İstanbul'a yönelik askeri hareket durumu nedeniyle karargâhlarını Anadolu'da bulunduracağını başka bir vesileyle beyan etmesi de ilgi çekicidir"[20] diye not etti.

Roma'ya gönderdiği başka bir telgrafta Refet Paşa'nın 31 Ekim 1922 günü Sultan tarafından kabul edildiğini bildiren Garroni, bunun Damat Ferid'in politikalarını haklı çıkarmaya çalışan bir eylem olduğunu yazdı. Devamında Refet Paşa'nın en sonunda Sultan'a Tevfik Paşa hükümeti yerine başka bir Kemalist grubu iktidara getirerek Ankara ile İstanbul arasındaki ikiliğe son verip vermeyeceğini sorduğunu, padişahın, Tevfik Paşa'yı istifaya zorlayamayacağını ancak kendisiyle istenilen anlamda konuşacağını cevabi olarak söylediğini kaydetti.[21]

Garroni, Roma'ya 31 Ekim 1922'de Hamit Bey'in kendisine, İstanbul Hükümeti'nin, Ankara Hükümeti'nin Sultan Hükümeti'yle anlaşmasını sağlamak niyetinde olduğunu söylediğini bildirdi. Garroni, Hamit Bey'in, şayet İstanbul heyeti de Lozan'a davet edilirse Ankara heyetinin geri çekileceğini söylediğini de ekledi. İtalya elçisinin şahsi fikri, iki hükümetin sonunda birbirini anlayacağı ve İstanbul heyetinin Ankara tarafından hoş görüleceği yönündeydi.[22]

Oysa süreç hiç de Garroni'nin öngörüleri doğrultusunda gelişmedi. Sadrazam Tevfik Paşa'nın 17 Ekim 1922'de Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği, Barış Konferansı'nda iki hükümetin ortak temsil edilmesi yönündeki telgrafıyla İtilaf Devletleri'nin barış konferansına Ankara ile İstanbul hükümetinin de davet edilmesi saltanat hakkında karar vermesini hızlandırdı. Meclisin 1 Kasım 1922 günü saltanatı kaldırması İtalyanlar tarafından çeşitli açılardan ele alındı. Garroni, Roma'ya 3 Kasım'da, "Büyük Millet Meclisi dün, İstanbul Hükümeti'nin yok sayıldığını ilan etti" [23] diye yazdı.

İtalyan basını da bu tarihsel kararı değerlendiren yazılar yayınladılar. La Stampa gazetesi "Türkiye'de saltanatın sonu" başlıklı yazısında Havas ajansından aldığı bir haberi yayınladı: "Büyük Millet Meclisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu devirdi ve kendisini onun varisi ilan etti."[24] L'Idea Nazionale, gelişmeleri

---

20 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1680-7822.

21 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1680-7822.

22 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1680-7822.

23 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1680-7822.

24 **La Stampa**, 4 Novembre 1922.

"Osmanlı Hükümeti Ankara tarafından devrildi" başlığıyla duyurdu. Ankara Hükümeti, İstanbul'un imzaladığı antlaşmaların geçersiz olduğunu ilan etti diye yazan gazete, Meclis'te saltanatın kaldırılması için yapılan tartışmalara da yer verdi. Barış Konferansı'nda Türkiye'yi temsil edecek Rıza Nur Bey'in verdiği önergenin Meclis tarafından kabul edilmesiyle, egemenliğin millete devredilmesi ve hükümetin İstanbul'da, Müttefik kuvvetler ayrılana kadar bir "komiser" görevlendirilmesine karar verildi.[25]

La fine del Sultanato in Turchia

Come la Grande Assemblea Nazionale di Angora ha decretato il rovesciamento dell'Impero e l'elettività del Califfato nella famiglia degli Osman

PARIGI, 3, notte.

L'« Agenzia Havas » riceve da Angora: L'Assemblea Nazionale ha rovesciato l'Impero Ottomano, e se ne è proclamata erede. Il Governo di Angora annuncia che considera nulli e non avvenuti i trattati e le convenzioni conclusi dal 16 marzo 1920 dal Governo di Costantinopoli.

(Ag. Stefani).

I due articoli di legge che stabiliscono la decadenza del Governo di Costantinopoli

Costantinopoli, 3, notte.

Si ha da Angora che la legge votata dalla grande Assemblea nazionale di Angora, con la quale viene dichiarata la decadenza del Governo di Costantinopoli, si compone dei due seguenti articoli.

Art. 1. — *A partire dal 16 marzo 1920, e per sempre, il Governo nazionale è rimesso nelle mani dell'Assemblea nazionale. Nessun'altra forma di Governo sarà riconosciuta, ed il popolo non riconoscerà nessuna autorità personale a Costantinopoli.*

Art. 2. — *Il Califfato continuerà a essere esercitato dalla casa di Osman, nella quale l'Assemblea sceglierà un principe di qualità morali, di mente e di condotta tali da renderlo degno della scelta. Il Governo turco sarà il principale sostegno del Ca-*

stabilimenti finanziari allo scopo di ottenere anticipi non impegnano in nessun modo il Governo della Turchia ».

La destituzione del Sultano da parte dell'Assemblea di Angora è il risultato finale della lunga rivalità che ha separato il Governo di Costantinopoli da quello nazionalista. Il Sultano ed i suoi ministri erano considerati da Mustafà Kemal e dai nazionalisti turchi come protetti dell'Inghilterra e delle altre potenze europee. L'invito al Governo di Costantinopoli alla Conferenza di Losanna ha fornito occasione all'Assemblea di Angora di pronunziare la rottura definitiva. Non è da nascondersi che quest'evento dimostra presso i Turchi disposizioni poco concilianti, e che esso deve essere considerato come la prova di una recrudescenza del nazionalismo, ciò che lascia scorgere negoziati difficili per la pace definitiva.

La Conferenza di Losanna rinviata al 25 novembre

(Servizio speciale della « Stampa »)

Parigi, 3, sera.

Secondo informazioni attinte ai Quai d'Orsay la Conferenza di Losanna a causa delle complicazioni diplomatiche e forse in seguito alla risposta ambigua di Angora, sarebbe stata rimandata al 25 novembre, invece del 15 come si era creduto fino ad ora.

La Stampa'nın "Türkiye'de saltanatın sonu" başlıklı haberi. (4 Kasım 1922)

La Stampa, Meclis'in saltanatı kaldırma kararı almasını ve yüzlerce yıllık hanedan yönetimine son verilmesini sürpriz olarak niteledi. Ancak "bu kararla imparatorluğun Cumhuriyet'e dönüştüğü" [26] tespitinin altı çizilmelidir. Corriere della Sera, saltanatın kaldırılmasını "Millet Meclisi, Osmanlı İmparatorluğu'nu devirdi ve kendisini varisi ilan etti"[27] şeklinde duyurdu. Oriente Moderno dergisi de süreci "Ankara Büyük Millet Meclisi'nin kararı" başlığıyla haberleştirdi. Saltanatın kaldırılmasını Ankara Büyük Millet Meclisi'nin 1 Kasım'da gerçekleştirdiğini ve Rıza Nur Bey'in sunduğu ve 68 milletvekilinin desteklediği kanun teklifinin kabul edildiğini belirten dergi, kabul edilen kanunun maddelerini de verdi.[28]

25 **L'Idea Nazionale**, 4 Novembre 1922.

26 **La Stampa**, 5 Novembre 1922.

27 **Corriere della Sera**, 4 Novembre 1922.

28 **Oriente Moderno**, Anno 2, Nr. 7 (15 Dicembre 1922), s. 402-412.

Bazı gazeteler ve gazeteciler bu önemli olay hakkında ayrıca değerlendirmeler yaptılar. L'Idea Nazionale, saltanatın kaldırılmasını daha ayrıntılı bir şekilde ele aldığı diğer yazısında Ankara Milli Meclisi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu devirdiğini ve kendisini varisi ilan ettiğini duyurdu. Ankara Hükümeti'nin, İstanbul Hükümeti'nin 16 Marttan sonra imzaladığı antlaşma ve sözleşmelerin yok hükmünde olduğunu açıkladığı bilgisine de yer veren gazete, hilafetin devam edeceğini öngören kanun maddelerini yayınladı. Bu maddelerin kabul edilmesinin 101 pare top atışıyla selamlandığını duyuran İtalyan gazetesi, Ankara sokaklarında sevinç gösterileri yapıldığını bildirdi. Sultan'ın durumunu da irdeleyen L'Idea Nazionale, bu kararın İstanbul'da büyük bir yankı yarattığını yazdı. Sultan'ın önemli bütün şahısları, Ankara hükümetinin bu kararına karşı nasıl hareket edilmesi gerektiği konusunda önerilerini almak üzere sarayında topladığını haber verdi. Gazete son olarak 36 sultanla ülkeyi yöneten bir hanedanlık rejiminin sona erdiğini ve yeni bir tarihin başladığını dile getirdi.[29]

Türk milliyetçiliğinin Türkiye'nin efendisi olduğunu başlığında belirten İtalyan milliyetçisi Francesco Coppola, alt başlık olarak "Devrim"i tercih etmiştir. Türkiye'de yaşananları ve saltanatın kaldırılmasını hakiki bir devrim olarak nitelemiştir. Mütarekeden sonra İstanbul hükümetinin aczine işaret eden yazar tek gerçek Türk hükümetinin Anadolu'daki "asilerin" hükümetini olduğunu belirtmiştir. Sultan Hükümeti'nin yabancıların esiri olduğunu düşünen milliyetçilerce kararlarının kabul edilmediği anlatılmıştır. Yakın geçmişi Kemalist-Bolşevik ilişkileri bağlamında ele alan yazar, Kemalist liderlerin ellerine geçen barış fırsatını kaybetmek istemediklerine belirtip üç yıldır Batı emperyalizmine karşı demokratik bir tarzda yürütülen bağımsızlık savaşının Yunanlara karşı kazanılan zaferle tamamlandığını ve böylece milli Türkiye'nin bir güç haline geldiğini ifade etmiştir. Türkiye'nin halife-sultan sayesinde üç yıldır yüz milyonlarca Müslümanın İslam'ın kalbi haline geldiği, saltanatın kaldırılıp hilafetin bırakılmasıyla Türkiye'nin İslam dünyasıyla dayanışmasının devam edeceğine işaret edilmiştir.[30]

Corriere della Sera'da Arnaldo Fraccaroli de bir analiz yazısı yayınladı. Türkiye'de tarihi günlerin yaşanmakta olduğuna dikkat çeken gazeteci, Ankara Meclisi'nin tarihi bir karar alarak saltanatı kaldırdığını yazdı. İstanbul Hükümeti'nin, barış konferansına Ankara Hükümeti'yle anlaşarak gitme teklifinin

29 **L'Idea Nazionale**, 5 Novembre 1922.

30 Francesco Coppola," Il nazionalismo turco padrone della Turchia", **L'Idea Nazionale**, 5 Novembre 1922.

süreci başlattığını anlatan gazeteci, bu teklifin Ankara'da tepkiyle karşılandığını ve gülünç bulunduğu belirtti. Buna sebep olarak Sultan Hükümeti'nin var olmadığını gösteren Fraccaroli, Sıhhiye Vekili Rıza Nur'un önergesiyle, saltanatın kaldırıldığını ve İstanbul'un, Ankara hükümetinin basit bir vilayeti olduğunun ilan edildiğini yazdı. Kararla, saltanatla hilafetin ayrıldığını hatırlatan İtalyan gazeteci, saltanatın kaldırılmasıyla artık saltanat ve saltanat kurumlarının var olmadığına ve millet adına ülkeyi yönetecek tek otoritenin Millet Meclisi olduğuna karar verildiği yorumunu yaptı.[31]

Saltanatın kaldırılmasını "Yeni Mekke" alt başlığıyla yorumlayan Arnaldo Cipolla da benzer ifadeler kullandı. Saltanatın kaldırılmasından sonra İstanbul'un İslam dünyasını temsil eden dini bir merkez haline geldiği tespitinde bulundu. Biraz daha ileri giden yazar İstanbul'u "İslam'ın Vatikan"ı olarak niteledi.[32]

Saltanatın kaldırılmasından sonra yayınlanan yazısında Türkiye'deki gelişmeleri irdeleyen Cesare Spellazon, saltanatın kaldırılmasında Batı'nın tavrını eleştirmiştir. Gazeteci, Batı'nın, işini kolaylaştırmak için Lozan'a iki Türk heyeti davetine karşı büyük zafer kazanmış Ankara Hükümeti'nin menfaatleri doğrultusunda hareket ettiğine dikkat çekmiştir. Yazar, meclisin saltanatı kaldırma kararını aslında, bir yıl sonra adı konacak cumhuriyetin doğuşu olarak değerlendirmiştir.[33]

Son olarak Vahidettin'in İngilizlere sığınarak Türkiye'yi terk etmesinin de İtalyan basınında yer bulduğunu hatırlatalım. Daha bu sığınma ve İstanbul'dan kaçma meydana gelmeden de bu yönde haberlere rastlanmaktadır. Mesela 8 Kasım tarihli L'Idea Nazionale gazetesi "Sultan kaçmaya çalışıyor" başlıklı haberinde, Vahidettin'in şehri terk etmeye çalıştığını fakat halkın ona engel olduğunu"[34] yazdı. 9 Kasım tarihli L'Idea Nazionale gazetesi bu yönde bir haberi "Sultan bir İngiliz gemisinde mi?" şeklinde verdi. Fransız Petit Parisien'in İstanbul muhabirinin bildirdiğine göre Sultan, Boğaz'da bir İngiliz gemisinde güvenlik altında bulunuyordu. Haberin devamında aynı muhabirin bildirdiğine göre son itişmeler esnasında iki jandarma Türklerin saldırısı sonucu yaralandı.[35] Gazeteler, 17 Kasım'da İstanbul'dan aldıkları telgrafla "Eski sultan bir İngiliz gemisiyle İstanbul'dan kaçtı" başlığıyla bu kaçışı şöyle duyurdular: "Sultan bu

31 Arnaldo Fraccaroli, "Le storiche giornate in Turchia", **Corriere della Sera**, 4 Novembre 1922.

32 Arnaldo Cipolla, "Lo storico evento sul Bosforo", **La Stampa**, 5 Novembre 1922.

33 Cesare Spellazon, "La repubblica di Angora", **La Stampa**, 17 Dicembre 1923.

34 **L'Idea Nazionale**, 8 Novembre 1922.

35 **L'Idea Nazionale**, 19 Novembre 1922.

sabah Britanya savaş gemisi Malaya ile derhal Malta'ya hareket edecek. Padişah tahtından çekilme niyetinde olmadığını açıkladı; ama şimdiki acil tehlike göz önüne alındığında, uzaklaşmak zorunda kaldı.[36]

III. Cumhuriyet'in İlanı ve Yankıları

Anlattığımız bu süreçten sonra İtalyan kamuoyunun dikkatinin çevrildiği yer Lozan'dır. Başlayan barış konferansını yakından takip eden İtalyan basını, Türkiye'deki gelişmelere de uzak durmamıştır. Özellikle barış konferansı bağlamındaki gelişmelere daha fazla ağırlık verilmiştir.

Türkiye'nin müstakbel rejimi hakkında başlayan tartışmalarda İtalyan gazetelerinden birisinin dikkatini çeken bir mülakatı söz konusudur. Amerikan New York Herald gazetesi, ismi belirtilmeyen bir muhabirini Mustafa Kemal Paşa ile mülakat yapması için Ankara'ya gönderdi. Bu haberi veren Corriere della Sera, Amerikalı gazetecinin Mustafa Kemal Paşa ile yaptığı mülakattan alıntılar yaptı. Paşa'nın Ankara'da sıradan bir milletvekili gibi yaşadığına dikkat çeken gazetecinin gelecekte Türkiye'de hükümet şeklinin ne olacağı sorusuna verdiği cevabı şu şekilde aktardı: "Kelimenin tam anlamıyla demokratik olacak. Halkın egemenlik haklarına sahip olacağı Meclis yönetimi olacak. Sistem hem Amerikan yönetim biçiminden hem de İsviçre'deki yönetim biçiminden farklılık gösteriyor, Türkiye'de bir başkan olmayacak."[37]

Konumuz bakımından hemen hemen önde gelen bütün gazetelerin yer verdiği gelişme, Mustafa Kemal Paşa'nın bir siyasi parti kuracağı ve adının Halk Fırkası olacağıdır. Bilindiği gibi Mustafa Kemal Paşa, 1923'ün başından itibaren Halk Fırkası kuracağından söz etmiş; seçimin yenilenmesi çerçevesinde 8 Nisan 1923'te yayınladığı beyannamede konumuzla ilgili olan şu ifadeleri kullanmıştır. "Yeni devre-i mesaide Meclisin ekseriyetini bu gaye etrafında toplamak ve memleketi hâkimiyet-i milliye dairesinde siyasi teşkilâta mazhar etmek için bir Halk Fırkası teşekkül edecektir. Mecliste elyevm müteşekkil Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, Halk Fırkası'na intikal edecektir."[38] Bu haber, pek çok İtalyan gazetesinde ilk sayfadan duyurulmuştur.[39]

---

36 **La Stampa**, 18 Novembre 1922; **L'Idea Nazionale**, 19 Novembre 1922.

37 **Corriere della Sera**, 26 Gennaio 1923.

38 **Hâkimiyet-i Milliye**, 9 Nisan 1923; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006, s. 397.

39 **Il Secolo**, 10 Aprile 1923; **Corriere Italiano**, 11 Aprile 1923; **La Tribuna**, 11 Aprile 1923; **L'Epoca**, 11 Aprile 1923; **Corriere d'Italia**, 11 Aprile 1923; **Il Giornale di Roma**, 11 Aprile 1923.

Mustafà Kemal fonda il "Partito del Popolo"

La Delegazione turca a Losanna

PARIGI, 10.

Il Matin ha da Costantinopoli:

L'Assemblea Nazionale designerà oggi i membri che devono comporre la Delegazione turca a Losanna.

La Delegazione, che sarà presieduta da Ismet Pascià, partirà — si crede — dopo la fine della settimana, se gli Alleati accetteranno la nota proposta. Il Governo ha deciso di non fare, per ora, alcuna concessione. Si tiene negli ambienti bene informati, che la Delegazione turca a Losanna debba subire gli effetti dello spirito di rivalità verificatosi col vivo nell'Assemblea Nazionale a proposito della prossime elezioni. Dopo 12 ore di deliberazione in casa di Reuf Bey ad Angora, Mustafà Kemal ed i suoi partigiani hanno formato un nuovo partito. In un manifesto questo partito che si chiama «Partito del popolo», dichiara che il dovere della prossima Assemblea sarà non di fare la guerra, ma di stabilire la pace. Il programma del partito comprende l'abolizione del sultanato, l'abolizione del servizio militare, e molte provvidenze da venire in aiuto agli ufficiali di riserva e ai funzionari che la condizione della pace lascerà senza impiego. Infine dovrebbe essere soppresso il gabinetto di Costantinopoli.

Si annuncia frattanto che le relazioni fra i turchi di Angora e i bolscevichi non sarebbero più cordiali come una volta. Il corrispondente del «Petit Parisien» da Costantinopoli telegrafa in proposito: «La settimana scorsa un piroscafo turco che fa servizio nel Mar Nero doveva da Trebisonda spingersi fino a Batum; ma le autorità bolsceviche negarono il visto dei passaporti agli uomini dell'equipaggio, e il piroscafo fu costretto a ritornare a Costantinopoli. Il Governo di Angora ha deciso che fino a quando l'incidente non sarà risolto, le navi russe non saranno più ammesse nei porti turchi.

Commenti francesi

Commentando le risposte fatte da Bonar Law alla Camera dei Comuni, il Journal» scrive:

E' fuori dubbio che Loucheur ha esposto agli statisti inglesi le sue vedute sulla situazione attuale e che ha pure indicato su quali basi vedesse [illegible] esercitare la collaborazione francese inglese. Ha probabilmente esposto concrete soluzioni e fatto cenno che le esercito, attualmente da parte del Governo francese. Gli è stato risposto che se fosse ufficialmente trasmesse dello stesso, il gabinetto inglese discuterebbe in merito, ed [illegible] sicurezza di giungere ad un accordo. Loucheur è partì per Parigi con l'intenzione di ritornare a Londra [illegible] tempo, munito di nuovi uffici per discutere con Bonar Law e i suoi colleghi.

I funerali delle vittime di Essen

Niente di nuovo si segnala nella situazione internazionale. Poca importanza hanno avuto le dichiarazioni di Bonar Law e nessun fatto nuovo si è prodotto in Francia o fuori. E' imminente l'arrivo di Theunis e di Jaspar e da questo incontro dei belgi con Poincaré, con Loucheur e, forse, con delegati italiani, si spera potrà sorgere qualche [illegible] sperata per [illegible]

Il federalismo in Jugoslavia

FIUME, 10

[illegible] Pasic, dopo avere [illegible] che anche l'attuale [illegible] democratico [illegible] federalisti [illegible] Serbia [illegible] Croazia [illegible] Slovenia [illegible] Bosnia [illegible] Presidente del Consiglio [illegible] Stojadinovic [illegible] Pasic

Bazı İtalyan gazeteleri 6 Ekim'de, Yugoslav kaynaklarının İstanbul'dan aldığı bir haberi alıntılayarak, Sultan taraftarlarının (Sultanisti) Cumhuriyet ilan edilmesine karşı olduklarını ve ordunun da Kemalistlere karşı silahlı bir harekete kalkışacaklarını iddia ettiler. Haberin devamında Kemalistlerin Ankara'da saltanat taraftarlarına karşı büyük bir hareket başlatarak pek çok tutuklama yaptıkları ileri sürüldü. İtalyan gazeteleri, Türkiye'nin başka bölgelerinde de saltanatçıların isyancı hareketlerinin etkileyici boyutlara ulaştığını ileri sürdüler.[43]

Roma Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekaleti'ne gönderilen yazıda yukarıdaki haber iletildi. Elçilik Ankara'ya 6 Ekim'de gönderdiği telgrafta Corriere Italiano gazetesinde 6 Ekim'de yayınlanan haberin kupürünü de iliştirdi. Elçilik bu haberi şöyle bildirdi: "Cumhuriyet inkılâbına muhalif ve saltanata sadık Türk kıtaatı isyanının teyit ettiği ve asilerin silahla Kemalist kuvvetlerine saldırdıkları ve Kemalistlerin vaki bir mukabil silahlı harekete hazırlanmakta oldukları ve Ankara'da saltanat taraftarlarının tevkif edildiği ve diğer havalide isyanın şayan-ı dikkat bir nispet aldığı bildirilmektedir."[44] Elçiliğin Ankara'dan beklediği açıklayıcı bilgi ertesi gün geldi. İsmet Paşa imzasıyla 7 Ekim'de verilen cevapta İtalyan gazetesinde yer alan haber yalanlanarak şunlar yazıldı: "Ne böyle bir isyan zuhur etmiş ne de muamelata lüzum görülmüştür. Türkiye'de saltanat taraftarı yoktur. Türkiye hükümetinin şekl-i idaresi cumhuriyet olacaktır. Keyfiyetin yakında tespit ve ilan olunması mukarrerdir."[45]

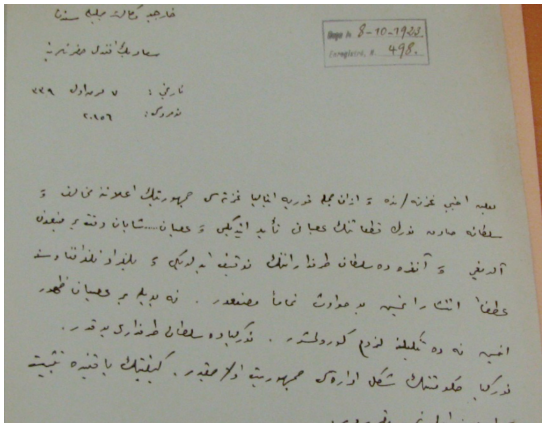

İsmet Paşa'nın Türkiye'de hükümet şeklinin cumhuriyet olacağını bildirdiği 7 Ekim 1923 tarihli yazısı. (**TCRBA**, K. 160, D. 1.)

43 **Corriere d'Italia**, 6 Ottobre 1923; **Corriere Italiano**, 6 Ottobre 1923.

44 **Türkiye Cumhuriyeti Roma Büyükelçiliği Arşivi** (**TCRBA**), Kutu. (K.), 160, Dosya: (D.), 1.

45 **TCRBA**, K. 160, D. 1.

"Diplomatik temsilcilikler Ankara'ya mı taşınacak?" diye soran Corriere Italiano gazetesi, Müttefik kuvvetlerin İstanbul'u terk etmesinden sonra ortaya çıkan durumu inceledi. Lozan Barış Antlaşması'nın yalnızca Yunanistan ve "Osmanlı Hükümeti" tarafından onaylandığına dikkat çekerek henüz üç İtilaf Devleti'nin onaylamadığını belirtti. Bunun Türkiye ile kurulacak resmi ilişkileri etkilediği görüşüne dile getiren gazete, yeni devletin başkenti Ankara olursa yabancı misyonun oraya taşınması gerekeceğini yazdı. Bunu şöyle izah etti: "Görünüşte basit olan bu sorunun, özellikle Ankara ile iletişimin zorlukları göz önüne alındığında aslında çok karmaşık olduğu açıktır. Başkent değişikliğine rağmen İstanbul'un coğrafi konumu ve temsil ettiği ticaret merkezinin öneminden kaynaklanan özel durumunu yine de koruyacağı gerçeği ortadadır."[46]

Hem saltanatın kaldırıldığı dönemde İtalya'da yaşanan önemli siyasal hareketler, hem de sonraki yıl, cumhuriyetin ilan edildiği günlerde İtalya'da Faşizmin iktidara gelişinin birinci yılı kutlamalarındaki coşku, İtalyan kamuoyunu daha ziyade iç siyasetle ilgilenmeye yöneltti. Bu duruma rağmen, bazı İtalyan gazeteleri Türkiye'deki gelişmelere kayıtsız kalmadılar. Daha Ağustos 1923'te Il Secolo gazetesi, "Ankara, kesin olarak başkent olacak" başlıklı bir haber yayınladı. İngiliz Westminster Gazette'den aldığı habere göre Türkiye Büyük Millet Meclisi İkinci Başkanı Ali Fuat Paşa, hükümetin Ankara'yı başkent olarak seçmeye kesin olarak karar verdiğini açıkladı.[47] Ankara'nın başkent olarak seçilmesi de hemen haber oldu. L'Idea Nazionale gazetesi, "Türkiye'nin başkenti Ankara" başlıklı ve Ankara'dan 13 Ekim sabahı aldığı bir haberi, "Türk Hükümeti, Anayasaya eklediği bir maddeyle Türkiye'nin başkentinin Ankara'ya taşınmasına karar verdi"[48] şeklinde duyurdu. İtalyan gazetelerinde Ekim'in sonuna doğru Türkiye'deki gelişmeleri inceleyen yorumlar yayınlanmaya devam etti. Türkiye'deki vakıf rejimi hakkında alınan kararları inceleyen bir yazıdaki "Türk devriminin Fransız devriminin yeni bir versiyonu olduğu"[49] tespitinin altını çizmekle yetineceğiz.

Ekim 1923'ün son haftası Türkiye'de yaşanmakta olan rejim tartışmalarının yeni bir boyuta taşındığı ve köklü çözümün bulunduğu dönemdir. Yaşanmakta olan hükümet krizi İtalyan basınına çok fazla yansımadı. Sebebi aynı günlerde İtalya'da faşistlerin iktidara gelişinin birinci yıl dönümü olması nedeniyle yapılan kutlamalara ağırlık verilmesidir. Ancak Türkiye'deki İtalya Temsilciği

---

46 **Corriere Italiano**, 10 Ottobre 1923.

47 **Il Secolo**, 18 Agosto 1923.

48 **L'Idea Nazionale**, 14 Ottobre 1923.

49 **L'Idea Nazionale**, 20 Ottobre 1922.

gelişmeleri takip ederek Roma'yı bilgilendirdi. İtalya Temsilcisi Felice Maissa[50] 28 Ekimde Roma'ya Dışişleri Bakanlığına; "hükümetin istifasını sunduğunu, istifa nedeninin bakanların Meclisin güvenini kaybetmeleri olduğunu, istifanın kabul edildiğini ve ertesi gün Meclis'in yeni bakanları seçeceğini" bildirip İsmet Paşa'nın dışişleri bakanlığının onaylanacağı iddiasında bulundu.[51] Maissa'nın beklemediği ve tahmin etmediği bir gelişme yaşandı ve 29 Ekim 1923 günü Türkiye Büyük Millet Meclisi Cumhuriyet'i ilan ederek Mustafa Kemal Paşa'yı cumhurbaşkanı seçti.

Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçilmesinden sonraki süreç birkaç koldan gelişti. Ankara Hükümeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan (Adıvar) Bey, Cumhuriyet'in ilanını ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiğini İtalya Elçiliğine 30 Ekim günü bildirdi. Türkiye'deki İtalya temsilciliği aldığı bu bilgiyi Roma'ya hükümetine iletti. Aynı zamanda Türkiye'nin Roma Elçiliği de rejim değişikliğini İtalya Dışişleri Bakanlığı'na iletti. Bu gelişmeler karşılıklı tebrikleşmelerle devam ederken İtalyan basını da gelişmeleri haber ve yorumlarla okuyucularına aktardı.

Adnan Bey, İtalya Temsilcisi Maissa'ya 30 Ekim'de Türkiye'de cumhuriyetin ilan edildiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiğini bildirdi. Bu

---

50 Bu dönemde Felice Maissa'nın diplomatik unvanı hakkında yaşanan bir tartışmaya dikkat çekmek isteriz. Ankara hükümetinin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan Bey 22 ve 25 Ekim 1923 tarihli notalarında Maissa'ya "İtalya Kraliyet Hükümeti Temsilcisi" olarak hitap etmiştir. "İtalya Yüksek Komiserliği" antetli 26 Ekim tarihli notayla İtalyanlar buna itiraz etmişlerdir. Söz konusu imzasız yazıda, Maissa'nın "İtalya Kraliyet Hükümeti Temsilcisi" değil "İtalya Yüksek Komiseri" olduğu iddia edilmiş ve kendisinin bu unvanı kullanmaya devam edeceği bildirilmiştir. (**Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi**-Hariciye Nezareti İstanbul Murahhaslığı, (**BOA-**HR. İM,), 48-269.) İtalyan belgelerinde ve kendisinin Adnan Bey'e gönderdiği 4 Kasım'da verdiği cevabi kutlama notasında "İtalya Yüksek Komiseri" imzasını taşımaktadır. Oysa Yüksek Komiser unvanı Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul'da İtilaf Devletleri'ni temsil eden diplomatlar için kullanılmıştır. Henüz ilgili ülkeler arasında barış antlaşması imzalanmadığı için Sevr Barış Antlaşması imzalanana kadar kullanılan bu unvan, antlaşmanın imzalanmasından ve onaylanmasından sonra karşılıklı elçiler tayin edildiği için elçi olarak tanınmışlardır. Bu yazışmaların yapıldığı dönemde henüz Lozan Barış Antlaşması İtalya tarafından onaylanmamıştı. Ancak artık Osmanlı Devleti tarihe karıştığı ve mütareke koşulları ortadan kalktığı için o 1918 döneminin koşullarıyla oluşturulan bir unvanı kullanmak için yapılan bu itiraz anlamsızdır. Ancak bazı İtalyan diplomatların tavrını göstermesi açısından da dikkat çekicidir.

51 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1682-7824. Fethi Bey hükümetinin 28 Ekim'de istifa ettiği haberi Corriere della Sera gazetesi tarafından İtalyan kamuoyuna duyuruldu. **Corriere della Sera**, 29 Ottobre 1923.

bilgiyi alan İtalya Yüksek Temsilcisi Maissa, 1 Kasım'da Adnan Bey'i ziyaret ederek Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edilmesini tebrik etti ve "kabine usulünün kabulünün pek uygun olduğunu"[52] söyledi. Maissa, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edildiği ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiğini Roma'ya 30 Ekim 1923'te bildirdi.[53] İtalyan diplomat ertesi gün, 31 Ekim'de Roma'ya yeni hükümetin İsmet Paşa tarafından kurulduğunu ve Paşa'nın Dışişleri Bakanlığını da üzerine aldığını yazdı.[54] 3 Kasım'da da İtalya baş tercümanın da tebriklerini Adnan Bey'e iletmesinden[55] sonra Maissa, Adnan Bey'in 30 Ekim tarihli notasına 4 Kasım'da cevap verdi. Cevabi notada, Türkiye'de Cumhuriyet'in ilan edildiğini ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiğini bildiren notayı aldığını bildirerek tebriklerini resmi olarak iletti. Hükümetinin bu karardan dolayı memnuniyetini bildirmekten ötürü mutlu olduğunu ilave etti.[56]

Türkiye Büyükelçisi Suad Bey, İtalya Dışişleri Bakanlığına 31 Ekim'de gönderdiği notada; "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 29 Ekim tarihli oturumunda Türkiye'de Cumhuriyet'i ilan ettiğini ve Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin oybirliğiyle cumhurbaşkanı olarak seçildiğini"[57] bildirdi. 2 Kasım'da Roma'daki Türkiye Elçiliği, Stefani ajansına bir açıklama yaptı. Büyük Millet Meclisi'nin Cumhuriyet'i ilan ettiği ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı cumhurbaşkanı seçtiği tekrarlandı. Daha sonra İsmet Paşa tarafından kurulan ilk cumhuriyet hükümetinin bakanlarının isimleri yayınlandı.[58] İtalya Dışişleri Bakanlığı, Türkiye Elçiliğinin 31 Ekim tarihli notasına Dışişleri Bakanı Benito Mussolini imzasıyla 12 Aralık'ta cevap verdi. Mussolini, 31 Ekim tarihli notanın alınarak kabul edildiğini bildirerek Türkiye temsilcisine teşekkür etti ve şu ricada bulundu: "Türkiye'nin temsilcisi Ekselansları, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına seçilmesinden dolayı Kraliyet hükümetinin ve şahsımın tebriklerini Mustafa Kemal'e iletmenizi rica ederim."[59] Suad Bey, İtalya Dışişleri Bakanlığından aldığı bu bilgiyi derhal Ankara'ya İsmet Paşa'ya iletti.[60] İsmet Paşa imzasıyla Roma Büyükelçiliğinin 13

52 **BOA-**HR. İM, 22-64. Adnan Bey'den, Hariciye Vekaleti'ne 1 Kasım 1923.

53 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1681-7823.

54 **ASDMAE**-AP, 1919-1930, bu. 1682-7824.

55 **BOA-**HR. İM, 22-67.

56 **BOA-**HR. İM, 87-50/21. Adnan Bey, 7 Kasım'da Hariciye Vekaleti'ne, Türkiye'de cumhuriyetin ilanını ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiğini bildiren notaya İtalya elçiliğinden cevap alındığını bildirdi. **BOA-**HR. İM, 22-90.

57 **TCRBA**, K. 160, D. 1.

58 **L'Idea Nazionale**, 2 Novembre 1923.

59 **TCRBA**, K. 160, D. 1.

60 **BOA-**HR. İM, 23-12.

Aralık 1923 tarihli yazısına 29 Aralıkta cevap verildi. Cevabi yazıda "Reisicumhur hazretleri İtalya hükümetiyle Mussolini tarafından vaki tebrikten çok mütehassis olmuştur. Teşekkürlerinin İtalya hükümetiyle Mussolini'ye bildirilmesi" istendi.[61]

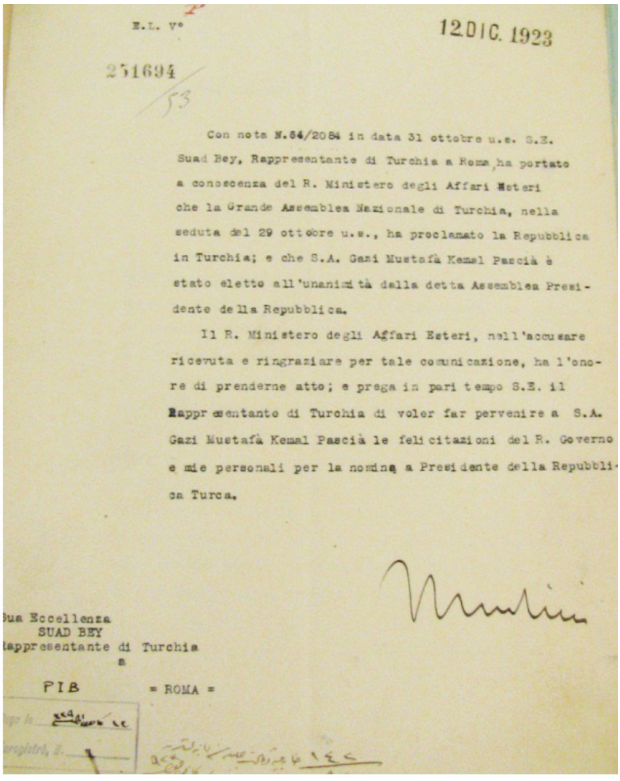

E.L. V°

12.DIC. 1923

251694

53

Con nota N.84/2084 in data 31 ottobre u.s. S.E. Suad Bey, Rappresentante di Turchia a Roma, ha portato a conoscenza del R. Ministero degli Affari Esteri che la Grande Assemblea Nazionale di Turchia, nella seduta del 29 ottobre u.s., ha proclamato la Repubblica in Turchia; e che S.A. Gazi Mustafà Kemal Pascià è stato eletto all'unanimità dalla detta Assemblea Presidente della Repubblica.

Il R. Ministero degli Affari Esteri, nell'accusare ricevuta e ringraziare per tale comunicazione, ha l'onore di prenderne atto; e prega in pari tempo S.E. il Rappresentante di Turchia di voler far pervenire a S.A. Gazi Mustafà Kemal Pascià le felicitazioni del R. Governo e mie personali per la nomina a Presidente della Repubblica Turca.

Sua Eccellenza
SUAD BEY
Rappresentante di Turchia
a
ROMA

PIB

= ROMA =

Mussolini'nin Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik telgrafı.
(**TCRBA**, K. 160, D. 1.)

Cumhuriyet'in ilanı ve sonrasındaki gelişmeler İtalyan basınında yer buldu. İtalyan gazeteleri Cumhuriyet'in ilanını 30, 31 Ekim ve 1 Kasım tarihinde duyurdular. İncelediğimiz İtalyan gazeteleri içerisinde Cumhuriyet'in ilanını ilk duyuran gazete Milano gazetesi Corriere della Sera olmuştur. Adı geçen gazetenin 30 Ekim tarihli öğle baskısında "Mustafa Kemal'in başkanlığında Türkiye Cumhuriyeti ilan edildi" şeklinde duyurduğu haberin kaynağı Londra'dır.[62] Benito Mussolini tarafından kurulan Ulusal Faşist Partisi'nin yayın

61 **TCRBA**, K. 160, D. 1.

62 **Corriere della Sera**, 30 Ottobre 1923.

organı pozisyonundaki Il Popolo d'Italia 31 Ekimde "Mustafa Kemal, Türk Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı" başlıklı haberinde Türkiye'de Cumhuriyet ilan edildiğini Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiğini duyurdu.[63] La Tribuna gazetesi de cumhuriyetin ilanını 31 Ekimde haber yaptı. Bu gazete de "Büyük Millet Meclisi'nin, Mustafa Kemal'in başkanlığında Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan ettiğini"[64] haber verdi. L'Idea Nazionale, "Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edilmesi. Çoğunluk partisi Türkiye'de Cumhuriyet ilan etti ve Mustafa Kemal cumhurbaşkanı seçildi"[65] şeklinde duyurdu.

Cumhuriyet'in ilanını 1 Kasım günü okurlarına duyuran gazetelerin gelişmeleri daha detaylı verdikleri görülüyor. Bunlardan biri olan Il Giornale d'Italia, "Türkiye'de Cumhuriyet" başlıklı haberinde "Meclis, anayasada yaptığı değişiklikle, Türkiye'de Cumhuriyet ilan etti" şeklinde verdi. Anayasada yapılan değişikliklerden söz eden gazete, anayasada yapılan değişiklikleri şöyle duyurdu

- Egemenliğin kayıtsız şartsız milletindir.
- Türk devleti bir cumhuriyettir.
- Devletin dini İslam, dili Türkçe'dir.
- Cumhurbaşkanı, Meclis tarafından üyeleri arasında seçilir.
- Cumhurbaşkanı, Başbakanı atar; Hükümetin diğer üyeleri Meclis üyeleri arasından Başbakan tarafından seçilir ve Cumhurbaşkanı tarafından Meclisin onayına sunulur.
- Cumhurbaşkanı, Devlet Başkanıdır; bu sıfatla ihtiyaç duyulması halinde Meclis ve Bakanlar Kurulu Başkanlığını üstlenir.

Il Giornale d'Italia, Cumhuriyet'in ilanının gece saat 03.30'da yapılan 101 pare top atışıyla duyurulduğunu ve bunun halkı uyandırdığını aktardı.[66]

Türkiye'deki gelişmeleri okurlarına 1 Kasım'da bildiren diğer bir gazete de Corriere d'Italia'dır. Gazete, anayasada yapılan değişikliklere işaret ederek milletin, kendisine ait egemenliği meclis aracılığıyla kullanacağına dikkat çekti. Corriere d'Italia' Cumhurbaşkanı tarafından onaylanan İsmet Paşa kabinesindeki bakanların isimlerini de verdi.[67]

---

63 **Il Popolo d'Italia**, 31 Ottobre 1923.

64 **La Tribuna**, 31 Ottobre 1923.

65 **L'Idea Nazionale**, 31 Ottobre 1923.

66 **Il Giornale d'Italia**, 1 Novembre 1923.

67 **Corriere d'Italia**, 1 Novembre 1923.

Türkiye'yi de yakından tanıyan Francesco Coppola, yazısında Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edilmesini ele aldı. İtalyan yazar, Türkiye'de Cumhuriyetin ilan edildiği haberlerinin İtalya'ya tam Roma Yürüyüşü'nün yıl dönümünde geldiği ve İtalyanların kendi "milli devrimlerini" kutladıkları için bu son "Milli Türk Devrimi" ile ilgilenmedikleri tespitiyle başladı. "Şimdi bu Kemal Cumhuriyeti (repubblica di Kemal) nedir?" diye soran Coppola, cevabını da kendisi veriyor. Yazar, Türkiye'de Cumhuriyet'i ilan edilmesini, Kemalist Zafer'in kutsanmış başarısı olan Lozan Antlaşması'ndan sonraki gelişmeler bağlamında mantıksal ve öngörülebilir bir sonuç olarak değerlendiriyor. Ona göre: "Türk ve Müslümanın emperyalist Batı'ya karşı bir intikamı olarak ortaya çıkan Kemalist hareket bugün, gerçek zihniyetini göstermektedir. Batı tarzı bir devletin laik olması gerektiğinden hareketle, Jön Türklerin miras bıraktığı parlamenter sistem Kemalistlerle, cumhuriyete evrilmektedir." Türkiye'nin ve Mustafa Kemal Paşa'nın İslam dünyasındaki prestijine de dikkat çeken yazar, geleneksel anlayışa karşı doğan, büyüyen ve başarılı olan Kemalist hareketin, aynı zamanda yayılmacı Batılı kuvvetlere ve İngilizlerin düşmanlık siyasetine karşı da başarılı olduğunu anlatıyor. Coppola'nın şu sözleri son derece önemlidir: "Bu başarı sayesindedir ki, Hindistan'dan Fas'a kadar bütün Müslümanlar üç yıldır Kemal'i, üstün Avrupa'ya karşı İslamın yeniden doğuşunun şampiyonu olarak selamlıyor."[68]

Mercoledì 7 Novembre 1923

Anno XIII - N. 264

L'IDEA NAZIONALE

La repubblica di Kemal

L'annuncio della proclamata repubblica di Turchia è giunto in Italia in pieno anniversario della Marcia su Roma. Intenti a celebrare la loro rivoluzione nazionale, gli italiani non sembrano aver prestato alcuna attenzione a questo ultimo atto della rivoluzione nazionalista turca. Avrebbero, altrimenti, molto torto di disinteressarne. Nulla che avvenga nel mondo è indifferente ad una grande potenza a più forte ragione tutto ciò che avviene nel Mediterraneo, e specialmente nel Mediterraneo orientale, interessa immediatamente e profondamente l'Italia. Anche più di ciò che avviene sul Reno: il problema massimo del nostro avvenire non è sul Reno ma nel Mediterraneo e soprattutto nel Levante.

Ora, che cosa è questa repubblica di Kemal? E' il coronamento logico, prevedibile e previsto, della vittoria kemalista; ma è anche, forse, il principio della fine della Turchia kemalista, subito dopo il massimo successo consacrato nel Trattato di Losanna.

Vergogne che n

Francesco Coppola'nın Başyazısı. (**L'Idea Nazionale**, 7 Novembre 1923)

Il Giornale d'Italia "Türkiye bir Cumhuriyet kurdu" haberinde Türkiye'de yaşanan tartışmalara değindi. Türk basınında Türkiye'nin rejimi konusunda canlı tartışmalar yaşanırken başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşındığı, bakanlar

68 Francesco Coppola, "La Repubblica di Kemal", **L'Idea Nazionale**, 7 Novembre 1923.

kurulunun istifa ettiği ve Büyük Millet Meclisi'nin yeni devletin rejimi olarak cumhuriyeti kabul ettiği ve Mareşal Mustafa Kemal Paşa'yı cumhurbaşkanı olarak seçtiği tekrarlandı. 30 Ekim şafağında cumhuriyetin 101 pare top atışıyla duyurulduğu da yinelendi. Doğu'da pek çok menfaati olan İtalya'nın Türkiye'deki gelişmeleri yakından takip ettiğini ifade eden gazete, Lozan'ı imzalayarak Türklere pek çok alanda geniş kredi açtığı belirtildi. Cumhuriyet'in ilan edilmesini hazırlayan gelişmeleri özetleyen Il Giornale d'Italia, Meclisin 158 milletvekilinin katıldığı oturumda cumhuriyeti kabul ettiğini ve Mustafa Kemal Paşa'yı cumhurbaşkanı seçtiğini bilindik sözlerle tekrarladı. Bu büyük olayın Ankara'da büyük coşkuyla kutlandığı anlatıldı. Son olarak ilk kabinenin İsmet Paşa tarafından kurulduğu bilgisi verilirken kendisi hakkında "Lozan'daki diplomatik savaşlarının galibi" ifadesi kullanıldı. Dışişleri Bakanlığını da üstlenen İsmet Paşa'nın siyasetçi kişiliğine ve Mudanya ve Lozan'daki müzakereci yapısına basında büyük güven duyulduğu tespiti dile getirildi.[69]

Türkiye'deki rejim tartışmalarının cumhuriyetin ilanıyla son bulmasını İtalyan basınında en detaylı şekilde okurlarına aktaran yayın organı, Doğu Enstitü'nün yayın organı Oriente Moderno dergisidir. Türkiye'deki gelişmeleri özetleyen dergi, Fethi Bey hükümetinin istifa etmesinin önemine dikkat çekerek istifa mektubuna da yer verdi: "Sayın Başkan, Türkiye'nin karşı karşıya olduğu önemli ve zor iç ve dış görevleri kolaylıkla yerine getirebilmesi için, mutlak bir birlikteliğe ihtiyaç içindeyiz. Meclisin güvenine ve desteğine dayanan bir kabinenin oluşmasını mümkün kılmak amacıyla istifamızı sunuyoruz."

Haberin devamında hükümetin, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Halk Partisi'nde yapılan uzun bir toplantıda istifasını duyurduğu bildirildi. Dergi, haberin "Yeni Cumhuriyet ve yeni Türk Hükümeti" başlıklı kısmında sürecin sonraki safhalarını anlattı: "29 Ekim sabahı partide kabine krizi nedeniyle gizli bir toplantı yapıldı. Parti yönetiminin sunduğu aday listesi kabul edilmedi. Konuşan Vasıf ve Necati Beyler güçlü bir hükümet kurulması konusunda görüşlerini açıkladılar. Kütahya Mebusu Recep Bey ve İsmet Paşa ile konuşan diğer hatipler, krizin sona ermesi için Gazi Mustafa Kemal'in müdahalesini istediler. Kabinenin kurulması konusunda Mustafa Kemal Paşa dinlendi. Önerisi kabul edilerek öğleden sonra saat 14.00'te radikal önlemler alınması için tekrar gizli bir toplantı yapılmasına karar verildi. Toplantıda anayasada yapılması planlanan değişiklik önerileri görüşülerek kabul edildi. Partinin gizli oturumunda kabul edilen bu maddeler, aynı gün akşam saat 18.00'de İsmet Paşa'nın başkanlığında toplanan

69 **Il Giornale d'Italia**, 11 Novembre 1923.

Büyük Millet Meclisi'ne sunuldu. Tüzük değişiklikleri derhal gündeme alındı ve çalışmalara hemen başlandı. Yapılan konuşmalardan sonra cumhurbaşkanı seçimine geçildi. Gizli oylamanın sonucu İsmet Paşa tarafından şu sözlerle açıklandı: Efendiler! Gazi Mustafa Kemal Paşa, oylamaya katılan 158 mebusun oy birliğiyle cumhurbaşkanı seçildi."

"Büyük alkışların ardından yeni cumhurbaşkanı kürsüye çıkarak bir konuşma yaptı" diyen dergi, Atatürk'ün cumhurbaşkanı seçildikten sonra yaptığı uzun konuşmayı aynen verdi.[70]

Rejim değişikliğinin duyurulmasından sonra Suad Beyle yapılan bir röportajdan da söz etmek istiyoruz. Mülakatı yapan Carlo Dall'Ongaro'nun "Türkiye'nin iç siyasetinde partiler kurulacak mı yoksa sadece Halk Fırkası mı olacak?" şeklinde bir soru sordu. Suad Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın, ülkeyi bağımsızlığına kavuşturan Müdafaa-i Hukuk Derneği'nin kurucusu ve başkanı olduğunu ve bunun Halk Fırkası adı altında partileştiğini söyledi. Katliamlara karşı vatanı savunan ve kurtaran, büyük bir asker ve devlet adamı olan Mustafa Kemal Paşa'nın bu partinin tabii başkanı olduğunu ve ona karşı bir muhalefetin olamayacağını belirtti. Türkiye'de, Halk Fırkası dışında partilerin olmadığını söyleyen elçi, "Türkiye'nin yüzlerce yıl otokrat bir hükümetin sopasıyla idare edildiğini" hatırlattıktan sonra yeni rejimin Türk halkının her kesiminden insanlardan meydana geldiğini vurguladı. İçinde bulunduğumuz yüzyılın "Milliyetçilik Yüzyılı" olarak anılacağını dile getiren Suad Bey, Türkiye'nin kendi sınırları dışında bir hedefi olmadığını da tekrarladı.[71]

Sonuç

Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yapılan Türk İstiklal Savaşı'nın öncelikli amacı işgal altındaki Anadolu topraklarını kurtarmaktı. İstanbul yönetiminin iradesi dışına başlayan, gelişen ve askeri başarılara paralel olarak Anadolu halkının desteğini alan ve güçlenen bu mücadelenin bir de iç boyutu, hedefi söz konusudur. Mücadelenin liderinin ifadesiyle "millet egemenliğine dayalı yeni bir Türk devleti kurmak." Bu hedefin birkaç açıdan ele alınması zorunludur. Yine Atatürk'ün ifadesiyle, öncelik bu olmadığı için bu hedefi vicdanında milli bir sır olarak saklamış; süreçten ve fırsatlardan faydalanarak bu

70 **Oriente Moderno**, Anno 3, Nr. 6 (15 Novembre 1923), s. 340-342.

71 Carlo Dall'Ongaro, "La Nuova Turchia. Intervista con L'ambasciatore turco Muktar Suad Bey", **Il Giornale d'Italia**, 19 Novembre 1923; Mevlüt Çelebi, **Türkiye-İtalya Siyasi İlişkileri (19123-1939)**, TTK Yayınları, Ankara 2020, s. 21-22.

hedefin gerçekleşmesine yardımcı olacak kararlar almaktan da geri durmamıştır. Eğer böyle bir hedefle yola çıkılıyorsa Anadolu-İstanbul çatışmasının yaşanması kaçınılmazdı. Bu çatışma mücadelenin başında yaşanmaya başlamıştır. Ancak asıl sorun, milletin egemenliğini nasıl ve hangi rejim adı altında kullanacağıdır. Atatürk, yakın çevresi dışında Anadolu Türk halkının egemenliğini cumhuriyet rejimi altında kullanacağını açıklamaktan çekinmiştir. Ancak bu yönde çok önemli gelişmeler yaşanmıştır. Amasya Genelgesi, kongreler, Ankara'da Meclisin açılması ve adı Teşkilat- Esasiye olsa da yeni bir anayasanın hazırlanması önemli dönüm noktalardır.

İtilaf Devletleri, Anadolu'da kendilerine karşı verilen savaşla birlikte Anadolu-İstanbul ilişkilerini de yakından takip etmişlerdir. İtalyanlar da Anadolu'da işgalci olarak bulundukları için mücadeleni askeri yönüyle olduğu kadar iç hedefleriyle de ilgilenmişler ve çeşitli tahmin ve ön görülerde bulunmuşlardır. Millî Mücadele döneminde İtalya söz konusu olduğu zaman ikili bir yapının varlığını göz ardı etmemek gerekir. Türkiye'deki asker ve sivil İtalyan makamları ve İtalya'da hükümet, basın ve geneli itibarıyla kamuoyu. İster Anadolu'da Millî Mücadele'yi yerinden takip edenler olsun isterse İtalya'daki siyasi çevreler olsun net ve doğru bir şekilde bazı tespitlerde bulunmuşlardır: Anadolu'da yürütülen mücadele İstanbul hükümetinin ve sultanın rızası dışında gelişmektedir. Her geçen gün ve özellikle askeri başarılar Anadolu hareketinin güçlenmesine hizmet etmektedir. Anadolu halkını temsil eden Kemalistlerdir. Bu mücadelenin başarıyla sonuçlanmasından sonra Anadolu ile İstanbul arasında bir hesaplaşmanın ve yüzleşmenin yaşanması kaçınılmazdır.

Millî Mücadele'nin milletin desteğini alan ve milletin egemen olmasını hedefleyen bir hareket olduğunu en başta tespit eden İtalyanlar, milletin egemenliğini nasıl ve hangi rejimde kullanacağına dönük öngörülerde de bulunmuşlardır. Paris Barış Konferansı'nda Türkiye hakkında tartışmaların yoğunlaştığı ve Türkiye'nin iç siyasetinde derin ayrışmaların yaşandığı günlerde Corriere sella Sera gazetesinde yer alan haberde olduğu gibi sürecin bir rejim değişikliğine yol açabileceği ve bunun cumhuriyet olabileceği yönünde tahminler söz konusudur.

Türk kamuoyu gibi İtalyan kamuoyunda da hâkim olan görüş, rejim tartışmalarının bir rejim değişikliğiyle sonuçlanmasının temel şartı Anadolu hareketinin başarılı olmasıdır. Anadolu hareketinin başarılı olması sayesinde bir rejim değişikliğinin yaşanması kaçınılmazdır. İtalyanlar da fark etmekte gecikmediler ki, kendilerinin Anadolu'da bulunmaları da dahil olmak üzere her şey Millî Mücadele'nin askerî açıdan başarılı olmasına veya olamamasına bağlıdır.

Nitekim Türk ordusunun parlak bir zafer kazanmasından sonradır ki, İtalyan gazeteleri sultanın tahtından feragat ettiği yönünde haberler verdiler. Böyle bir durumun ve Sultan Vahidettin'in tahtını bırakmak gibi bir niyetinin olmadığını biliyoruz. Ancak İtalyan gazetelerinin bu yöndeki haberlerini kamuoylarının bir beklentisini dillendirmek olarak görmek yanlış değildir. Dikkat çekicidir, İtalyan kamuoyu, Mudanya Mütarekesi'nin de imzalanmasıyla saltanatın geleceği hakkında bir kararın yakın olduğu beklentisine girmiştir. Bu bağlamda, İtilaf Devletleri'nin kendi menfaatlerini gözeterek barış konferansına Ankara ve İstanbul hükümetleri birlikte çağırmasına Ankara'nın saltanatı kaldırmakla cevap vermesini de bu çerçevede değerlendirmişlerdir. Türkler de kendi menfaatlerini gözeterek saltanatı kaldırma kararı vermişlerdir. İtalyan kamuoyu, saltanatın kaldırılmasını rejim tartışmalarının Anadolu'nun istediği şekilde sonuçlandığı şeklinde gördü. Ancak saltanatsız hilafetin İslam dünyasında nasıl karşılanacağı konusunda yaşanan belirsizliğe de dikkat çekmişlerdir.

Saltanatın kaldırılmasından sonra milletin egemenliğini nasıl kullanacağı ve rejimin ne olacağına dair tahminlerde en güçlü olasılık cumhuriyet idi. Bunun içindir ki, Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmiş olması İtalya kamuoyu için sürpriz olmamıştır. Saltanatın kaldırılışından cumhuriyetin ilanına kadar geçen süreci gayet doğru bir şekilde yorumlamışlardır. Atatürk'ün yabancı basına yaptığı açıklamalar haberleştirilirken, Halk Fırkası'nın kuruluşunda, Ankara'nın başkent olarak ilan edilmesinde ve özellikle Ekim 1923'teki rejim tartışmaları ve kabine krizi yeni rejimin Cumhuriyet olacağı belirtilmiştir. Türkiye'de cumhuriyetin dışında bir rejime geçileceğine dair herhangi bir tahmin ve yorumda bulunulmamış olması da buna delildir.

İtalyanlar bu rejim değişikliğini Türkiye'deki modernleşme hareketlerinin başlangıcı olarak görmüş ve memnun olmuşlardır. Bu memnuniyetin Türkiye'deki İtalyan diplomatlarının yanı sıra Roma'da İtalya siyasetinin yeni bir figürü olan Başbakan ve Dışişleri Bakanı Mussolini tarafından bizzat ifade edildiğinin altı çizilmelidir. Bu bağlamda altı çizilmesi gereken bir nokta da şudur: Türkiye'deki rejim değişikliği Türk makamları tarafından İstanbul'daki İtalyan diplomatlara resmi olarak 30 Ekim'de bildirmiştir. Rejim değişikliği Türkiye'deki İtalyan diplomatlar ve Roma'daki Türk temsilciliği tarafından İtalya hükümetine derhal bildirilmiştir. Dönemin iletişim kaynakları göz önünde tutulduğunda Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesinin İtalyan basınında 30, 31 Ekim ve 1 Kasım'da haber yapılması normaldir. Ancak bu rejim değişikliğinin önemine paralel olarak duyurulduğunu düşünmüyoruz. Bunun da İtalya iç siyasetiyle ilgili olduğu fikrindeyiz. Mussolini iktidarının birinci yılı kutlamalarının ve

bu yöndeki haberlerin gölgesinde kalmıştır. Ancak hemen sonrasında, metinde de örneklerini verdiğimiz gibi, önde gelen ve Türkiye'yi yakından tanıyan gazetecilerin yorumlarının arttığı görülmektedir. Ankara'nın başkent olması ve cumhuriyet rejiminin kabul edilmesi bir diplomatik sorunu da beraberinde getirmiştir. Diplomatik temsilciliklerin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması. Ankara hükümetinin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan Bey (Adıvar), İtalya Yüksek Komiserliğine 12 Kasım'da verdiği notayla, Türkiye Cumhuriyeti'nin başkentinin Ankara şehri olduğunu resmen bildirdi.[72] Bu, Türkiye'yi tanıyan ülkelerle ilişkilerin yeni başkent aracılığıyla yürütüleceği, dolayısıyla elçiliklerin Ankara'ya taşınması gerektiği mesajının verilmesi anlamına geliyordu. Ankara'nın mahrumiyetinden yeni rejimin başarılı olup olmayacağına dair endişe ya da beklentilere kadar pek çok faktör, bu taşınmayı 1930'lara erteledi. Cumhuriyet'in "ilelebet payidar kalacağının" anlaşılması sonrasında İtalya da elçiliğini Ankara'ya taşımaya karar verdi.

72 **ASDMAE-**AP, 1919-1930, bu.1681-7823. Yüksek Komiserlikten Dışişleri Bakanlığa, 14 Kasım 1923.

KAYNAKÇA

Arşivler

Archivio Storico Diplomatico Ministero degli Affari Esteri.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

T.C. Roma Büyükelçiliği Arşivi

Ufficio Storico Stato Maggiore dell'Esercito.

Gazeteler

Avanti!, 30 Settembre 1922, 12 Ottobre 1922.

Correre Italiano, 29 Settembre 1923, 6 Ottobre 1923.

Corriere d'Italia, 2 Aprile 1920. 30 Settembre 1922, 12 Ottobre 1922. 11 Aprile 1923; 6 Ottobre 1923, 1 Novembre 1923.

Corriere della Sera, 24 Aprile 1919. 4 Novembre 1922. 26 Gennaio 1923, 30 Settembre 1923, 3, 29, 30 Ottobre 1923.

Corriere Italiano, 11 Aprile 1923.

Hâkimiyet-i Milliye, 9 Nisan 1923.

Il Giornale d'Italia, 12 Ottobre 1922. 1, 11 Novembre 1923.

Il Giornale di Roma, 11 Aprile 1923.

Il Popolo d'Italia, 31 Ottobre 1923.

Il Secolo, 13 Ottobre 1922. 10 Aprile 1923. 18 Agosto 1923.

L'Epoca, 11 Aprile 1923.

L'Idea Nazionale, 28 Settembre 1922, 12, 20 Ottobre 1922, 4, 6, 8, 19 Novembre 1922. 14, 31 Ottobre 1923. 2 Novembre 1923.

La Stampa, 4, 5, 18 Novembre 1922.

La Tribuna, 11 Aprile 1923, 31 Ottobre 1923.

Kitap ve Makaleler

Atatürk, Gazi Mustafa Kemal, **Nutuk-Söylev**, I. Cilt, 1919-1920, TTK Yayını, Ankara 2019.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri IV, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2006.

Cipolla, Arnaldo, "Lo storico evento sul Bosforo", **La Stampa**, 5 Novembre 1922.

Coppola, Francesco," Il nazionalismo turco padrone della Turchia", **L'Idea Nazionale**, 5 Novembre 1922.

Coppola, Francesco, "La Repubblica di Kemal", **L'Idea Nazionale**, 7 Novembre 1923.

Çelebi, Mevlüt, **Türkiye-İtalya Siyasi İlişkileri (19123-1939)**, TTK Yayınları, Ankara 2020.

Dall'Ongaro, Carlo, "La Nuova Turchia. Intervista con L'ambasciatore turco Muktar Suad Bey", **Il Giornale d'Italia**, 19 Novembre 1923.

Fraccaroli, Arnaldo, "Le storiche giornate in Turchia", **Corriere della Sera**, 4 Novembre 1922.

Pace, Biagio, "Per la nostra posizione in Asia Minore", **Rivista Coloniale**, -XV-, (Febbraio 1920).

Spellazon, Cesare, "La repubblica di Angora", **La Stampa**, 17 Dicembre 1923.

TÜRKİYE'DEKİ İLK CUMHURİYET KUTLAMALARININ 1923 YILI BASININA YANSIMASI

Önder KOCATÜRK*

ÖZET

Saltanatın 1 Kasım 1922 tarihinde kaldırılmasından itibaren Cumhuriyet rejimine geçiş Türkiye'de tartışılmakta ve gündemde bulunmaktaydı. Ancak, 27 Ekim'de hükümetin istifası sonrası Cumhuriyet'in TBMM tarafından 29 Ekim 1923 Pazartesi akşamı saat sekiz buçukta alınan kararla ilanı, Mustafa Kemal Atatürk ve yakın çevresi dışında Türk kamuoyu için ani, şaşırtıcı ve beklenmedik bir olay olmuştur. Basın, istifa sonrası yeni hükümetin ve üyelerinin belirlenmesi meselesine odaklanmış durumdaydı. Cumhuriyet'in gündeme alınarak ilan edilmesi yurt genelinde büyük bir sürpriz olmuştur. Bu nedenle halkın coşkuyla sokaklara çıkarak yaptığı sevinç gösterileri dışında, yurt genelinde yapılan programlı kutlamalar çok ciddi bir hazırlık yapılamadan, yerel askeri ve mülki erkânın girişimleriyle sonraki iki üç gün zarfında yapılmıştır.

Bu çalışmada Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ilk cumhurbaşkanı olarak seçilmesi sonrasında başta Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere Türkiye genelinde yapılan kutlamalar, dönemin çeşitli basın organları ışığında aktarılacak ve yorumlanacaktır. Çalışmanın amacı 29 Ekim 1923 tarihinde, Cumhuriyet'in ilanının hemen sonrasında yurt genelinde kutlamaların nasıl ve ne zaman gerçekleştiğini, kimlerin düzenlediğini ve katıldığını ve kutlamalarda nelerin yaşandığını okurlara sunmaktır. Henüz soyadı uygulamasının olmadığı bu dönemde, kutlamalar esnasında ön plana çıkan şahsiyetlerin kimliklerinin daha iyi anlaşılması için, soyadı aldıktan sonraki güncel kimlikleri ile doğum ve ölüm tarihlerinin tespit edilip, dipnotlarda verilmesine gayret edilmiştir. Araştırmalar esnasında rastlanan ve uygun bulunan fotoğraf ve karikatür gibi görsel kaynaklara da ekler kısmında yer verilmiştir. Bildiride ayrıca Cumhuriyet'in ilanına ve kutlanmasına ilişkin ilginç görülen anekdot ve bilgilere de yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Mustafa Kemal Atatürk, 29 Ekim 1923, Kutlamalar, TBMM, Basın.

* Doçent Doktor, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, onder.kocaturk@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-5735-2416

REFLECTION OF THE FIRST REPUBLIC CELEBRATIONS IN TÜRKİYE IN THE PRESS OF 1923

ABSTRACT

Since the abolition of the sultanate on November 1, 1922, the transition to the republican regime was discussed and on the agenda in Türkiye. However, after the resignation of the government on October 27, the proclamation of the Republic by the Turkish Grand National Assembly at 8.30 p.m. on Monday, October 29, 1923, was a sudden, surprising, and unexpected event for the Turkish public, except for Mustafa Kemal Atatürk and his close circle. The press had focused on the question of determining the new government and its members after the resignation. The proclamation of the Republic came as a great surprise throughout the country. For this reason, apart from the joyful demonstrations that the public made by going to the streets with enthusiasm, the programmed celebrations throughout the country were held within the next two or three days, without any serious preparation, with the initiatives of the local military and civil authorities.

This study describes and analyzes the celebrations held throughout Türkiye, especially in Ankara, İstanbul and İzmir, after the proclamation of the Republic and the election of Mustafa Kemal Atatürk as the first president by examining the various press organs of the period. The aim of the study is to present to the readers how and when the celebrations took place across the country, right after the proclamation of the Republic on October 29, 1923, who organized and participated and what happened in the celebrations. In this period, when surnames were not yet implemented, in order to better understand the identities of the prominent figures that came to the fore during the celebrations, efforts were made to determine their current identities after taking surnames and their dates of birth and death, and to give them in footnotes. Visual sources such as photographs and cartoons that were encountered during the research and found relevant were also included in the appendices. In addition, anecdotes and information that are considered interesting regarding the proclamation and celebration of the Republic will also be included in the paper.

Keywords: Republic, Mustafa Kemal Atatürk, October 29, 1923, Celebrations, Parliament, Press.

Giriş

Ankara'daki Kutlamalar

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), 29 Ekim 1923 Pazartesi günü saat akşam sekiz buçukta,158 mebusun katılımı ve oybirliği ile aldığı kararla Türkiye'nin yeni yönetim şeklini cumhuriyet olarak kabul etti. Hemen ardından saat dokuza çeyrek kala yine oybirliği ile Gazi Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'yı ilk cumhurbaşkanı olarak seçti. Mustafa Kemal Paşa Meclis'te bir konuşma yaptı ve konuşması uzun süre alkışlandı. Konuşmanın ardından kürsüye çıkan Afyonkarahisar Milletvekili Hoca Kâmil Efendi[1] tarafından cumhuriyet için dua edildi ve Meclis'tekiler ayakta "Âmin" diyerek duaya katıldılar. Mustafa Kemal Paşa, cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından, yeni hükümeti kurmak ve Cumhuriyet'in ilk başbakanı olmak üzere İsmet (İnönü) Paşa'yı görevlendirdi. Cumhuriyet'in kutlanması için Müdafaa-i Milliye Vekâleti, gece saat sekiz kırk beşte kolordulara, İstanbul Donanma Kumandanlığı'na ve ilgili kişilere acele bir telgraf çekti. Telgrafta, tüm askeri mevkilerden, kaleler ve müstahkem mevkilerden ve savaş gemilerinden 101 pare top atılmasını bildirdi. Böylece ilk kez Ankara şehri top sesleriyle yankılanmaya başladı.[2]

Bolu mebusu Falih Rıfkı Bey[3], TBMM'de Cumhuriyet'in ilan edildiği anı şöyle aktarmıştır:

> *"Akşam geç vakit elektrik ziyaları (ışıkları) altında meclisin manzarası görülmeliydi. Herkesin yüzünde, uzun müddet kaybolduktan sonra yolunu bulan insanlara mahsus rahat ve neşve (neşe) vardı. Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan ediyorduk. Gazi Mustafa Kemal Paşa, ilk reis-i cumhur, mebus ve seyirci, bütün meclisin kalbinden kopan alkışlar içinde kürsüye çıktığı zaman, rüyada olmadığımızı anlamak için silkinmek istiyorduk. İnkılabın en büyük zaferinden birine şahit olduğumuza kaniydik; yalnız bu kanaat, o gecenin ulvi kıymetini tatmaya kifayet eder."*[4]

---

1 Kâmil Miras (1875-1957).

2 **Hâkimiyet-i Milliye**, 30 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923, s. 1; "Cumhuriyet Dün Resmen İlan Edildi", **Vakit**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Birinci Türk Reis-i Cumhuru Gazi Paşa Hazretlerinin Tarihi Nutku", **Vakit**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Dün Gece Ankara'da Cumhuriyet Tesid Edilmiştir", "Gazi Paşa'nın Nutku", **Vatan**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2.

3 Falih Rıfkı Atay (1894-1971).

4 Falih Rıfkı, "Cumhuriyet", **Akşam**, 2 Teşrin-i Sani (Kasım), 1923, s. 3.

Vakit gazetesi özel muhabiri aracılığıyla ilginç bir anekdot aktarmaktadır. Cumhuriyet'in kutlanması amacıyla Ankara'da hemen 101 pare top atışı yapılması gerekiyordu. Ancak bunun için önceden hazırlık yapılmamıştı ve toplar getirtilmemişti. Mustafa Kemal Paşa, cumhurbaşkanı seçildikten sonra Meclis'te yaptığı konuşmanın ardından gülerek bu durumu Milli Müdafaa Vekili ve Karesi mebusu Kazım Paşa'ya[5] sordu. Kazım Paşa, *"Top getirtemezdim. Denebilirdi ki meclis tehdit edildi."* yanıtını verdi. Böylece toplar gecikmeli olarak Ankara'ya getirildikten sonra kutlama atışları yapılmıştır.[6] *Akşam* gazetesi muhabiri Bilal Bey'in Ankara'dan bildirdiğine göre Ankara'da 101 pare top atışı gece yarısı yapılmış, top bulunmayan yerlerde davullarla Cumhuriyet'in ilanı duyurularak kutlanmıştır.[7]

Tanin gazetesinin Ankara muhabiri Tuğrul Bey, 29 Ekim 1923 gecesi Cumhuriyet'in ilanı şerefine atılan silah seslerini duyup sokağa fırlayan bazı insanların *"Cumhuriyet var" "Cumhuriyet gelmiş"* sözlerini işitince, *"Cumhuriyet, o nedir?"*, *"Nasıl adamdır, nereden geldi?", "Nasıl şey bu!"* dediklerini yazmıştır. Tuğrul Bey, ayrıca birçok insanın da Ankara'da silah seslerini duyunca önce yangın işareti zannedip panikle sokağa çıktıklarını aktarmıştır.[8]

Meclisin oturumu sona erince Mustafa Kemal Paşa, meclisin riyaset (başkanlık) odasında bir müddet kaldı. Yeni kabinede başbakan olarak ismi kararlaştırılan İsmet Paşa ve önceki Başbakan Ali Fethi (Okyar) Bey ile görüştü. Milletvekilleri, Mustafa Kemal Paşa'ya bizzat gelerek tebriklerini ilettiler. Çok sayıda milletvekilinin kapıya gelerek birikmesi ve odanın küçük olması nedeniyle Mustafa Kemal Paşa, odadan koridora çıktı ve burada kendisini tebrike gelen milletvekillerine tek tek karşılık verdi.[9]

Akşam saat dokuz buçuğu beş geçe Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, Meclis'ten ayrıldı. Meclis önünde biriken kalabalık bir halk kitlesi tarafından selamlandı ve uğurlandı. Muhafaza Taburu'na mensup yirmi kişilik bir askeri müfreze silah atarak selam törenini gerçekleştirdi. Mustafa Kemal Paşa, Başbakan

---

5 Kazım Özalp (1882-1968).

6 "Birinci Türk Reis-i Cumhuru Gazi Paşa Hazretlerinin Tarihi Nutku", "Toplar Niçin Atılmadı", **Vakit**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1.

7 Bilal, "Ankara'dan Mektup", "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı ve Yeni Kabine", **Akşam**, 3 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

8 Tuğrul, "Ankara Mektupları: Buhrandan Sonra Cumhuriyet", **Tanin**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

9 **Hâkimiyet-i Milliye**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Reis-i Cumhurumuza İlk Selam Merasimi", **Anadolu'da Yenigün**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3.

İsmet Paşa ile otomobille Çankaya'ya hareket ettiler. Fethi Bey de kısa bir süre sonra otomobiline binerek onlara takip etti.[10]

Haber, Ankara'da duyulur duyulmaz on binlerce kişi sokaklara çıktı ve sevinç gösterileri yapmaya başladı.[11] Askerler ve bandoların da katılımıyla şenlikler başladı.[12] Tüm şehir süslendi. Cumhuriyet'in ilanı sabaha kadar top atışları ve şehrin her tarafından silahlar atılarak kutlandı. 30 Ekim günü sabah dükkânlar açılsa da kısa bir süre sonra, saat onda tekrar kapandı. Bütün resmi daireler ve kurumlar tatil edildi. Halk kendiliğinden evlerini ve dükkânlarını bayraklarla süslemeye başladı. İnsanlar meclis önüne doğru yoğun bir şekilde akın etmeye başladılar. TBMM önünde benzeri görülmemiş büyük bir kalabalık toplandı. Bandolar ve davullarla şenlikler başladı. Saat on buçukta, meclisin önündeki geniş alanda o kadar çok insan toplanmıştı ki, caddede gidiş gelişi ve düzeni sağlamak için meydana polisler yerleştirildi. Hava açıktı ve güneş yaz günlerini hatırlatan bir sıcaklık yayıyordu. Kadınlar, erkekler, pazara gelmiş köylüler, esnaf, memurlar, özetle her sınıftan insanların oluşturduğu çok büyük bir kalabalık, Millet Bahçesi önünü, Darülmuallimin[13] civarını ve meydanlığı baştanbaşa sarmıştı. İnsanlar neşe içinde birbirleriyle de konuşarak akşam geç vakte kadar yeni hükümet üyelerini selamlamak için meclisin dağılmasını beklediler. Kalabalık, cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa'yı görmeden dağılmamıştır.

Hâkimiyet-i Milliye gazetesi muhabiri, meydanda toplanan halkın arasında dolaşarak insanların duygularını ve düşüncelerini sordu. Esnaftan ihtiyar bir kişi şu sözleri söyledi:

> *"Allah millete bağışlasın. Gazinin bu millete yaptığı yararlığı, ettiği fedakârlığı yüzlerce yıldır bir eden oldu mu? Düşmanı mahveden büyük Gazi'yi devletimizin başında görmek bizim için mutlu bir tecellidir. O bizim başımızda, biz onun yolunda hep birliğiz. Reisimizin demirden eli bize kutluluk ve rahatlık verecektir. Buna millet iman etmiştir."*

Köylerden 30 Ekim sabahı Ankara merkezdeki pazara gelen, Cumhuriyet'in ilanından habersiz köylüler rastladıkları kalabalığın sebebini soruyorlardı.

---

10 "Reis-i Cumhurumuza İlk Selam Merasimi", **Anadolu'da Yenigün**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3.

11 "Ankara, Cumhuriyeti Muazzam Tezahürat ile Tesid Ediyor", **İkdam**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1.

12 "Cumhuriyet Dün Resmen İlan Edildi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1.

13 Erkek öğretmen okulu.

Kalabalıktan insanlar da onlara Cumhuriyet'in ilan edildiğini ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiğini gurur ve neşe içinde anlatıyorlardı. Öğleden sonra meclis bandosu da gelerek meydanda akşama kadar hoş melodiler çaldı. Aynı saatlerde Meclis'teki mebuslar fırka (parti) toplantısında yeni hükümet üyeleri hakkında karar alıyorlardı. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi akşamüzeri yeni hükümeti duyuran ilavesini çıkardı. Halk bu ilaveyi kapıştı. Yeni Başvekil ile diğer vekillerin kimler olduğunu öğrenen insanlar, akşama kadar merakla bekleyişin ardından mutluluk içinde dağıldılar. Halkın tezahüratı gece de sürdü. Belediye dairesinin önünde meclis bandosu şarkılar çaldı ve halk meşaleler ve maytaplar yakarak geç vakte kadar kutlamalara devam etti.[14]

29 Ekim 1923 gecesi, Meclis'te Cumhuriyet'in ilan edildiği saatlerde Bozok milletvekili Süleyman Sırrı Bey'in[15] bir oğlu dünyaya geldi. Süleyman Sırrı Bey, bu haberi cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa'ya iletince Mustafa Kemal Paşa çok duygulanmış, Süleyman Sırrı Bey'e çocuğuna "Cumhur Kemal" ismini koymasını önermişti. Süleyman Sırrı Bey, ailesine hemen bir telgraf çekerek Mustafa Kemal Paşa'nın bu arzusunu iletmiş ve böylece yeni doğan çocuğunun ismi Cumhur Kemal olmuştur.[16]

30 Ekim 1923 tarihinde, saat onda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile meclise gelerek riyaset odasında yeni hükümet üyelerini belirlemek için son çalışmayı yaptılar. Hükümet üyelerinin belirlenmesinin ardından, öğleden sonra saat ikide Cumhuriyet Halk Fırkası toplandı. Fırka toplantısında yeni hükümet üyeleri tartışıldıktan sonra kesin karara varıldı ve saat üç buçukta toplantı bittiğinde, yeni kabinenin kimlerden oluştuğu her tarafa yayılmaya başlamıştı. Sonrasında saat dörtte açılan TBMM'de yapılan oturumda, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın hükümet üyelerini önerdiği tezkeresi okundu. Yapılan oylamayla İsmet Paşa'nın Başvekâleti (Başbakanlığı) altında kurulmuş ilk cumhuriyet hükümeti, katılan 166 mebusun oybirliğiyle kabul edilip onaylandı.[17]

---

14 "Birinci Türk Reis-i Cumhuru Gazi Paşa Hazretlerinin Tarihi Nutku", "Toplar Niçin Atılmadı", **Vakit**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Bütün Türkiye Sürur İçinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Şehrimizde Memnuniyet ve Halkın Tezahüratı", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "Ankara Dün Tezahürata Devam Etmiştir", **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Ankara'da Cumhuriyet Tebrikatı ve Şenlikler", **Tevhid-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2.

15 Süleyman Sırrı İçöz (1878-1963).

16 "Cumhur Kemal", **Anadolu'da Yenigün**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2.

17 Bilal, "Ankara'dan Mektup", "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı ve Yeni Kabine", **Akşam**, 3 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Meclis Hükümet Listesini 166 Rey ile Müttefikan Tasvip Eyledi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1.

Cumhuriyet'in ilanından sonra TBMM'nin ilk başkanlığına ise 1 Kasım 1923 tarihinde 151 oy alarak Ali Fethi Bey seçilmiştir.[18]

30 Ekim 1923 tarihinde, öğleden sonra Ankara şehri adına bir heyet Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret ederek cumhurbaşkanlığına seçilmesinden dolayı kendisini tebrik etti. Heyette şu isimler vardı: Ankara belediye başkanı Kütükçüzade Ali[19], mebus Şakir[20], eski müftü Rifat[21], Müftü Hacı Atıf[22], eski mebus Hacı Mustafa[23], eşraftan Attarbaşızade Rasim, Ağazade Tevfik, belediye üyesi Karabiberzade Ahmet, Hoca Kadir, Topçuzade Mehmet, Gençlik Yurdu idare heyetinden ve Ankara Erkek Lisesi matematik öğretmeni Hüseyin Avni, maliye mümeyyizi Fikri Müftüzade Hazım, tüccardan Hilmi beyler.[24] Gün boyunca Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, TBMM riyaset odasında, mebusların, vekillerin, sefirlerin, Ankara'da bulunan Arnavut heyetinin ve diğer önemli şahsiyetlerin tebriklerini kabul etti.[25]

Ankara'da 2 Kasım 1923 tarihinde son toplantısını yapan Türk Ocağı Kongresi adına, cumhurbaşkanlığına seçilmesi nedeniyle Mustafa Kemal Paşa'yı kutlamak için kongre başkanı İzmir Milletvekili Celal Bey[26], Ocak Başkanı Hamdullah Suphi Bey[27] ve Harun Aliçe Bey'den oluşan bir heyet 3 Kasım 1923 akşamı Çankaya'ya gitti. Heyet, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'yı ocaklılar adına tebrik etti.[28]

Yabancı devletlerin de pek çoğu Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi münasebetiyle çoğunlukla İstanbul'daki temsilcileri vasıtasıyla tebrik telgrafları çekmişlerdir.[29]

---

18 "Fethi Beyefendi Meclis Reisi", **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

19 Ali Kütükçüoğlu (1863-1948).

20 Muhtemelen Ankara milletvekili Şakir Kınacı'dır (1875-1940).

21 Mehmet Rifat Börekçi (1860-1941).

22 Taşpınarlı Hacı Atıf Efendi (1858-1926).

23 Hacı Mustafa Beynam (1866-1931).

24 "Şehrimizde Memnuniyet ve Halkın Tezahüratı", "Ankara Namına Tebrikat", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2.

25 "Ankara'da Cumhuriyet Tebrikatı ve Şenlikler", **Tevhid-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "Gazi Paşa'yı Tebrik", **Vakit**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3.

26 Celal Bayar (1883-1986).

27 Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966).

28 "Cumhuriyet Tezahüratı", "Türk Ocağı'nın Tebriki", **Anadolu'da Yenigün**, 4 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

29 "Cumhuriyet İdaremizi", **Anadolu'da Yenigün**, 11 Teşrin-i Sani 1923, s. 3.

Yurdun her yerinden gelen çok sayıda tebrik telgrafları nedeniyle Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa, gazeteler aracılığıyla bir beyanname yayınladı:

> *"Cumhuriyet riyasetine intihabım münasebetiyle memleketin her tarafından aldığım samimi tebrikata ayrı ayrı cevap yetiştirmekte teehhürat olabilmesi ihtimaline binaen umumi olarak alenen takdim-i teşekkürat eylerim."*
>
> *Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal*[30]

Kasım ayının ilk haftasında Mustafa Kemal Atatürk'ü tebrik için heyetler zaman zaman ziyaret etmeye devam etmiştir. Ancak Atatürk'ün kısa süreli bir kalp rahatsızlığı geçirmesi ve doktorların kontrolünde Çankaya'da istirahate çekilmesi nedeniyle heyetler bir süre kabul edilmemiştir.[31] Mustafa Kemal Atatürk kısa süre içinde sağlığına kavuşmuştur.[32]

İstanbul'daki Kutlamalar

Anadolu Ajansı'nın bildirdiğine göre Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiği haberi İstanbul'da 29 Ekim 1923 günü, akşam saat dokuzdan itibaren gelen telgraflarla öğrenilmişti. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi İstanbul muhabiri Nüzhet Bey haberin 29 Ekim'de gece saat 10'a doğru İstanbul'a ulaştığını, süratle şehrin her tarafına yayıldığını yazmıştır.[33] Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923 Pazartesi günü ilan edildiği haberi gece geç vakit Ankara'da Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden, İstanbul'da Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa'ya gelen telgraf ile haber verilmiştir. Gelen talimat doğrultusunda gece yarısından sonra, sabaha karşı saat üçte Üsküdar'da Selimiye Kışlası'ndan 101 pare top atışı yapılarak halka duyurulmuş ve ilk kutlama böyle yapılmıştır.[34] *Akşam* gazetesinin haberine göre Selimiye'nin ardından şehrin

---

30 "Reis-i Cumhurumuz", **Hâkimiyet-i Milliye**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

31 "Gazi Paşa Kalbinden Rahatsız", **Tevhid-i Efkâr**, 10 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Gazi Paşa'nın Rahatsızlıkları", **Vakit**, 10 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

32 "Gazi Paşa İade-i Afiyet Etti", **Vakit**, 12 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

33 "Bütün Türkiye Sürur İçinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1-2.

34 "Cumhuriyet'in Şehrimizde İlanı", **Vatan**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3; "Cumhuriyet Şehrimizde Sabaha Karşı 101 Top Endahtıyla İlan Edildi", **Akşam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Cumhuriyet İstanbul'da Nasıl Telakki Edildi?", **Akşam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Cumhuriyet 101 Pare Topla Şehrimizde İlan Edildi", **İkdam**, 30 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "İstanbul Halkı Cumhuriyeti Tesid Ediyor", **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1: "Bütün Türkiye Sürur İçinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1-2.

çeşitli yerlerinden de 101 pare top atışları gerçekleştirilmişti. Gece yarısından sonra yapılan ani top seslerini duyan halk ne olduğunu anlamak için sokaklara çıkmış, haberi öğrenince sükûn ve huzur içinde evlerine dönmüşlerdi.[35] *Tevhid-i Efkâr* gazetesi, top sesleriyle uyanan ve heyecanlanan insanlardan bazılarının, limanda bulunan İtilaf devletlerine ait yabancı savaş gemilerinin saldırdığını zannedip, panikle sokağa çıktıklarını yazmıştır. Bu nedenle "top atılmasının gece yapılması yerine, sabaha bırakılması halinde daha iyi olacağı" yönünde eleştiride bulunmuştur.[36]

Vali Ali Haydar Bey'in[37] talimatıyla, Vali Yardımcısı Fahrettin Bey başkanlığında Polis Müdürü Asım, Jandarma Alay Kumandanı Kaymakam Refet, Erkân-ı Harp binbaşısı Ekrem beylerle Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden bir üyenin katılımıyla bir heyet oluşturuldu. Bu heyet kutlama programını hazırladı.[38] İstanbul Valiliği tarafından bir duyuru yayınlanarak Cumhuriyet'in ilanının kutlanması için 30 Ekim Salı ve 31 Ekim Çarşamba günleri tüm resmi daireler ve kurumlarla okullar tatil edildi. Ayrıca tüm okullar 3 Kasım Cumartesi gününe kadar tatil olacaktı. Özel şirketler ve kurumlar, ulaşım araçları, tramvaylar ve vapurlar sabah saat ondan, öğleden sonra üçe kadar tatil olacaktı. Şehrin aydınlatılıp süslenerek sevinç kutlamaları yapılması için hazırlıklar başlatıldı.[39]

İlginç şekilde Cumhuriyet'in ilanı gibi çok büyük ve tarihi bir olay gerçekleştiği halde, İstanbul'da kutlamalar için okulların 30 Ekim-3 Kasım 1923 arası tatil edilmesi, bazı basın organlarında çok uzun bulunarak eleştirilmiştir. Bunların başında *Zümrüd-i Anka* mizah gazetesi gelmiştir. Gazete, okulların uzun süreli tatil edilmesinin çocukları sevindirse de aslında olumsuz etkilediğini ve eğitimden soğuttuğunu ileri sürmüştür.[40]

İstanbul'da ertesi gün (30 Ekim), sabah erken saatlerden itibaren faaliyet başladı. Ticarethaneler, mağazalar, dükkânlar, resmi ve özel kurumlar Türk

---

35 "Cumhuriyet Şehrimizde Sabaha Karşı 101 Top Endahtıyla İlan Edildi", **Akşam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1.

36 "Cumhuriyet Tezahüratı", **Tevhid-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2.

37 Ali Haydar Yuluğ (1878-1937).

38 "Cumhuriyet İstanbul'da Nasıl Telakki Edildi?", **Akşam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1.

39 "Bugünkü Merasim", **Vatan**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "Cumhuriyet İstanbul'da Nasıl Telakki Edildi?", **Akşam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Cumhuriyet İstanbul'da Tezahürat ile Karşılandı", **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3; "Türkler Kalpten Cumhuriyetperverdirler", **Hâkimiyet-i Milliye**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

40 "Bayramlar ve Çocuklar", *Zümrüd-i Anka*, No: 86, 5 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s. 1. Aynı gazetede s. 4'te bir de karikatür yayınlanmıştır. Bkz. EK-14.

bayraklarıyla donatıldı. Boğazın iki yakasındaki iskeleler, vapurlar ve yalılar süslendi. Yeniden sabahtan akşama kadar üçer saat aralıklarla Selimiye Kışlası ve diğer mevkilerden (Türk savaş gemileri ile Beyazıt'ta eski Harbiye Nezareti önündeki meydandan) top atışları yapıldı. Bayraklarla süslenen Türk savaş gemileri Yavuz, Kemal Reis, Taşoz ve Muin-i Zafer 101 pare top atışı yaparak cumhuriyet kutlamasına katıldı. Öğleden sonra limandaki yabancı savaş gemileri grandi direklerine Türk bayrağı çektiler ve özel günlerde olduğu gibi bayraklarla süslendiler. Haliç'te bulunan Hızır Reis gambotunun da katılımıyla 21 pare top atışı yaptılar.[41] Binbaşı Galib Bey komutasındaki Kemal Reis gambotu ise Kabataş önlerinde top atışı yaptıktan ve cumhuriyet kutlamalarına katıldıktan sonra, Karadeniz kıyı güvenliğini sağlamak için aldığı emir üzerine akşam saatlerinde Karadeniz'e hareket etti.[42]

Saat üç buçukta valilikte tebrik merasimi yapıldı. Merasimde bütün vilayet erkânı ile mülki ve askeri memurlar hazır bulundu. İstanbul Üçüncü Kolordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa[43] otomobil ile valiliğe geldi. Kendisine hükümet konağı önünde bahriye bandosu, bir bölük jandarma, bir bölük asker, bir izci birliği ve bir polis müfrezesi tarafından selam töreni gerçekleştirildi. Şükrü Naili Paşa, merdivende Polis Müdürü Asım Bey, yardımcısı Vehbi Bey ve diğer valilik erkânı tarafından karşılanarak salona alınmıştır. Şükrü Naili Paşa ile aynı zamanda diğer üst düzey askeri erkân da valiliğe otomobillerle geldi.

Vilayet idare meclisinin toplandığı salondan masalar çıkarılarak kabul salonu haline getirilmişti. Merasimde hazır bulunanlar arasında şu isimler ön plana çıkmaktaydı: İstanbul'da bulunan milletvekillerinden Mazhar Müfit (Kansu) Bey, birinci fırka kumandanı Miralay Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet) Bey, askeri okullar müfettişi Naci (Eldeniz) Paşa, bahriye kumandanı Nazmi Bey, defterdar Raşit Bey, maliye müfettişi İbrahim Bey, merkez kumandanı Miralay Abdurrahman Nafiz (Gürman) Bey, Erkan-ı Harbiye başkanı Kaymakam Hayrullah Bey ve yaveri, Harbiye Mektebi Müdürü Erkân-ı Harbiye miralayı Hayri Bey, Müdafaa-i Milliye Komisyonu başkanı Miralay Ömer Lütfi Bey, Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Doktor Adnan (Adıvar) Bey, Seyr-i Sefain Genel Müdürü Muzaffer Bey, Türkiye Amele Birliği genel sekreteri Şakir Rasim Bey, Abdülaziz Çaviş Efendi, İstanbul Evkaf Müdürü İsmail Hakkı Bey, Üsküdar

---

41 "İstanbul Halkı Cumhuriyeti Tesid Ediyor", **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Cumhuriyet Nasıl Memnuniyetle Karşılandı!", **İleri**, 31 Teşrin-i Evvel 1339 (1923) s. 1; "Ecnebi Sefain-i Harbiyesi", **Vakit**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1.

42 "Karadeniz Sahillerinin Muhafazasına Kemal Reis Memur", **Vakit**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2.

43 Şükrü Naili Gökberk (1876-1936).

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Rıza Bey, polis müdürü Asım Bey, Süryani Patriği Abdülahad Efendi, Ermeni Patriği Kevork Arslanyan Efendi, Ermeni Patrikhanesi meclis-i cismani başkanı Musdicyan Efendi, Halife Abdülmecid Efendi adına yaveri Miralay Cemal Bey. Ayrıca cemiyet-i umumiye-i belediye, il genel meclisi ve belediye daireleri üyeleri, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yetkilileri, adliye memurları, polis şube müdürleri ve baş memurları, müftü ve kadı efendiler, müderrisler, jandarma yetkilileri, bazı şirket, cemiyet ve yabancı kurumların yöneticileri de vilayete gelerek törene katılmıştı. Ziyaretçiler İstanbul Valisi ve Şehremini (belediye başkanı) Ali Haydar Bey'e tebriklerini ilettiler. Vali Haydar Bey, ziyaretçileri ayrı ayrı karşılayıp kendileriyle tokalaştı. Ziyaretçiler salonda kendilerine ayrılan yerlere oturtularak sigara ve kahve ikram edildi. Salonda yapılan tebriklerin ardından merdiven sahanlığına çıkıldı. Bando selam havası çaldı, film ve fotoğraf çekimi yapıldı. Vali Ali Haydar Bey ve diğer tüm ziyaretçiler hep birlikte Babıali binasının binek taşına geldiler. Burada Ali Haydar Bey tarafından kısa bir konuşma gerçekleştirildi. Ali Haydar Bey konuşmasında, Cumhuriyet'in tüm uygar milletlerin gelişim süreci içinde olgunlaşma hedefi olduğunu, Türk milletinin de saadeti ve geleceği uğruna, bu yolda bunu başardığını belirterek, Cumhuriyet'in ilanından dolayı Türk milletini tebrik etmiştir. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçilmesini, milletin büyüklerine karşı gösterdiği saygının bir işareti olarak değerlendiren Haydar Bey, bu büyük milli hareketin gelecek nesiller için de örnek olması gerektiğini ifade etmiş ve içinde bulundukları mesut günün milletin gelecekteki saadeti için bir başlangıç olmasını dilemiştir.

Vali Haydar Bey'den sonra Denizli eski milletvekili, İstanbul kadısı Sadık Efendi Arapça ve Türkçe bir dua okudu. Türkçe duasında tüm millete, askerlere, cumhuriyet erkânına ve cumhurbaşkanı seçilen Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya Allah'ın esenlik, mutluluk ve başarı ihsan etmesini diledi.

Duanın ardından bahriye bandosu tarafından İstiklal Marşı çalındı. Daha sonra valilik salonunda hazırlanan büfeden katılımcılara şekerleme ve pastalar ikram edildi. Merasimin ardından Vali ve diğer bütün katılımcılar bu sefer Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'nda yapılacak törene katılmak üzere otomobilleriyle valilikten ayrıldılar.

Eski Harbiye Nezareti binası olan[44] Üçüncü Kolordu'daki kutlama töreni Hünkâr Salonu olarak bilinen salonda saat dörtte başladı. Önce kolordu şube başkanları, Kumandan Şükrü Naili Paşa'ya gelerek tebrike başladılar. Dördü on

44 Günümüzde Beyazıt'ta İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün de bulunduğu ana binadır.

geçe askeri okullar genel müfettişi Naci Paşa ile bahriye kumandanı ve kalyon kaptanı Nazmi Bey, paşayı tebrik ettiler. Şükrü Naili Paşa, kabul salonunda bulunan ve kendisine Cumhuriyet'in ilanına ilişkin duygularını soran muhabirlere şu kısa açıklamayı yapmıştır:

> *"Bu hadiseyi şimdiye kadar yapılmış olan mücadelelerin bir mükâfatı olarak telakki (kabul) etmekteyim. Yeni şekl-i hükümetimiz (hükümet şeklimiz) milletin bais-i saadeti (saadet nedeni) olacaktır."*

Bundan sonra Üçüncü Kolordu'daki tebrik töreni devam etmiştir. Şükrü Naili Paşa'yı tebrik için ziyarete gelen askeri erkân arasında şu isimler dikkat çekmiştir: Müdafaa-i Milliye Komisyonu başkanı Miralay Ömer Lütfi Bey, Birinci Fırka kumandanı Miralay Hüseyin Hüsnü Emir Bey, liva kumandanı Miralay Salih Bey, kolordu levazım başkanı Salih Bey, merkez kumandanı Abdurrahman Nafiz Bey, Mekteb-i Harbiye müdürü Miralay Hayri Bey, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Kaymakamı Hayrullah Bey; İstanbul bahriye kumandanı Nazmi Bey, askeri okullar genel müfettişi Naci Paşa.

Vali ve Şehremini Ali Haydar Bey, saat dördü çeyrek geçe otomobil ile kolordu dairesinin büyük takı altından geçerek geldi. Valiyi karşılamak için kolordu kapısının önünde bulunan bir bölük asker selam duruşunu aldı ve Harbiye bandosu da önce İstiklal Marşı'nı ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa marşını çaldı. Marş devam ederken Haydar Bey iç kapının önünde otomobilden indi ve daire müdürü Binbaşı Ali Bey tarafından karşılanarak kabul salonuna alındı. Şükrü Naili Paşa, Vali Haydar Bey'i kabul salonunun ortasına kadar gelerek karşıladı. Haydar Bey, Naili Paşa'nın elini sıkarak, Cumhuriyet'in bütün Türkiye'ye refah ve saadet getirmesini dileyip tebrik etti. Kendisine sigara ve kahve ikramı yapıldıktan sonra saat dört buçukta kolordudan ayrıldı ve valiliğe döndü. Kendisi Kaymakam Hayri Bey ve diğer erkân tarafından kapıya kadar uğurlandı. Kolordudan ayrılırken dönüş yolunda kapıdaki askerler selam törenini gerçekleştirdi ve bando marş çaldı. Vali, kolordudan ayrılırken Vali yardımcısı Fahrettin Bey, Maarif Müdürü Saffet Bey ve diğer vilayet erkânı iç kapıdan içeriye girdiler ve aynı şekilde Şükrü Naili Paşa'ya tebriklerini ilettiler.

Saat dört buçuk civarında Halife Abdülmecid Efendi adına yaveri Miralay Cemal Bey kolorduya gelerek, Şükrü Naili Paşa'ya halifenin tebriklerini iletti. Daha sonra birçok kişi paşayı ziyaret ederek tebrik etmiştir. Bunlar arasında Müdafaa-i Hukuk adına katib-i umumi Sadi Bey, İsmail Hikmet Bey, Kasım Rıza Bey, Amele Birliği adına Şakir Rasim Bey, Sezai Bey, Kenan Bey, Cemiyet-i Umumiye-i Belediye adına Cemil Bey, Ziya Molla Bey, Rasim Bey, Sezai Bey,

Beyazıt belediye dairesi müdürü Nizamettin Bey, Beyoğlu belediye dairesi müdürü Ercüment Ekrem Bey, hâkim Sadık Efendi, Ermeni Patriği Arslanyan Efendi, Süryani Patriği Abdulahad Efendi bulunuyordu. Saat dört buçuktan sonra yabancı büyükelçiliklerin başkâtipleri gelerek hükümetleri adına tebriklerini ilettiler. Saat beşe çeyrek kala Üçüncü Kolordu'daki kutlama merasimi sona erdi.

30 Ekim 1923 akşamı İstanbul'da fener alayları düzenlendi. Halk ellerinde meşale ve fenerlerle merasime katıldı. Avrupa yakasında iki fener alayı düzenlendi. İlki akşam saat altı buçuktan itibaren Sultan Ahmet meydanında toplanılarak gerçekleştirildi. Bu fener alayı merasimine Üçüncü Kolordu'dan bir bölük asker ile bahriye bandosu da katıldı. Yarım saat içinde çeşitli esnaf cemiyetleri, heyetler, Darüleytam öğrencileri, çeşitli okullar ve halktan katılımla on binlerce kişi meydanda toplanmıştı. Saat yedide önde bahriye mızıkası ile alay Sultan Ahmet'ten hareket ederek Salkım Söğüt, Sirkeci, Babıali yokuşu, Sultan Mahmut türbesi, Çarşıkapı, Divanyolu, Beyazıt, Şehzadebaşı, Fatih, Sofular caddesini takip ederek Aksaray'a gitti. Alay Aksaray'dan sonra Koska caddesini izleyerek Beyazıt meydanına dönmüş, Daire-i Askeri yani Üçüncü Kolordu binası önünde saatlerce gösteri yapmış ve sonra sükûnetle dağılmıştır. Alayın hareketi esnasında yollarda yüzlerce insan gösteri yapmış ve fenerlerle milli şarkılar söylemiştir. Diğer fener alayı Galata-Beyoğlu tarafında düzenlendi. Kalabalık Azapkapı meydanında toplandı. Üçüncü Kolordu'ya bağlı bir bölük asker ve önde Ertuğrul bandosu vardı. Mavnacılar Cemiyeti davul ve zurnalarla alaya katılmıştı. Esnaf cemiyetleri, okullar ve halktan katılanlar saat yedi buçukta hareket etti. Azapkapı, Galata, Şişhane, Altıncı Daire, Tepebaşı, Galatasaray ve Cadde-i Kebir (İstiklal Caddesi) istikameti izlenerek Taksim'e gelindi. Daha sonra Ayaspaşa yokuşundan Beşiktaş'a inildi. Beşiktaş ve Dolmabahçe civarında muazzam şenlikler yapıldıktan sonra alay sükûnetle dağıldı. Fener alaylarına katılan iki bölük askere Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından soğuk yemek dağıtıldı. Bu iki büyük fener alayının dışında Beykoz'da Darüleytam öğrencilerinin de katılımıyla düzenlenen fener alayı Paşabahçe'ye giderek tezahüratta bulunmuş ve konuşmalar yapılmıştır. Boğaziçi'nin her iki kıyısında, Kadıköy, Üsküdar, Beşiktaş ve Ortaköy semtlerinde de fener alayları düzenlendi.

İstanbul'da resmi ve özel binalar, Galata Köprüsü, bankalar, mağazalar gece elektrikle ışıklandırılarak süslendi ve İstanbul baştanbaşa bir ışık diyarı haline geldi. Süsleme ve ışıklandırma açısından özellikle Beyoğlu bölgesi bir adım öne çıkarak dikkat çekmekteydi. Beyoğlu'nda Cadde-i Kebir'in (İstiklal Caddesi) her iki tarafı bayraklarla süslendi ve elektrikle aydınlatıldı. Karaköy'den Galatasaray'a ve Tünel'den Şişli'ye kadar uzanan bütün büyük caddeler ve

hatta sokaklar, resmi ve özel binalar süslenmiş ve ışıklandırılmıştı. Camilerin minareleri kandillerle ışıklandırıldı.[45]

İstanbul Sultanahmet'te bulunan Hapishane-i Umumiye'de hükümlüler genel af çıkması beklentisiyle "Yaşasın cumhuriyet" "Adalet adalet" diye bağırarak saatlerce tezahüratta bulundular. Koğuşlara fenerler astılar ve fener alayı düzenleyen mahkûmlar genel af ilan edilmesini istediler. Bir kısım hükümlü hapishaneden çıkma girişiminde bulundu. Bunun üzerine zabıtalar tarafından gerekli önlemler alındı. Hapishanenin etrafı jandarmalarla sıkı bir şekilde koruma altına alındı ve sükûnet sağlandı.[46]

Cumhuriyet'in ilanını kutlamak için 31 Ekim'de okulların öğrencileri, izciler ve Amele Birliği ile halkın katılımıyla Sultan Ahmet meydanında büyük bir miting yapıldı. Saat ondan itibaren Türkiye Amele Birliği'ne bağlı tramvay, Tünel, Haliç, Seyr-i Sefain, İstinye Dokları, Standard Oil şirketlerinde çalışan işçiler çalışmaya ara verdiler ve bandoları ile Sultanahmet Yerebatan'da bulunan Ameli Birliği genel merkezinin önüne geldiler. Burada Amele Birliği Genel Sekreteri ve başkan vekili Şakir Rasim Bey[47] tarafından işçilere hitaben Cumhuriyet'in faydaları hakkında uzun bir konuşma yapıldı. Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesi alkışlarla kutlandı. İşçiler konuşmanın ardından "yaşasın cumhuriyet" diye hep bir ağızdan bağırarak tezahüratta bulundular ve Sultan Ahmet meydanına gittiler. Diğer taraftan Maarif Müdüriyeti'nin resmi tebliği ile İstanbul'un bütün

---

45 "Cumhuriyet'in İlanının Şehrimizde Tesidi", **Vatan**, 31 Teşrin-i Evvel 1923 s. 2; "İstanbul Halkı Cumhuriyeti Tesid Ediyor", **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Cumhuriyet İstanbul'da Tezahürat ile Karşılandı", **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 3; "Cumhuriyet'in İlanı Münasebetiyle Tebrikat", **İleri**, 31 Teşrin-i Evvel 1339 (1923) s. 1; "Cumhuriyet Nasıl Memnuniyetle Karşılandı!", **İleri**, 31 Teşrin-i Evvel 1339 (1923) s. 1; "İstanbul Halkı Cumhuriyeti Tesid Ediyor", **İleri**, 1 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s. 3; "Dün Akşamki Tezahürat", **Akşam**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Türkler Kalpten Cumhuriyetperverdirler", **Hâkimiyet-i Milliye**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Bütün Türkiye Sürur İçinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1-2; "Geceki Tezahürat", **Tanin**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Cumhuriyet Münasebetiyle Tezahürat", **Tanin**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Vilayet ve Kumandanlıkta Cumhuriyet Tebrikatı ve Resm-i Kabul", **Tevhid-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1-2; "Cumhuriyet Tezahüratı", **Tevhid-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "Dünkü Merasim", **Vakit**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Kumandanlıktaki Merasim", **Vakit**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1-2; "Dün Akşamki Fener Alayı", **Vakit**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2. 30 Ekim'de İstanbul Valiliği'nde yapılan resmikabul ile ilgili fotoğraflar için bkz. EK-1-4.

46 "Mahpusların Tezahüratı", **Vakit**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "İstanbul'da Bir Hadise", **Anadolu'da Yenigün**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "Bütün Türkiye Sürur İçinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1-2.

47 Basında "Şakir Rasim Arkadaş" ismi de kullanılmaktadır.

okullarındaki öğrenciler saat ona doğru Sultan Ahmet meydanına geldiler. Saat on buçukta Maarif Müdürü Saffet Bey, yanında kız okulları müfettişlerinden Kıymet Hanım ile Sultan Ahmet Meydanı'na geldi. Meydandaki okul öğrencilerini denetledikten sonra, öğrenci alayına hareket talimatını verdi. Alayın önünde kız sultanileri ve en önde İstanbul Kız Lisesi yer almaktaydı. Beyazıt, Süleymaniye, Pertev Kadın, Sütlüce, Bezm-i Âlem, Feyz-i Ati, Makriköy İnas (Bakırköy Kız), Darülmuallimin ve diğer okulların öğrencileri bayraklarıyla alaya katılmıştı. Alay, milli şarkılar söyleyerek hareket etti. Program uyarınca okul öğrencileri Alemdar Caddesi, Salkım Söğüt ve Sirkeci yoluyla Babıali yokuşundan valilik binası önüne ulaştı. Valilik önünde duran okullar arasında İstanbul Kız Lisesi yine en önde yer alıyordu. Öğrenciler burada cumhuriyeti öven tezahüratta bulundular ve şiirler okudular. Bu sırada Vali Ali Haydar Bey, eski sadaret binasının kapısı önüne çıkmış, bunu gören öğrenciler kendisini büyük bir ilgi ve coşkuyla selamlamıştır. Tezahüratı ve çok sayıda kız öğrencinin de geldiğini gören Haydar Bey, öğrencilere kısa bir konuşma yapmıştır. Çeşitli basın organlarında küçük farklılıklarla aktarılan Haydar Bey'in dikkat çeken konuşması günümüz Türkçesiyle şöyledir:

> *"Eğitim hayatımı İstanbul'da tamamlayıp buradan ayrıldığım zaman hayat, bilhassa kadınlık ve genç kızlık hayatı pek düzensiz ve sönüktü. Kadınlık hayatında hiçbir gelişim işareti mevcut değildi. Bugün ise şimdi karşımda böyle binlerce münevver Türk kızının hakiki bir idrakle yeni cumhuriyet rejimimizi kutlamaya ve selamlamaya geldiğini görüyorum da kalbimden taşan hakiki bir sevinçle mağrur oluyorum. Bu günleri gördüğüm için cidden bahtiyarım. Dünyanın en meşhur âlimlerinden biri diyor ki: 'Erkekleri insan eden ancak kadınlardır.' Buna hiç şüphe yoktur. Bendeniz de aynı kanaatteyim. Kadınlar toplumların en şefkatli unsurlarıdır. Kadınlar olmasaydı, erkekler bugünkü refah ve yükselme derecesine hiçbir zaman ve hiçbir suretle ulaşamayacaklardı. Kadınların ince ruhları vardır, onlar birçok fazilet ve güzel huylara sahiptirler. Sizler vatanın gelecekteki saadetini temin edeceksiniz. Ben sizlerin vatanın gelecekteki saadetini kesinlikle sağlayacağınızı ümit ile hepinize hayat sahasında başarılar dilerim."*

Vali Ali Haydar Bey'in bu kısa konuşması sessizlik içinde dinlendi. Konuşma bitince öğrenciler şiddetle alkışladılar. Özellikle kız lisesi öğrencileri Vali Haydar Bey'i uzun süre alkışladı. Daha sonra İstanbul Kız Lisesi öğrencilerinden Handan Hanım, öğrenciler adına kısa bir karşılık vermek için söz aldı. Vali Haydar Bey'e kendileri hakkında gösterdiği teveccühten dolayı teşekkür etti ve "muhterem

valimizi alkışlarız" diyerek öğrencileri tekrar alkışa davet etti. Öğrenciler daha sonra İstiklal Marşı'nı okudular. Tekrar aynı uyum içinde önde kız, arkada erkek lisesi öğrencileri valilikten ayrılarak ve milli şarkılar söyleyerek Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti genel merkezine doğru yürüyüşlerine devam ettiler.

İstanbul Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin merkezi önünde de öğleden sonra bir kutlama yapıldı. Okul öğrencileri ve Amele Birliği'ne mensup dernek üyelerinin katıldığı bu buluşmada tezahürat yapıldı ve milli şiirlerle şarkılar okundu. Amele Birliği katib-i umumisi (genel sekreteri) Şakir Rasim Bey bir konuşma yaparak cumhuriyet yönetiminin faydalarından ve Türk işçilerinin cumhuriyeti büyük memnuniyetle karşıladığından bahsetmiştir. Yeni Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa ve değerli arkadaşlarının milletin hislerine tercüman olarak, hayırlı bir gelecek sağlayacaklarından şüphesi olmadığını belirtmiştir. Sözlerine "yaşasın cumhuriyet", "yaşasın Mustafa Kemal Paşa" diyerek son vermiştir. Daha sonra Müdafaa-i Hukuk katib-i umumisi Sadi Bey de teşekkür edip karşılık vererek, cumhuriyet idaresinin bilhassa işçi hayatı için gerekli olduğunu, ülkenin geleceğinde ve ekonomik gelişimi ile faaliyetlerinde işçilere çok iyi bir destek oluşturacağını, işçilerin cumhuriyet yönetimine kavuşmaktan dolayı çok mutlu olduklarını söylemiştir. Alay, daha sonra "yaşasın cumhuriyet" diye bağırarak alkışlarla Divanyolu'na doğru yürüyüşe başlamıştır. Alaya katılan bazı amele derneklerinin önlerinde bandoları da vardı. Yerebatan'da Amele Birliği merkezi önüne gelinerek burada süslenmiş binanın önünde bandolar ile tezahüratta bulunuldu. Burada da Şakir Rasim Bey tarafından kısa bir konuşma yapılmıştır. Daha sonra bütün işçiler, okul öğrencileri ve halk hep bir ağızdan "yaşasın cumhuriyet" diye bağırmışlardır Ardından Beyazıt'a gidilmiş, burada 3. Kolordu Kumandanlığı önünde de bir süre tezahürat yapılmış ve kolordu kumandanı Şükrü Naili Paşa tebrik edilmiştir. Son olarak Amele Birliği üyeleri, Şehzadebaşı yoluyla Fatih'e giderek Fatih Sultan Mehmet'in türbesini ziyaret ettiler. Daha sonra kalabalık sükûnetle yavaş yavaş dağıldı. Saat tam üçte tramvaylar da işlemeye başlamıştır.

31 Ekim 1923 tarihinde yapılan cumhuriyet kutlamalarına ilkokul ve ortaokullara mensup izci grupları da katıldı. Saat birden itibaren Sultan Ahmet meydanından geçerek Topkapı Sarayı meydanında toplanmaya başladılar. Saat ikide bütün okulların izcileri toplanmıştı. Burada kalgay Sami Bey'in idaresi altında izciler geçit töreni yaptılar. Daha sonra önde bayrak ve yirmi kişilik bir borazan takımı ile harekete geçen izciler, saray meydanından geçerek Gülhane Parkı'na indiler. Saat üçte Sultan Ahmet meydanında toplanan izciler, buradan hareketle Sirkeci ve Babıali yoluyla valiliğe gittiler. Valilikte Vali Haydar Bey'i

bulamadıklarından, burada bir süre dinlendikten sonra sırasıyla Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti önüne ve sonra Üçüncü Kolordu Kumandanlığı'na geldiler. Kumandan Şükrü Naili Paşa tebrik edildikten sonra izci alayı Fatih'e gitti. Fatih'te bir geçit töreni daha yapıldıktan ve Fatih Sultan Mehmet'in türbesi ziyaret edildikten sonra izciler okullarına dönerek dağılmıştır.[48]

31 Ekim'de Şehremaneti'ne bağlı İstanbul İtfaiyesi Müdürü Vedi Bey'in görevlendirmesiyle 40 civarında itfaiyeci, yeni satın alınan itfaiye otomobilleri ile Aksaray-Fatih-Beyoğlu istikameti üzerinde cumhuriyet kutlaması amaçlı bir gösteri geçişi yaptılar. Yeni otomobiller halk tarafından ilgiyle karşılandı ve izlendi. Kadıköy ve Üsküdar'da da itfaiyeciler tezahüratta bulundular.[49]

Gayrimüslim azınlıkların dini liderlerinden Ermeni ve Süryani patriklerinin 30 Ekim'de bizzat giderek Vali Haydar Bey ve Üçüncü Ordu Kumandanı Şükrü Naili Paşa'yı tebrik ettiklerine yukarıda değinilmişti. Rum Patrikhanesi ise üst düzey tebrik için ertesi günü bekledi. Millî Mücadele karşıtı faaliyetleriyle tanınan ve Türkiye sınırları içinde istenmeyen adam ilan edilen son Patrik IV. Meletios, 1923 yılının temmuz ayında İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalmış ve henüz istifa da etmediğinden,[50] cumhuriyet ilan edildiği tarihte fiilen İstanbul'da bir patrik bulunmuyordu. Bu nedenle Rum Patrikhanesi sinoduna (kuruluna) başkanlık eden Erdek metropoliti Kallinikos, 31 Ekim'de patrikhane kapı kâhyası İkyadis ile İstanbul Valisi ile Üçüncü Kolordu Kumandanı'nın makamlarına gitmişti. Ancak her ikisini de bulamadığından kartvizit bırakarak dönmüştür. Kallinikos, ayrıca patrikhane adına Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Başbakan İsmet İnönü ve Adalet Bakanı Seyyid Bey'e tebrik telgrafları çekmiştir.[51] Mustafa Kemal Paşa, Rum Patrikhanesi'ne kısa bir telgrafla teşekkür etmiştir:

---

48 "Şehrimizde Cumhuriyeti Tesid Şenlikleri", **Vatan**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1-2; "Mektep Gençliğinin Tezahüratı", **İkdam**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "İstanbul Halkı Cumhuriyeti Tesid Ediyor", **İleri**, 1 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s. 3; "İstanbul'da Cumhuriyet Şenlikleri", **Tanin**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Cumhuriyet Şenlikleri", **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 4; "Müdafaa-i Hukukun Dünkü Cumhuriyet Tezahüratı", **Tevhid-i Efkâr**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Dünkü Tezahürat", **Vakit**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1. 31 Ekim'de gerçekleşen cumhuriyet kutlamalarına ilişkin fotoğraflar için bkz. EK-5-10.

49 "Müdafaa-i Hukukun Dünkü Cumhuriyet Tezahüratı", **Tevhid-i Efkâr**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

50 Meletios ikna edilerek ancak 1923 Kasım'ında istifa edecek ve yeni seçilen Patrik VII. Gregorios Aralık ayında göreve başlayacaktır.

51 "Rum Patrikhanesi'nin Tebrik Telgrafnamesi", **Tevhid-i Efkâr**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 2; "Patrikhanenin Tezahürata İştiraki", **Vatan**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 2; "Patrikhanenin Tebriki", **Akşam**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

"Teşekkür ve milletimiz adına mütemeyyen olmasını niyaz ederim.

Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal"[52]

Hahambaşı Hayim Becerano Efendi de 30 Ekim'de valilikteki kutlamaya gelmemişti. *İkdam* gazetesi muhabirine açıklama yapan Becerano Efendi, "haberdar olmadığından üzülerek bu merasime katılamadığını" söyledi. Cumhuriyet'in ilanı ve Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olarak seçilmesi hakkında övgü dolu sözler söyledi. Türkiye'deki Musevi cemaati adına Cumhuriyet'in ilanının ve cumhurbaşkanlığına Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın seçilmesinin kendilerini memnun ve mutlu ettiğini vurguladı.[53]

Yaklaşık dört ay sonra, 3 Mart 1924 tarihinde makamına resmen son verilecek olan Halife Abdülmecid Efendi de 31 Ekim 1923 tarihinde, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'e kısa bir tebrik telgrafı çekmiştir:

"Reis-i Cumhur Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Bu kerre teceddüd eden (yenilenen) şekl-i hükümetin (hükümet şeklinin) mülk (devlet) ve millet hakkında hayırlı olmasını cenab-ı Hak'tan niyaz ve temenni eylerim.

31 Teşrin-i Evvel 1339

Abdülmecid İbn-i Abdülaziz Han"

Mustafa Kemal Atatürk bu telgrafa ertesi gün kısa bir telgraf çekerek karşılık vermiştir:

İstanbul'da Halife-i Müslimin Abdülmecid Hazretlerine

Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki hayırhahane temenniyat-ı hilafetpenahilerine takdim-i teşekkürat ederim.

1 Teşrin-i Sani 1339

Türkiye Reis-i Cumhuru: Gazi Mustafa Kemal[54]

---

52 "Gazi Paşa'nın Patrikhaneye Cevabı", **Vatan**, 3 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

53 "Hahambaşı Efendi", **İkdam**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 2; "Cumhuriyet Şenlikleri", **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 4.

54 "Halife Hazretlerinin Tebrik Telgrafı", **Vatan**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 2; "Reis-i Cumhurumuza", **Hâkimiyet-i Milliye**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Halife Hazretleriyle Reis-i Cumhurumuz", **İkdam**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Halife Hazretleriyle Reis-i Cumhur Gazi Paşa'nın Mütekabil Telgrafnameleri", **Tanin**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

31 Ekim günü İstanbul limanında bulunan Türk ve yabancı savaş gemileri, öğle vakti top atışı yapmak suretiyle selam törenini gerçekleştirdiler. Gece yine yoğun kalabalıkların katıldığı fener alayları düzenlendi. Başta Sultan Ahmet, Beyazıt ve Şehzadebaşı caddeleri olmak üzere halk tarafından sokaklar ve caddelere çıkılarak Cumhuriyet'in ilanı kutlandı. Milli şiirler okundu. Caddeler ve meydanlar binlerce insan ile doluydu. Havanın bozulması ve yağmurun başlaması kutlamaların biraz sekteye uğramasına yol açmıştır.[55] İstanbul'daki sefaret ve yabancı temsilciliklerin çoğunluğu binalarında kendi bayraklarının yanına Türk bayrağı çektiler.[56] İstanbul'da bulunan yabancı mümessiller, sefirler ve temsil heyetleri 31 Ekim'de İstanbul murahhası Adnan Bey'e birer kartvizit göndererek Cumhuriyet'in ilanını tebrik ettiler. Bulgar mümessili General Markov bizzat Adnan Bey'le görüşmek istemiş, ancak dairenin tatil olmasından dolayı kartını bırakmıştır. Darülfünun[57] Talebe Birliği de TBMM Başkanlığı'na ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya aşağıdaki tebrik telgraflarını çekmiştir:

"Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Genç Türkiye'nin safahat-ı inkılabını ikmal eden karar-ı ahir münasebetiyle Darülfünun Talebe Birliği Büyük Millet Meclisi'ni tebrik eder."

"Türkiye Reis-i Cumhuru Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Kendi halaskârını genç Türkiye'nin ilk reis-i cumhuru görmekle bahtiyarlığını idrak eden Darülfünun Talebe Birliği arz-ı tebrikat eyler."

Cumhuriyet kutlamalarında etkin bir rol oynayan Türkiye Umum Amele Birliği adına Genel Sekreter Şakir Rasim Bey de bizzat Mustafa Kemal Paşa'ya işçi sınıfının yoksul ve sefil haline dikkat çeken ve durumunun düzelmesi için temennide bulunan ilginç bir tebrik telgrafı çekmiştir:

"Türk Cumhuriyet Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya

Gayr-i siyasi (siyasi olmayan) ve sırf iktisadi bir teşkilat olan Türkiye Umum Amele Birliği azası, inkılab-ı idare-i ahir (son idari inkılap) vesilesiyle fakr ü (fakirlik ve) sefaletten bitap kalan işçi halkının millet heyet-i umumiyesiyle (bütünüyle) beraber, iktisadi refah ve terakkiye (gelişime) mazhar olmasını temenni ve bu vesile ile milletin ümid-i isti-

---

55 "Türkler Kalpten Cumhuriyetperverdirler", **Hâkimiyet-i Milliye**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Mektep Gençliğinin Tezahüratı", **İkdam**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

56 "Sefarethanelerde Şanlı Bayrağımız", **İkdam**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1.

57 İstanbul Üniversitesi'nin eski adıdır.

hlas-ı müşahhası (somut kurtuluş ümidi) olan zat-ı riyasetpenahilerini tebrik ve şükranlarımızı arz eyleriz efendim.

Türkiye Umum Amele Birliği Katib-i Umumisi Şakir Rasim"[58]

İzmir ve Diğer Şehirlerde Kutlamalar

Cumhuriyet'in ilanı İzmir Mevki-i Müstahkem Kumandanlığı tarafından 29 Ekim günü gece yarısı duyuruldu. Gece yarısı saat yarımı beş geçe kaleden atılan toplarla Cumhuriyet'in ilanı kutlandı. Müthiş top sesleriyle uyanan İzmir halkı heyecanla sokaklara çıktı. Bekçiler halka Cumhuriyet'in ilan edildiğini ve 101 pare top atıldığını bağırarak duyurdular. 30 Ekim sabahı İzmir'in her tarafı ve vapurlar bayraklarla donatıldı. Öğleden sonra saat ikide, valilik tarafından askeri ve mülki erkân ile kent eşrafının tebrikleri için bir kabul töreni düzenlendi.[59] İzmir'de okullar tatil edildi. Halk sokaklara çıkarak Cumhuriyet'in ilanını kutladı. İzmir Valisi Aziz Bey[60] başta olmak üzere pek çok kişi tarafından konuşmalar yapıldı. Şenlikler ve fener alayları düzenlendi.[61]

1 Kasım 1923 tarihinde hem saltanatın kaldırılmasının yıldönümü ve hem de Cumhuriyet'in ilanı İzmir'de parlak bir şekilde kutlanmıştır. Sabahtan tüm resmi ve özel kurumlar, evler, mağazalar ve dükkânlar Türk bayraklarıyla süslenmişti. Öğleden önce valilikte bir resmikabul yapıldı. Askeri ve mülki erkân, belediye, Müdafaa-i Hukuk meclisleri üyeleri, çeşitli cemiyetlerin temsilcileri, basın erkânı, yabancı şirket ve kurumların müdürleri, şehrin ileri gelenleri, hahambaşı ve diğer şahıslar vilayet konağında Vali Aziz Bey'e tebriklerini iletmişlerdir. Valilikte misafirlere şeker ve sigaralar ikram edilmiştir. Ardından Vali Aziz Bey ve beraberindeki erkânı, sırasıyla kışlaya ve belediyeye giderek buradaki askeri ve mülki erkânı tebrik etmişlerdir. Öğleden sonra saat iki buçuk sularında, Tilkilik Parkı civarında halkın katılımıyla büyük bir miting düzenlendi. Burada okulların ve çeşitli cemiyetlerin oluşturduğu bir kafile önlerinde Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın çiçeklerle süslenmiş fotoğrafları ile yola çıktı.

---

58 "Arz-ı Tebrikat", **Vakit**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

59 "İzmir'de Cumhuriyet'in İlanı", **Vatan**, 31 Teşrin-i Evvel 1923 s. 2; "İzmir'de Cumhuriyet Nasıl Tesid Edildi", **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1; "Bütün Türkiye Sürur İçinde", **Hâkimiyet-i Milliye**, 31 Teşrin-i Evvel 1923, s. 1-2; "İzmir İntibaatından", **Tanin**, 4 Teşrin-i Sani 1923, s. 2. 30 Ekim 1923'te İzmir Valiliğindeki resmikabulün saati Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde 11 olarak verilmektedir.

60 Hüseyin Aziz Akyürek (1882-1951) 28 Ağustos 1923-21 Temmuz 1924 tarihleri arasında İzmir valisi, Aralık 1924-1927 arası da İzmir belediye başkanı olarak görev yapmıştır.

61 "İzmir Mektubu", **İkdam**, 7 Teşrin-i Sani 1923, s. 3.

Yüz binlerce insanın alkışları arasında kafile "Yaşasın saltanat-ı milliye, yaşasın cumhuriyet" tezahüratları ile hükümet konağına geldiler ve vali tarafından karşılandılar. Program uyarınca dava vekili İnceoğlu Hamid Şevket Bey[62], kurulan kürsüye çıkarak bir konuşma yaptı:

> *"Benim çok muhterem kardeşlerim! Bugün iki bayram idrak ediyoruz. Birisi şahsi saltanatın yıkım gününü, diğeri üç buçuk senedir zaten içinde yaşadığımız, ruhumuzdan doğan hayat-ı Cumhuriyet'in (cumhuriyet hayatının) isim gününü idrak eylemekliğimizdir. Cumhuriyet siyasi teşekküllerin en nihai bir idaresi, en dini bir neticesidir. Çünkü cumhur, varlık, hakiki varlık demektir. Bundan bir sene elli gün evvel bu konağın önünde Yunan askerleri, yukarıda Yunan kumandanları vardı. Bunlar Türk milletine azap ve esaret hayatı yaşatıyorlardı. Türk süngüsü işte hamdolsun her zulmü çiğnedi. Türk gençliği Türk ordularını yarattı. Türk orduları Türk zaferini doğurdu. Türk zaferi Türk gençliğine istikamet gösterdi."*

Hamid Şevket Bey'in konuşmasının ardından belediye adına Mustafa Adli Bey[63] kürsüye gelerek bir konuşma yaptı. İzmir'in düşman işgali altında kaldığı dört sene boyunca şehirdeki Türk halkının uğradığı zulüm ve facialardan bahsetti. Cumhuriyeti ilan eden milletvekillerine teşekkür etti ve içten tebriklerini sundu. Mustafa Adli Bey'den sonra kürsüye gelen İzmir Valisi Aziz Bey, şiddetli alkışlar nedeniyle konuşmasına başlamak için bir süre beklemek durumunda kalmış ve şu sözleri söylemiştir:

> *"Vatandaşlar, büyük günlerini takdir eden milletler hürmet hakkına daima maliktirler. Bugünkü tezahüratı ve birkaç gün evvelki cumhuriyete ait ihtifalat [törenler] bütün dünyaya gösterecektir ki: Türk vardır ve ölmeyecektir. Büyük adımlar atmaya muvaffak olan büyük milletime hükümet-i cumhuriyet namına yapılan tezahürattan dolayı teşekkür ederim."*

Vali, kendisini dinleyen küçük erkek ve kız öğrencilere de şu sözlerle seslenmiştir:

> *"Küçük arkadaşlar, bugünkü nesil size çok uzun fedakârlıklardan sonra istiklal hakkını kazandırmıştır. Onu size bir vedia (emanet) olarak bırakıyor. Bu vediayı kıymettar bir mahfaza gibi muhafaza edip yeni nesle vermeye salahiyettarsınız (yetkilisiniz). Bunu unutmamalısınız!"*

---

62 Hamit Şevket İnce (1889-1967).

63 Mustafa Adli Bayman (1892-1959), o tarihte İzmir Belediye Başkan Yardımcısı görevindeydi.

Vali Aziz Bey'in konuşmasının ardından alay bir geçit töreni yapmış, hükümet konağının parka nazır kapısından çıkarak kışla önünden geçmiştir. Askeri daire önünde tezahüratta bulunulmuştur. Tezahürat gece yarılarına kadar devam etmiş, zeybek oyunları oynanmış, "saltanat-ı milliye (millet saltanatı)" heyecan ve sevinçle kutlanmıştır.

Bunun dışında 1 Kasım 1923 tarihinde, öğleden sonra saat üçle dört arasında İzmir'de bulunan İngiltere, Amerika, Fransa, İtalya, Belçika, İsveç ve Hollanda temsilcileri hükümet konağına gelerek Vali Aziz Bey'i tebrik etmişlerdir.[64]

Cumhuriyet'in ilanı haberi Kars'ta, 30 Ekim'de öğleye doğru kaleden atılan 101 pare top atışıyla şehre duyurulmuştur. Kars'ın kurtuluş yıldönümü (30 Ekim 1920) törenleriyle birleşen bu haber şenliklerle kutlanmıştır. Halk caddeleri dolaşarak cumhuriyeti kutlamış ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya yönelik sevgi tezahüratı yapmıştır. Doğu bölgesinde topçu birlikleri olan tüm mevkilerde cumhuriyet şerefine 101 pare top atışı yapılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanı ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı seçildiği haberi Anadolu Ajansı aracılığıyla Edirne'de duyulur duyulmaz, şehir baştanbaşa bayraklarla donatılmış, vakit geç olmasına rağmen tebrik ve kutlama merasimine katılmak için halk ve okul öğrencileri gruplar halinde hükümet meydanına doğru aceleyle gitmeye başlamıştı. Vali Naci Bey tarafından şehrin memurları ve ileri gelenlerinin tebrikleri kabul edildikten sonra, aşağı meydana inilmiş ve Anadolu Ajansı'nın tebligatı toplanan halka okunmuştur. Haberler meydanda toplanan halk tarafından sevinç ve heyecanla dinlenip alkışlanmıştır. Daha sonra hükümet meydanında beliğ bir dua okunduktan sonra, Daire-i Askeriye önüne gidilerek burada da kutlamalar gerçekleştirilmiştir. Erkan-ı Harp kaymakamı Mümtaz Bey, hazır bulunanlara kısa bir konuşma yapmıştır. Daha sonra belediye ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne gidilerek kutlamalara devam edildi. Gece de bir fener alayı düzenlenmiş ve halk tarafından "Yaşasın Türkiye Cumhuriyeti! Yaşasın büyük ve muhterem reis-i cumhurumuz Gazi Paşa hazretleri" tezahüratı yapılmıştır. Tüm resmi daireler ve okullar 30 ve 31 Ekim günleri tatil edilmiştir. Edirne'de 31 Ekim günü de kutlamalar devam etmiştir. Halkın katılımıyla büyük bir kalabalık bayraklar ve bandolarla caddelerde dolaşarak tezahüratta bulundu. Edirne "Yaşasın cumhuriyet ve reis-i cumhurumuz Gazi Mustafa Kemal

64 "İzmir ve Cumhuriyet", **Anadolu'da Yenigün**, 6 Teşrin-i Sani 1923, s. 3. Haber "Bayramzade Hakkı" imzasıyla yayınlanmıştır.

Paşa" haykırışları ile inlemeye devam etti. Gece de muhteşem bir fener alayı düzenlenerek geç vakitlere kadar sevinç gösterileri sürdü.[65]

31 Ekim günü öğleden sonra saat üçte, bayraklarla süslenmiş Edirne'de tüm dükkânlar kapandı. Halk tezahürata katılmak üzere Türk Ocağı meydanında toplanmaya başladı. Memurlar, din adamları, Türk Ocağı heyeti, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyeti, İhtiyat Zabitan Cemiyeti, Darülmuallimin, Sultani Mektebi ve diğer okulların öğretmen ve öğrencileri, esnaf cemiyetleri ve halkın katılımıyla büyük bir kalabalık meydanda toplandı. Lise on ikinci sınıf öğrencisi Mustafa Efendi bir konuşma yaptı. Darülmuallimin öğretmenlerinden Osman Bey de bir konuşma gerçekleştirdi. Daha sonra alay Büyük Cadde'yi takip ederek belediye önüne geldi. Burada da Darülmuallimin tatbikat öğretmenlerinden Kutsi Bey, belediyenin ana giriş kapısı ve merdivenlerin önüne gelerek bir konuşma yaptı. Cumhuriyeti ayrıntılarıyla açıkladıktan sonra sözlerine şöyle (günümüz Türkçesiyle) son verdi:

> *"Müslümanların ilk halifesi Ebubekir hazretleri de milletin, halkın oylarıyla seçilmiş bir cumhurbaşkanıydı. O zaman da hâkimiyet milletin idi. Bugün Avrupa ve Amerika'da gördüğümüz Cumhuriyet'in ilk kaynağı Müslümanlardır. Onlar bu idare şeklini Müslümanlardan almışlardır. İşte biz Türkler, biz Müslümanlar bugün kahraman kumandanlarımızın, kahraman ordularımızın sayesinde bu cumhuriyete kavuştuk. Cumhuriyet hâkimiyet hakkını ve hayat hakkını daima millete bırakır. Bundan dolayı Türk bundan sonra hür yaşayacak, hiçbir kuvvete eğilmeyecektir. İlmen, iktisaden kendi benliğini gösterecek ve hür yaşayacaktır, hür yaşayacaktır, hür yaşayacak!"*

Kutsi Bey'in konuşması alkışlandıktan sonra alay belediyeden ayrılarak Müdafaa-i Hukuk binası önüne geldi. Burada da lise öğretmenlerinden Sami Bey tarafından uzun bir konuşma yapıldı. Konuşmanın ardından alkışlarla kalabalık dağıldı.[66]

Cumhuriyet'in ilanı Denizli'de de halk tarafından büyük sevinçle karşılanmıştır. 31 Ekim'de sabah saatlerinden itibaren insanlar akın akın hükümet

---

65 "Türkler Kalpten Cumhuriyetperverdirler", **Hâkimiyet-i Milliye**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Vilayatta Tezahürat", **İkdam**, 1 Teşrin-i Sani 1923, s. 1; "Edirne'de Cumhuriyeti Tesid", **İkdam**, 2 Teşrin-i Sani 1923, s. 2; "Cumhuriyet'in İlanını Zaten Bekleyen Memleketin Her Tarafında Halk Büyük Tezahüratla Yeni İdareyi Tesid Ediyor", **İleri**, 2 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s. 1.

66 "Vilayetlerde Tezahürat", "Edirne'de Şenlikler", **Vakit**, 3 Teşrin-i Sani 1923, s. 3.

konağının avlusuna giderek burada düzenlenen büyük bir törene katıldılar. Sabah saat onda halk ve okullar hükümet dairesinin avlusunu doldurmuş, kalabalık Cadde-i Kebir'e (Büyük Cadde) taşmıştı. Bu nedenle bir süre caddede gidiş geliş kesintiye uğradı. Saat on birde Vali Vekili ve Fırka Kumandanı Nazmi Paşa tören alanına geldi ve TBMM'nin kararını halka resmen duyurdu. Daha sonra bir konuşma yaparak Cumhuriyet'in ilanı ile sanat, ilim ve irfan sahasında yükselmek için milletin azami gayret göstermesi gerektiğini anlattı. Konuşması esnasında toplar atılmaya başlandı. Nazmi Paşa'nın konuşmasının ardından lise öğrencileriyle kız mektebi öğrencileri milli marşlar söylediler. Daha sonra belediye müftüsü tarafından veciz bir Türkçe dua okundu ve avluda hazır bulunanlar duaya "Âmin" diyerek katıldılar. Duanın ardından valilikte tebrik merasimi başladı. Sırasıyla memurlar, din adamları, cemiyetler, esnaf ve halk Nazmi Paşa'yı tebrik ettiler. Nazmi Paşa tarafından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik telgrafı çekildi. İhtiyat Zabitan Cemiyeti tarafından da Mustafa Kemal Paşa'ya ayrıca bir kutlama telgrafı çekildi. Buradaki törenin bitimin ardından halk, Kışla meydanında yapılacak olan resmigeçidi seyretmek üzere yola çıkmıştır. Askeri birliklerin resmigeçidi son derece muntazam yapılmış ve halk tarafından sürekli alkışlanmıştır. Denizli'de gece fener alayları düzenlenmiş, halk ve okullar tarafından sevinç gösterileri sürmüştür.[67]

Kastamonu'ya Cumhuriyet'in ilanı haberi 30 Ekim sabahı ulaştı ve şehrin her tarafına süratle yayıldı. Her taraf bayraklarla süslendi. Valiliğin de davetiyle binlerce kişi bu tarihi günü kutlamak için saat sekizde hükümet meydanında toplandı. Vali Fatin Bey[68], bir konuşma yaparak Cumhuriyet'in dinen ve kanunen en uygun hükümet şekli olduğunu anlattı. Cumhuriyet sayesinde asırlardan beri süregelen kötü yönetimlerin yavaş yavaş ortadan kalkacağını söyledi. Konuşması sürekli alkışlandı. Vali'den sonra müftü tarafından Cumhuriyet'in vatan ve millete hayırlı olması yönünde etkileyici bir dua okundu. Ardından kaleden atılan toplarla cumhuriyet kutlandı. Ayrıca gece 131. Alay şerefine bir çay ziyafeti verilecektir. Kastamonu'da akşam olur olmaz her taraf fenerlerle süslendi. Sanayi bandosu önde, halk, okullar ve askerlerin katıldığı fener alaylarıyla şehrin sokakları adeta gündüz halini aldı. Fener alayı gece saat ikiye doğru 131. Alay askerleri ile alay kumandanı ve subayları başta olmak üzere askeri daire ve hükümet konağı yolunu izleyerek Memleket Yurdu Derneği'ne geldi. Memleket Yurdu Derneği heyeti tarafından karşılanan kumandan, subaylar ve diğer davetliler

67 "Denizli Haberleri", **Ahenk**, 7 Teşrin-i Sani 1339 s. 2.

68 Hüseyin Fatin Güvendiren (1873-1955).

büyük salona alındılar. Burada düzenlenen çay ziyafetine Vali Fatin Bey, misafir olarak Kastamonu'da bulunan Kırkkilise (Kırklareli) mebusu Doktor Fuat Bey[69], Kastamonu mebusu Mehmet Fuat Bey[70], şehrin memur, eşraf ve ileri gelenlerinin çoğunluğu katıldı. Çaylar içildikten sonra Memleket Yurdu'nun bahçesinde toplanan binlerce halka hitaben Doktor Fazıl Berki Bey[71] ve Kırkkilise mebusu Doktor Fuat Bey sık sık alkışlanan konuşmalar yaptılar.[72] Kastamonu'dan Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik telgrafları çekildi.[73] Ayrıca Kastamonu vilayeti adına Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığını tebrik etmek üzere 5 Kasım 1923 sabahı bir heyet otomobille Ankara'ya gitti. Heyette Müdafaa-i Hukuk reisi ve müftü Hafız Osman Efendi, belediye başkanı Hacı Necip Bey, Ticaret Odası başkanı Abdullah Efendi, Polis müdürü Rıfat Bey ve Himaye-i Etfal ve Memleket Yurdu başkanı Fazıl Berki Bey bulunuyordu.[74]

Kastamonu'ya bağlı diğer yerleşim birimlerinde de Cumhuriyet'in ilanı coşkuyla kutlanmıştır. 30 Ekim 1923 tarihinde İnebolu'da bütün sokaklar ve çarşılar bayraklarla süslendi ve okul öğrencileri milli şiirler okuyarak sevinç gösterileri yaptılar. Hükümet konağı önüne toplanan büyük bir kalabalık huzurunda Cumhuriyet'in bekası ve Mustafa Kemal Paşa'nın başarılı olması için dua edildi. İnebolu'ya bağlı nahiyeler olan Küre, Çatal Zeytin ve Abana'da da dualar okunarak Cumhuriyet'in ilanı kutlandı. Taşköprü'de özel bir merasim ile Cumhuriyet'in ilanı halka duyuruldu ve kutlandı. Halk ve okulların katılımıyla hükümet konağı civarında dua edildi. Gece de tezahürata devam edilecekti. Cide'de hükümet dairesi önünde toplanan halk tezahüratta bulundu. Araç'ta öğleden sonra hükümet dairesi önünde büyük bir kalabalık toplandı. Eşraf, mülki ve askeri memurlar, okul öğrencileri ve halkın katılımıyla dua okunarak Cumhuriyet'in ilanı kutlandı. Gece de meşalelerle tezahürat düzenlenecekti.[75]

---

69 Fuat Umay (1885-1963).

70 Mehmet Fuat (Mehmet Mühto) (1875-1952).

71 Fazıl Berki Tümtürk (1881-1940).

72 "Tezahürat-ı Fevkalade ve Çay Ziyafeti", **Kastamonu**, 30 Teşrin-i Evvel 1339, s. 2; "Memleket Yurdu'ndaki Çay Ziyafeti", **Açık Söz**, 31 Teşrin-i Evvel 1339, s. 1. Doktor Fuad Bey'in konuşmasının tamamı 3 Kasım 1923 tarihli *Açık Söz* gazetesinin ilk sayfasından yayınlanmıştır, bkz. "Tezahürat Tafsilatından", **Açık Söz**, 3 Teşrin-i Sani 1339, s. 1-2.

73 "Tebrik Telgrafları", **Açık Söz**, 1 Teşrin-i Sani 1339, s. 1.

74 "Şehrimizden Bir Tebrik Heyeti Ankara'ya Gitti", **Açık Söz**, 5 Teşrin-i Sani 1339, s. 1; "Heyet-i Tebrikiye", **Kastamonu**, 6 Teşrin-i Sani 1339, s. 1.

75 "Mülhakatta Şadımani", **Açık Söz**, 3 Teşrin-i Sani 1339, s. 1. İnebolu Kaymakamı Feyzi Bey, Taşköprü Kaymakamı Bahaddin Bey, Cide Kaymakamı Hasan Tahsin Bey ve Araç Kaymakam Vekili İhsan Bey'in telgrafları nakledilmiştir.

Tekirdağ'ın Çorlu ilçesinde de kasabanın kurtuluş günü olan 1 Kasım ile Cumhuriyet'in ilanı kesişmişti. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilanı, Çorlu'nun kurtuluş ve ayrıca Kars'ın anavatana katılmasının yıldönümlerinin aynı anda kutlanmasına karar verilmişti. 30 Ekim sabahı istasyon civarındaki meydanda askeri birlikler resmigeçit için gerekli düzeni almıştı. Hükümet erkânı, eşraf, kasabanın ileri gelenleri, Türk ve Musevi öğrenciler ve halk meydanda toplanmıştı. Geçit törenin ardından fırka kumandanı bir konuşma yaptı. Konuşmasında Ankara'da Cumhuriyet'in ilan edildiğini ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanı olarak seçildiğini duyurdu. Ardından Çorlu müftüsü tarafından bir dua okundu. Daha sonra 101 pare top atılarak Cumhuriyet'in ilanı bir kez daha kutlandı. Çorlu'da halkın sevinç ve mutluluğu bütün gece devam etti.

Cumhuriyet'in ilk yılında henüz bir nahiye olan Bilecik, Osmaneli'de Cumhuriyet'in ilan edildiği haberi telgrafla ulaşınca olağanüstü bir tezahürat başladı. Esnaf dükkânlarını erkenden kapattı ve öğle namazının ardından özel bir tören düzenlendi. Halk, hükümet dairesinin önünde toplandı ve merkez okulu öğrencileri milli marşlar söyleyerek geldiler. Nahiye müdürü İlyas Bey ve jandarma kumandanı mülazım-ı evvel Nuri Bey, memurlar, imamlar, kadın, erkek, çocuk halktan insanların oluşturduğu kalabalık önünde, Dâhiliye Vekâleti'nin telgrafı belediye başkanı Ahmet Bey tarafından okundu. Kalabalık Cumhuriyet'in ilanını ve Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın cumhurbaşkanlığına seçildiği haberini sevinçle ve uzun alkışlarla kutladı. Tezahürat bütün gün devam etti.[76]

Kahramanmaraş'ın Pazarcık ilçesinde bütün evler süslenerek halk hükümet konağı önünde toplandı ve gece yarısına kadar eğlenceler yaptı. Tüm memurların katılımıyla halk kaymakamlığa giderek kutlamalarda bulundu. Kaymakam Şevket Bey, Cumhuriyet'in ilanı ve kazanımları ile ilgili bir konuşma yaptı ve konuşması sürekli alkışlandı. Müftü tarafından da dua okunarak başarı temennisinde bulunuldu.

Trabzon'da Cumhuriyet'in ilanı 101 pare top atışı ile ilan edildi. 31 Ekim'de öğleden sonra saat iki buçukta, hükümet dairesinde şehirde bulunan Kazım Karabekir Paşa, vali, fırka kumandanı Kazım Bey, memurlar, okul öğrencileri ve halkın katılımıyla kutlama töreni yapıldı. Şehrin her tarafı bayraklarla süslendi ve gece şehir baştanbaşa ışıklandırıldı. 1 Kasım'da da Cumhuriyet'in ilanı ve Kazım Karabekir şerefine Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti tarafından kulüpte elli kişilik bir ziyafet verildi. [77]

---

76 "Kasabalarda, Köylerde Cumhuriyet'in Tesidi", **İleri**, 3 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s. 1. Çorlu'daki kutlamalardan bir fotoğraf için bkz. EK-11.

77 "Cumhuriyet ve Anadolu", **Hâkimiyet-i Milliye**, 4 Teşrin-i Sani 1923, s. 3.

Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün cumhurbaşkanlığına seçilmesi Mersin ve Adana'da da büyük sevinçle karşılandı. Mersin ve Tarsus tamamen süslendi. Mersin valiliğinde bir resmikabul yapıldı ve hararetli konuşmalar gerçekleştirildi. Gece halk gruplar halinde fener alayları düzenledi ve tezahüratta bulundu. Cumhuriyet'in ilanı vesilesiyle 1 Kasım'da Yeni Adana gazetesi yayınlanmadı ve Cumhuriyet'in ilanı şerefine ilaveler yayınlayarak bunların halka ücretsiz dağıtılmasını sağladı.[78]

Sivas'ta 30 Ekim'de 101 pare top atışı ile Cumhuriyet'in ilanı halka duyurulduktan sonra, bir anda bütün Sivas halkı heyecanla harekete geçti. Halk temsilcileri belediyede toplanarak yapılacak şenliklerin programını hazırladı. Halk evlerini ve dükkânlarını bayraklarla süsledi. Müftü ve belediye başkanı öncülüğünde tüm cemiyetler ve kalabalık bir halk kitlesi hükümet meydanında, hükümet konağı önünde toplandı. Meydana milli marşlar söyleyerek gelen okullar, polis ve jandarmalar kendilerine ayrılan yerlere konumlandılar. Daha sonra Sivas Valisi Mümtaz Bey, tüm memurlarla beraber meydana geldi. Halkın tezahüratı sonrası Belediye Başkanı Rıza Bey, bir konuşma yaptı. Konuşmasında Cumhuriyet'in en uygun yönetim şekli olduğunu, bugünün halk tarafından sevinçle kutlanması gerektiğini söyledi. Belediye Başkanı'nın konuşması esnasında kaleden toplar atıldı. Rıza Bey'in konuşmasından sonra, genç hatiplerden Eflatun Cem Bey[79] Türk inkılabının tarihçesini yapıp, Cumhuriyet'in mahiyetini açıkladığı bir konuşma gerçekleştirdi. Eflatun Cem Bey, Cumhuriyet'in Türk inkılabının çok doğal ve mesut bir sonucu olduğunu, genç Türkiye'nin en sonunda hakiki ve asri bir idareye kavuştuğunu anlattı. Eflatun Cem Bey'in ardından nakibüleşraf Feyzullah Efendi tarafından dua okundu. Okullar bütün sokakları dolaştı. Vali Mümtaz Bey, tekrar belediyede toplanan halk temsilcilerini ziyaret ederek yapılan cumhuriyet kutlaması için hükümet adına kendilerine teşekkür etti. Valilikte halkın tebrikleri kabul edildi. TBMM ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik telgrafları çekildi. Kutlamalar akşama kadar devam etti.[80]

Çankırı'da 31 Ekim 1923 günü, saat sekizde hükümet konağı önünde toplanan halkın önünde, eski mebus Hacı Tevfik Efendi[81] tarafından cumhuriyet

78 "Vilayetlerde Tezahürat", "Mersin ve Adana'da", **Vakit**, 3 Teşrin-i Sani 1923, s. 3; "Cumhuriyet Tezahüratı", Anadolu'da **Yenigün**, 4 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

79 Eflatun Cem Güney (1896-1981). Eflatun Cem Bey, o tarihte Sivas Lisesi'nde (Sultanisi) öğretmenlik yapıyordu.

80 "Haftanın İzleri", "Cumhuriyet Tezahüratı", **Birlik**, Yıl:1, S 8, 5 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s. 8; "Cumhuriyet Tezahüratı", Anadolu'da **Yenigün**, 4 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

81 Tevfik Durlanık (1871-1944).

için dua edildi. Ardından Hacı Tevfik Efendi, cumhuriyet idaresinin mahiyet ve esasları hakkında belagatli bir konuşma yaptı. Daha sonra valilikte bayramlaşma törenine başlandı.[82]

Rize'de şehir bayraklarla donatıldı. Halk büyük mutluluk içinde birbirini kutlayarak sevinç gösterileri yaptı. 31 Ekim'de vilayet binasında resmikabul yapıldı. Tüm memurlar ve halkın tebrikleri kabul edildi.[83]

Sonuç ve Değerlendirme

Cumhuriyet'in yakın zamanda ilan edileceği söylentileri 1923 yılı Türk basını ve kamuoyunda özellikle Lozan Antlaşması'nın 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmasından sonra sıklıkla gündemde olan bir konuydu. Ancak Cumhuriyet'in kesin olarak ilan edilip edilmeyeceği ve edilecekse de zamanı hakkında tam bir belirsizlik vardı. Fethi (Okyar) Bey'in Başbakan olduğu hükümetin 27 Ekim 1923 tarihinde ani ve beklenmedik istifası basında yer alan tabiriyle bir "buhran" yaratmış ve gündemi yeni hükümetin nasıl kurulacağı meselesi işgal etmeye başlamıştı. Hükümetin istifasına ilişkin basında çeşitli sebepler yer alsa da aslında somut ve ciddi hiçbir gerekçe görünmüyordu. Sadece "daha güçlü bir hükümet kurulması", "hükümetin devlet işlerini yönetmede yetersiz kalması" ana sebepler olarak ön plana çıkmaktaydı. Basında yeni hükümetin kurulması beklenirken TBMM aldığı ani bir kararla cumhuriyeti ilan etmiş ve Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa'yı ilk cumhurbaşkanı olarak seçmişti. Doğal olarak bu ani ve beklenmedik gelişme basında şaşkınlıkla karşılanmış ve hemen gündemin ilk maddesi olmuştur.

Cumhuriyet'in 29 Ekim'de ilanı kararının bizzat Mustafa Kemal Atatürk tarafından alındığı ve bir gün önce, 28 Ekim 1923 tarihinde Çankaya'daki yemekte yakın arkadaşlarına açıklandığı bilinmektedir. Ancak Mustafa Kemal Atatürk, her ne kadar Nutuk'ta açıklamasa da ve kaynaklarda bunu teyit eden bir bilgi bulunmasa da muhtemelen bu kararı son hükümetin istifasından önce almış olmalıdır. Hatta Fethi Okyar'a veya başka bir kişiye Cumhuriyet'in ilan edileceğini söylemeden veya ima dahi etmeden, hükümetin istifa etmesini önermiş olması da muhtemeldir ve aldığı bu karara zemin hazırlamak içindir. Lozan Antlaşması sonrası, başta 6 Ekim 1923 tarihinde İstanbul olmak üzere, işgal kuvvetlerinin Türkiye topraklarını büyük ölçüde terk etme işlemlerinin tamamlanması, Cumhuriyet'in resmen ilanı için şartları uygun hale getirmişti.

---

82 "Cumhuriyet Duası", **Halk Yolu**, Sene:1, S 17, 1 Teşrin-i Sani 1339, s. 264.

83 "Cumhuriyet Tezahüratı", Anadolu'da **Yenigün**, 4 Teşrin-i Sani 1923, s. 2.

Yeni kurulan devletin rejimi, savaş ortamı sona erdikten, saltanat resmen kaldırıldıktan ve kesin barış antlaşması da imzalanıp yürürlüğe girdikten sonra gecikme olmaksızın bir an önce resmen belirlenmeli ve onaylanmalıydı. Cumhuriyet fikrini uzun süredir benimsemiş olan Mustafa Kemal Atatürk de bu sürecin tamamlanmasını beklemiş ve zamanın geldiğine kanaat getirince de muhtemelen bizzat kendi girişimiyle yapay bir hükümet bunalımı yaratılmasını sağlayıp, süratle Cumhuriyet'in ilanının gerçekleşmesini sağlamıştır.

Dolayısıyla Cumhuriyet'in 29 Ekim 1923 tarihi akşamı saat sekiz buçukta ilan edilmesi tüm Türkiye geneli için beklenmedik ve sürpriz bir gelişme olmuştur. Olayların genel akışı değerlendirildiğinde Mustafa Kemal Atatürk de bunun böyle olmasını istemiştir. Haber doğal olarak halk tarafından en erken Ankara'da duyulmuş ve aynı gün içinde ilk kutlamalar bu şehirde başlamıştır. İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirler dâhil olmak üzere ülke genelinde en erken gece yarısından sonra ve sabaha karşı atılan toplarla Cumhuriyet'in ilanı haberi halka ulaşmıştır. Bu nedenle Ankara dışında yurt genelinde kutlamalar 30 Ekim tarihinden itibaren yapılmıştır.

Cumhuriyet'in ilanının ardından 1923 yılı içinde yapılan kutlamalara bakıldığında, ilk dikkat çeken husus, büyük şehirlerde dâhil olmak üzere sonraki yıldönümlerinde görülen görkemli törenlerin olmadığı ve yapılmadığı, bunun yerine yerel mülki ve askeri idarecilerin yanında bazı sivil toplum örgütlerinin de girişimiyle kitlesel miting, yürüyüş ve fener alaylarının düzenlendiği gözlenmektedir. Bu da aslında Türkiye'nin o tarihteki genel durumu ve Cumhuriyet'in ani ilan edilmesi göz önüne alındığında normal karşılanmalıdır. Türkiye, Lozan Antlaşması sonrası dönemde başta mübadele süreci olmak üzere ciddi iç ve dış sorunlarla karşı karşıyaydı. Ekonomik durum da sıkıntılıydı. Bu nedenle Cumhuriyet'in hemen ilanı sonrası gerçekleşen kutlamalar, ilk bakışta ve sonraki yıllarla kıyaslandığında daha mütevazı ve daha az gösterişli görünmektedir. Ancak Cumhuriyet'in ilanı ve Mustafa Kemal Atatürk'ün ilk cumhurbaşkanı seçilmesi gibi beklenmedik gelişmeler karşısında halkın coşkusu ve mutluluğu en yüksek düzeyde gerçekleşmiş ve kutlamalara yansımıştır.

Kutlamaların şekline bakıldığında 101 pare top atışının ülke genelinde, özellikle kent merkezleri için ilk kutlama ve halka duyuru olduğu dikkat çekmektedir. 30 ve 31 Ekim tarihleri tatil edilmiş, bu tarihlerde mülki ve askeri memurların da katılımı ve desteğiyle, geniş halk katılımlı olarak gündüzleri mitingler ve geceleri de fener alayları düzenlenmiştir. Mitingler ve yürüyüşler özellikle öğrenciler, askerler, dernekler, cemiyetler, esnaf ve işçi birlikleri ile halkın her kesiminden insanların katılımıyla gerçekleşmiştir. Kutlama için

toplanan kalabalıklar birleşerek Ankara'da başta TBMM olmak üzere, askeri ve mülki daireler önüne gitmiş, tezahüratlar ve konuşmalar yapılmıştır. Gerek resmi kurumlara, gerekse cemiyet ve birliklere ait bandolar hem gündüz, hem de gece gerçekleşen kutlamalarda yaygın olarak görev yapmıştır. Ülke genelinde başta büyük kentler olmak üzere yerleşim yerleri, binalar, dükkânlar ve önemli yerler bayraklar ve diğer donatılarla süslenmiş, geceleri de ışıklandırma yapılmıştır. Bunun dışında, en yüksek mülki ve askeri dairelerde resmikabuller düzenlenmiştir. Basında yer alan haberlerden yurt genelinde kutlamaların 30 Ekim-1 Kasım tarihleri arasındaki üç gün zarfında gerçekleştiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

Süreli Yayınlar

Açık Söz

"Memleket Yurdu'ndaki Çay Ziyafeti", 31 Teşrin-i Evvel 1339, s.1.

"Tebrik Telgrafları", 1 Teşrin-i Sani 1339, s.1.

"Tebrik Telgrafları", 3 Teşrin-i Sani 1339, s.1.

"Mülhakatta Şadımani", 3 Teşrin-i Sani 1339, s.1.

"Tezahürat Tafsilatından", 3 Teşrin-i Sani 1339, s.1-2.

"Şehrimizden Bir Tebrik Heyeti Ankara'ya Gitti", 5 Teşrin-i Sani 1339, s.1.

Ahenk

"Denizli Haberleri", 7 Teşrin-i Sani 1339, s.2.

Akşam

"Cumhuriyet Şehrimizde Sabaha Karşı 101 Top Endahtıyla İlan Edildi", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Cumhuriyet İstanbul'da Nasıl Telakki Edildi?", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Dün Akşamki Tezahürat", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Patrikhanenin Tebriki", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

Falih Rıfkı, "Cumhuriyet", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.3.

Bilal, "Ankara'dan Mektup", "Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı ve Yeni Kabine", 3 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

Anadolu'da Yenigün

"Reis-i Cumhurumuza İlk Selam Merasimi", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.3.

"Cumhur Kemal", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"İstanbul'da Bir Hadise", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Cumhuriyet Tezahüratı", 4 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

"Cumhuriyet Tezahüratı", "Türk Ocağı'nın Tebriki", 4 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

"İzmir ve Cumhuriyet", 6 Teşrin-i Sani 1923, s.3.

"Cumhuriyet İdaremizi", 11 Teşrin-i Sani 1923, s.3.

Birlik

"Haftanın İzleri", "Cumhuriyet Tezahüratı", Yıl:1, S 8, 5 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s.8.

Hâkimiyet-i Milliye

"Cumhuriyet Dün Resmen İlan Edildi", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Meclis Hükümet Listesini 166 Rey ile Müttefikan Tasvip Eyledi", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Bütün Türkiye Sürur İçinde", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1-2.

"Şehrimizde Memnuniyet ve Halkın Tezahüratı", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Ankara Namına Tebrikat", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Türkler Kalpten Cumhuriyetperverdirler", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Reis-i Cumhurumuz", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Reis-i Cumhurumuza", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Fethi Beyefendi Meclis Reisi", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Cumhuriyet Şenlikleri", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.4.

"Cumhuriyet ve Anadolu", 4 Teşrin-i Sani 1923, s.3.

Halk Yolu

"Cumhuriyet Duası", Sene:1, S 17, 1 Teşrin-i Sani 1339, s.264.

İkdam

"Ankara, Cumhuriyeti Muazzam Tezahürat ile Tesid Ediyor", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Cumhuriyet 101 Pare Topla Şehrimizde İlan Edildi", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Ankara Dün Tezahürata Devam Etmiştir", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"İstanbul Halkı Cumhuriyeti Tesid Ediyor", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"İzmir'de Cumhuriyet Nasıl Tesid Edildi", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1

"Cumhuriyet İstanbul'da Tezahürat ile Karşılandı", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.3.

"Mektep Gençliğinin Tezahüratı", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Sefarethanelerde Şanlı Bayrağımız", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Vilayatta Tezahürat", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1

"Hahambaşı Efendi", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

"Halife Hazretleriyle Reis-i Cumhurumuz", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"İzmir Mektubu", 7 Teşrin-i Sani 1923, s.3.

İleri

"Cumhuriyet'in İlanı Münasebetiyle Tebrikat", 31 Teşrin-i Evvel 1339, s.1.

"Cumhuriyet Nasıl Memnuniyetle Karşılandı!", 31 Teşrin-i Evvel 1339, s.1.

"İstanbul Halkı Cumhuriyeti Tesid Ediyor", 1 Teşrin-i Sani 1339, s.3.

"Cumhuriyet'in İlanını Zaten Bekleyen Memleketin Her Tarafında Halk Büyük Tezahüratla Yeni İdareyi Tesid Ediyor", 2 Teşrin-i Sani 1339, s.1.

"Kasabalarda, Köylerde Cumhuriyet'in Tesidi", 3 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s.1.

Karagöz

"Cumhuriyetten Evvelki Halimiz", 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1339 (1923), No: 1630, s.4. (Karikatür).

"Meşime-i Şebden Neler Doğarmış!", 3 Teşrin-i Sani (Kasım) 1339 (1923), No: 1631, s.1 (Karikatür).

Kastamonu

"Tezahürat-ı Fevkalade ve Çay Ziyafeti", 30 Teşrin-i Evvel 1339, s.2.

"Heyet-i Tebrikiye", 6 Teşrin-i Sani 1339, s.1.

Tanin

"Geceki Tezahürat", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Cumhuriyet Münasebetiyle Tezahürat", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"İstanbul'da Cumhuriyet Şenlikleri", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

Tuğrul, "Ankara Mektupları: Buhrandan Sonra Cumhuriyet", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

"Halife Hazretleriyle Reis-i Cumhur Gazi Paşa'nın Mütekabil Telgrafnameleri", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"İzmir İntibaatından", 4 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

Tevhid-i Efkâr

"Vilayet ve Kumandanlıkta Cumhuriyet Tebrikatı ve Resm-i Kabul", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1-2.

"Ankara'da Cumhuriyet Tebrikatı ve Şenlikler", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Cumhuriyet Tezahüratı", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Rum Patrikhanesi'nin Tebrik Telgrafnamesi", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Müdafaa-i Hukukun Dünkü Cumhuriyet Tezahüratı", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Gazi Paşa Kalbinden Rahatsız", 10 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

Vakit

"Cumhuriyet Dün Resmen İlan Edildi...", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Birinci Türk Reis-i Cumhuru Gazi Paşa Hazretlerinin Tarihi Nutku", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

Birinci Türk Reis-i Cumhuru Gazi Paşa Hazretlerinin Tarihi Nutku", "Toplar Niçin Atılmadı", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Dünkü Merasim", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Kumandanlıktaki Merasim", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1-2.

"Ecnebi Sefain-i Harbiyesi", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.1.

"Dün Akşamki Fener Alayı", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Mahpusların Tezahüratı", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Karadeniz Sahillerinin Muhafazasına Kemal Reis Memur", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Dünkü Tezahürat",1 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Arz-ı Tebrikat", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

"Vilayetlerde Tezahürat", "Edirne'de Şenlikler", 3 Teşrin-i Sani 1923, s.3.

"Vilayetlerde Tezahürat", "Mersin ve Adana'da", 3 Teşrin-i Sani 1923, s.3.

"Gazi Paşa'nın Rahatsızlıkları", 10 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

"Gazi Paşa İade-i Afiyet Etti", 12 Teşrin-i Sani 1923, s.1.

Vatan

"Dün Gece Ankara'da Cumhuriyet Tesid Edildi", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"Cumhuriyet'in Şehrimizde İlanı", "Gazi Paşa'nın Nutku", 30 Teşrin-i Evvel 1923, s.3.

"Cumhuriyet'in İlanının Şehrimizde Tesidi", 31 Teşrin-i Evvel 1923 s.2.

"Bugünkü Merasim", 31 Teşrin-i Evvel 1923, s.2.

"İzmir'de Cumhuriyet'in İlanı", 31 Teşrin-i Evvel 1923 s.2.

"Şehrimizde Cumhuriyeti Tesid Şenlikleri", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.1-2.

"Patrikhanenin Tezahürata İştiraki", 1 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

"Halife Hazretlerinin Tebrik Telgrafı", 2 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

"Gazi Paşa'nın Patrikhaneye Cevabı", 3 Teşrin-i Sani 1923, s.2.

Zümrüd-i Anka

"Bayramlar ve Çocuklar", No: 86, 5 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s.1.

"Cumhuriyet Tatilleri Münasebetiyle", No: 86, 5 Teşrin-i Sani 1339 (1923), s.4 (Karikatür).

EKLER

EK-1

Açıklama: 30 Ekim 1923 tarihinde resmikabul esnasında Vali Haydar Bey valilik önünde konuşma yaparken.

Kaynak: Tevhid-i Efkâr, 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923, s.1.

EK-2

Açıklama: 30 Ekim 1923 tarihinde valilikteki resmikabul esnasında Vali Haydar Bey konuşma yaparken.

Kaynak: Vatan, 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923, s.1.

EK-3

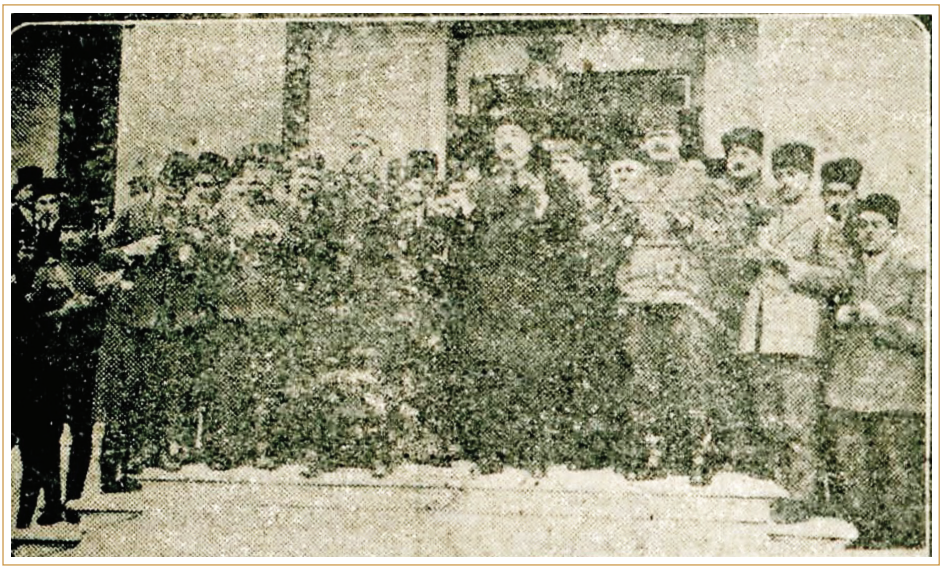

Açıklama: 30 Ekim 1923 tarihinde Vali Ali Haydar Bey, sağında Şükrü Naili Paşa ve diğer tebrike gelenler ile dua ederlerken.

Kaynak: İleri, 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923, s.1.

EK-4

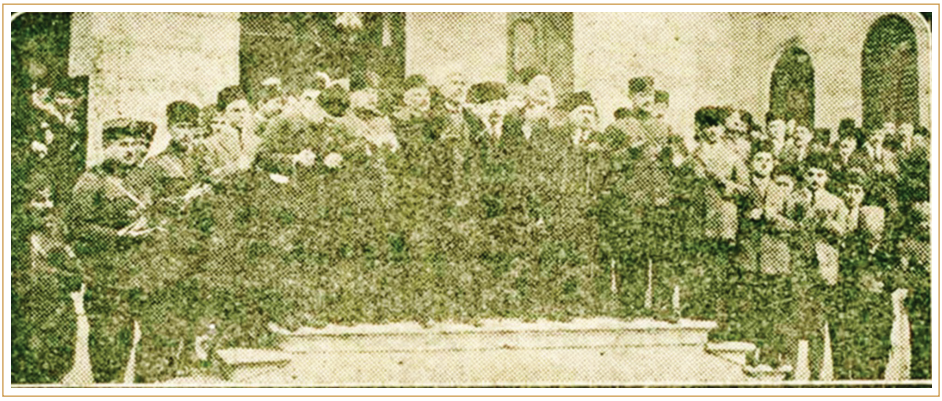

Açıklama: 30 Ekim 1923 tarihinde Valilikte resmikabule katılanlar dua ederken.

Kaynak: Vakit, 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923, s.1.

EK-5

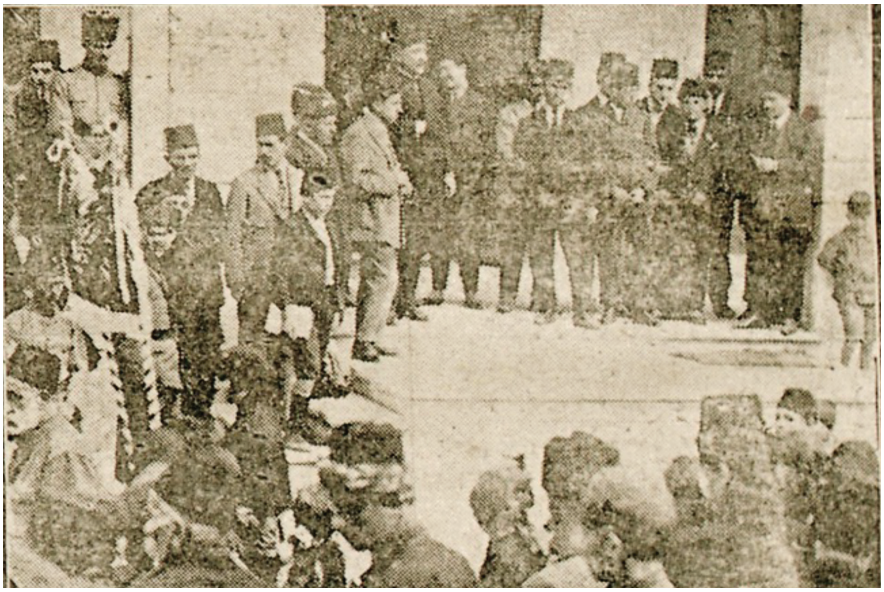

Açıklama: 31 Ekim 1923 tarihinde, İstanbul'da Cumhuriyet kutlaması esnasında Vali Ali Haydar Bey ve beraberindekiler valilikte binek taşı önünde.

Kaynak: Tevhid-i Efkâr, 1 Teşrin-i Sani (Kasım) 1923, s.1.

EK-6

Açıklama: 31 Ekim 1923 tarihinde, İstanbul'da Cumhuriyet kutlaması esnasında valilik önünde toplanmış okul öğrencileri.

Kaynak: Vatan, 1 Teşrin-i Sani (Kasım) 1923, s.1.

EK-7

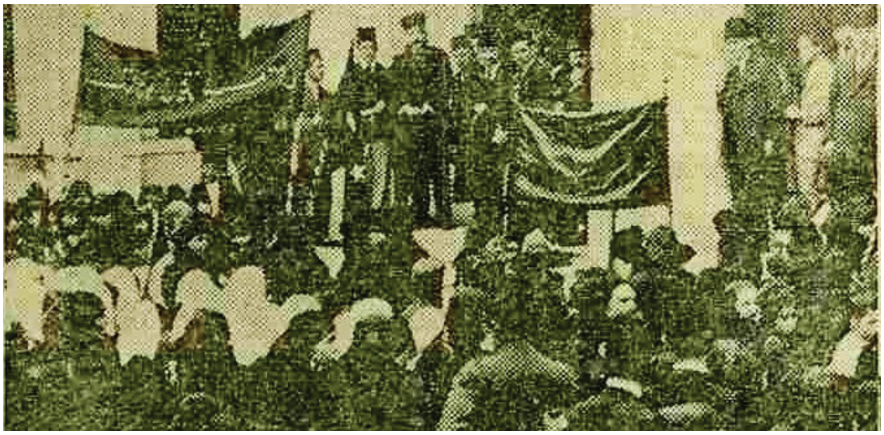

Açıklama: 31 Ekim 1923 tarihinde, Cumhuriyet kutlaması esnasında İstanbul'da Vali Haydar Bey valilik önünde toplanmış öğrencilere konuşma yaparken.

Kaynak: Vatan, 1 Teşrin-i Sani (Kasım) 1923, s.1.

EK-8

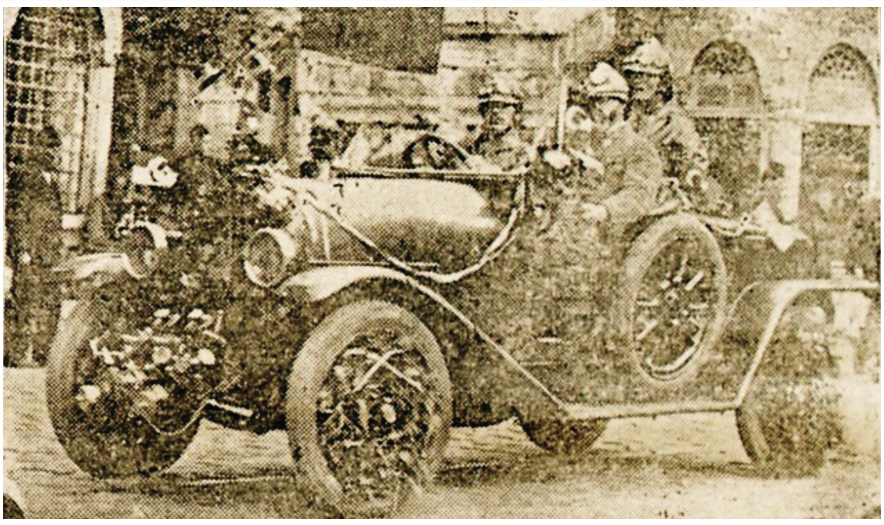

Açıklama: 31 Ekim 1923 tarihinde, İstanbul'da Cumhuriyet kutlamalarına katılan itfaiye otomobillerinden birisi

Kaynak: Tevhid-i Efkâr, 1 Teşrin-i Sani (Kasım) 1923, s.1.

EK-9

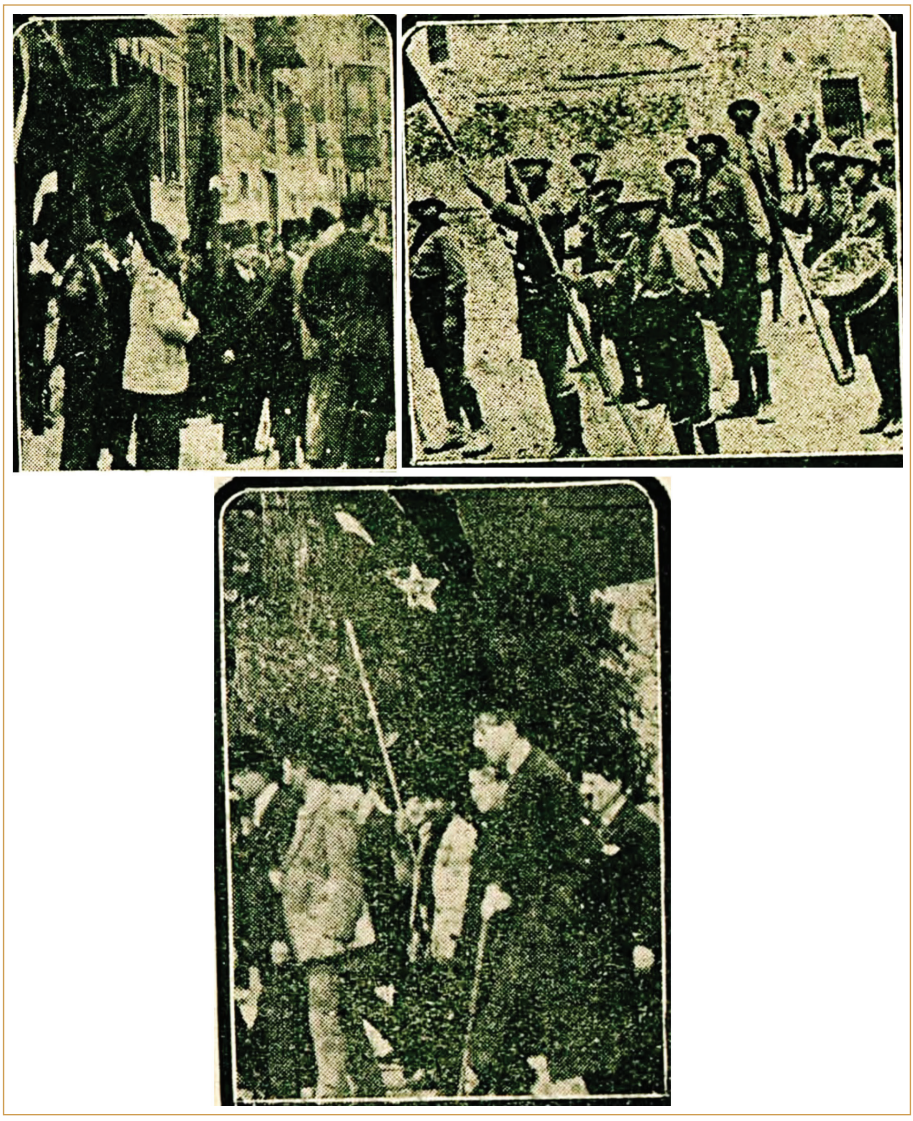

Açıklama: 31 Ekim 1923 tarihinde yapılan cumhuriyet kutlamalarından fotoğraflar. Üstte solda: Amele Birliği önünde toplananlar. Üstte sağda: İzciler. Sağda: Amele dernekleri.

Kaynak: Vakit, 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923, s.1.

EK-10

Açıklama: Cumhuriyet kutlamaları esnasında Amele Birliği Genel Sekreteri Şakir Rüstem Bey, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti İstanbul Merkezi önünde konuşma yaparken. Yanındaki kişi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Genel Sekteri Sadi Bey'dir.

Kaynak: Tevhid-i Efkâr, 1 Teşrin-i Sani (Kasım) 1923, s.1.

EK-11

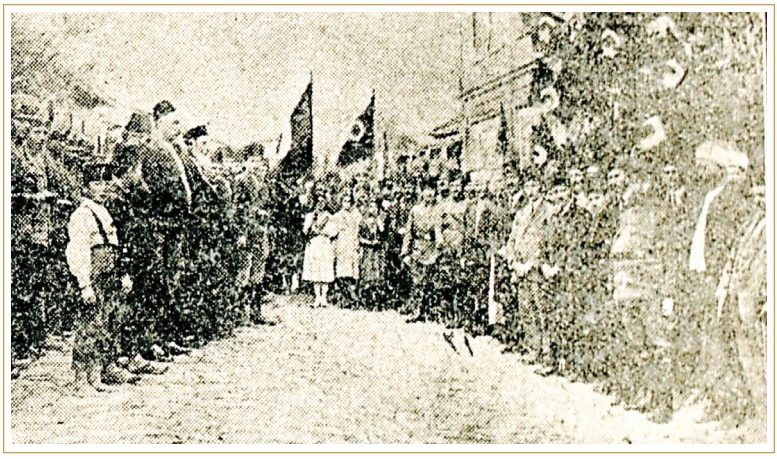

Açıklama: Çorlu'da Cumhuriyet Kutlaması. 1 ile gösterilen kişi: Kaymakam vekili Kadı Hüseyin Avni Bey; 2 ile gösterilen kişi Fırka Kumandanı Salih Bey.

Kaynak: İleri, 3 Kasım 1923, s.1.

EK-12

Alttaki yazı: *Meşime-i şebden* (karanlığın içinden) *neler doğarmış!*

Karagöz- Hey ya Rabbim, heyetlerin, meclislerin, mütehassısların yapamadığı işi bir gecede bir top yaptı!

Üstteki (beyaz buluttaki) yazı: *Cumhuriyet*

Kaynak: Karagöz, 3 Teşrin-i Sani (Kasım) 1339 (1923), s.1.

EK-13

Alttaki yazı:

Cumhuriyetten evvelki halimiz

Karagöz- İşinin ehli olmadığını kendin de anladın ya! Haydi bakayım bırak peştamalı çekil de yerine erbabı geçsin! Biz de biraz ağzımızın tadını bulalım!

Üstteki (mutfak kaplarının üzerindeki) yazılar:

Yukarıdan aşağıya: *Sıhhiye, şer'iye, maarif, nafıa, maliye, dâhiliye.*

Kaynak: Karagöz, 31 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1339 (1923), s.4.

EK-14

Üstteki yazı: *Cumhuriyet Tatilleri Münasebetiyle*

Alttaki yazı:

- Ben Gazi Mustafa Kemal Paşa'yı çok seviyorum.

- O da bizi seviyor ki mektepleri sık sık tatil ettiriyor.

Kaynak: Zümrüd-i Anka, 5 Teşrin-i Sani (Kasım) 1339 (1923), s.4.

ZİYA GÖKALP'İN "DOĞRU YOL RİSALESİ" ÜZERİNE BİR İNCELEME

Şerafettin Can ERDEM*

ÖZET

9 Eylül 1923 tarihinde kurulan Halk Fırkasının programında dokuz ilke ve bunların alt başlığı niteliğini taşıyan 38 madde yer almaktaydı. Bunlar, Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine Ziya Gökalp tarafından Doğru Yol- Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlîl ve Tefsîri adıyla bir kitapçıkta toplanmıştır. Bu ilkeler 8 Nisan 1923 tarihinde gazetelerde yayınlanmış, ayrıca tek yaprak halinde basılarak halka dağıtılmıştı. Çalışmamızda, "Halk Fırkasına İntikal Edecek Olan Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Umdeleri" başlığı altındaki seçim bildirgesi üzerine yazılmış bir 'sınıflandırma, çözümleme ve yorumlama' denemesi olarak da değerlendirilen bu eser ele alınmıştır. Girişte, TBMM'nin kurduğu hükümete, 1 Nisan 1923'te seçimlerin yenilenmesi kararının verildiğine, öncelikle siyasi antlaşmalarda barışın sağlanacağına ve ardından da iktisadi tedbirler alınacağına, ilerleyen dönemde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Halk Fırkası adıyla faaliyetini sürdüreceğine ve ilkeler belirlenirken İzmir İktisat Kongresi kararlarından da yararlanılacağına atıf yapılmıştır. TBMM, hâkimiyet-i milliye esaslarına dayanarak bir halk devleti ve hükümeti kurdu denilen ilk paragrafta Türk İstiklâl Harbini yürütenlerin benimsediği temel ilkelerden biri olan hâkimiyet-i milliye kavramıyla ilgili olarak şu ifadeler kullanılmıştır; "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. İdare usulü, halkın mukadderatını bizzat ve fiilen düzenlemesi temeline dayanır. Milletin hakiki veya yegâne temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisidir. Türkiye Büyük Millet Meclisinin haricinde hiçbir fert, hiçbir kuvvet ve hiçbir makam, millî mukadderata hâkim olamaz. Dolayısıyla bütün kanunların düzenlenmesinde, her tür teşkilatlanmada ve yönetimle ilgili ayrıntılarda, umumi terbiye ve iktisat konularında millî hâkimiyet esasları dâhilinde hareket olunacaktır." Şüphesiz, "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" cümlesindeki millet Türk Milletidir. Bu anlayıştan hareketle Ziya Gökalp, Türk milletinin hâkimiyetini, onun aklından ve iradesinden başka hiçbir kuvvetin sınırlayamayacağını ve kısıtlayamayacağını da vurgulamıştır. Asıl olanın millet olduğunu, dolayısıyla bütün siyasi faaliyetlerin Türk Milletini özgür, bağımsız, refah içerisinde yaşatmaya yönelik olması gerektiğini belirtmiştir. Bu vesileyle, Türk milletinin egemenliğini kullanırken ortak kabul etmeyeceğinin de altını çizmiştir. Bu olgular çerçevesinde, programda kullanılan 'halk devleti' deyişinden anlaşılması gerekenin Türk Devleti olduğu da açıktır.

Anahtar Kelimeler: Halk Fırkası, Mustafa Kemal Paşa, Ziya Gökalp, Hâkimiyet-i Milliye, Türk İstiklâl Harbi, TBMM, İzmir İktisat Kongresi.

---

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye, cerdem@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6273-9685.

A REVIEW ON ZİYA GÖKALP'S "THE RIGHT PATH BOOKLET"

ABSTRACT

The program of the People's Party, which was established on September 9, 1923, included nine principles and 38 articles, which were sub-titles. These were collected by Ziya Gökalp at the request of Mustafa Kemal Pasha in a booklet called Doğru Yol- Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Classification, Analysis and Commentary. These principles were published in newspapers on April 8, 1923, and were also published in a single leaf and distributed to the public. In our study, this work, which is also considered as a 'classification, analysis and interpretation' essay on the election manifesto of the People's Party, has been discussed. At the entrance, it was decided to renew the elections on April 1, 1923 by the government established by the Grand National Assembly of Türkiye, that first peace would be achieved in political agreements, then economic measures would be taken, and Anadolu and Rumeli Müdafaa-i Hukuk Group would continue its activities under the name of the People's Party, it was stated that while determining the principles, the decisions of the Izmir Economics Congress would also be used. In the first paragraph, where it is said that the Grand National Assembly of Türkiye established a people's state and government based on the principles of sovereignty, the following expressions were used regarding the concept of sovereignty, which is one of the basic principles; "Sovereignty belongs to the nation unconditionally. The administrative procedure is based on the fact that the people personally and effectively regulate their destiny. The real or sole representative of the nation is the Turkish Grand National Assembly. No individual, no force and no authority other than the Turkish Grand National Assembly can dominate the national destiny. Therefore, in the regulation of all laws, in all kinds of organization and in the details of the administration, in matters of public education and economics, the principles of national sovereignty will be acted upon. Undoubtedly, the nation in the sentence "Sovereignty belongs to the nation unconditionally" is the Turkish Nation. Based on this understanding, Ziya Gökalp also emphasized that no force other than his mind and will could limit and restrict the dominance of the Turkish nation. He stated that the main thing is the nation and therefore all political activities should be aimed at keeping the Turkish Nation free, independent and prosperous. On this occasion, he also underlined that the Turkish nation would not accept a partner while exercising its sovereignty. Within the framework of these facts, it is clear that the Turkish State is what should be understood from the phrase 'people's state' used in the program.

Keywords: People's Party, Mustafa Kemal Atatürk, Ziya Gökalp, Sovereignty of the People, Turkish War of Independence, GNAT, İzmir Economic Congress.

Giriş

Müdafaa-i Hukuk Fırkasının Halk Fırkasına dönüşmesi sürecini ve fırkanın programını çözümlemek için, Türk İstiklâl Harbini gerçekleştirenlerin dayandığı ana fikir olarak da nitelendirilebilecek olan 'müdafaa-i hukuk' kavramı üzerinde durmak gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nin yüzyıllık ihmallerinin Türk Milletini içine düşürdüğü durum, I. Dünya Savaşı'nın sonunda Babıali'ye dikte edilen Mondros Mütarekesi[1] ile savaşın sorumlusu ilan edilen Türklerin emperyalistlere karşı verdiği mücadele şüphesiz çok değerlidir. Bu çerçevede müdafaa-i hukuk; Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletlerinin uğradığı maddi ve manevi kayıplar yüzünden tam bir sömürge haline getirilerek adeta yok edilmek istenen Türklerin yaşama hakkını fiilî bir mücadeleyle koruma fikridir[2]. Sonuçta, milletin siyasî ifadesi olan millî ve tam bağımsız bir devlet kurma hakkını da içeren bu düşünceyi hayata geçirebilmek için büyük bedeller ödenmiştir.

Türk İstiklâl Harbi'nin başarıyla sonuçlanmasından sonra, yeni bir fırka kurulacağı 1922 yılının Aralık ayında Mustafa Kemal Paşa'nın basına verdiği demeçle duyurulmuştu. Ocak 1923'te gerçekleştirdiği yurt gezisinde ise kurulmasını istediği partiyle ilgili fikirlerini, partinin niteliklerini içeren bilgileri kamuoyuyla paylaşmıştı[3]. Bu gezilerde Paşa, toplumun nabzını tutarak yeni bazı adımlar atacağının sinyallerini vermişti. Ancak Meclis yapısını yapmak istediklerinin önünde bir engel olarak görmüş ve İcra Vekilleri Heyetiyle yaptığı toplantıda Meclisin yenilenmesi konusunu gündeme getirmişti. Nitekim 1 Nisan 1923'te Meclis yapısının seçime gidilerek yenilenmesi kararlaştırılmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'ya göre, kurulacak olan yeni fırka toplumun bir kısmını değil milleti temsil edecekti. Halk Fırkası adı verilecek olan bu oluşum, Türkiye'de şimdiye değin kurulmuş olanlardan farklı olacaktı. Batı'da çeşitli toplumsal sınıfları temsil eden partilerin aksine Halk Fırkası, kendi çıkarını değil halkın çıkarlarını gözetecekti[4]. Fırkanın sınıf ayrımı yapmaksızın milletin ekonomik

---

1 Mondros Mütarekesi, Sevr Antlaşmasına giden yolun başlangıcıdır. Dönemin kaynaklarında 'meş'ûm' olarak nitelendirilen bu ateşkes antlaşması, Türklerden intikam almak hissiyle hareket eden emperyalistlerin bu amaçlarını gerçekleştirebilmek için özenle(!) hazırladıkları bir içeriğe sahiptir.

2 Zeki Çevik, **Millî Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkasına Geçiş**, Doktora Tezi, İstanbul 1998, s. 37.

3 Yunus Ekici, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 27, S 2, 2017, s. 353.

4 Doğan Koçak, Aslıhan Keskin, "Halk Fırkasının Kuruluş Sürecinde Lozan Barış Konferansı ve Türk Basınındaki Akisleri (Şubat-Mart 1923)", **Atatürk Dergisi**, 12 (1), 2023, s. 13.

hayatını destekleyecek politikalar izlemesi daha önce kurulmuş ve fakat kendi çıkarlarını halkın çıkarlarının üzerinde gören siyasi partilerde bulunmayan bir özellikti. Mustafa Kemal Paşa'nın 11 Şubat'ta *Hâkimiyet-i Milliye*'de yayınlanan demeci, yeni fırkanın temel nitelikleriyle ilgili olarak kamuoyunu bilgilendiriyordu. Milletin bir eğitim sürecinden geçirileceği, önceliğin millî terbiye ve ahlaka verileceği anlaşılıyordu. Halk, fırka tarafından eğitilecek aynı zamanda onlara ahlak ve terbiyeyi de aşılayan bir merkez işlevi görecekti. Milleti uyanık olmaya davet eden Mustafa Kemal, Millî Mücadele sonucunda kazanılan en önemli şeyin hayat ve namus olduğunu, milletin hayat ve namusuna sahip çıkması gerektiğini söylüyordu[5]. Bütün bunlar, halk egemenliğini, yenileşmeyi, maddi ve manevi sahada gelişmeyi öngören bir programla gerçekleştirilecekti[6]. Mustafa Kemal Paşa'nın 13 Ocak 1923'te İleri gazetesinde yer alan demecinden anlaşıldığına göre kurulması öngörülen fırkanın milletin bütün sınıflarının refah ve mutluluğunu sağlamaya yönelik bir programa sahip olması isteniyordu[7]. 8 Nisan 1923'te Mustafa Kemal Paşa tarafından yayınlanan seçim beyannamesinde yer alan 'dokuz umde' Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun ilk programıydı. Çok kısa bir metin olduğu için bir fırka programı olamayacağı eleştirileri karşısında Mustafa Kemal; bunun fırkanın temel ilkelerini kapsayan pratik bir metin olduğunu savunuyordu[8].

Bu kısa programla Haziran-Temmuz aylarında yapılan seçimi ezici bir çoğunlukla Müdafaa-i Hukuk Grubu adayları kazanmıştı. Ankara'da toplanan milletvekilleri *Halk Fırkası Nizamnamesi*'ni[9] hazırlamak için çalışmalara başlamışlardı. Nihayet 106 madde ve bir ekten oluşan nizamnamenin genel esaslara ilişkin 6 maddelik bölümünde dikkat çeken ve öne çıkan bazı hususlar 'Dokuz Umde' ile bağlantılıydı. Öyle ki, Halk Fırkasının siyasi bir cemiyet olarak gayesinin millî egemenliğin halk tarafından ve halk için gerçekleştirilmesine önderlik ederek Türkiye'yi tam anlamıyla çağdaş bir devlet haline getirmek olduğu ifade edilmişti. Halk Fırkasının bir ihtilâl değil inkılâp partisi olduğu bütün siyasi mücadelesini yasalar çerçevesinde vereceği belirtilmişti. Halk

---

5 *Gösterilen yer*.

6 İhsan Güneş, "Dokuz Umde", **Atatürk Ansiklopedisi**, https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/dokuz-umde/?pdf=3690. 21.09.2023.

7 Zafer Toprak, "Halkçılık Programı ve 1923 Nizamnamesi", **Toplumsal Tarih**, (213), Eylül 2011, s. 26.

8 Toprak, agm., s. 27.

9 1923'ten 1947'ye CHP'nin nizamnameleri hakkında bilgi için bkz. Caner Erdoğan, "Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi'nin Örgütlenme Yapısının ve Yönetim Anlayışının Çözümlenmesi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 10, S 52, Ekim 2017, s. 366-379.

Fırkası mensuplarının gerçekten 'Halkçı' olmaları gerektiğinin altı çizilmiş, hiçbir ayrıcalık iddiasında bulunmayan ve yasalar karşısında mutlak eşitliği kabul eden herkesin halktan olduğunu, dolayısıyla halkçıların çağdaş devlet esaslarına karşıt hiçbir ailenin, sınıfın, cemaatin, ferdin ayrıcalığını kabul etmeyen bir anlayışı temsil ettikleri de vurgulanmıştı[10]. Bu noktada egemenliğin halka ait olduğuna ilişkin düşünceyi Jean Jacques Rousseau'nun temsil ettiğini belirtmeliyiz[11]. Egemenliğin millete ait olması denilince de 1789 Fransız İhtilali akla gelmektedir[12].

Doğru Yol Risalesi

Bu çalışmanın konusu, Mustafa Kemal Paşa'nın fikirlerimin babası dediği Ziya Gökalp tarafından yazılan ve dokuz umdeyi çözümleyerek yorumlayan kitapçığıdır[13]. Biz bu metnin ortaya çıkışında Mustafa Kemal'in dahli olduğu kanaatindeyiz. Burada serdedilen fikir ve yorumların kanaatimizi doğrulaması bir

---

10 İhsan Güneş, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkasına Geçiş", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 19, S 56, 2003, s. 578-581.

11 "*Kuvvetler ayrılığı tezini reddeden Rousseau için, sadece halkın iradesi egemendir ve onun mutlak egemenliği hiçbir şekilde bölünüp paylaşılamaz. Devletin bütün varlık ve mekanizmasını işletip düzenleyecek olan genel iradedir yani, halkın iradesidir. Rousseau'ya göre egemenlik, başkasına devredilemeyeceği gibi bölünmemelidir, yani ne şekilde olursa olsun ona göre kuvvetler ayrılığı yanlıştır. "Toplumdaki egemen güç", toplumu oluşturan bireylerin toplamından oluşmaktadır. Kararlar, bu bireylerin yurttaş olarak katılımları sonucunda alınır. Her birey kendi iradesini açıklar, sonuçta iradelerin toplamıyla genel iradeye varılır. Bir kararda azınlıkta yani genel iradenin dışında kalmış olan iradeler çoğunluğun iradesine tabi kılınacak ve birey, artık başka bir bireye değil, yapımına katıldığı yasalara tabi olacağından özgür olacaktır.*" (Celal Büyük, "Yasama Yürütme Yargı: Platon'dan Montesquieu'ya Devletin Fonksiyonlarına Genel Bir Bakış", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C 10, S 1, 2010, s. 167)

12 Jean Jacques Rousseau der ki "Egemen güç halktır". Belli bir toplumda, belli bir dönemde yaşayan insanların toplamı; yani her birey o yaşadığı devlet içinde egemenliğin bir payına sahip. 100 bin kişilik bir devlette herkes yüz binde birin sahibi ve egemen gücün kendini belirlemesi, iradesini açıklaması da kanunla olur. Binaenaleyh, kanun da genel iradenin ifadesidir ve Jean Jacques Rousseau savunduğu görüşleriyle mutlak demokrasi yanlısı olarak gözüküyor; der ki "Yüzde 51 her şeydir, yüzde 49 buna katılmıyorsa yanılmış farz edilir". Buna karşılık Fransız Devrimini yapan öncü güç- "Burjuvazi" olarak nitelendirilen orta tabaka- egemenliğin bütün bir millete ait olduğunu ve bu millet de tek tek bireylerin toplamı değil; ama bir bütün oluşturduğu, bir sentez oluşturduğu ve bireylerin üstünde bir varlık kazandığını ortaya koyar (Erdoğan Teziç, **Millî Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi**, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 100. Yılına Armağan, Der. Hamit Emrah Beriş, Ankara 2022, s. 208-209)

13 Ziya Gökalp, **Doğru Yol-Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri**, Ankara 1339.

yana Paşa'nın bilgisi olmaksızın böyle bir kitapçık kaleme almanın imkânsızlığını da vurgulamak gerekir.

Gökalp, Halk Fırkası programının dokuz ilke halinde ortaya çıktığını ancak bunlar tahlil edilirse bu programın dokuz değil otuz sekiz ilkeyi içerdiğinin görüleceğini belirtmiştir. Bu kitapçığın da anılan ilkeleri açıklamak ve yorumlamak için yazıldığını ifade eden Gökalp, basit olarak nitelendirdiği ilkeleri on iki maddede toplamış ve ilk sırada siyasi ilkelere yer vermiştir. Siyasi ilkeleri de iç ve dış siyasete bağlı olmak üzere iki kısımda ele almıştır. Buna göre Halk Fırkasının iç siyasetindeki esas, milletin ferdi saltanattan kurtularak kendi kendini yönetmesidir[14]. Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir. Millî egemenliğin en önemli niteliği kendisinden daha üstün ve yüksek bir kuvvet tanımamasıdır[15]. Ancak millet soyut bir kavram olduğu için iradesini temsilcileri aracılığıyla ortaya koyar[16]. Milletin gerçek ve tek temsilcisi TBMM'dir. TBMM'nin dışında hiç kimse, hiçbir kuvvet ve hiçbir makam mukadderat-ı milliyeye hâkim olamaz. Dolayısıyla Gökalp, devlet teşkilatındaki bütün işlerde millî egemenlik esasları doğrultusunda hareket edileceğini söylemiştir. Bu yeni anlayışın önemini vurgulamak için de eski devlet yapılanmasıyla mukayese etmiştir. Eskiden bu millî esasların var olmadığına, milletimizin adının bile ortadan kaldırıldığına atıf yapmıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'ne tâbi olan başka milletlerin Osmanlı unvanı altında birleşmekle beraber kendi millî unvanlarınım da açıkça söyleyebildiklerini belirtmiştir. Bir Arap'ın tâb'iyetim Osmanlı ise de milliyetim Arap'tır, yine bir Arnavut'un tâb'iyetim Osmanlı ise de milliyetim Arnavut'tur diyebildiğine fakat Türklerin tâb'iyette Osmanlı isek de milliyette Türk'üz diyemediklerine dikkat çekmiştir. Türkler millî adlarını ağızlarına alacak olurlarsa müslim ve gayrimüslim bütün Osmanlı milliyetlerinin gazetelere protestolar yağdırdığını belirterek Türklerin büyük bir esaret içinde olduklarını vurgulamıştır. Müdafaa-i Hukuk Fırkasının Mütareke'den sonra verdiği uğraşlar sayesinde bugün devletimize, vatanımıza, hükümetimize Türk adını verebilmekteyiz demiştir.

---

14 Kanun koyucu ve kaldırıcı, hukukî tercih ve tepki gösterici, kral, şah, padişah, sultan, emir, hükümdar adlı kişidir. O, yaptıklarından dolayı hesap vermez, sorumluluk taşımaz, halkın kaderi mutlak irade sahibi kişinin aklına, birikimine ve mizacına bırakılmıştır. O hem kanun koyucu hem uygulayıcıdır. Bu güce, "saltanat" denir. Yazıda saltanatı İslamiyet'le ilgili sanan bilgisizler olduğu da belirtilmiştir (Mehmet Akif Tural, "Saltanatın Otopsisi veya Millî Hâkimiyet Yolunda Çekilen Çileler", **Erdem**, C 7, S 21, 1995, s. 988).

15 Hamza Eroğlu, "Millî Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 1, Kasım 1984, s. 137.

16 Eroğlu, agm., s. 138.

Millî egemenliğin önemli bir belirtisinin de yasama kuvvetinin dış kuvvetlerle sınırlanmaması olduğuna, ancak tam ve gerçek bir egemenliğin kendi kendini sınırlayabileceğine dikkat çekmiştir. Bu duruma 'tahdid-i nefs' (autolimitation) adı verildiğini de eklemiştir. Her milletin kanunlarını yaparken, bireylerin vazgeçilemeyecek haklarını ortadan kaldıracak yasalar yapmaktan kaçınmakla yükümlü olduğuna fakat ona bu ahlâkî yükümlülüğü başka bir kuvvetin teklif ve dikte edemeyeceğine işaret etmiştir. Milletin, sırf kendi ahlâkî vicdanının ve millî kültürünün doğru yolu göstermesi ve aydınlatmasıyla bu gibi aşırılıklardan kaçınması gerektiğini ifade etmiştir. Bir kuvvetin kendi kendini sınırlamasının özgürlük ve bağımsızlığına aykırı olmadığına, bilakis akıl ve mantık dairesinde hareket etmesinin, aklı ve mantığı siyasi hâkimiyetlerin üstünde evrensel bir hâkimiyete sahip kıldığına hatta Alfred Fouillée ismindeki filozofun mantığa (hâkimler hâkimi) unvanını verdiğine atıf yapmıştır. Her hâkimiyet mantık karşısında baş eğmek mecburiyetindedir. Ancak bu zorunluluğu kendisine yükleyen yine kendisi bulunmalıdır diyerek milletin egemenliğini savunanların böylelikle doğru yolda yürüyebileceklerini vurgulamıştır.

Meşrutiyet dönemi ve öncesinde bir kanun yaparken yasama egemenliğimizi sınırlayanın kendi akıl ve mantığımız olmadığını, birtakım dış kuvvetlerin istenilen surette yasa yapılmasına engel olduklarını belirtmiştir. Bunların, kapitülasyonlar marifetiyle ayrıcalıklar kazanmış olan yabancılardan, içeride bazı ayrıcalıklar tanınmış gayrimüslim cemaatlerden, her şeyi kendisi için isteyen saraydan ve dini siyasete alet etmek isteyenlerden oluştuğunu da eklemiştir. Kendilerini ayrıcalıklı gören bu kuvvetler yüzünden ülkede eşit ve adil yasalar yapılamadığına dikkat çekmiştir.

Halk Fırkasının programı sayesinde artık kanun yaparken ve memleketi yönetirken milletimizin akıl ve iradesinden başka bir kuvvetin sınır ve kayıt koyamayacağını belirten Gökalp, Saray hükümetine ve ferdî saltanata son verildiği için[17] artık bu yönden bir tehlike gelemeyeceğini savunmuştur. Halk Fırkasının bütün mensuplarının, ferdî saltanatın tekrar dönüşüne kan ve canları pahasına engel olmaya çalışacaklarına yemin ettiklerini, bu yemine sadık kalmayanların millet nazarında sonsuza kadar lanetleneceğini söylemiştir. Bir memlekette saray egemense milletin egemen olamayacağını, milletin egemenliği söz konusuysa artık sarayın kalamayacağını ileri sürmüştür. Özellikle bir ülkede, sarayın gelenekleri millî geleneklerin tamamıyla zıddı ise, bu iki türlü egemenliğin beraber

17 Saltanat kaldırılırken yerine millî saltanatın geldiği ifade edilmiştir (Rahmi Doğanay, "Saltanat'tan Cumhuriyet'e İmparatorluk'tan Millî Devlete", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVII, S 49, Mart 2001, s. 12).

kalmasının mümkün olamayacağını da eklemiştir. Gökalp'in parti programında bulunan ilkeleri açıklarken millet egemenliği fikrini bu denli öne çıkarması ve ferdî saltanatı şiddetle eleştirmesini yadırgamamak gerekir. Türk İstiklâl Harbinin ana fikrinin 'müdafaa-i hukuk' olduğu, bu kavramın gizli öznesinin de Türk Milleti olduğu dikkate alındığında Gökalp'in üslubunun doğal olduğu görülür. Saltanat rejimini şiddetle yermiş, bugün bile hükümetle halkın birbirine iyi ısınamamasından o zamanki idarenin sorumlu olduğunu iddia etmiştir. O'na göre memurların bir kısmı hâlâ o devrin terbiyesinin etkisindeydiler. "Hürriyet-i Şahsiye Kanununun" memurların halka sevgi ve saygı göstermelerini sağlamak amacıyla çıkarıldığını savunmuştur. Bir kısım memurların ruhuna işleyen Sarayın eski hükümet usulünü ortadan kaldırmak için, onlara daima halkçılığı aşılamak gerektiğini belirtmiştir. Halk Fırkasının en çok önem verdiği hususun bu sorunun çözümüne ilişkin olduğunu da eklemiştir.

Halk Fırkası programının temel ilkelerinden biri de *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nun[18] esasını oluşturan kuvvetler birliği maddesidir diyen Gökalp, kimilerince itiraz edilmesi yüzünden bu ilkenin açıklığa kavuşturulmasını gerekli gördüklerini ifade etmiştir. Bugün Avrupa ve Amerika'da millî egemenliğin yalnızca iki şekli bulunduğunu, bunlardan birinin Amerika'ya özgü temsilî[19], diğerinin de Avrupa'daki parlamenter sistem[20] olduğunu söylemiştir. Amerika'da yasama kuvvetiyle yürütme kuvvetinin tamamen birbirinden ayrıldığını, yürütmenin Meclise hiçbir kanun tasarısı teklif edemeyeceğini çünkü bu hususta bütün yetkinin yasamaya ait olduğunu belirtmiştir. Buna karşın yasamanın da yürütmeyi kontrol edemediğini dolayısıyla Amerika Meclisi'nde bakanlar hakkında gensoru verilemediği gibi güven veya güvensizlik oyu da verilemeyeceğine dikkat çekmiştir. Cumhurbaşkanı'nın Bakanları tayin ve azledebildiğini bu yüzden kuvvetler ayrılığının görünüşten ibaret olduğunu, gerçekte Amerika'da da kuvvetler birliğinin uygulandığını ileri sürmüştür.

---

18 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu hakkında bkz. Müzehher Yamaç, "Türkiye Devleti'nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 22, S TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, Kasım 2020, s. 204-220.

19 Amerika'da uygulanan sistem hakkında geniş bilgi için bkz. Merve Ünal Açıkgöz, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Başkanlık Seçimi ve Federal Yüksek Mahkeme'nin Seçime İlişkin Emsal Kararları", **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, S 12/ (1), 2022, s. 677-717.

20 Parlamenter sistem ve bununla başkanlık sistemi arasındaki farklar hakkında bkz. H. Emre Bağce, "Parlamenter ve Başkanlık Sistemiyle Yönetilen Ülkelerde Gelir Dağılımı Eşitsizliği ve Yoksulluk", **İnsan ve İnsan**, Yıl 4, S 11, Kış 2017, s. 5-7. Ayrıca bkz. Mustafa Yıldız, "Başkanlık, Yarı Başkanlık ve Parlamenter Sistem Üzerine Bir Değerlendirme", **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, C 1, S 2, 2018, s. 89-108.

Her Meclis gibi Amerika Meclisinin de partilerden oluştuğundan, seçimlerde çoğunluğu elde eden partinin kendi önderini Cumhurbaşkanı seçtiğinden, meclis başkanını da parti ileri gelenlerinden belirlediğinden, hükümeti de kendi adamlarından oluşturduğundan hareketle yasama ve yürütmenin birleştiğini yani fiilen kuvvetler birliğinin geçerli olduğunu tekrarlamıştır. Gökalp bu örnekleri vererek, kuvvetler birliğini gerçekliğe daha uygun bulduğunu göstermek istemiştir. Anadolu İhtilalinin önde gelen isimlerinden Mahmut Esat (Bozkurt) Bey de Kasım 1921'de Meclis'te yaptığı konuşmada kuvvetler ayrılığının hiçbir ülkede uygulanamadığına vurgu yapmış, Hristiyanlıktaki teslis akidesi gibi uygulamada gerçekleşmesinin mümkün olmadığını belirtmiş, kuvvetler ayrılığının teorik olmaktan ileri gidemeyeceğini pratikte yararının bulunmadığını söylemiştir. Türk milletinin hâkimiyeti sınırlanarak yürütmeye büyük yetkiler tanınmasının bilgi düzeyi yüksek olmayan ülkemizde yürütme tahakkümüne yol açabileceğine ve bunun da yasama tahakkümünden çok daha tehlikeli olabileceğine işaret etmiştir. Mahmut Esat, hükümet tahakkümünün, ülkelerde ihtilallere sebep olurken; güçlü meclislerin ülkeleri kurtardığına ilişkin örnekler vermiştir. Eğer güçler ayrılığı ilkesi kabul edilirse meclisin yürütmeyi denetleyemeyeceğini, o yüzden de sakıncalı olduğunu ifade etmiştir[21]. Mustafa Kemal Paşa da bu konudaki düşüncelerini 1923 yılında şu sözlerle dile getirmiştir:

> *"Taksim-i kuva esaslı bir şey değildir. Taksim-i kuva esasını vaz'etmiş olan insanlar dahi esasen vahded-i kuvaya kanidirler. Fakat vahded-i kuvayı teminden aciz oldukları için eşkâl-i mevcudeyi esas ittihaz ederek müstebitlerle mazlum milletlerin yaptıkları pazarlık neticesinde ortaya atılmış bir nazariyedir. Hakikat-i halde vahded-i kuva vardır ve bu kuvvetin menba-ı aslisi millettir. Binaenaleyh bunun sahib-i aslisi de millettir"*[22].

Ziya Gökalp de Parlamenter sistemde yürütmenin kanun teklifi verebildiğine, yasamanın da kabineye güvensizlik oyu verebileceğine, kuvvetlerin tamamıyla ayrılmadığına ancak bu iki kuvvet arasında bir denge kurulduğuna atıf yapmıştır.

---

21 Sedat Yazıcı, Fatih Yazıcı, "Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması", **Bilig**, S 59, Güz 2011, s. 246.

22 Mustafa Kemal Paşa kuvvetler birliğine verdiği değeri şu sözleriyle de gösterir; "*Bütün cihan tarihinde ve bugün de dünya yüzünde mutlakiyet-i idareye, meşruti idareye tesadüf ediyoruz. Bir de Cumhuri hükümetler görürüz. Bildiğiniz Meşruti ve Cumhuri hükümetler teşkilatı, taksim-i kuva esasına müstenit kabul edilmektedir. Biz vahdet-i kuva esasına istinaden tesis-i hükümet ettik… Bence hakikatte taksim-i kuva yoktur. Vahdet-i kuva vardır.*" (Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Ankara 1996, s. 75).

Bunun da şekilden ibaret olduğunu, siyasi gücün partilerin elinde bulunduğunu belirtmiştir. Meclis ve hükümet bir çoğunluk partisinin elindeyken gerek hükümeti düşürenin ve gerek Meclisi feshedenin aynı kuvvet olduğuna dikkat çekmiştir. Ancak Meclisteki çoğunluk grubu başka bir partiden, hükümet de başka bir partiden olduğu zamanlarda kuvvetler dengesinin bir önemi olabilir değerlendirmesini yapmıştır. Hatta bu duruma örneklendirmiş, Meclisteki azınlık grubunun birdenbire çoğunluk haline gelerek eski çoğunluk partisinin daha önce kendisinden oluşturduğu hükümet karşısında muhalif bir tavır alabileceğinden hareket etmiştir. Böyle bir anda, ya eski çoğunluk partisinin çabuk davranarak hükümetin fesih yetkisiyle meclisi feshettirebileceğini veya meclisteki grubu vasıtasıyla hükümeti düşürerek yeni bir hükümet kurabileceğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla birbiriyle dengede bulunması istenen kuvvetlerin yasama ve yürütme kuvvetleri olmayıp, birbirine karşıt iki parti olduğu yorumunu yapmıştır**.** Bir azınlık partisinin çoğunluk partisi halini almasının nedenlerini de irdeleyen Gökalp, bunun ancak muhalif partilerle yönetimden memnun olmayan kesimlerin geçici bir koalisyon oluşturmasıyla mümkün olabileceğine dikkat çekmiştir. Böyle bir durumda hükümetin, güvenoyu alamasa da istifa etmemesi gerektiğini çünkü hükümeti yeniden kurmaya muktedir olamayan bir çoğunluğun hükümeti yıkma hakkına sahip olmadığını söylemiştir. Aralarında program ve teşkilât birliği bulunmayan, yalnız yıkmak için birleşen bir gayr-ı memnunlar koalisyonunun, hiçbir zaman gerçek bir hükümet kuramayacağını, kurmak istese bile yönetimin böyle bir hükümete tesliminin vatanı büyük tehlikelere atabileceği iddiasında bulunmuştur. O'na göre, gerçek bir çoğunluk niteliği taşıyan eski çoğunluğun kurmuş olduğu hükümet böyle geçici bir kuvvete memleketin yönetimini bırakırsa sorumlu durumuna düşecektir. Hâlbuki bu hükümet, meclisten güvenoyu alamasa da işbaşında kalmak istediği takdirde hükümet darbesi yapmış olacaktır. Bu da kuvvetler dengesi denilen kuralın, en kritik zamanlarda kabineyi ya hükümet darbesi yapmaya yahut bile bile memleketi yıkıcı kuvvetlere ve anarşiye teslim etmeye zorlayan zararlı bir kural olduğunu göstermektedir. Gökalp ayrıca kuvvetler dengesinin uygulanabilmesi için, yürütme kuvvetinin mutlaka meclisin haricinde bir makama dayandırılması gerektiğini belirtmiştir. Avrupa ve Amerika'daki cumhurbaşkanlarının İngiliz, İtalya ve Belçika krallarından ne farkı vardır sorusunu sormuş; bir hükümet başkanı sınırlı bir zaman için seçim yoluyla krallık makamına gelse bile yine kraldır demiştir. Bundan ötürü Avrupa ve Amerika'da yalnız krallıkların değil cumhuriyetlerin bile ferdî saltanatla millî hâkimiyetin bir karışımından meydana geldiğini vurgulamıştır. Bütün bu değerlendirmelerden sonra da sözü Türkiye'ye getirmiş ve millî egemenliğin tam olarak yalnız kuvvetler birliği ilkesine dayanan

Türkiye'de var olduğuna dikkat çekmiştir. Bunu da Türkiye'de siyasal iktidarın bir kısmının ferdî bir makamda olmayıp tamamının Büyük Millet Meclisi'nde bulunmasına bağlamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın 1 Aralık 1921 tarihli Meclis konuşmasında söylediği "biz benzememekle ve benzetmemekle övünmeliyiz çünkü biz bize benzeriz" şeklindeki ifadesine[23] atıf yaparak, Türkiye'deki yönetim biçiminin özgünlüğünün altını çizmiştir.

İç siyasete ilişkin yaptığı uzun açıklamalardan sonra dış siyasetle ilgili ilkeye yer vermiştir. Halk Fırkasının bu hususla ilgili yaklaşımını malî, iktisadî ve idarî bağımsızlığı mutlaka gerçekleştirmek şartıyla barışın kurulmasına çalışmak olarak açıklamış, anılan şartları yerine getirmeyen bir barış antlaşmasının kabul edilemeyeceğini ifade etmiştir. Türkiye'nin bağımsızlığına tamamen saygı gösterilmek şartıyla bütün yabancı sermayedarlarla[24] ekonomik anlaşmalar yapmaya hazır olduklarını belirtmiş fakat bu anlaşmaları siyasi zorlamalar şeklinde kabul ettirmek isteyen devletlerle hiçbir surette anlaşmamıza imkân olmadığına değinmiştir. Böylelikle, önceki dönemde İttihat ve Terakki Fırkası tarafından da benimsenen millî iktisat siyasetini işaret etmiş, yine bu başlık altında bakanların görev ve sorumlulukları kanununun yapılacağını da eklemiştir.

Parti programının dinî ilkesi hakkında bilgi verirken de; "İstinadgâhı Türkiye Büyük Millet Meclisi olan makam-ı hilâfet *beyne'l-islâm bir makam-ı mu'allâdır*" açıklamasında bulunmuştur. İslâm dininde bütün namazların cemaatle kılındığını, cemaatin bir imamı bulunduğunu cemaati meydana getiren bütün fertlerin imamı örnek aldıklarını, bu suretle, imamın cemaatin timsali olduğuna işaret etmiştir.

---

23 "*Yakup Kadri bu sözler dolayısıyla yazdığı "Bir Açık Söz" makalesinde, Mustafa kemal Paşa için şöyle der: "O ne bir hayalci ne bir nazariyatçı ne bir bilgi taslayıcı ne de bir belâgat düşkünüdür. (..) Onu çok defa hitabet kürsüsünden söz söylerken gördüm ne hareketlerinde ufak bir taşkınlık, ne de gayet kolay bir zincirlemeyle birbirini izleyen cümlelerinde en ufak bir şişkinlik gördüm. Köhne ve karışık bir süs eseri olarak hemen her hatibimizde hissedilen haşivlerden hiçbir iz taşımayan ilk Türk hatibi diyebilirim ki Mustafa Kemal Paşa'dır*". Yazar, "Biz bize benzeriz" sözünün bir süre sonra komedilerde, kendisinden şüphe eden, bozucu bir tesirin altında bulunma halinin ifadesi olarak kullanıldığını ve ilk defa nerede geçtiği hatırlanmaksızın tekrarlana geldiğini belirtmiştir. Bu durumun kaynakların kendisiyle teması kaybetmenin sonucunda ortaya çıktığını da eklemiştir. Kanaatimizce bu, toplumsal açıdan bir hastalık olarak da nitelendirilebilecek olan özgüven eksikliğinin göstergesi olarak kabul edilebilir (İnci Enginün, "Hatip Atatürk", **M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, S 8, 1996, s. 83-88)

24 Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar yabancı sermaye yatırımları için bkz. Bige Sükan, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yabancı Sermaye Anlayışı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, Bahar 2014, s. 195-222.

Cemaat mensupları arasındaki dayanışmanın imamın şahsında gerçekleştiğini, her imamın kendi cemaatini namaz esnasında birleştirerek birçok ruhlardan tek bir ruh meydana getirmesinden küçük bir dayanışma ortaya çıktığını söylemiştir. İslâmiyet'te bundan başka bir de büyük dayanışma vardır ki bütün ümmeti tek bir ruh haline getirir. Bunun şekli de bütün imamların manevî bir biçimde bir imam-ı ekbere uymasıdır. İşte bu imamlar imamına (Halife) namı verilir. O halde, namaz kılınırken, yalnız gözümüzün önündeki cemaatin imamda toplanan ruhî birliğini görmekle yetinmemeliyiz. Bilmeliyiz ki bu cemaatten başka milyonlarca cemaatler de aynı zamanda bir ümmet halinde birleşmişlerdir. Bu birleşme, bütün ümmetin bir büyük imam etrafında yani halifenin çevresinde birleşmesiyle gerçekleşir. Demek ki küçük imamlar küçük cemaatleri bir araya getirerek küçük dayanışmalar gerçekleştirdiği gibi, büyük imam da bütün ümmeti birleştirerek, İslâm âlemindeki ortak dayanışmayı sağlar demiştir.

Bütün İslâm âleminin halife meselesiyle ilgili olduğunu, yeryüzünde bir hilafet makamı bulunmazsa İslâm âlemi kendisini imamesiz kalmış bir tespih gibi görür tespitini yapmıştır. Dolayısıyla İslâm ümmetinin başında halife sânını taşıyan şahsi bir timsalin bulunması gerektiğini belirtmiştir. Bu yüksek makamı hangi Müslüman milletin kendi içinden birisini seçerek oluşturabileceğini sorgulamış; dinen halifenin gayr-ı müslim bir devlete tabi' olmaması şart olduğundan, halifeyi kendi bünyesinden çıkaracak milletin mutlaka kuvvetli bir orduya ve tam bağımsızlığa sahip olan mücahit bir İslâm milleti olması gerektiğini vurgulamıştır. Birçok asırlardan beri bu şartları taşıyan millet Türkiye olduğu gibi, bugün de bu şartları sağlayan millet yalnız yeni Türkiye'dir demiştir. İşte bunlara dayanarak halife hazretlerini TBMM'nin seçtiğini ifade etmiş böylelikle bu hassas konuda konjonktürel olarak en makul çözüme işaret etmiştir. Gökalp'in hilafetle ilgili görüşlerini de Mustafa Kemal Paşa'nın tatbikatı safhalara ayırmak ve adım adım ilerleyerek hedefe varmaya çalışmak ilkesi çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Bilindiği gibi milletin, dolayısıyla TBMM'nin üzerinde bir kuvvet tanımak istemeyen Mustafa Kemal'in şartların olgunlaştığını düşündüğü 3 Mart 1924'te hilafeti kaldırması da bu minvalde anlaşılmalıdır. Aksi takdirde Anadolu'da *Amasya Genelgesi*'yle başlayan ve kongrelerle devam eden sürecin anlaşılması güçleşecektir. Atılan adımlar kesinlikle rastlantısal olmayıp millî egemenliği gerçekleştirmeye yönelikti. Bunda da başarılı olunmuş saltanattan sonra hilafet de kaldırılmıştır.

Gökalp, idarî ilkeler hakkında da açıklamalarda bulunmuş, illerin mahallî durumda tüzel kişiliklerini ve özerkliklerini kullanmalarını sağlayacak Şûralar Kanunu yapılacağını söylemiştir. İllerin ekonomik ve toplumsal ilişkileri itibariyle

birleştirilerek genel müfettişlik kurulması hakkında da bir kanun hazırlanacağını belirtmiştir. Nahiyeler Kanunu hızla çıkarılacak ve uygulanacaktır. Ancak, 1921 yılından itibaren Meclis'in gündeminde olan ve 1923'te de üzerinde uzun müzakereler yapılan yasa bir türlü çıkarılamayacaktır. Kamu yapılanmasında yeni bir örgütlenme modeli olarak düşünülen yasaya 1924 Anayasası'nda yer verilmemiştir. Burada Gökalp'in değindiği ve 1921 Anayasası'nda da adı geçen Vilayet Şuraları kurulmamıştır. Yine 1921 Anayasası'nda yer verilen genel müfettişliklerin de 1927'de faaliyete geçtiği bilinmektedir[25].

Memlekette güvenlik ve asayişin mutlak surette korunması gerektiğine işaret eden Gökalp, bunun milletin arzu ve ihtiyacına uygun olarak gerçekleştirileceğini, halkın sorunlarının hızla çözülmesinin çalışkan, iş bilen, ahlaklı memurların düzenli ve yasalar çerçevesinde iş görmesine bağlı olduğunu dile getirmiştir. Bunun için memurların eksikliklerinin giderileceğini ve bütün devlet dairelerinin sürekli denetim ve kontrole tabi tutulması gerektiğini vurgulamıştır. Bu çerçevede memurların atama, görevden alma, yükselme, dokunulmazlık, sorumluluk, emeklilik ve ödüllendirilmeleriyle ilgili esaslar belirleneceğini ifade etmiştir. Kamu hizmetlerinin daha sağlıklı yürütülebilmesi için memleketin aydınlarından ve çeşitli mesleklerin uzmanlarından devlet dairelerinde yararlanılacağını belirtmiştir. Bütün yasaların düzenlenmesinde, her tür örgütlenmede, idarenin genel olarak her işinde millî egemenlik esaslarına uygun hareket edileceğini de eklemiştir.

Gökalp, Fırkanın adlî ilkesi ile ilgili olarak da; mahkemelerin özellikle hızlı bir şekilde adalet dağıtması gerektiğine dikkat çekmiştir. Adaletin tesisi için ilk önce yasalarımızın tamamının millî ihtiyaçlara ve hukuk biliminin esaslarına göre yeni baştan düzenlenmesinin şart olduğuna işaret etmiştir.

Malî ilkelerin ilki, Âşar usulünde halkın şikâyet ve mağduriyetine sebep olan noktaların esaslı bir şekilde iyileştirileceğine ilişkindir. Burada bütün tarım ve ticaret işlerinde milletin en yüksek yararını sağlayıcı önlemler alınacağı belirtilmiştir[26]. Nitekim Mustafa Kemal Paşa 16 Mart 1923'te Adana Türk

---

25 1921 Anayasası'nın 1924 Anayasası'na göre yerel birimlere daha fazla yetki ve özerklik verdiği bilinmektedir. Nahiyeler temel yönetim birimi olarak belirlenmekte ve bu sayede halk iktidarının gerçekleşmesi öngörülmektedir. 1924 Anayasası'nda ise nahiyelerin mülkî birimler olarak benimsendiği görülmektedir (Recep Aydın, "Savaş Halinden Düzenli Yapıya Geçiş Yılı Olarak 1923", **Memleket Siyaset Yönetim**, C 9, S 21 (Ocak 2014), s. 170).

26 Nitekim Âşar vergisi 17 Şubat 1925'te kaldırılmıştır. Bu çok radikal bir karardı çünkü 1924'te devlet gelirlerinin %28'ini bu vergi oluşturuyordu. Âşar'ın kaldırılması sonucu, devlet bu

Ocağı'nda çiftçilere hitaben yaptığı konuşmada, onların Türk milletinin büyük bir çoğunluğunu oluşturduğunu ifade etmiştir. Dünyada fetihlerin biri kılıç diğeri saban olmak üzere iki aracı bulunduğunu, zaferinin aracı yalnız kılıç olan milletlerin bir gün girdiği yerden kovularak rezil, sefil ve perişan olabileceğini dolayısıyla gerçek fetihler yalnız kılıçla değil sabanla gerçekleştirilenlerdir demiştir. Milletlerin vatanlarını koruyabilmelerinin aracının saban olduğunu ve sabanın kılıç gibi olmadığını, kullanıldıkça kuvvetlendiğini, kılıç kullanan kol giderek yorulursa da saban kullanan kolun giderek toprağına daha çok sahip çıkacağını belirtmiştir. Kılıcın sabana daima yenildiğine, tarihin de buna şahitlik ettiğine işaret etmiştir. Türk Milletinin büyük acılar yaşadığını, buna rağmen hâlâ bu topraklarda bulunmasının nedeninin kılıçla sabanı birlikte kullanması olduğuna dikkat çekmiştir. Milletimizin çoğunluğu çiftçi olmasaydı bu topraklarda tutunamayarak yok olacağımızı, çiftçilerimizin hepimizin babası ve efendisi olduğunu ileri sürmüştür[27].

İktisadî ilkeler arasında ise maliye kurumlarının sanayi ve ticaret erbabına ve diğer çalışan kesimlere kolaylıkla borç para verebilecek şekilde iyileştirilmesi ve çoğaltılması yer almıştır. Bu çerçevede Ziraat Bankasının sermayesinin arttırılarak[28] çiftçilere daha kolay ve çok yardım edebilmesine çalışılacağına değinilmiştir. Bu doğrultuda memleket çiftçiliği için tarım makineleri geniş ölçüde ithal edilecek ve çiftçilerimizin ziraî araç ve gereçlerden kolaylıkla yararlanmaları sağlanacaktı. Hammaddesi ülkemizde bulunan işlenmiş ürünler ve sanat eserlerini yurt içerisinde yapmak için teşvikler ve ödüller verilerek önlemler alınacak, ormanlardan bilimsel gelişmelere uygun olarak yararlanılacak, madenler en yararlı biçimde işletilecek ve hayvanların iyileştirilip çoğaltılmasını sağlayacak esaslar belirlenecekti. Bakımsız olan memleketin hızla onarılması ve geliştirilmesiyle ilgili olarak, devletçe alınacak önlemlerden başka, inşaat ve tamirat için yer yer şirketler kurulması özendirilecek, bireysel girişimleri himaye

---

gelir kaybını arazi vergisi koyarak, tekeller kurarak, harç ve resimlerin oranını yükselterek karşılamaya çalışmıştır (Gülay Sarıçoban, "Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 44, 2020, s. 228).

27 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Ankara 1989, s. 121.

28 Ziraat Bankasının nominal sermayesi 1924 yılında 30 milyon TL'ye yükseltilmiştir. 1925 yılında arazi vergisi tahsilatının %6'sı Bankanın sermaye hesabına aktarılmış ve Bankanın öz sermayesi önemli ölçüde artmıştır. 1930'da Bankanın nominal sermayesi 100 milyon TL'ye çıkarılmıştır. (İbrahim İnci, "Atatürk'ün Direktif ve Tavsiyeleri Işığında Türk Tarımındaki Gelişmeler (1923-1938)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVI, S 77, Temmuz 2010, s. 358).

etmeye yardımcı olacak hükümler konulacaktı. Bayındırlık işleriyle ilgili ilkede, acilen muhtaç bulunduğumuz demiryolları için hemen girişimlerde bulunulacağı ve gerekli emirlerin verileceği ifade edilmiştir[29].

Eğitime ilişkin olarak da ilkokulda öğretimin birleştirileceği, bütün okullarımızın ihtiyaçlarımıza ve çağdaş esaslara uygun duruma getirileceği söylenmiştir. Öğretmen ve profesörlerimizin refah seviyesinin yükseltilerek halkın aydınlatılmasına ve yetiştirilmesine başlanacağı da vurgulanmıştır. Bu program kamuoyuyla paylaşılmadan önce Mustafa Kemal Paşa'nın 6 Şubat 1923 tarihinde Kırkağaç'ta medreselerin eğitimle ilgisinin kalmadığını, bunların zamanın boşa harcandığı yerler haline geldiğini vurgulaması kayda değerdir. 1 Mart 1923'te Meclis açış konuşmasında memleket çocuklarının aldığı eğitimin ortak ve eşit olması gerektiğini söylemesi, eğitim ve öğretimde birliğin sağlanmasının toplumun ilerlemesi ve yükselmesi açısından önemine dikkat çekmesi de anlamlıdır[30].

Toplumsal siyasete dair de iş ve işgücü mensuplarını himaye edici kanunlar yapılacağına değinilmiştir. Belirtmek gerekir ki Türkiye Cumhuriyeti 1923'te kurulduğu zaman nüfusu 13,6 milyondu. Bunun 10,3 milyonu köylerde yaşıyordu. Dönemin temel hedefi, II Meşrutiyet döneminden beri gündemde olan, millî iktisat siyasetinin gereği olarak görülen kalkınma ve modernleşmenin, bir başka ifadeyle ulusal bir kapitalizmin temel işleyişini hayata geçirmekti. Devlet desteğiyle milli bir burjuvazi yetiştirmenin başlıca yollarından biri şuydu; Lozan Antlaşması'nın kısıtlayıcı hükümlerini aşmak için birçok malın, hizmetin üretimini veya ithalatını devletin üstlenmesi, sonra da bunların ayrıcalıklı yerli ve yabancı şirketlere devredilmesi planlanmıştı. Devlet tekeline alınan bu şirketlerin

---

29 "*1923-1938 döneminde demiryolları ülkenin en önemli sorunu olmuş ve büyük bir ciddiyetle ele alınmıştır. "Bir karış fazla şimendifer" parolasıyla "milli vahdet, milli mevcudiyet, milli istiklal meselesi" olarak görülmüştür. Üretim merkezlerini tüketim merkezlerine bağlayarak iktisadi bir denge kurmak, bunun yanında demiryollarının geçtiği bölgelerde iktisadi hayatta olduğu kadar sosyal hayat üzerinde de bir gelişmenin sağlanması amaçlanmıştır. "Milli emniyet", "sosyal ve iktisadi bir vasıta" gibi düşünülen demiryolları, Türkiye'nin "iktisadi gelişmesi, iktisadi seviyesi ve zirai tutumu noktasından lâzım olduğu kadar, vatanın geri kalmış bölgelerine ilim, irfan ve medeniyet nuru akıtmak; huzur, milli varlık ve milli emniyet açısından da bir zorunluluk" olarak görülüyordu. Demiryolu yapımlarının ülkenin doğusuna yönelmesi hem bölgenin imarı hem de bu bölgedeki asayişsizliğin ortadan kaldırılması şeklinde açıklanıyordu*." (İsmail Yıldırım, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XII, S 35, Temmuz 1996, s. 389-390).

30 Asım Arı, "Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim", **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 22, S 2, (2002), s. 185.

çoğunda üst düzey siyasi kadrolara ve devlet yönetiminden önemli kişilere yer verilmişti. İşletme sermayesi dahi devlet desteğiyle sağlanan bu şirketler, devletin sağladığı tekel durumundan yararlanarak yüksek kazançlar elde etmişlerdi. 1924'te kurulan İş Bankasının da burjuvazinin oluşum sürecinde özel bir rol oynadığı görülmüştü. Banka, yerli ve yabancı sermaye ile siyasi iktidar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi sürecinde ve iktisat politikalarının sermayenin talepleri doğrultusunda oluşturulmasında etkin bir pozisyondaydı[31].

Askerî ilkelerle ilgili olarak, askerlik hizmet süresinin kısaltılacağı, okuma yazma bilenlerle orduda okuma yazma öğrenenlerin hizmet sürelerinin bir derece azaltılacağı, ordu mensuplarının refahlarının sağlanmasının gerekli olduğu vurgulanmıştır. Yedek subayların hayat ve geleceklerini kendilerine ve memlekete en yararlı bir hâle getirmek gerektiği, vatan savunması ve milletin bağımsızlığı uğrunda sakat kalan ordu mensuplarının, millet fertlerinin, emeklilerin, yetimler ve dulların sefaletine meydan bırakmayacak önlemlerin alınacağı not edilmiştir. Uzun süren savaşlardan yıpranmış olan Türk Milleti'nin fertlerinin askerlik hizmet sürelerinin, uzun soluklu olacağı öngörülen barış

---

31 "*Türkiye'de sanayi burjuvazisinin ilk oluşum dönemi 1930'da başlayıp 1939'da sona eren korumacılık ve devletçilik politikalarıyla mümkün olacaktı. Bütün dünya açısından 1929 bunalımının etkileriyle geçen bu yıllar, Türkiye için devlet eliyle ulusal sanayileşme denemesinin yapıldığı bir dönem oldu. Önceki yıllarda Müslüman-Türk ticaret burjuvazisi ile bazı siyasi kadroların iş birliği sonucu gayrimüslim ticaret burjuvazisinin işlevini devralan, yabancı sermaye ile iş birliği yapılarak kurulan imtiyazlı şirketlerin tekelci kazançlarından nemalanan bir yeni zenginler tabakası oluşmuştu. Böylelikle devletin yarattığı olanaklara el koyan aracı faaliyetler, özellikle de ithalata dönük ticari bir kapitalizm gelişmişti. Ancak 1920'lerin sonuna gelindiğinde ulusal kapitalizmin vazgeçilmez unsuru olan sanayileşmenin bu modelle gerçekleşmeyeceği ortaya çıktı. Nitekim 1932'de Sanayi ve Maadin Bankası'nın faaliyetleri son bulduğunda hepsi de Osmanlıdan kalma sadece dört önemli fabrika bulunuyordu. 1923-1929 alt döneminde işçi sınıfı nicelik olarak hayli zayıftı. Yüksel Akkaya'nın verilerine göre 1923'te sanayi ve hizmet sektöründe istihdam edilen işçilerin toplam sayısı 469 bin civarındaydı (Sanayi sektöründe istihdam edilenler 133 bin kadardı). Bu sayı, istihdam edilenlerin toplamının yüzde 9,8'ini oluşturuyordu. Alt dönemin sonunda bu oran yüzde 12,3'e yükselmişti. 1927 nüfus sayımına göre işletmelerin yüzde 70'i dörtten az işçi istihdam ediyorlardı ve bu bakımdan fabrikadan ziyade atölye olarak adlandırılmaya daha uygundular. Sadece 150 bin işçi, dörtten fazla işçiyi istihdam eden yerlerde çalışıyordu. Bu işçiler arasında kadınlar ve çocuklar da vardı. İşçiler, toplam nüfus içinde ufak tefek atölyelere dağılmış bir görünüm sergiliyorlardı. Bununla beraber, işçi sınıfının oluşumu 1839-1923 dönemine uzanıyordu. Bu dönemde ülkenin endüstriyel piyasa ekonomisine geçişi imalat, ulaştırma, hizmet sektörlerinde yeni boyutlu bir işçi hareketini de getirmişti. Yeni sanayi kolları imparatorluğun İstanbul, Selanik ve İzmir gibi büyük şehirlerinde yoğunlaşmış ve bu dönem aynı zamanda kent işçi sınıfının ortaya çıkmaya başladığı bir dönem olmuştu*." (**1920'den Günümüze Toplumsal Yapı ve Değişim**, Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru, Ankara 2017, s. 327).

döneminde kısaltılacağına atıf yapılması toplumsal beklentileri karşılayacak bir ilke olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda Türk Milleti'nin istiklâli uğrunda gözünü budaktan sakınmayan bütün ordu mensuplarından başka emekli, dul ve yetimlerle ilgili önlemler alınacağına değinilmesi de yine toplumsal ihtiyaçlar çerçevesinde düşünülmesi gereken unsurlardır. Ancak bir parti programında yer verilen bu ilkelerden hepsinin eksiksiz biçimde uygulandığı söylenemez. Örneğin 26 Mart 1923'te Meclis başkanlığına verilen bir soru önergesinin içeriği dul, yetim, emekli ve malul maaşlarının aylardır verilemediğine, bu yüzden sancakta sefaletin egemen olduğuna ve bu sorunun ne zaman çözüleceğine ilişkindi. 27 Aralık 1923'te Balıkesir milletvekili Ahmet Süreyya (Örgeevren) Bey de Sivas'tan alınan haber ve mektuplara istinaden Maliye Vekâletine bir soru önergesi vermişti. Önergede Sivas'taki bütün mülki, askeri memurlarla, yetimler ve dullara Eylül ayından bu yana maaşlarının ödenmediği, bunun aslının olup olmadığı, doğruysa sebepleri hakkında bilgi verilmesi isteniyordu[32]. Görüldüğü gibi 8 Nisan tarihli seçim beyannamesinde bu meseleye yer verilmesi benzer sorunların tamamen çözüldüğü anlamına gelmiyordu.

Sonuç

Bu risalede ortaya konan fikir ve düşünceler dönemin şartları dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Aslı, 'Dokuz Umde' başlığıyla Müdafaa-i Hukuk Grubunun seçim beyannamesinde yer alan ve yayınlandığı tarihte çok kısa bir metin olduğu gerekçesiyle parti programı olamayacağı eleştirilerine uğrayan temel ilkeler, Ziya Gökalp'in çalışmamıza kaynaklık eden risalesinde ayrıntılı bir biçimde ele alınmıştır. Risalede millî egemenliğin ısrarla vurgulandığı görülmektedir. Devlet teşkilâtındaki bütün işlerde millî egemenlik esaslarına uygun hareket edileceği vurgulanmıştır. Halk Fırkası mensuplarının ferdî saltanatın tekrar ihdas edilmesine kesinlikle karşı oldukları ifade edilerek, millî egemenliğin en önemli niteliğinin kendisinden daha üstün ve yüksek bir kuvvet tanımaması olduğuna dikkat çekilmiştir. Ancak millet soyut bir kavram olduğu için, iradesini temsilcileri aracılığıyla kullandığı belirtilerek TBMM'nin üzerinde bir kuvvet olamayacağı ve hiç kimse, hiçbir kuvvet ve hiçbir makamın millî mukadderata hâkim olamayacağına işaret edilmiştir. Esasen bu durum, bir ihtilâl beyannamesi niteliğindeki Amasya Genelgesiyle başlayan ve Türk zaferiyle sonuçlanan Türk İstiklâl Harbinin doğal bir sonucudur.

---

32 Necdet Hayta-Tuğba Belenli, "Millî Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar", **Belleten**, C LXXX, S 287, 2016, s. 295-296.

KAYNAKÇA

1920'den Günümüze Toplumsal Yapı ve Değişim, Derleyenler: Faruk Alpkaya ve Bülent Duru, Ankara 2017.

Açıkgöz, Merve Ünal, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Başkanlık Seçimi ve Federal Yüksek Mahkeme'nin Seçime İlişkin Emsal Kararları", **Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi**, S 12/(1), 2022, s. 677-717.

Arı, Asım, "Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim", **G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi**, C 22, S 2, (2002), s. 181-192.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Ankara 1989.

Aydın, Recep, "Savaş Halinden Düzenli Yapıya Geçiş Yılı Olarak 1923", **Memleket Siyaset Yönetim**, C 9, S 21 (Ocak 2014), s. 159-188.

Bağce, H. Emre, "Parlamenter ve Başkanlık Sistemiyle Yönetilen Ülkelerde Gelir Dağılımı Eşitsizliği ve Yoksulluk", **İnsan ve İnsan**, Yıl 4, S 11, Kış 2017, s. 5-39.

Büyük, Celal, "Yasama Yürütme Yargı: Platon'dan Montesquieu'ya Devletin Fonksiyonlarına Genel Bir Bakış", **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, C 10, S 1, 2010, s. 159-170.

Çevik, Zeki, **Millî Mücadele'de Müdafaa-i Hukuk'tan Halk Fırkasına Geçiş**, İstanbul Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Dan: Doç. Dr. Osman Senemoğlu, İstanbul 1998.

Doğanay, Rahmi, "Saltanat'tan Cumhuriyet'e İmparatorluk'tan Millî Devlete", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XVII, S 49, Mart 2001, s. 1-22.

Ekici, Yunus, "Türk Demokrasi Hayatında Cumhuriyet Halk Fırkası", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 27, S 2, 2017, s. 249-360.

Enginün, İnci, "Hatip Atatürk", **M.Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi**, S 8, 1996, s. 83-88.

Erdoğan, Caner, "Tek Parti İktidarı Döneminde (1923-1950) Cumhuriyet Halk Partisi'nin Örgütlenme Yapısının ve Yönetim Anlayışının Çözümlenmesi", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C 10, S 52, Ekim 2017, s. 366-379.

Eroğlu, Hamza, "Millî Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 1, S 1, Kasım 1984, s. 137-163.

Gökalp, Ziya, **Doğru Yol-Hâkimiyet-i Milliye ve Umdelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri**, Ankara 1339.

Güneş, İhsan, "Dokuz Umde", https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/dokuz-umde/?pdf=3690. 21.09.2023.

_____, "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkasına Geçiş", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 19, S 56, 2003, s. 578-581.

Hayta, Necdet, Belenli, Tuğba, "Millî Mücadele Dönemi'nde Türkiye Büyük Millet Meclisi Tarafından Uygulanan Sosyal Politikalar", **Belleten**, C LXXX, S 287, 2016, s. 279-306.

İnan, Arı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, Ankara 1996.

İnci, İbrahim, "Atatürk'ün Direktif ve Tavsiyeleri Işığında Türk Tarımındaki Gelişmeler (1923-1938)", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXVI, S 77, Temmuz 2010, s. 345-384.

Koçak, Doğan, Keskin, Aslıhan, "Halk Fırkasının Kuruluş Sürecinde Lozan Barış Konferansı ve Türk Basınındaki Akisleri (Şubat-Mart 1923)", **Atatürk Dergisi**, 12 (1), 2023, s. 1-18.

Sarıçoban, Gülay, "Atatürk Döneminde (1923-1929) Türkiye Ekonomisi", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 44, 2020, s. 222-236.

Sükan, Bige, "İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de Yabancı Sermaye Anlayışı", **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S 54, Bahar 2014, s. 195-222.

Teziç, Erdoğan, **Millî Egemenlik İlkesinin Kabulü ve Gelişimi**, Türkiye Büyük Millet Meclisinin 100. Yılına Armağan, Der: Hamit Emrah Beriş, Ankara 2022, s. 207-216.

Toprak, Zafer, "Halkçılık Programı ve 1923 Nizamnamesi", **Toplumsal Tarih**, (213), Eylül 2011, s. 20-29.

Tural, Mehmet Akif, "Saltanatın Otopsisi veya Millî Hâkimiyet Yolunda Çekilen Çileler", **Erdem**, C 7, S 21, 1995, s. 987-1004.

Yamaç, Müzehher, "Türkiye Devleti'nin İlk Anayasası 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C 22, S TBMM'nin 100. Yılı ve Millî İrade Özel Sayısı, Kasım 2020, s. 204-220.

Yazıcı, Sedat, Yazıcı, Fatih "Tarihsellik ve Kuramsallık Arasında: 1921 ve 1924 Anayasalarında Kuvvetler Birliği/Ayrılığı Tartışması", **Bilig**, S 59, Güz 2011, s. 235-254.

Yıldırım, İsmail, "Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XII, S 35, Temmuz 1996, s. 387-396.

Yıldız, Mustafa, "Başkanlık, Yarı Başkanlık ve Parlamenter Sistem Üzerine Bir Değerlendirme", **Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi**, C 1, S 2, 2018, s. 89-108.

CUMHURİYETİN İLANI SÜRECİNDE TÜRK OCAĞI VE OCAKLILAR

Yunus Emre AKBULUT*

ÖZET

Türk Ocağı, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma devrinde Türk milliyetçiliğini benimseyen bir dernek olarak 1912'de kurulmuştur. Türkiye, tarihi süreç içerisinde çok uluslu imparatorluktan ulus devlet formundaki Cumhuriyet'e geçerken Türk Ocağı etrafında ileri sürülen fikirler yol gösterici olmuş, ocaklı aydınların düşünceleri Cumhuriyet Türkiye'sinin büyük oranda yol haritasını çizmiştir. Mondros Mütarekesi'nden önce takip edilen bilimsel, kültürel, edebi faaliyetlere işgaller döneminde fiili mücadele de eklenmiştir. İstanbul'un işgalinden sonra Türk Ocağı 1922 yılına kadar fiilen kapalı kalsa da Türk Ocaklı aydınlar Anadolu'ya geçmiş ve Millî Mücadele'de Ankara hareketinin ön saflarında hem siyasi/bürokratik açıdan hem de fikir hayatı açısından önemli vazifeler üstlenmişlerdir. 1923 yılında yeni Türk devletinin rejimi belirlenirken Türkiye'deki milliyetçi kanat yani Türk Ocaklı aydınlar Mustafa Kemal Paşa'nın yanında saf tutmuş ve Cumhuriyet rejiminin Türkiye için gerekliliği yönünde fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu çalışmada Cumhuriyetin ilanı sürecinde Türk Ocağı'nın kurumsal olarak ürettiği düşüncelerin yanı sıra ocaklı aydınların cumhuriyet rejimine dair fikirleri, Türkiye'de cumhuriyetin uygulanması ve bu rejimin koruyuculuğunun ocaklılar tarafından üstlenilmesi hakkındaki görüşleri incelenecektir. Çalışma; TBMM II. Devre Zabıt Cerideleri, CHP Grup Toplantı Tutanakları, Türk Ocağı Kongre Zabıtları, Türk Ocağı'nın resmi yayınları olan Yeni Mecmua ve Türk Yurdu dergileri, ocaklı aydınların ilgili dönemde yayımladıkları telif eserler, hatıralar ve araştırma eserlere dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Ocağı, Millî Mücadele, Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet, TBMM.

* Öğretim Görevlisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Rektörlüğü, yunus.emre.akbulut@msgsu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8734-8899

THE TURKISH HEARTH AND THE MEMBERS OF THE HEARTH IN THE PROCES OF THE DECLARATION OF THE REPUBLIC

ABSTRACT

Türk Ocağı (The Turkish Hearth) was established in 1912 as an association that adopted the idea of Turkish nationalism during the disintegration period of the multinational Ottoman Empire. While Türkiye was passing from a multinational empire to a republic in the nation-state system in the historical process, the ideas put forward in the Türk Ocağı were guiding, and the thoughts of the intellectuals of the ocak largely determined the course of the Republic of Türkiye. The actual struggle during the occupation period was added to the scientific, cultural, and literary activities followed before the Mudros armistice agreement. Although the Türk Ocağı was closed until 1922 after the occupation of Istanbul, the intellectuals of the Türk Ocağı migrated to Anatolia took on significant duties both in terms of political/bureaucratic and intellectual life at the forefront of the Ankara movement during the National Struggle. While the regime of the new Turkish state was being determined in 1923, the intellectuals who were members of the nationalist group in Türkiye, namely the Türk Ocağı, sided with Mustafa Kemal Pasha and put forward ideas that the Republican regime was necessary for Türkiye. In this study, the ideas of the intellectuals who are members of the Türk Ocağı about the republican regime will be examined, as well as the ideas produced institutionally by the Türk Ocağı during the proclamation of the Republic. In addition, the views of the members of the Türk Ocağı on the implementation and protection of the republican regime in Türkiye will also be examined. Sources used in this study are as follows: The Second Term Parliamentary Minutes, CHP Group Meeting Minutes, Türk Ocağı Congress Minutes, the official publications of Türk Ocağı, which are *Yeni Mecmua* and *Türk Yurdu* journals, memoirs, and research works published by the members of the Türk Ocağı.

Keywords: Turkish Hearth, National Struggle, Mustafa Kemal Pasha, Republic, GNAT.

Cumhuriyetin İlanına Kadar Türk Ocakları

19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan süreçte kökenleri daha eskiye gitse de önce Avrupa'da ardından Avrupa çevresinde yaygınlaşan milliyetçilik fikri ve hareketleriyle müesses çok uluslu siyasi yapılar yerlerini modern ulus devletlere bırakmaya başlamıştır. Çok uluslu yapıdaki Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıldan başlayarak çeşitli unsurlar bağımsızlıklarını kazanmıştır veya kazanma yolunda faaliyetler yürütmektedir. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanı da imparatorluğun dağılma sürecini durduramamıştır. Bu ortamda canlanan Türk milliyetçiliği fikri Türk Derneği, Türk Yurdu Derneği gibi derneklerle ilk kuruluşlarını oluşturmuştur. 1911 yılında 190 tıbbiyeli gencin dönemin aydınlarına gönderdikleri Türklük adına bazı faaliyetlerin yürütülmesi konusunda yol göstermelerini istedikleri mektuplarla temelleri atılan fakat 25 Mart 1912 tarihinde resmen kurulan Türk Ocağı Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan süreçte Türk milliyetçiliğinin merkezi olmuştur.[1] Türk Ocağı daha kurulduğu ilk günden beri imparatorluk bünyesindeki gayri Türk unsurları gücendirmekle itham edilmiş, Balkan Savaşlarının olumsuz sonuçlarının moral bozukluğunu hissetmiş, mali açıdan çekilen sıkıntıya Ocak Başkanı Ahmet Ferit Bey'in aktif siyasete başlaması nedeniyle istifası da eklenince henüz 1912 sonbaharında dağılmanın eşiğine gelmiştir. Ocak, çeşitli tartışmalardan sonra Ocağı derleyip toparlayan ve ismi sürekli Türk Ocağı ile anılan Hamdullah Suphi Bey'in 18 Mayıs 1913'te toplanan kongrede Genel Başkan olmasıyla varlığını sürdürebilmiştir.[2]

Hamdullah Suphi Bey'in Türk Ocağı Başkanı olmasıyla birlikte mali sorunlar çözülmüştür. Bu dönemde Ocağın hem faaliyetlerinde hem de üye sayısında dikkate değer artış yaşanmıştır. Öyle ki Hamdullah Suphi Bey Aralık 1912'de Ocağa 766 sıra numarasıyla katılmış,[3] 17 Temmuz 1917 tarihinde İsmet İnal ismiyle İsmet İnönü 2320 sıra numarasıyla[4] kayıt olmuştur. Mütarekenin başında üye sayısının 2743 olması ise kısa sürede Ocağın büyüme hızını göstermesi bakımından önemlidir.[5] Yine Anadolu'da şubeler açılmış, İstanbul'da

1 Yusuf Sarınay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994, s. 123-127; Kenan Akyüz, "Türk Ocakları", **Belleten**, C L, S 196, Nisan 1986, s. 201-202.

2 Fethi Tevetoğlu, **Hamdullah Suphi Tanrıöver Hayatı ve Eserleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 112; Sarınay, s. 130-131.

3 Sarınay, s. 131.

4 Yusuf Bayraktutan, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 105.

5 İsmail Acar, **Türk Ocakları**, Türk Ocakları Balıkesir Şubesi Yayınları, Balıkesir 2005, s. 36.

Divanyolu'ndaki üç odalı binadan çıkılarak Beyazıt'ta Soğanağa Mahallesinde büyük bir binaya taşınmıştır. Yeni binasının bahçesine yaklaşık dört bin kişiyi alabilecek bir konferans salonu yaptırılmış ve bu salon Ocak faaliyetleri sırasında doldurulabilmiştir.[6] Ocağın cazibe merkezi haline gelmesinde dönemin bilim, fikir ve kültür insanlarını; şairleri, aydınları ve devlet adamlarını çevresinde toplayabilmesi önemli bir etkendir. 1918 yılında Şapolyo Türk Ocağı'nda Yusuf Akçura'nın Mazdekizm konusunda bir konferansını dinlemeye gittiğinde Ocak'ta sohbet eden isimlerin Ziya Gökalp, Halide Edip, Müfide Ferit, Ahmet Ferit, Ağaoğlu Ahmet, Yahya Kemal, Mehmet Emin, Selim Sabit, Orhan Seyfi Orhon, Yusuf Ziya Ortaç, Faruk Nafiz Çamlıbel olduğunu aktarmaktadır.[7]

Türk Ocağı'nın üye sayısı artıp Anadolu'da 35 şube açsa da 1918 yılında yapılan kongreye kayıtlı 2550 üyeden sadece 150'sinin katılması endişeyle karşılanmıştır. 1918 kongresi kadınlara Ocağa üye olma hakkının verilmesi ve Ocağın amacının "*Ocağın maksadı Türkler'in harsî birliğine ve medenî kemaline çalışmaktır. Ocağın faaliyet sahası merkezden itibaren geride kalmış Türk ilidir*" şeklinde değiştirilmesi bakımından dikkat çekmektedir.[8] Keza 1918 Kongresinde ilk defa Türk Ocağı bünyesinde Hars Heyeti oluşturulmuş ve Türklüğe hizmet eden isimlerden bir heyet seçilmiştir. İlk Hars Heyeti'ne Ziya Gökalp, Hüseyinzade Ali, Hamdullah Suphi, Köprülüzade Mehmet Fuat Beyler gizli oyla seçilmiştir.[9]

Türk Ocağı mütareke döneminin başlamasıyla birlikte yeniden bir sarsıntı dönemi geçirmiş, 1918 yılında seçilen idare heyeti istifa ederek yerlerini yedek üyelere bırakmıştır. Bu dönemde asıl tehlike Türkçülük ve Türk Ocakları'nın ortadan kaldırılmaya çalışılması, ocaklıların hedef haline gelmesidir. Bu ortamda Türk Ocağı Türklük Mabuatı Encümeni vasıtasıyla barış antlaşması hazırlık süreci için belge toplamaya, toplanan belgeleri bir araya getirmek için de heyet oluşturmaya çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Yine Köycülük Encümeni vasıtasıyla köylere sağlık hizmetleri götürülmeye, Bakım Encümeni vasıtasıyla muhtaç çocuklara maddi ve manevi destek verilmeye çalışılmıştır. Mütareke ortamında Türk Ocağı'nın özellikle Darülfünun öğrencilerinin Ocak içinde farklı

---

6 Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Haz. Arslan Tekin- Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, ss. 472-473; Akyüz, s. 203.

7 Enver Behnan Şapolyo, "Millî Mücadelede Hamdullah Suphi", **Türk Kültürü**, Yıl: IV, S 45, Temmuz 1966, s. 63.

8 Füsun Üstel, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 81-83.

9 Acar, s. 42.

dernekler kurmasını özendirmiş, İhtiyat Zabitleri Teavün Cemiyeti gibi diğer dernekleri de çatısı altına alarak kendini tanıtmış ve yaygınlaşmıştır.[10]

Türk Ocağı'nın mütareke döneminde asıl üstlendiği vazife işgaller karşısında kamuoyu oluşturup halkın sesini duyurabilmek için Karakol Cemiyetiyle birlikte düzenlediği protesto mitingleridir. Mitinglerin düzenlenmesinin yanı sıra mitinglerde konuşma yapan Hamdullah Suphi Bey, Halide Edip Hanım, Mehmet Emin Bey, Dr. Fuat Sabit Türk Ocağı'nın önemli isimleridir.[11] Mütareke yıllarında Türk Ocağı'nın siyasi sahaya dahil olması sadece protesto mitingleriyle kalmamış aynı zamanda kurucularının büyük çoğunluğu Ahmet Ferit, Akçuraoğlu Yusuf, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Hamdullah Suphi, Mehmet Emin, Hüseyin Ragıp beyler gibi Türk Ocaklı olan Milli Türk Fırkası'nın ortaya çıkmasıyla pekişmiştir. Fırkanın amacı Meclis-i Mebusan'a Türk milliyetçisi mebuslar sokmaktır.[12] Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında en aktif Türk Ocaklı Hamdullah Suphi Bey olmuştur. Daha Meslis-i Mebusan'da yaptığı ilk konuşmada İstanbul'daki idarenin aciz bir durumda bulunduğunu, Anadolu hareketinin parlayan bir yıldıza benzediğini ve eğer Meclis-i Mebusan Anadolu hareketine dayanmazsa millet meclisi niteliğini taşıyamayacağını dile getirmiştir.[13] Keza Misak-ı Milli'nin Mecis-i Mebusan'da 22 Ocak 1920'de ilk kez Hüsrev Gerede tarafından dile getirilmesinin ardından Hamdullah Suphi'nin yaptığı konuşma mebuslar üzerinde etkili olmuş ve Misak-ı Milli'nin kabul edilmesinde yönlendirici olmuştur.[14]

Misak-ı Milli Meclis-i Mebusan'da henüz görüşülmeden önce mütareke dönemi boyunca ocakların yürüttüğü faaliyetler işgal kuvvetlerinin dikkati çekmiştir. Böylece Türk Ocağı mütareke dönemi İstanbul'unda 12 Şubat 1920'de Beyazıt'taki Ocak binasına gelen İngiliz yüzbaşının binaya askerlerini yerleştirecekleri gerekçesiyle boşaltılmasını istemiştir. O gün Ocak binasında

---

10 "Türk Ocağı İdare Heyeti Raporu", **Büyük Mecmua**, S 6, 24 Nisan 1335, s. 86.

11 Necdet Sakaoğlu, "Sultanahmet Mitingi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 66; Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadele'de Yapılan Mitinglerde Türk Ocaklarının Rolü ve Hamdullah Subhi", **Hamdullah Suphi ve Gagauzlar**, ed. Mehmet Şahingöz- Alper Alp, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 34.

12 Akçuraoğlu, **Türk Yılı 1928**, s. 477; Gürhan Kat, **Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010, s. 33.

13 Volkan Marttin, "Misak-ı Milli'nin Kabulü ve İstanbul'un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitingi'nin Önemi ve Etkisi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S XVIII Mütareke Özel Sayısı, 2018, s. 276.

14 "İstanbul Meclis-i Mebusanı'nın Gizli Oturumunda Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Bir Konuşması", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C I, S 3, Temmuz 1985, s. 978-979.

nöbetçi olan Ocak Sekreteri Dr. Fethi Erden Tıp Fakültesi Talebe Cemiyeti, İhtiyat Zabitleri Teavün Cemiyeti gibi birkaç farklı cemiyetin de Ocak binası içerisinde bulunduğundan bir saat içinde şahsi eşyaların alınarak binanın boşaltılamayacağı cevabını vermiş ve akşama kadar müsaade edilmiştir. Akşama kadar eşyaların bir kısmı Ocak binasındaki arka kapıdan kaçırılmıştır. Bu eşyalar ocaklıların evlerine, çoğunlukla da Erden'in Topkapı'daki evine nakledilmiştir. Birkaç tablo da Hamdullah Suphi Bey'in evine götürülmüştür. Eşyaların müsademe edilebileceği endişesiyle tekrar alınıp yerine konabilecek olanların bir kısmı 20, 23 Nisan ve 7 Mayıs 1920 tarihlerinde açık artırmayla satılmıştır. Bir müddet sonra Talim ve Terbiye Cemiyeti binasında Ocak yeniden açılıp faaliyete geçirilmek istenmişse de bir konferansın duyurulması üzerine İngilizler bu binayı da kendi askerlerini yerleştirmek için kullanmak istemeleri üzerine meselenin bina olmadığı, Ocağın kapatılmak istendiği anlaşılmıştır.[15]

İstanbul'da Türk Ocağı başta olmak üzere milli direniş merkezlerinin kapatılması, işgalin şiddetlenmesi ve Meclis'in basılarak milliyetçi mebusların sürgüne gönderilmesi üzerine ocaklı aydınlar Millî Mücadele'nin merkezi Ankara'ya geçmişler ve Millî Mücadele'de motivasyonu yükseltecek faaliyetlerde bulunmuşlardır.[16] Özellikle Hamdullah Suphi Bey'in Anadolu'ya geçmesi birçok aydın için özendirici olmuş ve Anadolu'ya geçişleri hızlandırmıştır. Mustafa Kemal Paşa etrafında toplanan Hamdullah Suphi, Yusuf Akçura, Ağaoğlu Ahmet, Vasıf Çınar, Halide Edip, Mustafa Necati, Mahmut Esat, Reşit Galip, Ruşen Eşref gibi Ocaklı isimler Millî Mücadele ve devamında Cumhuriyet döneminde fikri bir halkayı temsil etmişlerdir.[17]

Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Ocakları

Türk Ocağı Osmanlı döneminde Türkler arasında milli şuurun gelişmesi için mücadele ediyordu. Yeni dönemde ise çok milletli imparatorluk yapısı yerine milli devlet kurulmuştur. Bu zaten Türk Ocağının hedeflerinden biridir ve gerçekleşmiştir. Ayrıca "*birçok siyasi ve kültürel fikirleri yeni rejimin felsefesi içerisinde benimsenmiştir.*"[18] 1918-1923 yılları arasında yaşanan gelişmeler

15 "Türk Ocağı Haberleri", **Yeni Mecmua**, C 4, S 88, 20 Teşrinisani 1923, s. 445; Celil Bozkurt, **Türk Ocakları Umumî Kâtibi Dr. Fethi Erden'in Ocak Hatıraları**, Altınordu Yayınları, Ankara 2019, s. 31-35; Burhanettin Develioğlu, "Hamdullah Suphi ile 55 Sene", **Türk Yurdu**, S 332, Şubat 1967, s. 13.

16 Akyüz, **age.**, s. 205.

17 Acar, **age.**, s. 49-50.

18 Sarınay, **age.**, s. 267.

Türk Ocağının faaliyetlerini ve fikri bakımdan hareket noktalarını etkilemiş böylece Ocak bazı fikirlerini değiştirmek durumda kalmıştır. Bütün Türklük/ Turan yerini milletin vatanla birleşmesine, devletin milliyetçiliğine bırakmıştır. Bu değişiklikler yeniden açıldığı yeni dönemde birtakım tartışmaları beraberinde getirecektir.[19]

Türk Ocağı mütareke döneminde bazı ocaklılar tarafından yeniden faaliyete geçirilmek istense de özellikle maddi imkânsızlıklar yüzünden bu istek gerçekleşememiştir. Büyük Taarruz gerçekleştirilip Yunan Anadolu'dan atılsa da İstanbul hala işgal altındadır. Bu ortamda Türk Ocaklılar İstanbul'da 3 Ekim 1922'de Matbuat Cemiyeti binasında bir toplantı yaparak Ocağın yeniden faaliyete geçmesi için girişimlerde bulunmuştur. Bu bağlamda bütün ocaklardan makbuz karşılığında para toplanmaya karar verilmiştir.[20] Ocaklıların düşüncesi, ocakların savunduğu fikirlerin memlekete hâkim olduğu bir ortamda ocağın eskisinden daha yetersiz bir binada yeniden faaliyete geçmesi bir zaaf göstergesi olacaktır yönündedir.[21]

Maddi sıkıntıların Hamdullah Suphi Bey'in şahsi gayretleriyle ve Ocak çevresinin yardımlarıyla aşılmasının ardından İstanbul'da Türk Ocağı yeniden açılmış ve 6 Temmuz 1923'te kongresini gerçekleştirmiştir. Kongrede Hamdullah Suphi Bey başkanlığa, Selahattin Bey başkan vekilliğine, Dr. Fethi Bey umumi kâtipliğe, Burhanettin Bey murahhas mesullüğüne, Nedim Bey muhasebe müvezziliğine seçilmiştir. İdare Heyetinin diğer üyeleri ise Halide Edip Hanım, Nakiye Hanım'dır. Haysiyet Divanına ise Dr. Adnan, Dr. Hüseyinzade Ali, Dr. İhsan Sami, Dr. Galip Ata ve Zühtü beyler seçilmiştir[22]. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edildiğinde Türk Ocağı'nın yönetim kadrosu bu şekildedir. Öte yandan ocaklar Anadolu'nun farklı noktalarında İstanbul Türk Ocağı'yla herhangi bir temas kurmadan örgütlenmeye başlamıştır.[23] Bu ortamda İstanbul Türk Ocağı sayıları her gün artan ocakların durumunu tespit amacıyla bir takım cetvel hazırlamış ve şubelere göndermiştir. Bazı şubeler bu istatistik cetvellerine cevap verirken bazıları vermemiştir. Öte yandan değişen şartlar karşısında Ocak için yeniden bir nizamname hazırlanması düşünülmüş, yeni bir program meydana getirilmesi tasarlanmıştır. Bu işi önceden genel merkez olarak düşünülen İstanbul Şubesi üstüne almak isterken Ankara'da bir kurultay toplanarak genel merkez

19 Sarınay, **age.**, s. 268.

20 Bozkurt, **age.**, s. 35-38.

21 "Türk Ocağı Haberleri", **Yeni Mecmua**, C 4, S 88, 20 Teşrinisani 1923, s. 445-446.

22 "Türk Ocağı Haberleri", **Yeni Mecmua**, C 4, S 90, 20 Kânunuevvel 1923, s. 483.

23 Üstel, **age.**, s..125.

oluşturulması fikri ortaya atılmıştır. Bu maksatla 8 Teşrinisani 1339 tarihli ve Kongre Reisi, İzmir Milletvekili ve İktisat Vekili sabıkı Mahut Celal imzalı bir tamimle İstanbul Türk Ocağı da dahil tüm şubeler nizamname ve programı değiştirmek üzere toplanacak kurultaya davet edilmiştir. Erden bu durumu İstanbul Türk Ocağı'na manevi bir darbe indirilişi şeklinde değerlendirmektedir. Ankara'dan gelen tamime İstanbul Şubesi Kurultay toplama hakkının kendilerinde olduğunu anlatan bir tamimle karşılık verse de bu tamim Ankara tarafından dikkate alınmamıştır. Ankara'nın tamiminden sonra İstanbul ve Ankara arasında bir fikir ayrılığı meydana gelmiştir. İstanbul Şubesi başta Halide Edip olmak üzere Türk Ocağı'nın gençliğin ruhundan ve siyasetten bağımsız bir şekilde ortaya çıktığı, her zaman bağımsızlığını koruduğu ve merkez Ankara'da olursa siyasi baskılar altında kalacağını savunmuştur. Ankara şubesi ise devletin merkezinde olmanın hükümetten yardım göreceği anlamını taşıdığını ileri sürmüştür. İstanbul Türk Ocağı'nın üyeleri zaman içerisinde Ankara şubesinin tezini benimsemişler ve 14 Mart 1340 (1924) tarihinde İstanbul Türk Ocağı'nda yapılan oylamada Halide Edip ve Fethi Erden dışındaki tüm delegeler merkezin Ankara'da olması lehinde oy kullanmıştır.[24]

Cumhuriyet döneminde Türk Ocaklarının faaliyet sahası 23 Nisan 1924 tarihinde toplanan Umum Kongrede belirlenmiştir. Ocak Başkanı Hamdullah Suphi Bey Ocağın yeni dönemde iki görevinin olduğu ifade etmiştir. Görevlerin biri manevi Türk vatanını korumak ve Türk vatanında Türk harsının hâkimiyetini sağlamaktır. Ocağın diğer önemli görevi inkılâpların bekçiliğidir. Türk Ocağı kurulduğu günden beri parti siyaseti yapmadı ve yapmayacak, millet ve milliyet siyasetine milli hâkimiyet anlayışına sadık kalıp her yerde onun koruyucusu olacaktır.[25]

Kongrede gündeme gelen diğer bir konu ocaklara kimlerin üye olabileceği meselesidir. Aslında daha Umum Kongre toplanmadan önce İstanbul Türk Ocağı'nın toplantılarında ve toplantıların basına aksettiği haberlerde bu konunun konuşulduğu gözlemlenebilmektedir. Zira Hamdullah Suphi Bey'in Dr. Fethi Bey'e 12 Kanunuevvel 1339 tarihli mektubunda matbuatta herkesin Ocağa üye olmak için başvurması yönünde çıkan haberlerden rahatsız olduğunu, başvuranlardan Ocağın olumlu karar verdiklerinin üye seçilebilmesi ve herkesin üye olamaması gerektiğini ifade etmektedir.[26] 1924 yılı kongresinde de aynı

---

24 Bozkurt, **age.**, s. 82-85; "Türk Ocağı Haberleri", **Yeni Mecmua**, C 4, S 90, 20 Kânunuevvel 1923, s. 483-484.

25 Sarınay **age.**, s. 271.

26 Bozkurt, **age.**, s. 39.

konu enine boyuna tartışılmış, herkesin üye olabilmesinin önüne geçilmesi gerektiğini, üyeliğin belli şartlara tabii tutulmasına ihtiyaç duyulduğu kanaatine varılmıştır. Böylece 18 yaşını doldurmuş, kötü şöhretle tanınmaması, cinayetten mahkûmiyeti bulunmaması, siyasi haklarından mahrum olmaması, belli bir mesleği olması şart koşulmuştur. Ocağa üye kaydında şartların sıkı tutulması Türk Ocağı'nın seçkinlerden oluşan bir dernek olmasına neden olmuştur. Ocağın üyeleri daha çok milletvekili, yüksek bürokrat, avukat, öğretmen, gazeteci, vali, savcı, subaylardan oluşmaktadır. Çiftçi ve köylülerin nüfusu oldukça azdır.[27]

Türk Ocağı ve ocaklılar Cumhuriyeti kuran kadro içerisinde yer almıştır. Ocak veya ocaklıların gerek Mustafa Kemal Paşa ile gerek Türkiye Büyük Millet Meclisi ile ilişkileri son derece olumlu bir havada cereyan etmektedir. Bu bağlamda Türk Ocağının ilk başkanlarından, Milli Meşrutiyet ve Milli Tük Fırkası Başkanı, 1. ve 2. Meclisin İçişleri Bakanı Ahmet Ferit Bey henüz Mütareke ortamında Mustafa Kemal Paşa'yla ortak hareket etmektedir. Ahmet Ferit Bey'in İçişleri Bakanıyken CHP Grup Toplantısında Damat Ferit Kabinesi'nde Nafıa Nazırlığı gündeme gelmiş ve ne suretle bu görevde bulunduğunu sorulmuştur. Ahmet Ferit Bey'i cevabı Mustafa Kemal Paşa'nın oluru ve tavsiyesiyle bu görevi üstlendiğini, Milli Nücadele lehine işler görebilmek adına kabul ettiğini yönünde olmuştur.[28] Yine Büyük Zafer'den sonra İstanbul'dan Türk Ocakları Umumi Katibi Dr. Fethi Bey'in Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği kutlama telgrafına Mustafa Kemal Paşa 19 Teşrinisani 1338 (19 Kasım 1922) tarihinde şu cevabı vermiştir: "*Yeni Türkiye'nin istinadgahı olan Millet ve Milliyet fikrinin inkişafı için senelerce muvaffakiyetli telkinat ve neştriyatta bulunmuş olan Türk Ocağının Milli Zafer dolayısıyla gönderdiği tebrigata teşekkür ve temenniyatımahsusasına* iştirak ederim, efendim."[29] Hamdullah Suphi Bey'in Fethi Bey'e 12 Kanunuevel 1339 (12 Ocak 1923) tarihli bir mektubunda Türk Ocağına TBMM'nin bakışını yansıtması bakımından önemlidir. *"Ocağın istikbali için en iyi şeyleri düşünmek hakkımızdır. Hepinizi temin ederim ki Anadolu mücadelesinde belli başlı bir sima yoktur ki ona dost olmasın ve onu benimsemesin. Yeni Türkiye'nin bütün maruf adamları, yeni Türkiye'nin bütün milliyetperver ve faziletli gençliği onun azası olacaktır.*"[30] 23 Nisan 1924 tarihli Türk Ocakları Birinci Umumi Kongresi'ne katılan 64 delegenin 42'sinin milletvekili olması Hamdullah Suphi Bey'in

27 Sarınay, **age.**, s. 254-257.

28 **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, Yay. Haz.: Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002, s. 515.

29 Bozkurt, **age.**, s. 36.

30 Bozkurt, **age.**, s. 39.

ifadelerini doğrulamaktadır.[31] Ömer Özcan bu durumu Türk Ocakları ile devletin aynileşmesi olarak değerlendirmektedir.[32]

Ocak Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni rejimin savunuculuğunu yapmış, yönetim de yeni rejimin yayılması için Türk Ocağını desteklemiş ve ona ilgi göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın çıktığı yurt gezilerinde hep Türk Ocağını ziyaret etmesi ve ocakların hatıra defterlerine onları övücü metinler yazması bunun göstergesidir.[33] 1924 Umumi Kongresinin Mustafa Kemal Paşa'yı ziyareti sırasında Mustafa Kemal Paşa'nın heyete söyledikleri kongreye şu ifadelerle aktarılmaktadır: *"Yeni Türk devletinin tesisi hususunda en ziyade ocaklara güvendiklerini beyan ve hükümetin hiçbir zaman ocaklara bigâne kalmayacağını da ilave buyurmuşlardır."*[34] 23 Nisan 1925 tarihinde düzenlenen Türk Ocakları İkinci Umumi Kongresi'nin Latife Hanım'ın fahri başkan olarak seçilmesi,[35] 27 Nisan 1927 tarihinde yine bir Türk Ocağı heyetinin Mustafa Kemal Paşa tarafından kabul edildiğinde söylediği "*Biz doğrudan doğruya milliyetperveriz ve Türk milliyetçisiyiz. Cumhuriyetimizin mesnedi Türk camiasıdır. Bu camianın efradı ne kadar Türk harsiyle meşbu olursa o camiaya istinat eden Cumhuriyet de kuvvetli olur. Türk Ocakları teessüsleri tarihinden itibaren çok yüksek hizmetler ifa etmiştir. Bu mesaide devam ediniz*"[36] ifadeleri ocaklarla iktidarın hem yakınlığını hem beklentilerini ortaya koymaktadır.

Türk Ocakları Cumhuriyetin ikinci yılı içerisinde 2 Aralık 1924 tarihinde kamu yararına çalışan dernekler statüsüne kabul edilmiştir. İlgili kararda halkçılık ve milliyet duygusuna yani başka bir deyimle cumhuriyete hizmete vurgu yapılmaktadır. "*On iki senedir halkçılık ve milliyet düsturlarını memleketin en uzak köşelerinde neşir ve tamime çalışan Türk Ocaklarının ifâ-yı vazife hususunda daha ziyade mazhar-ı teshîlat olabilmesi zımnında menâfi-i umûmiyeye hadim*

---

31 **1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, Yenigün Matbaası, Ankara 1341, s. 2-3, Sarınay, s. 243. Ömer Özcan katılan delege sayısını 62, milletvekili olan delege sayısını 39 olarak vermektedir. Doğrusu 64 delegenin 42'si milletvekilidir; Ömer Özcan, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-1", **Türk Yurdu**, C 29, S 258, Şubat 2009, s. 53.

32 Özcan, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-1", s. 53.

33 Sarınay **age.**, s. 259.

34 **1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 29.

35 "Türk Ocakları İkinci Kurultayı", **Türk Yurdu**, C 16-2, S 170-9, Haziran 1925, s. 138.

36 "Türk Ocakları Kurultayı", **Türk Yurdu**, C 17-3, S 179-18, Mayıs-Haziran 1926, s. 294; Sarınay, s. 244-245.

cemiyetler meyanına ithali için cemiyetler kanunun on yedinci maddesi mucibince tasdik olunması…"[37]

Cumhuriyet idaresinin Türk Ocaklarını desteklemesinin göstergelerinden biri de emvali metrukeden olan Ankara Türk Ocağı binasının Türk Ocaklarına satılmasıdır. 1924 yılı Umumi Kongresinde Türk Ocağının binaya ihtiyacı olduğu ve bu binayı bulmak için Meclis'e başvurulması gerektiğini ilk söyleyen Mersin murahhası Besim Bey olmuştur. Ankara murahhası Necati Bey ise Meclis'in bu konuyu çözeceğini, zira Meclisin istinatgahının Ocak olduğunu vurgulamıştır.[38] TBMM'de 164 milletvekili Türk Ocaklarının imparatorluk zamanında yaptıkları çalışmalarla, verdikleri konferanslarla, yaptıkları irşadlarla topluma Türk olduklarını hatırlatmış, açık derslerle milleti eğitmiş, yetim ve fakir çocukların okumalarını sağlamış ve Millî Mücadele sırasında Türk milletinin maneviyatını güçlendirmiş bir müessese olduğu için Ankara'da emvali metrukeden binanın ücreti karşılığında Türk Ocaklarına satılmasını isteyen bir takrir vermişlerdir.[39] Böylece Türk Ocakları içinde bulunduğu binayı satın almıştır. Ayrıca Reji İdaresi'nden Ocağa senelik 3000 lira tahsisat bağlanmıştır.[40]

Türk Ocağı ve Ocağın savunduğu fikirleri istinatgâhı olarak gören Cumhuriyet 1928 yılında Latin harflerine geçildikten sonra halka okuma yazma öğretmek için kurulan Millet Mekteplerinde okutulması adına Hamdullah Suphi Bey'in Günebakan kitabından 1200 adet alınmasını Talim ve Terbiye Heyeti'nin 13.05.1930 tarihli kararıyla kabul etmiştir.[41] Türk Ocaklarının yayın organı Türk Yurdu dergisinin de ortaokul, lise ve muallim mekteplerine gönderilmesi için 260 adet satın alınması kararını 14.07.1930 tarihinde almıştır.[42] Yine milli Talim ve Terbiye Dairesi Türk Yurdu dergisine Türkçülük fikrinin yayılmasına yardım ettiği için 250 bin lira para ödülü vermiştir. Ayrıca 20.11.1930 tarih ve 215 sayılı kararla milli şuurun kuvvetlendirilmesi, Türk kültürünün incelenmesi, milli hayatın gelişmesini sağladığı için Türk Ocaklarının düzenleyeceği balo, toplantı ve konserlerden vergi alınmamasına karar verilmiştir.[43]

---

37 **Türk Yurdu**, C 15-1, S 166-5, Şubat 1925, s. 220.

38 **1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 24-25.

39 "Türk Ocağı", **Yeni Mecmua**, C 4, S 90, 20 Kânunuevvel 1923, s. 482.

40 Sarınay, **age.**, s. 261.

41 Özcan, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-1", s. 53.

42 Ömer Özcan, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-2", **Türk Yurdu**, C 29, S 259, Mart 2009, s. 97.

43 Ömer Özcan, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-3", **Türk Yurdu**, C 29, S 260, Nisan 2009, s. 108-109.

Türk Ocaklarının devletle bu denli yakın ilişkide olması hızlı bir şekilde şube sayısının artmasını da beraberinde getirmiştir. Cumhuriyet döneminde Türk Ocağı 23 Nisan 1924 tarihli Birinci Umumi Kongre'de Hamdullah Suphi Bey tarafından 71 faal şube olarak ifade edilmiştir.[44] 23 Nisan 1925 tarihli İkinci Umumi Kongre'de bu sayı 135'e yükselmiştir.[45] Bu sayı 1927 yılında ise 226'yı bulmuştur. Kayıtlı üye sayısı ise 32.000 civarındadır. Coğrafi bakımdan şubelerin dağılımı 1925'e kadar daha çok Batı bölgesinin il ve ilçeleriyken 1925'ten sonra Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde şube artış hızının yükseldiği gözlemlenmektedir. Bunda 1925 Şubatı'nda başlayan Şeyh Sait İsyanının etkisi görülmektedir. Şeyh Sait isyanından sonra devlet bölgede Türk Ocaklarını görmek istemiştir. Bu bağlamda Atatürk'ün 26 Nisan 1925 tarihinde Türk Ocakları delegelerine "*Bu gibi içtimai Ocakları hep Garp memleketlerinde tekâsüf etmiştir. Şimdi şark bu boşluğun cezasını çekmektedir. Türk Cumhuriyeti'nin inkılâbı, Ocaklara istinat etmektedir*" ifadeleriyle Doğu illerinde ocakların faaliyet yürütmesin istemiştir.[46]

Türk Ocağı Merkez Heyeti de Şeyh Sait İsyanının çıkması üzerine bir beyanname yayımlamıştır. İsyan karşısında Türkiye'nin her yerindeki Ocak şubeleri duydukları nefreti toplantılarla duyurmuş ve her türlü fedakârlığa hazır olduklarını Türk Ocakları Merkez Heyetine, TBMM'ye ve Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya bildirmişlerdir. Türk Ocağı Merkez Heyeti'nin yayımladığı beyanname şu şekildedir: "*Genç ve havalisinde iki yüz seneden beri müteaddid defalar görüldüğü üzere şeriatı âlet ittihaz ederek ortaya çıkan irtica hareketi Türk milletinin eskiden beri tanıdığı melun bir düşmandır. Daima ecnebîlerin istilâ emellerine vatanın kapılarını açan ve Türk müteceddidlerinin, Türk kahramanlarının bu kadar kan ve mücadele pahasına elde ettikleri halâs ve istiklâl ve terâkkiyi bir anda mahvetmek isteyen bu gâliz ve hainâne harekete karşı duyduğumuz nefret ve gayzı ve Türk Ocakları'nın vatanın her köşesinde inkılâbın müdafaası için vazifelerini ifâya tamamen hazır olduklarını memleket efkâr-ı umûmiyesine arz ederiz.*"[47]

Türk Ocaklarının cumhuriyet bağlamında bir faaliyeti de Cumhuriyeti sürekli anmaktır. Bu bağlamda 1926 yılında kurulan İstanbul Türk Ocağı Gençlik Kolları'nın en fazla önemsediği ve hazırlandığı günlerden birisi Cumhuriyetin

---

44 **1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 14.

45 Hamdullah Suphi Tanrıöver, **Dağ Yolu I**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 99.

46 Sarınay, **age.**, s. 244-245.

47 **Türk Yurdu**, C 15-1, S 167-6, Mart 1925, s. 275.

ilanının yıl dönümü olan cumhuriyet bayramlarıdır. 1926 yılının 29 Ekim kutlamalarında İstanbul Türk Ocağı Gençlik Kolları adına konuşma yapan İhsan Karlıklı Millî Mücadele'yle düşmanın yurttan atılarak bağımsızlığın kazanılmasını ve idarenin tek kişi hâkimiyetinden millete geçmesini yani cumhuriyet idaresini bir mucize olarak görmektedir.[48]

Ocaklıların Cumhuriyet Rejimi Hakkındaki Görüşleri

Türk Ocakları Cumhuriyetin ilanından sonra 23 Nisan 1924 tarihinde yaptığı ilk Umumi Kongresinde milli hâkimiyet anlayışına dayanan Cumhuriyet rejimi hakkındaki fikirlerini Genel Başkan Hamdullah Suphi Bey'in ağzından açıkça ifade etmiştir. "*Arkadaşlar. Türk Ocakları, üzerlerine kudsî bir vazife daha almıştır. Türk Ocakları, inkılâbımızın bekçisidirler. Çok uzun süren musibetlerden sonra, Türk milleti kendi idâresinihânedanlara veya zümrelere, gelişi güzel terketmektenhasıl olan ziyanı tamamiyle tatmış, idrâk etmiştir. Son inkılâbımız, iki yüz seneden beri devam eden ameller ve aksülameller ortasında, zaman zaman düşen, fakat daima yeniden kalkan ve yürüyen bir fikir hareketinin mübarek bir meyvasıdır. Bilâkaydü şart millet hâkimiyeti, Türk milletinin benimsediği bir hayat ve istiklâl düsturu olmuştur. Türk Ocağı, kurulduğu günden beri sadık kaldığı millet ve milliyet siyasetine ve onun yeni bir ifadesi olan millet hâkimiyetine sâdık kalacak ve vatanın her köşesinde bu esasların müdafii olacaktır.*"[49]

Türk Ocaklarının kurulduğu günden itibaren milliyetçi, halkçı, garpçı ve inkılapçı fikir hareketinin kaynağıdır. Kurulduğu günden beri Türk ruhunun manevi cephesini hazırlamış ve "*nihayet doğan son büyük inkılâbın gönüllü askerlerini yetiştirmiştir.*"[50] Hamdullah Suphi Bey 21 Mayıs 1927 tarihinde Ankara'da merkez heyeti binasının temel atma töreninde yaptığı konuşmada Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal için "*Türkçülüğün bütün ruyalarını tahakkuk ettiren aziz reisimizi şimdi hürmetle, huşu ile selâmlıyorum*" diyerek yeni Türk devletinin Türkçülüğün hedefleri doğrultusunda faaliyetler yürüttüğünü ifade etmektedir. Türkiye'nin siyasi birliğini sağlamak için Türk Ocakları inkılapçı ve cumhuriyetçi hükümetin çalışmalarına kendi çalışmalarını da ekleyerek çalışmaktadır.[51] Zaten Hamdullah Suphi Bey ve Genel Başkanlığını yaptığı ocaklar Atatürk'ün inkılap

48 İhsan Karlıklı, "Türkocağı ve Hamdullah Suphi", **Türk Yurdu**, S 332, Şubat 1967, s. 60-61.

49 **1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları**, s. 10; Tanrıöver, **Dağ Yolu I**, s. 115.

50 Tanrıöver, **Dağ Yolu I**, s. 11.

51 Tanrıöver, **Dağ Yolu I**, s. 20-21.

hareketlerine canı gönülden bağlı, milletçe ilerleme ve gelişme fikrine ancak idealist çalışmalarla ulaşılacağını düşünmektedir.[52]

Bu bağlamda Türk Ocağı yayın faaliyetleriyle de devlete fikri dayanak olma çabasını aksatmadan devam ettirmiştir. Hamdullah Suphi Bey Türk Yurdu'nun yeni devrede yayımlanan ilk sayısında Türk Yurdu dergisinin yeni Türk devletinin dayanmaya ihtiyaç duyduğu fikirleri ilk sayısından beri içerdiğini ve içermeye de devam edeceğini vurgulamaktadır. Türk Ocağı ve Türk Yurdu bu durumun haklı gururunu yaşamaktadır. Ona göre sağlam fikirlere dayanmayan kanun, ıslahat ya da teşebbüsler menfi kuvvetler tarafından kısa sürede ortadan kaldırılabilir.[53] Bu noktadan hareketle Türk Ocakları Cumhuriyetin temel kavram, kurum ve referans verdiği kuramları Türk Yurdu dergisinde tartışmış ve Cumhuriyetin takip edeceği yolu belirlemiştir.[54]

Türk Ocakları ve Türkçüler, Cumhuriyet iradesini ortaya attığı her yeniliği olduğu gibi kabul etmemiştir. Zira Türk Ocağı çevresinden bazı aydınlar birtakım inkılaplar henüz gerçekleştirilmeden önce o inkılapların olumsuz sonuçlar vereceğine dair fikriler ileri sürmüşlerdir. Mesela Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Fuad Köprülü, Zeki Velidi gibi aydınlar farklı gerekçelerle harf inkılâbı istememişlerdir. Keza Hamdullah Suphi Bey türbelerin kapatılmasına eski nesillerle bağların kopacağı sebebiyle itirazlar getirmiş. Ancak inkılâplar yapıldıktan sonra Ocaklı aydınlar inkılâpları benimsemiş ve savunucu olmuşlardır. İnkılaplar benimsendikten sonra Türk Ocakları Cumhuriyet rejimi ve inkılâplar aleyhinde olanları ocaklara almamıştır. Şeriatı kullanan gericilere karşı büyük tepkiler göstermiştir. Bu bağlamda Türk Ocakları Şeyh Sait İsyanı nedeniyle protesto mitingleri düzenlemiştir. Bu durum Türk Ocaklarının sadece bekçi değil aynı zamanda inkılapların benimsenmesi için çalışan önemli kuruluşlar olduğunu da göstermektedir.[55]

Türk Ocakları ve ocaklı aydınlar inkılaplar içerisinde milli egemenliğe dayalı asri devlete oldukça geniş bir yer ayırmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu yıkılıp Türkiye işgale uğradığı zamana Türk milleti hayatta kalabilmek için yeni ve asri bir devlet kurmak durumunda kaldı. Son yıllarda yaşananlar bu iradenin hayata geçirilmesi çabası ve bu iradeye karşı çıkanların mücadelesinden ibarettir.

---

52 Karlıklı, "Türkocağı ve Hamdullah Suphi", s. 59.

53 Hamdullah Suphi, "Başlangıç", **Türk Yurdu**, C 15-1, S 162-1, Teşrinievvel 1340-Ekim 1924, s. 13.

54 Bayraktutan, **age.**, s. 121.

55 Sarınay, **age.**, s. 301-303.

TBMM cumhuriyet şeklinde olan bu hükümet şeklini uygulamayı en büyük görevi saymaktadır.[56] Asri devlet 19. Yüzyıl da Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Bu tür devletlerde hâkim kuvvet o devleti meydana getiren millettedir ve bu kuvvet parçalanamaz, birdir. Hukuk karşısında milleti oluşturan fertler eşittir. Bir fert başka bir ferde tahakküm kuramaz. Millet namına hüküm, kuvvet ve yetki milletin belirli bir kanun çerçevesinde devrettiği kurum ve kişiler o kanun çerçevesinde uygulayabilir. Ferdin ferde tahakküm kurduğu müesseseler kalkmıştır. Milletin devlete eşit hukukla hâkim olması da demokrasidir. Yani asri devlet demokratiktir. Asri bir devletin en önemli unsuru olan millet tek cinstir. Bu millet tek bir dili veya çoğunlukla bir dili konuşur. Fertlerin ilmi seviyesi, fikirleri, hukuku, ahlakı, sanatı ve hatta siyasi fikirleri birbirlerinden çok farklı değildir. Millet, aynı kültürün ürünüdür. Milletin çoğunluğu ayni ideali barındırır. Yani asri devlet millidir. Asri devlette hukuk dışı, dini ya da siyasi herhangi bir sulta kabul edilemez. Asri devlet tam bağımsızdır. İçeriden bir sulta kabul edemeyeceği gibi dışarıdan da herhangi bir müdahale veya nüfuzu kabul edemez. Asri devlet fertlerinin hürriyetini kanunlarla teminat altına aldığı için de hürriyetperver yani liberaldir. Fakat asri bir devletin esas vasfı liberalliği değil halk hâkimiyeti yani demokrasisidir. Diğer yandan asri devletler ticaret şirketleri gibidir. Devleti oluşturan toplumun her bir ferdi şirketlerin hissedarı sayılır. Bu nedenle milletin fertleri devletin ekonomik yönden gelişmesi için bilinçli bir şekilde hizmet eder. Hükümetlerin ilk işi, şirketin genel müdürlüğü olarak bu faaliyeti iyi yönetmektir. Bu da asri devletin iktisadi devlet olduğunu göstermektedir. Türk milleti bu asri devleti kendi memleketinde kurmak istemiştir.[57]

Avrupa'da ortaya çıkan ve dünyanın hemen her yerine yayılan milliyetçilik ve halkçılık Cumhuriyetin ilan edildiği dönemde son yüz elli yılın en gözde fikridir. İktisadi sebeplerden kaynaklanan bu iki güçlü fikir siyasi alana yönelmiştir ve her halk kendi kaderini yine kendisi tayin etmek istemektedir. Başka bir değişle milliyetçilik ve halkçılığın asıl hedefi kayıtsız şartsız hâkimiyeti milliyedir. Hâkimiyeti milliye dışarı karşı farklı devletlerin hâkimiyetini reddederken içeride de hiçbir şahsın ya da sınıfın emri altında olmaz.[58] Bu bağlamda Akçura, Avrupalı devletlerin Türkiye'yi Osmanlı devrinde bir koloni haline getiren ekonomik ayrıcalıkların Birinci Dünya Savaşı sonrasında siyasi koloniye taşıma

56 Akçuraoğlu Yusuf, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", **Türk Yurdu**, C 17-3, S 174-13, Teşrinievvel 1341-Ekim 1925, s. 13.

57 Akçuraoğlu Yusuf, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", s. 13-14.

58 Akçuraoğlu Yusuf, "Milliyetçilik, Halkçılık", **Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (16 Eylül 1335-Nissan 1340)**, Yeni Matbaa, İstanbul 1340-1924, s. 137.

çabalarına asri bir devlet kurarak karşılık verilmesini kabullenemediklerini dile getirmektedir. Bu yüzden özellikle Türkiye'nin doğusunda orta çağdan kalma ağalar, şeyhler gibi grupları kendilerine müttefik tutarak çıkar ilişkisi içerisinde Türkiye'nin asrileşmeyi önlemeye çalışmaktadırlar. Bu ortaklık bazen sadece direnmeyle kalmamakta Şeyh Sait İsyanı'nda görüldüğü gibi taarruza da geçebilmektedirler. Cumhuriyet bu tür irtica hareketlerini yok etmek zorundadır. Eğer Cumhuriyet bunu başaramazsa sadece kendisi değil müstakil Türklerin hayatı da tehlikeye girecektir. Bu nedenle hangi zümreden ya da sınıftan olursa olsun bütün Türkiyelilerin çıkarı Cumhuriyetin başarılı olmasına bağlıdır.[59]

Türkler Batı medeniyetine geçmezse Afrika, Güney Amerika veya Asya toplumları gibi Batılıların egemenliği altında kalacak ya da tamamen yok olacaklardır. Kendi iradeleriyle bu medeniyete geçen milletler kültürlerini ve şahsiyetlerini muhafaza edebilirler. Zorla medeniyete kavuşturulan milletler ise kültürlerini, öznel kimliklerini kaybederler. Bu Türkiye'de asri bir devlet kurmanın en önemli nedenidir. Avrupa toplumları medeniyetlerini uzun bir zaman içerisinde değiştirmişken diğer toplumlar ve özellikle Türkiye bu değişimi çok kısa bir sürede yapmaya mecbur kalmıştır.[60] Bu nedenle Türk Ocakları asri bir milli devlet olmak için milliyetçiliğini dar bir çerçevede tutmaz. Türk kültürü araştırılırken diğer taraftan Alman müziği dinletilmekte, İtalyan resimleri gösterilmekte, Yunan heykeltraşçılığı ve İngiliz edebiyatı tanıtılmakta, Roma hukuku öğretilmektedir. Bunlar Ocağın Türkü Batı medeniyetinin bir parçası olarak düşünmesinden ileri gelmektedir.[61] Bu bağlamda Türk Ocakları Anadolu'nun her yerinde bilimden, sanattan, mesleki bilgilerden yani her alanda yetkin isimlere konferanslar verdirerek milletin aydınlatılması, millete yol gösterilmesini görev saymaktadır. Genel Başkan Hamdullah Suphi Bey'e göre ocakların iki görevi vardır. Birincisi devlet teşkilatı altında milleti teşkilatlandırmak. Yani devletin ulaşamadığı yerlerde daha küçük yerleşimlerde her meslekten insanları toplayarak mesleki teşkilatlar oluşturmak. İkincisi ise bir medeniyetten başka bir medeniyete geçen Türk milletine yol gösterici olmaktır. Türk Ocakları Batılılaşmanın temsilcisi olan kuruluşlardır.[62] Asri devlet anlayışının yani Cumhuriyetin ve Batı medeniyetinin Türk milletine benimsetilmesi Türk Ocağının hayati olarak gördüğü bir meseledir.

---

59 Akçuraoğlu Yusuf, "Milliyetçilik, Halkçılık", s. 138-139; Akçuraoğlu Yusuf, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", s. 18-19.

60 Akçuraoğlu Yusuf, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", s. 15.

61 Tanrıöver, **Dağ Yolu I**, s. 117.

62 Tanrıöver, **Dağ Yolu I**, s. 100-101.

Türkiye asri anlamda bir milli devlet haline gelirken bu devletin idaresi konusu da önem kazanmaktadır. Özellikle yöneticilerin fikri bakımdan nereye yaslandığı ve Türkçü çevrenin buna karşın nasıl bir tavır alacağı sorusu akla gelmektedir. Bu bağlamda Ziya Gökalp'in yaklaşımı meselenin açıklığa kavuşturulması bakımından önem arz etmektedir. Öncelikle "*Türkçülük siyasi bir fırka değildir; ilmi, siyasi, bedii bir mekteptir; başka bir tabirle harsi bir mücahede ve teceddüt yoludur*". Bu nedenle Türkçülük bir siyasi parti olarak örgütlenmemiştir ve örgütlenmeyecektir. Fakat Türkçülük siyasi fikirlerden uzak kalamaz. Zira Türk harsı diğer alanlarda olduğu gibi siyasi alanda da bir ideale sahiptir. "*Mesela; Türkçülük hiçbir zaman krelikalizmle, teokrasi ile, istibdatla itilaf edemez. Türkçülük asri bir cereyandır ve ancak asri mahiyette bulunan cereyanlarla ve mefkurelerle itilaf edebilir*". Halk Fırkası da hâkimiyeti millete verdiği için devletin adını Türkiye, milletin adını Türk milleti olarak benimsediği için Türkçüler ona yardım etmelidir. Mustafa Kemal Paşa ve Müdafa-i Hukuk Cemiyeti sadece memleketi düşman işgalinden kurtarmamış aynı zamanda devlete, millete ve dile gerçek adlarını vermiştir. Gökalp bu durumu "*Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, hiç haberi olmadan Türkçülüğün siyasi programını tatbik etti*" şeklinde değerlendirmektedir.[63]

Türkçüler daha Cumhuriyet ilan edilmeden önce Halk Fırkası'nın bir program niteliğinde yayımladığı Dokuz Umde üzerinde özellikle durmakta bu umdeleri milli hâkimiyet çerçevesinde milliyetçilik ve cumhuriyet rejimi bağlamında değerlendirmektedir. Mesela Akçura, Halk Fırkası'ndan önce hiçbir siyasi oluşumun belli bir programla ve mebus adaylarının kendilerini seçtirmek için seçmenin karşısına giderek kendini anlatma gereğini duymadıklarını dile getirmektedir. Yeni Türk devleti halkın kendisini idare edecek kimseleri seçerken dinleme, anlama ve tercih yapma hakkını getirmiştir. Bu halkçılık ve milliyetçiliğin yansımasıdır.[64]

Ziya Gökalp ise Halk Fırkası'nın umdelerini değerlendirirken siyasi umdeler kısmında Halk Fırkası'nın iç siyasette halk hâkimiyetini kabul edip bu hâkimiyeti TBMM'nin temsil edeceğini ve her alanda milli hakimiyet fikrine dayanarak hareket edeceğini ifade etmesi üzerine eski teşkilatla bir karşılaştırma yapmaktadır. Bu karşılaştırma cumhuriyet rejiminin milliyetçiliğe ne kadar uygun

63 Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1923, s. 170-171.

64 Akçuraoğlu Yusuf, "Umdelerimize Dair", **Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (16 Eylül 1335-Nissan 1340)**, Yeni Matbaa, İstanbul 1340-1924, s. 174-175.

olduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Buna göre Osmanlı döneminde milletin adı dahi zikredilmemektedir. Osmanlı içerisindeki diğer milletler kendi tabiyetlerini kullanabilirken Türkler Osmanlı olarak adlandırılmakta hatta Türk milleti yerine Osmanlı milleti tabiri kullanılmaktadır. "*Müdafaa-i Hukuk Fırkası*"nın mütarekeden sonra yaptığı mucizelerin ardından Türk edebiyatı, Türk dili, Türk milleti adını almakla kalmayıp devletin, vatanın, hükümetin adı da Türk olmuştur. "İşte milli hakimiyetimizin en bariz alameti budur". Milli hâkimiyetin diğer bir göstergesi kanun yapma yetkisinin dış güçler tarafından sınırlandırılamamasıdır. Meşrutiyet döneminde yabancıların elinde bulunan dış kapitülasyonlar, bazı imtiyazları elinde bulunduran gayrimüslim cemaatlerin iç kapitülasyonları, saltanatı bağlamaya çalışan saray ve dini siyasete alet etmek isteyen mürtecilerin baskılarıyla istenen yasalar çıkarılamamaktadır. Oysa Halk Fırkası programında hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir ve bu iradeyi millet adına TBMM kullanır ifadeleri kanunların yapılırken milletin aklı ve iradesinden başka hiçbir kuvvetin bu yetkiyi sınırlandıramayacağını göstermektedir.[65]

Akçura da Halk Fırkası'nın özellikle birinci ve ikinci umdesinde hâkimiyetin doğrudan doğruya ait olduğunu kabul etmektedir. Buna göre halk kendi mukadderatını belirleyecektir. Bunu milyonlarca insan doğrudan yapmayacağı için temsilciler seçecektir. Bu temsilciler bir mecliste toplanıp halkın isteklerini dile getirecektir. Böyle bir sistemde ne bir şahıs ne de bir müessese yani hiçbir kuvvet halk iradesinin üstünde olamaz.[66]

Türkiye'de zaten I. Meclis döneminden beri adı konmasa da milli hâkimiyete dayalı rejim 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet olarak ilan edilmiş ve Türk Ocağı bu inkılabın bekçisi olduğu duyurmasının gereğini Rauf Bey başta olmak üzere bazı kesimlerin Cumhuriyetin ilanını veya ilan edilme biçimini doğru bulmayan demeçler vermesinin ardından yerine getirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda 22 Kasım 1923 tarihli CHP Grup toplantısında Hamdullah Suphi Bey söz alarak Cumhuriyetten duyulan rahatsızlığı Rauf Bey ile sınırlı tutmanın doğru olmadığını, zira belli bir kesimin bu durumu sindiremediğini dile getirmektedir. İnkılapların yavaş yavaş değil aniden olduğu bir gerçektir. Ruf Bey'in muhalif basın tarafından Cumhuriyet aleyhinde yayın yapılırken kullanılması da diğer aleyhtarlara cesaret vermektedir. Öte yandan hilafet makamı saltanatın uygulamalarını devam ettirmekte, mesela Cuma selamlığında Halife saltanatın

65 Ziya Gökalp, **Doğru Yol Hâkimiyeti Milliye ve Maddelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri**, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1339, s. 3-4.

66 Akçuraoğlu Yusuf, "Umdelerimize Dair", s. 184-185.

başı gibi davranmaktadır. Bu durum zaman içerisinde saltanatın yeniden ortaya çıkmasına neden olabilir. En medeni ve insanlığı en iyi temsil eden sistem cumhuriyettir ve bu yolda sağlam adımlar atılmalı, cumhuriyet kök salmalıdır.[67] Yine Vasıf Bey, Rauf Bey'in Cumhuriyetin ilanını heyeti vekilenin (hükümetin) seçilememesinden kaynaklandığını söylemesi üzerine Büyük Millet Meclisi'nin cumhuriyeti tarihi bir zaruret, milli ve vatani bir menfaat, en ulvi bir amaç olduğu için ilan etmiştir karşılığını vermektedir.[68]

Cumhuriyet'e ilişkin tartışmaların hilafetin kaldırılması bağlamında devam ettiği ortamda 10 Kasım 1924 tarihli ve Rauf Bey ve arkadaşlarının Halk Fırkası'ndan istifasının gündeme geldiği grup toplantısında Hamdullah Suphi Bey'in cumhuriyet ve muhafazakârlık üzerine söyledikleri dikkat çekmektedir. Türkiye'nin son zamanlarda gündemini meşgul eden hâkimiyet-i milliye mi cumhuriyetten önce gelir yoksa cumhuriyet mi hâkimiyet-i milliyeden önce gelir, sorusu dolaşmaktadır. İngiltere'de bir gölge kral olmasına rağmen hâkimiyet-i milliye vardır. Türkiye'de ise eski ve köhne kurumlar maddeten yıkılmış ancak manevi olarak yaşamaktadır. Yarın birisi çıkıp halifeyi göstererek şimdi de hâkimiyeti milliye vardır, başımızda bir sultan bulunmasının ne zararı olacak diyebilir. Rauf Bey'in söylemleri bu yaklaşıma yol açmaktadır. Rauf Bey ve arkadaşlarının muhafazakâr söylemleri buhrana neden olmaktadır. Bazı düşüncelerini açıkça söyleyemediklerinden cumhuriyet mi yoksa hâkimiyeti milliye mi önce gelmektedir sorusunu ortaya atıyorlar. Yenilik ve inkılap yoluna girenlerle aralarındaki en büyük fark buradan kaynaklanmaktadır. Geçmişten kalan çürümüş kurumların hem lafzen hem de şeklen kalkmalıdır. Bir hilafet ya da saltanat Türk milleti dara düştüğünde başına belalar açacaktır. Ayrıca inkılabı isteyenler itham edildiği gibi şahısların değil fikirlerin adamlarıdır. Eğer bugünkü idare inkılap fikrinden ayrılırsa milliyetperverler onların karşısına da dikilecektir.[69]

Saltanatın geri dönmesi endişesi İzzet Ulvi Bey'in söylemlerinde de kendini göstermektedir. Hilafetin kaldırılması görüşmeleri sırasında İzzet Ulvi Bey dünyada her şey ileri gittiği gibi hükümetler de ileri gider, gelişir demektedir. Türk milleti mutlakıyet rejimleri altında yaşamayı hak etmediğini çoktan ispat etmiştir. Dünyanın en mükemmel rejimi cumhuriyettir ve Türk milleti bunu ilan etmiştir. Hilafet denen unvan hükümetten başka bir şey değildir. Cumhuriyetin ilanından

67 **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, s. 42-45.

68 **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, s. 48.

69 **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, s. 604-606.

sonra Hilafet makamı ayakta kalırsa zaman içerisinde bu saltanata gidecektir. Tarihte hükümetsiz halife olmamıştır. Bu nedenle hilafetin kaldırılması konusuna geç bile kalınmıştır. Hilafetin kaldırılması ve hanedanın yurt dışına gönderilmesi ilerde kan dökülmemesi ve milletin selameti için en adil karardır.[70]

Cumhuriyetin eleştirilmesi Türk Ocaklı aydınların şahsi ilişkilerini dahi etkileyebilmektedir. Mesela 22 Kasım 1923 tarihli CHP Grup Toplantısında Ahmet Ağaoğlu Rauf Bey'in beyanatında geçen Cumhuriyetin aceleye getirilmesi ve cumhuriyet kavramıyla en iyi yönetimin kurulamayacağını, önemli olan hangi usul refahı arttıracaksa o sistemin getirilmesi sözlerini başka bir manada kullandığını ifade ederse dostluğunun devam edeceğini, aksi takdirde bu sözlerinin arkasında durursa dostluğuna son vereceğini dile getirmiştir. Ağaoğlu cumhuriyet karşıtı olmak bir yana cumhuriyete tereddütle bakan bir yaklaşımın dahi sahibiyle kişisel ilişkisini kesme noktasına getirebilmektedir.[71]

1925 yılı Şubat'ında çıkan Şeyh Sait İsyanı sonrasında Türk Ocakları aydınların Cumhuriyetin erdemi ve gerekliliğini anlatan konferansları veya konuşmalarıyla karşılaşmaktayız. Mesela Hamdullah Suphi Bey 14 Şubat 192 tarihli TBMM toplantısında dünyanın her yerinde eski ve yenin mücadele halinde olduğunu örneklerle anlatmaktadır. Türkiye'yi doğu komşularıyla kıyaslamakta, yüz elli yıldan beri devam eden yenilik hareketlerine dayanılarak Cumhuriyetin ilan edilebildiğinin, diğer komşu ülkelerin bu deneyimlerden uzak olduğu için cumhuriyet rejimine geçemediklerini vurgulamaktadır.[72] Ağaoğlu Ahmet Bey Adapazarı Türk Ocağı'nın açılış töreninde verdiği nutukta milliyet fikriyle son inkılabın yani cumhuriyetin alakasını irdelerken milletin dışardan yönetilebilen cemaat, kabile, kavim gibi alelade bir insan kitlesi olmadığını; aksine milletin ortak his ve düşünceye sahip insan kitlesi olduğunu ve kendi mukadderatına kendinin karar verdiğini vurgulamaktadır.[73] Ağaoğlu burada insanların millet şeklinde kitleleştiği yerde milli hâkimiyetin olması gerektiğini vurgulayarak cumhuriyet rejimine dikkat çekmektedir.

Hamdullah Suphi Bey Cumhuriyeti korumak için Cumhuriyet'i manevi bir müessese ve bir ideoloji olarak tanımlamak gerektiğini ileri sürmektedir. Cumhuriyeti idari ya da alışılagelmiş, kendiliğinden bir iş olarak tanımlamak

---

70 **TBMM Zabıt Ceridesi**, İçtima: 2, C 2, 3 Mart 1340, s. 33.

71 **CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)**, s. 65.

72 Hamdullah Suphi, "Hitabe", **Türk Yurdu**, C 15-1, S 167-6, Mart 1925, s. 229-231.

73 Ağaoğlu Ahmed, "Hitabe", **Türk Yurdu**, C 16-2, S 172-11, Ağustos 1925, s. 209.

hatadır. Çünkü fikre ve kanaate dayanmayan bir müessese tehlikededir.[74] Yine Hamdullah Suphi Bey'e göre Türkiye için temel iki fikir cumhuriyet ve laiktir. "*Bence Türk münevverlerinin etrafında toplanacağı ana bayrak bu Cumhuriyetçilik ve laikliktir*". 1930 yılında Serbest Fırkanın kuruluş günlerinde yeni fırkayı bu zaviyeden değerlendirmekte ve zararsız bulmaktadır.[75]

Hamdullah Suphi Bey'e göre Türk Cumhuriyeti Atatürk'ün emanet ettiği gibi Türk gençliğine emanet edilmelidir. Cumhuriyetin dayanağı "*ateşten ateşe geçen, cepheden cepheye koşan, Türk vatanının olduğu kadar Türk inkılâbının da dostu, müttefiki ve bekçisi olan Türk zabiti, Türk muallimi, doktor, avukat, tüccar, muharrir, müellif, gazeteci, sanatkâr bu milletin ne kadar duyan, düşünen, kalbinde yüksek ve asil şeylerin muhabbet ve hürmetini taşıyan evlâdı varsa, genç Cumhuriyetin dayanağı oradadır, onlardadır*". Cumhuriyet onların eseridir ve muhafazasını da onlar sağlamalıdır. CHP içerisinde her devrin adamı olmayı başaran bir kısım insanlar türemeye başlamıştır ve bunlar politika cambazlarıdır. Bu nedenle Türk Cumhuriyeti gençler ve gençlerin meydana getirdiği teşekküllere bırakılmalıdır. Onlara ne kadar güvendiğimizi belli ettikçe onlar da bu güvene layık olduklarını ispatlamaya çalışacaklardır. Çünkü onlar hürriyetin ve kendi kendini yönetmenin ne demek olduğunu en acı tecrübelerle bizzat görmüşlerdir[76]. Atatürk'ün en büyük eseri de işgalden kurtarıp modern bir şekilde kurduğu, ardından birçok inkılap yaparak Türk milletini asri bir seviyeye getiren yeni devleti yani cumhuriyet ve cumhuriyetten sonra cumhuriyetçi gençlerdir.[77]

Akçura için ise Türk Cumhuriyeti Türk kuvvetinin yeni bir tecellisidir. Bu tecellinin insanoğluna ne gibi vazifeler yapacağı elbette gelecek bilebilir. Ancak Akçura'nın tahmini cumhuriyetin birbirinin devamı mahiyetindeki Doğu ve Batı medeniyetlerini bir araya getirmesidir. Böylece geri kalanlar ilerleyecek, insanlık gelişirken önüne çıkan manasız engellerinden kurtulacaktır. Türk kuvvetinin bu tecelli günü dünya tarihinde yeni bir günün başlangıcıdır. Bu gün kutlanmalıdır.[78]

---

74 Hamdullah Suphi Tanrıöver, **Dağ Yolu II**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987, s. 51-52.

75 Tanrıöver, **Dağ Yolu II**, s. 61-62.

76 Tanrıöver, **Dağ Yolu II**, s. 58-59.

77 Hamdullah Suphi Tanrıöver, **Günebakan**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987, s. 182.

78 Akçuraoğlu Yusuf, "Tecelli Günü", **Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (16 Eylül 1335-Nissan 1340)**, Yeni Matbaa, İstanbul 1340-1924, s. 220-221.

Sonuç

Türkiye'nin çok uluslu bir yapıdan ulus devlete dönüşmesi ve modernleşmesi için kurulduğu günden itibaren çalışan Türk Ocakları Cumhuriyet döneminde fikirlerinin iktidarda olduğunu her fırsatta ifade etmiştir. Ocaklıların önemli bir kısmı da bu dönemde hem TBMM'de hem kabinede önemli görevler üstlenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk Ocağı ve devlet neredeyse iç içe geçmiş durumdadır. Zaten ocakların oldukça hızlı bir şekilde büyümesinde siyasi iktidarın yadsınamaz bir katkısı vardır. Öte yandan siyasi iktidar da ocaklardan duyduğu memnuniyeti Cumhuriyetin ocakların ortaya koyduğu fikirlere dayadığını söyleyerek dile getirmektedir. Keza Mustafa Kemal Paşa'nın gittiği her yerde ilk önce ocakları ziyaret etmesi ve ocak defterlerine ocaklıları öven yazılar yazması Türk Ocaklarının ayrıcalıklı bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Batılı anlamda bir ulus devlet kurulurken ocaklar yeni fikirleri halka götürmüş, inkılapların benimsenmesi için her tarafta çalışmıştır. Özellikle milli hâkimiyetin tecellisi olarak görülen cumhuriyet rejimi ocakların ve ocaklıların daima koruyacağı bir inkılap olarak görülmüştür. Bu bağlamda saltanat ve hilafet milli hâkimiyeti engelleyen teokratik ve monarşik sistemler olduğu için sürekli teyakkuzda kalınmıştır. Gerek CHP Meclis Grubunda gerek TBMM'de gerekse konferanslarda hilafet ve saltanat tehlikesi altı çizilen hususlardan biri olmuştur. Latin harflerinin benimsenmesi, türbelerin kapatılması gibi bazı inkılaplar başta ocaklı aydınlar tarafından istenmese de inkılaplar hayata geçirildiğinde benimsenmiş ve uygulanması için faaliyetler yürütülmüştür. Türk Ocakları 1931 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine kendini feshetmek zorunda kaldığı tarihe kadar kendinin de savunduğu Türk inkılabına hizmet etmiştir.

KAYNAKÇA

Süreli Yayınlar ve Araştırma Eserler

"İstanbul Meclis-i Mebusanı'nın Gizli Oturumunda Hamdullah Suphi Tanrıöver'in Bir Konuşması", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C I, S 3, Temmuz 1985, s. 977-982.

"Türk Ocağı Haberleri", **Yeni Mecmua**, C 4, S 88, 20 Teşrinisani 1923, s. 445-446.

"Türk Ocağı Haberleri", **Yeni Mecmua**, C 4, S 90, 20 Kânunuevvel 1923, s. 483-484.

"Türk Ocağı İdare Heyeti Raporu", **Büyük Mecmua**, S 6, 24 Nisan 1335, s. 86.

"Türk Ocağı", **Yeni Mecmua**, C 4, S 90, 20 Kânunuevvel 1923, s. 482.

"Türk Ocakları İkinci Kurultayı", **Türk Yurdu**, C 16-2, S 170-9, Haziran 1925, s. 137-139.

"Türk Ocakları Kurultayı", **Türk Yurdu**, C 17-3, S 179-18, Mayıs-Haziran 1926, s. 293-294.

1340 Senesi Nisan'ında Toplanan Birinci Türk Ocakları Umumi Kongresi Zabıtları, Yenigün Matbaası, Ankara 1341.

Acar, İsmail, **Türk Ocakları**, Türk Ocakları Balıkesir Şubesi Yayınları, Balıkesir 2005.

Ağaoğlu Ahmed, "Hitabe", **Türk Yurdu**, C 16-2, S 172-11, Ağustos 1925, s. 209-212.

Akçuraoğlu Yusuf, "Asri Türk Devleti ve Münevverlere Düşen Vazife", **Türk Yurdu**, C 17-3, S 174-13, Teşrinievvel 1341-Ekim 1925, s. 13-20.

Akçuraoğlu Yusuf, "Milliyetçilik, Halkçılık", **Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (16 Eylül 1335-Nissan 1340)**, Yeni Matbaa, İstanbul 1340-1924, s. 137-140.

Akçuraoğlu Yusuf, "Tecelli Günü", **Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (16 Eylül 1335-Nissan 1340)**, Yeni Matbaa, İstanbul 1340-1924, s. 219-221.

Akçuraoğlu Yusuf, "Umdelerimize Dair", **Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (16 Eylül 1335-Nissan 1340)**, Yeni Matbaa, İstanbul 1340-1924, s. 169-193.

Akçuraoğlu Yusuf, **Türk Yılı 1928**, Haz. Arslan Tekin- Ahmet Zeki İzgöer, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

Akyüz, Kenan, "Türk Ocakları", **Belleten**, C L, S 196, Nisan 1986, s. 201-228.

Bayraktutan, Yusuf, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

Bozkurt, Celil, **Türk Ocakları Umumî Kâtibi Dr. Fethi Erden'in Ocak Hatıraları**, Altınordu Yayınları, Ankara 2019.

CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924), Yay. Haz.: Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2002.

Develioğlu, Burhanettin, "Hamdullah Suphi ile 55 Sene", **Türk Yurdu**, S 332, Şubat 1967, s. 10-17.

Gökalp, Ziya, **Doğru Yol Hâkimiyeti Milliye ve Maddelerin Tasnif, Tahlil ve Tefsiri**, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1339.

Gökalp, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, Matbuat ve İstihbarat Matbaası, Ankara 1923.

Hamdullah Suphi, "Başlangıç", **Türk Yurdu**, C 15-1, S 162-1, Teşrinievvel 1340-Ekim 1924, s. 13.

Hamdullah Suphi, "Hitabe", **Türk Yurdu**, C 15-1, S 167-6, Mart 1925, s. 229-236.

Karlıklı, İhsan, "Türkocağı ve Hamdullah Suphi", **Türk Yurdu**, S 332, Şubat 1967, s. 58-61.

Kat, Gürhan, **Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

Marttin, Volkan, "Misak-ı Milli'nin Kabulü ve İstanbul'un İşgali Sürecinde 1920 Sultanahmet Protesto Mitingi'nin Önemi ve Etkisi", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S XVIII Mütareke Özel Sayısı, 2018, s. 257-295.

Özcan, Ömer, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-1", **Türk Yurdu**, C 29, S 258, Şubat 2009, s. 53.

Özcan, Ömer, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-2", **Türk Yurdu**, C 29, S 259, Mart 2009, s. 97.

Özcan, Ömer, "Türk Ocakları-Millî Eğitim Bakanlığı İlişkileri-3", **Türk Yurdu**, C 29, S 260, Nisan 2009, s. 108-109.

Sakaoğlu, Necdet, "Sultanahmet Mitingi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C 7, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 66-67.

Sarınay, Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları 1912-1931**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1994.

Şahingöz, Mehmet, "Millî Mücadele'de Yapılan Mitinglerde Türk Ocaklarının Rolü ve Hamdullah Subhi", **Hamdullah Suphi ve Gagauzlar**, ed. Mehmet Şahingöz- Alper Alp, Türk Yurdu Yayınları, Ankara 2016, s. 29-48.

Şapolyo, Enver Behnan, "Millî Mücadelede Hamdullah Suphi", **Türk Kültürü**, Yıl: IV, S 45, Temmuz 1966, s. 63-65.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, **Dağ Yolu I**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, **Dağ Yolu II**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987.

Tanrıöver, Hamdullah Suphi, **Günebakan**, Haz. Fethi Tevetoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İzmir 1987.

TBMM Zabıt Ceridesi, İçtima: 2, C 2, 3 Mart 1340, s. 33.

Tevetoğlu, Fethi, **Hamdullah Suphi Tanrıöver Hayatı ve Eserleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Üstel, Füsun, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

CUMHURİYETİN İLK YILINDA TÜRK OCAKLARI VE FAALİYETLERİ

Günver GÜNEŞ*

ÖZET

Türk Ocakları İmparatorluktan milli devlete geçiş dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve rejiminin yerleşmesinde önemli rol oynayan yakın tarihe damgasını vurmuş önemli bir sosyo-kültürel kurum olarak dikkati çekmektedir. Resmi olarak faaliyete başladığı 1912 yılından CHF'na katıldığı 1931 yılına kadar pek çok çalkantıların yaşandığı bir dönemde Ocaklar önemli işlevleri yerine getirmişlerdir. Bu çarpıcı gerçeğe rağmen Türk Ocakları konusunda birkaç araştırma dışında henüz mikro düzeyde araştırmacılardan ilgi görebilmiş değildir. Kapatıldığı 1931 yılında sayıları 300'e ulaşmış olan Türk Ocağı şubelerinin bir taraftan nitelik, yapı, karakter itibarıyla özelliklerinin, diğer taraftan Türk İnkılâbının önemli aşamalarında rolünün ne olduğu, bölgelerin sosyal, kültürel, ekonomik yapısına etkileri ciddi araştırmalara konu olacak niteliktedir. Mütareke döneminde işgaller nedeniyle faaliyetlerine ara vermiş olan Türk Ocakları mensupları Millî mücadele sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer almışlar, Millî Mücadele'nin askeri safhasının kazanılması sonrası şubelerini yeniden açarak çalışmalarına başlamışlardır. İlk şubesi Ekim 1922'de İzmir'de açılan Türk Ocaklarının, 1923 yılı tamamlandığında 60 şubesi faaliyete geçmişti. Türk Ocakları dönemin en örgütlü, dinamik, birikimi en güçlü örgütü olarak Cumhuriyet yönetiminin etkin desteğine sahip oldu. İstanbul Türk Ocağı 1 Haziran 1923'te yeniden açılırken, Yeni Mecmua 13 Eylül 1923'ten itibaren Türk Ocaklarının resmi yayın organı olmuştur.

Başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere, bütün yönetim kademeleri Türk Ocaklarını yeni rejimin ilkelerinin benimsenmesi ve yayılması için üzerine dayanılması gereken bir güç olarak görmüşler, yoğun ilgi göstermişler ve destek sağlamışlardır. Türk Ocakları Cumhuriyetin ilk yılından itibaren kültür, sanat, sosyal çalışmalarını konferanslar, kurslar, dil, tarih, köycülük, spor komiteleri ile başlatılan inkılâpların başlıca destekçisi ve yayıcısı olmuştur.

* Dr Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Efeler, Aydın, ggunes65@gmail.com. 0 5424578293, ORCID ID: 0000-0002-4255-5288

Bu bildiri de dağılan Osmanlı Devleti'nin yerine Millî Mücadele ile kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılı olan 1923 yılında Türk Ocakları değerlendirilecektir. Ocak şubelerinin faaliyetleri dönemin ulusal ve yerel basını, Cumhuriyet Arşivi, Türk Yurdu, Yeni Mecmua gibi dergiler ile basılı eserler araştırmamızı destekleyecek kaynaklardır. Bu başlıkta bir araştırmanın yapılmamış olması çalışmayı özgün kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 1923, Cumhuriyet, Türk Ocakları, Yeni Mecmua, Türk Yurdu.

TURKISH HEARTHS AND THEIR ACTIVITIES IN THE FIRST YEAR OF THE REPUBLIC

ABSTRACT

The Turkish Hearths draw attention as an important socio-cultural institution that has left its mark on the recent history, which played an important role in the transition period from the empire to the national state and the establishment of the Turkish Republic and the establishment of its regime. From 1912, when it officially started its activities, until 1931, when it joined the CHF, the Ocak's fulfilled important functions in a period of many turmoil. Despite this striking fact, except for a few studies on Turkish Ocak's, it has not yet received interest from researchers at the micro level. The features of the Turkish Hearth branches, whose number reached 300 in 1931 when it was closed, on the one hand, in terms of quality, structure and character, on the other hand, what their role was in the important stages of the Turkish Revolution, and their effects on the social, cultural and economic structure of the regions are of the nature to be the subject of serious research. The members of the Turkish Ocak's, who had suspended their activities due to the occupations during the Armistice period, took place with Mustafa Kemal Pasha during the National Struggle, and started their work by reopening their branches after the military phase of the National Struggle was won. The first branch of the Turkish Ocak's was opened in İzmir in October 1922, and at the end of 1923, 60 branches were operational. As the most organized, dynamic, and the most powerful organization of the period, the Turkish Ocak's had the effective support of the Republican administration. While the Istanbul Turkish Ocak's was reopened on 1 June 1923, Yeni Mecmua has been the official publication of the Turkish Hearths since 13 September 1923.

All administrative levels, especially Mustafa Kemal Pasha, saw the Turkish Ocak's as a force to be relied upon for the adoption and spread of the principles of the new regime, showed great interest and provided support. Since the first year of the Republic, Turkish Hearths have been the main supporter and spreader of the reforms initiated through conferences, courses, language, history, peasantry and sports committees.

In this paper, Turkish Hearths will be evaluated in 1923, the first year of the Republic of Türkiye, which was established with the National Struggle instead of the disintegrated Ottoman Empire. The activities of the branches, together with the national and local press of the period, Republic Archive, journals such as Türk Yurdu, Yeni Mecmua, and printed works are the sources that will support our research. The fact that no research has been conducted on this topic makes the study original.

Keywords: 1923, Republic, Turkish Hearths, Yeni Mecmua, Türk Yurdu.

Giriş

Türk Ocakları İmparatorluktan milli devlete geçiş dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş ve rejiminin yerleşmesinde önemli rol oynayan yakın tarihe damgasını vurmuş önemli bir sosyo-kültürel kurum olarak dikkati çekmektedir. Resmi olarak faaliyete başladığı 1912 yılından CHF'na katıldığı 1931 yılına kadar pek çok çalkantıların yaşandığı bir dönemde Ocaklar önemli işlevleri yerine getirdiler. Bu çarpıcı gerçeğe rağmen Türk Ocakları şubeler boyutunda ve şubelerin çalışmaları konusunda araştırmacılardan yeterli ilgiyi görebilmiş değildir.[1]

Birinci Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesi üzerine faaliyetlerine ara veren Türk Ocakları, Millî Mücadele döneminde yararlılıklar göstermiş, kurtuluştan sonra çalışmalarına yeniden devam etmiştir. Türk Ocakları'nın yeni örgütlenmesi Nisan 1924'te yapılan kurultayda oluşturuldu. Kabul edilen Ocak yasasına göre; etkinlik yürütülecek coğrafi alan bütün Türkler arasında diye belirlenir ve ulusal bilincin güçlendirilmesi, Türk kültürünün meydana çıkarılması, uygarlığın ve sağlık bilgisinin ilerletilmesi ve ulusal bir ekonominin getirilmesi amaç edinilir. Ocak siyasete karışmayacaktır. Nisan 1924'te, yeni yasayı oluşturan Kurultay'ın toplandığı sırada, Türk Ocakları örgütlenmesinde 71 şube bulunuyordu. 1931'de, ocaklar kapatıldığı sırada, şube sayısı 267'ye, üye sayısı da 32.000'e çıkmıştı. Aynı süre zarfında Ocakların bütçesi 6.900 liradan 1.500.000 liraya çıkmıştı. Ayrıca, 1925'ten önce ve sonra açılan şubelerin coğrafi dağılımı farklılık göstermektedir. 1925'ten önce Anadolu'nun batısında, özellikle de Ege Bölgesi'nde yoğunlaşan Ocakların, 1925-1931 döneminde ise doğuda; Trabzon-Adana hattının doğusunda kalan bölgede olması ilginç bir

---

1 Daha önce Türk Ocakları ile ilgili yapılmış olan akademik çalışmalar Merkez Türk Ocağı bakışlı makro araştırmalardır. Bu çalışmalarda Türk Ocaklarının şubeleri ve alanda gösterdikleri faaliyetlere kısmen ya da genel hatları ile değinilmiştir. Bkz. Yusuf Sarınay, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları (1912-1931)** İstanbul 1994. Kurultay dönemlerine ağırlık verilerek yapılan bir çalışma için Bkz. Füsun Üstel, İmparatorluktan Ulus Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931), İstanbul 1997. Modernleşme ve Milliyetçilik bağlamında ideolojik yaklaşımlar çerçevesinde bir değerlendirme için Bkz. Yusuf Bayraktutan, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme**, **Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, İstanbul 1999, Cumhuriyet devrimleri süreci için bkz; İbrahim Karaer, **Türk Ocakları ve Türk İnkılâbı**, Ankara 1992, Kronolojik faaliyetler için bkz; Hüseyin Tuncer, Yücel Hacaloğlu, Ragıp Memişoğlu, **Türk Ocakları Tarihi Açıklamalı Kronoloji 1912-1997**, C I, Türk Yurdu Yayınları No:44, Ankara 1998. Son dönemlerde şubeler bazında yüksek lisans tezi, bildiri ve makalelerde yeterli olmasa da çalışmalara rastlanmaktadır.

noktadır.[2] Kapatıldığı 1931 yılında sayıları 267'ye ulaşmış olan Türk Ocağı şubelerinin Cumhuriyetin ilk yılında bir taraftan nitelik, yapı, karakter itibarıyla özelliklerinin, bölgelerin sosyal, kültürel, ekonomik yapısına etkilerine dair derli toplu bir araştırma yapılmamıştır.

Türk Ocakları çevresindeki aydınlar, Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Millî Türk Devleti'ni, Türkçülük anlayışlarının somut bir ifadesi olarak görmüşler, Millî Mücadele'den itibaren Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer almışlar, yeni rejime temel konularda destek vermişlerdir. Türkiye Cumhuriyeti'nde önemli görevler alan Türk Ocağı mensupları, millî devlet içinde 1922-1923 yılından itibaren Türk Ocaklarını yeniden ülke çapında teşkilatlandırmışlardır.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasının ardından Türk Ocakları, ülkenin farklı yerlerinde yeniden açılmaya başlamıştır. Bu dönemde açılan ilk Ocak Ekim 1922'de açılan İzmir Türk Ocağı olmuştur.[3] İkinci Ocak, 22 Ekim 1922 Cumartesi günü açılan Bursa Türk Ocağı olmuştur.

Türk Ocakları, Millî Mücadele'nin ardından yeniden açılırken türlü sorunlarla da karşılaşmıştır. Bu sorunların en başlıcası Yunan işgalinin yaşandığı Batı Anadolu bölgesi büyük bir tahribatla karşı karşıya kalmıştı. Yanmış, yıkılmış olan bölgedeki yerleşimlerin temel gündemi kent ve kasabaların yeniden imarı olmuştur. Ekonomik yokluk her türlü faaliyetin önündeki engeldi. Türk Ocakları bu zor şartlarda yeniden kuruluyordu. Osmanlı Devleti kozmopolit bir yapıya sahipti. Türk Ocaklarının çalışma programı bu yapı üzerine inşa edilmişti. Kurtuluşla birlikte azınlıklardan büyük oranda arınmış mevcut durumda yeni devletin politikaları çerçevesinde şekillenecekti. İkinci sorun yapısaldı. Ocak ilk kurulduğunda genel merkezi İstanbul'du. Kurtuluştan sonra ise bir genel merkez bulunmuyordu. Anadolu da ocaklar bağımsız bir şekilde oluşumlarını gerçekleştirdiler. Buna karşın Osmanlı Devleti'nden Cumhuriyet'e geçiş sürecinde en donanımlı, örgütlü gücü olduğu için etkisi büyüktü. Türlü tartışmaların yaşandığı genel merkez meselesi bir süre devam ettikten sonra Ankara'nın genel merkez olması kararı ile Anadolu'da açılan tüm ocaklar Ankara'ya bağlanmıştır.

---

2 François Georgeon, "Kemalist Dönemde Türk Ocakları (1923-1931)", **Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, (Çev. Ali Berktay), 9. Baskı, İstanbul 2009, s. 43-44.

3 **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrin-i Evvel 1339, Tuncer vd, **age.**, C I, s. 85, Karaer, **age.**, s. 17, Günver Güneş, Kurtuluştan Sonra İzmir'in Yeniden Kuruluşunda İzmir Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)", **Kurtuluş ve Kuruluş'un Sembol Kenti İzmir**, Yay. Haz: Murat Alper Parlak, ATAM Yayını, Ankara 2015, s. 381.

1923 yılında Açılan Türk Ocakları

Dönemin basını, hatıratlar ve araştırmalardan tespit edebildiğimiz kadarıyla Ocak ayında Afyon ve Aydın, Şubat'ta Adana[4], Mart'ta Karacabey[5], Nisan'da Bergama, Sarıkamış şubeleri açılarak faaliyete geçmiştir. 23 Nisan 1923'te ise Ankara Türk Ocağı'nın resmi açılışı gerçekleşir. Mayıs'ta Ilgın, İnebolu, Zonguldak,[6] Buldan ve Eskişehir, Haziran'da Simav Türk Ocaklarının[7] açılışı gerçekleşir. 1 Haziran günü Türk Ocaklarının Genel Merkezi olarak İstanbul Türk Ocağının açılışı olmuştur. Temmuz da Uşak, Ağustos'ta Kars Türk Ocakları açılırken, İzmit ve Çorum'da Türk Ocağının kuruluşu için teşebbüste bulunulur. Ekim'de Gediz ve Silifke, Kasım'da Amasya ve Bozüyük[8], Aralık'ta Kastamonu Türk Ocakları açılır.[9] Kasaba Türk Ocağı ve Ahmetli Türk Ocağının kaynaklarda kuruluş tarihinin bulunmamasıyla birlikte 1923 yılında tekrardan faaliyet gösterdiği dönemin gazetelerinden anlaşılmaktadır[10]. Dr. Burhanettin Bey, Antalya Nokta Tababeti görevini sürdürürken Haziran 1923 tarihinde Türk Ocağının Antalya Şubesini arkadaşlarıyla beraber açmıştır. Kurucuları arasında Dr. Burhanettin, Dr. Emin Salih, Yüzbaşı Hayri, Mülazım Necati, Tüccar Remzi,

---

4 Mehmet Uzun, Adana Türk Ocağı Kuruluşu ve Faaliyetleri, **Türk Yurdu**, C 23, S 186, Şubat 2003, Ankara 2003, s. 46.

5 Karacabey Türk Ocağı, bina bulamadığından bir çadırda açılmış ve faaliyetlerini bir" süre buradan idare etmiştir. İbrahim Karaer, **age.**, s. 18

6 Zonguldak Türk Ocağının mayıs ayında kurulmuş olduğuna dair bkz; Yücel Namal, **Zonguldak Türk Ocakları 1923-1931**, Türk Yurdu Yayını, Ankara 2014, s. 32-33.

7 Simav Türk Ocağı 22 Mayıs 1923 tarihinde kurulmuştur. Ahmet Demircan, "Simav Türk Ocağı", **Türk Yurdu**, C 32, S 301, Eylül 2012, Ankara 2012, s. 57.

8 **Hakimiyet-i Milliye**, 31 Kanunuısani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Şubat 1339, **Hakimiyet-i Milliye** 25 Şubat 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Mart 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Mart 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Nisan 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Nisan 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 14 Nisan 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 1 Mayıs 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 10 Mayıs 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Mayıs 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Mayıs 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Mayıs 1339, **Tevhid-i Efkar**, 1 Haziran 1339, **Tevhid-i Efkar**, 2 Haziran 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Haziran 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 13 Haziran 1339, **Yeni Mecmua**, S 80, 15 Haziran 1339, s. 298, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Temmuz 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Ağustos 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Eylül 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Teşrinievvel 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Teşrinievvel 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Teşrinisani 1339, **Açıksöz**, 6 Kanunıevvel 1339.

9 **Açıksöz**, Yıl:5, S 949, (12 Kanun-i evvel 1339 Yılmaz, Mehmet Serhat, Ersoy, Erdoğan, **Kastamonu Türk Ocakları (1923-1931)**, Türk Ocaklarının 100. Yılı, Kastamonu 2012, s. 41.

10 Salih Özbaran, **Küllerinden Doğan Kasaba (Turgutlu)**, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2013, s. 142

Muallim Ramiz ve Muzaffer Beyler bulunuyordu.[11] Antalya'nın kazalarından Elmalı da 1923 yılında açılarak faaliyetlerine başlamıştır.[12] Bolu'daki Türk Ocağı şubesi açılmadan önce 3 Temmuz 1923 tarihinde Akşehir'de Türk Ocağı açılmıştır.[13] Uluborlu Türk Ocaklarının açılış tarihlerini tespit edemesek de 1923 yılı gazete ve dergilerde bu şubelerin etkinlik haberlerine rastlanmıştır. Anadolu'da ilk açılan ve teşkilatlanma sürecinde en hızlı teşkilatlanmış olan Ocak, İzmir Türk Ocağı olmuştur.[14]

İbrahim Karaer, 1922- 1923 yıllarında açılan Ocak sayısını 40 olarak kaydetmiştir.[15] Karaer'in tespitlerinde eksiklik olduğu açıktır. 1923 yılında çıkmakta olan Altın Yurt mecmuasının Mayıs sayısında açılan Ocak sayısının 43 olduğu kaydedilmiştir. Öte yandan Aralık 1923'te TBMM'ne sunulan bir yazıda Anadolu'da faaliyet gösteren 60 kadar Türk Ocağı şubesinin varlığından söz edilmiştir.[16] Füsun Üstel, Yusuf Sarınay ve Hüseyin Tuncer ile arkadaşları da 1923 yılı sonunda Ocak sayısının 60'a ulaştığını belirtmişlerdir.[17] Şu an için TBMM'nde dile getirilen 60 sayısını kabul ediyoruz. Faaliyetteki Türk Ocaklarının tam olarak sayısının tespit edilememesindeki sorun Türk Ocaklarının bir arşivinin olmaması, mahalli arşivlerin yetersizliği, konunun basına yansımaması, açılan ocak şubesinin durumu bildirecek sorumlu bir genel merkezin bulunmaması, yerel basının yeteri kadar güçlü olmaması gibi farklı başlıklarda görülebilir.

Türk Ocaklarının Örgütlerinde Kurumsal Tartışmalar

Türk Ocakları'nın Cumhuriyet'in ilanını izleyen günlerde hızla örgütlenmeye başlaması, belirli bir faaliyet programının saptanması zorunluluğunun yanı sıra, geçmişin ve özellikle I. Dünya Savaşı ve Mütareke dönemi Türk Ocağının konumunun eleştirel bir anlayışla yeniden gündeme getirilmesini gerektirmiştir. Özellikle Ankara Türk Ocağında yapılan ve niteliği açıklanmayan tartışmaların salt örgütsüzlük ve programsızlıktan kaynaklandığı, eski yasanın ise yeni

---

11 Mustafa Kemal Paşa 8 Temmuz 1339 tarihli telgrafında Antalya Türk Ocağının kuruluşunu kutlamıştır. Eren Akçiçek-Mehmet Karayaman, **Atatürk'ün Türk Ocaklarını Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar**, İzmir 2007, s. 195. Muhammet Güçlü, "Antalya Türk Ocağının Kurulması ve Faaliyetleri", **Tuncer Baykara'ya Armağan**, Haz: Mehmet Öz, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2011, s. 203.

12 Muhammet Güçlü, agm., s. 207.

13 **Dertli**, 3 Temmuz 1339

14 Karaer, **age.**, s. 17; Yusuf Sarınay, **age.**, s. 242

15 Karaer, **age.**, s. 32.

16 **Yeni Mecmua**, S 90, 20 Kanunıevvel 1339, s. 482.

17 Sarınay, **age.**, s. 272-280, Üstel, **age.**, s. 125-133, Tuncer vd, **age.**, C I, s. 85-114.

dönemin gereksinimlerini karşılayamadığı ileri sürülmekte, bu sorunu çözmek için heyetler tayin edilmekteydi. Benzer tartışmalar İstanbul Türk Ocağında da yapılıyordu. Nitekim İstanbul Türk Ocağının Ankara Türk Ocağına gönderdiği 24 Teşrin-i Sani 1923 tarihli bir mektupta nizamname değişikliğinin yanı sıra sayıları giderek artan şubeler arasında daha canlı bir ilişki sağlayabilmek amacıyla genel bir kongrenin toplanmasının kararlaştırıldığı ve şubeler konusunda bilgi almaya ve her şubenin Ocağın izlemesi gereken faaliyetlere ilişkin genel bir kanaat edinmesine yönelik çalışmalar yapıldığı belirtilmiştir.[18] Görünen o ki hem İstanbul Türk Ocağı, hem de Ankara Türk Ocağı eski alışkanlıklarını devam ettirerek merkez konumlarını koruma eğilimi içerisindedirler ve bu düşünce doğrultusunda şubelerin faaliyetlerini bir şekilde kontrol ve denetimini elde etmek istiyorlardı. Oysa İzmir gibi ocak şubeleri merkezden bağımsız çalışmak konusunda hemen hiçbir fırsatı kaçırmıyorlardı. İzmir Türk Ocağının geçmişi, merkez Türk Ocağı ile hesaplaşmalarla doludur.[19] Bu baskıyı üzerinde hisseden her ocak şubesi kendini daha kuruluş tarihinden itibaren merkez Türk Ocağının denetimi altında bulmuştur. Cumhuriyetin ilanından hemen önceki dönemde İzmir Türk Ocağı gibi pek çok Türk Ocağı şubesinin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde hızla örgütlenmeye başladığını görüyoruz. Bu örgütlenme bir merkezden bağımsız bir örgütlenme girişimiydi ve oldukça dağınıktı. 1923-1924 yılları örgütlenme konusundaki sorunların giderek büyüdüğü bir merkeze bağlı kalmak ya da bağımsız çalışmak konusundaki tartışmalarının yoğunlaştığı bir dönemdi. Bu tartışmalar kısa sürede birbirinden bağımsız onlarca gençlik birliklerinin oluşmasına neden oldu. İzmir'de bu dağınıklık kendini oldukça fazla hissettiriyordu. Kentte Türk Ocağının dışında Ocağa bağlı olarak Tilkilik Türk Gençler Birliği, Yalılar Gençler Birliği, Karşıyaka Gençler Birliği, Karantina Gençler Birliği adlı gençlik dernekleri kısa zaman diliminde açılarak faaliyete geçmişlerdir.

Bu dönemde gençliğin türlü organizasyonlar içerisinde farklı adlarla aynı gaye, ideal için çalışıyor olmaları bu kurumların neden birleşerek tek bir çatı altında faaliyet göstermediği sorusunu da beraberinde getirmiştir. Birbirlerini engelleyip zarar verici olmasalar bile bu rahatsızlık çoğu kez dönemin İzmir basınında sert bir şekilde dile getirilmiştir. Türk Sesi gazetesinde Kamuran Kenan imzalı bir makalede Türk Ocaklarının dağınıklığının getireceği rahatsızlık şöyle ifade edilmiştir:

---

18 Üstel, **age.**, s. 144.

19 Günver Güneş, "İzmir Türk Ocağı Mahfili", Tilkilik Türk Gençler Birliği ve Cumhuriyet Döneminde İzmir'de İlk Gençlik Dergisi; Türk Gençleri Mecmuası, **Kebikeç**, S 20, Ankara 2005, s. 93.

"Ocaklar arasında tesanüt ve vahdeti ihlal eden şey merkezin bu nam altında faaliyete geçen müesseseleri murakabe etmemesinden tevellüd etmiştir. Murakabe etmek içinde elde mevcut nizamname gayr-i müsaittir. Sebepleri ne olursa olsun vahdeti ihlal eden şeyin diğer adı anarşidir. Bazı ocakların merkezin müsaadesini istihsal etmeyerek meydana çıkması, nizamnamesini istediği gibi tebdil ve tağyir eylemesi, başka bir kelime ile izah değildir. Bu rabıtasızlık, son bir hadise ile şüphelerimizi maalesef teyit etmiştir. Karagöz gazetesinin Abdülhak Hamid için yazdığı bir fıkra dolayısıyla ocakların bir kısmı bu harekete şuuri veya gayr-ı şuuri iştirak eylememiştir. Hamid için yazılan şeyler mukaddesata tecavüz mahiyetini haiz ise niçin Türk Ocaklarının ruhunda derin bir akis yapmadı. Değilse niçin birkaç Türk Ocağı münferit hareketlerle boşboğazlık yaptı. Ocaklar arasında irtibat olmadığını gösteren bu küçük hadise yarın büyük vakalar karşısında suskun veya beceriksiz hareket edileceğine dair fena bir işarettir".[20]

Ocakların ve özellikle İzmir Türk Ocağının bir merkezden bağımsız hareketleri İstanbul'da tartışma konusu olurken, İzmir basınında birçok yazarı karşı karşıya getiren yeni bir polemik alanı yaratmıştır. Alemdaroğlu Lütfi Bey Ocaklardan bağımsız hareket etmekle suçlanan İzmir Türk Ocağını Türk Sesi gazetesinde şu sözlerle savunur. "İstanbul Türk Ocağı nasıl ve ne maksatla açılmış ve o ocağı açanlar hangi salahiyet-i kanuniye ve milliye ile açmış iseler İzmir Türk Ocağı da aynı suret ve maksatla ve aynı salahiyet-i kanuniye ile ve *milliyeyi haiz zevat tarafından tesis ve küşad olunmuştur*".[21] Farklı eleştirilere maruz kalmalarına rağmen gençlik dernekleri 1925 yılı sonuna kadar bağımsız bir şekilde hareket ettiler. Bunlar arasında İzmir de en faal olanı Tilkilik Türk Gençlerbirliği idi. İzmir'in Tilkilik ve civarında oturan Türk Gençlerinin kurmuş olduğu bu dernek 1923 Haziran ayında faaliyete geçmişti.[22] Bir ayda üye sayısı 100'e ulaşmıştır. Derneğin yayın organı ise Türk Gençleri Mecmuası olmuştur.[23]

Türk Gençler Birliği 1923 yılında özellikle edebi, iktisadi, sosyal ve tarihi konularda düzenlediği faydalı konferanslar, resim sergileri, kurslar ile İzmir gençliğinin dikkatlerini üzerine toplamıştır.[24]

---

20 Kamuran Kenan, "Türk Ocakları Hakkında", **Türk Sesi**, 19 Temmuz 1923.

21 Alemdaroğlu Ömer Lütfi, "Türk Ocağı", **Türk Sesi**, 23 Temmuz 1923.

22 Ahmet Hikmet, "Tilkilik Türk Gençlerbirliği", **Türk Gençleri**, S 1, Temmuz 1339, İzmir 1339, s. 1-4.

23 "Tilkilik Türk Gençlerbirliği", **Türk Gençleri**, S 1, Yıl 1 Temmuz 1339, İzmir 1339, s. 12.

24 Harun (Aliçe) Bey,"Niçin Terakki Edemedik", **Türk Gençleri**, 1 Temmuz 1339, İzmir 1339, s. 3.

Adana Türk Ocağının Açılması

Anadolu'nun çeşitli yerlerinde olduğu gibi, Adana Türk Gücü Derneği'nin Türk Ocağına dönüşmesinde Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikleri etkili olmuştu.[25] Adana Türk Ocağı, Şubat 1923'te teşkilatlanmasını tamamlayarak faaliyete başladığını, Merkez Türk Ocağına bildirmişti. Ocak İdare Heyeti: Reis, Avukat Fahri, Katip Tüccardan Baki Tonguç, Murahhas Tüccardan Fasih, Muhasip, Tüccardan Vehbi, Veznedar, Baytar Müdürü Adil, Aza, Sıtma Mücadele Reisi Ekrem Tok, Lise Müdürü Nahid Cemal Beylerden oluşmuştu.[26] Kurulduktan kısa bir süre sonra 1923'te yapılan toplantıda, Ocakların programı ele alınarak bugünkü ihtiyaçlara cevap veremediği üzerinde durulmuş; yeni bir program hazırlığı için bir çalışma başlatılmıştı.[27] Program üzerinde yapılacak değişiklik için, diğer Türk Ocağı şubelerinden de üye çağrılmıştı.

Adana Türk Ocağı üyeleri, Mustafa Kemal Paşa'ya yeni kurulan Türk Devleti'ni ve kurulacak yöntemi her konuda destekleme güvencesi vermişlerdir.[28] Cumhuriyet'in ilanından önce Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olduklarını belirtmişlerdi. Cumhuriyetin ilanından sonra Gazi'nin isteğiyle Adana Ocağı faaliyetlerine hız vermiş, halk eğitimine yönelik faaliyetlerini arttırmış, çeşitli sanat, kültür ve eğitim etkinliklerine halkı davet etmişlerdi. Cumhuriyet'in kuruluşundan önce yapılan ziyarette 15 Mart 1923'te Latife Hanım Adana Türk Ocağı hatıra defterine "*Bu zengin topraklara, böyle münevver gençlere malik olan Adana'nın Ocağı daima tütsün*" diye yazarak Adana gençliğini övmüştür.[29]15 Mart 1923 tarihli yazıda Mustafa Kemal Paşa Adana Türk Ocağının Çukurova'da yaşayan halkın Türklük şuurunu canlı tutan önemli bir teşkilat olduğunu ifade etmişti[30]. Mustafa Kemal Paşa, çiftçilerin daveti üzerine 15 Mart öğleden sonra Türk Ocağının çay ziyafetine katılmıştı. Gazi, burada gençlere hitaben bir konuşma yapmıştır. [31] Adana Türk Ocağı gençleri adına, Yeni Adana Gazetesi Başyazarı ve Ocak Kâtibi Umumisi Ferit Celal Bey de bir konuşma gerçekleştirmiştir.[32] 15 Mart akşamı, Adana Türk Ocağı'nda düzenlenen

---

25 Karaer, **age.**, s. 34.

26 **Türk Yurdu**, S 196, Şubat 1928, Ankara 1928, s. 124

27 **Hâkimiyet-i Milliye**, 28 Teşrin-i sani 1339.

28 **Akşam**, 19 Mart 1339.

29 **Altunyurd**, C 1, S 1, 15 Mayıs 1339, Adana 1339, s. 7, **Hâkimiyet-i Milliye**, 17 Mart 1339.

30 **Akşam**, 19 Mart 1339.

31 **Hâkimiyet-i Milliye**, 18 Mart 1339.

32 Taha Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Kültür Yayınları, Adana 1939, s. 16.

bu gece ile ilgili Damar (Arıkoğlu), Mustafa Kemal'in bütün görüşmelerini Türk Ocağı'nda yaptığını, İnkılâpların yaşatılması ve ekonomin daha iyi bir seviyeye gelebilmesi için fikirlerini Ocak toplantılarına katılan esnaf ile paylaştığını ifade etmişti.[33] Arıkoğlu, Mustafa Kemal Paşa açısından Ocak çalışmalarının şehir için önemli olduğunu ifade etmişti.[34]

Adana Türk Ocağı, 30 Kasım 1923'te programlı çalışmalar yapabilmek için yeniden toplanmıştır.[35] Ocak, kurulduktan kısa bir süre sonra faaliyetlerini daha koordineli yapmak için 1923'ten itibaren "*Altın Yurt*" mecmuasını yayımlamaya başlamıştı. Türk Ocağının bir yayın organı olan gazete başlığın hemen altında yer verdiği logoda "*Türk Ocağının gayesini takip eder*" ifadesini benimsemişti.[36] Kuruluşunun ilk dönemlerinde süratli bir şekilde teşkilatlanmasını sağlayan Adana Türk Ocağı, Çukurova'da güçlü bir konuma yükselmişti. Bu durum Mustafa Kemal Paşa'nın da dikkatini çekmiş, Mersin Türk Ocağı, Adana'dan geri kaldığı için Mersin Türk Ocağını geliştirmek amacıyla 1.000 lira bağışta bulunmuştu.[37]

14 Mayıs 1923'te Adana'yı ziyaret eden Fahrettin (Altay) Paşa da[38], Türklüğün kökenlerinin doğuda olduğunu, ekonomik temellerinin de Adana gibi sahil kesimlerinde olduğunu ortaya koyarak, Adana Türk Ocağının inkılâpların toplum nezdinde içselleştirilmesi için önemli görevler üstlendiğine vurgu yapmıştı.[39]

Ankara Türk Ocağının Açılışı ve İlk Kongresi

İngiliz işgaliyle İstanbul'da faaliyetleri durdurulan Türk Ocağı, Millî Mücadele'den zaferle çıkılmasının ardından Mustafa Kemal Paşa'nın isteğiyle Ankara'ya taşınmıştır.[40] Müdafaa-i Hukuk'un salonunda bir araya gelen Ocaklılar, üyelik seçiminde kalpak içerisine koydukları numaralar arasından

33 Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, İstanbul 1961, s. 309.

34 **Hâkimiyeti Milliye**, 21 Mart 1339, Akçiçek, Karayaman, **age.**, s. 87.

35 Tuncer vd, **age.**, C I, s. 104.

36 **Altunyurd**, C 1, S 1, 15 Mayıs 1339, s. 4.

37 İbrahim Habib Sevük, **O Zamanlar 1920-1923**, Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara 1982, s. 261.

38 **Altınyurd**, C 1, S 1, 15 Mayıs 1339, s. 11.

39 **Altınyurd**, C 1, S 2, 31 Mayıs 1339, s. 20.

40 Haluk Ölçekçi, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Ocağı'nın Ankara'daki Faaliyetleri ve Kapatılması Meselesi", **USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, Yıl 2, Year 2, S 4, Aralık 2020, s. 671.

çıkardıkları 1. sırayı Mustafa Kemal Paşa'ya vermiştir.[41] Fiilen açılışını 29 Aralık 1922'de yapan Türk Ocağının Ankara'daki ilk yeri, hükümet konağının arkasında bir kahvehane olmuştur. Türk Ocağının resmi açılışı 23 Nisan 1923'te gerçekleşmiştir. Ocak Başkanı Hamdullah Suphi yaptığı açılış konuşmasında Türk Ocağının fikirlerinin büyük zaferdeki payından bahsetmekte ve aynı etkinin Türk inkılâbında ve milliyet inkılâbında da karşılık bulacağını ifade ederek yeni misyonlarını açıklamıştır. Hamdullah Suphi Türk Ocaklarını maddi vatanın yanı sıra manevi vatanın da bekçisi ilan etmiştir.[42] Açılışta Mehmet Emin Yurdakul "Uyan Ey Türk!" şiirini okumuş, Ahmet (Ağaoğlu), ve Yusuf (Akçura) da birer konuşma yapmışlardır. Ankara Türk Ocağının açılışına Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey ile Büyük Millet Meclisi'nin Reisi sıfatıyla Ali Fuad Paşa ve çok sayıda vekil de katılmıştır.[43]

Aralık 1923'te Ankara Darülmuallimin Mektebi'nin Konferans Salonunda Türk Ocağının ilk kongresi yapılmıştır. Toplantıya çoğunlukla İstanbul Türk Ocağı üyeleri katılır. Bursa Ocağından Bursa Meb'ûsu Muhittin Baha, İzmir Ocağından Saruhan Meb'ûsu Necati, Uşak Ocağından Kütahya Meb'ûsu Besim Atalay, Akhisar Ocağından Ertuğrul Meb'ûsu Osmanzâde Hamdi, Ödemiş Ocağından Sabık Adliye vekili Saruhan Meb'ûsu Refik Şevket, Lozan Yurdundan, İktisat Vekili Mahmut Esad Beyler toplantıda hazır bulunurlar. Hamdullah Suphi'nin, Türkiye genelinde Ocakların yeri ve önemi hakkındaki konuşmasından sonra, mayıs ayında genel kongreye gidilmek üzere geçici bir idare heyeti oluşturulur. İdare heyetine; Hamdullah Suphi, Ağaoğlu Ahmet, Muhiddin Baha, Nebizâde Hamdi, Soysallı Suphi, Necati ve Osmanzâde Hamdi Beyler seçilir. Türk Ocağı Merkezi 400 kişilik bir konferans salonu hazırlar. Hamdullah Suphi Ocağın maddî açıdan sıkıntıda olduğunu, üyelere anlatır. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Ocağa bin lira maddî yardımda bulunduğunu söyler. Ocağın çalışmalarını sürdüreceği odalar ve salon, Atatürk'ün talimatıyla Müdafaa-i Millîye Vekili Kâzım Paşa'nın çabalarıyla sağlanır. Hars ve istişare hey'etine; daîmî surette seçilmiş olan Halide Edib, Ziya Gökalp, Ağaoğlu Ahmet, Mehmet Emin, Hamdullah Suphi,

---

41 Enver Behnan Şapolyo, "Millî Mücadele'de Hamdullah Suphi" **Türk Kültürü** 4(45), Ankara 1966, s. 800.

42 Hamdullah Suphi, "Ankara Türk Ocağı'nın Açılışındaki Hitabesi", **Türk Yurdu**, Haziran, S 4, Ankara 1339, s. 117-123.

43 Resmi açılışın ardından Ocak çalışmaları, bugünkü Anafartalar Caddesi ile Denizciler Caddesinin ortasında yer alan Yahudi Mahallesi'nde kullanılmayan bir okulda sürmüştür. Ahmet Ağaoğlu, "Ankara Türk Ocağı'nın Açılışındaki Nutuk", **Türk Yurdu**, S 4, Haziran 1339, Ankara 1339, s. 124-128.

Hüseyinzâde Ali Beylerden başka; yeniden Veled Çelebi Efendi ve Adanalı Niyazi Beyler de seçilirler. İdare hey'etine; Hamdullah Suphi, Matbuat Müdürü Ragıb, Dr. Hüseyin Ertuğrul, Dr. Zeki Hakkı, Ziya Gevher, Ahmet Hidâyet ve Sadri Beyler seçilir.[44] Aralık 1923'te 164 mebusun imzasıyla T.B.M.M. Başkanlığı'na bir önerge verilir; önergede Ankara'daki Türk Ocağı binasının, Türk Ocaklarına tahsis edilmesi istenir. [45]

Bu toplantıda İdare Heyetine Hamdullah Suphi, Ağaoğlu Ahmet, Muhiddin Baha, Nebizâde Hamdi, Soysallı Suphi, Necati ve Osmanzâde Hamdi Beyler seçilmiştir. Oluşturulan idare heyeti, Türk Ocağı'nı 22-26 Nisan 1924'te yapılacak Umumi Kongreye götürmek üzere görevlendirilmiştir.

İstanbul Türk Ocağının Açılışı

İstanbul'un işgali sırasında kapatılan İstanbul Türk Ocağının 1 Haziran 1923'te yeniden faaliyetlerine başlaması dolayısıyla düzenlenen törende Ocak mensubu dönemin önemli aydınları ve TBMM hükümeti üyeleri büyük bir coşku içerisinde konuşmalar yapmışlardır. Bu törene Mustafa Kemal Paşa'yı temsilen Refet (Bele) Paşa ile Adnan Adıvar, Mazhar Müfit (Kansu), Tunalı Hilmi Bey katılmıştır.[46] Ayrıca Dâr'ül-fünun hocaları, ressamlar, birçok ilim adamı ve Dâr'ülfünun öğrencilerinden yüzlerce genç katılmıştır. Ahmet Yekta'nın istiklal marşını okutmasıyla açılış merasimi yapılmıştır. Hemen arkasından Türk Ocağı Başkanı ve Antalya Milletvekili Hamdullah Suphi Bey, bir nutuk söylemiştir. Mehmet Emin Bey uzun bir hitabe okumuştur. Daha sonra Musa Süreyya Bey'in yönetiminde zafer ve ordu marşları çalınmıştır. Aynı şekilde Ziya Paşa'nın yönetimi altında Dâr'ül-elhan bayanları tarafından "Anadolu Kahramanlarına Armağanı Zafer" adlı parça çalınmıştır. Merasimin sonunda viyolonist Ekrem Bey ve biraderi Afif Beyler davetlilere Batı müziğinden parçalar dinletilmiştir.[47]

Yeni Türk Devletinin oluşumunda Türk Ocaklarının örgütlenme faaliyetlerinde önemli bir aşama olan İstanbul Türk Ocağı Kongresi 29 Temmuz 1923 tarihinde yapılmıştır.[48] Kongre Başkanlığına Dâhiliye Vekili Ahmet Ferit (Tek),

---

44 Hamdullah Suphi, "Ankara Türk Ocağı'nın Açılışındaki Hitabesi", **Türk Yurdu**, S 4, Haziran 1339, Ankara 1339, s. 117-123.

45 **Yeni Mecmua**, S 90, 20 Teşrinievvel 1339, s. 482.

46 Tuncer vd., **age.**, s. 86.

47 Uğur Bozkurt, **İstanbul Türk Ocağı Kuruluşu ve Faaliyetleri 1912-1931**, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2016, s. 52-53, Tuncer vd, **age.**, C I, s. 97-98.

48 " Türk Ocağı Haberleri", **Yeni Mecmua**, 20 Teşrinisani 1339, s. 445-446, Üstel, **age.**, s. 141.

Kâtipliğe Reşat ve Tahsin Beyler seçilmişlerdir. Kongre çok sert tartışmalarla geçmiş, gereksiz ayrıntılar üzerinde durulmuş, sonunda yeniden seçilecek İdare Heyetinin verimli bir şekilde çalışabilmesi için Kasım 1923'te yapılacak Türk Ocakları Kongresini Kasım 1924'e ertelemiştir. Kongre sonunda İdare Heyetine Halide Edip (Adıvar), Nakiye (Elgün), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Darüleytamlar Genel Müdürü Selahattin, Dr Fethi, Burhaneddin ve Mahmut Nedim Beyler seçilmişlerdir.[49]

İstanbul Türk Ocağı'nın yeniden açılışı için düzenlenen törene Mustafa Kemal Paşa da davet edilmiş, açılışa katılamadığı halde 5 Mayıs 1923'te gönderdiği telgrafla Türk Ocaklıların coşkusuna ortak olmuştur. [50]

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ocakları'na Olan İlgisi

Gazi Mustafa Kemal Paşa, Meşrutiyet döneminde milliyetçi, halkçı ve medeniyetçi fikirlerini savunan, Türk aydınlarını ve gençliğini çatısı altında toplayan, Mütareke Döneminde millî uyanışı sağlamada büyük yararlıklar gösteren Türk Ocaklarını, maddî ve manevi yönden destekleyerek, Ocaklar aracılığı ile çağdaş Türkiye ülküsünün halk arasında yayılmasını amaçlamıştır. Bu amacını gerçekleştirmek için kurtuluş sonrası açılan ocak şubelerinden Aralık 1922'de İstanbul Türk Ocağına üç bin lira, Ocak 1923'te Ankara Türk Ocağına bin lira[51], Mart 1923'te İzmir Türk Ocağına iki bin lira, 1923 yılında Sivas Türk Ocağına 200 lira[52] Zonguldak Türk Ocağına 200 lira[53] maddi yardımda bulunmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'da tekrar faaliyete geçen İstanbul Türk Ocağı için, İran Sefaretinin karşısında Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesine ait olan binanın tahsis edilmesini sağlayan Gazi Mustafa Kemal Paşa, yurt gezileri sırasında ziyaret ettiği Türk Ocaklarının sıkıntılarıyla yakından ilgilenmiş, bina sorunu yaşayan Türk Ocaklarına hükümet onayı ile "*Bedeli mukabilinde emval-i metrukeden binalar tahsis edilmesine*" yardımcı olmuştur. [54] Ankara Türk Ocağı Merkez Binası'nın yapımını yakından takip etmiş, inşaat sırasında sık sık ziyaret

---

49 "Türk Ocakları Haberleri, 339 Senesi Kongresi'nin Mabadı", **Yeni Mecmua**, S 90, 20 Kanunısani 1339, s. 487.

50 Feridun Kandemir, "Türk Ocakları", **Resimli Tarih Mecmuası**, S 70, Ekim 1955, Ankara 1955, s. 4106.

51 Karaer, **age.**, s. 19; Tuncer vd., **age.**, C I, s. 89.

52 Serap Taşdemir, "Sivas Türk Ocağı ve Dergisi: Birlik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 20, S 58, Mart 2004, Ankara 2004, s. 256.

53 Yücel Namal, **age.**, s. 33.

54 Gündüz Artan, "Mersin'de İlk Türk Ocağı", **Türk Yurdu**, C 20, S 158, Ekim 2000, s. 40.

ederek bilgi almıştır. Mustafa Kemal'in Türk Ocakları'na karşı gösterdiği bu ilgi ve destek, sadece kişisel olarak kalmamış, kısa zamanda devlet politikası hâlini almıştır.

Türk Ocaklarına düzenli bir maddî gelir sağlamak amacıyla; Reji İdaresi, 1923 yılından sonra bütçesinden her yıl Türk Ocakları için 3.000 lira ayırmayı kararlaştırmıştır.[55]

Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ocaklarını Ziyareti, Konuşmaları, Demeçleri, Telgrafları ve Şeref Defterlerine Yazdıkları

Mustafa Kemal Paşa'nın zaman zaman yurt gezilerine çıkarak halkla bütünleştiği, içinde bulunulan koşulları halkın daha iyi algılayabilmesi için doğrudan vatandaşı bilgilendirdiği görülmektedir. Özellikle Millî Mücadele'nin hemen ardından başlatılan toplumsal değişimi millete anlatmak üzere yapılan bu tür faaliyetlerde Mustafa Kemal, Anadolu'daki Türk Ocağı şubelerini en önemli araç olarak görmüştür. Türk Ocaklarını ziyaret etmiş, devlet ve millet açısından birçok önemli konuşmayı buralarda yapmış, ocakların şeref defterlerine onurlandırıcı yazılar yazmıştır.[56] Mustafa Kemal'in 1923 başlarında yaptığı Batı Anadolu gezilerinde Türk Ocaklarını ziyaretleri ocaklara duyduğu güvenin kanıtıdır. [57] Gazi Mustafa Kemal'in 14 Ocak 1923 yılında başlayarak 21 Şubat 1923 yılında sona eren ve Batı Anadolu'nun birçok ilini ve civar ilçelerini kapsayan bu gezi aynı zamanda Batı Anadolu gezisi olarak da bilinmektedir.[58] Gazi Mustafa Kemal, bu geziyi Saltanatın kaldırılması ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan kurumların bertaraf edilmesiyle oluşturulan yeni kurumların işleyişini izlemek içinde önemli bir fırsat olarak görmüştür

14 Ocak 1923'te bir ay sürecek olan Batı Anadolu gezisine çıkan Atatürk, 15 Ocak 1923'te Eskişehir, 16 Ocak'ta Arifiye, 16-17 -18 Ocak'ta İzmit, 22-23 Ocak'ta Bursa[59], 25-26 Ocak'ta Alaşehir, 26 Ocak'ta Salihli İstasyonu, 26 Ocak'ta Turgutlu, Manisa[60], 27-29-30-31 Ocak'ta İzmir'de bulunmuş, 5 Şubat'ta

---

55 **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Kanunıevel 1339, Sarınay, **age.**, s. 293-294.

56 Tuncer vd, **age.**, C I, s. 86-89-91, Karaer, **age.**, s. 19.

57 Nermin Kılıç, **Türk Ocakları ve Atatürk**, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayını, Ankara 2012, s. 86.

58 Akçiçek, Karayaman, **age.**, s. 68.

59 Celil, Bozkurt, "Bursa Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1913 - 1931)", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S 214 Şubat 2015, Ankara 2015, s. 156.

60 Mevlüt Çelebi, **Atatürk ve Manisa**, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları No:3, Manisa 2007, s. 18-37.

Akhisar'da,[61] 6 Şubat'ta Kırkağaç'ta,[62] 7 Şubat'ta Balıkesir'de, 17 Şubat'ta İzmir'de, 19 Şubat'ta Uşak'ta[63] Türk Ocaklarını ziyaret etmiştir.

23 Ocak 1923 tarihindeki Bursa ziyaretinde Türk Ocağına da uğramış, vatandaşlarla görüşmüş, önemli açıklamalarda bulunmuştur. Muhittin Baha Bey'in ifadesine göre Mustafa Kemal Paşa Bursa Türk Ocağını himayelerine almıştır.[64] Gazi Mustafa Kemal'in eşi Latife ile çıktığı bu Batı Anadolu gezisinde uğradığı kasabalardan birisi Akhisar olmuştur. 5 Şubat 1923 tarihinde Akhisar'da bulunan Gazi, Akhisar Belediyesi'nin adına Akhisar Türk Ocağında düzenlediği çay partisine katılarak burada 7 saat bulunmuştur.[65] Akhisar Belediyesi tarafından akşam Türk Ocağında onuruna düzenlenen çay partisinde Ocak Başkanı Dr. Şemsettin'in konuşmasına karşılık olarak Lozan Konferansı'nda görüşmelerde bulunulan ülkelerin Türk milletinin istiklâline dair düşündükleri, Türk milletinin haklarının sonuna kadar savunulacağı, milletin azmine, kuvvetine ve kabiliyetine olan inancı konularında konuşmuştur.[66]

6 Şubat'ta Kırkağaç'a gelen ve burada; "Milletin gazisi, binler yaşa" sadalarıyla karşılanan Mustafa Kemal, Türk Ocağını "Hakiki ecdat ve feyz ocağı olması temennisiyle" ziyaret etmiş ve belediyede halk temsilcileriyle görüşmüştür.[67]

Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu'daki ziyaretlerinin bir önemli durağı da Uşak Türk Ocağındaki ziyaretleri ve konuşmaları olmuştur. Atatürk, 19 Şubat 1923'te Uşak'a gelmiş, Latife Hanım'la beraber Hükümet Konağı'nı

---

61 **Vakit**, 6 Şubat 1339, İkdam, 7 Şubat 1339, **Hâkimiyet-i Milliye** 7 Şubat 1339, **Tanin**, 7 Şubat 1339, İzmir Yollarında (Yayına Hazırlayan: Mehmet Önder), Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1989, s. 81-82, , Mevlüt Çelebi, **Atatürk ve Akhisar**, Akhisar Belediyesi Kültür Yayınları No:31, Akhisar 2023, s. 21, Selami Kılıç, "Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri", **Atatürk Dergisi**, C 1, S 3, Erzurum 1989, s. 169. Oktay Gökdemir, **Kurtuluş Savaşında Akhisar**, Akhisar 1990, s. 52-53, Baki Satış, İlkçağdan Günümüze Akhisar, Akhisar Sağlık Eğitim Kültür Vakfı Yayını, İzmir 1994, s. 427.

62 **Vakit**, 6 Şubat 1339, Ahmet Bekir Palazoğlu, **Başöğretmen Atatürk (1919-1928)** C I, MEB, Ankara 1991, s. 103, Mevlüt Çelebi, **Atatürk ve Manisa**, s. 36, Tuncer vd., **age.**, C I, s. 90.

63 Arı İnan, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, TTK Yayını, Ankara 1982, s. 1.

64 Bozkurt, agm., s. 157.

65 Tuncer vd, **age.**, C I, s. 90.

66 Türk Ocakları haklın bilinçlendirilmesi için önemli bir saç ayağı olmuştur. **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri** II, s. 96-98, Kocatürk, **age.**, s. 323, Karaer, **age.**, s. 19-20.

67 **Vakit**, 7 Şubat 1339.

ziyaret etmiş, konak balkonundan halka konuşmuştur.[68] Daha sonra Türk Ocağında verilen çay partisine eşi ile gelmiş, Ocakta Atatürk'e hitaben Gençlik adına Alaattin (Tiridoğlu), Türk Ocağı Başkanı ve İdadi Müdürü Ethem Ruhi (Alper), Uşak adına İdadi öğrencisi Sadri (Us) olmak üzere üç kişi konuşma yapmıştır. Konuşmalar sırasında Mustafa Kemal Paşa Bismark ve Napolyon'a benzetilmesine itiraz etmiştir. [69]

Mustafa Kemal Paşa Büyük Zafer'in ardından İç ve Güney Anadolu bölgelerini kapsayan yurt gezilerini gerçekleştirmiştir. Bu ziyaretlerinde de Türk Ocaklarına uğramış, mesajlarını Türk Ocakları aracılığıyla vermiştir. 15 Mart 1923'te Adana'dan başlattığı bu yurt gezisi sırasında, 20 Mart 1923 günü Konya'ya gelmiş, Konya'da 3 gün kalarak, 23 Mart 1923'te Afyon'a hareket etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Güney illerine yaptığı ziyaretlerinden ilki Adana'da gerçekleşmiştir.[70] Atatürk, 15 Mart 1923'te, eşi Latife Hanım'la beraber Adana'ya gelmiş ve Türk Ocağında bölgenin özellikleri, Çukurova'nın tarımsal değerleri ve ulusça Kurtuluş Zaferinden sonra da daha çok çalışılması gerektiğini içeren bir konuşma yapmıştır.[71] Türk Ocağı adına Ferit Celal (Güven) de M. Kemal Paşa'ya karşı bir konuşma gerçekleştirmiştir. [72] Konuşmaların ardından Mustafa Kemal Paşa ve Latife Hanım Adana Türk Ocağı hatıra defterine duygu ve düşüncelerini yazmışlar,[73] çiftçiler tarafından Adana Türk Ocağında şerefine verilen davete katılmışlardır.[74]

Mustafa Kemal Paşa, Adana'daki ziyaretinden sonra 17 Mart 1923'te eşi Latife Hanım'la beraber Mersin'e gelmiş, Hükümet Konağını, Belediye'yi, Müdafaa-i

---

68 Mehmet Önder, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1998, s. 348-349; Tuncer vd., **age.**, C I, s. 90, Kocatürk, **age.**, s. 325; Karaer, **age.**, s. 20. Palazoğlu, **age.**, C I, s. 107-108.

69 Önder, **Atatürk'ün Yurt**, s. 455.

70 TTK Arşivi, DS: 238, N:3-2, Mehmet Pınar, "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** C 8, S 41, Aralık 2015, s. 539-540.

71 **Akşam** 19 Mart 1339, **Hâkimiyet-i Milliye**, 16 Mart 1339,

72 **Hakimiyet-i Millîye**, 18 Mart 1339, Erdem Çanak, "Atatürk'ün Adana Seyahatleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXX, S 90, Kasım 2014, Ankara 2014, s. 58-59, Üstel, **age.**, s. 140; Tuncer vd., **age.**, C I, s. 94.

73 **Akşam**, 19 Mart 1339, **Altunyurd**, C 1, S 1, 15 Mayıs 1339, s. 7, **Hakimiyet-i Milliye**, 18 Mart 1339, **Tevhid-i Efkâr**, 19 Mart 1339, Taha Toros, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, 1. Baskı, Seyhan Basımevi, Adana 1939, s. 26, Pınar Kaş, **Atatürk'ün Adana Ziyaretleri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012, s. 11-17, Kılıç, **age.**, s. 92-93.

74 **Hakimiyet-i Millîye**, 21 Mart 1923, Arı İnan, **Düşünceleriyle Atatürk**, TTK, Ankara 1983, s. 136.

Hukuk Cemiyeti'ni ziyaret etmiştir. Gençlere dağınık faaliyet göstermemeleri, Türk Ocağında birleşmesi teklifini Mersinli gençler coşkuyla karşılamıştır.[75] Mustafa Kemal Paşa, aynı gün Millet Bahçesi'nde Türk Ocağının düzenlemiş olduğu toplantıda Dr. Reşit Galip Bey ile tanışmış burada hem Mustafa Kemal Paşa hem de Dr. Reşit Galip Bey birer konuşma yapmışlardır.[76] 18 Mart 1923 günü Mersin şehrinde birkaç ziyaret sonrası Tarsus Türk Ocağına giden Mustafa Kemal Paşa, gençlere seslendikten sonra, hatıra defterine yazmıştır.

Mustafa Kemal Paşa eşi ve beraberindeki heyetle birlikte 20 Mart 1923 tarihinde Konya'ya gelmiştir. Konya'ya geldiği günün gecesi Konyalı gençler, Türk Ocağında bir toplantı düzenleyerek Gaziyi davet etmişler, daveti memnuniyetle kabul eden Mustafa Kemal Paşa beraberinde eşi Latife Hanım, Kılıç Ali, Salih Bozok, İsmail Habib Sevük, Recep Zühtü ve yaveri olduğu hâlde alkışlar arasında Türk Ocağı Salonu'na gelmiştir. Ocak Başkanının (Hoş Geldiniz!) konuşmasından sonra kürsüye gelen Gazi salonu dolduran ve çoğu ayakta kalan gençlere, dinin siyaset, menfaat ve istibdat vasıtası yapılmaması konusunda ve Türk Milliyetçiliği üzerinde uzun bir konuşma yapmıştır.[77]

Bu arada Büyük Millet Meclisi Başkanı Gazi Mustafa Kemal kendine teklif edilen Konya Türk Ocağı fahrî başkanlığını kabul etmiş, 21 Mart 1923'te Konya Türk Ocağını ziyaretle matbaa kurulması, gazete ve dergi çıkarılması için Ocağa üç bin lira sağlanmasına dair söz vermiş ve Ocağın hatıra defterine yazmıştır.[78]

Mustafa Kemal Paşa ve beraberindeki heyet, Konya'dan 23 Mart 1923'te Afyon'a geçerek burada da bir dizi ziyaretlerde bulunmuştur. Mustafa Kemal Paşa, eşi Latife Hanım ile belediyedeki konuşmanın ardından Türk Ocağına gitmiş, burada kendisi ve eşi onuruna verilen çay ziyafetine katılmıştır. Mustafa

---

75 Artan, agm., s. 39.

76 Bütün Türk ocaklarını ziyaretlerinde olduğu gibi ocağa parasal yardımda bulunmuştur. **Hakimiyet-i Millîye**, 21 Mart 1339, Hikmet Tanyu, **Atatürk ve Türk Milliyetçiliği**, Töre Devlet Yayınları, Ankara 1981, s. 132

77 **Hakimiyet-i Millîye**, 26 Mart 1339, Nermin Kılıç, **age.**, s. 108-109, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 141-150; Mehmet Önder, **Atatürk Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 87-93, Kemal Aytaç, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Din Politikası Üzerine Konuşmalar)**, Türk İnkılap Tarihi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, s. 15-16, 111-117, Necati Çankaya, **Atatürk'ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri**, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul 1985., s. 214.

78 **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Mart 1339, Mehmet Önder, **Atatürk Konya'da**, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya 1986, s. 32; Ahmet Avanas, **Millî Mücadele'de Konya**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998, s. 265, Karaer, **age.**, s. 122. Çankaya, **age.**, s. 214-215.

Kemal Paşa Ocaktaki gençlerle yakından ilgilenmiş[79] onlarla bir konuşma da yapmıştır. [80] Konuşma sonrası Afyon Türk Ocağı şeref defterine duygu ve düşüncelerini yazmıştır.[81]

Mustafa Kemal Paşa Afyon'dan Kütahya'ya geçmiş, Sultani Mektebi'ndeki konuşmasının ardından Kütahya Türk Ocağını 24 Mart 1923 tarihinde ziyaret etmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Türk Ocaklarının açılması ve düzenli olarak faaliyetlerini sürdürebilmesi için destek sağladığı Tekirdağ Türk Ocağına gönderdiği telgrafta da görülmektedir. Türk Ocağı üyelerine dönemin en önemli saygı ifadesi olan resim göndermesi de ilgi çekicidir. Bu vesileyle 10 Eylül 1923'te Mustafa Kemal Paşa açılışı nedeniyle saygı ve bağlılık dileklerini ileterek bir fotoğraf isteyen Tekirdağ Türk Ocağı Başkanlığı'na başarı telgrafı çekmiştir.[82]

Türk Ocaklarına Mustafa Kemal Paşa'nın ilgisinin yanı sıra Latife Hanım'ın da büyük bir ilgi gösterdiğini kaynaklardan öğreniyoruz. Bu yakın ilgiye Ocaklıların da son derece hassasiyetle karşılık verdikleri Kars Türk Ocağının fahrî başkanlığına istemelerinden anlaşılmaktadır. [83]

Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara Türk Ocağı'na Yaptığı Ziyaretler

29 Aralık 1922'de fiilen kurulan Ankara Türk Ocağını Gazi Mustafa Kemal Paşa, 14 Ocak 1923 günü ziyaret etmiştir.[84] Mustafa Kemal Paşa, özellikle Ankara'da Türk Ocağı binasının özel törenler, gösteriler, kültürel faaliyetler için kullanılmasını istemiş ve bu amaçla da Cumhuriyetin ilk yıllarında Ankara'da kültürel faaliyetler Ankara Türk Ocağında gerçekleştirilmiştir. 13 Ağustos 1923'te Atatürk, Ankara Türk Ocağında bu faaliyetlerden biri olan İstanbul İzcilerinin

---

79 Ertuğrul Zekai Ökte, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri**, C 1, Tarihi Araştırmalar Vakfı İstanbul Merkezi, İstanbul 2000, s. 176, Bülent Erkmen, **Atatürk'ün Batı Anadolu Şehirlerindeki Faaliyetleri (1923-1938)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilimdalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s. 58.

80 **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri**, C II, s. 157-158 **Hakimiyet-i Millîye**, 2 Nisan 1339, Nermin Kılıç, **age.**, s119-120, Çankaya, **age.**, s. 216.

81 **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Nisan 1339, Osman Atilla, **Atatürk ve Büyük Zafer**, Güven Matbaası, Ankara 1972, s. 58.

82 Palazoğlu, **age.**, C I, s. 139-142; Aydın Oy, **Tekirdağ'da Atatürk (Anılar, Belgeler, Fotoğraflar)**, İstanbul: Ekin Basımevi, 1965, s. 16.

83 Tuncer vd., **age.**, C I, s. 101.

84 Akçiçek-Karayaman, **age.**, s. 55.

gösterilerini, bakanlar, milletvekilleri ve Kazım Karabekir ile izlemiştir.[85] Ardından 14 Ağustos 1923'te Atatürk, Heyet-i İlmiye üyeleri şerefine Ankara Türk Ocağında verilen çaya Gazi Mustafa Kemal Paşa, Kazım (Karabekir) Paşa ile hazır bulunmuştur. Toplantıda Hamdullah Suphi bir konuşma yapmış, Ocağın teşekkürlerini beyan ve heyet-i ilmiyenin vazifesinde başarılı olmasını temenni etmiştir. İsmail Hakkı Bey cevaben yaptığı konuşmada Türk Ocaklarının başarılı olmasını temenni etmiş, Gazi Mustafa Kemal Paşa da Heyet-i İlmiye üyeleri ile ilmi münakaşalar yapmış[86] ve konuşmasını "Şimdiye kadar askerlik ve siyaset alanında kazanılan zaferin kültür ve bilim alanında da temin edileceğini ümit ederim" demiştir.[87] Ali Sami Yen'le spor hakkında önemli bir görüşme gerçekleştirmiştir. Cumhuriyet dönemi spor politikası hakkındaki bu görüşmede milletvekilleri ve bütün Heyet-i İlmiye üyeleri, davetliler, Atatürk'ün etrafında toplanmışlardır.[88]

Cumhuriyetin İlanı ve Türk Ocakları

1923 yılında II. T.B.M.M.'ne İzmir Türk Ocakları üyesi olan Şükrü Saraçoğlu, Mustafa Necati, Haydar Rüşdü, Celâl, Bergamalı Rahmi, Şükrü Kaya, Ali Hikmet ve İzzet Paşa'nın mebus seçilmiş olmaları İzmir Türk Ocağı tarafından "milli mefkurenin bir zaferi" olarak tanımlanmış ve bu durum İzmir Türk Ocağı İdare Heyeti'ni gururlandırmıştır.[89]

Cumhuriyetin ilanı ise yurt çapında sevinçle karşılanmış, tebrik için Mustafa Kemal Paşa'ya telgraflar çekilmiş, mitingler, toplantılar yapılmış, şenlikler düzenlenmiştir. 1923 yılı Kasım ayının ilk haftasında Türk Ocakları şubeleri Cumhuriyet'in ilanını kutlamak için, Edirne Türk Ocağı, Susurluk Türk Ocağı, İzmir Türk Ocağı, İzmit Türk Ocağı, Edremit Türk Ocağı, Mudanya, Bandırma, Silifke, İstanbul, Akhisar, Tekfurdağı, Mersin, Kadınhanı, Gördes, Salihli Türk Ocakları Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik telgrafları çekmişlerdir.[90] Daha sonra da Cumhuriyet'i ve Mustafa Kemal Paşa'yı kutlamak için iller adına oluşturulan heyetler, bizzat Ankara'ya gelerek tebriklerini sunmuşlardır. Bu kutlama

85 **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Ağustos 1339, Palazoğlu, **age.**, C I, s. 139.

86 Akçiçek-Karayaman, **age.**, s. 55.

87 **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Ağustos 1339.

88 Kılıç, **age.**, s. 123, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri II**, s. 86; Akçiçek-Karayaman, **age.**, s. 55.

89 **Türk Sesi**, 8 Temmuz 1339, Tuncer vd, **age.**, C I, s. 99.

90 **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 9 Teşrinisani 1339, Karaer, **age.**, s. 120, Artan, agm., s. 40.

heyetlerinde, Türk Ocağı adına temsilciler de yer almıştır.[91] İllerde düzenlenen cumhuriyet şenliklerine Türk Ocakları da iştirak etmiştir.[92]

Cumhuriyet'in ilanı üzerine Mustafa Kemal Paşa'ya kutlamada bulunmak üzere Ankara Türk Ocağı tarafından Hamdullah Suphi, Celal ve Harun Aliçe beylerden oluşan üç kişilik heyet seçilmiş, kongrede Mustafa Kemal Paşa ayakta alkışlanmıştır.[93]

Türk Ocaklarının 1923 Yılında Gerçekleştirdiği Faaliyetler

Konferans faaliyetlerine kurulduğu tarihten itibaren önem veren Türk Ocaklarının Cumhuriyet'in ilk yılında da en çok dikkat çeken etkinliği düzenlemiş olduğu konferanslardı. 5 Temmuz 1923 Cuma günü saat 21.00'de, Ankara Türk Ocağında Telif ve Tercüme Heyeti üyelerinden Mustafa Rahmi Bey, "Kalmuk Türkleri" hakkında bir konferans vermiştir. Hamdullah Subhi, Ankara Türk Ocağında "İran", Ankara Türk Ocağında Yusuf (Akçura), "Türk Milliyetçiliğinin İktisadi Menşeileri"[94], Ziya (Gökalp) "Türk Gençliğini, Türkçülüğü Alakadar Eden Meseleler", Hamdullah Suphi (Tanrıöver), " Yeni Milletlerin Doğmasında İlk Mübeşşirler", İlk Büyük Fikir Cereyanı", Urfa Mebusu Yahya Kemal (Beyatlı), "Son Yüzyirmi Seneden Beri Türklüğün Yenileşmesi", "Fransız İhtilali'ne dair üç konferans", Ahmet (Ağaoğlu), "Garp ve Şark Medeniyetleri" hakkında iki konferans, Harun Aliçe, "Türkçülüğün Takip Edeceği Yeni Yollar", Nezihi Bey "Türk Dili" hakkında iki konferans, Kırkkilise Mebusu Dr. Fuat Bey, "Amerika Seyahati", Zekeriya (Sertel), "Şark Milletlerinin Hayat Telakkisi"[95] isimli konferanslarını gerçekleştirmişlerdir.

---

91 **Hakimiyet-i Milliye**, 22 Teşrinisani 1339, İzmir Türk Ocağı Heyeti için bkz; Günver Güneş, "İzmir Türk Ocağı ve Türk Devrimi", DEÜ, AİİTE, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 8, Yıl:1998, İzmir 1998, s. 116.

92 **Tanin**, 2 Teşrinisani 1339.

93 **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Teşrinisani 1339.

94 Akçura'nın bu konferansı milli ekonominin kurulmasıyla ilgilidir. Konuşmanın özetlenmiş metni için bkz. Yusuf Akçura, "Cihad ı Ekber", **Türk Yurdu**, 2, 1 Nisan 1339, Ankara 1339, s. 33-40

95 **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Nisan 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Nisan 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Mayıs 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Mayıs 1339, **Hakimiyet-i Milliye** 2 Temmuz 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Temmuz 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Ağustos 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Ağustos 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 30 Ağustos 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Eylül 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 5 Eylül 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Eylül 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Eylül 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Eylül 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 6 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 8 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 16 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 21 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 23 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Teşrinisani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 17 Kanunıevvel 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 27 Kanunıevvel 1339.

Adana Türk Ocağında Ziya (Gökalp), "Türk Ocağı Ne Yapmıştır? Vazifesi ve Gayesi Nedir?" konferansını sunmuştur. [96]

Bursa Türk Ocağında ise 1923 yılı içinde 5 konferans yapılmıştır. Yusuf (Akçura, "En Büyük Cihad", I. Lise İkinci Müdürü Salih Şevket Bey, "Elektrik ve Tatbikatı", ile "Telgraf ve Telsiz Telgraf Tatbikatı", Lise Kimya Muallimi Salih Sami Bey, "Sabunculuk", Emrullah Bey, "Türk Lisanı" başlıklı konuşmalarını gerçekleştirmişlerdir.[97] Kastamonu Türk Ocağı tarafından da dört konferans düzenlendiği anlaşılmaktadır. İlk konferans "Şu ve Bu Vasıta ile Sirayet Eden Hastalıklar" konusunda 12 Aralık 1923 Salı günü Türk Ocağı salonunda ocak idare heyetinden Dr. Zekai Muammer Bey tarafından verilmiştir.[98]

Ankara, Bergama, Çeşme, Simav Türk Ocaklarında 1923 yılı içinde müsamereler düzenlenmiştir.[99] Ankara Türk Ocağında 14 Mayıs günü verilen müsamere akşam erkeklere, gündüz hanımlara yönelik gerçekleştirilmiştir.[100] Darülbedayi sanatçıları Ocakta üç temsil vermişlerdir. Çeşme Türk Ocağının müsameresinden elde edilen gelirle yetim çocuklar giydirilmiştir.[101]

Müzik konusunda yeni yeni görülen etkinlikler daha çok konferans sonunda verilen konserler şeklinde kendini göstermiştir.[102] Bursa Türk Ocağının bir mehter ekibi kurması ise dikkat çekicidir.[103]

Halkın aydınlatılması için her türlü araçtan faydalanan Türk Ocakları ders ve kurslara da önem vermiştir. Nitekim daha cumhuriyetin ilk yılında Afyon Türk Ocağında altı adet çırak mektebi açılmış, bu okullara 500 öğrenci devam etmiştir.[104] Bursa Türk Ocağı hiç eğitim görmeyen veya eğitimini tamamlayamayanlar için parasız gece dersleri ile bir çırak mektebi açmış, ayrıca köylü çocukları için bir leyli numune mektebi açmayı ticaret ve Fransızca dersleri vermeyi kararlaştırmıştır.[105]

---

96 **Türk Yurdu**, S 196, Şubat 1928, Ankara 1928, s. 4-7.

97 Türk Ocaklıların ekonominin millileştirmesine taraftar olduğuna dair önemli mesajların yer aldığı bir konferanstır. Yusuf Akçura, " Cihad-ı Ekber", **Türk Yurdu**, S 2, 1 Nisan 1339, Ankara 1339, s. 33-40, Bozkurt, agm., s. 167.

98 **Açıksöz**, 13-15-16 Kanunıievvel 1339, Yılmaz, Mehmet Serhat, Ersoy, Erdoğan, **Kastamonu Türk Ocakları (1923-1931)**, Türk Ocaklarının 100. Yılı, Kastamonu 2012, s. 53.

99 Karaer, **age.**, s. 177,

100 **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Mayıs 1339.

101 **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Teşrinievvel 1339.

102 **Hakimiyet-i Milliye**, 26 Nisan 1339.

103 **Tevhid-i Efkâr**, 2 Kanunısani 1339, Bozkurt, agm., s. 177.

104 **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Nisan 1339.

105 **Hakimiyet-i Milliye**, 11 Kanunısani 1339, **Hakimiyet-i Milliye**, 4 Şubat 1339, **Hakimiyet-i Milliye** 15 Teşrinievvel 1339, **Yeni Mecmua**, S 86, 10 Teşrinievvel 1339, Bozkurt, agm., s. 161.

Akhisar Türk Ocağında 160 öğrencinin katıldığı gece dersleri açılmış[106], Ayvalık Türk Ocağında Kasım ayından itibaren açılan Numune Mektebi ve Hayrettin Paşa mekteplerindeki gece derslerinde sağlık, ziraat, ticaret, muhasebe, sanayi, hukuk, elektrik, musiki dersleri verilmeye başlanmıştır.[107] Yine Kasım ayında Silifke Türk Ocağı tarafından gece dersleri açılması kararlaştırılmıştır.[108]

Kütüphanecilik çalışmalarına önem veren Türk Ocaklarının faaliyete geçen her şubesi ilk olarak kütüphane kurmaya gayret etmiştir. Ankara Türk Ocağında Aralık 1923'ten itibaren halkın ve ocak üyelerinin yararlanabilmesi için yurt içi ve dışı dergi, gazetelerin kıraat salonunda hizmete sunulacağı duyurulmuştur.[109]Mersin Türk Ocağında kütüphane oluşturulması için 200 cilt kitap ısmarlanmıştır.[110] Uluborlu Türk Ocağının meydana getirdiği kütüphaneye Ankara Türk Ocağı tarafından dönemin sevilen yazarlarının kitapları hediye edilmiştir. [111]

Bursa Türk Ocağı köylüyü aydınlatma çalışmaları içinde 1923 yılında irşat heyeti oluşturmuş, belli zaman dilimlerinde Bursa köylerine giderek sohbet ve konferanslarla köylünün eğitimi, sağlığı konularında yardımcı olmuştur.[112]

Cumhuriyetin ilanından hemen hemen bir ay kadar sonra Antalya gazetesinde yayınlanan "*Türk Ocağı Riyasetinden*" başlıklı haberde, 22 Kasım 1923 tarihinde liva halkının katılımıyla "Türkiye'den Reji Belasının Def"i için miting yapıldığı" kaydedilmiştir.[113]

Cumhuriyet döneminde ilk sergi İzmir Türk Ocağı'nda İlhami Bey tarafından 26 Haziran 1923 yılında açılmıştır. Ressam İlhami Bey'in 70 adet tablosu, Ocak yararına teşhir edilmiş ve bu sergi 100 kuruşa bilet alınarak gezilmiştir.[114] Türk Ressamlar Cemiyeti 1923 yılı Ekim ayı ortalarında Ankara Türk Ocağında bir resim sergisi açmıştır.[115]

---

106 Tuncer, vd, **age.**, C I, s. 108.

107 **Türk Yurdu**, S 3, Kanunıevvel 1340, Ankara 1340, s. 243, Serap Taşdemir, "Ayvalık Türk Ocağı ve Etkinlikleri", **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S 28, Niğde, 2010, s. 350-351.

108 **Hakimiyet-i Milliye**, 12 Teşrinisani 1339.

109 **Hakimiyet-i Milliye**, 28 Teşrinisani 1339.

110 **Altınyurd**, S 2, 31 Mayıs 1339, Adana 1339, s. 24.

111 **Hakimiyet-i Milliye**, 7 Kanunıevvel 1339.

112 **Yeni Mecmua**, S 86, 10 Teşrinievvel 1339, s. 418, Celil Bozkurt, agm., s. 169, İbrahim Karaer, **age.**, s. 154.

113 Güçlü, agm., s. 204.

114 **Türk Sesi**, 26 Haziran 1339, Tuncer vd, **age.**, s. 98.

115 **Hakimiyet-i Milliye**, 15 Teşrinievvel 1339.

1923 yılında çok spor faaliyetlerine rastlamadığımız Türk Ocakları içinde bu alanda en aktif olan şube İzmir idi. Kurtuluşla birlikte çalışmalarına yeniden başlayan İzmir Türk Ocağı Altay İdmanyurdu ile 1920'li yıllarda İzmir şehrinde spor etkinliklerinin merkezi olmuştur. Türk Ocağının desteğiyle Altay Kulübü, futbolda İzmir şampiyonluklarını peş peşe elde ederken, İzmir gençliği Ocak vasıtasıyla izcilik, atıcılık, bisiklet, jimnastik, güreş, atletizm, boks, voleybol branşlarında modern sporlara yönlendirilmiştir. İzmir Türk Ocağı eğitim kurumları ile de temas kurmuş, Ocak İzmir gençliğinin toplandığı bir alan haline gelmiştir.[116]

1923 yılında Türk Ocaklarının Çıkardığı Gazete ve Dergiler

Türk Ocakları şubelerinin Cumhuriyetin ilk yılında matbaaya sahip olup olmadığı konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Ancak 1923 yılında Mustafa Kemal Paşa'nın Afyonkarahisar'ı ziyaretinde Ocak başkanının bir matbaadan ve gazete çıkarılacağından söz ettiğini biliyoruz. Belirtilen gazetenin çıkıp çıkmadığı ise meçhuldür.[117]

Ocak yasasının getirdiği bir sınırlama bulunmadığı için 1923 yılında Türk Ocağı şubeleri peş peşe Sivas'ta Birlik, Sinop'ta Türk Bahçesi, Adana'da Altın Yurt, İzmir'de de Türk Gençleri Mecmualarını yayınlanmışlardır.[118]

Türk Ocağının Ankara'ya taşınmasının ardından yaptığı ilk işlerden biri ise Türk Yurdu dergisini yeniden yayınlamak olmuştur. Ankara Türk Ocağı tarafından yayınlanan derginin yeni dönemdeki ilk sayısı 15 Mart 1923'te çıkarılmıştır. Aynı şekilde 13 Eylül 1923'te yine Türk Ocağının yayın organı olmak üzere 84. sayısı ile Yeni Mecmua'da çıkmaya başlamıştır.

Yeni Mecmua

İkinci dönem ise 1923'te 67. sayı ile yeniden yayın hayatına başlayıp 90. sayı ile yayın hayatına veda ettiği dönemdir. İkinci dönemde derginin yazar kadrosu daralmıştır. Refik Halid yurtdışında sürgündedir, Halide Edib ayrılmıştır, Ömer Seyfeddin hayatta değildir, Ziya Gökalp Diyarbakır'dadır. Derginin niteliği zayıflamış ve inceleme yazıları azalmıştır.[119] Derginin ikinci dönemi Tanpınar'ın

---

116 Günver Güneş, **İzmir Türk Ocağı Faaliyetleri (1923-1931)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990, s. 141.

117 **Hakimiyet-i Milliye**, 2 Nisan 1339.

118 Geniş bilgi için bkz; Ahmet Bozdoğan, **Türk Ocağının Taşra Dergileri**, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2006.

119 Yahya Saim, "Yeni Mecmua'daki Şûriş", **Milli Mecmua**,1 Kânun-i Evvel 1339, s. 33-34.

İstanbul ve Ankara ile belirtmiş olduğu siyasi değişimin göstergelerini yansıtır. Yeni Mecmua ikinci döneminde iki haftada bir yayımlanır. Ayrıca bu dönemde dergi artık 20 sayfa değil, ilk iki sayı 16 sayfa sonra 18 sayfa olarak çıkarılır. Bursa özel sayısı sadece bundan ayrı tutulmuş 54 sayfa olarak basılmıştır. Bunda tabiî ki özel sayı olmasının etkisi vardır.[120]

Yeni Mecmuanın 1 Mayıs 1923 tarihli, 75. sayısı "Bursa Özel Sayısı" olarak yayımlanır. Takdim yazısında "Türk sanat şehirleri" ile alakalı özel sayılar yapılacağı, bu özel sayıların içinde de İstanbul, Bursa, Edirne, Konya ve Kayseri gibi sanat ve mimarimizin en önemli eserlerini içinde barındıran şehirleri detaylı olarak ele alacakları bildirilir. Özel sayılarda, bu şehirlerin saraylar, çeşmeler, türbeler, camiler, mezarlar vb. niteliklerini inceleyip gelecek nesillere aktarmaya çalışacaklarının altı çizilir.

Yeniden Türk Yurdu

Türk Yurdu dergisinin yeni dönemde ilk sayısı 15 Mart 1923'te yayınlanmıştır. Hamdullah Suphi'nin imzasıyla ortaya konan yayın ilkelerine göre, "Türk Yurdu vaktiyle olduğu gibi Türk Ocaklarının harsi ve ilmi faaliyetlerini tespit edecek, Türk milletinin harsi birliğine çalışacaktır[121]". Hamdullah Suphi yazısının devamında, Türk Yurdu dergisini Batı medeniyetini kurtuluş çaresi olarak gören ve Batılı milletler ailesine Türk milletini sokmak isteyenlerin telkin aracı olarak ilan etmektedir.[122]

Yeni yayın döneminde 15 günde bir çıkarılması düşünülen derginin 1 Nisan ve 15 Mayıs tarihlerinde 2. ve 3. sayılarının basımı yapılmıştır. 3. sayıdan sonra yayını durdurulan derginin bir sonraki sayıları artık genel merkez olan Ankara Türk Ocağı tarafından 1 Ekim 1924 tarihinde yayınlanmaya başlanmıştır. Bundan sonra düzenli olarak kapatılacağı 1931 yılına kadar aralıksız devam etmiştir.[123] 15 Mart 1923-1 Ekim 1924 tarihler arasında yayınlanan Türk Yurdu dergisinin ilk sayısında Türk Yurdu'nun inkılâpçı bir fikir manzumesinin ürünü olarak ortaya çıktığı, Türk dünyasında ilgi ve saygıyla karşılandığı, milliyet fikrini yurdun en ücra köşelerine kadar ulaştırdığı, yeni Türkiye'nin dayanmaya muhtaç olduğu

120 Yasin Beyaz, **Fikir ve Sanat Hayatımızdaki Yeri Bakımından "Yeni Mecmua" Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009, s. 10.

121 Hamdullah Suphi Tanrıöver, "Başlangıç", **Türk Yurdu**, Mart, S 1, Ankara 1339, s. 1-2.

122 Nurettin Güz, "Türk Fikir Dergiciliğinde Uluslararasılıktan Milliliğe Türk Yurdu'ndan Halkevleri'ne", **Türkiye'de Düşünce Dergiciliği Sempozyumu**, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara 2011.

123 Karaer, **agt.**, s. 217.

fikirleri ilk nüshasından itibaren yeşerttiği belirtilerek, Cumhuriyet döneminde takip edeceği amaçlar sıralanmıştır.[124]

Türk Gençleri Mecmuası

Cumhuriyet ilan edilmeden önce İzmir'de ilk yayınlanan dergilerden biri de Türk Gençleri Mecmuasıdır.[125] 1 Temmuz 1923'te ilk sayısı çıkan derginin İmtiyaz Sahibi ve Tahrir Müdürü Ahmet Hikmet Bey, Müdür-ü Umuru Ali Remzi Bey idi. Derginin idarehanesi Tilkilik'te bulunan Türk Gençler Birliği binasıydı. Temmuz 1923 yılından itibaren her sayısı 1 kuruştan satışa çıkarılan dergi İzmir'de İnkılâp Matbaası'nda basılıyordu.

Ekonomik ve teknik yetersizliklerden dolayı ancak üç sayı çıkarılabilen dergi, eski yazı olarak yayınlanmıştır. Daha Cumhuriyet ilan edilemeden zor koşullarda bir edebiyat, sanat, fikir dergisi çıkarma idealinde olan İzmir Türk Ocağı aydınlarının eseri olan Türk Gençleri Mecmuası döneminde ancak bir iki derginin güçlükle yaşamını sürdürebildiği sırada var olma savaşı vermiştir. Derginin İzmir'in yayın ve fikir hayatında Cumhuriyet döneminin ilk örneklerinden birisi olması nedeniyle kendine özgü bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Derginin yazı kadrosunda İzmirli yazarların ve şairlerin yanı sıra ulusal boyutta isim yapmış sanat, kültür ve bilim adamlarına sayfalarını açmıştır. Dergide ayrıca Tilkilik Türk Gençler Birliği'nde verilen konferanslar da aynen yayınlanmıştır. Bu konferanslardan ilk olarak Lozan Türk Yurdu müessislerinden Harun Aliçe Bey'in 16 Haziran 1923 Cumartesi günü verdiği "Niçin Terakki Edemiyoruz" isimli konferansı dergide yer almıştır.[126]

Altın Yurt Mecmuası[127] Adana Türk Ocağı tarafından 15 Mayıs- 20 Temmuz 1923 tarihleri arasında 3 sayı yayınlanmıştır.[128] Ferit Celal (Güven) Bey'in yazı işleri müdürlüğünü yaptığı dergi zengin içeriği ile dikkat çekmiştir.[129]

---

124 Hamdullah Suphi, " Başlangıç", **Türk Yurdu**, S 1, Mart 1339, Ankara 1339, s. 1-2.

125 Günver Güneş, "İzmir Türk Ocağı Mahfeli Tilkilik Türk Gençler Birliği ve Cumhuriyet Döneminde İzmir de İlk Gençlik Dergisi: Türk Gençleri Mecmuası", **Kebikeç**, S 20, Ankara 2005, s. 98-104.

126 **Türk Gençleri**, S 1, 1 Temmuz 1339, İzmir 1339, s. 3.

127 **Altınyurd**, C1, S 1, 15 Mayıs 1339, Uluğ İğdemir, **Yılların İçinden**, TTK, Ankara 1991, s. 96 Mehmet Uzun, Adana Türk Ocağı Kuruluşu ve Faaliyetleri, **Türk Yurdu**, C 23, S 186, Şubat 2003, Ankara 2003, s. 46-47.

128 Pınar, Mehmet, "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** C 8, S 41, Aralık 2015, s.544, Mehmet Uzun, agm., s.46.

129 Selçuk Ural, Nesrin Soyer, "Atatürk Dönemi Adana'da Yerel Basın(1923-1938)" **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 10, Sonbahar 2012, s.168-172.

Mehmet Nazif Bey'in mes'ul müdürlüğünü yaptığı Birlik Gazetesi Sivas Türk Ocağı tarafından 1923-1924 yıllarında çıkarılmıştır.[130]

Sinop Türk Ocağının yayını Türk Bahçesi ise 14 Ekim 1923 tarihinden itibaren ilmi, fenni ve edebi bir mecmua olarak 15 günde bir yayınlanmıştır.[131]

Sonuç

Millî Mücadele Dönemi sonrası Türkiye Cumhuriyeti'nin iktidar sınıfı ile güçlü bir örtüşme içinde olan Cemiyet, savaş yıllarında durdurmak zorunda kaldığı faaliyetlerine 1922 sonunda tekrar başlamış ve çok kısa sürede ülke geneline yayılmış büyük bir örgütsel yapıya sahip olmuştur. İttihat ve Terakki Dönemi'nden farklı olarak Cumhuriyet'in ilk yılından itibaren iktidarla bağı daha derin olan Türk Ocakları, bu dönemde iktidarın koruyucu ve tamamlayıcı bir parçası olarak konumlanmıştır. Halk Fırkası ile ideolojik bir bütünlük içinde hareket eden Ocaklar faaliyetlerinin temelini, inkılâpların topluma yaygınlaştırılması için çalışmışlardır.

Bu erken dönemde bir yandan Türk Yurdu'nun henüz yeniden yayımlanmaya başlamaması, öte yandan da şubelerin açılışına ilişkin haberlerin genellikle yerel basında yer alması nedeniyle yeterli bilgiye sahip olamıyoruz. 1923 yılının sonunda 60 şube ile Türkiye'nin en yaygın örgüte sahip derneği olmuştur. Türk Ocaklarının Cumhuriyetin ilanını izleyen günlerde hızla örgütlenmeye başlaması, belirli bir faaliyet programının saptanması zorunluluğunun yanı sıra, kuruluş tarihlerindeki konumu eleştiri konusu olmuştur. Özellikle Ankara, İzmir gibi Ocaklarda yapılan tartışmalar yasa, program ve örgütsel yapıya ilişkin idi. Cumhuriyet Döneminde Türk Ocaklarının vücut buluşu; Cemiyetin, bu resmî ideolojinin kimlik inşasını sağlayacak araçlara sahip olmasına dayanmaktadır. İktidar ile Ocaklar arasında oluşan bağın organik yapısı, Cumhuriyeti kuran kadronun, Ocaklılar ile yollarının kesişmesine neden olmuştur. 1912 yılında kurulduğunda, Gökalp'in ifadesiyle milli kültür ve mefkûreyi yaymayı amaç edinen Türk Ocakları, cumhuriyetin ilanını izleyen dönemde inkılapçı, halkçı, hürriyetçi ve irtica düşmanı bir görünüme sahip hale gelmiştir. Ocakların iktidar ile aynı safta olduğunu gösteren, Tek Parti Döneminin temel toplumsal, ekonomik ve politik eğilimleriyle uyum içindedir. 1922-1923 yıllarında Türk Ocaklarının

130 Geniş bilgi için bkz; Serap Taşdemir, "Sivas Türk Ocağı ve Dergisi: Birlik", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,** C 20, S 58, Ankara 2004, 245-260.

131 Erhan Tütüncü, **Sinop Türk Ocağı'nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Faaliyetleri (1923-1931)**, Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2018, s. 44-75, Karaer, **agt.,** s. 222.

Anadolu'da hızla örgütlenmesi muhalifleri de harekete geçirmiştir. Sebilü'r-Reşad dergisinde çıkan yazılarda Türk Ocaklarının çağdaşlaşma yönündeki çabalan eleştirilmiştir.

İktidarın Cemiyete yaklaşımı da bu misyonu onaylar ve meşrulaştırır bir görünümdedir. Bu doğrultuda Mustafa Kemal yeni Türk devletinin kuruluşunda en çok Türk Ocaklarına güvendiklerini belirtir. Faaliyet alanının önünü açar, yurtiçi seyahatlerinde Türk Ocaklarına uğrar. Maddi manevi destek sağlar. Bu arada çeşitli basın ve yayın organlarının açık desteğinin yanı sıra, hükümet de Türk Ocaklarından maddî ve manevî yardımlarını esirgememiştir. Türk Ocakları Millî Mücadele Dönemi tamamlandıktan sonra faaliyetlerine tekrar başladıktan hemen sonra Cumhuriyetin Tek Parti iktidarı ile olumlu ilişkiler geliştirmiştir. Bu minvalde ilk resmi temas, Ocağın Ankara'da kullanmakta olduğu binanın Ocağa tahsis edilmesi ile yaşandı. Türk Ocaklarının iktidar ile birbirlerini tamamlayıcı bir nitelik içinde hareket eden görünümünün ikinci boyutu, Tek Parti Dönemine hâkim olan yaklaşımların kaynağındaki ideolojik zeminin Türk Ocakları açısından taşıdığı anlam ile ortaya konulabilir.

Fakat Türk Ocağının henüz kendi yayın organına sahip olmadığı cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'da Yeni Mecmua, Adana'da Altın Yurd, Sinop'ta ise Türk Bahçesi, İzmir'de Türk Gençleri dergileri Ocak faaliyetlerini etkin ve yaygın hale getirmişlerdir. Türk Yurdu bu kez Ankara'da çıkmaya başlar. Bu Ocaklardaki değişim dönüşümün de habercisidir. Kısa bir süre sonra genel merkez İmparatorluk başkentinden Ankara'ya taşınmıştır.

KAYNAKÇA

Gazete ve Dergiler

Açıksöz

Akşam

Altunyurd

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Atatürk Dergisi

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi,

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Kebikeç

Milli Mecmua

Resimli Tarih Mecmuası

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

Tanin

Tevhid-i Efkâr

Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

Türk Gençleri

Türk Kültürü

Türk Sesi

Türk Yurdu

Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi

Vakit

Yeni Mecmua

Kitap ve Makaleler

Ağaoğlu, Ahmet, "Ankara Türk Ocağı'nın Açılışındaki Nutuk", **Türk Yurdu**, S 4, Haziran 1339, Ankara 1339, s. 124-128.

Akçiçek Eren, Karayaman, Mehmet, **Atatürk'ün Türk Ocaklarını Ziyaretleri ve Yaptığı Konuşmalar**, İzmir 2007.

Arıkoğlu Damar, **Hatıralarım**, İstanbul 1961.

Artan, Gündüz, "Mersin'de İlk Türk Ocağı", **Türk Yurdu**, C 20, S 158, 1999, s. 38-40.

Atilla, Osman, **Atatürk ve Büyük Zafer**, Güven Matbaası, Ankara 1972.

Avanas, Ahmet, **Millî Mücadele'de Konya**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998.

Aytaç, Kemal, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Din Politikası Üzerine Konuşmalar)**, Türk İnkılâp Tarihi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986.

Bayraktutan, Yusuf, **Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları**, İstanbul 1999.

Beyaz, Yasin, **Fikir ve Sanat Hayatımızdaki Yeri Bakımından "Yeni Mecmua" Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimdalı, Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2009.

Bozdoğan, Ahmet, **Türk Ocağının Taşra Dergileri**, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayınları, Ankara 2006.

Bozkurt, Celil, "Bursa Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1913-1931)", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S 214 Şubat 2015, Ankara 2015, s.149-186.

Bozkurt, Uğur, **İstanbul Türk Ocağı Kuruluşu ve Faaliyetleri 1912-1931**. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Türkiye Cumhuriyeti Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 2016.

Çanak Erdem, "Atatürk'ün Adana Seyahatleri", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C XXX, S 90, Kasım 2014, Ankara 2014, s.49-81.

Çankaya, Necati, **Atatürk'ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri**, Tifdruk Matbaacılık, İstanbul 1985.

Çelebi, Mevlüt, **Atatürk ve Manisa**, Manisa Belediyesi Kültür Yayınları No:3, Manisa 2007.

Çelebi, Mevlüt, **Atatürk ve Akhisar**, Akhisar Belediyesi Kültür Yayınları No:31, Akhisar 2023.

Demircan, Ahmet, "Simav Türk Ocağı", **Türk Yurdu**, C 32, S 301, Eylül 2012, Ankara 2012, s.56-58.

Erkmen, Bülent, **Atatürk'ün Batı Anadolu Şehirlerindeki Faaliyetleri (1923-1938)**, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi

Anabilimdalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Georgeon, François, "Kemalist Dönemde Türk Ocakları (1923-1931)", **Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)**, (Çev. Ali Berktay), 9. Baskı, İstanbul 2009.

Gökdemir, Oktay, **Kurtuluş Savaşında Akhisar**, Akhisar 1990.

Güçlü Muhammet, "Antalya Türk Ocağının Kurulması ve Faaliyetleri", **Tuncer Baykara'ya Armağan**, Haz: Mehmet Öz, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara 2011, s.201-214.

Güneş, Günver, **İzmir Türk Ocağı Faaliyetleri (1923-1931)**, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1990.

Güneş, Günver, "İzmir Türk Ocağı ve Türk Devrimi", DEÜ, AİİTE, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, C 3, S 8, Yıl:1998, İzmir 1998, s.115-135.

Güneş, Günver, "İzmir Türk Ocağı Mahfili, Tilkilik Türk Gençler Birliği ve Cumhuriyet Döneminde İzmir'de İlk Gençlik Dergisi; Türk Gençleri Mecmuası, **Kebikeç**, S 20, Ankara 2005, s.91-107.

Güneş Günver, "Kurtuluştan Sonra İzmir'in Yeniden Kuruluşunda İzmir Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)", **Kurtuluş ve Kuruluş'un Sembol Kenti İzmir**, Yay. Haz: Murat Alper Parlak, ATAM Yayını, Ankara 2015, s.379-404.

Güz, Nurettin, "Türk Fikir Dergiciliğinde Uluslararasılıktan Milliliğe Türk Yurdu'ndan Halkevleri'ne", **Türkiye'de Düşünce Dergiciliği Sempozyumu**, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara 2011, s.1-26.

İğdemir, Uluğ, **Yılların İçinden**, TTK Yayını, Ankara 1991.

İnan, Arı, **Düşünceleriyle Atatürk**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1983.

İnan, Arı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları**, TTK Yayını, Ankara 1982.

İzmir Yollarında, (Yayına Hazırlayan: Mehmet Önder), Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara 1989.

Kandemir, Feridun, "Türk Ocakları", **Resimli Tarih Mecmuası**, No: 70, Ekim 1955, İstanbul 1955, s. 4104-4108.

Karaer İbrahim, **Türk Ocakları ve İnkılâplar (1912-1931)**, Ankara, Türk Yurdu Neşriyatı, Sistem Ofset, 1992.

Kaş, Pınar, **Atatürk'ün Adana Ziyaretleri**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 2012.

Kılıç, Nermin, **Türk Ocakları ve Atatürk**, Türk Ocakları Ankara Şubesi Yayını, Ankara 2012.

Kılıç, Selami, "Mustafa Kemal Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Karşılama Törenleri", **Atatürk Dergisi**, C 1, S 3, Erzurum 1989, s.146-174.

Kocatürk, Utkan, **Doğumundan Ölümüne Kadar Kaynakçalı Atatürk Günlüğü**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

Namal, Yücel, **Zonguldak Türk Ocakları 1923-1931**, Türk Yurdu Yayını, Ankara 2014.

Oy, Aydın, **Tekirdağ'da Atatürk (Anılar, Belgeler, Fotoğraflar)**, Ekin Basımevi, İstanbul 1965.

Ökte, Ertuğrul Zekai, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün Yurtiçi Gezileri**, C 1, Tarihi Araştırmalar Vakfı İstanbul Merkezi, İstanbul 2000.

Ölçekçi Haluk, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk Ocağı'nın Ankara'daki Faaliyetleri ve Kapatılması Meselesi", **USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi**, Yıl 2, S 4, Aralık 2020, s. 664-690.

Önder, Mehmet, **Atatürk Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

Önder, Mehmet, **Atatürk Konya'da**, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya 1986.

Önder, Mehmet, **Atatürk'ün Yurt Gezileri**, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1998.

Özbaran, Salih **Küllerinden Doğan Kasaba (Turgutlu)**, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2013.

Palazoğlu, Ahmet Bekir, **Başöğretmen Atatürk (1919-1928)**, C I, MEB, Ankara 1991.

Pınar, Mehmet, "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** C 8, S 41, Aralık 2015, s.537-552.

Sarınay Yusuf, **Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1994.

Satış, Baki, **İlkçağdan Günümüze Akhisar**, Akhisar Sağlık Eğitim Kültür Vakfı Yayını, İzmir 1994.

Sevük, İbrahim Habib, **O Zamanlar 1920-1923**, Kültür Bakanlığı Yayınları. Ankara 1982.

Suphi, Hamdullah "Ankara Türk Ocağı'nın Açılışındaki Hitabesi, **Türk Yurdu**, Haziran, S 4, Ankara 1339, s. 117-123.

Şapolyo, Enver Behnan, "Millî Mücadele'de Hamdullah Suphi", **Türk Kültürü**, C IV, S 45, Temmuz 1966, Ankara 1966, s. 799-801.

Tanyu, Hikmet, **Atatürk ve Türk Milliyetçiliği**, Töre Devlet Yayınları, Ankara 1981.

Taşdemir, Serap, "Sivas Türk Ocağı ve Dergisi: Birlik". **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C 20, S 58, Ankara 2004, s. 245-260.

Taşdemir, Serap, Ayvalık Türk Ocağı ve Etkinlikleri, **Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, S 28, Niğde, 2010, s. 241-262.

Toros, Taha, **Atatürk'ün Adana Seyahatleri**, Çukurova Gazeteciler Cemiyeti Kültür Yayınları, Adana 1939.

Tuncer, Hüseyin, Hacaloğlu, Yücel, Memişoğlu Ragıb, **Türk Ocakları Tarihi (1912-1997)**, C I, Türk Yurdu Yayınları, Gökçe Ofset, Ankara 1998.

Tütüncü, Erhan, **Sinop Türk Ocağı'nın Kuruluşu, Gelişmesi ve Faaliyetleri (1923-1931)**, Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sinop 2018.

Ural Selçuk, Soyer Nesrin, "Atatürk Dönemi Adana'da Yerel Basın (1923-1938)", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S 10, Sonbahar 2012, s.168-172.

Uzun, Mehmet, "Adana Türk Ocağı Kuruluşu ve Faaliyetleri", **Türk Yurdu**, C 23, S 186, Şubat 2003, Ankara 2003, s. 45-56.

Üstel, Füsun, **İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.

Yılmaz, Mehmet Serhat, Ersoy, Erdoğan, **Kastamonu Türk Ocakları (1923-1931)**, Türk Ocaklarının 100. Yılı, Kastamonu 2012.

CUMHURİYET VE ANTROPOLOJİ BİLİMİ

Sercan ACAR*
Melike BİLGİN*

ÖZET

Yaklaşık bir asırlık bir geçmişe sahip antropoloji biliminin (insan bilimi) doğuşu ve gelişimi neredeyse Cumhuriyet ile eş zamanlıdır ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Atatürk'ün teşvikleriyle başlamıştır. Cumhuriyet ile akademik alanda ilk gündeme gelen bilim dallarından bir tanesidir. Devletin güçlü desteği Türkiye'de antropolojinin kuruluşunda etkili olmuştur. Bu süreç incelendiğinde disiplinin gelişmesi için devletin politikası, Türk milletinin fiziksel özelliklerinin belirlenmesini milli bir hedef olarak görmesi, enstitüler kurması, burs programı dahilinde antropoloji öğrenimi görmek isteyenleri yurtdışına göndermesi ve Türk Antropoloji Mecmuası araştırmalarına destek vermesi gösterilebilir. Devlet eliyle gerçekleştirilen bu çalışmalar antropolojiyi bilimsel bir araç olarak kullanıp "Türk halkının" tarihsel kökenlerini ve özelliklerini bulmak maksadıyla inşa edilmiştir. Bu çerçevede ilk çalışmalar resmi olarak 1925 yılında İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin (Türk Antropoloji Enstitüsü) kurulmasıyla başlamıştır. Enstitünün ilk vazifesi bu zamana kadar yapılmış antropolojik çalışmaları toplamak ve gençlere antropoloji eğitimini vermek olmuştur. Antropolojinin doğuşunda hem küresel hem de yerel bağlamdaki problemi ise sömürgecilik üstüne kurulması ve ırkçılık temelli bir yaklaşım benimsemesi kaynaklı olduğu düşünülmüştür. Bu çalışmadaki amaç antropoloji biliminin ülkemizde Cumhuriyet ile yaşıt olmasına rağmen az ve kimi çevrelerce yanlış bilinmesinin nedenlerini sorgulamak, ana hatları ile antropoloji bilimini tanıtmak ve Türkiye'deki tarihçesi ve günümüzde gelinen nokta hakkında bilgi vermektir. Bu araştırmanın yöntemi literatür çalışmalarına dayanmaktadır. Cumhuriyet'in erken yıllarından günümüze kadar yapılmış yayınlar bu araştırmanın kaynağını oluşturmaktadır. Sonuç olarak Türkiye'de antropoloji bilimi kuruluşundan itibaren günümüze gelene kadar pozitif yönde büyük bir değişim ve dönüşüm yaşamıştır. Gelinen noktada ise Anadolu eski insan toplumumuza dair edinilen bilgiler tüm insanlığa ışık tutmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Antropoloji, Devlet, Anadolu, Eski İnsan Toplumu.

* Doktor Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Antropoloji Bölümü, sercan.acar@istanbul.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3352-5589
* Naturalis Biodiversity Center, Leiden, Hollanda, melike.bilgin@naturalis.nl

THE REPUBLIC AND ANTHROPOLOGY

ABSTRACT

The genesis and development of the science of anthropology (human science), which has a history of almost a century, is almost simultaneously with the republic and it started with the encouragement of Atatürk in the first years of the republic. It is one of the branches of science that came to the fore in the academic fields with the Republic. The strong support of the state was effective in the establishment of anthropology in Türkiye. Examining this process, it can be shown that the policy of the state for the development of the discipline is to see the determination of the physical characteristics of the Turks as a national goal, to establish institutes, to send those who want to study anthropology abroad with a scholarship and to support the research of the Turkish Anthropology Journal. These studies, which carried out by the state, were built with the aim of finding the historical origins and characteristics of the "Turkish people" by using anthropology as a scientific tool. In this context, the first studies officially started in 1925 with the establishment of the "Turkish Anthropology Study Centre" (Turkish Anthropology Institute) in Istanbul Darülfünunu Faculty of Medicine. The first duty of the institute has been to collect anthropological studies and to provide anthropology education to younger. It is thought that the problem in the genesis of anthropology, both in the global and local context, is based on colonialism and adopting a racist-based approach. The aim of this study is to question the reasons why the science of anthropology is misunderstood by some communities, although it is as old as the republic in our country, to introduce the science of anthropology with its main lines, and to give information about its history in Türkiye and the point reached today. The method of this research is based on literature studies. Publications from the early years of the Republic to the present constitute the source of this research. As a result, the science of anthropology in Türkiye has experienced a great positive change and transformation since its foundation until today. At this point, the information obtained about the Anatolia early human society sheds light on all humanity.

Keywords: Republic, Anthropology, State, Anatolia, Early Human Society.

Giriş

Antropoloji terimi etimolojik olarak Latince "Anthropos" (insan) ve "logos/logia" (bilim) sözcüklerinden türetilmiş (Erginer, 1972) ve diğer bir ifadeyle insan bilimidir. İnsan toplumlarının ve kültürlerinin kökenini ve gelişimini inceleyen bir bilim dalıdır. Antropoloji'nin çeşitli çalışma konuları genellikle dört alt disiplinde kategorize edilir. Bir alt disiplin, daha geniş bir konu veya disiplin içinde uzmanlaşmış bir çalışma alanıdır. Antropologlar kültürel veya sosyal antropoloji, dilbilimsel antropoloji, biyolojik veya fiziksel antropoloji ve arkeoloji alanlarında uzmanlaşmıştır. Alt disiplinler birbiriyle örtüşebilirken her biri farklı teknik ve yöntemler kullanma eğilimindedir. Antropoloji'nin öznesi insandır. Antropologlar insan öznelerini açık ve tarafsız bir şekilde incelemeyi ve sunmayı amaçlar. Bunu da özneleri kendi yerel ortamlarında gözlemleyerek gerçekleştirmeye çalışırlar.

Sosyal antropoloji olarak da bilinen *kültürel antropoloji*, belirli ortamlardaki insan gruplarının öğrenilmiş davranışlarının incelenmesidir. Kültürel antropologlar çalışmalarını, bireysel kültürleri ve gelenekleri incelemek için saha çalışması ve katılımcı-gözlem kullanan bir araştırma yöntemi olan etnografiye dayandırırlar. Farklı kültürleri analiz eden ve karşılaştıran kültürel antropologlar etnolog olarak bilinir. Etnologlar, belirli geleneklerin farklı kültürlerde nasıl farklı geliştiğini gözlemleyebilir ve bu farklılıkların neden var olduğunu yorumlayabilirler. Kültür, insanların dilleri, inanç sistemleri, sosyal yapıları, kurumları ve maddi malları da dahil olmak üzere öğrenilmiş davranışlarıdır. Geçmişteki ve günümüzdeki insan topluluklarının özelliklerini çeşitli teknikler kullanarak inceleyen antropoloji disiplini bunu yaparken dünyamızdaki farklı halkların tarih boyunca nasıl yaşadıklarını araştırır ve tanımlar (Emiroğlu ve Aydın, 2003).

Dilbilimsel antropoloji, dilin sosyal yaşamı nasıl etkilediğinin incelenmesidir. Dilbilimsel antropologlar, dilin insanlara dünyada düşünmek ve hareket etmek için entelektüel araçlar sağladığını söylerler. Dilbilimsel antropologlar, dilin toplumları ve onların sosyal ağlarını, kültürel inançlarını, kendilerini ve çevrelerini anlamalarını nasıl şekillendirdiğine odaklanırlar. İnsanların dili sosyal ve kültürel amaçlarla nasıl kullandıklarını anlamak için dilbilimsel antropologlar, insanların günlük sosyal faaliyetlerde bulunurken söylediklerini yakından belgelerler (Erginer, 1972). Bu belgeleme, katılımcı-gözlem ve görsel-işitsel kayıt ve katılımcılarla yapılan görüşmeler de dahil olmak üzere diğer yöntemlere dayanır. Ayrıca yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olan yerel dilleri belgeleyebilirler.

Fiziksel antropoloji olarak da bilinen *biyolojik antropoloji*, insanoğlunun ve onun yaşayan ve fosil akrabalarının evriminin incelenmesidir. Biyolojik

antropoloji insan evrimini insan kültürü ve davranışı bağlamına yerleştirir. Bu, biyolojik antropologların iskelet veya genetik yapımızdaki değişiklikler gibi fiziksel gelişmelerin tarih boyunca sosyal ve kültürel davranışlarla nasıl bağlantılı olduğuna baktıkları anlamına gelir. İnsanların daha önceki yaşam formlarından nasıl evrimleştiğini anlamak için bazı biyolojik antropologlar maymunlar ve maymunlar gibi primatlar üzerinde çalışmaktadır. Genetik olarak primatlar yaşayan en yakın akrabalarımız olarak kabul edilir. İnsanlar ve "büyük maymunlar" arasındaki benzerlik ve farklılıkları analiz etmek biyolojik antropologların insan evrimini anlamalarına yardımcı olur. Primatologlar insanlar ve şempanzeler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları keşfetmeye ve anlamaya çalışırlar. Bu keşifler arasında en dikkat çekici olanlardan bir tanesi şempanzelerin sopa, çubuk, dal vb. temel aletler kullanmasıdır. Alet yapımı insan evriminde önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Biyolojik antropologlar daha uzun bir başparmak ve daha güçlü kavrama kaslarına sahip insan elinin evrimini eski atalarımızın alet yapımına odaklanmasına bağlamaktadır. Biyolojik antropologlar zaman içinde farklı fiziksel ortamlara ve sosyal yapılara nasıl uyum sağladığımızı görmek için insan atalarımızın iskelet kalıntılarını da inceler. Bu uzmanlık alanı insan paleontolojisi veya paleoantropoloji olarak bilinir. Biyolojik antropoloji yaşayan insanların biyolojik özelliklerinin sosyal veya kültürel uygulamalarıyla nasıl ilişkili olduğuna odaklanabilir (Emiroğlu ve Aydın, 2003).

Arkeoloji, insanlığın geçmişinin maddi kalıntılar kullanılarak incelenmesidir. Bu kalıntılar insanların yarattığı, değiştirdiği veya kullandığı herhangi bir nesne olabilir. Arkeologlar, tarih boyunca halkların ve uygarlıkların deneyimlerini ve faaliyetlerini yorumlamak için bu nesneleri dikkatlice ortaya çıkarır ve inceler. Arkeologlar genellikle çalışmalarını tarihin belirli bir dönemine odaklarlar. Arkeologlar tarih öncesi kültürleri -yazının icadından önce var olan kültürleri- inceleyebilirler. Bu çalışmalar önemlidir çünkü tarih öncesi bir kültürün yaşam biçimini yeniden inşa etmek ancak geride bıraktıkları eserleri yorumlayarak yapılabilir. Ayrıca çalışmalarını belirli bir kültüre veya kültürel yaşamın bir yönüne de odaklayabilirler.

Antropoloji'nin Tarihi

Tarih boyunca antropoloji çalışmaları, diğer insanlar ve kültürlerle gelişen ilişkilerimizi yansıtmıştır. Bu ilişkiler, tarihin farklı noktalarında mevcut olan siyasi, ekonomik ve sosyal güçlerle derinden bağlantılıdır. Tarih çalışmaları toplumları anlamak ve yaratmak için akıl ve sorgulamayı kullanmaya odaklanan antik Yunan ve Roma kültürlerinin önemli bir yönüydü. Yunan tarihçi Herodot, M.Ö. beşinci yüzyılda günümüz Libya, Ukrayna, Mısır ve Suriye'sine kadar

uzanan bölgeleri gezmiştir. Yunanlılar ve Persler arasındaki çatışmanın kökenlerini anlamak için bu yerlere seyahat etmiştir. Tarihsel anlatıların yanı sıra ziyaret ettiği halkların geleneklerini ve sosyal yapılarını da betimlemiştir. Bu ayrıntılı gözlemler dünyanın ilk etnografya çalışmalarından biri olarak kabul edilir (Eriksek ve Nielsen, 2013).

Değişim ve ticaret yollarının kurulması da toplumlara ve kültürlere olan ilginin artmasında önemli bir gelişmeydi. Tarihin en büyük ticaret, iletişim ve değişim ağlarından biri olan İpek Yolu'nun gelişimi binlerce yıl boyunca Asya, Doğu Afrika ve Doğu Avrupa arasında hayati bir bağlantı sağlamıştır. Yeni ticaret ortaklıkları geliştirmek için dünyayı dolaşan orta çağ bilginleri ve kaşifleri karşılaştıkları kültürlerin kayıtlarını tutmaya devam etmişlerdir. Venedikli bir tüccar olan Marco Polo 24 yıl boyunca seyahat ettiği Orta Asya ve Çin'in ilk ayrıntılı tasvirlerini yazmıştır. Polo'nun yazıları Avrupa'nın Asya'ya, halklarına ve uygulamalarına dair erken dönem anlayışını büyük ölçüde geliştirmiştir

Birçok bilim insanı modern antropolojinin, 18. yüzyıl Avrupa'sında toplumu ve bilgiyi ilerletmek için aklın gücüne odaklanan kültürel bir hareket olan aydınlanma çağında geliştiğini savunmaktadır. Aydınlanma akademisyenleri, insan davranışını ve toplumu tanımlanmış ilkeleri takip eden olgular olarak anlamayı amaçlamıştır. Bu çalışma, Georges Buffon gibi doğa tarihçilerinin çalışmalarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Buffon insanlığı zoolojik bir tür olarak incelemiştir. Homo sapiens topluluğu bir bölgenin flora ve faunasının sadece bir parçasıdır.

Avrupalılar, yeni sömürgeleştirdikleri topraklarda yaşayanları ve temas ettikleri diğer yerli kültürleri belgelemek için doğa tarihi ilkelerini uygulamışlardır. Sömürgeci bilim insanları bu kültürleri Avrupa'nın gelişmiş toplumlarından daha aşağı olan "ilkel insanlar" olarak incelemişlerdir. Bu çalışmalar yabancı bölgeleri ve halkları Avrupa aklına ve kontrolüne muhtaç olarak tanımlayarak sömürgeci gündemini ve tanımını meşrulaştırmışlardır. Bugün bu çalışmaların ırkçı olarak değerlendirildiği görülmektedir (Eriksek ve Nielsen, 2013).

Sömürgeci düşünce 19. yüzyıl antropologlarının çalışmalarını derinden etkilemiştir. Çalışmalarında iki ana teoriyi takip etmişlerdir: evrimcilik ve yayılmacılık. Evrimciler, tüm toplumların öngörülebilir ve evrensel bir sıra içinde geliştiğini savunmuşlardır. Evrimciliğe inanan antropologlar kültürleri bu sıralama içine yerleştirmişlerdir. Avrupa merkezli olmayan kolonileri "vahşilik" aşamasına yerleştirerek sadece Avrupalı güçleri "medeniyetler" aşamasında kabul etmişlerdir. Evrimciler tüm toplumların bu güçlerin özelliklerini benimsediklerinde uygarlık aşamasına ulaşacaklarına inanmışlardır.

Difüzyonistler ise tüm toplumların uygulamalarını dünya çapında yayan bir dizi "kültür çemberinden" kaynaklandığına inanmışlardır. Difüzyonistler bir toplumun kültürel özelliklerini analiz ederek ve karşılaştırarak o toplumun hangi kültür çemberinden türediğini belirleyebildiklerini savunmuşlardır. Yayılmacılar ve evrimciler tüm kültürlerin birbirleriyle karşılaştırılabileceğini savunmuşlardır. Ayrıca belirli kültürlerin (çoğunlukla kendi kültürlerinin) diğerlerinden üstün olduğuna inanmışlardır.

Bu teoriler belirli kültürleri Avrupa gelenekleriyle karşılaştırarak değil o kültürlerin kendi terimleriyle anlamaya çalışan 20. yüzyıl antropologları tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. Öncü Alman-Amerikan antropolog Franz Boas tarafından desteklenen kültürel görecelilik teorisi bir kişinin inanç ve davranışlarının ancak kendi kültürü bağlamında anlaşılabileceğini savunmuştur (Eriksek ve Nielsen, 2013).

Türkiye'de Antropoloji Tarihi

Antropoloji'nin Doğuşu ve Gelişimi

Türkiye'de antropolojinin doğuşu yaklaşık bir asırlık bir geçmişe sahiptir. Cumhuriyet dönemiyle eş zamanlı bir geçmişe sahip olan bu bilim Atatürk'ün teşvikleriyle ortaya çıkmıştır. Bu disiplinin ortaya Cumhuriyet dönemine çıkması tesadüf değildir. Savaşların bitmesi, sınırların çizilmesi ve elde edilen zaferlerden sonra Türk milletini batı toplumunun gözünde muasır medeniyetler seviyesine ulaştırmak ve kendilerine diğer milletler arasında yer edinerek mevkii sağlamak ve tanınmak asıl gaye olmuştur. Türk milletini manevi olarak yüceltmek ve tarihsel bağlamda üstünlüğünü kabul ettirmektir (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 99). Zengin bir tarihi geçmişe sahip olan, çeşitli uygarlıklara ve toplumlara ev sahipliği yapmış Türkiye Cumhuriyeti'nin farkında olan Atatürk eski Anadolu toplumlarına ait iskelet kalıntılarının ortaya çıkarılması için iki bilim dalına görev dağılımı yapmıştır. Bunlar arkeoloji ve antropoloji (Özbek, 1998, 106) disiplinleridir. Bu bağlamda ilk çalışmalar resmi olarak 1925 yılında İstanbul Darülfünunu Tıp Fakültesi'nde Türk Antropoloji Tetkikat Merkezi'nin (Türk Antropoloji Enstitüsü) kurulmasıyla temelleri atılmıştır. Türkiye antropolojisinin kurumsallaşması da 1925 yılında böylelikle başlamıştır. Cumhuriyet'in ilk adımlarını attığı bu dönemde ulus devlet olma yolunda antropoloji milli kimliğimizi oluşturma sürecinin mihenk taşlarından birisi olmuştur (Üstündağ, 2015, 67). Türk Antropoloji Enstitüsü'nün kuruluş amacı Türk milletinin fiziksel özelliklerini tespit ederek layık olduğu yeri belirlemektir. Bu süreç incelendiğinde disiplinin gelişmesi için devletin politikası antropolojiyi milli bir hedef olarak

görmesi olmuştur. Enstitünün kurucu üyeleri ve emeği geçenler arasında Prof. Dr. Nurettin Ali Berkol, Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. Süreyya Ali, Prof. Dr. Mouchet ve Prof. Dr. İsmail Hakkı bulunmaktadır (Toprak, 2010; Demirel, 2011, 129).

1927 yılında antropoloji eğitimi almak üzere yurt dışına (Paris) gönderilen Dr. Şevket Aziz Kansu'da iki yıllık eğitimin ardından dönüş yapmış ve 1929 yılında İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesinden ilk antropoloji dersini sunmuştur (Demirel, 2011, 130).

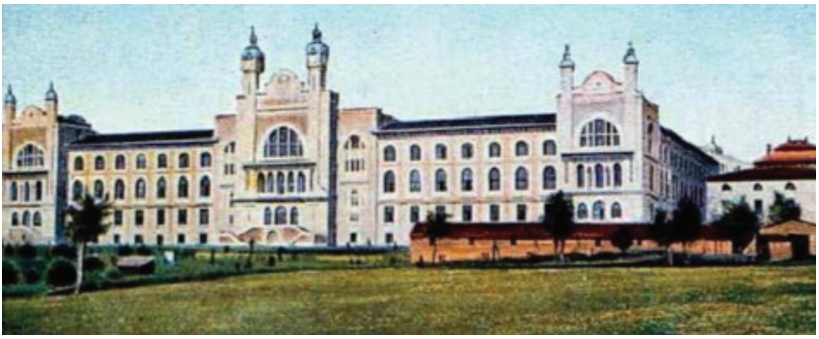

Resim 1: Tıbbiye Mektebi (Toprak, 2010).

Resim 2: Haydarpaşa Tıp Fakültesi antropoloji laboratuvarı (Toprak, 2010).

Enstitünün ilk mecmuasında (Ekim 1925) "Türkiye'de antropoloji çalışmaları yaparak ileri gitmek ve bu çalışmaları genişleterek devam ettirmek" söylemi enstitünün amacını açık bir şekilde belli etmiştir. Darülfünun Tıp Fakültesi

kapsamında gerçekleştirilen bu çalışmalar 1933 yılında İstanbul Üniversitesi açıldığında fen fakültesi içerisinde açılan antropoloji kürsüsüne taşınmıştır. Şevket Aziz Kansu buraya ilk antropoloji profesörü olarak atanmıştır (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 88; Demirel, 2011, 130). 1935 yılında ise Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nin açılmasıyla enstitü Ankara'ya taşınmış ve "Türk Antropoloji ve Etnoloji Enstitüsü" ismini almıştır (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 88).

Türkiye antropoloji tarihi gelişim süreci Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu tarafından iki aşamaya ayrılmıştır. İlk aşama 1925-1929 yılları arasında gerçekleştirilen sadece yayın ve araştırma yapılan bir dönemdir. Bu süre zarfında İstanbul Karacaahmet mezarlığından getirilen kafatasları ölçülmüş ve Türk, Ermeni, Rum ve Musevi gibi farklı etnik kökenlere ait okul çağı çocuklarının gelişimi üzerine de antropometrik ölçümler alınarak karşılaştırmalı çalışmalar yapılmıştır (Kansu, 1940). İkinci aşama ise Antropoloji çalışmalarını işin uzmanlarına devri ve Türkiye'de akademik olarak antropoloji eğitimine başlamak olmuştur (Kansu, 1940, 3; Demirel 2011, 130).

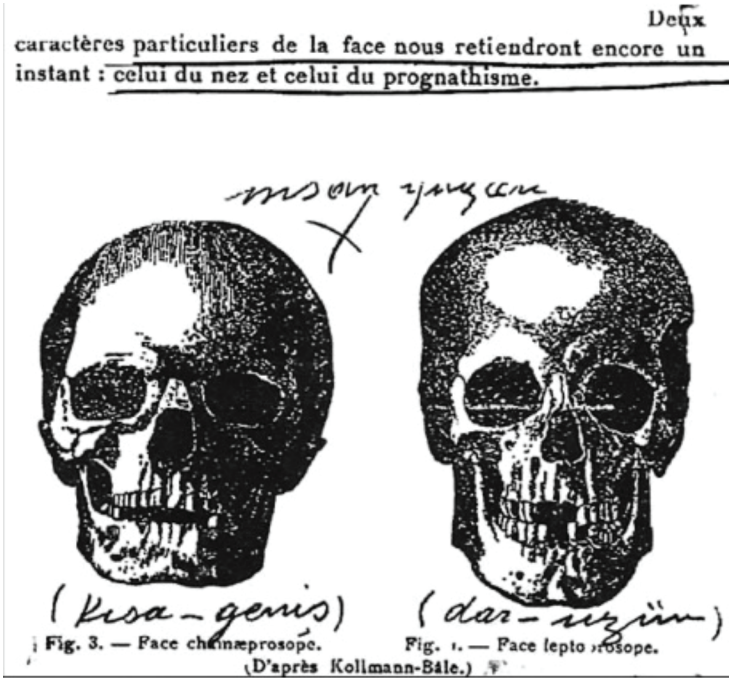

Resim 3: Atatürk'ün Eugene Pittard'ın (İsviçreli antropolog ve etnolog) kitabı üstünde aldığı notlar (Toprak, 2011).

Türkiye'de antropoloji eğitimi resmi olarak 1933 yılında başlamış olsa da 1930-1933 yılları arasında tıp fakültesinde antropoloji konferanslarının gerçekleştirildiği kayıt altına alınmıştır. Bu konferansların ana teması fiziki antropoloji olmuştur. İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi'nde hayata geçen antropoloji bölümünün ders içeriği de dönemin ırkçı antropolojisinden nasibini almış ve "ırk temelli" derslerden oluşmuştur (Asya ırkları, Avrupa ırkları, Afrika ırkları, Amerika ve Okyanusya ırkları). Antropoloji disiplini o dönemde fiziki antropoloji temelli yol almış ve bu çerçevede enstitü oldukça geniş bir iskelet koleksiyonuna sahipti (Kalkolitik ve Bakır çağı döneminden Selçuklu dönemine kadar) (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 91).

Bilimsel olarak Türkiye antropolojisinin doğuşu ve gelişim süreci takip edildiğinde asıl amacının "Türk halkının" tarihsel kökenlerini ve özelliklerini bulmak maksadıyla bu disiplin oluşturulmuştur. Devlet eliyle enstitüler kurulmuş, yurtdışından antropoloji eğitimi alan hocalar getirtilmiş, yurtdışına antropoloji eğitimi almak isteyenler için burs sağlanmış ve Türk Antropoloji Mecmuası çalışmaları desteklenmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra enstitü çalışmaları da devam etmiş ve Neolitik dönemden Osmanlı dönemine kadar Anadolu'da yaşamış eski toplumlardan elde edilen iskelet serilerinin de incelenmesine başlanmıştır. Bu çalışmalar arasında Kansu, 1937a; Kansu, 1937b; Kansu ve Atasayan, 1939b; Kansu ve Tunakan, 1945; Şenyürek, 1941 ve Şenyürek, 1951 gibi bilim insanlarının çalışmaları gösterilebilir (Demirel, 2011, 130).

Devletin desteğiyle birlikte yurtdışına antropoloji eğitimine gönderilen öğrenci sayısında artış olmuştur. Bunlar arasında Türkiye'de antropolojinin kurucu üyeleri arasında gösterilen Muzaffer Süleyman Şenyürek (Harvard Üniversitesi), Seniha Tunakan (Berlin Üniversitesi ve Kaiser Wilheim Instituts für Antropologie) ve Afet İnan (Cenevre Üniversitesi) vardır (Demirel, 2011, 130). Afet İnan yaptığı araştırmalar ve çalışmalarla Türk milli kimliğini oluşturmada büyük katkı sağlamıştır. Atatürk'ün de özel isteği ve desteğiyle Türklerin kafa yapılarının brakisefal Alpin ırkından geldiğini kanıtlamak temel amacı olmuştur. Bu kapsamda 1937 yılında büyük bir projeye başlanmış ve 6 ay sürmüştür. Afet İnan'a yardımcı olanlar arasında İsmet İnönü ve Celal Bayar'ında teşvikleriyle Sağlık Bakanlığı, Milli Güvenlik Bakanlığı ve Millî Eğitim Bakanlığı'ndaki personeller ve öğretmenler bulunmuştur ve Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu tarafından eğitimler verilerek çalışmada görevlendirilmişlerdir. Türkiye 10 farklı bölgeye ayrılmış ve bu bölgelerdeki toplam 64.000 birey üstünden antropometrik ölçümler alınmış ve anketler yapılmıştır (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 96; Toprak, 2011). Devletin desteğiyle birlikte ordu da gereken yardımı yapmaktan

kaçınmamıştır. Türk kimliği (ırkı!) üstüne yapılan çalışmalarda askeri personelin denek olarak kullanılmasında sakınca görmemiş gönüllü olmuştur.

Resim 4: Atatürk, Afet İnan, İsmet İnönü ve Eugene Pittard (Toprak, 2017).

Resim 5: Devlet istatistik kurumunda anket verilerinin girilişi (Toprak, 2011).

Resim 6: Afet İnan tarafından yaptırılan anket için alınan antropometrik ölçümler (Toprak, 2011).

İstanbul Üniversitesi'nin yanı sıra Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde de bütüncül bir bakış açısıyla antropoloji eğitimlerine devam edilmiştir. Üç anabilim dalına ayrılan antropoloji (fiziki antropoloji (anatomik), psikolojik ve sosyolojik (kültürel)) ulusal ve uluslararası birçok konferansa katılarak eski Anadolu toplumlarına ait antropolojik bilgileri sunmuşlardır (Demirel, 2011, 131).

Resim 7: Ankara Üniversitesi antropoloji bölüm laboratuvarı (Kansu, 1940).

Türk antropolojisi için yapılan çalışmalar (1930'lar) genel olarak Türk ulusunu ve milliyetçiğini yüceltmek adına ideolojik bağlamda yapılmıştır. Araştırmalar Türk ulusunun diğer uluslardan üstün olduğunu ve bunu kalıtsal olarak da desteklediği yönünde birbirini tekrarlamıştır. Böylelikle yapılan antropolojik araştırmalar insanlara Türk milliyetçiliğini ve ulus-devlet ilişkisini aşılamayı başarmıştır.

Türk Antropoloji Enstitüsü'nün çalışmaları sadece fiziki antropoloji çalışmalarıyla sınırlı kalmamıştır. Prehistorya ve paleontoloji çalışmalarına da ağırlık verilmiştir. Ankara ve çevresindeki yapılan araştırmalarda birçok fosil lokalitesi (Ayaş, İlhan çayı, Bala, Elmadağ) keşfedilmiştir. Prehistorik alanlar arasında ise Etiyokuşu, Polatlı, İnönü mağaraları, Güdül, Alacahöyük (Çorum) (Kansu, 1937, 180) gösterilebilir (Demirel, 2011, 131).

1940'lara kadar olan süreçte yapılan çalışmalarda sadece bireyin dış görünüşünden -tipolojisinden bir çıkarım yapmayı hedef alan antropoloji de (kazılardan çıkan iskeletlerin kafatasları baz alınarak eski Anadolu toplumlarından Türk ırkını tespit etmek) 1940 sonrası Türk Tarih Tezi'nin çekiciliğinin azalmasıyla birlikte Türk ırkını öven ve betimleyen çalışmalarda da belirgin bir şekilde düşüş yaşanmıştır. Türk siyasi ideolojisinden kurtulmaya çalışan antropoloji disiplini de çok yönlü çalışarak evrimsel bakış açısına sahip bir konum benimsemeye çalışmış ve daha bilimsel çalışmalara ağırlık vermeye başlamıştır. 1930 senesinde yurtdışı eğitiminden dönen Muzaffer Süleyman Şenyürek Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Antropoloji bölümüne gelmiş, yayınlar yapmaya, dersler vermeye başlamış ve 1940-1960 yılları arası süreçte fiziki/biyolojik antropolojinin bilimsel olarak gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. Tipolojik yaklaşımlarından ve ırksal problemlerden uzak kalarak farklı konular üzerinde yayınlar çıkarmıştır (Üstündağ, 2015, 82). Bunlar arasında ölçülemeyen (non-metrik) varyasyonlar (Şenyürek, 1946), eski Anadolu toplumlarının yaşam süreleri (Şenyürek, 1947), toplumların beslenme biçimlerinin dişlere yansıması (Şenyürek, 1949a) ve kafatası üzerinde trepanasyon uygulamaları (Şenyürek, 1958a) gibi çalışmalar vardır (Üstündağ, 2015, 82). Bunlarla birlikte Türkiye'de paleoantropoloji ve paleontoloji konularında da araştırmalar yapmış ve paleoantropolojinin kuruluşunu sağlamıştır. 1970'lerden itibaren ise Enver Bostancı ve Berna Alpagut tarafından paleopatolojik çalışmalara başlanarak antropolojinin çalışma alanını biraz daha genişletmişlerdir.

Sosyo/kültürel çalışmalara dair yapılan araştırmalar Cumhuriyet dönemi öncesi genel olarak sosyoloji ağırlıklı ilermiştir. Ziya Gökalp bu dönemin ağır basan isimlerinden birisi olmuştur. Gökalp'ın E. Durkheim'dan esinlendiği eserinde (Türk Uygarlık Tarihi) eski Türklerin yaşam biçimi, inanışları, dinleri,

gelenekleri, görenekleri, töreleri, adetleri, şamanizmi, efsaneleri, mitleri, büyüleri vs. gibi konuları hem antropolojik hem de sosyolojik bağlamda ele alarak incelemiştir. Türk kültürüne katkıları bu yönde yadsınamaz derecede fazladır. Bundan dolayı Ziya Gökalp ilk Türk kültürel ve sosyal antropolog olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.

Cumhuriyet dönemi sonrasında ise sosyo/kültürel antropoloji sosyolojiden bağımsız bir şekilde ilerlemiştir. 1932 yılında Halkevlerinin, 1940 ve 60 arasında ise Köy enstitülerinin açılmasıyla birlikte folklorik ve köylere yönelik artış gösteren çalışmalar sosyal ve kültürel antropolojinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. 1960 yılında ise Mümtaz Turhan'ın gayretleri sonucunda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Sosyal Antropoloji ve Etnoloji Bölümü kurularak hayata geçirilmiştir. Sonraki senelerde antropoloji bölümü Hacettepe ve Fırat Üniversiteleri'nde de açılmıştır. 1970'li yılların sonlarına doğru antropoloji disiplininin merkezi İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi ve Hacettepe Üniversitesi olmuştur. Sosyal ve kültürel antropolojinin yanında özellikle Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izniyle yapılan kazı çalışmalarında paleoantropolojik çalışmalara ağırlık verilmiştir. Bu kapsamda yapılan araştırmalarda zengin primat fosil kaynaklarına ve omurgalı hayvanlara ulaşılmıştır. Örnekler arasında Prof. Dr. Berna Alpagut tarafından yürütülen Miyosen dönem Bursa Paşalar kazısı, Prof. Dr. Eksin Güleç tarafından yürütülen Kalecik ilçesi Miyosen dönem Çandır yöresi, Miyosen dönem Çankırı Çorakyerler kazısı, Prof. Dr. Ayla Sevim Erol ve Fikret Ozansoy tarafından yürütülen Ankara Kazan da Sinap formasyonu gösterilebilir.

Antropoloji'nin Temel Sorunları

İnsanı temel alan bu disiplinin doğuşundan 1940'lara kadar olan süreçte temel problemleri arasında etnosantrizm (etnik merkezcilik), sömürgecilik ve ırkçılık vardır. Etnosantrik bakış açısı kendi toplumlarını ve kültürel özelliklerini diğer toplum ve kültürlerden üstün görür ve bu görüş o dönemlerde antropolojinin temelini oluşturmuştur. Kendi gibi olmayanları vahşi- barbar olarak nitelendiren ya da deri renginden dolayı insanları aşağı ırk olarak gören bu bakış açısı o dönemlerde oldukça ilgi görmüştür. Günümüzde dahi bu ayrımcılık bazı kesimlerce devam etmektedir. Örneğin, Türkiye'de özellikle büyükşehirlerdeki devlet okulları toplumun her kesiminden bireyin katıldığı, dil, din mezhep ayrımı gözetmeksizin, farklı sınıf ve etnik gruplarından ya da yaşam tarzlarından gelmiş bireylerin bir araya geldiği yerlerdir. Böyle bir ortam bireyler arasında çatışma, ayrımcılık veya ötekileştirme gibi riskleri doğurabilmektedir. Böyle bir durumda kimi zaman öğretmenlerinde problemin bir parçası olduğu görülebilmektedir (Işık, 2016, 22).

Türkiye antropolojisi doğuşunda ve gelişiminde de bu problemlerle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında ulus-devlet bilinci oluşturma dahilinde kendi ulusal kimliğimizi oluşturma çabaları da anlaşılabilir niteliktedir (Işık, 2016). Bu bağlamda pozitivizmin etkisi altında olan dönemin antropologları yapılan bilimsel çalışmaları fiziki antropoloji temelli (kraniyometrik ve antropometrik ölçümlere dayalı) oluşturmuştur. Hatta elde edilen verilerden bireyin yetenekleri ve karakteri hakkında bilgi edinilebileceğini düşünmüşlerdir. Türk Antropoloji Mecmuası'da dergiye yollanan çalışmalarda ölçüme dayalı metotlar kullanmayanları yayınlamayacağını bildirerek ölçüme verdiği önemi göstermiştir (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 125). Ölçüm metoduna dayalı yapılan çalışmaların bir artısı da elde edilen sonuçların kesinliğidir. Böylelikle Türk Antropoloji Mecmuasının rolü açıkça görülmektedir. Irkçı antropoloji yöntemlerini icra ederek Türk ırkı hakkında tartışılamaz ve değiştirilemez hakikatler elde etmektir.

Türkiye'de antropoloji bilimine yüklenen milliyetçilik vasfından dolayı Türk antropologların da tarafsız ve önyargısız olması düşünülemez. Yapılan çalışmalar "Türk ulusunun diğer uluslardan zaten açık bir şekilde üstün olduğuna!" yönelik araştırmalar olduğundan dolayı elde edilen bulgular da bu yönde düzenlenerek işleme alınmıştır. Bu sebeple önce sonuç belirlenip (ulaşılmak istenilen) daha sonrasında sonuca uygun metotlar ve sunumlar geliştirilmiştir (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 128).

Türk Antropoloji Mecmuası arkeolojik kazılardan da faydalanmaya gayret etmiştir. Fakat bu çabalar Türk milletinin ebedi olduğunu ispatlamaya yöneliktir. Bu kazılar arasında Alişar (1927-32) ve Kusura (Afyonkarahisar) vardır (Kansu ve Atasayan, 1939b). Kazılardan elde edilen iskeletler enstitüye yollanmış fakat orada uygulanan metotların güvenilirliği tartışma konusu olmuştur.

Türk antropoloji enstitüsünde yapılan çalışmalarda örneklemin niceliği ve niteliği de yine ciddi bir sorun haline gelmiştir. Yapılan araştırmaların çoğu 20 yaş altı bireyler üstünde uygulanmış ve o dönem koşulları altında bireylerin fiziksel gelişimini tamamlamadıkları için elde edilen sonuçların güvenilirliği bir kez daha sorgulanmıştır. Örneklem sayısı çalışmanın güvenilirliği açısından ilk olarak 20 olarak belirlenmiş, daha sonra o sayıya ulaşamayınca 10'a çekilmiş ve sonunda da tarih öncesi dönemlerde bulunan 2-3 kafatasının da yeterli olabileceğini savunmuştur. Sonuç olarak yapılan çalışmalarda bir kişiyle sonuca ulaşan olabildiği gibi altı bin kişiyle de bir çıkarım yapılan çalışmalar olmuştur (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 134).

Mecmuanın ana konuları arasında ırk kavramı oldukça büyük bir yer tutmuştur. Evrimsel bağlamda değerlendirildiğinde kafa biçimi evrimin derecesini belirlemiştir. Türkler bu kapsamda brakisefalken-en üstün ırk- daha az gelişmiş (evrimleşmiş) insanlarda dorikosefal olarak nitelendirilmiştir. Bununla birlikte deri rengi siyahtan beyaza doğru evrimleşmiştir. Yani siyah deriye sahip olan bireyler (Avustralyalılar, Yeni Kaledonyalılar gibi) beyaz olan bireylerden daha aşağı seviyelerdedir. Kana bakılarak da ari ırk tespit çalışmaları yapılmıştır. Türk antropologlara göre Amerika ve Avrupa melez kanına sahipken Türkler saf-ari kana sahipti ve üstün bir ırktı. Türk Antropoloji Mecmuası'nda yapılan çalışmaların cinsiyetçi bir tavır sergilediğini söylemek de mümkün olmuştur. Bazı araştırmalarda brakisefal olan kadın sayısı daha fazla iken bazı çalışmalarda ise erkek sayısı daha fazladır.

Türk Antropoloji Mecmuası genel olarak kendi içinde hiçbir tenkit yapmadan Avrupa'daki antropometrik ve somatik (fiziksel görünüş) ölçüm metotlarına dayalı ve ırksal yaklaşımlı modeli benimsemiştir. Bundan dolayı da Türkiye'de antropolojinin gelişimi Avrupa'daki antropoloji modeliyle aynı konuma gelmiştir (Türk Antropoloji Müessesesi, 1929, 134). Devletin siyasi, ideolojik ve milliyetçi bir yaklaşımla benimsediği ve bu alanda araştırma yapan antropologlarında sonuçları istediği şekilde manipüle etmesiyle bu disiplinin bilimselliği tartışılabilir boyutlara ulaşmıştır.

Ayrıca 2000'li yıllara kadarki olan çalışmalar genellikle Türkçe yazılmış ve Türkiye'de yayınlanan dergilerdir. Bundan dolayı yapılan araştırmalar içine kapanık bir şekilde süregelmiş ve uluslararası çalışmalarda ismini duyurmayı yeterince başaramamıştır (Üstündağ, 2015, 84).

Antropoloji'nin Bugünü

Türkiye'de antropoloji disiplini hakkında bugün hala eksik ve yanlış bilgiler dolaşmaktadır. Cumhuriyet döneminde Atatürk'ün teşvikleriyle kurulmasına rağmen bugün geldiği nokta kabul edilebilir nitelikte değildir. Türkiye'nin tarihi açıdan antropolojik bağlamda oldukça zengin bir araştırma alanına sahip olması ama bu durumdan faydalanamaması düşündürücüdür. Günümüzde antropolojinin tanımını bilmeyen ya da antropolojiyi ırk bilimi olarak atfeden büyük bir kitle mevcuttur. Antropologlar hala bu disiplinin tanımını yapmaktan bir adım öteye geçememiştir. Bugün son birkaç senedir açılan antropoloji bölümlerinin sayılarının artması sevindirici olsa da ulusal ve yerel düzeyde devlet tarafından kimi zaman kültürel politikalar kimi zaman da sosyolojik bağlamda kamusal alanlara dahil edilmediği gözlemlenmektedir (Işık, 2016, 23). İçinde bulunulan

durum sadece antropolojinin bir problemi olmadığı gibi sosyokültürel açıdan da toplumun entelektüel bilgiden yararlanamadığı bir hale gelmiştir. Özellikle eğitim politikalarında uygulanan müfredatın sadece salt bilgiyi karşı tarafa aktarması değil farklı fikirlerin de özgür bir şekilde tartışılabildiği bilim kültürünün ve bilimsel düşüncelerin yaygınlaşmasını da sağlamalıdır. Eğitimcilerin bu disiplini anlayarak onu özümsemesi ve antropolojinin her alanından faydalanarak genç nesillere aktarması önemlidir (Işık, 2016, 24).

Antropoloji dersleri sadece bölüm içine değil bölüm dışına da verilebilmektedir. Eğitim Fakülteleri'nde sosyal bilgiler öğretmenliği bölümleri, tıp fakültesi, sosyal hizmetler, iletişim fakültesi, siyaset bilimi ya da kamu yönetimi bölümleri bunlardan bir kaçıdır. Disiplinler arası bu eğitim modelinin diğer fakültelere ve bölümlere de uygulanabilirliğinin arttırılması gerekmektedir (Demirel, 2011, 133).

Günümüzde antropoloji eğitimi veren ve aktif olarak devam eden üniversitelerin listesi aşağıda gösterilmiştir (Tablo 1).

Tablo1: Türkiye'de antropoloji eğitimi veren üniversiteler ve eğitim seviyeleri

Üniversite	Eğitim Seviyesi
Ankara Üniversitesi (4 yıl)	Lisans, Yüksek Lisans, Doktora
Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi (4 yıl)	Lisans
Hacettepe Üniversitesi (4 yıl)	Lisans, Yüksek Lisans, Doktora
Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi (4 yıl)	Lisans, Yüksek Lisans
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	Yüksek Lisans
İstanbul Üniversitesi (4 yıl)	Lisans, Yüksek Lisans, Doktora
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi (4 yıl)	Lisans, Yüksek Lisans, Doktora
Mardin Artuklu Üniversitesi (4 yıl)	Lisans
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi (4 yıl)	Lisans
Yeditepe Üniversitesi (4 yıl)	Lisans, Yüksek Lisans
Gazi Üniversitesi	Yüksek Lisans
Ortadoğu Teknik Üniversitesi	Yüksek Lisans
Yeni Yüzyıl Üniversitesi	Yüksek Lisans

Antropoloji lisans programı mezunları öncelikle Kültür ve Turizm Bakanlığı olmak üzere çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarında (belediyeler, müzeler, bankalar vs.) görev almaktadırlar. Bununla birlikte açık ve açılacak olan üniversitelerde

ihtiyaç dahilinde akademisyen olarak istihdam edilebilmektedirler. Kültür ve Turizm Bakanlığı onaylı (ya da müze) kazılarda proje bazlı çalışma imkanlarına da sahiplerdir.

Sonuç

Günümüz antropoloji dünyasında yeni teknolojilerle birlikte gelişmekte olan çalışma alanları, çağdaş ve günümüz antropologlarının halklar ve kültürler hakkında daha karmaşık bilgileri ortaya çıkarmasını ve analiz etmesini sağlamaktadır. Genetiksel bilginin artması ve çevre koşullarının insanlar üzerindeki etkisini anlayabilmemizle birlikte arkeologlar ve biyolojik antropologlar, insan kalıntılarının içindeki kemiklerin ve yumuşak dokuların kesitsel görüntülerini üretmek için farklı açılardan çekilen bir dizi X-ışını görüntüsünü birleştiren CT tarayıcıları kullanabilmektedir. Böylelikle bireyin geçirmiş olduğu hastalıklardan, travmalara ölüm sebeplerinden yaşam şekillerine kadar detaylı bilgi sahibi olabilme şansı yakalayabilmektedir.

Türkiye antropolojisinin tarihi gelişim süreci ve bugününe baktığımızda ise ulaştığımız sonuç toplumun büyük bir çoğunluğunun (lisans-lisansüstü eğitimli bireyler dahil) bu disiplin hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığı ya da yanlış bilgiye sahip olduğu görülmektedir. Sahip olunan yanlış bilgilerin ise bilimsel bilgi süzgecinden geçmeden, sorgulamadan ve araştırmadan nesilden nesle aktarılarak (öğretmen-öğrenci ilişkisi) sürdürülmesi düzeltilmesi ve üstünde düşünülmesi gereken sorunlardan bir tanesidir.

Antropoloji disiplini Türk toplumunun bilgi ve birikimine katkı sağlayabilecek zengin bir kaynaktır. Cumhuriyet döneminde devlet eliyle kurulan ve geliştirilen bu disiplinin bugün yine siyasal ve kültürel politikanın desteği ve ilgisiyle hak ettiği yere gelmesi en büyük temennimizdir.

KAYNAKÇA

Demirel, F. A. (2011), "Türkiye Antropolojisinin Tarihçesi ve Gelişimi Üzerine", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, ss. 128-134.

Emiroğlu, K., Aydın, S. (2003), **Antropoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları.

Erginer, G. (1972), **Antropolojinin Konusu ve Alanı (Book: An Introduction of Anthropolology**, Chapter: The Nature and Scope of Anthropology-Çeviri), New York Press.

Eriksen, T.H., Nielsen, F.S. (2013), **A History of Anthropology**, Pluto Press.

Işık, S. Y., (2016), "Türkiye'de Antropolojik Bilginin Yetersizliği Sorunu ve Öğretmenler", **Folklor/Edebiyat**, C 22, S 87.

Kansu, Ş. A. (1937a), "Alacahöyük'te Bulunan İskeletlerin Antropolojik Tetkiki", **Belleten**, I (1), ss. 180-191.

Kansu, Ş. A. (1937b), "Kumtepe Neolitik Kemikleri Üzerinde Antropolojik Tetkik", **Belleten**, I (2), ss. 557-569.

Kansu, Ş. A., Atasayan, M. (1939b), "Anadolu'nun Irk Tarihi Üzerine Antropolojik Yeni Bir Tetkik", **Belleten** III (9), ss. 127-131.

Kansu, Ş. A. (1940), **Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi (Historique de l'institut turc d'anthropologie**), İstanbul, Maarif Matbaası.

Kansu, Ş. A., Tunakan, S. (1945), "Türk Tarih Kurumu Alacahöyük Kazılarında (1936-1944) Bakırçağı Yerleşme Katlarından Çıkarılan İskeletlerin Antropolojik İncelenmesi". **Belleten**, IX (36), ss. 411- 422.

Özbek, M. (1998), "Cumhuriyetle Başlayan Antropoloji". **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, ss. 105-107.

Şenyürek, M. S. (1941), "Anadolu Bakır Çağı ve Eti Sekenesinin Kraniyolojik Tetkiki". **Belleten**, V(19), ss. 219-253.

Şenyürek, M. (1946), "The Multiplicity of Foramina Mentalia in a Human Mandible from the Copper Age of Anatolia", **Nature**, s. 157, 792.

Şenyürek, M. (1947), "A Note on the Duration of Life of the Ancient Inhabitants of Anatolia", **American Journal of Physical Anthropology**, 5, 55-66.

Şenyürek, M. (1949a), "Anadolu'nun Eski Sakinlerinde Büyük Azı Dişlerinin Aşınması", **Belleten**, 13 (50), 229-236.

Şenyürek, M. S. (1951), "Fluctuation of the Cranial Index in Anatolia from the Fourth Millenium B.C. to 1200 B.C.", **Belleten**, XV(38), ss. 593-617.

Şenyürek, M. (1958a), "A Case of Trepanation among the Inhabitants of the Assyrian Trading Colony at Kültepe", **Anatolia**, 3, 49-52.

Toprak, Z. (2010), "Erken Cumhuriyet'in Bilimi: Antropoloji Türkiye'de Fizik Antropolojinin Doğuşu", **Toplumsal Tarih Dergisi**, ss. 26-33.

Toprak, Z. (2011), "Atatürk, Eugène Pittard ve Afet Hanım En Büyük Antropolojik Anket", **Toplumsal Tarih Dergisi**, ss. 20-30.

Toprak, Z. (2017), **Darwin'den Dersim'e Cumhuriyet ve Antropoloji**, Doğan Kitap.

"Türk Antropoloji Müessesesi", (1929), **Türk Antropoloji Mecmuası**, İstanbul, Mourkides Matbaası, ss. 87-175.

Üstündağ, H. (2015), "Aynı Kemikler, Değişen Anlamlar: Irk Biliminden Biyoarkeolojiye", **Modus Operandı**, S 2.

Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü iş birliğiyle 21-22 Kasım 2023 tarihlerinde İstanbul'da "Cumhuriyetin İlanının 100. Yıl Dönümü" başlığıyla düzenlenen bu sempozyumda, 1923 yılının çeşitli boyutlarıyla ele alınması, akademik birikimin ortaya konulması ve bilim insanlarının bu döneme ilişkin farklı açılardan analizlerini paylaşması amaçlanmıştır. Sempozyum boyunca, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanına ve sonrasına dair gelişmeler, düşünsel, sosyal ve siyasi boyutlarıyla tartışılmış; şehirlerin ve kurumların bu süreçteki rolü, dış politika dinamikleri ve ekonomik yapının dönüşümü gibi konular çeşitli akademik sunumlarla irdelenmiştir.

Elinizde bulunan bu eser, söz konusu sempozyumda sunulan bildirileri bir araya getirmekte ve 1923 yılına dair tarihsel birikimi okurlarımıza sunmayı amaçlamaktadır. Sempozyumun uluslararası niteliği dolayısıyla Güney Kore, İtalya, Arnavutluk, Almanya, Fransa, Bulgaristan ve KKTC'den akademisyenler sempozyuma katılmış ve bildirilerin belirli bir kısmı İngilizce dilinde sunulmuştur. Kitapta, sağlık, ekonomi, eğitim, dış siyaset gibi pek çok önemli konu incelenmiş, dönemi anlamaya yönelik yeni akademik katkılar sağlanmıştır.

ISBN: 978-975-17-6121-7
9 789751 761217
E-yayınlar
www.atam.gov.tr